॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी श्रीयदुपतिविरचिता प्रारभ्यते ॥

॥ प्रथमाध्यायः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ सुखसुखगुणबिम्बः साधुमार्गावलम्बः सुमतिजलजमोदो दूषितान्यप्रमोदः ॥ भुवनविततमोहध्वान्तविध्वंसकेहो दिशतु द्रशमभीष्टां व्याससूर्यः स्वनिष्ठाम् ॥ १ ॥ पूर्णप्रज्ञजयार्यपूर्वकगुरूनानम्य विद्याप्रदान् वेदेशाभिधयोगिनोऽपि कृपया तेषां सुधाटिप्पणीम् ॥ बालानां तनुते मितां यदुपतिर्बोधाय धीशुद्धये स्वस्यापि प्रविचिन्त्य सद्गुरुमुखात्सम्यक् श्रुतार्थान्मुहुः ॥ २ ॥ न पाण्डित्याभिमानेन नापि (न च) मत्सरतः क्वचित् ॥ यत्नोऽयं किन्तु धीवाचो विशुद्ध्यै मम नान्यथा ॥ ३ ॥ अथ परमकारुणिको जयतीर्थश्रीचरणो ग्रन्थोऽयमपि बह्वर्थो भाष्यं चात्यर्थविस्तरम् । बहुज्ञा एव जानन्ति विशेषेणार्थमेतयोरित्याचार्योक्तौ लोकानां विश्वासमुपजनयन्ननुव्याख्यानव्याख्यामारभमाणोऽभीष्टसमाप्त्यादिप्रयोजनकं श्रीपतिस्तुतिप्रणामरूपं मङ्गलं कृत्वा शिष्यशिक्षायै ग्रन्थादौ तदुपनिबध्नाति ॥ श्रियः पत्य इति । अत्राद्ये पद्येऽनुव्याख्यानाद्यपद्यगतविशेषणचतुष्टयाविवरणाय नित्यागणितेत्यादिविशेषणानि । तेन तेषां विशेषणानां यद्वक्ष्यमाणं प्रयोजनं तदेतेष्वपि बोध्यम् । गुणमाणिक्यविशदप्रभाजालोल्लासोऽपहतसकलावद्यतमस इत्यनेन निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोषमित्येतयोर्हेतुहेतुमद्भावो विवक्षित इति सूचितामिति ज्ञातव्यम् । यद्यपि स्थिरशब्दप्रकृतिकः स्थेमशब्दो दार्ढ्ये रूढः । तथाऽपि स्थाधातुनिष्पन्नत्वाद्योगेन स्थितिवाच्यपि भवतीत्यभिप्रेत्य स्थेमेत्युक्तम् । अत एवाखिलभुवनजन्मस्थेमभङ्गादिलील इति प्राचां प्रयोगः । व्याख्यातं च तट्टीकायां स्थेम स्थितिरिति । स्मृतिपदस्याल्पाच्त्रत्वेऽप्याम्नायपदस्याभ्यर्हितत्वात्पूर्वं प्रयोग इति ज्ञातव्यम् । माङ्योगे लुङः सर्वलकारापवादकत्वेन मात्याजीति लुङ् लोडर्थ इति ज्ञातव्यम् । आनन्दतीर्थपक्षे निजः पक्षो ब्रह्ममीमांसाशास्त्रम् । विमतिपत्त्या सान्दिग्धसाध्यार्थवत्त्वात् । तत्र व्याप्तिर्निष्ठा । न तु परभाष्य-

श्वरभवणकायकरणवृत्तिरपि सन्निहितशिष्यान्ग्राहयितुमारम्भसमये विशेषेण कृतं नारायणप्रणामादिकमसन्निहितशिष्यानपि ग्राहयितुं गुणप्रधानभावेन निबध्नातीति योजना द्रष्टव्या। व्यवहितत्वादन्वयं दर्शयति ॥ अत्र नारायणमिति। नन्वकर्तृकक्रियानुपपत्तेरगमकमेतद्वाक्यम्। न च तिङ्प्रयोगादेव कर्तृलाभः। तथाऽप्युत्तमपुरुषापेक्षितस्य कर्तृविशेषस्यालाभादित्यत आह ॥ उत्तमपुरुषेति। अस्मद्युत्तम इत्यत्र समानाधिकरणे स्थानिन्यपि प्रयुज्यमानेऽप्यस्मदि उत्तमपुरुषविधानादिति भावः। ननु नारायणं सन्नमामीत्यनयोर्व्यर्थानेकपदव्यवधानात्सान्निध्याभावः। निखिलेत्यादिद्वितीयान्तानां च नमामीत्यनेनान्वितेन साक्षादन्वये वाक्यभेदापत्तिरित्यत आह ॥ निखिलेत्यादीनां त्विति। तथाच साक्षात्सम्बन्धाभावान्न वाक्यभेदापत्तिरिति भावः। प्रथमं दोषं परिहरति ॥ प्रयोजनं चेति। तथाच सप्रयोजनं व्यवधानं न दोषायेति भावः। नन्वेवं विशेष्यप्राशस्त्यरूपैककार्थविषयकत्वात्पदानामर्थतः पौनरुक्त्यमित्यत आह ॥ तत्रेति। तत्र तेषु स्तुतिपदेषु ॥ आर्थिकपुनरुक्तेरिति। एकार्थविषयकत्वेन प्राप्तपुनरुक्तेरित्यर्थः ॥ स्तुतित्वमेवेति। स्तुतिरूपार्थवादस्यायमेव स्वभावो यत्सर्वैरपि स्वपदैर्लक्षणया स्तुत्या प्राशस्त्यप्रतिपादनमिति भावः। केचित्तु निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोषमित्यनयोरार्थिकस्य गुणमाणिक्यविशदप्रभाजालोल्लासोपहतसकलावद्यतमसेत्युक्तन्यायेन निखिलेत्यनेनार्थात्प्राप्तस्य निर्दोषत्वस्य निर्दोषमिति पुनर्वचनात्पुनरुक्तिरिति व्याचक्षते। अपरे तु नारायणशब्देनैव वक्ष्यमाणरीत्या गुणपूर्णतादेरभिधानात्पुनर्निखिलेत्याद्यभिधाने पुनरुक्तिरित्यर्थ इत्याहुः ॥ अपिरभिव्याप्ताविति। न चाशेषेत्यनेन गतार्थता। यावन्तो वन्द्यत्वनिमित्तभूता धर्मा लोके प्रसिद्धास्तेषां सर्वेषां प्रकृतेऽभिव्याप्तिरसङ्कोचेन

वृत्तिरिति यावत् । तथाच यावन्तो ब्राह्मणास्ते सर्वेऽप्याकार्या इत्यादाविवासङ्कोचव्यञ्जनमपि शब्दप्रयोजनमित्याशयात् । एवमग्रेऽपि । तत्र विशिष्टत्वस्य वन्द्यत्वप्रयोजकत्वमुपपादयितुमाह ॥ न हीति । अधिकृतत्वस्य तदुपपादयति ॥ अधिकृता चेति । इष्टत्वस्यापि तदुपपादयितुमाह ॥ वन्दनं खल्विति ॥ तत्र वैशिष्ट्योपपादनायेति । अत्र वैशिष्ट्यं तु सर्वोत्तमत्वरूपमेव विवक्षितम् । अत एतदुभयं कथं नारायणस्येत्यवतार्य सर्वोत्तमत्वोपपादनमुत्तरत्र पृथङ् न कृतमित्यवधेयम् ॥ केवलार्थ इति । सङ्ख्यार्थत्वे पूर्वनिपातः स्यादिति भावः । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति वचनादाह ॥ निष्क्रान्त इति । नन्वस्येति कथं षष्ठी । न तावत्कर्तरि षष्ठी भगवत एव कर्तृत्वात् । नापि कर्मणि उद्भवादेरेव कर्मत्वात् । हेत्वादिरूपार्थान्तरस्य चासम्भवादित्यत आह ॥ सम्बन्धमात्र इति । तथाच षष्ठी शेष इत्यनेनैवात्र षष्ठीति भावः । सौत्रशेषशब्दार्थकथनाय सम्बन्धमात्र इत्युक्तम् । उक्तादन्यः शेष उच्यते । कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थपर्यन्ताः पूर्वमुक्ताः । अतस्तदन्यो यः सम्बन्धः स एव शेषशब्देन विवक्षित इति ॥ षष्ठ्यर्थ इति । षष्ठ्यर्थभूतानां स्वस्वामिभावादिसम्बन्धानामनेकत्वात्सर्वेषां सामान्यरूपेण ग्रहणाय मात्रपदम् । केचित्तु ननु दानकर्मणोद्भवादिनाऽस्य जगतोऽभिप्रेततया सम्प्रदानत्वात्तत्र चतुर्थ्या भाव्यमस्येति षष्ठी कथमित्यत आह ॥ अस्येतीति । एवंच विवक्षातः कारकाणि भवन्तीत्युक्तत्वेन सम्प्रदानत्वस्याविवक्षितत्वात् षष्ठी शेष इति सम्बन्धमात्रे विहिता षष्ठ्येव युक्ता । यद्यप्युद्भवादौ न स्वस्वत्वपरित्यागरूपदानकर्मत्वमीश्वरस्य सर्वदा सर्वेश्वरत्वात् तथाच न सम्प्रदानप्राप्तिः । तथाऽपि परस्वत्वापादनमात्रस्यापि दानशब्दार्थतया कन्यादानादौ प्रसिद्धत्वेनात्र कथञ्चित्सम्प्रदानत्वप्राप्तिसम्भव इत्याहुः ॥ वियदधिकरणादीति । तत्र हि क्वचित्पराधीनाविशेषावाप्तिः

क्वापि देहलाभः कुत्रचित्स्वरूपलाभ इत्यनेकप्रकारेणोद्भवः कथितः। लयोऽपि विपर्ययेणेत्यत्रोत्पत्तिक्रमवैपरीत्येन प्रतिपादित इत्यवधेयं। अखिलैरित्यस्य तमपश्च प्रयोजनं वक्तुमाह ॥ यदि व्याचिख्यासितेनेत्यादिना। अधिकृतत्वमात्रं कर्मकाण्डप्रतिपाद्ये धर्मादौ ब्रह्मकाण्डप्रतिपाद्ये प्राणादौ च व्यभिचारीति भावः। नन्वेतावताऽप्याधिकृतत्वस्य व्यभिचारो नोद्धृत इत्याशङ्कायामाह ॥ तथाविधमेवेति। अनन्यापेक्षया वेदादिवेद्यं सकलवेदादिवेद्यं चेत्यर्थः। इदं च हेतुद्वयमतो न वैयर्थ्यम्॥ अत्रापि पूर्ववदिति। इष्टत्वमात्रं स्रक्चन्दनादौ व्यभिचारि। अनन्यार्थतयेष्टत्वं च तमबर्थभूतं सुखे व्यभिचारि॥ अतः सदेति। वैषयिकसुखं च न सदेष्टमिति भावः। नन्वेवमपि ऋष्यादिस्वरूपसुखे व्यभिचारः। अतो ममेति। तथाच भारत्यादावपि गतत्वात्प्रियतमत्वादित्युक्ते च न तत्र व्यभिचारः। ममैकान्तिनः सदा प्रियत्वात्। मम प्रियतमत्वात्। इति हेतुद्वये तात्पर्यमतो न वैयर्थ्यशङ्का। न चैवं मम सदा प्रियत्वादित्येवास्त्विति वाच्यम्। तस्या अन्यार्थतयैव प्रियत्वादिति ध्येयम्। एवंच पूर्ववदित्यस्य पूर्वन्यायेनेत्यर्थो बोध्यः। इयांस्तु विशेषः। अत्र विशिष्टो हेतुः। पूर्वत्र हेतुद्वयमिति। नारायणमिति द्वितीयाविभक्त्यर्थभूतकर्मत्वरूपनम्यत्वोपपादकतापेक्षया नारायणप्रातिपदिकार्थनिर्धारणार्थत्वमन्तरङ्गमित्याशयेनाह ॥ यद्वा नानिर्धारितेति। ननु वस्तुनिर्धारणस्यैकेनैव लक्षणेन सम्भवात्किमनेकलक्षणोक्त्येत्यत आह ॥ विभवादिति। ल्यब्लोपनिमित्तेयं पञ्चमी विभवमैश्वर्यमपेक्ष्येति। तज्ज्ञापनायेति यावत्। ततश्च प्रसङ्गान्नारायणस्यैश्वर्यमपि ज्ञापयितुमनेकलक्षणोक्तिरियमिति भावः। सुवाक्यैराप्यतमस्योद्भवादिदामित्येतल्लक्षणपरतया व्याख्याय लक्षणप्रतिपादकप्रमाणपरतयाऽपि व्याख्याति ॥ अथवेत्यादिना। निखिलपूर्णगुणैकदेहं निर्दोषमिति

विशेषणद्वयं लक्षणपरतया व्याख्यातमिदानीं तदसम्भवपरिहारार्थतयाऽपि व्याचष्टे ॥ यद्वा नारायणस्येति । पदार्थनिर्धारक-लक्षणकथनात्मकतापेक्षया पदव्याख्यानरूपत्वस्यान्तरङ्गज्ञापकतामभिप्रेत्याह ॥ अथवा नारायण इति ॥ साङ्केतिक इति । शब्दवृत्त्यभावेऽपीदमनेन शब्देन वाच्यमस्त्विति कस्यचिदिच्छामात्रेण बोधक इत्यर्थः ॥ विशिष्टगुणानिति । अनन्यसाधारणान्धर्मानित्यर्थः । तेन महायोगोऽयमिति सूचयति । नराणामिमे नारा इत्यादिकं तस्येदमित्यर्थे विहिताण्प्रत्ययव्याख्यानमित्यवगन्तव्यम् । इयतेऽस्मिन्नित्याधिकरणे व्युत्पन्नस्य ल्युडन्तायनशब्दस्य नपुंसकत्वनियमाभावात्पुल्लिङ्गता न विरुध्यत इत्यग्रे विभावयिष्यति । शास्त्रोत्पादकमङ्गलोपयुक्तार्थप्रतिपादनापेक्षया शास्त्रार्थकथनमतीवान्तरङ्गमित्याशयेनाह ॥ अथवा श्रोतृबुद्धीति । ननु करशिरःसंयोगादेरेव वन्दनत्वात्कथं वन्द्यमित्यनेन प्रथमसूत्रार्थजिज्ञासोक्तिरित्यत आह ॥ मनोवृत्तेरिति ॥ तत्प्रवणतेति । मत्तस्त्वमुत्कृष्ट इति स्वावधिकमुत्कर्षविषयकतेत्यर्थः । ततश्च करशिरःसंयोगादावुक्तभगवद्विषयकमनोवृत्तिविशेषपूर्वकत्वप्रतिसन्धानाभावेन वन्दनव्यवहार इत्यावश्यकत्वान्नागृहीतविशेषणन्यायेन चोक्तभगवद्विषयकमनोवृत्तिविशेष एव वन्दनम् । तच्च सदा क्रियमाणमुपासनारूपमेव पर्यवस्यति । अत एव सदेत्यस्यात्रोत्तरत्र चान्वय उक्त इति भावः । नन्वेवमपि वन्दनं न मननाख्याजिज्ञासेत्यत आह ॥ जिज्ञासाऽपीति । तद्विशेष एव मनोवृत्तेस्तत्प्रवणताविशेष एव भगवदुत्कर्षविषयकमननरूपमनोवृत्तिविशेष एवात्र विवक्षिताजिज्ञासेति यावत् । सोपासना च द्विविधेत्यादिवचनादिति भावः । तथाच सामान्यवाचकेन वन्दनेन तद्विशेषरूपा जिज्ञासा लक्ष्यत इति भावः ॥ अखिलवेदार्थश्रवणादीति । सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादित्यादिनोपासनापादे सर्ववेदार्थ-

श्रवणमननिदिध्यासनानि निरूपितानीत्यर्थः। नन्वशेषविशेषतोऽपि प्रियतममिति भक्तिरुक्तास्तु। अशेषात्स्वात्मात्मीयसमस्तवस्तुनो विशेषेण प्रियतममिति वैराग्योक्तिस्तु कथमागतेत्यपेक्षायामाह ॥ ल्यब्लोपेत्यादिना। ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च पञ्चमी वक्तव्येति वार्तिकादिति भावः ॥ भमेतीति। इयदामननादित्यत्र प्राणस्याधिकार्युत्तमत्वकथनाद्भाष्यकारस्य च तदवतारत्वादिति भावः ॥ जगत इति। सज्जनसमुदायस्येत्यर्थः ॥ चैवं पृथक्प्रणामेति। ननु कथमियमाशङ्का गुरुत्वेनात्र प्रणामाचरणादिति समाहितत्वादिति चेन्न। गुरुत्वदेवतात्वरूपनिमित्तद्वयसमावेशेऽपि न तन्निमित्तकप्रणामद्वयं युक्तम्। प्रतिहर्त्रुद्गात्रोर्युगपदपच्छेदे तन्निमित्तयोः सर्ववेतसदानादाक्षण्ययोर्विकल्पस्यैवोक्तत्वेनैकस्मिन्प्रयोगे तदुभयानुष्ठानाभावात्। तथैकस्मिन्नेव दिवसे सङ्क्रमणव्यतीपातरूपनिमित्तद्वयसमावेशे तन्निमित्तकश्राद्धद्वयाभाववदिति शङ्कितुरभिप्रायः ॥ नैमित्तिकविलोपेति। अमावास्यायाः सांवत्सरिकश्राद्धदिनत्वे तदुभयनिमित्तकश्राद्धद्वयस्यापि विहितत्वेन निमित्तद्वयसमावेशे नैमित्तिकद्वयविलोपनियमाभावादित्यर्थः। तथाच तद्वत्प्रकृतेऽपि निमित्तद्वयप्रयुक्तप्रणामद्वयोपपत्तिरिति भावः। नन्वेवं पृथक् प्रणामस्य नावश्यंकर्तव्यतेत्यतस्तत्र निमित्तान्तरमाह ॥ शिष्यशिक्षायैवेति। अत्र निवेशनानुमितं प्रणामाचरणमपि ग्राह्यम्। तस्याप्युक्तरीत्या शिष्यशिक्षार्थत्वात्। अतो नासङ्गतिरित्यवधेयम्। तदपेक्षयैव शिष्याणां गुरुदेवताभेदापेक्षयैव। अन्यथा स्वस्येव शिष्याणामपि गुरुदेवतयोरभेदे। यद्वा ननु शिष्याणामिव स्वात्मनोऽपि जगद्गुरूणामिति गुरुर्देवताभिन्न एवोक्तः। स्वस्यापि जगदन्तःपातित्वात्। अतो विरोध इत्यत आह ॥ तदपेक्षयैवेति। शिष्यापेक्षयैवेत्यर्थः। स्वात्मापेक्षयाऽपि किं न स्यादित्यत आह॥ अन्यथेति। अन्यथा जगच्छब्देन स्वात्मनोऽ-

पि ग्रहणे । ननु मीमांसाया वेद इवार्थविवक्षापूर्वकत्वाभावेऽपि व्याख्येयत्वमस्त्वित्यत आह ॥ पौरुषेयवाक्यस्येति । अभ्युपेत्याह ॥ निश्चये वेति ॥ विषहरमन्त्रस्येवेति । तस्य हुं फडित्यादिवज्जपेनैवाभिमतसिद्धये निर्माणमित्यर्थः । तथा चान्यथासिद्धिरिति भावः । ननु तथाऽपि प्रतिभासमानार्थत्वमर्थविवक्षापूर्वकत्वे हेतुर्भविष्यतीत्यत आह ॥ गृहीतसङ्गतेरिति । तथाच व्यभिचार इति भावः । तुष्यत्विति न्यायेनाह ॥ न चार्थविवक्षापूर्वकत्वेति ॥ विद्याशब्दस्य योगरूढिभ्यामिति । वेद्यतेऽर्थोऽनयेति योगेन वा सा विद्या तन्मतिर्ययेत्यादिप्रयोगदर्शनसिद्धया रूढ्या च प्रवृत्तत्वादित्यर्थः । न च रूढ्यैवोभयलाभे योगाश्रयणं व्यर्थमिति वाच्यम् । अर्थविवक्षाविधुरे यथार्थज्ञानेऽपि रूढेः सत्वेन तन्मात्रेणोभयलाभासम्भवात् । वेदनकरणत्वरूपयौगिकार्थप्रापकक्यप्प्रत्ययस्य संज्ञायामेव विहितत्वेन रूढ्यभावे तदनुपपत्ते रूढेरप्यावश्यकता । अत्र यथार्थज्ञाने वेदनं विद्येति योगस्य कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते विद्ययैव तु निर्धारणादित्यादिप्रयोगमभिप्रेत्य रूढेश्च प्रदर्शनं दृष्टान्ततयेति ज्ञातव्यम् । ननु एराजिति सूत्रव्याख्यानावसरे काशिकायां भावे अकर्तरि च कारक इति च प्रकृतमनुवर्तते यावत्कृत्यल्युटो बहुलमित्युक्तत्वेन भवतु भावे करणे वा विदेः क्यपि विद्याशब्दादुक्तयोगेन ज्ञानतत्साधनलाभः । तत्र रूढिज्ञापकं तु न किञ्चिदस्ति । उक्तप्रयोगाश्च योगेनाप्युपपन्नाः । संज्ञायामित्यस्य तु भिन्नक्रमेण चकारेण संज्ञायामपीत्यर्थलाभादनियतत्वाभिप्रायेणाननुवृत्तेरुक्तत्वादित्यत आह ॥ संज्ञायामिति । सत्यमकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यतः संज्ञायामित्यस्य नानुवृत्तिरुक्तेति । तथाऽप्यत्र सूत्रे पुनः संज्ञाग्रहणात्संज्ञायामित्यस्याप्यत्रानुवृत्तिरभिप्रेतेति ज्ञायते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति न्यायादतो रूढिरप्युपपन्नेति भावः । अत एव क्वचित्संज्ञाया

मित्यस्यानुवृत्तेरित्यपि पाठः । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिण इति सूत्रस्यायमर्थः । समजादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां क्यप्प्रत्ययो भवति ॥ संज्ञायां विषय इति । उदाहरणं तु समजन्ति तस्यामिति समज्येत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ तच्च वक्ष्यत इति । स्वयं कृताऽपि तद्व्याख्येत्यत्रेति शेषः ॥ व्यासोपज्ञतेति । उपज्ञायत इति उपज्ञा । आतश्चोपसर्गे इति कर्मणि अङ् । व्यासस्योपज्ञा व्यासोपज्ञम् । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति नपुंसकताविधानात् । तस्य भावो व्यासोपज्ञता । व्यासेनादावुपज्ञातेत्यर्थः । तत्कृतेति यावत् । आत्मकृपास्पदैरित्यनेन स्वप्रयोजनाभावेऽपि परप्रयोजनाय प्रणयनमुपपन्नमिति दर्शितं भवति । अत एव कृपापारवश्येन प्रवर्तमानत्वादेव ॥ आत्मनेपदप्रयोग इति । स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति वचनादित्यर्थः । शास्त्रमेवेत्यत्र न मन्त्रमात्रमित्येव (न ज्ञानमित्येव) कारार्थो बोध्यः ॥ विप्रतिषिद्धमिति । शिष्यते यथास्थितमेव वस्तु प्रतिपाद्यत इति शास्त्रशब्दस्य निरुक्तत्वादिति भावः ॥ अन्यन्न सम्भवतीति । परत्वस्यान्यत्वरूपत्वेऽपरत्वस्यानन्यत्वरूपतापत्त्या तत्र ये वेदा यान्यङ्गानीत्यादिभेदव्यपदेशो बाधितः स्यादित्यर्थः । अतोऽपरत्वमधमत्वं तत्प्रतियोगिकं च परत्वमुत्तमत्वमेव वक्तव्यमिति भावः ॥ सन्निधानादिति । विद्याशब्देनैवोक्तरीत्या प्रामाण्यस्य प्रस्तुतत्वादित्यर्थः ॥ सामान्यशब्दस्येति । अनेकप्रकारेण सम्भवदुत्तमत्वार्थकपरशब्दस्येत्यर्थः । विशेषार्थस्य प्रामाण्येनोत्तमत्वस्य । परविद्येत्याख्या यस्य तत्परविद्याख्यमिति बहुव्रीहिलभ्यमर्थं दर्शयति ॥ तच्चानुत्तमं शास्त्रमिदमेवेति । नन्वन्यस्याप्रसङ्गः कथं धर्मादिमीमांसासङ्ग्रहादत आह ॥ परत्वेति ॥ अनेकार्थताकल्पनेति ॥ द्वे विद्ये इति । सकृच्छ्रुतस्य विद्याशब्दस्य शब्दज्ञानरूपानेकार्थता-

कल्पनापत्तेरिति भावः ॥ **शिष्याचार्यव्यापारानुबन्धिनाविति** । यथाक्रमं शिष्याचार्यव्यापारघटितार्थाभिधायिनावित्यर्थः । वेदनस्य विद्याशब्दबोध्यार्थान्तर्गतव्यापारस्य शिष्यकर्तृकत्वात् । प्रतिपादनस्य शास्त्रं मानमिति पूर्वोक्तयोजनायां पूर्वार्धोक्तानां गुरूणां गुरुत्वादीनां पक्षीभूतशास्त्रनिष्ठतया प्रामाण्यरूपसाध्यार्थान्तर्गतव्यापारस्याचार्यकर्तृकत्वादिति भावः । नन्वेवं भगवत्पादीय-व्याख्यानविरोधः । तत्र ऋक्शब्दबोध्यऋगादीनामेव परविद्यात्वोक्तेरित्यत आह ॥ **ऋगाद्या अपरा इति** । एतमेवार्थं एत-च्छास्त्रस्य परविद्यात्वरूपं केवलस्य ऋगाद्यननुग्राहकस्य ब्रह्ममीमांसाशास्त्रस्य ॥ **पृथगिति** । वेदाद्यननुग्राहकत्वेनेत्यर्थः ॥ **आगमेनेति** । परविद्याख्येत्यर्थः ॥ **यतो यत्कारणमिति** । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति कात्यायनस्मरणात् प्रथमा कृता यस्मात्कारणादित्यर्थः । अनुक्तं पञ्चभिर्वेदैरित्येतद्वेदानामशेषार्थप्रतिपादकत्वांशे मानमिति बोध्यम् । अजादित्वादक्रू-प्रेमास्पदा इत्यत्राकारणकार्योत्पत्तिरूपप्रसङ्गो न सम्भवतीत्यत उक्तम् ॥ **अजादिभ्य इतीति** । तेन तत्रागमिकप्रसिद्धिबाधप्रसङ्ग एव विपक्षे बाधक उन्नेय इत्युक्तं भवति । अत एव सुप्रसिद्धा इति पूर्वमुक्तं ज्ञातव्यम् ॥ **साध्यान्तराध्याहारेति** । वक्त्राद्यानुकूल्य-रूपसाध्यान्तरेत्यर्थः ॥ **यथाश्रुतानामेषामिति** । यतो यत्कारणं बादरायणो गुरूणां गुरुर्यतः शास्त्राणां प्रभवो यतश्च गुरूणां शास्त्राणां गुरुः प्रभवोऽतो मानमिति । पूर्वोक्तयोजनायां पूर्वार्धोक्तानां गुरूणां गुरुत्वादीनां पक्षीभूतशास्त्रनिष्ठतया प्रामाण्यरूपसाध्यव्याधि-करणतेत्यर्थः ॥ **तदुदितमिति** ॥ **वचनादिति** । अत्र तादिति भिन्नपदं शास्त्रपरम् । नन्वेवमुदितपदस्य तृतीयान्तकर्तृपदसापेक्षस्य गुरुर्गुरूणामित्यादिप्रथमान्तैः कथमन्वय इत्यत उक्तम् ॥ **विभक्तिविपरिणामेनेति** । तथा च गुरूणां गुरुणा शास्त्राणां प्रभवेन

बादरायणेन यतस्तच्छास्त्रमुदितमतो मानमित्येकाधिकरणतोपपद्यत इत्यर्थः । न च तदुदितमित्यस्य समासत्वे यो बादरायणः पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्तेनेदमुदितमित्यर्थलाभादुक्ताविभक्तिविपरिणामो नापेक्षित इति वाच्यम्। तथात्वे विशेष्यवाचकस्येदं शास्त्र- मित्यस्याध्याहारप्रसङ्गादित्यभिप्रायात् । केचित्तु तच्छब्देन पूर्वोक्ताविशेषणविशिष्टो बादरायणः परामृश्यते । उदितशब्दस्य भाव- प्रधानस्य पञ्चम्यन्ततया विपरिणामः । तेन सामानाधिकरण्यमित्याहुः ॥ **एते प्रत्येकमिति** । गुरुगुरूदितत्वशास्त्रप्रभवोदितत्वयो- र्बौद्धागमे शैवपुराणादौ च बादरायणोदितत्वस्यापि शैवपुराणादावजादीन्प्रत्युपदिष्टत्वस्य नर्मादौ मोक्षार्थमुपदिष्टत्वस्य गौतमप्रणीत- न्यायशास्त्रे च व्यभिचार इति भावः । गूढाभिसन्धिराह ॥ **मिलितानामिति** । मिलितानामित्यस्य वक्ष्यमाणमाशयमविद्वान्भ्रान्तः शङ्कते ॥ **भारताद्यशेषेति** । इदं च सपक्षैकदेशे भारतादौ न हेतोर्वृत्तिरित्युपपादनाय भारतादिप्रणयनविशिष्टेन तेषामप्रणी- तत्वादिति इति द्रष्टव्यम् । तथा च वेदे प्रत्यक्षादौ च प्रणीतत्वाभावेन प्रमाणभूतेऽस्मदीयवाक्ये बादरायणप्रणीतत्वाद्यभावेन बाद- रायणीये च प्रमाणभूते गामानयेत्यादिलौकिकवाक्येऽजादिमोक्षार्थमुदितत्वाभावेन भारतादौ चोक्तरीत्या हेत्वभावेन न कुत्रापि सपक्षे हेतुसत्त्वमिति भावः । गूढाभिसन्धिरेवोत्तरमाह ॥ **तेष्वेवेति** । भारतादिष्वेवेत्यर्थः । अस्मदभिमतवक्ष्यमाणमिलितहेतोस्तत्र सत्त्वादिति भावः । ननु भारतादेरपि सूत्रकारकृतत्वेन सूत्रसमानयोगक्षेमतया कथं सपक्षत्वमिति तटस्थशङ्कायामाह ॥ **तत्प्रामा- ण्यस्येति** । ब्रह्मसूत्रप्रामाण्यानङ्गीकर्तृभिरपि कापिलगौतमीयादिभिर्भारतादिप्रामाण्यस्याङ्गीकृतत्वादिति भावः । आशयमुद्घाट- यति ॥ **बाढमिति** । तथा च पूर्वं मिलितानामित्यत्र द्वितीयार्धोक्तानामेव मेलनमभिप्रेतं न पूर्वार्धोक्तानामपि त्वया त्विममभि-

प्राथमजानता पूर्वार्धोक्तानामपि मेलनं मत्वाऽसाधारण्यं शङ्कितमिति भावः ॥ **साध्यसम्बन्धेति** । आप्तिद्वारा प्रामाण्यरूपसाध्यसाधकताव्युत्पादनमित्यर्थः ॥ **तदनुमानान्तरमिति** । गुरुर्गुरूणामिति श्लोकोक्तप्रामाण्यसाधकानुमानापेक्षया वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामित्यनेनोच्यमानं वक्त्राद्यानुकूल्यं सिद्धमाप्तोक्तत्वं प्रामाण्यसाधकानुमानमपरमित्यर्थः ॥ **विजातीयसंवादत्वेनेति** । शास्त्रप्रामाण्यव्यवस्थापनद्वारा शास्त्रविषयव्यवस्थापकमानान्तरसंवादत्वेनेत्यर्थः । स्वप्रामाण्यव्यवस्थापनद्वारा स्वविषयव्यवस्थापकमानान्तरसंवादस्यैव विजातीयसंवादतया विवक्षितत्वात् ॥ **सजातीयसंवादतयेति** । साक्षाच्छास्त्रविषयविषयकमानान्तरसंवादतयेत्यर्थः । साक्षात्स्वविषयविषयकमानान्तरसंवादस्यैव सजातीयसंवादत्वेन विवक्षितत्वादित्याशयः । केचित्तु गुरूपदेशाद्युपदिष्टत्वस्यानुकूलवक्त्रादिमत्त्वासिद्धाप्तवाक्यत्वस्य च लौकिकवाक्यसाधारण्येन प्रामाण्यमात्रसाधकत्वात्संवादस्य विजातीयत्वम् । श्रुतियुक्त्योस्त्वलौकिकार्थत्वात्सर्वोत्तमप्रामाण्यमात्रसाधकत्वात्तत्संवादस्य सजातीयत्वमित्याहुः ॥ **अर्धजरतीयानुपपत्तेरिति** । अत्रार्धजरतीशब्देन सर्वात्मना जरतीं त्यक्तुमशक्नुवतः प्राक्रिया लक्ष्यते । छप्रत्ययेन चोपमानोपमेयरूपः सम्बन्ध उच्यते । तथा च तत्प्राक्रियातुल्यप्रक्रियानुपपत्तेरित्यर्थः पर्यवस्यति । इत्थं हि तत्प्राक्रिया । अर्धं जरत्याः कामयतेऽर्धं न कामयते मुखं जरत्याः कामयते नाङ्गान्तरमिति । एवं जरत्या एकदेशे कामना एकदेशे नेत्येतद्यथा जुगुप्सितमेवं प्रकृते साम्ये सम्भवे च सत्येकत्रैक्यविवक्षाऽन्यत्र तु नेत्येतज्जुगुप्सितमिति भावः । अर्धचरतीयानुपपत्तेरिति पाठे तु चरतिश्चरणं भक्षणमिति यावत् । तेन तत्कर्तुः प्राक्रिया लक्ष्यते । छप्रत्ययेन च पूर्ववदुपमानोपमेयरूपः सम्बन्ध उच्यते । तेनार्धभक्षणकर्तुः प्राक्रियातुल्यप्राक्रियानुपपत्तेरित्यर्थः पर्यवस्यति ।

इत्थं हि तत्प्रक्रिया। सगर्भां मत्स्यवधूं गृहीत्वा कश्चिदस्याः प्रसवे मत्स्यान्तरं भविष्यति। एवं च तदपि भक्षणार्थं भविष्यति। इदानीं चेमामपक्त्वाऽनश्नन्नहं न स्थातुमुत्सह इति विचार्य वदति। अस्या अर्धं पाकायार्धं प्रसवायेति। तद्यथा जुगुप्सितमेवमेतदपीति भाव इत्याहुः। अन्ये तु लम्बमानौ सुतौ दृष्ट्वा व्याधः परमबुद्धिमान्। सर्वनाशे समुत्पन्नेऽर्धं चरति पण्डित इति न्यायस्य प्रकृतेऽनुपपत्तेरित्यर्थ इत्याहुः॥ **उक्तसाधनोपपन्नत्वेऽपीति।** बादरायणेन ब्रह्मादीन्प्रति तन्मोक्षार्थमुपदिष्टस्वरूपसाधनोपपन्नत्वेऽपीत्यर्थः॥ **वक्राद्यानुकूल्यसाधनस्येति।** तथा चोक्तरीत्या नाप्रयोजकतेति भावः। आप्तेः पुरुषगताया वाक्यनिष्ठत्वाभावाद्वक्ष्यमाणानुमानायोग इत्यतोऽभिप्रायमाह॥ **यद्वक्त्रानुकूल्योपेतमिति।** आप्तवाक्यत्वसाधकहेतुविशेषणानां क्रमेण व्यवच्छेद्यान्निदर्शयति॥ **वक्तुरित्यादिना।** आप्तवाक्यतासाधकानुमानेऽप्रयोजकताशङ्कापरिहारायानुकूलतर्कं वक्तुमाप्तस्वरूपं निर्धारयितुमाह॥ **ननु कोऽयमाप्त इति॥ तावत एव वक्तेति।** प्रमाणदृष्टस्यैव वक्तेत्यर्थः॥ **अज्ञातसन्दिग्धेति।** अनुवादकर्त्रा यत्प्रमेयं स्वेन न ज्ञातं सन्दिग्धं वा तत्प्रतिपादकं यद्वाक्यं तदनुवादस्तावत्क्रियते। तस्य चाप्तत्वं वादविषये सुप्रसिद्धम्। न हि स प्रमितं वादमेव वदति। तदवच्छेदकतयाऽज्ञातस्य सन्दिग्धस्य वा विषयस्यापि वचनात्। अतो लक्षणस्य तत्राव्याप्तिरित्यर्थः। केचित्तु अज्ञाते सन्दिग्धेऽनुवादे च यद्वाक्यं तत्प्रयोक्तुराप्तत्वं न स्यादित्यर्थ इत्याहुः॥ **भीमाग्रजस्यापीति।** धर्मराजत्वात्प्रमितवक्तृतया प्रसिद्धस्यापीत्यर्थः। कदाचिद् द्रोणवधसमये नर्मादिसमये वा॥ **चाटुवादित्वसम्भवेनेति।** अप्रमितवादित्वसम्भवेनेत्यर्थः॥ **यो यत्रैवंभूत इति।** यत्र विषये एवंभूतो विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानादिमानित्यर्थः॥ **एकस्येति।** यत्तच्छब्दयाटि-

तस्यैव लक्षणस्येत्यर्थः ॥ **यो यस्य सुत इति** । अत्रापि कथमिति चेत् । इत्थम् । विशेषविषययोरपि यत्तच्छब्दयोरपि प्रयोगोपाधिर्बुद्धिस्थत्वम् । तच्च प्रकृतसर्वसङ्ग्राहकम् । अतस्तयोः सार्वत्रिकव्यवहारहेतुतोपपद्यत इति । सर्वनाम्नां सर्वार्थत्वाद्यत्तच्छब्दयोर्विशेषविषयत्वेऽपि विशेषतः सर्वत्रानुगतिरस्तीत्यप्याहुः ॥ **सामान्यपरीक्षायामिति** । व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यते इत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसर इत्यर्थः ॥ तत्र यद्यपि सादृश्यस्य सार्वत्रिकव्यवहारहेतुतोक्ता न त्वनुगतस्य लक्षणत्वेऽव्याप्त्यभावः । तथाऽपि सामान्यस्थानाभिषिक्तेन सादृश्येनाव्याप्तिपरिहारोऽपि तत्र तत्रोपलक्षणया विवक्षित एव लक्ष्यसदृशे लक्षणसदृशस्याप्तिरव्याप्तिर्न त्वेकस्य लक्षणस्य लक्ष्यैकदेशे येनानुगतलक्षणानामव्याप्तिरिति ॥ **एतेनेति** । यो यत्रैवंभूतः स तत्राप्त इति विवक्षितत्वेनेत्यर्थः । अज्ञातसन्दिग्धेत्यादिनोक्तं दोषमप्यनयैव विवक्षया निराकरोति ॥ **अनुवादस्येति** ॥ **आप्तत्वाविरोधादिति** । वादांश इति शेषः । यदर्थमात्मस्वरूपं निरूपितं तदिदानीमाह ॥ **एवञ्चेति** । एवं निर्दोषः प्रमितस्यैव वक्तेति पक्षद्वयेऽप्यन्यथा निरुपाधिकः साध्यसम्बन्धो भज्येतेति विपक्षबाधकतर्को द्रष्टव्यः । एवमाद्यानुमानेऽनुकूलतर्कोक्त्या व्याप्तिमुपपाद्य द्वितीयानुमानेऽपि तामुपपादयितुमाह ॥ **नन्वाप्तवाक्यतेति** ॥ **यो यत्रैवंभूत इत्यनेनैवेति** । तथा च यो यत्र एवंभूतः तद्वाक्यत्वमाप्तवाक्यत्वम् । इदं च न मालतीमाधवादिषु । तत्प्रणयनकाले तस्यैवंभूतत्वाभावस्य स्वकपोलकल्पितेष्विति वदता त्वयैवोक्तत्वादिति भावः । एवं व्यभिचारमपाकृत्याप्रयोजकतापरिहाराय विपक्षबाधकतर्कं वक्तुमाह ॥ **अबोधकमिति** ॥ **अन्यथेति** । आप्तवाक्यत्वमङ्गीकृत्य प्रामाण्यानङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **कारणेन विनेति** । आप्तवाक्यत्वाङ्गीकारे उक्तरीत्याऽप्रामाण्यकारणाभावप्राप्तेरित्यर्थः ॥

२ *

अत्र व्याख्यायतामिति । **गुरुर्गुरूणामिति** श्लोक इत्यर्थः । गुरुर्गुरूणामिति हेतुसिद्धावनुकूलवक्त्रादिमत्त्वं साक्षात्प्रामाण्यानुमापकमेवास्तु । न त्वाप्तवाक्यतानुमितिद्वारेत्यर्थः ॥ **शङ्कितस्योपाधेरिति** । आप्तवाक्यत्वरूपस्योपाधेरित्यर्थः ॥ **उत्तरवाक्येति** । अत्र हि आप्तवाक्यत्वेनैव प्रामाण्यानुमानमवगम्यत इति भावः । ननु वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामित्यत्रोपाधेः पक्षे साधनव्यापकतां व्युत्पाद्य तेन सिद्धेनाप्तवाक्यत्वरूपोपाधिना प्रामाण्यं साधयितुमाप्तवाक्यतयेति वाक्यमतो न वैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **न ह्युपाधिं दूषयतेति** । तथा च कथकसम्प्रदायविरोध इति भावः ॥ **साधनाभेदामिति** । तथा च वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनां यदाप्तिरनुकूलतेति वक्तृश्रोतृप्रसक्तीनामनुकूलता यद्यस्मादाप्तिस्तेन कारणेनाप्तवाक्यतया मानमित्येव योजनाऽत्राभिप्रेतेति द्रष्टव्या । न तु यद्यत्र वाक्य इत्यादिनोक्तापूर्वयोजनेति भावः ॥ **साधनभेदानुपपत्तेरिति** । श्रोतृप्रसङ्गानुकूलधर्मयोरपि साधने प्रविष्टत्वादिति भावः । ननु यो धूमवानित्यादौ विशेष्यांशस्योभयत्रानुप्रवेशेऽपि न दोषः । विशेषणांशस्यैवोभयत्र प्रवेशस्योक्तदोषहेतुत्वादित्यत आह ॥ **कृतकत्वानित्यत्वयोरिति** । इदं चासतः सत्तासम्बन्ध एव कृतकत्वम् । सतः सत्तासम्बन्धस्यापगमोऽनित्यत्वमित्यभिप्रेत्योक्तमिति ज्ञातव्यं । यदाह किरणावलीकारः । कार्यत्वमभूत्वा भावित्वमिति । अनित्यत्वमभूत्वा भावित्वमिति ॥ **अन्ततोऽस्यार्थस्येति** । विप्रलिप्साभावघटिताप्तिसाधनस्येत्यर्थः । **को निवारयितेति** । तथाच विपक्षे बाधकोपन्यासार्थमाप्तवाक्यत्वसाधनमावश्यकमित्यर्थः ॥ **यद्यपीति** । तथा च युक्त्या तत्साधनेऽपसिद्धान्त इति भावः ॥ **न विलक्षणत्वादिति** । न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दादिति सूत्रखण्डस्य न विलक्षणत्वादित्यस्य नैवं श्रुतेस्तदनुसारिस्मृतेश्च तदुक्तानुपलब्धेरप्रामाण्यं वाच्यम् । विलक्षणत्वात्तत्प्रामाण्यस्य

संवादानपेक्षतया स्वतस्त्वादित्यर्थः ॥ तत्प्रामाण्यमिति । औत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धेस्तत्प्रामाण्यं बादरायणस्यानपेक्षणादिति जैमिनीसूत्रखण्डस्य तत्प्रामाण्यमित्यादेस्तस्यापौरुषेयत्वेनानाशङ्कितदोषस्य वेदस्य स्वत एव प्रामाण्यं बादरायणस्यापि सम्मतम् । प्रामाण्यस्योत्पत्तावाप्तोक्तत्वादेर्ज्ञप्तौ संवादादेश्चानपेक्षणादित्यर्थो बोध्यः । बुद्धिदोषनिरासमात्रकारणत्वाद्युक्तीनामिति भगवत्पादीयं वाक्यं मनसि निधायाह ॥ तथाऽपीति ॥ गौणप्रयोग इति । तथा च श्रुत्यादिनाऽर्थमुपलभ्य रचितं यद्वाक्यं तत्सादृश्यनियमेन संवादित्वस्य लाभेन यादृच्छिकसंवादिताशङ्कया यथा व्यभिचारशङ्का तस्या निरास इति भावः । एवं प्रयोगे कृत्यान्तरमप्याह ॥ एवं हीति । श्रुतिर्मूलभूता विचार्यतयोपजीव्या यस्येत्यपि व्याख्यानसम्भवेन विचार्यविचारकभावलाभादङ्गाङ्गिभावोऽपि ज्ञायत इत्यर्थः । एवं युक्तिर्मूलभूतोपजीव्या स्वार्थनिर्णयायोपादीयमाना यत्रेति व्याख्याने विचाराङ्गयुक्तिग्रथनात्मकत्वलाभेनाङ्गाङ्गिभावो ज्ञायत इत्यर्थः । यद्वा यादृच्छिकसंवादितेत्यस्य विवक्षितस्य नियमेन श्रुत्यादिसंवादित्वस्य प्रामाण्यसाधकहेतोरसिद्धिराशङ्कितेत्यर्थः । ननु गौणप्रयोगे कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ एवं हीति । तथा चाङ्गाङ्गिभावे सति श्रुत्यादिसंवादित्वस्य कर्ममीमांसादौ दर्शनात् अत्रापि तत्सादृश्यलाभ इति भावः ॥ पक्षधर्मतोपपादक इति । वक्ष्यमाणानुमानयोरिति शेषः ॥ अर्धवैशसासम्भवादिति । अर्धहिंसान्यायासम्भवादित्यर्थः । अर्थवैशसासम्भवादिति पाठेऽर्थवैशसाऽसम्भवाद्विरोधासम्भवात् । वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवादिति यावत् । इति व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । ब्रह्ममीमांसाशब्दस्योक्तविरोधपरिहाराय व्याख्यानान्तरमाशङ्कते ॥ त्वंपदाभिधेयस्येति ॥ शारीराविति । ताद्धितस्य भावार्थकत्वानुपपत्त्या

वासाद्यर्थता स्वीकार्येति भावः ॥ **सर्वदोषविहीनत्वमित्यादीति** । सर्वदोषविहीनत्वं गुणैः सर्वैरुदीर्णता । अभेदः सर्व-
रूपेषु जीवभेदः सदैव च । विष्णोरुक्तानि सूत्रेषु सर्ववेदेड्यता तथेत्यादिना पुराणेन सकलगुणपूर्णत्वादिमीमांसारूपत्वं सूत्राणामुक्त-
मित्यर्थः ॥ **तत्रेति** । ब्रह्मसूत्रकर्तरि बादरायण इत्यर्थः ॥ **तदेवं श्रुत्यनुमानाभ्यामिति** । श्रुतिः परविद्याख्यामित्यत्रोक्ता ॥
विषयादिसम्पादनेनैव तदिति । आरम्भणीयत्वमित्यर्थः । प्रथमसूत्रे समर्थयत इति पूर्वेणान्वयः । न प्रामाण्यसम्पादनेनेत्येवार्थः ।
अतो नास्य प्रामाण्यव्युत्पादनस्य प्रथमसूत्रेण गतार्थतेति भावः । ननु विषयादिसम्पादनेनैवारम्भणीयत्वसिद्धिसम्भवे प्रामाण्यव्युत्पादनं
व्यर्थमित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ **न चेति** । तावता तावतैवारम्भणीयत्वं समर्थयितुं शक्यमिति शेषः । कुतो नेत्यत आह ॥
प्रामाण्ये हीति । अन्यथाऽप्रामाण्येनैवानारम्भणीयत्वशङ्कायां प्रयोजनादिव्युत्पादनस्यावसर एव नेति भावः । नन्विदं प्रामा-
ण्यसमर्थनं सूत्रोक्तं न चेत्तर्हि गुरुर्गुरूणामित्यादेर्भाष्यत्वव्याघातः । तदुक्तं चेद्भाष्यकारीयं तद्व्युत्पादनं व्यर्थमसङ्गतं स्यादित्या-
शङ्कां परिहरन्नुपसंहरति ॥ **अत इति** । प्रामाण्यसमर्थनाभावे विषयादिव्युत्पादनस्यावसर एव नेति विषयादिव्युत्पादक-
सूत्रेण तदाक्षिप्तमित्यर्थः ॥ **बुद्धिशुद्ध्य इति** । विषयादिव्युत्पादनप्रतिबन्धकाप्रामाण्यशङ्कानिरासायेत्यर्थः ॥ **अस्तीति सूचित-
मिति** । अन्वपि चाहमेवेत्यत्र चशब्देनेति शेषः ॥ **अनुक्तांशस्येति** । यथा प्रथमाधिकरणे भाष्यानुक्तानामतःशब्दार्थानामुक्ति-
रित्यादि । **अतिसंक्षिप्तस्येति** । एतदुदाहरणम् । त्वापिशब्दो विशेषेणान्तरसमुच्चयार्थः । तद्विवरणमस्येत्यादीति वक्ष्यमाणं तथा
मान्त्रवर्णिकसमाख्याया भाष्ये सङ्क्षेपेणोदितायास्तत्र सत्यत्वं सृष्ट्यन्नप्राणयोरपीत्यादिनाऽत्र विवरणमित्यादिकं ज्ञेयम् ॥ **सङ्क्षेप**

इति । यथा प्रथमेऽध्याये तृतीयपादार्थस्य द्वितीये चतुर्थपादार्थस्य तृतीये प्रथमपादार्थस्य चतुर्थे तृतीयपादार्थस्य पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायोक्त्यादिमात्रेण सङ्क्षेप इत्यादि ॥ विक्षिप्तस्येति । यथा चतुर्थे शेषमार्गगरुडमार्गस्य वा भाष्ये विक्षिप्ततयोक्तस्यात्र सोमस्तु वारीशयुत इत्यादिनैकीकरणमित्यादि। उक्तस्योपपादनमित्यस्य चेष्टा हि चेतनानां या सा भवेत्तत्प्रसादत इत्याद्यभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनादिनोपपादनमुदाहरणं ज्ञेयम् ॥ अपव्याख्याननिरासेनेति । यथा बन्धमिथ्यात्वं नैव मुक्तिरपेक्षत इत्यादि । इत्यादीत्यत्रादिपदेन द्वितीये प्रमाणलक्षणादेरुक्तिरनुक्तांशेत्युक्तोपपादनयोः सूत्रार्थमात्रविषयत्वान्न ताभ्यामिदं गतार्थमित्यवधेयम् । ननु मङ्गलाचरणस्य शास्त्रपरिसमाप्तिहेतुत्वेऽपि न तद्व्याख्यानकरणेऽपि हेतुता येन तदभावेन तदभावसाधनं सङ्गतं स्यात् । इत्यप्रयोजकताऽत्रेत्यत आह ॥ मङ्गलाचरणपुरःसराणीति । व्यतिरेकस्याप्युपलक्षणमेतत्। तथा चानेनान्वयव्यतिरेकौ प्रदर्शिताविति ज्ञातव्यम्। अयमभिसन्धिः । शास्त्रे ह्यनुष्ठितं मङ्गलाचरणं शास्त्रसमाप्तिमिव प्रचयरूपं तद्व्याख्यानमपि सम्पादयति। अन्यथा मङ्गलाचरणरहितशास्त्रव्याख्याने प्रवर्तमानस्य विघ्नोपसंसृष्टतया शास्त्रार्थप्रतिपत्तिविप्रत्तिपत्त्यादिप्राप्त्या शिष्टाचारपरिपालनहीनतयाऽनाप्तप्रणीतत्वशङ्कया च व्याख्यानस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अत एवाहुः । मङ्गलाचरणपुरःसराणि शास्त्राणि वीर्यवन्ति भवन्तीति। तथा च व्याख्येये मङ्गलाचरणस्य तत्प्रचयरूपव्याख्यानं प्रत्यपि हेतुतया कारणाभावे च कार्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वान्नाप्रयोजकतेति । अत्र समाप्यन्त इत्येतत्प्रसङ्गदृष्टान्ततया वा मङ्गलस्य समाप्तिं प्रत्यपि हेतुतामुपपादयितुमिति ज्ञातव्यम्। प्रचयशब्दस्य प्रसिद्धिमात्रपरत्वेऽपि शास्त्रप्रचयो व्याख्यानरूप एवेति न कोऽपि दोष इति ध्येयम् । केचित्तु सूत्रकृतो विघ्नाद्यसम्भवेऽपि शिष्टाचारपरिपालनार्थं शिष्य-

शिक्षार्थं वा मङ्गलाचरणं कर्तव्यम् । अन्यथा मोक्षफलकमहाशास्त्रे शिष्टाचारमुल्लङ्घ्य भगवान्प्रवृत्त इत्यन्येऽप्येवमेव प्रवर्तेरन् । ततश्च विघ्नादिमत्त्वं च प्रसज्येत। कुतो मङ्गलाचरणाभावे विघ्नादिप्रसक्तिरित्यत आह ॥ मङ्गलेति। अनेनान्वयव्यतिरेकावुक्तावित्याहुः॥ स्वर्गप्राप्तेरिति । शूद्रस्येति शेषः । परिसमाप्त्यादीत्यत्रादिपदेन प्रचयादिपरिग्रहः । एवमग्रेऽपि ॥ आविगीताशिष्टाचारेति । श्रुत्यनुमापनं च मङ्गलं श्रुतिप्रमापिताभीष्टपरिसमाप्त्यादिहेतुताकं तदुद्देश्यकाविगीताशिष्टाचारविषयत्वात् यद्यदुद्देश्यकाविगीतशिष्टाचारविषयस्तत्तद्धेतुतया श्रुतिप्रमापितं यथा स्वर्गोद्देश्यकं दर्शादीति सामान्यव्याप्तिमूलकं द्रष्टव्यम्। ननु वेदनिषिद्धाचारस्याशिष्टाचारत्वेनागम्यागमनादौ शिष्टपदेनैव व्याभिचारवारणेऽविगीतपदं व्यर्थमिति चेन्न। वेदप्रामाण्यानभ्युपगमासम्भाविताचारस्यैवात्र शिष्टाचारपदेन विवक्षितत्वात् तस्य च रात्रिश्राद्धादौ व्याभिचारवारणायाविगीतपदम् । अविगीताचारत्वमात्रस्य च भोजनादौ व्यभिचारपरिहाराय शिष्टपदम् । भोजनादेश्च वेदप्रामाण्यानभ्युपगन्तारि बौद्धेऽपि सत्त्वेनोक्तरूपशिष्टाचारपरत्वाभावान्न व्यभिचार इति। ननूक्तहेतोः साध्यं विनाऽपि फलाभावेन वा समाप्तीतरफलकत्वेन वा तत्फलकत्वप्रतीतेर्भ्रान्तित्वेन वा प्रत्यक्षादिमानान्तरजन्यत्वेन चोपपत्तेरप्रयोजकतेत्याशङ्कायामुक्तहेतूच्छित्तिरेवात्र बाधिकेत्याभिप्रेत्याह ॥ न तावत्प्रेक्षावत्प्रवृत्तिरित्यादिना । प्रारिप्सितपरिसमाप्त्यादिकामनया मङ्गले शिष्टानां या प्रवृत्तिः सेत्यर्थः । दृष्टपरित्यागमुपपादयाति ॥ कार्यमारिप्सुरिति । अदृष्टकल्पनामुपपादयाति ॥ न च फलान्तरेति ॥ न च प्रत्यक्षादेरिति। साध्यसाधनभावस्यातीन्द्रियत्वान्न प्रत्यक्षस्यान्यपरम्पराशङ्कावरुद्धत्वान्नानुमानस्यात्रावकाश इति भावः । ननु नाशार्थिप्रवृत्तौ नाश्यनिश्चयवानाधिकारी दृष्टः । यथा पापनिश्चयवान्प्रायश्चित्ते । अत्र

च नाश्यानां विघ्नहेतूनां प्रथमतोऽनिश्चयादनधिकारिकं मङ्गलं नानुष्ठेयमिति सत्प्रतिपक्षमाशङ्क्याह ॥ न च विघ्नहेतुसद्भावेति। तत्सन्देहेऽपीति । तथा च विघ्नज्ञानवानेवात्राधिकारीति प्रतिपक्षानुमाने स्वरूपासिद्धिरिति भावः ॥ शिष्यार्थमपीति । अध्येतॄणामायुरादिप्रतिबन्धकविघ्नघातार्थमित्यर्थः । अत एवाह ॥ आयुष्मत्पुरुषकाणि चेति ॥ शिष्यार्थत्वाच्चेति । शिष्याशिक्षार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ अत एवेति । ग्रन्थादौ निवेशनस्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः ॥ अन्यत्किमपीति । गङ्गास्नानादिक-मित्यर्थः ॥ माङ्गलिकत्वादिति । मङ्गलं प्रयोजनमनयोरित्यर्थे ठक्प्रत्ययः । तथाच श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनकत्वादित्यर्थः ॥ एवमग्रेऽपीति ॥ अधिकार्यादिप्रतिपादकस्येति । यद्यपि ब्रह्मशब्दो विषयप्रतिपादकोऽन्योऽस्ति तथाऽपि ॐकारस्य मीमां-सानुग्राह्यप्रमाणप्रतिपादनाय वेदस्येश्वरविषयकत्वसमर्थनार्थत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तदर्थकस्यान्यस्याभावादित्यभिप्रायात् ॥ विषयवैधु-र्येणेति । उक्तरीत्या वेदस्येश्वरविषयकत्वसमर्थकवैधुर्येणेत्यर्थः । अनारम्भणीयत्वशङ्केत्युपलक्षणम् । मीमांसानुग्राह्यप्रमाणाभावशङ्का चेत्यापि द्रष्टव्यम् ॥ यन्मूलत्वमित्याहेति । क्रमेणादित्वमित्याहेत्यर्थः । कथमेवमुक्तेः सूत्रकाराङ्गीकारालिङ्गसूचकत्वमित्यतस्तद्दर्श-यति ॥ यत्पर्यायान्तरमिति । मङ्गलवाचिशब्दान्तरमित्यर्थः । क्रमान्तरमन्ते निवेशनम् । अयं भावः । यदि कारकतया समग्र-शास्त्राङ्गत्वमेवैतयोः सूत्रकारस्य विवक्षितं स्यात्तदा स्पष्टं मङ्गलवाचि मङ्गलमित्यादि शब्दान्तरमेव वक्तव्यं किमनयोर्मङ्गलप्रयोजनक-योर्वचनेन पर्यायान्तरं विहाय चानयोरेव यदोपादानं करोति तेन जानीमो मङ्गलप्रयोजनादन्यदप्यनयोरस्ति प्रयोजनं तज्ज्ञापकतयाऽऽ-दिसूत्राङ्गत्वमेवेति विवक्षितं सूत्रकारस्येति । एवं यदि ज्ञापकतयाऽऽदिसूत्राङ्गत्वमेव विवक्षितं स्यात्तदान्ते निवेशनं किमर्थं न कृतं

तद्विहायादावेव निवेशनं करोति। तेन जानीमः कारकतया समस्तशास्त्राङ्गत्वमप्यभिमतं तस्येतीति। यद्वा ज्ञापकतयाऽऽदिसूत्रोपयोगित्वं पूर्वपक्षिणाऽङ्गीकृतमेवेति न तत्र सूत्रकाराङ्गीकारलिङ्गं सूचनीयं किन्तु कारकतया समस्तशास्त्रोपयोगित्वमेव। ततश्च पर्यायान्तरं विहायेत्यस्याधिकार्यादिप्रतिपादकशब्दान्तरं विहायेत्यर्थः। क्रमान्तरमित्यस्य चान्ते निवेशनमित्यर्थः। तेन पर्यायान्तरपरित्यागोऽन्ते आदावेव निवेशनं चैतद्द्वयं मिलितं सत्कारकतया समस्तशास्त्राङ्गत्वं सूत्रकारेणाङ्गीकृतमित्यस्यैव सूचकं न तु ज्ञापकतयाऽऽदिसूत्राङ्गत्वस्यापि सूत्रकाराङ्गीकृतत्वस्य ज्ञापकतयाऽऽदिसूत्रस्येत्युक्तिस्तु दृष्टान्तकथनायानुवाद एवेति ज्ञातव्यम्॥ सकलसूत्रे एवमेवेति। अनेन सर्वशास्त्रस्येत्येतत्प्रकारान्तरेण योजितमिति द्रष्टव्यम्॥ अत्रेति। यथाश्रुतभाष्य इत्यर्थः॥ वाच्यं लक्ष्यं वेति। वाक्यार्थेऽसमन्वयादिति भावः॥ न च कार्यज्ञाप्ययोरिति। ज्ञाप्यमिहार्थात् ज्ञाप्यमेव विवक्षितम्। एवं च यथाऽर्थज्ञाप्यस्य न वाक्यार्थे समन्वयः। तथा कार्यस्यापीति दृष्टान्तार्थं ज्ञाप्यग्रहणमिति द्रष्टव्यम्। ननु मङ्गलमथशब्दार्थो न भवतीत्यत्र वाक्यार्थे समन्वयाभावो हेतुतयोपात्तः। तत्र च पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयत इत्यादिनाऽथशब्दार्थत्वाभावस्यैव हेतुतयोक्तत्वादन्योन्याश्रय इत्यरुचेराह॥ अस्तु वेति। मङ्गलं जिज्ञासायां किं कर्त्रादिभावेन वैय्यधिकरण्येनान्वेत्युत जिज्ञासा मङ्गलमिति सामानाधिकरण्येनेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं तावद्दूषयति॥ न तावन्मङ्गलमिति॥ कर्त्राद्यन्यतमेति। मङ्गलस्येति शेषः। कारकान्तराणामिति। मङ्गलापेक्षयाऽन्येषामेव कर्तृकर्मकरणरूपाणां कारकान्तराणां जिज्ञासायां सत्वादित्यर्थः। अधिकारिजीवस्यैव कर्तृत्वात्साक्षाद्वेदानामुद्देश्यफलसम्बन्धितया च

ब्रह्मणः कर्मत्वात् । युक्तीनामेव करणत्वादिति भावः ॥ अस्माभिरपीति । तथा च कार्यस्य वाक्यार्थे समन्वयाभावोपपादनमस्माकमिष्टमेवेति भावः ॥ यद्यपि शिष्टैरध्येतृभिरिति । अनेन ॐकारः सूत्रावयवः शिष्टैरध्येतृभिस्तदादावुच्चार्यमाणत्वादथशब्दवदिति स्थापनानुमानमाशङ्क्य तथाऽपीत्यादिना तस्य सत्प्रतिपक्षतोच्यत इति द्रष्टव्यम् । अध्यक्षासिद्ध इति हेत्वसिद्ध्यर्थमुक्तम् ॥ लक्षणान्तराभावे सतीति । असंहिताप्रापकसूत्रान्तराभावे सतीत्यर्थः । सुध्युपास्य इत्यादिवाक्यावयवे सुधीत्यादिपदेऽखिलैः पठ्यमाने व्यभिचारवारणाय संहिततयेत्युक्तम् । कृष्ण एहीति वाक्यावयवे कृष्णेति पदे व्यभिचारवारणाय लक्षणान्तराभावे सतीति । तत्र हि प्लुतप्रगृह्याचीति सूत्रमेवासंहिताप्रापकमस्तीति भावः । पदपाठकालेऽखिलैरसंहिततया पठ्यमानेषु पदेषु व्यभिचारवारणाय सम्पाठ इति । सांहितापाठकाल इत्यर्थः । संहितापाठकालेऽपि प्रामादिकेषु असंहिततया पठ्यमानपदेषु व्यभिचारवारणायाखिलैरित्युक्तम् । स्थापनानुमानस्यान्यथासिद्धिमप्याह ॥ पक्षसपक्षयोरिति । अर्थवादो निन्दारूपः ॥ ऊहः कर्तव्य इति । यद्यप्यत्र मन्त्रसामसंस्कारोह इत्यादाविवोहशब्दो न कर्मव्युत्पत्त्योह्यमानपरः सूर्यायेत्याद्यूहं प्रति अग्नय इत्यादेरिव प्रकृते स्थानिनोऽभावेन प्राकृतस्थानपतितपदार्थान्तरकार्यतः । ऊहः प्रयोगो विकृत उह्यमानतयोदित इति तदूहलक्षणाभावात् । तथाऽप्यध्याहारस्तर्क ऊह इति प्रसिद्धेर्भावव्युत्पत्त्याऽध्याहारपरो विवक्षितः । न चेषेत्वेत्यादाविव वस्त्वाकाङ्क्षाभावादध्याहारो व्यर्थ इति वाच्यम् । दृष्टार्थाभावेऽप्युदाहृतश्रुत्या श्रवणविशरणभावरूपादृष्टार्थसम्पादकतया सार्थकत्वात् ॥ अमन्त्रावयवत्वप्रसङ्गादिति । अत्रापाद्यमानं मन्त्रानवयवत्वं मन्त्रेण सहैककार्यकारित्वाभावरूपं विवक्षितम् । तेनोहप्रवरनामधेयानाममन्त्रत्वस्य द्वितीये सिद्धान्तितत्वादिष्टापादनमेतादिति दूषणानवकाश इति ध्येयम् ॥

अधिकृतत्वेनेति । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यादाविवोत्तरत्रानुषङ्गार्थत्वेनेत्यर्थः । न चैवमोङ्कारस्य तद्वदेवोत्तरसूत्रेष्वप्यन्वयप्रसङ्गः । अनन्वयेऽप्यदृष्टार्थमेवानुषङ्गस्योक्तश्रुतिसिद्धत्वात् ॥ न च व्याख्यानत इति । श्रौतार्थवादानुसारिव्याख्यानत इत्यर्थः ॥ अन्तरङ्गेति । पृथक्करणमेवात्रान्तरङ्गज्ञापकमिति भावः ॥ तया प्रनाड्येति । श्रौतार्थवादबलेनाद्यन्तयोरोङ्कारस्योहाविधिकल्पने तेन चावयवत्वकल्पनासिद्धौ प्रतिसूत्रमाद्यन्तयोरुच्चारणे गौरवं स्यादित्यादावेवोङ्कारोऽधिकृतत्वेनोच्चार्येह तस्य संहिततया निर्देशे प्रथमसूत्रावयव एवायं विज्ञायेत तन्मा विज्ञायीति शिष्टैः पृथगोङ्क्रियते । एवं च हेतोरन्यथासिद्धिरिति पूर्वोक्ततया परम्परयेत्यर्थः ॥ प्रथमसूत्रवाक्यार्थ इति । न चात्रोङ्कारस्तु पृथगुच्चारितो वेदितव्यः । नाथशब्दवत्सूत्रोपनिबद्ध इति सन्न्यायरत्नावलीविरोधो वाच्यः । सन्न्यायरत्नावल्युक्तं पृथक्त्वमसंहिततयोच्चार्यमाणत्वं विवक्षितं न त्वनवयवत्वरूपम् । अन्यथा ओंकारश्चाथशब्दश्च तस्मात्प्राथमिकौ क्रमादिति भाष्योदाहृतप्रमाणेन तत्र ताराथमूलत्वमित्यनुव्याख्यानेन च विरोधप्रसङ्गात् । अतो न कोऽपि विरोध इति । रूपान्तरेणेत्यस्यैव विवरणं स्थानव्यत्यासेनेति ॥ आदावुच्चारणेनेति । पूर्वोक्तस्थापनानुमानरूपेणेत्यर्थः ॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयस्यैवारम्भणीयत्वादिति । यद्यप्यत्रारम्भणीयत्वं मायावादखण्डनटीकोक्तं प्रेक्षावदुपादेयत्वरूपं ग्रहीतुं न शक्यम् । तस्य प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयत्वरूपतयाऽत्रोक्तप्रयोज्यप्रयोजकभावानुपपत्तेः । तथाऽपि श्रोतव्यत्वादिरूपमन्यदेवेति द्रष्टव्यम् । प्रथमसूत्रादेव ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वनिश्चयः । न च प्रयोजनाद्यनिश्चये तत्रैव कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तत्राप्रवृत्तस्यापि घनगर्जितन्यायेन प्रथमसूत्रश्रवणे व्युत्पन्नस्य मुमुक्षोर्ब्रह्मज्ञानं मोक्षहेतुरित्यनुभवोपपत्तेरित्यभिप्रेत्य समाधानमाह ॥ उच्यत इति । नन्वनुभवेच्छाप्रयत्नानां

प्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तित्वावच्छिन्ने च प्रयोजनादिनिश्चयस्यापेक्षितत्वात्तदभावे कथं ब्रह्मज्ञानं मोक्षहेतुरित्यनुभवरूपा प्रवृत्तिः प्रथमसूत्रात्स्यात् । कथं वा प्रयोजनाद्यनिश्चये मोक्षे इच्छारूपा प्रवृत्तिर्येन स पूर्वं मुमुक्षुः स्यादित्यत आह ॥ त्रिविधा हीति । ब्रह्मज्ञानं मोक्षहेतुरित्यनुभवस्य वा मोक्षरूपफलेच्छाया वा प्रवृत्तिशब्दावाच्यत्वेनाप्रवृत्तित्वेन विवक्षितत्वात् । प्रयोजनाद्यनिश्चयेऽप्युक्तरीत्या तयोः सम्भवान्न कोऽपि दोष इति भावः । अनुभवस्य प्रयोजननिश्चयानपेक्षत्वं दर्शयति ॥ न ह्युपेक्षणीयमिति । फलगोचरेच्छायास्तदनपेक्षत्वं दर्शयति॥ नापि सुखमिति। ननूपेक्षणीयानुभवस्य प्रयोजननिश्चयानपेक्षत्वेऽपि साधनानुभवस्य प्रयोजननिश्चयापेक्षानियमादुक्तदोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह ॥ न च मुमुक्षुणेति। तथा च न कोऽप्यनुभवः प्रयोजननिश्चयापेक्षः किंतु स्वकारणापेक्ष एवेति भावः । नन्वेवं पुरुषार्थसाधने ब्रह्मज्ञाने इच्छाप्रयत्नरूपप्रवृत्त्योरपि स्वकारणाधीनत्वसम्भवेन तदर्थं सूत्रे प्रयोजनाद्यभिधानं व्यर्थमापन्नमित्यत आह ॥ पुरुषार्थसाधने त्विति । तथा च न स्वरससिद्धा यथाऽनुभवफलेच्छे प्रयोजनानिश्चयेऽपि स्वकारणादेव भवतस्तथेत्यर्थः । नन्वेवं व्युत्पन्नस्य मुमुक्षोः प्रथमसूत्र इवाग्रेऽपि प्रयत्नाद्यभावेऽपि कथंचिच्छ्रवणेन तदर्थानुभवसम्भवात्तदर्थकोक्तरूपप्रवृत्तिप्रयोजकं प्रयोजनाद्यभिधानं व्यर्थमापन्नमिति चेत् । न । आद्यसूत्रमात्रे कथंचिच्छ्रवणस्योक्तन्यायेन सम्भावितत्वेऽप्यशेषशास्त्रे तथा श्रवणसम्भावनाया अनुभवबाधितत्वात् । मोक्षोपयोगिनो विमर्शसाध्यस्येदमित्थमित्येवेत्यवधारणरूपशास्त्रसाध्यानुभवस्योक्तरूपप्रवृत्त्यभावे कथंचिच्छ्रवणमात्रेणासम्भवाच्च ॥ प्रवर्तनीय इति । साधनगोचरेच्छाप्रयत्नवान्करणीय इत्यर्थः । केचित्तु विमता प्रवृत्तिः प्रयोजनादिज्ञानपूर्विका प्रवृत्तित्वात् भोजनादिप्रवृत्तिवदिति शास्त्रविषय-

प्रवृत्तेः प्रयोजनादिपूर्वकत्वनियमात् । नैवमेव प्रवृत्तिर्युक्तेत्याह ॥ उच्यत इति । इच्छाप्रयत्नानुभवानामेव प्रवृत्तित्वात्सुखादिविषयेच्छानुभवयोः प्रयोजनान्तराभावात्प्रवृत्तित्वहेतोर्व्यभिचार इत्यत आह ॥ त्रिविधा हीति । तत्र तेषां मध्ये सुखादिविषयेच्छानुभवयोः प्रवृत्तिशब्दवाच्यत्वाभावान्न व्यभिचार इत्यर्थ इत्याहुः । प्रयोजनाद्यभिधानस्यार्थवत्त्वमङ्गीकृत्यापि प्रवृत्त्यभावं शङ्कते ॥ उक्तं चेति ॥ वचनादेवावसीयत इति । आप्तोक्तत्वहेतोः प्रयोजनविशेष्यव्यभिचारित्वेनानुमानासम्भवादिति भावः ॥ सुलभ एवेति । तथा च सूत्रे प्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनाद्यभिधानं व्यर्थमिति भावः । ननु सन्देहजनककोटिकस्मृतिहेतुतया तदभिधानं सार्थकमेवेत्यत आह ॥ विशेषस्मृतिश्चेति । कोटिस्मृतिश्चेत्यर्थः । आप्त्यनिश्चयदशायामपि प्रथमसूत्रश्रवणानन्तरं ब्रह्मज्ञानं मोक्षसाधनं न वेति जायमाने मानसे संशये विधिकोटिप्रापकेऽप्यन्यन्न सम्भवतीति तदर्थं सूत्रे प्रयोजनाद्यभिधानमित्यभिप्रेत्य समाधत्ते ॥ यो हीति ॥ यद्वचनात्प्रवर्तत इति । यद्वचनश्रवणानन्तरभाविमानससंशयात्प्रवर्तत इत्यर्थः । वैद्यस्यैव वचनादित्यनन्तरमिदं रोगनिवृत्तिसाधनमिति विधिकोटिमवगम्य मानसे संशये सतीति शेषः ॥ अन्यथेति । औत्प्रेक्षिककोटिस्मृत्यधीनमानससंशयेन प्रवृत्तावित्यर्थः ॥ दाक्षिणात्यस्येति कर्तरि षष्ठी । परिणयनं विवाहः ॥ उभयथाऽपीति । आप्तत्वनिश्चयानिश्चयपक्षयोरित्यर्थः ॥ तदेतदिति । परिहारद्वयमपीत्यर्थः ॥ इत्येवं परिहार इति । अनेन ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षहेतुता शास्त्रप्रवृत्तेः प्रागेव प्रमाणान्तरसिद्धेत्येतत्पक्षः समाहितो भवति । प्रमाणान्तरसिद्धेऽपि विप्रतिपत्त्यादिनिरासकन्यायग्रथनात्मकसूत्रोपदेशसार्थक्यादिति ज्ञातव्यम् ॥ अत एवास्य सूत्रस्येति । श्रौतस्य प्रयोजनादेर्न्यायेनोपपादनार्थत्वादेव न श्रुत्यर्थनिर्णायकन्यायग्रथनात्मकशास्त्रबहिर्भाव इत्यर्थः ।

नन्वेवं यदि प्रथमसूत्रस्य विषयादिप्रतिपादनद्वारा शास्त्रारम्भोपपादकता । तर्हि स्वस्यारम्भणीयता केनोपपादितव्या। न तावत्स्वेन । आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । अन्येन चेत्तस्याप्यारम्भणीयता पुनरन्येनेत्यनवस्थापात इत्यत आह ॥ अध्ययनविध्यादिवदिति । यथा स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधिवाक्यं स्वाध्यायत्वावच्छिन्नस्याध्ययनं विदधत्स्वस्यापि तदवच्छिन्नत्वादध्ययनं विधत्ते । एवमिदं सूत्रं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रत्वावच्छिन्नस्यारम्भणीयतोपपादकं सत् स्वस्यापि तदवच्छिन्नत्वात् आरम्भोपपादकं भवति । आत्माश्रयत्वं तु प्रामाणिकम् ॥ अत एव न कर्तृकर्मभावविरोधोऽपीति । आदिपदेनाभिधेयत्वावच्छेदेन प्रमेयत्वविधायकं लौकिकं वाक्यं यथा प्रमेयस्याप्यभिधेयत्वावच्छिन्नत्वात्प्रमेयत्वविधायकं तथेत्यादिकं द्रष्टव्यम् ॥ प्रसङ्ग इति । अत्र प्रसङ्गशब्देन प्रसज्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या प्रसञ्जकमुच्यते । तथा चैतत्सूत्रप्रवृत्तौ कीदृशं संशयपूर्वपक्षादिकं निमित्तमिति प्रश्नार्थः । ननु जिज्ञासायाः कर्तव्यत्वमेव विचारणीयं न शास्त्रारम्भणीयत्वम्। तस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ नन्विदमिति । ननु सन्नन्तजिज्ञासाशब्दवाच्येच्छायां कथं न्यायोऽङ्गभूत इत्यत उक्तम् ॥ विचारमीमांसा मननापरपर्यायनामकेति । ततश्च जिज्ञासाशब्दस्य विचारादिशब्दापरपर्यायत्वान्नेच्छापरत्वमत्रेति भावः । सूत्रनिबद्धन्यायानां क्वचिद्विचाराङ्गत्वं क्वचिन्मीमांसाङ्गत्वं क्वचिन्मननाङ्गत्वं शास्त्रे व्यवहृतम् । अतस्तस्य सर्वस्य सङ्ग्रहाय विचारेत्याद्युक्तम् । ननु विचारादेरपि न्याय एवातस्तत्र कथं न्यायोऽङ्गभूत आत्माश्रयत्वप्रसङ्गादित्यत उक्तम्॥ युक्त्यनुसन्धानात्मकेति। युक्तिभिरनुसन्धानं पूर्वोत्तरपक्षबलाबलचिन्तनं तदात्मकेत्यर्थः। यथाऽऽहुः। पूर्वोत्तरपक्षबलाबलचिन्ता विचार इति । तथा च विचारशब्दोऽत्र

न न्यायपर इति भावः। अस्माभिरपि जिज्ञासाकर्तव्यतैव विचार्यते। आरम्भणीयत्वविचारस्तु तत्फलभूतोऽतः पूर्वं प्रदर्शित इत्याशयवानाह ॥ **सत्यमिति** ॥ **संशयास्पदत्वादिति**। वक्ष्यमाणरीत्या विषयाद्यभावेनोपपत्तिविरोधात्। तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिकं न प्रमाणतया निश्चेतुं शक्यमित्याशयः। निश्चितकार्यकारणाभावमूलकत्वान्नात्राप्रयोजकताशङ्केत्याह ॥ **विषयादिसद्भाव इति**। विषयादिसद्भावस्य जिज्ञासाकारणत्वमुपपादयति ॥ **विषयशून्यत्वाद्धीत्यादिना**। वात्स्यायने कोकशास्त्रे ॥ **अविज्ञाततत्त्वार्थे इति**। अविज्ञाततत्त्वेऽनिश्चितस्वरूपे सन्दिग्ध इति यावत्। अनेन तर्कविषयो दर्शितः। उत्तरेण पंचम्यन्तेन कारणं कारणस्याहार्यलिङ्गस्योपपत्तिः सद्भावस्तस्मादिति। इत्थंभावलक्षणतृतीयान्तत्वमङ्गीकृत्य तर्कव्यापारनिर्देश इति केचित्। करणस्य प्रमाणस्योपपत्तिः सम्भावना प्रमाणविषयाभ्यनुज्ञानमिति यावत् ॥ **तदुपलक्षितमिति**। तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजनम्। ऊह इति लक्षणम्। ऊहशब्देन प्रसङ्गाभिधानादिति गौतमसूत्रार्थः। तृणादिरूपे कर्मणि जिज्ञासारूपसाधनस्य प्रमारूपक्रियायाः प्रत्यक्षादिसाधनान्तरसाध्यत्वेनाफलतयाऽन्यस्य कर्तव्यस्य क्रियाविशेषणस्यानुपलम्भेन साधनत्वमेवापगतमित्याह ॥ **निष्पादितक्रिये चेति**। निष्पादिता प्रमितिलक्षणा क्रिया यस्य कर्मणो विषयस्य स इह तथोक्तः। साधनन्यायः साधनरीतिः। अतिपातोऽतिक्रमः। साधनत्वेनाभिमते तस्मिन्फलाभावात्साधनरीतिरपगतेति भावः। जरद्गवादिवाक्यं श्रुत्याभासतायां निदर्शनं पावकशैत्यानुमानं च जिज्ञासाभासतायामिति द्रष्टव्यम्। जरद्गवः पादुककम्बलाभ्यां द्वारि स्थितो गायति भद्रकाणि। तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्थ इत्येतज्जरद्गववाक्यशब्देन गृह्यते। शङ्खः कदल्यां कदली च भेर्यां भेर्यां महच्चाविरभूद्विमानामित्येतदादिशब्दे-

नोच्यते ॥ **यत्क्वचिदिति** । अग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादौ । स्वप्रकाशतयेत्यादिक्रमाद्वेदान्तिप्राभाकरवैशेषिकादिमतमाश्रित्योक्त-मित्यवगन्तव्यम् ॥ **निश्चितत्वादेवेति** । तथा च नेश्वरजिज्ञासयोर्विषयविषयिभावः सम्बन्धः सम्भवतीति भावः ॥ **न चैवं सकलेति** । यद्यग्निर्न स्यादित्यादावपि विषयीभूताग्निमत्त्वादिना पर्वतादिनिश्चये निश्चितत्वादेवानिश्चये च बुद्धावनारूढं न शक्यं जिज्ञासितुमिति उक्तरीत्या तर्कावतारानुपपत्तिप्रसङ्गेनेत्यर्थः ॥ **व्याघात इति** । निश्चितत्वेऽनिश्चितत्वे वा जिज्ञास्यत्वं न स्यादिति प्रकृततर्कविषयेऽपि प्रमितत्वाप्रमितत्वविकल्पतद्दूषणयोः प्रसङ्गेनेत्यर्थः ॥ **सामान्यत इति** । पर्वतत्वादिना सामान्यरूपेण धर्मिणो निश्चितत्वं न तु तर्कविषयी-भूतत्वेन वन्हिमत्पर्वतत्वादिविशेषरूपेणापि येन तर्कानवतार इति भावः ॥ **न च तत्रेति** । वक्ष्यमाणरीत्या ईश्वराख्यधर्मिणः सामान्यतोऽ-प्युपस्थापकप्रमाणाभावादिति भावः । ननु प्रत्यक्षेण कथमीश्वराभावज्ञानं तस्यातीन्द्रियत्वेन तदयोग्यत्वादित्यत आह ॥ **आपातत इति** । तस्यातीन्द्रियत्वादिविचाराभावदशायामित्यर्थः । तद्विचारानन्तरं तु न प्रत्यक्षं तत्रोपन्यासार्हमित्यभिसन्धिः ॥ **पारतन्त्र्या-च्चेति** । वेदसंवादाधीनप्रामाण्यानिश्चायकत्वादित्यर्थः ॥ **पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वयोरिति** । पौरुषेयत्वे आप्तिनिश्चायकत्वाभावेन अपौरुषेयत्वे आप्तस्यैवाभावेनाप्तोक्तत्वरूपगुणलक्षणकारणाभावेनेत्यर्थः । शाक्यादिवचसां बौद्धादिवचसाम् । संस्पर्शः सम्बन्धः शब्दस्यार्थेन संयोगसमवाययोरसम्भवादन्यस्य चासम्बद्धत्वादिति भावः ॥ **वाक्यार्थेति** । पदानामर्थ इव वाक्यार्थेऽपि शक्त्याद्य-भावादिति भावः । नन्वेवं स्वर्गापूर्वदेवतादिरूपोर्थोऽपि सङ्गतिग्रहणासम्भवेनागमसिद्धो न स्यादित्यत आह ॥ **स्वर्गापूर्वदेवता-दीति** ॥ **किंतु सन्निहितानेकेति** । यथा यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ।

इत्यनेकवाक्यार्थसामर्थ्येनोपस्थिते सुखविशेषे स्वःपदशक्तिग्रहः पश्चादेवेति भावः। यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकामपदसमभिव्याहाराल्लिङादेरपूर्वपरत्वमेवं देवताशब्दस्यापि तदर्थपरत्वं द्रष्टव्यम् ॥ गत्याद्यर्थस्यावतेरिति। अव रक्षणगतिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यावाप्त्यालिङ्गनहिंसादानभागवृद्धिष्विति धातुव्याख्यानादिति भावः ॥ अवतेष्टिलोपश्चेति। अवतेर्मन्प्रत्ययः। प्रत्ययस्य टेर्लोपश्चेत्युणादिसूत्रार्थः। एवंचाव्म् इति स्थिते ज्वरत्वरेत्यादिनोपधाकारस्य वकारस्य चोठि कृते सवर्णदीर्घे सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे च सति ओमिति सिध्यतीति भावः। नन्वत्र न ज्वरत्वरेति सूत्रेणोठः प्राप्तिः। तत्र क्वौ झलादौ क्ङिति परतस्तद्विधानादत्र तदभावादिति चेत्। उच्यते। छ्वोः शूडनुनासिके चेति पूर्वसूत्रादनुनासिके चेत्यनुवर्तते। एवं चानुनासिकस्य मकारस्यात्र परतो विद्यमानत्वादूठ् स्यादेव। यद्वा ओतुरित्यादिशब्दानामकित्यपि बाहुलिकत्वेनोठमङ्गीकृत्य वैय्याकरणैः साधितत्वेन प्रकृतेऽकित्यप्यूठ्प्राप्तिरिति ध्येयम्। वस्तुतस्तु च्छ्वोः शूडनुनासिके चेत्यनेनैवात्र धातुवकारस्योठि आद्गुण इति गुणे च कृते ओमिति रूपम्। अत्र एत्येधत्यूठ्सु छान्दसत्वान्न भवति। अत्र चोङ्कारस्य वर्णत्रयात्मकत्वप्रसिद्धिरप्यनुकूला भवतीति ज्ञेयम्। अन्ये तु अवतेर्मन्प्रत्यये बाहुलिकेन वकारस्य संप्रसारणे गुणे च सति ओमिति सिध्यतीत्याहुः ॥ उपपदाद्यभाव इति। कर्त्रादिवाचकोपपदाभावेऽपीत्यर्थः। आदिपदेन तत्प्रापकवाक्यसमभिव्याहारोऽपि नेति ग्राह्यम् ॥ योग्यतयेति। प्रमाणबाधेनेत्यर्थः। गुणानां कर्त्रादिभावेनान्वये प्रमाणविरोधो नेति भावः ॥ बृहतेर्वृद्ध्यर्थस्येति। बृहवृद्धौ अस्मात् मन्प्रत्यये अमागमे ब्रह्मेति रूपमिति भावः। यौगिकानामेव रूढत्वे सङ्गतिग्रहणापेक्षा नास्तीत्यत उक्तम् ॥

अवश्यामिति। तथा च लोके योगरूढेषु तथाभावेऽपि न केवलं यौगिकेषु तदपेक्षा। अतो नियमेन यौगिकेषु सङ्गतिग्रहणापेक्षेति भावः॥ निगमनिरुक्तेति। यथा सत्यादिशब्दानां तस्य वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सन्ति। यमिति तद्यत्सत् तदमृतं अथ यत्ति तन्मर्त्यं अथ यद्यं तेनोभे यच्छतीत्यादिनिगमबलेनावयवार्थावगमो दृश्यते। क्वचित्तु निरुक्तबलेन यथा आपो वा अर्क इत्यादौ अर्कादिशब्दानामुदकं सुखहेतुत्वात्कमित्येवाभिधीयते। तदेव ह्यर्चतो जातमतोऽर्कमिति कीर्तितमित्यादिव्यासकृतानिरुक्तबलेनार्चतो जातं सुखसाधनं चेत्यर्क इत्याद्यवयवार्थावगमः। क्वचिद्व्याकरणबलेन। यथा पङ्कजादिशब्दानां सप्तम्यां जनेर्ड इत्यादिव्याकरणबलेन पङ्के जायत इत्यवयवार्थावगम इत्यर्थः। एवं च निगमशब्दो वेदविशेषे रूढः। निरुक्तव्याकरणशब्दावपि रूढ्या ग्रन्थविशेषपरा इत्यवगन्तव्यम्। अन्ये तु निगमो नाम प्रसिद्धार्थतदवयवौ परित्यज्य शब्दस्य शब्दैकदेशानुगमेनार्थान्तरे वृत्तिः। अत्र तदवयवशब्देन तद्गुणोऽपि विवक्षितः। शब्दैकदेशानुगमेनेत्यस्य प्रकृतिलक्षणशब्दैकदेशान्तरेऽनुगमेनेत्यर्थः। अत्र शब्दस्यार्थान्तरे वृत्तिरित्येवोक्तौ प्रसिद्धार्थोपादानेनार्थान्तरे वृत्तिरजहल्लक्षणा स्यात्तदवयवोपादानेन वृत्तौ जहदजहल्लक्षणा च स्यात्। तद्गुणोपादानेनार्थान्तरे वृत्तिर्गौणी स्यादतः प्रसिद्धार्थतदवयवौ परित्यज्येत्युक्तम्। जहल्लक्षणत्वपरिहाराय शब्दैकदेशानुगमनेत्युक्तमित्यवधेयम्। यथा देहात्मादिशब्दानामुपचितवस्तुसन्ततगमनतत्पदार्थादावेकदेशानुगमेनानुवृत्तिः। निरुक्तं नाम शब्दस्य सर्वावयवार्थानुगमेन प्रसिद्धार्थादर्थान्तरे वृत्तिः। यथा सोमशब्दस्य पार्वतीसहितेश्वरे वृत्तिः। व्याकरणप्रत्ययविधानसामर्थ्यादर्थनिश्चयः। यथा वादीति ताच्छील्ये प्रत्ययविधानसामर्थ्याद्वदनशीलो गम्यत इत्याहुः॥ तत्संसर्ग-

सम्भावनायामिति । तत्संसर्गस्य स्वावगतसंसर्गेष्वन्यतमत्वसम्भावनायामित्यर्थः । ननु पदानां कथमपूर्वार्थगमकत्वमित्यत आह ॥ **वाक्यरूपत्वादिति** । वाक्यस्येव रूपं येषां ते वाक्यरूपास्तेषां भावो वाक्यरूपत्वं तस्मादिति व्याख्यानमत्र विवक्षितम् । तेन वाक्यतुल्यत्वादित्यर्थः प्राप्नोति । अत एव चन्द्रिकायां वाक्यतुल्यत्वादित्येवोक्तम् । तेन विभक्त्यन्ता वर्णाः पदं पदसमूहो वाक्यं न च यौगिकानां सर्वेषामुक्तपदसमूहरूपत्वमिति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् । यौगिकानां शब्दानां वाक्यार्थप्रतिपादकत्वेन वाक्यतुल्यत्वेऽभियुक्तसम्मतिमाह ॥ **यथाऽऽहेति** । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीत इति सूत्रे वाक्यार्थे पदवचनमिति यद्वार्तिकं तस्यायमर्थानुवाद इति ज्ञेयम् । अत्र वाक्यार्थशब्देन तदाश्रयछन्दोध्यायी लक्ष्यते । पदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थस्य सत्त्वभूतार्थाभिधायिश्रोत्रियशब्दवाच्यत्वासम्भवात् । तथाच छन्दोधीत इत्यस्य वाक्यस्यार्थो यः छन्दःकर्मकाध्ययनक्रियाकः संसर्गः कर्तृतया तदाश्रयो यस्तस्मिन्नभिधेये श्रोत्रियशब्दो निपात्यत इति वार्तिकवाक्यार्थः पर्यवस्यति । ततश्च श्रोत्रियपदस्य छन्दोधीत इति वाक्यप्रतिपादकत्वोक्त्या तत्तुल्यत्वं तस्यात्राभिप्रेतमिति ज्ञातव्यम् । नन्वत्र विद्यमानप्रकृतिप्रत्ययविभागस्य रूढस्यैव श्रोत्रियशब्दस्योक्तवाक्यार्थे निपातोऽभिप्रेतः । अन्यथा छन्दसो वा श्रोत्रभावस्तदधीत इत्यर्थे घंश्चेत्युत्तरवार्तिकवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतः कथं यौगिकानां शब्दानां वाक्यतुल्यत्वे इदमुदाहरणमिति चेन्न । उदाहृतोत्तरवार्तिकानुसारेण श्रोत्रियशब्दस्य वस्तुतो यौगिकत्वमप्यस्तीत्यभिप्रेतत्वात् । न च तदेव वार्तिकमत्र कुतो नोदाहृतमिति वाच्यम् । तेन यौगिकत्वलाभेऽपि स्पष्टवाक्यतुल्यत्वप्रतिपादनालाभात् । पदानामेव वाक्यतुल्यत्वे इदमुदाहरणं न तु यौगिकत्वांशेऽपीत्यप्याहुः । श्रोत्रियन्नित्यत्र नकारः स्वरार्थ इत्याहुः ॥ **अशक्यत्वाच्चेति** । वाक्यार्थस्य प्रथममनु-

पस्थित्या तत्र शक्तिग्रहस्याशक्यत्वादित्यर्थः ॥ आप्तेरादिमत्त्वाद्वेति । आदिपदेनोत्कर्षादुभयत्वाद्वा मितेरपीतेर्वेत्यस्य ग्रहणम् । तदप्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं चेत्यस्यापीति स्फुटमेवेत्यग्रिमग्रन्थेनान्वयः । तथा च स्फुटदूषणत्वादाद्यव्याख्यानं न दूषितम् । जीवादि-व्यतिरिक्तवस्तुसाधनाविरोधित्वस्य द्वितीयव्याख्याने स्फुटत्वात्तदनुमतमिति नोक्तमित्यर्थः ॥ वृद्धिरेचीति । आदेचि परे वृद्धि-रेकादेशः स्यादिति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु कृष्णैकत्वमित्यादि ॥ ओमाङोश्चेति । ओमि आङि च पररूपमेकादेशः स्यादिति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु शिवायोन्नम इत्यादि । अत्र ओमाङोः परत्वाभावात्कथमनेन पररूपत्वमित्यत उक्तम् ॥ चशब्देनेति । चकारोऽधिकविधानार्थः । तेन शकन्ध्वादिषु पररूपं भविष्यतीति न्यासकारेणोक्तत्वादिति भावः ॥ ऊयते रूपमिति । उञि-तन्तुसन्ताने इत्यस्येदं रूपं न तु वेञः । तथा सति वयतेरिति वक्तव्यत्वात् । एवं चोयतेः क्तप्रत्यये लोपोव्योर्वलीति यलोपे ऊत-मिति रूपं सिध्यति । ततश्चाद्गुण इति गुणे गुणोततामिति भविष्यतीति भावः ॥ कथं तर्ह्योतत्वेति । उक्तरीत्या तत्रापि ऊयति-रूपांगीकारे तत्पूर्वमकाराभावेन कथं गुणप्राप्तिः । तथा चोतत्ववाचीति स्यादिति भावः ॥ तत्रावतिरूपेति । नन्विदमनुपपन्न मिवाभाति । अवतेः क्तप्रत्यये ज्वरत्वरेत्यादिनोपधाकारवकारयोरूठि कृते सवर्णदीर्घे गुणे च सति खल्वोतमिति भवेत् । न चात्रोठः प्राप्तिरस्ति । अवतेः सेट्कत्वेन झलादेः कितोऽभावात् । नापि गुणस्य क्ङिति निषेधादिति चेन्न । औणादिकस्य क्त-प्रत्ययस्यात्र विवक्षितत्वात् । न चैवं गुणप्राप्तावप्यूठोऽप्राप्तिः । उणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणात् झलादेः कितोऽभावेऽप्यूठसम्भ-वात् तितुत्वेति सूत्रेणेटो निषेधात् झलादित्वोपपत्तेश्च । अत एवोतुरित्यत्रावतेः सितनीत्यनेन तुन्प्रत्यये बहुलग्रहणादकित्यप्यूठ्

भवतीत्युणादिवृत्तावुक्तमिति न किञ्चिदत्रानुपपन्नमिति ॥ धातुद्वयजत्वेति । ओङ्कारस्येति शेषः ॥ अथवा आकारेति । औतत्ववाचीत्यत्रत्योतशब्द इत्यर्थः । तथा च तत्रापि ऊयतिरूपत्वमेव । आकारोपसर्गस्य तत्पूर्वं विवक्षितत्वाद्गुणोपपत्तिरिति भावः ॥ कथंचिदिति । लक्षणादिरूपामुख्यवृत्त्येत्यर्थः ॥ निरवग्रहेति । निष्परिपन्थीत्यर्थः ॥ यतोऽत्र आचार्य इति । निर्विशेषे स्वयं भाते किमज्ञानावृतं भवेदित्यावरणखण्डनेत्यर्थः ॥ तत्पक्षे दोषश्चेति । ईश्वरस्य प्रमितत्वे निश्चितत्वात्किं मीमांसयेति दोषः । मीमांसाया युक्तिवाक्याभासजनितविप्रतिपत्तिप्रतिबन्धनिरासरूपप्रयोजनकथनेनाग्रे परिहरिष्यत इत्यर्थः ॥ ब्रह्मणि प्रयुक्त इति । ब्रह्मशब्दोक्तस्य विष्णोर्विषयत्वसमर्थनार्थं प्रयुक्त इत्यर्थः ॥ अस्यार्थस्येति । विषयत्वसमर्थनार्थस्येत्यर्थः ॥ अधिदैवतात्वेनापीति । अभिमानिदेवतात्वेनापीत्यर्थः ॥ भवतेर्बहुत्वार्थस्येति । भू बहाविति धातोः क्विबित्यर्थः । बहुः पूर्णतायामित्यप्युक्तेरिति भावः ॥ भवतेरेवेति । कप्रत्ययानन्तरमाचिक्षुधात्वित्युवङादेशे चेत्यपि ग्राह्यम् ॥ आगमासिद्धत्वादिति । व्याहृतित्रिगुणात्पुनर्वेदमाता तु गायत्रीत्यागमसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ भरणगमनयोगादिति । डु भृञ् भरणे गम्लृ गतौ आभ्यां असुन्प्रत्ययो डिच्च । तथाच भरणगमनकर्तृ भर्ग इत्यर्थः ॥ पुरुषस्य पशोरिति । अबध्नन्पुरुषं पशुमित्युक्तत्वादिति भावः । स वा अयं पुरुष इति वाक्यस्य सर्वासु पूर्षु वर्तमान इति स्वरूपानुवादेन पुरुष इति विधेयम् । तस्य व्याख्यानं पुरिशय इत्यादि । आवरणमन्तर्व्याप्तिः संवरणं बहिराच्छादनमिति गीताभाष्यटीकानुसारेणार्थो द्रष्टव्यः ॥ अन्यथोक्तयुक्तीति । व्याख्यानव्याख्येयभावरूपयुक्तिविरोध इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवं पुरुषशब्दस्य कथंचिद्यौगिकत्वम् । तथाऽपि न पुरुषसूक्तं तत्परम् ।

अत्र पुरुषशब्दस्य पशौ रूढत्वात् । रूढिबाधकस्य विष्णुपरताप्रापकस्याभावाच्च । विष्णुपरत्वे पुरुष एवेदं सर्वमित्युक्तसर्वात्मकत्वायोगाच्च । न हि विष्णुः सर्वात्मकः । पशोस्तु देहयोगवशाद्भूतत्वादिकं युज्यते । एतद्बलात्पुरुषसूक्तस्य गायत्रीव्याख्यानत्वं तु कया चिद्विवक्षया नेयमित्यत आह ॥ वक्ष्यते चैतादिति । सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधीत्यादिनोपासनापादे विष्णौ विद्वद्रूढ्या निरवकाशलिङ्गादिना चोक्तबाधकपरिहारेण विष्णुपरत्वं वक्ष्यत इत्यर्थः। सन्दृब्धानि सम्बद्धानि ॥ अनिश्चिततयेति। जीवाभिन्नत्वे ह्यहमिति स्वप्रकाशत्वेन निश्चिततया विषयत्वं न स्यादिति भावः ॥ सर्ववेदार्थतयेति । सर्ववेदविशेषार्थतयेत्यर्थः । शक्यप्रतिपादनः शक्यजिज्ञासः । ततश्च प्रमितो नेति पक्षेऽनुग्राहकप्रमाणाभावः । न च बुद्धावनारूढं शक्यं जिज्ञासितुमिति यद्दूषणद्वयमुक्तं तन्नेति भावः ॥ न्यायविषयमिति । न्यायग्रथनात्मकत्वादिति भावः ॥ सम्भावनादिविषयेति । प्रमाणविषयेऽसम्भावनाशङ्काविच्छेदकत्वेन सम्भावितत्वं सम्पादयतीत्यर्थः । विषये प्रमाणप्रवृत्त्यनुज्ञापकत्वमादिशब्दार्थः ॥ न हीति ॥ कर्तव्यतैवामिति । स्वातन्त्र्येण सहकारिण एवेतिकर्तव्यतारूपत्वादिति भावः । ननु धर्मजिज्ञासेत्यादाविवात्रापि चतुर्थीसमासाश्रयणमेव युक्तम् । तथाहि। चतुर्थी तदर्थार्थेत्यत्र वार्तिकम्। चतुर्थी तदर्थमात्रेणेति चेत्तर्हि सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् । प्रकृतिविकृत्योरिति चेत् । अश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानमिति। अस्यार्थः। सर्वप्रसङ्गः सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण समासप्रसङ्गः। रन्धनाय स्थाली अवहननायोलूखलमित्यादावपि समासः प्रसज्येतेत्यर्थः। यदि विकृतिवाची चतुर्थ्यन्तशब्दः प्रकृतिवाचिना समस्यत इति विशिष्यते तदा सर्वप्रसङ्गः परिहृतो भवति । तथा च अश्वाय घासोऽश्वघास इति समासो न प्राप्नोति । प्रकृतिविकारभावाभावात् ।

अतस्तत्सङ्ग्रहार्थमुपसङ्ख्यानं यत्नान्तरं कर्तव्यमिति । तथा चैतद्वार्तिकानुसारिणा शबरेण धर्माय जिज्ञासेत्येव विग्रहः प्रदर्शितः । अतोऽत्रापि तत्रैव चतुर्थीसमासप्रदर्शनमेव कार्यं न षष्ठीसमासप्रदर्शनमित्यत आह ॥ न पुनर्धर्मायेति । तादर्थ्यसमासे प्रकृतिग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तवार्तिकार्थानुवादोऽयमिति द्रष्टव्यम् । वार्तिककृतेत्युपलक्षणं । भाष्यकारेणापीत्यपि द्रष्टव्यम् । तथाहि भाष्यम् । यदि हि तदर्थसमासस्तदर्थमात्रविषयः स्यात्कुबेराय बलिः कुबेरार्थो भवति । अश्वाय रक्षितमश्वार्थं भवतीति । कुबेरबलिरश्वरक्षितमिति समासयोस्तदर्थसमासविधिनैव सिद्धेः पृथग्बलिरक्षितग्रहणं कर्तव्यं न स्यात् । तत्कृतं ज्ञापयति तदर्थसमासः प्रकृतिविकृतिमात्रविषय इति । नन्वेवं चेत्कथमश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानमिति वार्तिकमित्यत आह ॥ प्रकृतिविकारभावरहितेष्विति । प्रतिविहितं भाष्यकृतेति शेषः । अश्वघासादिषु षष्ठीचतुर्थीसमासयोः स्वरवैषम्याभावेन षष्ठीसमासस्यैवोपपत्तेरिति भाष्यकारेण वार्तिककारीयमुपसङ्ख्यानं प्रत्याख्यातम् । अतो न तदाश्रयेणेह चतुर्थीसमासाश्रयणं युक्तमित्यर्थः । नन्वश्वघासादिषु स्वरवैषम्याभावे षष्ठीसमास एवाश्रयणीय इत्यत्र किं नियामकं चतुर्थीसमासाश्रयणेऽपि बाधकाभावादित्यत उक्तम् ॥ प्रकृतिविकारभावरहितेष्विति । अश्वघासादिषु चतुर्थीसमासो हि तादर्थ्ये वक्तव्यः । तदर्थसमासे च सर्वत्र प्रकृतिविकारभाव आवश्यक इत्युपपादितम् । न चासावश्वघासादिष्वस्ति । अतः षष्ठीसमास एवात्रेति नियम्यत इत्ययुक्तमुपसङ्ख्यानमिति भावः । अत एवेदं भाष्यकारीयं वार्तिकप्रत्याख्यानमालोच्य भट्टाचार्येण धर्माय जिज्ञासेति शबरवचनं षष्ठीसमासबललब्धार्थिकार्थप्रदर्शनपरम् । न तु विग्रहप्रदर्शनपरं तस्य ज्ञातुमिच्छेति निगमनवाक्येन षष्ठीसमासविधानादिति व्याख्यातमिति ॥ कृत्यानां कर्मणीति । तयोरेव

कृत्यक्तखलर्था इति वचनादिति भावः ॥ **न तु सम्बन्धिन इति ।** जिज्ञास्यवस्त्वज्ञाने यथा जिज्ञासाया न ज्ञानमेवं सम्बन्धिसामान्याज्ञानेन जिज्ञासाज्ञानविलम्ब इति भावः ॥ **विनाऽप्यभिधानेनेति ।** प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि गृहीते यावतां जिज्ञासां विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति तावता जिज्ञासाऽप्यर्थाल्लभ्यत एवातो न तानि पृथक् सूत्रयितव्यानि । यथा राजाऽसौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति तद्वदित्यर्थः ॥ **अन्यथेति ।** उक्तरीत्या लक्षणादीनां ब्रह्मजिज्ञासायामपेक्षितत्वेनाजिज्ञास्यत्वे स्वातन्त्र्येण जिज्ञास्यत्वे चेत्यर्थः ॥ **श्रुत्यर्थानुगतामिति ।** श्रुतौ तदिति कर्मत्वार्थकद्वितीयाप्रयोगादिति भावः ॥ **प्रतिपदाविधानेति ।** पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपदविधाना । ज्ञो विदर्थस्य करण इत्यादिना विहिता षष्ठी । षष्ठीशेष इति विहितां शेषषष्ठीं विहायान्येन विहिता सर्वैव षष्ठी प्रतिपदविधानेत्यर्थः । इयं च षष्ठी कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन विहितेति प्रतिपदविधानैवेति भावः ॥ **कृद्योगलक्षणा चेति ।** कृत्प्रत्ययस्य योगो लक्षणं निमित्तं यस्याः सा कर्तृकर्मणोः कृतीत्यादिना कृतेत्यर्थः । ननु तृतीयेऽध्याये धात्वधिकरण एव विहितानां कृत्त्वात्सनश्चातथात्वात्कथं जिज्ञासाशब्दस्य कृदन्तत्वमिति चेत् । उच्यते । अःप्रत्ययादिति सन्नन्तादप्रत्ययस्यविहितत्वात्तस्य कृदतिङिति सूत्रेण कृत्संज्ञकत्वाज्जिज्ञासाशब्दस्य कृदन्तत्वोपपत्तेः काऽत्र कथन्तेति । ननु कृद्योगलक्षणापष्ठीष्वापि कर्माणि या षष्ठी तस्याः समासो न कर्मणि चेति सूत्रेण प्रतिषिद्ध इति चेन्न । कर्मणि चेति सूत्रेण कर्मणिषष्ठीमात्रस्य समासप्रतिषेधो न भवति । तथा सति कर्तरि चेति सूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तेन हि सूत्रेण कर्तरि यौ तृजकौ ताभ्यां सह कर्माणि षष्ठ्याः समासो निषिध्यते । अपां स्रष्टा ओदनस्य भोजक इत्यादौ । न च कर्मणि षष्ठीमात्रस्यात्र समासप्रतिषेधे तत्सफलं भवेत् । अतः

कर्मणि चेति सूत्रे चकार इति नकारार्थः । कर्मणीति शब्दमुच्चार्य या षष्ठी नियमिता सा न समस्यत इति तदर्थः । ततश्चोभयप्राप्तौ कर्मणीति सूत्रेण कर्मणीति शब्दमुच्चार्य नियमिता षष्ठी तस्य समासस्य प्रतिषेधविषयो न तु कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रविहिता कर्मणि षष्ठी । नन्विहाप्युभयप्राप्तिसूत्रनियमितैव कर्मणि षष्ठी । तस्य हि सूत्रस्यायमर्थः । कर्तृकर्मणोरुभयोः षष्ठीप्राप्तिर्यत्रैकस्मिन् कृति भवति तस्मिन्कृति सति कर्मण्येव षष्ठी न कर्तरीति । यथाऽऽश्चर्यो गवां दोहोऽगोपालकेनेति। तथा चात्र साधनचतुष्टयसम्पन्नः कर्ता यदि श्रूयेत तदा तस्मिन्नपि कर्मणीव कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रेण षष्ठ्याः प्राप्तौ निमित्तं सम्भवति । जिज्ञासेति कृत्प्रत्ययः । तथा चास्याप्युभयप्राप्तसूत्रविषयत्वात्कर्मणि चेति समासप्रतिषेधः स्यादेवेति चेत् । अत्राहुः । कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति व्यवहितपूर्वसूत्रात्प्रयोग इत्यनुवर्तते । तच्च कर्तृकर्मगतकिञ्चिदतिशयविवक्षासामर्थ्यात्कर्तृकर्मोभयप्रयोगावश्यंभावपरम् । एवं चाश्चर्यो गवां दोह इत्यादिरेवोभयप्राप्तिसूत्रविषयः । तत्र ह्याश्चर्यशब्दसूचितकर्तृगताकौशलरूपातिशयोपपादनोपयोगितया दुदोहित्वरूपाजादिवैलक्षण्यसूचनाय गोत्वेन दोहनकर्मणामपेक्षितमुपादानम् । तथा तद्दोहासामर्थ्यसम्भावनासूचनायाशिक्षितत्वादिना दोहकर्तुश्चोपादानमपेक्षितं कृतम्। न चेह तथा किञ्चिदतिशयविवक्षया कर्तुरुपादानं कृतमस्तीति नात्रोभयप्राप्तिसूत्रेण कर्मणि षष्ठी किन्तु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनैवाथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्युपपन्नः समास इति तच्चिन्त्यम् । उभयप्राप्तिसूत्रे कर्तृकर्मोभयप्रयोगनियमाभावस्य सूत्रकृतैवान्यत्र प्रदर्शितत्वात् । तथाहि । अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छन्तीत्यत्रान्तरङ्गप्रत्यासत्त्या गम्यमानेऽपि स्वात्मरूपे कर्मण्युभयप्राप्तिसूत्रेण कर्तरि षष्ठ्याः प्रतिषेधमभिप्रेत्य तृतीयाप्रयोगः कृतः । अन्तर्द्धिनिमित्तं यत्कर्तृकदर्शनाभावं स्वात्मन इच्छति तस्यापादानसंज्ञानेन

विधीयते । तथा चोपाध्यायादन्तर्धत्ते इत्यत्र पञ्चमी भवति । न च कर्मणि गम्यमान एवोभयप्राप्तिसूत्रप्रवृत्तिर्न कर्तरि गम्यमान इति विशेषः शङ्कनीयः । कर्तृकर्मोभयोपादाननियमभङ्गे सत्यस्य विशेषस्याप्रयोजकत्वादिति । वस्तुतस्तु अकाकारयोः प्रतिषेधो नेति वक्तव्यम् । शेषविभाषेति भाष्यकारेणोभयप्राप्तौ कर्मणीति कर्तरि षष्ठीप्रतिषेधस्य अके अकारे च कृति नित्यप्रवृत्तिः स्त्रीप्रत्ययरूपे कृति तद्व्यतिरिक्तकृन्मात्रे वा विकल्पेनाप्रवृत्तिश्चोक्ता। उदाहृतं च। भेदका देवदत्तस्य काष्ठानाम्। चिकीर्षा विष्णुमित्रस्य कटस्येति। शोभना खलु पाणिनेः सूत्रस्य कृतिः । शोभना खलु पाणिनिना सूत्रस्य कृतिरिति च । तस्मादिह जिज्ञासेत्याकारप्रत्यययोगान्नो-भयप्राप्तिसूत्रविषयत्वशङ्कावकाश इति समाधानमवधेयम्॥ कर्मत्वेनाप्राधान्यशङ्कामिति। ब्रह्म तावज्जिज्ञासाकर्मतया प्रतीयते । जिज्ञासा च विधेयत्वेन गुणभूताऽतस्तद्विशेषणीभूतब्रह्मणोऽपि गुणत्वेऽप्राधान्यमेव प्राप्तमित्यर्थः। कर्मप्राधान्ये सूचितेऽपि कथमुक्त-शङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ ज्ञानविधौ हीति । सत्यं ब्रह्म जिज्ञासाशब्दार्थविशेषणमिति तथाऽपि न विचाररूपे तदर्थे साक्षा-त्कर्मतया विशेषणं किन्तु प्रकृत्यर्थभूते ज्ञान एव । एवञ्च यदि जिज्ञासाशब्दलब्धोऽर्थः सर्वोऽपि विधेयतयात्र विवक्षितः स्यात् । तदा ब्रह्मणो विधेयनिष्ठज्ञानविशेषणतयाऽप्राधान्यशङ्का स्यात्। न ह्येवम्। किन्तु तत्र प्रकृत्यर्थभूतं यज्ज्ञानं ब्रह्मकर्मकं तदुद्देश्यमेव । विचारमात्रं तु प्रत्ययार्थभूतं विधेयमिति ह्यत्र विवक्षितम् । तथा चोद्देश्यस्य ज्ञानस्य फलतया प्राधान्यात्तद्विशेषणीभूतब्रह्मणोऽपि प्राधान्यमेव । विधेयभूतविचारस्य च साक्षात्कर्म वेद एव । उद्यमननिपतनादिरूपकर्तृव्यापारस्य कुठार इव । तथाच श्रुतिः । तस्मादेनं सर्ववेदानधीत्य विचार्य च ज्ञातुमिच्छेदिति । न चैवं कर्मणि षष्ठीपरिग्रहाय जिज्ञास्य इत्युक्तमित्यनेन विरोधस्तेन ब्रह्मणि

४*

जिज्ञासाकर्मताप्रतीतेरिति वाच्यम्। कर्तृव्यापारस्य करणव्यापारव्यवधानेन वृक्षकर्मतेव मीमांसाव्यापारस्यापि प्रमाणादिसम्भावना-द्वारेणेश्वरावबोध एवोद्देश्य इति भवति तत्कर्मतेत्युक्तन्यायेन परम्परया ब्रह्मकर्मताया अपि सत्वात्। एवञ्च ब्रह्मज्ञानाय वेदान्त-वेदविचारः कर्तव्य इति सूत्रवाक्यार्थः पर्यवस्यति। सति चैवं क्वाप्राधान्यशङ्का ब्रह्मण इति। यद्वा कर्मत्वेनाप्राधान्यशङ्कामित्यस्य जिज्ञासाविधायकेषु वाक्येष्विच्छाया अविधेयत्वेनेष्यमाणं ज्ञानमेव विधेयम्। एवञ्च विधेयस्य ज्ञानस्य क्रियारूपस्य नियोग-निवर्तकतयाऽप्राधान्यात्कर्मतया तद्विशेषणस्य ब्रह्मणोऽप्यप्राधान्यमित्यर्थः। अनेन कथमुक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह ॥ **ज्ञानविधौ हीति**। स्यादेवं ब्रह्मणोऽप्राधान्यशङ्का यद्युक्तविधया ज्ञानं विधेयं स्यात्। न चैवम्। इच्छाविषयत्वेनोद्देश्यस्य प्राधान्ये तद्विशे-षिविधेयत्वासम्भवात्। न हि स्वर्गकामपदेनेच्छाविषयतया प्रतीतः स्वर्गो विधेयः। किन्तु विचार एव विधीयते। तस्य च साक्षात्कर्मतया विशेषणं वेद एव। तत्साध्यं ज्ञानं तूद्देश्यतया प्रधानमेवातस्तद्विशेषणं ब्रह्मापि प्रधानमेवेति नोक्तशङ्केत्यर्थः॥ **ननु भवतीति**। **स्वतः सिद्धमिति**। भवतीत्यध्याहारः। स्वत एव व्याख्यातृव्यापारमनपेक्ष्यैतत्सिद्धमित्यर्थः। विधिनिषेधा-ववधूय प्रत्ययार्थयोगात्तत्रापि विधेरेवाधिकार्यादीतरपदार्थान्वितत्वेन योग्यत्वादिति भावः॥ **अनुवादत्वेति**। श्रोतृप्रवृत्तिनिवृत्त्य-नुपयुक्तासिद्धार्थबोधकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः॥ **ननु सिद्धैवेति**। वेदान्तानामर्थनिर्णयार्थमपेक्षितो न्यायकलापोऽथातो धर्मजिज्ञासेत्यादि-सूत्रैः सूचित इत्यर्थः। ननु विधिवाक्यार्थनिर्णय एव प्रवृत्तो न ब्रह्मवाक्यार्थनिर्णयोऽतः प्रमेयभेदात् न्यायभेदोऽप्यावश्यक इत्यत आह ॥ **सकलवेदार्थस्य विचारितत्वादिति**। लोके सकलपदानां कार्यपरतया सङ्गतिग्रहणात्कार्यमेव वेदार्थः। तस्य च

तत्र निरूपितत्वात्। किमपरमवशिष्टं यद्विचाराय पुनरारम्भ इत्यर्थः। ननु न सर्वस्य वेदस्य कार्यपरत्वं युक्तम्। वेदान्तानामुपक्रमादिभिर्ब्रह्मपरत्वावगमात्। कार्यं च वेदान्तैरनवगम्यमानं न तद्वाक्यप्रमेयामिति तत्राह ॥ **ब्रह्मज्ञानस्येति**। वेदान्तेष्वप्यात्मा द्रष्टव्य इत्यादौ ज्ञानविधिरुपलक्ष्यते। तदपेक्षितार्थप्रतिपादकानि चेतराणि वाक्यानि। तत्कथमकार्यनिष्ठत्वं वेदान्तानामिति भावः। ननु प्रतिपत्तव्यस्य ब्रह्मणो न तावत्प्रत्यक्षादिना सिद्धिः। नेन्द्रियाणि नानुमानमित्यादिश्रुतेः। नाप्यागमेन तस्य कार्यमात्रपरत्वादतो ब्रह्मणोऽसिद्धत्वात्तत्प्रतिपत्तिविधिरेवानुपपन्नार्थतया न सम्भवतीति न ब्रह्मज्ञानं धर्मस्वरूपमित्याशङ्कायां तन्निराकरणायेदमारभ्यत इति तत्राह ॥ **अभ्याधिकाशङ्केति**। अयमर्थः। यथा यूपं तक्षति यूपमष्टाश्रीकरोति खादिरो यूपो भवतीत्यादिवाक्यपर्यालोचनया तक्षणादिसंस्कारविशेषविशिष्टो दारुविशेषो यूपोऽलौकिकोऽप्याम्नायाद्विधिपरान्निश्चीयते। यथा वाऽलौकिकोऽप्याहवनीयोऽग्नीनादधीतेत्यादिवाक्यात्संस्कृताग्निरिति निश्चीयते तथा विधिपरादपि सत्यादिवाक्याद्ब्रह्मसिद्धिः। प्रत्यक्षादिविरोधादाम्नायतस्तदसिद्धौ वाचं धेनुमुपासीतेत्यादाविवारोपितब्रह्मोपास्तिसम्भवान्न तद्विध्ययोग इति नोक्ताऽभ्याधिका शङ्काऽयुक्ता। अतो युक्तमुक्तं ब्रह्मज्ञानस्य धर्मस्वरूपत्वमिति न तदर्थकमिदं शास्त्रमारम्भणीयमिति ॥ **तत्र केचिदभ्याधिकाशङ्कामिति**। चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति ब्रुवता विधिपरत्वेन सर्ववेदानां प्रामाण्यं प्रदर्शितम्। अत्र केषुचिद्वाक्येषु विधिरेव न श्रूयते सदेव सोम्येत्येवमादिषु यत्रापि श्रूयते आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिषु तत्रापि विधेरनुपपत्तिः। भावकर्मणोर्विहितानामपि कृत्यानां कृत्याश्चेत्यविशेषेण विधौ स्मरणेऽपि यो भावाभिधायी प्रत्ययः स गन्तव्यमित्यादाविव क्रियाप्रधानत्वात्क्रियायां पुरुषं नियोक्तुं शक्नोति। अयं तु न प्राधान्येन भावा-

भिधायी। अपि तु कर्माभिधाय्येव। ननु कर्माभिधायितव्यप्रत्ययादपि धात्वर्थविषयो विधिरवगम्यते स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति। तद्वदत्रापि किं न स्यादिति चेत्। अत्र प्रष्टव्यम्। किं स्वतन्त्रफलाय कर्मगुणतया धात्वर्थो विधीयते। उत कर्मकारकगतफलाय। न तावदाद्यः। स्वतन्त्रफलाय द्रव्ये गुणभूतक्रियाविधानस्यानुचितत्वात्। न द्वितीयः। कर्मकारकगतं फलं क्वचिदुत्पादः। यथा व्रीहीनवहन्तीत्यत्रावहननक्रियया वितुषव्रीहीणामुत्पादः। क्वचिद्विकारः। यथा तण्डुलान्पिनष्टीत्यत्र तण्डुलानां पेषणेन पिष्टीभावः। न चेदं प्रकारद्वयं प्रकृते सम्भवति। आत्मनो नित्यत्वेनानुत्पाद्यत्वादविकार्यत्वाच्च। क्वचित्क्रिययाऽऽप्तिः। यथा गान्दोग्धीत्यत्र गोदोहनक्रिययाऽऽप्तिः। न चेयं प्रकृते युक्ता। आत्मनो ज्ञानक्रियया नित्याप्तत्वात्। क्वचित्संस्कारः। यथा स्रुचः सम्मार्ष्टीत्यत्र सम्मार्जनक्रियया स्रुक्संस्कारः। न चायमपि प्रकार आत्मनि युक्तः। अन्यत्र तस्य विनियोगाभावात्। संस्कार्यस्यान्यत्र विनियोगनियमात्। तस्मान्न केनापि प्रकारेणात्मनः कर्मत्वमुपपद्यत इति तत्कर्मकविधेरनुपपत्तिरेव। स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यत्र तूक्तप्रकारेष्वन्यतमः प्रकारः सम्भवतीति न तत्रानुपपत्तिः। अर्थज्ञानादिरूपस्य फलस्य तत्र सम्भवात्। एतेनात्मानमुपासीतेति विधिरपि प्रत्याख्यातो वेदितव्यः। तत्राप्यात्मनः कर्मत्वस्योक्तविधयोपपादयितुमशक्यत्वात्। ननु यथा सक्तून् जुहोतीत्यत्र भस्मीभूतानां सक्तूनां क्रतौ विनियोगाभावात्संस्कारकर्मत्वं परित्यज्य सक्तूनिति प्राधान्यं विहाय सक्तुभिरिति गुणभावेन होमप्राधान्यमुपादाय स्वतन्त्रफलार्थता निरूपिता तथेहाप्यात्मानमिति श्रुतप्राधान्यं विहायात्मनोपासीतेति गुणत्वोपगमेन स्वतन्त्रफलायैवोपासनं प्राधान्येन विधीयतामिति चेन्न। तत्र यथा होमप्राधान्येऽपि सकर्मकत्वाद्धातोः सक्तव एव कर्मकारकतया भस्मीक्रियन्ते एवमवगमस्यापि सकर्मकत्वात्कर्मापेक्षायामात्मनः शब्दतः करणत्वेऽप्यर्थतः

कर्मत्वमेव वाच्यम्। तच्चोक्तरीत्या न सम्भवतीति न निष्कर्मकं ज्ञानं स्वतन्त्रफलाय विधातुं शक्यमित्यतो विध्यसम्भवादविवक्षितार्था वेदान्ता इति धर्मजिज्ञासानन्तरं स्नानं प्राप्तमित्यधिकां शङ्कां प्रदर्शयन्त इत्यर्थः। कर्माभिधायिनोऽपि प्रत्ययान्नियोगसंप्रत्ययान्न नियोजकत्वं तस्य निराकर्तुं शक्यते। कटस्त्वया कर्तव्यो ग्रामस्त्वया गन्तव्य इतिवत्। यत्तूक्तं तथात्वे प्रयोजनाभावादानर्थक्यं नियोगस्येति। तदसत्। अविद्योच्छेदस्योपलभ्यमानत्वात्। अविद्या च संसारहेतुभूताऽतस्तदुच्छेदः पुरुषार्थः। स एव चात्मनः क्रियाजन्यः संस्कारः। न च संस्कृतस्यान्यत्र विनियोगापेक्षा। स्वयमेव पुरुषार्थत्वात्। अपुरुषार्थसंस्कारस्यैवान्यत्र विनियोगापेक्षत्वादतो विधिसम्भवाद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यमेव न स्नातव्यमिति पृथगारभन्त इत्यर्थः॥ आद्यं समाधानमिति। विधिसम्भवात्कर्मतयोपासनाविध्यन्वितं ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति समाधानमित्यर्थः॥ **द्वितीयमिति**। वस्तुतत्वनिष्ठवेदभागं विचारयितुमिदमारभ्यत इति समाधानमित्यर्थः॥ **निमित्तेनेति**। यथा लाङ्गलेन वयं जीवाम इत्यत्रान्ननिमित्तेन लाङ्गलेन तत्कार्यमन्नं लक्ष्यते तथा प्रकृतेऽपि ज्ञानलक्षणेन प्रसादसाधनेन तत्कार्यप्रसादो लक्ष्यत इत्यर्थः। लक्षणावृत्तिरर्थगतेति मतमाश्रित्येदमुक्तमित्यवगन्तव्यम्। उपलक्षणे कारणमाह॥ **मुमुक्षुसम्बन्धीति**। अयं भावः। अत्र हि नान्यः पन्था अयनाय विद्यत इत्यन्यनिषेधेनोक्तावधारणं प्रतीयते। तेन मुमुक्षुसम्बन्धीनि यानि साधनानीष्टापूर्तादीनि कर्माणि ब्रह्मज्ञानं चेति प्रसिद्धानि तेषु ब्रह्मज्ञानमेव मोक्षसाधनं नोक्तरूपं कर्मेति मुमुक्षुनिष्ठकर्माद्यनेकसाधनेषु ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वनिर्धारणाय प्रसादो न कण्ठरवेणोपात्तः। तस्य भगवन्निष्ठत्वेन मुमुक्षुसम्बन्धित्वाभावात्। यदि चात्र प्रसादोऽभिधीयते तदा तस्यैव मोक्षसाधनताप्रतीतिः स्यात्। न तु मुमुक्षुसम्बन्धित्वावच्छिन्न-

साधनेषु अभिलषितैकसाधनताप्रतीतिरिति। ज्ञानस्य भक्तिभागत्वेन ज्ञानशब्देन भक्तेरुपलक्षणान्मुमुक्षुसम्बन्धित्वेऽपि तस्या न व्यावृत्त्यत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ सावकाशत्वादिति । अमृतो वाव सोमपो भवति यावदिन्द्रो यावन्मनुर्यावदादित्य इति श्रुत्युक्तप्रकारेणेति भावः ॥ अनुग्रहमात्रहेतुत्वेनेति । अधमप्रसादहेतुत्वेनापीत्यर्थः ॥ तद्वचनमिति । तत्कर्म हरितोषं यदित्यादिवचनमित्यर्थः॥ तद्वाक्यमिति । कर्मणा ज्ञानमातनोतीत्यादिवाक्यमित्यर्थः ॥ न नः काचिदिति । प्रसादस्य पक्षद्वयेऽपि भगवद्गुणत्वेन तदभेदाद्व्यक्त्यादिसाध्यत्वानुपपत्तिरूपक्षतिर्नास्ति । अस्माभिर्विशेषबलेन शक्त्यात्मना सतोऽपि व्यक्त्यात्मना साध्यत्वाङ्गीकारादिति भावः । यद्वा ननु भगवतो निर्गुणत्वात्कथं तत्रेच्छारूपो गुणः । सगुणत्वेऽपि वा तस्याष्टगुणत्वात्कथं गुणान्तररूपप्रसादसम्भव इत्यत आह ॥ न नः काचिदिति । अस्माभिरनन्तगुणवत्त्वाङ्गीकारान्नोक्तदोष इति भावः । मोचकप्रसादहेतुभूतभक्तिस्वरूपं दर्शयति ॥ परमेश्वरभक्तिरिति । मोचकप्रसादहेतुभूतेति शेषः । एतादृशः प्रेमप्रवाहोऽसम्भावित इत्याशङ्कापरिहाराय सम्भावकं प्रमाणेनाह ॥ यमधिकृत्येति । यं ज्ञापयितुमित्यर्थः । अत्रोभयत्र जाग्रदवस्थायामपि बाह्यविषयाज्ञानोक्त्या भगवत्युक्तप्रेमप्रवाहोऽस्तीति ज्ञायते । अन्यथा तदसम्भवादिति भावः ॥ दर्शनश्रुतय इति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः । दृष्ट्वैवं तं मुच्यत इत्याद्याः श्रुतय इत्यर्थः । ध्यानस्य परमपाटवत्वेऽपि परोक्षत्वानपगमादिति भावः । न च ध्यानस्यापि मानसापरोक्षरूपत्वेनाविरोध इति वाच्यम् । ध्येयांशे तस्य परोक्षत्वात् । यथाहुः । परोक्षज्ञानसन्ततिर्ध्यानमिति । केचित्तु दर्शनश्रुतय इत्युक्तस्य दर्शनस्य ध्यानसाध्यश्रुतय इत्यर्थ इत्याहुः । अस्त्वितः प्रसादः किमर्थं मोक्षसाधनतयोच्यत इति वक्तुमाह ॥ अतः शब्दस्तावदित्यादिना ॥ हेतु-

भाव इति । हेतुत्व इत्यर्थः । अत्र हेतुशब्दो लिङ्गवचनो न कारणवचनः । प्रकृतस्य मोक्षस्य जिज्ञासां प्रत्यकारणत्वात् । तथाच ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यत्वरूपसाध्येऽधिकारिविशेषणतया प्रकृतस्य मोक्षस्य प्रयोजनरूपतया लिङ्गत्वमिति भावः ॥ प्रयोजनाकाङ्क्षायामिति । मुख्यप्रयोजनाकाङ्क्षायामित्यर्थः । ज्ञानस्य तु सुखदुःखावाप्तिहान्योरन्यतरत्वाभावान्न मुख्यत्वमिति भावः । तेन जिज्ञासाशब्देनैव ज्ञानस्य विचारप्रयोजनस्योक्तत्वान्न प्रयोजनाकाङ्क्षाऽनुपपन्नेति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ॥ अधिकारिविशेषणतयेति । स्वर्गकामो यजेतेत्यत्राधिकारिविशेषणस्य स्वर्गस्य यथा मुख्यफलत्वं तद्वदिति भावः । अत्र कश्चित् । अधिकारिविशेषणत्वेन न मोक्षस्य फलता साधयितुं शक्या । जीवनगृहदाहादेरपि फलताप्रसङ्गात् । नापि काम्यत्वाविशेषितेन । परस्त्रीकामः प्रायश्चित्तं कुर्यादित्यत्र काम्यमानयोषित्पिण्डस्यापि फलतापातादित्याशङ्क्य न विशेषणत्वमात्रेण काम्यत्वमात्रेण वा मुक्तेः फलत्वं किन्तु काम्यत्वे सत्यनिन्दित विशेषणत्वेनातो नोक्तदोष इत्याह । तच्चिन्त्यम् । न ह्यत्राधिकारिविशेषणतयेत्येतन्मोक्षस्य फलत्वसाधनायोक्तं येनोक्तशङ्कासमाधाने सङ्गच्छतः किंतु तस्य प्रकृतत्वोपपादनाय । फलत्वं तु मोक्षस्य दुःखनिवृत्त्यादिरूपतया प्रसिद्धमेवेति नोपपादकापेक्षेति ॥ स्वातन्त्र्येति । प्रयत्नाविषयत्वेनेत्यर्थः । विषयविशेषदर्शनादेवेच्छाया जायमानत्वेन न प्रयत्नानपेक्षणादिति भावः ॥ अत एवेति । ज्ञानसाधनस्य विचारादेव साक्षात्प्रयत्नविषयत्वं न ज्ञानस्येति भावः । चशब्देन तथात्वे ब्रह्मणो विधेयविशेषणत्वापत्त्याऽप्राधान्यप्रसङ्ग इत्युक्तदूषणं ग्राह्यम् । विचारस्यैव लक्षणायां को हेतुरित्यत आह ॥ ज्ञानेच्छान्तर्णीत इति । ज्ञानेच्छयोरन्तर्मध्ये नीत इत्यर्थः । सन्दिग्धे विपर्यस्ते वा तत्त्वावधारणमिष्यते । तच्च विचाराविनाभूतमिति विचारे लक्षणेत्यर्थः । नन्वत्र

जिज्ञासापदं यौगिकं वाक्यरूपं कथं लक्षणकं लक्षणायाः पदवृत्तित्वादिति चेत् । अत्र वदन्ति। न प्रकृतिप्रत्ययसमुदायोऽत्र लक्षकः। किन्तु प्रत्यय एक एवेति । तच्चिन्त्यम् । तथात्वे मुख्यार्थसंबंधप्रदर्शनायेच्छासाध्य इत्येव वक्तव्यत्वेन ज्ञानेच्छान्तर्णीत इति प्रकृति-प्रत्ययोभयार्थसंबंधप्रदर्शनवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादत्र प्रकृतिप्रत्यययोरपि लक्ष्यकत्वं वाच्यमित्यपरे । न च वाक्ये कथं लक्षणेति चोद्यावतारः । गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गम्भीरनदीपदयोर्गम्भीरनदीसम्बद्धतीरलक्षकत्वस्य। सत्यादिपदानां ब्रह्मस्वरूपमात्रलक्ष-कत्वस्य च वेदान्तिभिरङ्गीकारात् । तत्रैकैकस्य लक्षकत्वे शक्यासम्बन्धिनो गम्भीरनदीतीरादेरप्रतीतिप्रसङ्गवदत्राप्येकैकस्य लक्षकत्वे शक्यासम्बन्धिनो ज्ञानसाध्येच्छासाध्यविचारस्याप्रतीतिप्रसङ्गात् । अत एव तादृशविचारोपस्थित्यर्थं प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरपि लक्षकत्वं वेदान्तिरीत्या वक्तव्यमिति । इदमप्यनुपपन्नम्। अत्र किं प्रकृतिप्रत्यययोरजहत्स्वार्थलक्षणोत जहत्स्वार्थलक्षणा । नाद्यः । छत्रिणो गच्छन्तीत्यादौ छत्र्यछत्रिसमुदायस्य गमनान्वय इवात्रापि ज्ञानेच्छाविचाररूपसमुदाये कर्तव्यत्वान्वयप्रसङ्गेन ज्ञानेच्छयोरपि विधेयत्वप्रसक्तेः । नापि द्वितीयः । तथात्वे ज्ञानेच्छाबोधकस्यान्यस्याभावेन ब्रह्मण इष्यमाणज्ञानान्वयोक्तिविरोधात् । तस्माद्विचारो लक्ष्यत इत्यस्याक्षिप्यत इत्यर्थो वर्णनीयः । तथाहि । जिज्ञासा कर्तव्येत्यत्रेष्यमाणज्ञानस्य साक्षादिच्छासाध्यत्वासम्भवादिच्छाया वा साक्षात्तत्साधनत्वेऽनन्वयात्तन्निर्वाहको विचार आश्रयणीयः। क्रियायाः कालान्तरभाविफलसाधनत्वाऽनुपपत्त्याऽपूर्वाभ्युपगमवदि-त्याहुः । तदपि चिन्त्यम् । मुख्यातिक्रमेणेत्यग्रिमफक्किकाऽस्वारस्यात् । विचारस्याक्षेपलभ्यत्वे कर्तव्यपदानन्वयप्रसङ्गाच्च। न ह्याक्षेप-लभ्यस्य वाक्यार्थे समन्वयो दृष्टः । अत एवमत्रास्वरसात्पक्षान्तरमाह ॥ यदि चेति । मीमांसाशब्दवदित्यनेन जिज्ञासाशब्दो

विचारे रूढ एव । इच्छामतीत्यभावेऽपि विचारप्रतिपादकत्वात् मीमांसाशब्दवदिति युक्तिं सूचयति । यथाहुः । मीमांसाशब्दतो हीच्छामज्ञात्वैव विजानते । विचारं लौकिकास्तेन तत्रायं रूढ इष्यत इति । एवं चास्मिन्पक्षे तद्विजिज्ञासस्वेत्यादौ अस्मिंश्च सूत्रे विधौ न लक्षणाश्रयणमिति ज्ञातव्यम् । मीमांसाशब्दवद्विचार एवोपसङ्ख्यायत इत्यनेन मीमांसाशब्दो यथा इच्छार्थत्वाभावेऽपि विचार एव मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासेत्यत्र सन्नन्त उक्तः । तथा जिज्ञासाशब्दोऽपि इच्छार्थत्वाभावेऽपि विचार एव सन्नन्त उपसङ्ख्येय इति सूचयति । ननु रूढ्या जिज्ञासाशब्दस्य विचारवाचकत्वे तस्य साक्षान्मोक्षसाधनत्वासम्भवेन ज्ञानद्वारकत्वं कथं ज्ञेयमित्यत आह ॥ तदाऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । अस्मिन्नपि पक्षे ब्रह्मण उद्देश्यफलसम्बन्धित्वेनैव जिज्ञासाकर्मत्वं न साक्षादतो न विधेयविशेषणतयाऽप्राधान्यमिति शङ्कावकाश इति ध्येयम् । युक्तो नियुक्तः प्रेरित इत्यर्थः । बन्धस्येश्वराधीनत्वप्रतिपादनपरतया श्लोकं व्याचष्टे ॥ द्रव्यशब्देनेत्यादिना । रमासंग्रहार्थमाह ॥ जीव इत्यभिमानीति । बन्धस्येश्वराधीनत्वं कथमनेन लब्धमित्यतस्तत्प्रदर्शयितुमाह ॥ उपपादयिष्यते हीत्यादिना ॥ तद्रूप्यभावेनेति । तत्कार्याभावेनेत्यर्थः । न तु तत्सत्ताभावेनेत्यर्थः । सुप्त्यादावपि कामादेः सूक्ष्मरूपेण सत्वात् । तथा च सुप्तिप्रलययोः कामकर्मादिजन्यस्य कार्यस्य कस्याप्यभावेन स्वरूपप्रकाशप्रतिबन्धरूपकार्यस्याप्यभावापत्त्या तदानीं स्वरूपावभासप्रसङ्ग इति भावः । ननु कथमविद्याऽपि स्वप्रकाशमानचैतन्याभिन्नमानन्दादिकमावृणोतीत्यत आह ॥ वक्ष्यते चात्रेति । स्वभावाज्ञानवादस्य निर्दोषत्वाच्च तद्भवेदित्यत्र सविशेषत्वरूपाविद्यायाः परमेश्वराचिन्त्याद्भुतशक्त्युपबृंहितत्वरूपा चोपपत्तिर्वक्ष्यत इत्यर्थः। सत्त्वादिगुणमय्याऽविद्ययेति प्रकृतिविशेषणं ग्रन्थान्तराविरोधायेति

ज्ञातव्यम् । अङ्गीकारवादोऽयमिति सूचयतीत्युक्तं प्रपञ्चयति ॥ **अस्तु वा तथेति** । न ऋते त्वदिति श्रुत्युक्तं सर्वार्थक्रियायास्तदधीनत्वमत्र हेतुतयान्वितमित्याशयेनाह ॥ **सकलकारकाणामिति** ॥ **पूर्वस्यैवार्थस्येति** । ईश्वरस्यैव मोक्षहेतुत्वरूपार्थस्येत्यर्थः । ॥ **कारकेति** । ज्ञानरूपकारकेत्यर्थः ॥ **कार्य इति** । पुरुषकृतिसाध्य इत्यर्थः । विमतो बन्धो न निवर्ततेऽनादित्वादात्मवदित्यनुमानविरोधात्कथं बन्धनिवृत्तिरुपपन्नेत्याशङ्कते ॥ **नन्वनादेरिति** ॥ न **सादित्वमनादित्वं वेति** । ध्वंसप्रागभावयोर्व्यभिचाराद्भावत्वे सतीति विशेषणे त्वभावे प्रयोजनान्तरकल्पनापात इति भावः ॥ **विरोधिसन्निपातेति** । निवर्तकभावाभावावित्यर्थः । तथाच पूर्वानुमाने निवर्तकाभाव उपाधिस्तत्सद्भावेन सत्प्रतिपक्षता चेत्यर्थः । ननु सत्प्रतिपक्षानुमानेऽपि सादित्वमुपाधिरित्यत उक्तम् ॥ **सादित्वं विनाशे न प्रयोजकमिति** । अनादिर्न निवर्तत इत्यत्र किमनादित्वमात्रं विवक्षितमुतानादिभावत्वम् । आद्येऽपि किं लौकिकानां चोद्यमुत तत्त्वद्रादिनामिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति ॥ **लोके तावदित्यादिना** ॥ **अविवेक इति** । प्रकृतिपुरुषयोरित्यर्थः । इदानींतनेति धर्मतत्त्वज्ञानविशेषणम् तत्प्रतियोगिकप्रागभावनिवृत्त्युपपादनायेति ध्येयम् । द्वितीयं पक्षमाशङ्कते ॥ **अनादीति** । भावत्वे सत्यनादि न इत्यर्थः । भावशब्देन किं सत्त्वं विवक्षितमुताभाववैलक्षण्यमिति विकल्प्याद्ये विशेषणासिद्धिमाह ॥ **अनिर्वचनीयत्वादिति** । किंच विमतमज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानत्वाच्छुक्त्यज्ञानवदित्यनुमानबाध इत्याशयेनाह ॥ **अनादिर्न निवर्तेत इत्यादिना** । प्रकारान्तरेणानादेर्नाशासम्भवं शङ्कते ॥ **ननु स्वेति** । घटादेर्विनाशो नाम स्वकारणसमवायिनी कपालाद्यवस्था । अज्ञानस्य चाकार्यत्वान्न स्वकारणसमवायिन्युत्तरावस्थेत्यविनाश इत्यर्थः । व्यर्थविशेषणत्वेन परिहरति ॥ **नेति** । तथा

चात्मनो ब्रह्मस्वरूपाभिव्यक्तिरेवाविद्यानिवृत्तिरिति न नाशलक्षणानाक्रान्ततेति भावः। न केवलं व्यर्थविशेषणता किंत्वव्याप्तिश्चे- त्याह ॥ अन्यथेति । प्रागभावादिरादिशब्दार्थः । कल्पान्तरमुत्थापयति ॥ अभाववैलक्षण्यादिति। अत्रानादित्वमपि विशेषणं द्रष्टव्यम्। अस्य प्रत्यनुमानपरिहारमाह ॥ सद्वैलक्षण्यादिति। समानबलवत्त्वाज्ज्ञानयोर्बाध्यबाधकभाव इति शङ्कते ॥ कस्तर्हीति। समानबलत्वमसिद्धमित्याह ॥ ज्ञानाज्ञानेति । तथा चाज्ञानत्वहेतुसहकृतं सद्वैलक्षण्यं प्रबलं सन्निवृत्तिनिर्णायकं भविष्यतीति भावः । वैनाशिका इति हेतुगर्भविशेषणम् । सर्वक्षणिकत्ववादित्वादित्यर्थः ॥ इदं प्रथमतेति । अग्निसंयोगस्य ततः पूर्वमपि सम्भवादेवं ततः पूर्वमपीति नानादित्वम् ॥ प्रकृतानुपयुक्तेनेति । अनादिभावस्यानिवृत्तिरित्यत्र दूषणालाभादित्यर्थः । न च भावशब्देन सत्त्वविवक्षायां विशेषणासिद्धिरनेनोक्तेति वाच्यम् । प्रागभावादेरपि सत्त्वेन भावशब्दस्य सत्त्वावाचक- त्वादित्याशयात् ॥ अव्याप्तेश्चेति । अज्ञानं निवर्तते सदसद्विलक्षणत्वादित्यत्रान्वयव्याप्तिः शुक्त्यज्ञाने ग्राह्या । व्यतिरेकव्या- प्तिश्च ब्रह्मणि । नोभयमपि युक्तम् । शुक्तिरजतादेरसत्त्वेन सदसद्वैलक्षण्याभावादन्वयव्याप्त्यनुपपत्तेः । असद्विलक्षणस्य ब्रह्मणः सदन्तरविलक्षणत्वेन व्यभिचाराद्व्यतिरेकव्याप्तेरप्यनुपपत्तेः । सत्त्वानधिकरणत्वाविवक्षायामपि तथा । ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वादिति भावः । अप्रयोजकत्वात् व्याप्तेरित्युक्तम् ॥ अनादीति । उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञाने प्रागभावे ब्रह्मणि चातिव्याप्तिवारणायानादी- त्यादिविशेषणानीति द्रष्टव्यम् ॥ व्यभिचारादिकमेवेति। आदिपदेनाव्यभिचारः। तथा च दौर्बल्यहेतुर्व्यभिचारः प्राबल्यहेतुरव्यभि- चार इति तद्व्युत्पादनमेव कार्यमिति भावः । व्यभिचारप्रदर्शनमिति । अज्ञान एवेति भावः ॥ अथोपाध्युद्भावनमिति ।

अज्ञानेतरत्वरूपोपाध्युद्भावनमित्यर्थः ॥ **सामान्यविशेषभावेति** । धूमवानग्निमानिति सामान्यव्याप्तेः पर्वतोऽनाग्निक इति विशेषव्याप्तिर्बलवती प्रसज्येतेत्युक्तमित्यर्थः । सामान्यविशेषभावेन बलाबलनिश्चये निरस्ते समबलत्वेन प्रतिरोधमप्यपाकर्तुमाह ॥ **अस्त्विति** । पक्षधर्मतोपेताया एव व्याप्तेः प्रतिपादकत्वेऽपि तादृशं प्रतिपक्षानुमानमेव प्रयोक्तव्यं न सामान्यविशेषभावस्योपयोग इत्याह ॥ **न द्वितीय इत्यादिना** ॥ **अत्रापि किमिति** । इदमुपलक्षणम् । भावरूपाज्ञानत्वं ममासिद्धम् । ज्ञानाभावरूपाज्ञानत्वं तवासिद्धमिति पक्षधर्मताऽप्यत्र नास्तीति द्रष्टव्यम् ॥ **कथमयं विशेषः स्यादिति** । विशेषव्याप्तिर्हि शुक्त्यज्ञाने ग्राह्या । तस्य च सादित्वे यदज्ञानं तज्ज्ञाननिवर्त्यमित्यस्य यदनादिभावरूपं तन्न निवर्तत इति व्याप्त्यपेक्षया न विशेषव्याप्तित्वं युज्यते । यदि शुक्त्यज्ञानमप्यनादिभावपदार्थेष्वेकं स्यात्तदा परं न तस्या विशेषव्याप्तितोपपद्यत इति भावः । यद्वाऽयमज्ञानत्वरूपो धर्मविशेषोऽनादिभावत्वव्याप्यः कथं स्यात् । अज्ञानस्यानादित्वे तत्र व्यभिचारप्रसङ्ग इति भावः । केचित्तु दृष्टान्तीकृतस्य शुक्त्यज्ञानस्य यदि सादित्वं तदाऽज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति व्याप्तेरेव साधनाद्यज्ञानविषयत्वेन सामान्यव्याप्तित्वं न स्यात् । अनादिर्न निवर्तत इति व्याप्तेश्चानाद्यज्ञानमात्रविषयत्वेन विशेषव्याप्तित्वात्पश्चाऽज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यमिति विशेषव्याप्तिर्न स्यादिति भाव इत्याहुः ॥ **एतेनेति** । किं सङ्कोचेन बाध्यत्वमुत व्यभिचारादिप्रदर्शनमित्यादिविकल्पदूषणेनेत्यर्थः ॥ **सोऽयं प्रसङ्ग इति** । यद्यज्ञानमनादि स्यात्तर्हि न निवर्तेत । निवर्तते च । तस्मान्नानादीति प्रसङ्ग इत्यर्थः । यद्यपि परस्य स्वतन्त्रानुमानमेव विवक्षितं तथाऽप्यनादेः कथं निवृत्तिरिति तदीयवाक्यस्यानादित्वेनापादकेनानिवृत्तिरापादनीयेत्यप्यर्थसम्भवात्प्रसङ्गस्य विकल्पकोटिता । न हि पराभिप्रेतमेव विकल्पनीयम् । अतादृशसम्भावितपक्षाणामपि विकल्प-

कोटित्वस्य बहुलमुपलम्भात्। वस्तुतस्तु विश्वमायानिवृत्तिरित्यादिप्रमाणविरोधेऽस्माभिरभिहिते नेदं स्वतन्त्रानुमानं येन प्रमाणविरोधो दूषणं स्यात्। किंतु प्रसङ्ग एवायम्। तत्र च प्रमाणविरोधोऽलङ्कार एवेति तटस्थशङ्कामप्यपाकर्तुमित्थं विकल्पितमित्यवधेयम् ॥ **श्रुतियुक्तीति**। अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुद्ध्यत इत्याद्याः श्रुतयः। अनादिजीवस्वरूपावरकस्य सादित्वे तदनुपपत्तिरिति च युक्तिः। ननु यद्येनाविशिष्टं तत्तथेति व्याप्तिरस्तीत्यत आह ॥ **निवर्तकाभावेति**॥ अनादेः कीदृश इति। स्वाश्रयगतोत्तरावस्थेत्येतद्भाषितम्। स्वोपादानगतोत्तरावस्था च प्रकृते नास्ति। तदतिरिक्तस्तु प्रकारो नोपलभ्यत इत्यर्थः। अतिरिक्तप्रकारोऽप्यस्तीत्याह ॥ **स्वरूपप्रध्वंस इति**। प्रागभावेऽयमपि प्रकारः प्रामाणिक इति भावः ॥ **स्वोपादानमात्रत्वापत्तिरिति**। सदसत्कार्यवादाभिप्रायेण ॥ **अत्र विशेष इति**। अत्र प्रतिजीवमावरकतया स्वीकृताविद्यायामिति विशेषः। प्रभेदोऽनुसन्धेय इत्यर्थः। यथोक्तं महातत्त्वविवेके। अथान्ये प्रकृती दुष्टे नृषु प्रातिस्विकं स्थिते। स्वगुणाच्छादिका त्वेका परमाच्छादिका परा। स्वगुणाच्छादिकां हत्वा परमाच्छादिकां परः। व्याघुट्य मोक्षपदवीं ददाति पुरुषोत्तम इति। एतदागमबलेन स्वगुणाच्छादिकाविद्याया हननलक्षणो नाशः। परमाच्छादिकायास्तु व्याघुट्टनमात्रमित्यपि विशेषोऽनुसन्धेय इत्यर्थः ॥ **तेन न श्रुतीति**। विश्वमायानिवृत्तिरित्याद्यानामित्यर्थः। तथा च न तद्बाधोऽनुमानस्येति भावः ॥ **विवेकमात्रमिति**। परोक्षज्ञानमित्यर्थः ॥ **वातपुत्रीया इति**। अयं च समासः काकतालीय इति समासवद्द्रष्टव्यः। तदर्थश्च युक्तिपादे वक्ष्यते। अर्थस्येति कर्मणि षष्ठी। अधीगर्थदयेशां कर्मणीति स्मरणात्। केचिदाहुः। नापरोक्षज्ञानानंतरमेव मोचकप्रसादोत्पत्तिः। किंतु प्रारब्धकर्मणा प्रतिबद्धोऽसावतो न मुक्तिं तदैव जनय-

तीति तद्दूषयति ॥ प्रारब्धेति । ननु मोचकप्रसादरूपेच्छैका प्रतिबन्धककर्मानुग्राहिका चापरेतीच्छाद्वयं नाङ्गीक्रियते येन विरोधः स्यात् । अपि तु मोचकप्रसाद एवैवंरूपः प्रतिबन्धककर्मानुग्राहक इत्यङ्गीक्रियते । अतो न विरोध इत्याशङ्कते ॥ मोचकप्रसाद इति ॥ अन्यथेति । भगवदिच्छाया एव प्रारब्धकर्मानुग्राहकत्व इत्यर्थः । भगवदिच्छानुगृहीतकर्मणां प्रतिबन्धकत्वे उपमर्दं चेत्यत्र वक्ष्यमाण उपमर्दोऽयुक्तः स्यात् । तदनुग्राहकभगवदिच्छाया मोघत्वप्रसङ्गादिति भावः । नन्वेवं भवत्पक्षेऽपि तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्यत इत्यादिवादानुपपत्तिः । अत्र हि प्रारब्धकर्मणां प्रतिबन्धकत्वमुच्यते । तदन्यथाऽनुपपत्त्या मोचकप्रसादोऽपरोक्षज्ञानानन्तरं सम्पूर्ण एवास्तीत्यवगम्यते । अन्यथा तेषां प्रतिबन्धकत्वस्यैवायोगात् । सति पुष्कलकारणे कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकं हि प्रतिबन्धकं नामेत्याशङ्कां परिहरति ॥ प्रारब्धप्रतिबन्धेत्यादिना । आदिपदेन तत्क्षयानन्तरमेव मोक्षं प्रतिपादयतामथ संपत्स्यत इत्यादिवादानां सङ्ग्रहः॥ उपचरितार्था एवेति। मोचकप्रसादप्रतिबन्धद्वारा मोक्षेऽपि प्रतिबन्धकत्वादिति भावः। नन्वनादेर्बन्धस्य कथं निवृत्तिरिति शङ्काया अनादित्वमनिवृत्तिप्रयोजकं न भवति किंतु निवर्तकाभाव एव प्रयोजकः । प्रकृते तु निवर्तकं प्रमितमेवातोऽनादेरपि बन्धस्य निवृत्तिरुपपन्नेति पूर्वं समाधानमभिहितम्। इदानीं त्वस्त्वनादित्वमनिवृत्तिप्रयोजकं तथाऽप्यघटितघटकैश्वर्ययोगानादित्वेनानिवर्त्यतया प्रसक्तस्यापि बन्धस्य निवर्तकः परमेश्वर इति तत्र का कथन्तेति समाधानान्तरं वदन्नुपसंहरति ॥ वस्तुतास्त्विति । भगवान् अघटितघटकैश्वर्यवान् । एवकारेणानादित्वमनिवर्त्यत्वप्रयोजकं भवदपि न सर्वथा किन्तु भगवदितरानिवर्त्यत्वप्रयोजकमेवेति सूचयति । अनादेरित्यनन्तरमत एवानिवर्त्यतया प्राप्तस्यापीति शेषः ॥ मोक्षदानादिति । अवि-

द्यानिवृत्तिरूपमोक्षदानादित्यर्थः ॥ **अत एवानन्दन्हासेति** । परमेश्वरशक्तेरविद्यातिरिक्ताया जीवस्वरूपावरणत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा निवृत्ताविद्यानामप्युत्तमाधिकारिणां मुक्तानां स्वोत्तमद्रोहादिना स्वरूपानन्दानुभवाभावे रूपह्रासो वक्ष्यमाणः कथमावरणाभावे सङ्गतः स्यात् । तथा ज्ञानोत्तरकृतकर्मणाऽऽनन्दाभिवृद्धिरिति वक्ष्यते सा च कथमुपपन्ना । न हि स्वरूपापेक्षयाऽभिवृद्धिरिति तदर्थः । किं त्वविद्यायां निवृत्तायामपि स्वस्वरूपभूतमप्यानन्दादिकमीश्वरेच्छाशक्त्यावृतकर्माभावेनानुभवितुं शक्यम् । कृते च कर्मणि तेन तुष्टो भगवानिच्छाशक्तिमपसारयति । ततः पूर्वमनुभूयमानानन्दापेक्षयाऽधिकानन्दाद्यनुभवलाभादानन्दवृद्धिरित्युच्यते । ईश्वरेच्छाशक्तिरूपावरणाभावे इयमपि न स्यादिति भावः । **स्वभाष्यादौ** स्वभाष्यस्यादौ । लक्षणावगममन्तरेण तदभावावगमानुपपत्तेर्लक्षणमाह ॥ **सूत्रार्थ इति** । यत्रार्थो वर्ण्यते तद्भाष्यमित्युक्ते सागरादिवर्णनस्यापि भाष्यत्वं स्यात् । तद्व्यावृत्त्यर्थं सूत्रेति विशेषणम् । पदवृत्तिं व्यावर्तयति ॥ **वाक्यैरिति** । वार्तिकव्यावृत्त्यर्थमाह ॥ **सूत्रानुकारिभिरिति** । वार्तिके सुत्रप्रतिकूलवर्णनस्यापि सम्भवाद्व्याप्तिरित्यर्थः । वृत्तिं व्यावर्तयति ॥ **स्वपदानि चेति** । पूर्ववदसौत्रश्रौतार्थासंस्पर्शित्वेप्यार्थार्थसंस्पार्शित्वेन भाष्यत्वं वक्तुमाह ॥ **द्विविधो हि सूत्रार्थ इत्यादिना** ॥ **अनुवादत्वे चेति** । भवतीत्यध्याहारेऽनुवादत्वं स्यात्तत्परिहारायेत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञानेच्छयोः कर्तव्यत्वासम्भवादाह ॥ **जिज्ञासापदं चेति** । एवमप्यधिकारिफलसाकाङ्क्षत्वेनाबोधकत्वमाशङ्क्याह ॥ **साधनचतुष्टयेति** । अथशब्दाद्विशिष्टाधिकारिप्रतिपत्तिः । इच्छाविषयत्वाद्ब्रह्मज्ञानफलत्वं चेत्यर्थः । ज्ञानस्य सुखदुःखावाप्तिनिवृत्त्यन्यतरत्वाभावादफलत्वमाशङ्क्यार्थमाह ॥ **अर्थादिति** । ब्रह्मज्ञानाय विचारे विहिते ब्रह्मज्ञानस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेनान्यत्तत्साध्यफलं वक्तव्यम् ।

तत्किमित्याकाङ्क्षायामथशब्दवाच्यानन्तर्यावधित्वेन यद्विवक्षितं मुमुक्षुत्वरूपमधिकारिविशेषणं तत्प्रविष्टो मोक्षः फलतया सम्बध्यते। कुतः। अर्थात्। अन्यथाऽनुपपत्तेरित्यर्थः। विचारस्य विषयसाकाङ्क्षत्वात्तस्य चानिर्दिष्टत्वात्साकाङ्क्षत्वशङ्कां निवारयति॥ सन्निधानाच्चेति। वेदान्तवाक्यविचार इति च सिध्यतीति सम्बन्धः। प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वेनोपनिषन्मात्रप्रतिपाद्यत्वात्तद्विषयो विचारः साधनमित्यर्थः। सूत्रार्थवर्णनमुपसंहरति॥ इति श्रुत्यर्थाभ्यामिति। यदर्थमर्थद्वयं समर्थितं तदाह॥ एवं चेति। प्रयोजनादेरित्यत्रादिपदेन विषयो ग्राह्यः। ननु कथं प्रयोजनादेरुपपादकं बन्धमिथ्यात्वमित्यपेक्षायां तस्य प्रयोजनोपपादकत्वरूपप्रकारं तावद्दर्शयति॥ ब्रह्मज्ञानं हीति। विचारफलकतयोच्यमानं ब्रह्मज्ञानं स्वस्यापुरुषार्थत्वादनर्थनिवृत्तिफलतामाक्षिपतीत्यर्थः। नरकपातादिलक्षणस्यानर्थस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात्। शरीराद्यभिमानपुरःसरं नरकपातादिजनितदुःखप्रमातृतैवानर्थ इत्याह॥ अनर्थश्चेति॥ वस्तुकृतमिति। वस्तु परमार्थसद्यथा तथा कृतमित्यर्थः। परमार्थभूतामिति यावत्। विषयोपपादकताप्रकारं दर्शयति॥ विचारविषयतया चेति। ब्रह्मणो विचारविषयत्वे कुतो मिथ्यात्वाक्षेप इत्यत आह॥ आत्मेति। नन्वेवमस्तु कर्तृत्वादेर्बन्धस्य मिथ्यात्वं सूत्रितमिति तथाऽप्यध्यासस्य सिद्धहेतुभूतलक्षणसंभावनाप्रमाणादिकमसूत्रितं प्रतिपादयद्भाष्यं कथं नासङ्गतमित्यत आह॥ कर्तृत्वादेर्बन्धस्येति। तथा च तदपि व्यवधानेन विषयाद्युपपादकमिति सूत्राक्षिप्तमेवेति भावः॥ सौत्रार्थिकत्वेति। प्रधानानेकत्वे वाक्यभेदो न गुणानेकत्व इत्यर्थः॥ श्रौतमर्थमिति। विषयादिकं वा विचारकर्तव्यत्वं वेत्यर्थः॥ आर्थिकार्थमिति। बन्धमिथ्यात्वादिकमित्यर्थः। तन्त्रार्थः शास्त्रार्थो ब्रह्मात्मैक्यलक्षणः। उपोद्घातो नाम प्रति-

पाद्यार्थं बुद्धौ संगृह्य प्रागेव तदर्थमर्थान्तरवर्णनम् । तन्त्रोपोद्धात इत्येव परग्रन्थपाठः ॥ तत्र तन्त्रमिति । तन्त्र्यते प्रतिपाद्यत इति ब्रह्मात्मैवमेवोच्यते । धातूनामनेकार्थत्वात्तन्त्रिकुटुम्बधारण इति धातोः प्रतिपादनार्थत्वादिति द्रष्टव्यम् । ननु श्रुत्यादिना ज्ञानमात्रानिवर्त्यत्वमुच्यत इत्यत आह ॥ तरतीति । प्रसन्ने भगवतीत्यध्याहारेऽसत्प्रत्यक्षस्यापि प्रतिपादकमितीदं वाक्यं पक्षद्वयसाधारणमित्यर्थः ॥ विशेषवचनेनेति । अज्ञानां ज्ञानद इति निरवकाशवचनेनेत्यर्थः । येन बन्धेनेत्यस्यायमर्थः । दृष्टवस्त्वज्ञाना-न्निवर्तते बन्ध इति पक्षे ज्ञानस्यापि वस्तुनिवर्तकताया अदृष्टेरध्यस्तत्वं स्यादिति श्रुतेऽप्युपपत्त्यपेक्षां दृष्टान्तेनाह ॥ यथेति । आग्नेयोऽष्टाकपाल उपांशुयाजमन्तरा यजति । अग्नीषोमीयमेकादशकपालमिति पूर्णमासत्रयम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दधि ऐन्द्रं पय इति दर्शत्रयमित्येतेषां षण्णां यागानामपूर्वसाधनत्वोपपत्त्यर्थमपूर्वाणि कल्प्यन्त इति सम्बन्धः । अयं भावः । स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र लिङा लौकिककार्यव्युत्पत्त्यविरोधेन नियोगस्तावदुपलभ्यते । नियोगशब्दवाच्यं च वेदे प्राभाकरमते चापूर्वमेव । तच्च साक्षात्कृत्यसाध्यत्वात्स्वस्य साक्षात्कृतिसाध्यनिर्वाहार्थं प्रकृत्यर्थभूतानां यागानां करणत्वमाक्षिपतीति । तदेतदाह ॥ अपूर्वकरणेति । नियोगनिष्पत्त्यनुबन्धित्वं करणशब्दार्थः । यागानामेव प्रधानापूर्वकरणत्वात्किमवान्तरापूर्वैरित्याशङ्क्य किमेकैकयागनिष्पत्त्यनन्तरमपूर्वजनिरुत सर्वनिष्पत्त्यनन्तरमिति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ कालान्तरेति । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति तृतीयया समुच्चितानां करणताप्रतीतेर्नायं पक्षः साधुरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ॥ क्रमभाविनीति । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागलक्षणानां यागानां सकृदनुष्ठानं न सम्भवतीत्यर्थः । क्रमेणोत्पन्नास्त एव मिलिताः कार्यहेतव इत्याशङ्क्य क्षणिकत्वान्मेलनमेवानुपपन्नमित्यभिसन्धिनोक्तम् ॥ कर्मेति । अपूर्वाणामपि यागवत्क्रमभावित्वात्सम्भूय हेतुत्वमनुपपन्न-

५**

मित्याशङ्क्योक्तम् ॥ मध्यवर्तिनीति। यागप्रधानापूर्वयोर्मध्ये स्थितानीत्यर्थः। न चैतावता यागकरणताभङ्गः। तेषामेव सूक्ष्मरूपत्वादपूर्वाणामित्याह॥ अवान्तरेति। परमापूर्वमपेक्ष्यावान्तरेति विशेषणम्। नन्ववान्तरापूर्वैः फलसिद्धेः किमन्तर्गडुना परमापूर्वेण। न च तत्प्रत्ययबलात्तत्प्रत्ययान्न तन्निराकरणमिति शङ्क्यम्। तस्य प्रत्ययार्थत्वासिद्धेरिति मन्वानं प्रति दृष्टान्तान्तरमाह॥ यथेति। एषा भाट्टप्रक्रिया। यजेतेत्युक्ते शब्दव्यापारभावनाभाव्यत्वेनैव पुंप्रवृत्तिलक्षणार्थभावना प्रतीयते। सा च भाव्यकरणेतिकर्तव्यतारूपमंशत्रयमपेक्षते। तत्र यद्यप्येकपदोपात्तत्वेन यागस्य भाव्यत्वं प्रतीयते। तथाऽपि क्लेशात्मकत्वेन तस्य भाव्यत्वासम्भवाद्भिन्नपदोपात्तः स्वर्गो भाव्यत्वेन सम्बध्यते। यागः करणत्वेन प्रयाजादिरितिकर्तव्यतात्वेन। तत्र यागस्य क्षणभङ्गुरस्य समयान्तरभाविफलसाधनताऽनुपपत्तेः श्रुतकरणत्वनिर्वाहार्थमपूर्वं कल्प्यत इति॥ अपूर्वकल्पनामिति। भाट्टमते स्वर्गसिध्यर्थमपूर्वकल्पनं गुरुमते परमापूर्वसिध्यर्थमिति विभागः॥ यत्कालान्तरभावीति। चिरातीतत्वेन यागस्यापि स्वर्गापेक्षया कालान्तरभावित्वादित्याशयः॥ न च दर्शनेति। सहचारदर्शनं व्यभिचारदर्शनं चेत्येतावन्मात्रमित्यर्थः॥ वक्ष्याम इति। सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयत इत्यादाविति शेषः। किं त्वनुकूलतर्कसहितं प्रकृते च स नास्तीति पूरणीयम्। नन्वेवं यत्कालान्तरभावि न तत्कारणमिति नियमोऽपि न सम्भवति। विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वादित्याशङ्कायामाह॥ नियतपूर्वेति। सत्यस्यापि ज्ञानेन निवृत्तौ बाधकतर्कमाशङ्कते॥ सत्यस्यापि निवृत्ताविति। ननु यद्येनाविशिष्टं तत्तथेति व्याप्तिरस्तीत्यत आह॥ विपक्ष इति। ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति नियमेन न केवलमनुकूलतर्काभावः। किन्तु प्रतिकूलतर्कपराहतिश्चेत्याह॥ अनादेश्चेति। प्रतिकूल-

तर्के मिथ्यात्वमुपाधिमाशङ्कते ॥ **मिथ्याभूतमिति** ॥ **क्वेदमिति** । आत्मातिरिक्तस्य सत्यस्य त्वन्मतेऽभावादिति भावः । ततश्च नोपाध्यभावेनात्मनोऽनिवृत्तिसाधनं सम्भवतीत्युक्तं भवति । किञ्चैवं सत्यस्यापि निवृत्तावात्माऽपि निवर्तेतेति त्वदीयतर्केऽपि विरोधसान्निपातस्योपाधित्वात्तदभावेनात्मनोऽनिवृत्तिरस्त्विति वक्तुं विरोधिसद्भावस्य निवृत्तिप्रयोजकत्वं तावत्परेणाप्यङ्गीकारयितुमाह ॥ **निवृत्तावनादित्वमिति** । प्रकारान्तरेण सत्यस्य ज्ञानेन निवृत्तौ बाधकमाशङ्कते ॥ **ननु ज्ञानेन सत्यमिति** । जीवगतेन ब्रह्मज्ञानेन सत्यं निवर्तमानं किं विषयभूतब्रह्मगतं नियन्तृत्वादिकमेव । तन्निवृत्तौ जीवगतनियम्यत्वादिप्रपञ्चस्यापि तत्सापेक्षस्य निवृत्तिरर्थाल्लब्धैवेत्यभिप्रायः । यद्वा । आश्रयजीवगतनियम्यत्वादिकमेव ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यम् । तन्निवृत्तौ तत्सापेक्षस्यापि ब्रह्मगतनियन्तृत्वादिकस्य निवृत्तिरार्थिकीति । अथवा । आश्रयविषयीभूतजीवब्रह्मलक्षणोभयसम्बद्धं कर्तृत्वादिकमिति यथाक्रमं विकल्पत्रयार्थः । सर्वत्रापि क्रमेण व्यभिचारमाह ॥ **यत इत्यादिना** । नानारूपसमाहारश्चित्तमिति कस्यचिन्मतमाश्रित्येदमुदितमित्याहुः । आद्यपक्षेऽपि नियन्तृत्वादिविशिष्टब्रह्मविषयं ज्ञानं स्वविषयभूतं नियन्तृत्वादिविशिष्टं निवर्तयति । उत केवलब्रह्मविषयमेव ब्रह्मगतनियन्तृत्वादिकमिति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ **नीलविशिष्टद्रव्येति** । स्वविषयं नीलविशिष्टमित्यर्थः । चित्रावयविनीत्येतद्विरोधिनं वापीति । एवमादिगुणमिति वक्ष्यमाणगुणोपपत्त्यर्थं द्वितीयं दूषयति ॥ **स्वविषयसमवेतमिति** । नीलज्ञानस्य न रसादिनिवर्तकत्वमविरोधात् । शुद्धात्मविषयं पुनस्तद्विरोधिनं निवर्तयतीत्याशङ्क्य तत्रापि व्यभिचारमाह ॥ **विरोधिनं वेति** । द्वितीयपक्षमाश्रित्य विरोधिसद्भावस्य निवृत्तौ प्रयोजकत्वान्नोक्तदोष इत्याह ॥ **मैवमित्यादिना** ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति** । सत्यस्यापि निवृत्तावात्माऽपि निवर्तेतेत्यस्य

यदुत्तरमुक्तं व्याप्त्यभावादित्यादि तदेवात्रापीत्यर्थः। तदेव दर्शयति॥ **यदि ज्ञानमिति** । यदि ब्रह्मज्ञानमाश्रयगतं नियम्यत्वादि निवर्तयेत्तदा घटज्ञानमपि स्वाश्रयगतं धर्मादिकं निवर्तयेदित्यत्र व्याप्त्यभावादित्यर्थः । पूर्ववदविशेषनिष्ठव्याप्तिनिरासायाह ॥ ॥ **विपक्ष इति** । असिद्धश्चाविशेष इत्याह ॥ **घटादिज्ञानमिति** ॥ **बन्धेति** । आश्रयगतानियम्यत्वादिरेव दुःखादिबन्धरूप इति हृदयम् । ननु यदि ब्रह्मज्ञानमाश्रयगतानियम्यत्वादि निवर्तयेत्तदा तद्गतं धर्मादिकमपि निवर्तयेदविशेषादित्यापाद्यते न घटादिज्ञानमतस्तद्वैषम्येऽपि न दोष इत्याशङ्कायामाह ॥ **आत्मयाथात्म्येति** । परमात्मयाथात्म्यज्ञानेन जीवगतधर्मादिबन्धानिवृत्तेरस्माभिरप्यङ्गीकृतत्वादिति भावः ॥ **मिथ्याज्ञानमेवेति** । अतो न याथात्म्यज्ञानस्य विषयतद्गतनिवर्तकत्वे व्यभिचारोदाहरणस्थलमिदमिति भावः ॥ **एकमेव हीति** । नानारूपसमाहारस्य चित्रत्वे नीलधवलारुणेषु पटेषु कर्बुरार्थचित्रप्रत्ययापत्तिः । एकस्मिन्धर्मिणि नानारूपसमाहारातिरिक्तचित्ररूपानङ्गीकारे एकस्यानारम्भकत्वेन सितपीततन्तुद्वयमात्रारब्धपटे रूपोत्पत्त्यसम्भवेन तस्य नीरूपत्वापत्त्याऽचाक्षुषत्वापत्तिश्चेति तेषां भावः। इदं च परस्यासम्बद्धप्रलापित्वप्रकटनायैवोक्तं न तु तत्पक्षकक्षीकरणार्थम् । एकस्याप्यारम्भकत्वे रूपस्याव्याप्यवृत्तित्वे च बाधकाभावेनैकस्मिन्धर्मिणि नानारूपसमाहारातिरिक्तचित्ररूपाङ्गीकारे साधकाभावात् । अत एव पीतशुक्लारुणो हरिः । कृष्णश्चेत्यादीनि वचनानि समञ्जसानीत्यवधेयम् ॥ **का सङ्गतिरिति** । अज्ञानस्य सत्यत्वे तत्कार्यस्यापि बन्धस्यानध्यस्तस्यैव निवृत्तिर्भविष्यतीति भावः । नन्वत एवाज्ञानस्य मिथ्यात्वं मिथ्याज्ञाननिमित्तमित्यनेनोक्तमित्यत आह ॥ **अज्ञानस्येति** । कफोणिः कूर्पराभिधं हस्तमूलम् । स्यात्कफोणिस्तु कूर्पर इत्यभिधानात् । तस्य जिह्वा-

सांनिकर्षायोग्यत्वात्तदालिप्तगुडलेहनं यथाऽशक्यसाधनं तथाऽज्ञानस्यैवासम्भवात्तन्मिथ्यात्वव्युत्पादनमप्यत्यन्तासङ्गतमित्यर्थः । निराकरिष्यमाणत्वादित्यत्राज्ञानस्येत्यनुवर्तते । निर्विशेषे स्वयम्भाते किमज्ञानाहृतं भवेदित्यादिनाऽज्ञानस्य निराकरिष्यमाणत्वा- दित्यर्थः । तन्मिथ्यात्वस्याप्यज्ञानस्य च मिथ्यात्वमित्यादिना निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः । व्यभिचारमप्याह ॥ अपि चेति । सत्यस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावो द्वेधा वक्तव्यः । विषयस्यासत्यत्वाद्वा ध्यानस्य ज्ञानत्वाभावाद्वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यमाशङ्क्य निराकरोति ॥ न चेत्यादिना । सत्यस्यापि निवृत्तौ नीलविशिष्टेत्याद्युदाहृतं तत्तत्सत्यत्वानङ्गीकारे न सङ्गच्छते । तस्य सत्यत्वे विषयस्यापि सत्यत्वं स्यात् । तुल्यन्यायत्वादित्यर्थः ॥ मिथ्याभूतस्यैवेति । तथाच स्वरूपकथनाय मिथ्याभूतमिति विशेषण- मिति भावः । द्वितीयमाशङ्क्य निषेधति ॥ ध्यानं नामेति ॥ अपरोक्षज्ञानत्वावभासेति । ध्यानेऽपरोक्षत्वावभासानुभव- विरोध इत्यर्थः ॥ रूपरहितत्वेनेति । रूपशब्दोऽत्र स्वं रूपं शब्दस्येत्यत्रेव विषयवचनः । तथाच परिस्पन्दस्य विषयशून्यत्वेन ध्याने सविषयकत्वावभासविरोध इत्यर्थः । वस्तुतस्तु ध्येयगरुडादेरपि परिस्पन्दात्मकताया अत्राभिमतत्वात्तस्यापरोक्षत्वावभास- विरोधः । ध्येयस्य हि मानसापरोक्षत्वमनुभवसिद्धम् । न चातीन्द्रियपरिस्पन्दात्मकस्य तस्य तत्सम्भवति । तथा तत्र स्वर्णादिरूप- विशेषावभासविरोधः । परिस्पन्दस्यारूपत्वादित्यर्थः । अत एवानुपदं सिद्धान्ते ध्येयस्यैन्द्रियकत्वं रूपवत्त्वं च समर्थ्यते । ननु वासनाया अतीन्द्रियत्वात्तदुपादानकध्येयवस्तुनोऽप्यतीन्द्रियत्वापत्त्याऽपरोक्षावभासविरोधो भवत्पक्षेऽपि समान इत्यत आह ॥ अतीन्द्रियेति । ननु वासनाया नीरूपत्वेन ततो रूपजन्मासम्भवे ध्येये रूपावभासविरोधोऽवशिष्ट इत्यत आह ॥ नीरूपादिति ।

एवं चेति । ध्यानस्य ज्ञानरूपत्व इत्यर्थः ॥ स्मृतिसिद्धेति । ध्यै चिन्तायामिति पाणिनिवचनसिद्धेत्यर्थः । नन्वेवं ध्यानस्य क्रियामानसवदिति मानसक्रियात्वोक्तेराविरोध इत्यत आह ॥ अत एवेति । धात्वर्थत्वादेवेत्यर्थः । सूत्रे क्रियाशब्देन धात्वर्थक्रियैव विवक्षिता न परिस्पन्द इति भावः । यद्वा ध्यानस्योक्तरीत्या मानसस्रष्टिरूपत्वादेवेत्यर्थः । तथाच सूत्रे क्रियापदं कार्यपरमिति भावः । ननु ध्यानमात्मानमुपासीतेत्यादिविधिजन्यपुरुषेच्छाप्रयत्नजन्यमुपलब्धम् । ज्ञानं तु विध्यादिनिरपेक्षस्वकारणाधीनमतस्तयोः कथमभेद इत्याशङ्कते ॥ विधिजन्येत्यादिना ॥ तत्कथमिदमिति । विध्यादिसापेक्षोत्पत्तिकमिदं ध्यानं न ज्ञानमित्यर्थः ॥ साध्यसाधनभावमात्रेति । विधेरिष्टसाधनतावबोधकत्वेन ब्रह्मज्ञानसाधनत्वं ध्याने विधिर्बोधयति न तु ध्यानमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ संस्कारोद्बोध इति । ध्येयवस्तूपादानभूतमानसवासनोद्बोध इत्यर्थः । विक्षेपो विषयान्तरसञ्चारः ॥ तदुपयोग इति । इच्छाप्रयत्नयोरुपयोग इत्यर्थः । मनोविक्षेपनिरासस्यापि ध्यानार्थमपेक्षितत्वादिति भावः ॥ वक्तुं शक्यत एवेति । अनिर्वचनीयस्य मन्मते ध्वंसप्रतियोगित्वादिति भावः॥ निश्चयमपीति । ध्वंसप्रतियोगित्वं सत्यस्यैवेति निश्चयमित्यर्थः॥ विपरीताभिधानादिति । अविद्यमानस्य तरणानुपपत्तेस्तरणोक्त्या बाधाभावस्यैवाभिधानादिति भावः । विमुक्तश्च विमुच्यत इति श्रुत्या संसारिणोऽपि मुक्तत्वावगतेस्तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽध्यस्तबन्धबाध एव मुक्तिरिति सिध्यतीत्यत आह ॥ विमुक्तश्च विमुच्यत इति । बन्धस्याध्यस्तत्वाभावेऽपि मुक्तित्वोक्तिर्युज्यते । तस्याज्ञानमूलकत्वेन जीवस्वभावत्वाभावात् । अस्वाभाविके चाविद्यमानपदप्रयोगादिति प्रमादात्मकत्वाद्बन्धस्य विमुक्तत्वं च युज्यत इत्यनेन भाष्येणान्यथोपपादितेत्यर्थः । नन्वविद्यासंस्का-

राद्वा प्रारब्धकर्मवशाद्वा शरीराद्यवस्थानमित्यत आह ॥ एतच्चेति । संस्कारकर्मादेरप्यज्ञानोपादानकत्वेन तन्निवृत्तावस्थाना-
सम्भवात् । न हि भावकार्यमुपादानव्यतिरेकेणावतिष्ठते । न चाविद्यांशवती येनाविद्यालेशावस्थाननिमित्तमिदं सर्वमुपपद्यत
इत्यादि प्रपञ्चयिष्याम इत्यर्थः ॥ विरोधशान्त्या इति । विरुद्धधर्माधिकरणत्वेन ब्रह्मात्मताया अयोगादिति भावः ॥
बन्धेति । जीवगतदुःखादीत्यर्थः ॥ वक्ष्याम इति । अस्मिन्नेवाधिकरणे सत्यत्वात्तेन दुःखादेः प्रत्यक्षेण विरोधतः । न
ब्रह्मतां वदेद्वेदो जीवस्य हि कथंचनेत्यादिनेति शेषः ॥ परिचितपुरुषस्येति । रसायनशून्यत्वेनायोगित्वेन च निश्चितपुरुषस्ये-
त्यर्थः । न पुनः प्रमाणविरुद्धमित्येतदुपपादयितुमाह ॥ एषा खल्वित्यादिना । उक्तानां सामग्रीत्वमुपपादयति ॥ अत एवेति ।
अन्यथैतेषां दूषणता न स्यादिति भावः ॥ चेष्टादिलिङ्गैरिति । चेष्टादिलिङ्गैस्तदनुकूलयत्नवानात्माऽनुमीयते । यत्नवत्त्वमेव च
कर्तृत्वमिति भावः । अहमित्येव यो वेद्य इत्यत्र जीवस्य बन्धमोक्षपात्रत्वोक्त्या प्राणधारणार्थकजीवशब्दवाच्यत्वोक्त्या वा कर्तृत्वं
लभ्यत इत्यवगन्तव्यम् । आदिपदेन यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यत इत्याद्यागमसङ्ग्रहः ॥ अनुभवविरोध इति । सुखादिक-
मस्तीति जानामीति साक्ष्यनुभवविरोध इत्यर्थः ॥ तद्व्युत्पादनेति । नास्तितायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वे तदपरपर्यायमिथ्यात्वस्य व्युत्पा-
दनं भाष्ये महता प्रबन्धेन क्रियमाणं व्यर्थं स्यात् । न हि प्रत्यक्षसिद्धोऽर्थो व्युत्पादनमपेक्षत इति भावः ॥ स्यादेतदिति ।
प्रत्यक्षस्य दोषशङ्काकलङ्कितस्य न निर्दोषश्रुतिसिद्धमिथ्यात्वप्रतिरोधकत्वादिति शङ्काग्रन्थार्थः । न केवलं श्रुत्यादिविरोधेन कर्तृ-
त्वादिविषयकं प्रत्यक्षमतत्त्वावेदकमपि तु वस्तुस्थितिपर्यालोचनयाऽपीत्याह ॥ येयं चैतन्यस्येत्यादिना । येयमित्यादिकं वक्ष्य-

माणाहंकाररूपकार्यस्योपादानसंकीर्तनम् । स्वत एव स्वभावत एव स्थितम् । यल्लक्षणमानन्दादि या च स्वत एव स्थिता ब्रह्मरूपता तदु-
भयावभासं प्रतिबद्धेत्यर्थः । जीवेभ्यो ब्रह्मान्यदिति मतमपाकर्तुमेतदुक्तमिति ज्ञातव्यम् । अविद्या भ्रान्तिः । पूर्वप्रज्ञा पूर्वानुभवः ।
भ्रान्तिश्च कर्म च पूर्वानुभवश्चेति तथोक्तास्तेषां संस्कार एव चित्रं तस्य भित्तिरिति विग्रहः । तत्र च भ्रान्तिसम्यगनुभवभेदमङ्गी-
कृत्य पृथङ्निर्देश इति ज्ञातव्यम् । अविद्याया एकरूपत्वान्न विचित्रकार्योत्पादकत्वमिति शङ्कां निराकर्तुमेतदुक्तम् । परमेश्वरेति
निमित्तप्रदर्शनम् । विज्ञानेति स्वरूपप्रदर्शनार्थम् । कर्तृत्वभोक्तृत्वेति कार्यप्रदर्शनम् । कूटस्थचैतन्येति प्रमाणोपन्यासः ।
यद्यपि चैतन्यमविकारं तथाऽपि तस्मिन्नैक्याध्यासलक्षणेन संवलनेन परिनिष्पन्नप्रकाश इत्यर्थः । नित्यानुमेयत्वं व्यावर्तयति ॥
अपरोक्षेति । शक्तिद्वयोपेतमहंकारस्वरूपमित्युक्तम् । तत्प्रपञ्चयति ॥ स चेति । तदुपरागेति फलप्रदर्शनम् । तदंशयेति
प्रकृतोपयोगोक्तिः । पूतिशब्देन दुर्गन्ध्यभिधीयते । पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्ध इत्यभिधानात् । अर्थान्तरमभिमानिदेवतारूपम् । मूले
दुःखादेरिति निष्कृष्योक्तेः प्रयोजनं वक्तुमाह ॥ तत्त्वविद इत्यादिना ॥ प्रमादात्मकत्वादिति । यद्यपि प्रमादात्मकत्वादि-
त्यस्यास्वाभाविकत्वादित्येवार्थो न मिथ्यात्वादिति तथाऽपि जीवस्वातन्त्र्यविवक्षायां मिथ्यात्वमपि तदर्थ इत्यभिप्रेत्यैतदुदा-
हरणमिति ज्ञातव्यम् ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति । नानित्यताऽस्मत्पक्षे तु चैतन्यादेर्विशेषिणः । लक्षणस्य निवृत्तौ तु स्यान्न तच्चेतने
क्वचिदित्यत्रेति शेषः । ननु दुःखादिवज्जीवगतस्वातन्त्र्यादेरपि सत्यत्वमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ स्वातन्त्र्यादेरिति । ननु
सर्वमिथ्यात्वश्रुतेरिवास्या अपि श्रुतेरुपपत्तिविरोधान्न जीवस्वातन्त्र्यनिषेधकतेत्यत आह ॥ न हीति । अतो ब्रह्मणोऽन्यः कर्ता

चेतनो नास्तीति जीवस्य ब्रह्मान्यत्वमेव निषिध्यते न तु ब्रह्मणोऽन्यः स्वतन्त्रकर्ताऽन्यो नास्तीत्यत आह ॥ वक्ष्यते वैषम्यादिति । जीवस्य ब्रह्मान्यत्वं जन्माधिकरणादिषु वक्ष्यतीत्यर्थः । यद्वा यदध्यात्मदर्शनवित्तयोक्तं कर्तृत्वादेः सत्यत्वादिकं तत्कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यादौ सूत्रकारो वक्ष्यतीत्यर्थः । यद्वा जीवकर्तृत्वस्यापि श्रुत्यनुमानादिसिद्धत्वेन तद्विरोधात्कथं नास्त्यः कश्चिद्विरोध इत्यत आह ॥ वक्ष्यतीति । तत्र तत्र एतेन शिष्टा अपरिग्रहा इत्यत्र इतरव्यपदेशादित्यत्र अन्यथाऽनुमितावित्यत्र उपलब्धिवदनियम इत्यत्र चेत्यर्थः । एवं श्रुत्या बन्धमिथ्यात्वं सिध्यतीत्येतान्निरस्तम् । इदानीं मिथ्यात्वसाधकं परोपन्यस्तं प्रमाणान्तरमप्यनूद्य निराकरोति ॥ यदपि परेणेति ॥ शरीरेन्द्रियादिष्विति । देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यादिना तथा ब्राह्मणो यजेतेत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनिवर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्त इत्यादिना ग्रन्थेनाहंममताध्यासपुरःसरत्वस्य प्रदर्शितत्वादिति भावः । एतद्ग्रन्थसङ्ग्रहायैव पूर्वमित्यादिनेत्युक्तमिति ध्येयम् । स्वरूपाध्यास एव मिथ्यात्वे प्रयोजको नाध्यासमात्रमित्याशङ्कते ॥ चेतनस्येति । प्रपञ्चस्यापि नास्ति स्वरूपाध्यास इति न मिथ्यात्वमित्याह ॥ समामिति । आत्मानात्मनोर्न स्वरूपेणेतरेतराध्यासः किन्तु संसृष्टत्वादिरूपेणेत्यस्य साम्येऽपि देहादेरनात्मनः स्वरूपेणैव मिथ्यात्वमङ्गीकार्यम् । श्रुत्यादिबलाद्ब्रह्मस्वरूपस्येति यत्केनचिदुक्तं तदनूद्य दूषयति ॥ यदत्रेति । अभ्युपेत्याह ॥ श्रुत्यादिसिद्धत्वे चेति । स्वरूपसत्तामपि तादात्म्यतत्सम्बन्धित्वाभ्यामारोपेणैव व्यवहारोपपत्तेरिति यत्पूर्वमुक्तं तत्तादात्म्याध्यासमङ्गीकृत्यैव न वस्तुत इत्याह ॥ तादात्म्याध्यासमिति । देहादीनां तत्सम्बन्धित्वेनाध्यासस्यास्माभिरङ्गीकृतत्वात्तादात्म्याध्यास-

मित्येवोक्तम् । मम देह इति ह्येव न देहोऽहमिति प्रेमेत्यादिनेति शेषः । देहात्मनोरैक्याध्यासाभावे देहानुकूलप्रतिकूलयो रागद्वेषा-सम्भवेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यनुपपत्त्या कर्तृत्वादिव्यवहारानुपपत्तिरित्यत आह ॥ विना चेतनेनेति । व्याप्तत्वादात्मनो देहे व्यवहारेष्व-पाटवात् । भेदज्ञानेऽपि चाङ्गारे वन्हिवत्स्वाविविक्तवत् । भवन्ति व्यवहाराश्चेत्यादिना तादात्म्याध्यासं विनाऽप्यात्मनोऽत्यन्तं प्रेमास्पदतया तत्सम्बन्धिनो देहादेरपि प्रेमास्पदत्वात्तदनुकूलप्रतिकूलयो रागद्वेषादिसम्भवेन प्रवृत्त्याद्युपपत्तौ कर्तृत्वादिव्यवहारो युज्यत एवेति तमुपपादयिष्यतीत्यर्थः । न चाविद्याकार्यस्यापीत्यनन्तरमहंकारस्येति शेषः । सुप्तेऽप्यहमवभासाङ्गीकारे पूर्वस्मिन्दि-नेऽहमिति मन्यमान एवासमितिवत्सुप्तिकालेऽनुभूतस्याप्यहंकारस्य जागरणे स्मृतिः स्यादिति शङ्कते ॥ तथा सतीति । अनु-भूतस्य सर्वस्य स्मरणनियमाभावान्न जागरेऽहंकारस्मरणमित्यत आह ॥ अनुभूत इति । अन्यथा तत्स्वरूपभूतस्यात्मनोऽप्यस्मरणं स्यादित्यर्थः । अहंकारस्य स्मरणाभावोऽसिद्ध इति परिहरति ॥ सुखमहमित्यादिना ॥ सुखानुभवेति । सुखानुभवजन्यपरा-मर्शदर्शनादित्यर्थः । दुःखाभावविषयोऽयं परामर्श इति परोक्तं प्रसङ्गादपाकरोति ॥ अत एवेति । आत्माऽहंकारयोर्भेदः श्रुति-सिद्ध इत्याशङ्क्याह ॥ यत्त्विति ॥ अन्यथा व्याख्यातमिति । भूमा नारायणाख्यः स्यात्स एवाहंकृतिः स्मृत इत्यादिनाऽऽ-त्माऽहंकारशब्दवाच्यो भगवानेवेति छान्दोग्यभाष्ये व्याख्यातमित्यर्थः । आत्माऽहंकारयोर्भेदे सूत्रविरोधमप्याह ॥ वक्ष्यति चेति । सैव परदेवता सत्यादय इति सत्याद्यहंकारात्मान्तानां परदेवतात्वं वक्ष्यतीत्यर्थः । श्रुतिगतस्याहंकारस्यैश्वरत्वाभावेऽहमेवाधस्ता-दित्यादिवाक्यशेषे तस्य सर्वगतत्वप्रतिपादनं नोपपद्यत इत्याह ॥ कथमन्यथेति । स्मृतिसिद्धाहंकारतत्त्वस्याहमित्युल्लेखविषयत्वे

बाधकमाह ॥ तथा सतीति । ब्रह्माहंकारयोरैक्यमनभिमतमापतेत् । अभिमतं च जीवब्रह्मैक्यं न सिध्येदित्याशयः ॥ अत्रापि यः स्थाणुरिति । यः स्थाणुत्वेन प्रतीतः स विवेके सति पुरुष इतिवद्योऽहंकाराध्यासमुपगतः स आत्मज्ञाने सति ब्रह्मेति व्याख्यानमित्यर्थः ॥ निरवद्यस्येति । अहंकाराध्यासशून्यस्येत्यर्थः । यदा स्वप्रपन्नानां मायानिरसनसमर्थस्तदा स्वस्याहंकाराध्यासो नास्तीति किं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य स्वप्रपन्नमायेत्याद्युक्तम् । प्रथमतो जाताया बुद्धेः प्रामाण्यावधारणाय परीक्षकबुद्धय इत्याद्युक्तम् । क्वाप्यनुपलब्धं कथमत्र कल्पनीयमित्याशङ्कायामाह ॥ समानमेतदिति । अयमर्थः । यद्येतद्वचनबलेन स्वकर्तृकसर्ववचनाभावः स्यात् । तर्ह्येतद्वचनस्य प्रथमं तावन्मिथ्यात्वं भवेत् । अन्यथा स्वस्मिन्नेवास्य प्रामाण्यं प्रतिहतमिति न वचनान्तराभावं प्रतिपादयेत् । यदि चेदं वाक्यं मिथ्या स्यात्तथाऽपि नानेन स्वकर्तृकसर्ववचनाभावसिद्धिः । मिथ्याभूतस्य वन्ध्यासुतवचसः साधकत्वादर्शनादित्युपपत्तिविरोधेऽभिहिते एतद्वाक्येन सकलवचनाभावविषयाया बुद्धेरेकस्या एवोत्पत्तेस्तावदेव तद्वाक्यस्य प्रथमं मिथ्यात्वं भवेदिति कथमुक्तमित्याशङ्कायां वाक्येन सकृदेव जाताया बुद्धेः प्रामाण्यावधारणाय परीक्षकबुद्धय एव तद्विषयं बुद्ध्या विभज्य क्रमेणावगाहन्त इत्येव वक्तव्यमिति नादृष्टकल्पनेति ॥ विभक्तिप्रतिरूपकमिति । न च मिथ्याया इति विभक्तिरेव नास्तीति वाच्यम् । दुःशीलायाः पूर्वं मृषेति नामवन्मिथ्येति यदि कस्याश्चिन्नाम तदैतादृशविभक्तिसम्भवात् । यद्वा चिरायेत्यव्ययस्य विभक्त्यन्तसादृश्योपपत्त्यर्थं परैरचिरायेति विभक्त्यन्तसादृश्यस्य कथितत्वात्प्रकृतेऽपि मिथ्याया इति विभक्त्यन्तसादृश्यं द्रष्टव्यम् ॥ अथवोभयप्रतिसन्धातुरिति । पूर्वं प्रत्यक्षादिविशेष्यकसाधकत्वप्रकारकज्ञाने तन्मिथ्यात्वं मानान्तरोपनीतं

भासते तथाच मिथ्याभूतं प्रत्यक्षादिकं साधकमिति विशिष्टज्ञानं विशिष्टसाधकमित्युक्तम् । अत्र तु प्रत्यक्षादिकं मिथ्यात्वेऽपि ज्ञानम् । साधकमित्यपरम् । ततश्च क्रमेण तज्ज्ञानयोत्पत्त्यनन्तरं श्रुत्यादिभिर्यत्प्रत्यक्षादिकं मिथ्येत्यमनिषि तदेवानुभवेन साधकमिति जानामीत्यात्मैवोभयमेकत्र प्रतिसन्धत्ते तेन। साक्षित एवोभयविशिष्टप्रतिपत्तिरित्युच्यत इति भेदः ॥ दर्शनस्पर्शनाभ्यामिति । दर्शनं चक्षुः। स्पर्शनं त्वगिन्द्रियम् । ताभ्यामेकार्थग्रहणमिवेत्यर्थः । अयमाशयः । यथा दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकस्यार्थस्य घटादे रूपवत्तया स्पर्शवत्तया च क्रमेण ग्रहणे जाते यमहं रूपिणं चक्षुषाऽद्राक्षं तमेव स्पर्शवन्तं त्वचा प्रत्यभिजानामीति एकत्रोभयप्रतिसन्धातुरात्मनो विद्यमानत्वाद्रूपस्पर्शविशिष्टप्रतिपत्तिः साक्षिणा भवति तथेत्यर्थः ॥ प्रथमपक्षे वक्ष्याम इति । अविशेषस्य साध्यासाधकता पुनरित्यादाविति शेषः ॥ उपपत्तिविरोध इति । यदि ब्रह्मातिरिक्तमुक्तप्रमाणं सत्यं स्यात्तर्ह्यत्रैव प्रतिहतप्रामाण्यमेकमेवेत्यादिवाक्यं कथमितरमिथ्यात्वं प्रतिपादयेदविश्वासप्रसङ्गादित्युपपत्तिविरोधः । यद्वा यदि प्रागुक्तं प्रमाणं सत्स्यात्तदा तदंशे श्रुतेर्योग्यता न स्यादित्येवोपपत्तिविरोध ऊह्यः । नन्वेतत्प्रमाणविरोधात्तर्क एव न स्वार्थसाधक इत्यत आह ॥ तथा चास्येति ॥ तस्य दृष्टत्वादिति । क्वच प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमागमबाधितमित्यादाविति शेषः । साधयिष्यत इत्यत्रापि स एव शेषोऽनुवर्तते ॥ प्रतिबिम्बं चेति । अयं प्रदेशो बिम्बवान् प्रतिबिम्बवत्त्वादित्यनुमानादित्यर्थः । अत्रोदाहरणसमुदाये ॥ यच्चेति । सवितृसुषिरप्रभृतीत्यर्थः ॥ वर्णदैर्घ्यादिकं चेति । नगो नाग इत्यादावित्यर्थः। सवितृसुषिरप्रभृतीत्यत्र प्रभृतिग्रहणेन छिद्रां छायां वा पश्येदित्यादिवाक्योक्तस्य ग्रहणम् ॥ वक्ष्यतीति । भक्तिपाद इति शेषः ॥ प्रतिबिम्बसत्यतेति । बिम्बाभिन्नत्वाङ्गीकारादिति भावः । उक्तं हि

पञ्चपादिकायाम् । अहंकर्तुरनिदमंशो बिम्बादिवत्प्रतिबिम्बं न ब्रह्मणो वस्त्वन्तरं किंतु तदेव तदिति । एवं च सत्यस्यैव साधकत्वमित्याशयः । नन्वथाऽपि तद्विच्छेदस्यैव मिथ्याभूतस्यैव कार्यसाधकता दृष्टेत्यत आह ॥ विच्छेदस्यापीति ॥ उपपादयिष्याम इति । किञ्चित्सादृश्यमपीश्वरे नासुरानृत इत्यत्रेति शेषः ॥ स्फटिकलौहित्यमपीति । तस्यापि प्रतिबिम्बकल्पत्वादिति भावः ॥ अन्यथेति । वर्णेषु स्वाभाविकदैर्घ्याद्यभावेन ध्वन्युपाधिकदैर्घ्याङ्गीकार इत्यर्थः ॥ स्वरेष्विति । अकारादिष्वित्यर्थः ॥ तथात्व इति । स्वराक्षरेष्वकारादिषु दीर्घादिध्वनिव्यङ्ग्यतावच्छेदकत्वेन कश्चन धर्मोऽङ्गीकार्यः । अन्यथा प्रागुक्तातिप्रसक्तेरिति भावः ॥ वक्ष्यतीति । सर्पभ्रमादावपि हि ज्ञानमस्त्येव तादृशम् । तदेवार्थक्रियाकारि तत्सदेवार्थकारकमित्यत्रेति शेषः । ननु तथाऽपि मिथ्याभूते स्वामकामिनीसम्भोगादौ चरमधातूत्सर्गसाधकत्वं शङ्कितविषे च मरणसाधकत्वं दृष्टमिति व्यभिचार इत्यत आह ॥ एवमिति । स्वमकामिनीज्ञानस्यैव चरमधातूत्सर्गसाधकत्वं विषशङ्काजनितधातुव्याकुलताया एव मरणसाधकत्वमित्यूहनीयमित्यर्थः । नागृहीतविशेषणन्यायेनापि विशेषणनिषेध एवार्थ इत्याह ॥ विशेषणस्येति ॥ तदुपादानेति । विशेषणोपादानेत्यर्थः । धर्मिनिषेधे धर्मनिषेधस्यापि लाभादिति भावः । नन्वेवं भवत्पक्षेऽपि किंचनेति विशेषणोपादानं व्यर्थमापन्नमित्याशङ्कां परिहरन्सविशेषणे हीति न्यायस्योदाहरणमाह ॥ न जीर्णेति । अत्र यथा स्नातकनिषेधाभावेऽपि विशेषणनिषेधाश्रयसमर्पकत्वेनानुवादकत्वान्न स्नातकपदवैयर्थ्यं तथा प्रकृतेऽपि किञ्चनपदावैयर्थ्यमिति भावः । नागृहीतविशेषणन्यायस्यापि स्वोत्प्रेक्षितत्वशङ्कापरिहाराय परीक्षकसम्मतमुदाहरणं दर्शयति ॥ अत एवेति । नागृहीतविशेषणन्यायादेवेत्यर्थः । एवं चाभिधान्यायेनानापि

निषेधो विशेषणैवान्विततया क्षीणशक्तिविशेषान्वितो न भवतीति भावः । तर्हि क्वापि विशिष्टविषयौ निषेधौ न स्यातामित्यत आह ॥ यत्क्वचिद्विशिष्टेति । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीत्यादौ विशिष्टकर्मविधानादनेकेषामपि गुणानां विधिः सिध्यतीत्युक्तं भेदलक्षणे । अन्यथाऽनेकगुणविधाने वाक्यभेदप्रसङ्गा-नागतेः । वैदिकं विशिष्टनिषेधोदाहरणं चिन्त्यम् । नन्वत्राप्यगतिरेव निर्विशेषत्वश्रुतेरित्यत आह ॥ सविशेषत्वमिति । ॥ वक्ष्याम इति । जन्माधिकरणादाविति शेषः ॥ अप्राप्तेति । भगवदवयवगुणकर्मादिनानात्वस्याप्राप्तत्वादिति भावः ॥ दर्शयिष्याम इति । तत्र हि यद्युगपद्भिन्नस्थानं तद्भिन्नं दृष्टम् । यथा घटादिभिन्नस्थानश्चायमित्यतो भिन्न एवेति भवेत् । भिन्नानां च तारतम्यमनुग्राह्यानुग्राहकभावश्चोपलब्ध इति तत्प्रसङ्गोऽपीति युक्त्याभासप्राप्तिं तथा कार्यकारणबद्धौ तावित्यादि-श्रुत्याऽऽपातप्रतीतभिन्नत्वादिप्राप्तिं च दर्शयिष्याम इत्यर्थः। इत्याद्यधिकरणेत्यत्रादिपदेनाहिकुण्डलाधिकरणसङ्ग्रहः। तत्रापि क्रियाणां ज्ञानादिगुणानां चास्राक्षीत् सृजति स्रक्ष्यति व्यज्ञासीत् जानाति ज्ञास्यतीत्यादिश्रौतव्यवहारैरनित्यतयाऽवगतानां भगवता नाभेदो युज्यत इत्यादिरूपां प्राप्तिं दर्शयिष्याम इत्यर्थः ॥ एकमेवाद्वितीयमित्यादाविति । अत्रैकपदेन स्वगतनानात्वप्रतिषेध इत्यव-गन्तव्यम् । यथाऽऽह । वृक्षस्य स्वगताभेदः पत्रपुष्पफलादिभिः । वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः । तथा सद्वस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निषिध्यते। ऐक्यावधारणे चैतैः प्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमादिति। मतिकर्दमे बुद्धिकालुष्ये । ननु सतः साक्षिणः साधकत्वेऽपि तदतिरिक्तस्य चाक्षुषादिप्रत्यक्षस्य न सतः साधकत्वं मया स्वीक्रियत इत्यत आह ॥ अस्माभिरपीति । परस्परसत्तायां

परस्परापेक्षितत्वेन खल्वत्रेतरेतराश्रयत्वं परस्याभिमेतं न ज्ञप्तौ । तथा चाज्ञानज्ञप्तेः साक्षिसाधकत्वसिद्ध्यधीनत्वेऽपि नाज्ञानसत्तायास्तदधीनत्वमतो नेतरेतराश्रयत्वमित्यत आह ॥ **न खलु साक्ष्यवभासादिति** । अज्ञानस्य प्रातिभासिकत्वाङ्गीकारादिति भावः ॥ **न हि साधकतमत्वादिविशेषाभाव इति** । करणरूपप्रमाणे प्रमासाधकतमत्वं फलरूपे निर्दोषकरणजन्यत्वं साक्षिरूपे नित्यज्ञाने निर्दुष्टस्वरूपेन्द्रियाभिव्यक्तत्वमित्याद्या विशेषा द्रष्टव्याः । शङ्कते ॥ **साक्षिण्यारोपितत्वैवेति** ॥ **न ततोऽतिरिक्तमिति** । येन विशेषापेक्षा स्यादिति शेषः । यथा दिवाभीतान्धकारः सौरालोकारोपितः सौरालोकेनावभासते । एवमज्ञानं चैतन्यारोपितं चैतन्येनैव भासत इत्यर्थः ॥ **प्रकाशेनैवेति** । न हि दिवाभीतान्धकारः सौरालोकेनैव सिध्यति किंतु दिवाभीतदुष्टेन्द्रियादेव । तथा चाधिष्ठानस्यैवारोपितज्ञप्तिकारणत्वम् । अन्यत्र क्वाप्यदृष्टमत्रैव तन्निर्वाहकविषयविशेषाभावे कल्पयितुमशक्यमिति भावः ॥ **आद्ये विषयित्वमिति** । तथा च सविशेषत्वापत्तिरिति भावः ॥ **साक्षाद्द्रष्टरीति** । साक्षाद्द्रष्टर्यभिधेये साक्षाच्छब्दादिनिप्रत्ययो विहित इत्यर्थः ॥ **कथाव्यवहाराङ्गभूतं प्रमाणादिकमपीति** । अत्रादिपदेन प्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां सङ्ग्रहः । एवमग्रेऽपि । प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमस्य कथाङ्गत्वे मानाभावात्प्रमाणाद्याकार एव प्रयोजकोऽतोऽसद्वादिनोऽपि कथाधिकारः किमुतानिर्वचनीयवादिन इत्यभिप्रेत्य यत्केनाचिदुक्तं तदनूद्य दूषयति ॥ **यदत्रोक्तमित्यादिना** । कथकेनेत्येकवचनं वैतण्डिकाभिप्रायेण । तदितरस्य प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमासिद्धेः । निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति कात्यायनस्मरणात् । कस्य हेतोः कस्माद्धेतोरित्युक्तानेव विक-

कल्पान्विशदयति ॥ किमित्यादिना । अशक्यत्वात्तत्सत्ताऽभ्युपगम इति शेषः । रसो रूपमविनाभावबलेनैव गमयति न कार्यकारणभावः । तत्र मूलमेवं कथकवाग्व्यवहारोऽपि प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमाविनाभूत इत्येव तं गमयति । न कारणकार्यत्वेनेति प्रथमविकल्पार्थः । यथा ज्ञानलक्षणं कार्यं स्वकारणं कल्पयति तथा वाग्व्यवहारोऽपि स्वकार्यतया स्वकारणं प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमं गमयतीति द्वितीयविकल्पार्थः । यद्यपि कार्यमप्यविनाभावेनैव गमयति । तथाऽपि स्वभावानुपलब्धिकार्यलिङ्गकमनुमानं त्रिविधमिति पराभ्युपगमात्पृथगुपन्यासः । लोकशब्देन लोकव्यवहार उच्यते । तथाच यथा घटादिकं लोकव्यवहारसिद्धमङ्गीकार्यं तथा प्रमाणादिसत्ताऽपीति तृतीयविकल्पार्थः । प्रमाणादिसत्तामनभ्युपगच्छतोऽपि कथकस्य यदि वादजल्पफलयोस्तत्त्वनिर्णयजययोः सिद्धिस्तदोन्मत्तस्यापि तत्सिद्धिः स्यादिति प्रमाणादिसत्तानभ्युपगमस्य फलातिप्रसङ्गहेतुत्वात्तत्सत्ताऽभ्युपगन्तव्येति चतुर्थविकल्पार्थः ॥ साधनबाधनक्षम इति । साधनक्षमत्वं स्वपक्षप्रमितिजनकत्वं बाधनक्षमत्वं परपक्षप्रतिषेधप्रमितिजनकत्वम् । विमतो मायावादिव्यवहारः प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमपुरःसरः । व्यवहारत्वात्संप्रतिपन्नभाट्टादिव्यवहारवदिति प्रथमकल्पाभिप्रेतमनुमानं दूषयति ॥ न प्रथम इति । चार्वाकमाध्यमिकादेरिति । ननु माध्यमिकादेर्विश्वमिथ्यात्ववादितया प्रमाणादिसत्तानभ्युपगन्तृत्वेऽपि चार्वाकस्य प्रत्यक्षरूपप्रमाणसत्ताऽभ्युपगन्तृत्वात्कथं तद्व्यवहारे व्यभिचार इति चेन्न । सकलप्रमाणसत्ताऽभ्युपगमः कथकवाग्व्यवहारव्यापको यत्किञ्चित्प्रमाणसत्ताऽभ्युपगमो वा । आद्ये चार्वाककथायां व्यभिचारो द्वितीये माध्यमिककथायामित्यस्यार्थस्य विवक्षितत्वात् । यद्वा प्रमाणादीत्यादिपदेन तर्कादेः परिग्रहः । तथा च चार्वाकस्य प्रत्यक्षरूपप्रमाणसत्ताऽभ्युपगमेऽपि तर्काभ्युगमो नास्तीति व्यभिचार

इत्यर्थः । चार्वाकैकदेशी चार्वाक इत्यप्याहुः । ननु चार्वाकादेर्वाग्व्यवहार एव नास्ति कुत्र व्यभिचार इत्यत आह ॥ तस्यैवेति । तत्तद्दर्शने तत्तदुक्तयुक्तिनिराकरणान्यथाऽनुपपत्तिरेव तद्वाग्व्यवहारे प्रमाणमित्यर्थः । विमतो व्यवहारः प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमपुरःसरः साधनबाधनक्षमव्यवहारत्वाद्वाद्यादिव्यवहारवत् । विपक्षे चार्वाकादिव्यवहारवत्साधनादिक्षमता न स्यादिति द्वितीयं विकल्पमाशङ्क्याह ॥ द्वितीय इति । किंच विशिष्टव्यवहारस्यापि माध्यमिकादिव्यवहार एव व्यभिचारः । ननु माध्यमिकादिव्यवहारः साधनबाधनक्षमो न भवति । प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमपूर्वकत्वाभावाद्रथ्यापुरुषवाग्व्यवहारवदित्यनुमानेन तत्र हेत्वभावसिद्धेर्न व्यभिचार इत्याशङ्कायामस्यानुमानस्य सोपाधिकत्वान्नोक्तहेत्वभावसाधकत्वमित्याशयेनाह ॥ व्यतिरेके चेति । साधनबाधनक्षमव्यवहारत्वरूपपूर्वहेतुव्यतिरेके माध्यमिकादिव्यवहारानिष्ठतया व्यभिचारायोक्तरीत्या साध्यतया विवक्षित इत्यर्थः । यद्वा व्यतिरेके पूर्वानुमानव्यतिरेकव्याप्तावित्यर्थः । वस्तुतस्तु माध्यमिकादिव्यवहारो न साधनादिक्षम इत्युक्तानुमानेऽन्वय एवायमुपाधिरिति द्रष्टव्यम् । अत एव सिद्धान्तेऽन्वय एवायमुपाधिरिति वक्ष्यति । सद्वचनाभासः स्फुटवचनाभासो व्यभिचारादिस्तल्लक्षणं साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यादि तद्योगित्वमित्यर्थः । तथा च वाग्व्यवहारस्य साधनाद्यक्षमत्वे साधनदूषणाभासलक्षणयोगित्वं तन्त्रं न तु प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमपूर्वकत्वाभाव इति भावः । सद्वचनाभासशब्देन निग्रहस्थानं विवक्षितम् । तल्लक्षणं तत्त्वज्ञानाभावलिङ्गत्वं तद्योगित्वमित्यर्थ इत्यन्ये । अत्र च वाग्व्यवहाररूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वान्न घटादौ साध्याव्यापकतेति द्रष्टव्यम् । उपाधिरेव साध्ये प्रयोजको न हेतुरित्युक्तं विशदयति ॥ यतोऽभ्युपगम्यापीति । मतान्तरानुसारिभि-

मीमांसकैः । मतान्तरानुसारिभिरपरैस्तार्किकैः । तथा च नैय्यायिकमीमांसकयोः कथमुभयोरपि प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमवत्त्वमुक्त-हेत्वभावेऽपि साध्यस्योपाधिप्रयुक्तस्यैव सत्त्वेन नोक्तहेतुस्तत्प्रयोजक इति भावः । तस्मात्साधनबाधनक्षमव्यवहाररूपहेतोरपि माध्य-मिकादिव्यवहारे व्यभिचारो युक्त एवेत्यवधेयम् । ननु कथकवाग्व्यवहारस्य प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमपूर्वकत्वाभावे तदसत्ताऽभ्युप-गमपूर्वकत्वमेवोक्तं स्यात् । परस्परविरोधे तु न प्रकारान्तरस्थितिरिति वचनात् । तथा च प्रमाणाभावेनाश्रयासिद्धिर्न वा साधन-दूषणमिष्टव्यवस्था स्यादिति शङ्कते ॥ ॥ नन्विति । यद्यप्येतत्पक्षचतुष्टयदूषणानन्तरमाशङ्कनीयम् । तथाऽपि विलम्बमसहमाने-नात्रैवाशाङ्कितमिति ध्येयम् । कथापूर्वकाले प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमस्याप्रयोजकत्वमाचक्ष्महे न तु प्रमाणादीनि न सन्तीत्येवंरूप-तदसत्त्वाऽभ्युपगमस्यापि कथापूर्वकाले सत्त्वमनिर्वचनीयरूपतृतीयकोटेः सत्वेन तयोः परस्परविरोधस्यैवासंमतत्वात् । अतो नेदं चोद्यं युक्तमित्याह ॥ न ब्रूम इति । उदासीनैः कथारभ्येति पूर्वेणान्वयः । एतदेवोपपादयति ॥ यथेति । अत्र तथे-त्येक तच्छब्दो यच्छब्दोपादानादेव द्रष्टव्यः । तथा च यथा तानि प्रमाणादीनि स्वीकृत्य भवता व्यवह्रियते तादृशव्यवहारनियमं समयं बद्ध्वा कथारभ्यते तथा तथा व्यवहर्तृभिरपेक्षितसदसत्त्वप्रमाणैर्व्यवहर्तव्यमित्येवं समयबन्धादिरूपव्यवहारवद्भिरस्माभिरपि कथा प्रवर्त्यतामिति ब्रूम इति सम्बन्धः । यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव धर्मी न सिध्येदित्यादिनोक्तं दूषणं स्वव्याहतं चेति वक्तुमाह ॥ किञ्चेति । कथायामेव दूषणाभिधानं नान्यत्रेति नियमादेतेषां विकल्पानामवकाश इति ध्येयम् ॥ एतादृक्-पर्यनुयोगेति । यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव धर्मी न सिध्येदित्येतादृशपर्यनुयोगानवकाशादित्यर्थः ॥ स्वस्या-

प्यापत्तेरिति । प्रमाणाद्यसत्त्वस्य स्वेनाप्यङ्गीकृतत्वेन स्वस्यापि धर्म्याद्यसिद्धिरूपदूषणापत्तेरित्यर्थः ॥ तथैव कथान्तरेति । यथा प्रकृतैतद्दूषणाधिकरणकथारूपव्यवहाराख्यो धर्म्येकेन प्रमाणादिसत्ताऽनभ्युपगमेऽपि सिद्धः । तथैव मया प्रमाणादिसत्ताऽनभ्युपगमेऽपि मत्कर्तृककथान्तरादिरूपव्यवहारादिलक्षणधर्म्यादिसिध्युपपत्तिरिति भावः ॥ तथा च व्याघात इति । स्वयमेव प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगममन्तरेणापि प्रकृतकथारूपव्यवहारप्रवृत्तिमङ्गीकृत्य तत्र यदि प्रमाणादीनि न सन्ति तदा व्यवहार एव धर्मी कथं सिद्ध्येदिति दूषणाभिधाने व्याघात इत्यर्थः । ननु प्रमाणादिसत्ताऽनभ्युपगमे कथाऽनाधिकारो न कथायां प्रतिपाद्यते किन्तूपदेशद्वारेणैव शिष्यशिक्षार्थं क्रियते ततो न व्याघात इत्याशङ्क्य निषेधति ॥ न चेति । शिष्यादय इत्यत्रादिपदेन पुत्रादयो ग्राह्याः ॥ कथं च तथेति । एवमभिधानं शिष्यादिबोधनाय कथमुपपन्नं स्यादित्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ तस्य च थेति । तस्य चार्वाकादेर्यदि कथाप्रवेशानन्तरमेतद्दूषणमुच्यते तदेयमेव कथा कथं प्रवृत्तेत्याद्युक्तविकल्पदूषणप्रसङ्गः । यदि न तस्य कथाप्रवेशस्तदा न तं प्रति दूषणाभिधानं युक्तमिति शिष्येणापि वक्तुं शक्यत्वान्न तेनापीदं बोद्धुं शक्यमित्यर्थः । ननु यदि न तस्य कथाप्रवेशस्तदा न तं प्रति दूषणाभिधानमिति कुत इत्यत आह ॥ कथायामेव हीति । कथायामखण्डिताहङ्कारेण परेण पराहङ्कारखण्डनस्य कथाकारणसम्यग्ज्ञानाभावस्य वा निग्रहत्वादिति भावः । प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमस्य कथकवाग्व्यवहारं प्रति हेतुत्वात्कथातः पूर्वं तदभ्युपगतिरिति द्वितीयपक्षं प्रतिषेधति ॥ न द्वितीय इति । वाग्व्यवहारं प्रति प्रमाणादीनां हेतुत्वं सम्भाव्यतापि न तु तत्सत्ताभ्युपगमस्यापि माध्यमिकवाग्व्यवहारे व्यतिरेकव्याभिचारादित्यर्थः । ननु प्रमाणादीनां हेतुत्वं यदि मनुषे तदा तत्सत्ताऽभ्युपगमस्यापि हेतुत्वं मंस्यसे । यतो नियत-

पूर्वसत्त्वं हेतुत्वम् । तच्चावश्याभ्युपेयमित्यवर्जनीयसिद्ध एव प्रमाणादिसत्ताभ्युपगमः कथातः पूर्वमित्याशङ्कते ॥ अथेति । यद्यदा सत्तया ज्ञायते तत्तदाऽभ्युपगम्यत इति व्याप्तेरुभयसिद्धत्वादिति भावः । प्रमाणादीनि सन्ति हेतुत्वाद्ब्रह्मवत् । प्रमाणादीन्यभ्युपगमविषयाः सत्त्वाद्ब्रह्मवदिति यस्यां कथायां त्वया साधनीयं सा किमुक्तविधया प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमे प्रवृत्ता । उत तदनभ्युपगमेऽपि समयबन्धमात्रात् । आद्येऽन्योन्याश्रयः । कथाप्रवृत्तौ सत्ताऽभ्युपगमासिद्धिस्तत्सिद्धौ च कथाप्रवृत्तिरिति । द्वितीये त्वाह ॥ कथाऽपीति । अग्रे वक्ष्यमाणयेत्यर्थः । नियमास्थितिः समयबन्धः । भवता प्रसाध्येत्यनन्तरं तथा च तद्वदेव कथान्तरप्रवृत्तिसम्भवेनास्मदिष्टसिद्धिरिति वाक्यशेषः । कयाऽपि नियमस्थित्येत्यनेन समयबन्धस्य कथापूर्वकत्वं सत्त्वमावश्यकमित्युक्तं तदपि कुत इत्यतस्तत्कल्पकं वक्तुमाह ॥ कथात इति । कथातः पूर्वं समयबन्धाभ्युपगमकल्पकं कथाफलमेवास्तीत्यर्थः । केचित्तु । ननु प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमवत्समयबन्धोऽपि कथायां तन्त्रमेवेत्यत आह । कथात इतीत्यप्याहुः ॥ व्यवहारनियमेति । व्यवहारानियमरूपसमयबन्धादित्यर्थः ॥ द्वाभ्यामिति । अनेन कथातः पूर्वं समयबन्धाभ्युपगम उभयसम्मतो न प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगम इव हेतुना साध्य इति सूचितम् । तेन कथायामेव समयबन्धः पूर्वमावश्यक इति केनचिद्धेतुना साधनीयम् । कथा च समयबन्धाधीनेति परस्पराश्रयोऽन्तरेण च तं कथेष्टव्येति शङ्का निराकृतेति ध्येयम् । अनुरोध्यं समयबन्धं दर्शयति ॥ स चेति । वादिनैव साधकेन प्रथमप्रयोक्त्रा । प्रमाणतर्काभ्यां व्यवहर्तव्यम् । वादाभिप्रायमेतत् । जल्पादौ छलादिप्रयोगस्यापि सम्भवात् । प्राधान्यकत्वापेक्षया वेदमुक्तम् । सत्साधनापरिस्फूर्तिदशायामेव कदाचिच्छलोपादानात् । इत्यादीत्यनेन प्रतिवादिनाऽपि कथाऽङ्गतत्व-

ज्ञानविपर्ययलिङ्गप्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमं निग्रहस्थानं तस्य प्रदर्शनीयम् । तद्युत्पादने प्रथमस्य भङ्गो व्यवहर्तव्यः । अन्यथा तु द्वितीयस्यैव तादृशेतरौ च जेतृतया व्यवहर्तव्यौ । प्रामाणिकः पक्षस्तत्त्वतया व्यवहर्तव्य इत्यादिरूपसमयबन्धसङ्ग्रहः । ननु प्रमाणादिसत्ताऽपि तथैवानुरुध्यतामित्यत आह ॥ **न चेति** । समयबन्धस्यावश्यकत्वात्तन्मात्रमनुरोध्यं न तु प्रमाणाद्यभ्युपगमोऽपि कल्पनागौरवप्रसक्तेरित्यर्थः ॥ **कथाप्रवृत्तिं विनेति** । कथाप्रवृत्त्यभाव इत्यर्थः । लोकसिद्धत्वात्तत्सत्ताङ्गीकार्येति तृतीयं निरस्यति ॥ **नापीति** ॥ **प्रमाणव्यवहार इति** । प्रामाणिकलोकव्यवहार इत्यर्थः । पामराः शास्त्रसंस्काररहिताः । विवर्णः प्राकृतो नीचः पामरस्तु पृथग्जन इत्यभिधानात् । तर्हि विचारप्रवृत्त्यैव तन्निरूप्यतामित्यत आह ॥ **तदर्थमेवेति** । विचारार्थमेवेत्यर्थः ॥ **नियमस्येति** । प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमनियमस्येत्यर्थः । तथा च विचारप्रवृत्त्या प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमस्य प्रामाणिकलोकव्यवहारसिद्धत्वं तत्सिद्धेन प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमेन विचारप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः ॥ **शरीरेति** । अहं स्थूल इत्यादिप्रत्ययाच्छरीर एवात्मव्यवहारादित्यर्थः । विचाराबाध्यलोकव्यवहारसिद्धत्वमभ्युपगम्यतायां तन्त्रमतो न शरीरात्मत्वादीनामपि स्वीकारप्रसङ्ग इति शङ्कते ॥ **पश्चादिति** । प्राप्ताप्राप्तविवेकेनाबाध्यत्वमेव स्वीकारप्रयोजकमागतं न लोकव्यवहारसिद्धत्वम् । अबाध्यत्वं च प्रमाणादिसत्तायां न विचारप्रवृत्तिमन्तरेण निश्चेतुं शक्यमिति भावः ॥ **यादृशो भवतीति** । समयनियमबन्धादेवावश्याश्रयणीयत्वात्फलव्यवस्थोपपत्तेः कथातः पूर्वं प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमो व्यर्थ इत्यर्थः । तथा चावश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन एव नियतसमयबन्धात्कार्यसम्भवे तत्सहभूतस्य प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमस्यान्यथासिद्धस्य न कथादिकारणत्वमिति प्रमाणादिसत्ताऽ-

७ *

भ्युपगमो व्यर्थ इत्यर्थः ॥ **तस्येति** । कथापूर्वं प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमाभावे व्यवहारादिनियममात्रस्योन्मत्तादिसाधारण्यमुक्त्वा यदि फलातिप्रसङ्ग उच्यत इत्यर्थः ॥ **तदा त्वां प्रत्यपीति** । न च वाच्यं मम कथातः पूर्वं प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमत्वमप्यस्तीति न फलातिप्रसङ्ग इति । कयाऽपि नियमस्थित्या प्रवृत्तायां कथायां भवतेदं दूषणं वाच्यम् । तथैव कथान्तरमप्युपपत्तेरन्यथाऽन्योन्याश्रयादित्युक्तन्यायेन कथापूर्वं प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमस्यैव कर्तुमशक्यत्वेनोक्तान्यथासिध्या च केवलो व्यवहारनियम एव फलातिप्रसञ्जको न भवतीति त्वयाऽपि वक्तव्यमिति भावः। माध्यमिकादेः प्रमाणादिसत्ताऽनभ्युपगमेऽपि वादितोपलम्भाद्व्यभिचार इत्यत आह ॥ **व्यभिचारस्थलस्येति** । प्रसङ्गतुल्यता प्रसङ्गस्थलतुल्यता । तस्याप्युक्तरीत्यापादनाविषयत्वान्न व्यभिचार इति भावः । यदुक्तं तस्यापि पक्षत्वे बाध इति तत्राह ॥ **बाधस्त्विति** । विशिष्टव्यवहारस्याविनाभाव इति प्रथमाद्वितीयकल्पमभ्युपेत्य तत्रोक्तं दोषं परिहरति ॥ **साधनेति** ॥ **विमतो व्यवहार इति** । इदं तु व्यवहारपक्षकानुमानस्य माध्यमिकादिव्यवहारे व्यभिचारपरिहाराय तत्र हेतुव्यतिरेकसाधनम् । अन्यथा कथाव्यवहारपूर्वं प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगम एवेदानीं विप्रतिपत्तेरर्थान्तरप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् ॥ **कथञ्चिदन्वय इति** । किं चायमुपाधिरित्यनुपदमेव वक्ष्यमाणरीत्या वस्तुगत्याऽप्युपाधिरेव न भवतीति भावेन कथञ्चिदित्युक्तमित्यवधेयम् ॥ **तच्चेति** । सामान्यविशेषव्यक्त्योश्चाभेदः । शिंशुपावृक्षो घटः पृथिवीत्यादौ प्रसिद्ध एवेति भावः । धर्मविवक्षायां त्वभेदासम्भवेऽपि सामान्यधर्मस्य विशेषधर्मव्यापकतया साधनव्यापकता स्यादिति द्रष्टव्यम् । ननु सत्त्ववदसत्त्वस्याप्यनङ्गीकारान्न दोष इत्युक्तमित्याशङ्कते ॥ **नन्वेतदिति** । नन्वनिर्वचनीयवादिनो मम सत्त्वासत्त्वौदासीन्ये-

नापि प्रमाणानां बुद्ध्यारोहः सम्भवतीत्यत आह ॥ एवं च वदतेति ॥ अग्र इति । वैलक्षण्यं सदसतोरप्येतेन निषिध्यत इत्यत्रेत्यर्थः । प्रमाणादिसत्त्वस्य प्रामाणिकलोकव्यवहारासिद्धत्वेऽन्योन्याश्रयत्वं स्यादित्युक्तमित्यत आह ॥ तत्रोक्तमिति । सत्ताऽभ्युपगमस्यापि विचारपूर्वकालीनत्वस्यानङ्गीकारादित्युक्तत्वादिति भावः॥ किं विचारेति । भविष्यतीति प्रयोगात्पूर्ववर्तित्व-रहितस्य कारणत्वं न सम्भवतीत्याद्यविकल्पस्य प्रसक्तिः । लोकव्यवहारासिद्धतया सत्त्वमभ्युपगम्यत इति तावन्न भवतीति वाक्यपर्यालोचनया द्वितीयस्येति द्रष्टव्यम् ॥ तस्यैवेति । उत्सर्गतः प्रवृत्तलोकव्यवहारस्यैवेत्यर्थः ॥ चतुर्थपक्षोक्तेति । प्रमा-णादिसत्ताऽभ्युपगमस्य समयबन्धने वान्यथासिद्धस्य न कारणत्वमिति यो दोषश्चतुर्थपक्षेऽभिहितः सोऽपि प्रमाणादिसत्ताऽभ्युप-गमस्य कथाफलनिष्पादकतया कथापूर्वकालीनत्वस्यानङ्गीकारेणैव परिहृत इत्यर्थः । अनङ्गीकारमेव दर्शयति ॥ न हि वयमिति । तथा च चतुर्थपक्षोक्तदूषणे इष्टापत्तिरिति भावः । ननु प्रमाणादिसत्ता कुतो नाङ्गीकार्या । द्वैतापत्तिभयादिति चेत् । तर्हि कथापूर्वं समयबन्धमात्रांगीकारेऽपि सुतरां द्वैतापत्तिः । समयबन्धकरणस्य स्वसत्ताऽभ्युपगमं प्रमाणादिसत्ताऽ-भ्युपगमं चानादायापर्यवसानात् । अत एव समयबन्धमात्रेणैव कथारम्भो न प्रमाणादिसत्तामभ्युपगम्येति वचनं स्वव्या-हतमित्याशङ्कते ॥ स्यादेतदिति ॥ व्यवहारक्रियेति । व्यवहारकरणरूपसमयबन्धेनेत्यर्थः । तस्य स्वसत्ताऽभ्युपगम-मादायापर्यवसानमुपपादयति ॥ न हीति । तस्य प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगममनादायापर्यवसानमुपपादयति ॥ प्रमाणैरिति ॥ प्रमाकरणभावस्येति । प्रमाणैरिति तृतीयया करणत्वाभिधानात्तस्य च कारणविशेषत्वादिति भावः ॥ अस्तित्वेनेति ।

यस्य व्यवहारे दूषणानि सन्ति तस्य भङ्गः पराजयोऽवधार्य इति नियमबन्धन इत्यर्थः ॥ **साधनाङ्गेति** । यस्य पुनः साधनस्य हेतोरङ्गानि व्याप्त्यादीनि सन्ति तस्य जयो व्यवहर्तव्यः । तद्विषयस्य प्रतिज्ञातार्थस्य तत्त्वरूपता च व्यवहर्तव्येत्येवं व्यवहारनियमनादावित्यर्थः । आदिपदेन साधनाङ्गानामसत्त्वे तद्विषयस्याप्यसत्यत्वमिति व्यवहारनियमनस्य ग्रहणम् ॥ **अङ्गीकृतामिति** । दूषणानि सन्ति व्याप्त्यादिकमस्तीत्यादिवचनं तत्सत्ताऽङ्गीकारपरमेवेति भावः ॥ **रिक्तामिति** । स्वव्याहतत्वादर्थशून्यं वचनमित्यर्थः । अत्र यद्यपि स्वव्याहतिरेवोक्ता प्रतीयते नापसिद्धान्तः । तथाऽपि समयबन्धस्य स्वसत्ताऽभ्युपगमपर्यवसानोपपादनं न व्याहत्यनुकूलमतः सोऽप्यत्राभिप्रेत इति गम्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ **पूर्वोक्तबाधाया इति** । तथैव कथान्तरमसक्तिः । अन्यथाऽन्योन्याश्रय इत्युक्तबाधस्येत्यर्थः । नास्माभिः प्रमाणादिसत्ताऽङ्गीकारोऽपि कथाकारणमित्युच्यते येनोक्तदोषः किंतु प्रमाणादिसत्ताऽभ्युपगमो न कथापूर्वमपेक्षितः । आवश्यकव्यवहारनियमेनैवानातिप्रसक्तकथायां फलसिद्धेरिति वदन्तं कथञ्चित्कथायां प्रवृत्तं प्राप्तमपि स्वव्याघातमपसिद्धान्तं चापश्यन्तं परं प्रति कथातः पूर्वं स्वेच्छास्वीकृतस्यैव व्यवहारनियमस्योक्तरीत्या समयबन्धसत्तास्वीकारे प्रमाणादिसत्तास्वीकारे च पर्यवसानं ततश्च स्वव्याघातादिकमपरिहार्यमेवेत्युच्यत इत्याह ॥ **कथास्वरूपेति** । कार्यस्यैव सत्त्वाभाव इति इममंशमसिद्ध्या दूषयित्वा किं कारणसत्तयेत्यनेनोक्तमसतः कारणत्वं दूषयति ॥ **असतः कारणत्वं त्विति** । अथवाऽसतः कारणत्वं यत्खण्डनकारणस्याभिप्रेतं तत्सूत्रविरुद्धं चेत्याह ॥ **असत इति** । नासतो दृष्टत्वादित्यत्रेति शेषः ॥ **सत्प्रतीतिरेव सत्तेति** । सत्ताव्यवहारहेतुर्नार्थगताऽपरा सत्ताऽस्ति । सत्ताऽवगमे सति सत्त्वाभावेन व्यवहाराभावदर्शनात् । तथा

चाधिष्ठानगतैव सत्तारोपेऽवभासते नारोप्यस्य पृथक् सत्त्वमस्तीति केषाञ्चिन्मायिनां मतमिति भावः। उक्तं हि विवरणे। इदन्तासंसर्गवद्रजतस्य शुक्तिकासत्तासंसर्गोऽयमवभासते न रजतस्यापरं सत्त्वमिति॥ तस्यापीति। वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्यापीत्यर्थः। अत्रैवं विकल्पक्रमः। किं वादिप्रतिवादिमध्यस्थमात्रस्य बाधितावगमाभावो हेतुतया विवक्षितः। उत कस्यचिदपि। आद्येऽपि किं तस्य कथाकाल एव बाधितावगमाभावो हेतुरुत कदाऽपि। एवं कस्यचिदपि प्रतीतिकाले बाधबोधविरहो विवक्षित उत कदाऽपीति विकल्पनीयम्॥ अतिप्रसङ्गादिति। व्यभिचारादित्यर्थः। तमेव दर्शयति॥ पुरुषत्रयेति। पुरुषत्रयावगतस्यापि पुरुषान्तरेण। तेन पुरुषत्रयेणैकक्षणावगतस्य क्षणान्तरे बाधदर्शनादिति आद्येऽप्याद्यस्य दूषणम्। आद्यस्य द्वितीयपक्षदूषणं द्वितीयस्य द्वितीयपक्षदूषणेऽन्तर्भवति। तथा द्वितीयस्य प्रथमपक्षदूषणमपि प्रथमस्य प्रथमपक्षदूषणमिति ज्ञातव्यम्। ननु विगीतप्रत्ययो यथार्थः प्रत्ययत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति पुरुषत्रयावगतस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह॥ न चेति। द्वौ च त्रयश्च द्वित्रास्त आदयो येषां ते द्वित्रादयः। ते च ते पुरुषास्तन्मात्रस्य या पूर्वं जाता तस्यार्थस्य प्रतीतिरित्यर्थः। तथा चात्र प्रतीतिसत्त्वसाधने सिद्धसाधनम्। अर्थसत्त्वसाधने बाधविरोध इति भाव इत्याहुः। पुरुषत्रयावगतस्येत्यादेरुदाहरणं तु कथाकाले योगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकत्रयावगतस्य स्वरसभङ्गुरत्वस्य वाद्यन्तरेण बाध्यतादर्शनात्। तथा पुरुषत्रयस्य शुक्तिकायां रजतभ्रमे कालान्तरे तस्यैव विशेषदर्शनेन बाधदर्शनादित्याद्यूह्यम्॥ द्वितीयः पक्ष इति। द्वितीयस्य द्वितीयः पक्ष इत्यर्थः॥ प्रतीतेरिति। अन्यथा ज्ञेयवज्ज्ञानस्याप्यसत्त्वे शून्यवादप्रसङ्ग इति भावः। ननु ज्ञेयवज्ज्ञानस्यापि बाध्यत्वे शून्यवादो

युक्त एवेत्यत आह ॥ न हीति । नन्वसिद्धो बाधाभाव इत्यत आह ॥ अस्ति चेदिति । तथाच न शून्यवादसम्भव इति भावः । ननु बाधरूपप्रतीतेः पारमार्थिकत्वेऽपि तद्बाधितताया वियदादिप्रतीतेर्न पारमार्थिकत्वमित्यनवस्थातादवस्थ्यमित्यत आह ॥ न चेति । विज्ञानतत्त्वस्याखण्डत्वादिति भावः । नन्विदं विज्ञानवादिनां मतं न वेदान्तिनाम् । तन्मते ब्रह्मण एव परमार्थसद्रूपत्वेन विज्ञानस्यापि पारमार्थिकत्वे सदद्वैतभङ्ग इत्यत आह ॥ विज्ञानं ब्रह्मैवेति । विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुत्या विज्ञानब्रह्मणोरैक्यावगमान्न ब्रह्मैव परमार्थसदित्यस्य भङ्ग इति भावः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुत्या ब्रह्मणो विज्ञानात्मकताया उक्तत्वान्नो द्वैतहानिरिति भावः । ननु वेदान्तिमते कथं वियदादिज्ञानानां ब्रह्मात्मकत्वमिति चेत् । उच्यते । तन्मते सर्वत्र वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यमेव ज्ञानमित्युच्यते न केवलमन्तःकरणपरिणामरूपं जडम् । तस्याज्ञाननिवर्तकत्वाद्यभावेन ज्ञानशब्दावाच्यत्वात् । तथाच ज्ञानशब्दवाच्यान्तर्गतविशेष्यं विशेषणांशत्यागेन सर्वत्रानुस्यूतं ब्रह्मरूपमेवेति काऽत्र कथन्ता । उक्तं च सर्वार्थज्ञानानामैक्यं सङ्क्षेपशारीरकटीकायाम् । सर्वेष्वर्थेषु यत्स्फुरणमवभासते तत्तदर्थविशेषितबुद्धिवृत्तिविशिष्टं सत् ज्ञानशब्दवाच्यं भवति । तदेव तत्तदर्थाकारबुद्धिविशेषणांशापायेनानुगम्यमानं प्रकाशमात्रस्वभावं ज्ञानशब्दस्य लक्षणं भवतीति ॥ बाधकभेदेनेति । ब्रह्मज्ञानतादितरज्ञानलक्षणबाधकभेदेन सत्त्वेन प्रतीयमानमेव द्विविधमित्यर्थः ॥ अग्रे निराकरिष्यत इति । दीर्घभ्रान्तिकरी चेत्स्यादतत्त्वावेदकप्रमेत्यादिना चतुर्थे निराकरिष्यत इत्यर्थः । शङ्कते ॥ नामुख्यं सदिति ॥ उक्तविधयेति । बाधकभेदेनेत्यर्थः ॥ सम्बन्धमात्रमिति । कर्तृत्वाद्यसम्भवात् । षष्ठीशेष इत्यनेन षष्ठीति भावः ॥ साक्षिणि व्याप्त्यवधारणेति । व्यतिरेकव्याप्त्यवधारणोपपत्ते-

रित्यर्थः ॥ **तस्य निराकरिष्यमाणत्वादिति** । न चाप्येकत्वविज्ञानादुक्तन्यायेन मुच्यत इत्यत्रेति शेषः । उक्तं वैलक्षण्यमङ्गीकृत्यापि दूषणान्तरमाह ॥ **वैलक्षण्यमात्रस्येति** । असद्विलक्षणत्वाविशेषेऽपि मायाऽविद्यारूपोपादानवैलक्षण्यमात्रस्य प्रकृतहानादिपरिहारानुपयोगादित्यर्थः । न हि घटपटयोः सत्त्वाविशेषे उपादानवैलक्षण्यमात्रेणैकत्र हानादिव्यवहाराभावो भवतीति भावः ॥ **वैयर्थ्यानिस्तारादिति** । भावेऽभावत्वानाधिकरणत्वांशस्याभावे भावत्वानाधिकरणत्वांशस्य च सिद्धत्वेन तत्साधने व्यर्थविशेषणत्वादिकमिति भावः ॥ **प्रतिपादयिष्यते चैतदिति** । नरत्वादिकमप्येवं तत्तद्धर्मतयेष्यते । न सर्वधर्म एकोऽस्तीत्यत्रेत्यर्थः ॥ **प्रमाणेति** । भावत्वाभावत्वगोचरप्रत्यक्षादीत्यर्थः ॥ **अन्यथा चक्रकादिप्रसङ्गादिति** । भावत्वाभावत्वगोचरप्रमाणस्य प्रत्यक्षादिरूपस्यातत्त्वागोचरत्वासिद्धौ तस्य दुर्बलत्वेनानुमानबाधकत्वाभावः । सति च तस्मिन्ननुमानप्रामाण्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तद्विरोधेनातत्त्वागोचरत्वसिद्धिरिति चक्रकप्रसङ्गात् । बाधकाभावेऽप्यतत्त्वागोचरत्वेऽनुमानस्याप्यतत्त्वविषयत्वं सुवचमित्यतिप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । यद्वाऽतिप्रसङ्गादित्यस्य कालात्ययापदिष्टमात्रोच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः । सिद्धे सतीति शेषः ॥ **अधिकं साध्यत इति** । तथा चोभयसाधनान्न पूर्वोक्तदोष इति भावः ॥ **अनिष्टानिस्तारादिति** । असिद्धसन्निधानेऽपि सिद्धस्य तत्त्वानपायेन पूर्वोक्तसिद्धसाधनतारूपानिष्टानिस्तारादित्यर्थः ॥ **परोपाधाविति** । नन्वेकस्यैव सदसत्त्वं विरुद्धं कथमङ्गीकृतमित्यत आह ॥ **स्वोपाधाविति** । स्वस्य घटस्योपाधिराश्रयो भूतलादिस्तस्मिन् घटो नास्तीति निषेधाप्रतियोगित्वात्सत्त्वं घटस्याङ्गीकर्तव्यम् । एवं परस्य पटस्योपाधावाश्रये घटो नास्तीति निषेधप्रतियोगित्वादसत्त्वमप्यङ्गीकार्यमिति नैकस्य सदसत्त्वं विरुद्धमित्यर्थः । तथाच

घटादेः स्वोपाधौ सर्वथाऽसत्त्वानधिकरणत्वं परोपाधौ सर्वथा सत्त्वानधिकरणत्वं चास्तीति सिद्धसाध्यतेति भावः। न हि सर्वथेति विशेषणमहिम्ना प्रतिषेधस्य सर्वाधिकरणसम्बन्धिता विवक्षिताऽतो नोक्तासिद्धसाध्यतेत्याशयेन शङ्कते ॥ **द्वयोरपीति**। सत्त्वासत्त्वयोरित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणहेतुनैवेति**। मे माता वन्ध्येति प्रतिज्ञा येन कृता तेन वक्ष्यमाणो यः स्त्रीत्वादिर्हेतुस्तेनेत्यर्थः ॥ **न पादादाविति प्रतिषेधस्येति**। तेमयावेकवचनस्येत्यत्रानुदात्तं सर्वमपादादावित्यनुवर्तत इत्यर्थः। न पादादावित्यपादादावित्यस्यार्थानुवाद इति ज्ञातव्यम् ॥ **अनेकविशेषणेति**। त्वन्मत इति शेषः। तेन तत्त्ववादिमते सिद्धसाधनतापरिहारार्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति शङ्काऽनवकाशः। न च प्रतिवादिनः सिद्धसाधनतापरिहारस्यापि मत्प्रयोजनत्वान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। सद्भ्यामभावो निरूप्यत इति भाट्टमतानुसारिणा त्वयाऽसतां प्रतिषेध्यानामनेकसत्त्वानां परप्रसिद्धिमात्रेण प्रतिषेधस्य साधयितुमशक्यत्वादित्यभिप्रायात्। अत एवास्वरसात्प्रकारान्तरमाह ॥ **अनेकसत्त्वाधिकरणताप्रतिषेधेति** ॥ **पारमार्थिकं त्वेकमेवेति**। तथाच नाद्वैतहानिरिति भावः। सामान्यानधिकरणत्वमित्यत्र सत्तासामान्याधिकरणताप्रतिषेधः किं सत्तासामान्यनिषेधमादाय पर्यवस्यतीत्यभिप्रेतसत्ताधिकरणत्वप्रतिषेधमादायेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **यदि सत्तैव नास्तीति**। द्वितीयं दूषयति ॥ **सत्तासामान्याङ्गीकारे चेत्यादिना**। तथा चास्मिन्पक्षे द्वैतापत्तिर्बाधश्चेति दूषणद्वयमुक्तमित्यवधेयम्। अर्थक्रियाकारित्वं चेत्सत्त्वं तर्हि तदनधिकरणत्वं विशिष्टाभावरूपं द्वेधा पर्यवस्यति। अर्थक्रियारूपविशेषणवैधुर्येण वात तस्य सत्त्वेऽप्यधिकरणत्वरूपविशेष्याभावेन वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **अर्थक्रियावैधुर्यसाधन इति**। अर्थ-

क्रियारूपपदार्थस्यैवाभावसाधन इत्यर्थः ॥ **अङ्गीकृतेति** । अर्थक्रियारूपं वस्त्वङ्गीकृतमेवेति हेतोरित्यर्थः ॥ **नासत्त्वादिहेतुरिति** । तथा चार्थान्तरतेति भावः । नार्थक्रियारूपवस्त्वभावः साध्यते येनोक्तबाधाद्यवकाशः । किं त्वर्थक्रियारूपं वस्तु प्रपञ्चनिरूपितजन्यजनकभावसम्बन्धवत्त्वेनैवाङ्गीकृत्य प्रपञ्चे तदाधारतामात्रं प्रतिषिध्यत इति द्वितीयं पक्षमनूद्य दूषयति ॥ **अर्थक्रियानधिकरणमात्रसाधनमिति** । मात्रपदेन जगतो जन्यजनकभावसम्बन्धेनार्थक्रियाङ्गीकारं सूचयति ॥ **प्रकृतेति** । प्रकृते यन्मिथ्यात्वसमर्थनाय सद्वैलक्ष्यण्यं तदुपयुक्तं न भवतीत्यर्थः । अत्र हि मिथ्यात्वसमर्थनायार्थक्रियानधिकरणत्वरूपसदसद्वैलक्षण्यसाधनं क्रियते । प्रपञ्चस्य सदसद्विलक्षणत्वादुपपन्नं श्रुत्यादिना मिथ्यात्वसमर्थनमित्युक्तत्वात् । न चार्थक्रियायाः प्रपञ्चनिरूपितजन्यजनकभावसम्बन्धवत्त्वेन विद्यमानतामङ्गीकृत्य प्रपञ्चस्य तदनधिकरणतामात्रसाधने मिथ्यात्वमुपपादितं भवति किन्तु ब्रह्मवत्सद्रूपत्वमेवेति भावः ॥ **तद्विरुद्धं चेति** । विद्यमानार्थक्रियाजनकत्वस्य सत्यत्वव्याप्तत्वादिति भावः । हेत्वन्तरं दृश्यत्वादि ॥ **वक्ष्यमाणन्यायेनेति** । ज्ञानबाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिन इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणन्यायेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य वा प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य वा बाध्यत्वस्य विवक्षितत्वे बाधः । अन्यथा विज्ञातस्य सम्यग्विज्ञानविषयत्वरूपत्वे सिद्धार्थतेत्यर्थः । आदिपदेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यादिकं ग्राह्यम् ॥ **क्वचिद्भाव इति** । इदं च द्वैतत्वे सदसदित्यत्रैव द्रष्टव्यम् । एवं चात्रासच्छब्देनाभावरूपतत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् असतो नृशृङ्गादेः कथं तत्त्वविशेषरूपतेति शङ्काऽनवकाशः ॥ **क्वचित्प्रतिपन्नेति** । ब्रह्म सदित्यादावित्यर्थः ॥ **क्वापि सूतमिति** । नासदासीन्नोसदासीदित्यत्रेत्यर्थः । आदिपदेन ब्रह्मैव सदित्यादावुत्तमम् । सच्छब्द

उक्तमं ब्रूयादित्यादेरिति द्रष्टव्यम् ॥ **तत्सर्वं निरस्तमिति** । अत्र किंचिन्निरस्तं किंचिन्निरस्तप्रायमित्यर्थः । मूर्तवैलक्षण्यादः पूर्वमनिरस्तत्वात् । मूर्तवैलक्षण्यस्य मूर्ते बाधितत्वेनामूर्ते सिद्धार्थत्वेन निरासो ज्ञातव्यः ॥ **सिद्धान्त्यभिमतादिति** । विज्ञातस्यान्यथा सम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतमिति वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **स्वकार्येण वर्तमानेनेत्यादि** । घटाज्ञानस्य घटज्ञानेन निवृत्तिदर्शनाद्धटज्ञानमपि बाधः स्यादित्यत उक्तम् ॥ **स्वकार्येणेति** । किं वर्तमानिककार्यसहिताज्ञानस्य निवृत्तिर्बाध उत प्रविलीनकार्यसहिताज्ञानस्य । नाद्यः । विपर्ययोत्पत्त्यनन्तरकाल मनसो विषयान्तरसञ्चारः । समयान्तरे च शुक्तिलोचनसंयोगजाधिष्ठानज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ तदभावेनाव्याप्तिः । न द्वितीयः । वर्तमानकार्यसहिताज्ञाननिवृत्तौ तदभावादित्याशङ्क्य कार्याकारेणपरिणताज्ञाननिवृत्तिर्बाध इत्यनुगतलक्षणमुभयत्राप्यस्तीत्याह ॥ **वर्तमानेनेत्यादि** । न च प्रविलीनस्य कथं पुनर्ज्ञानेन निवृत्तिरिति वाच्यम् । अधिष्ठानज्ञानात्प्राक् कार्यस्य कारणाकारेण नात्यन्तिकनिवृत्तिः किन्तु कारणे प्रविलयमात्रं क्रियते । तथाच प्रविलीनस्यापि कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वादधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेनात्यन्तिकी निवृत्तिरुपपन्ना । अत एव मुद्गरप्रहरणादिना निवृत्ते घटादौ ब्रह्मज्ञानेन निवृत्तिर्न सम्भवतीति कथं तस्य बाध्यत्वमिति शङ्काऽनवकाश इत्यभिप्रायात् ॥ **अन्यथेति** । वेदान्तजनितवृत्तिविषयत्वाभाव इत्यर्थः ॥ **अनभिमतादिति** । सिद्धान्त्यनभिमतादित्यर्थः । ननु ज्ञानबाध्यत्वं नाम न ज्ञाननिवर्त्यत्वं किंतु नास्ति नासीन्न भविष्यतीति बाध्यमानाभावप्रतियोगित्वम् । तच्चास्ति शुक्तिरजतादावतो न साधनविकलतेत्याशङ्कते ॥ **ननु प्रतिपन्नेति** । नोक्तप्रतिषेधप्रतियोगित्वमसत्त्व किन्तु निरुपाख्यत्वादिकमन्यदेवातो नोक्तदोष इत्यत आह ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** । नासीदस्ति

भविष्यच्च तदिति ज्ञानमेयता । यदि बाधस्तदा सत्त्वं तेनैवाङ्गीकृतं पुनः । प्रतीतिर्नासत इति वदन्नङ्गीकरोति तामित्यादिना निरु-पाख्यत्वादेरसम्भवित्वादुक्तनिषेधप्रतियोगित्वमेवासत्त्वमङ्गीकार्यमिति वक्ष्यत इत्यर्थः । ननु यदि न बाध्यत्वं शुक्तिरजतादेस्तर्हि सकललोकविरोधादिप्रसङ्ग इत्यन्वयः । नन्विदं रजतमिति प्रत्यक्षस्येयं शुक्तिरिति ज्ञानं न साक्षाद्बाधरूपं ग्राह्याभावानवगाहित्वात् । किन्तु ग्राह्यविरहव्याप्यावगाहित्वेनानुमानतयैव । न चानुमानस्य प्रत्यक्षबाधकता क्वापि दृष्टेष्टा वा । क्व च प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमा-गमबाधितमिति वक्ष्यमाणत्वात् । अतो विरोधिभावान्तरज्ञानस्यालक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिर्दोषायेत्यत आह ॥ शाब्दादाविति । भ्रम इति शेषः । तथाच प्रबललिङ्गज्ञानस्य प्रत्यक्षबाधकत्वेऽपि शाब्दानुमितिरूपभ्रमबाधकताऽस्त्येव । अत एव मीमांसायां निरव-काशलिङ्गस्य श्रुत्यादिबाधकता प्रसिद्धेति भावः । यद्वा विरोधिभावान्तरज्ञानमध्यस्तवस्त्वभावज्ञानं वा यदि प्रत्यक्षरूपं तदा तयो-रन्योन्यविषयविषयिकत्वं भविष्यति । उल्लेखाभावेऽपि सन्निकर्षादिरूपसामग्रीसत्वे तज्ज्ञानसम्भवात् । न हि प्रात्यक्षिके ज्ञाने यावद्विषयीक्रियते तावदुल्लिख्यत इति नियमोऽस्ति । अत उक्तयोरुभयोरपि ज्ञानयोरुभयविधबाधलक्षणसम्भवान्नाव्याप्तिरित्यत आह ॥ शाब्दादाविति । शाब्दयोरनुमितिरूपयोर्वोक्तज्ञानयोरपि प्रसिद्धिबलाद्बाध्यत्वं तावदस्ति । तत्र च नान्योन्यविषय-विषयिकत्वं सम्भावितम् । शाब्दानुपस्थितस्य व्यापकतावच्छेदकतानवच्छिन्नस्य च शाब्दे बोधेऽनुमितौ चाभानात् । अतस्तत्रा-व्याप्तिः स्यादेवेति भावः । विरोधिभावान्तरज्ञाने स्वबाधलक्षणमुपपाद्याध्यस्तवस्त्वभावबोधेऽपि तदुपपादयति ॥ एवमसतो रजतस्येति । नागः सीसम् । वङ्गं रङ्गम् । आजानसिद्धे स्वभावसिद्धे । न तु पूर्वज्ञानबाधकत्वेन प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ बाधति-

रिति । बाधृ विलोडन इति धातुव्याख्यानादिति भावः ॥ **अस्त्विति** । अङ्गीक्रियत इत्यर्थः । उत्तरज्ञानेन लोडनं विवक्षितमिति चेत्तत्राह ॥ **सम्यग्ज्ञानस्येति** । अर्थोऽपि किं शुक्ती रजतं वेति विकल्प्योभयत्रापि दोषमाह ॥ **शुक्तिशकलादेरि-त्यादिना** । अन्यथाकारस्य रजतस्य ॥ **लोडनमिवेति** । नित्यनिवृत्तत्वेन तस्य मुख्यलोडनासम्भवाद्गौणमेव लोडनमत्र विवक्षितम् । परित्यागरूपगुणस्य मुख्यार्थे भ्रमविषये च साम्यादिति भावः ॥ **तत्किं वक्तव्यमेतदिति** । लक्षणवाक्य इति शेषः । उत्तरमाह ॥ **न हीति** ॥ **निरुक्तिनिमित्तेति** । निर् पूर्वकात् वच परिभाषण इत्यस्मात् भावेऽनीयरप्रत्यये आद्यपक्षस्य निर्वचनशब्दात्तस्येदमित्यर्थे छप्रत्यये तस्येयादेशे निमित्तनैमित्तिकभावस्य सम्बन्धत्वविवक्षायां द्वितीयस्य प्रसक्तिरित्याहुः ॥ **ज्ञानस्येति** । मायिमते ज्ञाने ज्ञेयस्याध्यासाङ्गीकारेणाधिष्ठानरूपज्ञानस्य सत्यत्वादिति भावः । यथा चैतत्तथोक्तमधस्तात् । खण्डनेऽप्युक्तम् । विज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयं ब्रह्मवादिनः सङ्गिरन्त इति ॥ **अलौकिकेति** । प्रातिभासिकरजतादेर्लौकिकरजताद्युचितार्थक्रियाभावादेवालौकिकत्वमित्यवगन्तव्यम् । बाधादीत्यादिपदेन व्याहतिसङ्ग्रहः ॥ **अव्याप्तिरिति** । इदं च दृष्टान्ते लक्षणसद्भावमभ्युपेत्योक्तम् । अन्यथाऽसम्भव एवेति ज्ञातव्यम् । आरम्भासङ्गतिर्लक्षणदोष इत्यरुचेराह ॥ **अथवेति** ॥ **उक्तरीत्येति** । अनेकसत्त्वानधिकरणत्वसर्वसत्त्वानधिकरणत्वसत्तासामान्यानधिकरणत्वरूपलक्षणानां सद्भेदसंस्थितिरित्युक्तसद्भेदाङ्गीकारप्रसङ्गभीत्या कुत्रापि परेणोपपादयितुमशक्यत्वादसम्भव इत्यर्थः । आद्यलक्षणद्वये एकैकसत्तास्वीकारापत्तेरित्युक्तत्वेन तृतीयलक्षणे चातिरिक्तानुगतसामान्यानङ्गीकारादित्युक्त्या सिद्धसाधनताया उपपादितत्वादारम्भासङ्गतिरत्रादिशब्दार्थतया

ज्ञातव्या ॥ **यथोक्तमिति** । तत्त्वोद्योत इति शेषः । सर्ववैलक्षण्याङ्गीकारादित्यस्य चेतनाचेतनादिभावस्य परेण निर्धर्मिके ब्रह्मण्यनङ्गीकारेण ब्रह्माप्यनिर्वचनीयं स्यादित्यर्थः ॥ **अन्यथाख्यातित्वादिति** । अन्यथापरिणतवस्तुविषयकत्वादित्यर्थः ॥ **शुक्तिपरिणामेति** । शुक्त्यसन्निकृष्टत्वादिति भावः ॥ **भ्रान्तेनापीति** । यथा मृत्त्वानपगमेन जाते घटलक्षणपरिणामे मृत्त्वमुपलभ्यते तथेत्यर्थः ॥ **बाधोऽप्येवं सतीति** । पुना रजतस्य शुक्त्याकारेण परिणामाङ्गीकारे इयं शुक्तिरिति बाधोऽपि भ्रमः स्यात् । अन्यथा परिणतवस्तुविषयकत्वादित्यर्थः ॥ **समस्तप्रतिपत्तृसाधारणमिति** । मृत्पिण्डपरिणामस्य घटस्य सर्वप्रतिपत्तृसाधारण्यदर्शनाद्रजतस्यापि शुक्तिपरिणामत्वे तत्स्यादिति भावः ॥ **अन्यथोक्तातिप्रसङ्गेति** । अन्यथा बाह्यान्तरत्वेन विशेषानङ्गीकारे । शुक्तिरजतादेरपि सुखादिवत्पुरुषकरणनिमित्तत्वेनान्तरत्वाङ्गीकार इति यावत् । घटादेरप्यान्तरत्वापत्त्या कुलालमात्रवेद्यतापातादित्युक्तातिप्रसङ्गानिस्तार इत्यर्थः । केचित्तु । अन्यथा बाह्यान्तरत्वेन विशेषानङ्गीकारे सुखादेरपि बाह्यत्व इति यावत् । सर्वप्रतिपत्तृसाधारण्यलक्षणस्यातिप्रसङ्गस्य सुखादावपि न निस्तारः स्यादित्यर्थ इत्याहुः ॥ **स च क्षणिकत्वादिति** । आशुतरविनाशित्वादित्यर्थः । उत्तरसंयोगावधेर्विभागस्याशुतरविनाशित्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । संयोगस्य तु चिरकालमनुवृत्तिरेव प्रत्यभिज्ञाबलात् । तत्कर्तव्यकार्यान्तरदर्शनाच्च । विभागे तु न प्रत्यभिज्ञा । नापि तेन कर्तव्यं कार्यान्तरमस्ति । कार्यं च विभागस्योत्तरविभागशब्दौ पूर्वसंयोगनिवृत्तिरित्येतावदेव । न ह्येतदतिरिक्तमप्यस्य प्रदेशान्तरे कर्तव्यमस्ति यदर्थं तदवस्थानमतो विभागस्य क्षणिकतैवाङ्गीकार्येति गुणकिरणावल्यामेतदुपपादितम् । ननु विकासो नाम न विभागः । किन्तु दलसंयोगप्रध्वंस इत्यत

आह ॥ **संयोगध्वंसास्त्विति** । अथैवमुच्यते । विकासो नाम पूर्वसंयोगध्वंसविशिष्टभाविदलसंयोगप्रागभावः । स च सावित्रतेजोनिमित्तकः । ध्वंसवैशिष्ट्यस्य तेन जननात् । उक्तविकासनिवृत्तिश्च विशिष्टाभावरूपा प्रागभावनिवृत्तिरूपा पुनः संयोगलक्षणमुकुलीभाव एव पर्यवस्यति । ध्वंसनिवृत्तेरसम्भवेन विशेषणवति विशिष्टाभावस्य विशेष्याभावमात्रपर्यवसायित्वात्प्रागभावनिवृत्तिरूपमुकुलीभावे च सावित्रतेजोनिवृत्तिरेव कारणमित्याशङ्कायामाह ॥ **पुनः संयोगलक्षण इति** । विभागेऽपि प्रत्यभिज्ञाबलादुक्तक्षणिकतोपपादनेऽरुचिमतां मतमवलम्ब्याह ॥ **स्थायित्वेऽपीति** ॥ **अन्यदेवेति** । सावित्रतेजोपगमव्यतिरिक्तं दलसमवेतमामीलनकर्मैवेत्यर्थः ॥ **परत्वादिवदिति** । परत्वापरत्वादीनां स्वनिमित्तकारणापेक्षाबुद्धिनाश्यत्वं यथा तथा प्रकृतेऽपि निमित्तकारणदोषनाशाद्व्रजताकारपरिणामनाशः स्यादित्यर्थः ॥ **विप्रतिपत्तेरिति** । अपेक्षाबुद्धेः परत्वादिज्ञानं प्रत्येव जनकता न परत्वादिकं प्रतीत्यङ्गीकारादिति भावः । यद्वा । आदावपेक्षाबुद्धिस्तया च परत्वोत्पत्तिरनन्तरं परत्वत्वसामान्यानिर्विकल्पकं तेन चाग्रिमक्षणेऽपेक्षाबुद्धिनाशः परत्वत्वसामान्याविशिष्टपरत्वसविकल्पकं चैकदा भवतः तदग्रिमक्षणे च परत्वगुणस्य नाशः । अयं पर इति परत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानं च युगपद्भवत इति हि परप्रक्रिया । तत्र चायं पर इति परत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्य भ्रमत्वप्रसङ्गेन तज्ज्ञानोत्पत्तिकाले परत्वनाश इत्यस्यासम्मतेः । न हि विशेषणनाशदशायां तद्विशिष्टप्रत्ययः प्रमेति युक्तम् । तथा चापेक्षाबुद्धिनाशाव्यवहितोत्तरक्षणे परत्वनाशासम्भवाद्व्यभिचारेण तस्य तत्र कारणत्वं विप्रतिपन्नमित्यर्थः । विशेषणनाशदशायामप्यतद्व्यावृत्तिरूपवैशिष्ट्यस्य सत्त्वात्तज्ज्ञानं प्रमेति तु समाधानमतीव तुच्छम् । अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वेन

तस्यां दशायां तस्यातत्त्वेनातद्व्यावृत्तेरप्यभावात् । अन्यथा पाकरक्ते घटे श्याम इति बुद्धेरपि प्रमात्वप्रसङ्ग इत्यलं पल्लवेन ॥ एतेनेति । निमित्तकारणनाशेन कार्यनाशाभावाद्रजतज्ञानापगमेऽपि रजतं तथैवावतिष्ठेतेत्यादिदूषणेनेत्यर्थः ॥ **काचैवं सतीति** । काचादेः साक्षाद्रजताद्यजनकत्वादिति भावः । ननु तर्हि ज्ञानमेव दोषोऽस्त्वित्यत आह ॥ **न हीति । उपपादयिष्याम इति** । इदं रजतमिति द्वे विज्ञाने इत्यादिनेति शेषः ॥ **नापि वस्तुन इति** । तादात्म्यारोपाभिप्रायेणेदमित्यवधेयम् । ननु यथा भूम्यन्तर्गतं धनमञ्जनादिसंस्कृतनयनानामेव दृश्यते नेतरेषां तथा सर्वस्य सर्वात्मता न सर्वेषां प्रतीयते किन्तु दोषसंस्कृतकरणानामेवेत्यत आह ॥ **न हि दोषः करणसंस्कार इति** । ननु न किंचिदुपलभ्येतेत्युक्तमयुक्तम् । दोषस्य कार्यविशेष एव करणसंस्कारत्वाभ्युपगमात् । अन्यथाऽञ्जनाद्यसंस्कृतकरणेन घटादिकमपि नोपलभ्येतेत्यस्वरसादाह ॥ **किञ्चैवं सतीति** ॥ **एतेनेति** । संसर्गारोपाभिप्रायेणेदम् । **समीचीनेति** । अर्थस्य बाह्यत्वाज्ज्ञानस्यान्तरत्वादिति भावः । असन्यः सम्बन्धः समवायस्तेन सम्बद्धं यद्विशेषणं रजतत्वमित्यर्थः ॥ **अन्याकारोल्लेखीति** । रजताकारोल्लेखिज्ञानं वस्तुगत्या शुक्त्यालम्बनमित्यर्थः ॥ **सद्भावमात्रेणेति** । सद्भाव एवालम्बनत्वरूपं विषयत्वमित्यर्थः । एवं पुरोदेशसद्भावेनेत्यत्र कारणत्वेन चेत्यत्र च पुरोदेशसद्भाव एव विषयत्वं कारणत्वमेव विषयत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । विषयत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वादित्याद्युत्तरग्रन्थानुगुण्यादिति द्रष्टव्यम् ॥ **अनर्थजनन्येति** । अतीताद्यव्याप्तिहेतुभूतयेत्यर्थः । व्यवहारपदेनाभिलपनं वोपादानादिकं वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **अतदर्थिन इति** । **द्वितीयं त्वाह** ॥ **व्याघ्रचोरादीति** ॥ **आकाशादिविषयतयैवेति** । शब्दरूपस्य वाक्यस्याकाश-

समवेतत्वादिति भावः ॥ **यत्प्रतिभासमिति** । यदुल्लेखीत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ **कथं न भवितव्यमिति** । एतन्मते रजतज्ञानस्य स्मृतिरूपत्वेन सत्यरजतविषयकत्वादिति भावः ॥ **यथा न विरोध इति** । भ्रमकाले पुरोवृत्तिग्रहणागृहीतभेदमन्यत्र विद्यमानरजतस्मरणं बाधकाले च पुरोदेशे विद्यमानरजताभावानुभवः । अतो न रजततदभावप्रतीत्योर्विरोध इति वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । यदि पुरोदेश एव रजतज्ञानं तदा परं विरोधः स्यान्न चैवमिति भावः ॥ **तद्धेतुरपीति** । जरामरणहेतुरपीत्यर्थः ॥ **कार्यभेदस्येति** । कार्यवैलक्षण्यस्येत्यर्थः ॥ **विप्रतिपन्नत्वादिति** । भ्रमरूपविलक्षणकार्यस्याधुनाऽप्यसिद्धत्वादिति भावः ॥ **दावदहनेति** । तथाच दोषाणामपि दावदहनवच्चक्षुरादिकरणसहकारित्वाद्विपरीतकार्यजननसामर्थ्याधायकत्वं युक्तमिति भावः ॥ **पाकेन द्रव्यान्तरेति** । पाकेन वेत्रबीजानामापरमाण्वन्तभङ्गे पुनर्द्व्यणुकादिक्रमेण तेभ्यः परमाणुभ्यः कदलीकाण्डजननाङ्गीकारेण वेत्रबीजानां कदलीकाण्डजनकत्वाभावादित्यर्थः ॥ **बाह्यार्थनिन्हवमिति** । बाह्यार्थापलापमित्यर्थः । विज्ञानवादिनो हि बाह्यमर्थमपलपन्ति । तन्निराकरणं च प्रत्ययेनैव क्रियते । स चेद्व्यभिचारकलङ्कितः । कथं तर्हि तन्निराकरणे क्षमः स्यादिति भावः । एतदुपपादयति ॥ **तथाहीति** । उक्तोत्तरत्वादित्युक्तमेव विशदयति ॥ **संवादकमपीति** । स्वमते विभ्रमाभावादाह ॥ **परेणेति** ॥ **ज्ञानजन्यव्यवहारेति** । अत्र व्यवहारपदेन प्रवृत्तिरेव विवक्षितेति ज्ञातव्यम् ॥ **तद्विशेषग्राहिण्यपीति** । तस्यापि ज्ञानत्वादिति भावः । तदुक्तम् । अहो बत महानेष प्रमादो धीमतामपि । ज्ञानस्य व्यभिचारित्वे विश्वासः किंनिबन्धन इति । एवं साकारवादादसतो न भानात्संविद्विरोधादथ हेत्वभावात् । धियामनाश्वासभयाच्च नेष्टा यतोऽन्यथाख्यातिरतो यथार्थ्येत्य-

न्यथाख्यातिबाधकसङ्ग्राहकस्वाचार्यश्लोकोक्तबाधकानि परपक्षेऽभिधाय स्वपक्षसाधनाय पूर्वपक्षमुत्थापयति ॥ **ननु तर्हीति** ॥ **गृहीतिसरूपेति** । अनुभवसदृशीत्यर्थः । अनुभवो यथा तत्तानुल्लेखी तथेदं रजतस्मरणमपीति भावः ॥ **सन्निहितरजतज्ञानेति** । समीचीनरजतज्ञानसादृश्येन स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहेणेत्यर्थः । इयांस्तु विशेषः । समीचीनरजतज्ञानेऽविद्यमानभेदाग्रहोऽत्र तु विद्यमानभेदाग्रह इति । परिशेषादपि रजतज्ञानस्य स्मृतित्वं साधयितुमाह ॥ **रजतज्ञानं चेत्यादिना** । भस्मकलक्षणो दोषो व्याधिरूपः ॥ **तथाच स्मरणं भवत्विति** । धर्मिमात्रावगाहि स्मरणं भवत्वित्यर्थः । ननु धर्मं विहाय कथं धर्मिमात्रं स्मर्तुं शक्यं धर्मस्याप्यनुभूतत्वादित्यत उक्तमनुभूतं समस्तं धर्मभूतं न स्मर्यत इति । नन्वेवं जन्मान्तरानुभूतसर्वपदार्थस्मृतिः स्यादित्यत आह ॥ **अदृष्टवशाच्चेति** । कस्यचिदेवेत्यनन्तरं पदार्थस्येति शेषः ॥ **स्वरूपमात्रेणेति** । शङ्खत्वेनेत्यर्थः । ननु यदि नयनगतपित्तद्रव्यनिष्ठं पीतत्वं चक्षुर्ग्राह्यं स्यात्तर्हि नयनगतकज्जलकालिम्नोऽपि ग्रहणं स्यादविशेषात् । ततश्च नीलः शङ्ख इत्यपि भ्रमः स्यादित्यत आह ॥ **यत्तु कज्जलेति** ॥ **तिर्यगवस्थानादिति** । कज्जलस्य वक्रतयावस्थानादित्यर्थः । तेन यथा रश्मयो विनिर्गच्छन्ति तत्र न कज्जलावस्थानमपि तु नयनपार्श्वप्रदेश एवेति भावः । आर्जवावस्थानमभ्युपेत्याप्याह ॥ **अस्वच्छतयेति** । काचमिवेत्यत्र हरितद्रव्यविशेषः काचशब्दार्थः ॥ **अलातचक्रादीति** । शीघ्रभ्रमितालातज्वालास्विदं चक्रमिति व्यवहार इत्यर्थः । आदिपदेन द्विचन्द्रादिङ्मोहगन्धर्वनगरवंशोरगादिव्यवहारसङ्ग्रहः । तथाच द्वौ चन्द्रावित्यत्र प्रदेशविशेषगतं द्वित्वं गृहीतं सत् असंसर्गाग्रहाच्चन्द्रनिष्ठतया व्यवह्रियते । मण्डूकवसाक्तनयनस्य वंशे स्मृतोरगभेदाग्रहादयमुरग इति

व्यवहार इत्यादि ज्ञेयम् । विपर्ययाभ्युपगमे कल्पनागौरवमपि बाधकमाह ॥ किञ्चेति ॥ ग्राह्य एवेति । स्वीकार्य एवेत्यर्थः । ननु प्रामाणिकत्वान्न कल्पनागौरवं दोष इत्यत आह ॥ न चान्यथाख्याताविति ॥ निर्विकल्पकज्ञानमिति । इदमित्याकारं भ्रमजनकधर्मिज्ञानरूपमित्यर्थः । तस्येदन्त्वप्रकारत्वेऽपि शुक्तित्वादिविशेषाविषयकत्वान्निर्विकल्पकत्वोपचारः॥ रजतस्मरणमिति । भ्रमकारणविशेषणज्ञानरूपमित्यर्थः । ननु नाश्रयासिद्धत्वं मया तादृशज्ञानाङ्गीकारादित्यत आह ॥ अपसिद्धान्त इति ॥ व्याघात इति । व्याघातो विरोधः । प्रमाणबाध इति यावत् । रजतपुरोवर्त्येकताज्ञाने याथार्थ्यं बाधितमिति भावः । अथवा रजतपुरोवर्त्येकताज्ञानत्वस्यायथार्थत्वव्याप्यत्वेनायथार्थत्वप्राप्त्या तत्र याथार्थ्यसाधने विरोधिव्याप्त्युक्त्या व्याघात इत्यर्थः । रमणं नातियत्नस्य विक्षेपादेव युज्यत इत्यत्र नियामको रतिमांश्चेति व्याहतम् । नियमनस्य विक्षेपाविनाभूतत्वात् । विक्षेपस्य च रतिविरोधित्वादिति विरोधिव्याप्त्युक्तावपि व्याहत्युक्तिरग्र इत्यवधेयम् ॥ मा हि भूदिति । नित्यानित्यशब्दपक्षीकारेऽग्नि-मदनग्निमत्पर्वतपक्षीकारे च प्रकृतदोषानुषङ्गादनुमानमुद्राया भङ्गः स्यात्स मा भून्न भवेदेवेत्यर्थः । न हि विमतिपक्षाकारेणैव पक्षीकार इत्यन्वयः । मा भूदित्यस्यान्यथेत्यप्यर्थ इत्याहुः ॥ इतो दोषादिति । पक्षविकल्परूपदोषादित्यर्थः । अत्राद्ये सिद्ध-साध्यता । द्वितीये बाधः । तृतीये उभयम् । चतुर्थे प्रतिवाद्याश्रयासिद्धत्वम् । पञ्चमे वाद्याश्रयासिद्धत्वमपसिद्धान्तो व्याघातश्चेति दोषविवेको द्रष्टव्यः ॥ तवापीति । इदं चायथार्थत्वस्य साध्यतामभिप्रेत्य न तु पुरोवर्तिविषयकत्वरूपसाध्याभिप्रायेण । तस्ये-श्वरज्ञानेऽपि सत्वेन बाधासम्भवात् ॥ तथाऽपि व्याप्तिज्ञानेनेति । प्रकृतप्रवृत्तिहेत्वनीश्वरज्ञानस्य पक्षत्वेऽपि इदमिष्टसाधनमित्यनुमिति-

द्वारा प्रकृतप्रवृत्तिहेतुभूतं रजतत्वमिष्टसाधनत्वव्याप्यमिति यद्व्याप्तिज्ञानमस्मदादीनां तेन सिद्धसाधनतेत्यर्थः। न चोक्तव्याप्तिज्ञानं प्रवृत्तिहेतुभूतेष्टसाधनतानुमितिजनकतयाऽन्यथासिद्धं न प्रवृत्तिजनकमिति वाच्यम्। तर्हीदं रजतमिति ज्ञानस्यापि पक्षज्ञानतया लिङ्गज्ञानतया वा तादृशानुमितिजनकस्यान्यथासिद्धतया न प्रवृत्तिजनकत्वमित्याश्रयासिद्ध्यापत्तेः। अतो यथाकथञ्चित्प्रवृत्तिहेतुत्वं विवक्षितमिति वक्तव्यम्। तच्चोक्तव्याप्तिज्ञानेऽप्यस्तीति सिद्धसाधनतैवेत्यभिप्रायः ॥ **रजतं च तज्ज्ञानं चेति**। रजताकारं ज्ञानमित्यर्थः। रजतशब्दोल्लेखित्वं नाम रजतशब्दविषयकत्वं वा रजतशब्दस्मृतिहेतुत्वं वेति विकल्प्याद्यं दूषयति ॥ **उल्लेखार्थस्येति**। रजतविषयकज्ञानस्य रजतशब्दविषयकत्वाभावेनासिद्धिरित्यर्थः। यद्यपि रजतशब्दवाच्यमिदमिति नाम सविकल्पकरूपरजतज्ञानस्य रजतशब्दविषयकत्वमस्तु। तथाऽपि पक्षीकृते रजतत्वप्रकारके जातिसविकल्पकरूपे रजतज्ञाने रजतशब्दविषयत्वाभावेनासिद्धिरुक्तेत्यवधेयम्। द्वितीयं दूषयति ॥ **तज्ज्ञानजनितेति**। अत्र तच्छब्देन रजतपरामर्शः। तथा च रजतज्ञानजनिता या रजतरूपार्थस्मृतिस्तन्मात्रयोनित्वे तत्कारणत्वमात्रे विवक्षिते सतीत्यर्थः। इदं च पक्षीभूते रजतज्ञानेऽस्ति रजतज्ञानस्य रजतस्मृतिकारणत्वात्। मात्रपदेन पूर्वोक्तस्य विषयत्वस्य व्यावृत्तिः। रजतशब्दविषयकमपि पक्षीभूतं रजतज्ञानं रजतशब्दविषयकस्मृतियोनित्वाद्रजतशब्दोल्लेखीत्युपचर्यते। तादृशमेवोल्लेखित्वं हेतुतया विवक्षितं न साक्षादुल्लेखित्वमतो नासिद्धिरिति भावः। अत्र यद्यपि रजतशब्दस्मृतियोनित्वे विवक्षित इत्येव वक्तव्यम्। तथाऽपि तज्ज्ञानजनितेति वचनं रजतशब्दस्मृतिं प्रति पक्षीभूतरजतज्ञानस्य योनित्वं पिण्ड एव हि दृष्टः सन् संज्ञां स्मारयितुं क्षम इति वचनात्प्रसिद्धमेवेति दर्शयितुमिति ज्ञातव्यम् ॥ **पूर्वपदज्ञानेनापीति**। कस्मिंश्चिच्छ्लोके रजतादिपदापेक्षया पूर्वं यदि सुवर्णादिपदं निबद्धं तर्हि

सुवर्णादिपदस्य पूर्वं विद्यमानस्य ज्ञानेन तदुत्तरस्य रजतादिपदस्य तच्छ्लोकाभ्यासपाटवात्स्मृतिरनुभवसिद्धेति भावः॥ व्याघातप्रसङ्गादिति। बाधप्रसङ्गादित्यर्थः॥ अन्यथासङ्केतितेति। रजतशब्दोल्लेखिज्ञानं शुक्तिविषयकमन्यथाख्यातिरित्युक्ते यत्र रजतशब्दः शुक्तावेव सङ्केतितस्तत्र शुक्तिज्ञानस्य रजतशब्दस्मृतिहेतुताऽस्तीति तादृशशुक्तिज्ञानमपि शुक्तिविषयकमन्यथाख्यातिः स्यादित्यर्थः॥ अन्यतरेति। रजतमिति ज्ञानस्य शुक्तिसन्निकृष्टकरणजन्यत्वेन शुक्तिविषयकत्वादिति भावः। साध्ये सिद्धसाधनतावारणाय मात्रपदम्। हेतौ मात्रपदं सत्तायां व्यभिचारं वारयितुम्। अयथार्थव्यवहारेऽपि तस्याः सत्त्वेन तत्र साध्याभावसम्भवादविद्यमानतादात्म्यावगाहिज्ञानस्य भ्रमत्वे कस्यचिद्दूषणमनूद्य दूषयति॥ अत्र केनाचिदिति॥ सामानाधिकरण्यप्रत्यय इति। शुक्लः पटश्चलतीत्यादिप्रत्यय इत्यर्थः। गुणादीनां द्रव्येण तादात्म्येऽनुभवविरोधं क्रमेणाह॥ न हि शुक्ल इत्यादिना। अतिप्रसङ्गं चाह॥ तथात्व इति स्फुट एवेति। प्रतीयत इति शेषः। गुणादीनामाश्रयेण भेदमुपपादयति॥ न हि स्वयमेवेति। तेषां परस्परं भेदमुपपादयति॥ नापि समानमिति। येषामित्युक्तबहुत्वस्य भेदव्याप्तत्वादिति भावः। आश्रयाभेदमुपपादयति॥ न चाश्रयभेद इति। समानता एकता॥ तद्गुणाद्याश्रय इति। आत्माश्रयत्वप्रसङ्गादिति भावः। लिङ्गकरणतापक्षमालम्ब्य शङ्कते॥ लिङ्गस्येति। तथा च लिङ्गिज्ञानमपि पक्षाविषयकं स्यादिति भावः। न चानुमितेः पक्षाविषयकत्वादत्रेष्टापत्तिः। लिङ्गिविषयकत्वांशे पक्षविषयकत्वं स्यादित्यापादनात्। अंशभेदविवक्षायाश्चावश्यकत्वात्। अन्यथा सुरभिचन्दनमित्यादिप्रत्ययानां विशेषणांशे विशेष्ये यः सन्निकर्षस्तज्जन्यत्वाभावेनाव्याप्त्यापत्तेः। केचित्तु। तादृशलिङ्गधर्मिभावरूपकरणसन्निकर्षाश्रयत्वेन पक्षस्यैव विषयत्वं

स्यात् न लिङ्गिनः। तथा च तत्राव्याप्तिरिति अत्र तात्पर्यमाहुः॥ **सन्निकर्षाभावादिति**। संयोगसमवाययोरेव सन्निकर्षत्वादिति भावः॥ **चक्षुर्मनःसन्निकर्षो हीति**। नन्वेवं चक्षुषोऽपि द्रव्यादिज्ञानसाधारण्यात्कथमसाधारण्यम्। उच्यते। अत्र करणे सन्निकर्षे च नैकविधमसाधारण्यं विवक्षितम्। किं त्वनेकविधमेव। तथा हि। प्रत्यक्षरूपकरणे चक्षुरादौ चाक्षुषत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वम्। अनुमानागमयोश्चानुमितित्वशाब्दत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वमसाधारण्यम्। सन्निकर्षस्य चैकस्य भिन्नविषयकानेकज्ञानजनकत्वाभावरूपमसाधारण्यं विवक्षितम्। इदं चेन्द्रियसन्निकर्षादावस्ति। एकेन रूपेन्द्रियसन्निकर्षेणैकस्य रूपज्ञानस्यैव जननात्। घटादिज्ञानस्य घटादिसन्निकर्षजन्यत्वेन रूपेन्द्रियसन्निकर्षेणाजननात्। चक्षुर्मनःसन्निकर्षे च नास्ति। तेनैकेनैव रूपद्रव्याद्यनेकज्ञानजननात्। अत एवोक्तम्। चक्षुर्मनःसन्निकर्षो हि द्रव्यादिज्ञानसाधारण इति। आत्ममनःसन्निकर्षे चेदमसाधारण्यमस्ति। वीचीतरङ्गन्यायेन शब्दोत्पत्तिमङ्गीकुर्वतां तार्किकाणां मते विभुकार्यविशेषगुणभेदस्य समवायिकारणभेदाधीनत्वदर्शनेन प्रतिज्ञानमात्मनः संयोगानां भिन्नत्वात्सिद्धान्तेऽपि तथा। तत्तद्विषयसम्बद्धमनोंऽशानामेवात्माधिष्ठितानां तत्तद्विषयकवृत्तिरूपेण परिणामाङ्गीकारात्। चक्षुषि प्रविष्टं तु मनोंऽशिरूपमेवातस्तत्संयोगस्य साधारण्योक्तिरुपपन्नेति ज्ञातव्यम्। न चैवं मनसः साधारणकारणत्वोक्तिविरोधः। सन्निकर्षगतासाधारण्यस्य सत्त्वेऽपि करणे विवक्षितस्य जन्यज्ञानत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वरूपासाधारण्यस्याभावेन तदुक्तिसम्भवात्। एवं च सन्निकर्षेऽसाधारण्यविवक्षयैवात्मनो विषयत्वपरिहारसम्भवे पुनः करणेऽसाधारण्यं न विवक्षणीयं व्यर्थत्वादिति दूषणमलग्नकं वेदितव्यम्। उक्तरीत्या आत्ममनः-

सन्निकर्षस्याप्यसाधारण्यत्वेनोक्तदोषपरिहाराय करणेऽप्युक्तासाधारण्यस्यावश्याश्रयणीयत्वात् । मनसश्च जन्यात्मविशेषगुणत्वावच्छेदेन जनकतया साधारण्यात् । तथा चायं लक्षणवाक्यार्थः । ज्ञानासाधारणकारणनिरूपितसन्निकर्षानुयोगित्वं विषयत्वमिति । अत्र ज्ञानासाधारणकारणेति सन्निकर्षविशेषणमवधेयम् । नन्वथाऽप्यनुमितौ व्यापकतावच्छेदादेः कथं विषयत्वम् । तस्य लिङ्गज्ञानेन व्याप्तिद्वारकोक्तसम्बन्धाभावात् । एवं शाब्दे बोधेऽन्वयप्रतियोगितावच्छेदादेर्विषयत्वं न सम्भवति । तत्राप्युक्तकरणसम्बन्धाभावात् । किं चाव्याप्तिपरिहाराय लिङ्गज्ञानस्य लिङ्गिना वाक्यज्ञानस्य च वाक्यार्थेन यः सम्बन्धो निरूपितः स न युक्तः । अन्योन्याश्रयात् । विषयत्वज्ञाने तद्घटितोक्तसम्बन्धमादायाव्याप्तिपरिहारस्तस्मिंश्च सति निर्व्यूढेन लक्षणेन विषयत्वज्ञानमिति परस्परसापेक्षत्वात् । किं चेश्वरज्ञानस्याजन्यत्वेन तद्विषयाव्याप्तिरतः कथमेतदित्यत आह ॥ एवमन्येऽपीति । अयमभिप्रायः । यत्तावदुक्तमनुमितौ व्यापकतावच्छेदादेः कथं विषयत्वमिति । तत्र ब्रूमः । व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गिव्याप्तलिङ्गविषयकत्वं लिङ्गज्ञानस्य लिङ्गिसम्बन्धः । तेन व्यापकतावच्छेदकादीनामप्युक्तक्रमेण लिङ्गज्ञानेन सम्बन्धोऽस्त्येवेति का कथन्ता । एवं शाब्दे बोधेऽन्वयप्रतियोगितावच्छेदकादेर्विषयत्वोपपादनायान्वयप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं सन्निकर्षप्रविष्टपदार्थे विशेषणं देयम् । यदप्युक्तमन्योन्याश्रयत्वमिति । तत्र यद्यप्युक्तरीत्या लिङ्गज्ञानादेर्लिङ्गिना विषयत्वमेव सम्बन्धस्तथाऽपि स इदानीमुभयसम्मतेन सम्बन्धत्वेनैव ज्ञेयो न तु विषयत्वेनेति नोक्तदोषः । तथा च तद्व्याप्तलिङ्गसम्बन्धो लिङ्गज्ञाने तत्परवाक्यसम्बन्धश्च वाक्यज्ञाने सन्निकर्ष इत्येव व्यवहर्तव्यमिति ज्ञेयम् । ईश्वरज्ञानविषयाव्याप्तिस्तु जन्यज्ञानाविषयत्वस्यैव लक्ष्यत्वान्न सम्भवतीति सर्वेऽपि क्षुद्रो-

पद्रवाः परिहर्तव्या इति । रजतज्ञानस्य शुक्त्यालम्बनत्वमनुभवविरुद्धमित्युक्तं तद्विघटयति ॥ **न चेति** ॥ **एवं सतीति** । यद्विज्ञानं यत्प्रतिभासं तत्तद्विषयमित्यङ्गीकार इत्यर्थः । अन्यावभासस्यान्यालम्बनत्वे प्रागुक्तप्रसङ्गं विघटयति ॥ **न चातिप्रसङ्ग इति** । ननु भवन्मते शुक्तिकाया एव विषयत्वं नासतो रजतस्य तत्तादात्म्यानवभासस्येत्यङ्गीकारात्कथमिष्टमेवैतदुच्यत इत्यत आह ॥ **वक्ष्यति चेति** । असतोऽपि रजतादेर्ज्ञानं व्यावर्तकतयोल्लिख्यमानत्वरूपं विषयत्वमस्माकमिष्टम् । यत्सन्निकृष्टेन करणेन यज्ज्ञानमुत्पद्यते स तस्य विषय इति निरुक्तम् । विषयत्वं त्वसतो नास्ति किन्तु शुक्तिकादावेवातो न कोऽपि विरोध इति ध्येयम् । ननु सहकारिणामिष्टविघातित्वमात्रेण दोषत्वं क्वोपलब्धमित्यपेक्षायामाह ॥ **कामुकस्येति** ॥ **विभ्रमेष्विति** । विरक्तं प्रति वस्तुतो दोषरूपेष्विति शेषः । गुणत्वाभिमानात्प्रकृतकार्यानुगुणत्वाभिमानात् । सहकारित्वाभिमानादिति यावत् । एवमग्रेऽपि गुणपदं सहकारिपरम् । प्रसिद्धं च परीक्षकाणां गुणपदं सहकारिविशेषपरतया प्रामाण्यं गुणजन्यमित्यादिव्यवहारादिति ज्ञातव्यम् ॥ **यथा विषस्येति** । रसौषधेषु विमिश्रितवत्सनाभ्याख्याविषस्येत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । साक्षिरूपज्ञानस्य नियतयाथार्थ्यादेवेत्यर्थः ॥ **संस्कारमात्रसहकृतमनोजन्यत्वोपाधिग्रस्तं चेति** । अत्र समव्याप्तेर्विवक्षितत्वेन प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारवारणाय मात्रपदम् । घटाद्यनुभवे व्यभिचारवारणाय संस्कारसहकृतेत्युक्तम् । वेदादिसंस्कारजन्ये कर्मादौ व्यभिचारवारणाय मनःपदम् ॥ **व्यभिचारस्योक्तत्वादिति** । गगनादाविति शेषः ॥ **न तावत्सामान्यमिति** । प्राभाकरै रूपादीनामेकैकत्वाङ्गीकारेण तैरेवानुगतव्यवहारोपपत्तौ तदर्थं तेषु गुणत्वावान्तरजातयो नाङ्गीकृता इत्यर्थः । जातेराकृतिव्यङ्ग्यत्वाद्गुणेषु

च तदभावाज्जात्यभाव इत्यप्याहुः ॥ **ज्ञानसंस्कारेति** । ज्ञानजन्यसंस्कारेत्यर्थः । कैश्चित्सर्वार्थानां संस्काराधायकत्वमङ्गीकृतम् । अत एव चाविज्ञासंस्काराज्ज्ञानिनां प्रवृत्तिरित्यपि वदन्ति । तद्रीत्या तत्रातिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदम् ॥ **सन्दिग्धेति** । यद्यपि बाधसन्देहस्य साध्यसन्देहपर्यवसन्नतया नानुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । तथाऽप्याहितस्य तस्य प्रतिबन्धकत्वमस्त्येवेत्यभिप्रायेणेदमुक्त-मित्यवधेयम् ॥ **पुरोवर्तिव्यवहारेति** । पुरोवर्तिविषयकसमर्थप्रवृत्तिसमानविषयकत्वादित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । उक्तरीत्या बाधितविषयत्वेनेत्यर्थः ॥ **ज्ञानसम्भिन्नेत्यादि** । मयेदं ज्ञातमिति विशिष्टार्थगोचरत्वमित्यर्थः । इदमपीदं रजतमित्यत्र ज्ञानस्य विशेषणतयाऽनुभवाभावाद्बाधितमेवेति भावः ॥ **तत्तोल्लेखादीति** । अत्रादिपदेन संस्कारमात्रजन्यत्वं ग्राह्यम् । पदात्पदार्थस्मृतौ हरिहरादिस्मृतौ च किञ्चित्स्मृतिचिन्हमस्त्येवेति न व्यभिचार इति भावः ॥ **वक्ष्याम इति** । कोऽयं भेदो नामेत्यादिनेति शेषः । पटवन्न विपर्ययः प्रमित इत्याशङ्कते ॥ **अन्यथाख्याताविति** ॥ **विपर्ययाङ्गीकारेति** । अविशिष्टविषयमनेकं विशिष्टविषयैक-त्वेन विषयीकुर्वज्ज्ञानं विपर्ययरूपमेवेति भावः ॥ **नास्त्येवेति** । तत्राप्यगृहीतभेदं वेदनद्वयमेवेति वदाम इति भावः । **स्मृत्यनु-भवेति** । इदं रजतमिति ग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयापलापोऽपि स्यादित्यर्थः ॥ **स्वप्रकाशज्ञानेति** । स्वप्रकाशं यज्ज्ञानं तत्प्रति-भासे तत्र ज्ञेयस्य च प्रतिभासे सतीत्यर्थः । स्वप्रकाशज्ञाने वेद्यांशस्य प्रतीतत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ **गुणे गुणानभ्युपगमादिति** । तथा च सर्वत्र गुणेषु ज्ञानानां स्वरूपतो विषयतश्चाविद्यमानपृथक्त्वाग्रहसम्भवेन रूपज्ञानाद्रूपार्थिनो रसेऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **जातिव्यक्त्योरिति**। भेदगमकासङ्कीर्णस्वरूपावगमे भेदानवगमो न युक्त इत्यर्थः । असङ्कीर्णस्वरूपावगमोपपादनायैवापर्यायशब्द-

स्मारकयोरित्युक्तम् ॥ **परस्परेति** । भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु विवक्षयेति तद्वचनादिति भावः ॥ **स्वरूपमेवेति** । तन्मतेऽभावस्याधिकरणस्वरूपत्वादिति भावः ॥ **स्वरूपतावन्मात्रत्वेति** । सविशेषाभेदाङ्गीकारादित्यर्थः । तत्र शुक्तौ । तत्र व्यवहिते रजते ॥ **किञ्चाभेदाग्रहादिति** । अत्र सर्वत्र भेदाग्रहशब्देनागृहीतभेदनिष्ठपुरोवर्तिज्ञानमेव ग्राह्यम् । उत्तरग्रन्थानुसारात् । नन्वभेदग्रहे तत्सदृशे ज्ञानद्वये च भेदाविषयकत्वरूपैकधर्मावच्छेदेन प्रवृत्तिजनकताऽङ्गीक्रियते । अतो न प्रवृत्तेरनियतकारणत्वमित्याशयेन शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **सर्वत्रेति** । संवादिप्रवृत्तावित्यर्थः । अपेक्षितोपायपदेनेष्टसाधनं रजतादि विवक्षितम् । पुरोवर्तीत्यनेनेदमंशः । भेदाविषयकज्ञानहेतुत्वस्य द्वितीयपक्षपर्यवसन्नतयाऽत्र वक्तुमशक्यत्वेनाभेदज्ञानत्वेन तत्सदृशज्ञानत्वे च हेतुत्वे वाच्ये पुनरनियतकारणत्वं प्रसज्यत एवेत्याशयवानाह ॥ **अनियतहेतुकत्वानिस्तारादिति** ॥ **अर्थस्येति** । अतीतादौ व्यभिचारात् । अपरोक्षज्ञानेऽपि तज्जनकसान्निकर्षोपक्षीणत्वादिति भावः । ननु सादृश्यं तावद्भ्रमहेतुः । तच्चार्थस्य जनकत्वे जनकसादृश्यरूपत्वाभावान्न भ्रमोपयोगि स्यादित्यत आह ॥ **सादृश्यं त्विति** ॥ **अभेदाग्रहणमिति** । अभेदग्रहणेऽन्यथाख्यात्यापत्तिरिति भावः । ननु विशिष्टज्ञानमेव प्रवर्तकम् । तत्र कस्मान्न भवतीत्याशङ्कायां वैशिष्ट्यं किं तादात्म्यरूपं संसर्गरूपं वेति विकल्प्याद्यं निराकरोति ॥ **न हीति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **न चेति** । नापीत्यर्थः ॥ **रूपरूपिसहोपलम्भ इति** । अत्र हि नीलो घट इत्याद्यनुभवः सम्बन्धिभिन्नविशेषणविशेष्यसम्बन्धविषयो विशिष्टज्ञानत्वाद्दण्डी पुरुष इति विशिष्टज्ञानवत् । न च घटाभाववद्भूतलमित्यादौ व्यभिचारः । तद्विषयकत्वे बाधकाभावे सतीति हेतुविशेषणादिति हि प्राभाकराणां समवायानुमानं विवक्षितम् । तत्र विशिष्टज्ञानत्वं लिङ्गम् । तच्च

न वैशिष्ट्यविषयकज्ञानत्वं तन्मते सम्भवति । समवायरूपवैशिष्ट्यस्यातीन्द्रियत्वात् । साध्याविशिष्टत्वतापत्तेश्च । अतस्तन्मते विशिष्टज्ञानत्वं निर्वक्तुमिदमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । अत्र रूपरूपिशब्दौ धर्मधर्मिवचनौ । भिन्नकालीनयोरिदं नीलमयं घट इति ज्ञानयोर्नीलविशिष्टज्ञानत्वपरिहाराय सहेत्युक्तम् । नीलघटाविति समूहालम्बनज्ञानेऽतिव्याप्तिपरिहाराय साकाङ्क्षेति । अत्र रूपरूपिशब्दौ भावप्रधानौ । तथा च साकाङ्क्षं परस्परापेक्षं धर्मत्वं धर्मित्वं च तयोरुपलम्भ इत्यर्थः । उक्तसमूहालम्बने चोभयोर्धर्मित्वमेवावभासते न परस्परनिरूपितो धर्मधर्मिभावोऽतो न तत्रातिव्याप्तिः । भ्रमस्थानाभिषिक्तग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयातिव्याप्तिवारणायाविसंवादिप्रवृत्तिजनकत्वविशिष्टेत्युक्तम् । ननु भावप्राधान्यविवक्षयैवोक्तसमूहालम्बनव्यावृत्तिर्लभ्यते । तत्र नीलरूपस्य धर्मत्वाभानादिति चेन्नैवम् । तथात्वे धर्मत्वधर्मित्वे इति समूहालम्बन एवातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । घटाभाववद्भूतलमिति ज्ञानस्य घटविशिष्टभूतलज्ञानत्वप्रसङ्गाच्च । तत्र ह्यभावापेक्षया भूतले धर्मित्वस्य घटे धर्मत्वस्य भानात् । प्रमेयदण्डवान्पुरुष इति ज्ञानस्यापि प्रमेयत्वविशिष्टपुरुषज्ञानप्रसङ्गाच्च । दण्डापेक्षया प्रमेयत्वे धर्मत्वस्य पुरुषे धर्मित्वस्य च भानात् । अतः साकाङ्क्षेति विशेषणमुक्तज्ञानेषु च न परस्परापेक्षो धर्मधर्मिभावोऽतो न तत्रातिव्याप्तिरिति । नन्वेवमविसंवादिव्यवहारजनकत्वविशिष्टेत्युपलम्भविशेषणं व्यर्थमापन्नम् । भ्रमस्थानाभिषिक्तज्ञानद्वयातिव्याप्तिपरिहाराय हि तद्वक्तव्यम् । न च भिन्नज्ञानविषययो रजतत्वेदंपदार्थयोः प्रतीयमाने धर्मधर्मित्वे परस्परसापेक्षेऽतिप्रसङ्गात् । अतः साकाङ्क्षपदेनैव तत्रातिव्याप्तिपरिहारेऽविसंवादिव्यवहारजनकत्वविशिष्टेति विशेषणं व्यर्थमेवेति चेन्मैवम् । साकाङ्क्षधर्मत्वधर्मित्वविषयकत्वपदेन तद्धर्मप्रकारकतद्धर्मिविशेष्यकेच्छादिजनकत्वस्यैव विवक्षितत्वात् । तस्य च भ्रमस्थलेऽपि

सत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिवारकत्वात्। भिन्नज्ञानगोचरयोरपीदंरजतत्वयोरसंसर्गाग्रहदशायां परस्परनिरूपितधर्मत्वधर्मित्वग्रहस्वीकारे बाधकाभावादित्यप्याहुः। अत एवैतन्मते सहेति विशेषणं सार्थकम्। अन्यथा साकाङ्क्षपदेनैव क्रमभाव्यनेकज्ञानवारणे सहेत्यस्य स्वरूपकथनार्थत्वादिति सर्वमनवद्यम्॥ **रजतत्वाप्रतीताविति।** पक्षे हेत्वप्रतीत्येष्टसाधनताऽनुमानासम्भवादिति भावः॥ **रजतत्वेन सहागृहीतेति।** न पक्षे हेतुज्ञानमेव सर्वत्रानुमितिजनकं किन्तु हेत्वसंसर्गाग्रहो वा हेतुमद्भेदाग्रहो वेति भावः॥ **किं चैवं सतीति।** विशिष्टज्ञाने संसर्गो न भासत इत्यङ्गीकार इत्यर्थः। सकलसविकल्पकोच्छेद इत्यत्रेष्टापत्तिरित्यत आह॥ **न च निर्विकल्पकस्येति।** तथा च सविकल्पकानङ्गीकारे प्रवृत्तिमात्रोच्छेदः स्यादिति भावः। ननु नियतपूर्वभाविनोऽप्यन्यथासिद्धत्वादकारणत्वमुपपद्यत इत्याशङ्कते॥ **प्रतिभासमानयोरिति॥** **विपर्ययस्यापीति।** संसर्गग्रहे सत्यसंसर्गाग्रहोऽवर्जनीयसन्निधिरित्यपि वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः। नन्वेवं विनिगमकाभावादुभयोरपि कारणत्वमस्त्विति तटस्थशङ्कायामाह॥ **अवश्यं चैतदेवमिति।** तथाऽनुभवाल्लाघवाच्चेति भावः। अत्र व्यवहारपदेन प्रवृत्तिरेवाभिमताऽतो नासङ्गतिरिति ध्येयम्। अत्र प्रवृत्तिवदभिलपनस्यापि साध्यतया विवक्षितत्वात्। व्यवहारपदेनोभयमपि विवक्षितम्। अत एव पूर्वं प्रवृत्तिपदेनाभिलपनमप्युपलक्षणीयमतो नासङ्गतिरित्यप्याहुः॥ **इदं ज्ञानान्न भिद्यत इति।** अत्र प्रकाशमाने रजतस्मरणे धर्मिज्ञानाभावेनेदंज्ञानादप्रकाशमानभेदे व्यभिचारवारणाय विशेष्यमिदंज्ञानस्यैवाप्रकाशमानतादशायां प्रतियोगिज्ञानाभावेन प्रकाशमानभेदे तत्रैव व्यभिचारवारणाय सत्यन्तमिति ज्ञातव्यम्॥ **अविवेकेति।** भेदाग्रहेत्यर्थः॥ **प्रतिबन्धककल्पनेति।** सति पुष्कलकारणे यस्मिन्सति यन्नोत्पद्यते तस्यैव तत्र प्रतिबन्धकत्वादिति

भावः । **अदुष्टकरणेति** । अत्र दुष्टकरणजन्यत्वाभावस्यैवोपाधित्वं विवक्षितम् । अतो नेश्वरज्ञाने साध्याव्यापकता । नन्वेवमपि दुष्टकरणजन्ये याद्दच्छिकसंवादिनि ज्ञाने साध्याव्यापकतेति चेन्न । तादृशस्थले विद्यमानस्यापि दोषस्य जनकताऽनभ्युपगमात् । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन ज्ञानकरणमात्रेणैव तत्र यथार्थज्ञानजननात् । न च दोषस्यापवादकता । विषयसत्त्वस्य तदपवादकत्वात् । ॥ **वादिप्रतिवादिनोरिति** । प्राभाकरैर्गुणेषु गुणत्वावान्तरजातेरनङ्गीकारात् । अस्माभिरप्यनुगतसामान्यानङ्गीकारादिति भावः ॥ **विमतज्ञानेति** । इदं रजतमिति ज्ञानवृत्तिप्रतिनियतज्ञानत्वपक्षीकार इत्यर्थः ॥ **व्यर्थं स्यादिति** । न च धर्म्यंशे सिद्ध-साध्यतापरिहाराय तदिति वाच्यम् । विमतग्रहणेनैव तस्य पक्षत्वपरिग्रहात् ॥ **प्रथमानुमानदोष एवेति** । कालात्ययापदिष्टत्व-मित्यर्थः ॥ **अदुष्टसामग्रीति** । दुष्टसामग्र्यजन्यमात्रवृत्तित्वमित्यर्थः । अन्यथा प्रमात्वे साध्याव्यापकता । तत्र साध्यस्य सत्त्वेऽपि तस्येश्वरज्ञानेऽपि सत्त्वेनादुष्टसामग्रीजन्यमात्रवृत्तित्वाभावात् । परमतेन वेदमुपाध्युद्भावनं तन्मते ईश्वराभावात् । उपाधौ मात्रपदं च समव्याप्त्यर्थं तत्त्यागे प्रमेयत्वादौ व्यभिचारात् । तस्यायथार्थव्यवहारवृत्तित्वेन तत्र साध्याभावात् । घटः पचतीति पाठे पचतीत्यत्र प्रकृतिप्रत्यययोरपि प्रत्येकं प्रयोगविषयत्वमभिप्रेतम् । तथाच घटः पचनकर्तेत्यपार्थकादित्युक्तं भवति । अनन्वित-स्यैवापार्थकत्वात् । अन्यथा क्रियाकारकाभावेनान्वयासम्भवेनेदमपि बाधोदाहरणमेव स्यात् । पचन्तीति पाठे तु स्फुटमपार्थकत्वम् ॥ **साध्यसमत्वादिति** । पक्षसमत्वादित्यर्थः । तथाच तदप्रतीतावाश्रयासिद्धिः प्रतीतौ च व्याघात इति यथा पक्षे दूषणमुक्तं तथा दृष्टान्तेऽपि दूषणं वक्तव्यमित्यर्थः । यद्वा कूर्मरोम्णोऽपि भ्रान्तिविषयत्वसम्भवात्साध्यं तत्र सन्दिग्धमित्याशयः । रामानुजमतं

दूषयितुमनुवदति ॥ **कश्चित्पुनरेवमित्यादिना** । सर्वत्र सर्वांशानां सत्त्वेन सर्वविज्ञानानां याथार्थ्यमुपपादयितुं सर्वत्र सर्वांशानां सद्भावे तावच्छ्रुतिपुराणसूत्राणि दर्शयति ॥ **तासामित्यादिना** । आदिपदेन यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येति वाक्यं ग्राह्यम् । अत्र ह्यग्नौ त्रिरूपता प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोक्ता । अत्र पञ्चीकरणमपि प्रतिपादयद्वेदवाक्यमुपलक्षणया ग्राह्यम् । एवं भूतानां परस्परं मिश्रणं श्रुत्योपपाद्य तत्त्वानामपि तत्पुराणवचनेनोपपादयति ॥ **समेत्येति** । नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना । नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः । समेत्यान्योन्यसंयोगं परस्परसमाश्रयाः । महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति ते इति पुराणवाक्यस्यायमर्थः । तत्त्वानां संहतिर्द्वेधा विवक्षिता । पृथक् स्थित्यर्हसंयोगमात्ररूपा । तदनर्हविश्लेषविशेषरूपा चेति । पूर्वमेतद्द्वयाभावात्तत्त्वानि स्रष्टुं नाशक्नुवन्नित्याह ॥ **नानावीर्या इति** । एतदुभयं प्राप्यासृजन्नित्याह ॥ **समेत्येति** । नन्वेवमेकस्मिंस्तत्त्वे सर्वाणि तत्त्वानि सन्ति चेत्सर्वे शब्दाः सर्वत्र प्रसज्येरन्नित्यत आह ॥ **परस्परेति** । परस्परमाश्रयाश्रयिभावश्च न्यूनाधिकभावनिबन्धनः । तत्कृता च व्यवस्थेति भाव इति । एवं सामान्यतः सर्वत्र सर्वांशसद्भावमुपपाद्य सदृशे सदृशान्तरसद्भावमर्थापत्त्योपपादयति ॥ **किञ्च सोमाभाव इति** । प्रत्यक्षेणापीममर्थमुपपादयति ॥ **अपिच वस्तुन इति** ॥ **अत एवेति** । अल्पभूयोऽंशावगाहित्वादेवेत्यर्थः । दोषवशादल्पांशग्राहि विसंवादिप्रवृत्तिजनकपूर्वज्ञानं बाध्यं दोषापगमानन्तरं भूयोऽंशावगाह्युत्तरज्ञानं बाधकमिति भावः । शङ्खे पीतरूपस्यांशकल्पनासम्भवात् प्रकारान्तरेण तज्ज्ञाने याथार्थ्यमुपपादयति ॥ **पीतः शङ्खादाविति** ॥ **सुवर्णानुलिप्तेति** । तथाच परम्परासम्बन्धेन शङ्खे पीतरूपावगाहित्वात्तज्ज्ञानं यथार्थमिति भावः ।

एवं स्वप्नेत्यत्रैवं यथार्थी बोद्धव्या इति याथार्थ्यमात्रातिदेश एव विवक्षितो न पूर्वोक्तस्तदुपपादकप्रकारातिदेशः । स्वाप्नार्थादिषु सदृशे सदृशान्तरावयवसद्भावरूपस्य नयनगतद्रव्यसम्बन्धरूपस्य वोक्तप्रकारस्यासम्भवेन प्रकारान्तरेणैव तज्ज्ञानानां याथार्थ्यस्य परेण स्वग्रन्थे दर्शितत्वात् । तत्प्रकारश्च लेशतः कथ्यते । स्वाप्नार्थज्ञानं तावद्यथार्थमेव । यतः प्राणिनां पुण्यपापानुगुणं भगवतैव तत्तत्पुरुषमात्रानुभाव्यास्तत्तद्देशकालानुभवास्तत्तत्कालावसानास्तथाभूता एवार्थाः सृज्यन्ते । तथाहि स्वप्नविषया श्रुतिः । न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत इत्यादिका स हि कर्तेति वाक्याच्च । सत्यसङ्कल्पस्याश्चर्यशक्तेस्तथाविधं कर्तृत्वं नासम्भावितमित्यर्थोऽवगम्यते । सूत्रकारोऽपि सन्ध्ये सृष्टिराह हि निर्मातारं चैके पुत्रादयश्चेति सूत्रद्वयेन स्वाप्नार्थेषु जीवस्य स्रष्टृत्वमाशङ्क्य मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनाभिव्यक्तस्वरूपत्वादिति परमात्मैव तत्र स्रष्टेति परिहरति । स्फटिकलौहित्यमरीचिकाजलालातचक्रादिज्ञानेषु द्रव्यान्तरसम्बन्धाद्यथार्थप्रतीतिरिति निर्वाहः । स्फटिकलौहित्यं हि स्फटिकस्य जपाकुसुमसम्बन्धत्वात्प्रतीयते । जपाकुसुमसम्बद्धस्यापि पाषाणादेरस्वच्छत्वान्न तत्र लौहित्यं प्रतीयते । मरीचिकाजलज्ञानेऽपि तेजःपृथिव्योरम्बुनो विद्यमानत्वादिन्द्रियदोषेण तेजःपृथिव्योरग्रहणाददृष्टवशाच्चाम्बुनो ग्रहणाद्यथार्थत्वम् । अलातचक्रेऽप्यलातस्य द्रुततरगमनेन सर्वदेशसंयोगात्पूर्वोत्तरभावितत्तत्प्रदेशविशेषालातसंयोगक्रमाग्रहणाच्चथाप्रतीतिरुपपद्यते । सत्यचक्रप्रतीतावपि क्रमाग्रहणपूर्वकं तत्तद्देशसंयुक्ततत्तद्वस्तुग्रहणमेव । इयांस्तु विशेषः । तत्र क्रमाभावादेव क्रमाग्रहणम् । अत्र शैघ्र्यात्तदग्रहणमित्यतस्तदपि यथार्थम् । दर्पणादिषु निजमुखादिप्रतीतिरपि यथार्था । दर्पणादिप्रतिहतगतयो नायनरश्मयो दर्पणादिदेशग्रहणपूर्वकं निजमुखादिकं

गृह्णन्ति । तत्राप्यतिशैघ्र्यादन्तरालाग्रहणात्तथाप्रतीतिः । अत एव तत्र सव्यदक्षिणविपर्यासप्रतीतिः मलिनत्वाल्पत्वाभिमुख्य-प्रतीतिश्च यथार्था । स्वाभिमुखतया विपर्यस्तसव्यदक्षिणभावस्य दर्पणस्य मुखस्य चान्तरालग्रहणमेव तत्र न तु दर्पणादिगतसव्य-दक्षिणविपर्यासादिकं मुखगततया गृह्यते । येनान्यथाख्यातिः स्यादिति । दिङ्मोहेऽपि सर्वत्र सर्वदिग्भावात्प्राच्यादिव्यवहारस्य प्रतियोग्यपेक्षत्वात् । अदृष्टवशेन तत्तद्दिगन्तरप्रतियोगिनो दिगन्तरस्य च निरन्तरभानम् । अतो यथार्थविषयत्वम् । द्विचन्द्रादि-ज्ञानादावप्यङ्गुल्यवष्टम्भादिभिर्नायनतेजोऽभिभवेन सामग्रीभेदात्सामग्रीद्वयमन्योन्यनिरपेक्षं चन्द्रग्रहणद्वयं हेतुर्भवति । तत्रैका सामग्री स्वदेशविशिष्टं चन्द्रं गृह्णाति । द्वितीया तु किंचिद्वक्रगतित्वेन चन्द्रसमीपदेशग्रहणपूर्वकं चन्द्रं स्वदेशावियुक्तं गृह्णाति । अतः सामग्रीद्वयेन युगपद्देशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणे भवतः । ग्रहणभेदेन ग्राह्याकारभेदादेकत्र ग्रहणाभावाच्च द्वौ चन्द्राविति भवतीति विशेषः । देशान्तरस्य तद्विशेषणत्वं तु देशान्तरस्याग्रहीतस्वदेशचन्द्रस्य च निरन्तरं ग्रहणेन भवति । अगृहीतस्वदेशचन्द्रस्य प्रतीय-माने समीपदेशान्तरेऽसंसर्गो न गृहीतोऽतस्तद्विशेषणमिव न तु विशेषणतया भवति । येनान्यथाख्यातिः स्यात् । तत्र सामग्रीद्वित्वं पारमार्थिकं तेन देशद्वयविशिष्टचन्द्रग्रहणद्वयं परस्परमगृहीतभेदं पारमार्थिकम् । ग्रहणद्वित्वेन चन्द्रस्यैकस्यैव ग्राह्याकारद्वित्वं च पारमार्थिकमिति न किंचिदत्रायथार्थमिति । ननु पाञ्चभौतिकेष्वपि पदार्थेषु किंचित्कार्यं केनचित्प्रचुरेण भूतेन परिणामविशेषवताऽऽरब्धं तत्कार्यं यादृशपरिणामयुक्तं यद्भूतप्रचुरं तादृशपरिणामवतो भूतस्य कार्यान्तरेष्वपि विद्यमानत्वात्तेषु तथाविधतत्तद्भूतप्रचुरतत्कार्यविषयबुद्धिरुपपद्यते । अतो रजतादीनां शुक्तिकादौ सद्भावः त्रिवृत्करण-

पञ्चीकरणाभिधायिश्रुत्यादिमास एव । यथोक्तम् । शुक्त्यादौ रजतादेश्च भावः श्रुत्यैव बोधित इति । अतः कथमेतदित्यत आह ॥ न हीति ॥ नियत इति । कारणान्तराभावेन कार्याभावसम्भवादिति भावः ॥ अदृष्टादीति । अत्रादिपदेन साधारणाकारग्रहणभेदाग्रहणदोषा गृह्यन्ते ॥ कार्यानिश्चयेति । अदृष्टदोषादेः कार्यैकोन्नेयत्वात्कार्यस्वरूपस्य चेदानीमप्यनिर्धारितत्वान्नादृष्टादिकल्पकमत्रास्तीत्युक्तातिप्रसङ्गस्तदवस्थ एवेति भावः ॥ धर्मान्तरं चेति । अन्याघटितं जातिवदखण्डरूपमिति समयपादे वक्ष्याम इति भावः ॥ न भाव्यं चेति । भारनयनरूपबलीवर्दार्थक्रियारूपविशेषेणापि भवति । सा न स्यादित्यर्थः ॥ ककारेति । वर्णानां निरवयवत्वादित्यर्थः । दोषवशादित्यादिना परेण यत्प्रवृत्त्यादिकमुपपादितं तद्दूषयति ॥ रजतार्थिन इति । बाध्यबाधकभावोपीत्युक्तं दूषयति ॥ कथं चास्येति । भ्रान्तित्वं बाध्यत्वम् ॥ नूनं ब्रह्मज्ञानमिति । अनन्तगुणस्य ब्रह्मणः केनापि साकल्येन ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः ॥ अत एवेति । उक्तरीत्या बाध्याभावादेवेत्यर्थः । ननु पूर्वस्य शुक्तिरजतादिज्ञानस्य विद्यमानविषयकत्वेऽपि वाध्यप्रवृत्तिजनकत्वमेव बाध्यत्वम् । उत्तरज्ञानस्य पूर्वज्ञानप्राप्तप्रवृत्तिनिरोधकत्वमेव बाधकत्वमिति चेन्न । प्रवृत्तेरपि विषयसत्त्वे बाध्यत्वायोगात् । न च प्रवृत्तेरपि प्रतिबद्धोत्पत्तिकत्वमेव बाध्यत्वं नाविद्यमानविषयत्वमिति वाच्यम् । एवं ह्युत्पत्स्यमानप्रवृत्तिरेव बाध्या स्यान्न पूर्वमुत्पन्ना प्रवृत्तिः । न चोत्तरज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वमेव प्रवृत्तेर्बाध्यत्वम् । अननुगमापातात् । उत्तरज्ञानजन्यप्रध्वंसप्रतियोगिनि समीचीनपूर्वज्ञानेऽपि बाध्यत्वप्रसङ्गाच्च । अतो विषयासत्त्वव्यतिरेकेण प्रवृत्तेरपि न बाध्यत्वनिर्वाहः शक्य इति नोक्तप्रकारसम्भवः ॥ तदिदमुक्तं कथं चेति । न केनापि प्रकारेणेत्यर्थः ॥ अन्यच्चेति ।

त्र्यणुकादिवदतीन्द्रियावयवसमवेतत्वरूपं वाऽल्पतरावयवत्वरूपं वा सूक्ष्मत्वं विवक्षितं चेत्तर्हि त्र्यणुकादिवदेव पार्श्वस्थेनापि दृश्येतेत्यतिप्रसङ्गस्यापरिहारात् । अनेन सूक्ष्मत्वादिति वचनेन किमिति भावः ॥ **उभयोरिति** । द्रष्टृपार्श्वस्थयोरित्यर्थः ॥ **अन्यथाख्यातीति** । साक्षात्सम्बन्धेन पीतरूपभानेऽन्यथाख्यात्यापत्तिरित्यर्थः ॥ **अनुभवेति** । परम्परासम्बन्धेन तज्ज्ञानेऽनुभवविरोध इति भावः ॥ **एवमुदाहरणान्तराणीति** ॥ एवं स्वप्नस्फटिकलौहित्येत्यादिनोक्तानीत्यर्थः । अत्र विप्रतिपन्नानीत्युक्त्या केषांचिद्यथार्थत्वं सम्मतमिति सूचितम् । ते च स्वप्नस्फटिकलौहित्यदर्पणमुखप्रत्यया एव । स्वप्नानां वासनोपादानकानां भगवन्निर्मितानां सत्यत्वेन तज्ज्ञानानां यथार्थत्वस्यास्मन्मतेऽपि भावात् । स्फटिकलौहित्यदर्पणमुखप्रत्यययोश्च सत्यभूतप्रतिबिम्बावगाहितया यथार्थत्वस्यान्यत्र टीकाकारैरुक्तत्वात् । अनयोः परोक्तयाथार्थ्योपपादनप्रकार एव न तु सम्मतः । स्फटिकमणेर्जपाकुसुमसम्बन्धत्वाल्लौहित्यं प्रतीयत इत्यत्र किं साक्षात्सम्बन्धेन लौहित्यज्ञानं यथार्थमित्युपपादितमुत परम्परासम्बन्धेन । आद्येऽन्यथाख्यातिः । द्वितीयेऽनुभवविरोध इत्युक्तदोषात् । दर्पणमुखादिप्रत्ययेऽप्युक्तप्रक्रियायां स्वच्छतायाः अनुपयोगेन शिलाद्यभिहतनायनरश्मीनामपि निजमुखादिग्राहकतापातात् । विप्रतिपन्नानां मरीचिकाजलालातचक्रादिगन्तरद्विचन्द्रादिप्रत्ययानां यदोपादृष्टविशेषाधीनग्रहणादिना याथार्थ्यमुपपादितं तदपि कार्यनिश्चयोत्तरकालीनत्वादस्याः कल्पनाया इत्युक्तदोषेण निरसनीयमिति भावेनोक्तम् ॥ **एवं निरसनीयानीति** । किंच मरीचिकाजलप्रत्यये तेजःपृथिव्योरग्रहेण यदम्बुमात्रग्रहणमुक्तं तदतीव मन्दम् । अधिष्ठानतया तत्रापि तेजःपृथिव्योरन्यतरस्य भानानियमात् । न च साधारणाकारेण तज्ज्ञानमस्त्येवेति वाच्यम् । तज्ज्ञानस्याम्बुज्ञानादभेदेऽन्यथाख्यात्यापत्तिः।

भेदे ज्ञानैक्यानुभवविरोधः । यद्यलातचक्रप्रतीतिर्यदि पूर्वोत्तरभावितत्तद्देशविशेषालातसंयोगक्रमाग्रहणमात्रात्स्यात्तदा तत्तद्देशतत्तद्वस्तुसंयोगयौगपद्याग्रहणात्तत्रालातचक्रत्वप्रतीतिरपि कुतो न स्यात् । दिगन्तरे दिगन्तरसद्भावोऽप्यप्रामाणिकः । दिशो व्याप्तत्वेऽपि तद्भागानामव्याप्तत्वात् । पञ्चीकरणादेश्च भूतमात्रनिष्ठत्वात् । द्विचन्द्रादिज्ञानेऽपि स्वदेशवियुक्तचन्द्रस्य समीपदेशस्य च यद्यसंसर्गाग्रहात्तज्ज्ञानयोर्भेदाग्रहाद्वा तद्विशिष्टव्यवहारस्तदा तयोः संसर्गग्रहात्तज्ज्ञानयोश्चाभेदग्रहात्तद्विशिष्टव्यवहारोऽपि किं न स्यात् । अदृष्टवशादिति तु निरस्तम् । अत्रापि ज्ञानैक्यानुभवविरोध इत्याद्यभिप्रेत्योक्तम् ॥ **अलं विस्तरेणेति** । तार्किकैकदेशिमतमपाकर्तुमनुवदति ॥ **अन्यास्त्विति** ॥ **गृह्यमाणयोरिति** । अत्रैकं विज्ञानं विभ्रम इत्यन्यथाख्यातिमतवैलक्षण्यसूचनायोक्तम् । निर्विकल्पकव्यावृत्तये सविकल्पमिति । नेदं रजतमिति बाधव्यावृत्तये भेदाग्राहीति । अयं घट इति ज्ञानमपि पटादिप्रतियोग्यनुपस्थितिदशायां ततो भेदाग्राहि भवत्येव । अतस्तद्व्यावृत्तये गृह्यमाणयोरिति । आरोप्यस्य रजतादेरन्यत्र सत्त्वे पुरोदेशेऽसत्त्वे सति सत्त्वादिति । परिशेषं प्रमाणं विवक्षुस्तत्र विशेष्यासिद्धिवारणाय तस्य सत्त्वं तावत्साधयति ॥ **यद्धि यथेत्यादिना** ॥ **संवादसद्भावाच्चेति** । रजतमिति सामान्याकारेण प्रतीत्यन्तरसद्भावादित्यर्थः । देशान्तरे रजतप्राप्तिरूपसंवादसद्भावादित्यर्थ इत्यप्याहुः । आरोप्यस्य सत्त्वेऽर्थापत्तिमप्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ **अनुभवविरोधादिति** । तथाच स्वत्वसाधकानुमानार्थापत्त्योर्बाधितविषयत्वमिति भावः ॥ **मानाभावादिति** । तथाच नासत्त्वप्रतीतेः सङ्कोचो युक्त इति भावः । अन्योन्याश्रयादुक्तपरिशेषस्योक्तबाधप्रतीतिसङ्कोचकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन सम्भावितं तत्सङ्कोचकं प्रमाणान्तरं विकल्प्य दूषयति ॥ **भ्रान्त्यनुभवो वेत्यादिना** । दोषदूषितं चक्षुः

शुक्तिकामात्रसन्निकृष्टमपि विप्रकृष्टरजतात्मना दर्शयतीति भ्रान्त्यनुभवस्यान्यत्र विद्यमानरजतविषयकत्वमुपपादितमस्तीति विकल्प-कोटिता। बाधानुभवस्य त्वभावज्ञानरूपतया तत्र चान्यत्र सत एव प्रतियोगिन उपनीतस्य भानाङ्गीकारात्तत्कोटिता॥ भ्रान्त्यनुपपत्तिर्वेति। अत्र प्रतीतस्य रजतस्यान्यत्राप्यसत्त्वे प्रतीतेरसम्भवेन संस्काराभावे भ्रमानुपपत्तिरित्यर्थः॥ बाधानुपप-त्तिर्वेति। बाधानुभवस्यात्र सत्तानवगाहित्वेऽपि तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽन्यत्र रजतस्य सत्त्वं सिध्यति। अत्र रजतं नास्तीति निषेधस्या-न्यत्र सत्त्वं विनाऽनुपपत्तेः। सद्भ्यामधिकरणप्रतियोगिभ्यामभावो निरूप्यत इति तत्सिद्धान्तादिति भावः। ननु भ्रान्त्यनुभवस्य रजतसत्तांऽशे बाधाभावात्कथमप्रमात्वमित्यत आह॥ अत्रैवेति। स्यादेतदेवं यदि रजतं सदित्येव भ्रमाकारः स्यान्न ह्येवं किं त्वत्रैव सदिति। न ह्ययमबाधितो नाप्यन्यत्र सत्तामवगाहते येन तत्सिद्धिर्भ्रान्त्यनुभवो न स्यात्। तथाच दोषदूषितं चक्षुरित्यादि त्वदीयमुपपादनमप्रामाणिकमिति भावः॥ अत्र प्रतीतस्यैवेति। न चात्र प्रतीतस्यान्यत्र सत्त्वे विशेषणज्ञानासम्भवात्कथं तद्वि-शिष्टज्ञानमिति वाच्यम्। प्रमेयत्वेन दण्डज्ञाने तद्विशिष्टप्रत्ययादर्शनेन विशेषणतावच्छेदकप्रकारेण विशेषणज्ञानं हेतुरिति वक्तव्यम्। न च तत्सम्भवति गौरवात्। लाघवेन विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव विशिष्टज्ञानहेतुत्वात्। तदिहाप्यस्ति। यत्किंचिद्रजते रजतत्वप्रकारकज्ञानस्य सम्भवादित्याशयात्। अत्र प्रतीतस्यैवान्यत्र सत्ता कुतः कल्प्येत्यत उक्तम्॥ एतद्रजतस्येति। अन्यत्राप्यसत्त्वे तदनुभवासम्भवेन संस्कारस्याप्यसम्भवादित्यत आह॥ सद्रजतान्तरेति। ततश्चानुभवस्य समानप्रकारकतयैव संस्कारजनकत्वं न तु समानविशेष्यकत्वेनापि गौरवादिति भावः॥ एतेनेति। असतः प्रवृत्त्ययोग्यत्वेनात्र प्रतीतस्यान्यत्राप्यसत्त्वे प्रवृत्तेरनुपपत्तेरित्ये-

तदपि न ह्यन्यत्र सत्त्वस्य साक्षात्प्रवृत्तावुपयोगं पश्यामः । संस्कारादिना हि तदुपयोग इत्युक्तरीत्या परास्तमित्यर्थः । असत्त्वे कथं प्रतीतिरित्यत्रैव दूषणान्तरमाह ॥ **किञ्चासतः प्रतिभासासम्भव इति** । नन्वसतो धर्मिण एव प्रतीतिस्तादात्म्यस्य तु धर्मत्वादसतोऽपि प्रतीतिः किं न स्यादित्यत आह ॥ **धर्मधर्मिभावस्त्विति** । वैधर्म्यमात्रमेतन्नोक्ता प्रतीतिः प्रतीत्योपपादकम-प्रयोजकत्वादिति भावः । एवं विमतं सत् तथा प्रतीतत्वादित्यस्य बाधितविषयत्वमभिधायाधुना व्यभिचारमप्याह ॥ **एतेन यद्य-थेति** । तादात्म्ये व्यभिचारेणेत्यर्थः । ननु हेतौ बाधकाभावे सतीति विवक्षितमग्रेऽतो न व्यभिचार इत्यत आह ॥ **असदेव रजतमिति** । तथा चासिद्धिरिति भावः । दूरस्थयोश्चूतपनसयोस्तादात्म्यमात्रमसदिति पूर्वेणान्वयः । कुत इत्यत आह ॥ **एक एवायमिति** । बाधाकारप्रदर्शनमिदं भ्रमस्तु इमौ चूतावित्येवमाकारो द्रष्टव्यः । एक एवायं चूत इत्यनन्तरमपरस्तु पनस इति शेषः । तथाच पनसरूपाधिष्ठानवदारोप्यस्य चूतस्याप्यबाधेन पुरोदेशे सत्यतया विषयीकरणान्नासत्त्वं रजतादिभ्रमे तु रजतादेः पुरोदेशे बाधेनासत्त्वस्यैव विषयीकरणादसत्त्वमेव तस्याङ्गीकार्यमिति भावः । आत्माख्यातिपक्ष इत्यत्रात्मशब्देन स्वपर्यायेण ज्ञानं विवक्षितम् । **विवेकाग्रहवादस्येति** । तथाच न तद्रीत्येदं रजतमिति ज्ञानस्य सन्मात्राविषयकत्वामित्यसतोऽप्यवभासो युक्त इति भावः ॥ **शुक्त्यादिनेति** । तन्मते प्रागूर्ध्वं च सत्यं शुक्तिकाशकलमिदंकारास्पदं भिन्नमेवेति भावः ॥ **केशोण्ड्रकादीति** । तत्राधिष्ठानाभावादिति भावः । एवमारोप्यस्य सत्त्वासत्त्वसदसत्त्वपक्षान्निरस्याथ सदसद्वैलक्षण्यपक्षमपि प्रतिक्षेप्तुमाह ॥ **माया-वादिन इति** । तादात्म्यवदिति दृष्टान्ताभिधानं स्वरीत्यैव । अत एव दूषणावसरेऽस्माभिरसत्त्वेनाङ्गीकृतत्वादिति वदिष्यति ।

असत इत्युपलक्षणम् । सत इत्यपि ग्राह्यम् ॥ **अविद्यापरिणामितयेति** । अविद्याया अप्रकाशरूपत्वेन तत्परिणामस्यापि भ्रमस्य नार्थप्रकाशात्मज्ञानत्वं युक्तमिति भावः ॥ **असिद्धेरिति** । प्राकट्यापरपर्यायज्ञाततताया दूष्यत्वादिति भावः ॥ **बाध्यत्वादिति** । अत्र च न पूर्वहेतुवद्विरुद्धत्वमिति भावः ॥ **सत्त्वासत्त्वे इति** । धर्मद्वयस्य पक्षतयोक्तत्वाद्रूपरसवदिति धर्मद्वयं दृष्टान्ततयोक्तमिति मन्तव्यम् । एकधर्मिनिष्ठौ यावत्यन्ताभावौ तत्प्रतियोगिनी इति द्वित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वं साध्यतया विवक्षितम् । धर्मद्वयनिष्ठं धर्मत्वमेव हेतुतया विवक्षितम् । अन्यथैकस्मिन्व्यभिचारापत्तेः । तत्र च दृष्टान्ततया धर्मद्वयप्रदर्शनं युक्तमेवेत्याहुः । भिन्नाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यास्मकं सिद्धतया सिद्धसाधनतावारणायैकधर्मीति साध्ये विशेषणमिति ज्ञातव्यम् । साध्येऽत्यन्तपदस्य विवक्षायां बाधः । अविवक्षायामर्थान्तरतेत्याह ॥ **सत्त्वासत्त्वयोरित्यादिना** ॥ **घटादाविति** । अत्रादिपदेन शशशृङ्गादिकं ग्राह्यम् । एवमग्रेऽपि । नन्वसत्त्वस्य धर्म्यभावात्कुत्र प्रत्यक्षादिसिद्धत्वमित्यत उक्तम् ॥ **अभावप्रतियोगित्वलक्षणमिति** । तथाच प्रतियोगित्वस्य रूपादिवद्धर्मिसत्तासापेक्षत्वाभावेन धर्म्यभावेऽपि प्रत्यक्षादिसिद्धत्वमिति भावः । ननु नात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्यते येन बाधो नाप्यन्योन्याभावप्रतियोगित्वं येनार्थान्तरता । किं त्वेकधर्मिनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वमेवातो नोक्तदोष इत्याशयेन शङ्कते ॥ **एकस्मिन्न स्त इतीति** ॥ **तथा सतीति** । विशेषणत्वरूपधर्मत्वस्य धर्मिसाधारणत्वे धर्मधर्मिसाधारणं वस्तुत्वमेव धर्मत्वमित्युक्तं स्यादित्यर्थः ॥ **अभावप्रतियोगित्वरहित इति** । तस्य पारमार्थिकत्वान्निर्धर्मकत्वाच्चेति भावः । ननु निर्विशेषे वस्तुत्वमपि नेति कथं व्यभिचार इत्यरुचेराह ॥ **अपि चेति** ॥ **तथाऽप्येकत्वेति** । एकत्व-

गुणवति यानि भिन्नानि घटपटादीनि तत्र प्रत्येकं सत्त्वासत्त्वयोः संसर्गनिषेधेत्यर्थः । निषेधाधिकरणयोर्भिन्नत्वेऽपि प्रत्येकमेकत्वगुणवत्त्वसम्भवेन त्वदभिलषितमुभयनिषेधधर्म्यैक्यं न सिध्यतीति भावः ॥ **सत्त्वमिति** । अत्रात्मभिन्नशशविषाणाद्यसन्निकृष्टसंसर्गाभावप्रतियोगित्वेनार्थान्तरत्ववारणायासत्त्वानाधिकरणेत्यनात्मविशेषणम् । निर्धर्मकात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगित्वेनार्थान्तरत्वपरिहारायानात्मेति ॥ **असत्त्वमिति** । अत्राप्यनात्मपदकृत्यं पूर्ववदेव सिद्धसाधनतावारणाय सत्त्वानधिकरणेत्यनात्मविशेषणम् । हेतौ च प्रमेयत्वादौ व्यभिचारवारणायानात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगीति धर्मविशेषणम् । तथाच व्यतिरेकिधर्मत्वं हेतुरित्युक्तं भवति ॥ **परेणेति** । त्वत्प्रतिवादिनेत्यर्थः ॥ **शशविषाणादाविति** । यथा सद्रूपेऽपि ब्रह्मणि निर्धर्मकत्वेन सत्त्वासत्त्वाभाव एवमसद्रूपेऽपि शशविषाणादौ निर्धर्मकत्वेनासत्त्वाभाव इत्यर्थः ॥ **रूपादीनामिति** । रूपादिप्रतियोगिकसंसर्गाभावाधिकरणस्यानात्मनो गुणक्रिययोः सत्त्वाधिकरणत्वादिति भावः । किं विशिष्टस्य साध्यत्वमङ्गीकृत्य तस्यैव विशकलितप्रसिद्धिरुच्यते उत स्वतन्त्रं साध्यद्वयमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **विशिष्टस्येति** । द्वितीयं शङ्कते **सद्विलक्षणत्वेति** ॥ **सिद्धसाधनत्वस्येति** । सद्वैलक्षण्यलक्षणसाध्य इति शेषः ॥ **बाध्यत्वस्येति** । पराभिप्रेतस्य प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपस्येति शेषः ॥ **अनन्तरमेवेति** । तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिरित्यत्रेति शेषः ॥ **अन्यथाख्यातीति** । अर्थक्रियाऽनर्हेऽपि प्रातिभासिकरजते व्यावहारिकरजतधर्मभूतार्थक्रियासामर्थ्यप्रतीतावन्यथाख्यातिप्रसङ्गः । अन्यत्रान्यधर्मसंसर्गाख्यातेरेवान्यथाख्यातित्वादिति भावः । ननु नान्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गः । तत्र प्रतीतस्याप्यर्थक्रियासामर्थ्यस्यानिर्वचनीयत्वादित्यत आह ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** ।

तस्यानिर्वचनीयत्व इत्यत्रेति शेषः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । निर्विशेषे स्वयं भाते किमज्ञानादृतं भवेदित्यादाविति शेषः ॥ **तत्सम्भिन्नतयेति** । तदनुविद्धतयेत्यर्थः ॥ **सर्वोपलब्धीति** । शुक्तिवदेव रजतस्यापि पराक्त्वात्सर्वेषामुपलब्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः । गूढाभिसन्धिराह ॥ **रजतग्रहणेऽधिकरणग्रहणस्येति** । आशयमविद्वान् शङ्कते ॥ **रजतं गृह्यमाणमिति** । आशयमुद्घाटयति ॥ **शुक्तिसम्भेदेति** । येनाधिकरणग्रहणे इन्द्रियोपयोगः स्यादित्यर्थः । त्वया रजतस्य पदार्थान्तरत्वाङ्गीकारात् । अन्यथा घटोऽपि नियमेन शुक्तिसम्भिन्नतया प्रतीयेत । शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्याविद्यानिवर्तकत्वान्नियमेन तत्साम्भिन्नतया प्रतीयत इति तु निरस्तमिति भावः ॥ **प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिरिति** । रजतत्वविशिष्टपुरोवर्तिज्ञानस्यैकस्यैव प्रवृत्त्यादिजनकत्वस्य समर्थितत्वादिति भावः । ज्ञानैक्यानुभावानुपपत्तिरादिशब्दार्थः ॥ **फलैक्यादिति** । इदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्यैवेदंवृत्तौ रूपवृत्तौ च प्रतिफलनादिति भावः ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । यत्किंचिद्व्यभिचारि स्याद्दर्शनं मानसं हि तदित्यत्र शुक्तिरजतादिज्ञानं न साक्षिरूपं किन्तु चक्षुरादिकरणकं मनःपरिणतिरूपमेवेति अस्याः प्रक्रियाया निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **द्वितीयेऽन्तर्भवतीति** । बाधकं नेतीति द्वितीयकल्पेऽन्तर्भवतीत्यर्थः ॥ **अनुभवविरोधादिति** । नरशिरसि विषाणं जानामीत्यनुभवविरोधादित्यर्थः ॥ **अत एवेति** । प्रतिवादिप्रयुक्तपदेषु व्यभिचारादेवेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । इदं च तार्किकरीत्योक्तम् । स्वमते घटस्य कारणात्मना पूर्वं सत्त्वाद्घटो जायत इत्यत्र मृद्घटीभवतीत्यर्थकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च नेदमापादनं सम्भवतीति ध्येयम् । ननु घटः प्राक् सन्नेव कुलालव्यापारादभिव्यज्यतेऽतो नेदमापादनं युक्तमित्यत आह ॥ **सत्कार्यवादं त्विति** ॥

अन्यथाख्यातिवादिभिस्त्विति । वस्तुनो वस्त्वन्तरात्मनाऽवभासस्यैवान्यथाख्यातिरूपत्वादिति भावः ॥ **न हि कारणसामग्र्ये सतीति** । यदि रजतेदमंशयोरन्यथात्वं सत्स्यात्तर्हि ततः प्रमारूपकार्यं स्यादेव । समनस्केन्द्रियसान्निकर्षादिरूपज्ञानजनकसामग्र्याः सत्त्वात् । अन्यथा भ्रमस्यैवानुपपत्तेः । केवलं तत्रान्यथात्वरूपाविषयाविलम्बेन प्रमाविलम्बस्तत्र वाच्यः सोऽपि चेदस्तीत्युच्यते तर्हि प्रमा स्यादेव सामग्र्याः प्राप्तत्वादिति भावः ॥ **तत्किमर्वचनीयतयेति** । अत्र सर्वत्रानिर्वचनीयत्वपदेन प्रातिभासिकत्वमेव विवक्षितमिति द्रष्टव्यम् ॥ **विशिष्टप्रतीततेति** । अपरोक्षतया सत्त्वेन च प्रतीततेत्यर्थः ॥ **यत्रैवारोपपर्यवसानमिति** । सत्त्वस्यारोपपर्यवसानं ह्युभयत्र वक्तव्यम् । यदा सत्त्वं प्रातिभासिकतयाऽसत्त्वेन वा प्रतीयते तदा । यदा वा तदसदेव सत्त्वेन प्रतीयते तदेति । तत्राद्ये प्रवृत्त्यभावः । द्वितीये सत्त्वेनापरोक्षतया च प्रतीतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **पूर्वपूर्वारोपानुपपत्ताविति।** पूर्वस्य रजतानिर्वचनीयत्वस्यैवाद्याप्यसिद्ध्या तदारोपस्यासिद्धौ तस्य प्रवृत्तिजनकत्वाय कल्प्यमानोत्तरोत्तरव्यावहारिकत्वारोपाणामप्यसिद्ध्या प्रथमारोपात्प्रवृत्तिलक्षणं कार्यं त्वन्मते नोपपद्यत इत्यर्थः ॥ **विशेषणभेदेनेति** । अत्र विशिष्टप्रत्ययशब्देनोक्ततत्तद्व्यावहारिकत्वविशिष्टप्रत्यय एव विवक्षितः । विशेषणशब्देनोक्तानि व्यावहारिकत्वान्येव विवक्षितानि । तानि च प्रातिभासिकत्वात्प्रतीतिघटितस्वरूपाण्येव नार्थगतानि । एवं चोक्तप्रतीतिगर्भव्यावहारिकत्वरूपाविशेषणानां भेदेऽङ्गीक्रियमाणे तद्घटकोक्तविशिष्टप्रत्ययभेद आवश्यक इति प्रकृताभिप्रायेणैवेदमुक्तमित्यवधेयम् । अतो दण्डकुण्डलरूपाविशेषणभेदेऽपि विशिष्टप्रत्ययैक्यदर्शनात्कथमेतादिति शङ्काऽनवकाशः । ब्रह्मणि वेत्यत्र ब्रह्मणि पारमार्थिकमिवाम्बरादेर्मायोपाधिकं व्यावहारिकमिवेतीवशब्दयोजना

द्रष्टव्या ॥ **उक्तमिति** । स्वग्रन्थ इति शेषः । मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं मिथ्येत्यानिर्वचनीयतोच्यते । अज्ञानमिति जडात्मिकाऽ-विद्याशक्तिर्ज्ञानपर्युदासीनोच्यते तन्निमित्तस्तदुपादान इति तद्वाक्यार्थः । अत्र ज्ञानाभाववारणाय मिथ्येतिपदम् । भ्रान्तिज्ञान-वारणायाज्ञानेति पदमित्याहुः ॥ **प्रकृत्याधिकरण इति** । अन्यथा चेत्स्वतोऽन्यतेत्यत्रेति शेषः ॥ **हेत्वर्थेति** । लिङ्गवचनस्य हेतुत्वाद्धेत्वर्थेति प्रयुक्तमिति ध्येयम् । नन्वद्वितीयत्वादिधर्माणामपि चैतन्याभिन्नत्वाङ्गीकारात्कथं मिथ्यात्वमित्यत आह ॥ **मिथ्यात्वं चेति** ॥ **निर्विषयस्येति** । न च भाविघटविषयकज्ञानमिवाज्ञानमपि भाविमिथ्याधर्मविषयं पूर्वं निर्विषयमेवाव-तिष्ठत इति वाच्यम् । वैषम्यात् । अधिष्ठानावरणं विना भाविमिथ्याभूतधर्मकल्पनाया एवायोगेन मिथ्याभूतधर्मकल्पनापूर्वम-ज्ञानावरणत्वस्यावश्यकत्वात्तस्य च विषयाभावेऽसम्भवात्तादिदमुक्तम् ॥ **आवरणस्येति** । एवं चाज्ञानस्यावरणत्वासिद्धौ मिथ्या-विशेषसिद्धिस्तत्सिद्धौ चाज्ञानस्यावरणत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयोऽभिप्रेत इति द्रष्टव्यम् ॥ **कारणस्येति** । कारणस्य कार्योपजीवित्वा-दर्शनाच्चेत्यर्थः । अन्यथाज्ञानस्य ब्रह्माश्रितत्वपक्षस्यैवेदानीं दूष्यमाणत्वेनासङ्गत्यापत्तेरिति ध्येयम् ॥ **जडे आवरणेति** । जडं प्रत्यावरकत्वानभ्युपगमाच्चेत्यर्थः ॥ **जडाश्रयत्व इति** । तत्किं जीवाश्रयमुत जडाश्रयमिति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्ष इत्यर्थः । तथा च न तत्पक्षदूषणमुक्तरीत्या बहिरेव द्रष्टव्यम् । किं त्वाचार्यैरेवात्र कृतमिति भावः ॥ **किं नाम प्रातिभासिकमिति** । सत्त्वेन प्रतिभासरूपं वा प्रतिभासमात्रकालीनं वेत्यर्थः । ततः किमित्यत आह ॥ **न च तत्प्रतिभास इति** । तथा च निष्क-लङ्कचैतन्यस्याविद्यासम्बन्धं विना तत्प्रातिभासत्वासम्भवात्तत्प्रातिभासात्पूर्वमविद्याभासत्वं वाच्यम् । तच्च तत्प्रातिभासादिरूपमेवेति

तत्पूर्वमपि प्रतिभासान्तरमुक्तन्यायेन वाच्यमित्यनवस्थेति भावः । अनादिभावरूपमित्यादिनाऽज्ञानलक्षणमुक्तम् । तत्र प्रपञ्चप्रागभावं ब्रह्मस्वरूपं च व्यावर्तयितुं क्रमेण विशेषणानीति ज्ञातव्यम् । अहमज्ञ इति विषयानालिङ्गिताज्ञानाश्रयत्वावगाहिनी मामन्यं च न जानामीति त्वात्माऽनात्मरूपविषयालिङ्गिताज्ञानाश्रयत्वावगाहिनी प्रत्यक्षप्रतीतिरुपन्यस्ता । अत्रानात्मनोऽज्ञानविषयत्वमनुभवमवलम्ब्यैवोक्तं न तु वस्तुतः । विवरणमतेऽज्ञानस्यात्ममात्रविषयकत्वादिति ध्येयम् । विपक्षे बाधकाभावादप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य किमेतत् षष्ठप्रमाणवादिनां चोद्यमुत प्रत्यक्षाभाववादिनामिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ अभावस्येति । योग्यत्वे सत्यनुपलब्ध्याख्यषष्ठप्रमाणविषयत्वेनाभावस्य पारोक्ष्यम् । ततश्चाभावप्रत्ययस्य परोक्षत्वभङ्गो बाधक इत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह ॥ प्रत्यक्षेति । कथमसम्भव इति शङ्कायां किं धर्मिप्रतियोगिनावनुभूय ज्ञानाभावमनुभवत्युताननुभूयेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह ॥ मयीति । द्वितीयं दूषयति ॥ अनवगत इति । धर्म्यादिप्रतिपत्तेरभावप्रतिपत्तिकारणत्वात्तदभावे कार्याभाव इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रेत्याह ॥ सुतरामिति । धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योरित्येतं दोषमभावस्य षष्ठप्रमाणगम्यत्ववादिमतेऽनुमेयत्ववादिमते चातिदिशति ॥ षष्ठप्रमाणगोचरे फललिङ्गाभावानुमेये चेति । अर्थेन सहानुभूयमानत्वादप्यज्ञानं न ज्ञानाभाव इत्याह ॥ इहेति । इह लोके त्वदुक्तमर्थं न जानामीति ज्ञानमनुभूय प्रवर्तन्त इति सम्बन्धः । अर्थे विज्ञातेऽपि तद्गतसङ्ख्याज्ञानाभावाभिप्रायेण व्यपदेशसम्भव इत्याशङ्क्य निदर्शनान्तरमाह ॥ सङ्ख्यामिति । सङ्ख्यायां सङ्ख्यान्तराभावात्सङ्ख्यां न जानामीत्युक्ते सङ्ख्यानाज्ञानाभावविषयत्वं विरुद्धमित्यर्थः । तत्रापि परोक्षतया ज्ञातेऽपरोक्षज्ञानाभावाभिप्रायेण व्यपदेशोपपत्तिमाशङ्क्य

नित्यपरोक्षात्पूर्वादौ व्यपदेशस्यापरोक्षज्ञानाभावाभिप्रायत्वानुपपत्तेर्नैवमित्याह ॥ शास्त्रेति । जानन्नेव न जानामीति ब्रूते परपरीक्षार्थं न त्वज्ञानसम्भवादित्याशङ्क्य श्रवणगुरुशुश्रूषणाद्यनुपपत्त्या तत्राज्ञानं कल्प्यत इत्याह ॥ तच्छ्रवणादाविति । अर्थज्ञानतदभावयोर्यथा न समानकालत्वं तद्वत्तदज्ञानतज्ज्ञानयोरपि । एतज्ज्ञानं नैतज्ज्ञानसमानकालीनमेतदज्ञानत्वादेतज्ज्ञानाभाववदित्याशङ्क्याप्रयोजकत्वेन परिहरति ॥ भावरूपाज्ञानेति । भावाभावयोः खल्वेककालत्वं विरुद्धं न तु भावयोः । न हि घटभावे पटभावानुपपत्तिरित्यर्थः । एतादृशज्ञानं नैतज्ज्ञानसमानकालीनमेतज्ज्ञाननिवर्त्यत्वादेतज्ज्ञानप्रागभाववदित्याशङ्क्य किं ज्ञानशब्देन वृत्तिर्विवक्ष्यते उत साक्षी । नाद्यः । सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीयेऽसिद्धिमाह ॥ न चेति । विमतं नाज्ञाननिवर्तकं तत्स्फोरकत्वाद्यद्यत्स्फोरकं न तन्निवर्तकं यथा घटज्ञानमित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह ॥ न हीति । घटज्ञानेन घटस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । असिद्धो हेतुरिति शङ्कते ॥ नन्विति । किं साक्षिचैतन्यं घटविशेषिताज्ञानं भासयत्युत केवलम् । नाद्यः । विषयस्य प्रमाणगम्यत्वनियमात् । अन्यथा प्रमाणवैयर्थ्यात् । नेतरः । अज्ञानमित्यप्रतीतेरित्यर्थः । केवलस्य साक्षिवेद्यत्वाभावेऽपि विशिष्टस्य साक्षिवेद्यत्वादज्ञानस्फोरकत्वं सिद्धमित्याह ॥ उच्यत इति । न च प्रमाणवैयर्थ्यमपीत्याह ॥ तत्र ज्ञाततयेति । प्रमाणानां ज्ञातताजनकत्वान्न वैयर्थ्यमित्यर्थः । न च केवलस्य साक्षिवेद्यत्वाभावे विशिष्टस्यापि न साक्षिवेद्यत्वमिति वाच्यम् । केवलस्य परमाणोर्मानसप्रत्यक्षत्वाभावेऽपि परमाणुमहं जानामीति ज्ञानविशेषणतया प्रत्यक्षविषयत्वोपगमादित्यर्थः । ज्ञातताविशिष्टस्य प्रमाणव्यवधानेन चिद्भास्यत्वे विषयत्वाविशेषादज्ञातताविशिष्टस्यापि सव्यवधानत्वमित्याशङ्क्याह ॥ अन्यस्त्विति । अज्ञा-

तताया अनादित्वान्न तज्जनने प्रमाणापेक्षा । नापि तद्बोधने विरोधात् । तस्मात्साक्षात्साक्षिवेद्यत्वमित्यर्थः । अज्ञानस्योक्तप्रत्यक्षतां निगमयति ॥ इतीति । धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्न ज्ञानाभावप्रतिपत्तिरित्युपपत्तिशब्दार्थः ॥ **न च स्मरणाभाव इति** । तथा च नान्योन्याश्रय इति भावः ॥ **व्यभिचारादिति** । उपेक्षणीये स्मरणाभावेऽपि ज्ञानसद्भावादिति भावः । साध्यविशेषोपादानेन सिद्धस्य धर्मिविशेषस्य स्पष्टीकरणार्थं प्रमाणज्ञानमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । वस्तुपूर्वकमित्युक्ते आत्मलक्षणवस्तुपूर्वकतयाऽर्थान्तरत्वं तदर्थं वस्त्वन्तरेति । आत्माभिन्नपूर्वकमित्यर्थः । चक्षुरादिव्यावृत्त्यर्थं स्वदेशगतेति । अदृष्टादिकं व्यावर्तयितुं स्वनिवर्त्येति । उत्तरज्ञाननिवर्त्यपूर्वज्ञानव्यावृत्त्यर्थं स्वविषयावरणेति विशेषणम् । प्रागभावव्यावृत्त्यर्थं स्वप्रागभावेति । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तपूर्वकमित्युक्तौ विषयेणार्थान्तरता । तदर्थं स्वविषयावरणेति । स्वविषयावरकान्धकारव्यावृत्त्यर्थं स्वनिवर्त्येति । विषयगताज्ञातताव्यावृत्त्यर्थं स्वदेशगतेति । मिथ्याज्ञानं व्यावर्तयितुं वस्त्वन्तरेतीति विवरणटीकानुसारेण पक्षविशेषणप्रयोजनानि द्रष्टव्यानि । अथवा धर्म्यंशप्रमाणव्यावृत्तेरिदमित्याकाराया अज्ञानानिवर्तकाया अपक्षत्वाय विवादेति विशेषणम् । रूप्यादिज्ञाने बाधवारणाय प्रमाणपदम् । स्वप्रागभावं स्वोत्पादकादृष्टं स्वप्रतिबन्धकादृष्टं विषयगतमज्ञातत्वं च व्युदसितुं साध्ये विशेषणानि । हेतौ च धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानेषु व्यभिचारवारणायाप्रकाशितेति । अर्थपदं तु स्पष्टीकरणार्थम् । दृष्टान्ते सौरालोकप्रदेशस्थदीपप्रभाव्यावृत्त्यर्थमन्धकारेति । द्वितीयादिप्रभासु साध्यसाधनवैधुर्यपरिहाराय प्रथमेति विशेषणम् ॥ **अभावो ह्यभावस्येति** । अभावाख्यस्यानुपलब्धिरूपप्रमाणस्येत्यर्थः । साध्ये देवदत्तनिष्ठेति प्रमाणज्ञानाभावविशेषणम् । न प्रमाण-

ज्ञानस्य। तस्मादन्तःकरणसमवेतत्वेन देवदत्तगतत्वाभावात्। देवदत्तसम्बन्धित्वमात्रविवक्षायां तु यज्ञदत्तानिष्ठदेवदत्ताविषयकप्रमाप्रागभावातिरिक्तदेवदत्तीयघटप्रमाप्रागभावानिवर्तकत्वेन देवदत्तप्रमायां सिद्धसाधनादिति केचिदाहुः। तन्न। पक्षे देवदत्तनिष्ठेत्यस्य प्रमाणज्ञानविशेषणत्वोक्त्ययोगात्। अतस्तार्किकरीत्यैवेदमुभयत्र प्रमाणज्ञानविशेषणमुपात्तमिति न कोऽपि दोष इति। पक्षेऽभावातिरिक्तानाद्यज्ञानमादाय साध्यसिद्धिर्दृष्टान्ते तु देवदत्तीयप्रमाप्रागभावभिन्नयज्ञदत्तप्रमाप्रागभावमादायेति द्रष्टव्यम्। अत्र पक्षगतविशेषणकृत्यं पूर्ववत्। प्रमाणज्ञानमात्रपक्षीकारे यज्ञदत्तप्रमायां सिद्धसाध्यताऽतो देवदत्तानिष्ठेतिविशेषणमिति द्रष्टव्यम्। साध्ये देवदत्तानिष्ठेतिविशेषणमप्रसिद्धिवारणाय। यज्ञदत्तप्रमायामभावातिरिक्तानादिनिवर्तकत्वासम्मतेः। प्रमाणज्ञानप्रागभावातिरिक्तेतिविशेषणं प्रागभावमादाय सिद्धसाधनतावारणाय। पूर्वज्ञानं मिथ्याज्ञानं वाऽऽदाय सिद्धसाधनतापरिहारायानादेरिति॥ त्वदुक्तमर्थमिति। अत्र त्वदुक्तमर्थमित्यनुवादबलेन तद्विषयकज्ञानसिद्धेर्न ज्ञानाभावविषयकत्वमस्य कल्पनीयमिति भावः॥ विशिष्टविषयज्ञानस्येति। व्यवहारजनकत्वेनावश्यकस्येत्यर्थः। एवमग्रेऽपि॥ अदोष इति। तथा च विशेषाधिगमानाधिगमाभावविषयकत्वेनैव व्यवहारोपपत्तिरिति भावः॥ पूर्वोक्तदोष इति। विशेषाधिगमेन न तदभावविषयकत्वम्। व्याघातात्। तदनधिगमे तु सुतरां तदवच्छिन्नस्य ज्ञानलक्षणप्रतियोगिनो ज्ञातुमशक्यत्वात्। न हि विशेषरूपावच्छेदकाज्ञाने तदवच्छिन्नाधिगमरूपप्रतियोगिज्ञानं सम्भवतीति भावः। नन्वज्ञानावच्छेदकस्यार्थस्य प्रमाणाबोध्यत्वे तस्य बुद्धावनारोहात्कथं त्वदुक्तमर्थमित्यनुवादगोचरता तत्रार्थे किं मानमिति प्रश्नार्हता चेत्यत आह॥ प्रमाणज्ञानोदयादिति। अज्ञानावच्छेदकतया प्रतीयमानोऽर्थः

साक्षादेव साक्षिभास्यो न प्रमाणव्यवधानमपेक्षत इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ प्रमाणप्रयोजनयोरिति। तथा हि। न तावदज्ञानस्यानात्मावरकत्वे प्रमाणमस्ति। तत्किं प्रत्यक्षमुतानुमानमहोस्विदर्थापत्तिः। आद्येऽपि किमनात्मन्यधिगते आवरणमधिगम्यतेऽथवाऽनाधिगते। नाद्यः। नीलार्थेऽवगते तदवगमविरोधादेव तत्रावरणस्यावगन्तुमशक्यत्वात्। न द्वितीयः। नीलप्रत्ययाभावे तदावरणस्य सुतरां प्रत्येतुमशक्यत्वात्। नापि द्वितीयः। तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात्। न च विमतं पूर्वमावृतमिदानीमवगतत्वात्सम्मतवदित्यनुमानमस्तीति वाच्यम्। धारावाहिकविज्ञानगम्ये इदानीमवगतत्वसत्त्वेऽपि पूर्वमावृतत्वाभावेन व्यभिचारित्वात्। न च तत्राप्युत्तरकालवैशिष्ट्यस्य पूर्वमज्ञातत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम्। तथाऽपि विशेष्यभूतार्थे व्यभिचारात्। इदानीमेवावगतत्वं हेतुरस्त्विति चेन्न। इदानीमेवावगतत्वे सिद्धे प्रागनधिगतत्वासिद्धिस्तत्सिद्धौ चेदानीमेवावगतत्वसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्। नापि तृतीयः। अनात्मन्यज्ञानं विना कस्याप्यनुपपत्त्यभावात्। ननु पूर्वापरकालसम्बन्धिविषयिणी तावत्प्रत्यभिज्ञा दृष्टा। सा च मध्येऽनवगतिमन्तरेण नोपपद्यते। अन्यथा तत्रापि प्रत्यभिज्ञाप्रसङ्गादिति चेन्न। प्रत्यभिज्ञाया धारावाहिकज्ञानगम्येऽनात्मनि च सदावगते आत्मनि च दर्शनेनानवगत्यनापेक्षकत्वात्। ननु तथाऽपि पूर्वमवगत्यङ्गीकृतौ तद्विनाशे संस्कारस्यावश्यम्भावात्तन्मूला स्मृतिः स्यान्न च साऽस्तीत्यस्मरणमेवानवगतिकल्पकमस्त्विति चेन्न। अवगतेऽप्युपलब्धतृणादिवदस्मरणसम्भवात्। न चाज्ञातो घट इत्यनुभवात्साक्षिणैवानात्मन्यज्ञानसिद्धिः। तत्र साक्षिणा स्वाध्यस्ताज्ञानस्यैव प्रतीयमानत्वाङ्गीकारात्। यथा लौहित्यमुखयोः स्फटिकप्रतिबिम्बितयोः परस्परसम्बन्धः प्रतिभासते लोहितं मुखमिति। तथा ज्ञानात्मनोरात्मन्यध्यासात्परस्परसम्बन्धप्रतिभासो-

पपत्तेः । तस्मान्नास्त्यनात्मन्यावरणे प्रमाणम् । नापि प्रयोजनम् । स्वयमेव प्रकाशविहीनत्वाज्जडस्य । निष्पादिताक्रिये च कर्मण्यविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातन्यायादावृत्तरूपेऽनात्मन्यज्ञानावरणलक्षणमतिशयं कथमादध्यादिति विवरणोक्तरीत्या प्रमाणप्रयोजनयोरभावादित्याशयः ॥ पक्षाप्रतीतेरिति । सुषुप्त्यवच्छिन्नात्मरूपपक्षाप्रतीतेरित्यर्थः॥ तस्याप्यनुमानेति। सम्प्रतिपन्नोदयास्तमयकालवद्विवादपदयोरप्युदयास्तमयकालयोरुदयास्तमयकालत्वेनान्तरालकालमनुमाय तत्र चात्मत्वस्य चोत्तरकालवत्कालत्वेनानुमानोपपत्तेरित्यर्थः ॥ अवस्थाविशेषत्वस्यैवेति । बहुव्रीहितयाऽवस्थाविशेषवत्त्वस्यैवेत्यर्थः । ततश्च तत्कालीनोऽहं ज्ञानाभाववान् अवस्थाविशेषवत्त्वाद्व्यतिरेकेण जाग्रदहमिवेत्यनुमानं द्रष्टव्यम् । न च ज्ञानाभावमन्तरेणान्योऽवस्थाविशेषो वक्तुमशक्य इति वाच्यम् । श्रुतिसिद्धप्राज्ञपरिष्वङ्गरूपस्य वेदानीन्तनेन्द्रियप्रसादानुमितेन्द्रियोपरमरूपस्य वा तस्य सुवचत्वात् । यदा चोक्तरीत्याऽनुमितकालविशेषत्वस्यैव पक्षत्वं तदाऽवस्थाविशेषत्वस्यैव हेतुत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ प्रकाशकत्वस्येति । अत्र कश्चित् । प्रकाशशब्देन तज्जन्यव्यवहारलक्षणयाऽप्रकाशितव्यवहारहेतुत्वं हेत्वर्थः । तच्चोभयत्रानुगतमिति नासिद्धिरित्याह । तत्तुच्छम् । साक्षाद्धेतुत्वविवक्षायां ज्ञानस्यैव तथा व्यवहारहेतुत्वेन साधनवैकल्यात् । प्रयोजकत्वविवक्षायां तु चक्षुरादौ व्यभिचारादिति ॥ तृतीयानुमानं त्विति । देवदत्तघटो देवदत्तघटाभावातिरिक्तानादेर्निवर्तको घटत्वाद्यज्ञदत्तघटवदित्यनुमानेन घटाभावातिरिक्तं किंचिदनादिभावरूपं घटनिवर्त्यमपि सिद्ध्येदित्यतिप्रसङ्गपराहतमित्यर्थः ॥ दुर्घटत्वमिति । विचारासहिष्णुत्वमित्यर्थः । भूषणं तत्स्वरूपाविरोधि दूषणं तत्स्वरूपोपमर्दकम् ॥ अविद्यात्वं दुर्घटमिति । तदुक्तम् । अविद्याया अविद्यात्वमिदमिव हि

लक्षणं यद्विचारासहिष्णुत्वमिति । नन्वीश्वरशक्तिरपि किं दुर्घटसुघटनास्वभावा किंवा दुर्घटैकस्वभावा । आद्ये गवीव शशेऽपि विषाणं जीव इवेश्वरेऽपि प्रकाशाप्रकाशौ च कुतो न घटयेत् । द्वितीये सुघटस्य तदविषयत्वेनेश्वरशक्तेरसर्वविषयकत्वप्रसङ्गः । ईश्वरे युगपदणुत्वमहत्त्वघटकत्ववत्सुखज्ञानाज्ञानादिसर्वविरुद्धधर्मघटकता च स्यादित्यभिप्रेत्याक्षिपति ॥ नन्वीश्वरशक्तिरपीति ॥ याव- त्प्रमाणसिद्धमिति । तथा च न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ न चैवं त्वयेति । प्रमाणसिद्धोपपादकत्वस्य सुघटोपपादकत्वस्य चाविद्यायामनङ्गीकारादिति भावः ॥ अनेनातिप्रसङ्गेनेति । स्यादात्माऽपि हि तादृश इत्यनेनेत्यर्थः ॥ अवस्थाभेदेनेति । प्राधान्येन विक्षेपाच्छादनयोर्भेदेन वेच्छाधीनत्वतदनधीनत्वयोर्भेदेन वा संज्ञाद्वयमित्यर्थः । उक्तं हि विवरणे । एकस्मिन्नपि वस्तुनि विक्षेपप्राधान्येन मायाच्छादनप्राधान्येनाविद्येति व्यवहारभेद इच्छाधीनत्वतद्वैपरीत्येन व्यवहारभेद इति ॥ उपपादितं चैतदिति । अत्र केचिदाहुः ॥ अतोऽविद्यायामपीति । वक्तव्यमित्यादिना पूर्वपक्षयित्वाऽनिर्वचनीयतया तत्त्वावभासप्रतिबन्धाविपर्ययावभासलक्षणस्याविशेषाल्ल- लक्षणभेदात्तयोर्भेदः । तस्याभिज्ञानाद्योजना तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यादिश्रुतौ सम्यग्ज्ञाननिवर्त्याविद्यायां माया- शब्दप्रयोगात् । तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते । योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नम इत्यादिस्मृतौ मायाविद्ययोः सामानाधिकरण्येन तत्त्वज्ञानेन तर्तव्यत्वाभिधानाच्च न तयोर्भेद इत्यादिना महता प्रबन्धेनोपपादितमित्यर्थः । तथा च नास्माभिरेत- दुपपादनीयमिति भावः । पूर्वं सत्यत्वात्तेन दुःखादेरित्येतत्प्रत्यक्षविरोधोपपादकतया व्याख्यातमिदानीं मुख्यया वृत्त्या तत्त्व- मस्यादिवेदस्यैक्यपरत्वाभावरूपे प्रथमसाध्ये प्रत्यक्षविरोधस्य हेतुत्वं जहदजहल्लक्षणया तत्परत्वाभावरूपे तु द्वितीयसाध्ये सत्यत्वात्तेन

दुःखादेरित्यस्य हेतुत्वमित्युक्तसाध्यद्वये पृथक् हेतुद्वयमित्याह ॥ **अथवा पृथगिति** । तदेव दर्शयति ॥ इदमुक्तं भवतीति ॥ **स्ववचनविरोधस्य चेति** । भिन्नोऽचिन्त्य इत्यादिस्ववचनविरोधस्येत्यर्थः । यद्वा भेदप्रतिपादकशक्तिसूत्रादिदृष्टान्ताभिधानरूपस्ववचनविरोधस्येत्यर्थः । अथवा तत्त्वंपदयोरदुःखदुःख्यादिपरतया माता वन्ध्येतिवत्स्ववचनविरोध इत्यर्थः । द्वितीयं हेतुं सङ्गमयितुं विकल्पेन पृच्छति ॥ **विरोध्याकारपरित्यागो हीत्यादिना** । प्रस्तरो दर्भमुष्टिः ॥ **शास्त्रीयत्वात्तद्भावस्येति** । स्वरूपमात्रस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि यजमानत्वाकारत्वस्य कर्मानुष्ठाननिबन्धनस्य दीक्षादिविध्यधीनत्वेन शास्त्रीयत्वादित्यर्थः ॥ **निमित्तसप्तमीति** । यद्यपि चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादाविव निमित्तात्कर्मयोगेऽपीत्यनेन विहितेयं सप्तमीति न वक्तुं शक्यं कर्मयोगाभावात् स्वातन्त्र्यादेरनुद्देश्यत्वाच्च । तथाऽपि निमित्तमात्रविवक्षायामपि सप्तम्या वैय्याकरणैरङ्गीकृतत्वादिदं व्याख्यानम् । कथमन्यथा क्ङिति चेति सूत्रे कित्ङिन्निमित्ते गुणवृद्धी न स्त इति तैर्व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् ॥ **व्यवहारास्त्विति** । स्वातन्त्र्यादिनिमित्तका व्यवहारास्तु वशीकृतग्रामं पुरुषमधिकृत्यायं ग्रामस्त्वयमेवेति स्वातन्त्र्येऽभेदप्रयोगो दृष्टः । विद्याविशिष्टं ब्राह्मणमधिकृत्यास्मिन्ग्रामे ब्राह्मणः सर्वोऽप्ययमेवेति वैशिष्ट्ये गोष्ठे एकीभूता गाव इति स्थानैक्ये । पूर्वं परस्परं विरुद्धा ब्राह्मणा इदानीमेकीभूता इति मत्यैक्ये । अग्निर्माणवक इति च सादृश्य इति सन्न्यायरत्नावल्यां टीकाकृतोक्ता द्रष्टव्या इत्यर्थः । ननु स्वातन्त्र्येत्यादिका निमित्तसप्तमीति कुतो विषयसप्तम्येव किं न स्यादित्यत आह ॥ **एतच्च स्पष्टीकरिष्यतीति** । सादृश्याच्च प्रधानत्वात्स्वातन्त्र्यादपि चाभिधा । आहुरंशेन जीवस्येति पृथगधिकरणीयानुव्याख्याने पञ्चमीप्रयोगेन स्वातन्त्र्यादीनां निमित्तत्वं स्पष्टीकरिष्यतीत्यर्थः । तथाच तत्रैव स्थानैक्यमैकमत्यं च

मुक्तस्य तु विशिष्यत इत्यनेन स्थानैक्यमत्यैक्ययोर्मुक्तविषयत्वकथनेनापि स्पष्टीकरणं ज्ञातव्यम् । ननु स्वातन्त्र्यादिनिमित्तका वृत्तिः किं शक्तिरुत लक्षणोत गौणीति जिज्ञासायामाह ॥ वृत्तिचिन्तां चेति । तत्त्वमसीत्यादिव्यपदेशः सादृश्याद्गौणः । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादिनिर्देशस्तु प्राधान्यस्वातन्त्र्याभ्यां लाक्षणिकः । द्रष्टृपदेन तत्रारोपितं वैशिष्ट्यं स्वातन्त्र्यं चोपलक्ष्यते । तथाच द्रष्टा विशिष्टः स्वतन्त्रश्चान्यो नास्तीत्यर्थः संपद्यते । यद्वा तत्त्वमसीत्यादिनिर्देशोऽपि प्राधान्यस्वातन्त्र्याभ्यां लाक्षणिकः । अत्र हि तच्छब्देन तदीयप्राधान्यस्वातन्त्र्ये लक्ष्येते पुनस्ताभ्यां तद्विषयता लक्ष्यते । ततश्च तत्प्रधानकस्तत्तन्त्रश्चेति वाक्यार्थो भवतीति । परेऽव्यये सर्व एकीभवन्तीत्यादिव्यपदेशस्तु स्थानैक्येन लाक्षणिकः । अत्रैव व्यपदेशे मत्यैक्यस्य निमित्तत्वेन लक्षितलक्षणेत्येवंरूपां वृत्तिचिन्तां पृथगधिकरण एव करिष्याम इत्यर्थः ॥ साक्षादद्वैतमिति । मुख्यार्थतया प्रतीयमानमद्वैतमित्यर्थः । न चात्र सावकाशत्वं पुनरर्थान्तरवाचित्वमिति तत्त्वप्रकाशिकया विरोधः शङ्कनीयः । तत्र व्याख्यातृव्यापारमनपेक्ष्याभिधया वाऽभिधातुल्यया वा रूढलक्षणाद्यमुख्यवृत्त्या वाऽर्थान्तरप्रतिपादकत्वं सावकाशत्वमित्यभिप्रेतत्वात्प्रकृते च रूढलक्षणादेरेवोक्तत्वात् ॥ तथाच वक्ष्यत इति । न च मानान्तरापेयं ब्रह्म तद्भवति क्वचिदित्यत्रेति शेषः । ननु भेदश्रुतिरनुवादिनीत्युक्तशङ्कापरिहारायापि मूलं व्याचष्टे ॥ किञ्चेति ॥ एतेनेति । भेदस्य प्रमाणान्तराप्राप्तत्वकथनेनेत्यर्थः । पूर्वयोजनायां यथार्थेति बन्धविशेषणं न स्वरसमतो योजनान्तरमाह ॥ अथवेति । जैमिनीया इत्यनेन पूर्वत्रेवोत्तरत्रापि न स्वयूथ्यानां बादरायणादीनां मतं निराक्रियते किन्तु वियूथ्यानां प्राभाकराणां मतमिति दर्शयति ॥ विध्यर्थवादेति । तथा तथाऽभियुक्तप्रसिद्धिरेव

विध्यादीनां लक्षणमिति द्रष्टव्यम् ॥ **अन्यथेति**। अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभाग इति वचनादिति भावः ॥ **पर्यवसानामिति**। आकाङ्क्षापूर्तिरित्यर्थः। ननु गौरश्व इत्यादौ क्रियावाचिपदाभावादेवापर्यवसानमित्यत आह ॥ **देवदत्त इति**। एवं दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिप्रधानवाक्यानां कार्यपरताममभिधायेदानीं सन्निपत्योपकारकाङ्गवाक्यानां व्रीहीनवहन्तीत्यादीनां फलोपकारकाङ्गवाक्यानां इडो यजतीत्यादीनामपि कार्यपरतां दर्शयति ॥ **एवं कार्यान्तरविधुराणीति**। उक्तानि द्विविधान्यप्यङ्गवाक्यानि प्रधानसन्निधानात्कार्यान्तरविधुराणि आनर्थक्यापत्तेर्ग्राहकगृहीतत्वात्प्रधानकार्यपराणीत्यर्थः। नन्वेवमप्यर्थवादमन्त्रोपनिषदां कथं कार्यपरतेत्यत आह ॥ **अनेनैव न्यायेनेति**। अशेषोऽप्याम्नाय इति सम्बन्धः। ततश्चार्थवादानां नियुज्यमानपुरुषप्रोत्साहनहेतुत्वेन मन्त्राणां त्वनुष्ठेयार्थस्मारकत्वेनोपनिषदां च कर्तृभूतात्मस्वरूपप्रतिपादकतया कार्यताबोधे पर्यवसानमित्यर्थः। यद्वा समस्ताम्नायस्य कार्यनिष्ठतैव कथमिति चेदिति शङ्कायां अनेनैव न्यायेनेत्यादिनोत्तरं वक्तुं लौकिकवाक्ये तावत्कार्यताबोधपर्यवसानं दर्शयति ॥ **अनेकपदात्मकवाक्येत्यादिना** ॥ **सर्वत्रेति**। लौकिकवाक्य इत्यर्थः ॥ **वाक्यान्तराणीति**। अवान्तरलौकिकवाक्यानीत्यर्थः। अत्र यथास्थित एव सम्बन्ध इति स्वारस्यं ज्ञातव्यम्। एवं कार्यता च न काचिदित्यादिग्रन्थनिवर्त्यपूर्वपक्षं दर्शयित्वाऽधुनेष्टे व्युत्पत्तिरिष्यत इति ग्रन्थनिवर्त्यं पूर्वपक्षं दर्शयिष्यति ॥ **किञ्चेति**। वृद्धशब्दो व्युत्पन्नपरः। स्वाधीनेति विप्रतिगृहीतप्रवृत्तिवारणाय। एतदर्थमेवाग्रे स्वतन्त्रपदमपि ॥ **प्रवृत्तिहेतुभूतेति**। एतच्च विशेषणं पक्षे उपेक्षाबुद्धेरपि पक्षत्वे तत्र बाधासिद्धिवारणाय हेतौ च तत्र व्यभिचारवारणायेति ज्ञातव्यम् ॥ **क्रियामात्रमित्यादि**। चन्द्र-

मण्डलहरणादिरूपक्रियातत्फलतत्साधनताज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यभावेन व्यभिचारादिति भावः ॥ शब्दस्तद्व्यापारो वेति । अत्र शब्दपदेन लिङादय एव विवक्षिताः । तेषामेव प्रवर्तकत्वस्य सम्भावितत्वात् । व्यापारपदेन चाभिधैव विवक्षितेत्याहुः । वस्तुतस्तु विधिनिषेधात्मकः शब्द एव पुरुषस्य प्रवृत्तिं निवृत्तिं च भावयन् शब्दभावनेत्युच्यते । लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने अवगम्येते शब्दात्मिकाऽर्थात्मिका चेति । यथाश्रुतवाक्यानुसारी कश्चित्पक्षः लिङादिभिर्नञ्समभिव्याहृतलिङादिभिश्च बोधितः । प्रवर्तनानिवर्तनात्मकः शब्दस्य व्यापारः शब्दभावना । लोके हि प्रेषणाध्येषणादिभिः प्रवर्तकस्य पुरुषस्य व्यापारो गामानयेत्यादिवाक्येषु प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुत्वेनावगतः । अपौरुषेयवेदे तु वक्तृपुरुषव्यापारासम्भवाच्छब्दस्यैव स व्यापार इत्यन्यः पक्ष इत्यभिप्रेत्य शब्दस्तद्व्यापारो वेत्युक्तम् ॥ किञ्चेति । तथा चाव्युत्पन्नानामपि बोधः स्यादिति भावः । उक्तं चैतन्मीमांसकैः । तत्र शब्दः स्वरूपेण वायुवच्चेत्प्रवर्तकः । प्रमाणत्वं विहन्येत नियमाच्च प्रवर्तयेदिति । ननु विमतः शब्दः प्रवृत्तिजनकस्तदभिप्रायकशब्दत्वाच्छङ्खादिशब्दवदित्यनुमानाल्लिङादिरूपे शब्दे प्रवृत्तिजनकत्वसिद्धेः कथमेतदित्यत आह ॥ याऽपीति । तथाच साध्यवैकल्यमिति भावः । इष्टमाकाङ्क्षत इत्यादिग्रन्थनिवर्त्यपूर्वपक्षं दर्शयति ॥ अपि चेति ॥ प्रमाणस्योदितत्वादिति । तद्व्याख्येयोङ्कारवाचित्वरूपप्रमाणस्योदितत्वादित्यर्थः ॥ सिद्धविशेषस्येति । केषाञ्चिदिष्टरूपस्य केषाञ्चिदिष्टसाधनरूपस्य भगवत इत्यर्थः ॥ व्याख्यानान्तरेति । सौत्रातःशब्दस्येति शेषः ॥ प्रसक्तानिति । कार्यशब्दार्थतयेति शेषः ॥ कृत्यप्रत्ययान्त इति । ण्यन्तत्वादिति भावः ॥ तयोरेवेति । कृत्यक्तखलर्थाश्च भावकर्मणोरेव स्युरिति सूत्रार्थः ॥ किन्तु कार्य इतीति । तथाच भविष्यत्त्वावच्छिन्नक्रियायां कार्यशब्दो

रूढ इति रूढ्यैतत्पक्षप्रसक्तिरिति भावः ॥ लिङादीति । कार्यताया इति शेषः॥ कृत्याश्चेत्यावश्यकेति । आवश्यकाधमर्ण्ययो- र्णिनिरिति पूर्वसूत्रादावश्यकाधमर्ण्ययोरित्येवेत्यनुवृत्तेः काशिकायामुक्तत्वादिति भावः । ननु श्रुतशास्त्रस्यास्तिककामुकस्य तत्र कार्यताबुद्धिरिष्टैवेत्यत आह ॥ आस्तिककामुको हीति ॥ उक्तदोष इति । एतेन यद्यपि कृतिसाध्यत्वमात्रस्य स्वकृत्यसाध्ये परकृतिसाध्ये सत्त्वेन स्वनिष्ठकृतिसाध्यत्वस्य च जीवनादृष्टजन्यस्वकृतिसाध्ये प्राणपञ्चकसञ्चारेऽपि सत्त्वेनेच्छाधीनस्वनिष्ठकृति- साध्यत्वस्य च फलरूपे सुखे दुःखाभावे च परम्परया सत्वेन तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । साक्षात्तादृशकृतिसाध्य- त्वस्य च शरीरचेष्टादिद्वारा कृतिसाध्ये लौकिके पाकादौ वैदिके यागादौ चाभावेन तत्राप्रवृत्तिप्रसङ्गान्न कार्य- तारूपत्वम् । तथाऽपि स्वविषयकचिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वं कार्यत्वम् । सुखादौ चेच्छामात्रमुद्देश्यत्वात् । न तु चिकीर्षातो न तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गः । भोजनचिकीर्षाधीनकृतिजन्यश्रमे प्रवृत्तिप्रसङ्गवारणाय स्वविषयकेति चिकीर्षाविशेषणम् । श्रमस्तु भोजन- विषयकेच्छाधीनकृतिसाध्य एवातो न तत्र प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति यत्तैरुच्यते तदपि निरस्तं वेदितव्यम् । कलञ्जभक्षणादावपि स्वविषयकचिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वस्य सत्त्वेनास्यापि निषिद्धस्य समत्वत इत्युक्तदूषणलङ्घनाजङ्घालत्वात् ॥ प्रयत्नोद्देश्यत्व- मिति । यदिच्छया प्रयत्नस्तदुद्देश्यं तच्चानन्यार्थतयेष्यमाणं मुख्यमिष्टं सुखादिरूपम् । अन्यार्थतयेष्यमाणं त्वमुख्यमिष्टसाधनरूप- मित्यर्थः ॥ अङ्गीकृतमेवेति । एतेन कृतिसाध्यताहत्वमेव कार्यत्वं तच्च निषिद्धे कलञ्जभक्षणादौ सम्भवति । निषेधे ज्ञाते तत्र कृतिसाध्यताहत्वस्यानुभवात् । तथाच कथमुक्तपरिशेषः सम्भवतीति । तदपि निराकृतं वेदितव्यम् । प्रवृत्त्याविषयादिष-

भक्षणादितः साक्षादिष्टात्सुखादितश्च व्यावृत्तस्य सुखाद्यर्थमिष्टेषु प्रवृत्तिविषयेषु लौकिकवैदिकभोजनयागादिष्वनुवृत्तस्य चेष्टसाधनत्वादन्यस्यार्हत्वस्याभावेनास्याप्यस्माभिरङ्गीकृतत्वात्। न च यदकरणे इष्टानुत्पत्तिप्रसङ्गस्तत्त्वमेवार्हत्वमिति वाच्यम्। एवं हीष्टानुत्पत्तिप्रसञ्जकीभूताभावस्य प्रतियोगिभूता या कृतिस्तद्विषयताप्रयोजकरूपवत्त्वमर्हत्वमित्युक्तं स्यात्। तच्च रूपं भोजनाद्यनुगतमन्यन्न सम्भवतीतीष्टसाधनत्वात्मकमेव। इष्टसाधनाकरणस्यैव कारणाभावत्वेनेष्टानुत्पत्तिप्रसञ्जकत्वात्। तदेव च परिशिष्यमाणमङ्गीकृतमिति कथं परिशेषासिद्धिरिति॥ **एतेनेति।** कृतिसाध्यत्वस्य कार्यतारूपत्वनिराकरणेनेत्यर्थः। तथाच कृतिसाध्यत्वस्योक्तरीत्या कार्यतारूपत्वाभावेनात्र तस्य फलसाधनताभेदकथनं प्रकृतानुपयुक्तमिति भावः। यद्यपि यागादिरूपमेकमेव वस्तु कृतिसाध्यं फलसाधनं च। तथाऽपि तन्निष्ठयोः कृतिजन्यत्वफलजनकत्वात्मकयोः कृतिसाध्यत्वफलसाधनत्वयोर्धर्मयोर्भेद एवेति श्लोकार्थः। तस्मिन्सत्यप्यस्यासत्त्वाद्भेद एव तयोरित्याशयेन शङ्कते॥ **नन्विति।** यद्यपि न कार्यतेत्येव वक्तव्यम्। तथाऽपि तदुपपादनाय बुद्धिप्रतिषेध इति ज्ञातव्यम्। प्रवर्तकज्ञानविषयत्वतदभावरूपविरुद्धधर्माधिकरणत्वात्तयोर्भेद आवश्यक इत्याशयेन शङ्कते॥ **ननु कार्यज्ञानमिति॥ असिद्धेरिति।** इष्टसाधनज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वेनोक्तहेतोरसिद्धिरित्यर्थः। ते भिद्येते परस्परमिति पूर्वश्लोके कृतिसाध्यत्वस्यैव कार्यतारूपत्वोक्तौ कथं तर्हि यागादेः क्लेशरूपस्य कृतिसाध्यत्वं ज्ञातव्यमित्यभिप्रेत्य शङ्कते॥ **किं त्विति।** उत्तरमाह॥ **फलसाधनतेति।** तत्र कृतिसाध्यताज्ञाने। एतदेव विवृणोति॥ **तेन कार्यतेति।** ज्ञातव्येति शेषः। यद्वा यतः फलसाधनता तत्र कारणं प्रयोजकमतस्तेन प्रयोज्यभूता कार्यतानुमेयेत्यर्थः। मतान्तरमाशङ्कते॥ **न तत्रेष्टसाधनतामात्रेति॥**

व्यर्थमिति । आवश्यकेनेदानीमिति विशेषणेनैव भूतादावतिप्रसङ्गभङ्गे सति तन्निवृत्त्यर्थं कृतिसाध्यताविशेषणं व्यर्थमित्यर्थः । नतु प्रवर्तकज्ञानेऽपीदं विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः । इदानीमिष्टसाधने चन्द्रमण्डलादावतिप्रसङ्गभङ्गाय कृतिसाध्यत्वविशेषणस्यापि प्रवृत्त्यर्थमावश्यकताया अन्यत्रोक्तत्वात् । अत एवास्य वाक्यस्य कृतिसाध्यतैकार्थसमवेतेष्टसाधनताज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्तेरिति कर्मनिर्णयटीकया कृतिसाध्येष्टसाधनतायाः कार्यतापरपर्यायत्वादिति विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकया च न विरोधः । अत्रापि प्रवर्तकज्ञाने कृतिसाध्यत्वविशेषणस्य चन्द्रमण्डलादावनतिप्रसङ्गायावश्यकत्वस्याभिप्रेतत्वात् । वैयर्थ्योक्तेश्च भूताद्यतिप्रसङ्गवारणमात्राभिप्राय-कत्वात् । अन्ये तु निर्णयटीकयोः प्रवर्तकज्ञाने कृतिसाध्यत्वविशेषणमावश्यकमित्याभिप्रायः । सुधायास्तु कृतिसाध्यत्वस्य लिङाद्यर्थतायामेव वैयर्थ्यं न प्रवर्तकज्ञानेऽपीत्यभिप्रायः । अत एव लिङाद्यर्थस्त्विष्टसाधनत्वमेवेति कर्मनिर्णये भगव-त्पादीयं वचनमित्याहुः । यद्वा इष्टसाधनताज्ञानमेव प्रवर्तकं न कृतिसाध्यत्वमपि प्रवर्तकज्ञाने विवक्षितं व्यर्थत्वात् । न चैवं तक्षकचूडामण्याहरणादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गः । तत्कृतिसाध्यताज्ञानदशायां प्रवृत्त्यापादने इष्टापत्तेः । तदसाध्यत्व-ज्ञानदशायां त्वावश्यक्याः कृत्या फलं साधयिष्यामीति कृतिसाध्यत्वप्रकारिकायाः फलेच्छाया अभावादेवाप्रवृत्तेः । न हि साधने कृत्यसाध्यत्वेन ज्ञाते फले कृतिसाध्यत्वं ज्ञातुं शक्यम् । न च फलस्य कृतिसाध्यत्वाज्ञाने फले तत्प्रकारिकेच्छा युक्ता । न च कृतिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वाङ्गीकारेणैव सामञ्जस्येनोक्तफलेच्छाया आवश्यकत्वमिति वाच्यम् । उक्त-विशिष्टज्ञाने सत्यप्युक्तफलेच्छारहितस्य चेतनस्याप्रवृत्तेः । दृश्यते हि फलं दैवादन्यकृतितो वा मम सिध्यत्वितीच्छायामुक्तविशिष्ट-

ज्ञाने सत्यप्युक्तफलेच्छाभावेन प्रवृत्त्यभावः । एवं च यागादेः कृतिसाध्यताज्ञानं फलं कृत्या साधयिष्यामीति कृतिसाध्यत्वप्रकारिका या आवश्यकी फलेच्छा तदुत्पादनोपक्षीणं न तु प्रवर्तकम्। तथाच कृतिसाध्यत्वज्ञानस्य साक्षात्प्रवृत्त्युपयोगनिषेधकोऽयं ग्रन्थः। निर्णयटीके तु परंपरया तदुपयोगपरे इति न विरोधः । नन्वेवमपि क्रियायाः कृतिसाध्यत्वज्ञानं प्रवृत्त्यर्थमावश्यकम् । अन्यथोक्तफलेच्छाया एवासम्भवादिति चेत् । सत्यम् । न तु द्विविधप्रत्ययजन्यम् । क्रियायाः कृतिसाध्यत्वस्य कृत्यन्वयव्यतिरेकगम्यत्वेन तत्र लिङादिशक्तेरकल्पनात् । न हि यजेतेत्यादिशब्दः स्वर्गादिकामस्य यागादिः कृतिसाध्य इत्याह । किं त्विष्टसाधनमित्येव । तत्र शक्तः प्रवर्ततेऽशक्तस्तु नेत्येवानुभवसिद्धम् । किञ्च कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं न लिङाद्यर्थः । साध्यत्वसाधनत्वयोः प्रतियोगिभेदेन कालभेदेन चाविरोधेऽपि सकृत्प्रयुक्तेन लिङादिना वृत्तिं विनोपस्थित्यसम्भवात्। नन्वेवमपि सविषान्नभोजनादौ निषिद्धेऽगम्यागमनादौ च प्रवृत्तिप्रसङ्ग इति चेन्न । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । किमगम्यागमनादिजन्ये सुखादौत्कट्येन तज्जन्ये दुःखे यस्य द्वेषो नास्ति तस्य प्रवृत्तिरापाद्यते यस्य तज्जन्ये दुःखे द्वेषौत्कट्येन तज्जन्ये सुखे नेच्छा तस्य वा । नाद्यः । रागान्धस्य प्रवृत्तिदर्शनेनेष्टत्वात् । न द्वितीयः । तत्रेष्टसाधनत्वस्यैवाभावात् । इष्टसाधनत्वं हीच्छाविषयसाधनत्वम् । तत्कथं तज्जन्ये सुखे इच्छाविरहे भवेत् । न चैवमिच्छाज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वापत्तिः । विषयसाधनमेतादिति ज्ञानं प्रवर्तकं येनोक्तदोषः । किंनाम स्वरूपसती यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानमेव । इदं चाचार्याभिप्रेतमेव । कथमन्यथा कार्यं न हि क्रियाव्याप्यं निषिद्धस्य समत्वत इत्यादिना क्रियाव्याप्यत्वादेर्निषिद्धसाम्येन कार्यतारूपत्वं निराकृत्य तदिष्टं साधनं तथा कार्यमितीष्टसाधनत्वयोः कार्यतारूपत्वमुक्तमुपपन्नं

स्यात् । एतेनेष्टसाधनताज्ञानं न प्रवर्तकम् । परेष्टसाधनमिति ज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यभावात् । नापि स्वेष्टसाधनमिति ज्ञानम् । इष्टसामान्यत्वज्ञानेनेष्टविशेषस्वर्गादिसाधनयागादावप्रवृत्तेः । किन्तु स्वर्गो मेऽस्त्वित्यादीच्छाप्रकारीभूतस्वर्गादिविशिष्टं प्रति साधनत्वेन ज्ञानम् । एवंच प्रवर्तकज्ञानानामननुगम इति निरस्तम् । स्वरूपसदिच्छाविषयसाधनत्वज्ञानत्वेन तेषामनुगमात् । एतेन निषिद्धादौ प्रवृत्तिप्रसङ्गपरिहाराय चिन्तामणिकारेणोक्तं बलवदिष्टाननुबन्धित्वेन वेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वेन वेष्टोत्पत्त्यनान्तरीयकदुःखाजनकत्वेन वा विशिष्टमेवेष्टसाधनत्वं विधिप्रत्ययगम्यं प्रवर्तकम् । अत्र यद्यप्याद्ये बलवत्त्वमनुगतमेकं नास्तीति द्वितीयेऽप्यक्लेशरूपे रामस्मरणादौ तत्साध्येष्टोत्पत्तिनान्तरीयकं दुःखमप्रसिद्धमिति शङ्का । तथाऽपि तृतीये न काऽपि शङ्केति । तदपि तुच्छम् । उक्तरीत्या प्रवृत्ताववश्यापेक्षितायाः फलेच्छाया एव तत्राभावेन स्वरूपसदिच्छाविषयसाधनत्वज्ञानस्यैवाभावेनाप्रवृत्त्युपपत्तौ उक्तविशेषणत्रयस्यानपेक्षितत्वात् । तस्माल्लिङादिना यागादाविष्टसाधनतयाऽवगते यागादिर्मत्कृतिसाध्यो मत्कृतिं विनाऽसत्त्वादिति मानान्तरेणात्र कृतिसाध्यतावगमे स्वर्गादिफलं कृत्या साधयिष्यामीति फलेच्छायां च सत्यां यागादौ प्रवृत्तिर्भवतीत्यनुभवादनन्यलभ्यमिष्टसाधनत्वमेव विधिप्रत्ययबोध्यं साक्षादेव प्रवर्तकम् । कृतिसाध्यत्वं तु मानान्तरगम्यं तस्य न साक्षात्प्रवर्तकं किं तूक्तफलेच्छाजनकतयान्यथासिद्धमिति साधूक्तं कृतिसाध्यताविशेषणस्य व्यर्थत्वादिति । केचित्तु तक्षकचूडामण्याहरणादौ कृत्यसाध्यताज्ञानं प्रतिबन्धकमिति कृतिसाध्यत्वज्ञानं प्रतिबन्धकानिरासोपक्षीणमतो न तत्साक्षात्प्रवृत्तिजनकं । किं त्विष्टसाधनत्वज्ञानमेवेत्यस्य वाक्यस्य भावमाहुः । तच्चिन्त्यम् । इष्टसाधनताज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेनेष्टसाधनताज्ञानमपि

प्रतिबन्धकनिरासोपक्षीणमिति वक्तुं शक्यत्वात् । ननु भगवानित्यनूद्येष्टसाधनत्वयोर्विधेयत्वे नपुंसकलिङ्गानुपपत्तिः । अनियतलिङ्गस्य विधेयस्योद्देश्यसमानलिङ्गत्वनियमादित्यत आह ॥ **इष्टमिष्टसाधनं वाऽनूद्येति** । भगवच्छब्दस्य च नियतलिङ्गत्वान्नोद्देश्यसमानलिङ्गत्वमिति भावः । यद्यपि यौगिकस्य तस्याप्यनियतलिङ्गत्वमेव । भगवान्कुबेरो भगवती राजमहिषी भगवद्राजकुलमित्यादिप्रयोगदर्शनात् । तथाऽपि हरौ रूढस्य तस्य नियतलिङ्गत्वमभिप्रेत्यैतदुक्तमित्यवधेयम् । नन्विष्टेष्टसाधनशब्दयोरनियतलिङ्गत्वादिष्टेष्टसाधन इत्येव कस्मान्नोक्तमित्यत उक्तम् ॥ **यथा प्रकृतमिति** । पूर्वं कार्यविशेषणतया नपुंसकलिङ्गेनैव तयोः प्रकृतत्वात्तथैवानुवाद इति भावः । नियतलिङ्गस्य विधेयस्य नोद्देश्यसमानलिङ्गत्वनियम इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ **यदिदमिति** ॥ **सम्भावनैवेति** । सुमनसामित्यनेनेत्यर्थः । तेन पुरुषान्तराभिलाषाकलुषितमनसां भगवान्निरुपाधिकेष्टो भवितुमर्हतीत्युक्तत्वादिति भावः ॥ **अतिशयेन प्रियमिति** । प्रियशब्दाद्द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनावित्यतिशयार्थे पुत्रादित्यादिरूपे विभज्ये उपपदे ईयसुन्प्रत्यये प्रियस्थिरेत्यादिना प्रियशब्दस्य प्रादेशे च सति प्रेय इति रूपमिति भावः । ननु वचनमात्रेण कथं जिज्ञासाद्यभावदर्शनमित्यत आह ॥ **तच्चोपपादयिष्यत इति** । जिज्ञासाद्यभावदर्शनमित्यर्थः । वर्तमानमतीतं चेत्यनुपदमेवेति शेषः ॥ **लोकावगतसामर्थ्य इति** । प्रथमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् । वैदिकौ पदपदार्थौ लौकिकाभ्यां पदपदार्थाभ्यामन्यौ उत नेति संशयेऽन्यावेव । कुतः रूपभेदात् । पदे तावद्रूपभेदो दृश्यते । आत्मशब्द आकारादित्वेन लोके नियतः वेदे तु क्वचिदाकाररहितः पठ्यते । प्रयतन्तु पुरुत्मनेति । ब्राह्मणा इति लोके वेदे त्वन्यथा पठ्यते ब्राह्मणासः पितर इति । अर्थ-

भेदोऽपि स्फुटः। उत्ताना वै देवगवा वहन्तीति श्रूयते मनुष्यगावस्त्ववाञ्चो वहन्ति। वेदे वनस्पतिर्हिरण्यवर्णः। तथा च श्रूयते देवेभ्यो वनस्पते हवींषि हिरण्यवर्णः प्राति वस्तेऽर्थमिति। तस्माल्लोकवेदयोः पदपदार्थावन्याविति पूर्वपक्षे च सति सिद्धान्तितम्। य एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिकाः। तथा हि। वर्णास्तावन्नित्यास्तेषां यथा प्रयोक्तृपुरुषभेदेऽप्येकैकपुरुषस्य बहुकृत्व उच्चारणभेदेऽपि त एवामी वर्णा इति प्रत्यभिज्ञानादैक्यं तथा यानि लोके गवाग्न्यादिपदानि तान्येव वेदेऽधीयमानानीत्यबाधितप्रत्यभिज्ञया पदैकत्वमभ्युपेयम्। त्मना देवास इत्यादिपदभेदस्तु काचित्कः। नैतावता बहुतरप्रत्यभिज्ञागतं पदैक्यमपोढुं शक्यम्। अन्यथा सोऽयं देवदत्त इत्यादिप्रत्यभिज्ञातं देवदत्तैक्यमपि देशादिभेदमात्रेणापोह्येत। पदैक्येन चार्थैक्यमवश्यंभावि। अन्यथा वेदे पृथग्व्युत्पत्त्यभावेनाबोधकत्वं प्रसज्येत। यूपावहनादिशब्दानां तदर्थानां वाऽलौकिकत्वेऽपि प्रसिद्धपदसमभिव्याहाराद्व्युत्पत्तिः सिध्यति। उत्तानवहनादिकं त्वर्थवादः। अस्तु वा तथा वहनम्। तथाऽप्युत्तानादिशब्दास्तदर्थाश्च लोकसिद्धा एव तस्माद्य एव लौकिकाः पदपदार्थास्त एव वैदिका इति। एतदभिप्रायकं वार्तिकम्। लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधक इति। अत एवाह ॥ **नियमादिति**। एतदधिकरणन्यायादित्यर्थः। सिद्धमात्र इत्यत्र मात्रशब्दः कार्त्स्न्यार्थः ॥ **यद्यपीह प्रभिन्नेत्यादि**। अनेन बालोऽपत्यापिशब्दो यद्यपि तथाऽपीत्यर्थतया योजित इति द्रष्टव्यम्। अत्र प्रभिन्नेत्यादिना प्रत्यक्षेण तथा पिक इत्यनेनागमेन तथा सास्नादीत्यनेनानुमानेन च क्रमादान्तरिकी व्युत्पत्तिर्दर्शितेति ज्ञेयम्। आनन्तरिकी कार्यव्युत्पत्त्यनन्तरभाविनी ॥ **बालस्यापीति**। प्रथममपीति शेषः। व्युत्पित्सुरेव एतां गरीयसीं प्रक्रियामाश्रयतीति हि स्वात्मदृष्टान्तेन

कल्पनीयं वादिना । स्वात्मनि च प्रयोजनेच्छायां तत्र यद्यनेके तुल्या उपायास्तदा येन केनापि उपायेन प्रयोजनसम्पादन एव निर्बन्ध आग्रहः । न तूपायविशेषे विनिगमकाभावात् । यदि च लघुगुरुभूतानेकोपायास्तदा गुरुं परित्यज्य लघूपाय एवाग्रहो न तु वैपरीत्येनेति सिद्धम् । अतो व्युत्पत्तावप्येवमेव कल्पनीयमितोऽन्यथाकल्पना तु निर्मूलैवेति मूलाशयं वक्तुमाह ॥ **प्रयोजनार्थिनो हीत्यादिना** ॥ **उपायविशेष इति** । तुल्येष्वनेकेषूपायेषु सत्स्विति शेषः ॥ **उपायानेकत्व इति** । लघुगुरुभूतोपायानेकत्व इत्यर्थः ॥ **कार्यं च कालत्रयासम्बद्धमिति** । अभूद्भवति भविष्यतीत्यादिवत्कार्यपराणां लिङादीनां वर्तमानादिकालविशेषबोधकत्वानङ्गीकारादिति भावः ॥ **क्रमप्रदर्शनमिति** । क्रमादित्यनेन वर्तमानमादावाकाङ्क्षादियुतं पश्चादतीतादिरूपमवर्तमानमिति यत्क्रमप्रदर्शनं तद्दृष्ट्या ज्ञातपदार्थस्येत्युत्तरवाक्ये वर्तमानावर्तमानार्थकशब्दव्युत्पत्त्योः पौर्वापर्यनियामकः कार्यकारणभावः प्रतिपाद्यते तदुपपादनार्थमित्यर्थः । अत्र वर्तमानार्थकशब्दव्युत्पत्तेरवर्तमानार्थकशब्दव्युत्पत्त्यपेक्षया प्राथमिकत्वरूपक्रम एव तात्पर्यम् । न त्वतीतभविष्यदर्थकशब्दव्युत्पत्त्योरप्यवान्तरक्रमे इत्यवधेयम् । विधेर्व्युत्पादनं कुत इत्यंशस्य प्रकारान्तरेणाभिप्रायमाह ॥ **किञ्चेति** । **किमर्थत इत्यादि** । कालत्रयानवमृष्टो विधिरिति तद्वाक्यस्य किं लिङादिप्रत्ययार्थो यः कार्यापरनामा विधिः स कालत्रयासम्बद्ध इत्यर्थो विवक्षितः । किंवा लिङादिप्रत्यय एव विधिः स पचतीत्यादाविव वर्तमानादिकालान्यतमकालावच्छिन्नवस्तुवाचिनेत्यर्थ इति विकल्पार्थः ॥ **घटादितुल्यत्वादिति** । घटादेरपि शब्दतः कालत्रयानवमर्शस्य सत्त्वादित्यर्थः । तथा च घटादिशब्दोऽपि न वर्तमानकालाद्यन्यतमकालावच्छिन्नवस्तुवाची किन्तु घटादिमात्रवाचीति लिङादेर्घटादिशब्दतुल्यतापत्तिरिति भावः ॥

उक्तत्वादिति । न भविष्यत्क्रियाकार्यमित्येतद्वाक्यव्याख्यानावसरे देवदत्तकृतः किं त्वया कटः क्रियते वेति पृष्टः प्रत्याह । न मया कृतो नापि क्रियते किन्तु कार्य इति । तेन प्राप्नोति भविष्यत्क्रियाकार्यमितीत्यादिनेत्यर्थः ॥ **ज्ञानमेवेष्टावाप्तिसाधनमिति** । न च लोके ज्ञानेनेच्छा तया प्रयत्नस्तेन चेष्टावाप्तिर्दृश्यत इत्यवधारणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । प्रयत्नानन्तरं विषयभोगं विनेष्टावाप्त्यसम्भवादित्याशयात् ॥ **तत्कथमिति** । क्वचिद्वेदोपादिष्टक्रियाया ज्ञानार्थत्वे कथं लोके क्रियाया ज्ञानार्थत्वस्य क्वाप्यदर्शनादित्याशयः ॥ **अत्तिर्हीति** । धातुनिर्देशोऽयम् । तेन च वर्णक्रिया लक्षणीयेत्याशयः । अन्यथा अदो जग्धीति जग्ध्यादेशप्रसङ्ग इति ध्येयम् । ननु सत्यमिष्टमाकाङ्क्षते सर्व इति तथाऽपि न वेदरूपशास्त्रस्य भगवत्परत्वं युक्तम् । तस्य सर्वान्प्रतीष्टत्वाभावादतत्साधनत्वाच्च । कर्मप्रतिपादकवेदभागस्य भगवत्परत्वाप्रतीतेश्चेति शङ्कामपाकुर्वन् क्वापि चेष्टा तदर्था स्यादिति श्लोकेन सूचितां स्वमते वेदयोजनामाह ॥ **अयमत्राशय इत्यादिना** । अनेन तत्रैव सर्ववेदपर्यवसानादिति यत्पूर्वपक्षिणोक्तं तदपि निरस्तमिति ज्ञातव्यम् । यो हि सात्विकप्रकृतिरित्याद्यधिकारिविशेषणैर्भगवतः सर्वेष्टत्वाभावेऽप्यधिकारिविशेषान्प्रतीष्टत्वमस्तीत्युपपादितामिति ज्ञातव्यम् । धर्मिज्ञानाभावे तत्र स्नेहस्यैवासम्भवादाह ॥ **लोकप्रवादादित्यादिना** । स्नेहमाहात्म्यज्ञानाभ्यामित्यनेन भक्तिरूपं तद्विशेषज्ञानार्थमुत्कण्ठितमानस इत्यनेन शमरूपं सात्त्विकप्रकृतिरित्यनेनैव दमरूपमन्यदगणयन्नित्यनेन इहामुत्र फलभोगविरागरूपमधिकारिविशेषणमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । इयं च योजनोत्तमभक्ताभिप्रायेणातो न मुमुक्षुत्वरूपमधिकारिविशेषणमत्रोक्तम् । अत एव तदितरभक्ताभिप्रायेण योजनान्तरमाह ॥ **अथवेति** । अत्र विशेषणद्वयेन मुमुक्षुत्वरूपमधिकारिविशेषणमुक्तम् ।

इदमुपलक्षणम् । शमदमादिकमपि ग्राह्यम् । तेन भगवतः सर्वान्प्रतीष्टसाधनत्वाभावेऽपि चेतनविशेषान्प्रतीष्टसाधनत्वमस्त्यतस्तद्बोधनाच्छास्त्रस्यार्थवत्त्वमुपपादितं भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ यूपादय इति । अत्रादिपदेनापूर्वदेवतास्वर्गादिकं ग्राह्यम् । यतस्तदपि विधिपरेणैव शास्त्रेण समर्थ्यते ॥ आहवनीयादिस्वरूप इति । अत्रादिपदेन गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योर्ग्रहणम् । अनेन मूलस्थं वन्हिपदमाहवनीयादिपरमित्युक्तं भवति ॥ एवं स्रुक्स्रुवादयोऽपीति । चतुर्जुह्वां गृह्णाति स्रुवेणाभिधारयति । यदाहवनीये जुहोतीत्यादिवाक्यैश्चतुर्ग्रहणाद्यर्थं जुह्वादौ विनियुक्तेऽलौकिकत्वात्किं तज्जुह्वादीत्याकाङ्क्षायां पर्णमयी जुहूर्भवति खादिरः स्रुवो भवति । अर्धोदिते प्रातरादधातीत्यादिवाक्यैः पर्णमयीत्यादिविधिपरैरपि स्रुक्स्रुवादिस्वरूपं गम्यत एवेति भावः ॥ यत्परेण प्रत्यक्षादिवैधर्म्यमिति । यद्यपि प्रत्यक्षादौ बोधकत्वेनैव प्रामाण्यम् । तथाऽपि वाक्यप्रयोगस्य परार्थत्वात्परप्रवृत्तिनिवृत्त्यौपयिक एवार्थो वाक्यबोध्योऽङ्गीकार्य इति ग्रन्थेन शास्त्रस्य प्रत्यक्षादिवैधर्म्यं परेणोक्तम् । तन्निरासार्थमित्यर्थः । अतात्पर्यं नेत्युक्त्या ह्ययमर्थोऽवगम्यते । सत्यम् । प्रत्यक्षादाविव न वाक्येऽपि बोधकत्वेनैव प्रामाण्यम् । अतस्तद्वैधर्म्यं शास्त्रस्येति किन्तु तत्तात्पर्यविषयीभूतार्थबोधकत्वेनैव तात्पर्यविषयीभूतश्चार्थो न प्रवृत्तिनिवृत्त्युपयुक्तः कार्यात्मैव सर्वत्र किन्तु स्रुक्स्रुवादिरूपः सिद्धोऽपि । अन्यथा तदसिद्धिप्रसङ्गात् । अतः शास्त्रस्य स्रुक्स्रुवादिरूपसिद्धेऽपि तात्पर्यसमर्थनेन तद्बोधकत्वेनापि प्रामाण्यात्प्रत्यक्षादिवैधर्म्यसम्भवे यत्प्रवृत्तिनिवृत्त्यौपयिकार्थबोधकत्वेनैव तस्य प्रत्यक्षादिवैधर्म्यं परेणोक्तं तन्निरस्तं भवति ॥ श्रुतेस्तत्रेति । तत्र खादिरत्वादेरपूर्वजनकत्व इत्यर्थः । सर्वशब्दानां कार्यमात्रपरत्वे खादिरादिस्वरूपबोधकाभावेना-

सिद्धेः कथं तेनापूर्वनिष्पत्तिर्बोधनीया। तथा च खादिरो यूपो भवतीत्यादिवाक्यानां विशिष्टयूपस्वरूपपरत्वेन तैर्यूपस्वरूपे सिद्धे तस्यापूर्वनिष्पादकत्वसिद्धिः। तत्सिद्धौ च तदन्यथाऽनुपपत्त्योदाहृतवाक्यानां खादिरत्वादिविशिष्टद्रव्यपरत्वसिद्ध्या यूपादिस्वरूपसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः। खादिरत्वादीनामपूर्वार्थत्वमङ्गीकृत्य प्रकृतेऽपि तथाऽस्त्वित्यत आह॥ **अविद्यमानेति**। खादिरत्वाद्यभावेऽपूर्वलक्षणफलाभाववत्प्रकृतेऽप्यात्मस्वरूपकर्मकारकाभावेऽविद्यमानार्थोपासनया फलाभावादुपासनायाः फलजनकत्वायात्मादिस्वरूपेऽपि तात्पर्यमङ्गीकार्यमेवेति भावः॥ **न वेति शब्दयोरिति**। नवाशब्दयोर्निषेधविकल्पार्थयोः स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञेति शब्दस्वरूपग्रहणे प्राप्ते स्वाभाविकमेवार्थपरत्वमितिशब्दो द्योतयतीत्यर्थः। इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते। स च पदार्थविपार्यासकृत्तेनार्थ एवेह संज्ञी संज्ञा चेति भाष्ये तस्य व्याख्यातत्वादिति भावः। सूत्रार्थस्त्वित्थम्। नेति निषेधो वेति विकल्पार्थो निषेधेन समीकृतेऽर्थे विकल्पः प्रवर्तते। विकल्पो हि द्विविधः। नित्यतया प्राप्तस्य सर्वथाऽप्राप्तस्य चेति। द्विविधोऽप्ययं निषेधपूर्वक एव। नित्यप्राप्तिस्थले चेद्विकल्पः प्रवर्तते। तदा सर्वथेदं नित्यप्राप्तं न किन्तु पक्ष एवेति। यत्र च सर्वथाऽप्राप्तौ विकल्पस्तत्रापीदं सर्वथाऽप्राप्तं न किन्तु पक्ष एवेति। इतिशब्दोऽत्रार्थपर एव स्वीकार्यः। अन्यथा स्वं रूपमिति परिभाषया नवाशब्दयोरेव विभाषासंज्ञायां विभाषा जसीत्यादौ नवाशब्दयोरेव ग्रहणप्रसङ्गात्। तथा चार्थपरत्वस्यावश्यकत्वान्निषेधपूर्वको यो विकल्पस्तस्य विभाषासंज्ञा स्यादिति वैपरीत्यमात्रेऽयं दृष्टान्त इत्यवगन्तव्यमतो नासङ्गतिः। अलमित्यस्य समभिव्याहृतपदैरन्वयो न स्वरसतया प्रतीयतेऽतस्तदन्वययोग्यं पदं पूरयित्वा तेनान्वयं दर्शयति॥ **अलं**

बहुनेति शेष इति ॥ **यथोक्तमिति** । वाक्यार्थज्ञानमात्रेणेत्यत्रायमाशय इत्यादिनेति शेषः । शङ्कते ॥ **दृष्टो हीति** । अस्यायमर्थः । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधेरक्षरग्रहणमात्ररूपाध्ययनविधायकत्वेऽप्यदृष्टद्वारा स्वर्गार्थत्वसम्भवादर्थज्ञानस्यानपेक्षितत्वान्न तदर्थकमीमांसारम्भः सम्भवतीत्याशङ्कायामुक्तम् ॥ **दृष्टो हीति** । तस्याध्ययनविधेः कर्मावबोधनं नाम दृष्टार्थोऽस्ति । लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टपरिकल्पनेति वचनात् । कर्मज्ञानं च न विचारमन्तरेण सम्भवतीति मीमांसारम्भः सम्भवतीति । अत्र यद्यपि दृष्टो हि तस्यार्थः प्रयोजनवदर्थावबोधनमित्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि धर्मजिज्ञासायाः प्रकृतत्वाद्धर्मस्य च कर्मत्वात्कर्मावबोधनमित्युक्तमिति ज्ञातव्यम् । तथा चैतदभियुक्तवाक्यानुसाराद्विधिप्रतिषेधात्मकस्यैव वेदभागस्य कार्यरूपपरत्वमुच्यते न कृत्स्नस्यापीत्याशयः ॥ **वेदोषरा इति** । वेदेषूषरा वेदोषराः । वेदमध्ये निष्फला इत्यर्थः । तथा च निष्फलवेदान्तानामविचार्यत्वान्न वाक्यभेदकल्पना युक्तेति भावः ॥ **एवमितीति** । कर्मकाण्डस्य वेदान्तापेक्षया भिन्नवाक्यत्वमिति भावः ॥ **अवान्तरवाक्येऽपीति** । कर्मकाण्डगतावान्तरवाक्येऽप्युपक्रमाद्यानुगुण्यासम्भवात्कर्मकाण्डेऽपि वाक्यभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु कर्मकाण्डे स्वर्गकामोऽधिकारी वेदान्ते तु मुमुक्षुः । स्वर्गकाममुमुक्ष्वोश्च नैकस्मिन्सम्भवो विरुद्धत्वात् । अतो विरुद्धाधिकारिकमिदं काण्डद्वयं नैकवाक्यतामापाद्यत इत्याशङ्कते ॥ **अधिकारादिविरोधादिति** । आदिपदेन फलविरोधो ग्राह्यः । स्वर्गमोक्षयोर्नश्वरानश्वरयोरेकफलत्वासम्भवात् ॥ **उपनिषत्स्वपीति** । मध्वादिविद्यासु वस्वादिपदेच्छुरधिकारी सदेव सोम्येत्यादिरूपासु विद्यासु मुमुक्षुरेवाधिकारीति विरुद्धाधिकारिकत्वाद्विरुद्धफलकत्वाच्च वेदान्तेष्वप्येकवाक्यत्वं न स्यादिति भावः । ननु यद्येवमेक-

वाक्यत्वमेव वक्तव्यमित्याग्रहस्तदौपनिषदामपि कार्यपरत्वेनैव तदस्त्विति कस्यचिन्मतमाशङ्कते ॥ अपर आहेति । नन्वेवं तरति शोकमात्मवित् ब्रह्मविदाप्नोति परं तेषां दुःखप्रहाणाय श्रुतिरेषा प्रवर्तत इत्यत्रात्मप्रतिपादकस्य वेदान्तभागस्य स्वर्गातिरिक्तमोक्षफलकत्वश्रुतिः कथमुपपद्यत इत्यत आह ॥ तत्र फलश्रुत्यादिकमिति । आदिपदेन स्मृत्यादेर्ग्रहणम् । तथा च न तस्य स्वार्थे तात्पर्यमिति भावः ॥ न स्वर्गादेः फलान्तरमिति । स्वर्गादिकं विहाय नात्मविद्यायाः फलान्तरमस्तीत्यर्थः ॥ प्रयाजादिष्विति । अनेन कर्म नान्यशेषतया वेदप्रतिपाद्यमल्पफलकत्वात्प्रयाजाद्यङ्गकलापवत् । ब्रह्म वाऽनन्यशेषतया वेदप्रतिपाद्यं महाफलत्वाद्दर्शादिवदिति प्रयोगौ सूचिताविति ज्ञातव्यम् । अदर्शनादिति छेदे तु दर्शपूर्णमासादिविधायकवाक्यानामिडो यजतीत्यादिवाक्यप्रतिपाद्येऽवान्तरापूर्वलक्षणस्वल्पफलके प्रयाजादौ महातात्पर्यलक्षणसम्बन्धस्यादर्शनादित्यर्थो द्रष्टव्यः । इदमुपलक्षणम् । प्रत्युत प्रयाजादिवाक्यानामेव स्वर्गलक्षणमहाफलके दर्शादौ महातात्पर्यलक्षणसम्बन्धस्य दर्शनादित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ शब्दस्वरूपग्रहणार्थ इति । तथा चास्येतिशब्दस्याग्नौ जुहोतीत्यत्राध्याहारे तत्रापि शब्दरूपग्रहणार्थ एवेतिशब्दः स्यात् । एवं चाग्निशब्द एव होमान्वयप्राप्त्याऽग्नेः स्मृतिमात्रेण होमान्वय इति प्रागुक्तोऽर्थो गत इति भावः । इतिशब्दो हि पदार्थवैपरीत्यमात्रे शक्तः । स च विपरीतोऽर्थो न गिरा गिरेत्यत्र शब्दस्वरूपमेव । अग्नावित्यत्र तु स्मृतिरेवेत्यन्यदेतत् । यत्र यस्य विपरीतार्थस्यान्वययोग्यता तत्र तस्य ग्राह्यत्वात् । वैपरीत्यार्थत्वं तूभयत्राविशिष्टमेवेत्याशयेन परिहरति ॥ अत एवार्थप्रकरण इति ॥ आवश्यकमिति । अन्यथाऽस्तु वा कार्यपरत्वं वेदस्येत्यभ्युपगमानुपपत्तेरिति भावः । यूपादिवाक्यं यूपादिपरं तत्प्रमितिकरणत्वात्सम्प्रतिपन्नवाक्य-

वदित्यभिप्रेते तात्पर्यसाधकानुमाने स्वरूपासिद्धिपरिहाराय सामान्यसिद्धिपरिशेषावाह ॥ यूपादिवाक्याच्चेत्यादिना । अप्रमात्वा-
दित्यनन्तरं तथा परिशेषात्प्रमारूपमेव तत्सिध्यतीति वाक्यशेषः । संस्काराविष्टस्य विशिष्टसंस्थानस्य दारुणः पदमात्रतोऽसिद्धेराह
॥ पदार्थ इत्यवान्तरेति ॥ युगपदाकारद्वयेति । एवं सत्येकस्यैकदैवोद्देश्यत्वविधेयत्वयोः प्राप्त्या तदुभयानुबन्धि विरुद्ध-
त्रिकद्वयमापद्येत । उद्देश्यत्वे हि सिद्धत्वमनुवाद्यत्वं प्रधानत्वं चेति त्रिकम् । विधेयत्वे च साध्यत्वमननुवाद्यत्वं गुणत्वं चेति
त्रिकमापद्यते । इदं त्रिकद्वयमेकस्यैकदा विरुद्धमिति लोके प्रसिद्धमेवेति ॥ स्वतन्त्रवाक्यभेदेति । महावाक्यभेदेत्यर्थः ॥
क्रीणातीत्यादिक्रियापदेनेति । आदिपदेन सप्तदशप्राजापत्यान्पशूनालभेत चतुरश्चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीत्याद्यमूर्तगुणवाचक-
वाक्यसङ्ग्रहः । सप्तदशत्वस्य चतुष्ट्वस्य वाऽमूर्तत्वेन साक्षात्क्रियान्वयासम्भवादित्याह ॥ एकैकस्यैवेति । स्वार्थे कप्रत्ययः ।
एकैकश इत्यर्थः । अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीत्येव श्रुतिपाठः । तादृशं च द्रव्यं गोरूपमेव विवक्षितमिति
दर्शयितुं गवेति विशेष्यपदं पठितमिति वदन्ति । वस्तुतस्तु गवेत्यादिपदमेतच्छ्रुतिगतमेव । अत एव तन्त्रचूडामण्यादिचिरन्तन-
निबन्धेष्वेवमेव पाठो दृश्यते । तत्रारुणशब्दोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणवचनः । पिङ्गाक्ष्यैकहायनीशब्दौ यौगिकौ सामानाधि-
करण्यादेकद्रव्यवाचिनौ । ततश्च द्रव्यगुणयोरुभयोः पृथक् तृतीयाश्रुत्या प्रत्येकं क्रयसाधनत्वं प्रथमं प्रतीयते । अन्यथा तृतीया-
विभक्तिवैयर्थ्यापत्तेः । ननु नात्र गुणद्रव्ययोः प्रत्येकं क्रयसाधनत्वमुच्यते येनान्वयभेदेन वाक्यभेदापादने इदमुदाहरणं स्यात् ।
किन्त्वेकहायनीं क्रयसाधनत्वेन विहितामनूद्य तस्यामारुण्यं विधीयते । विशेषणविभक्तेश्च विशेष्यानुसारित्वात्तृतीयोपपत्तिरित्यत

आह ॥ **अनुवादविधानयोरिति** । यदा ह्येकहायिनी क्रियासाधनत्वेन विहिता तदा तस्या विधेयत्वानुबन्धिगुणत्वादिकं प्राप्तम् । पुनस्तदैव तदुद्देशेनारुण्यविधाने उद्देश्यत्वानुबन्धिप्राधान्यादिकमपि तस्याः स्यात् । न चैतद्विरुद्धत्रिकमेकदैकत्राङ्गीकर्तुमुचितम् । अत एतद्भयाद्द्रव्यगुणयोः प्रत्येकमेव क्रयेणान्वय इति तैरपि वक्तव्यमिति भावः । नन्वेवं द्रव्यगुणयोः प्रत्येकं क्रयान्वयेऽङ्गीकृते आरुण्यस्य गुणत्वेन साक्षात्क्रयसाधनत्वासम्भवाद्बाधितार्थकं वाक्यमापद्येत । अतो हायिनवदाक्षिवच्चारुण्यमपि गोद्रव्यमवच्छिनत्ति । तच्च द्रव्यं साधनमिति तद्द्वारारुण्यस्य क्रयान्वय एक एव प्रतीयत इत्यस्तु । ततश्च कथमिदमुक्तार्थोदाहरणं स्यादित्यत आह ॥ **अरुणादीनां गवादिभिरिति** । नात्रारुण्यस्य प्रथममेव द्रव्यावच्छेदकतया क्रयान्वयः प्रतीयत इति तेषामङ्गीकारः । किन्तु प्रथमं द्रव्यगुणयोः प्रत्येकं तृतीयाश्रुत्या क्रयसाधनतयाऽन्वयः प्रतीयते । श्रुतेर्बलवत्त्वेन शीघ्रोपस्थापकत्वात् । ननु वाक्यबललभ्यो द्रव्यगुणयोः परस्परमन्वयोऽपि तदैव प्रतीयते श्रुत्यपेक्षया वाक्यस्य दुर्बलत्वात् । किन्तु प्रथमावगतारुण्यक्रयसाधनतानिर्वाहाय स पश्चादेव प्रतीयत इत्येव तेषामङ्गीकारः । अतो युक्तमिदमुदाहरणमित्यर्थः । यथोक्तम् । तृतीयया गुणस्यैव कारणत्वं क्रयं प्रति । विस्पष्टं गम्यते तच्च द्रव्यद्वारेण युज्यत इति । अन्यत्राप्युक्तम् । अवगतक्रयशेषत्वनिर्वाहस्तु द्रव्यगुणयोरन्योन्याकाङ्क्षाबलात्पार्ष्ठिकसम्बन्धाङ्गीकारेणैव सन्निहितक्रयार्थैकहायिन्यवच्छेदद्वाराऽस्त्विति । नन्वेवं द्रव्यगुणयोः पार्ष्ठिकान्वयस्वीकारेऽरुणादिशब्दानां गवादिद्रव्येषु लक्षणाप्रसङ्ग इत्यत उक्तम् ॥ **आकाङ्क्षादिवशादिति** । आदिपदाद्योग्यतासत्तिपरिग्रहः । अयं भावः । आरुण्यादिकमवच्छेदकं हि अवच्छेद्यमपेक्षते । अवच्छेद्यं च गवादिकमित्यवच्छेद्यावच्छेदकयोः

परस्परमाकाङ्क्षावशाद्योग्यतादेश्चावच्छेद्यावच्छेदकभावेनैव द्रव्यगुणयोरन्वयो न तु सामानाधिकरण्येन येन लक्षणा स्यात्। गुणं हि साधनत्वेन विदधच्छब्दो यथाऽनेन शक्यते साधयितुं तथा कुर्यादित्याह। स च द्रव्यपरिच्छेदमुखेन शक्नोति साधयितुं नान्यथा तेनायमर्थो भवति। आरुण्याद्यवच्छिन्नेन द्रव्येण कुर्यादिति। अतो न कोऽपि दोष इति। नन्वस्त्वेवमारुण्यादीनां क्रयसाधनतया प्रथमं प्रत्येकमन्वयः श्रौतत्वात्तैरङ्गीकृत इति। तथाऽपि किं प्रकृत इत्यत आह ॥ ततश्चेति। वाक्यभेदाख्यं दूषणं स्यादित्यर्थः। वाक्यभेदादिति पाठे वाक्यभेदप्राप्त्या तल्लक्षणं दूषणं स्यादित्यर्थः। अत्र कश्चिदाह। भावनाभेदेनैव वाक्यभेदस्य दृष्टत्वात्। प्रकृते च वाक्यभावनाया एकत्वान्नावान्तरवाक्यभेदोऽत्राङ्गीकृत इति। तत्तुच्छम्। न हीदं भाट्टान्मत्यापाद्यते किन्तु प्राभाकरान्। तैरन्वये भिन्ने वाक्यं भिद्यत एवेति नियमस्याङ्गीकृतत्वात्। यथाहुः। अन्वितपदात्मकं हि वाक्यम्। तत्र कथं नान्वये भिन्ने भिद्येतेति। अतो न कोऽपि क्षुद्रोपद्रव इति। ब्रह्मणि श्रुतिप्रामाण्यस्योपपन्नत्वादित्यनन्तरमनुग्राह्यप्रमाणस्य प्राप्तत्वादिति शेषो ज्ञातव्यः। ननु यदि जिज्ञासा ज्ञानजनिका तर्हि अतो ज्ञानफलान्येवेत्यत्र कथं कर्मणां ज्ञानजनकत्वमुक्तमत आह ॥ **कर्माणि त्विति** ॥ **यस्मिन्सतीति**। अविलम्बेनोत्पादकत्वं करणत्वमभिप्रेत्येदमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **न प्रमा जायत इति**। व्युत्पत्तिविधुराणामिति शेषः ॥ **तत्कथमिति**। अनेन शब्दो न प्रमाणमिति व्यवहर्तव्यः प्रमित्यजनकत्वादिति प्रयोगः सूचितो भवति। अन्यथा साध्याविशिष्टता स्यादिति ध्येयम्। यद्यपि बौद्धमतेऽविसंवादिविज्ञानमेव प्रमाणं न करणम्। तथाऽपि परिरीत्येदमुक्तमिति द्रष्टव्यम्। अत एव स्वमतेनाह ॥ **यत्प्रमाणं तद्विज्ञानात्मकमिति** ॥ **सर्वशब्दानामिति**। समवायेन

तद्बोधकत्वाङ्गीकारादिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **असम्बद्धेति** । ततः किमित्यत आह ॥ **अत इति** । अनियतसंवादित्वादित्यर्थः । तथा च निष्कम्पप्रवृत्त्यजनकत्वान्न शब्दः प्रमाणमिति भावः ॥ **व्याख्यानान्तरेति** । अतः शब्दस्येति शेषः ॥ **स्वप्रयुक्तवाक्यस्येति** । सर्वत्रापि बाधोऽस्तीति वाक्यस्येत्यर्थः । आद्ये एतद्वाक्यातिरिक्तशब्दानामबाधितार्थकत्वेन प्रामाण्यप्राप्त्या द्वितीयेऽस्यैव शब्दस्य प्रामाण्यप्राप्त्या शब्दो न प्रमाणमिति प्रतिज्ञाव्याघात इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । युक्तिपाद इति शेषः ॥ **विशिष्टशब्दपक्षीकार इति** । श्रुतानुस्मृतसम्बन्धशब्दपक्षीकार इत्यर्थः ॥ **असिद्धिरिति** । सत्यपि शब्देन प्रमा जायत इत्युक्तप्रमाजनकत्वहेतोरसिद्धिरित्यर्थः ॥ **तदिदमुक्तमिति** । चशब्दस्यानुमानमित्यर्थकतया व्याख्याततत्वादिति भावः । **एवमग्रेऽपि** ॥ **सर्वापलापेति** । स्पष्टदृष्टकण्टकशौङ्क्याद्यपलापप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **वक्ष्याम इति** । उपासनापादे आ समन्ताद्गमयति धर्माधर्मौ परं पदम् । यच्चाप्यतीन्द्रियं त्वन्यादित्यत्रेति शेषः ॥ **सर्वथेति** । सर्वधर्मैरित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । युक्तिपादादौ व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानाभावेऽपि प्रमाकत्वरूपवैलक्षण्यस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **व्यतिरेकदृष्टान्त इति**। शब्दरूपपक्षे आकाशगुणत्वरूपहेतुव्यतिरेके प्रत्यक्षादिकं दृष्टान्त इत्यर्थः । पूर्वयोजनासु परोक्तहेतूनां व्यभिचारोपपादनाय प्रत्यक्षादिकं हेत्वन्वये दृष्टान्ततयोपात्तम् । अत्र तु परोक्तहेतोरसिद्धिव्युत्पादनाय तद्धेतुव्यतिरेक इति ध्येयम् । अत एवाह ॥ **यथा प्रत्यक्षस्येति** ॥ **प्रामाण्यं न विहन्यत इति** । प्रामाण्यहानिसाधकताहेतोरसिद्धत्वादिति भावः ॥ **अव्याप्त्यतिव्याप्त्यादिनेति**। संयोगस्य रसस्य रूपेण प्रमेयत्वस्याभिधेयत्वेन चासम्भवादव्याप्तिः पाषाणादेरप्यग्न्यादिना संयोगस्य सत्वादतिव्याप्तिः ।

एवं समवायस्याप्यादिपदगृहीतस्य धूमस्याग्निनाऽसत्त्वेनाव्याप्तिः । अग्न्यव्याप्येष्वग्न्यवयवेष्वपि सत्त्वेनाव्याप्तिरित्यर्थः ॥ **औत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेनेति** । यद्यप्यौत्पत्तिकस्तुशब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रामाण्यं बादरायणस्यानपेक्षितत्वादित्येतावज्जैमिनिसूत्रम् । तथाऽपीतरांशस्य प्रकृतानुपयोगादनुदाहरणमिति ज्ञातव्यम् ॥ **ऋषयोऽन्यत्रेति** । स्तोत्रीयानवक इत्यर्थः ॥ **स्वाभाविक्यां शब्दशक्ताविति** । एकस्मिन्नेवार्थ इति शेषः । न स्यादित्यनन्तरं किन्तु सर्वेषामेकस्माच्छब्दादेकस्य शक्यार्थस्य प्रतिपत्तिरिति नियम एव स्यादिति पूरणीयम् ॥ **अथवोभयत्रेति** । दीर्घशूकादौ प्रियङ्ग्वादौ चेत्यर्थः । ननु यवशब्दस्य दीर्घशूक इव प्रियङ्गावपि यदि स्वाभाविकी शक्तिस्तदाऽऽर्याणामेव यवशब्दश्रवणे दीर्घशूकव्यवहार इति नियमो न स्यात् । तथा म्लेच्छानामेव प्रियङ्गुव्यवहार इति नियमो न स्यादित्यत आह ॥ **व्युत्पत्तिवशादिति** । अत एव यस्योभयत्र व्युत्पत्तिरस्ति तस्योभयार्थव्यवहारोऽपि दृश्यत इति भावः । ननु क्वचित्स्वाभाविक्या शक्त्या बोधकः क्वचित्सङ्केतादित्युक्तमयुक्तम् । सर्वत्रापि सङ्केतेनैवानियमोपपत्तौ क्वचित्स्वाभाविकशक्तिकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । कथं चैकत्रैव शब्दशक्तिकल्पनेऽशक्यस्यान्यस्य तस्माच्छब्दात्सङ्केतरूपसहकारिबलादपि प्रतीतिरित्याशङ्कायामाद्यं पक्षं दृष्टान्तमुखेनोपपादयति ॥ **यथा खलु शुक्तिसन्निकृष्टेनेत्यादिना** ॥ **एतावतेति** । अशक्यरजतप्रत्यायकत्वं वर्तत इत्येतावतेत्यर्थः । अर्थप्रत्यायकत्वं शुक्तिप्रत्यायकत्वम् । नन्वत्रापि शुक्तिसन्निकृष्टचक्षुषः कथं शक्याशक्योभयार्थप्रत्यायकत्वरूपोऽनियम इत्यत आह ॥ **दोषसहकारीति** ॥ **कश्चिन्नित्यतामिति** । कृतकत्वहेतोर्नित्यत्वसामानाधिकरण्यभ्रमात्तेनाशक्यानामेव नित्यतां कश्चित्प्रत्येतीत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** ।

सामानाधिकरण्यभ्रमेण नित्यत्वप्रतीत्यभाव इत्यर्थः । गमकत्वं अनित्यत्वगमकत्वम् । अनियमस्येत्येतत्पूर्ववद्योज्यम् ॥ शक्त्यनुसारिव्युत्पत्तीति । सङ्केतग्रहरूपेत्यर्थः ॥ अनियमेऽपीति । शक्याशक्योभयार्थप्रतीतावपीत्यर्थः ॥ स्वाभाविकशक्तिसद्भाव इति । क्वचिदर्थ इति शेषः ॥ सङ्केतादपीति । देवदत्तादिपदे तथात्वस्य क्लृप्तत्वादिति भावः ॥ नैवं चक्षुरादीति । तत्र सहकारिणो दोषस्याप्रमाजनकत्वेनैव क्लृप्तत्वादिति भावः ॥ सङ्केत एवोपाय इति । अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्यादिवाक्यादवगत इति शेषः । स्वाभाविकसम्बन्धस्य शक्तिरूपत्वेन प्रत्यक्षादिना ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः । ननु स्वाभाविकसम्बन्धविज्ञानं वृद्धव्यवहारादेव भविष्यति । अतो न सङ्केतस्य तत्रोपजीव्यतेत्यत आह ॥ वृद्धव्यवहारोऽपीति । यथा पिण्डविशेषे देवदत्तादिशब्दसङ्केते पित्रादिना कृते सति पश्चात्प्रयोजकवृद्धादिव्यवहारस्तज्ज्ञापकः प्रवर्तते । तथा गवादिशब्देष्वपि कस्यचित्सङ्केतानन्तरमेव वृद्धव्यवहारस्तज्ज्ञापनाय प्रवर्तत इत्यर्थः । तथा च गवादिशब्दाः साङ्केतिकाः शब्दत्वाद्देवदत्तादिशब्दवदित्यनुमानसिद्धसङ्केतज्ञापक एव सर्वत्र वृद्धव्यवहारो न क्वापि स्वाभाविकसम्बन्धज्ञापक इति भावः ॥ निर्दिश्य ह्यर्थं ब्रूयादिति । न च सङ्केतस्येच्छारूपस्याशब्दात्मकत्वान्न निर्देशापेक्षेति वाच्यम् । अत्र परं प्रति सङ्केतकरणं नाम सङ्केतज्ञापको योऽस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्युपदेशस्तत्करणमेव विवक्षितम् । तस्य च शब्दत्वेन निर्देशापेक्षाऽस्त्येवेत्याशयात् । एवमग्रेऽपि सङ्केतकरणं यत्रोच्यते तत्र तज्ज्ञापकोपदेशकरणमेव विवक्षितम् । तेन सङ्केतस्येश्वरेच्छारूपस्यानादित्वेन कथं करणमिति शङ्काऽनवकाशोऽपीति ध्येयम् ॥ सुकर एव सङ्केतः कर्तुमिति । ऋष्यादीनां सर्वज्ञत्वेन भगवन्निष्ठसर्वशब्दसङ्केतग्रहणमुपदेशाभाव-

कालेऽप्यस्तीति सर्वेषामकृतसमयत्वात्किं केन निर्दिशेदित्युक्तदोषाभावादिति भावः । न चैवं तान्प्रति सङ्केतकरणं व्यर्थम् । अदृष्टार्थत्वात्सम्प्रदायप्रवर्तनार्थत्वाच्च । अत्र सार्वज्ञ्योपपादनार्थैव धर्मवैराग्योपादानम् । योगजधर्मरूपप्रत्यासत्त्यभावे विषयविशेषरागरूपप्रतिबन्धकसद्भावे वा सर्वविषयकज्ञानोत्पत्त्ययोगात् । रागाभावोपपादकमैश्वर्यमित्यवगन्तव्यम् । नन्वेवं तेषामपीश्वरसाम्यप्रसङ्ग इत्यत उक्तम् ॥ **परमेश्वरानुग्रहादिति** ॥ **तद्व्यवहाराच्चेति** । महामहर्ष्यादीनां प्रयोज्यवृद्धं प्रति व्यवहारादित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । तदुपदेशाच्चेत्यपि ग्राह्यम् । अत एवाग्रे उपदेशादिनैवेति वक्ष्यति । गामानयेत्यादौ प्रवृत्तिप्रतिपत्तिः । पुत्रस्ते जात इत्यादिषु हर्षप्रतिपत्तिः । पुत्रस्ते मृत इत्यादौ शोकप्रतिपत्तिः । सर्पोऽस्तीत्यादौ भयप्रतिपत्तिः । आदिपदात्तृणमस्तीत्यादावौदासीनप्रतिपत्तिर्ग्राह्या । वाचकत्वं सङ्केतम् । ननु कुत एषा प्रक्रिया तेनानुसरणीयेत्यत आह ॥ **साऽपीति** । तदवगमोपायश्चोक्तरीत्या सङ्केत एव । तद्ग्रहणाय चोक्तप्रक्रिया तेनाप्यनुसरणीयेति भावः ॥ **सामयिकत्व इति** । साङ्केतिकत्व इत्यर्थः ॥ **सर्वेऽपि साधव इत्यादि** । अपभ्रंशा अपि साधवः स्युः साधुशब्दा वा अपभ्रंशवदसाधवः स्युः साङ्केतिकत्वस्योभयत्राविशेषादिति भावः ॥ **उतास्मदादीनामिति** । ईश्वरव्यतिरिक्तानामपीत्यर्थः ॥ **त्वदुक्तरीत्येति** । सर्गादिभुवां महर्षिदेवतानामुपदेशादिनैवेत्यर्थः ॥ **अस्मदाद्युपदेश एवेति** । अस्मदादिकृतसङ्केतज्ञापक इति शेषः । देवदत्तपित्रादिवदीश्वरातिरिक्ता महर्ष्यादयः स्वकृतमेव सङ्केतमुपदेशादिना ज्ञापयन्तीत्यस्त्विति भावः ॥ **अस्मदादिभिरिति** । ईश्वरव्यतिरिक्तैर्महर्ष्यादिभिरित्यर्थः ॥ **वृद्धेनेति** । अत्र वृद्धशब्देन प्रथममुपदेशादिना शक्तिज्ञापको भगवानेव विवक्षित इति ज्ञेयम् । ननु साधुभिर्भाषित-

व्याप्तिमिति श्रुत्यादेः का गतिरित्यत आह ॥ श्रुत्यादेरिति ॥ उपदेशादिकमुपादायेति । अत्र यद्यपि चरमभाविनं सङ्केतमुपादायेत्येव वक्तव्यम् । पूर्वं तथैवाशङ्कितत्वात् । तथाऽप्यनवगतस्य सङ्केतस्यागमकत्वात्तदवगमकमुपदेशादिकमावश्यकमित्यभिप्रेत्यैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ अतिप्रसङ्ग इति । चरमकारणानामन्त्यतन्तुसंयोगादीनामेव पटादिजनकत्वोपपत्तौ तज्जनकतन्त्वादौ पटादिजनकत्वमपि न कल्पनीयं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ वक्ष्याम इति । लिङ्गपाद इति शेषः । लोकोत्तरसङ्केतपितृसद्भावे पूर्वपक्षावसरे वृद्धव्यवहारोऽपीत्यादिनोक्तमनुमानमेव मानमाशङ्कते ॥ गवादिशब्दा इति । प्रसिद्धबाधसहकृतं पुनरनुसन्धीयमानमिदमेवानुमानमप्रसिद्धेश्वरकृतसङ्केतमादाय पर्यवस्यतीत्याशयः ॥ द्वितीये व्यभिचार इति । घटादिशब्देष्विति शेषः । ननु तेऽपि कदाचित्केनचित्तत्र सास्नादिमति पिण्डे सङ्केतिता एवेत्यत आह ॥ न हीति । ननु प्रतिज्ञायां बहुवचनश्रवणाद्घटादिशब्दानामपि पक्षत्वप्रतीत्या कथं तत्र व्यभिचारोद्भावनमिति चेन्न । घटादिशब्देष्वेवमेव प्रत्येकं तेषु तेष्वर्थेषु साङ्केतिकत्वं साधनीयमिति सूचयितुमेव बहुवचनं न तु तेषामप्यत्र पक्षत्वलाभायेत्याशयात् । न चैवमुत्तरानुमानपौनरुक्त्यम् । हेतुभेदात् ॥ तत्र प्रयुज्यमानेति । तथा च घटादिशब्देषु व्यभिचार इति भावः । सास्नादिमदित्यर्थे सङ्केतितचेष्टाविशेषे साध्याव्यापकत्वमित्यत आह ॥ साधनावच्छिन्नेति ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति । युक्तिपाद इति शेषः । शुद्धसाध्यव्यापकस्यैवोपाधित्वं न साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्येत्यभिमाने बाधकमाह ॥ अन्यथाऽस्मदादीति । न चात्र बाधः । ईश्वरातिरिक्तस्याप्रसिद्धस्यैव कस्यचित्सङ्केतपितुः सिद्धिप्रसक्त्या भवदभिलषितेश्वरसङ्केतसिद्धिर्न भविष्यति । उपाधिभयस्य त्वयैव त्याजितत्वात् । दोषान्त-

रस्य चाभावादित्याशयात् ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । युक्तिभक्तिपादयोरिति शेषः ॥ **वक्ष्याम इति** । युक्तिपाद इति शेषः ॥ **अतिरात्रे षोडशिनमिति** । ज्योतिष्टोमसंस्थास्वतिरात्राख्यैका संस्था । षोडशी नामा षोडशाक्षरार्धर्चवच्छस्त्रविशेषः । नन्वयं नानुयाजेष्वित्यत्रेव पर्युदासो वा न तौ पशौ करोतीत्यत्र न सोम इतिवदर्थवादो वाऽस्तु न प्रतिषेधः । अतो न व्याहतिरत्रेति चेत् । मैवम् । न तावदयं पर्युदासः । पर्युदासो हि भवन् अनतिरात्रे गृह्णाति षोडशिनमिति स्यात् । अषोडशिनमतिरात्रे गृह्णातीति वा । प्रकारान्तराभावात् । पक्षद्वयेऽप्यतिरात्रे षोडशिनो विधानानर्थक्यात् । नाप्ययमर्थवादः । पूर्ववाक्यप्राप्त्याऽर्थप्रतिषेधरूपत्वे सम्भवत्यर्थवादत्वकल्पनायोगात् । वाक्यस्य विधिनिषेधरूपत्वासम्भवे ह्यर्थवादत्वं कल्प्यम् । न सोमेऽध्वर इत्यत्र त्वर्थवादत्वमेव । दर्शपूर्णमासयो राज्यभागावग्नीषोमाभ्यां यजतीत्याज्यभागौ विधाय तौ न पशौ करोतीति निषिध्य पश्चान्न सोमेऽध्वर इति श्रूयते । अयं च न पर्युदासः प्रतिषेधो वा सम्भवति । सोमस्योपदेशातिदेशाभ्यामाज्यभागप्राप्त्यभावात् । तस्मान्न पशावित्यस्यायमर्थवादः । यथा सोमस्याज्यभागावेवं पशावपीति । इत्थं महाभागावाज्यभागौ सोमेऽक्रियमाणौ तावत्र पशौ न क्रियेते इति स्तुतिरूपत्वसम्भवात् । अत्र चाप्राप्तिसद्भावात्प्रतिषेधत्वमेव । ततश्च व्याहतिः । न च व्याहतिभयात्प्रतिषेधत्वासम्भवेऽर्थवादरूपत्वमेवाश्रयणीयमिति वाच्यम् । अर्थवादत्वेऽपि व्याहतिसाम्यात् । अपशवो वाऽन्यो गोऽश्वेभ्य इत्यत्र पश्वन्तरनिषेधेन गवामश्वानां च स्तुतिर्दृष्टा । इह तु स्तुत्यस्तावकयोरेकविषयत्वेन षोडशिनिषेधेन षोडशिन एव स्तुतौ स्पष्टव्याहतिः । अतो विकल्पेन प्रतिषेधकत्वमेव वरमाश्रयितुमिति सिद्धान्तितं मीमांसकैः । न च तद्युक्तम् । विकल्पस्याष्टदोषदूषितत्वात् । अतो व्याहतत्वेनाप्रामाण्य-

मेवेत्याशयात् ॥ **उदिते जुहोतीति** । पूर्वं विधिनिषेधयोः व्याघात उक्तः । अत्र तु विध्योरेवेति ज्ञातव्यम् ॥ **त्रिः प्रथमामिति** । अत्रादिपदेन त्रिरुत्तमामित्यस्य ग्रहणम् । उत्तमां अन्तिमाम् । अत्र प्रथमोत्तमऋचोरावृत्तिं स्वयमेव वेदो विदधातीति पौनरुक्त्यमिति भावः । यथा कस्यचिदित्यादेरयमर्थः । अत्र वेदत्वसामानाधिकरण्येन कुत्रचित्साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वेऽनृतादिभागे हेतूनां पक्षधर्मताबलेनोद्देश्यसाध्यसिद्धेर्जायमानत्वेन तत्र भागासिद्धेरप्रतिबन्धकत्वेऽपि सर्ववेदाप्रामाण्यासिद्ध्याऽर्थान्तरता । अन्यथा वेदत्वावच्छिन्ने सर्वत्र साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे तदवच्छिन्ने सर्वत्र हेतूनां पक्षधर्मताया उक्तरूपसाध्यसिद्ध्युपपादिकाया अभावेन भागासिद्धिप्रसङ्ग एव दोष इति । केचित्तु अनृतादिनिष्ठधर्मविशेषत्वस्य हेतुत्वेऽर्थान्तरता । अन्यथाऽनृतत्वादेरेव हेतुत्वे भागासिद्धिप्रसङ्ग इत्याहुः । वस्तुतस्तु किं वेदमात्रं पक्षीकृत्येत्यत्र न प्रतिज्ञाविषयत्वरूपं पक्षत्वं विवक्षितं किन्तु विमतिविषयत्वरूपम् । तथा किं वेदमात्रेऽप्रामाण्यविमतिदशायामेतैर्हेतुभिरनृतादिवेदभागानेव प्रतिज्ञायां निर्दिश्याप्रामाण्यं साध्यते । उत तदेकदेशे तद्विमतिदशायाम् । आद्ये सामान्ये विप्रतिपत्तौ विशेषे तत्साधनेऽर्थान्तरता । अन्यथाऽर्थान्तरतापरिहाराय सर्वस्यापि वेदस्य प्रतिज्ञायां निर्देशे भागासिद्धिप्रसङ्ग इति योज्यम् ॥ **वक्ष्यतीति** । कर्तृकर्मादिसाद्गुण्ये फलनियमेन तद्वैगुण्यनिबन्धनमेव फलादर्शनमिति न विलक्षणत्वादित्यत्र वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ **अन्यतरप्रामाण्यसम्भवादिति** । तथा च बाध इति भावः ॥ **पक्षीकृतस्यापि प्रामाण्यसम्भवादिति** । तथा च सन्दिग्धकालातीतत्वमिति भावः । यद्यपि बाधसंशयो ग्राह्यसंशयपर्यवसन्न इति नानुमितिप्रतिबन्धकः । तथाऽपि स्वारसिकस्य तस्य तथात्वेऽपि हेतोरन्यथासिद्धिशङ्काहितस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वमस्त्येवेति ज्ञात-

व्यम् ॥ वक्ष्यतीति । न विलक्षणत्वादित्यत्रोक्तन्यायेन वेदस्य प्रामाण्ये सिद्धे षोडशिग्रहणाग्रहणयोरनन्यगत्या विकल्पाश्रयणे-नोदितानुदितहोमयोश्चाधिकारिभेदेनोपपत्तौ सर्वथा व्याघाताभावेनासिद्धिरिति वियत्पादे वक्ष्यतीत्यर्थः । तत्रोपलक्षणया सर्वपां श्रुतिगतपरस्परविरोधानां परिहृतत्वादिदमपि तत्रोक्तमेवेत्यभिप्रेत्यैवमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । तदुक्तम् । अथाशेषसमाम्नायविरोधापाकृतिं प्रभुः करिष्यन्निति । वस्तुतो न वैयर्थ्यम् । अतिगहनप्रमेयस्यैकेन प्रमाणेन बुद्धावनारोहादत उक्तम् ॥ कथञ्चिदिति ॥ अभ्यासेति । अभ्यासस्य तात्पर्यनिर्णयार्थत्वादनुवादस्य चाधिकविधानार्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति भावः । आदिपदेन सप्रयोजनावृत्तिविधिरूपेणेति ग्राह्यम् । तेन त्रिः प्रथमामन्वाहेति वाक्यमपि प्रथमोत्तमऋचोरावृत्तिं प्रयोजनविशेषापेक्षयैव विदधातीति न तत्रापि वैयर्थ्यमित्युक्तं भवति । तथाहि । अग्निसमिन्धनप्रकाशिका ऋचः सामिधेन्यस्ताश्चैकादश श्रूयन्ते । पञ्चदशसामिधेनीरन्वाहेति च विधिः । तत्रैकादशऋचां प्रथमोत्तमो ऋचो त्रिवृत्या पाञ्चदश्यं सम्पादयितुमिदं वाक्यं प्रवृत्तम् । अतो न व्यर्थवृत्तिविधायकमिति । वृद्धैः गौतमादिभिः ॥ तदिदमुक्तमिति । ज्ञानकरणत्वमागमपदेनोक्तमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षविशेषस्येति । गृहीतप्रामाण्यकप्रत्यक्षसमानविषयकप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । अथवा धर्मिप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । अत्रोभयत्र व्याप्त्यादिविमर्शेन जातायामनुमितावपि प्रामाण्ये कदाऽपि संशयासम्भवान्न स्वतस्त्वे बाधकमस्तीति तेषामाशयः । वक्ष्यते चैतत् । अत्र मूले प्रत्यक्षपदं तद्विशेषपरमित्यवगन्तव्यम् ॥ ये तु प्रमाणमात्रस्येति । प्रत्यक्षविशेषानुमानयोरपि प्रामाण्ये संशयाभावेनैव स्वतस्त्वव्यवहारः पूर्वेषां न तु स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वेन । मनसो बहिरस्वातन्त्र्येणानुव्यवसायस्य व्यवसायविषयतद्धर्मत्वादिसत्त्वाऽपि निश्चयरूपत्वाभावादित्येतेषामाशयः ।

ननु वेदस्य प्रामाण्यं कुत इति प्रश्ने स्वत एवेत्युत्तरमयुक्तम्। स्वशब्दस्य स्वरूपार्थत्वे प्रामाण्यपरत्वे च प्रामाण्यादेवेत्यर्थलाभेनात्माश्रयत्वप्रसङ्गात्। स्वीयार्थत्वे तु अन्यस्यादर्शनेन प्रामाण्ये कारणं तज्ज्ञापकं वा स्वीयं वाच्यम्। एवं च प्रामाण्यं स्वकारणादुत्पद्यते स्वज्ञापकाच्च ज्ञायत इत्युक्तं स्यात्। न चेदं सम्भवति। कुत इत्यनेन तयोरेव कारणज्ञापकयोरेव पृष्टत्वादित्याभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **ननु किमिदमिति**। नात्र स्वशब्दः प्रामाण्यपरः स्वरूपार्थश्च येनोक्तदोषः किन्तु तदाश्रयपरः स्वीयार्थश्चेत्यभिप्रेत्योत्तरं वक्तुमाह ॥ **उच्यत इत्यादिना** ॥ **तज्जनितं च विज्ञानमिति**। अत्र यद्यपि प्रकृतत्वात्करणप्रामाण्यमेव विचार्यतया ग्राह्यं न ज्ञानप्रामाण्यम्। तथाऽपि ज्ञानगतयाथार्थ्यरूपप्रामाण्यानिर्णये तद्घटितकरणप्रामाण्यस्यैवाभावेन धर्म्यलाभे प्रकृतविचारस्यैवानुत्थानाद्वा प्रसङ्गाद्वा ज्ञानप्रामाण्यमपि विचार्यतया गृहीतमित्यवगन्तव्यम् ॥ **ज्ञानजनकसामग्रीमात्रेति**। स्वाश्रयज्ञानसामान्यसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वमुत्पत्तौ स्वतस्त्वमित्यर्थः ॥ **करणानां चेति**। यथार्थ्यलक्षणं प्रामाण्यं तस्ये त्यन्वयः। यथार्थज्ञानसाधनत्वरूपस्य करणप्रामाण्यस्य स्वाश्रयनिष्ठज्ञानजननशक्त्याभिन्नत्वमेवोत्पत्तौ स्वतस्त्वमित्यर्थः ॥ **ज्ञानगतयाथार्थ्यस्येति**। तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपस्येत्यर्थः ॥ **ज्ञानग्राहकमात्रेति**। अत्र ज्ञानग्राहकशब्देन ग्राह्यप्रामाण्याश्रयतत्तज्ज्ञानविषयकसाक्षिज्ञानं विवक्षितम्। ग्राह्यशब्देन तद्विषयत्वयोग्यता। एवं च ग्राह्यप्रामाण्याश्रयतत्तज्ज्ञानाविषयकसाक्षिज्ञानविषयत्वयोग्यत्वं ज्ञप्तौ स्वतस्त्वमित्युक्तं भवति। अत्र साक्षीत्युक्त्या घटज्ञानमस्तीत्यादिशब्दजन्यप्रतिबद्धघटज्ञानविषयं ज्ञानं भाति घटज्ञानप्रामाण्यस्याविषयत्वात् बाध इति शङ्का ग्राह्यप्रामाण्याश्रयतत्तज्ज्ञानविषयिकेत्युक्त्या घटज्ञानं गृह्णता साक्षिणा घटज्ञानप्रामाण्यस्याग्रहणाद्बाध

इति शङ्का निरस्ता । प्रतिबन्धकदशायामपि करतलादौ दाहजननयोग्यतावत्प्रामाण्ये साक्षिग्रहणयोग्यतायाः सत्वात् । यथोक्तम् । साक्ष्येव ज्ञानं तत्प्रामाण्यं च विषयीकर्तुं क्षमः किन्तु प्रतिबद्धो ज्ञानमात्रं गृहीत्वा प्रामाण्यग्रहणस्य नेष्ट इति । नन्वेवं मात्रपदं व्यर्थमापन्नमिति चेन्न । अवधारणपरस्य तस्य साक्षिणि ज्ञानत्वग्रहणशक्तिवत्प्रमात्वग्रहणशक्तिरपि सहजेति प्रदर्शनार्थत्वात् । यद्वा ज्ञानग्राहकशब्देन साक्षितदितरसाधारणज्ञानं विवक्षितम् । मात्रशब्देनावधारणार्थेनोभयसिद्धप्रामाण्याविषयकव्यवच्छेदः कार्त्स्न्यार्थेनाप्रतिबद्धसर्वानुव्यवसायसङ्ग्रहश्च विवक्षितः । तेनोभयसिद्धप्रामाण्याविषयकज्ञानभिन्नज्ञानविषयत्वनैय्यत्यं स्वतस्त्वमिति लभ्यते । अत्र प्रामाण्याविषयकज्ञानाभिन्नेत्युक्त्या घटोऽयमिति घटादिविषयकप्रत्यक्षज्ञानं प्रति ज्ञानं गुण इत्यादिशब्देन घटज्ञानमित्यादिशब्देन जन्यं ज्ञानविषयकज्ञानं प्रति प्रतिबद्धानुव्यवसायं प्रति च स्वतस्त्वपक्षेऽपि प्रामाण्यस्याविषयत्वेन विषयत्वनैय्यत्यसाधने बाध इति शङ्का निरस्ता । उक्तस्य त्रिविधस्यापि ज्ञानस्य प्रामाण्याविषयकत्वेन तद्भिन्नत्वाभावादुभयासिद्धेत्युक्त्या न्यायमतेऽप्रतिबद्धस्याप्यनुव्यवसायस्य प्रामाण्याविषयकत्वेन तद्भिन्नत्वाभावात् । सिद्धान्त्यभिमतस्याप्रतिबद्धानुव्यवसायं प्रति विषयत्वस्यासिद्धयाऽर्थान्तरमिति शङ्का निरस्ता । अप्रतिबद्धानुव्यवसायस्य न्यायमते प्रामाण्याविषयकत्वेऽपि मन्मते तदभावेनोभयसिद्धात्प्रामाण्याविषयकाद्भिन्नत्वसम्भवात् । नैय्यत्यमित्युक्त्या न्यायमतेऽपि प्रामाण्यस्यैवंविधां प्रामाण्यानुमितिं प्रति क्वचिदनुव्यवसायं प्रति च विषयत्वात्सिद्धसाधनमिति शङ्का व्युदस्तेति ध्येयम् ॥ **प्रत्यक्षादिवेद्यत्वादिति** । इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वेनानुमानवेद्यत्वाल्लिङ्गशब्दयोस्तज्ज्ञानयोर्वा प्रत्यक्षवेद्यत्वादित्यर्थः ॥ **अनुमानवेद्यत्वादिति** । कारणत्वस्यान्वयातिरेकगम्य-

त्वादिति भावः। नन्वेवं ज्ञानकरणस्य सतोऽप्रामाण्ये निरस्ते स्वत एवेति ब्रूम इति पूर्वोक्तसिद्धान्तविरोध इत्यत आह ॥ अथवेति। ज्ञानप्रामाण्यवत्करणप्रामाण्यस्य स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वरूपं स्वतस्त्वं नेत्येव पूर्वमुक्तं न तु सर्वथा करणप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं नेति। स्वाश्रयनिष्ठज्ञानजनकत्वग्राहकमात्रग्राह्यत्वरूपस्य ज्ञप्तौ स्वतस्त्वाङ्गीकारात्। अतो न पूर्वोक्तविरोधो नापि पद्धतिविरोध इति द्रष्टव्यम्। तत्रापि करणप्रामाण्यस्य स्वाश्रयग्राहकग्राह्यत्वरूपं स्वतस्त्वं नेत्येव तात्पर्यात् ॥ प्रामाण्यमिति। ज्ञानप्रामाण्यमित्यर्थः। अन्यथा करणप्रामाण्यस्यापि पक्षत्वप्राप्त्यांऽशे बाधप्रसङ्गात् ॥ ज्ञानकारणातिरिक्तेति। ज्ञानसामान्यसामग्रीभिन्नकारणानपेक्षमित्यर्थः। अतः प्रमाया अपि ज्ञानत्वेन तत्कारणस्य गुणस्य ज्ञानकारणत्वेन तदतिरिक्तानपेक्षत्वस्य न्यायमतेऽपि सत्त्वेन सिद्धसाधनतेति शङ्काऽनवकाशः ॥ अप्रामाण्येतरेति। अप्रामाण्ये व्यभिचारवारणायाप्रामाण्येतरेति विशेषणम् ॥ घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञानधर्मत्वादिति विशेष्यम्। न चैवमपि प्रामाण्याभावे व्यभिचारः। अप्रामाण्यपदस्य प्रामाण्यविरोधिमात्रपरत्वात् ॥ कार्यत्वे सतीति। इदं चेश्वरज्ञाने व्यभिचारवारणाय। जन्यज्ञानत्वावच्छिन्ने व्यभिचारवारणाय विशेष्यम्। अथवा निर्विकल्पके व्यभिचारवारणायैतत्। सप्रकारकज्ञानत्वं च तदर्थः ॥ व्याघातादिति। ज्ञानस्य ज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्यत्वं व्याहतमित्यर्थः॥ जात्यतिरिक्तेति। जात्यतिरिक्तभावधर्मानभ्युपगमादित्यर्थः। तेन गुणत्वादिजातिसमुदायस्य ज्ञानेऽपि सत्त्वात्कथमेतदिति शङ्काऽनवकाशः। समवायसम्बन्धरूपत्वेनाधर्मत्वात्। प्रमात्वस्य च धर्मत्वेन समवायभिन्नत्वात्। समवायत्वे वा तस्यापि जातिवदकार्यत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यात्। द्रव्यगुणकर्मविशेषाणां च द्रव्य-

मात्रधर्माणां ज्ञानेऽसम्भवात् । प्रमेयत्वादेर्गुणे सम्भवेऽपि तस्य परम्परासम्बद्धजातिरूपत्वेन तदतिरिक्तत्वाभावात्साक्षात्सम्बन्धेन च प्रमेयाद्यतिरिक्तत्वाभावादिति भावः ॥ **प्रध्वंसस्य चात्रेति** । प्रमात्वं प्रध्वंसरूपत्वं चेदप्रमात्वमेव तत्प्रतियोगीति वाच्यम् । अन्यस्य तथात्वासम्भवात् । न च तत्सम्भवति । ध्वंसप्रतियोगिनोः सामानाधिकरण्यनियमेन प्रमारूपज्ञानेऽप्रमात्वस्य प्रतियोगिनः कदाऽप्यभावेन तद्ध्वंसस्याप्यसम्भवादिति भावः । यद्यपीदं दूषणं प्रागभावरूपत्वेऽपि सम्भवति । तथाऽपि लाघवाय तत्राजन्यत्वमेव बाधकमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ **एतेन प्रमात्वपक्षीकारणेति** । प्रमात्वं ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीनं ज्ञानत्वव्याप्यधर्मत्वादप्रमात्ववदिति प्रयोगेऽपि प्रमात्वं जातिरन्यद्वेति विकल्प्य दूषणेन निरस्त इत्यर्थः । ननु हेत्वधीनत्वं नाम न तज्जन्यत्वमत्र विवक्षितं किन्तु तज्जन्यव्यक्तिवृत्तित्वमेवातो न पूर्वदोष इत्याशङ्कते ॥ **अस्तु जातिरिति** ॥ **अतिशयोऽपीति** । न चायमतिशयो जातिरूपः । जातेरेव पक्षत्वेन तदाश्रयेऽपि तत्प्रवेशे आत्माश्रयत्वापातात् ॥ **आप्तोक्तत्वमेव शब्द इति** । आप्तिरेव शाब्दप्रमायां गुण इत्यर्थः । कुत इति चेत् । अन्यस्यासम्भवात् । तथा हि । न तावच्छब्दप्रमायां योग्यता तत्प्रमा वा गुणः । तर्हि तत्र प्रष्टव्यम् । योग्यता किं प्रतिपाद्यसंसर्गसत्त्वं किंवा तदविनाभूतं धर्मान्तरमिति । नाद्यः । शाब्दप्रमायां शाब्दप्रमाया वा तद्विषयस्य वाऽजनकत्वात् । विषयसत्त्वस्य प्रमात्वान्तर्गतत्वेन तद्धेतुत्वायोगाच्च । नान्त्यः । प्रत्यक्षादावपि विषयसत्त्वाविनाभूतस्य गुणत्वेन जनकत्वे मानं नेति चेत् । समं प्रकृतेऽपि । किञ्च शाब्दी संसर्गप्रमा नियमेन संसर्गव्याप्यधीजन्या चेदनुमितिः स्यात् । नापि वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानं तात्पर्यं वा । तयोरसार्वत्रिकत्वादाप्त्यन्तर्भावाच्चेति ॥ **प्रामाण्यमिति** । प्रमात्वमित्यर्थः ।

अतो न करणप्रामाण्यादिकमादाय बाधशङ्का । ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यमित्येतत्पूर्ववद् द्वेधा व्याख्येयम् । ज्ञानगतेष्वौपाधिकसादृश्यौपाधिकधर्मेषु व्यभिचारवारणाय समवेतेत्युक्तम् । अप्रमात्वमपि जातिरिति मते तत्र व्यभिचारवारणाय प्रामाण्येतरेति धर्मविशेषणम् । स्वमते समवायाभावात्पररीत्यैवायं हेतुरिति द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु स्वाश्रयीभूतज्ञानविषयकानुव्यवसायविषयत्वायोग्योपाध्यघटितज्ञानधर्मत्वादित्यत्र तात्पर्यात्स्वमतेनैवायं हेतुरित्याहुः । न च स्वमते सादृश्यस्याखण्डत्वादेवमपि तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रतियोग्युपस्थितसमवेतस्यापि साक्षिवेद्यत्वेनान्यदा तद्योग्यतासत्त्वेन तत्र साध्यस्यापि सत्वात् ॥ **तथाऽनभ्युपगमादिति** । असिद्धिवारकविशेषणस्य व्याप्तिग्रहानुपयोगेन सार्थकत्वानभ्युपगमादित्यर्थः ॥ **एकामिति** । स्वरूपासिद्धिमित्यर्थः ॥ **द्वितीयापन्नेति** । व्याप्त्यज्ञानसिद्धिरापन्नेत्यर्थः । व्यभिचारवारकविशेषणघटितावच्छेदकावच्छिन्ने व्याप्त्यज्ञानात् । न तु व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । नीलधूमत्वाद्यवच्छेदेनापि व्याप्तिसद्भावादिति द्रष्टव्यम् ॥ **धर्मिप्रत्यक्षानुमानोपमानेष्विति** । तत्प्रामाण्येष्वित्यर्थः । तथा तत्प्रामाण्येष्वपि तद्ग्राहकाप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयदर्शनेनेत्यर्थः । अनुव्यवसायोऽप्यत्र ग्राह्यः । न ह्यजानन् जानामीति प्रत्येति । न वा घटे ज्ञाते पटं जानामीति । अतोऽनुव्यवसायत्वस्य प्रामाण्ये नियतत्वात्तत्प्रामाण्यं स्वत एवेति परैरङ्गीकृतत्वात् । ज्ञानपदेन धर्मिप्रत्यक्षादिसमकक्षतया तस्य गृहीतत्त्वाच्च । यद्वा स्वारसिक एवात्र सर्वत्र संशयः । ज्ञानत्वरूपसाधारणधर्मदर्शनादेः संशयकारणस्य सम्भवात् । ननु ज्ञानत्वाविशेषेऽपि धर्मिप्रत्यक्षादिकं स्वार्थपरिच्छेदात्मकमेवोत्पद्यते । तत्सामग्र्याऽर्थतथात्वाव्यभिचारात् । अतस्तत्प्रामाण्ये न कदाऽपि संशयोऽतः स्वत एव तेषां प्रामाण्यम् । प्रत्यक्षशाब्दज्ञाने तु नार्थपरिच्छेदात्मकेऽपि तु

आरोपानारोपसाधारणविषयावभासिनी। अतस्तत्प्रामाण्यसंशयसम्भवेन परतस्त्वमिति चेन्न। अस्य विभागस्यैवासम्मतेः। धर्मिप्रत्यक्षस्य तावच्छून्यवाद्युत्प्रेक्षितप्रामाण्याभाससन्दर्शनेऽवधारणरूपता कथं वक्तुं शक्या। कूटलिङ्गजानुमितेर्भ्रमत्वदर्शनेनानुमितेरप्यनुमेयाव्यभिचारिलिङ्गसमुत्थत्वनियमाभावेन नावधारणरूपता। एवमुपमानस्यापि। अगवयेऽपि गोसादृश्यभ्रमेण गवयशब्दवाच्यत्वभ्रमसम्भवात्। अनुव्यवसायस्यापि मानसस्याप्रमात्वादौ प्रमात्वग्राहिभ्रमत्वात्। अन्यथा प्रत्यक्षशाब्दज्ञानेऽपि कुतो न स्वार्थावधारणरूपे इति। यत्तु न धर्मिप्रत्यक्षादौ प्रामाण्यसंशय उत्पद्यते तत्प्रामाण्यव्याप्यानां धर्मिज्ञानरूपैस्तदनुव्यवसायैर्ग्रहणात्। तथा हि। धर्मिप्रत्यक्षत्वे धर्मप्रत्यक्षत्वमेव प्रामाण्यव्याप्यम्। एवमनुव्यवसायेऽनुव्यवसायत्वमेव तत्प्रामाण्यव्याप्यम्। तदुभयं तत्तदनुव्यवसायेन सुग्रहम्। अनुमितौ च व्याप्यवति व्यापकप्रकारकज्ञानत्वमेव तत्प्रामाण्यव्याप्यम्। तच्च लिङ्गोपाहितलैङ्गिकमानपक्षेऽनुमित्युपनीतं तदनुव्यवसायगृहीतमेव। एवमुपमितौ सादृश्याद्यतिदेशवाक्यार्थोपहितवाच्यत्वमानपक्षं गोसादृश्यादिमति गवयादिशब्दवाच्यप्रकारकज्ञानत्वरूपस्य तत्प्रामाण्यव्याप्यस्योपमित्युपनीतस्य तदनुव्यवसायेन ग्रहणमिति सर्वत्र विशेषदर्शने सद्भावान्न प्रामाण्यसंशय इति। तत्तुच्छम्। व्याप्यत्वप्रकारकव्याप्यज्ञानस्यैव संशयविरोधित्वेन व्याप्यदर्शनमात्रस्य तदविरोधित्वात्। अन्यथा तैलं पृथिवी न वेति संशयो न स्यात्। न च प्रकृते धर्मिप्रत्यक्षाद्यनुव्यवसायास्तत्तत्प्रामाण्यव्याप्यत्वेन तत्तत्प्रामाण्यव्याप्यविषयाः किन्तु वस्तुतस्तत्प्रामाण्यव्याप्यविषयका एवेति तत्र सर्वत्र संशयसम्भवात्। भ्रमरूपानुव्यवसायस्योपपादितत्वेनानुव्यवसायत्वस्य तत्प्रामाण्यव्याप्यत्वासम्भवाच्च। अनुमित्यादिप्रामाण्यव्याप्यस्य व्याप्यव-

द्विशेष्यकत्वघटितस्य तदनुव्यवसाये स्वातन्त्र्येण भानानङ्गीकाराच्च । अन्यथा सर्वत्रानुव्यवसायस्यैवं प्रामाण्यग्राहकत्वप्रसङ्गेन स्वतस्त्वं स्यादिति । अतः साधूक्तं संशयदर्शनेनेति ॥ निःशङ्कप्रवृत्ताविति । बहुवित्तव्ययायाससाध्य इति शेषः । ननु तत्राप्यर्थनिश्चय एव हेतुः । समानविषयकत्वादावश्यकत्वाच्च न तु प्रामाण्यनिश्चय इति चेन्न । पीतः शङ्ख इति निश्चये सत्यपि पीतार्थिनः प्रवृत्त्यभावात् । न चाप्रामाण्यादिज्ञानाभावरूपसहकारिविरहादप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अप्रामाण्यप्रामाण्याभावदोषजन्यत्वादिशङ्काद्यभावानां गुरूणामनेकेषां कारणत्वकल्पनापेक्षया लघुभूतस्यैकस्य प्रामाण्यनिश्चयस्यैव कारणत्वकल्पनौचित्यात् । प्रामाण्यनिश्चयविरोध्यभावत्वेन तेषामेकत्वे त्वावश्यकत्वात्प्रामाण्यनिश्चय एव तत्र हेतुरस्तु । किञ्चाप्रामाण्यादिज्ञानाभावकूटस्य प्रतिबन्धकाभावत्वेनैव हेतुता वाच्या। ग्राह्याभावानवगाहिनां च ज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वे जनकीभूतज्ञानविघटकत्वेनैव वक्तव्येऽर्थनिश्चयस्य पीतः शङ्ख इत्यादौ तत्सत्त्वेऽपि सत्त्वेन तद्विघटनीयत्वासम्भवात् । तद्विघटनीयस्य प्रामाण्यनिश्चयस्य हेतुत्वसिद्धेः । ननु तथाऽपि ज्ञानस्य बुभुत्सितग्राह्यत्वाद्बुभुत्सायाश्च सार्वत्रिकत्वाद्धर्मिज्ञानाभावेनैव संशयाभावे प्रामाण्यं नावश्यवेद्यमित्यत आह ॥ ज्ञानं तावदिति । स्यादेतदेवं यदि ज्ञानस्य बुभुत्सितग्राह्यत्वं स्यात् । न चैवं । किन्तु तस्य सुखादिवद्योग्यात्मविशेषगुणत्वेनाबुभुत्सितग्राह्यत्वमेव । अन्यथा बुभुत्साया ज्ञानरूपधर्मिज्ञानसाध्यत्वेनानवस्थाप्रसङ्गात् । वर्तमानस्वीयज्ञाने बुभुत्साया अदर्शनाच्च । तथा च त्वन्मते योग्यस्य धर्मिणो ज्ञानस्य मनःसंयुक्तात्मसमवायरूपसंयोगवत्त्वेनोपपत्त्या ज्ञानत्वेन ज्ञानसामग्र्याः सत्त्वात् । मन्मते च साक्षिणः सदा सत्त्वान्न धर्म्यज्ञानं सम्भवतीति भावः । अत एवाह ॥ तीव्रसंवेदनामिति ॥ कथं संशयो

न स्यादिति । न च कोट्यस्मरणात्संशयाभावः । ज्ञानत्वरूपसाधारणधर्मदर्शने बहुवित्तव्ययायाससाध्ये यागादौ निष्कम्पप्रवृत्त्यर्थं प्रामाण्यादिरूपकोटिबुभुत्सायाश्च सत्त्वे तदस्मरणायोगात् । नापि विषयान्तरसञ्चारादसन्देहः । उक्तरूपे यागादौ निष्कम्पप्रवृत्तिहेत्वसन्देहप्रयोजककोटिविशेषावधारणाय विषयान्तरसञ्चारस्यैव निरोद्धव्यत्वात् । न हि प्रेक्षावन्तो बहुवित्तव्ययायाससाध्ये साधनत्वानिश्चयेऽपि विषयान्तरसञ्चारसम्पादितसन्देहमात्रेण प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । ततश्च कथं संशयो न स्यादित्यापादनं युक्ततरमिति ज्ञातव्यम् ॥ धर्मिलिङ्गेति । धर्मिलिङ्गदृष्टान्तादिज्ञानप्रामाण्यानिश्चयेऽसिद्ध्यादिप्रसङ्गेन तन्निश्चयार्थं पुनरनुमानान्तरमङ्गीकरणीयम् । धर्म्याद्यन्तरं तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयश्च स्वीकार्यः । एवं तत्र तत्रापीति कारणमुख्यनवस्था स्यादिति भावः । ननु तर्हुभयोः प्रामाण्यमास्त्वित्यत आह ॥ वस्तुनो द्वैरूप्यं वेति ॥ तथा सत्युत्सर्गापवादयोरिति । सोपाधिकव्यभिचारः प्रमाणसिद्धनियमो ह्युत्सर्गः । तन्नियमे तादृशव्यभिचार एव चापवादः । यथा हिंसात्वावच्छेदेनाकर्तव्यतानियमो न हिंस्यात्सर्वभूतानीति प्रमाणसिद्धः । यागीयहिंसाया विहितत्वेन निमित्तेन व्यभिचारी च । एवं च प्रकृते यद्यपवादकतया प्रसिद्धदोषाभावमपि ज्ञानजनकसामग्र्यां निवेश्य तस्याः प्रामाण्यजनकत्वं नियतमित्युच्येत । तर्हि सर्वत्राविहितहिंसाद्यवच्छेदेनाकर्तव्यतादीनां नियम एव स्यान्नोक्तरूप उत्सर्गः । तदभावे च तन्नियमव्यभिचाररूपापवादोऽपि न स्यादित्यर्थः । केचित्तु यदि दोषाभावोऽपि प्रामाण्यजनकतयेष्यते तर्हि सर्वत्र प्रतिबन्धकाभावः कारणमित्यभिमतं स्यात् । दोषस्य प्रामाण्ये प्रतिबन्धकत्वात् । न च तत्सम्भवति । तथा सत्युत्सर्गापवादयोः क्वाप्यभावप्रसङ्गात् । तथा हि । उत्सर्गो हि बाधकैकापोद्यनियमः । स च प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वा-

भ्युपगमेन युज्यते । प्रतिबन्धकत्वाभिमतकालीनकार्याजननस्य कारणाभावप्रयुक्तत्वेन बाधकप्रयुक्तत्वाभावात् । अपवादो हि सति पुष्कलकारणे कार्यानुत्पादप्रयोजकः । सोऽपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वाभ्युपगमेन युज्यते । प्रतिबन्धकालीनकार्यजननस्य कारणाभावप्रयुक्तत्वादित्येतत्फक्किकार्थमाहुः । नन्वेवं दोषाभावस्य प्रमां प्रत्यजनकत्वेऽदुष्टमिन्द्रियं प्रत्यक्षं तर्को दुष्टस्तथानुमा । आगमो दुष्टवाक्यं चेति ब्रह्मतर्केण निर्दोषार्थेन्द्रियसान्निकर्षः प्रत्यक्षम् । निर्दोषोपपत्तिरनुमा । निर्दोषः शब्द आगम इति प्रमाणलक्षणेन दोषाभावस्य कारणत्वे च नास्माकमनिष्टम् । तावता वेदापौरुषेयत्वाव्याघातादितत्त्वप्रकाशिकया विरोध इति चेन्न । क्लृप्तकरणं चक्षुरादिकमादायैव दोषाभावस्य प्रमां प्रति नियतपूर्वभावित्वग्रहेण दण्डगतदीर्घत्वादिवत्कारणतावच्छेदकत्वमात्रेणैव प्रमायां दोषाभावोपयोगो न कारणतयाऽपीति तद्ग्रन्थाभिप्रायात् । एतेन प्रमायां गुणस्य दोषाभावस्य वाऽजनकत्वे ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वे चाप्रमाऽपि प्रमाविशेषः स्यादिति परेषां दूषणमप्यपास्तं वेदितव्यम् । दोषाभावस्य प्रमायां कारणतयाऽनपेक्षितत्वेऽपि अवच्छेदकतयाऽपेक्षितत्वात् । ततश्च प्रमात्वप्रयोजिकाया अदुष्टसामग्र्या भ्रमेऽभावान्न प्रमात्वप्रसक्तिः । अन्यथा दावाग्निदग्धवेत्रबीजजन्यकदल्यङ्कुरोऽपि वेत्राङ्कुरविशेषः स्यादिति । यथा नीलरूपसामग्रीजन्यस्यापि चित्ररूपस्य न नीलरूपविशेषत्वम् । यथा च विरुद्धनिश्चयद्वयसामग्रीजन्यस्य संशयस्य न निश्चयविशेषत्वम् । यथा च पाकजरूपसामग्रीजन्यस्य रसादेर्न रूपविशेषत्वम् । तथा भ्रमस्यापि न प्रमाविशेषत्वमित्यप्याहुः । गूढाभिसंधिराह ॥ **पौरुषेयेष्विति** । आशयमविद्वान् शङ्कते ॥ **अथेति** । आशयमुद्घाटयति ॥ **वेदस्येति** ॥ **अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति** । न च याहच्छिकसंवादिनि लिङ्गविभ्रमे भ्रान्तप्रतारकवाक्यादौ च

सत्यप्रमाया अभवादन्वयव्यभिचार इति वाच्यम् । इमं मा दहेदित्यादौ मन्त्रादेरुद्देश्यव्यक्तिविशेष इव लिङ्गभ्रमादेरपि यत्र विषयसत्त्वाभावस्तत्रैव दोषत्वात् । न चैवमावश्यकत्वाद्विषयासत्त्वमेव सर्वत्र दोषः स्यादिति वाच्यम् । अप्रामाण्यस्य विषयासत्त्वघटितत्वेन तत्र तस्य हेतुत्वे आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् ॥ **नित्यताया बौद्धागमेष्विति** । अनादिकालतो वृत्ताः समया हि प्रवाहतः । न चोच्छेदस्तु कस्यापि समयस्येत्युक्तेरिति भावः । नोक्तदोष इति वेत्यनन्तरं हिशब्दार्थ इति शेषः ॥ **ननु कोऽयमिति** । यो बौद्धागमव्यावृत्ततयाऽभिमतः सोऽयं वेदः को न कोपि । वर्णानामुभयत्राविशेषादिति भावः । ननु क्रमविशिष्टा वर्णा वेद इत्यत आह ॥ **किञ्च तस्येति** । न किमपि क्रमस्य जन्यत्वेन पुरुषाप्रणीतत्वासम्भवादिति भावः । उत्पत्त्यनन्तरं नियतैकप्रकारत्वं बौद्धागमेष्वप्यस्तीत्यत आह ॥ **स्वतन्त्रपुरुषेति** ॥ **अत्रोपपत्तिमिति** । वेदापौरुषेयत्वे सामान्यासिद्धिपरिशेषरूपामुपपत्तिमाहेत्यर्थः । यद्यपि वक्ष्यमाणोपपत्तिरपौरुषेयं वाक्यमेकमस्तीत्यत्रैव न तु वेदापौरुषेयत्वे नित्यवाक्यं विनेति सामान्यत एवेत्युक्तत्वात् । विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायां न चापौरुषेयं वाक्यमेव नास्तीति वाच्यम् । तदभावे सर्वसमयाभिमतधर्माद्यसिद्धेरित्यादिग्रन्थस्य वाक्यत्वापौरुषेयत्वयोः सामानाधिकरण्यमात्रसिद्ध्यर्थकतया व्याख्यातत्वाच्च । तथाऽपि तच्चापौरुषेयं वाक्यं वेद एव परिशेषादिति वक्ष्यमाणत्वेन परिशेषान्तरसहकृतेयमेवोपपत्तिर्वेदापौरुषेयत्वसाधिकाऽत्राभिप्रेता । तत्त्वनिर्णयटीकायां तु तन्मूले वेदापौरुषेयत्वस्याग्रे पृथक् साधितत्वात्तथैव व्याख्यातम् । अत्र तु तदभावादिदमेव मूलं वेदापौरुषेयत्वसाधकोपपत्तिपरतया व्याख्यातमिति ध्येयम् । **उपपादयिष्यमाणत्वादिति** । अधर्मवादिनो वाक्यमप्रयोजनमेव हीत्यत्रेति शेषः । ननु धर्माधर्मयोरतीन्द्रिय-

त्वेनाप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वर्गनरकयोः सुखदुःखरूपत्वेन तदनुभवितृशरीराणां च महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपत्वेन कुतो न प्रत्यक्षत्वमित्यत आह ॥ **स्वर्गादीनामिति** ॥ **तेषां कथञ्चिदिति**। योगिसद्भावस्य सर्वैरनङ्गीकृतत्वात्कथञ्चिदित्युक्तम् । वस्तुतस्तु केचिद्योगिनोऽपि व्यवहितं प्रकृष्टं च योग्यमेव साक्षात्कुर्वन्ति न त्वयोग्यधर्मादिकमपि। यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् । दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोतृवृत्तितेति वचनादित्याहुः । एतन्मतनिरासाभावे योगिनामपि न प्रत्यक्षेण धर्मादिसिद्धिः सम्भवतीत्यभिप्रेत्य कथञ्चिदित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । ननु देवदत्तशरीरादिकं देवदत्तविशेषगुणजन्यं कार्यत्वे सति देवदत्तस्यैव भोगहेतुत्वात् देवदत्तप्रयत्नजन्यस्रगादिवदित्यनुमानेन धर्मादिसिद्धिः स्यादित्यत आह ॥ **सामान्यतो दृष्टेनेति** । अस्य प्रत्यक्षायोग्यार्थानुमापकत्वात्सामान्यतो द्रष्टव्यम् । यथाहुः । तदयोग्यार्थमुत्तरमिति । देवदत्तशरीरादिकं धर्माद्यतिरिक्ततद्विशेषगुणजन्यमित्यपि साधयितुं शक्यत्वेनातिप्रसङ्गिकत्वान्नैवमनुमातुं युक्तमित्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तमित्याहुः । यद्वा देवदत्तशरीरादेर्देवदत्तविशेषगुणजन्यत्वं किं साक्षात्साध्यमुत परम्परया । नाद्यः । धर्माधर्मयोरप्यारम्भकप्रेरणादिरूपेणैवोपयोगाङ्गीकारात् । द्वितीये तु जन्मान्तरीयप्रयत्नाराधितदेवताद्वारेणोपपत्तेरर्थान्तरतेत्यादिदूषणस्य युक्तिपादे वक्ष्यमाणत्वात्कथञ्चिदित्युक्तम् । वस्तुतस्तु ज्योतिष्टोमादिकं धर्मादिसाधनं तदुद्देशेन प्रेक्षावद्भिः क्रियमाणत्वात् । यद्यदुद्देशेन प्रेक्षावद्भिः क्रियते तत्तत्साधनं यथा कृष्यादिकं धान्यादिसाधनमिति सामान्यतो दृष्टेन धर्मादिसिद्धिर्भविष्यतीत्यत आह ॥ **सामान्यतो दृष्टेनेति** । वैशेषिकादिभिः साध्याप्रसिद्धेर्दूषणत्वाङ्गीकारान्नैवमनुमातुं शक्यमिति ज्ञापयितुं कथञ्चिदित्युक्तमिति व्याख्येयम् । विप्रलम्भभेदस्यानाप्तसाधारण्यादाह ॥ **विप्रलम्भा-**

भाव इति। अविप्रलम्भपरामर्शभ्रमवारणायाह॥ धर्मादीति। ज्ञानमात्रस्यानाप्तसाधारण्यात्प्रमितिरिति व्याख्यातम्। अत्र कृपालुत्वं विवक्षोपपादकम्। ऐश्वर्यमाप्तेरुक्तस्य परमत्वस्योपपादकम्। आदिग्रहणाद्धर्मवैराग्ययोर्ग्रहणम्। ताभ्यां च क्रमेण विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानाविप्रलम्भयोरुपपादनमिति ज्ञातव्यम्॥ विपक्ष इति। अकरण इत्यर्थः॥ अनुपदिश्य स्थातुमिति। तथा च विवक्षासिद्धिरिति भावः॥ परिशेषानुमानस्येति। धर्मादिद्रष्टृत्वं बुद्धिनिष्ठमन्यत्र वृत्तौ बाधकोपपन्नत्वे सति क्वचिद्वृत्तिमत्त्वादिति परिशेषानुमानस्येत्यर्थः॥ नास्तीति सिद्धमिति। तथा च बाधितत्वात्सामान्यानुमानस्यादुष्टत्वमेवानुपपन्नमिति भावः। ननु पक्षे योगजधर्मादिप्रत्यासत्तिरूपप्रत्यक्षसामग्रीसद्भावसाधने तस्यास्मदादिप्रत्यक्षत्वापादनं कथमित्यत आह॥ उद्भूतरूपादिरूपत्वादिति॥ तस्येति। उक्तोपाधेरित्यर्थः। ततश्चायमर्थः। नात्र प्रत्यक्षसामग्रीमात्रमुपाधितयोच्यते येनोक्तापादनानुपपत्तिः। किन्तु या सामग्री घटादौ तद्गुणादौ वा सपक्षे प्रत्यक्षताप्रयोजकतयोभयवादिसिद्धा महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपादिरूपा तद्वत्समवेतत्वरूपा च सैव। सा च धर्मादिकमिति प्रतिज्ञाभागगतेनादिशब्देनोक्ते देवदत्तादिशरीरादौ धर्मादौ वा यदि परेणाङ्गीक्रियते तर्हि स्यादेवास्मदादिप्रत्यक्षत्वस्यापि तत्रापत्तिरिति। अनेनोक्ते पक्षे उद्भूतरूपादिरूपप्रत्यक्षसामग्रीसाधनेऽस्मदादिप्रत्यक्षत्वमुपाधिरित्युक्तं भवति। नन्वतीन्द्रियमात्रस्यात्र पक्षतया विवक्षितत्वेन तदन्यत्र च सर्वत्र साध्योपाध्योरेव सत्त्वेन तदुभयव्यतिरेकयोर्व्याप्तेः कुत्रापि ग्रहीतुमशक्यत्वात् साध्याभावाविनाभावित्वाभावात्कथं प्रत्यक्षसामग्रीसद्भावस्योपाधित्वमित्यत आह॥ साध्यव्यापकत्वादिनैवेति। तथा चोपाधेः साध्यव्यापकत्वेनैव ज्ञानमावश्यकं दूषकतौपयिकत्वात्। न साध्यभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेनापि गौरवादिति भावः॥ ईश्वर-

वादिनं प्रतीति । तेनोक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामीश्वरसार्वज्ञ्यं न साध्यते येन पुंस्त्वादित्यनुमाहतिः स्यादिति भावः । तर्हि कथं तन्मते सार्वज्ञ्यसिद्धिरित्यत आह ॥ ईश्वरो हीति । अत्र चेश्वरो न धर्मदर्शी पुंस्त्वादित्यनुमानं धर्मिग्राहकमानबाधितम् । अन्यथाऽऽश्रयासिद्धमिति भावः । उत्तरमाह ॥ यथा चेश्वरेति ॥ वक्ष्यतीति । वनकृत्त्वादिरूपेण पक्षभूतस्य चेशितुः । किञ्चित् ज्ञत्वं हि पुंस्त्वेन शक्यं साधयितुं सुखमित्यत्र न क्षित्यादिसर्वकर्तृत्वेन तस्य पक्षता येनोक्तदोषः । किन्तु प्रसिद्धकर्तृराहितवनकृत्त्वेनैव । तथा च न पुंस्त्वानुमाने धर्मिग्राहकमानबाधादिकमिति वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ अयं काल इति । वर्तमानकाल इत्यर्थः । वेदव्यतिरिक्तं यदिदानीन्तनत्वरहितपौरुषेयवेदरूप एव तद्वानित्यर्थः । अत्रातीतादिकालस्य पक्षत्वे सिद्धसाध्यतावारणायायमित्युक्तम् । साध्ये पौरुषेयवानित्येवोक्ते सिद्धसाध्यता । अत इदानीन्तनत्वरहितेत्युक्तम् । तावत्युक्ते बाधः । अस्मिन्काले विद्यमानस्य पौरुषेयस्येदानीन्तनत्वेन तद्राहित्यासम्भवात् । अतो वेदव्यतिरिक्तेदानीन्तनत्वविशेषणम् । तथा चास्मिन्काले विद्यमाने वेदरूपे पौरुषेये इदानीन्तनत्वरूपविशेष्यसद्भावेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणराहित्याद्विशिष्टराहित्यमुपपन्नमिति न बाधः । वेदरूपपौरुषेयवानित्येवोक्तौ दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । अन्यकाले पौरुषेयवेदवत्त्वासम्मतेः । अतो विशिष्टव्यतिरेकगर्भता । एवं चान्यकालगतपौरुषेये इदानीन्तनत्वरूपविशेष्याभावेन विशिष्टाभावो दृष्टान्तेऽप्यस्तीति न साध्यवैकल्यमिति भावः । एवमग्रेऽपि विशिष्टव्यतिरेकगर्भताप्रयोजनं द्रष्टव्यम् । एवमाकाशपक्षकानुमाने पौरुषेयवानित्येवोक्तौ सिद्धसाध्यता । अत आकाशानिष्ठत्वरहितेत्युक्तम् । तावन्मात्रोक्तौ बाधः । आकाशगते पौरुषेये आकाशनिष्ठत्वराहित्यासम्भवादतो वेदव्यतिरिक्तेत्याकाशनिष्ठाविशेषणम् । एवं चाकाशगते वेदरूपपौरुषेय-

शब्दे आकाशनिष्ठत्वरूपविशेष्यसद्भावेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणराहित्याद्विशिष्टराहित्यमस्तीति न बाधः। दृष्टान्ते तु तन्तुगतपटलक्षणपौरुषेये विशेष्याभावेन विशिष्टाभावगर्भं साध्यमस्तीति द्रष्टव्यम्। श्रोत्रपक्षकानुमानेऽपि पौरुषेयग्राहकत्वमात्रोक्तौ सिद्धसाध्यता। अतः श्रोत्रग्राह्यत्वरहितेत्युक्तम्। तावत्युच्यमाने बाधः। श्रोत्रग्राह्यपौरुषेयस्य श्रोत्रग्राह्यत्वराहित्यासम्भवादतो वेदव्यतिरिक्तेति श्रोत्रग्राह्यविशेषणम्। तथा च श्रोत्रग्राह्ये वेदरूपे पौरुषेये श्रोत्रग्राह्यत्वरूपविशेष्यसद्भावेऽपि वेदव्यतिरिक्तत्वरूपविशेषणविरहाद्विशिष्टराहित्यमस्तीति न बाधः। दृष्टान्ते तु चक्षुर्ग्राह्ये रूपादिलक्षणे पौरुषेये विशेष्याभावेन विशिष्टाभावगर्भं साध्यमस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ **प्रमावानिति**। अनेन विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानासिद्धिरिति ज्ञेयम्। नन्वीश्वरस्यासिद्धत्वे आश्रयासिद्धिः सिद्धत्वे धर्मिग्राहकमानबाध इत्यत आह ॥ **आश्रयासिद्ध्यादेरिति**। वनकृत्त्वादिरूपेणेत्यत्रेति शेषः ॥ **वक्ष्यतीति**। अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वेत्यत्रेति शेषः ॥ **पक्षतुल्यानीति**। ईश्वरस्य सर्वोत्पत्तिमत्कर्तृत्वाज्जिनादिवाक्येष्वपीश्वरप्रणीतत्वस्य विद्यमानत्वेन तेषामपि पक्षतुल्यत्वान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति**। न प्रयोजनवत्त्वादित्यत्रेति शेषः ॥ **दृष्टान्तस्येति**। पटस्य तन्त्वात्मकत्वेन तन्तुषु तद्वत्त्वासम्मतेरिति भावः ॥ **वर्णधर्म इतीति**। तथा च न तत्समवाय आकाशे इति बाधितविषयतेत्यर्थः ॥ **सत्प्रतिपक्षेति**। वाचा विरूपनित्ययेत्याद्याभिरिति शेषः। वर्णानां जन्यत्वमभ्युपेत्य समाधत्ते ॥ **नियतैकप्रकारमिति** ॥ **अन्यत्रेति**। विष्णुतत्त्वनिर्णयादावित्यर्थः। ननु वैदिकमहदादिपदं स्वतन्त्रवक्तृपरम्। अहमादिपदत्वात् सम्मतवदित्यनुमानाद्वेदस्य सकर्तृकत्वसिद्धिरिति चेन्न। अपौरुषेयेऽपि वेदे मन्त्रलिङ्गप्रकरणादिना यजमानाद्यभिप्रायप्रवेशस्यास्माभिरङ्गीकारात्।

अन्यथा त्वन्मतेऽपि वेदे शरीरं मे विचर्षणमित्यादौ स्वतन्त्रवक्तुरीश्वरस्यैवाहमादिशब्दार्थत्वापातात् । ननु वेदे स्वतन्त्रवक्तुरभावे इच्छाघटिततात्पर्यासम्भवादुपक्रमादिना तन्निर्णयानुसरणं न स्यात् । तथा च श्रुतिकुमार्यास्तात्पर्यरूपगर्भे एव पुंयोगे लिङ्गमिति चेन्न । तत्प्रमितिशेषत्वरूपस्य तात्पर्यस्यास्मदभिमतत्वेन तस्येच्छादिघटितत्वानङ्गीकारात् । द्रष्टृपुरुषेच्छामादायैवेच्छाघटिततात्पर्यस्याप्यपौरुषेये वेदे सम्भवाच्चेत्याद्यभिप्रेत्याह ॥ आस्तां विस्तर इति ॥ संस्कृत इति । सलक्षणमुच्चारितः ससम्प्रदायं व्याख्यातो वेत्यर्थः ॥ अङ्गीकारेऽपीति । लिङ्गदर्शनानन्तरं लैङ्गिकव्यवहारः सम्भावनामात्रात्संवादेन च प्रामाण्याभिमानस्तत्रेति तेनाङ्गीकारादेवमुक्तमिति मन्तव्यम् ॥ न तद्विषयमिति । यथा धर्मादिकं केवलानुमानेन साधयितुं न शक्यमित्युक्तं तथा तदभावोऽपि नानुमानेन साधयितुं शक्यो लिङ्गाभावादिति भावः ॥ नास्त्येवेति निश्चीयत इति । शशविषाणादिकमिवेति शेषः । अत्र धर्मादिकं किं नास्तीत्युतास्तीत्येव सन्देहः । तत्राद्यकोटिप्रापकमुक्तम् ॥ अनुपलम्भादिति । न ह्यनुपलभ्यमानं शशविषाणादिकमस्तीति सन्दिह्यतेऽतः कथमयं संशयः इत्याशङ्कायां तद्वैलक्षण्यप्रदर्शनाय द्वितीयकोट्युपपादकमुक्तम् ॥ वाद्यन्तरोक्तत्वादिति । न वाद्यन्तरोक्तत्वमात्रेण वस्तुसत्त्वसिद्धिः किन्तु प्रमाणादेव । अन्यथा शून्यादेरपि सिद्धिप्रसङ्गात् । अतः कथमेतद्द्वितीयकोटिप्रापकमित्यत उक्तम् ॥ प्रमाणान्तरादिति । तत्सम्भावनार्थमुक्तम् ॥ चक्षुषाऽनुपलभ्यमानोऽपीत्यादि । तदेतद्द्वितीयकोटिप्रापकद्वयं क्रमेणोपपादयितुं यद्यत्र वादिन इत्यादिकः प्राक्तनो ग्रन्थ इत्यवधेयम् ॥ न हि न्यायमतिक्रम्येति । संशयकोटिप्रापकन्यायमतिक्रम्येत्यर्थः । तथा च संशयकोटिप्रापकन्याययोः प्रबलत्वान्न तन्मूलकः संशयः समयमात्रनिवर्त्य इति

भावः ॥ **प्रत्येकं समुदितानां चेति** । वर्णपदविषयकाणामनुभवानां पदार्थविषयकस्मृतीनां च प्रत्येकं हेतुत्वे इतरवैयर्थ्यम् । आशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां च न समुदायः सम्भवतीति भावः ॥ **सम्बन्धित्वेनावतिष्ठत इति** । सम्बन्धित्वेन ज्ञायत इत्यर्थः । तथा च पूर्वपदसमभिव्याहृतं साकाङ्क्षं पदान्तरमेव वाक्यार्थबोधकमिति शङ्कितुरभिप्रायः ॥ **किंनिबन्धनेति** । सत्यं साकाङ्क्षपदान्तरेणान्वयो ज्ञायत इति । तथाऽपि तस्य पदस्यान्वये शक्त्यभावात्कथं तदुपस्थापकत्वमसन्निकृष्टस्य करणस्य क्रियाजनकत्वेऽतिप्रसङ्गादिति परिहाराभिप्रायः। एतदेवोपपादयति ॥ **पदं हीति** ॥ **प्रतिपादयत्विति** । तत्र शक्तत्वादिति भावः॥ **तत्सम्बन्धितेति**। परस्परं क्रियाकारकभावसंसर्गबोधस्तु निर्निबन्धनः। पदस्य स्वार्थ इवात्र शक्त्यभावादिति भावः॥ **अङ्गीकृत्येति**। पदं हि स्वार्थं प्रतिपादयत्वित्येतदङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु पदस्य प्रकृतिप्रत्ययात्मकत्वेन तदर्थस्य तदुभयार्थसंसर्गत्वेन तेन तद्बोधस्य निर्निबन्धनतया न पदं स्वार्थप्रतिपादकमिति भावः ॥ **वाक्यार्थी भवन्तीति** । तथा च तदवगतिराकाङ्क्षादिमद्भिः समभिव्याहृतैर्भवतीत्येतन्मताशयः ॥ **कारणानिरूपणादिति** । पदानां स्वार्थेष्विव वाक्यार्थीभूतेषु आकाङ्क्षादिविशिष्टेषु स्वार्थेषु शक्त्यनङ्गीकारादिति भावः ॥ **अनियतनिमित्तकत्वादिति**। शक्तिरूपनियतनिमित्ताभावादित्यर्थः॥ **अप्रामाण्यमिति**। संसर्गप्रमितिजनकत्वाभावः प्राप्त उत्प्रेक्षायाः प्रमितत्वादित्यर्थः ॥ **आख्यातपदमिति** । क्रियानिष्पत्त्यर्थत्वेनैव कारकापेक्षणात्क्रियापदस्य विधेयपरत्वाच्च प्राधान्यं तस्येत्यभिप्रायः॥ **दध्ना जुहोतीति**। अत्राग्निहोत्रं जुहोतीति प्राप्तं होममनूद्य दध्याख्यगुणविधानात्क्रियापदस्य दधिलक्षणकारकविधानार्थत्वेनानुवादत्वान्न प्राधान्यमिति भावः। आदिपदादूर्ध्वमाघारयतीत्यादिकं ग्राह्यम्। तत्राप्याघारयतीत्यादिना

प्रासमाधारादिकमनूद्योर्ध्वतादिगुणो विधीयते ॥**वक्ष्याम इति**। अनुपदमेवेति शेषः॥**साहचर्यवशादिति**। पदानां यद्यप्यर्थैर्न सामानाधिकरण्यरूपं साहचर्यं सम्भवति। तथाऽपि स्ववाच्यैकदेशत्वरूपं सम्बन्धमात्रं सहचर्यपदेनात्र विवक्षितमिति ज्ञातव्यम्। तथा च पदानां स्वार्थस्मारकत्वमुक्तसम्बन्धवशादेव न शक्तिवशादतो न द्विरभिधानमिति भावः ॥ **नापीति**। अन्विितार्थाभिधायकत्वादिति भावः ॥ **तथा च गां पश्येतीति**। येन गामानयेति प्रासादं पश्येति च पूर्वमन्वयो गृहीतस्तं प्रति यदि गां पश्येतिप्रयोगस्तदा तत्पदद्वयं परस्परमनाकाङ्क्षितार्थं स्यादिति समुदायार्थः ॥ **क्वापीति**। पूर्वगृहीतसङ्गतिकपदार्पितेषु पूर्वगृहीतार्थकभिन्नवाक्येष्वित्यर्थः ॥ **अव्यभिचारादिति**। यद्वोपदं तदुक्तपदेन स्वार्थवदिति न्यायादन्यथा पदत्वस्यैवानुपपत्तेरित्यर्थः। यद्वाऽभ्यासेत्यादि। पद्वर्योऽभ्यासस्तस्य योऽतिशयस्तत्प्रत्ययैरित्यर्थः। यद्वा सकृदेवोत्पन्नो विद्युदादिप्रत्ययः पटुप्रत्ययः कण्डिकादिप्रत्ययोऽभ्यासप्रत्ययोऽद्भुतप्रत्यय आदरप्रत्ययस्तैरित्यर्थः ॥ **प्रणिधानेति**। प्रणिधानं मनोऽवधानम्। आदिपदेन गौतमसूत्रोक्ताभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यादिसङ्ग्रहः ॥ **रसवत्यादिप्रदेशस्येति**। महानसादिप्रदेशस्येत्यर्थः। नन्वेवं पदान्तरसमभिव्याहारो व्यर्थः। न च विशेषान्वयप्रतिपत्त्यर्थं सः। पदान्तरसमभिव्याहारेण विशेषान्वयप्रतिपत्त्यनुकूलशक्त्यन्तराधानाङ्गीकारे विशेषान्विताभिधानवादस्यान्तत आश्रयणीयत्वप्रसङ्गेन प्रथमत एव किमिति तदनङ्गीकार इत्यत आह ॥ **पदान्तरसमभिव्याहार इति**। नन्वेवं पदान्तरसन्निधानाहितशक्त्यन्तराणि विशेषतोऽप्यन्वितान्स्वार्थानभिदधतीति पद्धत्या विशेषतोऽन्वितार्थप्रतीतिस्तु परस्परसन्निधानाहितशक्तिभिः पदैर्भवतीत्यहिकुण्डलाधिकरणीयसुधया च विरोधः। तत्रोभयत्र पदान्तरसमभिव्याहारेण शक्त्यन्त-

राधानस्योक्तत्वादिति चेन्न। अभ्युपगमवादेनैव तत्र तथोक्तत्वात्। न चैवमन्ततो विशेषान्विताभिधानवादाङ्गीकारप्रसङ्गः। प्राभाकरमत इव तत्र स्वाभाविकशक्तेरनङ्गीकारात्। पश्चादाहितां शक्तिमुपेत्यापि विशेषान्वयप्रतिपत्तिरुपपादनीया। न तदर्थं तत्र प्रथमत एव स्वाभाविकी शक्तिः कल्पनीया। अन्योन्याश्रयत्वादतिप्रसङ्गादिति तद्ग्रन्थाभिप्रायः। वस्तुतस्तु शक्तिद्वयाङ्गीकारे कल्पनागौरवस्य वक्ष्यमाणत्वात्स्वाभाविक्याः सामान्यान्वयशक्तेरेव विशेषान्वयपर्यवसानाङ्गीकारेणैव विशेषान्वयप्रतिपत्त्युपपादनं युक्ततरमित्येतद्ग्रन्थाशय इति न कोऽपि विरोधः। अन्ये तु पदान्तरसन्निधानमेवाहितशक्त्यन्तरलब्धसहकार्यन्तरं येषामित्यर्थकत्वात्पद्धतिवाक्यस्य परस्परसन्निधानरूपलब्धसहकारिभिरित्यर्थकत्वाच्चाहिकुण्डलाधिकरणीयसुधावाक्यस्येति न कोऽपि विरोध इत्याहुः॥ **अन्वयभेदादिति**। न चैवं वाक्यभेदप्रसङ्गः। पदार्थस्थानीयान्वयभेदेऽपि तद्बोधमात्रेण नैराकाङ्क्ष्याभावेन गोकर्मकानयनानुकूला कृतिरिष्टसाधनमिति वाक्यार्थीभूतान्वयस्याभेदेनैकवाक्यत्वसम्भवात्। ननु गोपदेनानयनान्वितो गौरित्युक्त्यैव गवान्वितमानयनमित्यर्थस्य लब्धत्वेन पुनर्गवान्वितमानयनमित्यनेनाभिधाने आर्थिकी पुनरुक्तिः स्यादित्यत आह॥ **आर्थिकी त्विति**। नन्वथाऽपि वैयर्थ्यमित्यत आह॥ **विशेषप्रतिपत्तीति**। पदान्तरसमभिव्याहाराभावे विशेषान्वयप्रतिपत्त्ययोगस्य पूर्वमुक्तत्वेन तदर्थकतयोपयोगान्न वैयर्थ्यं पदान्तरस्येत्यर्थः। विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः॥ **प्रत्यस्तमितेति**। अपगतवर्णपदविभागमित्यर्थः। अखण्डमिति यावत्। वर्णपदविभागस्तु तत्राविद्यया कल्पित एवावभासत इत्याशयः॥ **वाक्यमेवेति**। पदसमुदायाभिव्यङ्ग्यं वाक्यरूपं स्फोटाख्यं तत्त्वमेकमस्ति। तदेव वाक्यार्थप्रतिपादकमित्याशयः॥ पदवाक्यस्फोट-

योरिति । अत्र पदस्फोटोपादानं प्रसङ्गात्तस्यापि निराकरणायेति ज्ञातव्यम् । नन्वप्रतीयमानानां ज्ञापकत्वेऽतिप्रसङ्गात्कदाचित्प्रतीतिरङ्गीकार्या । तेषां प्रतीत्यनुवृत्तिस्तु शाब्दबोधसमये कुत इत्यत आह ॥ **न हि प्रतीत्येति** । पूर्वं प्रतीत्य पश्चादप्रतीयमानानामित्यर्थः । तथा चातिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव स्यादिति भावः । एवं वाक्यमेव खल्वेवंविधं विना प्रमाणेन कल्पनीयमित्युक्तदोषं परिहृत्येदानीं तस्य च वाक्यार्थप्रत्यायनशक्तिरपि कल्पनीयेत्युक्तदोषं परिहरति ॥ **स च स्वरूपग्राहकेणेति** । ननु स्फोटस्यापि वर्णपदादिविभागोपेतत्वे उक्तदोषसाम्यमित्यत उक्तम् ॥ **अखण्ड एवेति** । प्रत्यस्तमितवर्णपदविभाग एवेत्यर्थः । अतो नास्मन्मते उक्तदोष इति भावः ॥ **एकार्थावलम्बिनीति** । अनेकेषु वर्णेष्वेकं पदमिति तथाऽनेकेषु पदेष्वेकं वाक्यमिति प्रतीतिर्वर्णातिरिक्तं पदातिरिक्तं वैकमर्थमवगाहत इत्यर्थः । ननु वर्णादयस्तात्त्विका येनारम्भकाभिव्यञ्जका वेति विकल्पदोषप्रसक्तिः । किं त्वविद्यमानास्तत्रारोपिता एव प्रतिभान्तीत्याशयेन शङ्कते ॥ **अथवर्णादयस्तत्रेति** ॥ **ऐक्यप्रतीतिबलादिति** । एकं पदमेकं वाक्यमिति प्रतीतिबलादित्यर्थः ॥ **भेदप्रत्ययस्येति** । वर्णानां बहुत्वेन भेदस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः ॥ **वनादिप्रत्ययवदिति** । यथाऽनेकेषु तरुष्वेकं वनमिति प्रत्यय एकस्थानस्थितत्वरूपोपाधिनिमित्तकस्तद्वदित्यर्थः । तदा क्रमो न स्यादित्युक्तदोषं परिहरति ॥ **अनुभवक्रमेति** । अनुभवक्रमोपहितक्रमाणामेवेत्यर्थः । अनुभवानां क्रमिकत्वात्तदुपाधिकः क्रमो वर्णेषु प्रतिभासत इति भावः । तेनानुभवक्रमस्य कथं वर्णधर्मत्वेन भानमिति शङ्काऽनवकाशः । न च क्रमः पूर्वमननुभूतः कथं स्मृतिविषय इति वाच्यम् । क्रमोत्पन्नानुभवाहितक्रमिकसंस्कारबलादननुभूतस्यापि वर्णक्रमस्य प्रतिभासाङ्गीकारात् । न ह्यनुभूतमेव

स्मर्यत इति नियमः । तथा सत्यतीतत्वस्यापि स्मृतावप्रतिभासप्रसङ्गात् । यद्यपि वर्णेषु न दैशिकः कालिको वा क्रमः सम्भवति । व्यापकत्वान्नित्यत्वाच्च । नापि वस्तुनिबन्धनः । एकदैव जाराराजेति प्रयोगे जकारस्य पौर्वापर्ययोगात् । नापि बुद्ध्यादिगत एव क्रमो वर्णेष्ववभासत इति युक्तम् । वर्णपदादिगतस्य क्रमस्य श्रावणत्वानुभवाद्बुद्धिक्रमस्य चातथात्वात् । न चारोपित एव वर्णेषु क्रम इति युक्तम् । पदवाक्यादेरत्यन्तासत्त्वापत्तेः । तथाऽपि बुद्धिक्रमजन्यो वर्णेष्वौपाधिकः कश्चन क्रमोऽस्त्येव । क्रमस्तु वर्णधर्म इति स्पष्टं पूर्वोक्तत्वात् । न च स कीदृश इति वाच्यम् । यथा कालनिबन्धनक्रमापेक्षया देशनिबन्धनस्तत्तद्वस्तुगतः क्रमो विलक्षणोऽनुभूयमानो विशिष्य वक्तुमशक्योऽपि कैश्चिदङ्गीक्रियते तथा बुद्धिक्रमनिबन्धनो वर्णपदादिगतानुपूर्वीरूपः श्रोत्रेणानुभूयमानो वक्तुमशक्योऽप्यङ्गीकार्यः । न हि सर्वत्र क्रमशब्द एकार्थक इति प्रतिभाति । अन्येतु तत्तद्वर्णादिविषयकबुद्धिक्रम एव वर्णपदादिक्रमो नातिरिक्तः । न चैवं क्रमस्य श्रावणत्वासम्भवः । साक्ष्युपनीतस्यैव तस्य तत्र भानाङ्गीकारादित्याहुः ॥ अर्थापत्तिरपीति । अर्थप्रत्ययान्यथाऽनुपपत्तिरित्यर्थः ॥ अन्यथोपपत्तेरिति । अनुभवक्रमोपहितक्रमवद्भ्य एकस्मृतिसमारूढेभ्यो वर्णादिभ्योऽर्थप्रत्ययोपपत्तेरुक्तत्वादित्यर्थः । किंवा स्वरूपेणेति प्राग्विकल्पितं द्वितीयपक्षमनूद्य दूषयति ॥ अप्रतीतस्य त्विति । अतिप्रसङ्गो बधिरस्यापि शाब्दबोधप्रसङ्गलक्षणः । मीमांसकैकदेशिनां मतमनूद्य दूषयति ॥ अन्ये त्वाहुरित्यादिना ॥ पदतदर्थावबोधस्येति । अन्यथा व्युत्पत्तिरेव न सम्भवतीति भावः । जरन्नैय्यायिकमतमनूद्य निराकरोति ॥ अपरे त्वित्यादिना ॥ पूर्ववर्णस्मरणसम्बन्धेनेति । पदत्वानुसन्धानेनेत्यर्थः ॥ पूर्ववर्णसंस्कार एवेति । तथा च स्मृतिस्था वर्णा इत्येतन्न युक्तमिति

भावः ॥ **सम्बन्धस्मरणस्येति** । शक्तिस्मरणस्येत्यर्थः । वैशेषिकादिमतं निराकर्तुमनुवदति ॥ **केचिदाहुरिति** ॥ **अभिप्रायावगतिद्वारेणेति** । अभिप्रायानुमितौ वाक्यार्थस्तदवच्छेदकतयैवावभासते न साक्षादित्यर्थः ॥ **पदेभ्य इति** । तत्प्रयोगादित्यर्थः। तथा च विमतो वक्ता एतत्पदार्थसंसर्गप्रतिपादनाभिप्रायवान् एतत्समुदायप्रयोक्तृत्वादित्यनुमानमत्र विवक्षितमित्यवधेयम् । इदमुपलक्षणम् । एतत्पदार्थसंसर्गज्ञानवानित्यपि साध्यमत्र विवक्षितम् । अत एव संसर्गज्ञानानुमानमित्यग्रे व्यवहारः । तत्र चाभिप्रायानुमानमित्यस्याप्युपलक्षणमतो न विरोध इत्यवधेयम् ॥ **उक्ताकाङ्क्षादिमत्त्व इति** । आकाङ्क्षादिमत्त्वविशिष्टपदसमुदायप्रयोगादेत्यर्थः ॥ **व्यभिचारादिति** । आकाङ्क्षादिशून्यपदसमुदायप्रयोक्तरीति शेषः । तथा च यो यानि पदानि प्रयुङ्क्ते इत्युक्तसामान्यनियमो व्यभिचारेण दुष्ट इति भावः ॥ **बकबन्धरीतीति** । बकबन्धरीतिमेवमाहुः । कथं बको धार्य इति पृष्टः कश्चिदाह । बकशिरसि नवनीतं स्थापनीयं तस्य च तपनिकिरणसन्तप्तस्य बकचक्षुःप्रवेशेऽनन्तरं बको धार्य इति । अत्र यथा नवनीतस्थापनार्थं गतेनैव बकस्य धर्तुं शक्यत्वान्नवनीतस्थापनानन्तरं बकधारणे प्रयासगौरवं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । भाट्टमतं दूषयितुमनुवदति ॥ **अभिहितान्वयवादिन इति** । पदार्थानामन्वयबोधकत्वं क्वाप्यनुपलब्धं कल्पनीयमित्येतदसहमानः शङ्कते ॥ **ननु पश्यत इति** । श्वेतरूपं आ ईषत्पश्यत इत्यर्थः । श्वेतरूपमेव पश्यति न व्यक्तिविशेषसंसृष्टतयेति दर्शयितुमिदमिति ज्ञातव्यम् । यद्यपि पूर्वमुपस्थितानां प्रतीयमानान्वयप्रतियोगिनामेव पदार्थानामन्वयबोधकत्वमत्र प्रदर्शनीयम् । न येषांकेषाञ्चित् । अतिप्रसङ्गात् । हेषाखुरनिष्पेषशब्दौ च न श्वेतोऽश्वो धावतीति प्रकृतान्वयप्रतियोगिनौ । तथाऽपि पदार्थानामन्वयबोधकत्वे

प्रतीयमानान्वयप्रतियोगित्ववत्तादृशान्वयप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरणत्वमपि तन्त्रतो नातिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्याश्वत्वसमानाधिकरणस्य हेषाशब्दस्य धावनकर्तृत्वसमानाधिकरणस्य खुरनिष्पेषशब्दस्य चान्वयबोधकत्वमात्रं प्रदर्शितमित्यवधेयम् ॥ उक्तन्यायेनेति । उक्तनिदर्शनेनेत्यर्थः । तथा च यथा वाक्याभावेऽपि प्रमाणान्तरोपस्थितानां श्वेतादिपदार्थानामन्वयबोधे कारणत्वमुपलब्धं तथा पदोपस्थापितानामपि पदार्थानामन्वयबोधकरणत्वमस्तु न पदार्थानामिति भावः ॥ अनुमानादिति । तथा च तत्रार्थानामन्वयबोधकरणत्वमनुमानादितयैव न पदार्थतयाऽनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्तश्च पदार्थानामन्वयबोधकरणत्वेनेदं निदर्शनमिति भावः ॥ एषामिति । श्वेतरूपहेषाशब्दखुरनिष्पेषशब्दरूपार्थानामित्यर्थः । विशकलिततयेत्यत्र समानाधिकरणतयाऽनवगममात्रं विवक्षितं न तु व्यधिकरणतयाऽवगमोऽपि । तथा सति वक्ष्यमाणार्थापत्तेरनुमितेर्वाऽसम्भवादित्यवधेयम् ॥ आद्येऽनुमानत्वमिति । उभयमतेऽपीति शेषः । सामानाधिकरण्यावगमेन हेतूकर्तुं शक्यत्वादिति भावः । अत एव सामानाधिकरण्यावगमाभावेऽर्थापत्तिर्भवतामिति वक्ष्यति । अनुमानं चेत्थम् । अयं श्वेतो धावदश्वो भवितुमर्हति । हेषाखुरनिष्पेषवत्त्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति । अत्र धावति गर्दभे बद्धेऽश्वे च व्यभिचारवारणाय हेतौ क्रमेण विशेषणद्वयम् ॥ आद्येऽर्थापत्तिरिति । प्रमाणद्वयविरोधादिति भावः ॥ अनुमानमेवेति । यद्यप्यत्र हेषाखुरनिष्पेषयोः सामानाधिकरण्यानवगमादुक्तहेतुरसिद्धस्तथाऽपि एते श्वेतादयः पदार्था धावदश्वधर्मिका निश्चिततद्भिन्नाश्रयाभावकत्वे सत्याश्रितत्वात् । यद्यद्भिन्नाश्रयाभावकत्वेन निश्चितमाश्रितं च तत्तदाश्रितं यथा घटत्वमित्यनुमानं विवक्षितमतो न दोषः ॥ अनध्यवसायेति । श्वेतोऽश्वो धावतीत्यध्यवसायो न

भवत्येवेत्यर्थः ॥ **शक्तिद्वयमिति** । पदानां पदार्थेष्वन्वयबोधकत्वाधानशक्तिः पदार्थानामन्वयबोधकत्वशक्तिश्चेति शक्तिद्वयमित्यर्थः ॥ **एकैकपदश्रवण इति** । अवाक्यस्थपदश्रवण इत्यर्थः ॥ **प्रत्यभिज्ञानुभवेति** । प्रत्युत तदपि स्मृतिजनकत्वमेव स्यादिति भावः ॥ **अतो न दोष इति** । द्विरभिधानाभावान्न विरम्यव्यापाररूपो दोष इति भावः ॥ **केवलतदन्वयेति** । तथाऽनुभवाभावादतिप्रसङ्गाच्चेति भावः ॥ **पदार्थाविषयाणामिति** । तदनभिधायिनामित्यर्थः । ननु पदार्थाविषयाणां पदानां केवलान्वयाभिधायकत्वरूपतत्परत्वानुपपत्तावपि तल्लक्षकत्वरूपं तत्परत्वमुपपद्यत एवेत्याशङ्कते ॥ **अन्वयो लक्ष्यत इति** । कथञ्चिद्वृत्तिविषयत्वान्न वाक्यार्थस्याशाब्दत्वापत्तिरिति भावः ॥ **एतदप्युक्तमिति** । अत्राशक्यसाहचर्यात्स्वार्थस्मारकत्वेन तत्र पदानां शक्त्यभावेऽपि केवलान्वयवाचकत्वरूपं वाऽभिधायित्वमुक्तरीत्या नेत्यमुव्याख्यानयोजना द्रष्टव्या। ननु स्वार्थाभिधायकानामेव पदानां तदन्वयलक्षकत्वम् । अतो नोक्तदोष इति चेत् । अत्र प्रष्टव्यम् । पदानां स्वार्थाभिधायकत्वं किं तत्र शक्तत्वरूपं विवक्षितमुत पूर्वोक्तं तत्स्मारकत्वरूपमेवेति । नाद्यः । उक्तरीत्याऽन्वयेऽपि शक्तिसम्भवे वृथा वृत्तिद्वयकल्पनायां गौरवात् । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **स्मारकत्वमेवेति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । धूमादिपदस्य स्वार्थसाहचर्यवशाद्वन्ह्यादिस्मारकत्वेन तदभिधायकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **अथशब्दार्थमेवेति** । अधिकारिविशेषणतया पूर्ववृत्तस्य शमादेर्ब्रह्मविचारहेतुत्वमेवेत्यर्थः । अतःशब्दार्थतयेत्युक्तं विशदयति ॥ **हेतुत्वेनेति** । आनन्तर्याभिधानमुखेनाथशब्दप्रतिपादितहेतुत्वस्फुटीकरणार्थोऽतःशब्दः । अन्यथा स्फुटीकरणार्थमतःशब्दाभावेऽथशब्दस्य मङ्गलाद्यर्थान्तरपरताशङ्काऽपि स्यादिति तेषां भावः । इममेव पराभिप्रायं पौनरुक्त्योपपादनाय विशदयति ॥ तथा

हीत्यादिना ॥ **नातःशब्दोऽपेक्षित इति** । तथा च तदुक्तौ पौनरुक्त्यमिति भावः । अथशब्दस्यानन्तर्यमात्राभिधायित्वा-
दतःशब्दस्य च हेतुत्वाभिधायित्वान्न पौनरुक्त्यमिति शङ्कते ॥ **अथशब्दस्येति** । अनभिधेयत्वमङ्गीकरोति ॥ **सत्यमिति** ।
तर्हि न पौनरुक्त्यं तत्राह ॥ **तथाऽप्यार्थिक इति** । अभिधेये आनन्तर्यमात्रे तात्पर्यस्य वैफल्यप्रसङ्गेनासम्भवादिति भावः ।
आर्थिकार्थे तात्पर्येऽपि तस्यानाभिधेयत्वान्न पौनरुक्त्यमित्यत्राह ॥ **तस्य चेति** । तात्पर्यविषयस्यैवेत्यर्थः । तथा च तात्पर्यविषयी-
भूतप्रमेयैक्यात्पौनरुक्त्यं स्यादेवेति भावः । न च मङ्गलाद्यर्थान्तरपरताशङ्कानिरासरूपप्रयोजनसद्भावान्न पौनरुक्त्यमित्याशङ्कनी-
यम् । वाक्यार्थे समन्वयाभावादिना तच्छङ्काया अत्रानवतारादिति पूर्वमेवोक्तत्वात् । अन्यथा ब्रह्मादिशब्देष्वपि जात्यादिपरताशङ्का-
परिहाराय पदान्तरप्रयोगप्रसङ्गादिति ॥ **एवमेवेति** । आनन्तर्याभिधानमुखेन स्वाध्यायाध्ययनस्य धर्मजिज्ञासाहेतुत्वमथशब्देनोक्त-
मतःशब्देन स्फुटीक्रियत इति व्याख्यातमित्यर्थः ॥ **अप्रतिज्ञातत्वादिति** । अथशब्देनाप्रतिपादनादित्यर्थः । यथा रामानु-
जीयादिभिरथशब्दाभिधेयानन्तर्यावधिभूतकर्मज्ञानस्य पूर्वमीमांसासाध्यत्वेनैतन्मीमांसायास्तदुपजीवित्वमुक्तं न तथाऽस्माभिरुक्तम् ।
अथशब्दानन्तर्यावधिभूतस्यास्मदभिमतस्याधिकारिविशेषणस्य शमादेः पूर्वमीमांसानपेक्षत्वादिति भावः ॥ **न विलक्षणत्वादित्या-
दिनेति** । अत्रादिपदेन समस्ताध्यायग्रहणम् । तत्र ह्युक्तार्थे युक्त्यादिविरोधपरिहारेण वेदप्रामाण्योपपादनात् । नाभाव उपलब्धे-
र्वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् पृथगुपदेशादित्यादिना च द्वितीयपादोपात्तस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वनिराकरणतत्सत्यत्वजीवेशभेदादेः समर्थ-
नादित्यर्थः ॥ **क्वाचिदर्थेति** । तृतीयचतुर्थपादयोरित्यर्थः । स्वरूपनिर्णयायैवेत्यस्य पूर्ववाक्यं करिष्यन् अधिदैवाधिभूतजीव-

परमात्मानमिति । यत्र तन्निर्णयमित्यस्य च पूर्ववाक्यं श्रुत्यर्थः । श्रुतियुक्तिभ्यां विरुद्ध इव दृश्यत इति ॥ निराकरिष्यमाणत्वादिति । कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुच्यते यावताऽऽम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम् । अतो वेदान्तानामानर्थक्यमक्रियार्थत्वादिति शङ्कापरिहाराय तत्तु समन्वयादिति सूत्रस्य परेण व्याख्यातत्वात्तदनुसारेणेयमाशङ्केति ध्येयम् । अभ्युपेत्याह ॥ न च कार्यनिराकरणमिति । एवमग्रेऽपि ॥ वक्ष्यतीति । प्रमाणन्यायसाच्छिक्षा क्रियते तर्कशास्त्रतः । मानन्यायैस्तु तत्सिद्धैर्मीमांसामेयशोधनमित्यत्रेति शेषः । नन्वत्र कथं मीमांसायास्तर्कशास्त्रात्पार्थक्योक्तिरित्यतस्तद्वाक्यं व्याचष्टे ॥ वेदाश्चत्वार इति । नन्विदं व्याख्यानमृग्यजुःसामाथर्वाख्याः पञ्चरात्रं च भारतम् । मूलरामायणं चैव पुराणं भगवत्परम् । वेदा इत्युच्यते सद्भिः शिक्षाद्यं स्मृतयस्तथा । अङ्गानि सत्यं मीमांसा तद्विशायतनं त्रयमिति तलवकारभाष्योदाहृतप्रमाणविरुद्धम् । तत्र पुराणस्य वेदान्तर्भावकथनात् । तर्कशास्त्रस्याकथनाच्चेत्यत आह ॥ तथा च चतुर्दशेति । तथा च पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमाश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशेति प्रमाणान्तरोक्तविद्यास्थानविवक्षामाश्रित्य प्रकृतोपयोगार्थमित्थं व्याख्यातम् । एवं च प्रमाणद्वयबलाद्विवक्षाभेदेन व्याख्यानद्वयमपि श्रुत्यभिप्रेतमिति भावः ॥ प्रायिकत्वादिति । प्राधान्याभिप्रायकत्वादित्यर्थः । तथा च योऽर्थो यत्र प्राधान्येन प्रतिपाद्यते सा विद्या तदर्थेति भावः । ननु किं प्रायिकत्वाङ्गीकारेण विद्याभेदभङ्गभयात्सङ्क्षेपेणापि सूचनं नाङ्गीकार्यमित्यत आह ॥ सर्वथाऽन्योन्येति ॥ जैमिनीयानामिति । जैमिनीयानामित्युक्त्या प्रमाणलक्षणादिकं सूत्रार्थतया शबरादिभिरेव वर्णितम् । न तत्सूत्र-

कारस्य जैमिनेरभिप्रेतामिति सूचयति ॥ **अत एवेति** । सूत्रे तस्यानुक्तत्वाद्भाष्यादेरसङ्गतार्थत्वादिति भावः । **इदंशब्देन परामर्श इति** । अयं चासौ शब्दश्चेदंशब्दः । ततश्च सौत्रातःशब्देनेत्यर्थो लभ्यते । तेनातःशब्दस्यैतदोऽशित्यनेन एतदः अशु इत्यादेशे निष्पन्नतया एतच्छब्देन परामर्श इति वक्तव्यम् । तत्कथमिदंशब्देनेत्युक्तिरिति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् । **प्रथने वाविति** । प्रथने गम्यमाने विपूर्वात् स्तृणातेः घञ्प्रत्ययो भवति तच्चेत्प्रथनं शब्दाविषयं न भवतीति शाब्दविषयप्रथने घञः प्रतिषेधादित्यर्थः ॥ **वस्तुस्थितिज्ञापनायेति** । वस्तुगत्या व्यासकृतब्रह्मतर्कस्यान्यत्वज्ञापनायेत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । वस्तुस्थितिज्ञापनार्थं प्रवृत्तत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा नारायणतनावित्यस्य प्रयोजनाभावादिति भावः ॥ **विष्णुनेत्यस्येति** । ब्रह्मतर्कस्तर्कशास्त्रं विष्णुना यत्समीरितमिति वाक्यगतस्येत्यर्थः ॥ **अन्यथा लाक्षणिकमिति** । अर्थे कृतत्वासम्भवात्कृतादित्येतत्प्रकाशितादिति व्याख्येयमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । किञ्चिदर्थमुद्धृत्य तत्प्रतिपादकमित्यध्याहारकल्पनाऽपि पूर्वव्याख्यान इति ज्ञेयम् ॥ **अप्रसक्तत्वादिति** । प्रसङ्गानुकूल्यविरहादित्यर्थः । सर्वस्य प्रपञ्चस्य प्रत्यक्षत्वाभावादाह ॥ **प्रत्यक्षशब्देनेति** । प्रत्यक्षेक्षाशब्देनेत्यर्थः । तथा च प्रत्यक्षशब्देन स्पष्टत्वमीक्षाशब्देन च प्रतीतिमात्रमुपलक्ष्यत इति ज्ञेयम् । अत एवाह ॥ **प्रत्यक्षा च सेत्यादि** ॥ **तस्यामप्यक्षम इति** । तादृशप्रतीतिरूपक्रियाकर्ता नेत्यर्थः । एतदेव दर्शयति ॥ **स्पष्टं हीत्यादिना** । स्वर्गमात्रपर्यवसितमिति मीमांसककटाक्षेणोक्तम् । तन्मतस्यापि पूर्वमतःशब्देन निराकृतत्वात् । वस्तुतस्तु तामित्यनेन वेदैकदेशकर्मकाण्डपरामर्शेन मायावाद्यप्यत्र विवक्षित इत्यवधेयम् ॥ **न लोपो नञ इतीति** । नञो नस्य लोपः स्यादुत्तरपद इति सूत्रार्थः ।

अब्राह्मण इत्युदाहरणम् । ततश्च तस्मान्नुडचीति नुडागमेऽनश्व इत्यादाविवानरायण इति स्यादिति भावः ॥ न भ्राडित्यादिष्विति । नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्येति सूत्रे नभ्राडित्यादिषु नञ्प्रकृत्या भवतीत्युक्तत्वात्प्रामाणिकप्रयोगबलेन नारायणशब्दस्यापि तत्रोपसङ्ख्येयत्वादित्यर्थः । उपसङ्ख्यानस्य वैय्याकरणैरकृतत्वादाह ॥ अथवेति ॥ नसमास इति । गणपरिपठितो यो नशब्दस्तेन सह नैकधेत्यादाविव सुप्सुपेति नित्यसमास इत्यर्थः । नित्यं क्रीडेतेत्यतो निखिलमित्यनुवर्तत इत्युक्तत्वात् ॥ अदोष इति । अस्य नशब्दस्य ञकारानुबन्धाभावात्तदनुबन्धवत एव नस्य तत्र लोपविधानादनरायण इत्यनिष्टरूपापत्तिरूपो दोषो नेत्यर्थः ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामिति । पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति संज्ञायां न तु गकारव्यवधाने इति सूत्रार्थः । द्रुणसः खरणसः शूर्पणखा इत्याद्युदाहरणम् । अग इत्युक्तत्वात् ऋगयनमित्यादौ न भवति । नन्वत्र रषाभ्यामित्यनेनैव कस्मान्न णत्वमुक्तम् । न च नारायणपदस्य पदद्वयसमासरूपत्वेन समानपदत्वाभावः । समासस्याप्येकविभक्त्यन्तत्वेन समानपदत्वसम्भवादिति चेत् । उच्यते । रषाभ्यामित्यत्र समासरूपैकपदव्यावर्तनायाखण्डैकपदलाभायैव समानेति विशेषणस्याभिप्रेतत्वात् । अन्यथा दुर्नामा रामनामेत्यादावपि तेन णत्वप्रसङ्गः । यथाहुः । पद इत्यनेनैव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धेऽपि समानग्रहणं यत्समानमेकं पदं न कदाचिद्भिन्नं तत्रैव यथा स्यादित्येवमर्थं तेनाखण्डपद एव भवति न समासपद इति । अतोऽत्र समासे तेनाप्राप्तं णत्वं संज्ञात्वाद्विधीयते । रामनामेत्यादौ तु समासत्वेऽप्यसंज्ञात्वान्न णत्वप्रसङ्ग इति । नन्वेवमयनशब्दस्य ल्युडन्तस्य नियमेन नपुंसकत्वात्तदन्तस्य नारायणशब्दस्यापि नपुंसकतापत्तिः । न च भाव

एव तस्य नपुंसकता नाधिकरणादिकारकेऽपीति वाच्यम् । पदानान्तमकर्तरीति लिङ्गानुशासनेऽधिकरणादिकारकेऽनान्तस्य नपुंसकताविधानेन तदन्तस्यायनशब्दस्यापि तथात्वस्यावर्जनीयत्वात् । अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थान इत्यमरकोशेऽपि भावभिन्ने नपुंसकस्यैव प्रयोगाच्चेत्यत आह ॥ ल्युटाष्टित्करणेति । अत्र हि इध्मव्रश्चनी गोदोहनीत्यादौ ङीबर्थं टित्करणमित्याभिप्रेतम् । तेन ज्ञायते ल्युडन्तस्य करणेऽधिकरणे च न नियमेन नपुंसकत्वमेवेति। कथमन्यथोक्तोदाहरणे स्त्रीप्रत्ययानामिमं प्रत्ययं टितं कुर्यादिति । तथाऽपि पुल्लिङ्गत्वं कुत इति चेत् । उक्तरीत्या टित्करणे नपुंसकत्वनियमे त्याजिते प्रयोगानुसारेण पुल्लिङ्गत्वस्यापि सम्भवात् । अत एव लिङ्गानुशासने इध्मव्रश्चनः गोदोहन इत्यप्युदाहृतम् । अधिकरण इति च प्रकृतत्वादेवोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ सर्वात्मकत्वादिपरव्याख्यामिति । यद्यपि ब्रह्मशब्दान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वशक्तिसमन्वितं प्रतीयते । बृहधातोरर्थानुगमादित्येव परेण व्याख्यातम् । तथाऽपि पञ्चपादिकारेणैतद्भाष्यव्याख्यानावसरे यदि ब्रह्मातिरिक्तं वस्तु किञ्चित्स्यात्तदा तद्रूपविकलत्वाद्ब्रह्मणोऽल्पत्वं स्यात् । तच्च निरतिशयमहत्त्वपराद्ब्रह्मशब्दादेवापास्यते । तस्मादेकरसमद्वैतं वस्तु ब्रह्मपदात्प्रतीयत इत्युक्तम् । तदभिप्रायेण सर्वात्मकत्वादीत्युक्तम् । आदिपदाद्देशादिकृताल्पतानिराकरणं बुद्धत्वादिकं च ग्राह्यम् ॥ सर्वप्रमाणविरुद्धमिति । सर्वात्मकत्वं हि चेतनभेदाभावेऽचेतनामिथ्यात्वे च पर्यवस्यति । अत एवैकरसमद्वैतमित्युक्तम् । तदुभयं च सर्वप्रमाणविरुद्धमित्यर्थः । एवमादिशब्दोपात्तस्य देशादिपरिच्छेदाभावस्य देशादेरभावात्तत्कृतः परिच्छेदो नास्तीति यत्तदीयमुपपादनं तदपि सर्वप्रमाणविरुद्धमिति द्रष्टव्यम् ॥ निर्वचनान्तरदर्शनादिति । नारायणशब्दस्य आपो नारा इति प्रोक्ता इति स्मृत्यादिसिद्धनिर्वचनान्तर-

दर्शनादित्यर्थः ॥ **मुख्यवृत्तिरिति** । परममुख्यवृत्तिरित्यर्थः । अतो नात्राभिधानाविरोध इति ध्येयम् ॥ **वियदधिकरण इति** । तत्र ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्योत्पत्तिरेव यद्यपि वक्ष्यते न तु विनाशित्वं तथाऽप्युत्पत्तिमतो भावस्य विनाशित्वं नियतमिति तदपि तत्र विवक्षितमित्यभिप्रेत्यैवमुक्तम् । अत एव तत्त्वप्रकाशिकायामुत्पत्तिमत्त्वाल्लीयन्त इति सिद्धमित्युक्तम् ॥ **प्रसिद्धं च तदिति** । अविज्ञाततत्त्वे कारणोत्पत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इति अक्षपादवचनादिति भावः । अन्ये तु यदि प्रसिद्धं वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानेन विषयीकृतं तर्हि न जिज्ञास्यम् । निष्पादितक्रिये कर्मण्यविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातादित्याहुः ॥ **अप्रसिद्धत्वेन जिज्ञासितुं शक्यमिति** । बुद्धावनारूढस्य विचारासम्भवात् । यद्यपि प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्विचारानपेक्षैरत्यन्तानधिगतार्थ एव प्रतीयते । तथाऽपि यत्र विचारापेक्षया प्रमाणेन वस्तु प्रतिपाद्यते तत्राप्रतिपन्नमुद्दिश्य विचारानुपपत्तेः प्रतिपन्न एव विचारदर्शनाच्च नाप्रतिपन्नं विचारधर्मीत्याहुः । अन्ये त्वनुभूते हि प्रिये भवतीच्छा न तु सर्वथाऽननुभूतपूर्व इति अत्र भावमाहुः ॥ **ब्रह्मशब्दादिति** । मीमांसाप्रवृत्तेः पूर्वमपि वेदान्तेभ्य आपाततो ब्रह्मावगतमस्तीति भावः ॥ **सर्वस्यात्मत्वाच्चेति** । अत्र सर्वस्य प्रसिद्धमेव ब्रह्मेत्यन्वयः । तथा च सर्वस्येत्येतत्प्रतिज्ञाविशेषणं न तु हेतुत्वविशेषणम् । वैयर्थ्यात् । आत्मत्वादिति हेतौ च ब्रह्मण इति शेषः । ततश्च सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति न नाहमस्मीति । यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाहमस्तीति प्रतीयात् । आत्मा च ब्रह्मेत्यर्थः ॥ **देहात्मत्वादिविप्रतिपत्तेरिति** । आदिपदादिन्द्रियाण्येवात्मेत्यन्ये । मन इत्यपरे । विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके । शून्यमित्यपरे । अस्ति देहादिव्यतिरिक्तः संसारी

कर्ता भोक्तेत्यपरे। भोक्तैव केवलं न कर्तेत्यपरे। अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञ इति केचित्। आत्मा स भोक्तुरित्यपरे। इति परोदाहृतविमतिपत्तिसङ्ग्रहः। एतेनेत्युक्तं विवृणोति॥ **ब्रह्मजिज्ञासापदेनेति**। सकलजगज्जन्मादिकारणस्य सूत्रपर्यालोचनया सिद्धमर्थमभिप्रेत्य नारायणस्यैतदम्भस्य पार इत्याद्युपपादनमभिप्रेत्येति द्रष्टव्यम्। तथा च जीवभिन्नस्यैव ब्रह्मणो जिज्ञासा विधीयत इत्युपपादितमिति भावः॥ **नैवं सूत्रकार इति**। सूत्रकारस्यैतदर्थविवक्षाज्ञापकं पूर्वोत्तरवाक्यादिकं नास्तीति भावः। अस्मन्मते च वेदेनेश्वरस्योक्तरूपस्यापाततः सिद्धत्वेऽपि नानाविधविप्रतिपत्तिनिरासाय जिज्ञासारम्भः सार्थक एवेति जिज्ञास्योऽयं विधीयत इत्यत्रोक्तं ज्ञातव्यम्। अधिकरणार्थमुपसंहरति॥ **तदेवमिति**॥ इति जिज्ञासाधिकरणं समाप्तम्॥१-१-१॥

॥ ॐ जन्माद्यस्य यतः ॐ॥ सङ्गतिं दर्शयति॥ **प्रथमसूत्र इत्यादिना**॥ **जन्मादिसूत्रैरिति**। अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादित्येतदन्तैरित्यर्थः। नन्विदमयुक्तम्। तृतीयचतुर्थयोः साधनफलजिज्ञासाकरणेन ब्रह्मजिज्ञासाऽकरणादित्यत आह॥ **स्वरूपसाधनेनेति**। ननु जिज्ञास्योऽयं विधीयत इति ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र कर्मणि षष्ठी व्याख्याता। तेन ब्रह्मस्वरूपकर्मिकैव जिज्ञासा पूर्वं विहितेति प्राप्नोति न साधनफलयोः। यद्ययं शेषषष्ठी तदैव परब्रह्मसम्बन्धिनोः साधनफलयोरपि जिज्ञासा पूर्वं विहिता स्यात्। सा च नेष्टाऽतः कथमेतदित्यत आह॥ **ब्रह्मण इतीति**। **प्रधानेनेति**। राजाऽयं गच्छतीत्यादौ राजपदेनाप्रधानपरिचारादेरिव कर्मतयाऽभ्यर्हितत्वेन च प्रधानं ब्रह्म तत्प्रतिपादकेन ब्रह्मपदेनाप्रधानयोः साधनफलयोरप्युपलक्षणाङ्गीकारात्तु साधनफलजिज्ञासे अपि पूर्वं विहिते इत्यर्थः। साधनफले स्वपदेनोपादाय ब्रह्मैव कुतो न लक्ष्यत इत्याशङ्कापरिहाराय

प्रधानेनेत्युक्तम् । एतेन गुणप्रधानभावरूपः शक्यसम्बन्धोऽप्युक्तो भवति । लक्षणास्वीकारे प्रयोजनमप्याह ॥ **साधनादीति** । ब्रह्मस्वरूपे जिज्ञासया निर्णीतेऽपि किं मया कार्यमित्याकाङ्क्षानुपरमाच्चेत्यर्थः । नन्वेवं जिज्ञासात्रयस्यापि पूर्वं विहितत्वेन ब्रह्मस्वरूपजिज्ञासाया एव कुतः प्राथम्यमित्यत आह ॥ **तत्र साधनफलयोरिति** । ब्रह्मज्ञानसाधनं ब्रह्मज्ञानफलमिति साधनफलयोर्ब्रह्मोपहितत्वेन तज्ज्ञानाधीनज्ञानत्वादित्यर्थः ॥ **स्वप्रधानत्वादिति** । अन्यन्याधीनत्वादित्यर्थः । अत्र हेतुमाह ॥ **अभ्यर्हितत्वेनेति** । यद्वा । चन्द्रिकोक्तप्रकारेण स्वप्रधानत्वादित्यस्य साधनादिज्ञानाधीनज्ञानत्वाभावादित्यर्थः ॥ **अभ्यर्हितत्वेनेति** । स्वरूपजिज्ञासायाः प्राथमिकत्वे हेत्वन्तरम् ॥ **प्रमाणाकाङ्क्षेति** । लक्षणविशिष्टे स्वरूपे या प्रमाणाकाङ्क्षा सा न लक्षणविशिष्टस्वरूपाप्रतिपादने भवितुमर्हतीति भावः । समुद्रगस्यान्तरन्तःसमुद्रगमित्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह ॥ **समुद्रस्यान्तरिति** ॥ **शब्दादुपसर्जनतयेति** । पूर्वसूत्रे ब्रह्मजिज्ञासेति समासे जिज्ञासोपसर्जनतया ब्रह्मणः प्रकृतत्वेऽपीत्यर्थः ॥ **तदिदमिति** । उक्तरीत्या सङ्गतिं मनसि निधाय सूत्रतात्पर्यमित्यर्थः ॥ **समस्तगुणपूर्णत्वमिति** । पूर्णत्वमेव ब्रह्मशब्दार्थः । इतरथा योग्यताबललभ्यमिति ध्येयम् ॥ **प्रसिद्धमेवेति** । व्याकरणादिनेति शेषः ॥ **लक्षणान्तरेणेति** । निर्वचनलभ्यस्यैवान्तरङ्गस्य लक्षणत्वसम्भवे किं तदविनाभूतलक्षणान्तरेणेत्यर्थः ॥ **तदुपपादनार्थमिति** । तस्य लक्ष्यधर्मतोपपादनार्थमित्यर्थः ॥ **प्रसिद्धेन हीति** । लक्ष्यनिष्ठतया प्रसिद्धेन हीत्यर्थः । तथा च निर्वचनलभ्यस्य गुणपूर्णत्वस्य व्याकरणादिना प्रसिद्धत्वेऽपि लक्ष्यभूतजीवव्यतिरिक्तेश्वरनिष्ठतया प्रसिद्ध्यभावान्न प्रथमं तल्लक्षणतयोच्यत इति भावः ॥ **द्वितीये वक्ष्यत इति** । श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् । आत्मनि चैवं विचित्राश्च

हि । सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् । न प्रयोजनवत्त्वादित्याद्यधिकरणेषु वक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वा । न तु दृष्टान्ताभावादित्येतत्सूत्रव्याख्यानरूपं उत्पत्तिनाशकरी हि बुद्धिमान् दृश्यते क्वचित् । तद्दृष्टान्तेन सर्वत्र कर्ता किं नानुमीयत इत्यादावित्यर्थः ॥ जगज्जन्मकारणत्वमेवेति । यद्यपि सकलगुणपूर्णत्वेऽपि सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यत्र स्वतन्त्रत्वरूपा युक्तिरन्या द्वितीये वक्ष्यते । तथाऽपि स्वसत्तादौ परानपेक्षत्वस्वातन्त्र्योपपादकतया तत्रापि जगज्जन्मादिकारणत्वमेव वक्तव्यमित्याभिप्रेत्यैत-दुक्तमित्यवधेयम् ॥ जगत्पालको हीति । तथा च तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरिति भावः ॥ तद्गुणसंविज्ञानेति । तच्छब्देन बहुव्रीह्यर्थोऽन्यपदार्थ उच्यते । तस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यस्मिन्समासे स तथोक्तः । सर्वस्य विशेषणत्वे समासासम्भवात्समासार्थै-कदेशो विशेषणमिति लभ्यत इति कल्पतरौ व्याख्यातम् । विवरणेऽपि अनेनैवाभिप्रायेण विशेष्यैकदेशमेव विशेषणं कृत्वा समासस्तद्गुणसंविज्ञानः । यथा लम्बकर्णो देवदत्त इत्यत्र देवदत्तैकदेशमेव विशेषणं कृत्वा देवदत्तो बोध्यत इत्युक्तम् । प्रकृते च यद्यपि समासार्थभूता जन्मस्थितिभङ्गास्त्रयोऽपि विशेष्यास्तथाऽपि तदेकदेशस्य जन्मनो विशेषणत्वविवक्षयाऽयं समासस्तद्गुणसं-विज्ञान इत्युच्यत इति भावः । जन्मआदिर्ययोः स्थितिभङ्गयोस्तौ जन्मादी इत्यन्यपदार्थो यदि विशेषणरूपेण विवक्ष्यते । तर्हि जन्मादी अस्येति निर्देशे गौरवं स्यात्तन्मा भूदिति सामान्यविवक्षया नपुंसकप्रयोगः सूत्रे कृतः । तत्र नपुंसकैकवचनप्रयोगाद्धि समाहारमाह ॥ सृष्टिस्थितिभङ्गमिति ॥ सम्भवे व्यभिचारे चेति । यस्य विशेषणस्य विशेष्ये सम्भवस्तत्सजातीये व्यभिचारो व्यतिरेकश्च तदेव विशेषणं सजातीयव्यावर्तकतया सार्थकमिति भावः । यथा नीलोत्पलमित्यादौ नैल्यादि । प्रकृते च न जन्मा-

दिकर्तृत्वेन सजातीये क्वचित्स्थित्यादिकर्तृत्वव्यतिरेकोऽस्ति । येन तद्व्यावर्तकतया स्थित्यादिकर्तृत्वं सार्थकं स्यादित्यर्थः । यदा यस्य विशेषणस्य विशेष्ये सम्भवः । यद्व्यतिरेके च विशेष्यनिष्ठधर्मस्य व्यभिचारोऽतिव्याप्तिस्तदेव विशेषणं सार्थकमित्यर्थः । ननु ब्रह्मशब्दस्याथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृंहन्तो ह्यस्मिन् गुणा इति श्रुत्या गुणपूर्तिवाचकतया पूर्वमुक्तत्वात्कथमल्पगुणजीवपरत्वकोटि-सन्देहहेतुको विचारो युज्यत इत्यत आह ॥ न हि ब्रह्मशब्द इति । सत्यं ब्रह्मशब्दो गुणपूर्तिवाची तथाऽपि सर्वत्र प्रसिद्धार्थेऽपि न समस्तगुणपूर्तिपरः । किं त्वप्रसिद्धार्थ एव । प्रसिद्धार्थे तु विवक्षिते सम्भवद्गुणपूर्तिपर एव भविष्यति । अतो युक्तः संशय इत्याशयः । एतेन सर्वत्रेति वचनेन क्वचिद्ब्रह्मशब्दस्य समस्तगुणपूर्णवस्तुवाचिताङ्गीकारावगमात्तस्यार्थस्य कल्प्यत्वादिति वक्ष्यमाणं कल्पनागौरवमेतद्वाक्यार्थेन विरुद्धमिति शङ्का निरस्ता । सर्वत्रेत्यस्य सर्वेषु ब्रह्मशब्दोपेतेषु वाक्येष्वित्यर्थकत्वे हि तथा स्यात् । न चैवं किन्तु प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थयोरित्यर्थकत्वस्य प्रदर्शितत्वात् । एतदेव दर्शयति ॥ तद्यदीति ॥ प्रसिद्धार्थपर एवायमिति । ननु वक्ष्यमाणकल्पनागौरवेण ब्रह्मशब्दस्य कुत्राप्यसिद्धार्थपरत्वं नास्तीति पूर्वपक्ष्याशयावगमात्कथमेवं विशिष्य पूर्वपक्षोपक्रमादिति चेत् । उच्यते । पूर्वोक्तजिज्ञासाक्षेपेण सङ्गतिं दर्शयितुं तावदयं ब्रह्मशब्द इति विशिष्य संशयधर्मिनिर्देशः कार्यः । अन्यथा सङ्गतेर्दर्शयितुमशक्यत्वात् । तदनुसारेणैव पूर्वपक्षोपक्रमोपसंहारावपि विशिष्योक्ताविति न काऽप्यनुपपत्तिः । चन्द्रिकायां तु न हि ब्रह्मशब्द इति वाक्यं क्वचिद्गुणपूर्तिवाचिताङ्गीकारेण न प्रवृत्तं किन्तु ब्रह्मशब्दो गुणपूर्तिवाची न वेत्यव सन्दिह्यतां किं तात्पर्ये सन्देहेनेति शङ्कायां वाचकत्वे सिद्धेऽपि तात्पर्यासिद्ध्या विवक्षितार्थासिद्धेर्नेत्थं सन्देहः । किन्तु तात्पर्य-

सन्देह एव दर्शनीय इति परिहर्तुमत एवैतद्वाक्यं सन्देहावसर एव कृतमित्युक्तम् ॥ **अप्रसिद्धत्वेऽपीति** । तस्य देवत्वेनातीन्द्रियत्वादिति भावः ॥ **उपासनायाश्चेति** । तथा च न वस्तुतत्त्वव्यवस्थापकतया तज्जिज्ञासया कृत्यमिति भावः ॥ **न प्रसिद्धिरिति** । तथा च तद्विजिज्ञासस्वेत्यत्र जीवस्यैव देहाद्यन्यतया जिज्ञास्यताविध्यङ्गीकारात् । न पूर्वसूत्रोक्ता सिद्धान्त्यभिमता जीवातिरिक्तब्रह्मजिज्ञासाक्षेपे युक्तेति निरस्तम् ॥ **तद्वाच्यताया इति** । लक्षणादिना तात्पर्योक्तौ गुणपूर्त्यलाभेन योगेन वाच्यतया सिद्धान्तिनाऽवश्यं वाच्यत्वादिति भावः ॥ **अलौकिकस्य हरेरेवेति** । यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्पदमिति श्रुतेः स्वर्गशब्दस्य चन्दनादिरूपप्रसिद्धार्थत्यागेनाप्रसिद्धार्थपरत्ववद्ब्रह्मशब्दस्यापि यतो वेत्यादिवाक्यशेषात्प्रसिद्धार्थत्यागेनालौकिकार्थपरत्वोपपत्तिरिति भावः । प्रसिद्धश्रुतेरित्यत्र प्रसिद्धेति हि शब्दार्थकथनम् ॥ **सर्वाः श्रुतय इति** । अनेन गुणा एव श्रुताः श्रुतिषु प्रतिपादिता इति योजना सूचितेति द्रष्टव्यम् । अश्रुता अपि गुणाः सन्तीत्यनेन लब्धमर्थं दर्शयति ॥ **अनन्तानीति** । सुविरुद्धा अचिन्त्या इत्येतत्तात्पर्यकथनम् **अलौकिकानीति** । न कुत्रापि दोषा इत्यनेन दोषाः श्रुताः श्रुतितात्पर्यगोचरा न भवति योजनोक्ता भवति । अज्ञैर्हि तथा प्रतीता इत्येतत्तात्पर्यप्रदर्शनम् ॥ **दोषवादप्रतीतिरिति** ॥ **तौ सोमाद्भवत इति** । सोमेन यजेतेति सोमस्य यागसाधनत्वश्रवणाद्यजमानत्वस्यापि सोमाधीनयागसापेक्षत्वादिति भावः ॥ **को हि तद्वेदेति** । यद्यपीदं वाक्यं प्राग्वंशाख्यपत्नीशालायां धूमजनितदुःखप्रहाणाय दिक्ष्वतीकाशाननुकरोतीति वाक्यविहितातीकाशाख्यछिद्राणामावश्यकत्वाय तत्स्तुतिपरमेव तात्कालिकफलेप्सुत्वात्पुरुषाणां न स्वर्गसंशयपरमतः

प्रमाणमेव । न ह्यपौरुषेयतयाऽनाशङ्कितदोषे वेदेऽप्रामाण्यं सम्भावयितुमपि शक्यम् । तथाऽप्युद्दिष्टफलविरोधित्वादापाततः प्रतीयमाने स्वर्गसंशयरूपेऽर्थे न प्रमाणमित्यभिप्रेत्येदमुक्तमिति ध्येयम् । अत एवाह ॥ **संशयं कुर्वन्त इति** । आपाततः संशयप्रतिपादकमित्यर्थः ॥ **वक्ष्यते चैतत्प्रयोजनाधिकरण इति** । पदानामिष्टसाधन एव गृहीतसङ्गतिकत्वात्सङ्गतिग्रहणसापेक्षस्यैव वाक्यस्य बोधकत्वात् । इष्टरूपफलाभावे च तदयोगादित्युपपादकमन्यदपि तत्र वक्ष्यत इत्यर्थः । यद्वा । नन्वस्तु फलाविरोधिविषयप्रतिपादकत्वं वाक्यानां तथाऽप्यवान्तरफलभूतस्वर्गाविरोधिनि धर्मादौ तात्पर्यमस्त्वित्यत आह ॥ **वक्ष्यते चैतत्प्रयोजनाधिकरण इति** । अपि वाक्यं प्रयोजकम् । मानत्वमेति तत्रापि यत्सम्पूर्णप्रयोजनमिति वक्ष्यत इत्यर्थः । सम्पूर्णप्रयोजनं महाप्रयोजनमित्यर्थः । तथा च तदविरोधिन्येव वाक्यस्य महातात्पर्यं वाच्यमिति सिद्धमिति भावः । जनितोऽत विष्णोरित्यादिवाक्यस्योद्दिष्टप्रयोजनविरोध्यर्थकत्वेनाप्रामाण्यमापादितम् । तत्र प्रयोजनोद्देश्यव्यापकपौरुषेयत्वस्य वेदेऽभावात्तद्व्याप्यप्रयोजनोद्देशस्यापि तत्राभावे उक्तापादकासिद्धिरित्यभिप्रेत्य शङ्कते ॥ **नन्वस्तु पौरुषेयाणामिति** । ननु वेदो न प्रयोजनोद्देशवान् अपौरुषेयवाक्यत्वादिति वेदे प्रयोजनोद्देशाभावसाधनं न युक्तम् । वेदः प्रयोजनोद्देशवान् अर्थप्रतिपादकत्वाल्लौकिकवाक्यवदिति प्रत्यनुमानपराहतत्वादित्याशङ्कायामाह ॥ **अपौरुषेयं त्विति** । तथा च प्रत्यक्षादौ व्यभिचारात्स्वभावे नान्यथासिद्धेश्च नोक्तानुमानपराहतिशङ्कावकाश इति भावः। नन्वेवं वेदस्य स्वभावादेवार्थप्रत्यायकत्वे को हि तद्वेदेत्यादिवाक्यानामुद्दिष्टप्रयोजनवैगुण्येन विषयप्रच्यावनमनुपपन्नं स्यादित्याशङ्कायामिष्टापत्तिमुत्तरमाह ॥ **तत्र बाधकप्रत्ययादेवेति** ॥ **अनुपादेयत्वप्रसङ्गादिति** । तथा च

वेदः प्रयोजनोद्देशवान् उपादेयवाक्यत्वादित्यनुमानमत्राभिप्रेतम् । तत्र चानुकूलतर्कोक्तिरियमिति ज्ञातव्यम् । ततश्च नोक्तापादका-सिद्धिरिति भावः । ननूक्ताऽपौरुषेयत्वानुमानेन सत्प्रतिपक्षताऽस्येत्यत आह ॥ यथा पुरुषाभाव इति । यथा वेदस्यार्थप्रतिपादकत्वं स्वाभाविकं तथा प्रयोजनोद्देशोऽपि स्वाभाविक एवास्तु । वाक्ये प्रयोजनोद्देशस्य तत्साधककार्यपरत्वरूपत्वात् । तस्य च स्वाभाविकत्वं बाधकाभावात् । तथा चापौरुषेयत्वानुमानमप्रयोजकमन्यथासिद्धं चेति भावः । नन्वस्तूक्तानुमानेन वेदे प्रयोजनोद्देशसिद्धिः । तथाऽपि न मोक्षरूपप्रयोजनोद्देशसिद्धिः । तत्साधकाभावात् । तथा चापादकासिद्धिरेव । न च वेदो मोक्षोद्देशेन प्रवृत्तिमान् तदितरानिच्छूपादेयत्वा-दिति सामान्यव्याप्तिमूलकमनुमानमेव तत्साधकं भविष्यतीति वाच्यम् । अस्यापि जनितोऽत विष्णोरित्यादिश्रुत्यर्थविरुद्धार्थविषयकत्वेन बलवत्या तया बाधितत्वादित्यस्वरसादाह ॥ किञ्चेति ॥ स्वयमेव वेदेनेति । तेषां दुःखप्रहाणायेत्यादिरूपेणेत्यर्थः । अत्र स्वयमेव न तु व्या-ख्यातृप्रयत्नमनपेक्ष्येत्यनेनास्य वाक्यस्य निरवकाशतासूचनेन प्राबल्यमुपपादितमिति ज्ञातव्यम् ॥ अपरिहार्यमिति । मोक्षोद्देशेन वेदप्रवृ-त्तेरानुमानिकत्वे कथञ्चिज्जनितोऽत विष्णोरित्यादिश्रुतेः प्रबलतया बाधकत्वेनापादकासिद्ध्याऽप्रामाण्यं परिहर्तुं शक्यम् । न श्रौतत्वे । तस्याः श्रुतेर्निरवकाशतया बलवत्त्वेन तद्बाधिताया दोषश्रुतेर्योग्यताविरहेणाप्रामाण्यं न परिहर्तुं शक्यमिति भावः । अभ्युपेत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु वेदेऽपि द्रष्टृपुरुषाणां वक्ष्यमाणत्वेन प्रयोजनोद्देशादिकमुपपद्यत एवेत्याशयेनाह ॥ सिद्धान्तविशेषमिति । अपौरुषे-येऽपि द्रष्टृपुरुषसद्भावमित्यर्थः । उत्तरत्र द्रष्टारो वेदवाचो हि सन्ति वाच्यानि चाञ्जसेति ज्ञानपादे ॥ विरोधे त्वनपेक्षं स्यादिति । ज्योतिष्टोमे सदो नाम मण्टपस्य मध्ये काचिदौदुम्बरीशाखा निखन्यते । तस्याश्च वाससा वेष्टनं स्मर्यते । औदुम्बरी सर्वा वेष्ट-

यितव्येति । इयं स्मृतिः प्रमाणमप्रमाणं वेति संशये इयं स्मृतिः प्रमाणमष्टकादिस्मृतिवन्मूलभूतवेदानुमापकत्वादिति प्राप्ते औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदित्यनेन प्रत्यक्षवेदवचनेन स्पर्शविधायकेन विरुद्धत्वेन कालात्ययापदिष्टं मूलवेदानुमानम् । न च सर्ववेष्टने साक्षात्स्पर्शः सम्भवति । परम्परास्पर्शनस्य च भूमिस्पर्शनेनापि सिद्धेः स्पर्शविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गः । स्पर्शनार्थं द्वित्राङ्गुलपरित्यागेन वेष्टने सर्वशब्दसङ्कोचापातः । अतः सर्ववेष्टनस्मरणं प्रत्यक्षस्पर्शनश्रुतिविरोधेन निर्मूलं विप्रलम्भकवाक्यवदप्रमाणमेवेति सिद्धान्तः । ततश्चायं सूत्रार्थः । स्मरणं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽनपेक्षम् । अनादरणीयं स्यात् । असति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे मूलश्रुत्यनुमापकमष्टकादिस्मरणमिति । अत्रैव मतान्तरम् । स्पर्शसर्ववेष्टनविषययोः प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योः परस्पराविरोधादुभयोरप्यप्रामाण्यमिति प्राप्तेऽनुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वेन विरुद्धश्रुत्यभावेन स्पर्शनश्रुतिः स्वार्थे प्रमाणम् । अथ पुरुषान्तरप्रत्यक्षो वेदः सर्ववेष्टनस्मृतेर्मूलमित्युच्येत । मैवम् । परप्रत्यक्षात्स्वप्रत्यक्षस्य विस्रम्भणीयतया परप्रत्यक्षमनादृत्यात्मीयप्रत्यक्षेणैव व्यवहारः क्रियते । अतोऽत्र स्पर्श एवानुष्ठीयते न तु सर्ववेष्टनमिति फलतोऽप्रामाण्यं श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनामिति । एतन्मते सूत्रार्थस्तु श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे यत्प्रमाणान्तरानपेक्षं श्रुतिवाक्यं तदेव ग्राह्यम् । असति ह्यात्मप्रत्यये परप्रत्ययानुमानक्लेशाश्रयणमिति द्रष्टव्यम् । तच्छास्त्रसमर्थनं त्वित्यस्य चक्रुरित्युत्तरेणान्वयः॥ अव्याप्तिप्रसक्त्यभावादिति। लक्ष्यभेदाभावादिति भावः॥ **मायाविशिष्टं ब्रह्मेति** ।रज्ज्वाः सूत्रद्वयवदित्यर्थः ॥ **मायाशक्तिमदिति** । मायाख्यसहकारिसमवहितमित्यर्थः । अत्रापि मायाविशिष्टं ब्रह्म कारणमित्येव विवक्षितम् । किन्तु पूर्वत्र मायाब्रह्मणोः समप्राधान्यं विवक्षितम् । अत्र तु ब्रह्मणः प्राधान्यं मायाया उपसर्जनत्वमिति न पूर्वाभेद

इत्याहुः ॥ **तदाश्रयतयेति** । अंशुर्यथा तन्तुद्वारा पटोपादानं तथा ब्रह्मापि मायाद्वारा जगदुपादानमित्यर्थ इति केचित् । सकलजगदुपादानमायाधिष्ठातृ ब्रह्मातो जगत्कारणमित्युच्यत इत्यप्यस्याभिप्रायमाहुः ॥ **यत्तत्परं ज्योतिरिति** । स्वरूपमस्सरत्कृष्ण एकं स्वस्मिन्नभेदतः । अनन्यतन्त्रराहित्यादनन्यं तादृशांङ्घ्रितः । अद्वयं नित्यनिर्वृत्त्या भावनिर्वृतमीश्वरमिति श्रुतित उदाहृतप्रमाणादस्यार्थोऽवगन्तव्यः ॥ **यथा यावत्स्यादित्यादि** । यावत्स्याद्गुणवैषम्यं तावन्नानात्वमात्मनः । नानात्वमात्मनो यावत्पारतन्त्र्यं तदैव हि । यावदस्यास्वतन्त्रत्वं तावदीश्वरतो भयम् । गुणवैषम्यं सृष्टिः । संसार इति यावत् । तथा च संसारदशायामेव भेदपारतन्त्र्यभयानि भवन्ति । मुक्तौ परमात्माभेद एवेत्ययं परमतानुवादः । य एतत्समुपासीरन् ते मुह्यन्ति शुचार्पिता इति निराकरणार्थमित्यर्थः ॥ **यथा त्रित्वे हुत्वाऽथेति** । अत्र यद्यपि वाचं जुहाव मनसि तत्प्राण इतरे परम् । धृत्या ह्यपानं सोत्सर्गं तत्परत्वे ह्यजोहवीत् । त्रित्वे हुत्वाऽथ पञ्चत्वं तच्चैकत्वेऽजुहोन्मुनिः । सर्वमात्मन्यजुहवीत् ब्रह्मण्यात्मानमव्यय इति श्लोकद्वयस्य धर्मकृतलयचिन्तानुवादरूपत्वात् । तत्सङ्ग्रहाय वाचं जुहाव मनसीत्यादीत्येव प्रतीकग्रहणमुचितम् । प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । तथाऽप्यत्रोक्तलयक्रमाविपरीतेन ब्रह्मात्मादिक्रमेण सृष्टिरपि चिन्तनीयतयाऽभिप्रेतेति सूचयितुं चरमश्लोकप्रतीकग्रहणं कृतम् । एतेषां ब्रह्मपर्यन्तं विलयोत्पत्तिचिन्तनम् । ब्रह्म यज्ञ इति प्रोक्तः सर्वसंसारमोचक इति वचनात् । ततश्च श्लोकद्वयस्यायमर्थः । वाचं वागाभिमानिनीमुमां मनसि तत्कारणे तदभिमानिनि रुद्रे जुहाव लीयत इति चिन्तितवान् । एवमग्रेऽपि । तन्मनः प्राणे । इतरे इतरस्मिन् । अपाने परं प्राणम् । धृत्या धैर्येण । सोत्सर्गं संवृतिकमपानम् । तत्परत्वे धर्मप्रधानो निर्देशः । एवमग्रेऽपि । तद-

पेक्षया पूर्ववर्तिनि व्यानेऽजोहवीत् । त्रित्वे त्रिषु प्राणापानव्यानेषु । अथ अनन्तरौ । उदानसमानौ लीयेत इति हुत्वा ध्यात्वा । तच्च तदपि । पञ्चत्वं पञ्चापि प्राणादीन् एकत्वे एकस्मिन्मुख्ये मूलप्राणेऽजुहोत् । मुनिर्मननशीलो धर्मः । पूर्वोक्तं सर्वमात्मनि स्वहृदिस्थे विष्णावजुहोत् । आत्मानमव्यये नाशरहिते ब्रह्मणि सर्वगते तदाभिव्यक्तिकारणे विष्णावजुहोदित्यन्वय इति ॥ ध्यानमेवेदमिति । न कृष्णस्य प्रतिपत्तिरियमपि तु ध्यानमेव । तच्च मानसक्रियारूपमविद्यमानेऽप्यर्थे भवतीति भावः । किं सर्वत्र ध्यानं ज्ञानविपरीताकारमेवेति नियममाश्रित्येदमुच्यते । उत ध्यानं ज्ञानसमानाकारमित्युत्सर्गः । क्वचिद्योषितमग्निं ध्यायीतेत्यादिप्रमाणे योषित्परित्यागादिरूपे प्रयोजने च सति ज्ञानविपरीताकारमपि भवतीति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ तत्किं ज्ञानेति । अत्र ज्ञानपदेन प्रमैव विवक्षिता ॥ तथा सतीति । ध्यानस्य ज्ञानविषयतत्त्वविपरीतविषयत्वनियमे ध्यानरूपतत्त्वनिश्चयार्थश्रवणमननयोरतत्त्वविषयध्यानानुपयोगित्वात् । ध्यानार्थिनः श्रवणमननापेक्षा न स्यादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति ॥ न च तटस्थमिति । इदं च ध्यानस्य ज्ञानभिन्नत्वमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु ज्ञानविशेष एव ध्यानमिति द्रष्टव्यम् । ननु तत्त्वमसीति वाक्यमुद्दालकोक्तानुवादरूपमपि नोद्दालकध्यानानुवादरूपमतस्तत्स्वार्थे तात्पर्यवदेव । प्रकृते तु तथाऽतो न स्वार्थे तात्पर्यवदित्यत आह ॥ तद्ब्रह्मेतत्पश्यन्निति ॥ तर्हीति । तटस्थलक्षणत्व इत्यर्थः ॥ यत्र घोष इति । अत्र यथा तच्छब्दस्य लक्षणया तत्सम्बन्धाद्गङ्गेत्यर्थो लभ्यते । तथा यतो जन्मादि तद्ब्रह्मेत्यत्रापि तदाश्रयो ब्रह्मेत्यर्थलाभ इति भावः । काकनिलयनत्वस्य तटस्थत्वमुपपादयितुं तस्य स्वरूपलक्षणत्वे बाधकमाह ॥ तस्येति । काकनिलयनत्वस्य लक्ष्यभूतगृहस्वरूपत्व इत्यर्थः ॥ त्रिवर्तत इति । एकस्य

तत्त्वादप्रच्युतस्य पूर्वविपरीतासत्यानेकरूपावभासो विवर्तशब्दार्थ इत्याहुः ॥ सकलावयगन्धविधुर इति । इदं च तत्सत्यम् । स आत्मेत्यत्रत्यसाधुभावार्थकसत्यशब्दतात्पर्यकथनम् । तत्रत्यस्यैवात्मशब्दस्य व्याख्यानम् अपरिच्छिन्नगुणाकर इति । तेजोऽबन्नानां स्रष्टृत्वेन लब्धस्य पूर्णशक्तित्वस्य प्रतियोगितयाऽऽह ॥ अल्पशक्तिरिति । सर्वासां प्रजानां मूलमायतनं प्रतिष्ठा चेत्यनेन लब्धस्यापराधीनत्वस्य प्रतियोगितयोक्तम् पराधीन इति ॥ सिंहो देवदत्त इत्यादिवदिति । न चात्र सिंहपद एव गौणीवृत्तिर्न सामानाधिकरण्य इति वाच्यम् । अप्रधानप्रत्ययार्थस्वारस्याय प्रधाने प्रातिपदिके गौणीकल्पनस्यान्याय्यत्वादित्यभिप्रायात् । वक्ष्यते चैतत्पृथगधिकरणे ॥ त्यजेदेकमिति । इदमुपलक्षणम् । प्रत्ययापेक्षया प्रातिपदिकस्य प्राधान्यमपि विनिगमकं द्रष्टव्यम् । न च सामानाधिकरण्यस्याप्यनेकविभक्तिरूपत्वेन कथमेकत्वमिति वाच्यम् । प्रातिपदिकद्वयनिष्ठत्वेन ज्ञातैकविभक्तेरेवाभेदबोधकत्वेन सामानाधिकरण्यशब्दार्थत्वात् । अत एवोक्तं ब्रह्मतर्के । नामादिप्राणपर्यन्तमुभयोः प्रथमात्वतः । ऐक्यदृष्टिरिति भ्रान्तिरबुधानां भविष्यतीति । केचित्तु नीलं घटमानयेत्यादौ विशेष्यविभक्त्या घटगतकर्मत्वादेरुक्त्या विशेषणविभक्तेरवाभेदार्थकत्वेन सामानाधिकरण्यरूपत्वात्सर्वत्राप्येवमित्याभिप्रेत्यैतदुक्तमित्याहुः ॥ प्रागिति । प्रथमाधिकरण इत्यर्थः ॥ अल्पशक्तिरिति । अल्पशक्तिरसार्वज्ञ्यं पारतन्त्र्यमपूर्णता । उपजीवकत्वं जीवत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः । स्वाभाविकं तयोरेतन्नान्यथा स्यात्कदाचन । वदन्ति शाश्वतावेतावत एव महाजना इति विष्णुपुराण इत्यर्थः । गूढाभिसन्धिराह ॥ किन्तु निर्गुणेनेति । तथा च मिथ्यात्वेनैव गुणानां परित्याग इति भावः ॥ कैवल्यमिति । अद्वितीयब्रह्मावस्थानरूपमित्यर्थः । द्वितीयं पक्षमङ्गीकृत्य

तत्रोक्तं विरोधं परिहर्तुं शङ्कते ॥ नन्विति । विरोध्याकारबाधदशायामैक्योपदेशमुदाहरति ॥ नीरूपमिति । तद्बाधदशायां तमुदाहरति ॥ यथा वेति । रजतं रजततया तव प्रतीयमानं सा शुक्तिरेवेति भ्रान्तं प्रति कश्चिदाप्त उपदिशतीत्यर्थः । निर्गुणब्रह्मनिराकरणमुपसंहरति ॥ अत इति । अत्र गुणराहित्यलक्षणमित्युक्तिर्गुणशब्दोदितसकलशुभराहित्यलक्षणमासुरत्वमेव निर्गुणत्वं परिशेषेण साधयितुं प्रसक्तप्रतिषेधायेति ज्ञातव्यम् । यद्वा । तत्त्वमसीति श्रौतैक्यनिर्देशस्य निरूपं गगनमिति दृष्टान्तः । जन्माद्यस्येति सौत्रैक्योपदेशस्य वक्ष्यमाणरीत्या यथा वेति द्वितीयो दृष्टान्तः । एवमग्रे धर्मराहित्यलक्षणमित्युक्तेरपि प्रयोजनं ज्ञेयम् ॥ सर्वथेति । तदाश्रयस्य सगुणस्य निर्गुणस्य वा ब्रह्मणो वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । ननु माऽस्तु सगुणस्य तद्भिन्ननिर्गुणस्य वा ब्रह्मणस्तदाश्रयत्वम् । तथाऽपि गुणादिपञ्चकमेव तदाश्रयो भविष्यतीत्याशयेन प्रकृतमनालोचयन्मन्दः शङ्कते ॥ ननु गुणादिपञ्चकस्येति ॥ न हीति । गुणशब्देन वैशेषिकाभिमतगुणविवक्षायां तद्राहित्यरूपं निर्गुणत्वं ब्रह्मणि न सम्भवतीत्येव ब्रूमो न क्वापि तन्न सम्भवतीति । येन गुणादिपञ्चकोदाहरणं सङ्गतं स्यादिति भावः । अङ्गीकृत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु गुणशब्देन धर्ममात्रमेव विवक्षणीयम् । सदेव सोम्येत्यादिना प्रकृततेजोऽन्नादिस्रष्टृत्वादिरूपधर्मजातस्यैव तच्छब्दपरामर्शविषयतया प्रकृतत्वाद्धर्मराहित्यरूपं च निर्गुणत्वं न क्वापि सम्भवति । गुणादेरपि सधर्मकत्वादित्याह ॥ गुणशब्देन चात्रेति । गुणशब्देन वैशेषिकाभिमतगुणविवक्षायामपि तद्राहित्यरूपं निर्गुणत्वं न क्वापि सम्भवति । गुणादिपञ्चकस्यापि सङ्ख्यापृथक्त्वादिरूपगुणवत्त्वस्य वैशेषिकपरीक्षायां वक्ष्यमाणत्वादित्याह ॥ गुणादीनां चेति ॥ साक्षाद्ब्रह्मणीति । साक्षाच्छब्दोऽव्ययम् ।

तस्मादिनिप्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । तथा च साक्षीत्युपद्रष्टैवोच्यते न दाता न गृहीता चेति सूत्रार्थः । अत्र च प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति सूत्रे पञ्चम्यलुक् । उदाहरणे चाव्ययानां भमात्रे टिलोप इति ज्ञेयम् ॥ परस्मै रुचितमिति । रुच्यर्थानां प्रीयमाण इत्यनेन चतुर्थीति ज्ञातव्यम् ॥ क्रियावेशात्मकत्वमिति । क्रियाश्रयत्वमित्यर्थः । अनेन कर्तृत्वरूपं तत्प्रसवं शक्त्यात्मकत्वं वेत्यनेनोपादानत्वरूपं कारणत्वमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ विशेषणमिति । स्वरूपमित्यर्थः ॥ प्रपञ्चोपाधित्वेनेति । प्रपञ्चसापेक्षत्वेनेत्यर्थः ॥ उत्तरत्रेति । भक्तिपादे । अन्यापेक्षा यदि स्फुटं सत्त्वं देशकालगा । देशकालानपेक्षा हि न सत्ता क्वापि दृश्यत इत्यत्र सत्ताया अपि देशकालरूपपरापेक्षत्वाद्ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतत्वं न स्यादिति निराकरिष्यत इत्यर्थः ॥ तटस्थत्वादीति । आदिपदेन मिथ्यात्वसङ्ग्रहः ॥ तद् दूषयितुमिति । अनेन मूले गुणगुणिनोरित्युपलक्षणया ग्राह्यमिति सूचयति । यद्यपि विवरणकारेण गुणगुणिभावानुपपत्तिरेव दर्शिता न लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिः । तथाऽपि सा तदभिप्रेतेति वा तदीयैः कैश्चिदुक्तेति वाऽत्रानूदितेति द्रष्टव्यम् ॥ अवेद्यत्वे सतीति । अत्र घटादावतिव्याप्तिपरिहारायावेद्यत्वे सतीति विशेषणम् । अतीन्द्रियव्यावृत्तयेऽपरोक्षव्यवहारेति विशेष्यम् ॥ सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति । शास्त्रस्य सार्थक्यं सिद्धमेव । भेदभ्रमनिवर्तकत्वादिति तद्वाक्यार्थः ॥ स्वप्रकाशचैतन्यस्यापीति । स्वप्रकाशचैतन्याभिन्नस्यापीत्यर्थः ॥ सर्वथेति । चैतन्यस्यापीत्यर्थः । ननु जडेषु प्रकाशप्राप्तेरेवाभावेन प्राप्तप्रकाशप्रतिबन्धरूपावरणकृत्याभावान्नाविद्या तत्राङ्गीकार्येत्यत आह ॥ अनुपपत्तेरिति । यदि प्रकाशप्राप्तिस्तर्ह्यैक्यस्यापि प्रकाशेन तत्प्रतिबन्धानुपपत्तिः । यदि च प्रतिबन्धः सर्वस्यापि प्रतिबन्धेन प्रकाशप्राप्त्यभाव इति प्राप्तप्रकाशप्रतिबन्ध-

रूपावरणकृत्याभावरूपानुपपत्तेश्चेतनेऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः । यद्वा । अनुपपत्तिपदेन तत्परिहारो लक्ष्यते । तथा चासम्भावनीयावभासचतुराऽविद्येति परिहारस्य जडेष्वपि तुल्यत्वादित्यर्थः । नन्वेवं सोऽयं देवदत्त इति वाक्येऽपि तत्पदं नैव देवदत्ताभिन्नस्यैक्यस्य सिद्धत्वादयमित्यादिपदवैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते ॥ ननु कथमिति ॥ अनुवर्तनादिति । अन्यथाऽपिशब्दवैयर्थ्यमिति भावः ॥ विशेषणप्रतीतिमन्तरेणेति । ननु विशेषणीभूतभेदप्रतीतेरावश्यकत्वेऽपि न तद्गतं भेदान्तरमपि ज्ञेयम् । न हि विशेषणीभूतो भेदोऽपि भिन्नोऽयं भेद इत्येव प्रतीयते । येन तद्गतभेदान्तरस्यापि विशेषणतया तत्प्रतीतेरप्यावश्यकत्वेनानवस्था । किं त्वनयोर्भेद इत्येव । एवं विशेषणीभूतयोर्भेदाभेदयोर्ज्ञानस्यावश्यकत्वेऽपि न तद्गतभेदाभेदान्तरमप्यवश्यं ज्ञेयम् । विशेष्यतयाऽपि तयोर्ज्ञानसम्भवात् । तथा च कथमनवस्थेति चेन्न । विशेषणतया वा विशेष्यतया वा वस्तुप्रतीतेस्तद्गतभेदप्रतीत्यभावेऽसम्भवात् । अन्यथा दण्डपुरुषयोः कदाचिदभेदभ्रमो न स्यात् । स्याच्च कदाचिदभिन्नयोरपि विशेषणविशेष्यभावभ्रमः । तथा च भेदस्य विशेषणतया वा विशेष्यतया वा प्रतीतिस्तद्गतभेदप्रतीतिसापेक्षैवेति सुस्था ज्ञप्तिप्रतिबन्धकानवस्थेति । एवं भेदाभेदयोरपि नाप्रतीतभेदाभेदयोर्विशेषणतया विशेष्यतया वा भानमिति तत्राप्यनवस्था ज्ञप्तिप्रतिबन्धिका । विशेषणविशेष्ययोर्भेदस्य तावज्ज्ञानमुक्तरीत्याऽऽवश्यकमपरभेदस्य च परेण तदुभयसंसर्गस्थानाभिषिक्तत्वेनाभ्युपगमात् । तस्य च ज्ञातस्यैव विशिष्टधीनियामकत्वं नाज्ञातस्येति वैशेषिकपरीक्षायां वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ अनवस्थाऽपीति । स्फुटत्वान्नोक्तेत्यर्थः ॥ कर्तृकर्मणोः कृतीति । कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यादिति सूत्रार्थः । व्यासस्य कृतिः भारतस्य श्रवणमित्युदाहरणम् । अत्र च निर्वाहकशब्दस्य ण्वुलन्तत्वात् ण्वुलश्च

तृतीयधात्वधिकारे विहितस्य कृत्त्वादिति भावः ॥ परापरसामान्यवाचिनामिति । सत्यपदं व्यापकीभूतसत्तासामान्यवाचि-ज्ञानानन्दपदे तद्व्याप्यज्ञानत्वादिवाचिनी । इदं च जातावेव शक्तिरिति भाट्टमतमाश्रित्योक्तमिति द्रष्टव्यम् । तार्किकादिमतेनाह ॥ सगुणं प्रसेोति । ननु कर्तृकर्मणोस्तृतीयेति कर्तृकर्मणोस्तृतीया विहिता । न चात्र व्यावृत्तेः कर्तृत्वं करणत्वं वा सम्भवति । अतः कथं तृतीयेत्यत आह ॥ इत्थम्भूतलक्षण इति । ननु कञ्चन प्रकारं प्राप्त इत्थम्भूतस्तल्लक्षणे तज्ज्ञापके तृतीया स्यादिति ह्यस्यार्थः । यथा छात्रेणोपाध्यायमद्राक्षीदिति । अत्र सत्यादिपदप्रयोजनत्वरूपं प्रकारं प्राप्तं प्रयोजनव्यावृत्तिरेव सा कथं तज्ज्ञा-पिकाऽभेदादित्यत उक्तम् ॥ व्यावृत्तिलक्षणं प्रयोजनमिति । तथा चाभेदेऽपि सामान्यविशेषरूपतयाऽवच्छेदकभेदेन शिंशुपारूपो वृक्ष इत्यत्रेव ज्ञाप्यज्ञापकभावो युक्तो विशेषस्य सामान्यज्ञापकत्वादिति ध्येयम् । यद्वा । प्रयोजनवत्त्वरूपं प्रकारं प्राप्तानां सत्यादिप-दानां व्यावृत्तिज्ञापिकेति । तत्र तृतीयेत्यर्थः । अभेदेऽपि सामान्यविशेषभावेन ज्ञाप्यज्ञापकभावोऽत्रापि विवक्षित इति ॥ किमपराद्धमिति । अत्र कश्चित्तु । अभाववैशिष्ट्यस्यार्थिकत्वेन न शाब्दार्थस्य सखण्डत्वम् । यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायात् । मानान्तरादपोहस्तु न शाब्दस्तेन संस्मृत इति सुरेश्वरोक्तेश्चेत्याह । तत्तुच्छम् । आर्थिकेनापि विशेषेण ब्रह्मणोऽखण्डत्वहानेः । अनन्तशब्देनानन्तवद्व्यावृत्तेः साक्षादुक्तेश्च । सत्यादिपदानां सत्यत्वादिरूपव्यावर्तकधर्मवैशिष्ट्या तात्पर्ये आर्थिकव्यावृत्तेरप्यसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वाच्चेति ॥ व्यावृत्तेर्व्यावृत्तस्येति । अत्र व्यावृत्तेरविशेषत्व इत्यन्वयः । अविशेषणत्व इत्यर्थः । निरुपाधिकत्वाच्चेत्यनन्तरं व्यावृत्तेस्त्वभाव-रूपत्वादनेकत्वात्सोपाधिकत्वाच्चेति पूरणीयम् । निर्विशेषमित्यत्र स्ववचनविरोध एवोक्त इति मत्वा शङ्कते ॥ निर्विशेषमित्यस्येति ।

गूढाभिसन्धिरुत्तरमाह ॥ **तर्हि मूकोऽहमित्यस्यापीति** । अभिसन्धिमुद्घाटयति ॥ **प्रकृतेऽपीति** ॥ **अनुपचरितेति** । अशक्तपुरुषे पुरुषकार्यकारित्वाभावेनोपचरितेनायं पुरुष इत्यादिभेदव्यवहारे यन्निमित्तं पुरुषकार्यकारित्वाभावरूपं तत्रातिव्याप्तिवारणायानुपचरितेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **अस्तीत्यस्य तात्पर्यमङ्गीकर्तव्य इति** । अन्यथाऽन्यानप्यङ्गीकारयतीत्युक्तस्यालाभ इति द्रष्टव्यम् ॥ **अयुतसिद्धत्वादिति** । तथा चोक्तानुमानेऽन्यथासिद्धिरिति भावः ॥ **अवश्यमिति** । कुटुम्बदारादिव्यावृत्त्यर्थमिदम् । नियमेनेत्यर्थः । अत्राविनश्यतोरिति विशेषणीयम् । तेन विनश्यदवस्थयोराश्रयाश्रयिभावेनावस्थानाभावादव्याप्तिरिति निरस्तम् । यथाहुः । तावेवायुतसिद्धौ द्वौ विज्ञातव्यौ । ययोर्द्वयोरविनश्यदेकमपराश्रितमेवावतिष्ठत इति । ननु कथमेतत् । अविनश्यतोरित्यस्य हि स्वाविनश्यताशून्ययोरित्यर्थो वर्णनीयः । अन्यथोक्ताव्याप्त्यपरिहारात् । तथा च नित्यायुतसिद्ध्योरप्रसिद्धिः । न च ययोर्द्वयोः सत्त्वदशायामिति विवक्षितम् । भूतलघटाभावयोरप्ययुतसिद्धताप्रसङ्गात् । न च भावयोरित्यपि विवक्षितम् । कालघटत्वयोरपि तत्त्वप्रसङ्गादिति चेन्न । उभयस्थित्यवच्छिन्नकालावच्छेदेन नियताधारताप्रयोजकीभूतसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धाश्रयत्वमेवायुतसिद्धत्वमित्यत्र तात्पर्यात् । एतेन प्रलयकाले व्यक्त्यभावेऽपि जातेः सत्त्वात्कथं तयोराश्रयाश्रयिभावेनावस्थानमिति निरस्तम् । उभयस्थित्यवच्छिन्नकालावच्छेदेन तत्रापि तत्सत्त्वात् । इदमयुतसिद्धत्वं भेदोपलम्भानुकूलमेव न प्रतिकूलमतो नोक्तान्यथासिद्धिरित्याशयेनाह ॥ **किमेतावतेति** । येनान्यथासिद्धिरुक्ता तदयुतसिद्धत्वमसिद्धं चेत्याह ॥ **नापि कुण्डलमिवेति** । ननु विरुद्धधर्माधिकरणत्वरूपमनुमानं तदन्यथाऽनुपपत्तिरूपार्थापत्तिर्वा वैशेषिकसमयरूप आगमो वा तयोर्भेदे

मानमित्यत आह ॥ अनुमानादीनामिति ॥ अन्यूनातिरिक्तेति । पटं विना शौक्ल्यबुद्धेर्बलाकादौ शौक्ल्यं विना पटबुद्धे रक्तपटादौ सत्त्वादिति भावः ॥ जलाहरणाद्यर्थक्रियेति । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा शीतनिवारणाद्यर्थक्रिया ग्राह्येति वा घटशौक्ल्ययोरित्यादिपाठमपेक्ष्य चेदमिति ज्ञातव्यम् ॥ घटमानयेत्युक्त इत्यादि । नन्वत्र ययोः पटशुक्लरूपव्यक्तिविशेषयोर्भेदः प्रत्यक्षसिद्धः । न तयोरेतानि भेदकार्याणि किन्तु पटशौक्ल्यसामान्ययोस्तयोश्च नाभेदः प्रत्यक्षसिद्धः । न हि पटमात्रं शुक्लमात्राभिन्नमिति कस्यचित्प्रतीतिरस्ति । तथा च कथमेतत्सङ्गतमिति चेत् । उच्यते । सत्यं पटशौक्ल्यस्य सामान्याश्रितानीमानि भेदकार्याणीति । तथाऽपि नासङ्गतिः । व्यक्तिविशेषाभेदविषयकेणापि प्रत्यक्षेण पटशौक्ल्यसामान्यव्यक्त्योरपि अभेदावगाहनस्य प्राप्तेः । विशेषव्यक्तिरूपातिरिक्तस्य सामान्यव्यक्तिस्वरूपस्यैवाभावात्पटत्वशुक्लत्वयोरपि धर्मत्वेन पटशौक्ल्यरूपधर्म्यभिन्नत्वात् । उक्तं हि भगवत्पादैः । व्यावृत्तं च यत्सामान्यं तदेव स्याद्विशेषत इति । एतद्व्याख्यावसरे सुधायामप्येवमेवोक्तम् । व्यावृत्तस्वरूपाभिन्नस्य प्रतिनियतसामान्याकारस्याभ्युपगमेन विशेषसामान्यरूपं सर्वमपीष्यत इति । तथा च शुक्लः पट इति सामान्याकारेणाभेदावगाहिनी प्रत्यक्षप्रतीतिः सामान्ययोरप्यभेदमवगाहत इति तदाश्रितभेदकार्यप्रदर्शनं नासङ्गतम् । यदत्रोक्तम् । पटमात्रं शुक्लमात्राभिन्नमिति न प्रतीयत इति तत्तथैव । उक्तरीत्या सामान्ययोरभेदे तत्र भेदकार्यनिर्वाहकविशेषानङ्गीकारेऽस्यापि भेदकार्यस्यानुपपत्तेः । नन्वस्तु सिद्धान्त इत्थं समाधानम् । प्रकृते तार्किकादीन्प्रति कथमिदमसङ्गतमिति चेत् । तान्प्रत्यपि पटशौक्ल्यव्यक्त्याभेदानुपलम्भेनादावभेदं प्रसाध्य तदाश्रितयोः पटत्वशुक्लत्वसामान्ययोरपि तेनैव हेतुना स्वाश्रयाभेदे सिद्धे तेन परस्परमपि तत्त्व-

वृक्षत्वयोरिवाभेदमापाद्य तदाश्रितभेदकार्यान्यथाऽनुपपत्त्युद्भावनात् । यद्वा । पटशुक्लव्यक्तिविशेषयोरत्यन्ताभेदे पटशुक्लसामान्ययोरपि अत्यन्ताभेदः प्राप्नोति । घटपटयोरिव विशेष्यसामान्ययोरत्यन्तभेदस्याप्रतीत्या विशेषानङ्गीकारे विरुद्धयोर्भेदाभेदयोश्च समाधातुमशक्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन च विशेषानतिरिक्तसामान्यस्यैव वक्तव्यत्वादिति भावः । ननु तर्ह्यतिशय एव कल्पनीयो न विशेष इत्यत आह ॥ स चातिशय इति । सोऽस्तीत्येकवचनेन भ्रान्तः शङ्कते ॥ ननु सर्वेति । ननु पूर्वमेकस्यैव विशेषस्योक्तत्वात्ते विशेषा इति बहूनां परामर्शः कथमित्याशङ्कायां न बहुत्वस्य परामर्शः । किन्तु विशेषस्वरूपस्यैवेत्याह ॥ ते प्रकृतस्वरूपा इति ॥ यत्र यावन्त इति । इदं च भगवदितरचेतनज्ञेयविशेषानपेक्ष्यैवोक्तम् । अतो घटादावपि स्वभिन्नानां सूक्ष्मरजसां कालक्षणानामीश्वरगुणानां चानन्तानां सत्त्वात् । तत्प्रतियोगिकत्वरूपानन्तविशेषविशिष्टभेदात्मकत्वेनानन्तविशेषप्राप्त्येदमनुपपन्नमिति चोद्यानवकाश इति ध्येयम् । यद्वा । तत्तत्प्रतियोगिकत्वानामनन्तत्वेऽपि तेषां भेदधर्मत्वेन प्रतिद्रव्यं च भेदस्यैकत्वेन घटादौ द्रव्येऽनन्तभेदकार्याणामभावः । अनन्तपरमाणुकालसम्बन्धस्यापि अनित्यघटादावभावात् । यद्यपीश्वरानन्तानन्तरूपगुणकर्मसम्बन्धः सर्वस्याप्यस्ति । तथाऽपि तत्तन्निरूपितत्वानामनन्तत्वेऽपि न सम्बन्धानन्तत्वम् । भेदवदनन्तप्रतियोगिकत्वस्यैकस्यापि सम्बन्धस्योपपत्तेः । प्रतियोगिभूतगुणकर्मसु भेदाभावाच्चेति द्रष्टव्यम् । पटादौ भेदाभावेऽपि विशेषबलाद्भेदव्यवहार इत्यस्तु प्रमितत्वात् । न ब्रह्मणि । तत्र भेदेनैव व्यवहारोपपत्तौ सविशेषाभेदकल्पकाभावादिति मन्वानमुत्थापयति ॥ अत्राहेति ॥ लक्ष्यलक्षणयोरिति । इदमुपलक्षणम् । गुणगुणिनोरित्यापि द्रष्टव्यम् । प्रकृते ब्रह्मणीति शेषः ॥ स्वभावभेद इति । स्वरूप-

सम्बन्धविशेष इत्यर्थः । तथा च ब्रह्मणि गुणभेदेऽपि स्वरूपसम्बन्धविशेषेणैव गुणगुणिभाव इति भावः । ननु घटादौ सविशेषाभेदस्य समर्थितत्वाद्ब्रह्मण्यपि तथैव कल्पनीयं सम्भावितत्वात् । सम्भावनाया अपि विप्रतिपन्नार्थसिद्धेर्लोके बहुलमुपलम्भादित्यत आह ॥ न हि पटादाविति ॥ अनुवादमात्रमिति । तथा च न धर्मबहुत्वे तात्पर्यं यदर्थं विशेषः कल्पनीय इति भावः । नन्वत्र निर्णीतं जगत्कारणत्वं यदि पररीत्योपादानत्वरूपम् । तर्हि न तेन गुणपूर्णता सिध्यति । तस्य च परिणामरूपत्वेऽल्पगुणजगदभेदेनाल्पगुणप्राप्तेः । भ्रमाधिष्ठानरूपत्वे तु गुणानामेवाप्राप्तिर्दूरे तत्पूर्णत्वस्येत्यत आह ॥ अत्र यत्परेणेत्यादिना । अत्र यद्यपि मायावादिनात्रायं विमर्शो न स्पष्टमभिहितः किन्तु प्रकृत्यधिकरण एव । तत्रापि ब्रह्म किं निमित्तमेवोतोपादानमपीति द्विकोटिक एव विमर्शः प्रदर्शितो न त्रिकोटिकः । तथाऽपि तदभिमेतानुवादो व्यावृत्तिकारान्तरोक्तो वा त्रिकोटिको विमर्शोऽत्र प्रदर्शित इति द्रष्टव्यम् ॥ १–१–२ ॥ छ ॥

॥ ॐ शास्त्रयोनित्वात् ॥ ॐ ॥ ननु शैवाद्यागमेत्यत्र न कर्मधारयः । शिवादिभ्योऽणित्यनेनापत्यार्थे शिवादिभ्योऽण्प्रत्ययस्य विहितत्वेनागमानां चानपत्यत्वेन सामानाधिकरण्याभावात् । षष्ठीतत्पुरुषत्वे तु शिवाद्यपत्यकृतानां स्कान्दादीनामेव प्राप्त्या पाशुपताद्यप्राप्तिप्रसङ्गात् । अतः कथमेतदित्यत आह ॥ शिवेन रचित इति । तथा चात्र नापत्यार्थकोऽयमण्प्रत्ययः । किन्तु कृते ग्रन्थ इत्यनेन विहितस्तत्कृतग्रन्थार्थकोऽण्प्रत्यय इति भावः। कर्मणि प्रत्यये त्वेतद्व्यर्थमतो व्याचष्टे ॥ दृष्टं दृष्टिरिति ॥ अनुमानद्वय इति । अनुमानद्वयकरण इत्यर्थः । अनुमानद्वयकरणे तुशब्दसूचितं हेतुविशेषं दर्शयति ॥ द्विविधो हीति ।

तथा च शिवप्रणीतागमस्य द्वैविध्यमेवानुमानद्वयकरणे हेतुरिति भावः । चरकसुश्रुतौ वैद्यकग्रन्थविशेषौ । अत्र न्यायभाष्यसम्मतिमाह ॥ **तदुक्तमिति** । अत्र प्रमाणमर्थवदिति नित्ययोगे मतुप् । नित्यता चाव्यभिचारिता । तेनार्थाव्यभिचारीत्यर्थः । अत्र हेतुप्रवृत्तिसामर्थ्यात् समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् । प्रवृत्तिजनकत्वं तु न प्रमाणस्य साक्षात् । किं त्वर्थप्रतिपत्तिद्वारेणेत्याह ॥ **प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्ताविति** । अर्थप्रतिपत्तिश्चार्थस्यापेक्षितोपायता । प्रतिपत्तिश्चार्थप्रतिपत्तिशब्देनेह विवक्षिता तस्यामित्यर्थः । अनुमानतोऽन्ये न कल्पनीया इति भाष्यं मनसि निधायाह ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** ॥ **विवादाध्यासितं कर्मेति** । द्व्यणुकासमवायिकारणसंयोगजनकं परमाणुकर्मेत्यर्थः । स्थितिकर्तृत्वसाधनायाह ॥ **विप्रतिपन्ने पृथिव्युदके इति** । भूसागरौ इत्यर्थः । गुरुत्वे सतीत्याकाशादौ व्यभिचारवारणाय । पतनदशायां फलादौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यम् । अत्र गुरुत्वप्रतिबन्धकवेगसंयोगयोरभावे सतीत्यपि विशेषणीयम् । तेन न वेगवति शरादौ वृक्षसंयोगवति फलादौ व्यभिचार इति ध्येयम् ॥ **सम्प्रतिपन्नवदिति** । गगनतलगतखगशरीरादिवदित्यर्थः ॥ **विनाशित्वादिति** । स्वत एव विनाशिनो घटविशेषादेः पक्षतुल्यत्वान्न व्यभिचार इति ध्येयम् ॥ **शिव एव परिशेषादिति** । जगत्कारणादिकं शिवनिष्ठमन्यत्रानुपपत्तौ सत्यां किञ्चिन्निष्ठतया प्रमितत्वादिति परिशेषादित्यर्थः । न चात्र विष्ण्वादिनिष्ठत्वोपपत्त्या विशेषणासिद्धिः । सामान्यतो विश्वोदयादिकर्तृसाधकानुमानस्य स्वप्रामाण्यनिषेधकश्रुत्युक्ते कर्तरि न पर्यवसानम् । किं शैवागमोक्त एवेत्याशयात् ॥ **तदनुगुण एवेति** । तदनुकूलज्ञानादिमानित्यर्थः । कारणत्वं कारणत्वादि । एवमग्रेऽपि । बहुव्रीह्याश्रयणे इनिप्रत्ययो व्यर्थः स्यादतः कर्मधारयमाह ॥ **तद्व इति** । बहुव्रीहिनिर्वाहेऽपि प्रयुक्तोऽ-

यमिनिर्मूमार्थः । अतो न बहुव्रीहिनिर्वाहे भवन्ति मतुपादय इत्यस्याप्रसङ्ग इति ध्येयम् । नन्वेवं पुत्रकामः पुत्रकामेष्ट्या यजेतेत्यादिदृष्टफलविधायकवेदवाक्येषूक्तफलादर्शने कर्तृकर्मादिवैगुण्यं निमित्तं भवद्भिः कल्प्यमानं कथमित्याशङ्कायामाह ॥ प्रामाण्ये हीति । वेदस्य प्रामाण्यमपौरुषेयत्वेन सुदृढनिरूढं शिवादिवादिवाक्यस्य तु नेति भावः । ननु तत्रापि प्रामाण्यं फलाव्यभिचारेणैव सुदृढनिरूढमिति कल्प्यत इत्यत आह ॥ फलाव्यभिचारेणैवेति । गूढाभिसन्धिराह ॥ अत एवेति । अप्रतिहतेच्छेति हेतुविशेषणमित्यभिसन्धिर्गूढ इति द्रष्टव्यम् । अविदिताशय इव परिहरति ॥ साध्यवैकल्येति । ननु न साध्यवैकल्यं स्वतो दोषः किन्तु व्यभिचारादिरूपतया । यथाऽऽह । साधारणो विरुद्धो वा दृष्टान्ते साध्यवर्जित इति । तथा च व्यभिचारपरिहारायाप्रतिहतेच्छकार्यत्वादिति हेतुर्विवक्षितो नोक्तदोष इति परेणास्याभिसन्धावुद्घाटिते सत्याह ॥ कथञ्चिदिति । अस्येत्यनेन प्रकृताप्रतिहतेच्छापरामर्शेनोक्तदोषपरिहारात्कथं तस्य हेतुविशेषणत्वमित्यत उक्तम् ॥ कथञ्चिदिति । उक्तरीत्या निषेधद्वारा विशेषणत्व इत्यर्थः । वस्तुतस्त्वप्रतिहतेच्छस्याधुनाऽप्यासिद्धत्वान्न तस्य हेतुविशेषणत्वमुचितमित्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ तेषां कारणानभिज्ञत्वादिति । तथा च कारणाभिज्ञत्वमेव कर्तृत्वम् । तच्च न जीवानामतो न सिद्धसाधनमिति भावः । कुलालादीनामिति । तथा च साध्यवैकल्यमिति भावः ॥ अदृष्टाधिष्ठात्रेति । अदृष्टद्वारा जीवात्मनामेव कर्तृत्वमादाय सिद्धसाधनतामाशङ्कमानेनाप्यन्ततोऽदृष्टाधिष्ठातृतयेश्वरोऽङ्गीकार्यः । चेतनस्याधिष्ठातुरभावेऽचेतनस्य स्वतःकारणतायाः क्वाप्यदर्शनात् । तथा चादावेव साक्षात्कर्तृतया प्राप्त ईश्वरः कस्मादपोह्यत इति भावः । नोदनं संयोगविशेषः । आदिपदेन परिस्पन्दः ॥ न चातिशयेति ।

देवताधिष्ठानेन प्रतिमायामिवेति भावः । अदृष्टे जायमानोऽप्यतिशयो न तावद्गुणकर्मद्रव्यरूपः । गुणे तेषामभावात् । नापि सामान्य-विशेषसमवायरूपः । तेषां जन्माभावादित्याशयेनाह ॥ गुणे गुणाद्यन्तरेति ॥ कथञ्चिद्वेद इति । कृतिसाध्यत्वं कार्यत्वमिति साध्यभूतकार्यत्वस्य भेदेऽपीत्यर्थः । एवं चेदुक्तकार्यत्वानुमानेनैवेश्वरासिद्ध्युपपत्तौ सकर्तृकानुमानवैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य कथञ्चि-दित्युक्तम् ॥ द्वितीये व्यर्थविशेषणत्वमिति । संयोगिविभागीति सजातीयद्रव्यविशेषणं व्यर्थमित्यर्थः । तत्त्यागे त्वाह ॥ पूर्व-वदसिद्धश्चेति । तदारब्धत्वस्य तत्समवायिकारणत्वरूपत्वे प्रतिवाद्यसिद्धिः । तत्परिणामरूपत्वे वाद्यसिद्धिरिति पूर्ववदसिद्धिरि-त्यर्थः ॥ एतेनेति । जीवानामेवादृष्टद्वारा कर्मजनकप्रयत्नाधारत्वसम्भवात्सिद्धसाधनत्वेनेत्यर्थः । गुरुत्वप्रतिबन्धकं गुरुत्वकार्य-पतनप्रतिबन्धकम् । यथा वृक्षसंयोगः फलपतने । वेगः शरीरादिपतने । प्रयत्नो गगनतलप्रतखगशरीरादिपतने प्रतिबन्धकः । तथा पृथिव्युदकयोः पतने क्लृप्तानां तेषामभावेऽपि जीवादृष्टमेव प्रतिबन्धकमित्यस्तु । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायात् । तथा चोक्तानुमानस्यान्यथासिद्धिरिति भावः ॥ इत्यादिनेति । विवादाध्यासितं कर्म न प्रयत्नाधारजम् । अनुपलभ्यमानस्व-जनकप्रयत्नाधारकत्वात् । सम्प्रतिपन्नवत् । सम्प्रतिपन्ने पृथिव्युदके न प्रयत्नवता धृतेऽनुपलभ्यमानस्वजनकप्रयत्नवत्कत्वात् सम्प्र-तिपन्नवत् । क्षित्यादिकं प्रयत्नवद्विनाश्यं न । अनुपलभ्यमानस्वविनाशकप्रयत्नवत्कत्वात् सम्प्रतिपन्नवदिति सत्प्रतिपक्षानुमानान्यादि-पदोपात्तानि ज्ञातव्यानि । नन्वीश्वरस्य योगिभिरुपलम्भादसिद्धिरित्यत आह ॥ अनुपलभ्यमानत्वं चेति । अस्मदुपलब्ध्य-विषयत्वमिति वक्तव्ये यदयोग्यत्वमित्याह तदस्मदनुमानाद्यगोचरे देशान्तरगतसुखादौ व्यभिचारवारणाय । तत्रास्मदनुमितिविष-

यत्वस्याभावेऽपि तद्योग्यत्वस्य सत्त्वादित्यवगन्तव्यम्। ननूक्तसिद्धसाधनतापरिहारायानुमानान्तराणि सामान्यजगत्कर्तृसाधकानि बहूनि सन्ति। तथा हि। अदृष्टाद्वारकस्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्याभिन्नानि समवेतानि जन्यानि। स्वजन्यादृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिभिन्नोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि। स्वजनकादृष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि वा। अपरोक्षज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नविषयीभवदुपादानानि वा। समवेतत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात्। भावकार्यत्वाद्वा। घटवत्। अत्र पक्षे जन्यानीत्येवोक्ते ध्वंसस्यापि पक्षत्वेनांशे बाधः। तस्योपादानाभावात्। तन्निवृत्त्यर्थं समवेतानीत्युक्तम्। तावत्युक्ते घटादेरपि पक्षत्वेनांशे सिद्धसाधनम्। तन्निवृत्त्यर्थं जन्यभिन्नानीति। तावत्युक्तेऽङ्कुरादेरपि जन्यत्वादाश्रयासिद्धिः। तन्निवृत्त्यर्थं जन्यकृतीति। तावत्युक्ते शब्दफूत्कारादेः पक्षता न स्यात्। तस्य शब्दादिनिमित्तभूतमृदङ्गताल्वादिगोचरास्मदादिनिष्ठकृतिजन्यत्वात्। तदर्थं स्वोपादानगोचरेति। तज्जनकास्मदादिनिष्ठकृतेर्निमित्तीभूतमृदङ्गादिगोचरत्वेऽप्युपादानीभूताकाशादिगोचरत्वाभावात्। तावत्युक्ते कालीरूपादेः पक्षता न स्यात्। तस्य स्वोपादानीभूतशरीरगोचरकृतिजन्यत्वेन तद्भिन्नत्वाभावात्। तदर्थमदृष्टद्वारकेति। कालीकृतिस्त्वदृष्टद्वारैव रूपजनिकेति न दोषः। साध्ये यद्यपि ज्ञानचिकीर्षाकृतीनां मध्ये एकैकोक्तावपीश्वरसिद्धिस्तथाऽपि यावदभिमतविशेषगुणसिद्ध्यर्थं त्रितयोक्तिः। अपरोक्षपदं तूपादानज्ञानस्यापरोक्षत्वेनैव हेतुत्वाद्व्यापकतासिद्ध्यर्थम्। उपादानगोचरपदं तु ध्वंसव्यावृत्तसकर्तृकत्वसिद्ध्यर्थम्। तावत्युक्ते सिद्धसाधनम्। अङ्कुरादेरपि स्वजनकादृष्टजनकयत्किञ्चिदुपादानभूतहविरादिगोचरज्ञानादिमदस्मदादिजन्यत्वात्। तदर्थमदृष्टेत्यादिभिन्नान्तं ज्ञानादिविशेषणम्। एवं च न सिद्धिसाधनम्। कारणप्रागभावस्य

कार्यप्रागभावं प्रति व्याप्यत्वेनास्मदादिनिष्ठादृष्टजनकज्ञानादिप्रागभावस्य स्वजन्यादृष्टप्रागभावं प्रति व्याप्यत्वेन तद्भिन्नत्वाभावात् । अत्र यद्यप्यदृष्टजनकभिन्नेत्युक्तेऽप्यस्मदादिभिर्न सिद्धसाधनम् । तथाऽपीश्वरज्ञानादेरप्यदृष्टजनकत्वाद्बाधः स मा भूदिति वक्रोक्तिः । एवं च न बाधः । ईश्वरज्ञानादेरनादित्वेन प्रागभावप्रतियोगिभिन्नत्वात् । तावत्युक्ते दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यम् । कुलालनिष्ठस्य घटजनकज्ञानादिप्रागभावस्य तन्निष्ठविहितादिक्रियान्तरादिनोत्पत्स्यमानादृष्टप्रागभावं प्रति व्याप्यत्वात् । तदर्थं स्वजन्यत्वेनादृष्टं विशेषितम् । एवं च न साध्यवैकल्यम् । उत्पत्स्यमानादृष्टस्य घटोत्पादनविषयकज्ञानादिजन्यत्वाभावात् । द्वितीयसाध्येऽस्मदादिभिः सिद्धसाधनवारणाय स्वजनकादृष्टोत्तरेति । तृतीये च विषयीभवदिति विशेषणम् । तथा विमतं परमाण्वादिचेतनाधिष्ठितं स्पन्दते जडत्वाच्छरीरवदित्यादीनि । तथा च कथमेतदित्यत आह । अनयैव दिशेति । अत्र कारणशब्दः कर्तृपरः । अनुपलभ्यमानकर्तृत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वात् । उक्तानुमानैरुपलब्धावन्योन्याश्रयादित्युक्तदिशेत्यर्थः । यद्वा । प्रसङ्गादाह ॥ अनयैव दिशेति । केवलानुमानवादिभिर्यानि जगदुपादानकारणसाधनानि यानि चादृष्टादिनिमित्तकारणसाधानान्युच्यन्ते तानि सर्वाण्यप्यनयैव रीत्या निरसनीयानीत्यर्थः ॥ तत्कथमस्येति । समानधर्मिकत्वाभावादिति भावः ॥ एवंविधार्थिकेति । अर्थत एवैकधर्मिनिष्ठा न प्रयोगतस्तेषामित्यर्थः । तानि च । शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्रानित्यत्वं शब्दनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि जात्यन्यत्वे सति शब्दमात्रवृत्त्यन्यधर्मत्वात् शब्दान्योन्याभाववत् । घटरूपवच्च । शब्दनिष्ठात्यन्ताभावो वाऽनित्यत्वप्रतियोगिकः शब्दवृत्तिनित्याभावत्वात् शब्दनिष्ठान्योन्याभाववदित्यादीनि सांव्यावहारिकाणि द्रष्टव्यानि । प्रयोगतोऽपि धर्मैक्यनिर्बन्धः परेणापि

त्याज्यः । कथमन्यथा केवलान्वयिन्यसत्प्रतिपक्षत्वसम्भवः । तत्र सत्प्रतिपक्षत्वप्रसक्तेरेव तत्पक्षेऽसम्भवात् । न हि शब्दोऽभिधेयो न भवतीति सत्प्रतिपक्षप्रयोगः सम्भवति । अभिधेयभेदस्याप्रसिद्धेः । धर्मैक्यनिर्बन्धाभावे त्वभिधेयत्वं शब्दनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीत्यादिरूपेण विशेषादर्शनदशायां तत्रापि सत्प्रतिपक्षप्राप्तिसम्भवात् । उक्तं च गङ्गेशोपाध्यायेन । अनपेक्ष्यैक्यमपि तन्त्रम् । विरोधस्यैव दूषकत्वात् ॥ अधिकस्य व्यर्थत्वादिति । अस्य केवलान्वयिन्यपि सम्भव इति च । प्रकृतोपयोगार्थमाह ॥ ईशितारं जगत्कारणमिति ॥ पक्षधर्मताबलादिति । यावता विना पक्षे न साध्यपर्यवसानं तावत्सर्वमपि पक्षधर्मतालभ्यं न तु व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पक्षसम्बन्धमात्रमिति भावः ॥ अन्यस्माद्वेति । ईश्वरः सार्वज्ञ्यादिगुणवान् सर्वजगत्कर्तृत्वात् व्यतिरेकेण देवदत्तवदित्यस्मादित्यर्थः । पक्षधर्मताबलादपि व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य पक्षीयत्वमात्रं सिध्यति नाधिकमिति प्रसङ्गादिति भावः ॥ नन्वत्रेति । इयमाशङ्का पक्षधर्मताबलात्सार्वज्ञ्यसिद्धिरिति पक्षे वक्ष्यमाणधर्मिग्राहकविरोधासम्भवादिति ध्येयम् ॥ स एव क्षित्यादिकर्त्रेति । तथा च धर्मिग्राहकमानविरोधस्तदवस्थ एवेति भावः । यद्यप्यत्र यद्धर्मिग्राहकं वनकर्तृसाधकमनुमानं न तत्र क्षित्यादिकर्त्रैक्यादिकं भासते । यत्र च स्थापनायां क्षितिवनादिसर्वकर्त्रैक्यादिकं भासते । न तद्धर्मिग्राहकतया सिद्धान्त्यभिमतम् । अतो न धर्मिग्राहकमानविरोधशङ्का । तथाऽपि कर्त्रैक्यादिसाधकस्थापनानुमानस्य पूर्वं प्रवृत्तत्वात्तदुपनीतं कर्त्रैक्यादिकं न कर्तृसाधके धर्मिग्राहकेऽनुमाने भासते एवेति शङ्कितुरभिमतोऽतो धर्मिग्राहकमानविरोधशङ्का युक्तैवेति । स्यादेतदेवं कथञ्चित् । यदि पूर्वप्रवृत्ते स्थापनानुमाने कर्त्रैक्यादिभानं स्यात् ।

तदेव न सम्भवतीत्याह ॥ तत्रापि इत्यादिना । ननु तत्कर्तृत्वादेव तदखिलवेत्तृत्वं सिद्धमतः सत्प्रतिपक्षमेतादित्यत आह ॥ हीति विपक्ष इति । विपक्षे प्रतिपक्षे । तत्साधकानुमान इति यावत् । बाधकभावं व्याप्त्यभावरूपं सूचयतीत्यर्थः । तमेव दर्शयति ॥ न हीत्यादिना । बाधकाभावमिति पाठे तु शङ्किते सत्प्रतिपक्षानुमाने पक्षस्य विपक्षत्वे साध्याभाववत्त्वे बाधकाभावादप्रयोजकत्वं सूचयतीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति न हीत्यादिनेति योज्यम् । यद्वा । विपक्षे सार्वज्ञसाधकानुमानप्रतिपक्षभूतपुंस्त्वानुमाने विरोधिप्रबलप्रमाणाभावं सूचयतीत्यर्थः । ननु वृक्षकर्तृत्वमेव साकल्येन वृक्षानभिज्ञत्वे बाधकमित्यत आह ॥ न हीति । आदिशब्दस्य प्रभृत्यर्थकत्वे पूर्वोक्तस्यासार्वज्ञसाधकानुमानस्य सत्यसङ्कल्पाद्यनुमाने प्रतिपक्षत्वं प्रतिभाति । तच्च न सम्भवतीत्यतोऽन्यथा व्याचष्टे ॥ आदिशब्द इति ॥ तदुत्पत्त्येति । तत्तादात्म्यं वा तदुत्पन्नत्वं वा तद्व्याप्यत्वे निमित्तं नान्यदिति बौद्धमतं न भवतामताहशस्यापि रसादेः रूपादिव्याप्यतोपलम्भादित्यर्थः । ननु यदीश्वरानुमानं प्रमाणं स्यात्तदोक्तानुमानजातमपि प्रमाणं स्यादित्युक्तावतिप्रसङ्गरूपतर्के वैय्यधिकरण्यमापाद्यापादकयोः प्रकारान्तरं च न मूले प्रतीयत इत्याशयेन पृच्छति ॥ नन्वत्रेति । यद्यपि यद्येनाविशिष्टं तत्तथेति व्याप्तौ सत्यां न वैय्यधिकरण्यं तथाऽपि तुष्यत्विति न्यायेन मूलाभिमतं सामानाधिकरण्यं दर्शयति ॥ अनुमानत्वं यदीति । सूत्रवाक्यादापाततः प्रतीयमानं हेतुत्वं दूषयति ॥ न हीति ॥ व्याप्यदर्शनादिति । वेदादिप्रणेतुरन्यस्याभावेन दृष्टान्ताभावादिति भावः । भाष्योक्तां सङ्गतिमाशङ्कते ॥ पूर्वसूत्र इति । विवरणोक्तां सङ्गतिमाशङ्कते ॥ अथेति ॥ हेतुत्वेनोक्तमिति । पूर्वसूत्र इति शेषः । ईक्षत्यधिकरणादिनेत्यत्रादिपदेनानुमानिकमप्येकेषामिति चेदित्यादीनां ग्रहणम् । विवरणोक्त-

मेव सङ्गत्यन्तरं शङ्कते ॥ जगत्कारणत्वेनेति ॥ तेनैवेदमिति । प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्य इत्यादिसूत्रार्थतया त्वदुक्त-न्यायसाम्यादिति भावः । मीमांसकमतानुसारेणोदाहरणादित्वेन तद्भाष्याभिमतमनुमानमनुवदति ॥ यो यावदर्थेति । इदमिहा-नुमानं ब्रह्म वेदविषयादधिकविषयज्ञं तत्कर्तृत्वादिति । ननु सकलवेदकर्तृत्वरूपहेतुबलात्सकलवेदार्थविषयत्वमीश्वरज्ञानस्य सिध्य-तीति तावतैव तस्य सार्वज्ञसिद्धेरधिकविषयत्वं विशेषणान्तरं किमर्थम् । न च तावता तस्य सार्वज्ञं न सिध्यति । अवेदप्रतिपा-दिताद्यतनवृत्तान्ताद्यभिज्ञत्वस्य तेनासिद्धेरिति वाच्यम् । अधिकविषयत्वविशेषणेनापि तदसिद्धेरिति चेत् । उच्यते । सकल-वेदार्थाभिज्ञत्वमेवेह साध्यम् । पक्षधर्मताबलात्सार्वज्ञसिद्ध्युक्तिरिति तन्मताभिप्रायः । वेदार्थाधिकाद्यतनवृत्तान्ताद्यभिज्ञतासिद्धिस्तु स्वतः सर्ववेदार्थगोचरमीश्वरज्ञानमन्यदपि सर्वं गोचरयेदिति न्यायसाम्यात् । अधिकविषयत्वस्य साध्यानुप्रवेशनं तु पाणिनीया-दिदृष्टव्याप्तिबलादधिकविषयत्वमपि सेद्धुमर्हति । किमुत वेदार्थविषयत्वमिति कैमुत्यादिन्यायेन सिषाधयिषितसाध्यदार्ढ्यार्थमनु-मानप्रवृत्त्यनन्तरभाविन्यायलभ्यार्थानुवादरूपं चेति ज्ञातव्यम् । सार्वज्ञसिद्धिमाशङ्कते ॥ तस्यैव विज्ञानशक्तीति । अयं भावः । अस्ति तावत्कार्ये शास्त्रे प्रकाशनसामर्थ्यम् । तच्चोपादानकारणधर्म एव । प्रदीपगतप्रकाशनसामर्थ्यस्य वह्निधर्मतादर्शनात् । कार्योपादानयोः शक्तिद्वयकल्पनायोगात् । एवं च सर्वार्थप्रकाशनसमर्थत्वात्सर्वज्ञं ब्रह्मेति । कारणगतैव शक्तिः कार्य इति नियमस्यान्वयव्यभिचारमाह ॥ वियदादीनामिति । व्यतिरेकव्यभिचारमाह ॥ अविद्यागतेति । वह्निदीपादावेकशक्तिकत्व-सम्भवेऽपि न प्रकृते तत्सभव इत्याह ॥ किञ्च वेद इति ॥ कुत्र चेदमिति । वह्निश्च न दीपारोपाधिष्ठानभूतः । अतस्तदुदा-

हरणं प्रकृतासङ्गतमेवेति भावः ॥ १-१-३ ॥ छ ॥

॥ ॐ **तत्तु समन्वयात्** ॐ ॥ **तथाऽपि न तात्पर्यं इति ।** **ननु** शक्त्यतिरिक्तं किं तात्पर्यम् । तात्पर्यवृत्तेरतिरिक्ताया अन्यत्र निराकृतत्वादिति चेत् । सत्यमेवम् । तथाऽपि तयोरस्ति भेदः । पदस्य सामान्यत इतरान्विते या वृत्तिः सा शक्तिः । एतस्या एव पदान्तरादिसमभिव्याहारेण विशेषान्वयप्रमाजनकत्वे पर्यवसानं वा तदाहितशक्त्यन्तरं वा तात्पर्यमिति । तथा च तत्प्रमितिजनकत्वमेव तात्पर्यशब्दार्थ इत्यवगन्तव्यम् ॥ **तेषामव्यभिचारित्वादिति ।** अन्वयपदेनोक्तयोगेनाव्यभिचरितसम्बन्धस्य सूचनादिति भावः ॥ **क्वचित्तात्पर्यव्यभिचारदर्शनादिति ।** यथा प्रथमे श्रवणादित्यत्र श्रद्धां जुहुतीत्युपक्रमस्याश्वप्रतिग्रहेष्टिनये वेदोपक्रमाधिकरणे चोपसंहारस्यात्राप्यानन्दमयाधिकरणे तस्यैष एव शारीर आत्मेति जीवमापकोपसंहारस्य इतरव्यपदेशादित्यत्र जीवाद्भवन्ति भूतानि जीवे तिष्ठन्त्यचञ्चला इत्याद्यभ्यासस्यासम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेरित्यत्रासद्वा इदमग्र आसीत्ततो वै सदजायतेति वाक्येन ब्रह्मणोऽसत उत्पत्त्यङ्गीकारेऽपूर्वताया उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यत्र काम्यकर्मप्रकरणे श्रुतानां स्वर्गादिफलानां पृथगुपदेशादित्यत्र येनाश्रुतमित्याद्यभेदमापकार्थवादस्य तत्रैवाभेदसाधकोपपत्तेरपि तात्पर्यव्यभिचारदर्शनादित्यर्थः ॥ **सन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामिति ।** अर्थसन्निकर्षविप्रकर्षाभ्यामित्यर्थः । इदं च श्रुत्यादीनामेव । श्रुत्यादेर्लिङ्गाद्यपेक्षयाऽर्थसन्निकर्षेण प्राबल्यस्य श्रुत्याद्यपेक्षया लिङ्गवाक्यादेरर्थविप्रकर्षेण दौर्बल्यस्य च तत्त्वप्रकाशिकादावुपपादितत्वात् । सावकाशत्वादिना चेत्येतत् सर्वविषयम् । तत्रादिपदेन निरवकाशत्वमुपक्रमादीनां व्याख्यानव्याख्येयभावादिकं च ग्राह्यम् ॥ **मुख्यार्थ इत्याद्युक्त्येति ।**

अत्रार्थपदस्य बुद्ध्या विविक्तस्य शास्त्रस्येत्यनेनान्वयं वक्ष्यति । वचनवृत्तिरूपं मुख्यत्वमेव चावर्तितसंशब्दार्थ इति ज्ञेयम् । अत एवाग्रे तत्र सम्यग्वचनवृत्त्येत्येवानुवादः । संशब्दस्यावृत्तिद्वयमुपपादयति ॥ अनन्तगुणेत्यादिना ॥ वाच्ये तद्गुणेति । तथा चातिव्याप्तिरिति भावः ॥ यतोऽवधारणमिति । यतोऽवधारणं यदर्थपरपदसमभिव्याहृतमवधारणं ततोऽर्थादन्यस्मिंस्तत्फलमवधारणफलं व्यवच्छेदप्रतीतिरूपं भवतीत्यर्थः । यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यत्र पार्थवाचकपदसमाभिव्याहृतावधारणेन पार्थान्यस्मिन्धनुर्धरत्वव्यवच्छेदप्रतीतिर्भवति । इदं विशेष्यसङ्गतावधारणविषयमित्याहुः । प्रकृते च तदित्यनुक्तावबध्यानिरूपणात्तदन्यस्याप्रतीतौ तत्र व्यवच्छेदान्वयः प्रत्येतुं न शक्य इति भावः ॥ अन्वयपदादेवेति । उक्तरीत्या यौगिकादन्वयपदादव्यभिचारसूचनेन व्यभिचारिणोः प्रतीतिव्याख्यानयोर्निरासोऽर्थात्सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ उत्तरत्रेति । भक्तिपाद इत्यर्थः । नारायणाख्यमेवेत्येवकारान्वयः । न तु हराहिरण्यगर्भाख्यमित्यर्थः । अत्र विष्ण्वाख्यमिति वक्तव्ये यन्नारायणाख्यमिति वचनं तद्ब्रह्मशब्दव्याख्यानसूचनायेत्यवगन्तव्यम् ॥ १-१-४ ॥ छ ॥

॥ ॐ ईक्षतेर्नाशब्दम् ॐ ॥ पुरुकारकवानिति । भावप्रधानो निर्देशः । तथा च यत्र विषये शब्दः पुरु साकल्येन कारकवान्प्रतिपादकत्ववानित्यर्थः । यत्र येन कारकवान् कर्मकारकवानिति वा । गतिसामान्यादिति सूत्रनिवर्त्यपूर्वपक्षं दर्शयति ॥ अपर आहेत्यादिना । नन्वस्त्वेकदेशान्तरे विपरीतप्रतिपादनशङ्का तथाऽप्यस्मदधिगतशास्त्रैकदेशे ब्रह्मपरत्वाध्यवसाये किं बाधकमित्यत आह ॥ न च वस्तुनीति । विकल्पो नानात्वम् । सर्वोत्तमवस्तुद्वयायोगादिति भावः ॥ धातुनिर्देश इति । इक्श्तिपौ धातुनिर्देश इति

स्मरणादिति भावः । तदर्थ इति शक्यसम्बन्धद्योतनार्थम् ॥ **श्रुत्यननुगमादिति** । पुरुषमीक्षत इति श्रुतौ पुरुषस्येक्षणकर्मतयोक्तत्वादिति भावः ॥ **अवधारणार्थमिति** । अवधारणस्यैवकारस्यार्थ इति कोटिव्यवच्छेदरूपो यस्य तदवधारणार्थमित्यर्थः ॥ **अवधारणमपीति** । अवधारणार्थकं नञ्द्वयमपीत्यर्थः । न्यायसूत्रसम्मतिमाह ॥ **यथोक्तमिति** । विमृश्य संशय्य । पक्षप्रतिपक्षाभ्यां स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भाभ्यामर्थतत्त्वावधारणं निर्णय इति सूत्रार्थः । अत्र संशयोत्तरनिर्णयस्यैव लक्ष्यत्वेनाभिमतत्वात् । करतलामलकादिनिर्णयेऽव्याप्तिकथनमसङ्गतम् । परपक्षशब्देन च स्वानभिमतपक्षो ग्राह्यः । न तु परोदीरित एवातः स्वस्यैव विमर्शानन्तरं जायमाने निर्णये पराभावादव्याप्तिशङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् । नन्वेवं नञ्द्वयेन प्रतिज्ञाकरणे परपक्षप्रतिषेध एव प्रतीयते न स्वपक्षविधिस्तत्मापकपदाभावादित्याशङ्कां परिहरन् अवधारणार्थमित्युक्तमुपपादयति ॥ **तदत्रावधारण इति** । अवधारणार्थकनञ्द्वयप्रयोगे सूत्रकृता कृत इत्यर्थः ॥ **श्रुत्यर्थाभ्यामिति** । अत्र यथायोग्यं सम्बन्धो न यथाक्रमम् । वाच्यत्वविधेरुक्तप्रतिज्ञायामार्थिकत्वात् ॥ **एवमन्यत्रापीति** । अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्याद्यधिकरणेष्वापि पृथक् परपक्षोपालम्भादर्शनात् । तन्निवृत्त्यनुवर्तितावधारणेन प्रतिज्ञाते परपक्षोपालम्भेऽपि तद्धर्मोपदेशादिरेव हेतुरिति वेदितव्यम् । यत्र द्वितीयाद्यध्यायेषु प्रतिज्ञायामवधारणं न दृश्यते । तत्रापि तदध्याहारेण सिद्धान्तहेतुरुभयसाधानार्थो वेदितव्य इत्यर्थः । अतो न तत्र निर्णयलक्षणाव्याप्तिरिति भावः । नन्वत्र वाच्यत्वविधेरार्थिकत्वे परपक्षोपालम्भस्यैव प्रथमप्रतीत्याऽप्राप्तकालत्वप्रसङ्गादित्याशङ्कापरिहाराय सूत्रकाराभिप्रेतप्रयोगप्रकारं दर्शयति ॥ **इदमुक्तं भवतीत्यादिना** । लाघवाय सूत्रस्य तथात्वेऽपि प्रयोगसमये वाच्यत्वमेव प्रथमं प्रतिज्ञायां वक्तव्यम् ।

अतो नोक्तदोष इति सूत्रकाराशय इति भावः। शङ्कते ॥ ईक्षणीयत्वं न स्यादिति। नन्वीक्षणीयत्ववाच्यत्वयोरुभयोरपि केवलान्वयित्वेन समव्याप्ततया कथं वाच्यत्वस्याव्यापकत्वादित्यादिकमित्यतस्तदभिप्रायमाह ॥ ईक्षणीयत्वं हीति। अनयैव विवक्षयेक्षणीयत्वस्याव्याप्यत्वं वाच्यत्वस्याव्यापकत्वं चोक्तम्। न तु व्यभिचारदर्शनेनेति भावः। सत्यमीक्षणीयत्वं बहुविशेषनिमित्तकं व्यापकमेव भवितुं युक्तमिति। तथाऽपीतरविशेषप्रतिषेधसहकृतम्। तद्वाच्यत्वव्याप्यमपि भवितुमर्हतीत्यत ईक्षणीयत्वं न स्यादिति बाधकाभिधानं युक्तमेवेत्याह ॥ न तावदित्यादिना ॥ सामान्यतोऽपीति। प्रकृते च शब्दलक्षणकारकविषयो ब्रह्म न तज्जन्येक्षणरूपक्रियाविषय इति व्याप्त्यनुगमो द्रष्टव्यः। ननु वाच्यत्वस्य लक्ष्यत्वाव्यापकत्वात्कथं तदभावेन लक्ष्यत्वाभावापादानमित्यत आह ॥ केनचिच्छब्देनेति। वह्निमानेव धूमवानित्यादौ वन्ह्यादेरिव वाच्यमेव लक्ष्यमित्युक्ते वाच्यत्वस्य व्यापकतोक्ता भवतीति ज्ञातव्यम्। यद्वा। गङ्गाशब्दावाच्यमपि तीरं तल्लक्ष्यं दृष्टमित्युक्ततर्के व्यभिचार इत्यत आह ॥ केनचिच्छब्देनेति। तथा च वाच्यत्वसामान्याभावस्यापादकतयाऽत्र विवक्षितत्वान्नोक्तव्यभिचार इति भावः ॥ प्रसङ्गहेतुरिति। प्रसङ्गरूपो हेतुर्दूषणानुमानमिति यावत्। प्रसङ्गः प्रसञ्जनम्। तत्र हेतुरापादकमित्यन्ये। वस्तुतस्तु प्रसङ्गसहितो हेतुः प्रसङ्गहेतुः। उभयोरप्यप्रयोजनत्वमित्यर्थः। ईक्षणीयत्वहेतोरप्रयोजकत्वशङ्कायां लक्ष्यत्वं न स्यादिति प्रसङ्गोऽभिहितः। अस्य चाप्रयोजकत्वे हेतोरप्रयोजकत्वं तदवस्थमेवेत्याशयः ॥ अभिमान्यधिकरण इति। शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव व्युत्पत्तिः शास्त्रलिङ्गत इत्यत्र यौगिकैः शब्दैर्वाक्यमर्यादयाऽपूर्वार्थोपस्थितौ तत्रेतरपदशक्तिग्रहो नानवस्थेति वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः। नैवं परेण वक्तुं शक्यम्। ब्रह्मणोऽ-

खण्डस्यासंसर्गभेदरूपतया वाक्यार्थरूपत्वाभावादित्याशयः । युक्तोऽतिप्रसङ्ग इत्यादावतिप्रसङ्गशब्दः प्रसङ्गशब्दपर्यायः । अतोऽतीत्यस्य वैय्यर्थ्यशङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् । पक्षादिप्रविभागोत्तरं क्रियमाणा व्यभिचारशङ्का यथा विपक्षे हेतुः साध्यं विनाऽस्ति तथा पक्षेऽपि साध्यं विनैवास्त्विति पक्षेऽप्युपपादनीया । अन्यथा वैय्यर्थ्यात् । तथैव कथकसम्प्रदायाच्च । न चैवं प्रकृते सम्भवति । माधुर्यादिविशेषाणां प्रतीतत्वेन लक्ष्यत्वसम्भवेऽपि ब्रह्मणः प्रतीत्यसम्भवेन लक्ष्यत्वासम्भवस्योक्तत्वादित्याशङ्कां परिहरन् पक्षेऽपि व्यभिचारशङ्कामुपपादयति ॥ **यथा चेत्यादिना** ॥ **साधारण इति** । तथा च यथा घटशब्दः सर्वत्र नीलघटादौ प्रयुज्यमानो नैल्यादिविशिष्टाविशेषं लक्षणयैवोपस्थापयति तथा माधुर्यादिविशेषशब्दोऽपि सर्वविशेषेषु प्रयुज्यमानस्तत्तद्विशेषान् लक्षणयैवोपस्थापयत्यतो नोक्तव्यभिचारपरिहार इति भावः । अत्र साधारणत्वं किं घटादिशब्दवत्सामान्याकारमात्रवाचकत्वं किंवा गवादिशब्दवदनेकार्थत्वम् । नाद्यः । असिद्धेः । माधुर्यादिविशेषशब्दस्य तत्तद्विशेषमात्रोपस्थापकत्वानुभवेन सर्वसाधारणसामान्याकारोपस्थापकत्वाभावात् । न द्वितीयः । गवादिशब्देषु व्यभिचारादित्याह ॥ **किमेतावतेत्यादिना** । एतेन सर्वत्र प्रयोगमात्रसाधारण्यमित्यपि निरस्तम् । गवादिशब्देष्वेव व्यभिचारात् ॥ **एकपद्यमिति** । तथा चानेकपदात्मकेऽपि समास एकपदत्वमप्यस्त्येवेति भावः । नन्विदं पारिभाषिकसमासे पदत्वं न वाचकत्वोपयोगि । वाक्यस्य वाचकतायाः केनाप्यनङ्गीकृतत्वादित्यस्वरसादाह ॥ **अथवेति** । वाक्यादेव लक्षणया वाक्यार्थबोध इति वदतां मीमांसकैकदेशिनां मतमाश्रित्य तत्र व्यभिचारमाशङ्कते ॥ **नन्ववाच्योऽपीत्यादिना** । ननु नदीतीरफलसंसर्गलक्षणो वाक्यार्थः । वाक्यार्थपदवाच्योऽपि नद्यादि-

पदैर्न वाच्यः । किन्तु लक्ष्य एवातो न व्यभिचारपरिहार इत्यत आह ॥ न ह्यस्माभिरिति ॥ अन्विताभिधानस्येति । तथा च शक्त्यैवान्वयबोधोपपत्तौ तदर्थं लक्षणाङ्गीकारो न युक्त इति भावः ॥ समर्थितत्वादिति । शक्तिश्चैवान्विते स्वार्थ इत्यत्रेति शेषः । ननु संसर्गादिरेव न वाक्यार्थः । प्रकृष्टादिवाक्येऽखण्डचन्द्रादिस्वरूपस्यापि वाक्यार्थत्वदर्शनात् । तथा प्रकृतेऽखण्डरूपतया ब्रह्मणोऽपि वाक्यार्थत्वमस्त्वित्यत । आह ॥ वाक्यस्याखण्डार्थनिष्ठताया इति ॥ निरस्तत्वादिति । द्वितीयाधिकरण इति शेषः ॥ प्रसङ्गानां चेति । लक्ष्यत्वं न स्यादित्येकः प्रसङ्गः । अनवस्थारूपो द्वितीयः । वस्तुत्वमेव न स्यादिति तृतीयः । अतो बहुवचनमिति द्रष्टव्यम् ॥ उत्तरत्रेति । अद्भुतत्वादवाच्यं तदित्यत्रेत्यर्थः ॥ कुण्डपायिनामयन इति । कुण्डपायिनामयनाख्ये सत्रे मासमग्निहोत्रं जुहोतीति श्रूयते । इदं नित्याग्निहोत्रात्कर्मान्तरपरमेवेति द्वितीये स्थितम् । तत्रैवान्या चिन्ता । किमग्निहोत्रशब्दो नित्याग्निहोत्रधर्मानिहातिदिशेन्न वेति । तत्र यद्ययं गौणः स्यात्तदाऽग्निहोत्रवज्जुहोतीत्यातिदिशेद्धर्मान् । न त्वयं गौणः । जुहोतिसामानाधिकरण्यस्यात्रापि तुल्यत्वेन नामधेयत्वात् । अग्निदेवताविधानार्थत्वाद्वा । अतो नातिदिशेदिति प्राप्ते सिद्धान्तः । न तावदत्राग्निदेवता विधातुं शक्या । प्रकृतिविकारभावाभावेन चतुर्थीसमासासम्भवात् । तत्र सिद्धे कर्मभेदेऽनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । एकत्राग्निहोत्रशब्दो मुख्यो यत्र गौणोऽङ्गीकार्यः । नित्याग्निहोत्रे च नामप्रवृत्तिनिमित्तस्याग्निदेवतासम्बन्धस्य भावात्तत्रैव मुख्यता । अतः परशब्दः परत्र मुख्यसादृश्यमुपादाय प्रवर्तते । तत्सिद्ध्यर्थं नित्यधर्मानतिदिशेदिति । सप्तमेऽत्रात्याग्निहोत्रशब्दो गौण इति समर्थितम् । तदपि न ग्राह्यं स्यादित्यर्थः । आदिपदात्सोमेन यजेतेत्यादौ मत्वर्थलक्षणाऽपि न ग्राह्या स्यादिति

ग्राह्यम् ॥ **निरस्तत्वादिति** । प्रथमाधिकरणश्रुतेर्द्वितीयाधिकरणे निर्गुणत्वस्य निरस्तत्वादित्यर्थः । तत्स्वभावभूतत्वोपपादनायैव सर्वात्मन इत्युक्तम् ॥ **किन्तु प्रमेयत्वमिति** । प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वमित्यर्थः ॥ **स्वप्रकाशस्येति** । परानपेक्षप्रकाशस्येत्यर्थः ॥ छ ॥ छ ॥

॥ ॐ **गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति** ॐ ॥ ॥ ॐ **तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति** ॐ ॥ **अधिकमिति** । श्रुतहान्यश्रुतग्रहरूपमधिकं दोषं सूत्रार्थतया विवक्षुराहेत्यर्थः ॥ **ननु युष्माभिरेवेति** । यद्यप्यस्माभिः सगुणं ब्रह्मैव जन्मादिसूत्रे लक्ष्यमित्यभिहितं न तु मायाशबलम् । तथाऽपि स्वमते मायाशबलस्यैव सगुणत्वात् । सगुणस्य लक्ष्यत्वाङ्गीकारे भवद्भिरपि मायाशबलस्यैव तदङ्गीकृतमिति भ्रान्तस्येयमाशङ्केति ध्येयम् । स्वपरयोर्मत इत्येतदुपपादयति ॥ **अस्माभिरापाद्यत इत्यादिना** । जुगुप्सितं कथं परेणाङ्गीक्रियत इत्याशङ्कापरिहाराय पराभिप्रायमाह ॥ **न हीत्यादिनेति मन्वानेनेत्यन्तेन** । इति मन्वानेन परेणाङ्गीक्रियत इति सम्बन्धः ॥ **महाप्रत्यवाय इति** । यद्यपि मूले नित्यदुःखाविर्भावरूपं फलमेवोच्यते न प्रत्यवायः । तथाऽपि कार्योक्त्या कारणमप्युक्तप्रायमेवेत्यभिप्रेत्यैतदुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ छ ॥ छ ॥

॥ ॐ **हेयत्वावचनाच्च** ॐ ॥ उपादेयत्ववचनाच्चेति । अनेनाहेयत्ववचनाच्चेति सूत्रयोजनोक्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **ननु गौणानामपीति** । ननु गौणशब्देन मायाशबलस्य पूर्वमुक्तत्वादत्र जीवानां ग्रहणं कथमिति चेत् । उच्यते । यत्र हेयत्वादिकमुच्यते तत्र सर्वथा निर्गुणं न वाच्यम् । किन्तु मायाशबलं वा गुणबद्धा जीवा वा वाच्या इत्यभिप्रायः पूर्वपक्षिणोऽतो न

विरोध इति ज्ञातव्यम् ॥ अनैकान्तिको हेतुरिति । निर्गुणत्वव्यभिचारीत्यर्थः ॥ अमृतस्यैष इति । एष परमात्माऽमृतस्य मोक्षस्यार्थे सेतुर्मुख्याश्रयः । अतः प्राधान्येन स एव ज्ञेय इति तद्वाक्याभिप्रायः । अतोऽस्य प्रकृतसङ्गतिरिति ध्येयम् ॥छ॥छ॥

॥ ॐ स्वाप्ययात् ॐ ॥ उपपादकमिति । वक्ष्यमाणरीत्या परम्परयोपपादकमित्यर्थः ॥ श्रुत्युक्तत्वाच्च वाच्य इति । अत्र वाच्यतासाधनाय श्रुत्युक्तत्वाच्चेति सूत्रमध्याहार्यम् । पूर्णमदः पूर्णमिति श्रुत्युक्तत्वाच्च वाच्यो निर्गुण इति तदर्थः । अस्या अपि श्रुतेः सगुणपरता किं न स्यादिति शङ्कानिरासाय स्वाप्ययादिति सूत्रम् । अत एव तत्र चशब्दाभाव इति सम्प्रदायः ॥ छ ॥ छ ॥

॥ ॐ गतिसामान्यात् ॐ ॥ ॥ प्रकरणशुद्ध्येति । वाच्यत्वप्रकरणमविच्छेदेन व्याचिख्यासुरित्यर्थः । अन्यथा पाठक्रममनुसृत्य मध्ये गतिसामान्यादिति सूत्रव्याख्याने वाच्यत्वसमर्थनप्रकरणं विच्छिद्येतेति भावः । ननु तर्हि सूत्रव्याख्यानाभावान्न्यूनतेत्यत आह ॥ व्याख्यास्यति चेति । कथं समन्वयो ज्ञेयः स्वल्पशाखाविदां नृणामित्यादिनोपासनापादे व्याख्यास्यति चेत्यर्थः । सूत्रकारेणापि विष्णोरेवानन्तगुणत्वेन सर्वशाखाप्रतिपाद्यत्वमिति प्रतिपादयद्गतिसामान्यादिति सूत्रं तत्किमर्थं वाच्यत्वसमर्थनप्रकरणमध्ये निवेशितमित्याशङ्कायामाह ॥ सूत्रकारस्यापीति ॥ आक्षेपद्वयसमाधानस्येति । पूर्वपक्षिणा कृतं ब्रह्मणो न वाच्यत्वं युक्तम् । न वा सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वमिति यदाक्षेपद्वयं तत्समाधानस्यास्मिन्नधिकरणे क्रियमाणस्येत्यर्थः ॥ अनेकार्थताज्ञापनमिति । मुख्यार्थो भगवान्विष्णुः सर्वशास्त्रस्य नापर इत्यनेनोक्तवाच्यत्वं सर्वत्वरूपानेकार्थताज्ञापनमित्यर्थः ॥अन्यथेति ।

प्रकरणसाङ्कर्याभाव इत्यर्थः । प्रकरणसाङ्कर्ये हि किमर्थमेवमुक्तमित्यूहोदयेनोक्तानेकार्थता ज्ञातुं शक्या नान्यथेति भावः ॥ लक्षणद्वयस्येति । जगज्जन्मादिकारणत्वस्य समस्तगुणपूर्णत्वस्य चेत्यर्थः । यदि वाच्यत्वरूपोऽर्थो न ज्ञायेत तदा लक्षणगाऽपि सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यत्वासम्भवेनोक्तलक्षणद्वयस्य न शास्त्रात्सिद्धिः । यदि वा सर्वत्वरूपमर्थान्तरं न ज्ञायेत तदाऽपि शाखान्तरेऽन्यस्यापि वाच्यत्वशङ्कयोक्तलक्षणद्वयस्य न शास्त्राद्व्यवसाय इति भावः । इदमुपलक्षणम् । शाखान्तरे सत्त्वादिगुणयुक्तेऽप्यात्मशब्दो मुख्यतयोच्यतां तज्ज्ञानान्मोक्षादिश्चोच्यताम् । अतश्च नात्मशब्दादिना निर्गुणस्येक्षणमिति शङ्कानिरासकत्वाच्च गतिसामान्यस्य वाच्यत्वसाधकेक्षत्यधिकरणान्तर्गतिः । अत एव भाष्यकृता गतिसूत्रं न च कासुचिच्छाखास्वन्यथोच्यत इति सामान्यपरतयैव व्याख्यातम् । सूत्रकृता च वाच्यत्वसाधकाच्छ्रुतत्वाच्चेत्यस्मात्प्रागेव गतिसामान्यादित्येतन्निवेशितमिति चन्द्रिकोक्तप्रयोजनमपि द्रष्टव्यम् ॥ ॥

॥ ॐ श्रुतत्वाच्च ॐ ॥ **निर्विकल्पकेति** । अभावरूपा अपि विशेषा यत्र प्रकारीभवितुं नार्हन्ति तादृशस्वरूपस्येत्यर्थः । नन्वेवं ब्रह्मभेदेऽद्वैतहानिरित्यत आह ॥ **एकमेव हीत्यादिना** ॥ **परमसूक्ष्ममिति** । केनापि प्रकारेण विशिष्टतया ज्ञातुमशक्यमित्यर्थः । निर्विकल्पकस्वरूपमिति यावत् ॥ **ईषत्स्थूलमिति** । आदावभावरूपकतिपयधर्मविशिष्टतयाऽधिकारिबुद्ध्या विषयीक्रियत इत्यर्थः ॥ **गुणादीति** । गुणक्रियाजात्यादिरूपैरपरैरपि विशिष्टतया ज्ञायत इत्यर्थः । एकमेव वस्त्वारोपितैरल्पैर्बहुभिर्वा विशेषैः क्रमेण विशिष्टतया ज्ञायत इत्येव न तु तत्र भेदोऽङ्गीक्रियतेऽतो नोक्तदोष इति भावः । एतेनानाद्यपरिच्छिन्ने ब्रह्माणि कथं स्थूलसूक्ष्मादिव्यवहारः । कथं वा जात इति व्यवहार इति निरस्तम् । तथा तथा ज्ञानजन्मन एव विवक्षितत्वात् ॥ न तावदन्य-

दिति । ईषत्स्थूलं स्थूलतरं नेत्यर्थः । जगत्कारणमित्युपलक्षणम् । सर्वशक्तिसर्वज्ञं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रतिपादयन्तीत्यतःपरं सर्वजननशक्तेरचेतने स्वविकारविषयायाः सार्वज्ञस्यापि तस्मिन्सर्वज्ञानकारणीभूतसत्त्वात्मके सम्भवादित्युपपादनं न ब्रह्मेति प्रतिज्ञा चाध्याहार्या ॥ ज्ञानक्रियेति । सामान्ययोर्ज्ञानक्रियाशक्त्योरभावे तद्विशेषयोः सर्वजननज्ञानशक्त्योरभावोऽपि कैमुत्येनैव सिद्ध इति भावः । अतो नासङ्गतिः । उक्तं च भामत्याम् । ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद् ब्रह्मणोऽपरिणामिनः । सर्वशक्तित्वविज्ञाने प्रधाने त्वस्ति सम्भव इति । ज्ञानक्रियाशक्त्यभाव एव कुत इत्यत आह ॥ ज्ञानक्रियेति ॥ न च ज्ञानक्रिये इति । कार्यभूत इति शेषः । अत्र क्रियाशब्देन प्रयत्नो ग्राह्यः । नन्वपरिणामिन्यपि ज्ञानगुणः प्रयत्नगुणश्च किं न स्यातामित्यत आह ॥ एकत्वाच्चेति । एकरूपत्वान्निर्गुणत्वादित्यर्थः । अथवा । अपरिणामित्वं साधयत्यनेन । निरवयवत्वादिति यावत् । निरवयवत्वं च कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणपूर्वपक्षन्याये परिणामित्वसाधकमिति ध्येयम् ॥ आसन्नपतनामिति । निश्चितपतनामित्यर्थः । तेनाशङ्कायामचेतनेषूपसङ्ख्यानमित्युक्तत्वात् कथमयमुपचार इति शङ्काऽनवकाशः॥ आत्मा सम्भवतीति । आत्मा हि नाम स्वरूपं नाचेतनप्रधानस्य चेतनो जीवः स्वरूपं भवितुमर्हतीत्यर्थः । विधान्तरेण हेतुं व्याचष्टे ॥ स आत्मेति । यः सदाख्यः प्रकृतोऽणिमा स आत्मा सर्वस्य निरुपचरितं रूपम् । हे श्वेतकेतो त्वं च तदेवात्मरूपमेवासीत्येवं चेतनस्य श्वेतकेतोरात्माभेदो बोध्यते । आत्मत्वेनोपदिष्टं च यदि प्रधानं स्यात्तर्हीदमनुपपन्नार्थकं स्यादित्यर्थः । कथमित्यत आह ॥ न हि चेतनस्येति तथा च चेतनस्यात्मशब्दान्न तस्य प्रधानतेत्यर्थः । आत्मत्वेन ग्राह्यत इत्यनन्तरं श्वेतकेतुरिति शेषः ॥ चशब्द इति । तथा

चानुक्तसमुच्चायक इत्युक्तं भवति । अयमर्थः । सत्यपि हेत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत । करणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम् । येनाश्रुतं श्रुतं भवतीत्यारभ्य यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेनेत्यादिदृष्टान्तानाभिधाय एवं सौम्य स आदेशो भवतीति वाक्योपक्रमे श्रवणात् । न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति । अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य । तस्मात्प्रधानस्यैवात्मतया ग्रहणे प्रतिज्ञाविरोध इति चशब्देनाह सूत्रकार इति ॥ **स्वमपीत इति** । स्वशब्देनेहात्मोच्यते । यः प्रकृतः सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवति । अपिगतो भवतीत्यर्थः । अपिपूर्वस्येतेर्लयार्थत्वप्रसिद्धेः । न चास्यानाद्यनन्तस्य स्वाभाविको लयः सम्भवति किन्त्वौपाधिक एव । देहेन्द्रियमनोरूपस्थूलसूक्ष्मोपाध्यपगमो हि सुप्तिलययोर्जीवस्य भवति । तेनासौ तदा प्रलीन इवेति स्वमपीतो भवतीत्युच्यते । वस्तुतस्त्वैक्यमेवाप्यय इत्यत्राभिप्रेतम् । तच्च प्रधानग्रहणे न सम्भवतीत्याह॥ **न च्चेतन इति** ॥ **साक्षात्सर्वज्ञस्येति** । तदैक्षतेत्यत्रेक्षणमात्रं जगत्कारणस्य श्रुतं न तु सर्वविषयम् । तथाऽपि जगत्कारणसम्बन्धितया तदर्थात्सर्वविषयमवगतम् । श्वेताश्वतरोपनिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति साक्षादुक्तमित्यर्थः । ज्ञः कालकारो गुणी सर्वविद्य इति प्रकृत्य सकारणमिति परामर्शात् । जगत्कारणस्य सर्वज्ञताऽत्र साक्षादुक्तेति द्रष्टव्यम् । तस्य सर्वेश्वरत्वमाह ॥ **कारणाधिपेति** । कारणानामधिपाः स्वामिनो जीवास्तेषामधिप इत्यर्थः । न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिप इति वाक्यशेषाद्धिरण्यगर्भादिव्यावृत्तिरित्यवगन्तव्यम् । ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्तिरहितत्वादिति पूर्वपक्षयुक्तानुपपत्तिं परिहरति ॥ **ज्ञानक्रियाशक्ती त्विति** । ज्ञानक्रियारूपधर्मावित्यर्थः । कार्यत्वे हि तयोः परिणामापेक्षा । तौ च नित्यौ ब्रह्मस्वरूपभूतौ चातो न

निर्गुणत्वविरोधोऽपीति भावः। नन्वेवमपि न ब्रह्मणः सार्वज्ञादिकं सम्भवति। प्रकृत्यर्थसम्भवेऽपि प्रत्ययार्थस्य कर्तृत्वस्यासम्भवात्। क्रियायां स्वतन्त्रकारकं खलु कर्ता। न च नित्यक्रियायाः कारकं सम्भवति। दूरे तद्विशेषः कर्ता। तथा च तदैक्षत इदं सर्वमसृजतेत्यादिस्वातन्त्र्यव्यपदेशानुपपत्तिरित्यत उक्तम्॥ सवितुरिवेति। पूर्वं विद्यमानक्रियाश्रयस्यापि सवित्रादेर्यथा सविता प्रकाशते चैत्रः पश्यति स्वपिति ईक्षति करोतीत्यादिस्वातन्त्र्यव्यपदेशात्तत्तत्कर्तृत्वावभासस्तथा ब्रह्मणोऽपीति भावः। इदं च भाष्योक्तमापातत एव। ज्ञानस्वभावे तदाश्रयत्वस्यापि वास्तवस्यासम्भवात्। वस्तुतस्तु ब्रह्मस्वभावभूतस्य नित्यस्यापरिच्छिन्नस्यापि ज्ञानादेस्तद्विषयोपाधिभेदेन कल्पितभेदस्यानित्यत्वं कर्तृत्वं चास्त्येव। अतस्तत्र स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वमुपपन्नम्। इदं च कूटस्थ उदासीनस्वभावे ब्रह्मणि न वास्तवं किन्त्वविद्याकल्पितमेव भासत इति भामत्युक्तं समाधानं द्रष्टव्यम्॥ उपपादयिष्यत इति। सर्ववेदेतिहासेषु पुराणेषु च सङ्ग्रहादित्यादिना चतुर्थपाद इति शेषः॥ किञ्चाद्यपक्षे प्रधानस्येति। आद्यपक्षस्य किं प्रधानासत्त्वे पर्यवसानमुत तस्य प्रमाणान्तरवेद्यत्वे इति विकल्पार्थः॥ ईक्षतेरुपन्यास इति। ईक्षतिना हि तत्समभिव्याहृतशब्दविशेषगोचरत्वमेव सिध्यति। न च तावता प्रधानस्यासत्त्वमुपपादितं भवति। तदसमभिव्याहृतशब्दैस्तत्सत्त्वसिद्धिसम्भवादित्यर्थः। एवं प्रमाणान्तरवेद्यत्वोपपादनायापि नेक्षतेरुपन्यासो युक्तः। ईक्षतेः प्रधानस्य स्वासमभिव्याहृतशब्दप्रमाणकत्वमादायाप्युपपन्नत्वेन तस्य शब्देतरप्रमाणवेद्यतोपपादनासामर्थ्यादित्याशयेनाह॥ अत एवेति॥ अनैकान्तिक इति। जगत्कारणतया वेदान्तवेद्यत्वाभावरूपसाध्यस्यावाच्ये ब्रह्मण्यभावादिति भावः॥ साध्याविशिष्टत्वमिति। तृतीयपक्षे साध्यवत्सन्दिग्धत्वेन साध्याविशिष्टत्वमिति द्रष्टव्यम्॥ व्यर्थ-

भिति । अत्र कश्चिदाह । प्रकृत्यर्थस्येक्षणस्य प्रधाने गौणताशङ्कायां न प्रकृत्यर्थस्य गौणताङ्गीकारो युक्तः । ब्रह्मपक्षे प्रत्ययार्थस्य कर्तृत्वस्य गौणत्वेऽपि प्रकृत्यर्थस्येक्षणस्य मुख्यत्वात् । प्रकृतेः प्रथमश्रुतत्वनिरपेक्षत्वाभ्यां प्रबलत्वेन तदमुख्यताया जघन्यत्वादित्यत्र तात्पर्यात्तत्सूत्रं व्यर्थमित्याह । तत्स्वसिद्धान्तविस्मरणविजृम्भितमित्युपेक्षणीयमेव । त्वन्मते ब्रह्मणोऽवाच्यत्वेन प्रकृतेरप्यमुख्यत्वादिति ॥ **तदविरोधायेति** । तद्विरोधाभावायेत्यर्थः । दूषणान्तरमाह ॥ **आत्मशब्दस्येति** ॥ **अद्वैतज्ञानार्थमिति** । यद्यपि ब्रह्मैव ज्ञीप्सितमित्युक्तत्वाद्ब्रह्मज्ञानार्थमित्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि स आत्मा तत्त्वमसीतीहोपदिष्टं स्यादित्यादितद्भाष्यादद्वैतज्ञानार्थत्वस्यावगमादेवमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ **उत्तरोत्तरेति** । प्राणो ब्रह्मेति व्यजानान्मनो ब्रह्मेति व्यजानादित्याद्युत्तरोत्तरवचनमित्यर्थः ॥ **अत्रापि तथाविधेति** । अत्रापि चरमदृष्टान्तेऽभिहिते तद्धास्य विजज्ञाविति ब्रह्मज्ञानवचनमेव पूर्वोक्तस्याब्रह्मत्वज्ञापकं सुलभमित्यर्थः ॥ **परस्येति** । साङ्ख्यस्येत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । ब्रह्मविषयगतिसामान्यस्य परं प्रत्यसिद्धत्वादेवेत्यर्थः । सकारणं कारणाधिपेत्यत्र च प्रधानमेव प्रतिपाद्यमिति परो वादिष्यतीति भावः ॥ **गतार्थं चेति** । श्रुत्या ब्रह्मकारणत्वस्य गतिसामान्यादित्यत्र समर्थितत्वादिति भावः । दिगर्थस्तु चन्द्रिकायां द्रष्टव्यः । उक्तमवाच्य लक्षणाऽसम्भवमनालोच्य शङ्कते ॥ **सत्यमित्यादिना** ॥ **एवं तर्हि सुतरामिति** । स्वतः सिद्धिर्नाम प्रमाणान्तरव्यावृत्तिरेव परस्याभिप्रेता । तस्यां च सत्यां सुतरां लक्षणा नोपपद्यते । लक्ष्यज्ञानरूपप्रागुक्तकारणाभावात् । लक्षणया शब्दबोध्यत्वाङ्गीकारे च शब्दलक्षणप्रमाणवेद्यत्वापातेन फलासम्भवान्नेत्यभिप्रायः ॥ **वक्ष्यतीति** । पादि तत्स्यादगोचरमित्यत्रेति शेषः । अवेद्यत्वेऽपि लक्षणाफलमाशङ्कते ॥ **ननु लाक्षणिका इति** ॥

निराकृतत्वादिति । सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं न व्यावृत्त्या प्रयोजनमित्यत्रेति शेषः ॥ **परं ब्रह्मेति** । न तु मायाशबलमित्यर्थः । नन्वर्णवशब्दस्याभियुक्तप्रयोगेषु नित्यपुल्लिङ्गतादर्शनात्कथं गुणार्णवामिति प्रयोग इत्याशङ्कायामाह ॥ **अर्णव इवेति** । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वाचार इति वचनादर्णवशब्दादाचारार्थे क्विपि कृते तस्य सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यच इत्यनेन पचादित्वेन कर्तर्यच्प्रत्ययो द्रष्टव्यः । अन्यथा क्विप आचारमात्रार्थत्वेनाचरतीत्याचारकर्तृत्वप्रदर्शनायोगादिति द्रष्टव्यम् । एवं च यः समुद्रपर्यायोऽर्णवशब्दः स एव नित्यपुल्लिङ्गः प्रकृतस्तु न तथेति भावः । त्रिलिङ्ग इति स्वरूपकथनार्थम् । वस्तुतस्त्वनियतलिङ्ग इत्यर्थः । ननु गोचरशब्दस्य गोचरसञ्चरेति पुंसि निपातितत्वेन कथमगोचरमिति नपुंसकतेत्यत आह ॥ **गवां ज्ञानानामिति** । तथा च नायं गोचरशब्दस्तत्सूत्रनिपातितः किन्तु बहुव्रीहिरूपोऽन्य एव । तस्य विशेष्यनिघ्नत्वान्नपुंसकतोपपत्तिरिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । चरश्चरणमस्यास्तीति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वेन त्रयी नः श्रुतिगोचरेति प्रयोगेण च विशेष्यालिङ्गतोपपत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु मा वदेदिति कथम् । माङि लुङिति माङ्योगे मावादीदिति लुङा भाव्यमित्यत आह ॥ **माशब्द इति** ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचिदित्यादिना भक्तिपाद इति शेषः । **न क्वचिदिति** । तथा च घटादेरपि स्वप्रकाशतापत्तिरिति भावः । यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादौ सर्वत्रेत्यन्वयः । सर्वत्रेत्यस्योपक्रमादावित्यर्थः । ततश्चोक्तशङ्कानिरासो लभ्यत इति ज्ञेयम् । सर्वत्रोपक्रमादौ सगुणस्यैव प्रतीतिः कुत इत्यत उक्तम् ॥ **नारायणं महाज्ञेयमित्यादि** । अनेन श्रौतनारायणादिशब्दार्थसमाख्यैव गुणप्रतीतिसाधिकेत्युक्तं भवति । ननु यतो

वेत्यादौ सर्वत्र प्रतीतस्य सगुणस्य कथं नारायणशब्दोदितगुणवत्त्वमित्यत उक्तम् ॥ **साक्षाज्जन्मादिकारणत्वेनेति** । तथा च नराणामिदं जन्मादि नारं दातृतया तदाश्रयत्वान्नारायण इति व्युत्पत्त्योपक्रमादौ सर्वत्र श्रुता ये गुणास्ते सर्वेऽपि नारायणशब्दोदिता एवेति युक्तार्थसमाख्येति भावः । ननु मा वद इति कथम् । न च पूर्ववन्मायाशब्दोऽयमित्युपपत्तिः । लङर्थस्यातीतत्वस्य प्रकृतेऽनन्वयादतो माङ्योगे सर्वलकारापवादकेन लुङा भाव्यमित्यत आह ॥ **मा वद इति** ॥ **स्मशब्द इति** । तथा च स्मोत्तरे लङ्चेत्युक्तत्वेन लङुपपत्तिः । तस्यापि सर्वलकारापवादकत्वमस्तीति तदर्थस्य प्रकृतेऽन्वयोऽपि सम्भवति । यतस्त्वं न वदसि न जानासीति लङर्थतया व्याख्यानादिति भावः । अत एव तत्तात्पर्यमुक्तम् । यतो वक्तुं ज्ञातुं च न शक्यमिति । माशब्दोऽयमित्यस्यापि मा वद इत्यत्रेव शङ्का द्रष्टव्या । ननु वदतेः शेषात्कर्तरीति परस्मैपदित्वात्कथमूदे इत्यात्मनेपदप्रयोग इत्यत आह ॥ **भासनेति** । भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वद इति सूत्रस्यायमर्थः । भासनं दीप्तिः । उपसम्भाषोपसान्त्वनम् । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनं प्रार्थनमिति यावत् । एषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मनेपदं भवतीति । अत्र भासनोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । भृत्यानुपवदते सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने शास्त्रे वदते । यत्ने क्षेत्रे वदते । विमते क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणे भार्यामुपवदत इत्यादिकमुदाहरणं द्रष्टव्यम् । प्रकृते चायं वदतिर्भासनार्थ उपसम्भाषार्थश्च विवक्षितः । ततश्च करणे कर्तृत्वोपचारात्पैङ्गिकानां श्रुतिर्भासमाना ब्रवीति । उक्तशङ्काकर्तारं सान्त्वयतीति चार्थः सम्पद्यत इति ध्येयम् ॥ १–१–५ ॥ इति श्रीमन्न्यायसुधायामाधिकरणपञ्चकं समाप्तम् ॥ छ ॥

ॐ ॥ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥ वस्तुविचारणं नामास्तीत्यनन्तरं येनाध्यायशेषस्य सार्थक्यं स्यादिति शेषः । नन्वेवमीक्षत्यधिकरणमपि व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्य तत्सार्थक्यमुपपादयति ॥ सम्भावना त्वित्यादिना ॥ विमर्शपूर्वकमिति । संशयपूर्वकमित्यर्थः । नन्वित्यादीति कथं विरतिः । अपदान्तत्वात् । श्लोकेषु पदान्त एव विरतिदर्शनादित्यत आह ॥ स्वादिष्वसर्वनामेति । स्वादिष्विति सुशब्दादेकवचनादारभ्य आकपः प्रत्यया गृह्यन्ते । स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवतीति सूत्रार्थः । राजभ्यां राजभिरित्याद्युदाहरणं द्रष्टव्यम् । एवं च राजभ्यामित्यादौ यथा प्रातिपदिकान्तस्यापि नस्य पदान्तत्वेन लोपः । एवमित्यादीति प्रातिपदिकान्तस्याप्यनेन सूत्रेण पदान्ततायां तत्र विरतिर्युक्तेति भावः ॥ यतिभङ्ग इति । यतिस्थानभङ्गो यतिभङ्ग इति मध्यमपदलोपीसमासः । यतिर्विरतिः ॥ आक्षिप्येति । ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रतिज्ञातम् । तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यम् । शास्त्रं च सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादितम् । न चास्ति कश्चिद्वेदान्तभागो यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति च गतिसामान्यादित्युक्तम् । तत्किमपरमवशिष्यते । यदर्थमुत्तरसूत्रसन्दर्भस्यावतारः स्यादित्याक्षिप्येत्यर्थः ॥ द्विरूपं हीति । यद्यपि तत्त्वतो निरस्तसमस्तोपाधिरूपं ब्रह्मैव जिज्ञास्यमिति तदेव वक्तव्यं नान्यत् । तथाऽपि न तेन रूपेण प्रथममुद्देष्टुं शक्यमित्युपहितेन रूपेणोपदेष्टव्यमित्युपाधिरपि क्वचिदुच्यत इति भावः । नन्वेवं ब्रह्मणो द्विरूपमेकमेवेत्यादिश्रुतिविरोध इत्यत आह ॥ अविद्याविद्याविषयभेदेनेति । अत्राविद्यापदेन विद्याविरुद्धं मिथ्याज्ञानं विवक्षितम् । विद्यापदेन च तत्त्वज्ञानम् । तथा च तत्त्वज्ञानाविषयीभूतं निरुपाधिकं रूप-

मेकमेव पारमार्थिकम् । सोपाधिकं तु कल्पितं भ्रमेऽवभासतेऽतो न विरोध इति भावः । नन्वेवमुपाधिभेदं ब्रह्मोपास्यत्वेने-त्यादिवक्ष्यमाणमयुक्तम् । तत्त्वतश्चैतन्यस्यैकत्वे उपास्योपासकभावस्य ज्ञातृज्ञेयभावस्य चायोगादित्यत आह ॥ तत्राविद्यावस्था-यामिति । आदिपदेन ज्ञातृज्ञेयलक्षणादिर्ग्राह्या । ननु सोपाधिकोपास्तीनामपि यदि मोक्षफलकत्वं तदा किं निरुपाधिकज्ञाने-नेत्याशङ्कानिरासाय सोपाधिकोपास्तीनां फलान्तराण्याह ॥ तत्र कानिचिदित्यादिना । अभ्युदयार्थानि प्रतीकोपासनानि । क्रममुक्त्यर्थानि दहरादीनि । कर्मसमृद्ध्यर्थानि उद्गीथादीनि । एवमपेक्षितमुक्त्वा । ननु निरुपाधिकं ब्रह्मस्वरूपं प्रथमतो न ज्ञातुं शक्यं चेत्तर्हि तज्ज्ञापनाय केनचिदेकेनोपाधिना विशिष्टं ब्रह्मोपदेष्टव्यं नानोपाधिविशिष्टं ब्रह्म वेदान्तेषु किमर्थ-मुच्यते । किञ्च निरुपाधिकवत्सोपाधिकस्यापि ज्ञेयत्वे सत्यत्वमेव स्यादित्याशङ्काद्वयं परिहरन्निदानीमुक्ताक्षेपे समाधानमाह ॥ एवमपेक्षितोपाधिभेदमित्यादिना । अपेक्षितफलसाधनीभूतनानागुणविशिष्टमित्यर्थः । ततश्च सत्यं निरुपाधिकब्रह्मज्ञापनाय केनचिदेकेनोपाधिना विशिष्टं ब्रह्मोपदेष्टव्यमिति । तथाऽप्यधिकारिणोऽविद्यावस्थायामन्यफलापेक्षाया अपि सत्त्वात् । तत्तत्फल-साधनीभूतगुणलक्षणोपाधिविशिष्टोपास्तयोऽनेकरूपा अपि कथ्यन्ते । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेरित्याद्याशङ्कापरि-हारः । न निरुपाधिकवत्सोपाधिकमपि ज्ञेयतयोपदिश्यते । येन तस्य सत्यताप्रसङ्गः । किन्तूपास्यतयैव । उपासना चाऽविभ्रमा-नेऽपि भवतीति नोक्तदोष इति द्वितीयशङ्कापरिहारश्चात्रोक्त इति ज्ञातव्यम् ॥ मोक्षशास्त्र इति । निरुपाधिकज्ञानाय सोपाधिक-निरूपणमुपयुज्यत इत्युक्तमिति चेन्न । तयोर्विरोधेन सोपाधिकनिरूपणस्य तत्रोपायत्वासम्भवात् । अन्यफलार्थं तत्तन्निरूपणे न

मोक्षशास्त्रत्वव्याघातादिति भावः ॥ सार्थादपीति । त्रणिजोऽपीत्यर्थः ॥ साक्षाद्धर्मीति । आपाततो रूढा इत्यर्थः । न तु रूढा एवेति विवक्षितम् । योगरूढानामन्नमयादीनामसङ्ग्रहापत्तेः । आपातत इत्युक्त्या च सर्वेषामपि नाम्नां महायोगादिस्वीकारादसम्भव इति शङ्काऽनवकाशः ॥ धर्मद्वारेति । धर्मोपस्थितिद्वारेणेत्यर्थः । तेन योगरूढेष्वन्नमयादिनामसु नातिव्याप्तिः । यत्त्वापाततो यौगिका एवेत्यत्र तात्पर्यमिति व्याख्यानम् । तच्चिन्त्यम् । यौगिकत्वस्यान्तर्यामीत्याद्येकप्रातिपदिकमात्ररूपलिङ्गात्मकशब्देषु सत्त्वेऽपि सर्वेषु भूतेष्वेतमिति यस्मिन्द्यौरित्याद्यनेकपदसमभिव्याहाररूपेषु लिङ्गात्मकेषु शब्देष्वभावात् । धर्मद्वारा धर्म्युपस्थापकत्वस्य च सर्वत्रापि सत्त्वात् । एवमेवापातप्रतीत्यनुरोधेनेयमुक्तिरिति लिङ्गपादीयसुधाया धर्मविशिष्टधर्मिवाचिनामिति चन्द्रप्रकाशिकायाश्च तात्पर्यं वर्णनीयमतो न कोऽपि विरोध इति ॥ अन्यत्र प्रसिद्धानामिति । लोकतोऽन्यत्रैव प्रसिद्धानामित्यर्थः । चतुर्थपादे तु श्रुतिलिङ्गादिभिरन्यत्रैव प्रसिद्धानां समन्वयो वक्ष्यते । तेन प्रथमपादे समन्वेतव्यानां यद्यन्यत्रापि प्रसिद्धिरभिमता । तर्हि तृतीयपादसाङ्कर्यं यद्यन्यत्रैव तर्हि चतुर्थपादसाङ्कर्यम् । अन्यत्राप्यन्यत्रैवेत्येतद्विहायान्यत्र प्रसिद्धेर्दुर्निरूपत्वादिति शङ्काऽनवकाशः । एतेषां शब्दानामसङ्कीर्णलक्षणादिकं चन्द्रिकायां द्रष्टव्यम् ॥ उपरिष्टादिति । उपासनापाद इत्यर्थः ॥ द्वितीयतृतीयपादोदाहरणवाक्यानामिति । द्वितीये सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादित्यत्र सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति जीवन्मुक्तस्य सर्वात्मकत्वादेः अत्ता चराचरेत्यत्रान्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति पुण्यपापराहित्यादेः अन्तर इत्यत्रैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यमृतत्वादेः अन्तर्याम्यधिदैवादिष्वित्यत्र एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यमृतत्वादेः अदृश्यत्वादिगुणक इत्यादौ यः सर्वज्ञ इति सार्वज्ञादेः ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टत्वेन तृतीये प

पा० १ प्र० प्र० अ० १

द्युभ्वादीत्यत्रामृतस्यैष सेतुः यः सर्वज्ञ इत्यमृतत्वसेतुत्वसार्वज्ञ्यादेः भूमेत्यत्र यत्र नान्यत्पश्यतीत्यद्वितीयत्वादेः अक्षरमम्बरान्तधृतेः अदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अस्थूलमनण्वित्यदृश्यत्वास्थूलानणुत्वादेः ईक्षतिकर्मेत्यादौ परात्परमिति परापरत्वादेः ब्रह्मलिङ्गस्य स्पष्टतया तदुदाहरणवाक्यानां स्पष्टब्रह्मलिङ्गवत्त्वादित्यर्थः ॥ सगुणनिर्गुणेति । द्वितीये सविशेषम् । तृतीये निर्विशेषम् । प्राचुर्येण प्रतिपाद्यम् । अतस्तयोर्भेद इति कल्पतरुकार आहेत्यर्थः । द्वितीयेऽपि सर्वत्रेत्यत्र सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यविद्यादिसर्वभ्रमाधिष्ठानत्वरूपसार्वात्म्यादेः सविशेषेऽनुपपत्त्या निर्विशेषस्य । तृतीयेऽपि द्युभ्वादीत्यत्र तमेवैकं जानथ । यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमिति रुक्मवर्णत्वादेः निर्विशेषेऽनुपपत्तेः सविशेषस्य प्रतिपादनात्प्राचुर्येणेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ निराकृतत्वादिति । सविशेषातिरिक्तनिर्विशेषस्याप्रामाणिकतयेक्षत्यधिकरणे निराकृतत्वान्न तन्निबन्धनः पादभेदः सम्भवतीति भावः । यत्तु यौगिकरूढ्यभिधानतया द्वितीयतृतीययोर्भेद इति तेनोक्तम् । तत्तृतीये द्युभ्वाद्यायतनत्वादेरुरूढत्वात्तुच्छमित्युपेक्षितम् ॥ विश्वतोमुखता चेति । सर्वेशत्वादिनिर्णायकत्वेत्यर्थः ॥ अवच्छेदकोपाधय इति । विभाजकोपाधयो वक्तव्या इत्यर्थः । ननु गुणवाचकशब्दानां गुणिनि प्रवृत्तौ गुणगुणिनोरभेदः स्यादित्यतो नेदमनिष्टमित्याह ॥ गुणगुणिनोरिति । नन्वभेदे गुणगुणिशब्दयोरपर्यायत्वं न स्यादित्यत आह ॥ अभेदेऽपीति । शब्दसाङ्कर्याभावोऽपर्यायत्वम् । आदिपदादर्थक्रियादिसाङ्कर्याभावः । विलक्षणार्थक्रियादिकारित्वरूपो ग्राह्यः । एतत्सर्वं विशेषसमर्थनेनाहिकुण्डलाधिकरणे सूत्रकृता वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ विकारार्थेऽनुशासनादिति । मयड्वैतयोर्भाषायामित्यादिना विकारावयवयोरर्थयोर्मयडभिधानादिति भावः । न च तत्र भाषायामिति वचनाद्वैदे विकारार्थे कथं तेन मयट्प्राप्तिरिति

नान्तत्वमभ्युपेत्याप्याह ॥ सीमन्शब्दोत्तरेति । मन्नन्तात्प्रातिपदिकादन्नन्ताद्बहुव्रीहेश्च ङीप् वा स्यादिति सूत्रार्थः । सीम-सीमानी बहुयज्वे बहुयज्वानामित्युदाहरणम् । तथा चानेन डापि टिलोपे चाकारान्तत्वं साध्वित्यर्थः ॥ तदपेक्षया नपुंसकेति । तथा चोत्तरार्धे ब्रह्मेत्येतद्विशेष्यतयाऽनुवर्तनीयमिति भावः ॥ स्वरितब्रह्मशब्देति । ब्रह्मशब्दस्य मन्प्रत्ययान्तत्वेन ञ्नित्यादिर्नित्यमित्यनेन प्रकृतिरूपबृंहतेराद्युदात्तत्वे परस्य मन्प्रत्ययस्यानुदात्तं पदमेकवर्जमित्यनेनानुदात्तत्वे उदात्तानुदात्तस्य स्वरित इत्यनेन मन्प्रत्ययस्य स्वरितत्वम् । ततश्च ब्रह्मशब्दः स्वरितान्त इति ज्ञेयम् ॥ तथात्वेऽन्तोदात्तत्वेनेति । समासस्येत्यनेन सामान्यतः समासस्यान्तोदात्ततया विहितत्वादिति भावः ॥ अनुदात्तं पदमिति । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टः सर्वोऽच् अनुदात्तो भवतीति सूत्रार्थः ॥ पूर्वोक्तमर्थमिति । किञ्च ब्रह्माधिपतिरित्यादिना योजनेत्यन्तेनोक्तमर्थमित्यर्थः ॥ उक्तशङ्केति । स्यादेवं यदि ब्रह्माधिपतिशब्दस्येत्यादिनोक्तशङ्कोत्तरत्वेनेत्यर्थः ॥ स्वरितेन्द्रशब्देति । इन्द्रशब्दस्य रन्प्रत्ययान्तस्य निपातितत्वात् ब्रह्मशब्दवत्स्वरितान्तत्वं ज्ञेयम् ॥ स वाग्वज्र इति । सः स्वरवर्णहीनः प्रयुक्तो मन्त्रो वज्रवद्धिंसको यजमानं हिनस्ति । तत्र पुराकल्पसिद्धमुदाहरणम् ॥ यथेन्द्रशत्रुरिति । इन्द्रशत्रुरिति मन्त्रो यथा स्वरतो जातादपराधादित्यर्थः । त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपः शक्रेण हतः । स त्वष्टा इन्द्रस्य हन्तारं पुत्रं लिप्सुस्तदर्थं सोमायणमनुतिष्ठन् भागलिप्सुमपीन्द्रं नाजुहाव । इन्द्रः स्वयमेवागत्य प्रसह्य सोमरसं पपौ । त्वष्टा सोमपात्रेऽवशिष्टं सोमरसमिन्द्रस्य शातयिता पुत्रो भूयादित्याशंसमानः स्वाहेन्द्रशत्रो वर्धस्वेति मन्त्रेण जुहाव । तदेन्द्रशत्रुरिति शब्दे स्वाभिमतफलाय तत्पुरुषस्वरोहः कर्तव्यः । तं

विहाय यथास्थितो बहुव्रीहिस्वर एव तत्र प्रयुक्तः। तेन स्वरापराधेन तत्रोत्पन्नस्य वृत्रासुरस्य शत्रुः शातयिताऽभूदिति त्वष्टा हतपुत्र इत्यादि तैत्तिरीयश्रुतिसिद्धमेतादिति द्रष्टव्यम् ॥ पुंसोः पुल्लिङ्गयोरिति। इदं च विशेषणम्। कन्याप्रियो मृदङ्गो धान्यपतिरित्यादितत्पुरुषे पूर्वपदान्तस्वरितत्वसत्त्वेऽपि बहुव्रीहित्वाभावेन व्यभिचारवारणाय। तथा हि। कन्याप्रियो मृदङ्ग इत्यत्र प्रीतौ चेति सूत्रेणातिशयितप्रीतौ गम्यमानायां सुखप्रिययोरुत्तरपदयोः तत्पुरुषसमासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विहितम्। तथा धान्यपतिरित्यत्र पत्यावैश्वर्य इत्यैश्वर्यवाचिपतिशब्दे परतस्तत्पुरुषसमासे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरत्वम्। कन्याधान्यशब्दौ तिल्यशिक्यमर्त्यकाष्मर्यधान्यकन्याराजन्यमनुष्याणामन्तारिति फिट्सूत्रेण स्वरितान्तौ। तथा च तत्रोक्तनियमस्य व्यभिचारे प्राप्ते पुंसोरित्युक्तम्। उक्तोदाहरणयोस्तु कन्याधान्यशब्दयोरपुंस्त्वेन समस्यमानयोरुभयोः पुंस्त्वस्य विवक्षतस्याभावान्न व्यभिचार इति॥ अत्र केचिदिति। अत्र बहुव्रीहिः सः स्वरितपूर्वपदान्तः। यः स्वरितपूर्वपदान्तः स बहुव्रीहिरित्युभयथाऽपि व्याप्तिरभिमता। अस्य सूत्रस्य स्वरविनिर्णयार्थतया मूले उक्तत्वादाद्या व्याप्तिरत्राभिप्रेतेति गम्यते। प्रकृते समासनिर्णयार्थमुपात्तत्वाद् द्वितीयाऽपि। एवं चात्राभिमते व्याप्तिद्वयं केचिद्दृष्टयःकरणा व्यभिचारमुद्भावयन्तीत्यर्थः। तथा हि। न तावदाद्या व्याप्तिः सम्भवति। ब्रह्मचारिपरिस्पन्द इति बहुव्रीहेः स्वरितपूर्वपदान्तत्वाभावात्। तत्र पूर्वपदभूतब्रह्मचारिपदस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वात्। समासान्तोदात्तत्वस्य च बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यपोदितत्वात्। नापि द्वितीया। आर्यब्राह्मण आर्यकुमार इति कर्मधारयसमासे व्यभिचारात्। आर्यशब्दस्य ण्यदन्तत्वेन तित्स्वरितमिति स्वरितान्तत्वात्। आर्यो ब्राह्मणकुमारयोरित्यनेनात्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वविधानेन न समासान्तोदात्त-

ताप्राप्तिः । ततश्चोभयथाऽपि व्याप्तिरयुक्तेति । अत्र यद्यपि प्रकृतसङ्गतत्वाद् द्वितीयैव व्याप्तिर्वाच्या । तथाऽप्याद्याया अपि सूत्रार्थतयाऽभिप्रेतत्वस्य मूले व्यक्तत्वात्साऽपि विचार्यत इत्यवगन्तव्यम् ॥ **सामान्यलक्षणेति** । सामान्यसूत्रेणोत्सर्गतः प्राप्ते हीत्यर्थः ॥ **विशेषलक्षणानीति** । तथा च विशेषसूत्रापोदितोदाहरणव्यतिरिक्तोदाहरणेषु प्रागुक्तव्याप्त्योरुपपत्तिः । ब्रह्माधिपतीन्द्रशत्रुप्रातिपदिकयोश्च पूर्वपदान्तस्वरितयोर्न समासान्तरप्रापकं विशेषसूत्रमस्तीति भावः । एवं व्याप्तिद्वये शङ्कितं व्यभिचारं साधारण्येन परिहृत्याद्यव्याप्तावेव समाधानान्तरमाह ॥ **किञ्चानेनेति** । नन्वेवं प्रकृतेऽसम्भव इत्यत आह ॥ **ब्रह्मेन्द्रशब्दयोरिति** ॥ **स्वरितान्तत्वादिति** । समासकालेऽपीति शेषः । तथा च यो बहुव्रीहिः स प्रकृतिस्वरोपेतपूर्वपद इत्येव व्याप्तिर्न तु स्वरितपूर्वपदान्त इति । अतो नोक्तव्यभिचारशङ्केति भावः । यद्यप्येवमपि बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यादिना विश्वदेव इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेनान्तोदात्ततया विहितत्वाद्व्यभिचार एव । तथाऽपि समासस्येत्यनेन विहितसमासान्तोदात्तत्वाभावस्यैव व्यापकतयाऽत्र विवक्षितत्वान्न कुत्राऽपि व्यभिचार इति ध्येयम् । ननु प्रकृतानुपयुक्तेयं व्याप्तिरेतत्सूत्रार्थतया कुतोऽभिमतेति कल्प्यते । येन तद्व्यभिचारपरिहरणं सङ्गतं स्यादित्यत आह ॥ **अत एव स्वरेति** । यत इयं व्याप्तिरेतत्सूत्रार्थतया ग्रन्थकृतोऽभिमताऽत एवेत्यर्थः । द्वितीयव्याप्तावप्यसाधारणं समाधानमाह ॥ **अपि चेति** ॥ **सन्देहे सतीति** । तत्पुरुषबहुव्रीहिसन्देहे सतीत्यर्थः ॥ **असन्देहं प्रयोजनमिति** । व्याकरणशास्त्रमनारम्भणीयं निष्प्रयोजनत्वादित्याशङ्कापरिहाराय रक्षोहागमलब्धसन्देहाः प्रयोजनमिति प्रतिज्ञातम् । सन्देहानुत्पादरूपं विवृण्वतेत्यर्थः ॥ **इत्याद्युक्तमिति** । स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेतेत्यत्र श्रुतौ स्थूल-

पृषतीशब्दः कर्मधारयो बहुव्रीहिर्वेति सन्देहः । तत्र यदि कर्मधारयस्तदा पृषतीशब्देन मत्वर्थलक्षणया पृषद्वती बिन्दुमती स्थूला गौरिवाभिधीयते । बिन्दूनां स्थौल्यं सौक्ष्म्यं वा तत्र नादरः । यदा बहुव्रीहिस्तदा स्थूलत्वस्य पृषद्विशेषणत्वेन बिन्दूनां स्थौल्यमायाति गोस्तु पृषद्वत्त्वमत्रायाति । स्थौल्ये तु नादरः । एवं च यदि स्थूलशब्दान्तोदात्तता तदा कर्मधारय इत्याद्युक्तमित्यर्थः ॥ **तथा चासन्दिग्ध इति** । तथा च सन्दिग्धसमासत्वे सति यः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स बहुव्रीहिरिति द्वितीयव्याख्या विवक्षितम् । आर्यब्राह्मण इत्यादौ तु कर्मधारय इत्यस्य सुप्सुपेति वा साधनं कृतेति वा स्वरेण विनिर्णय इति तृतीयातत्पुरुषत्वं ज्ञातव्यम् ॥ **सामर्थ्याभावेनेति** । समस्यमानयोः पुंसोर्मध्ये पूर्वान्ते स्वरिते सतीति ह्यत्र विवक्षितो वाक्यार्थः । न चैतदर्थाभिधानेऽसमासः शक्तोऽस्मात्तथाऽप्रतीतेः । अतोऽत्र न सामर्थ्यम् । उक्तं हि काशिकायाम् । विग्रहवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्य इति । तथा च समर्थः पदविधिरित्यधिकारात् प्रकृते च सामर्थ्याभावात्कथं समास इत्यर्थः । स्यादयं दोषो यदि पूर्वान्ते स्वरिते सतीति वाक्यार्थोऽत्र विवक्षितः स्यात् । न चैवम् । किन्तु पूर्वान्तः स्वरितो यस्य स इति वाक्यार्थस्य विवक्षणात् । नन्वेवमन्यपदार्थभूतविशेष्यप्रतिपादकपदाभावात् साकाङ्क्षं वाक्यमपूर्णमित्यत आह ॥ **समासप्रातिपदिक इति** । तथा चाध्याहारेण वाक्यस्य निराकाङ्क्षतेति भावः । न चैवं पुंसोरिति निर्धारणासङ्गतिः । पुंसोः सम्बन्धिनी समासप्रातिपदिक इति विवक्षितत्वात् ॥ **विशेषणस्येति** । चित्रगुरित्यादौ चित्रादिविशेषणपदानां पूर्वनिपातदर्शनादिति भावः । समाधानमाह ॥ **विशेषणेत्यादिना** ॥ **सुपां सुलुगिति** । सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालाः सुपां स्थाने सुश्च

लुक्च पूर्वसवर्णश्च आ च आत् च शे च या च डा च ड्या च याच् आलु च ते सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः इतीतरेतरयोगे द्वन्द्वः। एते आदेशाः स्युरिति सूत्रार्थः। ऋजवः सन्तु पन्थाः। पन्थान इति प्राप्ते जसः सुः। आर्द्रे चर्मन्। चर्मणीति प्राप्ते लुक्। मती मत्या इति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः। सखाया इति प्राप्ते औकारस्य आ। नताद्ब्राह्मणं नतमिति प्राप्ते अम आत्। अस्मे इन्द्राबृहस्पती। न युष्मे राजबन्धवः। यूयं वयमिति प्राप्ते जसः शे। यूयवयादेशाभावश्च छान्दसत्वात्। उरुया उरुणेति प्राप्ते या। नाभा पृथिव्याः नाभाविति प्राप्ते डा। अनुष्ट्याजयामासि। अनुष्टुभा इति प्राप्ते ड्या। साधुया साध्विति प्राप्ते याच्। वसन्ता यजेत वसन्ते इति प्राप्ते आल् इत्युदाहरणानि। तथा चार्द्रे चर्मन्नित्यत्र यथा सप्तम्याऽलुक् एवमत्र प्रथमाया लुगिति भावः॥ अत उद्देश्येति। तथा च कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेत्यनेन द्वितीयेति भावः॥ प्रतिशब्देनेति। प्रतिशब्दश्च लक्षणेत्थम्भूताख्यानेत्यनेन कर्मप्रवचनीय इति भावः॥ ननूर्ध्वरेतादिरिति। ननु कथं रेतःशब्दस्य सकारान्तत्वेनोर्ध्वरेतआदिरिति वक्तव्यमित्यत आह॥ श्रौतप्रयोगे इति। ऊर्ध्वरेतं विरूपाक्षमिति श्रौतप्रयोगदर्शनादित्यर्थः॥ समासान्त इति। ऊर्ध्वरेता इति समासान्ते डप्रत्यये टिलोपे अकारान्तोपपत्तिरिति भावः॥ एवं रुद्रगोचरेतिवदिति। यथा पूर्वोत्तरार्धयोर्भिन्नविषयत्वमुपपादयितुं विभक्तितदर्थविवेचकमुद्देश्य द्वितीयकेति विभक्तिविशेषणमुक्तम्। एवं विषयविवेचकं विष्णुगोचरेत्यपि तद्विशेषणं वक्तव्यमित्यर्थः। कुत इत्यतो न्यायसूचनाय रुद्रगोचरेतिवदित्युक्तम्। एवं चात्र एवमित्यस्य वैयर्थ्यमिति चोद्यानवकाश इति ध्येयम्॥ व्याहतं स्यादिति। ब्रह्मण इत्यनेनाधिपतिशून्यस्य विष्णोरेव गृहीतत्वादिति भावः॥ छ॥

॥ ॐ **विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्** ॐ ॥ ॥ **तत्प्रकृतवचन इति** । इदं सूत्रं वैय्याकरणैर्द्वेधा व्याख्यातम् । तदिति प्रथमासमर्थात्प्राचुर्येण प्रस्तुतमिदमित्यर्थे वर्तमानात्स्वार्थे मयट्प्रत्ययो भवतीत्येकोऽर्थः । अस्यान्नमयं यवागूमयीत्याद्युदाहरणम् । प्राचुर्येण प्रस्तुतमन्नमित्यादिस्तदर्थः । यद्यपि प्रकृतशब्दः प्रस्तुतमात्रवाची न क्लृप्तप्राचुर्यविशिष्टप्रस्तुतवाची । तथाऽपि प्रकृत इत्येतावति वक्तव्ये वचनग्रहणादयं विशेषो लभ्यते । वचनग्रहणं हि यादृशस्य प्रकृतस्य मयटा वचनं प्रत्यायनं प्रसिद्धं तत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् । लोके च मयडन्तैरन्नमयादिशब्दैः प्राचुर्येण प्रकृतस्य प्रत्यायनं प्रसिद्धमिति । अपरस्त्वर्थः । प्रकृतं प्रस्तुतमुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनम् । तदिति प्रथमासमर्थात्प्रकृतवचनेऽर्थे मयट्प्रत्ययो भवतीति । अस्यान्नमयो यज्ञ इत्याद्युदाहरणम् । प्रकृतमन्नमस्मिन्यज्ञ इत्यादिस्तदर्थः । अस्मिन्नर्थे प्रकृतादर्थादर्थान्तरे प्रत्ययः । प्रकृतशब्देन च प्रस्तुतमात्रमुच्यते न तु प्राचुर्यविशिष्टमिति पूर्वस्मादर्थाद्विशेषः । अत्र च न द्वितीयव्याख्यानं प्रकृतोपयोगि प्राचुर्यप्रत्यायकाभावात् किन्तु प्रथमव्याख्यानमेव । तत्रापि सूत्रोपात्तप्राचुर्यशब्दं आनन्दप्रचुरधर्मिपर्यन्तत्वं त्वार्थिकमित्यवगन्तव्यम् । अन्नमयादीनां पञ्चानामपि न ब्रह्मत्वमिति यत्सङ्करेणोक्तं तदुक्तातिदेशेन दूषयति ॥ **एतेन विकारेति** ॥ **परेणापीति** । देहप्राणमनोबुद्ध्यानन्दरूपा अनात्मान एव क्रमेणान्नमयादिशब्दवाच्या इति परस्याभिमतम् । तत्तद्देहस्यान्नविकारत्वेऽपि न प्राणादीनां प्राणादिविकारत्वम् । आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । अतः स्वार्थिकत्वमेवात्र मयटामिति त्वयाऽपि वाच्यम् । सति चैवमानन्दमये प्राचुर्यार्थतास्वीकारे कथं प्रायपाठविरोधस्त्वदेकदेशिनं प्रति त्वयोक्त इति भावः । प्राणमय इत्युपलक्षणम् । प्राणमयादिष्वित्यर्थः । एवं प्राणानामित्यादिकमपि प्राणादीनां

प्राणादिविकारत्वासम्भवादिति व्याख्येयम् । अत एव भामत्याम् । न च प्राणमयादिषु विकारार्थत्वायोगात्स्वार्थिको मयडित्याशङ्क्य निराकृतम् । तदीयनिराकरणमेवाभिप्रेत्याह ॥ यथाकथञ्चिदिति । प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्म भवति । प्राणादिविकारो घटाकाशमिव घटविकार इति प्राणाद्युपाधिविभक्तलक्षणविकारकल्पन इत्यर्थः ॥ मुख्यार्थ इति । उपाधिज्ञाप्यविभागस्य मुख्यविकारत्वाभावादेवं कल्पने मुख्यार्थपरित्याग इति भावः । यद्यप्येतन्मतमग्रे निराकरिष्यति । तथाऽप्युक्तदूषणातिदेशसौकर्यायात्रापि दूषितम् । अत एवाग्रे नैतद्दूषणं वक्ष्यतीत्यवगन्तव्यम् ॥ क्तप्रत्यये सतीति । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च द इत्यनेन तकारदकारयोः नकारे च सतीति शेषः ॥ अन्यथाऽन्नप्रचुरो मख इति । अनेन प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यादौ प्राचुर्यस्य विशेषणत्वे प्रतियोगिन ईषदनुवृत्तिप्रतीतिनियमाभावेऽपि विशेष्यत्वे तन्नियमः । ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यादौ दर्शनात् । आनन्दमय इत्यत्र प्राचुर्यं विशेष्यमिति कल्पतरूक्तमपि निरस्तं वेदितव्यम् । अन्नप्रचुर इत्यादौ प्राचुर्यस्य विशेष्यत्वेऽपि तद्विरुद्धाप्रतीतेः ॥ ननु प्राचुर्यमिति । प्रतियोगिभूतं चाल्पत्वं समानाधिकरणविजातीयगतमेव ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यादौ दृष्टम् । तथा च प्राचुर्यवत्समानाधिकरणगतप्रतियोग्यपि शब्दात्प्रतीयेत इति कल्पनीयम् । न चान्नप्रचुरो मख इत्यादावपि तत्प्रतीतिप्रसङ्ग उक्त इति वाच्यम् । इष्टत्वात् । तत्रापि शब्दाद्विरोध्यनुवृत्तिः प्रतीयते । मानान्तरेण तु तदभावावगम इति शङ्कितुराशयः ॥ पदार्थान्तरगतेति । तथा च प्रतियोगी विजातीयसमानाधिकरणगत एव सर्वत्र वाच्य इति नियमोऽसिद्धः । दृश्यते हि ब्राह्मणप्रचुरो ग्राम इत्यादौ समानाधिकरणस्य विजातीयशूद्रादेरल्पत्वेनैव प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यादौ व्यधिकरणस्य सजातीयस्य नक्षत्रादिप्रकाश-

स्याल्पत्वेनापि प्राचुर्यम् । पदार्थान्तरे चाल्पत्वस्य प्रतियोगिनः प्रतीतिः प्रमाणान्तरजन्यैवानुभूयत इति न तस्याः शाब्दत्वमिति भावः ॥ **सामान्यैरिति** । साधारणैः पुरुषैरित्यर्थः । मम गोचरा मज्ज्ञानगोचरा ॥ **विद्यते इति** । भगवज्ज्ञानस्य च विद्यमानसर्वविषयकत्वमावश्यकमन्यथा सार्वज्ञहानेरिति भावः ॥ **पूर्वान्तवत्स्वर इति** । स्वर एकादेशरूपः सवर्णदीर्घादिः स्वयं परादिरपि पूर्वस्यान्तवत्क्वचिद्भवति । यथा धर्मविश्वासितो धर्मास्पदं भवति पुरुष इति । क्वचिच्च स्वयं पूर्वान्तोऽपि परस्यादिवद्भवति । यथाऽधर्मनर्मचतुरस्यात्मा दुःखभाजनमिति । अत्र स्वरस्य परादिभावे व्यञ्जनमपि परादिवद्भवति । तद्भक्तत्वात् । यणादेशः पूर्वान्तोऽपि परस्यादिवदेव भवति । यथा सम्भूतानि यतो भूतान्याकाशादीनि पुरुषात् । दिनाधीशं त्रियामा विभ्वालोचनमुपैति तमिति । प्रकृते चैकादेश ऐकारः पूर्वान्तवज्जात इति भावः ॥ **पूर्वमेवेति** । द्वितीयाधिकरण इत्यर्थः ॥ **भेदनिमित्ता इति** । अन्यथा प्रकृतासङ्गतेरिति भावः ॥ **क्वचिदिति** । गुणगुण्यादावित्यर्थः ॥ **मयट्प्रत्ययादीनामिति** । अत्राद्येनादिपदेनान्यशब्दादेर्द्वितीयेन विशेषरूपार्थस्य सङ्ग्रहः ॥ **पुनर्नवा नवेति** । काचमाचीमाचीति चोपधविशेषयोः संज्ञा ॥ **प्रत्येकं तद्वाचका इति** । रूढ्या भीमत्वादिमात्रवाचका इत्यर्थः । ननु ज्योतिष्टोमशब्दस्य यागविशेषे रूढस्य कथं राजपुरुषशब्दसमानत्वमित्यतो यौगिकोऽप्ययमित्याह ॥ **ज्योतिषां स्तोमो इति** । हिशब्देनेदं हि निर्वचनं निरन्तनमीमांसकप्रसिद्धमिति सूचयति । अत आधुनिकैरित्थमनङ्गीकारात्कथमेतदिति शङ्काऽनवकाशः ॥ **अत एवेति** । राजशब्दस्यापि राजपुरुषवाचकत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ॥ **प्रत्येकमिति** । ज्योतिर्ज्योतिष्टोमशब्दयोरिति शेषः ॥ **अधिकारबलादिति** । प्रकरणबलादित्यर्थः ॥

एकदेशेति। समग्रेति च शक्यसम्बन्धोपपादनाय ज्योतिःशब्दस्य हि स्वं रूपं शब्दस्येति वचनेन स्वयमपि शक्योऽर्थः। स च समग्रो ज्योतिष्टोमशब्दो लक्ष्यस्तदेकदेशरूपो भवति। अतोऽत्र शक्यसम्बन्ध उपपद्यत इति। अत्र यद्यपि लक्षणया ज्योतिःशब्देन ज्योतिष्टोमरूपोऽर्थो ज्ञातुं शक्यत इति न शब्दलक्षणाङ्गीकाराहां। तथाऽपि निमित्ताभिधेयैक्यलाभाय शब्दलक्षणैव युक्ता। अन्यथा संज्ञाभेदप्रसङ्गेन कर्मान्तरपरत्वशङ्कापातादिति द्रष्टव्यम्। एवं दार्ष्टान्तिकेऽप्यन्नप्रमाणादिशब्दैरन्नमयादिशब्दलक्षणैव युक्ता। न प्रचुरान्नादिरूपार्थलक्षणा निमित्ताभिधेयैक्यालाभेन प्रमाणसिद्धसमाख्यात्वभङ्गप्रसङ्गात्। अन्नादिशब्दानां लक्षणया प्रचुरान्नादिपरत्वे तस्य समन्वयत्वासम्भवाच्च। योऽसौ शब्दस्य मुख्यार्थस्तत्रैव स्यात्समन्वय इत्युक्तेरित्यवगन्तव्यम्॥ प्रातिपदिकमात्रेति। वस्तुतस्त्वन्नमय इति वक्तव्यमिति भावः॥ छ॥ छ॥

॥ ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ॥ अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह॥ नासुखं लब्ध्वेति। सुखमेवेति निगमनम्॥ यो वै भूमेति। यो वै भूमा पूर्णो नारायणाख्यस्तत्सुखमनन्याधीनसुखरूपम्। अस्यातिव्याप्तिं परिहरति॥ नाल्प इति। भूमप्रसादं विना नाल्पे मुक्तजाते सुखमस्तीत्यर्थः॥ बहोर्लोप इति। बहोः परस्येष्ठेमेयसामादेर्लोपः स्याद्बहोश्च भूरादेश इति सूत्रार्थः। ततश्च बहुशब्दस्य पृथ्वादित्वेन तस्मात्पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति इमनिचो भावे विहितत्वादिति शेषः॥ नाल्प इति। अल्पशब्दस्य चापूर्णधर्मिवाचकत्वादिति भावः॥सुखदुःखेति। सुखतत्साधनरागो दुःखतत्साधनद्वेष इति विवेकः॥प्रवर्तकाविति। यद्यपि मोहोऽपि प्रवर्तकतया वक्ष्यमाणतत्सूत्रोक्तः। तथाऽपि न तस्य प्रवृत्तिहेतुत्वं स्वातन्त्र्येण किन्तु रागद्वेषानुग्राहक-

त्वेन मूढमेव हि रागद्वेषौ प्रवर्तयत इत्याशयेनेदमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ **प्रवर्तना लक्षणा इति** । प्रवर्तना प्रेरणा प्रवर्तयतीति व्युत्पत्त्या प्रवर्तकत्वमित्यर्थः । ण्यासश्रन्थो युजिति स्त्रियां युच् । तदेव लक्षणं येषां ते तथोक्ता इति न्यायसूत्रार्थः । तेन रागद्वेषमोहा इत्यपि तदुक्तं ग्राह्यम् । अतः प्रकृतसङ्गतिः । प्राण्यादित्यस्यार्थो वैदिकीमिति । अन्यादित्यस्यार्थो लौकिकीमिति ॥ छ ॥ छ ॥

॥ॐ **मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते** ॐ ॥ लक्षितमित्येतत्प्रदर्शितमिति प्रतीतिनिवारणाय व्याचष्टे ॥**असाधारणधर्मेति** ॥ **उतान्यथेति** । **सकलजीवप्रेरकत्वादिनेत्यर्थः** । इयं च शङ्का सर्वजीवप्रेरणाय हृदयगुहानिहितत्वोक्तिनिवृत्त्या दर्शिता । अपरामपि तन्निवर्त्यामाशङ्कां दर्शयति । **ब्रह्मेति** ॥**पूर्णमिति** । पूर्णं सर्ववस्तुगतमपरिच्छिन्नपरिमाणमित्यर्थः ॥अस्माकमिति । परिच्छिन्नज्ञानयोग्यानामित्यर्थः ॥ **परेषां क्लेश इति** । आनन्त्यस्य बृहत्त्वापरपर्यायस्य धर्मत्वेन धर्मिसापेक्षत्वान्न स्वरूपलक्षणत्वमत उक्तम् ॥ **सत्यमिति** । तेनापि महासामान्यमत्राभिधानात्तत्पर्यवसानायापरा व्यक्तिर्वक्तव्येत्यपेक्षायां विज्ञानमित्युक्तम् । नन्विदमयुक्तम् । सुखदुःखरागद्वेषादीनां ज्ञानप्रभेदत्वस्य गुरुणाऽभ्युपगतत्वात् । ज्ञानत्वस्यापि महासामान्यतया तत्पर्यवसानाय दुःखादिव्यावृत्तव्यक्त्यन्तरं वाच्यमित्यत उक्तम् ॥ **आनन्दमिति** । तथा च विज्ञानसामान्यालम्बनमानन्दविशेषो ब्रह्मेत्यानन्द एव बृहत्त्वादिधर्मवत्तया निरुपाधिकब्रह्मस्वरूपलक्षणं पर्यवस्यतीति परेषां विशेषलक्षणकृत्यान्वेषणक्लेश इत्यर्थः । अनन्तब्रह्मपदाभ्यामेव तत्र परिहितधर्मिस्वरूपलक्षणाभिधानसम्भवे उक्ताकाङ्क्षानुदयेनेतरवैयर्थ्यात् । आनन्देतरपदवैयर्थ्यापरिहाराच्च । वैषयिकानन्दानामनेकेषामनुभवेनानन्दपदादप्यानन्दत्वसामान्यमात्रमभिधाने वैषयिकानन्दव्यावृत्तव्यक्तिस्वरूपबोधनाय पदान्तरस्यापेक्षि-

तत्त्वप्रसङ्गाद्वेत्याशयेन क्लेश इत्युक्तम् । ब्रह्मेति च पूर्णं प्रतीतमित्युक्तशङ्कापरिहारायोक्तम् । अल्पपरिमाणमिति ॥ कार्य-कारणप्रेरकत्वेनेति । अन्यथा हृदयगुहावस्थितत्वोक्तेर्वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः ॥ नाप्यैक्येति । ब्रह्मणा सहेत्युक्तत्वादिति भावः ॥ तद्व्यक्तिस्थान इति । वैकुण्ठादावित्यर्थः । इतरत्र परब्रह्मणा सह भोगासम्भवादिति भावः ॥ सत्यकामत्वादीति । सर्वान्कामानित्युक्तिलभ्यमिति ज्ञातव्यम् । सत्यकामत्वादेर्जीवस्वरूपत्वादभिव्यक्तिरेवेत्युक्तम् । उत्तरवाक्यैरपीति । आनन्द-मयप्रकरणादुपरितनैरित्यर्थः ॥ षण्णामपीति । इदं चोत्तरवाक्यानामप्यानन्दमयप्रकरणान्तर्भावमाभिप्रेत्योति द्रष्टव्यम् ॥ आतोऽ-नुपसर्गे इति । अनुपसर्गे कर्मण्युपपदे आकारान्ताद्धातोः कप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । गोद इत्युदाहरणम् । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे सतीत्यपि ग्राह्यम् । ननु झलां जशोऽन्त इति जश्त्वे सद्यमिति भवेत्सत्यमिति तु कथमित्यत आह ॥ छन्दस्युभय-थेति । अयस्मयादीनि छन्दसीति सूत्रे वार्तिकं क्वचिदुभयमपि न भवतीति । तस्यायमर्थानुवादः छन्दसि क्वचिद्भत्वं पदत्वं चेत्यु-भयथाऽपि भवतीति । न तु सूत्रम् । अस्य सूत्रस्य तृतीयाध्यायगतस्य सार्वधातुकार्धधातुकोभयपरत्वेन षष्ठाध्यायस्थस्य च भूसु-धियो छन्दसि क्वचिद्यणादेशनिषेधापवादकत्वेन भपदसंज्ञारूपोभयाविषयकत्वाभावादिति ज्ञातव्यम् । क्वचिदयस्मयादीनि छन्द-सीत्युपपदस्य भसंज्ञायामिति पाठः । तथाऽपि तत्सूत्रस्थोक्तवार्तिकस्मरणार्थमेव सूत्रोदाहरणमिति ध्येयम् ॥ तदन्तर्गतं तत्सत्ता-दिप्रदं चेति । तद्देहान्तर्नियामको हरिश्चाकाशशब्दोक्त इत्यादिना सृष्टिप्रकरणे भगवत्सृष्टेरपि वक्ष्यमाणत्वेन तदुपयोगकथनार्थमिति ज्ञातव्यम् ॥ अस्तेः श्नमन्तस्येति । अत्र श्नसोरल्लोप इत्यकारलोपो द्रष्टव्यः ॥ प्राणान्ति प्रवर्तन्त इति । अन चेष्टायामिति

धातोरिति भावः ॥ जीवन्ति चेति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । यथोक्तम् । क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकैकोऽर्थः प्रदर्श्यते । प्रयोगतोऽनुगन्तव्या अनेकार्था हि धातव इति । नन्वेवमानन्दमयप्रकरणमनन्तत्वस्योपपादकमित्ययुक्तम् । को ह्येवान्यादित्यादिवाक्यस्य तद्गतत्वाभावादित्यत आह ॥ उक्तं चैतदिति । एवमुत्तरवाक्यानामप्यनन्तत्वोपपादकत्वमपिशब्देन पूर्वमुक्तं नानन्दमयप्रकरणमात्रस्येत्यर्थः । ये प्राणं ब्रह्मोपासत इत्यादिनेत्यत्रादिपदेनानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कदाचन । विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान्कामान्समश्नुते । अभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयं गतो भवतीति वाक्यानां सङ्ग्रहः ॥ विधेयमितीति । तेनात्मत्वेनाप्रस्तुतस्य कथमात्मशब्देनानुवाद इति शङ्काऽनवकाशः ॥ त्रैविध्यस्येति । प्रादुर्भावो हरेर्जनिरित्यादिना सृष्टेः प्रादुर्भावाभिमानस्वरूपलाभरूपत्रैविध्यस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ उक्तविधयेति । भूतं भूताभिमानी चेत्याद्युक्तविधयेत्यर्थः ॥ अयतेर्गत्यर्थत्वादिति । अयगतावित्यस्मादुण्प्रत्यये उपधावृद्धौ चायुरिति रूपमिति भावः । नन्वगेत्यत्र कथमुपपदाकारलोपः । न चानिरुक्तत्वेन पृषोदरादित्वाद्वर्णनाश इति वाच्यम् । प्रकृतिप्रत्ययसन्निधानादेव वर्णनाशादेस्तत्र व्याख्येयत्वात् । प्रकृते च धातुना व्यवधानेन सन्निधानाभावादित्यत आह ॥ तत्सन्नियोगेनेति । तथा च साक्षात्प्रत्ययसन्निधानाभावेऽप्युपपदविशिष्टधातोः प्रत्ययविधानात् । प्रत्ययसन्नियोगमात्रेण वर्णनाशोपपत्तिरिति भाव इत्याहुः । वस्तुतस्तु काशिकायाम् अन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्यत्र दृशिग्रहणं क्विबन्ते विध्यन्तरोपलक्षणार्थमित्युक्तत्वेनोणादिवृत्तौ क्विब्वचिप्रच्छीत्यत्र क्विपः पूर्वं निर्देश इष्टसम्पादनार्थ इत्युक्तत्वेन च क्विप्प्रत्ययस्येष्टसम्पादकत्वमभिप्रेत्य तत्सन्नियोगेनेत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । अत्रालोन्त्य-

परिभाषयोपपदान्तस्यैव लोपो द्रष्टव्यः ॥ आङ्पूर्वस्येति । क्विप्प्रत्यये सतीति ग्राह्यम् ॥ धातुलोप इति । धात्वन्ताकारलोप इत्यर्थः । तथा चाप इति प्रतिपादकनिष्पत्तिरिति भावः ॥ पृथु विस्तार इति । अस्माद्बाहुलिके षिवन्प्रत्यये तस्य च कित्त्वविवक्षया गुणाभावे षित्वेन ङीषि च सति पृथिवीति रूपमिति भावः ॥ कर्मण्याधिकरणे चेति । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्योऽधिकरणे कारके किप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिरित्युदाहरणम् । तथा च दाधाघ्वदाविति घुत्वादस्मादधिकरणे क्विप्प्रत्यये कित्त्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपे ओषधीति रूपमिति भावः । अधिकरणे शेतेरिति सूत्रम् । यद्यप्यस्य सूत्रस्याधिकरणे सुप्युपपदे शेतेर्धातोरच्प्रत्ययो भवतीति काशिकायां व्याख्यानं कृतं खशय इति चोदाहृतम् । तथा चानेन पुरिशय इत्येव स्यान्न पुरुश इति । तथाऽप्यस्याधिकरणे सुप्युपपदे शेतेर्धातोर्डप्रत्ययो भवतीत्यप्यर्थमभिप्रेत्यात्रोदाहरणमिति ज्ञातव्यम् । अत एवैतत्सूत्रव्याख्यावसरे काशिकायां गिरौ डश्छन्दसीत्युक्तं गिरिश इति चोदाहृतम् । तत्र गिराविति वैदिकप्रयोगसिद्धाधिकरणसामान्योपलक्षणादविरोधः ॥ कारणत्वेनेति । कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेरित्यत्राकाशादिष्ववान्तरकारणत्वेन स एव स्थितः । यथाव्यपदिष्टस्यैव परस्य य आशे तिष्ठन्नित्यादिना आकाशादिषूक्तेरित्युपपादयिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ अनेकार्थतायाश्चेति । समाकर्षादित्यादिनेति शेषः ॥ प्रकृतसर्वात्मकत्वेति । आकाशादिशब्दैः प्रकृतं यच्चतुर्विधाकाशादिकं तस्य सर्वस्याप्यन्तरसमयत्वमुच्यत इति प्राप्तमित्यर्थः ॥ प्रकाशवच्चेतीति । प्रकाशवच्चावैय्यर्थ्यमिति सूत्रेण यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णमित्यादिश्रुतीनामवैय्यर्थ्याय लोकविलक्षणविग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ प्राणमयज्ञानान्मोक्ष इति ।

तथा चानेन प्राणस्य ब्रह्मत्वे निश्चिते तत्प्रायपाठविरोधलक्षणबाधकसद्भावाल्लक्षणाश्रयणं युक्तमिति सूचितम् । क्वचिदन्नमयज्ञानान्मोक्षः श्रूयत इति पाठः । स प्रामादिकः । अत्र यद्यपि सर्वं वै तेऽन्नमाप्नुवन्तीत्यन्नमयज्ञानान्मोक्षः श्रूयत इत्येवं बाधकं वक्तुं युक्तम् । तथाऽपि तस्य लौकिकान्नप्राप्तिपरतयाऽपि सावकाशत्वसम्भवात्तत्परित्यागेनैवमुक्तमित्यवधेयम् ॥ **न च शरीरपरिग्रह इति** । अन्नमयप्रकरण इति शेषः । प्रायपाठविरोधापत्तेरिति भावः ॥ छ ॥ छ ॥

॥ ॐ **भेदव्यपदेशाच्च** ॐ ॥ ननूक्तवाक्यप्राबल्यान्यथाऽनुपपत्तिपराहता भेदव्यपदेशा इत्याशङ्क्य निराकरोति ॥ **यदुक्तं वाक्येति** ॥ **ततो न जीव इति** । जीवस्य ब्रह्मणोऽत्यन्तभिन्नत्वेन ब्रह्मसाधकानां ब्रह्मशब्दादीनां जीवे कथमप्यवृत्तेरित्यर्थः ॥ छ ॥ छ ॥

॥ ॐ **कामाच्च नानुमानापेक्षा** ॐ ॥ **तथा च कथमिति** । निरुपाधिकरूपस्यैव परमात्मत्वादिति भावः । निर्दोषोपपत्तिरूपानुमाया यथार्थज्ञानकरणत्वमस्त्येवेति तदभावसाधने बाध इत्यत उक्तम् ॥ **अनुमानत्वेनेति** ॥ **इति साक्षीति** । इत्यनुमानद्वयं साक्षिप्रत्यक्षविरुद्धमित्यर्थः । अतीन्द्रियजडस्य पक्षत्वे चैतन्यकार्यस्य सर्वथाऽप्यनुपलम्भादिति वक्ष्यमाणहेतोरसिद्धिरित्यत आह ॥ **घटादिकमिति** । गूढाभिसन्धिराह ॥ **नन्वत्रेति** । अत्र ज्ञानानाश्रयत्वाद्युक्तसाध्याविषये प्रतिज्ञावाक्यं कीदृशमित्यर्थः । अभिसन्धिमुद्घाटयति ॥ **तर्हीति** । चेतनशब्दपर्यायात्मशब्दाज्ज्ञानाश्रयस्यैव प्रतीतेः । आकाशशब्दस्य निबिडावयवरूपावकाशवाचकत्वादिति भावः । नन्वेवमविशेषोऽसिद्ध इत्यत आह ॥

समभ्रोति । अत्र विमतिविषयतावच्छेदकाज्ञाने विमतिविषयत्वस्यैव ज्ञातुमशक्यत्वेनावश्यकतया विमतिविषयतावच्छेदकरूपेणैव पक्षनिर्देश उचितः । विमतिविषयतावच्छेदकं चात्र स्वभोगायतनशरीरत्वम् । तथा च मद्भोगानायतनानि शरीराणि मद्भोगायतनानीति प्रतिज्ञायां व्याघातः सम इत्यर्थः । ननु नात्र व्याघातः । मच्चेतनाश्रयशरीराणीति वा मदिन्द्रियानाश्रयशरीराणीति वा मद्भोगायतनत्वेनाभिमतानि शरीराणीति वा पक्षनिर्देशसम्भवादित्यत आह ॥ तत्परिहारोऽपीति । अत्राप्यात्मत्वजातिमान्वा सुखाद्याश्रयो वा ज्ञानाश्रयत्वेनाभिमतो वेति पक्षनिर्देशसम्भवान्न व्याघात इति तादृशपरिहारोऽपि तुल्य इत्यर्थः । एवं शब्दसमवायिकारणमित्यादिरूपेण पक्षनिर्देशेनाकाशपक्षकानुमानेऽपि व्याघात इत्यवधेयम् । ननु नास्मदनुमानानां प्रमाणविरोधो भिन्नविषयत्वात् । भेदप्रमाणानि हि मिथ्याभेदविषयकाणि । अनुमानानि तु पारमार्थिकाभेदसाधकानीत्यत आह ॥ यदत्र वक्तव्यमिति । समीपे सहभोगस्य मुक्तित्वेनोक्तितोऽसकृत् । भेदो जीवेशयोर्मिथ्येत्येव मिथ्या स्वयं भवेदित्यत्र जीवपरमात्मभेदस्यापि पारमार्थिकत्वं वक्ष्यते । अतो विरोधस्तदवस्थ इत्यर्थः । यद्वा । नैक्यानुमानान्युक्तानुमानतुल्यानि सहकृतत्वादित्यत आह ॥ यदत्रेति । उपरिष्टात्पृथगधिकरणे सर्वासामैक्यश्रुतीनां भेदपरत्वमेव वक्ष्यते । तथा चैक्यानुमानानां केवलानुमानत्वमेवेत्युक्तानुमानविशिष्टतोपपन्नेति भावः ॥ स्वरूपेणेति । अभेदत्वेनेत्यर्थः । तथा चाभेदप्रकरणविशेषविषयो नेत्येव निराकृतम् । अभेदो नेति निराकरणं क्वापि न कृतं स्यादिति भावः ॥ आपातप्रतीतभाष्येति । आपातप्रतीता या भाष्यादिकरीतिस्तयेत्यर्थः । तथा हि । भाष्ये अत एव चोपमेत्यत्र चशब्देन भेदं दर्शयतीत्युक्तत्वात् साक्षादेव भेदपरत्वम् । अम्बुवदग्रहणादित्यत्र भगवद्भक्त्या

तत्साद‍ृश्यं सम्यगभिव्यज्यत इत्युक्तत्वात् । वृद्धिह्रासभाक्त्वमित्यत्र एवं भक्त्यादिविशेषाङ्गीकारादीश्वरस्य ब्रह्मादीनन्यान्प्रति सामञ्जस्यं भवतीत्युक्तत्वात् । परमत इत्यत्र यतोऽलौकिकत्वात्परमेव ब्रह्मानन्दादिकमिति वचनाद्भेदकधर्मोक्त्याऽभेदपरत्वमापाततः प्रतीयते । वस्तुतस्त्वेषां सूत्राणां तत्त्वप्रकाशिकोक्तरीत्याऽर्थान्तर एव तात्पर्यमिति ॥ छ ॥ छ ॥

॥ ॐ **अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति** ॐ ॥ ॥ **वाक्यान्तरोक्तानामिति** । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया मे शुद्ध्यन्तामिति वाक्यान्तरोक्तानामित्यर्थः ॥ **शब्दान्तरन्यायेनापीति** । संज्ञाभेदन्यायेनेत्यर्थः । संज्ञाभेदन्यायस्त्वित्थम् । ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य श्रूयते । अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरथैष सर्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेति । तत्र संशयः । किं प्रकृतमेव ज्योतिष्टोमं ज्योतिरादिशब्दैरनूद्य सहस्रदक्षिणाख्यो गुणो विधीयते । उत कर्मान्तराण्येतन्नामान्येव दक्षिणानि विधीयन्त इति । पूर्वपक्षस्तु प्रकृतमेव ज्योतिष्टोममनूद्य तत्र गुणो विधीयत इति । ज्योतिष्टोमप्रकरणात् । अन्यथा प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम् । एतच्छब्दस्य पूर्वप्रकृतवाचित्वाच्चेति । सिद्धान्तस्तु । गुणविशिष्टं कर्मान्तरमिति । न च तत्र प्रमाणाभावः । निर्बाधभिन्नसंज्ञाया एव मानत्वात् । न च प्रकरणविरोधः । अथशब्देन प्रकरणविच्छेदात् । न चैतच्छब्दायोगः । तस्य सन्निहितमात्रपरत्वात् । सन्निधानस्य चातीत इवागामिन्यपि सम्भवात् । आगामिसन्निहितश्च ज्योतिःशब्दार्थः । स च ज्योतिःशब्दोऽतीतमपरामृशन् अपूर्वसंज्ञारूपत्वान्नूतनं किञ्चित्कर्माभिधत्ते । अतोऽत्र संज्ञया कर्म भिद्यते ॥ **एवं विश्वज्योतिःशब्दादपीति** ॥ **आनन्दमयाश्रयतयेति** । तथा चात्र पुच्छपदमाश्रयलक्षकमिति भावः ॥ **नन्वन्नमयादीनामेवेति** । अन्नमयादिप्रकरणेऽन्न-

मयादिपुच्छत्वेनोक्तानि यथा न स्वप्रधानानि तथेत्यर्थः ॥ भावाभावशङ्केति । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् इति वाक्योक्तेत्यर्थः ॥ प्रियाद्यवयवयोगशारीरत्वाभ्यामिति । तस्य प्रियमेव शिर इत्यादिनाऽऽनन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगः कथ्यते। तथा तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येत्यनेन तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैष एव शारीर आत्मा य एष आनन्दमय इति विज्ञानमयशरीरत्वमुच्यते । तद् इदं च सविशेषे सम्भवति न निर्विशेष इति भावः ॥ गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति । यथा ह्यग्नीषोमीये पशावेकपाशकेऽदितिः पाशान्प्रमुमोक्त्वेतानित्यदितिः पाशं प्रमुमोक्त्वेतमिति च मन्त्रौ श्रुतौ । तत्र च बहुवचनवान्मन्त्रः । किं प्रकरणादुत्कृष्टव्यो न वेति विषये बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वादुत्कर्षे प्राप्ते विशेष्यप्रधानभूतपाशवाचिप्रातिपदिकस्याग्नीषोमीये समवेतार्थत्वात्तदनुरोधेन बहुवचनं पाशगुणत्वेन तद्विशेषणभूतबहुत्ववाचकमन्याय्यया लक्षणया पाशावयवान् लक्षयतीति नवमे निर्धारितम् । विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्यात्समत्वाद्गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदेशत्वादिति । उत्कर्षोऽनुत्कर्षो वेत्यस्यां विप्रतिपत्तौ पाशं पाशानिति च मन्त्रयोर्विकल्पः स्यात् । पाशप्रातिपदिकस्योभयत्र समत्वात् गुणे प्रत्ययार्थे त्वन्याय्यकल्पना न तद्बलान्मन्त्रोत्कर्षः । प्रत्ययस्य पदैकदेशत्वात्प्रातिपादिकपारतन्त्र्येणोत्कर्षकत्वायोगादिति सूत्रार्थः । एवमिहापि प्रधानश्रुतिविरोधे गुणभूतसूत्राण्यध्याहारादिभिर्नेयानि । तथा चाचार्यशबरस्वामी वर्णयाम्बभूव । लोकेष्वर्थेषु प्रसिद्धानि पदानि तानि सति वेदाविरोधसम्भवे तदर्थान्येव सूत्रेष्वित्यवगन्तव्यानीति । तथा हि । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते । उत स्वप्रधानत्वेनेति विषये पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्ते उच्यते ॥ ॐ आनन्दमयोऽभ्यासात् ॐ ॥ आनन्दमयेत्यादिवाक्ये

यद्ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मपदप्रतिपाद्यं तत्स्वप्राधान्येनैव। असन्नेव स भवतीत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात्॥ ॐ विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॐ॥ अत्र विकारशब्दोऽवयवशब्दोऽभिप्रेतः। पुच्छमित्यवयवशब्दान्न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति चेन्नायं दोषः। प्राचुर्याद्प्यवयवशब्दोपपत्तेः। प्राचुर्यं प्रायापत्तिः। अवयवप्राये वचनमित्यर्थः। अन्नमयादीनां हि शिरआदिपुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिरआदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वा अवयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह। नावयवविवक्षया यत्कारणमभ्यासादिना स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम्॥ ॐ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॐ॥ सर्वस्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते। इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्चेति। न च कारणं स्वविकारस्यानन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयव उपपद्यते॥ ॐ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॐ॥ यत्सत्यं ज्ञानमित्यादिना मन्त्रवर्णेन ब्रह्मोक्तं तदेतदुपायभूतेन ब्राह्मणेन स्वप्राधान्येन च गीयते। ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति। अवयववचनत्वे त्वस्य मन्त्रे प्राधान्यं ब्राह्मणे त्वप्राधान्यमित्युपायोपेययोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति॥ ॐ नेतरोऽनुपपत्तेः ॐ॥ इतश्च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रोक्तं ब्रह्म परमात्मा नेतरो जीवः। कस्मादनुपपत्तेः। ब्रह्म पुच्छं हि प्रकृत्यश्रूयते। सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत स तपस्तप्त्वा इदꣳ सर्वमसृजत यदिदं किञ्चेति प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः। सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते॥ ॐ भेदव्यपदेशाच्च ॐ॥ इतश्च ब्रह्म पुच्छमित्यत्रोक्तं ब्रह्म न संसारि। यस्माद्ब्रह्म पुच्छमित्यधिकारे रसो वै सः रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति। जीवब्रह्मणी भेदेन व्यपदिशति। न हि लब्धैव

लब्धव्यो भवति ॥ ॐ **कामाच्च नानुमानापेक्षा** ॐ ॥ ब्रह्म पुच्छाधिकारे सोऽकामयतेति कामयितृनिर्देशान्नानुमानिकमपि साङ्ख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं ब्रह्मत्वेन कारणत्वेन चापेक्षितव्यम् ॥ ॐ **अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति** ॐ ॥ इतश्च न प्रधाने जीवे वाऽयं ब्रह्मशब्दः । यस्मादस्मिन्ब्रह्मणि प्रकृते प्रबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योगं शास्ति । तदात्मना योगस्तद्योगस्तद्भावापत्तिर्मुक्तिरित्यर्थः । तं तद्योगं शास्ति शास्त्रम् । यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतेऽथ सोऽभयं गतो भवतीत्यादि । तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते । न प्रधानजीवयोः परिग्रहे । तस्मादिदं ब्रह्म परमात्मेति । ननु तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति सूत्रमापितसमासे सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञायां द्विगुरेकवचनमित्येकवचने द्विगोरिति ङीपः प्राप्तौ पञ्चस्वरूप्या इति वक्तव्ये कथं पञ्चस्वरूपाणामित्युक्तमित्यत आह ॥ **विशेषणसमास इति** ॥ **तद्धितार्थादीति** । तथा च न तद्धितार्थोत्तरपदेत्यादिनाऽत्र समासप्राप्तिः । येनोक्तरीत्या प्रयोगप्रसङ्गः । किन्तु विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यनेनेति भावः । अत्र समाहारविवक्षया द्विगुत्वमङ्गीकृत्य पात्रादित्वेन न समाधानं कृतम् । तथात्वेऽप्येकवचनप्रसङ्गेन बहुवचनानुपपत्तेरित्यवगन्तव्यम् ॥ **मतुवसोरिति** । मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य रुरित्ययमादेशो भवति । सम्बुद्धौ परतश्छन्दसि विषय इति सूत्रार्थः । प्रकृतमेवोदाहरणम् ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति** । प्राप्यत्वेन मयट्प्रोक्तेर्न तत्राप्यन्यदुच्यत इत्यादिनेति शेषः ॥ **मनोमयश्लोक इति** । यतो वाचो निवर्तन्त इति मनोमयश्लोके मनःप्रशंसाभावेनोक्तं सङ्गत्ययोगादित्यर्थः ॥ **अथवाऽस्यापीति** । अन्ततः परमे व्योमन् प्रतिष्ठितेति व्याख्याने सर्वस्या अपि विद्यायाः साक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वं न लभ्यते । अतोऽनिश्चितार्थतयेदमपि वाक्यं तद्विद्या-

गतान्यवाक्यसमानयोगक्षेमम्। यद्युक्तविचारेणेतरवाक्यानि साक्षात्प्रतिपादकानि। तर्हीदमपि वाक्यं तेषां साक्षाद्ब्रह्मविद्यात्वप्रतिपादकं भविष्यति। नान्यथा। उक्तरीत्या सावकाशत्वादावश्यकत्वादितरवाक्यानामेव साक्षात्प्रतिपादकतासिद्ध्यर्थं युक्त्युपन्यासः कृत इति भावः॥ **किमनेन व्यभिचारश्चोद्यत इति**। यद्यत्प्रश्नोत्तरत्वेनोच्यते तत्तदेवेति सामान्यव्याप्त्यभिधान इत्यर्थः। आप्तत्वमुपपादयति॥ **विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानं हीत्यादिना**। श्रोतृप्रसङ्ग्यन्यतरानुकूल्याभावव्याप्तं लोके विप्रलम्भकत्वम्। इह तदुभयानुकूल्यसत्त्वाद्व्याप्यस्य विप्रलम्भकत्वस्याप्यभाव इत्याह॥ **अविप्रलम्भकत्वं चेति**। पितृत्वादित्यनेन वक्तृप्रेमास्पदत्वस्य भृगोरित्यनेन श्रोतुस्तत्त्वज्ञानयोग्यत्वस्य चोपपादनेन श्रोत्रानुकूल्योपपादनमिति द्रष्टव्यम्। तदेव हेत्वनन्तरं दर्शयति॥ **अत्रापि विज्ञानमिति**॥ **एतदुक्तमिति**। अन्यथा पृथक् सृष्ट्यादिप्रतिपादकवाक्यान्युदाहृत्य प्रदर्शयेदिति भावः॥ **क्वचिदन्यत्रानुक्तावापेनेति**। यथा पूर्वानुवाकेऽनुक्तस्य चक्षुरादेरुत्तरानुवाके आवापः प्रक्षेपः। अन्यत्रोक्तोद्वापो यथोत्तरानुवाके उक्तस्य चक्षुरादेः पूर्वानुवाके उद्वापस्त्यागः। क्वचिदुभयथा यथोत्तरानुवाक एवान्यत्रानुक्तस्य चक्षुरादेरावापः। अन्यत्रोक्तविज्ञानानन्दयोरुद्वापश्च। क्वचित्सामग्र्येणेत्यस्य वाधूलशाखैवोदाहरणम्। तस्य परेण स्वयमेवेति वेदसूत्रयोर्विरोधे गुणं त्वन्याय्यकल्पनेति सूत्राणां कथञ्चिद्योज्यत्वादिति तेनोक्तत्वादिति भावः। मिथ्याभूतं जीवात्मपरमात्मभेदमिति तद्ग्रन्थार्थानुवादो न वाक्यानुवाद इति द्रष्टव्यम्॥ **आनन्दमये प्राचुर्यार्थत्वमिति**। तथा च प्रायपाठविरोध इति भावः॥ **यदत्र नियामकमिति**। मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकारः। अन्नमयादिष्वान्तरस्यान्यस्य श्रवणेऽप्यानन्दमये तदभाव इत्यादिकमित्यर्थः॥

प्राणेवेति । पञ्चकोशत्ववादिव्याख्यानानुवादसमय एवेत्यर्थः । ननु न प्रायपाठोऽस्ति । येन तद्विरोध इत्याशङ्कते ॥ ननु प्राणमय एवेति । इदमुपलक्षणम् । मनोमय इत्यपि ग्राह्यम् । चतुर्भिरन्नमयादिपदैर्देहमनोप्राणबुद्धिरूपाश्चत्वारः कोशा अभिधीयन्त इति मयाऽङ्गीक्रियते । एवं च देहस्यान्नविकारत्वेऽपि न प्राणमनसोः प्राणमनोविकारत्वं सम्भवति । आत्माश्रयत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ अधिकदोष इति । मयटा पदार्थत्रयकल्पनादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । विज्ञानमयेऽपि स्वार्थिकत्वकल्पनाप्रसङ्गः । न च विज्ञानमये मयट्सम्बन्धार्थो वैय्यर्थ्याद्प्यमुख्यार्थस्य ज्यायस्त्वादिति वाच्यम् । अन्नमये विकारार्थः प्राणमयमनोमययोः स्वार्थिको विज्ञानमये सम्बन्धार्थ आनन्दमये प्राचुर्यार्थ इति वैरूप्यप्रसङ्गात् । न च प्राणमयादावपि सम्बन्धार्थता । प्राणादेः प्राणादिसम्बन्धाभावात् । प्राणशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वे तु परं परमात्मपरत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वधिकरणोपक्रमे गुणिसामान्यवाचिनां गुणवाचिनां च प्रथममाह देवोऽन्वयमित्यत्रैतदधिकरणसमन्वेतव्यशब्दविभाजकोपाधेरुक्तत्वादध्यात्मगादिशब्दानां च तदनाक्रान्तानामत्र समन्वये तद्विरोध इत्यत आह ॥ अत एव नाधिकरणेति । अध्यात्मगादिशब्दसमन्वयस्याधिकरणसिद्धान्तन्यायेन सिद्धत्वस्यात्रोक्तत्वादेवेत्यर्थः । तथा चोक्तोपाधिः साक्षादधिकरणार्थविवक्षयाऽध्यात्मादिवाचिशब्दसमन्वयस्तु आनुषङ्गिक एव प्रदर्शितोऽतो न विरोध इति भावः । अधिभूतविषयैरित्यत्राधिभूतपदेन भौतिकमपि ग्राह्यम् । अन्नौषध्यादिभिरित्यत्राकाशादिशब्दा अपि ग्राह्याः । ननूभयोरपि शास्त्रेतरप्रमाणेनाप्रसिद्धिः शास्त्रेण प्रसिद्धिश्च विशिष्टा । तथा च कथं जगज्जन्मादिकारणत्वं साधकं गुणपूर्णत्वं वा साध्यम् । प्रसिद्धस्यैवाप्रसिद्धसाधकतया दृष्टत्वादित्यत आह ॥ विघूतं चैतादिति ।

अनयोर्मध्ये एकस्य साधकत्वमपरस्य साध्यत्वं चेत्येतत् गुणपूर्णतायाः श्रुतिप्रसिद्धताया असम्भावनाशङ्काग्रस्तत्वात् पूर्वमप्रसिद्धमेव । जगज्जन्मादिकारणत्वं तु श्रुतिप्रसिद्धं युक्त्याऽप्यनुगृह्यत इति नाप्रसिद्धम् । सकलगुणपूर्णतायां तु युक्तिर्जगज्जन्मादिकारणत्वमेवेत्येतदेव साधकतया व्यक्तमिति जन्माधिकरणे विवृतमित्यर्थः ॥ अतिव्याप्तिश्च स्यादिति । एकैकगुणस्यैवात्र लक्षणतया विवक्षितत्वात्तच्छब्दार्थगुणवत्यन्यस्मिन्नतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः ॥ तदाधिक्यमिति । योगरूढिलाभेन मुख्यार्थत्वस्याधिक्यादित्यर्थः ॥ रूढमेवेति । अत्रैवकारेण रूढ्ययोगो व्यवच्छिद्यते । न तु योग इति ज्ञातव्यम् । यस्य शब्दस्य यत्रार्थे बहुलातिप्रयोगः स तत्र रूढ इति सामान्यव्याप्तिमभिप्रेत्य हेतुगतविशेषणयोः कृत्यं दर्शयति ॥ प्रयोगवत्त्वमित्यादिना ॥ तत्रापि रूढिसद्भावेनेति । नन्वत्र साध्यतयाऽभिप्रेता रूढिः किं प्रयोगबाहुल्यरूपा किंवाऽखण्डशक्त्या प्रतिपादकत्वरूपाऽन्या वा काचित् । नाद्यः । साध्याविशेषप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । रूढोपचारलक्षणयोः सपक्षत्वोक्त्यसम्भवात् । तत्राखण्डशक्तेः केनाप्यनङ्गीकारात् । नान्त्यः । तदनिर्वचनात् । तस्मात्कथमेतदिति चेत् । उच्यते । स्वस्वजातीयवृत्त्यन्तरापेक्षया शीघ्रप्रतिपादकत्वरूपैव रूढिरत्र साध्यतयाऽभिप्रेता । इयं च योगरूढिरूढोपचारादिसाधारणी । तथा हि । योगापेक्षया रूढेः केवलोपचारलक्षणापेक्षया रूढोपचारलक्षणयोश्च शीघ्रोपस्थापकतारूपत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । योगस्यावयवार्थप्रतीतिमपेक्ष्य केवलोपचारलक्षणयोश्च प्रयोजनमपेक्ष्य विलम्बेनोपस्थापकतारूपत्वान्न शीघ्रप्रतिपादकतारूपत्वम् । न चैतद्ग्रन्थस्वारस्याद्रूढोपचारलक्षणयोरप्यखण्डशक्तिरूपैव रूढिर्ग्रन्थकृदभिमतेति कुतो न कल्पनीयामिति वाच्यम् । रूढ्यां गौण्यां लक्षणायां चाभिधातुल्यत्वेन प्रयोजनानपेक्षणादिति

चतुर्थपादीयसुधायामभिधातुल्यत्वोक्तिविरोधात्। न चैवं यथा रूढलक्षणा लक्षणामात्राद्गूढगौणी च गौणीमात्रात्प्रयोगप्राचुर्येण भिद्यते। तथा प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षत्वाद्रूढिमात्रात्प्रयोगबाहुल्येन योगमात्राच्च भिन्ना तृतीयेयं वृत्तिरिति चतुर्थपादीयसुधायां प्रयोगप्राचुर्यस्यैव भेदकतोक्तिविरोधः। तत्रोक्तं रूढ्यनुमापकप्रयोगप्राचुर्यमपि भेदकम्। न तु तदेवेत्याशयात्। ननु रूढयोगरूढोपचाररूढलक्षणानां पृथक् वृत्त्यन्तरतया न्यायविवरणादावुक्तत्वेन कथं तत्र रूढिसद्भाव इत्यत आह॥ **समाहारवृत्तयो हीति।** वृत्तिद्वयसमाहाररूपत्वमेव तासां न वृत्त्यन्तररूपत्वमित्यर्थः। अत्र च न हि योगरूढ्योः समाहारो योगरूढिरिति ब्रूम इत्यादिचतुर्थपादीयसुधया यथा न विरोधस्तथा तत्रैव वक्ष्यामः। न च योगरूढेः कथञ्चिद्वृत्तिद्वयसमाहारसम्भवेऽपि रूढोपचारलक्षणयोर्न तत्सम्भवः। यतस्तत्र मुख्यार्थसादृश्यं तत्सम्बन्धं वा निमित्तीकृत्य वृत्तिरेकैवेति वाच्यम्। शीघ्रोपस्थापकतारूपस्य वृत्त्यन्तरस्यापि तत्रानुभूयमानत्वादिति पूर्वमेवोक्तत्वादिति॥ **टिड्ढाणञित्यादिनेति।** टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरप इति सूत्रस्यायमर्थः। टिदादिभ्योऽनुपसर्जनेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रियां ङीप् स्यादिति। उदाहरणानि तु। कुरुचरी। सौपर्णेयी। ऐन्द्री। औत्सी। ऊरुद्वयसी। ऊरुदघ्नी। ऊरुमात्री। पञ्चतयी। आक्षिकी। लावणिकी। यादृशी। इत्वरी। आढ्यङ्करणीति क्रमेण द्रष्टव्यानि। तथा च वैदिकशब्दस्य ठगन्तत्वात्। अनेन सूत्रेण ङीपि कृते आक्षिकीतिवद्वैदिकीति भाव्यमिति भावः॥ १-१-६॥ छ॥ छ॥

॥ ॐ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॐ॥ **यथोक्तं भाष्य इति।** स चेन्द्रो राजा सप्त युञ्जतीत्यादिभिरन्यः प्रतीयत इति

तत्रोक्तेरिति भावः ॥ **अन्य इति** ॥ **तावत्प्राप्तमिति**। अत्र यद्यपीन्द्रादिषु निर्धारित एक एवेति न पूर्वपक्षः। अनेकप्रापकसद्भावे निर्धारणायोगात् । तथाऽप्यनिर्धारितो यः कश्चिदिति वा सर्वेऽपीति वा पूर्वपक्षः । अत एवात्रान्य इत्येकवचनम् । उत्तरत्र चान्येषामित्यादिबहुवचनं श्लिष्टमिति ज्ञातव्यम् । न चाद्ये निर्धारणाभावे पूर्वपक्षस्य सन्देहादविशिष्टता । द्वितीये चान्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामिति श्रवणेनानेकेश्वरापात इति वाच्यम् । अन्तस्थः परमात्माऽन्यो वेति सन्देहेऽन्य एवेत्येकावधारणेन प्रवृत्तस्य पूर्वपक्षस्य सन्देहाद्विशिष्टत्वात् । सोऽन्य इन्द्र एवेत्यवधारणं तु नास्ति । इन्द्रादिप्रापकानां बलाबलानिश्चयात् । द्वितीयपक्षोक्तदूषणं तु न च स्वतन्त्रानवधिकैश्वर्यादिकमन्येषां विरुद्धमित्याशङ्क्येदानीं परमेश्वरात्मकत्वादित्यादिना पूर्वपक्षी स्वयमेव परिहरिष्यतीति नात्र काचिदनुपपत्तिः । चन्द्रिकायां तु । इन्द्रादिषु निर्धारित एक एवेत्यपि पूर्वपक्ष एतत्सुधायामभिप्रेततया वर्णितः । एतच्च पूर्वपक्षत्रयं सुधायामभिप्रेतमित्युक्तत्वात् । अनन्तराधिकरणसङ्गतिं सूचयितुमाह ॥ **अन्नं ब्रह्मेत्यादीति** । तथा चातीताधिकरणसिद्धान्तन्यायेनैतदधिकरणपूर्वपक्षोत्थानादनन्तरताऽस्येति भावः ॥ **तदन्नौषध्यादीति** । अनेन पूर्वाधिकरणवैषम्येन पूर्वपक्षोत्थानादप्यनन्तरसङ्गतिः सूचितेति ज्ञातव्यम् । त्वष्टृब्रह्मप्रजापत्यादिष्वपीदृशी श्रुतिरस्तीत्याशयेनाह ॥ **एवंजातीयकेति** । व्याघ्रातमुपपादयितुं मीमांसकोक्तमेकवाक्यत्वं दर्शयति ॥ **यथोक्तमर्थैकत्वादिति** । दर्शपूर्णमासयोराम्नायते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति । अयं मन्त्रः किमेकवाक्यमुत भिन्नं वेति संशये एतानि वाक्यानि भिन्नानि भवितुमर्हन्ति । कुतः एकनियामकस्य दुर्बोधत्वात् । अर्थैक्यं वाक्यैक्ये प्रयोजकमिति चेन्न । एकस्मिन्पदेऽतिव्याप्तेः । पदसमू-

हस्य वाक्यत्वे समूहानामत्र बहूनां सम्भवात् वाक्यभेद इति प्राप्तेऽभिधीयते। यद्विभागे साकाङ्क्षमविभागे चैकार्थं तदेकवाक्यमिति प्रयोजकस्य बोद्धुं शक्यत्वान्नैकत्वं नियामकं दुर्बोधम्। अत्र विभागे साकाङ्क्षमित्येवोक्तेऽतिव्याप्तिः स्यात्। स्योनं ते सदनं करोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि। तस्मिन्सीदामृते प्रतितिष्ठ व्रीहीणां मेध सुमनस्यमान इत्यत्र तस्मिन्नित्यादिपदसमूहस्य विभागे सति प्रकृतवाचितच्छब्दार्थनिर्णयाय पूर्वपदे समूहसाकाङ्क्षत्वमस्ति। अतस्तद्व्यवच्छेत्तुमेकार्थमित्युच्यते। न हि तत्रैकार्थत्वमस्ति। पूर्वसमूहस्य सदनकरणमर्थः। उत्तरसमूहस्य पुरोडाशप्रतिष्ठापनम्। स्योनं समीचीनम्। सुशेवं सुष्ठु वन्दितुं योग्यम्। मेध सारभूतपुरोडाशेत्यर्थः। अत्र द्वयोः समूहयोर्वाक्यद्वयत्वमुभयवादिसिद्धम्। तदेतदेकार्थमित्यनेन व्यावर्त्यते। एकार्थमित्येवोक्तेऽतिव्याप्तिः। भगो वां विभजतु पूषा वां विभजतु इत्यनयोर्भिन्नमन्त्रत्वेन सम्मतयोः पदसमूहयोस्तात्पर्यविषयस्य द्रव्यविभागरूपस्यार्थैक्यात्। तद्व्यवच्छेत्तुं विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तम्। प्रकृते त्वग्नये जुष्टमित्यादिपदसमूहे पृथक्कृते पूर्वो देवस्य त्वेति समूहः साकाङ्क्षो भवति। एकीकृते तु कृत्स्नस्यैक एव निर्वापोऽर्थः। एवमेव वाक्यत्वनिर्णये तेनानियतपरिमाणस्य यजुषोऽवसानं निश्चेतुं शक्यमिति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे उक्तमित्यर्थः। एवं चार्थैक्यगर्भमेकवाक्यत्वमनेकविषयत्वे व्याहतं भवतीति भावः॥ अत एव भेदेति। पूर्वाधिकरणोदाहृत इत्यर्थः॥ अनुपहितधर्माणामिति। अदृश्यत्वादीनामित्यर्थः। सुप्रसिद्धिमुपपादयति॥ इन्द्रादिगतस्येति॥ अन्यथाऽनेकेश्वरेति। अभेदश्चानुपदमेव निराकरिष्यत इति भावः। ननु परमात्मनेन्द्रादीनामभेद इति पूर्वमनाशङ्कितत्वात्कथमभिधा च पुनराशङ्कयेत्युक्तमित्यत आह॥ अत्र पुनरित्याशङ्क्येति॥ प्रकारान्तरेणेति। पूर्वोक्तवाक्यान्तर-

द्योतकत्वापेक्षया प्रकारान्तरेण विशेषविषयकत्वरूपेणेत्यर्थः । तैरेवेत्यनेन विशेषविषयकत्वस्य सूचनादिति भावः ॥ एवेत्युक्तमिति । तथा चेत्यर्थ इत्यध्याहारेण न्यवारयदित्येवार्थ इति योजनेति भावः ॥ **एतद्वाक्यमधिकृत्येति** । अष्टमाध्यायस्थमेतद्वाक्यमित्यर्थः ॥ **स्तुत्या कथञ्चिदिति** । अमृतत्वं कतिपयक्षेपणावस्थानात् । अभयत्वमचेतनत्वात् । पुरुषत्वं पुरुषाकारत्वात् । आत्मत्वं कनीनिकाया आपनात् । ब्रह्मरूपत्वमुक्तरूपामृतत्वादियोगादिति कथञ्चिद्व्याख्येया इत्यर्थः ॥ **सावकाशितमिति** । मायया परानुग्रहकायनिर्माणेन परमात्मनोऽपि रूपत्वात्प्रत्यक्षाभिधानं तस्मिन्नुपपन्नम् । माया ह्येषा परामृष्टा यन्मां पश्यसि नारदेति स्मरणात् । इति सावकाशितमित्यर्थः ॥ १-१-७ ॥ छ ॥

॥ ॐ **आकाशस्तल्लिङ्गात्** ॐ ॥ **कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति** । आगन्तुकस्वाभाविकयोः स्वाभाविकं ज्याय इत्यर्थः । बहुत्वं त्वितरसापेक्षमागन्तुकमिति भावः ॥ **युक्तमिन्द्रादिशब्दानामिति** । अनेन पूर्वाधिकरणवैषम्येन पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिः सूचितेति ज्ञातव्यम् ॥ **अचेतनाश्रितत्वादिति** । अनेन मूले चेतनाश्रितः स्वभावोऽचेतनस्वभाव इति मध्यमपदलोपी समास इति सूचितम् । तेनाचेतनाश्रितत्वात्स्वभावत्वादिति हेतुद्वयलाभ इति ज्ञातव्यम् । न चाचेतनाश्रिते ज्ञानादेरागन्तुकस्य कारणस्यासम्भवेऽपि रूपादौ पाकादिरिवान्य एवात्रागन्तुको हेतुर्भविष्यतीति वाच्यम् । तादृशस्य कारणस्य प्रमाणैरनुपलम्भेनेन्द्रादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ते पालनादिरूपैश्वर्यज्ञानादेरेव हेतुत्वदर्शनादत्रापि ज्ञानादेरेव हेतुर्वाच्यः । स चाचेतने नास्तीत्याशयात् । स्वस्य भावः स्वभाव इति यौगिकार्थस्यैश्वराधीने पालनादौ व्यभिचारित्वात् । रूढिमाश्रित्य व्याचष्टे ॥ **अनागन्तुकत्वादिति** ।

एवमाकाशशब्दस्य भूते मुख्यतामुपपाद्येश्वरेऽमुख्यत्वमाह ॥ न ह्याकाशशब्दस्येति। रूढिस्तु विपरीतैवेति भावः ॥ उपलक्षणमितीति । तथा च वाय्वादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानामादिशब्देन ग्रहणमिति भावः ॥ न प्रतिष्ठामिति । प्रतिष्ठां द्युलोकं सर्वाधारं पृथिवीलोकमतिक्रम्यान्यं न जानीयादिति श्रुत्यर्थः । अचेतनस्वभावस्य विवरत्वादेः परमेश्वरायत्तत्वस्योक्तरीत्याऽसम्भवादागमासिद्धमपि तत्कथमनङ्गीकार्यमित्यत आह ॥ उपपत्तिं त्विति । गायत्र्यधिकरण इति शेषः । तत्र हि यद्यपि विवरत्वादीनां कारणता इत्यादिग्रन्थेनाकाशस्य धर्मिण एवोत्पत्त्यादावीश्वराधीनत्वेन तद्धर्मस्यापि तथा भावोऽवर्जनीय इत्युपपत्तिर्वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ १-१-८ ॥ छ ॥

॥ ॐ अत एव प्राणः ॐ ॥ न चैवं प्रकृत इति । अत्रापि पूर्वाधिकरणवैषम्येन पूर्वपक्षोत्थानादनन्तरसङ्गतिरनेन सूचितेति ज्ञातव्यम् ॥ वायुविकारशरीरत्वादिति । यथा कुलालशरीरस्य घटं प्रत्यन्वयव्यतिरेकदर्शनेन कुलालस्य तत्र हेतुताग्रहस्तथा प्रकृतेऽपीति भावः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हीति । प्रमाणान्तराभावादिति शेषः । येन जातानि जीवन्ति । इतरेण तु जीवन्तीत्यादिश्रुतेर्मुख्यप्राणविषयत्वेन सावकाशत्वात् । न श्रुत्या हेतुताग्रहः प्रकृते सम्भवतीति भावः । तथा च हेतुताया अन्वयव्यतिरेकमात्रगम्यत्वस्यात्रानभिप्रेतत्वाद्यथाश्रुते यागादेः स्वर्गादावहेतुत्वापात इति दूषणानवकाश इति ध्येयम् ॥ पश्याम इति । परमात्मनः सर्वगतत्वादशरीरत्वाच्च तस्य वा तच्छरीरस्य वा नास्मदादिशरीरेऽभाव इति न तद्व्यतिरेकाज्जीवनव्यतिरेकग्रहः सम्भवतीति भावः । तस्य वा तच्छरीरस्य वा नित्याव्यक्तस्वभावत्वान्न तद्ग्रह इति वा ॥ मुख्यस्य दृश्यत इति । इदमपि

वायुविकाररूपशरीरद्वारेणेति द्रष्टव्यम् ॥ यथा भाष्यमेवेति । स च प्राणः प्रसिद्धेर्वायुरित्यापततीति यथाश्रुतभाष्यानुसारेणेत्यर्थः । वस्तुतस्तु भाष्येऽपि प्रसिद्धेरित्यनेनैवायं सर्वोऽप्यर्थः स्वीकृत इत्याह ॥ भाष्येऽपीति ॥ शब्दादेवेति । तत्रैवकारस्य बलवत्त्वमर्थतया क्लृप्तमस्तीत्यर्थः ॥ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्चेति । यद्यपि तैत्तिरीयशाखायां ह्रीश्च त इति पाठः । तथाऽपि भाष्ये शाखान्तरमाश्रित्य श्रीश्च त इति पठितत्वात्तदनुसारेण श्रीश्च त इति पाठ इत्यवधेयम् ॥ सन्निहितवाक्य इति । यद्यप्यद्भ्यः सम्भूत इत्यनुवाके श्रीश्च ते लक्ष्मीश्चेति वाक्यं भर्ता सन् भ्रियमाण इत्यनुवाके च तद्वै त्वं प्राण इति वाक्यम् । ततश्च न श्रीलक्ष्मीपतित्वलिङ्गं विषयवाक्यसन्निहितवाक्ये श्रूयमाणम् । तथाऽप्यनुवाकद्वयस्यैकार्थतयैकवाक्यत्वादेवमुक्तम् । कथमन्यथा श्रीश्च त इति युष्मच्छब्देनोक्ततद्वै त्वं प्राण इत्यत्रापि युष्मच्छब्देन प्रत्यभिज्ञानमिति भावः ॥ श्रुतिबलादिति । ईश्वरस्य जीवनादिहेतुतेति शेषः । येन जातानि जीवन्तीति श्रुतिबलादित्यर्थः । अत्र तद् ब्रह्मेत्युत्तरत्र ब्रह्मशब्दश्रवणान्न मुख्यप्राणविषयतयेयं श्रुतिः सावकाशताऽर्हेति भावः ॥ हरिः प्रेरकः श्रूयत इति । सर्वं ह्येवैतत्परमेव तिष्ठते । प्राणश्च प्राणाश्च प्राणिनश्च स ह्येक एवैतान्नयत्युन्नयति वशीकरोतीत्यादिवाक्येष्विति शेषः । अभ्युपेत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्त्वीश्वरस्य जीवनादिहेतुतासाधकावन्वयव्यतिरेकावपि सम्भवत इत्यत आह ॥ अथवेति । हरिः प्रेरक इत्यनन्तरमतो मुख्योऽपि हरिदेहस्थानीय इति ग्राह्यम् । तथा च मुख्यप्राणगतावन्वयव्यतिरेकौ मुख्यस्य भगवच्छरीरत्वात्तद्विषयावित्युक्तं भवति । यथोक्तम् । वायुर्वृत्तिर्यथा मुख्यप्राणदेहस्तथैव सः । विष्णोर्देहस्ततस्तस्यैवान्वयव्यतिरेकतेति । न चेश्वरश्च सर्वदा सर्वगतत्वादजीवनदशायां व्यतिरेकासम्भव इति वाच्यम् । रूपविशेषस्य

ब्यक्त्यात्मना संयोगाभावाद्व्यतिरेकोपपत्तेः । अत एव भूमाधिकरणे ईश्वरस्यास्मदादिशरीरादुत्क्रमणं वक्ष्यत इति ध्येयम् । इतरेण तु जीवन्तीत्यत्रेतरशब्दो न मुख्यप्राणपरः किन्तु ब्रह्मपर एव । पूर्वत्र मध्ये वामनमासीनमिति वामनशब्दादुत्तरत्र च गुहं ब्रह्म सनातनमिति ब्रह्मशब्दादित्यवधेयम् । एवं चेष्टाविषयेऽपि श्रुतिरुदाहार्येत्याशयेनैवंजातीयकेत्युक्तम् ॥ एवमेव युक्त्यानुकूल्यं चेति । यद्देवानां प्राण इत्यादिवाक्योक्तेन्द्रियप्राणनसकलजीवभोगकारणत्वरूपयुक्त्यानुकूल्यं यत्परेणोक्तं तत्परिहारायापीत्यर्थः । तथा चात्र लिङ्गमिन्द्रियप्राणनादिरूपं हरावेव मुख्यमित्यादियोजना द्रष्टव्या । अत्रापि श्रुतिं सूचयितुं पूर्वमेवंजातीयकेत्युक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ शब्दभेदात्प्रकरणाच्चेति । पूर्ववाक्ये शब्दभेदात्संशयानुपपत्तिः । द्वितीये तु प्रकरणादिति विवेको द्रष्टव्यः ॥ किन्तु प्रस्तोतर्यादेवतेति । प्रस्ताव इति साम्नो भक्तिविशेषस्तमन्वायत्तानुगताधिष्ठात्रीति यावत् । चक्रायणः किल ऋषिर्धनाय राज्ञो यज्ञमधिगम्य ज्ञानवैभवमात्मनः प्रकटयितुकामः प्रस्तोतारमुवाच । हे प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदं विद्वान्मम विदुषः सन्निधौ प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते निपतिष्यतीति । स भीतः पप्रच्छ । कतमा सेति । प्रत्युक्तः प्राण इत्यादीति विषयवाक्यार्थो ज्ञातव्यः । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानीति वाक्योक्तं भूतसंवेशनादिकं सृष्टिप्रलयकालीनं वा विवक्षितम् । सुप्तिजागरकालीनं वा । आद्य आह ॥ यतो वा इमानीति । द्वितीय आह ॥ सुप्तिजागरयोरपीति । आदिपदेनैतस्माज्जीव उत्तिष्ठतीत्यस्य ग्रहणम् ॥ मुख्यप्राणविषयत्वमिति । प्राणवृत्तेर्मुख्यप्राणशरीरत्वादिति भावः ॥ प्राबल्यं चेति । तथा च पूर्वपक्षोपपत्तिरिति भावः ॥ अनुमानमिति । प्राण इन्द्रियसंवेशनोद्गमनवान् तद्वृत्तिलोपेऽप्यपरिलुप्यमानतयाऽवस्थानात् । यो यद्वृत्तिलोपेऽप्यपरिलुप्य-

मानतयाऽवस्थितः समुद्रो नदीसंवेशनोद्गमनवानित्यनुमानमेव प्राणे इन्द्रियसंवेशनोद्गमनसाधकम् । तथा चोदाहृतश्रुतेरनुमानसम्भववादेनैव प्राणविषयत्वं प्राबल्यं च निश्चेतुं शक्यमिति भावः ॥ **इन्द्रियसारत्वादिति** । इन्द्रियाणि साराणि येषामिति बहुव्रीहिः। तथा चेन्द्रियाणां भूतसारत्वादिति लभ्यते । यथाऽऽह कल्पतरुकारः । भोगप्रत्यासत्तेरिन्द्रियाणां भूतसारत्वादिति ॥ **किमेतदनुमानमिति** । प्राणः भूतसंवेशनोद्गमनवान् । तत्सारभूतेन्द्रियसंवेशनोद्गमनवत्त्वात् । यो यत्सारसंवेशनादिमान् स तत्संवेशनादिमान् । यथा नदीसारफेनादिसंवेशनादिमान्समुद्रो नदीसंवेशनादिमानिति सामान्यव्याप्तिमूलकानुमानमित्यर्थः ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । ऊर्णनाभिदेहादेः स्वसारभूततन्त्वादिसंवेशनादिमत्त्वेऽपि स्वसंवेशनादिमत्त्वाभावादिति भावः । एतेनेन्द्रियाणां भूतसारत्वेन प्रधानतया तद्वाचकशब्दैर्भूतलक्षणाऽतो नासङ्गतिरिति यत्कल्पतरावुक्तं तदपि निरस्तं वेदितव्यम् । स्वापादिकाले जडे देवतायां वा महाभूतानां लयादेरप्रामाणिकत्वात् । दृष्टिसृष्टिपक्षाश्रयणे च तदा वायुविकारादेरप्यनुमानायोगादिति ॥ **श्रुत्यनुमानाभासेति** । यदा वै पुरुष इत्यादिका श्रुतिः । तद्वृत्तिलोपेऽप्यपरिलुप्यमानतयाऽवस्थानादित्यनुमानं च प्राणेन्द्रियसंवेशनादिना भूतानामपि तत्र संवेशनादिसम्भावनायां मूलमित्यर्थः । श्रुतेरुक्तरीत्या सावकाशत्वेनाभासत्वं उक्तानुमानस्योर्णनाभ्यादावेव व्यभिचारादाभासत्वमिति ज्ञेयम् ॥ **श्रुतिबाधयेति** । यतो वेत्यादिश्रुतिबाधयेत्यर्थः । नन्वन्नस्य ब्रह्मत्वेऽन्नमेव प्रतिहरमाणानीति कथं युज्यते । ब्रह्मणोऽद्यत्वासम्भवादित्यत आह ॥ **अन्नमेव प्रतिहरमाणानीति** ॥ **प्रायपाठादिति** । पारमेश्वरकर्माभिधायकवाक्यप्रायपाठादित्यर्थः ॥ १-१-९।१० ॥

॥ ॐ छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथा हि दर्शनम् ॐ ॥ ननु रां क्रीं ह्वीमित्येकाक्षराणां वर्णक्रमविधुराणामेव मन्त्रत्वात्कथमियमनेकवर्णक्रमात्मका मन्त्रा इत्यत उक्तम् ॥ वर्णसमावेशलक्षण इति । वर्णक्रमविशेषरूप इत्यर्थः । तथा चानेकाक्षराणामेव मन्त्रत्वमिति नियम इति भावः । नित्यत्वस्य प्रकृतानुपयोगादाह ॥ अनादित्वाच्चेति । एवञ्च मूले नित्यत्वादित्यनादित्वसाधनायैवोक्तमिति मन्तव्यम् । अत एव न्यायविवरणटीकायां वेदस्य नित्यत्वेनानादित्वादित्युक्तम् । ननु कृतकक्रमविशिष्टवर्णसमुदायरूपस्य वेदस्य कथमनादित्वमिति चेत् । उच्यते । भूतभवद्भविष्यद्भिरखिलैरेकप्रकारेण पठ्यमानत्वरूपं नियतैकप्रकारत्वमेवानादित्वं वेदस्य विवक्षितम् । उक्तं हि तत्त्वनिर्णयटीकायां स्वतन्त्रस्य वक्तुरभावादपौरुषेयत्वमुपपद्यत इति । एतदेव चानादिनित्यत्वमिति । न तु कूटस्थत्वादिरूपं नित्यत्वमनादित्वम् । येन क्रमस्य कृतकत्वेऽपीत्यादिटीकाविरोधः । न चैवमस्मदादिवदीश्वरस्यापि कथञ्चिद्वेदजनकत्वात्तत्स्वभावस्य तदधीनतापत्तिः । एतावता नियतैकप्रकारशब्दस्वभावभूतार्थप्रतिपादनादिशक्तेः पराधीनत्वासम्भवेनेश्वराधीनत्वविघटनोपपत्तेः । अन्यथाऽस्मदाद्यधीनत्वस्याप्यापातात् । स्वातन्त्र्यस्य चेश्वरेऽप्यभावात् । न चैवंविधमनादित्वमाकाशादीनामिति तदुक्तेरभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शकत्वमपीति काचिदनुपपत्तिः । अत्र नित्यत्वं नाम कूटस्थतयाऽऽद्यन्तशून्यत्वम् । तच्च वेदानां नित्या वेदाः समस्ताश्चेत्यादिप्रमाणसिद्धमिति तत्त्वसङ्ख्यानटीकाविरोधपरिहारस्तत्पञ्चिकायामस्माभिः प्रदर्शितस्तत्रैवानुसन्धेयः । चन्द्रिकायां तु कृत्वा चिन्तयाऽनादित्वोक्तिरित्युक्तम् ॥ शब्द एव प्रसिद्धा बहव इति । न च शब्दप्रसिद्धयोर्गायत्रीवाक्शब्दयोर्द्वयोरेवान्यत्र श्रवणात्कथं तेषां बहुत्वमिति शङ्कनीयम् । तयोरेव बहुवारं श्रवणात् ।

गायत्र्यभिन्नतयोक्तेषु प्रयुक्तपृथिव्यादिशब्दानामपि गायत्रीशब्दत्वमेवेति चाशयात् ॥ **सर्वात्मत्वेति** । गायत्री वा इदं सर्वमिति वाक्योक्तसर्वात्मत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । साकल्येन कर्णादिविदूरत्वं पूर्वमुक्तम् । अत्र पुनस्तद्योग्यतानुसारेणाधिष्ठानादिद्वारा वा दृष्टत्वादिकमुच्यते । अतो न विरोध इत्यरुचेराह ॥ **अस्तु वेति** । नन्वेवं पूर्वपक्षद्वयेऽपि पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताक्षेपालाभाद्व्यर्थेयं चिन्तेति चेन्न । पक्षद्वयेऽपीयं वाव सेयं पृथिवीति गायत्र्यभिन्नत्वेनोक्तायां पृथिव्यामस्यां हीदं सर्वं प्रतिष्ठितमित्युक्तस्य स्थितिहेतुत्वादेरपि तद्धर्मत्वापत्त्या जन्माधिकरणाक्षेपो यमन्तर्हृदय इत्यानन्दमयधर्मभूतहृदयनिहितत्वश्रवणेनानन्दमयाधिकरणाक्षेपश्चेत्याशयात् । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यत इत्युक्तस्य ज्योतिषो गायत्री वा इदं सर्वमिति गायत्र्याः समारम्भः कृत इति भाष्यस्वारस्यानुरोधादाह ॥ **अथवाऽपीति** । न्यायविवरणेऽत्राधिवेदगतशब्दसमन्वेतव्यताया उक्तत्वात् तदनुसारेण पूर्वमतमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । मतद्वये विषयवाक्यभेदेऽपि प्रमेयमेकमेवेत्यतो न विरोध इति द्रष्टव्यम् । अधिष्ठानादिद्वारेत्यत्रादिपदेन योग्यतानुसारेण दृष्टत्वादिसङ्ग्रहः ॥ **विवक्षाभेदादिति** । त्रिसप्तलोकापेक्षयेति भाष्योक्तविवक्षाभेदादित्यर्थः ॥ **उक्तं चात्र प्रमाणमिति**। प्रथमाधिकरणेऽनादिस्वरूपसत्ताया अपीश्वराधीनत्वे द्रव्यं कर्म च कालश्चेत्यादिप्रमाणमुक्तमित्यर्थः ॥ **द्युसम्बन्धात्प्रत्यभिज्ञायत इति** । यच्छब्देन परामृश्य द्युसम्बन्धितया पुनरुच्यत इत्यर्थः । अयमभिप्रायः । औत्सर्गिकं तावद्यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थानुवादकत्वम् । तदिह यदतः परो दिवो ज्योतिरिति यच्छब्दसामर्थ्यात् द्युसम्बन्धेनापि ज्योतिषा प्रसिद्धेन भवितव्यम् । पूर्ववाक्यं च द्युसम्बन्धि त्रिपाद्ब्रह्म प्रसिद्धमिति प्रसिद्ध्यपेक्षायां तदेव सम्बध्यतेऽतस्तदेव यच्छब्देन परामृश्य पुनरुच्यत इति। प्राकृतं प्रकृतेर्जातम्।

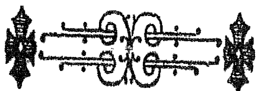
कार्यमिति यावत् ॥ अत्रेति । ज्योतिरिति प्रथमसूत्रे इत्यर्थः ॥ तत्रेति । तदुत्तरत्रिसूत्र्यामित्यर्थः ॥ भूतादिपादेति । पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मैव यतो भूतादीन्पदा व्यपदिशति भूतपृथिवीशरीरहृदया हि निर्दिश्याह ॥सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति । न हि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्त इति भूतादिपादव्यपदेशबलेन प्रकृतस्य ब्रह्मत्वोपपादनमित्यर्थः । पौनरुक्त्यपरिहारानुपयोगित्वात् । शिष्टसूत्रद्वयोक्तं प्रकृतस्य ब्रह्मत्वोपपादकं नानूदितमित्यवधेयम् ॥ श्रुतहानेति । प्रथमसूत्रे श्रुतस्य चरणशब्दस्य हानमश्रुतस्य प्रत्यभिज्ञानादित्यादेः कल्पनमित्यर्थः ॥ १–१–११॥ छ ॥ छ ॥

॥ ॐ प्राणस्तथाऽनुगमात् ॐ ॥ ॥ उक्तोत्तरेति । वाक्यभेदेनाधिकरणभेदे शास्त्रपर्यवसानप्रसङ्गादित्युक्तोत्तरत्वादित्यर्थः ॥चक्षुरादिभिरिति । चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणेत्यर्थः॥इन्द्रश्रुतिरिति । प्राणश्रुतिस्तु विषयवाक्यगतेति नोक्ता । उपलक्षणं चैतत् । पुरुषश्रुतिरपि ग्राह्या । इन्द्रस्य प्रियं धामोपेयाय । तमिन्द्र उवाच । प्राणो वा अहमस्मीतीन्द्रश्रुतेः । वाक्प्राणः प्राण उदक्रामत् । प्राणः प्राविशत् प्राण ऋच इति प्राणश्रुतेः । पुरुषरूपेण स एष पुरुष इत्यपि पुरुषश्रुतेश्च बहुत्वमपि ग्राह्यम् । महाव्रते यजमानत्वप्राणकलहशतायुष्ट्वादिनिरवकाशलिङ्गबलान्नैतासामुक्तरीत्या विष्णुपरत्वशङ्कावकाश इति भावः ॥ देहादुत्क्रमणप्रवेशावित्यादि । प्राण उदक्रामत् तत्प्राण उत्क्रान्ते उदपद्यत प्राणः प्राविशत् । तत्प्राणे प्रपन्न उदतिष्ठत् । इत्यनेनोक्तानि उत्क्रमणप्रवेशदेहपातोत्थानानीति ज्ञातव्यम् ॥ प्राणसंवादश्चेति । प्राणानामिन्द्रियदेवानां समीचीनः प्रीतिपूर्वको वाद इत्यर्थः । स च तं देवा अब्रुवन् । त्वमुक्थमसि त्वमिदं सर्वमसि तव वयं स्मस्त्वमस्माकमसीत्यत्रोक्तो ज्ञातव्यः ॥ अन्यथोक्तन्यायस्येति ।

यदीयश्रुतिलिङ्गबाहुल्यं यत्र यत्र स एवोच्यत इति न्यायस्येत्यर्थः ॥ **ब्रह्मशब्देति** । एतद्ब्रह्म ब्रह्मणो लोका ब्रह्मेमं पुरुषमुदरं ब्रह्मेत्यादिब्रह्मशब्दानुगमादित्यर्थः ॥ **परमेश्वरेति** । तं देवाः प्राणयन्त इति देवोपदेश्यत्वं तं भूतिरिति भूतित्वेन देवोपास्यत्वं सर्वे वेदा इति सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वमित्यादिपारमेश्वरलिङ्गानुगमाच्चेत्यर्थः ॥ **प्रमाणप्रसिद्धीति** । तत्तन्नाम्न्योच्यते विष्णुः सर्वशास्त्रत्वहेतुतः । न क्वापि किञ्चिन्नामास्ति तमृते विष्णुमव्ययमित्यादिप्रमाणप्रसिद्धिद्योतको वेत्यर्थः । तुशब्दसूचितं न्यायविशेषं वक्तुमाह ॥ **न च मध्ये पुरुषेति** । इदानीन्तनन्यायमाह ॥ **अन्तर्गतस्येति** ॥ **एतेनेति** । न वक्तुरित्यादिसूत्रत्रयेऽपीन्द्रादिप्रापकश्रुतिलिङ्गानां तदन्तर्यामिपरतयाऽभिमेतत्वादिति भावः ॥ **वक्तुरिति न श्रुत्यनुगतमिति** । परेण हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान् देवताविशेषस्स्वमात्मानं प्रतर्दनायाचचक्षे मामेव विजानीहीत्युपक्रम्य प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेत्यहङ्कारवादेन । स एवं वक्तुरात्मत्वेनोपादिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् । न हि ब्रह्मणो वक्तृत्वं सम्भवति । अवागमन इत्यादिश्रुतिभ्य इति हि पूर्वपक्षांशो व्याख्यातः ततश्च श्रुत्यनुगमायाहङ्कारास्पदस्यानुवादमात्रं येन श्रुत्यननुगमः । किं त्विन्द्रस्य वक्तृत्वप्रतिपादनार्थमप्यतो नोक्तदोष इत्यत आह ॥ **वक्तृत्वं हीति** । वक्तृत्वस्य प्रतिपादनमप्यात्मोपदेशादिति सूत्रखण्डेनैव लब्धं पुनस्तदर्थं वक्तुरिति पदे व्याख्यायमाने तस्य वैयर्थ्यं स्यादिति भावः । नन्वात्मोपदेशादित्यनेन लब्धमपि वक्तृत्वं विग्रहवत्यामिन्द्ररूपदेवतायामेवोपपद्यते न ब्रह्मणि । तस्य वागादिरहितत्वात् । अतो वक्तृत्वान्यथाऽनुपपत्त्याऽत्रेन्द्र एव ग्राह्य इतीन्द्रप्रतिपत्त्यर्थं पुनरुच्यते । अतो न वैयर्थ्यमित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ **न च वक्तुरिति** ॥ **तदप्रत्यायकत्वादिति** । वाक्करणव्यापारकत्वरूपवक्तृत्वस्येतरदेवमानुष्यादिसाधारणत्वेन

देवताविशेषरूपेन्द्रप्रत्यायकत्वासम्भवादित्यर्थः । ननु करणापेक्षायाः शब्दैरित्यनेनैव पूर्णत्वादुक्तन्यायैरिति किमर्थमित्यतो नोक्तन्यायानां पृथक्करणत्वकर्मधारयाश्रयणेन वैयर्थ्यं किन्तु बहुव्रीह्याश्रयणेन करणभूतशब्दानुग्राहकत्वमेवेत्याशयेनाह ॥ उक्तो न्यायो येष्विति ॥ उक्तत्वादिति । ईक्षत्यधिकरण इति शेषः ॥ सर्वज्ञकल्पेनेति । सर्वज्ञादीश्वरादीषन्न्यूनेनेत्यर्थः । तेन इषद्समाप्तौ कल्पविधानादाचार्याणां च सर्वज्ञत्वात्कथं सर्वज्ञकल्पेनेत्युक्तिरिति शङ्काऽनवकाशः ॥ प्रतिशब्द इति । तथा च तद्योगाद्द्वितीयेति भावः ॥ अतिरिक्तन्यायार्थो वेति । समाख्यादिरूपन्यायार्थमित्यर्थः ॥ अर्थेन विस्तर इति । ततश्च विस्तरशब्दस्य शब्दप्रपञ्चपरस्य ऋदोरबित्यबा निष्पन्नस्योपपत्तिरिति भावः। षष्ठ्याश्रयणे त्वर्थप्रपञ्चमाप्त्या प्रथने वाव शब्द इति शब्दातिरिक्तार्थप्रपञ्चविवक्षायां घञो विधानेन विस्तार इति स्यादिति ज्ञातव्यम्। ननु समानाधिकरणानां बहुव्रीहिरिष्यत इति वार्तिककारेण नियमितत्वात्कथमत्र व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणमित्यत आह ॥ गमकत्वादिति । तथा च न धातुलोपः आर्धधातुक इत्यत्र धातुलोपशब्दे षष्ठीगर्भव्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणाद्यत्र वाक्यार्थगमकता व्यधिकरणबहुव्रीहेः सम्भवति । तत्र तदाश्रयणेऽपि न दोष इति वैय्याकरणानामभिप्रेतत्वेनोक्तवार्तिकं प्रायिकमिति भावः ॥ १-१-१२॥ छ ॥

॥ इति श्रीसन्न्यायसुधाटिप्पण्यां श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्ययदुपतिविरचितायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१-१॥छ॥

॥ ॐ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ॥ **द्वितीयपादस्येति** । प्रतिपाद्यमित्यन्वयः ॥ **स्वस्मिन्निति** । द्वितीयपाद इत्यर्थः । तथा चान्यत्रप्रसिद्धलिङ्गात्मकशब्दसमन्वयरूपैकार्थप्रतिपादकत्वेन द्वितीयपादस्य सर्वस्यैकवाक्यत्वं पूर्वोत्तरपादानां चातदर्थत्वात्तद्भेदश्च सिद्ध्यतीति भावः ॥ **लिङ्गं धर्म इति** । धर्म्यनुमापकरूपो धर्म इत्यर्थः । निर्वचनलभ्योऽर्थो धर्म इति व्याख्यानं तु सर्वेषु भूतेष्वेतमेवेत्याद्यनेकप्रातिपदिकात्मकवाक्यप्रतिपाद्येपु सर्वगतत्वादिलिङ्गेष्वव्याप्तत्वादुपेक्ष्यम् । तथाच लिङ्गात्मकानामित्यस्य व्याप्यधर्मोपस्थितिद्वारैव धर्म्युपस्थापकानामित्यर्थः पर्यवस्यतीति ज्ञातव्यम् । प्रपञ्चितं चैतदानन्दमयाधिकरणे ॥ **प्रवृत्तिनिमित्तमिति** । निर्वचनलभ्योर्थ इत्यर्थः । इदं चान्तर्यामीत्याद्येकप्रातिपदिकरूपलिङ्गात्मकशब्दानपेक्ष्योक्तम् । वस्तुतस्तु आत्माप्रतिपाद्यमित्यर्थः । तेन नोक्तलिङ्गात्मकशब्देष्वव्याप्तिः ॥ **निमित्तानिमित्तिनोरिति** । पूर्वयोजानायामात्मप्रातिपदिके गौणी वृत्तिरुक्ता । अत्र तु सामानाधिकरण्यरूपायां विशेष्यविभक्तिसमभिव्याहृतविशेषणविभक्ताविति ततो भेदः । अन्यत्र प्रसिद्धत्वादिवदित्यत्रादिपदेनोभयत्र प्रसिद्धत्वं ग्राह्यम् ॥ **आयातेति** । अज्ञप्रतीत्यनुरोधेनेत्यर्थः । तथा च यथा विद्वत्प्रसिद्ध्या भगवत्पराणामपीन्द्रादिशब्दानामज्ञप्रतीत्यनुरोधेनान्यत्र प्रसिद्धत्वादिकं विवक्षितम् । तथा पूर्वपादे समन्वितानां शब्दानां विद्वद्रीत्या यौगिकानामप्यज्ञप्रतीत्यनुरोधेन रूढतया साक्षाद्धर्म्युपस्थापकत्वं विवक्षितम् । अतो युक्तेयं पादभेदोक्तिरिति भावः ॥ ॐ **सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्** ॐ ॥ ॥ **सत्यकामत्वादीति** । आदिपदेन सत्यसङ्कल्पादिपरिग्रहः । ननु मनोमय इत्याद्युदाहृतवाक्ये प्रथमप्रतीतानां प्रमेयत्वादिशारीरधर्माणां कथं सावकाशत्वम् । असञ्जातविरोधितया प्रबलोपक्रमप्रतीतत्वात् । सत्यसङ्कल्पत्वादेश्चरमप्रतीतत्वादित्यत आह ॥ **चरमेति** ॥ **कथं तर्हीति** । चष्ट इत्येव तच्चक्षुरित्याद्यानन्दमयाधिकरणोक्तन्यायेन तेषामपि परमेश्वरे सावकाशत्वादिति भावः ॥ **हेत्वन्तरेणेति** । आदित्यश्रुत्यादीनां बहुत्वं क्षित्यादिपूक्त्वाऽऽदित्यंऽनुक्तिरित्यादिहेत्व-

न्तरेणेत्यर्थः ॥ **यथा परस्येक्षत्यधिकरण इति** । तत्र हि तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेतीतीक्षितृत्वश्रवणाज्जगत्कारणं न प्रधानं किन्तु ब्रह्मैव । न चाचेतनस्य प्रधानस्येक्षितृत्वं सम्भवतीतीक्षतेर्नाशब्दमित्यनेनोक्तेनान्वयमीक्षतिर्गौणो व्याख्येयस्तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति गौणप्रायपठितत्वादित्याशङ्क्यानेन जीवेनात्मनेत्याद्यात्मशब्दान्नायमीक्षतिर्गौणो भवितुमर्हति । प्रायपाठस्त्वकिञ्चित्कर एवेत्याशयेनोक्तम् ॥ **गौणश्चेन्नात्मशब्दादिति** । एवमीक्षत्यधिकरणे प्रायपाठे निरस्ते सत्यपीत्यर्थः ॥ **अभ्युच्चयमात्रत्वेनेति** । प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्तेति वाक्ये श्रूयमाणः प्राणशब्दो वायुविकारपर एव न ब्रह्मपरः । प्राणशब्दस्य वायुविकारे प्रसिद्धतरत्वात् । भूतसंवेशनोद्गमनरूपब्रह्मलिङ्गयोश्च तदभिमानिनि मुख्येऽपि सावकाशत्वादिति पूर्वपक्षप्रापकयुक्तिमभिधायापि चादित्योन्नं चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते । न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति । तत्सामान्यात्प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमिति तद्भाष्ये प्रायपाठस्यापि पूर्वपक्षहेतूपोद्बलनायोपन्यास इत्यर्थः । उक्तं च भामत्याम् । निरस्तोऽप्ययमर्थ ईक्षत्यधिकरणे पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतूपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्त इति ॥ **यदि साध्यमिति** । विचार्यमित्यर्थः । समन्वेतव्यमिति यावत् ॥ **अर्भकौकस्त्वादित्याक्षेपानुपपत्तिरिति** । असिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । तथाहि । अयं सर्वगतो न विष्णुः सर्वभूतेष्वित्यनेनास्य सर्वगतस्याल्पमात्रस्थानस्थितिकथनात् । अन्यथा भूतेष्वित्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अपरिच्छिन्नपरिमाणे विष्णौ च तदयोगादिति ह्यत्राक्षेपोऽभिमतः । अयं च सर्वगतत्वस्य तत्र तत्र स्थितत्वरूपत्वे सम्भवति । तादृशसर्वगते उक्तरूपाल्पौकस्त्वसम्भवेनासिद्ध्यभावात् । न तु तस्य सर्वमूर्तसंयोगित्वादिरूपत्वे । तादृशसर्वगते उक्तरूपाल्पौकस्त्वस्य सर्वथाऽप्यसम्भवेनासिद्धिप्रसङ्गात् । न ह्यसिद्धं लिङ्गं कस्यचिदर्थस्य साधनाय बाधनाय वा क्षममिति ॥ **कर्तरि चेति** । कर्त्रर्थतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समास इति सूत्रार्थः । अपां स्रष्टा सतामर्चक

इत्युदाहरणम् । एवं चात्र कर्त्रर्थेकेन षष्ठ्याः कथं समासोपपत्तिरित्याशयः ॥ **याजकादिभिश्चेति** । एतैः षष्ठी समस्यत इत्यर्थः ननु याजकादिष्वस्यापाठादाकृतिगणत्वस्याप्यत्राकथनात्कथमिदं समाधानमित्यस्वरसादाह ॥ **यद्वेति** । बहुव्रीहिपक्षे मत्वर्थीयपचाद्यजन्तत्वपक्षे वा प्रबोधवत्त्वं कर्तृतासम्बन्धेनैव विवक्षितम् । अतः प्रकृतवाक्यार्थसङ्गतिरिति ध्येयम् ॥ **अज्ञात इतीति** । सम्बन्ध्यादिनाऽज्ञातेऽर्थे कप्रत्ययः स्यादिति सूत्रार्थः । कस्यायमश्वः अश्वक इत्युदाहरणम् । तथा च प्रबोधक इत्यस्याकुत्वाभावान्न कर्तरि चेति प्रतिषेधप्राप्तिरिति भावः । न च प्रकृते तत्तच्छक्तिप्रबोधवतः किं सम्बन्धित्वेनाज्ञानं यदर्थे कप्रत्यय इति वाच्यम् । न ह्यत्र सम्बन्धित्वेनैवाज्ञाते कप्रत्यय इति विवक्षितं किन्तु स्वरूपेण ज्ञातेऽपि धर्मान्तरेणाज्ञात इत्येव । यथाऽऽहुः । प्रयोगोऽस्य कथं नु स्यादज्ञातः सर्वथैव यः । तस्माद्धर्मान्तराज्ञानमज्ञानं न स्वरूपत इति । तथा चैकस्यैकदैवानन्तपदार्थेषु स्थित्वा तत्तच्छक्तिप्रबोधकर्तृत्वमस्मदादिष्वविद्यमानमैश्वर्यादिकं सम्भावकं विना न ज्ञातुं शक्यमित्यर्थे कप्रत्यय इत्याशयात् ॥ **नियामकाभावेनेति** । विपक्षे बाधकाभावेनेत्यर्थः ॥ **क्रियाश्रय इति** । अत्र क्रियापदेन कर्तृव्यापारो ग्राह्यः । तेन द्विधाभवनादिरूपक्रियाश्रये दार्वादौ कर्मणि नातिव्याप्तिः । द्विधाभवनादिरूपकर्तृव्यापारानाश्रयत्वादिति ध्येयम् । गतिक्रियेत्यत्रापि गत्यनुकूलो व्यापार एव विवक्षितः ॥ **तथात्वे देवदत्तमिति** । ननु देवदत्तस्य क्रियाजन्यफलशालित्वेन कर्मत्वेऽपि न तत्र द्वितीयाप्रसङ्गः । तस्य गच्छतीति तिङाऽभिहितत्वात् । कर्मणि द्वितीयेत्यत्र चानभिहित इत्यधिकारेण तिङाद्यनभिहित एव कर्मणि द्वितीयाविधानात् । अतः कथं देवदत्तमिति द्वितीयापादनमिति चेन्न । गच्छतीत्यनेन कर्तृत्वविशिष्टदेवदत्तस्याभिधानेऽपि कर्मत्वविशिष्टस्य तस्यानभिधानेन मामहं जानामीत्यादाविव तत्र द्वितीयापादनसम्भवादित्याशयात् । द्वितीया स्यादित्यस्यानन्तरमतःपरसमवेतेति क्रियाविशेषणमावश्यकमिति पूरणीयम् ॥ **अतो लक्षणेति** । कर्मलक्षणे परपदेन क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मान्यताप्रतीतेः । तयोरैक्य इदं

कर्मलक्षणं तत्राव्याप्तमसमञ्जसं स्यादिति तयोर्भेद आवश्यक इत्यनुकूलतर्क एवोक्तव्याप्तिनियामक इति भावः ॥ यत इति । यस्माद् ग्रामादित्यर्थः । तथा चापादानेऽतिव्याप्तिरिति भावः । नन्वपादानस्य कर्मत्वमपि स्यात्को दोष इत्यत आह ॥ तथा चेति । कर्मणि द्वितीयेत्यनुशासनादिति भावः । ननु कौशाम्ब्याः सत्यपि कर्मत्वेऽपादानत्वमेव विवक्षितपञ्चम्येव भवति न द्वितीया । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनादिति चेन्न । वास्तवकर्मत्वसद्भावेऽपि विवक्षायाः प्रयोक्तृपुरुषमात्राधीनत्वेन कदाचित्कर्मत्वविवक्षया द्वितीयाप्रयोगोऽपि स्यादित्याशयात् । अपादानस्य कर्मत्वं कदाऽपि न विवक्षितमिति शाब्दिकसम्प्रदायोऽ-ऽस्तीति चेत् । तर्ह्यपादानात्सकलकर्मव्यवहारनिवृत्तौ व्यवहर्तव्यस्य कर्मत्वस्यापि निवृत्तिरेव । त्वया परं स्वलक्षणानुरोधेन यदि कर्मत्वं तत्रेष्यते तदा प्रमेयत्वमेव लक्षणं क्रियतां किं परसमवेतेत्यादिलक्षणेनेत्यलम् । अपादानेतरत्वेन विशेषणे नोक्तदोष इत्यरुचे-राह ॥ किञ्चेति ॥ निराकरिष्यमाणत्वादिति । न परिच्छेदकार्यैव प्रमाणमिति च प्रमेत्यादिनेति शेषः । अस्तु वा ज्ञातता । तथाप्यव्याप्तिरित्याह ॥ इच्छादिनेति । आदिपदेन कृत्यादिः । तथा च घटमिच्छति घटं करोति शत्रुं द्वेष्टीत्यादिप्रयोगे इच्छा-दिकर्मस्विच्छादिभिर्ज्ञातताया अजननादव्याप्तिरित्यर्थः । संस्कारादिकमित्यत्र ज्ञानेन जायमानं फलं संस्कार इच्छाद्वेषौ चेच्छा-द्वेषाभ्यां कृतिरूपं फलं कृत्याश्च धर्माधर्मरूपं जायत इत्यादिपदार्थविवेकः ॥ क्रमपीति । स्वरूपानुबन्धिनं लक्षणानुबन्धिनं वेत्यर्थः ॥ अन्यथेति । परसमवेतेत्यादिकर्मलक्षणविरोधेन कर्मकर्त्रोर्भेदनियम इत्यर्थः ॥ कर्मकर्ताऽपीति । भिद्यते काष्ठं स्वयमेव । पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादिरूप इति शेषः । अत्र हि कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यनेन कर्तुरेव कर्मता विहिता । यदि चोक्तलक्षणं कर्मत्वमङ्गीकृत्य तद्विरोधेन तयोर्भेदो नियत इत्युच्यते तदैतत्सूत्रोक्तं कर्मकर्त्रोरैक्यमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः । अत्र च कर्मणस्तिङाऽ-भिहितत्वान्न तत्र द्वितीयेति ज्ञातव्यम् । नन्वत्र नैकस्यां क्रियायां कर्तृकर्मणोरैक्यं सम्भवति । तथाहि । भिदादिर्यदि द्विधाभवन-

विच्छेदनादिरूपकर्तृव्यापारवाची तदा काष्ठादेः कर्मतैव न कर्तृता। देवदत्तः काष्ठं भिनत्ति ओदनं पचतीत्यादिप्रयोगात्। यदा च द्विधाभवनविच्छेदनेत्यादिरूपकर्मव्यापारमात्रवाची भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादौ तदा काष्ठादेः स्वयमेव तद्विधाभवनादिरूपव्यापारे स्वातन्त्र्यात्कर्तृतैवेतद्विधाभवनरूपा न तदा कर्मत्वगन्धोऽप्यस्ति। अत एवैतादृशप्रयोगात्सकर्मका अप्यकर्मका भवन्ति लकारश्च कर्तरि भावे चेत्याहुः। उदाहृतं सूत्रं च काष्ठादेः शुद्धकर्मत्वाभावेऽपि यगादिप्रत्ययसिद्ध्यर्थं कर्मत्वातिदेशपरं पारिभाषिककर्मत्वं वा। ततश्च मामहं जानामीत्यादाविवैकस्यां क्रियायामत्र कर्मकर्त्रोरैक्याभावात्कथमिदमापादनमिति चेत्। उच्यते। क्रियमाणं तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिद्ध्यति। सुकरैः स्वैर्गुणैर्यस्मात्कर्मकर्तेति तद्विदुरिति कर्मकर्तृलक्षणप्रतिपादकश्लोकार्थपर्यालोचनया स्वाभाविकमेव कर्तुः कर्मत्वमस्तीति प्रतीयते। तथाहि। चैत्रः काष्ठं भिनत्तीत्यादाविव भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेत्यादावपि भिद्यादिर्द्विधाभवनाद्यनुकूलव्यापारवाच्येव न द्विधाभवनादिमात्रवाची। अनुकूलव्यापारश्च तत्र कुठारोद्यमननिपतनादिरूपः। अत्र तु सुकरनिःसारत्वपुराणत्वादिस्वगुणरूपः। तस्मिंश्च व्यापारे यत्स्वतन्त्रकाष्ठादि तदेव कर्तृ कर्म च भवति। तत्राद्यद्विधाभवनादिरूपफलभागित्वसुकरनिःसारत्वादिगुणानां च कर्तृव्यापारत्वाविवक्षायामुदाहृतश्लोके सुकरैः स्वैर्गुणैरित्यस्य वैयर्थ्यं स्यात्। अवतारितं चेदं तु व्याख्यातृभिः। कथं पुनरचेतनं चेतनाधिष्ठानमन्तरेण प्रसिध्यति। यो हि कुठारस्योद्यमननिपतनादि करोति स भेदने कर्तोपलब्धः। न चैतत्काष्ठेऽस्तीत्यत आह॥ सुकरैः स्वैर्गुणैरितीति। तथा चोक्तसुकरनिःसारत्वादिगुणानामुद्यमनादिकर्तृव्यापारतुल्यतया अत्राभिप्रेततया तद्रूपैकक्रियायां कर्मभूतमेव काष्ठादिकर्त्रीति कर्मकर्तृसिद्धिः। न चैवमस्मिन्प्रयोगेऽकर्मकत्वाभिधानादिविरोधः। स्वभिन्नकर्तृव्यापाराकर्मत्वविवक्षया तदुपपत्तेरिति। यद्वा एतदस्वरसादेवाह॥ किंश्चेति॥ कांस्यपात्रेति। न चात्र करणत्वमेव नाधिकरणत्वम्। एवं कांस्यपात्र्यामित्यत्राप्यधिकरणत्वमेव न करणत्वम्। तथा च कथं कारकान्तरसमावेश

इदमुदाहरणमिति वाच्यम् । शक्तिः कारकमिति पक्षे करणाधिकरणयोरप्यधिकरणतासद्भावात् ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति । सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयत इत्यत्रेति शेषः ॥ अन्यथेति । आत्मनः साक्षिरूपतज्ज्ञानाकर्मत्वे तत्साक्षात्कारासिद्धिप्रसङ्गः । ततश्चात्मनोऽप्यापरोक्ष्यासिद्धिप्रसङ्ग इति भावः ॥ नित्यानुमेय एवेति । अचिदात्मन्यन्तःकरणे चिदाकारप्रतिबिम्बावभासस्तथाविधबिम्बान्तरः पुरःसरप्रतिबिम्बत्वान्मुख्यप्रतिबिम्बवदिति । साङ्ख्यरीत्या संवेदनेषु विषयाकारप्रतिबिम्बावभासस्तथाविधबिम्बसन्निधानपुरःसरस्तस्मिंस्तदवभासत्वाद्दर्पणगतमुखवदिति नित्यानुमेयविषयवादिसौत्रान्तिकरीत्या वेच्छाश्रयत्वेन तार्किकरीत्याऽनुमेय इत्यर्थः । तार्किकाद्युक्तं आत्मनोऽप्यकार्यत्वेऽपि आपरोक्ष्योपपादनं दूषयितुमनुवदति ॥ कश्चिदिति ॥ कर्मतातिरिक्तेति । प्रतिभासमानत्वस्येति शेषः ॥ सदेति । आत्मातिरिक्तघटादिविषयकत्वे आत्मविषयकत्वेऽपीत्यर्थः ॥ अहं सुखमित्यादीति । अहमित्यस्य हि सामान्याकारेण वस्तुत आत्मसम्बन्ध्यर्थ इति त्वयोच्यते । सुखं च तद्विशेषः । एवं चात्मसम्बन्धिसुखमित्यादिव्यवहारवदहं सुखमित्यादिव्यवहारोऽपि स्यादित्यर्थः । तेनात्मातिरिक्तस्यैव सुखादेरहंप्रत्ययविषयत्वमिति पक्षस्यात्र निराक्रियमाणत्वात्कथमहं सुखमिति सामानाधिकरण्येन व्यवहारापादनमिति चोद्यानवकाश इति ध्येयम् । ननु नात्मातिरिक्तस्य कर्मत्वं किन्त्वात्मन एव । न चैवं कर्मकर्त्रोरैक्याङ्गीकारप्रसङ्गः । आत्मन एकत्वेऽपि विशिष्टाकारभेदादित्याशयेन शङ्कते ॥ अथेति । विशिष्टं न विशेषणादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति पक्षमाश्रित्याह ॥ आगतं तर्हीति । विशिष्टं विशेषणादिव्यतिरिक्तमिति पक्षे न किञ्चिद्दूषणमित्यस्वरसादाह ॥ किञ्च मुञ्जानस्येति । समाधिं कुर्वत इत्यर्थः । ॥ निरुपाधिमिति । तस्यां दशायामात्मस्वरूपं सुखाद्युपाध्यनवच्छिन्नमेवावभासत इत्यङ्गीकारात्सुखादिविशिष्टः कर्मेति वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । न च तदा शुद्धस्य ज्ञेयत्वेऽपि विशिष्टस्य ज्ञातृत्वात्पुनर्भेद एवेति वाच्यम् । सर्वोपाधिप्रहाणेन केवलस्यैव ज्ञातृतयाऽङ्गीकारात् । उक्तं हि खण्डन-

टीकायाम् । युञ्जानस्य केवल एवात्मा ज्ञाता ज्ञेयश्च निरञ्जनादिश्रुतिबलादिति । अकर्मकत्वे उक्तानुभवविरोध अत आह ॥ **आत्मकर्मको वेति** । प्राभाकरोक्तमात्मनोऽकर्मत्वेऽप्यपरोक्षत्वोपपादनं दूषयितुमनुवदति ॥ **अपर आहेति** । प्रकाशान्तरं प्रकाशभिन्नमित्यर्थः ॥ **स्वापेक्षाभावेनेति** । कुत्रापीति शेषः ॥ **स्वविषय एवेति** । तथाच ज्ञाने स्वविषयकव्यवहारहेतुतावच्छेदकं हि स्वविषयकत्वमेव वाच्यम् । अन्यत्र तथा दर्शनात् । तच्चोक्तरीत्या तत्र न सम्भवतीति स्वविषयव्यवहारहेतुत्वमपि तत्रासम्भवीति भावः । ननु यथा गाङ्कुटादिभ्य इत्यादितद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिवाक्यं स्वविषयेऽपि समस्यमाना यदाऽर्थे कुटादौ स्वविषयान्यपदार्थभूतकुटादाविव स्वकार्यं करोति । यथा वाऽध्ययनविधिर्दीपप्रभादिकं स्वविषयकमप्यन्यास्मिन्निव स्वस्मिन्नपि स्वकार्यं करोति । तथा ज्ञानं स्वाविषयकमपि स्वस्मिन्नपि व्यवहाररूपकार्यहेतुः किं न स्यादित्यत आह ॥ **तद्गुणसंविज्ञानेति** ॥ **गुणस्यापीति** । प्रधानेऽन्यपदार्थे गुणभूतस्य समस्यमानपदार्थस्य कुटादेरपीत्यर्थः । यथा चैत्रशालास्था आनीयन्तामित्यत्रोपलक्षणस्यापि चैत्रस्य स्वशालास्थस्य तच्छब्दविषयत्वं तथा कुटादेरपि पुटादिवत् अन्यपदार्थभूतसमुदायान्तर्गतस्य शक्त्या लक्षणया वा बहुव्रीहिविषयत्वेन तदविषयत्वमसम्मतमेवेति भावः । एवमध्ययनविधेर्दीपप्रभायाश्च स्वाविषयकत्वमसम्मतमेवेत्यपि ग्राह्यम् ॥ **एतेनानुमान इति** । चाक्षुषज्ञानासम्बन्धित्वं नोपाधिः । सम्बन्धपदेन कर्मत्वविवक्षायां साधनव्यापकता । सम्बन्धमात्रविवक्षायां तु चक्षुरादौ साध्यव्यापकतेति भाव इत्याहुः । वस्तुतस्त्वात्मा न चाक्षुषज्ञानेऽवभासत इत्युक्तानुमाने चाक्षुषज्ञानानाश्रयत्वमुपाधिरिति शङ्काऽपि निरस्तेत्यर्थः । प्रकाशमानं कर्मतयैव प्रकाशत इति नियमाङ्गीकारेणाश्रयत्वस्य प्रकाशाप्रयोजकत्वेऽनाश्रयत्वस्याप्यप्रकाशप्रयोजकत्वस्य शङ्कितुमशक्यत्वादिति भावः । नन्वाश्रयतयाऽऽत्मनश्चाक्षुषज्ञानेऽनवभासे कथं घटमहं जानामीति चाक्षुषज्ञानाकार आत्मोल्लेखी उपपन्नः स्यात् । अत आश्रयाभाने ज्ञानाकार एव नियामक इत्यत आह ॥ **न हि घटोऽयमिति** । ततश्च

यच्चाक्षुषज्ञानं तस्य घटोऽयमित्येवाकारो न तत्रात्मा भासते। यत्र चात्मा भासते घटमहं जानामीत्यत्र न तच्चाक्षुषमिति न चाक्षुषज्ञाने आश्रयज्ञाने ज्ञानाकारो नियामक इति भावः। ननु चाक्षुषादिज्ञाने आश्रयतयाऽऽत्मनोऽनवभासे तदसिद्धिरेव स्यादित्यात्मसिद्ध्यन्यथाऽनुपपत्तिरेव तत्राश्रयभाने नियामकेत्यत आह ॥ **आत्मसिद्धिरिति** ॥ **कर्मतयेति**। अहं जानामीत्यत्रेति शेषः। एवं स्वमतेऽन्यथोपपत्तिमभिधाय मायावाद्युक्तान्यथोपपत्तिं दूषयति ॥ **एतेनेति**। उभयत्रापि कर्मतयैवात्मासिद्धेरागतत्वेनास्मदुक्तप्रकाराबहिर्भावेनेत्यर्थः। सुषुप्तावप्यात्मज्ञानानुभवादकर्मकज्ञानस्य नित्यत्वं तावदवश्यकम्। तस्य चात्मभेदे ज्ञानस्याबुभुत्सितत्वाद्यत्वेन ज्ञानान्तरवेद्यत्वेऽनवस्था स्ववेद्यत्वे आत्मज्ञानयोरुभयोः स्वप्रकाशत्वकल्पनागौरवप्रसङ्गः। अतो यावद्द्रव्यभाविना तेनात्मनोऽभेदाङ्गीकार एव श्रेयानित्याशयेनोक्तं तद्रूपत्वेति। अत्र च ज्ञानस्य नित्यत्वान्न क्रियाकर्मभावपक्षोक्तपौर्वापर्यानुपपत्तिरूपदोषप्रसक्तिरिति ध्येयम् ॥ **अशक्यत्वादिति**। अवेद्यत्वपरप्रकाशत्वादिरूपायाःसिद्ध्युपायानुपन्यासेनासङ्गतत्वात्स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षत्वादिरूपायाश्च स्वकर्मकत्वं विनासम्भवादिति भावः। एवं मामहं जानामीत्यत्रात्मनोऽकर्मकत्वे तदापरोक्ष्यासिद्धिप्रसङ्गात्तत्कर्मत्वे वाच्ये तत्र व्यभिचारान्न कर्मकर्तृभावो भेदव्याप्त इति प्रथमपक्षदूषणोपसंहारव्याजेनैव द्वितीयं पक्षमुपादाय तत्र व्यभिचारिणो हेतुत्वेनोपादानानुपपत्तिरूपं दोषं प्रदर्शयन्नुत्तरग्रन्थमवतारयति ॥ **तदेवमित्यादिना**। एवञ्च प्राग्विकल्पितस्य नेति द्वितीयपक्षस्यादूषणान्न्यूनतेति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ॥ **दोषद्वयमिति**। आद्यपक्षोक्तो मामहं जानामीत्यत्र व्यभिचारो द्वितीयपक्षोक्तौ हेतुत्वेनोपादानानुपपत्तिरिति दोषद्वयमित्यर्थः ॥ **भूतहिंसानिषेध इति**। या भूतहिंसा सा निषिद्धेत्यौत्सर्गिको नियम इत्यर्थः ॥ **सर्वभूतहिंसानिषेधस्यैवेति**। सर्वभूतहिंसात्वनिषेधयोर्व्याप्तिरेवेत्यर्थः ॥ **सहव्यवस्थित एवेति**। तथा च कर्मकर्तृभावभेदयोः सामान्यतो व्याप्तिग्राहकं प्रमाणं नेति भावः। क्वचित्सहावस्थानादापातत इत्युक्तम् ॥ **विशे-**

वेण वेति । मामहं जानामीत्यादाविति भावः ॥ सामान्यत इति । सामान्यतो नियमग्राहकप्रमाणेन प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु सिद्धान्तेऽनुगतसामान्याभावेन कथमुत्सर्गापवादन्यायसम्भवः । द्वयोः प्रमाणयोरेकस्वरूपविषयत्वे ह्यन्यतरस्याप्रामाण्यमेव स्यात् । भिन्नविषयकत्वे तु नापवादविषयोऽस्ति । सामान्यतः प्रसक्तस्यैव विशेषविषयेणापवाददर्शनादिति बाधकाभावान्तरादित्यत आह ॥ यथा चानुगतेति । व्युत्पत्तिरपि हि सादृश्येनैव गम्यत इत्यनुव्याख्यानव्याख्यावसरेऽनुगतसामान्याभावेऽपि सादृश्येनैव तत्कार्य-मुत्सर्गापवादन्यायादिकं सम्भवतीति वक्ष्याम इत्यर्थः । ननु व्यभिचारो न दूषणाङ्गमित्येतत्कथमित्यत आह ॥ सोपाधिकेति ॥ सोपाधिकस्येति । अपवादादिनिमित्तस्येत्यर्थः । कुत एतत्कल्पनीयमित्यत आह ॥ वक्ष्यते चैतदिति । अतो हि भोजना-दीनामिष्टसाधनतानुमानम् । व्यवहृतो नित्यं व्यभिचारो हि तत्र चेत्यत्र सोपाधिकव्यभिचारस्य दूषणत्वाभावादेव आगामिभो-जनादीनामिष्टसाधनतानुमानं मानम् । यदि सोपाधिकोऽपि व्यभिचारो दूषणाङ्गं स्यात्तदा विमतं भोजनमिष्टसाधनं भोजनत्वात् ह्यस्तनभोजनवदित्यनुमानममानं प्रसज्येत। तत्रापि क्वचिदपथ्यत्वाद्युपाधिनाऽनिष्टसाधनत्वस्याप्युपलम्भेन व्यभिचारसद्भावात् । न च तत्र पथ्यत्वादिविशिष्टमेव भोजनत्वादिकं साधनमिति वाच्यम् । तस्य प्रवृत्त्युत्तरकालफलानुमेयस्य प्रागसिद्धेः । न च भोजन-त्वस्यामानत्वमिष्टमेवेति वाच्यम् । प्रेक्षावतां निःशङ्कव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गात् । अतो निरुपाधिक एव व्यभिचारो दूषणाङ्गं न सोपाधिकोऽपीत्यवश्यं कल्पनीयमिति कल्पकं वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ अत एवेति । अभ्यधिकाशङ्कया प्रत्यवस्थानादेवेत्यर्थः । यद्वा गुणप्रधानभावस्य विवक्षितत्वादेवेत्यर्थः । ननु न तत्प्रकरणगतस्य कस्यचिल्लिङ्गस्य भगवत्परत्वसमर्थने तत्समानाधिकरणमितरलि-ङ्गानां समन्वयः स्वयमेव सेत्स्यतीति व्यर्थं तदर्थं पादासङ्गतश्रुतेरुपादानमित्यत आह ॥ साक्षात्प्रकरणेति । वैश्वानरश्रुतिः साक्षादव्यवधानेनैव प्रकरणगता । प्रथमत एव प्रकरणे श्रूयत इति यावत् । अतः प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्छ्रुतिरेवोपात्तेति

भावः । यद्वा श्रुतेः साक्षान्मुख्यया वृत्त्यां प्रकरणनिष्ठत्वात् प्रकरणव्यावर्तकतया प्रसिद्धत्वादुपादानमित्यर्थः । प्रकरणव्यावर्तके वैश्वानरनाम्नि भगवत्परे सति तत्प्रकरणगतं सर्वमपि लिङ्गं भगवत्परं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य वैश्वानरनामैवोपात्तमिति भावः । अत एवाहुः । सा च सूक्तादिव्यावर्तिकेत्यादि । यद्यपि पाचकत्वादिलिङ्गान्यपि प्रकरणनिष्ठानि तथाऽपि श्रुतिः साक्षान्मुख्यतया प्राधान्येनेति यावत् । प्रकरणनिष्ठा । लिङ्गानि तु श्रुतिशेषतया तन्निष्ठानि । अतः प्राधान्येन प्रकरणनिष्ठत्वाच्छ्रुतेरुपादानमित्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ १-२-१ ॥

॥ ॐ **अत्ता चराचरग्रहणात्** ॐ ॥ उपसेचनमोदनमिश्रघृतवदित्यर्थः ॥ **अत्तुमध्रियतेति** । अत्तीत्यत्र च न प्रत्ययबलादत्राता प्रतीयते किन्त्वध्रियतेति पदसमभिव्याहारादिति ज्ञापयितुमत्तुमाध्रियतेत्येतावदुक्तम् । तावत्युक्ते हि बुद्धिपूर्व प्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितमित्युक्तत्वेनात्ता प्रतीयत एवेति ध्येयम् ॥ **उपलक्षणीय** इति । ओदनोपसेचनपदाभ्यामुपलक्षितं यदद्यत्वं तदनुरोधेन सूचनीय इत्यर्थः । अदनि ओदनोपसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयत इति भामत्युक्तेः । यः स्वमृगया विनोदमृगाः परनरपतय इत्युक्ते क्षत्रिया एव प्रतीयन्ते न श्रोत्रियः कश्चिद्ब्राह्मण एवमिहेति कल्पतरूक्तेश्च । अथवोपलक्षितेनाद्यत्वेनात्ताऽप्युपलक्षणीय इति लक्षितलक्षणामभिप्रेत्येत्थमुक्तमिति ध्येयम् । अत्तृप्रतियोग्यद्यत्वमेवौदनोपसेचनपदाभ्यामुपलक्षणीयमिति नियमो न प्रामाणिकः । येन तत्प्रतियोग्यत्तृप्रतीतिर्नियमेन स्यात् । ततश्चादधात्वनुगतिरुपपन्ना स्यात् । न चैवम् । भोज्यत्वसंहारत्वयोरप्युपलक्षणसम्भवेन तत्प्रतियोगिनोर्भोक्तृसंहर्त्रोरपि प्रतीतिसम्भवेऽदधात्वनुगत्यसम्भवादिति भावः ॥ **अदनादिक्रियाणामिति** । आदिशब्देन मानान्तर्नियमनरमणानामिह सङ्ग्रहः ॥ इत्युक्तमिति । क्रियालिङ्गं ततः परम् । अन्तर्याम्यन्तरश्चेति क्रियाभावाख्यमुच्यत इत्यत्रेति शेषः ॥ **विरुद्धधर्मेति** । विरुद्धधर्माधिकरणत्वस्येत्यर्थः ॥ **भावभेदेति** । पदार्थभेदव्याप्यत्वादित्यर्थः ।

सोऽपि चोद्यस्यात्रावकाशसम्भावनार्थं इत्युक्तं दर्शयति ॥ **ततो यदि नामेत्यादिना उक्तवक्ष्यमाणेति** । भगवद्धर्माणां भगवता सविशेषाभेदसाधकन्यायेनेत्यर्थः । स च न्यायो जन्माधिकरणे उक्तोऽहिकुण्डलाधिकरणे वक्ष्यमाण इति बोध्यम् ॥ **ज्ञानेच्छेति** । ईश्वरीयैरिति शेषः ॥ **सर्वक्रियाणामिति** । एतत्पादसमन्वेतव्यानामदनपानान्तर्नियमनरमणरूपाणां सर्वक्रियाणामित्यर्थः । पानादेर्भोगरूपतया परिस्पन्दत्वाभावादिति भावः । ॥ **परेणेति** । परममहत्परिमाणवद्द्रव्यस्य परिस्पन्दायोगादिति भावः ॥ **क्वचिदनीश्वरेति** । शक्तिसद्भाव एव तु क्रियादिनित्यता ज्ञेयेत्यत्र वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । क्रियादिश्च स्वभाव इति हि श्रुतिः । ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्येत्यादिप्रमाणस्याकार्यत्वप्रतिपादकस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । लिङ्गं क्रियाऽनित्यत्व इति शेषः ॥ **असिद्धेरिति** । ईश्वरक्रियाया अयोग्यत्वेन विशेषणासिद्धेरिति भावः ॥ **एतेनेति** । कदाचिदेवोपलब्धिः किं प्रत्यक्षेणोत प्रमाणमात्रेण । नाद्यः । असिद्धेः । न द्वितीयः । आगमादिना प्रागूर्ध्वमप्युपलम्भसम्भवेन तेन कदाचिदेवोपलम्भस्यासिद्धेरिति पूर्वोक्तासिद्धत्वरूपदूषणेनेत्यर्थः । ईश्वरपरिस्पन्दस्य प्रत्यक्षत्वमप्यभ्युपेत्यापि समाधत्ते ॥ **किञ्चेति** । अत्राभिव्यक्तिः कालविशेषसम्बन्धरूपैव विवक्षिता नोपलब्धिरूपातोऽभिव्यक्तेरप्युपलब्धिरूपत्वेनाभिव्यक्तेरुपलभ्यते इति कथं साध्यसाधनभाव इति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ॥ **आदिग्रहणेनेति** । आवरणाद्यभावे सतीत्युक्तहेत्वन्तर्गतादिशब्देनेत्यर्थः । तथा च न तथाऽन्यथासिद्धिरिति भावः ॥ **न हीश्वरेति** । तथा च तदुपलम्भोऽपि कदाचित्प्रमाणान्तरेण वा प्रत्यक्षेणैव वा भविष्यतीति भावः ॥ **नित्यगुणादिनेति** । साध्याभावप्रदर्शनाय नित्येत्युक्तम् । आदिपदेन सामान्यादिपरिग्रहः । नित्यद्रव्येति नित्यं संयोगविभागजन्म सम्भावितमतस्तन्नोदाहृतम् । नित्यगुणादिना च कदाऽपि संयोगविभागजन्म नोपलब्धं संयोगविभागयोः कर्मसंयोगविभागमात्रासमवायिकारणकत्वात् । यद्यपि निमित्तकारणेन नित्येश्वरेच्छादिना संयोगादिजन्मास्ति । तथाऽप्यत्र नित्य-

गुणपदेन सर्वथा संयोगविभाजकं जलपरमाण्वादिगतरूपादिकमेव ग्राह्यमिति मन्तव्यम् ॥ दुर्निरूपत्वेनेति । इदं चोक्तवक्ष्यमाणन्यायेन द्रष्टव्यम् ॥ किञ्च द्वितन्तुकेति । द्वौ तन्तू समवायिकारणे यस्यावयवविशेषस्य स द्वितन्तुकस्तस्यावयवभूते तन्तावित्यर्थः । बहुतन्तुकावयविनि आरम्भकसंयोगानां बहुत्वेनैकसंयोगनाशानन्तरं वक्ष्यमाणकार्यनाशो न स्पष्टं प्रतीयतेऽतो द्वितन्तुक एवावयवी गृहीत इति ध्येयम् ॥ एवंच यथाऽनेकेनेति । तथा चोक्तहेतोरप्रयोजकतेति भावः । न यावत्सत्त्वमिति । स्वोत्पत्तिक्षणे आरम्भकसंयोगनाशक्षणे कार्यनाशक्षणे च संयोगानाद्ये जनकत्वादिति भावः । यद्यपि क्रियाया द्वित्रिक्षणावस्थायित्वमेवाधुनिकैरुच्यते न षट्क्षणावस्थायित्वम् । तथाऽपीयं पूर्वेषां क्रियेत्यवगन्तव्यम् ॥ क्रियात्वं व्याहन्यतेति । कर्म चासमवायिस्याद्यत्संयोगविभागयोरिति तल्लक्षणादिति भावः । व्यक्तिशक्तिरूपेणेति । ततश्चात्र क्रियाशक्त्यात्मनेत्येकमेव पदं क्रियाशब्दश्च व्यक्तिवचन इति भावः ॥ अवस्थाविशेषस्येति । स च कार्यैकोन्नेय इति भावः ॥ क्रिया व्यक्ता न वेति । तत्तत्कार्यजननशक्तिरेव क्रियेत्युक्तत्वादत्र क्रियाशब्दः शक्तिपरः ॥ कथं सृष्टीति । तत्तत्कार्यजननशक्तेर्ज्ञानादिवदेकत्वात्तस्याव्यक्तौ तत्साध्यानि सर्वाणि कार्याणि युगपदेव स्युरित्यर्थः ॥ अवान्तरानन्तेति । अनेन शक्तिरूपक्रियाया एकत्वे भगवत्क्रियाणामानन्त्यवचनविरोध इत्याशङ्काऽपि निरस्ता ज्ञातव्या । व्यक्तीनामानन्त्येन क्रियानन्त्यवचनानां व्यक्तक्रियाविषयत्वसम्भवात् ॥ तदिदमुक्तमिति । अनेन यो व्यवहारहेतुर्व्यक्तिरूपो विशेषः स सविशेषोऽपि भवति । अवान्तरानन्तविशेषैः सहितोऽपि भवति । अतो न कार्यसाङ्कर्यप्रसङ्ग इति मूलयोजना सूचितेति ज्ञातव्यम् ॥ व्यापारस्येति । प्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ नित्यानित्येति । सञ्जिहीर्षादेरनित्यत्वे सञ्जिहीर्षादिसंहारादावपि सञ्जिहीर्षाद्यन्तरं कारणं वाच्यम् । अन्यथा तत्रैव व्यभिचारेण तस्य संहाराद्यकारणत्वप्रसङ्गात् । सा चान्या चेदनवस्था सैव चेदात्माश्रयः । ईश्वरशरीराद्यभावेन तज्जननासम्भवाच्च । नित्यत्वे

सर्वदा संहारादिप्रसङ्ग इति दूषणप्रसङ्गेन विकल्पानुपपत्तेः ॥ **किन्तु विषयभूतेनेति** । विषयत्वमनागतस्यापि सम्भवतीति नान्योन्याश्रय इति भावः ॥ **परिहरिष्यते चेति** । अतो विरुद्धवद्भातमपि व्याख्याय तत्त्वतः । योजनीयं हरौ वाक्यं विरुद्धैर्लक्षणैर्युतम् । अत्रैव तानि लिङ्गानि तदन्यत्र त्वसन्त्यपि । अविरोधेन गोविन्दे सन्त्यस्थूलादिकानि चेत्यत्रेति शेषः ॥ **क्रिया त्विति** । व्यक्तिस्त्वित्यर्थः । पूर्वं क्रियाशब्दस्य व्यक्तिपरतया व्याख्यातत्वात् ॥ **यतस्तत्रेति** । शक्तित्वं व्यक्तित्वमित्यर्थद्वयोपपादकं विशेषद्वयं क्रियायां यतोऽस्तीत्यर्थः । स्वाभाविकीत्येतत्स्वभावे च निवृत्तेत्यन्यथाप्रतीतिनिवारणाय व्याचष्टे ॥ **यावद्द्रव्येति** । तथा च स्वार्थे प्रत्यय इति भावः ॥ **तस्य विवादास्पदत्व इति** । क्रियाया अनित्यत्वान्नित्यभगवत्स्वरूपत्वमनुपपन्नमिति विवादास्पदत्वे क्रियाया अपि नित्यत्वात्तदुपपद्यत एवेति भगवत्स्वरूपत्वसाधकहेतौ क्रियानित्यत्व इत्यर्थः । नित्यतेत्युत्तरपदानुरोधेन पूर्वं सद्भावपदमपि नित्यत्वपरमिति व्याख्यातम् । इदानीं पूर्वसद्भावपदानुरोधेनोत्तरनित्यतापदमेव स्थायित्वपरमित्याह ॥ **अथवेति** । अनेन क्रियाज्ञानयोर्द्वित्रिक्षणमात्रावस्थायित्वं नास्माकं सम्मतमिति ज्ञातव्यम् । शक्तिरूपताश्रयणेन क्रियास्थायित्वसाधनं न युक्तम् । स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्तशक्तेरप्रामाणिकत्वादिति तार्किकादयस्तान्निराकर्तुमाह ॥ **स्वरूपसहकारीति** ॥ **स्वाभाविकत्वादिति** । आगन्तुकसहकारिणा च स्वाभाविकत्वमादिपदेनोक्तं परत्वं सम्भवतीति भावः ॥ **उक्तत्वादिति** । देहसंयोगादिसहकारिविरहादित्यनेनांशेनेति शेषः । गूढाशयः शङ्कते ॥ **दहनत्वसामान्यमिति** । तथा च न मतुपो वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति भावः । अविदिताशय इव सिद्धान्ती परिहरति ॥ **कथं तर्हीति** । पूर्वपक्षी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **सामान्यमपीति** । अवच्छेदकत्वोपयोगादित्यर्थः । सहकारिपदं च प्रयोजकमात्रपरमिति ज्ञातव्यम् । सहकार्यभावोक्तिस्तु दहनदहरत्वेतरसहकारिविरहपरेत्याशयः ॥ **अप्रत्यक्षं चेति** । सामान्यस्य शक्तिस्थानेऽभिषिक्तत्वाच्छक्तेश्चातीन्द्रियत्वादेतत्काटिप्रस-

क्तिरिति ध्येयम् ॥ दहनदर्शन इति । दहनत्वविशिष्टदहनदर्शन इत्यर्थः । सामान्यं न शक्तिरित्यत्र युक्त्यन्तरमाह ॥ किञ्चे- त्यादिना ॥ मृत्तन्त्वादिस्वरूपमिति । एतच्च मृत्तन्त्वादिसामान्यस्य वक्ष्यमाणप्रत्यक्षत्वादिसिद्धत्वोपपादनाय वा स्वरूप- स्यान्वयव्यतिरेकानपेक्षाधिगतित्वादिति वक्ष्यमाणहेतूपपादनाय वोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ कारणत्वमिति । अत्रानुमेयं कारणत्वं यावच्छक्तिरूपमेव नान्यत् । तच्चान्वयव्यतिरेकगम्यम् । सामान्यं च तद्ग्रहणोपयुक्तमतः पूर्वमेवावगतं प्रत्यक्षादिना । ततो नानु- मेयकारणत्वात्मकशक्तिरूपं भवितुं युक्तमित्यर्थः ॥ अन्वयव्यतिरेकग्रहणोपाय इति । मृत्त्वावच्छिन्नत्वे सति घटस्तदभावे तदभाव इत्येवमादिरूपेणेत्यर्थः । तथाऽवच्छेदकरूपस्य सामान्यस्याभावे प्रतिव्यक्त्यन्वयव्यतिरेकयोरायुःपर्यवसानप्रसङ्गेन ग्रही- तुमशक्यत्वादिति भावः । नन्वत्रानुमेयं कारणत्वं शक्तिरूपमेवेत्येतदेव कुतः । तदतिरिक्तस्य स्वरूपादेरपि कारणतारूपत्वसम्भ- वादित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ न चेत्यादिना ॥ स्वरूपं चेति । स्वरूपसम्बन्धरूपत्वादिति भावः ॥ सहकारीति । फलोपधानात्मककारणत्वस्य सहकारिसमवधानरूपत्वादेवमाशङ्कितमिति द्रष्टव्यम् ॥ कारणस्यैवेति । तथा चात्रानुमेयं कारणत्वं सहकारिसमवधानप्रयोजकमेव न तु तदात्मकमिति भावः ॥ ततोऽतीन्द्रियमेवेति । न चान्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वरूपमेव कारणमत्रानुमेयमिति वाच्यम् । तस्यान्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनसहकृतप्रत्यक्षागम्यस्य शक्तिरूपकारणत्वे लिङ्गतयाऽनुमेयत्वासम्भ- वात् । न च तदेव तेनानुमेयमिति सम्भवतीति भावः । तदिदमुक्तमतीन्द्रियमेव किञ्चिदिति । न चैवमन्वयव्यतिरेकसमधिगम्य- मित्यनेन विरोधः । अन्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनसहकृतप्रत्यक्षागृहीतोक्तलिङ्गगम्यमित्यस्यैवार्थस्य तत्रापि विवक्षितत्वात् । अन्वयव्य- तिरेकसहचारदर्शनसहकृतप्रत्यक्षेण हि त्वदभिमतोक्तकारणताशरीरनिविष्टा नियमरूपा रसरूपादिसाधारणी व्याप्तिरेव गृह्यते न शक्तिरूपा कारणता । तस्या नित्यातीन्द्रियत्वात् । एतेन सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभावत्वादिरूपमेव कारणत्वमत्रानुमेयमित्यपि निरस्तम् । तस्य

सर्वस्यापि प्रत्यक्षत्वेन लिङ्गतया नित्यानुमेयतयाऽनुभवसिद्धकारणतारूपत्वासम्भवात् । आत्माश्रयत्वादित्यादिना दुष्टत्वाच्च । नन्वेवं शक्तिः कारणत्वं चेदात्मा कारणं न स्यात् । तथा च शक्तिर्दाहानुकूलेति विशिष्टप्रयोगानुपपत्तिरिति चेन्न । कारणत्वस्यापि कारणस्यैव कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वरूपानुकूलत्वाश्रयात् । ननु प्रतिबन्धकेन पूर्वस्याः शक्तेर्नाशात्प्रतिबन्धकापनये वोत्तेजकसमवधाने वा कथं पुनर्दाहः । यदि चैताभ्यां शक्त्यन्तरोत्पादस्तदाऽनेकशक्तिकल्पनागौरवमिति चेन्न । कुठारस्य कदाचित्कुण्ठत्ववत्सङ्करे कदाचिदनुद्बोधवत्सत्यामेव शक्तौ तस्याः प्रतिबन्धदशायां कुण्ठीभावलक्षणावस्थाविशेषस्यैव कल्पनेन नाशस्यानङ्गीकारात् । ननु तथाऽपि बीजादावङ्कुरानुकूलशक्तिवच्छक्त्यनुकूलाऽपि शक्तिः स्वीकार्या । बीजादिनिष्ठामङ्कुरादिजननशक्तिं प्रति बीजादेः समवायिकारणत्वात् । एवं तदानुकूल्यतत्पूर्वकालीना बीजादावनादिशक्तिपरम्पराङ्गीकार्येति बीजादेरनादित्वं स्यादिति चेन्न । मन्मतेऽङ्कुरे शक्तियुक्तस्य बीजस्य बीजे शक्तात्स्वकारण देवोत्पत्त्या बीजगतशक्तिपरम्परानपेक्षणात् । न च शक्तावपि स्वकार्यानुगुणशक्तिः स्वीकार्येत्यनवस्था । समवायविशेषादिवत्स्वनिर्वाहकत्वादिति न किञ्चिदत्रानुपपन्नम् । तदिदमभिप्रेत्याह ॥ इत्यास्तां प्रपञ्च इति । नन्वेवं शक्तेरतीन्द्रियत्वे तदात्मकक्रियाया अपि सर्वत्रातीन्द्रियत्वमेव किमित्याशयेन पृच्छति ॥ ननु क्रियायामिति । शक्त्यवस्थायाः क्रियाया अतीन्द्रियत्वेऽपि व्यक्त्यवस्थायास्तस्याः प्रत्यक्षत्वमपि क्वचित्सम्भवतीत्याशयेनाह ॥ प्रत्यक्षद्रव्येति । अनेनेश्वरादिद्रव्येषु व्यक्त्यवस्थाया अपि क्रियाया न प्रत्यक्षत्वमिति सूचयति ॥ प्रत्यक्षद्रव्येति । व्यक्त्यवस्थाया अपि क्रियाया अतीन्द्रियत्वमेवास्तु किं द्वैविध्यकल्पनयेत्याशयेन शङ्कते ॥ अथेत्यादिना ॥ परस्येति । तन्मते योग्यादेरभावादिति भावः ॥ प्रतीतिविरोधादिति । रूपं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायविरोधादित्यर्थः ॥ परमाणोरपीति । वैशेषिकपरीक्षायामिति शेषः । तथा च तत्रैव साध्यव्यापकतेति भावः ॥ संयोगविभागयोरपीति । एकस्मिन्संयोगादिके जातेऽपि

तत्प्रत्यक्षं स्यात् । तथा च तेन तदानुमितिरूपश्चलतीति प्रत्ययोऽपि स्यादित्यर्थः । तर्कफलमाह ॥ तथा चेति । यथैकस्यां
कर्मव्यक्तावुत्पन्नायां तदा चलतीति प्रत्ययाभावान्न कर्म कदाऽपि प्रत्यक्षमित्युच्यते । एवमेकस्मिन्संयोगादिके जातेऽपि तस्याप्रत्य-
क्षत्वेन लिङ्गाज्ञानात्तदा कर्मानुमितेरसम्भवेन कदाऽपि कर्मानुमानं संयोगादिना न स्यादित्यपि वक्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ सेना-
वनादिवदिति । यथेयं सेनेदं वनमिति प्रत्ययोऽश्वादिसमूहे वृक्षसमूहे वा भवति न त्वेकैकस्मिन्नश्वादौ तथा कर्मानुमापकसंयोग-
विभागप्रत्यक्षमपि तत्समूह एव भवति नैकस्मिन्संयोगादावित्यर्थः । आदिपदेन राशिदूरस्थकेशादेर्ग्रहणम् ॥ संयोगविभागयो-
रिति । कर्मानुमापकयोरिति शेषः । एतेनैकस्याश्वादेर्वृक्षस्य वा सेनात्ववनत्वयोरभावादेव तत्प्रत्ययः समूहमात्रविषय इत्यस्तु । प्रकृते
त्वेकस्यापि संयोगादेः संयोगादित्वात्तत्प्रत्यक्षमेकस्मिन्नपि स्यादेवेति शङ्का निरस्ता । अत्राप्येकैकस्य संयोगादेः कर्मानुमापकत्वाभावेन
कर्मानुमापकसंयोगादिप्रत्यक्षं तत्समूहमात्रविषयमित्याशयात् ॥ नियत इति । देशान्तरादिति शेषः ॥ उत्पतन्न इति । स्थाणो-
रिति शेषः ॥ स्थाणुकर्मानुमानस्येति । स्थाणुश्येनसंयोगविभागाभ्यामिति शेषः ॥ सर्वस्येति । स्थाणुश्येनसंयोगविभाग-
योर्देशान्तरसंयोगविभागयोश्चेत्यर्थः ॥ तत्तदवयवगतेति । स च तदवयवश्चेति तत्तदवयवौ । तदुभयगतपरित्यागेनेत्यर्थः ।
कार्यं हि यत्राश्रये दृश्यते तद्गतस्य वा तदवयवगतस्य वाऽसमवायिकारणत्वं वाच्यं नान्यगतस्य । न च संयोगादेर्द्विष्ठत्वात् श्येनकर्मापि
कार्याश्रयगतमेवेति वाच्यम् । परत्रारम्भकत्वस्य क्वाप्यदृष्टत्वेन श्येनकर्मणा श्येनसंयोगादिजननसम्भवेऽपि स्थाणौ तज्जननासम्भवादि-
त्याशयात् ॥ तथाविधमिति । परत्रारम्भकमित्यर्थः ॥ तस्येति । परत्रारम्भकत्वस्येत्यर्थः । ननूक्तव्यभिचारेण सामान्यतः कार्यज-
न्मनः कारणविनाशव्याप्त्यभावेऽपि विशेषाकारेण संयोगलक्षणकार्यजननं कर्मरूपकारणविनाशाविनाभूतमित्युच्यतेऽतो नोक्तव्यभिचार
इत्यत आह ॥ नापि संयोगेति । दृष्टान्ताभावादिति भावः । यावत्कारणं तावत्कार्यान्तरजननमिति सामान्यतो व्याप्त्यभावेऽपि

यावत्कर्मरूपं कारणं तावत्संयोगादिरूपकार्योत्पाद इति विशेषतो व्याप्त्यभिधाने नोक्तदोष इत्यत आह ॥ **यावत्कर्मेति** । पूर्व एवाभिप्रायः ॥ **वियति विततेति** । तथा च तत्रालोकपक्षिसंयोगादेरेवानुमापकत्वं न गगनपक्षिसंयोगादेरिति भावः ॥ **तथाऽपीति** । अन्धकार इति शेषः । तथाच तत्रालोकान्तराभावेनान्धकारस्य च त्वन्मतेऽद्रव्यत्वेनानन्यगत्या गगनदीपिकालोकसंयोगादेवानुमापको वाच्यः । स च प्रत्यक्ष इति तत्र दीपिकालोकगतिप्रतीतिरशक्या स्यादिति भावः ॥ **किञ्चान्धकार इति** । अत्र नयनपदेन गोलकमेव विवक्षितं नेन्द्रियम् । तस्यातीन्द्रियत्वेन तत्स्पन्दस्यास्मन्मतेऽप्यतीन्द्रियत्वादिति ज्ञातव्यम् । आदिपदेन भुजोर्वादीनां ग्रहणम् । ततश्चायमर्थः । अस्ति तावद्दक्षिणवामनयनादेर्वातादिना जायमानः शुभाशुभसूचकः स्पन्दविशेषः । स च त्वगिन्द्रियेणैव प्रतिभासते । तस्य चातीन्द्रियत्वे तदनुमापको नयनादिगगनसंयोगादिर्वक्तुं शक्यस्तस्यातीन्द्रियत्वेनाज्ञानात् । नापि नयनादेर्गगनविततालोकसंयोगादिः । अन्धकारे तदसम्भवात् । अतोऽन्धकारेऽप्यनुभवसिद्धो नयनादिस्पन्दप्रतिभासो दुर्घटः स्यादिति । ननु यदुक्तं प्रत्यक्षाश्रितं कर्म प्रत्यक्षमेवेति । तदयुक्तम् । मार्तण्डमण्डलस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तद्गतेस्तन्मण्डलदेशान्तरसंयोगाद्यनुमेयत्वस्यैव सर्वानुभवसिद्धत्वात् । तद्वद्देवदत्तादिगतिः प्रत्यक्षाश्रिताऽप्यनुमेयैवास्तु विशेषादित्याशङ्क्य चलतीतिप्रत्यय एव विशेषोऽस्तीत्याशयेनाह ॥ **यदि च मार्तण्डमण्डलस्यैवेत्यादिना** ॥ **उभयत्रापीति** । देवदत्तश्चलतीतिप्रत्ययस्यानुमितिरूपत्वे देवदत्त इव मार्तण्डमण्डलेऽपि चलतीतिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । देवदत्तश्चलतीतिप्रत्ययस्य प्रत्यक्षरूपत्वेऽङ्गीकृतेनायं दोषः । मार्तण्डमण्डलस्य दूरस्थत्वेन तत्र चलतीतिप्रत्यक्षोत्पत्त्यसम्भवादिति ध्येयम् ॥ **अपि च कर्मकारणेति** । तथा चान्यथासिद्धिशङ्कया न संयोगादिना कर्मानुमानमिति भावः । शङ्कते ॥ **न संयोगाद्युत्पत्तिरिति** ॥ **तस्येति** । कर्मकारणस्येत्यर्थः । तस्येत्यनन्तरं संयोगाविशेषादिरूपत्वादिहेतुः पूरणीयः । तस्य व्याप्तिमुपपादयितुमाह ॥ **संयोगाविशेषादेरिति** । आदिपदेन वेगगुरुत्वादेर्ग्रहणम् ॥ अन्य-

श्रेति । कर्मकारणतयाऽभिमतसंयोगाद्यतिरिक्तकार्यारम्भकतन्तुसंयोगवेगादिष्वित्यर्थः । तथा च विवादपदं कर्मकारणतयाऽभिमतं संयोगविशेषादिकं न परत्र कार्यारम्भकं संयोगविशेषादिरूपत्वात्तन्तुसंयोगादिवदिति प्रयोगोऽत्राभिप्रेत इति ध्येयम् । एतदेव दर्शयति ॥ **शरीरात्मेति** ॥ **कथं तस्मादिति** । आकाशदेशस्य कर्मसाध्यसंयोगाश्रयस्य कर्मजनकशरीरात्मसंयोगाश्रयत्वतत्समवेतत्वयोरभावादिति भावः । आदिपदोपात्ते वेगादावप्येतद्दर्शयति ॥ **एवमन्यत्रापीति** । वेगगुरुत्वद्रवत्वानि हि शरफलजलेषु कर्मकारणानि कथं तेभ्यः शरफलजलानामाकाशदेशसंयोगाद्युत्पत्तिः । कर्मसाध्यसंयोगाश्रयस्याकाशदेशस्य कर्मजनकवेगाद्याश्रयत्वतत्समवेतत्वयोरभावादि द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **तथा सतीति** । अन्यत्र दृष्टानुसारेणैव कल्पनीयत्व इत्यर्थः ॥ **परत्रारम्भकत्वमपीति** । उक्तोभयान्यसमवेतारम्भकत्वमपीत्यर्थः ॥ **अवान्तरभेदमिति** । तथेतरासमवायिकारणेषु परत्रारम्भकत्वादर्शनेऽपि कर्माणि परत्रारभकत्वं तदवच्छेदकं च कर्मत्वम् । तज्जन्यतावच्छेदकं चोत्तरदेशसंयोगत्वादिकमाश्रित्य विशेषः कल्प्यते । तथा कर्मकारणस्यैव परत्वारम्भकत्वम् । तन्मात्रवृत्तिधर्मविशेषस्यैव तदवच्छेदकत्वमित्यादि कल्पनीयमित्यर्थः ॥ १–२–२ ॥ छ ॥

॥ ॐ **गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्** ॐ ॥ **न चानन्दमयाधिकरणेति** । तत्र यथैकस्यैव पञ्चत्वसङ्ख्याऽनुपपन्ना एकमेवेत्यादिश्रुतिविरोधादित्याशङ्क्य बहुरूपत्वादविरोध इति परिहृतं तथाऽत्राप्येकस्यैवेश्वरस्य द्वित्वसङ्ख्यारूपद्वयविवक्षोच्यत इति परिहारोऽस्त्विति न वाच्यमित्यर्थः ॥ **बाधकेति** । तत्र तथाकल्पकब्रह्मशब्दाभ्यासादिरूपबाधकवत्त्वकृते तथाकल्पकस्य जीवेश्वरद्वित्वरूपमुख्यार्थबाधकस्याभावादित्यर्थः । प्रत्युतेश्वररूपद्वित्वग्रहणे एव बाधकमस्तीत्याह ॥ **कर्मफलेति** ॥ **न स्पष्टमिति** । यः सेतुरिति वाक्योदाहरणेनैकवचनेन विशेषणादेक एव पातेत्यस्या-

र्थस्य भाष्येऽपि सूचितत्वादेवमुक्तमिति ध्येयम् ॥ **एकस्याधारमात्रस्येति** । द्रव्यान्तरशून्यस्येत्यर्थः ॥ **सहावस्थानेति** । तर्हहिमूषकयोः समानाधिकरणयोरेव वध्यघातकभावदर्शनादिति भावः ॥ **व्यावर्तकाभावादिति** । द्वितीयव्यावर्तकस्यैकमात्रनिष्ठसाधारणधर्मस्य श्रुतावभावादित्यर्थः । एतेनेत्युक्तं दर्शयितुमादौ तावन्न च जीवे समन्वयोऽभिधीयत इति भाष्योक्तं दोषमाह ॥ **तत्तु समन्वयादित्यादिना** ॥ इदानीमेतेनेति परामृष्टं दर्शयति ॥ **तर्हीश्वरस्यैवेति** । अनेनैतेनेत्यस्यैकस्यैवेश्वरस्याचिन्त्यैश्वर्यवशाद्रूपद्वयापेक्षया द्वित्वोपपादनेनेत्यर्थ उक्तो भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ **अन्यथा द्व्येकेष्विति** । भावप्रधाननिर्देशेन सङ्ख्यार्थत्वमनाश्रित्य सङ्ख्यावद्वस्तुवाचित्वे द्वित्वसङ्ख्यावन्तौ द्वौ एकत्वसङ्ख्यायाश्चैक एवं त्रिषु विवक्षितेषु सूत्रे द्व्येकेष्विति बहुवचननिर्देशः स्यादित्यर्थः । अतोऽत्र सूत्रे भावप्रधाननिर्देशेनैकत्वादिसङ्ख्यैव स्यादिति प्रत्ययार्थतयाऽभिप्रेतेति वक्तव्यमिति भावः । नन्वेकमेव वचनमित्यादिसांव्यावहारिकप्रयोगेषु का गतिरित्यत आह ॥ **अन्यत्रापीति** । सांव्यावहारिकेषु परीक्षकप्रयोगेष्वित्यर्थः । यद्वा नन्वेवं द्विवचनश्रुतेरपि बलमिति न्यायविवरणे का गतिरित्यत आह ॥ **अन्यत्रापीति** । न्यायविवरणेऽपीत्यर्थः । स्वादिप्रत्ययानां सङ्ख्यावाचित्वविधायकोक्तसूत्रबलादिति भावः । अन्ये तु अन्यत्रापीत्यस्य तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकश इत्यादावपीत्यर्थ इत्याहुः ॥ १–२–३ ॥ छ ॥

॥ ॐ **अन्तर उपपत्तेः** ॐ ॥ **सूत्रे भावस्यैवेति** । अन्तरशब्दस्यान्तःशब्दपर्यायतयाऽन्तःस्थित इत्येवान्तर इत्यनेन प्रतीतेरिति भावः ॥ **अमन्ताड्ड इतीति** । अमिति प्रत्याहारग्रहणम् । अमङणनमिति । अमन्ताद्धातोर्डप्रत्ययो भवतीत्युणादिसूत्रार्थः । दम्यतेऽनेनेति दण्डः । रम्यतेऽसाविति रण्डेत्याद्युदाहरणं द्रष्टव्यम् । तथा चानेन सूत्रेण रमतेर्डप्रत्यये डित्वादमोलोपे र इति रूपं सिध्यतीति भावः । नन्वेवमन्तर इति स्थिते रोरित्युपपदान्त्यरेफलोपे ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण इति दीर्घे

च सति अन्तार इति स्यादित्यत आह ॥ **उणादयो बहुलमिति** ॥ **उपपदलोप इति** । अलोन्त्यपरिभाषया उपपदान्त्यरेफलोप इत्यर्थः । तथाच नात्रोपपदान्त्यरेफलोपो रोरीति सूत्रविहितो रेफनिमित्तो येनोक्तरीत्या पूर्वस्याणो दीर्घप्राप्तिः । किन्तु प्रत्ययस्य बाहुलिकत्वोक्तनिमित्त एवातो न दीर्घप्राप्तिरिति भावः । क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलिकं वदन्तीति वचनाद्बहुलग्रहणादुक्तार्थसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । ननु अमन्तादित्यनेन विहितस्य डप्रत्ययस्य न डित्वं वैयाकरणानामभिमतम् । डकारस्यानुबन्धसंज्ञा नास्तीत्युणादिवृत्तावुक्तत्वात् । अन्यथा रण्डेत्यादिरूपानिष्पत्तेः । तथाच टिलोपाप्राप्त्या रण्ड इत्येव स्यात् न र इति रूपमिति चेत् । सत्यम् । बहुलग्रहणादेव तत्सूत्रविहितस्यापि डस्य क्वचिड्डित्वमपि प्रयोगबलादङ्गीकार्यम् । कथमन्यथा आनन्दरूपो निष्परिमाण एष इति रामशब्दनिर्वचनपरायां श्रुतौ रश्चासावमश्चेति विग्रहसूचनमुपपन्नं स्यात् । तत्रानन्दार्थकस्य रमतेरेवाभिमेतत्वात् । अप्रसिद्धधात्वन्तरकल्पनस्य च गौरवपराहतत्वादिति ज्ञातव्यम् । अत एवोणादिवृत्तावुदाहृतवाक्यात्पूर्वं सत्यपि प्रयोजन इत्युक्तम् । अन्यथा प्रयोजनाभावादित्येवावक्ष्यत् । तेन ज्ञायतेऽनुबन्धसंज्ञाभावेन डित्वं प्रायिकम् । क्वचित्प्रयोजने च सति अनुबन्धसंज्ञा ततश्च डित्वमपि भवतीति तद्वाक्यार्थ इति । अतो युक्तमुक्तमिति प्रतिभाति ॥ **सुखसाधनं चेति** । तथाच सुखसाधनतयाऽभिमतविषयानुभावाभिव्यक्तसुखानुभवकर्तेत्यात्मशब्दनिर्वचनेन लभ्यत इति भावः ॥ **ददातेर्मन्यतेश्चेति** । दा दान इत्यस्मात्कर्मणि क्विप् मनु अवबोधन इत्यस्माच्च कर्तरीत्यर्थः । तथा चातो लोप इटि चेति धात्वाकारलोपे निर्वचनत्वेन दकारस्य तकारे सत्यात्मन् इति रूपमिति भावः ॥ ॐ **सुखविशिष्टाभिधानादेव च** ॐ ॥ ॥ ॐ **अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः** ॐ ॥ ॥ **कडाराः कर्मधारय इति** । कडारादयः शब्दाः कर्मधारये वा पूर्वं प्रयोक्तव्या इति सूत्रार्थः । जैमिनिकडारः कडारजैमिनिरित्याद्युदाहरणम् । अस्याकृतिगणत्वमभिमेत्येदमुक्त-

मित्यवधेयम् ॥ **न चाधिकारिकमितीति** । तत्र यद्यपि देवतादिपदमनादियोग्यतावतामेव नेतरेषामित्येव वक्ष्यति । तथाऽपि मानुषादीनां देवानां चानादियोग्यतायास्तत्र समर्थनेन तेषां नियम्यनियामकभावः स्वाभाविक इत्यस्याप्यर्थाल्लाभादेवमुक्तमिति ध्येयम् ॥ **आधिकारिकेति** । मुक्तस्वावरमेरणाधिकारे स्थिता ये मुक्तदेवास्ते आधिकारिकास्तन्मण्डले नियामकतया तिष्ठन्तीत्याधिकारिकमण्डलस्थो मुक्तब्रह्मा तस्य ता यो वेद स वेद ब्रह्म सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्तीत्यत्र मुक्तसर्वदेवतापूज्यतयोक्तेरिति सूत्रखण्डार्थः ॥ **उभयत्रापीति** । असम्भवशब्दाभिधेयमव्यस्त्यनुपपत्तिरूपफलस्यानवस्थायामपि साम्यादित्यर्थः । न च फलैक्येऽप्युक्तोपपादकभेदाद्भेदः । उभयोर्जीवत्वसाम्यादित्यसम्भवोपपादकस्यापि नियम्यताप्रयोजकीभूतजीवत्वस्य नियामकेऽशावपि साम्यात्तस्याप्यन्येन नियम्यत्वमवश्यं वाच्यम् । तन्नियामकश्च न पूर्वो जीवः । अन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । अतोऽन्य एव वाच्यः । एवं तस्यापि नियम्यताप्रयोजकजीवत्वसाम्यात्पुनरन्यो नियामको वाच्य इत्यनवस्थायामेव पर्यवसानेनोपपादकयोरप्यैक्यादित्याशयात् ॥ **प्राक् सिद्धेति** । यदर्थमुत्तरोत्तरानुसरणं तन्मूलं तस्य पूर्वस्य प्रमाणसिद्धत्वाभावेनेत्यर्थः । इदं च प्रकृतानवस्थाया मूलक्षयकारित्वेन दोषत्वोपपादनायोक्तं मूलस्य प्रामाणिकत्वे तदसम्भवादिति ध्येयम् ॥ **अविनिगम्यत्वेनेति** । तथाच फलसाम्येऽप्युपपादकभेदाद्भेदः । तस्यापि जीवत्वसाम्यादित्यसम्भवोपपादकस्य विनिगमकाभावाद्वैपरीत्यमेवास्त्वित्येवार्थो न त्वदुक्तः । एवञ्च नान्योन्याश्रयत्वादेरवकाशः । परस्परनियम्यनियामकभावानभ्युपगमादित्याशयः । ननु तस्यापि जीवत्वसाम्यादित्यस्योक्तरीत्याऽनवस्थायामेव तात्पर्यं वाच्यं नाविनिगम्यत्वहेतुकवैपरीत्यापादने । तस्य पराभिलपितकार्यासम्भवहेतुतया कुत्राप्यनवस्थाद्यसङ्कीर्णोदाहरणेऽदर्शनादित्यत आह ॥ **यथेति** । गन्धोपलब्धेरुभयत्र साम्येऽपि पृथिव्यामेव गन्धः स्वाभाविकः पयसि त्वौपाधिक इति पराभिलषितस्याविनिगम्यत्वहेतुकवैपरीत्यापादनेनासम्भवो दृश्यते । न चात्रानवस्थादेरवकाशोऽस्ति । अत एवमसङ्कीर्णो-

दाहरणे दर्शनादुक्तं युक्तमिति भावः । इदं च वैपरीत्यापादनं न स्वरीत्या नापि नैय्यायिकादिरीत्या केनापि पयसि गन्धानङ्गीकारात् । किन्तु कस्यचिद्वैतण्डिकस्य रीत्येति ध्येयम् ॥ **पयःसम्बन्धात्पृथिव्यामिति** । इदं च त्रिवृत्करणाभिप्रायेणोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **पूर्वपक्षप्रापकाणामिति** । य एष आदित्ये पुरुषः सोऽहमस्मीति अग्नेरादित्यस्थत्वश्रुतिः स एवाहमस्मीत्यभ्यासः । अथ हाग्नयः समूदिरे गार्हपत्योऽनुशशासेत्यादिबह्वग्निश्रुतिः । स य एतदेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यामित्यर्थवादश्चेति पूर्वपक्षप्रापकाणामित्यर्थः । यद्यपि भाष्ये सोऽहमस्मीत्यादि त्वन्तर्याम्यपेक्षयेति श्रुतिरेव निरस्ता । नाभ्यासार्थवादौ । तथाऽपि श्रुतेः सावकाशत्वेन निरासे तदनुयायिनोरभ्यासार्थवादयोरपि सावकाशतया निरास उपलब्ध एवेत्यभिप्रेत्यैवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १-२-४ ॥

॥ ॐ **अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्** ॐ ॥ **व्याहतत्वादिति** । विरुद्धत्वादित्यर्थः । विरोधश्च न परस्परविरहरूपतया किन्तु परस्परविरहव्याप्यतयेत्याशयेन तमुपपादयति ॥ **आदित्यादिनियमनार्थमित्यादिना** । नन्वेवमपि कथमुक्तव्याहतिपरिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **न राजादिवदिति** ॥ **सत्तादिप्रदत्वमिति** । तच्चोक्तरीत्या न रमणविरुद्धमिति भावः ॥ १-२-५ ॥

॥ ॐ **अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः** ॐ ॥ **उक्तरीत्येति** । यदस्मिन्नध्याये समन्वीयते तत्सर्वं लक्षणत्वेनैव प्रकृतमित्यादिनोक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । भावाभावयोरैक्यस्य विरुद्धत्वादित्यनुपदमेव वक्ष्यमाणानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **अनुपपत्त्यन्तराणां चेति** । अभेदे गुणगुणिभावाद्यनुपपत्तिः क्रियाणामनित्यत्वाद्ब्रह्माभेदानुपपत्तिः । अर्भकौकसः सर्वगतत्वानुपपत्तिः अतियत्नस्य रमणानुपपत्तिः । एकस्यानेकत्वानुपपत्तिरवयविनोऽवयवत्वानुपपत्तिरित्याद्यनुपपत्त्यन्तराणामित्यर्थः । सन्ति नञ्त्रयोऽ-

र्थो अन्यत्वमभावो विरोधश्चेति । तेषु कोऽर्थोऽत्राभिमत इत्यपेक्षायामाह ॥ **इहेत्यादिना** । अन्योन्याभावार्थत्वमेव कुत इत्यतः परिशेषादित्यभिप्रेत्याभावार्थत्वं तावन्निराकर्तुमाह ॥ **न पुनरिति** । अत्र तच्छब्दो न दृश्यत्वादिपरामर्शो न दृश्यादिपरामर्शः । दृश्याद्यभावस्यैव ब्रह्मधर्मत्वसम्भवेन त्वप्रत्ययवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न परमत इवास्मन्मते संसर्गाभावत्वेनाभावविभागः किन्तु प्रागभावादित्वेनैवेति दर्शयितुं प्रागभावादिग्रहणं कृतमिति ज्ञातव्यम् ॥ **असामर्थ्येनेति** । नञः प्रसज्यप्रतिषेधरूपप्रागभावाद्यर्थत्वे प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र नञिति वचनात्तस्य क्रियासापेक्षत्वेन दृश्यत्वादय इदानीमत्र न सन्तीत्यादिवाक्यमेव स्यान्न समासः । समर्थः पदविधिरिति सामर्थ्ये सत्येव समासविधानात् । क्रियासापेक्षस्य च नञः प्रतियोगिसमर्पकदृश्यत्वादिपदेन सामर्थ्याभावात् । सापेक्षमसमर्थमिति वचनादित्यर्थः । पर्युदासरूपान्योन्याभावत्वे तु तस्य दृश्येत्याद्युत्तरपदसापेक्षत्वमेव न क्रियासापेक्षत्वम् । पर्युदासस्तु विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञिति वचनात् । अतस्तत्र सामर्थ्यसम्भवात्समासोपपत्तिरिति भावः । विरोधार्थत्वमपि निराकर्तुमाशङ्कते ॥ **दृश्यादीति** । अत्र दृश्यत्वादिति पाठः प्रामादिकः । ॥ **सहानवस्थानेति** । ब्रह्मणो व्याप्तत्वेन दृश्यादिसमानाधिकरणत्वादिति भावः । यद्यप्यधर्मोऽसुर इत्यादौ विरोधार्थकसमासे वध्यघातकभावरूप एव विरोधः प्रसिद्ध इति स एव निराकार्यः । तथाऽपि सहानवस्थानादिकमपि विरोधशब्दार्थतया प्रसक्तमपि तन्निराकृतमित्यवधेयम् । तथाच योग्यताभावप्रसङ्गान्न विरोधार्थकोऽयं समास इति भावः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । तदभावो हि तद्भावविरोधी न ततोऽपर इत्यनुव्याख्यानावतारिकावसरे प्रतियोगिरूपभावतदभावयोरैक्याभावाभिप्रायस्य द्वितीये त्वापादकासिद्धिरिति भावेनेति वाक्येन वक्ष्यमाणत्वेन प्रतियोगिरूपभावव्यावृत्त्यर्थं प्रायश इत्युक्तमित्यर्थः । ननु प्रागभावेऽपि प्रागभावादिप्रभेदवानित्यर्थः । इदं च संसर्गाभावस्याप्येकस्य विद्यमानत्वात्कथं चतुर्विधेऽपीत्युक्तमिति शङ्कायां प्रागभावादिव्यतिरिक्तः सोऽपरो नास्तीति ज्ञापनाय पर-

रीत्यैवोक्तम् । सिद्धान्ते कार्यकारणयोः संसर्गस्यैवाभावेन प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः संसर्गाभावत्वानुपपत्तेरिति ज्ञेयम् ॥ अगोत्र-मिति । नन्वगोत्रमित्यादिनाऽपि कथं तत्प्रतीतिः । नञः प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वेऽसामर्थ्येन तत्पुरुषत्वासम्भवात् । ब्रह्मवाचकप-दसामानाधिकरण्यानुपपत्त्याऽव्ययीभावस्यापि वक्तुमशक्यत्वादित्यत आह ॥ न विद्यत इति । नन्वेवमदृश्यत्वादीत्यत्रापि न विद्यते दृश्यं यस्य तददृश्यं तस्य भावोऽदृश्यत्वमिति बहुव्रीह्याश्रयणेन संसर्गाभावार्थत्वं कुतो न स्यादिति चेन्न । तथात्वे दृश्यस्य प्रपञ्चस्याभावप्राप्त्या योग्यताभावात् । न च न विद्यते दृश्यत्वादिर्यस्येति बहुव्रीहिः । तस्य ब्रह्मवाचकत्वेन गुणपदेन सामानाधि-करण्यासम्भवात् । न विद्यन्ते दृश्यत्वादिगुणा यस्येति करणे तु विवक्षितस्यादृश्यत्वादेर्गुणत्वस्यासिद्धिः । यद्वक्ष्यति अदृश्यत्वा-दिकांस्तस्माद् गुणानाहेति । अतो न तत्र बहुव्रीहिशङ्कावकाश इति ॥ भूतल इति । भूतलादावित्यर्थः । अत एवाग्रे भूतलादे-रिति वक्ष्यति । तेन संसर्गविशेषावच्छिन्नघटात्यन्ताभावविवक्षायां भूतलं धर्मी घटप्रागभावध्वंसविवक्षायां तु तदुपपादनमिति ज्ञातव्यम् । नन्वेवं प्रागभावादेर्घटादितोऽत्यन्तभेदे घटादेस्तन्निरूपितं धर्मित्वं न स्यात् । धर्मित्वस्य धर्मतादात्म्यानिबन्धनत्वादि-त्यत आह ॥ धर्मित्वं चेति । प्रातीतिकं प्रतीत्यैव केवलं विषयीक्रियते न वस्तुगत्याऽस्तीत्यर्थः । न चैवं घटाभाववद्भूतलमि-त्यादिप्रतीतीनां भ्रमत्वापत्तिः । तत्राप्यभावो विशेषणमात्रतद्वत्त्वमेव धर्म इति वक्ष्यमाणन्यायेन भूतलादौ तद्वत्त्वनिरूपितमेव धर्मित्वं वास्तवं नाभावनिरूपितमित्यङ्गीकारात् । अन्योन्याभावे तु धर्मिप्रतीतावेव प्रतीयमानत्वादित्युक्त्या धर्मितादात्म्यस्यैव सिद्धत्वान्न तस्य धर्मिणोऽत्यन्तभेदो वा तन्नाशानन्तरमनुवृत्तिर्वाऽस्तीति ज्ञातव्यम् । न चैवं नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यतीति तैत्ति-रीयभाष्ये तस्मात्प्रध्वस्तभेदादि सदित्येवावगम्यत इत्यनुव्याख्याने च धर्मिनाशेऽपि भेदाविनाशवचनात्तद्विरोधः । तत्र कार्या-कारेण धर्मिनाशे तदात्मकस्य व्याख्याने च भेदस्यापि नाश एव । कारणात्मना तु नोभयोर्नाश इत्याशयात् । न चैवं प्रागभावा-

दावङ्गीकर्तुं शक्यम् । सिद्धे हि धर्मितादात्म्ये कल्पनैषा । न चान्योन्याभाव इव प्रागभावादौ धर्मितादात्म्यसाधकं तत्प्रतीतावेव प्रतीयमानत्वादिकं किञ्चिदस्तीति ॥ अत एवेति । यत एवमन्योन्याभाव एव धर्म्यभिन्नः प्रागभावादिस्तु तद्भिन्नोऽत एवेत्यर्थः ॥ तथात्वप्रसङ्ग इति । संसर्गाभावस्य ब्रह्मभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ विशेषणमिति । व्यावर्तकमात्रं न धर्म इत्यर्थः । विशेषणत्वमेव धर्मत्वमित्याशयवतोद्भावितमेवंधर्मानिति श्रुतिविरोधमाशङ्क्य निराकरोति ॥ न च श्रुतीति । तथा चाभाववत्त्वमेव धर्मो नाभावः । तस्य च ब्रह्मणाऽभेद एवेति भावः ॥ न चानन्दादाविति । तत्रापि विशेषत्वमात्रं न धर्मत्वं किन्तु तद्वत्त्वमेव धर्म इति कल्पना स्यादित्यर्थः ॥ आनन्दो ब्रह्मेत्यादीति । तथाच तादात्म्यस्य तत्र प्रमितत्वेनानन्दस्यैव धर्मत्वमिति भावः ॥बाधकेति । धर्मिनाशेऽप्यनुवृत्तिरूपबाधकस्याभावाच्चेत्यर्थः । नन्वभावत्वमभाववतोऽभावः । स चाभाव एव तस्य कथं ब्रह्माभेद इत्यत आह ॥ गोत्राद्यभावेति ॥ भावरूपेति । तथा चाभाववत्त्वमखण्डोपाधिर्वाऽभावसम्बन्धो वा नाभाव इत्यर्थः । यथाऽऽहुः । सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादय इति । न चाभावविशिष्टसम्बन्धस्य ब्रह्माभेदेऽभावस्यापि तदभेदापत्तिः । अभावस्य सम्बन्धे तटस्थतयैव व्यावर्तकत्वेनोपलक्षणत्वात् । तदिदमुक्तं न काचिदनुपपत्तिरिति ॥ आरोग्यमिति । न विद्यन्ते रोगा यस्य सोऽरोगस्तस्य भाव आरोग्यमिति रोगाभावस्य नञ्प्रयोगविषयत्वमित्यर्थः । ॥ तद्वारान्ययोरिति । यथैकं चैकदा घटतदभावज्ञानयोर्भावयोरित्यर्थः । केचित्त्वनयोरित्यस्य गोत्वाश्वत्वादिरूपपरस्परविरहव्याप्ययोरित्यर्थ इत्याहुः । तत्र तद्वारेत्येतन्न स्वरसम् ॥ तृतीय इति । बाधकसद्भावादिति तृतीयकल्प इत्यर्थः ॥ क्वचिदपर्यायप्रयोग इति । क्वचित्सहप्रयोगे प्रमिते सतीत्यर्थः । ॥ अन्यथा घटादिति । घटकलशादिव्यवहारेऽप्यविनाभावादेव न सहप्रयोग इति स्यादिति भावः ॥ यत्पृथक्त्वमबाधेनिरूप्यमित्यादि । इदमुपलक्षणम् । यत्पृथक्त्वं भावरूपमन्योन्याभावस्त्वभावरूप इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ किञ्चान्यारा-

दितरेति । एतैर्योगे पञ्चमी स्यादिति तदर्थः । एवं चान्यारादितरर्ते इति सूत्रैकदेशस्यैवात्र ग्रहणमिति ध्येयम् । नन्वत्र पृथक्त्ववाचिपदं नोपात्तमित्यत आह ॥ अन्य इत्यर्थेति । तथा चान्यत्वार्थका येऽन्यशब्दपर्यायाः पृथक् भिन्नोऽर्थान्तरमित्यादयः शब्दास्तद्योगेऽपि पञ्चम्यत्रानुशिष्टेति गम्यत इति भावः । ॥ विधिरूपत्वाच्चेति । इदं च स्वरूपभेदस्यान्योन्याभावादेव विवेकसाधनायोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ अन्यथोपपादनायेति । अविनाभावादिनेति शेषः । पृथक्त्वनिरूपकत्वमित्यत्र पृथक्त्वग्रहणं प्रकृताभिप्रायेण । वस्तुतस्तु परत्वापरत्वोत्कृष्टत्वदीर्घत्वादिभावनिरूपकत्वमवधित्वमिति ज्ञातव्यम् । न चैवं सादृश्यप्रतियोगिन्यतिव्याप्तिः । तस्याप्यवधित्वेन लक्ष्यत्वादित्याशयात् ॥ इतरेतराश्रयत्वादिति । पृथक्त्वस्यान्योन्याभावभेदसिद्धौ तदवधेरभावनिरूपकत्वरूपप्रतियोगित्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च पृथक्त्वस्यान्योन्याभावभेदसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वादित्यर्थः । प्रौढिवादेनाह ॥ अन्यशब्दोपपद इति । अन्य इत्यर्थग्रहणं न भवति किन्तु स्वं रूपं शब्दस्येति वचनाच्छब्दग्रहणमेवेत्यर्थः । ननु विलक्षणशब्दोऽप्यन्यशब्दपर्याय इत्यत आह ॥ न हीति । पृथक्त्वं अन्यत्वापरपर्यायं पृथक्त्वमित्यर्थः ॥ अथ कथञ्चिदिति । विवक्षाविशेषमाश्रित्येत्यर्थः । तथा चापादाने पञ्चमीत्यनेनैव तत्र पञ्चमीति भावः ॥ प्रपञ्चार्थत्वेनेति । अपादाने पञ्चमीति सूत्रप्रपञ्चार्थत्वेनेत्यर्थः । विशिष्टव्यावृत्तादियोग इत्यत्रादिपदेन विधर्मग्रहणम् । ननु विशिष्टव्यावृत्तादिशब्दोऽप्यन्यशब्दपर्याय एवेत्यत आह ॥ न विशिष्टादिकमिति ॥ स्वयमेवेति । वैशेषिकेनैव स्वग्रन्थे व्युत्पादितमित्यर्थः । यथाऽऽह किरणावलीकारः । पृथक्शब्दस्य विशिष्टोऽर्थ इति चेत् । शब्दबुद्धिदण्डविशिष्टापृथक्त्वेऽपि तद्विशिष्टस्य व्योमात्ममन्त्रादेर्दर्शनादिति । यदि विशिष्टमेव पृथक् तदा पूर्वं यच्छब्दाविशिष्टं व्योम तदेव पश्चाच्छब्दविशिष्टम् । तत एव पृथक् स्यात् । एवं बुद्ध्याद्यविशिष्टादात्मादेर्बुद्ध्यादिविशिष्टः स एव ततः पृथक् स्यादिति तत्फक्किकार्थः । अनेन पृथक्शब्दस्य व्यावृत्तमर्थ इति पक्षोऽपि दूषितमायः । अतद्व्यावृत्तिरेव वैशिष्ट्यमिति वैशेषिकैरङ्गीकृत-

त्वेन विशिष्टव्यावृत्त्योरेकत्वात् । व्यावृत्तिविशेषणे सम्बन्धिविशिष्टमिति मते तु गुणादेरपि व्यावृत्तत्त्वान्न तस्य पृथक्शब्दवाच्यत्वम् । एवं पृथक्शब्दस्य विधर्मार्थत्वमपि तत्रैव निराकृतम् । यथाऽऽह । एतेन वैधर्म्यमात्रं पृथक्त्वमिति निरस्तम् । श्यामाद्रक्तो विधर्मा न च पृथक् इति दर्शनादिति ॥ पृथग्विनानानाभिरिति । एभिर्योगे तृतीया स्यादिति सूत्रार्थः । पक्षे पञ्चमीद्वितीये । अन्यारादित्यत्रान्य इत्यर्थग्रहणे हि पृथगादियोगे पञ्चम्यां नित्यतया प्राप्तायां पृथग्विनेति विकल्पविधानमुपपद्यते । अर्थग्रहणाभावे तु पृथगादियोगे पञ्चम्या नित्यतयाऽप्राप्तत्वेन विकल्पविधानमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः ॥ अप्राप्तेऽपीति । अचि विभाषेत्यादिविकल्पविधानस्येत्यर्थः । ग्रो यङीति पूर्वसूत्रे गॄ इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति । यङि परत इत्येवोक्तत्वे णिजादौ प्रत्ययपरतस्तेनाप्राप्तोऽपि लकारादेशोऽत्र विकल्पेन विधीयत इति ज्ञातव्यम् । एवं जराया जरसन्यतरस्यामित्यादिकमप्यप्राप्तविकल्पविधानमूह्यम् । पूर्वोक्तस्य प्रौढिवादत्वं सूचयन्वैय्याकरणरीतिमाश्रित्यापि समाधानमाह ॥ अस्तु वेति ॥ व्याख्यानादिति । तत्सूत्रव्याख्यातृभिरिति शेषः ॥ वाक्यप्रतिपाद्यमिति । ननु नञोऽन्यत्वेऽपि शक्तिसद्भावेन घटः पटो न भवतीत्यत्रापि नेतिपदस्यैव पृथक्त्ववाचित्वाद्वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमिति कथम् । ततश्च तत्र पञ्चमी स्यादेवेति चेन्न । नञोऽन्यत्ववाचकत्वेऽपि तद्योगे घटः पटो न भवतीत्यत्र न पञ्चमीप्रसक्तिः । पदान्तरसमभिव्याहारमन्तरेण पृथक्त्ववाचिपदयोग एव तत्र पञ्चमीविधानात् । नेतिपदं त्वन्यत्वे शक्तमपि न समानाधिकरणप्रथमान्तपदद्वयसमभिव्याहारमन्तरेणान्यत्वमुपस्थापयाति । किन्तु तत्समभिव्याहृतमेव । केवलस्य नेतिपदस्य पर्युदासे क्वाप्यप्रयोगात् । न चैवं तस्य तत्र शक्त्यभावप्रसङ्गः । घटो नेति प्रयोगे पर्युदासः प्रतिषेधो वेति संशयानुदयप्रसङ्गात् । अतस्तत्र शक्तमपि नेतिपदं समानाधिकरणप्रथमान्तपदद्वयसमभिव्याहृतमेवान्यत्वमुपस्थापयाति । नान्यथेत्यभिप्रेत्यैव वाक्यप्रतिपाद्यं पृथक्त्वमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । स्वरूपभेदस्य

चाभ्यां विवेकः परनिरूप्यत्वविरहाद्विधिरूपत्वाच्चेत्युक्तं हेतुद्वयं क्रमेण दूषयति ॥ प्रतियोगिनिरूप्यत्वेत्यादिना । अत्र प्रतियोगिपदेन परमात्रमुपलक्षणीयम् । पृथक्त्वनिरूपके परेण प्रतियोगित्वानङ्गीकारात् । परोक्तानुवादत्वाच्चास्य । स्वरूप-भेदवादिनेत्यनेनेदं सूचयति । स्वरूपभेदस्थले स्वरूपस्येव तदभिन्नभेदस्यापि न परनिरूप्यत्वं किन्तु तत्प्रतीतेरेवेति यथा त्वयो-च्यते तथा वयमप्यन्योन्याभावपृथक्त्वयोर्धर्मिस्वरूपतया तद्वदेव न परनिरूप्यत्वं किन्तु तत्प्रतीत्योरेवेति वैशेषिकपरीक्षायां वक्ष्यामः। अतः स्वरूपभेदस्यैवान्योन्याभावपृथक्त्वयोरपि परनिरूप्यत्वाभावान्न परनिरूप्यत्वानिरूप्यत्वाभ्यां स्वरूपभेदस्य ताभ्यां विवेकस्त्वया वक्तुं शक्य इति । केचित्तु प्रतियोगिनिरूप्यस्यैव भेदस्य तदनिरूप्यधर्मिस्वरूपत्वाङ्गीकारादन्योन्याभावपृथक्त्वाभ्यां स्वरूपभेदस्य नानेन रूपेण विवेकस्त्वया वक्तुं शक्य इत्यत्राभिप्रायमाहुः ॥ उक्तन्यायेति । अतद्भावोऽन्यता चेत्याद्युक्तन्यायेनाभाव-भेदभावेऽपि विधिरूपत्वस्योपपत्त्याऽन्यथासिद्धतया पराहतमित्यर्थः । यत्पृथक्त्वमवधिनिरूप्यमित्यत्रोपलक्षणया यदभिमतं पृथक्त्वे भावरूपत्वमन्योन्याभावविवेचकमिति तदपि दूषयति ॥ अत एवेति । उक्तन्यायेनान्यथासिद्धत्वादेवेत्यर्थः । पृथक्त्वेऽन्योन्या-भावविवेचकत्वमिति विग्रहः । भावरूपत्वस्येति शेषः । न केवलं पृथक्त्वेऽन्योन्याभावभेदसाधकाभावः किन्तु तदभेदसाधक-मप्यस्तीत्याह ॥ किञ्चेति । किञ्चैवं गुणादिषु पृथगित्यादिव्यवहारस्य मुख्यार्थत्वसम्भवेन वृथा गौणता कल्पनीयेत्याशयेनाह ॥ अलं पल्लवेनेति ॥ तदतिरिक्त इति । तत्रापर्यवसित इत्यर्थः ॥ अनित्यत्वादिकमिति । कृतकत्वादिनेति शेषः ॥ अप्रा-माणिकान्यनेकानीति । वस्तुत्वात्तुरगः शृङ्गी पुष्पवत्त्वं सुतैर्युता । चित्रिणी च रसः षष्ठो रसत्वात्सोत्तरो भवेदित्याद्यनुमानैरिति शेषः ॥ अनतिरेकादिति । उक्तरीत्या दृष्टहान्यादावेव पर्यवसानादित्यर्थः ॥ प्रागुक्तमिति । जन्माधिकरणोक्तमित्यर्थः ॥ श्रुतीनामिति । अभेदश्रुतीनामित्यर्थः ॥ अनागन्तुकेति । तथा च गुणादिषु ब्रह्मधर्मभूतानागन्तुकसाम्येन ब्रह्माभेदव्यपदेश

औपचारिक इति भावः ॥ **तत्त्वं भावेनेति** । तत्त्वसमवायस्यैकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातम् । यथैकैव सत्ता सर्वत्र सद्बुद्धिप्रवर्तिका तथैक एव समवायः सर्वत्र समवेतबुद्धिप्रवर्तक इति वैशेषिकसूत्रार्थः । एकत्वं भिन्नं चेत्तर्त्किं द्रव्यमुत गुणादीति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **द्रव्यगुणादेरिति** ॥ **सहप्रयोग इत्यादि** । एकः समवाय इत्यादिसहप्रयोगः ॥ **समवायस्यैकत्वमिति** । षष्ठीसमासप्रयोगो वेत्यर्थः । तथा चैकः समवाय इति मूलमुपलक्षणाभिप्रायमिति भावः ॥ **औपचारिक इति** । समवायातिरिक्तस्यैकत्वस्याभावेन षष्ठीप्रयोगो घटस्य स्वरूपमितिवदौपचारिक इत्यर्थः ॥ **एकत्वसाधनेति** । षष्ठीप्रयोगादेरौपचारिकत्वमाश्रित्य तयोर्निर्विशेषाभेदसमवायभेदसाधनेनैव तदभिन्नैकत्वस्यापि सिद्धिसम्भवात्तदेकत्वसाधनाय तत्त्वं भावेनेति सूत्रनिर्माणप्रयासवैयर्थ्यापत्तेरित्यर्थः । न हि घटसिद्ध्यनन्तरं तत्स्वरूपसाधनाय पुनः प्रेक्षावान्प्रवर्तत इति भावः ॥ **समवायप्रतियोगिकेति** । तथाच समवायभिन्नस्य द्रव्यगुणादेर्भावस्याभावेऽप्यभावरूपमेकत्वं भिन्नमेव तत्राङ्गीक्रियत इत्यर्थः ॥ **पृथग्भावेनेति** । घटस्य रूपमित्यादावतिरिक्तसम्बन्धस्यैव षष्ठ्यर्थत्वदर्शनात्प्रकृते च तदसम्भवात्सम्बन्धिन एव सम्बन्धित्वं वाच्यम् । तच्च विशेषाभावेनोपपादयितुं शक्यमिति तदर्थं विशेषस्याङ्गीकार्यत्वादिति भावः ॥ **यस्त्विति** । प्राभाकर इत्यर्थः । सङ्ख्यायास्तन्मते पदार्थान्तरत्वमेव न गुणत्वमिति भावः ॥ **सम्बन्ध इति** । एकत्वेनेति शेषः ॥ **एकः समवाय इति** । दण्डित्वादावतिरिक्तसम्बन्धवत्येव विशिष्टप्रत्ययदर्शने तदभावे एकत्वविशिष्टसमवायव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **न तृतीय इति** । सम्बन्धो नेत्ययं पक्ष इत्यर्थः । यद्यपि सम्बन्धो नेति पक्षो द्वितीयतया प्राग्विकल्पितः । तथाऽपि सम्बन्धोऽस्तीति प्रथमपक्षेऽपि स एव वा समवायान्तरं वेति पक्षद्वयस्योक्तत्वात्तदभिप्रायेणास्य तृतीयत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ **एकः समवाय इत्यस्येति** । समवायान्तराङ्गीकारे एकः समवाय इति सिद्धान्तस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । समवाय इत्यस्य वस्तुनीत्यनेनाप्यन्वयमभिप्रेत्य दूषणान्तरमाह ॥

किञ्चेति ॥ **न ह्यवयवावयव्यादीनामिति** । समवायेनेति शेषः । तथा चेह कुण्डे बदराणीत्यादावतिरिक्तसम्बन्धेनैवाधाराधेयभावप्रतीतिदर्शनात्मकृते तदभावात्कथं वस्तुनि समवाय इति प्रतीतिरिति भावः ॥ **यत एक इति** । अत्र समवाय इत्यस्यावृत्त्या यत इत्यध्याहारेण च मूलं योजितमिति ज्ञातव्यम् । नन्वेवमुक्तन्यायेन तन्तुपटादावपि भेदाभेदाभावप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **यथा चेति** । पटादेस्तन्त्वादिना पृथगनुपलम्भादिहेतुभिरभेदः खण्डितत्वेन भेदश्चाभ्युपगन्तव्य इति समयपादे वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **पूर्वोपपादित इति** । जन्माधिकरणे उपपादित इत्यर्थः ॥ **व्याख्यातचरमिति** । सत्यज्ञानादिकेऽप्येवं न व्यावृत्त्या प्रयोजनम् । व्यावृत्तस्याविशेषत्व इत्येतद्व्याख्यानेनैव व्याख्यातप्रायमित्यर्थः । तथाहि । व्यावृत्ते ब्रह्मणि निर्विशेषे सत्यादिपदप्रतिपादितव्यावर्तकविशेषशून्येऽङ्गीकृते सति व्यावर्त्यानामसत्यत्वादीनां बहुत्वतः किं प्रयोजनं न किमपि । सत्यादिपदानां ब्रह्मणि व्यावर्तकसत्यत्वाद्यप्रतिपादकत्वेऽसत्त्वादिव्यावृत्तिबोधालाभेन तदर्थमसत्यत्वादिव्यावर्त्यबहुत्वोपन्यासो व्यर्थ इति भावः ॥ १–२–६ ॥

॥ॐ **वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्** ॐ॥ ॥ **अन्यथेति**। रूढत्यस्याविवरणे लोकतः केवलरूढानामाकाशादिनाम्नामेव प्राप्त्याऽऽनन्दमयादिनाम्ना योगरूढानां परित्यागः स्यादित्यर्थः ॥ **लिङ्गानामपीति** । बुद्ध्या विविक्तानामिति शेषः ॥ **उपलक्षणं त्विति** । अग्न्यादिशब्दोपलक्षणत्वमित्यर्थः । शिष्टं भाष्ये स्पष्टम् ॥ **आनन्दमयाधिकरणान्त इति** । सा योगादेव लभ्यत इत्यानन्दमयाधिकरणान्ते विद्वद्रूढिर्योगमविहायैवोपलभ्यते न त्वविद्वद्रूढिवत् संकेततुल्यात्ततोऽपि सा मुख्येत्युक्तन्यायादिति वेत्यर्थः ॥ १–२–७ ॥

॥ इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्येण यदुपतिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १–२ ॥

|| श्रीगुरुभ्यो नमः || हरिः ॐ ||

|| ॐ **द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात्** ॐ || ॐ **नानुमानमतच्छब्दात्** ॐ || ॐ **प्राणभृच्च** ॐ || || **भिन्नवाक्यत्वादिति** । अस्य पादस्य पूर्वोत्तरपादभेदसिद्धये स्वस्मिन्नेकवाक्यतासिद्धये चेत्यर्थः । उभयत्र प्रसिद्धशब्दसमन्वयप्रतिपादकत्वप्रदर्शनेन पादभेदः स्वस्मिन्नेकवाक्यत्वं च सिद्ध्यतीति द्रष्टव्यम् ॥ **असामर्थ्येनेति** । नञः प्रसज्यप्रतिषेधरूपाभावार्थत्वे तस्य क्रियासापेक्षत्वेन तच्छब्दोऽत्र नास्ति यत इत्यादिवाक्यमेव स्यान्न समासः । समर्थः पदविधिरिति सामर्थ्ये सत्येव समासविधानात् । क्रियासापेक्षस्य च नञः प्रतियोगिसमर्पकतच्छब्देन सामर्थ्याभावात् । सापेक्षमसमर्थमिति वचनादिति भावः ॥ **अकर्तरि च कारक इति** । कर्तृवर्जितेऽन्यस्मिन्कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । प्रास्यते इति प्रास इत्याद्युदाहरणम् । स चाकर्तरीति कर्तरि कारके निषिद्ध्यते । मिषत्यसौ मेष इत्यत्र मा भूदिति । अत्र चाकर्तरीति पर्युदासाश्रयणे नञिवयुक्तन्यायेन सामर्थ्यलब्धत्वात्कारकग्रहणमनर्थकं स्यात् । तदनर्थकं क्रियमाणत्वम् । असूर्यपश्या राजदारा अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधार्थकेनासामर्थ्येऽपि समासोऽस्तीति ज्ञापनार्थमिति काशिकादावुक्तत्वादिति भावः ॥ **क्वचित्समास इति** । प्रसज्यप्रतिषेधार्थकनञिति शेषः ॥ **अर्थाभावे यदव्ययमिति** । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावेत्यादिसूत्रेऽर्थाभावे यदव्ययं तत्समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यमित्युक्तत्वान्निर्मक्षिकमित्यादिवदव्ययीभावेत्यर्थः । अत्राव्ययीभावत्वेऽप्यम् न भवति । अपञ्चम्या इति वचनादिति द्रष्टव्यम् ॥ **न तु रूढिवृत्त्येति** । न तु लौकिकरूढिवृत्त्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वे तच्छब्द इत्यत्र तस्य ब्रह्मणो वाचकः शब्द इति विग्रहेणात्मशब्दो ग्राह्यः ॥ १–३–१ ॥

|| ॐ **भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात्** ॐ || **इदं कश्चिदिति** । सङ्कर इत्यर्थः । अपरो रामानुजः ॥ **अन्यत्रापीति** ।

नामाद्यपेक्षया वागादेरप्यूर्ध्वमुपदेशसद्भावादित्यर्थः ॥ **ईश्वरवाचीति**। अधिरीश्वर इति ज्ञापकादिति भावः ॥ **पूर्वपूर्वेति**। **तथाच** प्रायपाठान्मन्त्रोऽपि अखिलाधिपप्राणाधिपत्येऽखिलेशत्वमेव सिद्ध्यतीति भावः ॥ **अनाकाङ्क्षितत्वादिति**। अधीत्य-स्योर्ध्वार्थत्वं परित्यज्येश्वरार्थत्वाङ्गीकारेऽवध्यनपेक्षणादिति भावः ॥ **प्रसीदत्यनेनेति**। न च भवन्मतेऽपि प्रसिद्धसुखादिपद-परित्यागेनाप्रसिद्धसम्प्रसादपदोपादाने कारणाभावः। ईश्वरस्य सुखं चेद्दुःखमपि स्यादिति नाशङ्क्यम्। पूर्णानन्दकार्येण सम्यक् प्रसादेन दुःखाभावनिश्चयादिति ज्ञापनार्थत्वात् ॥ १–३–२ ॥

॥ ॐ **अक्षरमम्बरान्तधृतेः** ॐ ॥ ॐ **अन्यभावव्यावृत्तेश्च** ॐ ॥ **उत्कृष्टापकृष्टपरिमाणेति**। ब्रह्मापेक्षयेति शेषः ॥ **तथाच सर्वत्र प्रसिद्धेत्यादि**। निःस्वभावत्वे सर्वत्रेत्यनेन सर्वत्र सत्त्वस्यातेति क्रियालिङ्गसमन्वयप्रतिपादकसूत्राणा-मुपलक्षणम्। तथा चातेत्यादिभिः क्रियाया रूपेत्यनेन गुणस्य च स्वभावत्वसमर्थनेन तद्विरोधः स्यादित्यर्थः ॥ **उभयकार्यदर्श-नेति**। यथैकस्मिन्नेव कृष्णेऽणुत्वकार्यं वत्सपाशबद्धत्वं महत्त्वकार्यं दामसञ्चयाबद्धत्वं दृश्यते तदुभयं तत्र स्वकारणीभूतपरिमाण-द्वयानुमापकमिति भावः। ईश्वरो न परिमाणद्वयवान्द्रव्यत्वादित्यनुमानस्याकाशे व्यभिचारमपि वक्तुमाह ॥ **किञ्चाकाशस्येत्यादिना** ॥ **अवयव इति**। तन्त्वादिवद्द्रव्यसमवायिकारणरूप इत्यर्थः ॥ **प्रदेशभेद इति**। पटे हस्तवितस्त्यादिपरिमितः प्रदेशो यादृशः पटैकदेशस्तादृशः प्रदेशविशेषो वेत्यर्थः ॥ **अनभ्युपगमादिति**। आकाशकारणीभूतद्रव्यानभ्युपगमादित्यर्थः ॥ **अभ्युपगम-विरुद्ध इति**। त्वन्मते आकाशस्य निरंशत्वेन स्वाभाविकप्रदेशाङ्गीकारेऽपसिद्धान्त इत्यर्थः ॥ **आत्माश्रयादिकमिति**। उपाधिः किं सपरमाणुरेवान्यो वा। नाद्यः। आत्माश्रयात्। नान्त्यः। सोऽप्याकाशैकदेशसम्बन्ध्येव तमेकदेशं सम्पादयतीति वाच्यम्। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। तस्य चैकदेशस्य स्वाभाविकत्वेऽपसिद्धान्तप्रसङ्गेनौपाधिकत्वे तत्राप्युक्तविकल्पप्रसरेणानवस्थाप्रसङ्ग इत्यर्थः

॥ **आकाशोऽणुरपीति** । तथा चैकस्मिन्नेवाकाशे परिमाणद्वयप्राप्त्या व्यभिचार इति भावः ॥ **अन्यधर्मस्येति** । तथाच तार्किकमतेऽवयवस्यावयवितोऽन्यत्वेन संयोगस्यावयववृत्तित्वेऽवयविधर्मत्वं न स्यादिति भावः ॥ **वाक्यव्यवस्थेति** ।उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यमित्यादावधिकारभेदादिना व्यवस्था नाश्रयणीया किन्तु होमादौ विरुद्धं कालद्वयादिकमपि प्रामाणिकत्वादङ्गीकार्यं स्यादित्यर्थः । यद्वा प्राण एवाधस्तात्प्राण उपरिष्टात्प्राणो मध्यतः प्राणः सर्वतः । प्राणो वाऽणुरिति मुख्यप्राणस्यापि व्याप्त्वणुत्वप्रतिपादकवाक्ययोर्व्यवस्था । अणुश्चेत्यत्र रूपभेदेन नाश्रयणीया किन्तु प्राणेऽपि विरुद्धं परिमाणद्वयं प्रामाणिकत्वादङ्गीकार्यं स्यादित्यर्थः ॥ **प्रमाणस्वरूपेति** । उदितहोमादिवाक्यं नैकत्र विरुद्धं कालद्वयादिविधायकं किन्तु व्यवस्थयैवेति मीमांसया निर्णीतम् । अणोरणीयानित्यादिवाक्यं तु व्यवस्थां विना नैकत्रैव प्रमाणद्वयविधायकमिति प्रत्यक्षादिसंवादेनैव निर्णीतमित्यर्थः ॥ **अतएवेति** । प्रमाणस्वरूपनिर्णयार्थमवश्यकत्वादेवेत्यर्थः । अतम इत्यादेरित्यत्रादिपदेनावाय्वनाकाशमित्यनयोर्ग्रहणम् ॥ **कतिपयेति** । अस्थूलमनण्वदीर्घमन्हस्वमिति पदचतुष्टयमात्रविषयत्वात्पूर्वव्याख्यानं कतिपयपदाविषयमित्यर्थः ॥ १-३-३ ॥

॥ **सूत्रसूचितानिति** । उक्तन्यायानां सूत्रसूचितत्वप्रकारश्च सूत्रसूचिताख्यग्रन्थे भावबोधकारैः प्रदर्शितस्तत्रैवानुसन्धेयः । ॥ **साक्षादुक्तानिति** । मुक्तोपसृप्येत्यनेन मुक्तोपसृप्यता अध्युपदेशादित्यनेन प्राणात्सर्वतश्चाधिक्यम् अन्यभावव्यावृत्तेश्चेत्यनेन स्वभावस्य सर्वतो वैलक्षण्यं अम्बरान्तधृतेरित्यनेनाम्बरान्तधृत्यादि । ईक्षति कर्मेत्यनेन प्रेक्षापूर्वक्रिया दहर उत्तरेभ्य इत्यनेनापहतपाप्मत्वादिकं तथा हि दृष्टं लिङ्गं चेत्यनेनारस्य ण्यस्य चेशत्वं अनुकृतेस्तस्य चेत्यनेन सूर्याद्यनुकृतिः सर्वप्रकाशकत्वं चशब्दादेवेत्यनेन वामनाख्यं कम्पनादित्यनेन सर्वकम्पः ज्योतिर्दर्शनादित्यनेन तच्छब्दानन्यासिद्धता आकाशोऽर्थान्तरत्वादित्यनेनानामरूपता सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदनेत्यनेन भेदस्योपजीव्यप्रमाणता पत्यादिशब्देभ्य इत्यनेन सर्वैश्वर्यादिकं साक्षादुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **समन्वय-**

शेषेणेति । समन्वयशेषजिज्ञासया प्रतिबद्धत्वादित्यर्थः । तथाच न प्रतिबन्धकजिज्ञासाविच्छेदरूपावसरप्राप्तिलक्षणा सङ्गतिरित्यर्थः ॥ **ननु चिन्तिताविति कथमिति** । द्विवचनं कथमित्यर्थः । स्त्रीलिङ्गेनेत्यतः परमेकवचनेनेति शेषः । चिन्तितशब्दो हि विशेष्यनिघ्नः क्रियावचनः । तस्य चैकवचनान्तस्याप्यधिकारस्तद्धानिचिन्तितेति सकृत्प्रयोगे समुच्चयार्थकचशब्दसामर्थ्याद्धरिं गुरुं च भजस्वेत्यत्रेव प्रत्येकसम्बन्धसिद्ध्याऽधिकारश्चिन्तितस्तद्धानिश्च चिन्तितेति बोधसम्भवान्न द्विवचनेन कृत्यं प्रत्युत चिन्तितशब्दस्य विशेष्यनिघ्नस्य विशेष्यलिङ्गवचनत्वाद्द्विवचनान्तरस्य पुलिङ्गस्य विशेष्यस्यात्राश्रवणादनन्वय एवेति भावः । नन्वेकवचनप्रयोगेऽपि चिन्तितेति स्त्रीलिङ्गेनैव भाव्यमित्यत्र किं नियामकम् । प्रथमप्रयुक्ताधिकारशब्दानुसारेण चिन्तित इति पुलिङ्गप्रयोगस्यैवोचितत्वादित्यत आह ॥ **विप्रतिषेध इति** । यद्यपि सौत्रमेव परत्वं परैरुच्यत इति नास्योदाहरणमत्रोचितम् । तथाऽप्येकस्मिन्विशेषणशब्दे विशेष्यद्वयानुसारेण विरुद्धोभयलिङ्गत्वे प्राप्ते यत्प्रयोगतः परं विशेष्यं तल्लिङ्गमेव विशेषणभूतशब्दकार्यमित्यर्थस्याप्यत्र सूत्रे विवक्षितत्वाद्युक्तमुदाहरणमित्यवगन्तव्यम् । अन्ये तु चिन्तितश्च चिन्तिता चेत्यत्रैकशेषे कर्तव्ये विप्रतिषेधे परं कार्यमिति स्त्रीलिङ्गस्यैव विशेषे चिन्तिते इति स्त्रीलिङ्गेनैव भाव्यम् । चिन्तिताविति पुलिङ्गं कथमिति शङ्काभिप्रायमभिधाय तत्र न पुमान् स्त्रियेति सूत्रेणैवात्र पुलिङ्गशेषो भविष्यति । अतः काऽत्र कथन्तेत्याशङ्क्य यत्र स्त्रीपुंसमात्रकृतं वैलक्षण्यं ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी चेत्यादौ तत्रैव तत्सूत्रप्रवृत्तिः । तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यनुवृत्तेः । प्रकृते चाधिकारितद्धानिरूपविशेष्यकृतवैलक्षण्यस्यापि सत्त्वेन तत्प्राप्त्यसम्भवादिति परिहृत्य स्यादेवं यद्यधिकारतद्धानिविशेषणमेतत्स्यात् । न चैवम् । किन्त्वध्याहृतस्येमौ विषयावित्यस्यैवातो नात्र स्त्रीलिङ्गप्रसक्तिरिति समाधानाभिप्रायमाहुः ॥ १–३–४ ॥

॥ इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्येण यदुपतिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥१–३॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ॥ **अन्यत्र प्रसिद्धेभ्य इति** । प्रथमपादे समन्वितानां लोकत एवान्यत्र प्रसिद्धिः । एतत्पादीयानां च श्रुतिलिङ्गादिभिः सेति विवेक इत्यर्थः । ॥ ॐ **आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च** ॐ ॥ **पुरुषादवरत्वमिति** । अव्यक्तादिति पञ्चम्युक्तेन परत्वावधित्वेनार्थात्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ **अव्यक्तग्रहणमिति** । आद्यसूत्रे आनुमानिकमित्यनेनेति शेषः । योनिमन्य इति वाक्यं योनिप्राप्तिप्रतिपादनद्वारा बद्धत्वप्रतिपादकम् । इदमुपलक्षणम् । कार्यकारणबद्धौ तौ सोऽवर इत्यादिकं साक्षादेव बद्धत्वावरत्वादिप्रतिपादकमपि ग्राह्यम् । अन्यथा कृदन्तेषु बद्धादिषु रूढेषु चावरादिशब्देषु कथमित्यग्रेतनफक्किकानुपपत्तेरित्यवगन्तव्यम् ॥ **तद्धितान्तेष्विति** । मत्वर्थीयतद्धितान्तेष्वित्यर्थः ॥ **कथमिति** । तत्र सम्बन्धबोधकप्रत्ययवदत्र तद्बोधकाभावादिति भावः ॥ **सम्बन्धमात्रमुच्यत इति** । न चातिप्रसङ्गः शङ्कनीयः । प्रयोगे सति निमित्तानुसरणम् । न तु निमित्तमस्तीति प्रयोगः । प्रकृते नामानि सर्वाणीति श्रुत्या शक्तेः प्रमितत्वेन प्रयोगस्यापि प्राप्तत्वादित्याशयात् ॥ **एवं कारकान्तरेति** । जायमानो म्रियमाण इत्यादिकर्तृवाचकेषु अश्नन इत्यादिकरणवाचकेषु दानीय इत्यादिसम्प्रदानवाचिषु प्रभवः प्रलय इत्याद्यपादानवाचिषु दोहन इत्याद्यधिकरणवाचिषु च शब्देषु कर्तृत्वादिकं प्रवृत्तिनिमित्तं तद्यस्यास्तीत्यादि पूर्ववद्द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **एवमेवेति** । अरत्वादिकमवर इत्यादिरूढशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तद्यस्यास्तीत्युक्तरीत्यैवेत्यर्थः । अवरादिपदेषु योगमाश्रित्य समाधानान्तरमाह ॥ **किंच प्रातिपदिकादिति** । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्चेति धातुसूत्रादवरादिशब्देभ्यस्तत्कारणादिरूपे धात्वर्थे चौरादिके णिचि सति तस्याचो ञ्णितीति प्राप्तवृद्ध्यपवादायेष्ठवद्भावस्योक्तत्वेनेष्ठे परतष्टेरिति टिलोपस्य विधानाट्टिलोपे च सति सनाद्यन्ता धातव इति धातुसंज्ञायां पचाद्यचि कृते णेरनिटीति णिलोपे च सत्यवरयतीत्यादिकर्तृव्युत्पत्त्याऽवरादिशब्दानां ब्रह्मणि वृत्तिः सुलभैवेत्यर्थः । परगतं त्वित्यत्र परत्वं प्रत्यवधित्वमित्यनु-

वर्तते ॥ **इतिकरण इति** । क्रियत इति करणशब्दः । इतिश्चासौ करणश्चेतीति करणः । इतिशब्द इति यावत् ॥ **विवक्षार्थ इति** । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षेति काशिकायामुक्तत्वादिति भावः ॥ **उक्तार्थापत्तीति** । निरवकाशोक्तश्रुतिद्वयान्यथाऽनुपपत्तिबलादित्यर्थः ॥ **साम्यादिति** । तदस्यास्तीति सूत्रविहितसम्बन्धसामान्यरूपनिमित्तस्य राजभृत्ययोः साम्यादित्यर्थः ॥ **व्याप्त्यर्थमिति** । व्याप्तिग्राहकभूयोदर्शनार्थमित्यर्थः । ततश्च दुःखिबद्धावराद्यास्तु तदधीनत्वहेतुतः । शब्दा ब्रह्मणि वर्तन्त इति पूर्वोक्तानुमाने यः शब्दो यदधीनप्रवृत्तिनिमित्तकः स तद्वाचक इति विवक्षितसामान्यव्याप्तिग्राहकभूयःसहचारप्रदर्शनाय जयग्रहणमिति भावः ॥ **क्रियाविशेषण इति** । अन्यथा शब्दविशेषणत्वापत्त्या तावान्यावानिति स्यादिति भावः ॥ **अज्ञातमुख्येति** । अज्ञातमुख्याश्च लाक्षणिकादयश्च तेषां प्रयोगेष्वित्यर्थः । न ज्ञातो मुख्योऽर्थो येषु ते तथा । यथा म्लेच्छादीनां यवादिशब्दाः । तेषां यवादिशब्दमुख्यार्थाज्ञानेऽपि प्रियङ्ग्वादिष्वेव सङ्केतेन प्रयोगप्राचुर्यात् । लाक्षणिका आदिपदोपात्ता गौणाश्च रूढा एव विवक्षिताः । प्रयोगप्राचुर्यस्य तत्रैव सम्भवादित्यवधेयम् । न तु प्रयोगप्राचुर्येणेति । न चैवं स्वातन्त्र्यस्य मुख्यकारणत्वमुपपादयतीत्यवतारिकाविरोधः । स्वातन्त्र्यस्यामुख्यतासाधकप्रयोगप्राचुर्यस्यासिद्ध्यभिधाने बाधकाभावेन तन्मुख्यतोपपादनलाभादित्याशयात् ॥ **जगद्व्याप्तित्वादिति** । न प्रसिद्ध्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽन्यस्यैव मुख्यवाच्यत्वं कल्प्यम् । लोकस्य जगत्येवं शब्दव्यवहारेण तत्रैव तच्छ्रोतॄणां व्युत्पत्तेः परमात्मनि तथा बहुलव्यवहाराभावेन व्युत्पत्त्यभावाच्च जगति प्रसिद्धेरन्यथोपपत्तेः । अग्निर्माणवक इति व्यवहारादनवगताग्निशब्दमुख्यार्थस्य माणवकेऽग्निशब्दव्युत्पत्तिसम्भवादिति तत्सूत्रार्थपर्यालोचनयेत्यर्थः ॥ **प्रकरणवशादिति** । प्रकरणप्राप्तविशेषबलादेवेत्यर्थः । तथाच यो यच्छब्दवाच्यत्वे सति प्रचुरतत्प्रयोगे विषयः स तच्छब्दवाच्येषु मुख्य इति व्याप्तिलाभान्नोक्तव्यभिचार इति भावः । न व्यभिचार इति वक्तव्ये न कश्चिद्दोष इति वचनं मुख्यतासाधनायात्र पूर्वमिव यत्नान्तरानुसरणप्र-

यासोऽपि नास्तीति ज्ञापयितुम् ॥ **शार्दूल इति** । सिंहसादृश्यरूपनिमित्तवतीति शेषः ॥ **व्याख्यानत इति** । परिभाषेयम् । अलक्षणमज्ञापकमित्यर्थः ॥ **प्राप्ताप्राप्तेति** । स्वाम्यनिमित्तकत्वाविशेषेऽपि शुभाभिधायिनामेव सर्वेषां प्राप्तिरस्ति । अशुभाभिधायिनामप्राप्तिश्च । तयोर्विवेकेन विलक्षणकारणजन्यत्वविमर्शनेत्यर्थः ॥ **न तु स्वातन्त्र्यस्येति** । तथात्वे शुभाभिधायिनां यो नियमेन प्रयोगः सोऽपि न स्यादिति भावः । यदुक्तममुख्यप्रयोगाविषयत्वादस्येत्यादिना प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावे मुख्यप्रयोगस्यावश्यकत्वमिति तत्रापि व्यभिचारं स्वयमाह ॥ **न चायं नियम इति** । चशब्दोऽप्यर्थः। प्रयोगो मुख्यप्रयोगः॥ **लक्षणानीति** । प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रवृत्तिनिमित्तानीत्यर्थः॥ **न च तेषामिति** । अतित्वाकम् अतित्वयाम् अतिमाकम् अतिमयां वचन्तीत्येवमादीनामित्यर्थः। ॥ **अन्यथेति** । वाक्यार्थव्यतिरेकनिश्चयेऽपि योग्यताध्यवसाय इत्यर्थः ॥ **वाक्यतात्पर्याज्ञ इति** । विष्णुर्दुःखीत्यादि यद्वाक्यं तस्य यत्तात्पर्यमन्यगतदुःखादिनियामकताप्रतिपादकत्वरूपं तदज्ञ इत्यर्थः ॥ **तथाऽपीति** । तं प्रति प्रतियोगिनिवृत्तिसम्भवेऽपीत्यर्थः । सन्त उक्ततात्पर्यज्ञानिनस्तदभिप्रायकास्तान्प्रति प्रवृत्तो योऽयं वाक्यप्रयोगस्तन्निवृत्तिसाधकं किमपि नागतमित्यर्थः । अयं भावः । ये वाक्यतात्पर्यं न जानन्ति तान्प्रति प्रयोगनिवृत्तिरिष्टैव । ये तु तज्जानन्ति तान्प्रति न प्रयोगनिवृत्तिः । अभीत्यादेः प्रयोगप्रतिबन्धकस्याज्ञानिगतत्वेऽपि ज्ञानिष्वभावादिति ॥ **वैदिकः प्रयोग इति** । अस्येदिन्द्रो वा वृधे वृष्ण्यंशवो मदे सुतस्य विष्णवीत्यादौ वेदे प्रयोगदर्शनादिति भावः । अन्यथा अच्च घेरित्यस्य प्रसङ्गेन विष्णाविति स्यादिति ध्येयम् । मङ्गलामङ्गलेऽन्यत्रेति मूले ईदूदे द्विवचनमिति प्रगृह्यसंज्ञाभावश्छान्दसः । मणीवादित्वेन प्रकृतिभावनिषेध इति वा ज्ञातव्यम् ॥ **दार्ष्टान्तिकमाहेति** । नैव हरौ क्वचिदित्यनेनोक्तस्य द्वितीयदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाहेत्यर्थः ॥ **प्रथमदृष्टान्तस्येति** । बहुमुक्तं यथा दोषो नृष्वित्यनेनोक्तस्य प्रथमदृष्टान्तस्याप्येवं बद्ध इत्यादिकं राज्ञि दोषप्रतीतिजनकमतो न तत्र प्रयोगार्हमिति दार्ष्टान्तिकमध्याहार्यमित्यर्थः ॥ **दुःखित्वा-**

दिवेदनामिति । यद्यपि तैत्तिरीयभाष्येऽसन्नेवेति वाक्यं पञ्चरूपं च तद्ब्रह्म जीवादन्यन्न विद्यते । इति ये तु विजानन्ति तेऽसन्त-स्तमआलया इति ऐक्यज्ञानस्यैवानर्थहेतुताप्रतिपादकतया व्याख्यातं न परमेश्वरे दुःखित्वादिवेदनस्यानर्थहेतुताप्रतिपादकतया । तथाऽपि नासतो विद्यतेऽभावो नाभावो विद्यते सत इत्येतद्व्याख्यावसरे भावाभावशब्दपर्यायसदसच्छब्दयोः सुखदुःखादौ प्रयोग-प्रदर्शनार्थमाचार्यैर्गीतातात्पर्ये अस्य वाक्यस्य गृहीतत्वाद्ब्रह्म दुःखीति वेद चेत्तर्हि स वेत्ता दुःख्येव भवतीत्यप्येतद्वाक्यस्यार्थो वर्ण-नीय इत्याशयेनैवमुक्तमित्यवधेयम् ॥ १-४-१ ॥

॥ ॐ ज्योतिरुपक्रमात्तु तथा ह्यधीयत एके ॐ ॥ नन्वक्षादिशब्देष्वनेकार्थतास्वीकारो दृश्यत इत्यत आह ॥ न हीश्वर इति । अनेकार्थेष्वक्षादिशब्दानां रूढिः प्रमाणवतीति भावः । प्रकृत्यादीत्यत्रादिपदेन प्रत्ययग्रहणम् ॥ आद्ये योगेति । जगज्जनकत्वादिगुणलाभाय स्वीकृतयोगानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ सामर्थ्येति । प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरपि भगवन्नाममात्रत्वेन समुदाय-स्योक्तगुणप्रतिपादने सामर्थ्याभावादित्यर्थः । विभक्तिवैयर्थ्यमुपपादयति ॥ क्रियोपहितेति । क्रियां कुर्वद्धि कारकमिति तल्ल-क्षणादिति भावः । कारकाणामेव विभक्तिवाच्यत्वात्तेषां च क्रियाभावेऽभावाद्विभक्त्यर्थाभावः प्राप्त इत्युक्तं भवति । कर्मानुष्ठान-विलोपश्चेत्युक्तमुपपादयति ॥ अनुष्ठापकेति ॥ औणादिक इति । उणादयो बहुलमिति बहुलग्रहणादत्र डिप्रत्यय इति भावः । ततश्च टिलोपे जीति रूपमिति ज्ञातव्यम् ॥ अवतेः क्तिरिति । प्रवेशार्थस्यावतेः क्तिप्रत्यये ज्वरत्वरेत्यादिना वकारस्योपधा-कारस्य चोठि कृते सवर्णदीर्घे क्त्यपि छान्दसे गुणे च सति ओतिरिति रूपसिद्धिरिति ज्ञेयम् । अन्ये तु छ्वोः शूडनुनासिके चेति चकारात्किति परतो वकारस्योठ् छान्दसत्त्वादेत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिर्न भवतीत्याहुः । ननु कथं भावे कप्रत्ययः । तस्य कर्तर्येव विधानादित्यत उक्तम् ॥ घञर्थ इति । घञ् च भावेऽपि विहित इति भावः । नन्वेवं वचिस्वपियजादीनां कितीति

किति संप्रसारणविधानाद्यकारस्येकारे इजेति रूपं स्यादित्यत आह ॥ संप्रसारणाभाव इति ॥ नकारागम इति । न चैवं नश्छव्यप्रशानिति रुत्वप्राप्त्या विसर्गसकारयोः प्राप्तौ वसास्तिरिति स्यादिति वाच्यम् । उभयथर्क्षु इति तदुत्तरसूत्रेण छन्दसि नकारस्य रुत्वं विकल्पेन भवतीत्युक्तत्वेनात्र रुत्वाप्राप्तेरपि सम्भवात् । न च भुङ्क्ष्वेत्यत्रेवात्रापि मकारागम एव कुतो नोक्त इति वाच्यम् । वसंस्तत इति मूले नकारान्तस्य ग्रहणात् । तस्य च श्रुतौ नकारागमसूचनार्थत्वात् । अन्यथा वसस्तत इत्येवावक्ष्यादिति ॥ गमेश्छदेश्चेति । गम्लृ गतौ छदि संवरणे इत्येतयोरित्यर्थः । गं विगतामित्यादि । तथा च गमेः कर्मणि छदेश्च भावे डप्रत्ययः । तयोश्च टिलोपे गच्छेति प्रातिपदिकद्वयसिद्धिरित्युक्तं भवति ॥ पृषोदरादिरिति । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टमिति पृषोदरादिगणस्य यथोपदिष्टस्यैव साधुत्वाभिधानात् भूशब्दो भूतशब्दस्यादेश इत्यादिकमुपपद्यते । तत्र हि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेणाविहिता लोके च दृश्यन्ते तानि तथैव शिष्टैरुच्चारितानि साधूनीत्युच्यन्ते । यथोर्ध्वं खमस्येत्युलूखलमित्यत्रोर्ध्वखशब्दयोरुलूखल इत्येतावादेशौ स्त इत्यादि । तथाऽयमपि तस्याकृतिगणत्वादिति भावः ॥ ड्वप्रत्यय इति । तथा च टिलोपे क्ष्वेति रूपमिति भावः ॥ जुहोतेरिति । हु दानादानयोरिति धातोरित्यर्थः ॥ कृन्मेजन्त इति । कृद्यो मान्त एजन्तश्च सोऽप्यव्ययं स्यादिति सूत्रार्थः । स्मारंस्मारमित्याद्युदाहरणम् ॥ तर्हि तत्कथ्यत इतीति । कथ्यत इत्यस्य कर्मनिष्पन्नत्वात्कर्मतया विवक्षितानां च षड्गुणानां बहुत्वात्कथं कथ्यत इत्येकवचनमिति भावः ॥ भावे प्रयोग इति । भावस्य चैकत्वादेकवचनमिति भावः । तथा च कथ्यत इत्यस्य वौ षाडिति कथनं भवतीत्यर्थो ज्ञेयः ॥ हरतेर्जहातेर्वेति । हृञ् हरण इत्यस्य ओहाक् त्याग इत्यस्य वा धातोरित्यर्थः । स्वीकुरुत इत्यत्र च्विप्रत्ययार्थं दर्शयति ॥ भ्रान्त्या अस्ववाद्धेति ॥ स्वाहेति सम्बुद्धिरिति । इदं च स्वाहेत्याकारान्तमव्ययमित्यभिप्रेत्योक्तम् । अन्यथा आकारान्ते सम्बुद्धौ सुलोपाभावात्स्वाहा इति सम्बुद्धिरिति स्यादिति ज्ञातव्यम् ।

ननु नमःशब्दस्य भगवद्वाचकत्वे पुल्लिङ्गता स्यादित्यत आह ॥ **नपुंसकलिङ्गतेति** । ब्रह्मशब्दादाविव शब्दस्वभावानुसारिणीत्यर्थः ॥ **उक्तादिशेति** । ज्योतिषा आयजेतेत्यादिसम्बुद्धिरूपपदच्छेदमङ्गीकृत्य प्रदर्शितस्तुतिरूपत्वेनेत्यर्थः । तथा च ज्योतिषा यजेतेत्यादिपदच्छेदस्य वाक्यसमन्वयोपयुक्तस्य पदसमन्वयदशायामनङ्गीकारेण तदा क्रियाकारकवाचिविभक्तीनामेवाभावान्न तदर्थानुपपत्तिर्दोषायेति भावः । तथा हि श्रुतिः । सृजतो हि श्रुतयोऽनुवर्तन्ते नैवासृजतः । किं वा विदधते किं वा निषेधन्ति स्तुतिमात्रा एव ते स्युरिति ॥ **शब्दान्तरन्यायेनेति** । अयं न्याय आनन्दमयाधिकरणे प्रदर्शितोऽस्माभिस्तत्रैवानुसन्धेयः ॥ **अनुवाद इति** । अतो न पौनरुक्त्यमिति भावः । अनुवादोऽधिकविधानार्थोऽतो न व्यर्थ इत्याशयेनाह ॥ **न केवलमिति** । शक्तं पदमिति मताभिप्रायेण वाचकत्व इत्युक्तम् । विभक्त्यन्ता वर्णाः पदमिति मतमाश्रित्य तु विभक्त्यन्तत्वमित्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । श्वेत इत्यस्यार्थः ॥ **श्वित्रीति** । कुष्ट इत्यर्थः । धावतीत्यस्यार्थः ॥ **शोधनं करोतीति** । धावु गतिशुध्द्योरिति धातोः ॥ **इतः सारमेय इति** । अत्र श्वा इत इति पदच्छेदो द्रष्टव्यः ॥ **उपपादयिष्याम इति** ॥ तस्यापि पूर्वसिद्धस्येत्यनुपदमेवेति शेषः ॥ **लेशत इति** । अशेषक्रियानामित्यादिना ज्योतिरिति प्रतिज्ञाया जातमोतमित्यादिना उपक्रमादिति हेतुभागस्य च तात्पर्यकथनादिति भावः ॥ **षष्ठ्यर्थ इति** । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति वार्तिकादिति भावः । निष्फल इति हेतुगर्भं विशेषणम् । अनाशकेन अनशनव्रतेन ॥ **प्रपञ्चयिष्यत इति** । अन्वयः सर्वशब्दानामित्यादिनेति शेषः ॥ **किं वृत्तस्येति** । किमो रूपं किंवृत्तं । किंशब्द इति यावत् । तस्येत्यर्थः ॥ **तन्त्रधर्माद्वेति** । सकृदुक्तमनेकोपकारकं तन्त्रं तस्य यो धर्मोऽनेकोपकारकत्वरूपस्तस्मादित्यर्थः ॥ **प्रमाणं चात्रेति** । क इत्यस्यांभयार्थत्व इत्यर्थः । नामानि सर्वाणीत्यादिप्रमाणसिद्धप्रातिपदसमन्वयेऽधिकारिसिद्धचन्यथाऽनुपपत्त्या ब्रह्मार्थत्वं तावत्स्वीकार्यम् । ता वा एताः सर्वा ऋच इत्यादिप्रमाणसिद्धवाक्यसमन्वयव्युत्पादना-

न्यथाऽनुपपत्त्याऽऽक्षेपार्थत्वमप्यङ्गीकार्यम् । अन्यथाऽल्पबुद्धीनामपि प्रतिपदान्वय एव ब्रह्मज्ञानहेतुर्भविष्यतीति किं वाक्यान्वयेनेति शङ्कावरुद्धत्वेन प्रमाणोक्तं तदनर्थकं स्यादित्यर्थापत्तिद्वयमत्र प्रमाणमित्यर्थः ॥ यो ब्रह्माणमित्येवमिति । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै इति श्रुतौ ब्रह्मण उत्पत्त्यनन्तरमेव यो वेदार्थोपदेश ईश्वरेण क्रियत इत्युच्यते तेन नौत्पत्तिकं तस्य वेदार्थस्य ज्ञानं किन्तु सुप्तप्रबुद्धन्यायेन प्राक्सिद्धस्यैवेति सिध्यति । कथमन्यथा जातमात्र एवोपदेशेनापि वेदार्थं जानीयादिति । अत्र स्पष्टमुक्तार्थप्रतीतेरुक्तमेवंजातीयकेति । एकदेशेषु काठकादिषु । सर्वस्यापि वेदस्यादौ ब्रह्मदृष्टत्वादिति भावः । नन्वेवं कश्छन्दसामिति श्रौत आक्षेपो न युक्त इत्यत आह ॥ अत एवेति । तथा चासमन्तात् समस्तामिति यावत् । को वेद न कोऽपीत्याक्षेप इति भावः ॥ एतेनेति । सर्वत्रैकदेशे ऋष्यन्तरसंवादेनेत्यर्थः ॥ स्त्रीलिङ्ग इति । स्त्रीगतासाधारणधर्मनिमित्तका इत्यर्थः । तेन दारा इत्यादिशब्दसङ्ग्रह इत्यवधेयम् ॥ एवमग्रेऽपि ॥ १–४–२ ॥

॥ प्रतिज्ञेति । परमाख्यविद्याव्याख्यां करोमीति प्रतिज्ञेत्यर्थः । सर्वैरुक्तवक्ष्यमाणेति । यद्यपि ज्योतिरधिकरणे योगवृत्त्या सर्वेषामपि पदवर्णादीनां समन्वय उक्तः । तथाऽप्युक्तवक्ष्यमाणातिरिक्तग्रहणमवरादीनां लिङ्गानां पञ्चजनादिशब्दानां च येन वाक्यरूपेण पूर्वत्रोत्तरत्र च विचार्यता तेन रूपेण ज्योतिरधिकरणे न विचार्यता किन्तु पदादिरूपेणैवेत्यभिप्रेत्य । अन्यथोक्तवक्ष्यमाणातिरिक्तसर्वविषयत्वस्य सर्वाधिकरणसाधारण्यात् विशेषोक्तिर्न स्यादिति ज्ञातव्यम् ॥ आकाशरोमन्थनादाविति । यद्यपि रोमन्थनशब्दः पशूनां चर्वितचर्वणे प्रसिद्धः । रोमन्थस्तु वृषादीनां यत्स्याच्चर्वितचर्वणमित्यभिधानात् । तथाऽप्यत्र चर्वणमात्रोपलक्षकः । तथा चाकाशचर्वणादावित्यर्थः ॥ प्रकारत्रयमिति । प्रतिज्ञासिद्धेरित्यादिसूत्रत्रयोक्तमिति शेषः ॥ अवस्थातारतम्यमिति । अल्पाधिकारिणां प्रथमं तावद्यस्मात्कर्मादिकमनित्यफलमतो ज्ञानमेव मुक्तिसाधनमिति ज्ञानस्य मोक्षहेतुता-

निश्चयवत्त्वावस्था। तदनन्तरं तादृशज्ञानसाधनाय कर्मादिना भाव्यमिति कर्मानुष्ठानत्वावस्था। अनन्तरं कर्मणा प्रक्षीणान्तःकरणमलानां तेषां सर्वं परमात्मन्यवस्थितमित्येवंरूपज्ञानमुत्पद्यत इति ज्ञानित्वावस्थेत्येवमुत्तरोत्तरावस्थानामुत्तमतातारतम्यं वदन्तीत्यर्थः। प्रथममल्पाधिकारिणां ब्रह्मज्ञानार्थित्वाभावेन स्वर्गाद्यर्थित्वावस्था। अनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासुत्वावस्था। तदनन्तरं ज्ञानित्वावस्थेत्येवं वाऽवस्थातारतम्यं भावबोधोक्तं द्रष्टव्यम्। न चैवमधिकारिभेदेनेति तत्त्वप्रकाशिकाविरोधः। तत्राप्यधिकारिणोऽवस्थाभेदेनेत्यर्थस्य विवक्षितत्वात् ॥ १-४-५ ॥

॥ **इदमुक्तमिति**। प्रयोजनबहुत्वेनोपदेशादिसामर्थ्यादिति पदद्वयमुक्तमित्यर्थः ॥ **इत्थम्भूतलक्षण इति**। बह्वर्थत्वरूपं प्रकारं प्राप्तानामेतन्मूलकत्वं लक्षणं तत्र तृतीयेत्यर्थः ॥ **अवधारणमिति**। तन्त्वित्यवधारणमित्यर्थः ॥ **एतेनान्यायश्चेति**। अनेकार्थत्वमिति यत्सोऽन्याय इत्यर्थः ॥ **मुख्यार्थस्येति**। यद्यपि प्रमाणसद्भावेऽक्षादिशब्दवदनेकार्थत्वे न दोषः। तथाऽपि मुख्यार्थैक्येनैव दोषपरिहारसम्भवे किं प्रमाणपर्यन्तगमनेनेत्याभिप्रेत्येदमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **ईक्षत्यधिकरणोक्तार्थस्येति**। ईक्षणीयत्वतो विष्णुर्वाच्य एवेतीतीक्षत्यधिकरणार्थो यस्तस्य यन्मूलं न चान्यथा लक्ष्यत्वं क्वापि दृष्टं हीत्यादिनोक्तं तत्रेत्यर्थः। तत्र हि केनाचित्तीरादिपदेन वाच्यस्यैव तीरादेर्गङ्गादिपदलक्ष्यत्वं दृष्टं न केनापि पदेनावाच्यस्य येन ब्रह्मणो लक्ष्यत्वं स्यादिति मूलमुक्तम्। अत्र च लोके वाचकपदाभावेन लक्षणामात्राङ्गीकारे तद्ध्वंसं स्यादित्यर्थः। अन्ये तु लोके सर्वपदानां लक्षणाङ्गीकारे तन्न्यायेनैव परेणाप्यवाच्ये ब्रह्मणि लक्षणया वैदिकपदेभ्य ईक्षणस्याङ्गीकर्तुं शक्यत्वेन नेक्षणान्यथाऽनुपपत्त्या वाच्यत्वसिद्धिः सम्भवतीति ईक्षणीयत्वतो विष्णुर्वाच्य एवेति यत्तदधिकरणप्रमेयं तदुन्मूलितं स्यादित्यर्थ इत्याहुः ॥ **सा योगादेवेति**। योगमविहायैवेत्यर्थः ॥ **प्रकृतत्वादिति**। इतो हि रूढिताऽन्येषामित्यादिनेति शेषः ॥ **या शब्दस्य प्रवृत्तिरिति**।

प्रतिपादकत्वमित्यर्थः ॥ **तत्रैव चेत्प्रयोगबाहुल्यमिति** । तत्रैव विषये चेद्रूढ्यनुमापकं प्रयोगबाहुल्यमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि प्रयोगबाहुल्यमस्तीत्यादौ रूढ्यनुमापकमिति शेषः । न तु प्रयोगबाहुल्यमेव रूढिरित्यभिप्रायः । बहुलातिप्रयोगतो रूढमित्येव साध्यं स्यादित्युक्तविरोधादिति ज्ञातव्यम् । प्रवृत्तिनिमित्तवतीत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तपदेन निर्वचनलभ्योऽवयवार्थ एव विवक्षित इति ज्ञेयम् ॥ **शङ्कानिरासार्थमिति** । महायोगरूढिरूपा परममुख्यवृत्तिरेव नास्तीति शङ्कानिरासार्थमित्यर्थः ॥ **प्रयोगमात्रबाहुल्यं लक्षणमिति** । अनुमापकमप्यसाधारणत्वाल्लक्षणमित्याभिप्रेत्येदमुक्तमिति ध्येयम् ॥ **रूढिमात्रत्वादिति** । लौकिकरूढिसहचरितत्वादित्यर्थः ॥ **परममुख्यत्वायोगादिति** । परममुख्यवृत्तिलक्षणत्वायोगादित्यर्थः । ननु महायोगरूढिरूपा परममुख्यवृत्तिरत्र लक्ष्यतयाऽभिप्रेता न परममुख्यवृत्तिमात्रं येन विशेष्यवैयर्थ्यं स्यात् । तत्र च महायोगेति व्याप्तिवारणाय विशेष्यं सार्थकमेवेत्याशयेनाशङ्क्य निराकरोति ॥ **न च समाहारेणेति** । ततश्च परममुख्यवृत्तिर्महायोगरूपैव नान्यास्तीति तथा हीत्यादिशङ्काग्रन्थाभिप्राय इति ज्ञातव्यम् ॥ **सुतरां तत्सिद्धेरिति** । तथाच कैमुत्यकथनेन परममुख्यवृत्तौ तारतम्यलाभान्महायोगापेक्षयाऽधिका महायोगरूढिरूपाऽन्या परममुख्यवृत्तिरेवात्र लक्ष्यतयाऽभिप्रेता । अतो न विशेष्यवैयर्थ्यरूपोक्तदोष इति सूचितमिति भावः । एतदेवोपपादयति ॥ **न ह्यस्माभिरित्यादिना** ॥ **परममुख्यतामात्रसिद्धय इति** । परममुख्यशब्दवाच्यतामात्रसिद्धय इत्यर्थः । लक्षणोक्तेर्व्यवहारार्थत्वात् । परममुख्यवृत्तिमात्रस्येदं न लक्षणमिति यावत् ॥ **न चातिप्रसङ्ग इति** । तथा सत्यसिद्धबाधितेत्यादिनोक्त इत्यर्थः ॥ **अनवधिकप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षेति** । अन्यथा नारायणादिशब्देभ्य उद्देश्यस्य गुणपूर्णो विष्णुरित्यादिबाधस्यासिद्धिरिति भावः ॥ **न समाहारमात्रमिति** । असिद्धबाधसमाहारवत्कार्यजनने परस्परानपेक्षसमाहारो नेत्यर्थः । असिद्धिबाधसमाहारो हि न हेत्वाभासान्तरम् । उद्देश्याया दुष्टत्वबुद्धेरन्यतरमात्रेणैव जायमान-

त्वात् । न ह्येवं प्रकृत इति भावः ॥ **अत्र प्रवेश इति** । तथाच न सा पृथक् वृत्तितया वक्तव्येति भावः ॥ **तदितरेषामिति** । अन्यत्रैव प्रसिद्धानां दुःखिबद्धादिशब्दानामित्यर्थः ॥ **वक्ष्यन्त इति** । एतमेव तथा सन्तं शतचीत्यादिनामभिरित्यादिनेति शेषः॥ **तस्योक्तत्वादिति** । प्रवृत्तिहेतोर्बाहुल्यं ज्ञेयं परममुख्येतत्यादिना भेदकस्य लक्षणस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ **अत्रापीति** । लोक इत्यर्थः ॥ **प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षेति** । अत्र प्रवृत्तिनिमित्तपदेनावयवार्थोऽभिप्रेतः । अतो न घटत्वादिनिमित्तावपेक्षायां रूढ्यामतिव्याप्तिरिति ध्येयम् । वृत्तिश्च शाब्दबोधानुकूलपदार्थोपस्थितिहेतुः पदपदार्थसम्बन्ध इति कश्चित् । तात्पर्यरूपमर्थप्रतिपादकत्वमेवेति सम्प्रदायविदः । कृदन्तं यौगिकं पदमुदाहरति ॥ **कुम्भकार इति** । अत्र कर्मण्यणिति अण् कृत्प्रत्यय इति ज्ञेयम् । तद्धितान्तं तदुदाहरति ॥ **औपगव इति** । अत्र तस्यापत्यमिति तद्धितोऽण्प्रत्ययः । समासरूपं तदुदाहरति ॥ **राजेति** । अत्र षष्ठीत्यनेन समास इति ध्येयम् ॥ **कृत्तद्धितेति** । कृत्तद्धितसमासविधानं तु आप्तोपदेशादिवच्छक्तिबोधकमेवेत्यर्थः। यद्यपि कुम्भप्रातिपदिककरोतिधात्वण्प्रत्ययाः स्वार्थेऽन्यानपेक्षा रूढा एव । तथाऽपि समुदायः कुम्भकर्तृत्वरूपे विशिष्टेऽर्थेऽवयवशक्तिसापेक्षः । न त्वश्वकर्णशब्दो वृक्षविशेष इव तन्निरपेक्ष इति भवति यौगिकः । एवमौपगवादिशब्दा अपि विशिष्टार्थे यौगिकाः । न च वाक्यस्यापि स्वार्थबोधने स्वावयवभूतपदशक्तिसापेक्षत्वाद्योगवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । एतदर्थमेव लक्षणे वृत्तिपदोपादानात् । वाक्ये च वृत्तेरभावात् । अवयवशब्देन पदावयवस्य विवक्षितत्वान्नोक्तदोष इत्यप्याहुः । इत्यादीत्यत्रादिपदेन योगरूढत्वशङ्कानिरासोऽपि द्रष्टव्य इति सूचयति । औपगवादिपदात् योगरूढिनिमित्तभूतधर्मद्वयप्रकारकबोधाननुभवात् ॥ **यत्रार्थे यस्य शब्दस्येत्यादि** । यद्यपि प्रयोगमात्रबाहुल्यानुमेयाऽखण्डशक्त्या प्रतिपादकत्वरूपा रूढिः प्रयोगाघटितैवान्याऽस्ति । तथाऽपि रूढ्यनुमापकप्रयोगोऽसाधारणत्वात्तल्लक्षणमपि भवतीत्यभिप्रेत्येदमिति ध्येयम् । सादृश्यादीत्य-

त्रादिपदेन मुख्यार्थसम्बन्धग्रहणम् ॥ तेन परमेत्यादि । अवयवार्थनिपेक्षत्वोक्त्या महायोगरूढिरूपपरममुख्यवृत्तेर्योगरूढेश्च व्यवच्छेदः । महायोगे केवलयोगे वा प्रयोगबाहुल्याभावान्न तदुभयमत्र व्यावर्त्यमिति ध्येयम् । मुख्यार्थसादृश्यसम्बन्धानपेक्षत्वोक्त्योपचारलक्षणाभ्यां व्यवच्छेदः । तत्र प्रयोगबाहुल्यप्रसक्त्युपपादनाय रूढेत्युक्तम् ॥ प्रवृत्तिनिमित्तापेक्ष इति । अत्र प्रवृत्तिनिमित्तशब्देनावयवार्थोऽभिमतः । इदं च रूढ्यनुमापकप्रयोगगर्भं लक्षणम् । अपरं चावयवशक्तिसापेक्षसमुदायशक्त्याऽर्थप्रतिपादकत्वं रूपं योगरूढिलक्षणं तर्कताण्डवे द्रष्टव्यम् । विरुद्धत्वमुपपादयन्ति ॥ अवयववृत्तिर्हीति । अवयवार्थमपेक्ष्य वृत्तिरित्यर्थः ॥ अखण्डवृत्तिरिति । अवयवार्थनिरपेक्षवृत्तिरित्यर्थः । वैफल्यमुपपादयति ॥ न च योगेति । ननु पङ्कजादिशब्दानां पद्मत्वादिप्रकारकबोधजनकत्वान्यथाऽनुपपत्त्यैव योगरूढिः कल्प्यते । अतस्तादृशबोधजनकत्वमेव तत्प्रयोजनमित्यत आह ॥ पङ्कजादिशब्दानामिति ॥ सम्प्रतिपन्नवृत्त्येति । केवलरूढ्या केवलयोगेन वेत्यर्थः । केवलयोगपक्षे पद्मत्वं संस्कारोपनीतं भासत इत्यभिप्रायः । केवलरूढिपक्षे तु पङ्कजशब्दात्पद्मत्वप्रकारक एव बोधो भवति न पङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारक इति विरोधभयेन पङ्कजादिपदेष्वखण्डवृत्तिरूपरूढ्यभावेऽपि बहुलप्रयोगस्यैव भेदकस्य सत्त्वात्तृतीया योगरूढिरनिवार्यैवेत्याशयेन तावत्समाधत्ते ॥ न हि योगरूढ्योरिति । इदं च परोक्तं विरोधमभ्युपेत्योक्तं वस्तुतस्तु न विरोधः । पङ्कजशब्दे योगरूढ्योर्यथाक्रमं कर्तृत्वपद्मत्वरूपभिन्नधर्मनियतयोस्तद्वारैकस्मिन्धर्मिणि सद्द्रव्यशब्दवृत्त्योरिव समाहारसम्भवादित्याशयेन योगरूढिसमाहाररूपां योगरूढिं परिशेषेण साधयति ॥ पङ्कजादिशब्दयोश्चेत्यादिना । एतेन समाहारवृत्तयो हि ता इति प्रथमपादे किन्तु समाहाररूपविधान्तरासिद्ध्य इति पूर्वग्रन्थे सनिरुक्तिकं योगवृत्तिसाहित्येन तत्रगां विद्वद्रूढिं च दर्शयतीत्युत्तरग्रन्थेन चावयववृत्त्यखण्डवृत्त्योरेकस्मिन्नर्थे विरुद्धत्वाद्योगरूढिर्नाम नास्तीति वाच्यम् । तस्याः पङ्कजादिशब्देषु दृष्टत्वादिति सन्न्यायरत्नावल्यां च समाहाररूपयोगरूढेरुक्तत्वेनात्र च न हि

यौगरूढ्योः समाहारो योगरूढिरिति ब्रूम इति तदभावाभिधाने तद्विरोध इति निरस्तम् । न हि योगरूढ्योरिति ग्रन्थस्याभ्युपगमवादेन प्रवृत्तत्वात् । एकस्मिन्धर्मे समाहारो नेत्यभिप्रायान्न विरोध इत्यप्याहुः । वस्तुतस्तु न हि योगरूढ्योः समाहार इत्यत्रोक्तरूपयोरिति शेषः । तथा चाखण्डवृत्तिरूपरूढेः समाहारो नेत्येवात्रार्थः । बहुलातिप्रयोगतो रूढिमित्येव साध्यं स्यादित्यत्र बहुलप्रयोगानुमेया या रूढोपचारादिसाधारणी रूढिः प्रथमपादे उक्ता तस्याः समाहारोऽस्त्येव । एवञ्च प्रयोगप्राचुर्येणेत्यादौ तत्सिद्धिसाधारणरूढ्येति भावो विवक्षितः । अतो न कोऽपि विरोध इति भाति ॥ प्रतीतिविरोधादिति । प्रतीत्यपलापस्तु प्रेक्षावतो न युक्त इत्याशयः । अनुशासनं साधुत्वार्थमिति वदन्तं प्रत्याह ॥ अनेनैव न्यायेनेति । पङ्कजादिशब्दानां केवलरूढत्वे यो न्यायः पूर्वपक्ष्यभिप्रेतस्तेनैवेत्यर्थः । स चावयवार्थप्रतीत्यपलापः । अनुशासनं साधुत्वमात्रार्थमित्येवंरूपः । तथा चानेन न्यायेनौपगवादिशब्दानामपि रूढतापत्त्या केवलयौगिकाभावप्रसङ्ग इति भावः ॥ भेकादिष्वपीति । तथाच तत्राप्रयोगः पद्मत्वे रूढिमाक्षिपतीति भावः ॥ न चैवमेषां शब्दानामिति । यद्यपि पङ्कजादिशब्दानां भेकादिषु केवलयोगरूपा शक्तिरवधृतैव । तथाऽपि यादृशी पङ्कजपदस्य पद्मे शक्तिर्योगरूढिरूपाऽस्माकं सम्मता न तादृशी भेकादौ यादृशी च भेकादौ न तादृशी पद्म इति पङ्कजपदस्य पद्मभेकयोर्न शक्तिसाम्यं प्रमाणावधृतमित्यर्थः ॥ शमि धातोरिति । शमि उपपदे धातुमात्रात्संज्ञायां विषये अच्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । शङ्कर इत्याद्युदाहरणम् ॥ स्तम्बकर्णयोरित्यादि । अत्र स्तम्बकर्णयोरमिजपोरिति सूत्रम् । हस्तिसूचकयोरिति वार्तिकम् । तथा चायमर्थः । स्तम्बकर्णयोः सुबन्तयोरुपपदयोर्यथासङ्ख्यं रमिजपोर्धात्वोरच्प्रत्ययो भवति ॥ हस्तिसूचकयोर्वाच्ययोरिति । स्तम्बेरमत इति स्तम्बे रमो हस्ती । कर्णे जपतीति कर्णेजपः सूचक इत्युदाहरणम् । इत्यादिनेत्यादिपदेन कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु कर्मणि भृतौ स्तम्बशकृतोरिन् व्रीहिवत्सयोरित्यादीनां ग्रहणम् ॥ अवयवार्थव्यतिरेकेणेति ।

अत्रोपाधिशब्दो निमित्तपरः । शङ्कर इत्यत्र सुखकर्तृत्वरूपावयवार्थव्यतिरिक्ता संज्ञाऽपि निमित्तत्वेनोक्ता । एवं स्तम्बेरम इत्यादावपि स्तम्बरमणकर्तृत्वादिव्यतिरिक्तं हस्त्यादिरूपार्थविशेषवाचकत्वमपि निमित्तमुक्तमित्यवधेयम् । नन्वेवं गवादिपदेष्वपि योगरूढिप्रसङ्गः । तत्रापि गमेर्डे इत्यनुशासनसद्भावादिति चेन्न । तत्र गमनकर्तृत्वरूपस्यावयवार्थस्य कदाऽप्यभावनानुशासनस्य कथञ्चिद्व्युत्पत्तिमात्रार्थत्वकल्पनात् । आवापोद्वापक्रमेण डप्रत्ययशक्त्यवधारकन्यायस्य डप्रत्ययेऽसम्भवाच्च । नन्वथाऽपि न पङ्कजपदे रूढिः सम्भवति । सा हि पद्मत्वभानार्थं वा कुमुदाद्यभानार्थं वा । नाद्यः । अदृष्टादिनोद्बुद्धसंस्कारादेव स्मृतं पद्मत्वमादाय पङ्कजप्रातिपदिकजनिधातुडप्रत्ययैरवयवैः पङ्कजनिकर्तृपद्ममित्यनुभवोपपत्तेः । न चैवं गामानयेत्यत्र गोत्वस्यापि संस्कारादेवोपस्थितिसम्भवे गोपदस्यापि गवि शक्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । तथात्वे गोशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । पङ्कजपदं तु पङ्कजनिकर्तृत्वभानार्थमित्युक्तम् । नापि द्वितीयः । पङ्कजं कुमुदमानयेत्यादौ कुमुदादेरपि भानदर्शनात् । तस्मात्पङ्कजपदं पद्मे यौगिकमेवेति । मैवम् । पङ्कजपदस्य पद्मत्वविशिष्टे शक्त्यभावे कोशकाराणां पद्मपदपर्यायतया पाठानुपपत्तेः । पङ्कजं पद्ममिति कदाचित्सहप्रयोगप्रसङ्गाच्च । किञ्चास्या रुढत्वे पद्मत्वे विशिष्टे समुदायव्युत्पत्त्यपेक्षा न स्यात् । अस्ति च सा । अवयवव्युत्पन्नस्यापि समुदायाव्युत्पन्नस्य पद्मत्वाप्रतीतेः । अवयवाव्युत्पन्नस्यापि वृद्धव्यवहारादिना समुदायव्युत्पन्नस्य तत्प्रतीतेश्च । अन्यथा गोशब्देऽपि गवि शक्तिर्न स्यात् । न च तथात्वे तद्वैयर्थ्यं स्यादित्युक्तमिति वाच्यम् । पङ्कजपदाप्रयोगकाले पद्मत्वस्येव गोपदाप्रयोगकालेऽदृष्टादेः संस्कारानुद्बोधकत्वकल्पनेन गोपदस्य सार्थक्यसम्भवात् । तस्मात्पङ्कजपदं पद्मत्वविशिष्टे शक्तमेवाङ्गीकार्यमिति । अस्तु वा कुमुदाद्यभानार्थमिति द्वितीयः । न च तत्रोक्तदोषः । केवलपङ्कजपदेन कदाऽपि कुमुदादिप्रतीतेरभावात् । न च तत्राप्यशक्यमेव पद्मत्वं प्रयोगोपाधिः । घटादिपदे घटत्वादेरपि तथात्वप्रसङ्गात् । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः । तदेतदभिप्रेत्याह ॥ इत्यलमिति ॥ अव्यवहिता-

मिति। मुख्यार्थबाधादिसन्धानकृतव्यवधानशून्यामित्यर्थः। ननु शास्त्रे तत्र तत्राभिधावाचकत्वं शक्तिरित्यादिपदवेद्या वृत्तयो व्यवह्रियन्ते तासां क्वान्तर्भाव इत्याशङ्कायामत्रैवेत्याशयेनाह ॥ **अभिधेति**। नन्वत्र प्रयोगशब्देनोच्चारणविवक्षायां तद्विषयत्वरूपस्य तद्युक्तत्वस्य शब्दनिष्ठत्वेन शब्दसदृशे शब्दसम्बन्धिनि वा वृत्तेरभावेनासम्भवः। शक्तिविवक्षायां तु लक्षितलक्षणायामव्याप्तिः। तत्र लक्ष्यार्थस्य लक्ष्यसम्बधित्वेन शक्यसम्बन्धित्वाभावात्। अत आह ॥ **सामर्थ्यमिति**। प्रतिपादकत्वमित्यर्थः। तद्विषयत्वरूपं तद्युक्तत्वं च शक्यलक्ष्यसाधारणमिति नोक्तदोष इति भावः। नन्वेवं गोशब्दस्य यत्रैकस्यां गोव्यक्तौ शक्तिः। गोत्वेन तत्सादृश्यं निमित्तीकृत्य तस्यान्यत्र गोव्यक्तौ वृत्तिरपि गौणी स्यादत उक्तम् ॥ **प्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तमिति**। प्रवृत्तिनिमित्तमिव प्रवृत्तिनिमित्तं लक्षणरूपं शक्यव्यभिचारिसादृश्यं तदतिरिक्तमित्यर्थः। **गौर्वाहीक इति**। वाहीको नाम देशविशेषः। तत्रत्यः पुरुषोऽपि वाहीक इत्याहुः ॥ **स्वार्थसहचारिण इति**। गोत्वसहचारिण इत्यर्थः। गुण इत्यादौ गुणशब्दो धर्ममात्रपर इति ज्ञातव्यम्। अत्र किं गोशब्दस्य स्वार्थसहचारिगुणेषु या वृत्तिरङ्गीकृता सैव गौणीत्यङ्गीक्रियते उत लक्ष्यमाणगुणनिमित्तकान्यत्र वृत्तिर्गौणीति विकल्पमभिप्रेत्याद्यं दूषयति ॥ **गौण्या इति**। द्वितीयं दूषयति ॥ **गोशब्दस्येति**। व्यधिकरणत्वादिति भावः ॥ **गुणाभेदेनेति**। जडत्वमन्दत्वादिरूपसामान्यस्य सर्वत्रानुगतस्याभेदेनेत्यर्थः ॥ **साधयिष्यमाणत्वादिति**। वैशेषिकपरीक्षायां सामान्यानां प्रातिस्विकत्वस्य साधयिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **वाहीके वृत्ताविति**। गङ्गादिशब्दानां लक्ष्येषु तीरादिष्विव गोशब्दस्यापि लक्ष्यमाणगुणेष्वेव वृत्तिः स्यान्न तु वाहीके लक्ष्यमाणगुणकत्वं निमीत्तीकृत्य वाहीके वृत्तिरिति च नानुभाविकामिति भावः ॥ **राजाऽयमिति**। सपरिवारस्य राज्ञो गमनदशायां राजाऽयं गच्छतीति बहुलः प्रयोगोऽस्ति। तत्र राजाराजसमुदाये राजशब्दस्य रूढलक्षणेत्याहुः ॥ **प्रतीतिरिति**। प्रातिपदिकामित्यर्थः। ननु क्रोशनसमये मञ्चपुरुषयोरविनाभावोऽस्त्येवेत्यस्वर-

सादाह ॥ **स्याच्चशब्दादिति** ॥ **यथोक्तमेवेति** । तत्र च प्रयोगशब्देन सामर्थ्यमात्रविवक्षितत्वेनोक्तदोषपरिहारः पूर्वमेवोक्त इति भावः ॥ **व्यञ्जनं नामेति** । यथा गच्छ गच्छसि चेत्कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः । ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवानित्यत्र भार्यामरणं व्यज्यते ॥ **अनुमानतयेति** । देशान्तरजन्मनो मरणाविनाभावादिति भावः । प्रपञ्चयिष्यते चैतत्तृतीये ॥ **स्वयमेवेति** । वाचकत्वं हि तात्पर्यं यदर्थमखिला रवा इत्यत्र वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ **मुख्यार्थबाध इति** । मुख्यार्थयोगतद्बाधाभ्यामन्यार्थो लक्ष्यते प्रतिपाद्यते इति यत्सा लक्षणेत्यन्वयः । न तु लक्ष्यत इत्यस्य लक्षणयोच्यत इत्यर्थः । आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । अत्र यदित्यनेन लक्ष्यत इत्याख्याते गुणीभूतं प्रतिपादनमात्रं परामृश्यते । यद्वा यद्यस्माद्व्यापारादन्यार्थो लक्ष्यते सा लक्षणेत्यर्थः । सर्वनाम्नां विधेयलिङ्गत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्सेत्युक्तम् । रूढितोऽथ प्रयोजनादिति लक्षणाविभागपरम् । रूढलक्षणा प्रयोजनलक्षणेति द्विविधेति । न तु लक्षणकोट्यन्तर्भूतम् । एकैकान्तर्भावेऽव्याप्त्यापत्तेः । उभयान्तर्भावेऽसम्भवप्रसङ्गात् । ननु स्वार्थं बोधयित्वा विरते शब्दे पश्चादर्थस्तीरं प्रतिपादयतीत्यर्थधर्म एव लक्षणा नाम न तु शब्दधर्मोऽतः कथं शब्दो लाक्षणिक इति व्यवहार इत्यत आह ॥ **आरोपिता क्रियेति** । शब्देऽध्यस्तो व्यापार इत्यर्थः । सत्यमर्थगतो व्यापार एव लक्षणेति । तथाऽपि वाच्यगतो व्यापारो वाचके शब्दे आरोप्यतेऽतः शब्दो लाक्षणिक इति व्यवह्रियते परीक्षकैरित्येतच्छ्लोकार्थः॥**प्रयोगेति** अमुख्यवृत्तिमच्छब्दोच्चारणोत्तरकालीनानुपपत्तिदर्शनस्यामुख्यवृत्तिकारणत्वासम्भवादित्यर्थः ॥**अत एवेति**। पूर्वभावित्वादेवेत्यर्थः। लक्षितलक्षणा तु मुख्यार्थासम्भवमात्रेणाश्रीयते किन्तु लक्षितस्यापीत्यत्र हिशब्देन प्रसिद्धिरेव साधकत्वेनोक्ता । अपरं च तत्र साधकमाह ॥ **किञ्चेति** । तथा चामुख्यवृत्तिस्वीकारतारतम्यान्यथाऽनुपपत्तिरेवोक्तार्थसाधिकेति भावः ॥ **तद्धितमुत्पाद्येति** । शैषिकमणादिकमुत्पाद्येत्यर्थः ॥ **तस्यापि लुपीति** । पुष्यमूलेषु बहुलमिति वार्तिके बहुलग्रहणेन लुपि कृत इत्यर्थः । अत्र लुपी-

त्युक्त्या लुबर्थे प्रकृतिलिङ्गवचने भवत इति सूचयति । लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने इति वचनादिति ज्ञातव्यम् ॥ सर्वं सेत्स्यतीति । गङ्गाशब्दात्प्रवाहतीरयोरुपस्थितिः । गोशब्दाद्गोवाहीकयोरुपस्थितिरित्यादिकं सर्वं सिध्यतीति भावः । नियन्त्रणं नियमनम् । परिहरति ॥ स्यादेवमिति ॥ शक्त्यभाव इति । वृत्त्यभाव इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि शक्तिर्वृत्तिः । अनेन पूर्वस्य प्रथमं निश्चये वक्तुराप्तत्वायोगे वृत्त्यभावेनानुपपत्तौ प्राप्तायां परस्यास्तन्निर्वाहिकाया लक्षणाया ग्रहः स्वीकार इति मूलयोजनोक्ता भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ एतेनेति । इतो हि रूढिताऽन्येषामित्यादिना महायोगमहारूढियोगयोः परममुख्यत्वोपपादनेन रूढियोगयोर्मुख्यत्वमात्रव्युत्पादनेन चेत्यर्थः ॥ प्राबल्योपपत्तेरिति । परममुख्यवृत्तित्वादेवेति भावः । अत एवाग्रे सूचितमिति वक्ष्यति ॥ विद्वद्रूढेरप्युक्तत्वेनेति । उभयं दृश्यते विष्णावित्यनेनेत्यर्थः ॥ सर्ववर्णादेरुच्यत इति । अत्रादिपदेन संहिता ग्राह्या । तथाच सर्ववेदगतपूर्वोत्तरवर्णसंहितानामित्यर्थः । अत एव पूर्वमपि णकारषकारसंहितार्थप्रतिपादकत्वमिति संहिता ग्राह्या ॥ अन्येऽपि वर्णा इति । वीत्यत्र वर्णद्वयमभिप्रेत्य बहुवचनमिति ज्ञातव्यम् ॥ धातुद्वयरूपेति । निर्वचनत्वेनोभयत्रान्तलोपे षकारणकारयोरुक्तधातुद्वयरूपत्वमुपपन्नम् । धातूनां चानेकार्थत्वात्प्रागुक्तचेष्टाबलार्थकत्वं च तयोरिति भावः ॥ अत एवेति । षकारणकारयोरुक्तरीत्या धातुद्वयरूपत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा धात्वधिकारविहितस्य ताच्छीलिकार्थोन्प्रत्ययस्योत्पत्तिरनुपपन्नेति भावः ॥ अपपाठ एवेति । अपपाठत्वं च वक्ष्यमाणरीत्या तदीयसूत्रार्थस्यायुक्तत्वेन तेजसस्तद्रूपमिति श्रुत्यनुगमाय लाघवाय च तेज आदिरित्येव वक्तव्यत्वेनाजापदाध्याहारप्रसङ्गेन च ज्ञातव्यम् ॥ १–४–२ ॥ छ ॥ छ ॥

॥ समन्वयलक्षण इति । समन्वयाध्याय इत्यर्थः ॥ परापरभावदर्शनादिति । कालविप्रकर्षसन्निकर्षरूपपरापरत्वदर्शनादित्यर्थः । एतेनार्वाचीनमहत्तत्त्वापेक्षया पूर्वकालत्वमविप्रकृष्टमव्यक्तस्य परशब्द आह तथाच कारणत्वसिद्धिः । नियतप्राक्सत्त्वं हि तदिति भामत्यभि-

प्रेतमपि निरस्तं ज्ञातव्यम् । कार्यकारणभावविकलयोरपि तन्तुरूपपटयोरुक्तपरापरभावदर्शनात् । अव्यक्तात्पुरुषः पर इत्यादाविव तेन तत उत्तमत्वस्यैव प्रतीतेश्च ॥ अजामेकामित्यादाविति । बह्वीं प्रजां जनयन्तीमिति वचनादिति भावः । उरणो मेषः ॥ कारणत्वेनेत्यादाविति । तत्र हि वेदान्तेषु क्वचिदाकाशादिका सृष्टिरुच्यते । आत्मन आकाशः सम्भूत इति । क्वचित्तेजआदिका तत्तेजोऽसृजतेति । तथाच वेदान्तानां विरोध इति प्राप्ते कार्येष्वाकाशादिष्वेव सृष्टिक्रमादिद्वारकं विगानं कारणत्वे तु न विगानम् । कुतः । यथा व्यपदिष्टोक्तेः । यथा ह्येकस्मिन्वेदान्ते चेतनः कारणत्वेन व्यपदिष्टः सोऽकामयत बहु स्यामिति । तथैव तदैक्षत तत्तेजोऽसृजतेत्यादावप्युक्तः । एवं च सूत्रे कारणत्वेनेत्येतद्विच्छिद्य सप्तम्यन्तत्वेनाविच्छिद्य तृतीयान्तत्वेन च व्याख्येयमिति त्वया भाषितत्वादिति भावः । आदिशब्देन समाकर्षात् जगद्वाचित्वात् एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता इत्येतेषां ग्रहणम् । तत्राप्यसत्कारणत्वजीवकारणत्वपरमाण्वादिकारणत्ववादिनामेव निरासेन तदभावात् ॥ तत्रापि परम्परयेति । अत्र हि सृष्टिप्रतिपादकवाक्यानां परस्परविरोधेन समन्वयासिद्धौ ब्रह्मणो जगत्कारणत्वस्यासिद्धिस्तदसिद्धौ च न तत्र गतिसामान्यमपेक्षितम् । यदर्थमत्र प्रधानाशाब्दत्वं प्रतिपादनीयं स्यादित्याशयेनाक्षेपे सृष्टिवाक्यानां परस्परमविरोधसमर्थनात्समन्वयसिद्धौ ब्रह्मणो जगत्कारणत्वस्यापि सिद्धिस्तत्सिद्धये च तत्र गतिसामान्यमप्यावश्यकं तदर्थं च प्रधानाशाब्दत्वमपीति समाधानस्याभिप्रेतत्वादिति भावः । उक्तं हि भामत्याम् । इह तु वाक्यानां सृष्टिप्रतिपादकानां परस्परविरोधाद्ब्रह्मणि जगद्योनौ न समन्वयः सेद्धुमर्हति । तथाच जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणम् । न च तत्र गतिसामान्यम् । न च तत्सिद्धये प्रधानस्याशाब्दत्वप्रतिपादनमिति ॥ तर्हि पारम्पर्यस्येति । एवं परम्परया प्रधानाशाब्दत्वसाधकत्वस्येत्यर्थः ॥ अतीतपादेति । समन्वयरूपेऽतीतपादत्रयार्थेऽपीत्यर्थः । तत्राप्याकाशादिशब्दसमन्वयसिद्ध्या गतिसामान्यसिद्धौ तदुपपादकप्रधानाशाब्दत्वासिद्धिरिति सुवचत्वादित्यर्थः ॥ स्मृतिप्रसिद्धा इति । साङ्ख्य-

स्मृतिप्रसिद्धा इत्यर्थः ॥ **रूढियोगाभ्यामिति** । साङ्ख्यस्मृतिप्रसिद्ध्या रूढिर्न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवाद्योगोऽपीत्यर्थः ॥ **अत्र काठक इति** । अस्मिन्पक्षेऽत्रैवेत्येवकारसम्बन्धोऽभिप्रेत इति ज्ञातव्यम् ॥ **उदाहरिष्यमाण इति** । अनुपदमेवोदाहरिष्यमाणं सत्त्वं रज इतीतिहासवाक्यं यत्तत्त्रिगुणमित्युदाहरिष्यमाणं पुराणवाक्यमिति ज्ञातव्यम् ॥ **प्रकरणादित्यादि** । अत्र प्रकरणपरिशेषोपपादकं तदीयं भाष्यमेव लिख्यते । तथा ह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपकक्लृप्तिं दर्शयति । आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ॥ बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति । तैश्चेन्द्रियादिभिः संयुतैरध्वनः पारं विष्णोः परमं पदं प्राप्नोतीति दर्शयित्वा किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्याकाङ्क्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानं विष्णोः पदं दर्शयति ॥ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्यादिना सा काष्ठा सा परा गतिरित्यन्तेन । तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृतास्त एवेह परिगृह्यन्ते । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय । तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत्पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव । अर्थास्तु य इमे शब्दादयो विषया इन्द्रियगोचरत्वेन निर्दिष्टास्त एव । बुद्धेरात्मा महान्परो यः स आत्मानं रथिनं विद्धीति रथित्वेनोपलक्षितः । आत्मशब्दान्महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नम् । तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते । तच्चेह परिशिष्यमाणेनान्त्येनाव्यक्तशब्देन गृह्यत इति गम्यत इति । अस्य च भाष्यस्य रथत्वेन रूपितं शरीरं पुरुषपरत्वप्रतिपादकवाक्यान्वयमपेक्षते । इतरथा निष्प्रयोजनत्वात् । न च स्वाभिधेयावरुद्धा इन्द्रियादिशब्दास्तदभिदधतीत्यस्त्यव्यक्तशब्दापेक्षा शरीरस्य । अव्यक्तशब्दोऽपि यौगिकत्वादभिधेयविशेषाकाङ्क्षी स्वशब्दोपात्तेन्द्रियाद्यभिधातुमक्षमः शरीराकाङ्क्षीति शरीरमेवाव्यक्तशब्दार्थ इति कल्पतरूक्तोऽभिप्रायोऽवगन्तव्यः । कडारादित्वाभावात्कथञ्चिदित्युक्तम् । नन्वेवं कारणस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तत्वे तस्यैवाव्यक्तशब्दवाच्यत्वं स्यान्न कार्यस्य

शरीरशब्दवाच्यस्येत्यत आह ॥ **कार्यकारणशब्दाश्चेति** । सङ्कीर्यन्ते समानविषया भवन्ति । तथाच कार्यकारणयोरभेदाद्रथत्वेन रूपिते एकस्मिन्वस्तुनि शरीराव्यक्तशब्दयोः प्रयोगो युक्त इति भावः । कार्यस्य कारणाभेदेन कारणशब्दः कार्ये क्व दृष्ट इत्यत आह ॥ **गोभिरिति** । मदं सुखं सारयति प्रापयतीति मत्सरः सोमस्तं गोभिर्गोविकारैः पयोलक्षणैः श्रीणीत मिश्रयेदित्यर्थः । अत्र कारणवाचकस्य गोशब्दस्य तद्विकारे पयसि प्रयोगो दृष्ट इति भावः । अत्र यद्यपि कारणशब्दाः कार्येऽपि दृष्टा इत्येव वक्तव्यं तावत एव प्रकृतोपयोगात्प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्ट इति परेणापि तथैवोक्तेश्च । तथाऽपि सूक्ष्मं त्विह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते । शरीरद्वयस्य रथत्वेन सङ्कीर्तितत्वादित्यादिपूर्वोत्तरतदीयभाष्यपर्यालोचनया कार्यवाचिशरीरशब्दस्यापि कारणे भूतसूक्ष्मे प्रयोगस्तदभिप्रेत इत्यवगम्यते । तदनुवादाय चैवमुक्तमिति ध्येयम् । अयं च तदभिप्रेतानुवादो वक्ष्यमाणविकल्पोत्थानाय । अन्यथा कारणशब्दः कार्य इत्येवोक्तौ तदनुत्थानात् । एकस्याः कोटेर्निर्धारितत्वात् । विकल्पश्च तेजोऽबन्नात्मकं वाऽपि यद्युपादानमिष्यते । अनाद्ये वेत्यनुव्याख्यानस्वारस्यायेति ज्ञातव्यम् । तेजोऽबन्नशब्दानां कार्यभूतवाचिनां कथं सूक्ष्मेऽव्यक्ते प्रयोगो मूलकारैः कृत इत्याशङ्कामपि पराकर्तुं कार्यशब्दानां कारणे प्रयोगोपपादनायैवमुक्तमित्याहुः ॥ **पक्षद्वयेऽपीति** । एतेन स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयं शरीराव्यक्तशब्दाभ्यां प्रत्येकमजहत्स्वार्थलक्षणयाऽत्र विवक्षितमिति तदभिप्रेतपक्षोऽपि दूषितो ज्ञातव्यः ॥**प्रथमे स्वरूपेणेति** । अव्यक्तशब्दतात्पर्यविषयतयेत्यर्थः । मुख्यतोऽव्यक्तशब्दवाच्यभूतसूक्ष्मकार्यत्वेनामुख्यतो व्यक्तशब्दप्रतिपाद्यं शरीरमेवेति प्रथमपक्षेऽव्यक्तशब्दमुख्यवाच्यं शरीरकारणं भूतसूक्ष्मं प्रकृताव्यक्तशब्देनाविवक्षितमपि स्वरूपेणाङ्गीकृतम् । अन्यथा मुख्यार्थद्वारिकायां अमुख्यवृत्तेरप्यङ्गीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः । उपादानपदसूचितमभिप्रायमाह ॥ **यदि स्याद्व्यक्तस्येति** ॥ **विशेषाभावादिति** । धर्मिविशेषनिर्धारकविशेषाश्रवणादित्यर्थः ॥ **विद्याप्रकरणत्वादिति** । अध्यात्मविद्याप्रकरणत्वादित्यर्थः । विश-

षाभावादित्येतदसिद्धं चेत्याशयेनाह ॥ **किञ्चेत्यादिना** ॥ **चतुर्विधभूतग्रामेति** । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपेण चतुर्विधेत्यर्थः ॥ **बहुत्वानिवृत्तेरिति** । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति प्रत्येकं त्रिवृत्करणश्रवणेन त्रिवृत्कृतसमुदायानामपि त्रित्वादित्यर्थः ॥ **तस्य प्रथमसूत्रमिति** । चमसवदविशेषादिति पूर्वसूत्रमित्यर्थः । तत्रापि या कपिलतन्त्रसिद्धा स्वतन्त्राजा सैव निरस्यते न तु ब्रह्मोपक्रमा । तस्याः श्रुत्यादिसिद्धत्वादित्येव तेनोक्तत्वादिति भावः । मायावादिमते त्विदं सूत्रमेतन्मत इव न प्रधानास्वातन्त्र्यप्रतिपादकं किन्तु पूर्वसूत्रोपात्तवाक्यविषयप्रदर्शनपरम् । अतो न तस्य पूर्वसूत्रवैयर्थ्यमित्याशयेन तस्येत्युक्तमिति ध्येयम् । यद्यपीदं सूत्रं ब्रह्मात्मिकाजाग्रहण एव विशेषहेतुरस्तीत्याहेत्यवतार्य इयमजा ज्योतिरुपक्रमा ब्रह्मकारणिका तैत्तिरीयशाखायामणोरणीयानित्यादिना ब्रह्मोक्त्वा सप्तप्राणाः प्रभवन्ति तस्मादित्यादिना ततः सृष्टिं चोक्त्वाऽजामेकामिति मन्त्रे ब्रह्मकार्या ह्यजाधीयत इति पूर्वसूत्रागतार्थतया परेण व्याख्यातम् । तथाऽप्यनेन पूर्वसूत्रं गतार्थमित्याह ॥ **अनेनैवेति** ॥ **ज्योतिरुपक्रमत्वमिति** । ब्रह्माधीनत्वमित्यर्थः ॥ **न चोक्तप्रयोजनेति** । विष्णौ शक्तिश्च गृह्यत इत्युक्तप्रयोजनानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ **प्रथमसूत्र इति** । जिज्ञासासूत्र इत्यर्थः ॥ १–४–१ ॥

॥ **स्मृतिप्रसिद्धानामिति** । मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति साङ्ख्यस्मृतिप्रसिद्धानामित्यर्थः ॥ **नैषां पञ्चशः साधारण इति** । अत्रात्माकाशयोः पृथग्ग्रहणात्तौ विहायैव पञ्चविंशतिरुक्ता। तस्यां च नवान्तरत्वेन पञ्चसङ्ख्यानिवेशः सम्भवति। शब्दादिपञ्चके तन्मात्रत्वरूपसङ्ग्राहकानुगतधर्मसद्भावेऽपि तदितरपञ्चकचतुष्टये तदभावात् । न खलु सत्त्वरजस्तमोमहदहङ्काराणामेकः क्रिया वा गुणो वा द्रव्यं वा जातिर्वा धर्मःपञ्चतन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादिषु चानुगतः कश्चिदस्ति । नापि पृथिव्यप्तेजोवायुघ्राणानाम् । नापि रसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रवाचाम् । नापि

पाणिपादपायूपस्थमनसामित्यर्थः॥ **अतिरेकाच्चेति** । न प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्येत्यन्वयः । तत्त्वसङ्ख्यातिरेकश्च सिद्धान्तविरुद्ध इति भावः । ब्रह्मेत्यनुवादेन पूरितमिति व्याख्यानम् । तथाच प्राधानिके गणे चतुर्विंशतित्वसङ्ख्या एभिस्तत्त्वैः पूरितेति भावः ॥ **अनुवादोऽयमिति** । कपिलदेवहूतिसंवादानुवादोऽयं सूत्रकारस्यातः स्वार्थे न तात्पर्यमस्य वचनस्येति भावः ॥ **अथ तत्र भूतत्वादीनीति** । अनुपदमेव तर्हीत्यत्र वक्ष्यमाणानीत्यर्थः । अत्र तदितरधर्मावच्छिन्नं प्रागुक्तं महदादिचतुष्टयमेव । उत्तरत्र तु प्रधानेन सहितं महदादिचतुष्टयं तथेति ध्येयम् ॥ **पातञ्जलैरिति** । ईश्वरस्याङ्गीकृतत्वादित्येव पाठः । तथाच तन्मते पञ्चविंशतितत्त्वानीत्यस्यानीश्वरतत्त्वविषयतया तत्रात्मपदोदितस्य जीवस्यान्तर्भावेऽपि तदतिरिक्तस्येश्वरस्य यस्मिन्नित्याधारत्वेनोक्तिसम्भवेन न तमादाय तत्त्वातिरेकेऽपसिद्धान्त इति भावः । नाप्याकाशमादायातिरेक इत्याह ॥ **आकाशश्चेति** । एकवचनं बहुवचनार्थे । तच्चाद्यर्थकं कडारा इत्यादिवदिति भावः । च शब्दोऽनुक्तसमुच्चायक इत्यभिप्रायेणाकाशाद्या इत्युक्तमित्यप्याहुः । अप्रत्यायकत्वमुपपादयितुं पञ्चजना इत्यस्य समासत्वमसमासत्वं वेति विकल्पं मनसि निधायाद्ये आह ॥ **पञ्चजना इत्यस्येति**॥ **उपसर्जनेनेति** । समासे गुणभूतायाः सङ्ख्याया न सङ्ख्यान्तरं विशेषणम् । तथा सति विशेष्येण द्रव्येण विशेषणेन च सङ्ख्यया युगपदाकृष्यमाणा सङ्ख्या नैकेनाप्यन्वियात् । अतो विशेषणस्य नोपसर्जनेन सम्बन्ध इति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **असमासत्व इति** ॥ **निराकाङ्क्षत्वादिति** । पञ्चजनाः कतीत्याकाङ्क्षाऽनुदयादिति भावः॥ **कथञ्चिदाकाङ्क्षायामिति** । सङ्ख्यान्तरश्रवणाद्रक्तपटन्यायेनोत्थाप्याकाङ्क्षायामपीत्यर्थः । सा च पुनः कतीत्येवंरूपा द्रष्टव्या । स्वारसिकाकाङ्क्षाभिप्रायेण कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **पुल्लिङ्गत्वानुपपत्तेरिति** । अकारान्तो द्विगुः समाहारे स्त्रियामिष्ट इति वचनादिति भावः । पुल्लिङ्गत्वादेव पात्रादित्वमपि। छान्दसत्वेन समाधानं त्वगतिका गतिरित्यवधेयम् । किञ्च जनशब्दस्य न तत्त्वेषु रूढिः किन्तु योग एव । पञ्चजन-

शब्दस्य तु दिक् सङ्ख्ये संज्ञायामिति समासविधानात् मनुजेषु रूढिः। ततश्च रूढत्वाभिप्रायेण केचित्पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते। ते कतीत्याकाङ्क्षायां पुनः पञ्चेति प्रयुज्यते। सप्तर्षयः सप्तेति यथा। एवञ्च कथं साङ्ख्यप्रसक्तिरत्रेत्याद्यभिप्रेत्याह॥ इत्यलमिति॥ १-४-३॥

॥ **स्फुटदूषणमिति**। अध्यायसङ्गतेः पादसङ्गतेरप्यभावतः। पूर्वपक्षानुत्थितेश्च सिद्धान्तस्याप्ययोगत इत्यादि चन्द्रिकोक्तरीत्या दूषणानां स्फुटता ज्ञातव्या॥ **कर्तृत्वश्रवणादिनेति**। आदिपदेन ब्रह्म न द्रव्यप्रकृतिरीक्षितृत्वात् प्रभुत्वाच्च राजवत्। सुखाद्युपादाने राज्ञि साध्यवैकल्यव्यावृत्तये प्रतिज्ञायां द्रव्यपदम्। ब्रह्म न पृथिवीप्रकृती निर्गन्धत्वादभाववदित्याद्यनुमानमाभिप्रेतम्॥ **एवं हि प्रतिज्ञादृष्टान्ताविति**। तथाच पूर्वपक्ष्यनुमानानां बाधितत्वमिति भावः॥ **जनिकर्तुः प्रकृतिरिति**। जनिकर्तुर्जायमानस्य प्रकृतिर्हेतुरुपादानं स्यादिति सूत्रार्थः। उदाहरणं तु शृङ्गाच्छरो जायत इत्यादिविशेषस्मरणादित्यस्याभिप्रायमग्रे स्वयमेव दर्शयिष्यति॥ **अभिध्यानपूर्वकमित्यादि**। तत्राभिध्यानपूर्वकस्वतन्त्रप्रवृत्तिस्मरणान्निमित्तत्वं बहुभवनस्य स्वात्मविषयकत्वकथनेन कार्यकारणाभेदसूचनादुपादानत्वं च गम्यत इति भावः॥ **ब्रह्मैव कारणमुपादायेति**। अत्राकाशशब्दस्य ब्रह्मवाचित्वादिति भावः। साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं दर्शयति। आकाशादेवेत्यवधारणात्। नन्वत्र प्रभवप्रलययोरुभयोः प्रत्येकमुपादानतासाधकत्वमभिप्रेतम्। अन्यथा वैयर्थ्यप्रसङ्गात्। तत्र प्रभवस्योपादानाभिन्नात्कर्त्रादेरपि दर्शनेन व्यभिचारसम्भावनायां सत्यामपि न द्वितीयहेतौ तत्सम्भावनेत्याशयेनाह॥ **प्रत्यस्तमयश्चेति**। उपादानं ब्रह्मेत्यत्रोपादानग्रहणमुपलक्षणम्। निमित्तमित्यपि द्रष्टव्यम्। तथाच कर्मत्वश्रवणादुपादानं कर्तृत्वश्रवणान्निमित्तमिति विवेको द्रष्टव्यः॥ **सच्च त्यच्चेति**। अत्र सच्छब्देनापरोक्षं पृथिव्यप्तेजोलक्षणं त्यच्छब्देन च परोक्षं वाय्वाकाशलक्षणं भूतं विवक्षितमिति ज्ञातव्यम्॥ **सामानाधिकरण्येनेति**।

सामानाधिकरण्येनाभेदसिद्धावुपादानत्वासिद्धिरिति भावः ॥ **समधिगतो लोक इति** । पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनामित्यादावित्यर्थः । एवं स्त्रीयोनेरप्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानत्वमिति द्रष्टव्यम् । रुचकं कण्ठभूषणम् । स आनन्दो रसस्तत इति प्रमाणं मनसि निधायाह ॥ **प्रधानानन्दात्मकं चेति** । मूलेऽविकार इति निर्विकार इति च पृथक् प्रमाणमिति मन्तव्यम् ॥ **एकैकप्रकारानुक्तिरिति** । विशेषिपरिवर्तरूपप्रकारस्य निवर्त्यान्यथाभावरूपप्रकारस्य च कण्ठरवेणानुक्तिरित्यर्थः ॥ **स्फुटत्वादिति** । उपलक्षणतया ज्ञातुं शक्यत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यथा वाक्यस्येति** । विकाराणामुक्तरीत्या चातुर्विध्यविवक्षाभावे पराधीनान्यथाभावो विकार इत्येव वक्तव्यम् । विशेषाप्त्यनिवर्त्यपदे न समञ्जसे । तेन ज्ञायते विशेषपदं विशेषिणोऽनिवर्त्यपदं निवर्त्यस्य चोपलक्षकम् । ततश्चोक्तरीत्या चातुर्विध्यविवक्षासिद्धिरिति । पीतत्वकटकादिविकाराणां सौरातपस्वर्णकाराताञ्चनौपधाद्यधीनत्वोक्त्या तेषां पराधीनत्वमुपपादितमिति ज्ञातव्यम् । शुल्बं ताम्रम् । ताम्रशुल्बमुदम्बरमिति हलायुधोक्तेः । तारं रजतम् । रजतं कलधौतं च रूप्यं तारं च कथ्यत इत्यभिधानात् । पराधीनतापत्तेश्चेत्यत्र ब्रह्मण इति वर्तते । तथाच ब्रह्मणः स्वेच्छयैव जगदाकारेण विकार इति मतभङ्गप्रसङ्ग इति भावः । गूढाभिसन्धिराशङ्कते ॥ **नायं प्रपञ्च इति** । अनर्थरूपः अनिष्टरूपः । अभिसन्धिमुद्घाटयति ॥ **दुःखादिमत्त्वमिति** । संसारदशायां भेदो मुक्तावभेद इति व्यवस्थयैव भेदाभेदावभिमतावतो नोक्तदोष इत्यत आह ॥ **निराकरिष्यते चेति** । असदैक्यं भवेत्पश्चाद्यदि स्यात्सक्षमो रस इत्यनेनेत्यर्थः । पररीत्याऽऽह ॥ **अपिच चेतनस्येति** । ऊर्णनाभ्यादेरित्यर्थः ॥ **श्रुतिश्चेति** । तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्याद्या श्रुतिरित्यर्थः ॥ **न चैवमत्रेति** । निर्विकारत्वप्रतिपादकश्रुतिविगानस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ **अस्थूलत्वादिश्रुतिरिति** । प्रपञ्चाकारेण परिणामे ब्रह्मणः स्थूलतादिप्राप्त्याऽस्थूलत्वादिश्रुतिविरोध इति भावः ॥ **स्वरूपापेक्षयेति** । यथा देवदत्ते स्थूलताप्रतीतावपि तत्स्वरूपमस्थूलमुपपद्यते तद्वदिति भावः

॥ **स्वरूप एवेति** । देवदत्तदेहस्य तत्स्वरूपाद्भिन्नत्वेन देहगतं स्थौल्यमस्थूले तत्स्वरूपे उपचर्यते इत्येव नैवं प्रकृते विकारविकारिणोरभेदात्प्रपञ्चगतं स्थूलत्वादि ब्रह्मस्वरूप एव जायत इत्यङ्गीकार्यम् । तथाच विरोधतादवस्थ्यमिति भावः । नन्वनागतास्थूलत्वादिमत्येव स्थूलत्वादेर्जन्माङ्गीक्रियतेऽतो न विरोध इत्यत आह ॥ **न हि कुण्डलेति** । ननु पाकजरूपादिवत्कारणान्तरापेक्षमस्वाभाविकं तदनपेक्षं स्वाभाविकमिति विवेको भविष्यतीत्यत आह ॥ **न हि ब्रह्मण इति** । अप्रच्युतस्वरूपस्यैवानिवर्त्यान्यथाभावरूपविकारोऽयमिति पक्षे दूषणान्तरमप्याह ॥ **प्रपञ्चाकारतायाश्चेति** । अथ मतम् । द्विरूपं ब्रह्माभ्युपगम्यते । निष्प्रपञ्चं निर्विकारं चिच्छक्तिकमेकं सदात्मकं चापरम् । तत्राद्येन रूपेण तथैवावतिष्ठते । द्वितीयेन तु जगदुपादानं भवति । अतो न मोक्षाभावादिप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **एकदेशपरिणामत इति** । भागेन परिणामश्चेदित्यत्रेति शेषः । प्रच्युतस्वरूपस्याप्यनिवर्त्यान्यथाभावोऽयमिति पक्षे दूषणान्तरं चाह ॥ **तस्याश्चानिवर्त्यत्व इति** ॥ **कदाऽपीति** । जगत्प्रवाहस्यानाद्यनन्ततया प्रमितत्वादिति भावः । दिगर्थस्तु ब्रह्म न द्रव्यप्रकृतिरीक्षितृत्वादित्यादिपूर्वोक्तानुमानविरोधः । न चेतनविकारः स्याद्यत्र क्वापि ह्यचेतनमित्यादिवक्ष्यमाणानुमानविरोधश्च । श्रुतीनामद्यापि गहननिविष्टत्वेन न तद्बाधकत्वमित्यादिरूपो द्रष्टव्यः । ब्रह्माधिष्ठितमत एव ब्रह्मात्मकं ब्रह्मशरीररूपम् । नन्वेवंभूतमुपादानत्वमस्माभिरङ्गीकृतं चेत्पररीत्या प्रकृतिश्चेत्यादिसूत्रार्थतयाऽपि तदङ्गीकार्यं स्यात् । अबाधितत्वादित्यत आह ॥ **अत्रायमभिसन्धिरिति** ॥ **परोक्तानुवाद इति** । ऊर्णनाभिजनितृमातृणामपि विकारित्वेति पराभिप्रेतत्वात्तदनुवाद एवायम् । अतो न स्ववाक्ये तत्समुच्चयानुक्तिर्दोषायेति भावः । एवं चात्र चकारोऽप्यर्थ इति ज्ञातव्यम् । ननु णिजन्ताज्जनेस्तृच्प्रत्यये इडागमे गुणे अयादेशे च कृते जनयितृ इति स्यात्कथं जनितृ इत्युक्तमित्यत आह ॥ **जनितृशब्दमिति** । ननु मन्त्रेऽपि कथमेतच्छब्दनिष्पत्तिरित्यत आह ॥ **जनिता मन्त्र इति** । जनितेति मन्त्रविषये इडादावार्धधातुके णिलोपो निपा-

त्यत इति सूत्रार्थः । यो नः पिता जनितेत्युदाहरणम् । पिताहमस्येत्यादौ लुप्तोपमत्वमभिप्रेत्योर्णनाभ्यादिदृष्टान्तोपादानादित्युक्तमिति ज्ञातव्यम् । तन्त्वादिकमित्यत्रादिपदेनापत्यग्रहणम् ॥ **योनिष्ट इन्द्रेति** । हे इन्द्र ते निषदे उपवेशनाय योनिः स्थानमकारीत्यर्थः ॥ **उदाहरिष्यमाणमिति** । स्वदेहादिच्छया विश्वमित्याद्युदाहरिष्यमाणमित्यर्थः ॥ **महदादिकार्यमिति** । अन्नस्थानीयमिति शेषः ॥ **प्रधानतां गच्छतीति** । सूक्ष्मरूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः ॥ **पुनर्महदादीति** । कल्पान्तरे ब्रह्मादिशरीररूपमहदाद्युपादानं भवतीत्यर्थः ॥ **तटस्थकर्तृत्वमिति** । उपादानाद्यन्तर्गतस्यैव कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ **अपादानतयेत्युक्तमिति** । तथाच न कुलालादिरिव बाह्यरूपेणैव कर्ता भगवान्किन्तु यत्प्रधानाद्यन्तर्नियामकं महदाद्यपायावधिभूतं रूपं तेनापि कर्तेत्यर्थलाभादुक्तशङ्कानिरास इति भावः ॥ **उपादानस्याप्यपादानेति** । परेणापादानस्यापि जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रेणापादानत्वविध्यङ्गीकारादेवमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **अपादानविशेषेति** । विशेषावधिरूपोपादानविशेषविवक्षायामित्यर्थः ॥ **अवधित्वमात्रं प्रतीयत इति** । न तत्कर्तृत्वमपीति शेषः ॥ **दर्शयिष्याम इति** । अत्रोपपादनेनादरः प्रतीयत इत्यनुपदमेव दर्शयिष्यत इत्यर्थः ॥ **सूक्ष्मावस्थोपादानकमिति** । अत्र स्वदेहादित्यस्य सच्चिदानन्दाद्यात्मकादवधेरिति प्रथमव्याख्यानमेव विवक्षितं न द्वितीयमतो न पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । उभयत्रापि द्वितीयव्याख्यानमभिप्रेत्याह ॥ **स्वदेहादितीत्यादि** ॥ **पूर्ववदिति** । यदि खलु कदाऽपि कुत्रापि चेतनाचेतनविकारो दृष्टः स्यात् । तदैवं व्याप्तिर्भज्येत न चैवमिति व्याख्यानं पूर्ववाक्य इवात्रापि तर्के विपर्यय पर्यवासनमदर्शनपरतया कर्तव्यमित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । कार्यदेहगतस्यास्येत्यादिनेति शेषः ॥ **सङ्करस्येति** । घटो हि घटस्वरूपेणात्यन्ताभिन्नः पटादिना च भिन्नाभिन्न इति घटपटस्वरूपयोः सङ्करस्याभ्युपगतत्वादित्यर्थः । अत्यन्तभेदं साधयितुमाह ॥ **मोक्षाभावेत्यादि** ॥ **ज्ञानत्वादिनेति** । ज्ञानादितादात्म्येनेत्यर्थः ॥ **अज्ञानादेरपीति** । ज्ञानादितादात्म्यस्य त्वन्मते तत्रापि

सत्त्वादिति भावः । ननु ज्ञानादावज्ञानाद्यभेदो न ज्ञानादिकार्यप्रतिबन्धायाङ्गीक्रियतेऽतो नोक्तदोष इत्यत आह ॥ यदि चाथमिति ॥ इत्यत आहेति । जगद्ब्रह्मविकारः सत्तानुगतिमत्त्वादिति पराभिप्रेतानुमानस्यातिप्रसङ्गरूपतर्कपराहतिमाहेत्यर्थः । ननु तद्विकारत्वे तत्स्वभावाव्यभिचारिधर्मानुगमः प्रयोजकः । स च न खर्वेऽतो न खर्वं सुवर्णविकार इति भवदीयतर्कस्य सोपाधिकत्वादुपाधिविपर्ययेण सत्प्रतिपक्षतेत्याशयेन शङ्कते ॥ अथ मन्यस इति । तर्हि त्वदनुमानेऽपि स एवोपाधिरिति तद्विपर्ययेण सत्प्रतिपक्षता स्यादित्याशयेनाह ॥ एवं तर्हीत्यादिना । ननु तद्विकारत्वे तत्स्वभावाव्यभिचारिधर्मानुगमो न प्रयोजकः । क्षीरादिविकारे दध्यादौ क्षीरादिस्वभावमाधुर्यादिविधुरे व्यभिचारात् । अतः कथं भवदीयतर्के तदीयमुक्तोपाधिविपर्ययेण सत्प्रतिपक्षतावचनं तदीयानुमाने चोक्तोपाधिविपर्ययेण भवति सत्प्रतिपक्षतावचनमित्याशयेन तटस्थः शङ्कते ॥ नन्विति । सत्कार्यवादभङ्गप्रसङ्गादित्येतद्वक्ष्यमाणकल्पनाद्वयोपपादकतयोक्तम् । अतः सत्कार्यवादभङ्गप्रसङ्गादित्यनन्तरं किञ्चेति पाठः प्रामादिक इति ध्येयम् ॥ तत्कारणस्येति । क्षीरारम्भकसूक्ष्मभागस्येत्यर्थः । ननु न मया तटस्थेन सत्कार्यवादोऽभ्युपगम्यते येन तद्भङ्गभीत्योक्तकल्पनाद्वयेऽन्यतराश्रयणेन परिहार इत्यरुचेराह ॥ अपि चेति । यो मन्यते सत्त्वानुगममात्रेणेति शेषः । अप्रच्युतस्वरूपस्वभावस्यैव जगदुपादानत्वं कुतो मन्यत इत्यत उक्तम् ॥ आगमैरित्यादि । यदि ब्रह्मस्वरूपस्य तत्स्वभावस्य वा विकारदशायां प्रच्युतिः स्यात् । तदा तन्निर्विकारत्वप्रमाणविरोधः स्यात् । अतोऽप्रच्युतस्वभावस्यापि सत्त्वानुगत्येवोपादनत्वं मन्यत इति भावः ॥ प्रसङ्गविपर्ययाविति । यदि जगद्ब्रह्मविकारः स्यात्तर्हि खर्वमपि स्वर्णविकारः स्यादिति प्रसङ्गः । तत्र शङ्कितोपाधिविपर्ययेण विकारत्वविपर्ययश्चेत्प्रकृतेऽपि तद्विपर्ययेण विकारत्वविपर्यय इतीमौ प्रसङ्गविपर्ययावित्यर्थः ॥ अतः को विरोध इति । अयं भावः । न दध्यादावुक्तोपाधेर्विकाराव्यापकता शङ्कनीया । अप्रच्युतस्वरूपोपादानकत्वरूपपक्षधर्मावच्छेदेन विकारव्यापकताया विवक्षितत्वात् । दध्यादेश्च

प्रच्युतस्वरूपक्षीराद्युपादानकत्वात् । तर्कानुमानयोः पक्षीभूते जगत्यप्रच्युतस्वरूपोपादानकत्वरूपं धर्ममुपपादयितुमेव यो मन्यत इत्यन्तस्योक्तत्वात् । तथा चोक्ततर्के तदीयमुपाधिविपर्ययेण सत्प्रतिपक्षतावचनं तदीयानुमानेऽस्मदीयं सत्प्रतिपक्षतावचनं च युक्तमेवेति । नन्वेवं प्रधानमपि न जगदुपादानं स्यात् । तथात्वे खर्वमपि स्वर्णविकारः स्यादिति प्रसङ्गस्य समानत्वात् । अथ तदव्यभिचरितस्वर्णत्वाद्यनुगत्यभावेन न खर्वस्य स्वर्णविकारता तदा प्रकृतेऽपि जगति प्रधानस्वभावाव्यभिचारिताऽव्यक्तत्वाद्यनुगमाभावेन न प्रधानविकारतेत्युक्तविपर्ययरूपदोषस्यापि समानत्वादित्याशङ्क्य परिहरति ॥ एतेनेति । उक्तोपाधेरप्रच्युतस्वरूपोपादानकत्वरूपधर्मावच्छेदेनैव विकारव्यापकताया विवक्षितत्वेनेत्यर्थः । प्रधानं तु प्रच्युतस्वरूपमेव जगदुपादानं महदादिदशायां प्रधानव्यवहारानुपलम्भात् । अतस्तदुपादानके जगत्युक्तोपाधिविपर्ययेणाप्रच्युतस्वरूपोपादानकत्वविशिष्टविकारत्वाभावसाधने सिद्धसाधनम् । विशेषणाभावमादायैव विशिष्टाभावसिद्धिसम्भवात् । तथा च नोक्तविपर्ययरूपदोषसाम्यमिति भावः । ब्रह्मोपादानकत्वे तु तत्र विशेषणस्य प्रमितत्वान्न तदभावमादाय विशिष्टाभावपर्यवसानं किन्तु विशेष्याभावमादायैवातो न तत्र सिद्धसाधनतेति द्रष्टव्यम् ॥ **विवादाभावाच्चेति** । ब्रह्म निमित्तमेवेति पूर्वपक्षे न केवलनिमित्तमपि तूपादानमपीति समर्थनार्थतानि सूत्राणि त्वन्मते प्रवृत्तानि । त्वयाऽपि यद्युक्तरीत्या निमित्तोपादानयोर्भेद एवाङ्गीक्रियते तदा विवादविषयाभावान्नैतेषां सूत्राणामारम्भः सम्भवतीत्यर्थः । ननु स्वमतेऽपि ब्रह्मप्रधानयोर्भागत्वमेव किं न स्यादित्यत आह ॥ **न हि भागिनामिति** । कश्चिद्भागी तृतीय इत्यर्थः ॥ **मया त्विति** । तथाच चिदाद्यात्मना निमित्तमेव ब्रह्म सदात्मनोपादानमपि भवतीत्यङ्गीकाराद्विवादविषयस्य सिद्धिरिति भावः ॥ **यद्यर्थ इति** । यज्जगन्निमित्तकारणं तदेव नोपादानमित्यस्मिन्नर्थ इत्यर्थः ॥ **शब्दमात्र इति** । ब्रह्मशब्दः किं समुदायवृत्तिः किंवा निमित्तकारणमात्रवृत्तिरिति विवादाकरणादित्यर्थः । करणेऽपीत्यनन्तरमस्येति शेषः । तथा च शब्दशास्त्र एव तत्कार्यमिति

भावः ॥ **ब्रह्मोपादानस्येति** । समुदायरूपब्रह्मोपादानस्य सच्छक्तिकस्येत्यर्थः । सङ्ख्यासंयोगयोर्गुणत्वाल्लाघवेनोभयत्र बाधकं वक्तुं तद्गुणिन इत्युक्तम् । ननूपादाने गुणिनि वा सच्छक्तिके विद्यमाना जगदुपादानत्वशक्तिस्तत्कार्ये तद्गुणे वा समुदायरूपे ब्रह्मणि वर्तते। कारणगतशक्तेः कार्ये गुणिगतशक्तेर्गुणेऽपि सम्भवादित्यत आह ॥ **न ह्युपादानगुणिगता इति**। तदुपादानत्वादेरित्यत्रादिपदेन गुणित्वस्य ग्रहणम् ॥ **न विश्वोपादानत्वमिति** । ब्रह्मकारणतया तद्गुणितया वाऽभिमतस्य विश्वान्तर्गतत्वादिति भावः । ब्रह्मणः कार्यत्वे प्रलयेऽसत्त्वेन गुणत्वे च गुणस्योपादानत्वाभावेन विश्वोपादनात्वं न स्यादिति भावः ॥ **विशेषस्मरणस्येति** । जायन्ते इति जनिकर्तुरेव श्रुत्युक्तत्वादिति भावः ॥ **कारकं भवतीति** । अपादानकारकं भवतीत्यर्थः ॥ **तस्मिन्नसतीति** । अपायावधिभूते तस्मिन् शृङ्गाद्येकदेशेऽसत्येकदेशान्तरस्य शृङ्गादिसारभागस्येत्यर्थः । नन्वेतदेव कथमित्यतो मुद्गमाषादिप्रसिद्धोदाहरणेषूपपादयति ॥ **मुद्गमाषादयो हीति** ॥ **तत्रावधिभाग इति** । तुषरूप इत्यर्थः ॥ **तथा सति शृङ्गादिति** । अवयवानां शृङ्गत्वाभावादिति भावः । एतदेव प्रपञ्चयति ॥ **यदि चेयमिति** । सूत्रादेरित्यत्रादिपदेनोदाहरणं ग्राह्यम् ॥ **शब्दार्थविरोधादिति** । उपादानापादानशब्दार्थयोर्विरोधादुपादानस्यापादानविशेषत्वस्य त्वदुक्तस्य सूत्राद्यर्थत्वासम्भवादिति भावः ॥ **अयमपि योग इति** । यथा भीत्रार्थानां भयहेतुरित्यादि न कर्तव्यानि तथेदमपि सूत्रमवक्तुमकर्तुं शक्यं व्यर्थमित्यर्थः ॥ **ध्रुवत्वमस्तीति** । अवधित्वमस्तीत्यर्थः ॥ **भुवः प्रभव इतीति** । भवनं भूः भूकर्तुः प्रभवोऽपादानं स्यादिति सूत्रार्थः ॥ **विशेषविवक्षितेति** । विशेषस्मरणतया विवक्षितेत्यर्थः । विशेषस्मरणं च भूधातुग्रहणेनेति मन्तव्यम् । न चाकाशाद्वायुरित्याद्युपादानपञ्चमीसाहचर्यादात्मन इत्युपादानपञ्चमीति वाच्यम् । आकाशादित्यादावपि निमित्तांशस्यैव पञ्चमीनिर्देशात्। किञ्च जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यनेनापि कथमुपादान एवापादानसंज्ञा । वृत्तौ पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यस्याप्युदाहृतत्वात् । न्यासेऽपि

प्रकृतिपदं हेतुमात्रपरमित्याश्रित्यासति प्रकृतिग्रहणे उपादानस्यैव स्यात् । प्रत्यासत्तेः । नेतरस्य । प्रकृतिग्रहणात्सर्वस्य कारणस्य भवतीति प्रकृतिपदं पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्यादावनुपादानेऽप्यपादानसंज्ञार्थमित्युक्तत्वादित्याद्यभिप्रेत्याह ॥ **इत्यास्तां विस्तर इति** ॥ **पूर्वाभ्यस्ताहाराभिलाषादिनेति** । जातमात्रस्य वत्सस्य प्रवृत्तिलिङ्गः स्तन्याभिलाषो गृह्यते । स च नान्तरेणाहाराभ्यासम् । कया युक्त्या । दृश्यते हि शरीरिणां क्षुधा पीड्यमानानामाहाराभ्यासकृतात्स्मरणानुबन्धादाहाराभिलाषः । न च पूर्वशरीरमन्तरेणाहाराभ्यासो जातमात्रस्योपपद्यते । तेनानुमीयतेऽभूत्पूर्वशरीरं यत्रानेनाहारोऽभ्यस्त इति । एवं पूर्वपूर्वशरीरेष्वित्यनादिश्चेतन इति प्रसिद्धमित्यर्थः । चेतनस्य सादित्वे बाधकमाह ॥ **अन्यथेति** । ब्राह्मणादिव्यवस्थया जन्मनोऽप्यसम्भवादित्यर्थः। ननु कर्माभावेऽपि जनकजातिप्रयुक्तैव जन्ये जातिरिति व्यवस्थोपपद्यत इत्यत आह ॥ **मध्ये कथञ्चित्सम्भवेऽपीति** । कर्माभावे ब्राह्मणादियोनिप्राप्तिरेव दुर्घटेत्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **आदिसर्ग इति** । तत्र तत्र तज्जात्यवच्छिन्नस्य जनकस्यैवाभावेन कर्मण एव तत्र निमित्तता वाच्येति तत्कर्तुश्चेतनस्यानादिता प्राप्तेति भावः ॥ **अत एवेति** । अन्यथा परचेतनस्याप्यप्रत्यक्षत्वेनास्येति प्रत्यक्षनिर्देशासम्भवः । अतोऽस्येति निर्दिशताचार्येण तत्रैव चास्य प्रादुर्भाव इत्येतत्सूचितमिति भावः । ननूक्तेः प्रत्यक्षानुमानयोरसम्भवेऽपि स्मृतीनां शब्दरूपत्वात्तस्यास्तत्र नासम्भवः । ततश्च वेदेतरप्रमाणेन स्मृतिरूपेणानिरुक्तमिति कुतो न व्याख्यातमित्यत आह ॥ **स्मृतीनामिति** । इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेद इत्युक्तत्वादिति भावः ॥ **विरोधतादवस्थ्यमिति** । वेदेन निरुक्तं वेदेनानिरुक्तमित्युक्तविरोधतादवस्थ्यमित्यर्थः । नन्वेवं निरयनमिति स्यादित्यत आह ॥ **रो ल इतीति** । कृपे रो ल इति सूत्रे रो ल इति विभागेन रस्य लत्वमित्यर्थः ॥ **ल्युटि कृत इति** । तथा च युवोरनाकावित्यनादेशे धात्वीकारस्य गुणेऽयादेशे च सति निलयनमिति रूपमिति भावः ॥ **तनोतेर्ड्विप्रत्यय इति** । डित्वाट्टि

लोपः । ड्विप्रत्यये क्विप्प्रत्ययवत् सर्वस्यापि लोप इति भावः ॥ यती प्रयत्न इत्यस्येति । अत्रेकारोऽनुबन्धार्थः । ततश्च डमत्यये टिलोपे यमिति रूपमिति द्रष्टव्यम् ॥ अयस्मयादीनि छन्दसीति । एतत्सूत्रवार्तिकं क्वचिदुभयमपि भवतीति तेन भसंज्ञाश्रयणादित्यर्थः । अन्यथा पदसंज्ञायां झलां जशोन्त इति जश्त्वे सद्यमिति स्यादिति भावः ॥ वक्ष्यमाणत्वादिति । सनातनं सत्यमिति नित्यमेवोच्यते बुधैरित्यत्रेति शेषः ॥ यम उपरम इति । धातूनामनेकार्थत्वात्प्रकृतार्थत्वात्प्रकृतार्थलाभ इति भावः ॥ उक्तयुक्तेरनुवाद इति । अपराधीनत्वयुक्तेरित्यर्थः । एकशब्दस्यासहाय्यवाचित्वादिति भावः ॥ निराकरिष्यत इति । वाचारम्भणमित्युक्ते मिथ्येत्यश्रुतकल्पनम् । पुनरुक्तिर्नामधेयमितीत्यस्य निरर्थतेत्यत्रेति शेषः ॥ काऽत्रासङ्गतिरिति । उक्तं हि । बहु स्यामिति सङ्कल्प्य तेजःप्रभृतिसर्जनम् । गुरुः स्यामिति सङ्कल्प्य शिष्यसम्पादनादिवदिति ॥ प्रागेव निरस्तमिति । न चोर्णनाभिजनितृमातॄणां च विकारितेत्येतद्व्याख्यानावसर इत्यर्थः । ननु वैशेषिकादिमते निरवयवानां परमाणूनां शून्यत्वादिमते निरवयवस्य शून्यस्यैव परिणाम इत्यङ्गीकारात्कथमेतादित्यत आह ॥ परमाण्वादय इति । नन्वस्मिन् व्याख्याने मृषेति व्यर्थमित्यत आह ॥ भ्रान्तेरपि याथार्थ्यादिति ॥ भ्रान्तिरूपज्ञानस्य सत्यत्वात्तद्विषयस्य विश्वस्यापि सत्यतापत्तिरित्यर्थः ॥ नञनुवृत्तिर्वेति । न च प्रकृतिशब्देन ब्रह्मोपादानमुच्यत इत्यत्रत्यस्य सच्च त्यच्चाभवदिति नास्य विश्वत्वमुच्यत इत्यत्रत्यस्य वा नञोऽनुवृत्तिरित्यर्थः । परिणामव्यावृत्तं विवृत्तस्वरूपं दर्शयति ॥ एकस्येति । एकस्यैव ब्रह्मणो यत्तत्त्वं ज्ञानानन्दादिरूपं तेनाप्रच्युतस्य पूर्वविपरीतानि यथास्थितरूपापेक्षया विपरीतान्यसत्यानि यान्यनेकानि रूपाणि तेजोऽन्नादीनि तेषामवभासो विवर्तः । यथैकस्यैव शुक्तिकादेः शुक्तित्वादिनाऽप्रच्युतस्य पूर्वविपरीतान्यसत्यानि यान्यनेकानि रजतरङ्गादीनि तेषामवभासः । परिणामस्त्वेकस्य पूर्वरूपपरित्यागेन सत्यरूपान्तरापत्तिरूपः । अतो न विवर्ताङ्गीकारे निर्विकारत्वश्रुतितिरोध इति भावः । यदवष्टम्भो

यदधिष्ठानकः ॥ **ब्रह्मैव स्वाविद्ययेति** । एकजीववादिनां पक्षोऽयम् । अत्र च न बद्धमुक्तव्यवस्थेति ज्ञातव्यम् । मायाशक्तिमत् मायासहकृतं मायोपसर्जनकमिति यावत् । बिम्बस्थानीयमिति प्रतिबिम्बितं ब्रह्मकारणमिति वक्ष्यमाणमताद्वैलक्षण्यप्रदर्शनायोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **मायाऽविद्येति** । मायारूपाऽविद्येत्यर्थः । पूर्वमते तु मायाविद्ययोर्भेद एवेति ज्ञातव्यम् । प्रतिजीवं प्रपञ्चभेदे कथं तत्रैक्यप्रतिभास इत्यत आह ॥ **सादृश्याच्चेति** । त्वया दृष्टो मया दृष्टश्च घट एक एवेत्यादिरूप इत्यर्थः । नन्वेवमविद्यावच्छिन्नचैतन्यरूपाणां जीवानां प्रपञ्चकल्पकत्वे ब्रह्मणः प्रपञ्चकारणता श्रुत्यादिसिद्धा कथमित्यत आह ॥ **स्वरूपापेक्षयेति** । अविच्छिन्नस्य कल्पकत्वरूपे कारणत्वे शुद्धस्वरूपस्यापि तद्व्यपदेशो युक्तः । कार्यगतधर्माणां कारणेऽपि व्यपदेशस्य बहुलमुपलम्भादिति भावः । **द्वैधेवेति** । तस्यैवेत्यनेनाद्यपक्षस्येतरेषां च ततोऽन्यगेत्यनेन सङ्गृहीतत्वादिति भावः । ननु माऽस्तु विशेषाभावात्तदनवभासनिमित्तो भ्रमस्तथाऽपि रूपाज्ञाननिमित्तो भविष्यतीत्यत आह ॥ **स्वरूपं त्विति** ॥ **तत्रैवेति** । सूत्रेष्वेव वक्ष्यमाणरीत्या निर्विषयत्वापत्तिरूपानुपपत्तिव्युत्पादनमित्यर्थः । नन्वारोपस्याविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यलक्षणसाक्षिरूपतया नेन्द्रियजन्यत्वमित्यत आह ॥ **न हि सुखादिवदिति** ॥ **अस्य प्रपञ्चस्येति** । साधारणप्रपञ्चस्येत्यर्थः । तथा चासाधारणप्रपञ्चारोपस्योक्तसाक्षिरूपत्वेऽपि साधारणप्रपञ्चारोपस्यान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपत्वमेव । अन्तःकरणवृत्तिश्च नेन्द्रियव्यापारं विना भवतीति भावः । **दृष्टत्वेनेत्यादि** । दृष्टत्वेन जीवानां दर्शनकारणत्वेनेन्द्रियाणां तदाश्रयत्वेन देहस्य देहकारणत्वेन देहकारणानां च भ्रान्तेः पूर्वभावित्वादित्यर्थः ॥ **साक्षिचैतन्यमिति** । तच्च पारमार्थिकमेवेति नाज्ञानकार्यमिति भावः ॥ **सर्वस्यापीति** । विश्वविवर्तस्यापीत्यर्थः । सार्वज्ञानुपपत्तेरुभयत्राविशिष्टत्वादिति भावः ॥ **अनेन जीवाज्ञानवादोऽपीति** । यत्प्रथमाधिकरणे निर्विशेषे स्वयं भाते किमज्ञानावृतं भवेदित्यनुव्याख्याव्याख्यावसरे विकल्पितं यत्परेण भावरूपमज्ञान-

मङ्गीकृतं तत्किं जीवाश्रयमुत जडाश्रयमथवा ब्रह्माश्रयमिति । तत्राद्यपक्षोऽप्यनेन विश्वभ्रान्तेस्तदुपादानभूतमायायाश्च जीवाश्रितत्वनिरासेन निरस्त इत्यर्थः । अत एव तत्र नाद्यः । प्रकृत्यधिकरणे निराकरिष्यमाणत्वादित्युक्तम् । नन्वत्र विश्वोपादानमायाया जीवाश्रितत्वं निरस्तम् । तत्र चाध्यात्मिकबन्धोपादानाविद्याया जीवाश्रितत्वं विकल्पितम् । तथा च कथमनेन तन्निरास इत्यत आह ॥ इतरेतराश्रयादिति । दोषसाम्येन तदप्यत्र निराकार्यतयाऽभिप्रेतमेवेति भावः ॥ अन्यथाऽन्धो मणिमविन्ददिति । आदिपदेन तमनङ्गुलिरावयत् । अग्रीवः प्रत्यमुञ्चत् । तमजिव्होऽसश्चतेति वाक्यत्रयं ग्राह्यम् । असश्चत प्राशंसत् । अत्रान्ध इत्यादिवाक्यचतुष्टयस्य नापातप्रतीत एवार्थो गृह्यते । उपपत्तिविरुद्धात् । लोके हि पुरुषश्चक्षुषा मणिं दृष्ट्वा तमङ्गुलिभिस्तन्तुनाऽऽवीय ग्रीवायां प्रतिमुच्य जिह्वया प्रशंसति । न चान्धादेश्चक्षुरादिना दर्शनादिकं सम्भवतीति । किन्तूपपत्तिविरुद्ध एव । तथाहि । अन्धादिवाक्यानन्तरं हसितं रुदितं गीतं वीणापणवलासितमित्यादिना शरीरस्य परमात्माधीनत्वमुक्त्वा तस्मिन् शरीरे प्रविष्टस्य जीवस्य स्वतो ज्ञानाद्यशक्तस्य परमात्मदत्तेन्द्रियस्य ज्ञातृत्वादिकमुच्यते । अचेता इत्यादिवाक्येषु अचेता यश्च चेतनः । स तं मणिमविन्दत् । सोऽनङ्गुलिरावयत् । सोऽग्रीवः प्रत्यमुञ्चत् । सोऽजिह्वोऽसश्चतेति । तथा चोत्तरसन्दर्भानुसारेण पूर्ववाक्यानामर्थो ग्राह्यः । स चाविरुद्ध एवेति स्थितिः । अन्यथोपपत्तिविरुद्धस्यापि वेदार्थत्वेऽन्धादिवाक्यानामप्युपपत्तिविरुद्धः प्रतीतार्थ एव ग्राह्यः स्यादित्यर्थः ॥ प्रथमसूत्रे वर्णित इति । तद्वाक्यस्याग्रतो भवेदित्यादिनेति शेषः ॥ कथञ्चित्सत्त्वस्येति । सत्त्वेन व्यवहारमात्ररूपस्य वा मायिकस्य वेत्यर्थः ॥ तथोपपादयिष्यत इति । सन्ध्ये सृष्टिराह हीत्याधिकरण इति शेषः । ननु भ्रमरूपज्ञानस्य सत्यत्वे भ्रमत्वमेव तस्य न स्यादित्यत आह ॥ भ्रमत्वस्य विषयवैपरीत्येति ॥ विशेषणस्यापीति । उपलक्षणव्यावर्तकस्यापीत्यर्थः ॥ तत्रापि ज्ञानाभ्युपगमेनेति । न व्यावर्तकत्वं व्यावृत्तिबुद्धिजनकविषयकत्वं किन्तु व्यावृत्तिबुद्धिजनकज्ञानविषयकत्वम् ।

सत्यपि दण्डादौ तदज्ञाने व्यावृत्त्यज्ञानात्। अतो न विषयस्य सर्पादेर्जनकताप्राप्तिरिति परिहार इत्यर्थः॥ **व्यावर्तकोपादानेनेति**। विषयानवच्छिन्नज्ञानमात्रस्य व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वेऽतिप्रसङ्गात्तत्र विषयलक्षणव्यावर्तकोपादाने विषयस्यापि जनकत्वप्रसङ्गतादवस्थ्यमित्यर्थः। पुनस्तत्रापि ज्ञानाङ्गीकारेण परिहारेऽनवस्थेति भावः॥ **तादृशमिति**। विषयसम्बन्धमनपेक्ष्य स्वत एवासर्पज्ञानाद्व्यावृत्तमित्यर्थः॥ **तस्य संयोगादिरूपस्येति**। द्विष्ठसम्बन्धस्येत्यर्थः। सम्बन्धान्तरमन्तरेण विशिष्टव्यवहारजननयोग्यं स्वरूपमेव सम्बन्धोऽस्त्विति चेत्। तादृशसम्बन्धरूपत्वं किं विषये उत ज्ञाने। नाद्यः। तस्यातद्धर्मत्वादित्युक्तत्वात्। द्वितीये तु विषयमनन्तरभाव्यज्ञान एव विशेषः स्वीकृत इति किमनेनेति भावः॥ **किञ्चेति**। अत्र विलक्षणसामग्रीजन्मनोरिति हेतुगर्भं विशेषणम्। तथा च सर्पज्ञानमसर्पज्ञानाद्धर्म्यन्तरसम्बन्धमनपेक्ष्य विलक्षणम्। तत्सामग्रीविलक्षणसामग्रीजन्यत्वात्। परोक्षज्ञानादपरोक्षज्ञानवदित्यनुमानं मानमत्रोक्तमिति ज्ञातव्यम्। अनुमानन्तरमाह॥ **अपि चेति**। अनेनोक्तप्रतिज्ञायां तज्जन्यविलक्षणजनकत्वात् यवबीजात्कलमबीजवदित्यनुमानमुक्तमिति ज्ञातव्यम्। नन्वत्रोभयत्र विषयसम्बन्धेनैव हेतोरुपपत्तेरप्रयोजकत्वमित्यत आह॥ **न हि देवदत्तेति**। उपलक्षणं चैतत्। न हि देवदत्तसम्बन्धितामात्रेण कलमाङ्कुरो यवाङ्कुरसामग्रीविलक्षणसामग्रीजन्य इत्यपि द्रष्टव्यम्। तथा चानेन यदि विलक्षणविषयसम्बन्धेनैवोक्तहेत्वोरुपपत्तिः स्यात्तर्हि यवबीजतदङ्कुरविलक्षणजन्यजनके कलमाङ्कुरतद्बीजेऽपि कदाचिद्यवाङ्कुरतद्बीजाभ्यां कलमाङ्कुरत्वतद्बीजत्वरूपस्वाभाविकवैलक्षण्यं विनोपलक्षणभूतदेवदत्तादिसम्बन्धित्वमात्रेण विलक्षणे स्यातामविशेषादिति तर्क उक्तो भवतीति ज्ञातव्यम्। नन्वस्तु सत्यसर्पज्ञानेऽसर्पज्ञानव्यावृत्तिप्रयोजकः स्वाभाविको विशेषः। तस्यासर्पज्ञानसामग्रीविलक्षणया सर्पसन्निकर्षरूपया सर्पज्ञानसामग्र्या जातत्वात्। न रज्जुसर्पज्ञाने। तस्य रज्जुसन्निकर्षजन्यत्वाङ्गीकारेण सर्पसन्निकर्षरूपसर्पज्ञानसामग्रीजन्यत्वाभावात्। अतः कथं तादृशमित्युक्तमित्यत

आह ॥ **स चायमिति** । तथा च सर्पज्ञानसामग्री द्विविधा सर्पसन्निकर्षरूपा दोषरूपा चेति । रज्जुसर्पज्ञाने च दोषरूपा सर्पज्ञानसामग्र्यस्त्येवेति तादृशमित्युक्तिरुपपन्नेति भावः ॥ **निरूपित इति** । मायाकल्पित इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अर्थक्रियाया यत्र परतस्त्वमुच्यते तत्र मायिकत्वमेव परतस्त्वशब्देन ग्राह्यम् । परतस्त्वे च प्रामाण्यस्येत्यत्र तु स्वाश्रयग्राहकातिरिक्तग्राह्यत्वं परतस्त्वशब्दार्थ इति ज्ञातव्यम् । ननु श्रुतित्वाविशेषेऽपि निष्कलं निष्क्रियमित्यादिश्रुतिर्बाधिकैव न बाध्या । निष्प्रपञ्चात्मज्ञानसाध्याद्वितीयतापत्तिरूपपुरुषार्थानुकूलत्वेन स्वार्थे तात्पर्यवत्त्वात् । स इदं सर्वमसृजतेत्यादिश्रुतिस्तु बाध्यैव । तस्या उक्तपुरुषार्थविरोधित्वेन स्वार्थे तात्पर्याभावादित्यत आह ॥ **अन्यदुत्तरत्रेति** । विश्वं सत्यं यच्चिकेत प्रधान्वस्य यथार्थत इत्यनुव्याख्यानव्याख्यानावसरे सत्यजगन्निर्मातृत्वादिपारमेश्वरमाहात्म्यज्ञानस्यैव पुरुषार्थहेतुत्वं न निष्प्रपञ्चात्मज्ञानस्येति वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **प्रागेवेति** । मिथ्यायाः साधकत्वं च न सिद्धं प्रतिवादिन इत्यत्रेत्यर्थः । एवममुख्यसत्यमानस्येत्येतत्स्वरूपतोऽसत्यस्येत्याशयेन योजयित्वाऽर्थतोऽसत्यस्येत्याशयेनापि योजयति ॥ **यस्मात्सा श्रुतिरिति** । अप्रमा बाध्यार्था । बाध्यार्थत्वमेवोपपादयति ॥ **प्रपञ्चमिथ्यात्वमित्यादिना** । अस्मिन्व्याख्यानेऽमुख्यस्येत्यत्र विवक्षितं सत्यशब्दार्थं दर्शयति ॥ **सत्यमबाध्यार्थमिति** । न तु पूर्वमिवाबाध्यम् । तथा चामुख्याबाध्यार्थमानस्येत्युक्तं भवति ॥ **वक्ष्याम इति** । रज्जुसर्पादिविज्ञानादप्याधिक्यादमानता । स्यादागमस्यानिवर्त्यमहामोहमदत्वत इत्येतद्व्याख्यावसर इति शेषः ॥ **आरोपमात्रस्येति** । स्वरूपारोपमात्रस्यार्थारोपमात्रस्य वेत्यर्थः॥ **क्रियावेश इति** । क्रियाजनकत्वरूपं कारकत्वमित्यर्थः । अविद्यावृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यरूपस्य साक्षिणोऽपि वस्तुतो मिथ्यात्वमेवेत्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **बाह्यप्रमाणेति** । प्रत्यक्षादिप्रमाणजन्यमनोवृत्तिविषयः प्रपञ्च इत्यर्थः॥ **अन्यथाऽन्धेति** । रूपादिबाह्यप्रपञ्चस्यापि साक्षात्साक्षिवेद्यत्वेऽन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गः । तेषामपि साक्षिसद्भावेन तेनैव रूपादिग्रहणोपपत्तेरिति भावः । ननु साक्षिविषयभूते सुखा-

द्यान्तरमपञ्च एव मया मिथ्यात्वनिराकरणं सत्यत्वसाधनं वा कर्तुं शक्यत इत्यत आह ॥ **तथा चेति** । सत्यत्वं गगनादेश्चेत्यत्र सर्वस्यापि विश्वस्य सत्यत्वं क्वचित्साक्षात्क्वचित्परम्परया साक्षिणा सिद्धमिति वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **भवत्कल्पितव्यवस्थयैवेति** । साधनदूषणादिव्यवस्थयेत्यर्थः । तथा च यदि साधनं स्वविषयव्यवस्थापकं दूषणं तु तदभावसम्पादकमिति व्यवस्थाङ्गीक्रियते तदा दृश्यत्वादिसाधनमपि स्वविषयीभूतविश्वमिथ्यात्वव्यवस्थापकं स्यात् । विश्वसत्यत्वसाधकेषु प्रमाणदृष्टत्वाद्यनुमानेष्वासिद्ध्यादिदूषणमपि तत्सत्यत्वाभावसम्पादकं स्यादिति भवत्कल्पितव्यवस्थयैव विरोधादसाध्वी असत्या विचारव्यवस्थेति भावः ॥ **तच्च प्रागेव निरस्तमिति** । प्रथमाधिकरणेऽनङ्गीकुर्वतां विश्वसत्यतां तन्न वादितेत्येतद्व्याख्यावसरे सत्त्वासत्त्वे विहाय प्रमाणस्वरूपस्य बुद्धावारोपयितुमशक्यत्वेनोदासीनस्य तत्स्वीकारानुपपत्तेरित्यादिना निरस्तमित्यर्थः । अपुरुषार्थत्वादित्यस्य पुरुषार्थहेतुज्ञानविषयत्वाभावादित्यर्थो वा पुरुषार्थविरोधित्वादित्यर्थो वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **सत्यजगन्निर्मातृत्वादिति** । द्वितीयमाशङ्कते ॥ **निष्प्रपञ्चात्मेति** ॥ **तत्प्रमाणाननुगुणमिति** । द्वितीयप्रमाणविरुद्धं चेत्यर्थः ॥ **सममिति** । शून्यभावनया शून्यतापत्तिलक्षणो मोक्षो भवतीत्येतदप्रामाणिकं विरुद्धं चेति तृतीये मोक्षसाधनपरीक्षायां वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **अद्वितीयब्रह्मभावनयाऽद्वितीयब्रह्मभावापत्तिरूपमोक्षो भवतीत्येतदपि न प्रामाणिकं प्रमाणविरुद्धं चेति** ... **प्रागुक्ततर्केति** । भ्रमत्वे त्वियमुक्तिश्च तदन्तःपतनान्न हीति प्रागुक्ततर्कस्य यदुपपादनम् । व्यावहारिकता चास्य स्यादबाध्यत्व एव हि । बाध्यं नार्थक्रियाकारीत्यादिरूपं तेनैवेत्यर्थः । दिगादय इत्यत्रादिपदेन प्रकृतिर्गाह्या ॥ **वक्ष्यमाणेनेति**। एवमक्षजमानत्वसिद्धां विश्वस्य सत्यताम् । किमिति स्थापयेन्नायं निर्दोषज्ञानशक्तित इत्यत्र वक्ष्यमाणेन स्तम्भादिग्राहकप्रत्यक्षादिप्रामाण्यव्यवस्थापनद्वारेति प्रकारान्तरेणेत्यर्थः ॥ **तथाच वक्ष्यत इति** । प्राकृतं शुद्धचैतन्यमक्षं तु द्विविधं मतमित्यत्र साक्षिणः प्रत्यक्षप्रमाणत्वं वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **आकाशादेरिति** । अत्रादिपदेन कालो गृह्यते ।

च० २८ **

इदानीं पततीत्यपि प्रतीतेरिति द्रष्टव्यम् ॥ **परेषां चेहेति** । घटाभावज्ञानमनुपलब्धमित्यङ्गीकुर्वतां भाट्टानां मते चक्षुरादिप्रमाणान्तरोपनीतभूतलविशिष्टघटाभावप्रत्ययोऽनुपलब्ध इत्यर्थः । स्वमते तु घटाभावस्यापि प्रत्यक्षत्वेन न विलक्षणत्वप्रमाणोपनीतत्वं भूतलस्येति द्रष्टव्यम् ।। **इहालोकत्र्यणुकमिति** । प्रत्ययोऽनुमानोपनीतत्र्यणुकरूपतदवयवमाश्रित्य सुसम्पाद इत्याशङ्कते ॥ **प्रमाणान्तरेति** ॥ **इह पक्षीत्यादिप्रत्यय इति** । अत्रादिपदेनेहालोकत्र्यणुकामित्यादिप्रत्ययसङ्ग्रहः ॥ **तथा चेति** । अन्यथा लौकिकानामवयवाश्रयतयाऽवयविबुद्धेरभावादित्युक्तदोषप्रसङ्ग इति भावः ॥ **सामान्यवत्त्वे सतीति** । अत्र रूपत्वादिसामान्ये योगिबाह्येन्द्रियग्राह्ये वाय्वादावात्मनि घटादौ च व्यभिचारवारणाय क्रमेण विशेषणानि । सामान्यतो द्रव्ये सिद्धे इत्यस्य परिशेषादिभ्योऽतिरिक्तं द्रव्यं सिद्ध्यतीति वक्ष्यमाणेनान्वयः ।। **शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इति** । अत्र हेत्वोः कर्मजे स्थाणुश्येनसंयोगादौ व्यभिचारवारणाय साध्ये विशेषपदम् । प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्यत्वेन च शब्दस्य विशेषगुणत्वसिद्धिरूह्या । परमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति । तन्तुरूपादिजन्ये पटरूपादौ व्यभिचारवारणाय कारणगुणपूर्वकेति । एतन्मते पिठरपाकानभ्युपगमान्न पाकजे घटरूपादौ व्यभिचारः । द्वितीयहेतावपि प्रत्यक्षत्वे सतीत्यनुषञ्जनीयम् । अन्यथा पार्थिवपरमाणुरूपादौ व्यभिचारप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । अनयोरनुकूलतर्कमाह ॥ **स्पर्शवद्गुणत्व इत्यादिना** । अनेन शब्दो यदि स्पर्शवच्छङ्खादिविशेषगुणः स्यात् । तर्हि तदसम्बन्धेन्द्रियग्राह्यो न स्यात्तद्रूपादिवदिति तर्क उक्तो भवति । शिष्टमेतदुपपादकमिति मन्तव्यम् ॥ **गुणस्य स्वाश्रय इति** । कर्मणः स्वाश्रय एवासमवायिकारणत्वेन द्वैविध्याभावाद्गुणस्येत्युक्तम् । तेजःसंयोगादेः स्वाश्रये तन्तुरूपादेः स्वाश्रयाश्रित इति विवेकः । आकाशगुणत्वे तु नैतत्तर्कपराहतिरित्याह ॥ **तस्माच्छङ्खादीति** ॥ **आश्रयान्तर इति** । आकाश इत्यर्थः ॥ **वीचीतरङ्गन्यायेनेति** । यथा वीची प्रथ-

मोत्पन्ना वीच्यन्तरमारभते। तच्च तरङ्गान्तरम्। तथाऽऽद्यः शब्दोऽपि सर्वतो दिक्षु सजातीयं शब्दान्तरम्। तदपि शब्दान्तरमित्यर्थः। कदम्बगोलकन्यायेनानेकशब्दारम्भस्तु न युक्तः। भिन्नदिगवस्थितयोर्य एव शब्दस्त्वया श्रुतः स एव मयाऽपीति प्रत्यभिज्ञाविरोधात्। तस्यास्तज्जातीयविषयकत्वकल्पनस्य भ्रमत्वकल्पनस्य वा बाधकाभावेनासम्भवात् ॥ **बाह्येन्द्रियेति**। मनसोऽन्यदिन्द्रियं बाह्यम्। तत्प्रत्यक्षत्वाद्गन्धवदित्यन्वयी। बाह्येन्द्रियत्वं तु श्रोत्रस्य प्रतिनियतविषयत्वाच्चक्षुर्वत्। आत्मगुणानां बाह्येन्द्रियेण ग्रहीतुमशक्यत्वात्। अन्यथा बुद्ध्यादीनां तथात्वप्रसङ्ग इति किरणावल्युक्तमुपपादनमत्र द्रष्टव्यम्। हेत्वन्तरमाह ॥ **आत्मान्तरेति**। ये ह्यात्मगुणाः सुखादयो न तत्रात्मान्तरेण गृह्यन्ते। शब्दश्चानेकैरात्मभिर्गृह्यतेऽतो नात्मगुण इत्यर्थः। अथवा यत्रस्थः शब्दस्ततोऽन्य आत्मा आत्मान्तरं तत्प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। वीणाद्याश्रयतया हि शब्दः प्रतीयते। तत्सन्तानन्यायेन श्रोत्रस्थो वा न स्वात्मनिष्ठतया। तस्मादन्यश्चास्य ग्राहक आत्मा। तथा च यद्ययं शब्द आत्मगुणः स्यात्तर्ह्यात्मविषयकप्रत्यक्षविषयो न स्यात्। तादृशश्चायम्। तस्मान्न गन्धादिवदात्मगुण इति भावः। एतदेव कुत इति चेत्तत्राह ॥ **आत्मन्यसमवायादिति**। ग्राहकासमवायादित्यर्थः। इदमप्यसिद्धमित्यत आह ॥ **अहङ्कारेणेति**। विभक्तस्य व्यधिकरणस्य। वीणा वाद्यते वेणुः पूर्यते न त्वहं वाद्येऽहं पूर्ये चेति कस्यचित्प्रत्ययः। अहङ्कारेण व्यधिकरणतया प्रतीयमानस्याप्यात्मसमवाये गन्धादीनामपि तथात्वप्रसङ्ग इति भावः ॥ **जातिबधिराणामिति**। तेषां शब्दस्तावत्प्रत्यक्षसिद्धः। स च गुण इत्याद्युक्तरीत्याऽनुमानासम्भवादिति भावः। तेषामपि प्राग्भावीयसंस्कारेणाकाशभानकल्पनं त्वप्रामाणिकमिति ध्येयम् ॥ **मूर्ताभावस्यापीति**। तथा च मूर्ताभावः साधिकरणः अभावत्वात् सम्प्रतिपन्नाभाववदित्यनुमानादाकाशसिद्धिरिति भावः ॥ **विरोधाभावादिति**। तथा चाधिकतेति भावः। विपक्षे बाधकं शङ्कते ॥ **यदीति**। यदि निरवयवद्रव्यं

स्यादित्यर्थः ॥ **प्रतिबन्धेति** । तर्केऽप्यप्रयोजकतेति भावः ॥ **पिठरपाकेति** । पीलुपाकपक्षस्य निर्बाधप्रत्यभिज्ञाविरोधादिनाऽयुक्तत्वेन पिठरपाकानभ्युपगमस्यानुचितत्वादिति भावः ॥ **तर्हि शब्दस्यापीति** । तथाऽपि शब्दातिरिक्तस्थल एवोक्तनियमः । शब्दे तु हेत्वोरप्रयोजकतैवेति भावः । बाधितविषयत्वेऽस्य तात्पर्यमित्यप्याहुः । उक्तमनुकूलतर्कं विघटयितुमाह ॥ **न चेति** । ननु श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वात्तस्य चामूर्तत्वात्कथं गतिरित्यत आह ॥ **अमूर्तस्येति** । तथा चान्योन्याश्रय इति भावः । श्रोत्रस्य गत्या ग्राहित्वे इतो वा शब्दः श्रूयते ततो वेति दिक्संशयो न स्यात् । न हि चक्षुर्ग्राह्ये रूपे कदाऽपि दिक्संशय इत्याशङ्क्ते ॥ **श्रोत्रस्येति** ॥ **अगत्वेति** । दिक्सम्बन्धाभावादिति भावः । न चैवं साम्यं मन्तव्यमित्याह ॥ **संशयादपीति** । गरीयान् व्यवहारेष्वत्यन्तमुपयुक्तः । तथा च संशयाभावादपि निश्चयाभावोऽतिशयेनानिष्ट इति भावः ॥ **न चोक्तदोष इति** । शङ्खागमनपक्षे यो दोषोऽभिहितस्तदनुपलम्भादिति स तदवयवागमनपक्षेऽपि समान इति नेत्यर्थः ॥ **घ्राणगन्धेति** । यथाऽतीन्द्रियपुष्पाद्यवयवागमनेन गन्धस्य घ्राणसन्निकर्षोऽभ्युपगम्यते तथाऽतीन्द्रियशङ्खावयवागमनेन शब्दस्य श्रोत्रसन्निकर्षोऽभ्युपगम्यताम् । अतो नानुपलम्भबाधः । अन्यथा तत्राप्यनुपलम्भबाधप्रसङ्ग इति भावः ॥ **हेतुद्वयमसिद्धमिति** । शब्देऽपि वायुगुणत्वे कारणगुणपूर्वकत्वस्य यावद्द्रव्यभावित्वस्य च वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ॥ **तर्कश्चेति** । अतीन्द्रियवायोरागमनेन वा वीचीतरङ्गन्यायेन वायवीयशब्दसन्तानोत्पत्त्या वा श्रोत्रसन्निकृष्टस्य शब्दस्योपलब्धिसम्भवादिति भावः ॥ **तथात्वप्रसङ्गादिति** । वायवीयत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । बहिरिन्द्रियस्य ग्राह्यसजातीयविशेषगुणवत्त्वनियमात् श्रोत्रस्यापि शब्दवत्त्वे प्राप्ते शब्दस्य च वायुगुणत्वस्वीकारात्तद्वतः श्रोत्रस्य वायवीयत्वप्रसङ्ग इति भावः । ननु श्रोत्रस्य वायवीयत्वे त्वगिन्द्रियवत्स्पर्शग्राहकत्वमपि स्यात् । ततश्च प्रतिनियतार्थत्वानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **सामग्रीभेदेनेति** । त्वक्श्रोत्रयोर्वायवीयत्वाविशेषेऽपि व्यक्तिविशेषभेदेन वाऽदृष्टविशेष-

भेदेन वा प्रतिनियतार्थतोपपत्तेरिति भावः ॥ **घ्राणादीनामपीति** । यथा त्वक्श्रोत्रयोर्वायवीयत्वं स्वीकृत्य सामग्रीभेदेन प्रतिनियतार्थत्वमुक्तं तथा घ्राणादीनामपि वायवीयत्वमेवाङ्गीकृत्य प्रतिनियतार्थत्वं सामग्रीभेदेनैवेत्यस्तु । ततश्च घ्राणादीनां पार्थिवत्वादिस्वीकारो भज्यतेति भावः । एकप्रकृतित्वमेकभूतकार्यत्वम् । ननु कथं घ्राणादीनामेकप्रकृतिकत्वम् । घ्राणं पार्थिवं रसव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतवत् । रसनमाप्यं रूपाव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् लालावत् । चक्षुस्तैजसं स्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत् । स्पर्शनं वायवीयं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्जकत्वात् व्यजनवातवत् । इति बाधकानां सत्त्वादित्यत आह ॥ **बाधकसद्भाव इति** । अन्या गतिस्तत्तद्भूतप्रकृतिकत्वम् । श्रोत्रस्य वायवीयत्वे च न किञ्चिद्बाधकमस्तीति भावः॥ **विशेषणगुणवत्त्वे सतीति** । अत्रासिद्धिवारणाय त्वगिति । त्वगिन्द्रिये व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । वायुगुणे सङ्ख्यापरिमाणादौ व्यभिचारवारणाय विशेषपदमिति मन्तव्यम् । न चैवमपि त्वगिन्द्रियस्पर्शे वायुपरमाण्वादिस्पर्शे च व्यभिचारः । विशेषपदस्य प्रत्यक्षपरत्वाद्घ्राणावेद्यत्वादिति । न च घ्राणे घटादौ च व्यभिचारः । विशेषगुणत्वे सतीत्यस्यात्रापि विवक्षितत्वात् । अत्र घ्राणगतसङ्ख्यादौ व्यभिचारवारणाय विशेषणपदमिति ध्येयम् ॥ **तत्सिद्धौ बाध इति** । शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यगुणो न भवति प्रत्यक्षत्वादित्यत्राष्टद्रव्यातिरिक्तं द्रव्यं सिद्धं न वा । आद्ये बाधः । शब्दगुणकत्वेनैव तत्सिद्धेः । द्वितीयेऽप्रसिद्धविशेषणतेत्यर्थः ॥ **परिशेषानुमानेऽपीति** । शब्दोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रित इति त्वदीयपरिशेषानुमानेऽपि अष्टद्रव्यातिरिक्तं द्रव्यं सिद्धं न वा । आद्ये सिद्धसाध्यता । द्वितीयेऽप्रसिद्धविशेषणतेति साम्यादित्यर्थः ॥ **आत्मान्तरग्राह्यत्वस्य चेति** । तत्प्रतिपादकवाक्यस्येत्यर्थः । तेनार्थस्य कोऽर्थ इति कथं प्रश्न इति शङ्कानवकाश इति ध्येयम् । उक्तव्याख्यानद्वयमध्ये किं व्याख्यानमिति प्रश्नाशयः । प्रथमं व्याख्यानमाशङ्क्य निराकरोति ॥ **अनेकेत्यादिना** ॥

सन्दिग्धेति । शब्दस्यात्मगुणत्ववादिमते सर्वैरपि स्वस्वसमवेतशब्दस्यैव ग्रहेणात्मान्तरस्थस्याग्रहेणानेकप्रतिपत्तृसाधारणत्वरूपहेतोरनिश्चयेन सन्दिग्धासिद्धेरित्यर्थः । ननूक्तरीत्या तैस्तैरात्मभिः श्रूयमाणे भेरीशब्देऽनेकप्रतिपत्तृसाधारण्यानिश्चयेऽपि तत्सन्तानलक्षणकार्येण तदारम्भकमूलशब्दानुमितिरनेकेषां शब्दप्रतिपत्तॄणामविशिष्टा । तथा चैकस्यैव प्रथमोत्पन्नस्यानेकसन्तानमूलभूतस्य भेरीशब्दस्यानुमित्याऽनेकप्रतिपत्तृसाधारण्यान्नासिद्धिरिति शङ्कते ॥ **सन्तानानुमानेनेति** । सन्तानलक्षणानुमानेनेत्यर्थः ॥ **प्रत्यभिज्ञानादिति** । तथा च य एव भेरीशब्दस्त्वया श्रुतः स एव मयाऽपीति प्रत्यभिज्ञोक्तरीत्या मूलशब्दविषयैव न श्रूयमाणशब्दविषयाऽतस्तद्विरोधोऽपि नेति भावः । अनुमानेनानेकप्रतिपत्तृसाधारण्यमनैकान्तिकमित्याह ॥ **तर्हीति** ॥ **आत्मसमवेतस्यैवेति** । यद्युक्तरीत्या सन्तानानुमानेन मूलस्य प्रत्यभिज्ञानमेवानेकप्रतिपत्तृसाधारण्यमित्युच्यते तर्हीदं शब्दस्यात्मगुणत्वेऽप्युपपन्नम् । स्वस्वात्मोत्पन्नशब्दसन्तानमूलशब्दस्यैवानुमानेनानेकेषां प्रत्यभिज्ञोपपत्तेः । तथा चाप्रयोजकतेति भावः । द्वितीयं व्याख्यानमनूद्य दूषयति ॥ **अपर आहेति** ॥ **ग्राहकस्थत्वेनेति** । ज्ञातृपुरुषगतत्वेनेत्यर्थः ॥ **तदसिद्धमिति** । स्वस्वात्मगतस्यैव शब्दस्य ग्रहणाङ्गीकारादिति भावः । आत्मन्यसमवायात्तत्सिद्धिरिति चेन्नेति फक्किकानन्तरं तस्याप्यसिद्धेः । अहङ्कारेणविभक्तस्य ग्रहणात्तत्सिद्धिरिति चेन्नेति पाठः सुगमः स्वरसश्च । तथा तत्सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वादिति पाठो मृग्यार्थः । पादे मे सुखमित्युत्तरवाक्यस्य तदुपपादकत्वाभावात् । चशब्दाभावेन तस्य दूषणान्तरत्वासम्भवाच्चेति ज्ञातव्यम् ॥ **पादे म इति** । शब्दवत्सुखादेरप्यहङ्काराभिन्नाधिकरणे निवृत्तया ग्रहणाद्व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **ग्रहणं प्रमितिरिति** । एवंच सुखादीनां पादाद्याश्रितत्वेन ग्रहणं भ्रम एवेति नोक्तदोष इति भावः ॥ **सन्दिग्धेति** । वीणायां शब्द इत्यादिप्रतीतेरपि न प्रमात्वं निश्चितमिति भावः ॥ **स्पर्शस्यापीति** । तदितरवायुगुणानामप्रत्यक्षत्वादिति भावः ॥ **कालादीनामिति** । तथा च विशेषगुणत्वादिति हेतुरप्रयोजक

इति भावः ॥ **तद्विरहिततयैवेति** । तपनपरिस्पन्दानां पिण्डं प्रत्युपनायकतया हि कालसिद्धिः । विशेषगुणवतस्तदुपनायकत्वे आकाशादिनाऽन्यथासिद्धिप्रसङ्गात् कालासिद्धिरेव स्यात् । अतो विशेषगुणशून्यमेव द्रव्यं तदुपनायकं कल्पनीयमिति कालः सिध्यन्विशेषगुणविरहिततयैव सिध्यतीत्यर्थः ॥ **अन्यथासिद्धेरिति** । साक्षिणैव कालसिद्धेरनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **किञ्चात्र सर्वत्रेति** । शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इत्यादिप्रसक्तप्रतिषेधसाधकानुमानेषु व्याप्तिः पक्षातिरिक्तस्थल एव न तु पक्षेऽपीत्येवं सङ्कोचनीया । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायात् । तथा च गौरवतर्कपराहतिरिति भावः ॥ **समुदित-साधन इति** । ऐकाधिकरण्यावच्छिन्नेतरभेदानां साधन इत्यर्थः । अप्रसिद्धस्यापि साध्यस्य सिद्धिरप्रत्यूहेत्याशङ्कते ॥ **अभाव-स्येत्यादिना** । पृथिव्याद्यन्योन्याभावानामत्र साध्यत्वादन्योन्याभावाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकरूपतया पृथिवीत्वादेर्भाव-स्यैवात्र व्याप्यतया तद्ग्रहे प्रतियोगिज्ञानानपेक्षणात्सुशको व्याप्तिग्रह इत्यर्थः । एतन्मते प्रथमं साध्यविशेष्यकानुमितेरेव स्वीका-रेण न विशेषणज्ञानतयाऽपि साध्यप्रसिद्धिरपेक्षितेति द्रष्टव्यम् ॥ **तथाऽपि प्रतिषेधमुखेनेति** । साध्याभावत्वेनाभिमते भाव-रूपे पृथिव्यादौ साध्याभावत्वप्रकारकबुद्धेरावश्यकत्वादित्यर्थः । अन्यथा साध्याभावत्वेनोपस्थितव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपस्य व्यतिरेकिणि गमकतौपयिकस्याज्ञानेनानुमित्यनुपपत्तेः । न च वास्तवसाध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानमेव व्यतिरेकिणि गमकतौपयिकम् । तच्च व्याप्यत्वेनाभिमतस्य भावस्य साध्याभावत्वेनाज्ञानेऽपि सम्भवतीति वाच्यम् । तथा सति व्यतिरेक्याभा-सविलयापत्तेः । ननु नेदं व्यतिरेकिणि गमकतौपयिकं तदभिप्रेतं किन्तु यस्य भावस्य व्यापकतया हेत्वभावो गृहीतस्तदभावाभावेन तदभावः सिद्ध्यतीत्येवंरूपम् । न चातिप्रसङ्गः । व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याप्याभावज्ञानावश्यंभावादिति चेत् । तर्हि विवा-दपदं पृथिवीत्वाद्यभाववत् तद्व्यापकशब्दाश्रयत्वाभावशून्यत्वात् । यद्यद्व्यापकशून्यं तत्तदभाववत् यथा सम्प्रतिपन्नमित्यन्वायित्वमेवास्य

स्याच्च व्यतिरेकित्वम् । तथाच व्यतिरेक्यनुमानं पृथगभिलषतोक्तमेव प्रयोजकं तत्राङ्गीकार्यम् । तत्र च व्याप्तत्वेनाभिमतस्य भावस्य साध्याभावत्वेन ज्ञातव्यत्वात्साध्याज्ञाने च तदसम्भवाद्व्याप्तिग्रहानुपपत्तिरेवेति भावः । अन्ये त्वविप्रतिपन्नं साधनस्य व्यर्थत्वेन भाव्यसाध्यं नास्तीति वदन्तं प्रत्येव तस्य कर्तव्यत्वाद्भावरूपस्यापि साध्याभावत्वेन ज्ञानमावश्यकमिति भावमाहुः ॥ नेतरेभ्यो भिद्यत इति । नन्वत्रेतरभेदनिषेधः पृथिवीत्वादिरूप एव । स किमेकैकः साध्यतया विवक्षित उत मिलितः । नाद्यः । व्यभिचारात् । न द्वितीयः । दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । न हि घटे जलत्वादिकमस्तीति चेन्न । इतरभेदनिषेधस्य चतुर्दशत्वरूपव्यासज्य-वृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकस्य पृथिवीत्वाद्यतिरिक्तस्यैवात्र साध्यतया विवक्षितत्वात् । पृथिवीत्वादेस्तद्भेदनिषेधरूपत्वेऽपि चतुर्दश-भेदनिषेधरूपत्वाभावात् । घटे जलादित्रयोदशभेदसत्त्वेऽपि पृथिवीभेदाभावेन चतुर्दशभेदाभावस्य साध्यतया विवक्षितस्य सत्त्वेन साध्यवैकल्याभावादित्यभिप्रायात् । प्रमाणबाधश्चेत्यत्र चशब्दोऽप्रसिद्धविशेषणत्वसमुच्चायकः । आधिक इत्यनेनेदं दूषणं न प्रत्येक-भेदसमुदायसाधानपक्ष इति सूचयति । अन्यथा चशब्दस्य सत्त्वेन तस्य वैयर्थ्यात् ॥ प्रतियोगिभेदेनेति । न च प्रतियोगि-भेदेनाभावभेदे एकघटप्रतियोगिकाभावचतुष्टयानुपपत्तिः । प्रतियोगिभेदेनाभावेऽपि भेदभेदे बाधकाभावात् । तदिदमुक्तम् ॥ भेद-भेदस्यापीति । इदं पररीत्योक्तम् । स्वमते तु भेदस्याधिकरणस्वरूपत्वेनाधिकरणभेदेनैव तद्भेद इत्यवधेयम् । नन्वेवमाकाशस्या-नुमानिकत्वं निराकृत्य साक्षिवेद्यत्वसमर्थने भूतमप्यासितं दिव्यदृष्टिगोचरमेव त्विति तस्यातीन्द्रियत्वप्रतिपदकागमविरोध इत्यत आह ॥ अस्तु वेति ॥ शब्दगुणकेति । भूताकाशसिद्धिरित्यर्थः । आगमावष्टम्भेनैवोक्तदूषणानामाभासत्वादिति भावः । ॥ तत्साधकेति । शब्दस्यातद्गुणत्वात् । निष्क्रमणप्रवेशनादेश्च मूर्ताभावेनान्यथासिद्धस्याकाशागमकत्वादिति भावः ॥ न द्रव्यान्तरमिति। द्रव्यान्तरकल्पनाया अग्रे निराकरिष्यमाणत्वादिति भावः। ननु साक्षात्साक्षिभास्या बाह्या आकाशकालदिक्प्रकृ-

तेषः पूर्वमुक्तास्तत्रादिशब्देन प्रकृतेर्ग्रहणात् । तेष्वाकाशादिशोः साक्षिसिद्धत्वमुपपादितम् । कालप्रकृत्योस्तत्कुत इत्यत आह ॥ **अन्यत्रावसर इति** । कालप्रकृत्योः साक्षिसिद्धत्वं तत्तदवसरे वक्ष्यामः । कालस्य साक्षिवेद्यत्वमत्रैवानुपदं वक्ष्यामः । प्रकृतेस्तु समयपाद इति ज्ञातव्यम् ॥ **दोषापवादादिति** । दोषलक्षणापवादादित्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । निर्विशेषे स्वयं भाते किमज्ञानावृतं भवेदित्यादिनेति भावः । नतु भवद्भिरपि जीवचैतन्यस्याविद्याबद्धत्वाङ्गीकारात्तस्य दोषयुक्तत्वं प्राप्तमेवेत्यत आह ॥ **अस्माभिरपीति** ॥ **कार्यान्तरस्यैवेति** । जीवस्वरूपभूतानन्दादिप्रकाशप्रतिबन्धरूपावरणस्यैवेत्यर्थः । न तु त्वन्मत इव बाध्यार्थविषयकत्वरूपविक्षेपस्येति भावः ॥**वक्ष्यमाणत्वादिति** । परीक्षादेश्च सत्यत्वं तेन ह्येव मतं भवेदित्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । अतीतानागतौ कालावपि नासाक्षिगोचरावित्यादाविति शेषः ॥ **साक्षिप्रत्यक्षाविती**ति । यद्यपि द्विवचनान्तं साक्षिप्रत्यक्षपदं न पूर्वमस्ति तथाऽप्येकवचनान्तं तदस्ति । तत्तु वचनविपरिणामेन द्विवचनान्तं सत् समाकृष्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ **न तावत्प्रत्यक्षवेद्य इति** । रूपरहितद्रव्यत्वेन चाक्षुषतासामग्रीवैकल्यादित्युक्तत्वादिति भावः । अत एव तत्रादिपदेन कालोऽपि सङ्ग्राह्य इत्युक्तम् । स्पर्शाभावेन त्वगिन्द्रियावेद्यत्वस्य बाह्यपदार्थत्वेन मनोवेद्यत्वाभावस्य च तत्राभिप्रेतत्वात्प्रत्यक्षावेद्यत्वं तत्प्रोक्तमेवेति ज्ञातव्यम् । हिशब्दाभिप्रायमाह ॥ **एतच्च सर्वानुभवेति** ॥ **न हि द्रव्यादिकमेवेति** । स्थविरादिपिण्डगतं द्रव्यगुणादिकमेतत्प्रत्ययाविषयो नेत्यर्थः ॥ **परेणैवोक्तमिति**। स्वग्रन्थ इति शेषः । यद्यपि यौगपद्यमेककालता। अयौगपद्यमनेककालता चिरत्वं दीर्घकालता क्षिप्रत्वमदीर्घकालतेत्येवं यौगपद्यादिप्रत्ययानामेव कालविशिष्टपिण्डाविषयत्वम् । परापरशब्दौ तु भावप्रधानौ गुणविशेषवाचकौ न कालविशिष्टस्य । ततश्च परापरव्यतिकरश्च यौगपद्यादिप्रत्ययश्चेति समासः । ते लिङ्गानि यस्य स तथोक्त इति परत्वापरत्वे यौगपद्यादिप्रत्ययाश्च कालानुमापका इत्येवं किरणावलीकारेणोक्तम् । तथाऽपि बहु-

कालीनत्वं परत्वम् । अल्पकालीनत्वमपरत्वं यौगपद्यादिकं चोक्तमेव तेषां प्रत्यया लिङ्गानि यस्य स तथोक्त इति चिरन्तनव्याख्यानमभिप्रेत्यैवमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । अत एव पूर्वं त एते षट्प्रत्यया इत्यनुवादः कृतः । ननु कालसम्बन्धस्य पूर्वानुमानेनैव सिद्धत्वाद्व्यर्थमिदमनुमानमित्यत आह ॥ **विप्रतिपन्नं प्रतीति** । पूर्वानुमानेन काले सिद्धेऽपि तस्य परापरादिप्रत्ययजनकत्वे यो विप्रतिपन्नस्तं प्रतीदमनुमानमित्यर्थः ॥ **निमित्तानुमानार्थमिति** । जन्यविशिष्टप्रत्ययानां विशेषणसम्बन्धपूर्वकतानियमादिति भावः । पूर्वानुमानेनैव विशेषणीभूतकालसिद्धेर्न लिङ्गप्रतीतावेवेत्यादिनोक्तदोषावकाशोऽत्रेति ज्ञातव्यम् । यद्वा पूर्वानुमानेन काले सिद्धेऽपि प्रतिवादिवाक्यादिना यो विप्रतिपन्नस्तं प्रति दार्ढ्यायानुमानान्तरमुच्यत इत्यर्थः ॥ **बाधितविषयत्वेनेति** । अन्वयव्यभिचारेण कारणताप्रविष्टनियमानुपपत्तौ कारणतैव बाधितेति भावः ॥ **तत्सम्बन्धस्यापीति** । नित्ये परमाण्वादौ सिद्धेरन्वयव्यभिचारेणोक्तदोषतादवस्थ्यमित्यर्थः । इदं च काले सहैव बहुत्वमङ्गीकृत्योक्तम् । वस्तुतस्तु तदेव नास्तीति ज्ञातव्यम् । स्वप्रत्यासत्तिं स्वनिरूपितातिरिक्तसम्बन्धमपेक्षन्त इत्यर्थः ॥ **स्वरसत इति** । स्वभावत इत्यर्थः । इदं च घटाभाववद्भूतलमित्यादौ व्यभिचारवारणाय ॥ **निमित्तमिति** । घटकमित्यर्थः ॥ **अत्रेति** । पिण्डे तपनपरिस्पन्दनिरूपितसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ **तृतीयसम्बन्धेति** । तथाऽपि तत्रापि विशिष्टप्रत्ययार्थं स्वरूपसम्बन्धो न कल्पनीय इति भावः ॥ **विनापि साध्यसान्निध्येनेति** । स्वरूपसम्बन्धेनैवेति शेषः ॥ **सान्निध्यमिति** । सामीप्यापरपर्यायस्य सान्निध्यस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽतिरिक्तसम्बन्धघटितत्वादिति भावः ॥ **विशेषगुणवतोऽपीति** । तथा च यद्विशेषगुणवत्तन्नान्यत्रान्यधर्मोपनायकमिति सामान्यव्याप्तिरनुपपन्नेति भावः । आकाशो न पिण्डे सूर्यगत्युपनायको विशेषगुणवत्त्वादित्यत्राप्रयोजकतामपि वक्तुं साध्यप्रविष्टं सूर्यगत्युपनायकत्वं विवेचयति ॥ **सूर्यगत्युपनायकत्वमिति** ॥ **व्यापकत्वमेव तदिति** । तथा च विशेषगुणराहित्यस्योपनायकतायामप्रयोजकत्वे विशेषगुणवत्त्वं

नानुपनायकत्वे प्रयोजकमिति भावः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । उत्क्रान्तिगत्यागतीनामित्यत्र सूत्रकारेणेति शेषः ॥ **उभयसंयोगेति** । पिण्डतपनसंयोगातिरिक्तमित्यर्थः ॥ **अनेकेषामिति** । तथा च व्यापकत्ववतामाकाशादिशां सूर्यक्रियोपनायकत्वं यत्प्रसक्तं तन्नानिष्टमिति भावः॥ **नियतोपसङ्क्रामकत्वस्यैवेति** । सूर्यगतिमात्रोपनायकत्वस्येत्यर्थः॥ **तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यामिति** । कालोऽसिद्धश्चेदुक्तप्रसङ्गस्याश्रयासिद्धिः । सिद्धश्चेन्नोक्तप्रसङ्गपराहतिस्तस्य नियतोपक्रामतयैव सिद्ध्या प्रसङ्गस्य बाधितत्वादित्युभयथाऽप्युक्तप्रसङ्गस्यावसराभावेन दुःस्थत्वं स्थातुमशक्यत्वमप्रवृत्तिरिति यावत् ॥ **प्रसिद्धद्रव्येष्विति** । आकाशादिषु यद्बाधकं यथाकाशं स्वसम्बन्धेनान्यगतं धर्ममन्यत्र सङ्क्रामयेत्तदा सर्वं सर्वत्र सङ्क्रामयेदविशेषादित्येवंरूपमित्यर्थः ॥ **तत्स्वाभाव्येनेति** । अप्रसिद्धं कालाख्यं द्रव्यं सिध्यद्धर्मिग्राहकमानेनान्यगतक्रियामात्रोपनायकस्वभावतयैव सिध्यति। अतो नातिप्रसङ्ग इति परिहारमित्यर्थः ॥**लघीयांसमिति** । प्रसिद्धद्रव्य एवाकाशेऽन्यगतक्रियामात्रोपनायकत्वस्वभावकल्पनायामप्यतिप्रसङ्गाभावेन धर्ममात्रकल्पनालाघवोपेतमित्यर्थः । तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यामित्यादिनोक्तस्य भावानवबोधादित्यादिना किमुत्तरं जातमिति चेदुच्यते । कालेऽपि प्रसङ्गपराहतायामुच्यमानायां कालः सिद्धो न वेति विकल्प्य दूषणाभिधानं त्वदीयं कथञ्चित्परं भाति स्यात् । स्वार्थानुमित्यवसरे तर्कितं कालमादायोक्तप्रसङ्गपराहत्यादिप्रतिसन्धाने स्वार्थानुमितिर्न भविष्यतीत्युत्तरमत्राभिप्रेतमिति । ननु परन्यायैश्च दूषणमित्युक्तत्वेन परसिद्धैरेवाश्रयादिभिस्तर्कप्रवृत्तेर्नाश्रयासिद्धिरिति कस्मान्न समाधीयत इत्यत आह ॥ **परसिद्धत्वेनेति** । परमात्रसिद्धाश्रयादिमत्त्वेनेत्यर्थः ॥ **अयमेवेति** । स्वन्यायप्राप्ताश्रयाद्युपजीवनेन प्रवृत्तौ तादृशतर्कपराहतिप्रतिसन्धाने परस्यापि स्वार्थानुमितिर्न भविष्यतीत्युक्त एवाभिप्राय इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । आभासस्यापि साधकत्व इत्यर्थः ॥ **जातिनिराकरणमिति** । स्वन्यायविरोधादिना जात्युत्तरनिराकरणं परीक्षकाणां न स्यादित्यर्थः । तत्राप्याभासे साधकत्वस्य

परेण वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ॥ तस्याः संयोगोपनायकत्वेनेति । मूर्तद्रव्यमवधिं कृत्वा मूर्तेष्वेव द्रव्येष्वस्मदादिपूर्वमस्मदादिपश्चिममिति पूर्वत्वादिविशिष्टप्रत्ययस्तावदुत्पद्यते । तत्र पूर्वत्वमवध्यपेक्षया सूर्योदयाचलसंयोगसन्निहितत्वम् । पश्चिमत्वमवध्यपेक्षया सूर्यास्ताचलसंयोगसन्निहितत्वं सन्निधिस्तु सूर्यसंयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वम् । प्रथमरविसंयोगवत्त्वं चरमसंयोगवत्त्वं पश्चिमत्त्वमिति यावत् । एवञ्च भूतलवर्तीनि द्रव्यं प्रथमचरमसूर्यसंयोगोपनायकं किञ्चिद्व्यापकमेव द्रव्यमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथोक्तविशिष्टप्रत्ययानुपपत्तेः । आत्माकाशयोर्विशेषगुणवत्त्वेन कालस्य च क्रियामात्रोपनायकतया सिद्धत्वेन विवक्षितपिण्डे सूर्यसंयोगोपनायकत्वासम्भवे तदुपनायकतया परममहत्परिमाणे किंचिदतिरिक्तं द्रव्यमङ्गीकार्यं सैव दिगित्यादित्यसंयोगोपनायकत्वेन दिशः सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ उभयेति । क्रियासंयोगरूपोभयोपनायकत्वेऽपीत्यर्थः। ननु संयोगक्रियोपनायकं नैकमङ्गीकर्तुमुचितम् । एकस्माद्व्यवस्थिताव्यवस्थितप्रतीतिरूपविरुद्धकार्यद्वयसम्भवात् । वर्तमानत्वादिकं हि व्यवस्थितमेव । यदेकं प्रति वर्तमानं तस्य सर्वान्प्रति वर्तमानत्वात् पूर्वत्वादिकं त्वव्यवस्थितम् । अस्माकं पूर्वस्यान्येषां पश्चिमत्वात् । तथा च विरुद्धोभयप्रतीतिजनकं भिन्नस्वभावं द्रव्यद्वयमेवाङ्गीकार्यमित्यत आह ॥ सहकारिभेदेनेति । आदित्यक्रियासंयोगरूपसहकारिभेदेनेत्यर्थः ॥ लाघवादिति । लृप्त एव धर्मिणि धर्ममात्रकल्पनालाघवादित्यर्थः ॥ अन्यथेति । एकस्मादेव कालाद्व्यवस्थितं वर्तमानत्वादिकमव्यवस्थितं परत्वापरत्वचिरत्वादिकं च प्रतीयत इत्यङ्गीकारो भज्येतेति भावः ॥ तावत्समवायिकारणेति । बहुतरतपनपरिस्पन्दान्तरितजन्मानि स्थविरे युवानमवधिं कृत्वा परत्वमुत्पद्यमानमसमवायिकारणवत्कार्यत्वादिति स्थिते रूपादीनां च नीरूपादावपि परत्वोत्पत्त्या व्यभिचारे तपनपरिस्पन्दानां च वैयधिकरण्येन तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोगोऽसमवायिकारणमिति विज्ञायते । न चाविभुनो द्रव्यस्य संयोगस्तथा भवितुमर्हति व्यभिचारादिति तद्द्रव्यम् विभु स्यात् । न चात्माकाशौ तथा भवितुमर्हतः । विशेषगुणवत्त्वात्पृथिव्यादि-

वत् । अतः परत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयभूतमतिरिक्तं कालाख्यद्रव्यमङ्गीकार्यमेवमपरत्वमपि पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । अपेक्षाबुद्धिसम्पादकतयेति । विप्रकृष्टसन्निकृष्टबुद्धिकारणसम्बन्धघटकतयेत्यर्थः । परत्वं विप्रकृष्टबुद्धिमपेक्ष्योत्पद्यमानं विप्रकृष्टबुद्धिं निमित्तीकरोति । अल्पतरसूर्यसञ्चरणापेक्षया बहुतरतरणिपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वं च विप्रकर्षः । न चैषः स्थविरशरीरस्य स्वतः सम्भवति । तपनसमवेतेन कर्मणास्य सम्बन्धाभावात् । अतोऽयं द्वारेण संयुक्तसमवायलक्षणया प्रत्यासत्त्याऽऽदित्यगतिः स्थविरमुपावर्तते तद्द्रव्यमस्ति तच्चोक्तरीत्या नेतरदित्यपेक्षाबुद्धिकारणसम्बन्धघटकतया कालः सिध्यति । तदमी प्रयोगाः । स्थविरादौ परत्वं तपनपरिस्पन्दविप्रकृष्टबुद्धिजन्यं तदनुविधायित्वात् । ते च परिस्पन्दाः स्थविरशरीरप्रत्यासत्तिमपेक्षन्ते स्वभावतोऽप्रत्यासन्नत्वे सति तदवच्छेदकत्वात् पटावच्छेदकमहारजनरागवत् । सा च प्रत्यासत्तिर्द्रव्यकृता प्रकारान्तराभावे सति प्रत्यासत्तित्वात् महारजनरागप्रत्यासत्तिवत् । तच्च द्रव्यमितरेभ्यो भिद्यते विशिष्टपरत्वानुमेयत्वाद्व्यतिरेकेण पृथिव्यादिवत् । एवमपरत्वमपि पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यमिति ॥ उक्तन्यायेनेति । आकाशो वा किं न स्यादित्याद्युक्तन्यायेनाकाशादेरेवासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वादेर्वक्तुं शक्यत्वादित्यर्थः ॥ सूर्यगतय इति । विशेषणीभूतगत्युपनायकतया कालानुमानमित्यर्थः । परत्वापरत्वे गुणरूपे ताभ्यां चासमवायिकारणसंयोगाश्रयतया कालानुमानमित्यर्थः ॥ कश्चित्साक्षिणेति । स्वात्मसम्बन्धिनि काले बहुत्वं स्वसुखादिसम्बन्धिनि काले चाल्पत्वं साक्षिगम्यमित्यर्थः ॥ कश्चिदनुमानादिनेति । परात्मादिसम्बन्धिनि काले बहुत्वादिकमानुमानिकं ब्रह्मादिसम्बन्धिनि त्वागमिकमित्यर्थः ॥ अनयैव दिशेति । अत्र परत्वं द्रष्टृपुरुषापेक्षया पिण्डस्य दूरदेशस्थत्वम् । अपरत्वं तदपेक्षया समीपदेशस्थत्वम् । दूरदेशादिशब्दाश्च दिग्विशेषपराः । तथा च परापरादिप्रत्ययेषु स्वाभाविकादिदिग्विशेषाणामेव विशेषणतया प्रतीतिः । न तु प्रथमादित्यसंयोगसन्निहितत्वमपरत्वं चरमादित्यसंयोगसन्निहितत्वं परत्वं येनादित्यसंयोगोपनायकतयोक्तरीत्या दिगनुमानम् । तथाऽनुभवाभावात् ।

नापि परत्वापरत्वे गुणरूपेऽस्माकं सम्मते इति भावः ॥ आकालिक इति । समानकालावाद्यन्तौ यस्य तदाकालिकमित्युच्यते । आकालिकडाद्यन्तवचन इति सूत्रात् । तथा चोत्पत्त्यनन्तरमेव विनष्ट इत्यर्थः । आदिपदेन स्तनयित्नुपरिग्रहः ॥ सन्दिग्धव्यभिचारमिति । यद्यपि निश्चितहेतुमति साध्याभावसन्देहोऽनुमानमात्रोच्छेदकत्वान्न दोषस्तथाऽप्याहितत्वस्य दोषत्वेन प्रकृते च तस्मिन्नुपदेशे मनोऽसत्त्वसन्देहाहितस्तत्संयोगाभावसन्देहोऽतो दोष एवेति भावः । वस्तुतस्तूत्पत्त्यनन्तरमेव विनष्टे वस्तुनि तन्मते न संयोगोत्पत्तिः सम्भवति । कार्यसहभूतासमवायिकारणाभावादतो निश्चितव्यभिचार एवेति ध्येयम् । ननु द्रव्यचतुष्टयवृत्तित्वं संयोगद्वयवत्परिमाणद्वयस्य किं न स्यादित्यत आह ॥ एकैकेति ॥ अत एवेति । यदि दिक्कालगतपरिमाणपक्षीकारस्तदा सिद्धसाधनम् । दिक्कालयोर्बहुत्वात् । दिक्त्वेन कालत्वेन चैक्यमुपादाय प्रयोगेऽपि बाध इत्युक्तन्यायादेवेत्यर्थः । चतुष्टयसम्बन्धिपरिमाणस्य पक्षीकारान्न बाध इत्यत आह ॥ आश्रयासिद्धिश्चेति । सिद्धसाधनता तावदनिवार्येति भावः ॥ विशेषगुणशून्येति । विशेषगुणशून्ये द्रव्येऽधिकरणे ययोः परिमाणयोस्तल्लक्षणानेकव्यक्तिवृत्तीत्यर्थः ॥ विश्रान्तिविषयजातित्वादिति । विश्रान्तिविषयभूतं यत्परिमाणं तन्निष्ठजातित्वादित्यर्थः ॥ मनःसिद्ध्याऽपीति । मनसां विशेषगुणशून्यानामनेकत्वेन तत्परिमाणवृत्तितामादायापि साध्यपर्यवसानसम्भवादिति भावः ॥ निराकरिष्यमाणत्वेनेति । वैशेषिकपरीक्षायामिति शेषः ॥ तस्या इति । परिमाणत्वावान्तरजातेर्वैशेषिकपरीक्षायां निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः । तस्येति पाठे द्वितीयपक्षस्येत्यर्थः । परिमाणवृत्त्यणुत्वादेः परिमाणत्वावान्तरत्वस्येति वाऽर्थः ॥ वर्णसिद्ध्येति । वर्णानामपि परममहत्परिमाणत्वाद्विशेषगुणशून्यत्वादेकत्वाच्चेति भावः ॥ अतिप्रसङ्गश्चेति । परममहत्परिमाणानां विशेषगुणशून्यानां बहूनां द्रव्याणां सिद्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ततश्च द्रव्याणां नवत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥ ननु बहुपदप्रक्षेपेऽपि न तादृशविजातीयबहुद्रव्यसिद्धिर्येनाति-

प्रसङ्गः किन्तु कालदिशोरेव बहुत्वं सिद्ध्येदित्याशङ्कते ॥ **अस्तु कालस्येति** । तर्हि दिशा कालेन वेति । एकैकस्य बहुत्वाद्विशेषगुणशून्यत्वाच्चेति भावः ॥ **हेतुदृष्टान्तयोश्चेति** । वैशेषिकपरीक्षायां परिमाणतारतम्यस्याविश्रान्तिरेवेति वक्ष्यमाणत्वेन हेतोरनुपपत्तिः । अनेकवृत्तिजात्यभावस्यापि तत्र वक्ष्यमाणत्वेन दृष्टान्तस्याप्यनुपपत्तेरित्यर्थः । दिक्कालयोर्बहुत्वमौपाधिकमिति परे वर्णयन्ति । तदपि न प्रामाणिकमित्याशयेनोक्तम् ॥ **इत्यलमिति** । प्रामाण्यग्रहणादिनेत्यत्रादिपदेन क्वचित्साक्षादपीत्यस्य सङ्ग्रहः ॥ **आकाशकालदिगिति** । यद्यपि नाव्याकृताकाशव्यतिरिक्ता दिक् सिद्धान्तेऽस्ति । तथाऽप्याकाशभागानां दिक्त्वेनाभिमतत्वात्तेषामेवात्र दिक्शब्देन ग्रहणमिति मन्तव्यम् ॥ **पौनरुक्त्यादित्यादि** । घटोऽस्तीत्यत्र घट इत्यनेनैव तदस्तित्वस्याप्यभिधानात्पुनरस्तीति प्रयोगे पौनरुक्त्यम् । घटो नास्तीत्यत्र तु घटपदेन तदस्तिताऽभिधानान्नास्तीति तन्निषेधे व्याघात इत्यर्थः । प्रयोजनसद्भावान्न पौनरुक्त्यमित्याशयेन प्रयोजनान्याह ॥ **घटोऽस्तीत्यादिना** । घटपदेनैव प्राप्तां सत्तामस्तीत्यत्र प्रकृत्यानूद्य प्रत्ययेन तस्य देशकालविशेषसम्बन्धो बोध्यते । अतो न पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ **क्वचिद्विपरीतेति** । घट इत्येवोक्ते नास्ति किमिति विपरीताकाङ्क्षाया अपि कदाचित्सम्भवात्तद्व्यवच्छेदार्थमस्तीति वचनमित्यर्थः । ननु यदाऽत्र भूतले किमस्तीति प्रश्ने सत्युच्यते घटोऽस्तीति तदा प्रकरणवशादेव घटसत्ताया देशकालविशेषसम्बन्धित्वस्यापि घटपदेनैव बोधसम्भवादस्तीति व्यर्थमित्यत आह ॥ **क्वापीति** ॥ **नास्तीत्यस्य चेति** । घटो नास्तीत्यत्र घटपदेन तत्सत्त्वमात्रलाभेऽपि नास्तीत्यनेन तस्य देशकालविशेषसम्बन्धितैव प्रतिषिध्यते । तथा चान्यत्र देशे काले च सन् घटोऽत्रेदानीं नास्तीत्यर्थो लभ्यत इति को विरोध इत्यर्थः । ननु यस्मिन्देशे काले च घटसत्ता नास्तीत्यनेन प्रतिषिध्यते तस्मिन्नपि देशे काले च सत्ता घट इत्यनेन सामान्यतोऽभिधीयतेऽतो विरोधतादवस्थ्यमित्यत आह ॥ **न हि सत्तेति** । तथा च निषेधाधिकरणदेशकालभिन्नदेशकालाधिकरणतयाऽपि

सामान्यतः सत्त्वाभिधानस्य पर्यवसानसम्भवान्न विरोध इति भावः ॥ स्वदेशकालेति । स्वस्य देशकालप्रकारलक्षणाधिकरण इत्यर्थः । यद्यपि प्रकारोऽनेन प्रकारेण नास्तीति प्रतीत्या निषेध्यतावच्छेदकरूप एव नाधिकरणम् । तथाऽपि तस्याप्यधिकरणत्वविवक्षयेत्थमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ व्यवस्थयेति । ननु सुदृढो निर्णयो यत्र ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनमिति वचनविरोधात्कथं साक्षिणः संशयरूपत्वमत्रोच्यते इति चेत् । अत्र केचित् । सिद्धान्ते चिन्ता आत्मनो भिन्नाभिन्नाङ्गीकृता । तद्वददोषं चेत्प्रमाणं सदोषं चेदप्रमाणमिति ज्ञानमपि साक्षिणा भिन्नाभिन्नम् । अतोऽप्रतिबद्धसाक्षिणो निश्चयरूपत्वेऽप्युक्तरूपस्य संशयत्वे न कोऽपि विरोध इत्याहुः । अन्येतु व्यवस्थितविकल्पस्थल इव साक्षिणो विरुद्धानेककोटिविषयत्वेऽपि निश्चयत्वमेव । न च व्यवस्थितविकल्पस्थले व्यवस्थापकद्वयानुसारेण जायमानं व्यवस्थाप्यद्वयविषयं ज्ञानद्वयं न त्वेकमतस्तत्रोभयोर्निश्चयरूपत्वेऽपि न विरोधः । अत्र तु साक्षिण एकत्वात्तस्यैकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धानेककोटिविषयकैकज्ञानत्वरूपं संशयत्वमनिवार्यमिति वाच्यम् । सिद्धान्ते विशेषबलेनैकस्यापि साक्षिणोऽनेकत्वसद्भावेनात्रापि ज्ञानद्वयत्वसम्भवात् । संशयलक्षणे चैकपदेनानेकत्वाभावमात्रस्य विवक्षितत्वात् । अतो न साक्षिणः संशयरूपत्वप्राप्तिरित्याहुः । वस्तुतस्तु व्यवसायोत्पत्त्यनन्तरं करणदोषविषयके मानसे संशये तदाहितप्रामाण्याप्रामाण्यविषयके च तादृशे संशये सति साक्षी उक्तसंशयद्वयोपनीतकोटीरनूद्य पूर्वसंशयोपस्थितादोषत्वादिव्यवस्थाप्यत्वमेवोत्तरसंशयोपस्थितप्रामाण्याप्रामाण्ययोरवधारयति । अतस्तत्र सन्निश्चयरूप एव । सदोषत्वादिकोटिचतुष्टयं तु संशयद्वयोपनीतमनुवदत्येव न विधत्ते तदवधारणे उदासीन इति न कुत्रापि तस्य संशयरूपत्वप्रसङ्ग इति । न चैवं प्रथमं सम्मुग्धं प्रामाण्यं गृहीत्वेति ज्ञानपादीयसुधया विरोधः । तत्र सम्मुग्धं सन्दिग्धं यथा स्यात्तथेति प्रामाण्यग्राहकस्य साक्षिणः संशयरूपत्वकथनादिति वाच्यम् । तत्रापि सम्मुग्धं पूर्वमानससंशयविषयतया सन्दिग्धं प्रामाण्यमदोषत्वव्यवस्थाप्यतया गृहीत्वेत्येव व्याख्यानस्य

विवक्षितत्वेन सम्मुग्धमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वाभावात्। अतो न कोऽपि विरोध इति प्रतिभाति ॥ **मानसीति वक्ष्याम इति** । अमानस्य तु मानत्वं मानसत्वाच्चलं भवेदित्यादाविति शेषः ॥ **विशेषनिष्ठस्येति** । एककोटिविषयकनिश्चयजनकस्येत्यर्थः । साक्षिसिद्धत्वमेवात्रैककोटिनिश्चायकमस्तीति ज्ञातव्यम् ॥ **विशेषावधारणाया इति** । परीक्षाप्रतिबन्धनिवृत्तावेव कारणं न प्रामाण्यग्रहण इत्यत्र नियामकं नास्ति । उभयत्रापि व्यभिचाराभावादिति भावः । अन्यथासिद्धिशङ्कैव नियामिकेत्याशयेन शङ्कते ॥ **तथाऽपीति** ॥ **अन्यथा सर्वत्रेति** । सहकारितया निश्चितस्य दण्डादेरपि स्वभावलक्षणप्रतिबन्धकनिरासमात्रोपक्षीणताशङ्कास्पदत्वं स्यादित्यर्थः । ननु किमनया द्विविधकल्पनया । साक्षिवत्प्रत्यक्षादिज्ञानस्यापि प्रामाण्यग्रहः परीक्षानपेक्ष एव प्राभाकरादिरीत्या स्वतः किं न स्यादित्यत आह ॥ **विस्तरास्त्विति** । न ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यदर्शनं तस्येत्यादिना ज्ञानपादे प्राभाकरादिमतनिरासेनोक्तकल्पनाद्वैविध्यं सर्वैरङ्गीकार्यमिति वक्ष्यत इत्यर्थः । उक्तोत्तरत्वादित्युक्तमेव विवृणोति ॥ **अस्यापीति** ॥ **तात्पर्यं पूर्ववदिति** । एवं वदन् प्रष्टव्यः । साक्षिणः किमात्यन्तिकप्रामाण्यग्रहणे शक्तिरस्त्युत नास्तीति । आद्ये कथं प्रपञ्चविषयप्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यमात्यन्तिकं न गृह्णीयात् । द्वितीये ईश्वरेच्छयैव प्रपञ्चलयो भवतीत्येवंप्रतिपादकानां श्रुत्यादीनामपि नात्यन्तिकं प्रामाण्यं गृह्णीयात् । अथ क्वचिच्छक्तिः क्वचिन्नेति ब्रूयात् । तदा नियामकं वाच्यमिति तात्पर्यं पूर्वयोजनायामिव द्रष्टव्यमित्यर्थः । नन्वेवं व्याप्तौ विवक्षितायां तथाभावादित्येतावता पूर्तावितःपूर्वमिति पूर्वोक्तिर्व्यर्थेत्यत आह ॥ **पूर्वोक्तिस्त्विति** । निर्हेतुकं नोत्पद्यत इत्याशङ्कायामितःपूर्वं तथाऽदृष्टत्वादिति तदुपपादनायेतःपूर्वमिति पूर्वोक्तिरित्यर्थः ॥ **संसृतिरेवेति** । तथा चात्राविद्या संसृतिपदेन ग्राह्या इति भावः ॥ **अविद्यामात्रेति** । अत्राविद्याकार्यमप्यविद्यात्मकमित्यभिप्रेत्याविद्यामात्रेत्युक्तम् । तथा चाविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वस्य निवर्त्यतावच्छेदकस्य विद्यायामपि सत्त्वेन तस्याः स्वानिवर्त्यतो-

पपद्यत इति भावः ॥ **तदसिद्ध्या चेति** । श्रुत्याद्यसिद्धनिवृत्तिमत्त्वे सति प्रागनिवृत्तत्वादिति हेतोर्विवक्षितत्वादित्यर्थः ॥ **अत्रोत्तरत्र च सम्बन्ध इति** । एवंशब्दयोर्द्वयोःसत्त्वाद्यथाशब्दस्योभयत्र सम्बन्ध उक्त इति ध्येयम् । देहिनः कारणयुता देहाश्च यदि न भ्रमात् । किं भ्रान्तिकल्पितं तत्रेत्युक्तदोषमाशङ्क्य परिहरति ॥ **न च कल्प्याभावेत्यादिना** । तथाऽपि नादेहयोगिनो दृष्टिरिति तत्कारणं स्वत इत्युक्तदोषो नात्र परिहर्तुं शक्य इत्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **श्रुत्यादेरिति** । अनादिमायया सुप्त इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । आदिपदेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादकस्य प्रपञ्चमिथ्यात्वाक्षेपकवाक्यस्य वाचारम्भणमित्यादिदृष्टान्तोपपादकवाक्यस्य च सङ्ग्रहः ॥ **द्वितीयतृतीयाविति** । न सन्ति न पश्यसीति द्वितीयतृतीयावित्यर्थः । अत्र प्रथमपक्षस्य द्वेधा विकल्पितत्वान्न पश्यसीत्यस्य द्वितीयस्यापि तृतीयत्वमिति ज्ञातव्यम् ॥ **प्रतियोग्यभाव इति** । प्रतिबाध्यभाव इत्यर्थः ॥ **प्राक् प्रपञ्चेति** । भ्रमत्वे त्वियमुक्तिश्चेत्यादावित्यर्थः ॥ **उभयानुगुण्यादिति** । यत्सूत्रार्थतया पूर्वं प्रकृतं प्रपञ्चमिथ्यात्वं यच्चानन्तरप्रकृतमेकजीवाज्ञानकल्पितत्वं तदुभयानुगुण्यादित्यर्थः । विरुद्धार्थत्वमुपपादयति ॥ **तत्प्रयोगे हीत्यादिना** ॥ **प्रकृत्यर्थकथनमिति** । प्रत्ययार्थस्य विध्यादेरुत्पत्तिरूपत्वाभावादिति भावः ॥ **अस्माकमिति** । अनेकसत्यवादिनां गणनादौ व्यभिचारित्वादित्यर्थः ॥ **परस्येति** । परमते ब्रह्मण एकस्यैव सत्यत्वेन सत्त्वस्य निवृत्त्यभावव्याप्ततया विरुद्धत्वादित्यर्थः । ननु व्याप्तियुक् प्राय इत्यनयोर्विरोधात्प्राय इत्यस्य केनान्वय इत्यतो व्याप्तिपदाविवक्षया पूर्ववाक्येनैवास्यान्वय इत्याह ॥ **उत्पत्तिरिति** । प्रायःशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वाद्विधेयलिङ्गतामाश्रित्यायमित्युक्तम् । तथा चायमुत्पत्तिषु विधीयमानो निवृत्तियुक्तत्वरूपोऽर्थो बाहुल्यं बहुलानां धर्मो न तु सर्वोत्पत्तिनियत इत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । योग्यताभावप्रसक्त्या श्रुत्यर्थस्यान्यथाऽसम्भवेन श्रुत्यभिप्रेतत्वेनेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । वैशेषिकपरीक्षायामिति शेषः ॥ **पञ्चानां वर्ग इति** । इदं च तात्पर्यकथनम् ।

व्युत्पत्तिस्तु पञ्च परिमाणमस्य वर्गस्येति पङ्क्त इति द्रष्टव्या । ननु वर्गेऽभिधेये पञ्चत् इत्येवंरूपं स्यात् । पञ्चद्दशतौ वर्गे इति निपातनादित्यत आह ॥ पङ्क्तद्दशताविति । यद्यपि वाशब्दः पक्षे सङ्ख्याया इति कति पञ्चको दशक इति पूर्वप्राप्तरूपस्यैवाभ्यनुज्ञापको न पञ्च इत्यस्याप्राप्तत्वात् । तथाऽप्यप्राप्तेऽपि विकल्पस्य बहुलमुपलम्भात्पक्षे पञ्च इत्यस्यापि रूपस्य वर्गार्थे निपातनमत्राभिप्रेतम् । अभियुक्तप्रयोगबलादिति भावः ॥ स च जीवेश्वरप्रकृत्यादीति । तथा च जीवेश्वरभेदो जीवानां परस्परं भेदः प्रकृत्यादिनित्यजडेश्वरभेदः प्रकृत्यादिरूपनित्यजडजीवभेदः प्रकृतिवर्णादीनां नित्यजडादीनां परस्परं भेद इति भेदपञ्चकस्याप्यनादिनित्यत्वमनेनोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ भेदो नामेत्यादि । इदं च विनाशिनोऽपि घटादेर्धर्मरूपो भेदः परवाद्यभ्युपगतघटादिजातिवन्नित्योऽवगन्तव्यः । वस्त्वन्तरतापत्त्यभावात्कालत्रयेऽपीति टीकावाक्योपपादनमेव न टीकावाक्यमित्यवधेयम् ॥ अनित्यानामपीति । इदं च नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यतीति तैत्तिरीयभाष्योक्तं मतमवलम्ब्योक्तम् । नन्वेवं चेत्सुधाकारैः प्रकृत्यादिनित्यजडस्वरूपभेदमादाय समाधानं कस्मात्कृतमिति चेत् । उच्यते । अनित्यानां हि न सर्वथाऽस्मन्मते नाशः । किन्तु कार्याकारेणैव कारणात्मना त्ववस्थानमेव तेषाम् । अतोऽनित्यस्वरूपभूतभेदोऽपि कारणात्मनाऽवतिष्ठत इति टीकाकाराणामभिप्रायः । इममेवाभिप्रायं सूचयितुं सुधायां प्रकृतिरूपमूलकारणस्वरूपभेदस्य नित्यतोक्ता । सुधायामनित्यप्रपञ्चस्वरूपभेदस्यानित्यताङ्गीकारस्तूपादानरूपेण सतो घटस्येव तद्रूपेण सतो भेदस्यापि व्यवहारानुपयोगित्वमभिप्रेत्यैवातो न कोऽपि विरोध इति मन्तव्यम् ॥ नित्ये च त्रयाणामिति । नित्ये जडे प्रकृत्यादौ धर्मिणि त्रयाणामीश्वरभेदस्य जीवभेदस्य जडान्तरभेदस्य चेति त्रयाणां भेदानां नित्यतासिद्धिः । जीवेश्वरयोः परस्परं जीवानां च भेदो नित्य इति प्रसिद्धमेवेत्येतन्मताभिप्रायः । तथा च मतत्रयमप्येकाभिप्रायकमेवेति ज्ञातव्यम् । केचित्तु नित्ये नित्यवर्गे त्रयाणां प्रध्वंसान्योन्यात्यन्ताभावानां

सिद्धिः प्रसिद्धिः अयोऽभावा नित्यत्वेन प्रसिद्धा इति यावत् । तथा चान्योन्याभावनित्यत्वस्य नैय्यायिकैरप्यङ्गीकृतत्वादन्योन्याभावभेदयोश्चानतिरेकाद्भेदस्यनित्यत्वे एतत्सम्मतिकथनं युक्तमित्याहुः । ननु कर्मणि कप्रत्ययस्याविधानात्कथमत्र कर्मणि कप्रत्यय इत्यत आह ॥ घञर्थ इति । घञर्थे कविधानमिति वार्तिकादित्यर्थः । घञ् चाकर्तरि च कारक इति कर्तृव्यतिरिक्ते कारके विहित इति भावः । कप्रत्यय इत्यस्यानन्तरं आदेच उपदेशे सतीत्यात्वे आतो लोप इटि चेत्याकारलोपे च सतीति शेषः । ननु धातुद्वयादेकःप्रत्ययो न क्वापि दृष्ट इत्यत आह ॥ अदिभूभ्यामिति । अदभक्षणे भूसत्तायामिति धातुद्वयाड्डुतच्प्रत्यये टिलोपे च सति अद्भुतमिति रूपमुणादिसूत्रेण साधितं दृष्टमित्यर्थः । नन्वदिभुवो डुतजित्येवोणादिसूत्रपाठः । तस्य चाद्युपपदे भुवो डुतच्प्रत्ययो भवतीति व्याख्यानात्कथमेतन्निदर्शनं प्रकृत इति चेन्न । धातुसमुदायादेकस्य प्रत्ययस्य प्रायशो दर्शनेनाधुनिकैरेवंसूत्रपाठस्य साम्प्रतं कल्पितत्वात् पूर्वतनस्तु पाठः अदिभूभ्यामित्येव । मूलकोशे वृत्त्यन्तरे च तथा दर्शनात् । अत एव निघण्टुभाष्ये धातुसमुदायात्प्रत्ययो बहुलस्थलेषु व्याख्यातः । तदेव च सुधायामादिपदेन विवक्षितमिति ध्येयम् । ननु पूर्वं भेदपञ्चकस्याप्रकृतत्वात्कथं तस्यानादिनित्यत्वं सत्यत्वं च क्रमेणोपपादयितुमिदं श्लोकद्वयमिति व्याख्यानमित्याशङ्कां परिहरन् श्लोकद्वययोजनां सम्यग्दर्शयति ॥ इयमत्रेत्यादिना ॥ इत्यादिविशेषणसामर्थ्यादिनेति । अत्र प्रथमादिपदेनानादिमाययावृतज्ञानत्वलक्षणं सुप्तत्वलक्षणं सुप्तविशेषणं ग्राह्यम् । तेनानाद्यावरणावृतत्वमाश्रीयमाणानादित्वं विना न सम्भवतीति सुप्तपदेनावृततयोक्तानां जीवानामप्यनादितासिद्धिः । एवञ्च धर्मिणामनादित्वोक्त्या भेदपञ्चकेऽप्यनादित्वं लब्धमित्यर्थः । अत्रानादित्वमावरणभूतजडप्रकृतीनामीश्वरस्य चानाद्यजडपदाभ्यां साक्षादेवोक्तम् । न तथा सुप्तपदोदितजीवानां किन्तु तत्रानाद्यावरणावृतत्वरूपसुप्तत्वाक्षिप्तमेवेत्याशयेन सामर्थ्यादिनेत्युक्तम् । एवञ्च क्वचिच्छ्रुतेनैव धर्म्यनादित्वेन भेदानादित्वलाभः । क्वचिच्चाक्षिप्तेन धर्म्यनादित्वेने-

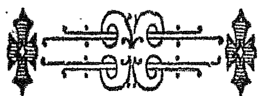
त्युक्तं भवति ॥ द्वयोर्भावो द्वितेति । भेद इत्यर्थः ॥ अनन्यत्वे कथं कार्यत्वमिति । घटादीनामिति वर्तते । एवञ्च घटादीनां मृदनन्यत्वे मृत्कार्यत्वं कथमङ्गीकर्तुं शक्यम् । कणादादिरीत्या कार्यस्य कारणद्रव्यान्तरत्वादित्याशङ्कार्थः । तत्तदिन्द्रियसाध्योदकाहरणादिव्यवहारविशेषसिद्ध्यर्थं मृदादिद्रव्यमेव संस्थानान्तरनामधेयान्तरभाग्भवति । न तु घटादिकं मृदादितो द्रव्यान्तरम् । यथैक एव देवदत्तोऽवस्थाभेदैर्बालो युवा स्थविर इति शब्दान्तरभाक् कार्यान्तरभाग्भवति । तथेत्याशयेन परिहरतीत्याह ॥ व्यवहारार्थमित्याहेति ॥ षष्ठ्यर्थ इति । षष्ठ्यर्थश्च तादर्थ्यमत्र विवक्षितम् । तथा च विकारो घटादिर्नामधेयं वाचा तत्तदिन्द्रियसाध्यजलाहरणादिव्यवहारार्थं मृदादिद्रव्येणारम्भणं रलयोरभेदेनालम्भनम् । कर्मणि ल्युट् । स्पृश्यत इत्यर्थः । मृद्द्रव्यमेव व्यवहाराय विकारादिभाग्भवतीति श्रुत्यर्थ उक्तो भवतीति ज्ञातव्यम् । उत्तरवाक्यमुत्थापयितुमेतद्वाक्यलब्धमर्थं तावद्दर्शयति ॥ इति कुम्भादेरिति ॥ स्वरूपेति । अत्र स्वरूपशब्देन स्वस्य रूपमिति व्युत्पत्त्याऽसाधारणधर्मो विवक्षितः । अन्यथा साध्याविशेषप्रसङ्गादिति ध्येयम् । एवञ्च विकारत्वनामधेयत्वरूपासाधारणधर्मभेदाज्जलाहरणादिरूपकार्यभेदाद्विकार इति नामधेयमिति शब्दभेदादादिपदेन गृहीताद् बुद्धिभेदाच्च परस्परं भेद इत्यर्थः ॥ यत्प्रकारेणेत्यादि । तथा च तत्सत्तानिरपेक्षसत्ताकत्वोपाधिग्रस्तान्यनुमानानि न स्वार्थसाधकानीति भावः । छान्दोग्यभाष्याविरोधं चाह ॥ न चारभ्यस्येति ॥ भाव एवेति । आरम्भ एवारम्भणमिति भाव एवेत्यर्थः । नन्वेवं सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुलोपे वागारम्भणमिति स्यादित्यत आह ॥ तृतीयाया इति । छान्दसत्वादिति भावः ॥ उत्तरत्रेति । साङ्केत्यनामेत्यत्रेत्यर्थः । साङ्केतिकपर्याय इति । रूढतया विवक्षित इति भावः ॥ लिङ्गवैषम्यदोष इति । विशेष्यस्य विकारशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वात्तद्विशेषणे बहुव्रीहिरूपे वाचारम्भणशब्देऽपि पुल्लिङ्गतैव युक्तेति भावः । ननु वाचारम्भणशब्दस्य नामधेयविशेषणत्वेन लिङ्गवैषम्यदोषाभावेऽपि नामधेयं विकार इति योजनायां

तद्दोषतादवस्थ्यमित्यत उक्तम् ॥ **नामधेयविकारशब्दयोरिति** । तथा चोद्देश्यलिङ्गत्वं विधेयस्यानियतलिङ्गविषयमिति भावः ॥ **वाचा यस्येति** । यद्यपि वाचा नाम्नामिति वक्ष्यमाणयोजनैव तत्त्वनिर्णये छान्दोग्यभाष्ये बृहद्भाष्ये च दृश्यते न त्वियम् । तथाऽप्यतोऽन्यनामधेयं तु वाचारम्भणहेतुतः। साङ्केत्येन विकारः स्यादिति छान्दोग्यभाष्योदाहृतप्रमाणसूचितेयं योजनेति द्रष्टव्यम् ॥ **तदा लिङ्गव्यत्यासेति** । आद्ययोजनायामारम्भणशब्दस्य विकाराविशेषणत्वात् । द्वितीययोजनायां वेदाः प्रमाणमितिवदुद्देश्यविधेयभावस्य विवक्षितत्वात् । उभयत्रापि बहुव्रीहित्वाभावेनारम्भणशब्दस्य भावे ल्युडन्तस्य नियतलिङ्गत्वाच्च न लिङ्गव्यत्यासशङ्कावकाश इत्यर्थः ॥ **फलापेक्षयेति** । अन्यथा साङ्केतिकं ज्ञातं भवतीति वचनापर्यवसानादिति भावः ॥ **सूचितमिति** । उपपादितमित्यर्थः ॥ **उक्तानुसारेणेति** । एवं नित्यपरात्मविदित्यनन्तरमप्रधानदेवताकर्माद्यज्ञोऽपि स्वर्गादिफलभागित्युच्यते सद्भिरिति शेषो ज्ञातव्य इत्यर्थः । अमेहक्वतसित्रेभ्य एवेत्ययोनियमितत्त्वाद्योगविभागस्य चागतिकागतित्वात्प्रकारान्तरमाह ॥ **सदाशब्दादिति** ॥ **ताद्धिता इति** । बहुवचनस्यानुक्तप्रत्ययसङ्ग्राहकत्वादिति भावः । नन्वेवं टिलोपे सद्यमिति रूपं स्यादित्यत आह ॥ **दकारस्य चेति** । निर्वचनत्वादिति भावः । व्यतिरेकस्याप्यभावं दर्शयति ॥ **जराद्युपेतानामित्यादिना** ॥ तथाऽपि **कृद्योग इति** । कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनेत्यर्थः । ननु वाचेति तृतीया करणे भविष्यतीति नाद्यो दोषः । न द्वितीयः । कृत्यल्युटो बहुलमित्युक्तत्वेन कर्मण्यपि ल्युड्विधानसम्भवादित्यस्वरसादाह ॥ **अस्मिन्नपीति** ॥ **पदान्तराध्याहारस्येति** । विकारो नामधेयं चेति द्वयं वाचारम्भणं वागादीन्द्रियजन्यव्यवहारार्थं मृदा स्पृश्यत इति व्याख्याने चादिपदानां मृदेत्यस्य चेध्याहारस्येष्टत्वादित्यर्थः ॥ **भेदशङ्कानिरासार्थमिति** । कार्यकारणभेदसाधकानां स्वरूपभेदादीनां सत्प्रतिपक्षतया पक्षे उपाध्यभाव उच्यत इत्यर्थः ॥ **केयं सत्तेत्यादि** । कार्यं कारणाद्भिन्नं न भवति तत्सत्तयैव सत्तावत्त्वादित्यनुमाने हेतुशरीरप्रविष्टा

सत्ता केत्यर्थः ॥ **साध्याविशिष्टेति** । साध्यवद्धेतुरपि सन्दिग्ध इत्यर्थः । तदेव दर्शयति ॥**यो हीति** ॥ **युक्त्या समर्थ्यत इति** । ये हि दृष्टनष्टस्वरूपा न ते वस्तुसन्तो यथा मृगतृष्णिकोदकादयः । तथा चेदं सर्वं विकारजातं तस्मादवस्तु सदिति युक्त्या समर्थ्यत इत्यर्थः ॥ **विवादास्पदत्वेनेति** । परीक्षकाणां सत्यत्ववादिनामसम्मतेरिति भावः ॥ **बुद्धिसाम्यमिति** । सम्प्रतिपत्तिरित्यर्थः । ननूक्तयुक्तेर्निरवकाशत्वेन सर्वेषां परीक्षकाणां तस्मिन्नर्थे सम्प्रतिपत्तिरेव युक्ता । लौकिकानां तदभावेऽपि न दोषः । अत्र वादिप्रतिवादिनोः प्रमाणसिद्धत्वमात्रे तात्पर्यमित्यक्षपादसूत्रव्याख्यातृभिरुक्तत्वादन्यथा लोकाप्रसिद्धपरमाण्वादेः शास्त्रे दृष्टान्ततयोपपादनमनुपपन्नं स्यादित्याशयेन शङ्कते ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥ **घटादीनामिति** ॥ **वक्ष्यत इति** । दृश्यते प्रत्यभिज्ञातः । स्थिरत्वं सर्ववस्तुष्वित्यादिनेति शेषः । दृष्टानां विकाराणां अवयवोपचयापचयाभ्यां नष्टस्वरूपत्वं त्वया हेतूकृतम् । तच्च क्षणिकत्वमिव स्थिरत्वसाधकाबाधितप्रत्यभिज्ञादिना वक्ष्यमाणेनावरुद्धमेवेति भावः ॥ **दार्ष्टान्तिकवाक्य इति** । येनाश्रुतमित्यादिदार्ष्टान्तिकवाक्ये विद्यमानैकादिपदानां तद्विवक्षायामपि दृष्टान्ते श्रुतानां तेषां वैयर्थ्यमपरिहार्यमित्यर्थः । इदं च दार्ष्टान्तिकवाक्येऽप्येकादिपदाध्याहार आवश्यक इत्यभिप्रेत्य । अन्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया अलाभात् । न च दार्ष्टान्तिकवाक्ये उक्तविवक्षाप्रयोजनकैकादिपदाध्याहारसूचनार्थमत्रैकादिपदोपादानमिति वाच्यम् । तत्रैव तदुपादानं विहायात्र तत्करणे बीजाभावादित्याशयात् । यद्वाऽतद्विवक्षायामिति छेदः । तथाच दार्ष्टान्तिकवाक्येऽविवक्षितार्थस्य दृष्टान्तवाक्ये कथनमसङ्गतमिति भावः । अस्मन्मते त्वेकादिपदानां प्रयोजनं छान्दोग्यभाष्यटीकायामस्मद्गुरुचरणैः प्रदर्शितमनुसन्धेयम् । इति विशिनष्टीत्यन्वयः ॥ **अन्यत्रेति** सादृश्याच्चैकस्त्रीज्ञानादन्यस्त्रीज्ञानमित्यादिना तत्त्वनिर्णयादौ व्युत्पादितमित्यर्थः ॥ **अवान्तरभेदोऽपीति** । यथा मृत्पिण्डविज्ञानात्सादृश्यादेव मृन्मयाः विज्ञायन्ते तथा विष्णोः सादृश्याज्जगदेव च । यथा स्वर्णस्य विज्ञानात्सर्वे लोहमयास्तथा । प्राधान्याद्विष्णु-

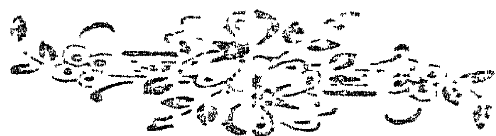
विज्ञानाद्विज्ञातं स्याज्जगत्सदा । अत्यल्पेऽपि हि विज्ञाते सदृशे तादृशं बहु । ज्ञायते नखकृन्तन्या यथा सर्वमयोमयम् । किमु विष्णोर्बहोर्ज्ञानादत्यल्पं जगदीदृशमित्यादिना छान्दोग्यभाष्ये व्युत्पादितोऽत्रानुसन्धेय इत्यर्थः । अधिष्ठानं कर्तृ । अध्यस्तं करोतीति सम्बन्धः ॥ तथा चोक्तमिति । तस्मादग्नेर्यद्त्तृत्वमग्निनामप्रवर्तकम् । लक्ष्म्यादिदेवतानां तन्नैवाग्नेरग्निता ततः । मुख्यैवमादद्दानत्वमादित्यस्य तदुद्ध्वामित्यादिना छान्दोग्यभाष्ये उक्तमित्यर्थः ॥ तदुक्तमन्तर्याम्याधिकरण इति । रमणं नातियत्नस्य विक्षेपादेव युज्यते। इति चेत्सर्वनियमो यस्य कस्मान्न शक्यते । स्वात्मनाऽनियतं वस्तु प्रतीपं ह्यात्मनो भवेत् । स्वस्वाधीनसत्ताशक्त्यादि कथमात्मप्रतीपकमित्यादिना श्रमराहित्यमुपपादितमित्यर्थः ॥ प्रत्येकं निरवधिका इति । अन्यथाऽशेषपदेन पौनरुक्त्यं स्यादिति भावः ॥ १–४–६ ॥

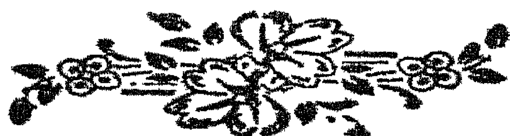
॥ आनन्दादिगुणोद्रिक्तमानन्दादिपदाभिधम् ॥ आनन्दमुनिपं व्यासं स्वानन्दाय भजे मुहुः ॥ १ ॥ सुधायाः प्रथमाध्यायो यदुपत्याख्यसूरिणा ॥ व्याख्यातः श्रीहरिप्रीत्यै वेदेशगुरुशिक्षया ॥ २ ॥ श्रीव्यासरामालवबोधपादसेवाप्तवेदेशगुरूपदिष्टः॥ अर्थो निबद्धोऽत्र विचार्य सद्भिरार्यैरुपेक्ष्यो न भवेदतोऽयम् ॥३॥ इति श्रीवेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्ययदुपतिविरचितायां श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १–४ ॥ ॥ इति प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

Publisher—G. R. SAVNUR, Govt. Pensioner, Dharwar.

Printer—S. N. JOSHI, Chitrashala Press, 1026, Sadashiv Peth, Poona City.

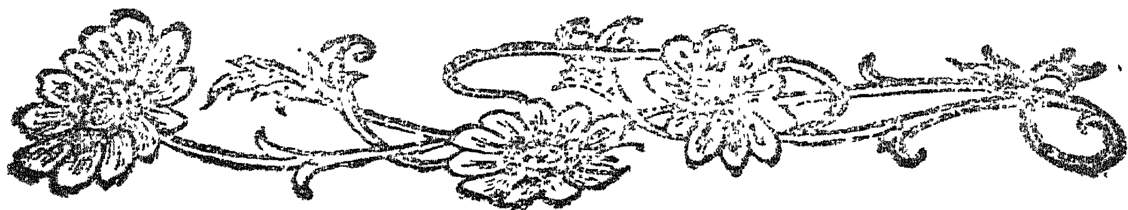

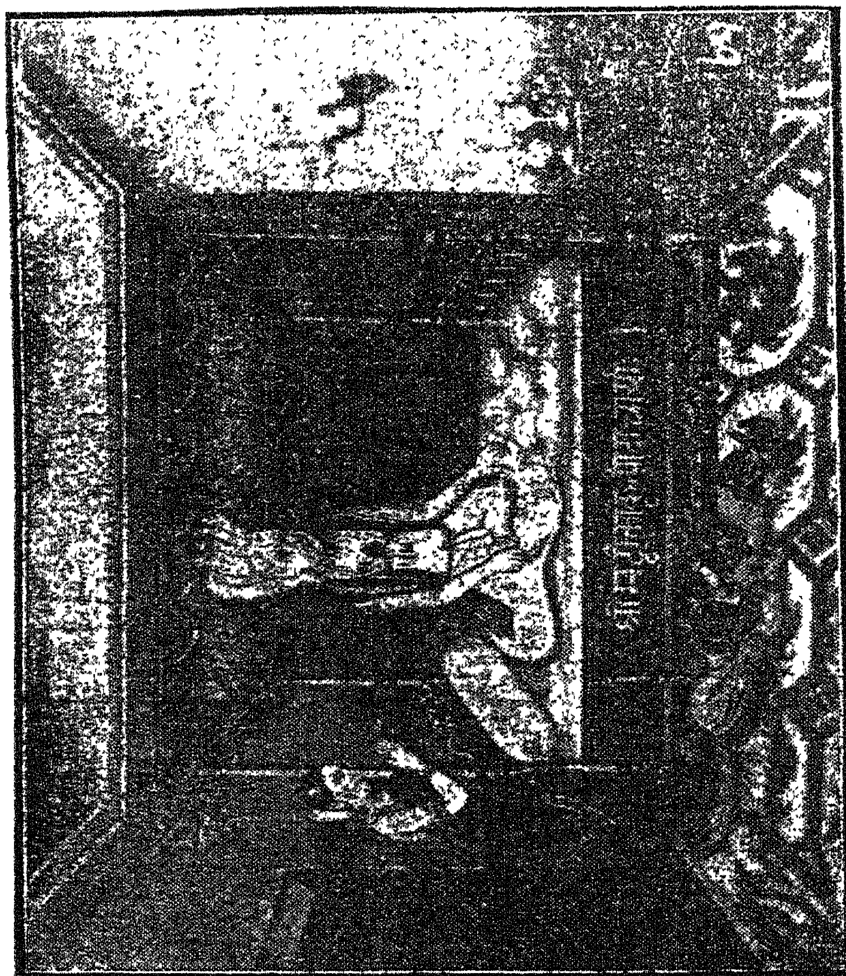
॥ इति श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी यदुपतिविरचिता समाप्ता ॥

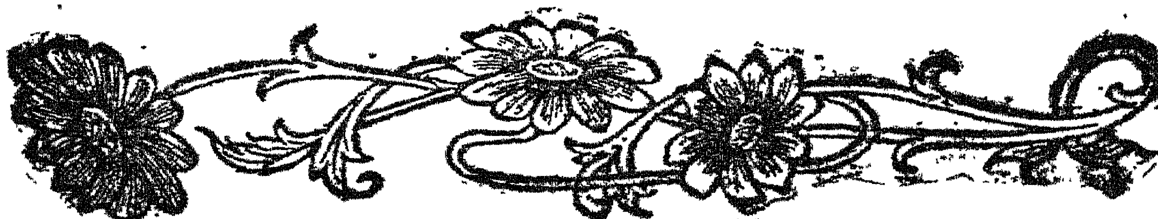
॥ प्रथमाध्यायः ॥

॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी यदुपतिविरचिता प्रारभ्यते ॥

॥ द्वितीयाध्यायः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ युक्तिदुःसमयवेदविरोधः शक्त उक्तगुणजातनिरासे ॥ यस्य नो भवति दोषविदूरं तं भजे श्रुतिसमन्वयगम्यम् ॥ १ ॥ व्यासमानम्य मध्वादीन् गुरूनपि यथामति ॥ व्याकरिष्ये सुधाऽस्पष्टद्वितीयाध्यायफक्किकाः ॥२ ॥ गुरुतरकार्ये मध्येऽपि मङ्गलाचरणस्याभीष्टसमाप्त्यादिहेतुतया शिष्टाचारपरम्परावगतत्वेन मध्येऽप्येतदध्यायप्रतिपाद्यार्थविशिष्टश्रीपत्युपासनरूपं मङ्गलं कृत्वा शिष्यान्ग्राहयितुं तदुपनिबध्नाति ॥ **यत्पदमिति** । युक्त्यादिभिर्विरुद्धा मतयो येषां ते विमतय इति बहुव्रीहिः । एकवाक्यतादीत्यत्रादिपदेन पूर्वोत्तराध्यायाभ्यां भेदो ग्राह्यः । सङ्गतेरेकवाक्यताप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकज्ञानविषयरूपत्वात्तद्वचनेनैकवाक्यतासिद्धिः । असङ्कीर्णार्थान्तरतावचनेन च पूर्वोत्तराध्यायभेदसिद्धिरित्यवगन्तव्यम् । मायाशबलव्यावृत्तयेऽविद्याद्यवद्यगन्धविधुर इति । इदं चादृश्यत्वाद्यधिकरणेऽभिप्रेतस्य निरनिष्टो निरवद्य इत्यादिदोषाभावप्रतिपादकश्रुतिसमन्वयसिद्धस्यानुवादायोक्तमिति ज्ञातसर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यस्याध्यायान्तर्भावमुपपादयितुमनन्तगुणपरिपूर्ण इत्यादिविशेषणमित्यप्याहुः ॥ **पारार्थ्येनेति** । उपासनादिविधिशेषत्वेनेत्यर्थः ॥ **समन्वयशब्देनेति** । समन्वयशब्दान्तर्गतसंशब्देनेत्यर्थः ॥ **साक्षादित्यर्थ इति** । साक्षादित्यस्य योऽर्थ उक्तः स लभ्यत इत्यर्थः ॥ **तद्व्याख्यानमिति** । संशब्दव्याख्यानमित्यर्थः ॥ **प्रधानपरमाण्वादिनिरासेनेति** । परेण चतुर्थपादे तथाऽभिहितत्वात्तन्निरासायेदं व्याख्यानमिति मन्तव्यम् ॥ **अविरोधो विरोधाभाव इति** । नन्वविरोध इति कः समासो न तावदव्ययीभावः । अविरोधमिति प्रयोगप्रसङ्गात् । नापि तत्पुरुषः । पूर्वपदार्थप्राधान्यासम्भवात् । तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् । समासान्तरं त्वसामर्थ्यादिना प्रतिहतम् । अतः कथमेतदिति चेदुच्यते । तत्पुरुष एवायम् । न चैवं पूर्वपदार्थप्राधान्यासम्भवः । अतिमालोऽतिसर्व इत्यादौ व्यभिचारेण तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधान्यनियमाभावात् । न चैतत्तदोरिति सूत्रेऽनञ्समासवचनबलान्नञ्तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधान्यं नियतमेवेति वाच्यम् । एतद्वचनस्योपसर्जनत्वेऽपि नञ्समासे सर्वनामगणकार्यं भवतीत्यर्थज्ञापकतयाऽपि सावकाशत्वात् । अत एव सूत्रकारो न बहुव्रीहाविति बहुव्रीहावेव सर्वनामकार्याभावमाह नोपसर्जनत्वमात्रे । तथा च भाष्यकारीयस्य गौणत्वमात्रे तत्प्रतिषेधस्य प्रायिकत्वकल्पनमेव न्याय्यम् । ततश्च नञ्समासे उत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वेऽप्यसः अतस्मिन्नित्यादिकमुपपन्नमेव । अन्यथाऽब्राह्मणोऽसुरोऽनुपलब्धिरित्यादौ नञर्थतया प्रमाणप्रसिद्धानामन्य-

स्वविरोधाभावानां नञ्समभिव्याहृतोत्तरपदलक्ष्यत्वं वाऽऽरोपमात्रं नञर्थो विषयत्वं तु संसर्गोऽन्यत्वादिकं त्वार्थिकमेवेति वाऽप्रामाणिकं बहुकल्पनीयं स्यात् । ततो वरं क्वचिदुपसर्जनत्वेऽपि सर्वनामकार्यं भवतीति कल्पनमतो नञ्तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधान्याभावे न किञ्चिद्बाधकमित्याशयः । अत एवाग्रे एतदेवाभिप्रेत्य वक्ष्यति विरोधश्च समासे गुणभूत इति ॥ **विमृश्येति** । अत्र विमर्शशब्देन सन्देहो विवक्षितः । पक्षप्रतिपक्षशब्दौ स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भपरौ । तथा च सन्देहपूर्वं स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भाभ्यां जायमानार्थावधारणं निर्णय इति न्यायसूत्रार्थ ईक्षत्यधिकरणे प्रदर्शितोऽनुसन्धेयः ॥ **अतो विपरीतेति** । पूर्वमापाततो जातं प्रथमाध्यायार्थविषयं ज्ञानं धर्मिज्ञानतयैतदध्यायार्थज्ञानकारणमित्यभिहितम् । इदानीं तस्मिन्ज्ञाने परीक्षया प्रामाण्यनिश्चयानन्तरं यदित्थमेवेत्यवधारणात्मकं तद्विषयं ज्ञानान्तरं जायते तदेतदध्यायार्थज्ञानकार्यमित्युच्यते । अतः कारणत्वेनोक्तस्य कथं कार्यत्वेनोक्तिरन्योन्याश्रयप्रसङ्गादिति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ॥ **तत्र तत्रैवेति** । विकारशब्दान्नेति चेन्नेत्यादिभिस्तत्र तत्राधिकरणे परिहृत इत्यर्थः ॥ **प्रतिवक्ष्यत्यत्रेति** । विरोधः सर्ववैशिष्ट्ये यो द्वितीये निरस्यत इत्यादावनुव्याख्याने परब्रह्मणो नारायणस्य सर्वस्माच्चेतनादचेतनाच्च वैशिष्ट्ये वैलक्षण्ये परमोत्कृष्टत्वेऽत्यन्तव्यावृत्तत्वे च यो युक्त्यादिविरोधः स एवात्र द्वितीये निरस्यते । तदन्ये ये विरोधाः शास्त्रसमन्वयविषयास्ते विकारशब्दादित्यादिना तत्र तत्रैवाधिकरणे परिहृता इति प्रतिवक्ष्यतीत्यर्थः ॥ **निर्धारण इति** । गुणक्रियाजातिभिर्यतः पृथक्करणं तत्र यतश्च निर्धारणमित्यनेन षष्ठीत्यर्थः ॥ **सर्वेषामपि विरोधानामिति** । विरोधिनां युक्त्यादीनां प्राबल्याभावे तद्विरोधशङ्काया एवासम्भवेन तत्प्राबल्योपपादिका युक्तयः सर्वविरोधानामुपजीव्या इत्यर्थः । युक्तेः प्राधान्ये हेत्वन्तरमाह ॥ **युक्तिपुरस्कारेणेति** । एवं च महामल्लभङ्गन्यायेन युक्तिविरोधपरिहारस्य प्राथम्यमिति मन्तव्यम् । समयादिविरोधपरिहाराणां क्रमेणानन्तर्ये प्रयोजनं तु टीकाकार एवाग्रे प्रदर्शयिष्यति ॥ **ननु कथमभावस्येति** । प्रतियोगिनो विरोधस्यैकत्वादिति भावः । यौक्त इत्यत्र परम्परासम्बन्धेन व्याख्यानं न स्वरसमत आह ॥ **अथवेति** । विरोधे चतुर्विधत्वमुक्तपक्षद्वये न स्वाभाविकं किन्तूपहितमेवेत्यरुच्या तस्याश्चतुःस्वरूपत्वादित्यग्रे विरोधिनामेव चातुर्विध्यस्य स्पष्टमुक्तत्वेन च पक्षान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । अत्र चतुर्विधत्वस्य स्वरसत्वेऽपि यौक्त इत्येतन्न स्वरसमतः पूर्वव्याख्यानमिति मन्तव्यम् ॥ **अनौचित्य-**

शङ्केति । तथा च युक्तिविरोधाभावप्रतिपादकेऽस्मिन्पादे यद्यपि स्मृत्यविरोधसाधनमनुचितं तथाऽपि वक्ष्यमाणरीत्याऽनुसन्धाने उचितपदेनेति योजनीयमिति भावः ॥ **नञर्थेनेति** । अविरोधपदान्तर्गतनञर्थेनेत्यर्थः । स्मृतेरभाव इत्यर्थप्राप्त्याऽसङ्गत्यापत्तेरिति भावः ॥ **समास इति** । अविरोध इति नञ्तत्पुरुष इत्यर्थः । इदं च पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ **विरोधिचतुष्टयरूपा इति** । इदं च पाशुपतसाङ्ख्यादिस्मृतीरभिप्रेत्य न तु बौद्धार्हतादिस्मृतीः । तत्र श्रुतिसंवादासम्भवेन चतुष्टयरूपत्वासम्भवादित्यवधेयम् ॥ **निष्कृष्येति** । असाधारणो मूलेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि निष्कृष्यपदमसाधारणपरम् ॥ **नन्वेतदुक्तमेवेति** । वासुदेवादिरूपेण चतुर्मूर्तिश्च सर्वेश इत्यत्रेति शेषः ॥ छ ॥ ॥ ॐ **स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्** ॐ ॥ बौद्धार्हतादीत्यत्रादिपदेन कणादादिग्रहणम् ॥ **श्रुतिसमन्वयन्यायेनेति** । नामानि सर्वाणि यमाविशन्तीति श्रुत्यवष्टम्भेन ज्ञात्वा शिवं शान्तिमत्यन्तमेतीत्यादिश्रौतशिवादिशब्दानां विष्णुपरत्वमेवेति न्यायेनेत्यर्थः ॥ **सकलशास्त्रेति** । श्रुत्यादिसकलशास्त्रेत्यर्थः ॥ **पराभिधित्सितमिति** । पिपीलिकालिपिनिभत्वरूपमित्यर्थः । ननु सूत्रे सिद्धान्तांशस्य न पञ्चरात्रादिस्मृत्यप्रामाण्यापादने तात्पर्यं येनेष्टापादनं स्यात्किन्तु पाशुपतादिस्मृतिवत्पञ्चरात्रादिस्मृतीनामपरासप्रर्णात्वेनान्यत्रानवकाशात्पाशुपतादिस्मृतिसाम्यमेव तासां स्यात्ततश्च न पूर्वपक्षानिर्णय इति साम्यापादनमात्र इत्यत आह ॥ **साम्यापादनमात्र इति** । पूर्वपक्षिणो वैतण्डिकत्वादिति भावः । अपौरुषेयत्वेनाङ्गीकृतत्वादित्यत्र साङ्ख्यपाशुपतादयः पूर्वपक्षिणश्चेदुभाभ्यामिति शेषः । तेषां मते वेदस्यापौरुषेयत्वात् । कणादादयश्चेत्सिद्धान्तिनेति शेषः । तेन कणादादिमते वेदस्य पौरुषेयत्वादेते प्रामाण्यकारणाभावनिर्मूलत्वादयः पूर्वपक्षहेतवोऽसिद्धा इति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ॥ **कृत्रिमत्वाकृत्रिमत्वाभ्यामिति** । कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय इति परिभाषया कृत्रिमत्वमेव प्राबल्ये प्रयोजकमकृत्रिमत्वं तु दौर्बल्ये । अन्यथा आण्नद्याः इत्यादौ यू स्त्र्याख्यौ नदीति परिभाषिता स्थालीस्थानिका नदीशब्देन ग्राह्या न स्यात् । **गङ्गाद्याः** सरित एव ग्राह्याः स्युरिति भावः ॥ **स्वरूपत इति** । साक्षादेवेत्यर्थः । अप्रयोजकत्वादतिप्रसक्तत्वाच्चेति भावः । अथ कृत्रिमत्वादिकं न स्वरूपेण प्राबल्यादिप्रयोजकं किन्त्वाप्तिमूलकत्वादिसम्भावकं सदित्यत आह ॥ **उक्तरीत्येति** ॥ अप्रामा-

ण्यमेवेति । इदं च प्राभाकरमतमाश्रित्योक्तं भाट्टमते तु स्पर्शनार्थं द्वित्र्यङ्गुलं हित्वा तदितरसर्ववेष्टनरूपमर्थान्तरमेवोक्तम् । अतः प्रतीतार्थ एवाप्रामाण्यमिति व्याख्येयम् ॥ **विरोधे त्वनपेक्षमिति** । स्मरणं प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेऽनपेक्षमनादरणीयं स्यात् । असति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे मूलश्रुत्यनुमापकमष्टकादिस्मरणमिति सूत्रार्थो जन्माधिकरणे पूर्वमेवोक्तः । तदीयाधिकरणरचना च तत्रैव प्रदर्शिता द्रष्टव्या ॥ **अव्यवस्थिता-लौकिकेति** । शब्दस्येमे शाब्दा लक्षणानि च विषयाश्च लक्षणविषया न लौकिका अलौकिका अलौकिकाश्च ते शाब्दाश्च ते लक्षणविषयाश्चा-लौकिकशाब्दलक्षणविषया अव्यवस्थिता अनेकरूपा अनेकरूपा अलौकिकशाब्दलक्षणविषया यासां तास्तथोक्ता इति विग्रहः । तथा च श्रुतीनां यानि लक्षणानि ब्राह्मणासः स्मना देवेभिरित्यादिपदस्वरूपाणि ये विषयाः स्वरूपेणाहवनीयादिपदार्थास्ते न लौकिकशब्दलक्षणादिसदृशा न चैकरूपा आसन। ब्राह्मणा इत्यपि दर्शनात् । नापि ईषेत्वेत्याद्याः परिपूर्णवाक्यरूपा अतोऽर्थविशेषपरतया न ज्ञातुं शक्यन्त इत्यर्थः । अत्र यद्यप्युपक्रमादिभिरेव तात्पर्यनिर्णय इति समन्वयसूत्र एवोक्तम् । शाखानामनन्तत्वेऽप्यविरोध इति गतिसामान्यादित्यत्रोक्तम् । पदपदार्थनिर्णयस्तु व्याकरणनिरुक्तादि-भिरेव सुलभः । साकाङ्क्षवाक्यपूरणं चाध्याहारादिनेति लोकत एव सिद्धम् । तथाऽपि समूलस्मृतिविरोधे निर्मूलश्रुतिप्रामाण्यायोगादिति पूर्वोक्त-युक्त्यैव श्रौतोपक्रमादिकं स्मृत्यनुसारेणैव नेयमिति पूर्वपक्षिणः साङ्ख्यादेराशयः । बौद्धादेस्त्वप्रमाणमेवेति । अव्यवस्थितेत्यादेरनियतानि लौकिक-शब्दाविषयाणि यानि शब्दसम्बन्धानि सूत्राणि तद्विषया इति वाऽर्थः ॥ **उपलक्षणमिति** । अशेषार्थदर्शिनामाप्तानां वचनमात्रस्येति शेषः ॥ **स्वतन्त्रदशायामिति** । आप्तशिवादिवचनाननुसरणदशायामित्यर्थः ॥ **पारतन्त्र्य इति** । तद्वचनानुसरण इत्यर्थः । स्थानेत्यत्र वर्णो-च्चारणस्थानं ताल्वादि विवक्षितम् ॥ **पान्थानामेवेति** । म्लेच्छापहृतसर्वस्वानामेवेत्यर्थः । म्लेच्छेषु विप्रलिप्साभावमुपपादयितुमाह ॥ **विप्र-लिप्सा चेत्यादिना** ॥ **स्वस्येति** । धनस्येत्यर्थः । तथा च तदीयधनलाभलक्षणस्योपकारः पूर्वमेव जातोऽस्तीति भावः ॥ **शरीरस्य चेति** । जात्यभिप्रायमेकवचनम् । पान्थशरीराणामित्यर्थः । तदीयशरीरेषु धनापहारानुकूलं यत्ताडनादिकं तत्कृतमन्यच्च तत्र करणीयं स्वोपस्कारकं किमपि नास्तीति भावः । ननु कथं नास्ति पान्था मुक्ताश्चेद्राजानं प्रति वक्ष्यन्ति स चास्माकमनिष्टं करिष्यत्यत एषां शिरश्छेद एव कर्तव्य इत्यभि-

प्रायवतामनिष्टनिवृत्तिरूपस्वोपकारजनकशिरश्छेद एव तत्र करणीयोऽस्तीत्यत आह ॥ **भावे चेति** । दार्ष्टान्तिके विप्रलिप्साभावं दर्शयति ॥ **एवं विप्रलिप्साऽपीति** । रुद्रादीनामिति शेषः । स्वोपकारपरापकाररूपहेत्वोरदर्शनादिति भावः ॥ **मोहविप्रलिप्सयोरिति** । दृष्टान्ते म्लेच्छादौ दार्ष्टान्तिके रुद्रादावपीति शेषः । अतो म्लेच्छा इति तु समग्राप्तत्वस्योपसंहारः ॥ **प्रमाणयोरिति** । प्रमाणत्वेनाभिमतयोरित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ **शुक्तिरजतज्ञानयोरिति** । शुक्तिज्ञानरजतज्ञानयोरित्यर्थः ॥ **वक्ष्यते हीति** । निर्दोषवाक्यमूलत्वादित्यस्मिन्नधिकरणे तन्मूलत्वात्स्मृतीनां चेत्युत्तराधिकरणे चेति शेषः ॥ **श्रुत्यादीनामिति** । शिवादिसार्वज्ञप्रतिपादकानामिति शेषः ॥ **विष्णोरिति** । तेन तदवतारेषु बुद्धादिषु सार्वज्ञसिद्धिरिति भावः। तीर्थकराः शास्त्रकर्तारः ॥ **अथ हेतुं विशिष्यादिति** । सर्वज्ञत्वादिति हेतुमनाप्ततीर्थकरव्यतिरिक्तत्वेन विशिष्टं कुर्यादित्यर्थः ॥ **सन्दिग्धासिद्ध्यादिकमिति** । आदिपदेन तीर्थकरान्तरे सन्दिग्धव्यभिचारो ग्राह्यः ॥ **उपदेशविशेषणे चेति** । आप्तकृतत्वेनोपदेशविशेषण इत्यर्थः । विनेयाः शिष्याः । किं सर्वेऽपि स्मृतिप्रणेतारो न विप्रलम्भका इति नियममङ्गीकृत्यैवमुच्यते उत यस्य कस्यापि स्मृतिप्रणेतुर्विप्रलम्भकत्वमङ्गीकृत्येति विकल्पं मनसि निधायाद्यं पृच्छति ॥ **तत्किं सर्वेऽपीति** । ननु बुद्धादयोऽपरविप्रलम्भका एवातो न नियमभङ्ग इत्यत आह ॥ **नियमे चेति** । हेतुदर्शनाभावस्य विप्रलम्भकत्वेन नियमे हेतुदर्शनाभाववत्सु बुद्धादिष्वप्यविप्रलम्भकत्वप्राप्त्या तद्विरुद्धवादिनस्तदीयाचार्यस्य यदविप्रलम्भकत्वं प्रतिज्ञातं तद्व्याहतं स्यात् । विरुद्धवादिनोरुभयोराप्तत्वायोगादित्याशयः । द्वितीये त्वाह ॥ **यस्य कस्यापीति** । अतीन्द्रियहेतुभिर्विप्रलिप्सोपपत्तेर्हेतुदर्शनाभावोऽप्रयोजकश्चेत्याशयेनाह ॥ **न च तत्तत्पुरुषेति** । पिशितनयनैर्मांसचक्षुष्कैः । दिव्यनेत्रशून्यैरिति यावत् । गूढाशयः शङ्कते ॥ **अपुरुषार्थमपीति** । अविदिताशय इव परिहरति ॥ **किं तावतेति** । उक्तहेतोर्व्यभिचार एवमपि न परिहृत इति भावः । ननु न वञ्चनस्यापुरुषार्थत्वं हेतुर्येन व्यभिचारः स्यात्किन्तु तस्य पुरुषार्थत्वप्रमाभाव एवातो नोक्तव्यभिचार इति पूर्वपक्षी स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **प्रकृतास्त्विति** । ननु शिवादयो नायोग्यजनव्यामोहनाय प्रवृत्तिमन्तः किन्तु विश्वहितोपदेशार्थमेवेति निश्चयस्य तदागमेन तच्छिष्यवचनेनानुमानेन वा सम्भवात्कथमनिश्चय इत्यत आह ॥ **निश्चयोपायस्येति** । एवंविध-

निश्चयोपायस्य बुद्धादिष्वपि सम्भवादिति भावः ॥ **अनुमानं चेदिति** । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवत् । विप्रतिपन्नो पृथिव्युदके प्रयत्नवता धृते गुरुत्वे सत्यपातितत्वात्सम्प्रतिपन्नवत् । क्षित्यादिकं प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाशित्वात्सम्प्रतिपन्नवदित्यादिभिरनुमानैर्विश्वोद्भवाधिष्ठितलक्ष- कर्तरि सामान्यतः सिद्धेऽस्मदादीनां तदसम्भवाद्भगवाञ्छिव एव परिशेषाज्जगज्जन्मादिकर्ता सिध्यतीति सामान्यासिद्धिपरिशेषरूपमनुमानं चेदि- त्यर्थः ॥ **व्यभिचारो बुद्धादिष्विति** । शिवो मोहविप्रलिप्साशून्योऽनुमानसंवाद्यर्थप्रतिपादकशास्त्रप्रणेतृत्वादिति विवक्षितस्य हेतोर्बुद्धादिषु व्यभिचार इत्यर्थः । तच्छास्त्रप्रतिपाद्यस्य जगत्क्षणिकत्वादेरपि यत्सत्तत्क्षणिकं यथा दीपादिकं सन्तश्चामी भावा इत्याद्यनुमानसिद्धत्वेन तत्राप्य- नुमानसंवाद्यर्थप्रतिपादकशास्त्रप्रणेतृत्वादिति भावः ॥ **आभासमेवेति** । सोऽयं देवदत्त इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबाधितमित्यर्थः ॥ **श्रुतौ निवार-** **यिष्याम इति** । पत्युरसामञ्जस्यादित्यत्र स्वदीयानुमानमपि श्रुत्यादिबाधितमिति वक्ष्याम इति भावः । अत्र व्यभिचारत इत्येतद्व्याभिमुख्येन चरणाभाव- रूपयोगेन पक्षेऽसिद्धेरिति व्याख्येयम् ॥ **विरोधित्वेनेति** । तथा च व्यभिचारत इत्यस्य विरोधादित्यर्थोऽत्राभिप्रेत इति ज्ञातव्यम् । विप्रतिपन्नस्मृतिफ- लमित्यत्र प्राप्तं सदिति शेषः ॥ **स्मृतित्वादेरिति** । विप्रतिपन्ना स्मृतिः समर्थप्रवृत्तिजनिका स्मृतित्वादाप्तवाक्यत्वादित्यादेरित्यर्थः ॥ **अन्यस्य चेति** । अन्यस्याभावात्स्मृतित्वादिकमेव वाच्यं तस्य च व्यभिचारित्वादित्याहेत्यर्थः ॥ **न च विप्रतिपन्नेनेति** । विप्रतिपन्नप्रामाण्यकेन स्वयूथ्यरचितग्रन्था- न्तरेणेत्यर्थः । ईक्ष्यत इति पूर्वेणान्वयः ॥ **तत एवेति** । दृष्टार्थायां यं आप्तस्तत्प्रणीतत्वादेवेत्यर्थः ॥ **तदनेनेति** । इतरेषां तासु स्मृतिषूक्तानां फलादीनां प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेरप्रामाण्यमेव तासां युक्तमिति प्रथमसूत्रस्य योगफलं प्रत्यक्षोपलभ्यमिति न मन्तव्यमुक्ताभ्यासे तत्काल एव फलादृष्टेरिति द्विती- यसूत्रस्य च व्याख्यानं कृतमिति ज्ञातव्यम् ॥ **इतरेषामिति** । प्रधानादितरेषामित्यर्थः ॥ **वेदान्तेष्वपीति** । प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानतत्त्व- प्रतिपादकत्वस्य प्रमाणभूतेषु वेदान्तेष्वपि सत्त्वेनाप्रामाण्यव्यभिचार इत्यर्थः ॥ **असिद्धेरुक्तत्वादिति** । पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्वायुभि- स्तथा । एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुरित्याद्यागमात्तेषामुपलब्धेरुक्तत्वादित्यर्थः । व्यभिचारमुपपादयति ॥ **मा हि भूदिति** । न हि भवतीत्यर्थः । तथा च प्रमाणभूते नारायणवाक्ये व्यभिचार इति भावः ॥ **उत्तराधिकरण इति** । तन्मूलत्वात्स्मृतीनां चेत्यत्रेत्यर्थः ॥

वक्ष्याम इति । नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैः । उज्झितं सर्वदोषैश्च कथं न मानतां व्रजेदित्युत्तराधिकरण इति शेषः ॥ **न चैवामिति** । विष्णुजगज्जन्मादिकारणत्वादिकमेव श्रुतेरर्थ इति निश्चये तदविरुद्धानां पञ्चरात्रादिस्मृतीनामेवोपायत्वं न तु विरुद्धानां पाशुपतादिस्मृतीनामिति निर्णयः । तस्मिंश्च सत्यविरुद्धपञ्चरात्रादिस्मृत्यनुसारेणोक्तवेदार्थनिर्णय इतीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **श्रुत्यर्थनिश्चयस्येति** । ऋज्वादियोगिनां श्रुत्यर्थनिश्चयस्यानादिसिद्धत्वेन स्मृतिसंवादनिबन्धनत्वाभावादिति भावः । इतरेषामपि तेष्वाप्तेनिश्चये तदीयव्याख्यानेनैव श्रुत्यर्थनिश्चयः । अन्यथा पञ्चरात्रादिस्मृतिसंवादेनैव । तदिदमुक्तं स्मृतिसंवादैकनिबन्धनत्वाभावादिति । अन्ये तु स्पष्टार्थश्रुतेरर्थनिश्चयाय स्मृतिसंवादो नापेक्षित इत्यर्थ इत्याहुः ॥ **व्यभिचारस्य बहुलमुपलम्भेनेति** । एतत्स्मृतिविहितसाधनानुष्ठानवतामपि तत्फलाभावस्य बहुलमुपलम्भेनेत्यर्थः । ननु फलस्यापि क्वाचिदवधारणेनोक्तलिङ्गावधारणमपि किन्न स्यादित्यत आह ॥ **तदवधारण इति** । क्वचित्साधनानुष्ठानेन फलावधारण इत्यर्थः ॥ **निषेकादीति** । गर्भाधानादीत्यर्थः । अयातयामत्वमगतवीर्यत्वम् । आदिपदेनोचितस्वरवर्णाद्युपेतत्वं ग्राह्यम् ॥ **अन्यनिमित्त एवेति** । पूर्वादृष्टनिमित्त एवेत्यर्थः । यद्वा स्मृतिकर्तुर्गुडजिह्विकानिमित्त एवेत्यर्थः ॥ **सन्दिग्धेनेति** । नियमगर्भेण प्रवृत्तिजनकत्वेनेत्यर्थः । ननु प्रामाण्यनिश्चयेनैवोक्तसन्देहनिवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह ॥ **प्रामाण्यसिद्ध्युत्तरेति** । प्रामाण्यसिद्धौ व्यभिचारस्य वैगुण्यादिनिमित्तताकल्पनया नियमगर्भसमर्थप्रवृत्तिजनकत्वनिश्चयः । तन्निश्चये च तेन प्रामाण्यनिश्चय इतीतरेतराश्रयत्वं स्यादित्यर्थः ॥ **चण्डालसम्बन्धित्वादिति** । तथा चाणि वृद्ध्यभावश्छान्दसः । प्रत्ययान्तरं वा कल्पनीयमिति भावः । दीक्षा पूर्वोक्ता । कापालं व्रतं तच्छास्त्रोदितं द्रष्टव्यम् । कपालं भस्मना स्नानमिति वक्ष्यमाणं वा । परमुद्राप्रदर्शनार्थमाह ॥ **तथा कालमुखा अपीति** । कर्णिका कर्णभूषणविशेषः । कर्णिका योगासनमिति केचित् । लकुटं वक्रकाष्ठम् । कुण्डलं च कलार्चनमिति पाठे कलार्चनं लिङ्गपूजा ॥ २–१–१ ॥

॥ ॐ **न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्** ॐ ॥ ॥ **सम्प्रतीति** । अनेनात्रावसरसङ्गतिं सूचयति । पूर्वसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षप्रवृत्तेरनन्तरता चास्याधिकरणस्येति ज्ञातव्यम् । झर्झराणां कम्पमानानाम् ॥ **बोधकत्वेनेति** । बोधजनकत्वशक्त्येत्यर्थः । प्रामाण्यं

भवतीति शेषः । तथा च बोधजनकत्वेनेति तृतीया हेताविति ज्ञातव्यम् ॥ **अन्यथा फलव्यभिचार इति** । पुत्रकामेष्ट्यादौ फलसाधनतां वेदेन ज्ञात्वा तदनुष्ठातुः फलालाभे खलु फलव्यभिचारो वक्तव्यः । वेदवाक्यस्याबोधकत्वे तु साधनताऽज्ञानेऽनुष्ठानस्याभावेन क्व व्यभिचारोद्भावनावसर इत्यर्थः ॥ **स्वत एव प्रामाण्यमिति** । करणरूपे वेदवाक्ये यथार्थज्ञानजनकत्वरूपप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं नाम ज्ञानजनकशक्त्यभिन्नशक्तिरूपत्वं ज्ञानजनकमात्रजन्यत्वं वा द्रष्टव्यम् । तत्रानन्यथासिद्धस्येत्यस्य निरवकाशस्येत्यर्थः । अत्रान्यथासिद्धः फलव्यभिचारः । अपौरुषेयत्वनिबन्धनं प्रामाण्यमनन्यथासिद्धमिति ज्ञातव्यम् । विपरीतबोधकत्ववति प्रत्यक्षादावनाप्तप्रणीते व्यभिचारवारणाय वाक्यत्वादित्युक्तम् ॥ **प्रमाणसिद्धेति** । प्रमाणसिद्धं यत्फलं तद्व्यभिचारित्वादित्यर्थः । चरकं वैद्यशास्त्रम् ॥ **प्रागुक्तेति** । न हि धर्मादिसिद्धिः स्यान्नित्यवाक्यं विना क्वचित् । अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानं तस्कृतत्वादयोऽपि च । कल्प्या गौरवदोषेण पुंवाक्यं ज्ञापकं च तदित्यत्रोक्तसामान्यसिद्धिपरिशेषाभ्यामित्यर्थः । तत्र हि धर्मादिकं प्रमाणोपेतं वस्तुत्वाद्घटवदिति सामान्यतः सिद्धं धर्मादिविषयं प्रमाणं न तावत्प्रत्यक्षं धर्मादेरतीन्द्रियत्वात् । नाप्यनुमानम् । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । नापि पौरुषेय आगमः । आप्त्यनिश्चयात् । अतः परिशेषादपौरुषेयमेव तदिति सामान्यसिद्धिपरिशेषावुक्ताविति ज्ञातव्यम् ॥ **अनेन तस्मै नूनमिति** । अभितो द्यौः प्रकाशो यस्यासावभिद्युस्तस्मै अभिद्यवे वृष्णे वर्षित्रे नूनं निश्चितं हे विरूप नित्यया वाचा वेदलक्षणया सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं चोदस्व प्रेरय कुर्विति मन्त्रार्थः ॥ **अत्र वाच इति** । वागिन्द्रियस्येत्यर्थः ॥ **व्याख्यानान्तरेति** । बहुकालीनत्वरूपव्याख्यानान्तरनिरासायेत्यर्थः ॥ **पौरुषेयतामपीति** । ऋचः सामानि जज्ञिर इत्याद्या इत्यर्थः ॥ **प्रागुक्तत्वेनेति** । अविप्रलम्भस्तज्ज्ञानमित्यत्रोक्तत्वेनेत्यर्थः ॥ **दुर्बलत्वादिति** । तथा च न सत्प्रतिपक्षतेति भावः । नन्वपौरुषेयत्वे श्रुतेराप्तत्वोक्तस्वरूपकारणाभावात्प्रामाण्यं न स्यादिति प्रसङ्गबाधितत्वेनापौरुषेयत्वश्रुतेरपि दुर्बलत्वमित्यत आह ॥ **अपौरुषेयत्वेऽपीति** । कुत आभासत्वमित्यत उक्तं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेनेति । गुणानपेक्षत्वेनेत्यर्थः ॥ **तच्च लेखकबुद्धिस्थेति** । विप्रतिपन्ना लिपिः स्वसङ्केतितशब्दज्ञानपूर्विका स्वसङ्केतितशब्दप्रतिपाद्यार्थज्ञानपूर्विका वा शब्दस्मारकलिपित्वात्सम्प्रतिपन्नलिपिवदित्यनुमानं लेखकस्य शब्दविषयमर्थविषयं वा ज्ञानमादाय पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ **एडमूक-**

लिपेरपीति । स्वस्य लिपिसङ्केतितशब्दज्ञानाद्यभावेऽपि तज्ज्ञान्यलिखितलिपिदर्शनमात्रेणैडमूकलिखितलिपेरपीत्यर्थः ॥ **इतरत्रापीति** । अमूकपुरुषलिपावपीत्यर्थः ॥ **एडमूकव्यावृत्त्यर्थमिति** । एडमूकलिखितलिपिव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ **किमपि विशेषणमिति** । एडमूकालिखितत्वं लिपिविशेषणमित्यर्थः ॥ **सन्दिग्धासिद्धीति** । पक्षीकृतलिपावप्येडमूकलिखितत्वसन्देहादिति भावः ॥ **अथ मूललेखकेति** । एडमूकलिपिर्यस्य पुरुषस्य लिपिं दृष्ट्वा लिखिता स मूललेखकस्तद्बुद्धिस्थशब्दार्थयोरनुमानेनेत्यर्थः ॥ **तत्सममिति** । तथा च पिपीलिकालिपेः स्मरणसाधनत्वेन प्रत्यक्षान्तर्भावान्न पृथक् प्रामाण्यमिति भावः । ननु स्मृतेरप्रामाण्यात्कथं तत्साधनत्वेन लिपेः प्रामाण्यमित्यत आह ॥ **स्मृतेश्चेति** । प्रामाण्यं नानुवादस्य स्मृतेरपि विहीयत इत्यादाविति शेषः ॥ **चक्षुष इवेति** । चक्षुषा यथेत्यर्थः । करणफलमध्यवर्तिनां सर्वेषामव्यवान्तरव्यापारत्वमेवेति मतमाश्रित्येदमुक्तमित्यवधेयम् । यदाह । यावन्ति त्वान्तरालिकानि तानि सर्वाण्यवान्तरव्यापार इति ॥ **भावसाधन इति** । भावो धात्वर्थस्तं साधयति प्रतिपादयतीति भावसाधनो भावप्रतिपादक इति यावत् । एवं करणसाधन इत्यत्रापि करणप्रतिपादक इत्यर्थोऽवगन्तव्यः ॥ **द्वितीये त्विति** । करणार्थकल्युडन्तस्य त्रिलिङ्गत्वेन विशेष्यनिघ्नत्वाद्विशेष्यस्य च स्त्रीलिङ्गत्वाट्टिड्ढाणेत्यादिना ङीपा भवितव्यमिति भावः । अयं च दोषो नाद्यपक्षे । भावार्थकल्युडन्तस्य नित्यनपुंसकत्वादिति ज्ञातव्यम् ॥ **प्रमाणमिति सामान्येनेति** । यदत्र प्रमाणमिष्टं स वेदादिरिति विधीयत इत्यर्थः । ननु करणसाधनस्य प्रमाणशब्दस्य त्रिलिङ्गत्वात्प्रमाणः प्रमाणीति वा कस्मान्नोद्दिश्यत इत्यत उक्तं सामान्येनेति । तथा च सामान्ये नपुंसकमिति वचनात्प्रमाणमित्येवोद्दिश्यत इति भावः ॥ **वेदादिस्त्वेति** । तथा च नियतलिङ्गस्यैव विधेयस्योद्दिश्यसमानलिङ्गत्वानियमेऽपि विधेयवचनयोर्वेदस्मृतिशब्दयोर्नियतलिङ्गत्वान्नोद्दिश्यसमानलिङ्गताप्राप्तिरिति भावः । प्रकृते तु लिपिरप्रमाणमित्याक्षेपे लिपिमुद्दिश्य प्रामाण्यमेव विधेयमिति नैतत्समाधानावकाश इति भावः ॥ **अन्यथेति** । वेदादिकमुद्दिश्य प्रमाणमिति विधान इत्यर्थः ॥ **दौर्घट्यमिति** । करणे प्रमाणशब्दस्यानियतलिङ्गत्वेन विधेयवाचकस्य तस्योद्देश्यसमानलिङ्गतानियमेन प्रमाणः प्रमाणीति वा प्रयोगप्रसङ्गेन प्रमाणमित्यस्य दौर्घट्यमेवेत्यर्थः ॥ **भाक्तमिति** । सादृश्यपरतयाऽमुख्यमित्यर्थः ॥ **बुद्धिजन्यमेवेति** । ईश्वरबुद्धिजन्यत्वस्य सर्वत्रापि कार्ये

सत्त्वादिति भावः ॥ **ज्ञातकरणजातीयत्वेनेति** । यद्यप्यत्र ज्ञातकरणत्वेनेत्येव वक्तव्यमुचितं तथाऽपि सर्वज्ञज्ञातकरणत्वस्येन्द्रियेऽपि सत्त्वेनास्मदादिज्ञातकरणत्वस्य विवक्षणीयत्वे वेदानामनन्तत्वेनास्माभिर्ज्ञातुमशक्यत्वेन भागासिद्धिः स्यात् । अतस्तत्परिहाराय ज्ञातकरणजातीयत्वेनेत्युक्तमित्यवधेयम् ॥ **चेतनव्यापारविषयस्येति** । बुद्धिरभिसन्धिर्वा तद्विषयस्य तद्घटितस्य हेतोरित्यर्थः ॥ **शाकुनमात्र इति** । वायसदक्षिणगमनादिरूपे चेतनव्यापारघटिते शाकुनमात्र इत्यर्थः ॥ **आगमिकत्वेनेति** । भारतावागमसिद्धत्वादिति भावः ॥ **अस्तेर्भूरित्यस्येति** । अस्तेर्भूरादेशः स्यादार्धधातुक इति सूत्रार्थः । तथा च बभूवेति भवितव्यमिति भावः ॥ **विभक्तिप्रतिरूपकमिति** । चिरायेत्यादिवद्विभक्त्यन्तसदृशमित्यर्थः ॥ **न चैवं विभक्तिरिति** । बहुव्रीहिविवक्षयाऽतिचिरायेति यद्विभक्त्यन्तं पदं तत्प्रतिरूपकं चिरायेत्यादेर्न चैवं प्रकृतेऽस्तेर्भूरित्यस्य नित्यत्वेनासेति विभक्तेः कदाऽप्यनुपपत्तेरिति भावः ॥ **आमन्तेति** । इदमासेत्यादावित्यर्थः । कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटीत्यस्तेरामन्तानुप्रयोगविधानात् । तत्र च विधानसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो नेति वैय्याकरणैरुक्तत्वादिति भावः । न च बुद्धिपूर्वकत्वं न तावद्बुद्धिजन्यत्वरूपमिह सम्भवति । दृष्टान्ततया वक्ष्यमाणोन्मत्तवाक्येऽन्ततो पदावलीबुद्धिपूर्वकत्वस्यापि सम्भवेन साधनवैकल्यप्रसङ्गात् । नापि प्रतिपाद्यार्थबुद्ध्यादिपूर्वकताविरहरूपं तदत्र वक्तुं शक्यम् । उन्मत्तवाक्यस्यापि भ्रमरूपवाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वात् । उक्ततदभिसन्धिपूर्वकत्वाच्च साधनवैकल्यानिस्तारात् । अत आह ॥ **अबुद्धिपूर्वकत्वं चेति** । तथा चोन्मत्तवाक्यस्य प्रतिपाद्यार्थज्ञानपूर्वकत्वेऽपि तत्त्वज्ञानपूर्वकत्वं नास्तीति हेतुसत्त्वान्न साधनवैकल्यमिति भावः । **अत एवेति** । वेदोऽप्रमाणमाप्ताप्रणीतवाक्यत्वादुन्मत्तवाक्यवदिति पूर्वपक्षसमये कथितहेतुरपि सोपाधिकत्वादेवापास्त इत्यर्थः। ननु प्रथमसाध्ये सम्यग्ज्ञानरूपस्मृतिजनके संस्कारे द्वितीयसाध्ये प्रत्यक्षादिप्रमाणे यथार्थज्ञानजनकत्वरूपतृतीयसाध्ये चाबोधके कचटतपादिशब्दे व्यभिचारेण साध्यव्यापकतया कथमस्योपाधित्वमित्यत आह ॥ **अयमभिसन्धिरिति**। तथा च वाद्युक्तसाध्यव्यापकत्वाभावेऽपि पर्यवसितसाध्यव्यापकतयाऽस्योपाधित्वमुपपद्यत एव तस्याप्यभियुक्तैर्दूषणतयोच्यमानत्वादिति भावः । तदुक्तम् । पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः । पर्यवसितं साध्यं पक्षधर्मताबललभ्यम् । यथा शब्दोऽनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवान्मेयत्वादित्यत्र पर्यवसितं यत्साध्यमनित्यत्वं तस्य व्यापकं

कृतकत्वमुपाधिरिति । अन्यत्राप्युक्तम् । वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुद्भाव्यः पर्यवसितं नियामयन्दूषकताबीजसाम्राज्यादिति ॥ **एवं तृतीयेति**। आप्ताप्रणीतवाक्यत्वादित्यत्रापि यथार्थज्ञानाजनकत्वलक्षणाप्रामाण्यरूपस्य साध्यस्यायथार्थज्ञानजनकत्व एव पर्यवसानं वाच्यमित्यर्थः॥ **वक्ष्यमाणत्वेनेति**। साध्यव्यापकवैलोम्यव्याप्तिः स्यात् साधनस्य चेत्यत्रेति शेषः। वेदो नायथार्थो वेदो यथार्थ इत्यनुमानद्वयं तृतीयानुमानसत्प्रतिपक्षरूपमित्यवगन्तव्यम् । भिन्नभिन्नधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधित्वमुक्त्वा मूलमुपलक्षणपरमित्यभिप्रेत्यानुमानत्रयेऽप्येकधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिमाह ॥ **एवं वाक्यत्वेति** ॥ **तद्विपर्ययेण चेति**। वेदो यथार्थो वाक्यत्वे सत्यनाप्ताप्रणीतत्वात्सम्प्रतिपन्नवदिति प्रयोगो ज्ञातव्यः॥ **तमनुसृत्येति**। तत्संवादमविहायेत्यर्थः । प्रमाणमूलत्वादित्यनूद्य प्रमाणसंवादित्वादिति व्याख्यानं न तु हेत्वन्तरमिति ज्ञातव्यम् ॥ **तथाऽपि वेदेतरेति**। अत्र प्रमाणसंवादित्वं नाम प्रमाणविषयाविवक्षापूर्वकत्वं विवक्षितम् । अतो न भ्रान्तप्रतारकवाक्ये व्यभिचार इति ध्येयम् । अप्रामाण्यप्रयोजकतयोक्तस्य प्रमाणविरोधस्य पक्षेऽप्युपपादनायैतदनुमानाविरोधो नोक्तो येनासङ्गतिः किन्तु सार्वज्ञादिप्रतिपादक आगमो न प्रमाणमुक्तयुक्तिविरोधादिति स्वातन्त्र्येणैवानुमानाविरोध आगमाप्रामाण्ये हेतुतयोच्यते तत्प्रामाण्यसाधकानुमानस्य सत्प्रतिपक्षतयेत्यत आह ॥ **स्वतन्त्रेति** ॥ **उतरत्रेति** । सर्वधर्मोपपत्तेश्चेत्यत्रेत्यर्थः । पूर्वं प्रत्यक्षागमविरोध एवाप्रामाण्यप्रयोजको न युक्तिविरोधस्तथा च तद्व्युत्पादनं प्रकृतासङ्गतमित्युक्तमिदानीमुपजीव्यत्वादिना प्रबलप्रत्यक्षादिविरोध एवाप्रामाण्यप्रयोजकतयाऽवश्यं वाच्यस्तथा प्राबल्यं च न पुरुषत्वादियुक्तेरस्तीति वक्तुमाह ॥ **अपि चेत्यादिना** । प्रसङ्गादाह ॥ **उपजीव्यादिविरोधेन चेति** ॥ **इतिशब्द इति** । तथा च वेदस्य प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यादिति योऽर्थः स प्रायो बहुस्थलसम्बन्धीत्यर्थः । इतिशब्दाध्याहाराभावे त्वनन्वय इति ज्ञातव्यम् ॥ **यथा प्राणा वा इति** । अत्र प्राणपदेनानुमानसिद्धानि चक्षुरादीन्यनूद्य तेषामणुत्वं विधीयत इति भावः ॥ **असार्वत्रिकत्वादिति** । तथा च क्वाचिद्वैदिकेऽर्थे केवलयुक्तेः प्रवेशप्राप्त्या ब्रह्मादिवस्तुषु प्रमाणं वेद एवैक इत्युक्तनियमभङ्ग इति भावः ॥ **यत्सिद्धवत्कृत्येति** । यद्वैदिकेऽर्थे युक्तेरप्रवेशेनाबाधकत्वं सिद्धवत्कृत्याभिप्रेततयोक्त्वेति यावत् परिहृता । आगमेनागमस्यैवेत्यत्रेति शेषः । दर्शयितुं प्रत्यक्षागममूला तु युक्तिस्तत्र बलीयसीत्यत्रेति शेषः । आह आदौ

लक्षणस्य सत्तामात्रेण व्यवच्छिन्नप्रतीतिहेतुत्वे काश्यां स्थितेनापि लक्षणेन दाक्षिणात्यस्य व्यवच्छिन्नप्रतीतिप्रसङ्ग इत्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दुरवधारणत्वमेवाह ॥ **न तावदिति** । लक्षणं सर्वं न प्रत्यक्षमित्यर्थः । निर्दोषाक्षोद्भवत्वादेरित्यत्रादिपदेन प्रकृतलक्षणसङ्ग्रहः ॥ **अप्रत्यक्षविशेषणत्वादिति** । अप्रत्यक्षं विशेषणं यस्मिंस्तदप्रत्यक्षविशेषणं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । इन्द्रियस्याप्रत्यक्षत्वेन तद्विशिष्टस्य लक्षणस्य प्रत्यक्षेण प्रतीतिरनुपपन्नेति भावः । एवं प्रकृतलक्षणमपि यद्देशकालयोर्यद्वस्तु यथाऽस्ति तद्देशकालयोस्तथा तद्वस्त्ववगाहित्वे पर्यवसन्नमप्रत्यक्षविशेषणमेवेति ज्ञातव्यम् । ननु साक्षात्कारिप्रमारूपं कार्यं स्वकारणं निर्दोषमक्षमनुमापयिष्यति तदन्यथाऽनुपपत्तिर्वा तज्ज्ञापिकेत्यत आह ॥ **नापीति** ॥ **तदवगम इति** । यद्यपि कार्येण कारणतया लक्षणविशेषणीभूताक्षमेव सिध्यति न तदुद्भवत्वरूपं लक्षणम् । तथाऽपि समानसंवित्संवेद्यत्वात्कारणतयाऽक्षावगमे कार्ये तदुद्भवत्वमप्यवगम्यत एवेत्याशयेनेदमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ **ताभ्यामिति** । लिङ्गानुपपत्तिभ्यामित्यर्थः ॥ **अनुगतरूपासिद्धाविति** । कार्येण लिङ्गेन तदनुपपत्त्या वा कारणीभूताक्षव्यक्तिमात्रं सिध्यति न स्वक्षत्वेनानुगतम् । कार्यं कारणपूर्वकमित्येव हि व्याप्तिर्न त्वनुगतकारणपूर्वकमिति । तदासिद्धौ चाक्षोद्भवत्वादिरूपानुगतलक्षणासिद्धिरित्यर्थः । अक्षव्यक्तिविशेषोद्भवत्वं त्वव्यापकत्वादलक्षणमिति भावः । ननु न किञ्चित्कार्यव्यक्तिरूपेण लिङ्गेन कारणमनुमीयते येनानुगतलक्षणासिद्धिः किन्तु साक्षात्त्वावच्छिन्नं कार्यं प्रतीन्द्रियत्वेनैव कारणतेति तदेव तेनानुमेयमिति शङ्कते ॥ **कार्यस्येति** । तर्हि साक्षात्कारिज्ञानत्वमेव प्रत्यक्षलक्षणमस्तु कृतमनुमितिलक्षणेनेति परिहरति ॥ **तर्हीति** । लक्षणदूषणाय प्रवृत्तस्यान्याभिधानमनुचितमित्याशङ्कते ॥ **नन्विति** । परोदीरितलक्षणे दूषणोद्भावनं स्वरूपेण न प्रयोजनं किन्तु जयहेतुतया । तदिह लक्षणं स्वयमदुष्टमपि स्वप्रणेतुर्दोषमापादयन्मम जयहेतुर्भवेदेवेति परिहरति ॥ **नैवमिति** ॥ **प्रथम भावितयेति** । कार्यैकजात्यवगमस्यैकजातीयकारणावगमं प्रति हेतुत्वादिति भावः ॥ **अवश्याभ्युपेयतयेति** । अन्यथा कथितलक्षणावगमस्यैवासम्भवादिति भावः ॥ **तवैवेदमिति** । इष्टस्यायत्नसंसिद्धौ को विद्वान्यत्नमाचरेदिति न्यायादिति भावः । पुरुषस्य दुष्टत्वेऽपि लक्षणादुष्ट्या तद्बलाल्लक्ष्यादिसिद्ध्युपपत्तिरित्याशङ्क्य लक्षणमपि दुष्टमित्याह ॥ **सर्वेति** । एतदुक्तं भवति । लघावुपाये सम्भवति गुरोरुपायस्योपायत्वमेव नास्ति । उपेयस्यान्यत एव सिद्धेः । उपेयते साध्यमनेनेति ह्युपायः । प्राथमिकदी-

पे निरस्ते तमसि जायमानदीपान्तरस्य तमोनिरासस्साधनत्वाभावादिति । मा नाम भूत् मा भून्नामेति सम्बन्धः ॥ **एतेनेति** । लक्षणस्य दुरवधारणत्वेनेत्यर्थः । एतदेव दर्शयति ॥ **प्रमाणत्वाद्यवगममिति** । आदिपदेन साक्षात्त्वादिपरिग्रहः । लक्ष्यतावच्छेदकं प्रमाणत्वाद्येव तदवगमकं वाच्यमन्यस्यानुपलम्भादित्यभिमानेनेदमुक्तम् । अत एवाह ॥ **अस्तु वेति** । अन्यदपि लक्ष्यतावच्छेदकातिरिक्तमपि । यथा केवलप्रमाणे यथार्थज्ञानत्वम् ॥ **लक्ष्याविनाभूततयेति** । लक्ष्यतावच्छेदकव्याप्यतयेत्यर्थः । सन्निहितप्रतिपत्तिकत्वं प्रथमोपस्थितत्वम् । लक्षणं सकललक्ष्यव्यापकं वक्तव्यमिदं तु न व्यापकमनुप्रमाणेऽभावादित्याशयेन शङ्कते ॥ **न तदवश्यमिति** । अव्यापकत्वे लिङ्गत्वमेव तस्य न स्यादित्यत आह ॥ **लिङ्गत्वस्येति** । अन्यथा धूमादेरलिङ्गत्वप्रसङ्ग इति भावः ॥ **यत्रेति** । अनुप्रमाण इत्यर्थः ॥ **प्रामाण्याद्यवगम इति** । अत्र सर्वत्र प्रामाण्यं लक्ष्यतावच्छेदकभूतं लक्षणातिरिक्तं किञ्चिद्गोत्वादिवदखण्डमेवाभिप्रेतमित्यवगन्तव्यम् । क्वचिल्लक्ष्यभागेऽनुप्रमाणे यथार्थज्ञानत्वरूपलिङ्गाख्यप्रमाणाभावेन तत्र याथार्थ्यरूपलक्षणानवगमेऽपि केवलप्रमाणे तेन लिङ्गेन ज्ञातं तल्लक्षणं भविष्यति । लक्षणस्य हि स्वरूपसतः सर्वलक्ष्यव्याप्तिर्वक्तव्या न तु तज्ज्ञानस्यापि सर्वत्र लक्ष्येऽवश्यम्भावनियम इत्याशयेन शङ्कते ॥ **यदा चेति** । क्वचिल्लक्ष्यजातयि एवानवधारणीयतयेत्यन्वयः ॥ **किमपराद्धमिति** । सार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वाभावस्योभयत्राविशेषादिति भावः ॥ **तत्र लिङ्गान्तरादिति** । अनुप्रमाणे यथार्थज्ञानसाधनत्वादिरूपलिङ्गान्तराद्याथार्थ्यं प्रत्येतव्यम् । ततश्च लिङ्गद्वयेन सर्वत्र ज्ञातं तत्सार्वत्रिकव्यवहारोपयोगि भविष्यतीति भावः ॥ **ते एवेति** । यथार्थज्ञानत्वतत्साधनत्वे इत्यर्थः । लक्ष्ये लक्ष्यतावच्छेदके प्रमाणत्वादावित्यर्थः । एवमग्रेऽपि लक्ष्यपदं लक्ष्यतावच्छेदकधर्मपरम् ॥ **अत एवेति** । लक्षणस्य ज्ञातुमशक्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ **कल्पनेति** । लक्षणानुमापकत्वेनावश्यकप्रमाणत्वाद्यखण्डधर्मस्यैव तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वोपपत्तावनेकविशेषणविशिष्टस्य याथार्थ्यादेस्तन्निमित्तताकल्पने गौरवमिति भावः ॥ छ ॥ सजातीयेत्यादिविशेषणप्रयोजनं वक्तुं तटस्थमुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **सास्नादिमत्त्वं तदेति** । तस्यापि धर्मिस्वरूपत्वादिति भावः । यदर्थमिदमुक्तं तदाह ॥ **अत एवेति** । अश्वघटादिरूपप्रतियोगिविशेषघटितव्यावृत्त्यवगमाय लक्षणस्यापेक्षितत्वादेवेत्यर्थः ॥ **प्रतिपादक-**

स्येति । बोधकस्य पुरुषस्येत्यर्थः । प्रतिपाद्यस्य बोध्यस्य पुरुषस्य ॥ **लक्षणवाक्यार्थ एवेति** । लक्षणवाक्ये च न सजातीयेत्यादिपदानि सन्तीति भावः ॥ **तत्रान्वर्थसंज्ञाज्ञापनमिति** । विषयान्प्रति स्थितमक्षं प्रत्यक्षमित्यन्वर्थसंज्ञाज्ञापनमित्यर्थः । ननु निर्दोषाक्षोद्भवत्वेन कथमिदं ज्ञाप्यत इति चेत् । निर्दोषाक्षोद्भवत्वस्य निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षोद्भवत्वे पर्यवसानस्य वक्ष्यमाणत्वेन तेनोक्तान्वर्थसंज्ञाज्ञापनमित्याशयात् ॥ **एवमन्यत्रेति** । एवं प्रकृतलक्षणेऽप्यदुष्टकरणजन्यत्वादिना ज्ञाने याथार्थ्यं निश्चित्य तेन प्रमाणं लक्ष्यते प्रकृष्टं मानं प्रमाणमित्यन्वर्थसंज्ञाज्ञापनाय । यथावस्थितज्ञेयविषयीकारित्वरूपप्रकर्षस्यानेन ज्ञापनादिति द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ **अवधीर्यतामिति** । धृङ्नादर इत्यस्येदं रूपम् । तथा च प्रयोजनस्यानादर एव क्रियतामित्यर्थः ॥ **प्रमेयाधिक्येति** । अन्वर्थसंज्ञादिरूपप्रमेयाधिक्यलाभ इत्यर्थः । चतुर्णां पक्षाणामेकत्रासम्भवादेकस्वीकारे कः पक्षोऽभिमत इति पृच्छति ॥ **नन्विति** ॥ **यथार्थमिति** । लक्षणभेदेनावस्थाभेदेन चेत्याशयः । एतदेव दर्शयति ॥ **तथा हीत्यादिना** । अवस्थाभेदमप्यग्रे दर्शयिष्यति ॥ **लक्ष्यातिरिक्तमित्यादि** । अत्र लक्ष्यातिरिक्तत्वं लक्ष्यवाचकशब्दार्थान्तर्भूतत्वाभावरूपं तदनतिरिक्तत्वं च लक्ष्यवाचकशब्दान्तर्भूतत्वरूपं विवक्षितमित्यवगन्तव्यम् ॥ **लक्ष्यस्वरूपप्रतिपत्तीति** । लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टलक्ष्यस्वरूपप्रतीतिकारणमित्यर्थः । अनेन द्वितीयपक्ष उपपादित इति ध्येयम् । तथा चातिरिक्तं लक्षणमुक्तलक्ष्यप्रतीतिं जनयत्कदाचिद्व्यवच्छेदानुमितिं कदाचिद्व्यवहारानुमितिं च करोतीत्यर्थः । अनेनातिरिक्तलक्षणे चरमपक्षातिरिक्तं पक्षत्रयमुपपादितं चरमपक्षस्य तु तत्र नावकाशः । गन्धादेः पृथिव्यादिशब्दार्थान्तर्गत्यभावेन तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वासम्भवादित्याशयः ॥ **द्वितीयं त्विति** । अत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तावधारणस्य वाच्यताग्रहोपयोगित्वेन प्रथममावश्यकत्वद्योतनाय भवादित्युक्तम् । तथा चानतिरिक्तलक्षणेऽभिहिते प्रथमं प्रवृत्तिनिमित्तावधारणं भवति पश्चात्तेन वाच्यताग्रहो भवतीत्याशयः । अनेनानतिरिक्तलक्षणेऽन्त्योपान्त्यपक्षावेवोपपादिताविति ज्ञातव्यम् ॥ **व्यवहारमात्रेति** । मात्रपदेनाद्यपक्षद्वयस्य तत्र व्यावर्तितत्वात् । यस्य हि सजातीयं जलादिद्रव्यं विजातीयं गुणकर्मादिकं सर्वं पृथिव्येवेति बुद्धिस्तं प्रति तद्व्यवच्छिन्नलक्ष्यप्रतीतिजन्यं लक्षणं वाच्यम् । अन्यथाऽनाकाङ्क्षिताभिधानत्वेनासङ्गतिप्रसङ्गात् । तादृशं च गन्धवत्त्वादिकमेव न पृथिवीत्वम् । तस्यातिप्रसक्ततया परेण ज्ञातत्वात् । अतो नाद्यपक्षस्यात्रावकाशो नापि द्वितीयस्य । पृथि-

वीत्वरूपलक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टलक्ष्यप्रतीतये पृथिवीत्वस्यैवाभिधाने आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । अतश्चरमपक्षद्वयस्यैवात्रावकाश इति तदेवोपपादितम् । यद्यपि जगज्जन्मादिहेतुत्वरूपब्रह्मस्वरूपलक्षणस्यापि सजातीयजीवादिव्यावर्तकत्वं जन्माधिकरणे प्रतिपादितं तथाऽपि तत्र ब्रह्मशब्दार्थान्तर्गतलक्षणं ब्रह्म जगत्कारणमिति सहप्रयोगात् । पृथिवीत्वादिकं तु पृथिव्यादिशब्दार्थान्तर्गतमेव । अत एतादृशस्वरूपलक्षणे उक्तरीत्या व्यवच्छेदकता नास्तीति न कोऽपि विरोध इति । पृथिवी इतरभिन्ना पृथिवीत्वादित्यादिप्रयोगास्तु नास्मत्सम्मता इत्याशयः । ननु पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पृथिव्यां सिद्धं न वा । आद्ये तत्र तच्छब्दवाच्यतासाधने सिद्धसाध्यता द्वितीये पृथिवीति पक्षीकरणमनुपपन्नमित्यत आह ॥ **तत्र सिद्धांशेनेति** । विवादाध्यासितेति वेयमिति वा पक्षीकरणमित्यर्थः ॥ **असिद्धेनेति** । पृथिवीशब्दवाच्यत्वरूपेणेत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । पशुत्वादिधर्माणामपि गव्यगोव्यावर्तकत्वप्रसङ्गादेवेत्यर्थः ॥ **प्राङ्निर्ज्ञातेष्विति** । वैद्यकादौ रोगादिलक्षणवद्व्याकरणादौ शब्दादिलक्षणवच्चेत्यर्थः । क्वचिन्मानान्तरेण ज्ञातो धर्मो लक्षणतयोपदिश्यत इति भावः । लक्षणमपेक्षत इति योऽसावधिक्रियत इति योजना । यथायथं प्रत्यक्षादिना तदवधारणादित्येतदूपपादयितुं पुनः पृच्छति ॥ **किमवगतमिति** । लिङ्गादिभावेनेत्यत्रादिपदेनार्थापत्त्युपमानादेर्ग्रहणम् । अविनाभावादेरित्यत्रादिपदेनानुपपत्तिसादृश्यादेर्ग्रहणम् ॥ **प्रतिज्ञामात्रादेवेति** । सास्नादिमत्त्वं गोर्लक्षणं भवितुमर्हतीति प्रतिज्ञामात्रादेव लक्षणस्वरूपसाध्यसिद्धावतिव्याप्त्यादिदोषशून्यत्वादिति हेत्वभिधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः । आदिपदेन व्याप्त्याद्यभिमानग्रहणम् । तादृशं शास्त्रान्तरमेव नास्तीत्यत आह ॥ **अस्ति हीति** । नामानुशासनमभिधानग्रन्थो लिङ्गानुशासनं वाररुचादि । ननु लक्षणस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वे तदभिधानवैयर्थ्यमुक्तमेवेत्यत आह ॥ **न च यथार्थमिति** । व्यवहारनिदानत्वादिनेत्यत्रादिपदेनेतरपक्षत्रयपरिग्रहः । पूर्वं लक्षणभेदेनोक्तं पक्षचतुष्टयमवस्थाभेदेन तत्रोपपादयितुमाह ॥ **तथा हीति** । यद्यपीदमुपपादनं तत्रैव कर्तव्यं तथाऽपि लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यं न केवलं लक्षणं किन्तु व्यवहारनिदानत्वादिनैवेति प्रमेयाज्ञाने तदुपपादनस्यावसरो नेत्यत्रैव तत्कृतमिति ज्ञेयम् । तत्र तावदतिरिक्तलक्षणे व्यवहारनिदानत्वमुपपादयति ॥ **अयं गौरिति** । उपदेशादेरित्यत्रादिपदेन शृङ्गग्रहणादिना प्रदर्शनादिसङ्ग्रहः । किमिदं त्वदभिधानमाप्तोपदेशतया लक्षणं बोधयत्युत लिङ्गादिभावेनेति पृष्टस्य परिहारमाह ॥ **इदं चेत्यादिना** ॥ **प्रयो-**

गान्तरवदिति । कथायां प्रतिवादिनं प्रति क्रियमाणानुमानप्रयोगवदित्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तावधारणार्थं लक्षणप्रणनयनमित्येतदनतिरिक्तलक्षणे उपपादयति ॥ **यद्वेति** । अत्र प्रतियोगीतरवदित्युक्तसमाधानासम्भवादाह ॥ **तत्र यस्येति** । इदमुपलक्षणम् । इतरव्यक्तिषु स्वतन्त्रव्यवहारार्थत्वमपि प्रागुक्तत्वाद् ग्राह्यम् । प्रथमद्वितीयपक्षावतिरिक्तलक्षणे उपपादयति ॥ **अथवेति** । गोस्वरूपावधारणमुखेनेत्यनेन द्वितीयपक्षोपपादनम् । विप्रतिपन्ना गौर्भवितुमर्हति सास्नादिमत्त्वादिति प्रयोगसूचनात् । अस्यावधारणस्य व्यवच्छेदानुमित्युपयोगं दर्शयितुमवधारणमुखेनेत्युक्तम् ॥ **पूर्ववदिति** । प्रयोगान्तरवदित्यादिनोक्तवदित्यर्थः । लक्षणवाक्यं परार्थानुमानप्रयोगवद्व्यवहारानुमित्युपयोगीत्युक्तं तदाक्षिपति ॥ **नन्वत्रेति** । व्यवहारमात्रविषयत्वं त्वया न साध्यते गोत्वेनेति विशेषणवैयर्थ्यप्रसङ्गात्किन्तु व्यवहारविशेषविषयत्वम् । स च व्यवहारविशेषः पक्ष एवेति प्रथमकल्पार्थमभिप्रेत्य दूषयति ॥ **आद्य इति** ॥ **तदा कथमिति** । अप्रसिद्धविशेषणत्वेन पक्षाभावसत्त्वादिति भावः । सर्वप्रमाणामनधिगतगन्तृस्वभावत्वादन्यतो व्यवहारस्यानवगतावपि व्यतिरेक्यनुमानरूपलक्षणवाक्यादेव तदधिगतिः किन्न स्यादित्यत आह ॥ **न हीति** । अविदितोऽग्निर्येन सोऽविदिताग्निः । प्रमाणानामनधिगतज्ञापकत्वेऽप्यनुमानस्य सामान्यतोऽन्यत्र प्रसिद्धज्ञापकत्वमेव । अन्यथा व्याप्तिग्रहाद्यसम्भवादिति भावः । सास्नादिमत्त्वेन गोशब्दाभिधेयत्वसाधने किं गोशब्दस्य सास्नादिमद्भिन्नेऽप्रयोगमात्रं मूलमुत सास्नादिमति सर्वत्र प्रयोगोऽपि वेति विकल्पं मनसि निधायाद्येऽतिप्रसङ्गमाह ॥ **तत्र चेति** । तमेवाह ॥ **तत एवेति** । सास्नादिमत्त्वादेवेत्यर्थः । अनुमाने मूलस्यान्यत्राप्रयोगमात्रस्याविशेषादिति भावः । नन्वर्थवत्तया प्रसिद्धत्वे सत्यन्यत्राप्रयोगो मूलमतो नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते ॥ **ते सामान्यत इति** । ननु सदर्थकत्वे सत्यन्यत्राप्रयोगो मूलमतो नोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशङ्कते ॥ **तेऽपीति** । सास्नादिमति सर्वत्र प्रयोगोऽपि मूलं स्वस्तिमतीत्यादिशब्देषु तदभावान्नोक्तदोष इति द्वितीयमाशङ्कते ॥ **अथ सत्यपीति** । गोशब्देन गोर्भावः सास्नादिमत्त्वं ग्राह्यम् । तस्यैव प्रकृतत्वात् । तथा च तदन्यत्र स्वस्तिमदन्यगोव्यक्तिषु सास्नादिमत्त्वे सत्यपि तत्प्रयोगात्स्वस्तिमत्यादिगोशब्दाप्रयोगादित्यर्थः ॥ **व्यवहारान्तरवदिति** । शब्दान्तरवदित्यर्थः । तथा च यथा वृद्धव्यवहारेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटादिशब्दे सङ्गत्यधिगतिस्तथा गोशब्देऽपि तत एव सङ्गत्यधिगतेर्व्यर्थं लक्षणमित्यर्थः ॥ **कथञ्चिदेव तदिति** । अप्रसिद्ध-

विशेषणत्वमित्यर्थः । तत्रापि सामान्यतः साध्यप्रसिद्धेर्वक्तुं शक्यत्वादित्याशयेनोक्तं कथञ्चिदिति ॥ **तेन तद्व्याप्तेरिति** । तथा च सास्नादिमत्त्वेन गोशब्दवाच्यतानुमाने तदन्यत्राप्रयोगादिकं न मूलं येनोक्तदोषः किन्तु व्याप्तिज्ञानमेव । तच्च सास्नादिमत्त्वे गोशब्दवाच्यतयाऽस्ति न स्वस्तिमतीत्यादिशब्दवाच्यतयाऽतो नातिप्रसङ्गः । व्याप्तिज्ञानार्थमेव च लक्षणवाक्यमुपयुज्यत इति भावः ॥ **बाधस्येति** । स्वस्तिमतीत्यादिशब्दवाच्यत्वरूपसाध्याभावस्येत्यर्थः । ननु येनानाप्तोपदेशेन सास्नादिमत्त्वे स्वस्तिमतीत्यादिशब्दवाच्यताव्याप्तिर्गृहीता तादृशं बोध्यं प्रति बोधकेन तच्छब्दवाच्यत्वं सास्नादिमत्त्वेन कुतो न बोधनीयम् । प्रयोगभावाभावयोस्तेनाज्ञातत्वेन बाधनिर्णयाभावादित्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **एवं पक्षान्तरेऽपीति** । यद्वाऽथवेत्युक्तपक्षान्तरेऽपीत्यर्थः । विवादास्पदं पृथिवीत्वेन व्यवहर्तव्यं पृथिवीवत्त्वादित्यत्रोक्तरीत्यैव समाधानसम्भवाद्गौरितरेभ्यो भिद्यते सास्नादिमत्त्वादित्यत्रापीतरभेदस्य पूर्वमवगमेऽनुमानं व्यर्थमनवगमेऽप्रसिद्धविशेषणतेति शङ्काया उपदेशादिना व्यक्तिविशेषे इतरभेदनिश्चये तद्दृष्टान्तेनान्यत्रेतरभेदसाधनं सुलभमिति परिहारसम्भवादिति भावः ॥ **विषयप्रयोजनेति** । एतच्छास्त्रमुख्यविषयो हि भगवान्प्रयोजनं मोक्षो नामालिङ्गानुशासनव्याकरणादिषु नामादिकमेव विषयस्तत्परिज्ञानेन शुद्धव्यवहारो वा स्वर्गो वा प्रयोजनमिति विषयप्रयोजनभेदादित्यर्थः ॥ **अन्यदपीति** । प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन शब्दसाधनादिकमपीत्यर्थः ॥ **सन्दिग्धतासद्भावेऽपीति** । भावशब्दस्य स्वरूपसत्त्वसत्तासामान्याद्यर्थत्वेऽधिकरणशब्दस्य पतनप्रतिबन्धकत्वसमवायित्वाद्यर्थकत्वे एवमन्यस्मिन्नपि बहौ पदार्थे सन्दिग्धतादिसद्भावेऽपीत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अस्मदीयलक्षणाभिधानस्योक्तरीत्या सार्थक्यानङ्गीकार इत्यर्थः ॥ **कुलीरस्येवेति** । कर्कटकस्य स्वापत्ययुक्त्या स्वापत्ययोगेन तदुत्पत्त्या हननवत्स्वोत्प्रेक्षितत्वेन स्वापत्यरूपया युक्त्या स्वोक्तस्य बाधः स्यादित्यर्थः । तथा च स्वव्याघात इति भावः ॥ **स्मृतिरूप इति** । स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः । असन्निहितविषयक इति यावत् । एतावत्येवोक्ते स्मृतावतिव्याप्तिरतः परत्रेत्युक्तम् । पारमार्थिके शुक्त्यादावधिष्ठान इत्यर्थः । मिथ्याप्रत्यय आरोपाधिष्ठानारोपणे मिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानृतमुपस्थापयति । तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न तु वस्तुसत्तेति दृष्टग्रहणम् । वर्तमानं दृष्टदर्शनं नारोपोपयोगीति पूर्वेत्युक्तम् । तच्च पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयाऽनिर्वाच्यमित्यनृतम् । तदनेन सत्यानृतमिथुनमुक्तम् । पूर्वदृष्टस्य

परत्रावभास इत्येवोक्ते प्रत्यभिज्ञारूपे समीचीनप्रत्ययेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि पूर्वं कस्मिंश्चिद्देशे काले वा दृष्टस्य परत्र देशान्तरादाववभासरूपत्वादत: स्मृतिरूपपदम् । असन्निहितविषयत्वं च स्मृतिरूपत्वं प्रत्यभिज्ञानं च सन्निहितविषयमतो नातिव्याप्तिः । ननु पूर्वदृष्टमारोपणीयमनृतमित्युक्तं कथं तत्पदाङ्कितलक्षणस्य प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः । उच्यते । स्मृतिरूपपदाभिधास्यमानासन्निधानसिद्धवत्कारेण तदभिधानं न तु पूर्वदृष्टपदसामर्थ्येनेत्यदोषः । अनेनासन्निहितस्य परत्र प्रतीतिरध्यास इत्येव लक्षणम् । असन्निधानं चारोप्यस्याधिष्ठाने परमार्थतोऽसत्त्वं न देशान्तरसत्त्वादीति नापराद्धम् । पूर्वदृष्टपदं तु पूर्वदृष्टमिव तत्त्वतस्तु न पूर्वदृष्टमिति तस्यानृतत्वोपपादनार्थमेवेत्युक्तं भवति । नन्वेवं स्मृतावतिव्याप्तिवारणार्थं परत्रेति विशेषणमित्ययुक्तम् । विवक्षितस्यासन्निधानस्य तत्राभावादिति चेत् । सत्यम् । यथाश्रुताभिप्रायेणैव तदभिधानम् । असत्त्वरूपासन्निधानविवक्षायां तु परत्रेति विशेषणं नापेक्षितमेव । तथा चासन्निहितस्यावभास इत्येव लक्षणं तदा विवक्षितम् । यथाऽऽह कल्पतरुकारः । अथवा सन्निधानेन सत्ख्यातिरिह वारिता । अवभासादसत्ख्यातिर्नृशृङ्गे तददर्शनादिति । इत्यादीनित्यत्रादिपदेन भ्रमोपादानत्वादिरूपाविद्यादिलक्षणसङ्ग्रहः ॥ **पराजयहेतुत्वादिति** । तथा चानर्थकं नाम निग्रहस्थानं त्वदीयानामपि स्यादिति भावः । ननु नास्माकं दुष्टोपादानेऽपि पराजयः । अस्माभिस्तादृशानामेव व्यवहारनिर्वाहकत्वाभ्युपगमादिति शङ्कते ॥ **दोषेति** ॥ **एवं वदतेति** । उक्तानुपपत्तिदृष्टमपि लक्षणं व्यावहारिकमिति वदतेत्यर्थः ॥ **न ह्ययमिति** । उक्तानुपपत्तिप्रत्यय इत्यर्थः ॥ **नापि बाध इति** । उक्तानुपपत्तिप्रत्ययेन लक्षणानां दुष्टत्वप्रत्यय एव भवति न त्रैकालिकनिषेधरूपो बाध इत्यर्थः ॥ **न चास्येति** । निष्प्रयोजने काकस्याष्टौ दन्ता इत्यादिवाक्येऽस्मन्मते मिथ्यात्वाभावेन दृष्टान्ताभावादिति भावः । नन्वेवमतिव्याप्त्यादिदोषोऽपि लक्षणापारमार्थिकतासाधको न स्यादित्यत आह ॥ **एतेनेति** । तथात्वेऽध्यासादिलक्षणेऽतिव्याप्त्यादिदोषपरिहारोऽपि भवता न कार्यः स्याद्व्याहाराविरोधित्वादिष्टसाधनत्वाच्चेत्युक्तदूषणेनेत्यर्थः । तथा चेष्टापत्तिरिति भावः । तर्ह्यतिव्याप्त्यादिना किं कृत्यमित्यत आह ॥ **अलक्षणतेति** । अतिव्याप्त्यादियुतं पशुत्वादिकं नापारमार्थिकमिति ज्ञायते किन्त्वलक्षणमेवेति भावः ॥ **सपक्षाप्रवेश इति** । मिथ्याभूतेऽध्यासमात्रेऽनुपपद्यमानलक्षणत्वं नास्तीत्यङ्गीकारे हेतोः सपक्षाप्रवेशित्वेनासाधारण्यं स्यादिति भावः । ननु वैतण्डि-

केन मया न लक्षणाद्यभिधानं समर्थनीयं यत्तु सूत्रकारादिभिरुक्तं तत्पररीतिमाश्रित्यैवातो न मम स्वव्याघात इत्यत आह ॥ **आस्तां विस्तर इति** । कथायामेवं परिहारस्य कथञ्चित्सम्भावितत्वेऽपि स्वस्य शिष्यस्य वा मोक्षोपयुक्तस्येतरव्यावृत्ततत्त्वावधारणस्यावश्यमपेक्षितत्वेन तदुपयुक्तं लक्षणं स्वरीत्यैवानुपपत्तिपरिहारेण सम्यग् व्यक्तम् । न हि दुष्टा पररीतिः स्वात्मतत्त्वज्ञानाय प्रभवति । अतिप्रसङ्गादिति भावः ॥ छ ॥ ननु धर्मिप्राधान्येनैव कुतो लक्षणं नाभिहितमित्याशङ्क्य धर्मप्राधान्येन तदभिधाने प्रयोजनमाह ॥ **यद्यपीत्यादिना** ॥ **पृथङ् निरूप्यमपीति** । यथा सास्नादिमत्त्वं विहाय कदाचिच्छब्दादिना गोत्वेनापि गौः प्रतीयते तथा याथार्थ्यं विहाय मानत्वेन रूपेण मानं कदाचित्प्रतीयते । न च तथा प्रतीयतेऽतो न लक्ष्यमेतल्लक्षणातिरिक्तमिति भावः ॥ **तन्मा शङ्कीति** । यत्र लक्ष्यातिरिक्तं लक्षणं तत्र न धर्मप्राधान्येन तदुक्तिः सम्भवति । न हि गोत्वं सास्नादिमत्त्वमिति शक्यते वक्तुम् । तयोर्धर्मयोर्भिन्नत्वेन सामानाधिकरण्यव्यपदेशायोगात् । प्रकृतनिमित्तरूपस्वरूपलक्षण एव तु धर्मप्राधान्येनोक्तिर्नानुपपन्ना । तत्र लक्ष्यतावच्छेदकलक्षणयोरभेदेनोक्तशङ्कानवकाशादिति भावः ॥ **निवेशयितुमिति** । व्यवहर्तुमित्यर्थः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **अव्याप्त्यसम्भवाविति** ॥ **व्यापकतेति** । इतरभेदादिरूपसाध्यनिरूपितेति शेषः ॥ **व्यापकता त्विति** । व्याप्तित्वं त्वित्यर्थः । तच्च पक्षीकृतमपेक्ष्यैव दृष्टान्तीकृते तु वृत्तिमात्रं विवक्षितमिति ध्येयम् । पक्षीकृतव्यापकतालक्षणरूपहेतोरपेक्षितेत्येतदुपपादयति ॥ **उपायत्वेनेति** । हेतुत्वेनोपन्यस्तस्य पक्षधर्मत्वाभावे तदुपेयस्य तत्साध्यस्यापि पक्षीयत्वं न सिध्यतीत्यर्थः । दृष्टान्तीकृतवृत्तितापेक्षितेत्येतदुपपादयति ॥ **उभयधर्मेति** । यद्यपि व्याप्तिः साधनस्यैव धर्मो न साध्यस्य तथाऽपि साधनाश्रितायास्तस्याः साध्यनिरूपितत्वेनोभयधर्मत्वव्यपदेश औपचारिक इति ध्येयम् ॥ **तदानीमिति** । तदानीं लिलक्षयिषितं च यावत्सु शबलत्वं वर्तते तावद्दृष्टान्तीकृतं चेति भावः । नन्वेवमपि लिलक्षयिषितमात्रव्याप्तित्वरहितमपि लक्ष्यासाधारणधर्मभूतं लक्षणं स्यादित्यत आह ॥**तच्चेति** । तदानीं लिलक्षयिषितमात्रव्याप्तित्वं च लक्ष्यस्य धर्म इति लक्षणलक्षणान्तर्गतेन पदद्वयेनोक्तमेवेत्यर्थः । यावत्स्वेकः शब्दो निवेशयितुमिष्ट इति लक्ष्यशब्दार्थस्योक्तत्वेन लक्ष्यशब्देन तदानीं लिलक्षयिषितस्य षष्ठ्युत्तरधर्मपदेन च तन्मात्रव्याप्तित्वस्य लाभेन न लक्षणलक्षणस्योक्तधर्मेऽतिव्याप्तिशङ्केति भावः । नन्वेवमव्या-

पकस्यालक्षणविशेषत्वोक्तिर्ग्रन्थान्तरस्था कथमित्यत आह ॥ **अव्यापकत्वस्येति** । एतेन यो धर्मो लक्ष्ये वर्तत इत्येतावतैवोक्तरीत्याऽव्याप्तलक्षणस्य व्यावर्तितत्वाद्व्याप्त्येत्यस्य पद्धत्युक्तलक्षणलक्षणान्तर्गतस्य वैयर्थ्यमिति निरस्तम् । तत्रत्यलक्ष्यपदस्य सर्वलिलक्षयिषितपरत्वात् ॥ **यद्वाऽन्यच्चेति** । लक्षणत्वेनोक्ताव्याप्तधर्माश्रयाल्लक्ष्यादन्यत्र लक्ष्ये व्यावृत्त्यादिज्ञापकमन्यल्लक्षणं नास्तीति निश्चयो यदा तदैवाव्याप्तधर्मस्य सार्वत्रिकव्यावृत्त्याद्यसाधकत्वेन दुष्टत्वोक्तिरित्यर्थः । अन्यत्र लक्ष्ये लक्षणान्तरसद्भावनिश्चये त्वाह ॥ **वस्तुतस्त्विति** ॥ **एकमिवेति** । सर्वलक्ष्यसाधारणैकलक्षणमिवेत्यर्थः ॥ **अनेकमपीति** । कतिपयलक्ष्यमात्रवृत्त्यनेकमपीत्यर्थः । अत्रैकमिवेति दृष्टान्तकथनं स्वाश्रये व्यावृत्त्यादिकारिणोऽप्यनेकस्यालक्षणत्वे एकस्यापि तदापद्येतेत्यनिष्टं सूचयितुमिति ज्ञातव्यम् । अव्याप्तधर्मस्यापि लक्षणत्वेऽभियुक्तसम्मतिमाह ॥ **अत एवेति** । अव्याप्तस्यापि लक्षणत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अन्यार्थमिति** । द्रव्यस्यैवायमसाधारणो धर्मः समवायिकारणत्ववद्गुणवच्चेति प्रतिपादनार्थं वायुमनसोरप्रत्यक्षत्वेन द्रव्यत्वविप्रतिपत्तौ क्रियावत्त्वेन तत्र द्रव्यत्वसाधनार्थं च न तु लक्षणतयेति किरणावलीकारेण व्याख्यातत्वादित्याशयः ॥ **अपाकृतत्वादिति** । उच्यत इत्यादिनेति शेषः । तददर्शनादित्यसहमान आह ॥ **नन्वत्रेति** ॥ **अनध्यवसितत्वादिति** । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वेनासाधारण्यादिति भावः ॥ **कैश्चिदिति** । एकत्रानुकूलतर्कावतारे साधकतासम्भवादिति तेषामाशयः ॥ **येषामिति** । तर्कानवतारदशायां हेतुः किं सर्वसाध्यवद्व्यावृत्त्या साध्याभावस्य साधक उत सर्वसाध्याभाववद्व्यावृत्त्या साध्यस्येति संशयाधायकतया दोष इत्यर्थः । नन्वेवममूर्तद्रव्यविशेषरूपं गगनमेव यदा लिलक्षयिषितं तदाऽभिधीयमानममूर्तद्रव्यलक्षणं शब्दवत्त्वं गगनस्यामूर्तद्रव्यत्वसाधने प्रयुज्यमानमसाधारणं स्यादेव । तत्र गगनस्यैकत्वेनोक्तरीत्या सपक्षासम्भवादिति चेन्न । एकव्यक्तिस्थले उपदेशादिनैव व्युत्पत्त्यादिसम्भवे लक्षणाभिधानस्य तदर्थकस्य तत्रानपेक्षितत्वात् । तदिदमाह ॥ **इत्यलमिति** । ननु ल्युट् भावे करणाधिकरणयोश्चेति स्मरणाद्भावकरणयोरिवाधिकरणेऽपि प्रमाणशब्दस्य सामर्थ्यावगमादधिकरणमपि प्रमाणं स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ **यद्यपीत्यादिना** ॥ **अभिधानाभावादिति** । प्रयोगाभावादित्यर्थः ॥ **कृत्तद्धितेति** । प्रमाणशब्दश्च कृदन्त इति भावः ॥ **कर्तृकर्मणोरिति** । कटे शेते स्थाल्यां पचतीत्यादौ दर्शनात् । प्रकृते च क्रियाश्रयाणां विप्राणां न स्वाश्रितत्वमात्माश्रयत्व-

प्रसङ्गादिति भावः ॥ **सिद्धान्तेति** । केवलानुशब्दयोरुपपदत्वाभ्युपगमविरोध इत्यर्थः ॥ **अन्याय्यत्वादिति** । सर्वस्यापि लिलक्षयि- षितत्वादिति भावः । ननु तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरिति न युक्तम् । तथा सति ज्ञानवच्छब्दस्यापि केवलत्वप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **एतच्चेति** । ज्ञानार्थे ज्ञेयतामुख्या शब्दार्थे तदनन्तरमित्यत्रेति शेषः । तत्र हि न ज्ञानसमकक्षतया याथार्थ्यं शब्दे मुख्यं किन्तु करणत्रयापेक्षया ज्ञान एव मुख्यं करणेष्वपि निर्धारणायां शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोस्त्वमुख्यम् । तदेते परममुख्यमुख्ये एकीकृत्य तन्मुख्यं ज्ञानशब्दयोरित्युक्तमिति स्फुटीक- रिष्यत इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । उक्ताव्याप्तिपरिहारोऽप्यनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यत इत्यत्र वक्ष्यत इत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **यथार्था इति** । यथाशब्दस्यार्था इत्यर्थः ॥ **यथाऽसादृश्य इति** । असादृश्येऽर्थे यथाशब्दः सुपा नित्यं समस्यत इति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु यथाशक्ती- त्यादि । सादृश्ये तु यथा हरिस्तथा हर इत्येव न तु समासः ॥ **विशेषणादिति** । सादृश्यभिन्नतया यथाशब्दार्थविशेषणादित्यर्थः । अन्यथा यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धत्वादिदं सूत्रं व्यर्थमेव स्यादिति भावः । यथाऽऽह वामनः । यथार्थे यदव्ययमिति पूर्वेणैव सिद्धमिदं वचनं सादृश्यप्रतिषेधार्थमिति । विशेषणादित्यनन्तरं प्रकृते चाव्ययीभावसमासस्यैव विवक्षितत्वादिति वाक्यशेषः । असामर्थ्यादीत्यत्रादिपदेन सङ्ख्या- पूर्वकत्वाभावपरिग्रहः । तथा च प्रकृतवाक्यार्थासम्भवरूपासामर्थ्येन तत्पुरुषकर्मधारयबहुव्रीहीणां प्रतिहतिः । सङ्ख्यापूर्वकत्वाभावेन द्विगोर- पीत्यर्थः । केचित्तु यथाशब्दस्य सादृश्यार्थत्वेऽपि किमव्ययीभावसमासोऽभिप्रेत उतान्यः । नाद्य इत्याह ॥ **यथा सादृश्य इति** । द्वितीयं प्रत्याह ॥ **समासान्तरस्येति** । तदा ह्यर्थसादृश्यमित्यर्थः स्यात्तथा चास्यादिक्रियासापेक्षस्य यथाशब्दस्यार्थशब्देन सामर्थ्यान्न समासः सम्भवतीत्यर्थः । आदिपदेन समासान्तरेऽर्थशब्दस्यैवोपसर्जनत्वप्राप्त्या पूर्वनिपाताप्रसङ्गसङ्ग्रह इत्याहुः ॥ **अत एवेति** । सादृश्यार्थत्वो- क्तरीत्याऽसम्भवादेवेत्यर्थः । सम्भावितमेव प्रश्नार्हमिति भावः ॥ **वाक्यशेषाभावेनेति** । यदि हि यथार्थमिति वाक्यशेषभूतमन्यत्पदं स्यात्तदा तदर्थनिष्ठयोग्यताया वा तदर्थस्य वा प्रामाण्यं सम्भावितं स्यात् । न च तादृशं शेषभूतं पदमत्र श्रूयते । अतोऽर्थपदार्थ एव योग्यता- द्यन्वयो वाच्यः । तथा चार्थयोग्यतादावतिव्याप्तिरित्यर्थः । अर्थानामिति बहुवचनं वीप्साया एकस्मिन्नर्थेऽसम्भवादिति द्रष्टव्यम् ॥ **पदार्था-**

नतिवृत्तीति । समभिव्याहृतपदार्थानतिक्रमस्येत्यर्थः ॥ **अव्याप्तिप्रसङ्गादिति** । अभिधेयवाचिनो ग्रहणे तदनतिक्रमस्य शब्दमात्रगतत्वेन प्रत्यक्षाद्यव्याप्तिप्रसङ्गः । धनप्रयोजननिवृत्तिवाचिनो ग्रहणे तत्तदनतिक्रमस्य तत्तज्ज्ञानमात्रवृत्तित्वेन घटादिज्ञानाद्यव्याप्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । इदानी-मतिव्याप्तेरित्युक्तमतिव्याप्तिं दर्शयति ॥ **एतच्चेति** । ननु कर्मानेकविधं दृश्यते यथा कटं करोतीत्यत्रासदेव जायमानं निर्वर्त्यरूपम् । यथा वा काष्ठं भस्म करोति ओदनं पचतीत्यादौ लब्धसत्ताकमेवावस्थान्तरमापद्यमानं विकार्यसंज्ञं तदिह गत्यादिकर्मतया विवक्षितयोर्ग्रामदारुणोर्न प्रागसतो-र्गत्यादिना जन्म न वाऽवस्थान्तरप्राप्तिरतः कथं तयोर्गत्यादिकर्मता येन ग्रामदारुणी गम्यछेद्ये स्याताम् । न चान्यत्तत्र गत्यादिनिर्वर्त्यं विकार्यं वा दृश्यते यद्गम्यादि स्यात् । अतो गमनादिकं गम्यादिकमतिवर्तत एवेत्यत आह ॥ **यदेव हीति** । तथाच कर्तुरीप्सिततमं कर्म तच्च त्रिविधम् । निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं चेति । तत्र ग्रामादेराद्यप्रकारद्वयासम्भवेऽपि तृतीयः प्रकारोऽस्त्येव । यत्र निर्वर्त्यविकार्यसम्बन्धिनो विशेषाः सर्वथा न प्रतीयन्ते केवलं प्राप्तिमात्रं प्रतीयते यथाऽऽदित्यं पश्यतीति तदेव हि प्राप्यं नाम । तादृशं च ग्रामादिकमिति भावः । उक्तं चैतद्भर्तृ-हरिणा । निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् । तत्रेप्सिततमं कर्मेति । क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यत इति च ॥ **अर्तेरौणादिकस्येति** । उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन् इत्युणादिसूत्रेण ऋ गतिप्रापणयोरित्यस्मात्कर्मणि थन्प्रत्यये हलन्त्यमिति नलोपे सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्यनेन गुणे रपरत्वे चार्थ इति रूपनिष्पत्तिरिति भावः । नन्वर्तेर्ऋहलोर्ण्यदिति ण्यति अचोऽ-ञ्णितीति वृद्धौ रपरत्वे चार्यतेति वक्तव्यं कथमर्यतेति वचनमित्याशयेन शङ्कते ॥ **नन्विति** । ननु ण्यदपवादेनाचो यदिति विहितो यत्प्रत्यय एवात्र किन्न स्यादित्यत आह ॥ **अर्यः स्वामीति** । अर्तेर्ण्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोर्यत्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु अर्यः स्वामीत्यादि । अत्र स्वामिवैश्ययोरित्यभिधेयविशेषणादर्यस्य च स्वामित्वाद्यसम्भवे तदुपाधिकयत्प्रत्ययाप्रसङ्गादर्यतेति वचनमनुपपन्नमेवेत्या-शयः । उत्तरमाह ॥ **स्वामित्वेति** । मैवामिति पाठे तु स्पष्टमस्योत्तरत्वम् । उपचारबीजं गुणमाह ॥ **अर्थो हीति** ॥ **तदत्यन्ताभावेति** । तस्यासत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **ननु तथाऽपीति** । स्वशब्दाभिधेयप्रमाणे सिद्धे तज्ज्ञेयसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तद्विषयीकारिप्रमाणसिद्धिरित्यन्यो-

न्याश्रयत्वं स्वज्ञेयमपेक्षमाणमन्ततः स्वमेवापेक्षत इत्यात्माश्रयत्वं वेत्यर्थः ॥ **स्वगुणग्रहणमिति** । यथाऽत्र स्वशब्देन श्रोत्रस्य विवक्षितत्वेऽपि तस्येन्द्रियत्वेनाकाशत्वेन वा सामान्यत एवोपादानं न श्रोत्रत्वेनातो नात्माश्रय इति परैरुच्यते । तथाऽस्माभिरपि प्रमाणं ज्ञानत्वेन तत्करणत्वेन वा सामान्यत एव स्वशब्देनोपादीयते न तु प्रमाणत्वेनातो नान्योन्याश्रयादित्यर्थः ॥ **किं प्रमेयव्याप्यत्वमिति** । धूमादौ वन्हिव्याप्यत्वस्यैवाव्यभिचारतया प्रसिद्धत्वात्तदनुसारेणायं कल्पः । किंवा यावदिति । व्यभिचारो हि परित्यागः । एवं च प्रमाणं प्रमेयं न व्यभिचरति न परित्यजति सर्वमपि गृह्णातीति यावदित्यर्थविवक्षयाऽयं कल्पः । अन्ये त्वाभिमुख्येन चारोऽभिचारस्तदभावो व्यभिचारस्तदभावोऽव्यभिचारित्वम् । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायेन यावत्प्रमेयगोचरत्वं लभ्यत इत्यभिप्रायेणायं कल्प इत्याहुः ॥ **प्रमाणासमानेति** ॥ **ज्ञानकरणरूपप्रमाणाभ्यामसमानेति** । ज्ञानकरणरूपप्रमाणाभ्यामसमानदेशा ये घटादयोऽर्थास्तज्ज्ञानादीनां प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः । सुखादीनां तत्तज्ज्ञानानां चात्मसमवेततया समानदेशत्वमस्तीति तज्ज्ञानप्रामाण्यं सम्भवतीत्यभिप्रायेणाव्याप्तेरित्युक्तम् ॥ **अप्रामाण्यप्रसङ्गादिति** । तथा च याथार्थ्यं दुर्निरूपमिति शङ्कितुराशयः ॥ **परेणाप्यस्येति** । याथार्थ्यशब्दार्थस्येत्यर्थः । एवं च तदेवास्माकमपि याथार्थ्यमित्यग्रिमवाक्यं श्लिष्टं भवतीति ध्येयम् । नन्वस्मन्मते यत्तत्वं मतं तत्स्वप्रकाशं न प्रमाणवेद्यमतो मया न प्रमाणस्यातत्त्वावेदकत्वं निर्वक्तव्यमित्यत आह ॥ **न हि स्वप्रकाशमिति** । अन्यथा दर्शनार्थं श्रवणादिविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । यावदावेदितसत्त्वस्य प्रमाणनिष्ठत्वाभावादाह ॥ **सदेकगोचरत्वमिति** । विशेष्यं विशेषणं तत्संसर्गश्चेति त्रयमेव विशिष्टज्ञानेऽवभासते । इदंरजतमितिविशिष्टज्ञानेऽवभासमानं तत्त्रयं सदेवातः तदेकगोचरत्वं तत्रातिव्याप्तमित्याशयेनोपपादयति ॥ **न हीति** । रजतत्वजातिरित्युपलक्षणम् । रजतमित्यपि ग्राह्यम् । तादात्म्यारोपे रजतस्य विशेषणत्वात् । अत एवाह ॥ **तत्तादात्म्यं वेति** ॥ **न हि देवदत्त इति** । तथाच सदेकगोचरत्वमक्षमेवेति भावः ॥ **तस्येति** । अधिष्ठानेतरस्येत्यर्थः ॥ **तदानीमिति** । ज्ञानकाल इत्यर्थः ॥ **भाविपाकेति** । भाविना पाकेन रागो रक्तिमा यस्य स तथोक्तस्तस्मिन्नित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । ईशो देशश्च कालश्च

स्वगता एव सर्वदेत्यादिनेति शेषः ॥ **विशेषानुक्तेरिति** । देशकालरूपविशेषणयोर्न देशकालत्वरूपविशेषाकारेण लक्षणे प्रवेशः । येन देशकालप्रमाणाव्याप्तेरित्युक्तदोषप्राप्तिः स्यात्किन्तूक्तेन सामान्यरूपेणैवेत्याशयः ॥ **पुरुषदेशकालेति** । किं कस्यचित्पुरुषस्य कस्मिंश्चिद्देशे कस्मिंश्चित्काले विसंवादाभावो हेतुरुत सर्वेषां सर्वस्मिन्देशे काले च विसंवादाभावः । नाद्यः । भ्रमे व्यभिचारात् । न द्वितीयः । तस्य दुरवधारणत्वादिति विकल्पानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **एतस्यैवेति** । वेदान्तजनितज्ञानस्यैवेत्यर्थः सामर्थ्यादिति पूर्वेणान्वयः ॥ **ज्ञानान्तरस्येति** । सजातीयसंवादरूपस्य विजातीयसंवादरूपस्य वा ज्ञानान्तरस्येत्यर्थः ॥ **अन्यथा व्यर्थाया इति** । करणेष्वपि किमेकप्रकारमुतानेकप्रकारमिति जिज्ञासायाः शब्दे मुख्यं प्रत्यक्षानुमानयोरमुख्यमिति परिहारस्य चासङ्गतिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु युक्तिशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन तद्विशेषणस्य जनका इत्यस्यापि स्त्रीलिङ्गत्वात्प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप इतीत्वस्य प्राप्त्या जनिका इति स्यादित्यत आह ॥ **बहुवचनमिति** । युक्तिशब्दः प्रमाकरणयोः प्रत्यक्षानुमानयोरजहत्स्वार्थ एव छत्रिन्यायेन प्रयुज्यते । तत्र च प्रमाणं बहुवचननिर्देश इत्यर्थः । तथा चादिशब्दाभावेऽपि तदर्थोऽत्रावगम्यत इति भावः ॥ **तेन जनका इति** । ननु युक्तिशब्दस्य बहुवचननिर्देशरूपज्ञापकबलेनादिशब्दार्थलक्षकत्वेऽपि यष्टीः प्रवेशयेत्यादाविव स्त्रीलिङ्गत्वानपगमात्कथं तद्विशेषणे जनकशब्दे स्त्रीलिङ्गकार्याभावः । उच्यते । अनियतलिङ्गानां विशेषणपदानां विशेष्यपदलिङ्गत्वमेवेति नियमो न सर्वत्र । अहमेवेदं सर्वोऽस्मि अजानता महिमानं तवेदमित्यादौ व्यभिचारात् । सर्वमहिमशब्दयोः पुलिङ्गत्वेऽपि तद्विशेषणयोरिदंशब्दयोर्नपुंसकत्वात् । किन्तु लिङ्गानामर्थधर्मत्वमिति पक्षे क्वचिद्विशेष्यपदप्रतिपाद्यार्थलिङ्गत्वमप्यस्ति । ततश्च सर्वमहिमशब्दप्रतिपाद्ययोः सर्वत्वमहिमत्वयोरर्थयोर्नपुंसकत्वात्तद्विशेषणयोरिदंशब्दयोर्नपुंसकतोपपद्यते । यथोक्तं बृहद्भाष्ये भगवत्पादैः । इदमिति पूर्णत्वविशेषणम् । अजानता महिमानं तवेदमितिवदिति । उक्तं च गीताभाष्यटीकायाम् । भूतं महदीश्वरं चेति भूतमहेश्वरमिति वाक्यव्याख्यावसरे भावं याथार्थ्यमिति व्याख्यानापेक्षया नपुंसकमिति । एतेनेदंशब्द एवेयं व्यवस्था नान्यत्रेति शङ्कानवकाशः । अत एव बृहद्भाष्योदाहृतप्रमाणे इदमादित्रिधा मत इत्यादिशब्दप्रयोगः । तदिहात्रापि युक्तिशब्दप्रतिपाद्यानुप्रमाणसमुदायरूपार्थधर्मभूतं यत्पुलिङ्गं तदेव जनकशब्दस्य लिङ्गमित्यभिप्रायः । ननूक्तोदाहरणे विशेष्यपदशक्यार्थलिङ्गत्वमेव

चेन्न । लाघवेन विशेष्यपदप्रतिपाद्यलिङ्गत्वस्यैवाङ्गीकर्तुमुचितत्वात् । न चैवं गम्भीरायां विशेषणपदस्य न तु प्रकृत इव लक्ष्यार्थलिङ्गत्वमिति नद्यां घोष इत्यत्र नदीपदलक्ष्यस्य तीरस्य नपुंसकत्वाद्गम्भीरपदेऽपि नपुंसकलिङ्गापत्तिः । अभियुक्तप्रयोगे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीति प्रयोगोऽभियुक्तानां तथा सति बहुविप्लवापत्तेः । आचार्यश्च सर्वज्ञशिखामणितयाऽभियुक्ततम एवेति युक्तं तत्प्रयोगे उक्तनिमित्तानुसरणमिति सम्प्रदायः । नन्वव्ययीभावश्चेति सूत्रेणाव्ययीभावसमासे क्लीबत्वमव्ययत्वं च विवक्षितमतो यथार्थमिति वक्तव्यं कथं यथार्था इत्युक्तिरित्यत आह ॥ **अव्ययीभावस्येति** ॥ **कथञ्चिद्बहुव्रीहितामिति** । यथाऽनतिक्रान्ता अर्था यैस्ते यथार्था इति बहुव्रीहितामित्यर्थः । यद्यप्यनतिक्रमार्थकयथाशब्दयोगे यथाऽसादृश्य इति विशेषसूत्रेण विहितमव्ययीभावं विहायानेकमन्यपदार्थ इति सामान्यसूत्रविहितबहुव्रीह्याद्याश्रयणमनुचितम् । तथाऽपि यथार्था प्रतीतिरित्याद्यभियुक्तप्रयोगबलेन बहुव्रीह्याद्याश्रयणमित्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **साक्षादिति** । इदं चोपाधिशब्दस्य लाभाद्युपाधिना कृतमित्यादौ निमित्तेऽपि प्रयोगात्करणसाधारण्यनिरासाय । ननु ज्ञानजन्यज्ञातताधारत्वरूपज्ञेयतायां ज्ञाततैव साक्षादुपाधिर्न ज्ञानमित्यत आह ॥ **ज्ञातताया इति** । न परिच्छेदकार्यैव प्रमाणमिति च प्रमेयस्मिन्नेव पादे सङ्क्षेपेण न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचित् । मानाभावाद्गौरवाच्च कल्पनायाः किमेतयेति भाक्तिपादे विस्तरेण च ज्ञातताया निराकरिष्यमाणत्वाज्ज्ञेयता नोक्तरूपा किन्तु स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपा ज्ञानविषयतैव । तत्र च ज्ञानमेव साक्षादुपाधिरिति भावः ॥ **परमसाध्यमपीति** । तत एव तेषां याथार्थ्यमप्यमुख्यमिति परमसाध्यमित्यर्थः । अन्यथा करणविषये ज्ञेयत्वममुख्यमित्यवान्तरसाध्यस्यैवोपपादनीयत्वाद्यथार्था इत्युक्तिर्व्यर्था स्यादिति भावः । एतदनुसारेणैव पूर्ववाक्येऽपि ज्ञानस्यैव मुख्यतो याथार्थ्यमिति परमसाध्यमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **अमुख्यतायामिति** । अमुख्ययाथार्थ्योपेतेष्वित्यर्थः ॥ **तत्र तत्रेति** । सर्वत्र शक्यते कर्तुमागमं हि विनाऽनुमा । तस्मान्न सा शक्तिमती विनाऽऽगममुदीक्षितुम् । आ समन्ताद्गमयति धर्माधर्मौ परं पदम् । यच्चाप्यतीन्द्रियं वस्तु तेनासावागमः स्मृत इत्यादावित्यर्थः ॥ **एकवचनं बहुवचनार्थ इति** । बहुत्ववाचिनो बहुवचनस्यैकवचनादेश इति भावः । अत्र विधायकमाह ॥ **सुपां सुलुगिति** । एतत्सूत्रार्थस्त्वानन्दमयाधिकरण एवोक्तोऽनुसन्धेयः । गत्यन्तरसत्त्वे छान्दसेन विधिना समाधानमनुचितमित्याशयेनाह ॥

अथवेति । अत्र प्रतिपत्तिगौरवभयादाह ॥ **यद्वेति** । यदनुप्रमाणं तान्यक्षयुक्तिवचांसीत्यर्थः । तथा च यत्र समानाधिकरणप्रयोगे उद्देश्यस्य विशेष्यत्वं विधेयस्य विशेषणत्वं विवक्षितम् । तत्रैव विधेये उद्देश्यवचनं नियतं यथा पर्वतो वन्हिमानिति । अत एव पूर्वमक्षादेरुद्देश्यविशेष्यत्वं विधेयस्यानुप्रमाणशब्दवाच्यत्वस्य विशेषणत्वं विवक्षितमिति प्रकारद्वयेन समाहितम् । यत्र तु तादृशप्रयोगे उद्देश्यादौ विशेष्यत्वादिकं न विवक्षितं केवलं स्वतन्त्रो धर्म्येव विधीयते तत्र विधेये नोद्देश्यवचननियमो यथाऽत्र प्रमाणं वेदा इति । प्रकृते च विशेषणविशेष्यभावाविवक्षया स्वतन्त्राणामक्षादीनां धर्मिणामेव विधानान्न तत्रोद्देश्यानुसारेणैवमेकवचनमिति भावः ॥ **करणधर्मिण एवेति** । करणशब्दार्थभूते सन्निकर्षरूपव्यापारविशिष्टेऽक्षे यो धर्मिभागस्तस्यैवेत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । प्रत्यक्षशब्दस्य विषयान्प्रति स्थितमक्षं प्रत्यक्षमिति व्युत्पत्त्या सन्निकृष्टाक्षवाचित्वादिति भावः । अक्षशब्दार्थश्चादुष्टमिन्द्रियं त्वक्षमिति प्रमाणोक्तो ग्राह्यः । अतो न दुष्टेन्द्रियेऽनुप्रमाणत्वप्रसङ्गः । अत एव शब्दमात्रपर्यायस्य वचःशब्दस्य दुष्टशब्दसाधारण्यादाह ॥ **वच इत्यागमेति** । निर्दोषशब्दोपलक्षणमित्यर्थः । एवं युक्तिशब्दार्थेऽपि निर्दोषत्वमन्तर्भूतमिति वक्ष्यमाणत्वेन नानुमानाभासेऽतिप्रसङ्ग इति ध्येयम् । ज्ञानकरणयोर्याथार्थ्यस्यानेकविधत्वे पूर्वोक्तामव्याप्तिमाशङ्क्य निषेधति ॥ **न चैवमिति** ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । रूपादिविषयकचक्षुरादिनाऽपि गन्धादिज्ञानजननापत्तेरित्यर्थः । ननु ज्ञानवत्करणानामपि स्वभावत एव ज्ञेयविषयीकारित्वे केवलानुप्रमाणयोर्भेदानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **केवलमिति** । ननु करणं ज्ञेयतायां ज्ञानमिव न साक्षादुपाधिरतोऽव्याप्तिस्तदवस्थेत्यत आह ॥ **यदि चेति** ॥ **सदा सर्वत्रेति** । गन्धवती पृथिवीत्यादावपि गन्धादेः सुरभित्वादिना वैलक्षण्यस्य वक्तुं शक्यत्वेनाव्याप्त्यापत्त्या लक्षणमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **अयमत्र समुदायार्थ इति** । नन्वत्र यद्यपि प्रमाणसामान्यलक्षणं याथार्थ्यमित्यनेनैवोक्तं केवलमनुप्रमाणं चेति तद्विभागोऽपि ज्ञानार्थे ज्ञेयता मुख्येत्यनेन सूचितः । यथार्थज्ञानजनका इत्यनेन च तयोर्लक्षणे सूचिते । अनुप्रमाणमेतानीत्यनेन चानुप्रमाणत्रैविध्यमप्युक्तम् । तथाऽपि केवलमपि द्विविधमित्यादि सपरिकरः केवलप्रमाणविभागः केनापि प्रकृतमूलेनानुक्तोऽसूचितश्च कथमुक्तः । असङ्गतं चात्र मध्यमाधमचैतन्यनिरूपणम् । न हि तत्केवलप्रमाणं येन तद्विभागावसरे निरूपणार्हमिति चेन्मैवम् । अनुप्रमाणविभागपरं मूलं केवलप्रमाणविभागाद्युपलक्षकमित्यभिप्रेतत्वात् । अन्यथाऽनु-

प्रमाणविभागस्यात्रोक्तत्वात्तदवान्तरप्रत्यक्षादिविभागानामपि वक्ष्यमाणत्वात्केवलप्रमाणे सामान्यतो विशेषतश्च विभागानुक्तौ न्यूनता स्यात् । अयथार्थज्ञाननिरूपणं च केवलप्रमाणलक्षणगतयथार्थपदव्यवच्छेद्यप्रदर्शनायैव न तु लक्ष्यतया । अत एवाग्रेऽनुप्रमाणप्रत्यक्षविभागकथनावसरे यावदत्र सदोषमुक्तं तन्निर्दोषग्रहणव्यवच्छेद्यमिति विभावयिष्यति । अतो नासङ्गतिशङ्काऽपीति ॥ **काकतालीय इति** । काकतालीयं याद‍ृच्छिकसंवादिज्ञानं तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । समासाच्च तद्विषयत्वादित्यनेनेवार्थविषयात्समासपदादन्यस्मिन्निवार्थे छप्रत्यये तस्येयादेशे च सति काकतालीयमजाकृपाणीयमित्यादिरूपनिष्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् । काकतालशब्दौ काकतालसमवेतक्रियावाचिनौ । काकस्यागमनं याद‍ृच्छिकं तालस्य च पतनं तेन पतता तालेन काकस्य वधः । एवं याद‍ृच्छिकं विषयसत्त्वं तत्र दुष्टकरणसन्निपातः । तेन यथार्थज्ञानोत्पत्तिः । तत्र काकागमनं याद‍ृच्छिकविषयसत्त्वस्योपमानम् । तालपतनं दुष्टकरणसन्निपातस्य । तालेन तु यः काकस्य वधः स यथार्थज्ञानोत्पत्तेः । तथा च काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालं काकतालमिव काकतालीयमिति विग्रहः । अत्र याद‍ृच्छिकसद्विषयदुष्टकरणयोः सन्निपातः स काकतालसम्बन्धसदृश इत्येक उपमार्थः । यच्च तेन यथार्थज्ञानजन्म तत्काकवधसदृशमिति द्वितीयः । तत्राद्यः समासार्थो द्वितीयः प्रत्ययार्थ इति ज्ञातव्यम् । काकतालादिशब्दयोरुक्तार्थे समासश्चास्मादेव ज्ञापकात् । यथाऽऽहुः । इवार्थे काकतालाद्याः समासाः स्युरमी इति । ज्ञाप्यतेऽनेन योगेन प्रत्ययश्च विधीयत इति । यत्तु खण्डनटीकाकारेणोक्तम् । परिणततालपतनकाले काकोऽपि तद्वृक्षमाश्रयते । तत्र काकयोगस्य तालपतनेऽन्वयव्यतिरेकाविरहाद्याद‍ृच्छिकः काकयोग इति तथा दैवादागतविज्ञानं याद‍ृच्छिककाकतालीयसमं काकतालीयमित्युच्यत इति । तदुक्तव्याकरणविध्यज्ञानमूलमित्युपेक्षणीयम् । वराटकाः कपर्दकाः ॥ **अजाकृपाणीयन्यायेनेति** । अत्र न्यायेनेत्युक्त्याऽजाकृपाणीयो देवदत्तवधस्तन्न्यायेनेत्यर्थः । यत्र शिथिलबन्धनकृपाणयुक्तस्तम्भे कण्डूयनार्थमजाया आगमनं याद‍ृच्छिकम् । कृपाणस्य च पतनं च तेन तद्वधः । एवमेव देवदत्तस्य गमनं याद‍ृच्छिकम् । दस्यूनां चोपनिपातः । तैश्च वधः । अत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः सोऽजाकृपाणीसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः । यश्च देवदत्तवधः सोऽजावधसदृश इति द्वितीयः । अतो देवदत्तवधोऽजाकृपाणीय इत्युच्यते । तन्न्यायेन युक्तं प्रकृतं पञ्चवराटका इति वाक्यजन्यं ज्ञानम् । प्रयोग-

मूलं ज्ञानमत्र चोपमार्थद्वयं प्रागेव प्रदर्शितम् । ननु ज्ञानस्य संशयत्वे कथं पङ्क्तेत्येककोटिकव्यवहार इत्यत आह ॥ **तत्र पाक्षिक इति** । एकपक्षावलम्बीत्यर्थः । अत्र पक्षपदेन कोटिरेव विवक्षिता । वैय्यात्यं धाष्टर्यम् ॥ **अन्यथेति** । व्यवहारानुरोधेन ज्ञानकल्पन इत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । विप्रलम्भकस्यापि व्यवहारानुरोधेन तादृशाहार्यभ्रमकल्पनापत्तौ विप्रलम्भकोऽपि विपर्यस्त एव स्यान्न विप्रलम्भक इत्युक्तदूषणेनेत्यर्थः । एतेन वैय्यात्यनिबन्धनत्वव्युत्पादनेत्यप्याहुः ॥ **वाक्यजनितमिति** । पङ्क्तेतिवक्तृवाक्यजनितं विज्ञानं यथार्थमेवेत्यर्थः । तर्हि तत्करणं वाक्यं प्रमाणं स्यादित्यत आह ॥ **वाक्यं त्विति** । तथा च यादृच्छिकसंवादिनि लिङ्गाविभ्रमे यः परिहारः स एवात्रापि भविष्यतीति भावः ॥ **वाक्याभासेति** । भ्रान्तप्रतारकवाक्यजन्यस्येत्यर्थः । जन्यस्येत्यनन्तरं ज्ञानस्येति शेषः । बाष्पस्येत्याद्युक्तिर्लिङ्गकरणतापक्षमाश्रित्येति द्रष्टव्यम् । ननु तत्र यादृच्छिकवन्हेः सत्त्वेन तत्कार्यस्य धूमस्याप्यल्पस्य सत्त्वात्कथमसत्त्वमित्यत आह ॥ **सत्त्वेऽपीति** । तस्य बाष्पेणाभिभूतस्याज्ञातत्वादित्यर्थः । तथा च यः सन्नल्पो धूमः स बाष्पाभिभूतत्वान्न ज्ञायते । यश्च ज्ञायते स बाष्पारोपितोऽसन्नेवेति भावः ॥ **लौकिकेति** । लोकप्रसिद्धेत्यर्थः । धूमज्ञानस्य सामान्यतो वन्ह्यनुमितिं प्रति करणत्वं लोकसिद्धान्वयव्यतिरेकसिद्धमिति भावः । न च दोषस्य प्रमाप्रतिबन्धकत्वात्कथं दुष्टकरणेन प्रमोत्पत्तिः । विषयसत्त्वस्य तत्रोत्तेजकतयाऽङ्गीकृतत्वात् ॥ **तथाविधस्येति** । यज्जातीयानन्तरं नियमेन कार्योत्पत्तिस्तथाविधस्येत्यर्थः ॥ **अनेन निरस्त इति** । विप्रलम्भकवाक्यजातीयस्य सर्वत्र यथार्थज्ञानजनकत्वाभावेनेत्यर्थः । नन्वेवं ज्ञातज्ञापकवाक्यादावतिव्याप्तिस्तज्जातीयानन्तरं नियमेन यथार्थज्ञानजननादित्यरुचेराह ॥ **तस्येति** । अनुमानादिकमित्यत्रादिपदेन प्रामाण्योत्पत्तिपरिग्रहः । इदमुपलक्षणम् । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गाविभ्रमस्यापि प्रामाण्यप्रसङ्गे न काचिदस्माकं क्षतिः । न ह्यस्माकं सल्लिङ्गपरामर्शतया प्रामाण्यानुमानादिकमित्यपि द्रष्टव्यम् । ज्ञातज्ञापकादिवाक्यमप्यास्मिन्मते प्रमाणतया सङ्ग्राह्यमेवेति भावः । ननु यादृच्छिकसंवादिलिङ्गाविभ्रमादेरनुप्रमाणतया सङ्ग्राह्यत्वे तस्य प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भावो वाच्यः । न चासौ सम्भवति । तल्लक्षणानां तत्रासम्भवादतो न तदनुप्रमाणमित्यरुच्याऽऽह ॥ **यद्वेति** । ननु करणे निर्दोषत्वं नाम फलाव्यभिचारित्वं वा तदविनाभूतं वा किञ्चिद्वक्तव्यम् । तदुभयं च यादृच्छिकसंवादिनि लिङ्गविभ्रमादावस्तीत्यतिव्याप्ति-

तादवस्थ्यमित्यत आह ॥ **निर्दोषता चेति** । आद्येनादिपदेन वाक्याभासपरिग्रहः । द्वितीयेनातिमूलकत्वादिपरिग्रहः ॥ **तत्फलितार्थ-स्येति** । याथार्थ्यपदमहिम्नैव साधने निर्दोषत्वं लब्धमतो न ज्ञाने याथार्थ्यं पृथग्विशेषणं विवक्षितं येन वैयर्थ्यं स्यादिति भावः । ज्ञानविशेष-णेन याथार्थ्येन करणे निर्दोषतालाभो न शाब्द इत्यरुचेराह ॥ **स्वरूपकथनमिति** । एवं प्रमाणसामान्यलक्षणेऽपि निर्दोषत्वेन ज्ञेयविषयीकारि विशेषणीयम् । अन्यथोक्तातिव्याप्तेरपरिहारादिति द्रष्टव्यम् ॥ **तैः स्वलक्षणस्येति** । लक्ष्यतावच्छेदकव्यापकताया अङ्गीकृतत्वादिति भावः । स्वमते तु लिङ्गतया हि लक्षणमुपयुज्यत इत्यादिना तद्व्याप्यत्वमेवापेक्षितं न व्यापकमपीत्युक्तत्वादव्याप्तिर्न दोषायेति भावः ॥ **अर्थजत्वादेरिति** । आदिपदेनार्थविषयत्वसङ्ग्रहः । तथा च शुद्धवस्त्वात्मकार्थजन्यत्वादिकं रूपमसंवादित्वं निर्विकल्पक एव साक्षादस्ति नान्यत्रेति तैरङ्गीकृतत्वा-दिति भावः ॥ **स्वापूर्वार्थेति** । स्वस्य ज्ञातुरपूर्वः पूर्वमज्ञातो योऽर्थस्तद्व्यवसायात्मकमित्यर्थः । स्वपदत्यागे सर्वस्याप्यर्थस्य केनचित्पूर्वज्ञातत्वेना-पूर्वत्वाभावादसम्भवः स्यादतः स्वेत्युक्तम् ॥ **तस्य चेति** । तत्ताविशिष्टस्य चेत्यर्थः । इदं चानुभवं देशकालसम्बन्धध्वंस एव तत्तानानुभव-देशकालसम्बन्ध इत्यभिप्रेत्य ॥ **अनेकान्तवाद इति** । अनियतवाद इत्यर्थः । तैस्तैर्वादिभिरङ्गीकृतानां स्थायित्वक्षणिकत्वादीनां पदार्थस्व-भावानां सप्तभङ्गि जगादिति वदद्भिर्जैनैः सर्वत्राङ्गीकृतत्वादिति भावः । ननु मूलानुक्तं कथमिदमुक्तमित्यत आह ॥ **तदपीति** । यद्यप्येकस्यैव पदस्योपलक्षकत्वाङ्गीकारे भवतीष्टसिद्धिः । तथाऽपि विनिगमनाविरहादुभयोरपि लक्षकत्वमित्यभिप्रेत्य द्विवचनमिति ज्ञातव्यम् । एवमेवंजातीये सर्वत्र द्रष्टव्यम् ॥ **श्यामताप्रत्ययस्येति** । इदानीमयं श्याम इति प्रत्ययस्येत्यर्थः । ननु पाकरक्ते इदानीमयं श्याम इत्यस्याकार एव नास्ति । श्याम इत्याकारकस्य प्रत्ययस्य तत्र सत्त्वेऽपि तस्य याथार्थ्यमेव । वस्तुतोऽतीवश्यामताया एव तद्विषयत्वात् । एवमेव वस्तुतोऽतीतपूर्वावस्थाव-गाहिनी स्मृतिरपि यथार्थैव भविष्यतीत्याशयेन शङ्कते ॥ **नन्वतीतेति** । अतीता या श्यामता तत्प्रत्यय इत्यर्थः ॥ **तदानीमेवेति** । अतीतकाल एवेत्यर्थः ॥ **न तु स्मर्यमाणेति** । स्मर्यमाणा स्मरणेन विषयीक्रियमाणाऽवस्थाऽनुभवदेशकालसम्बन्धस्वरूपा यस्य विषयस्य स तथोक्तस्तदानीं वर्तमानकाले तदवस्थो विद्यमानो नैवेत्यर्थः । युक्तमयं श्याम इति प्रत्ययस्यातीतार्थावगाहित्वेऽपि यथार्थत्वमतीतकाले श्यामतारूप-

विषयस्य सत्त्वात्। वर्तमानत्वस्य च तेनाविषयीकरणात्। स्मरणं तु स्वविषयमनुभवदेशकालविशिष्टमर्थं नातीतकालीनतयोल्लिखति। अतीतकालीनताया अननुभूतत्वात्। नापि कालौदासीन्येन। किन्त्वनुभववद्वर्तमानकालीनतयैव। तथा च स्मरणोल्लिखिते वर्तमानकालेऽनुभवदेशकालसम्बन्धस्वरूपतत्ताविशिष्टस्य स्मरणविषयस्यासत्त्वात्स्मृतिरयथार्थैवेत्यतीतश्यामताप्रत्ययवैषम्यामिति भावः॥ **संशयादाविति**। संशयहेताविल्यर्थः॥ **द्व्यङ्गेति**। याथार्थ्यमनुभवत्वं चेत्यङ्गद्वयं प्रमाविशिष्टं तदुभयमपि यदा स्मृतौ नास्ति तदा कथमनुभवपदेनैव तद्व्यावृत्तिः। याथार्थ्यपदेनापि तत्सम्भवादित्यर्थः॥ **आर्षेति**। ऋषीणामतीतानागतवर्तमानेष्वर्थेष्वतीन्द्रियेषु धर्मादिषु च लिङ्गाद्यनपेक्षादात्ममनसोः संयोगविशेषाद्धर्मविशेषाच्च यत्प्रातिभं ज्ञानमुत्पद्यते तदार्षम्। तच्च कदाचिल्लौकिकानामपि भवति। यथा कन्या ब्रवीति श्वो मे भ्राताऽऽगन्तेति हृदयं मे कथयतीत्याहुः। एवं स्मृतेरयाथार्थ्येऽपसिद्धान्तं बाधकमभिधायेदानीं तदुक्तमयाथार्थ्यसाधकं विकल्प्य दूषयति॥ **यत्त्वित्यादिना**॥ **अनिवृत्तपूर्वावस्थत्वेनेति**। वर्तमानपूर्वावस्थत्वेनेत्यर्थः। तथा च नहि यदा यादृशोऽर्थः स्मर्यत इत्युक्त्या प्रथमपक्षस्य प्राप्तिः। न च निवृत्तपूर्वावस्थतयैतमर्थमित्यनेन द्वितीयस्य। न तु स्मर्यमाणावस्थस्तदानीं तदवस्थ इति वाक्येन तृतीयस्येति ज्ञातव्यम्॥ **तदानीमसत्त्वादिति**। न च घट आसीद्घटो भविष्यतीति ज्ञानयोर्ध्वंसप्रागभावविषयकत्वात्तयोश्च ज्ञानकाले सत्त्वात्कथमेतदिति वाच्यम्। अत्रातीतादिकालसम्बन्ध एव घटस्य प्रतीयते न नष्टो घट इत्यादाविव ध्वंसादिः। अन्यथा गगनमासीदित्यादावपि तद्ध्वंसादिरेव प्रतीयत इति स्यादित्याशयात्। विशेष्यरूपमुख्यविषयाभिधायकोऽयं पक्ष इत्यप्याहुः। एवं च ज्ञानकाले विषयासत्त्वेनायाथार्थ्यसाधने व्यभिचार इति भावः। सर्वात्मनो न विषयीकरोति॥ **सर्वप्रमाणेति**। यत्स्वविषयं तदयथार्थमिति नियमो न सम्भवति। ज्ञानमात्रे व्यभिचारादित्याशयः। व्यभिचारमेवोपपादयति॥ **कस्यापीति**॥ **अनिवृत्तेति**। वर्तमानेत्यर्थः। एवमग्रेऽनिवृत्तिपदेनावर्तमानतैव ग्राह्या॥ **उदासीनैवेति**। इदं च तादृश इत्यनयोरनुभवकालेऽनुभूतधर्मविशिष्ट इत्यर्थमाश्रित्य पराभिमानखण्डनायैवोक्तम्। वस्तुतस्तु तदा तादृश इत्यनयोरतीतकालेऽतीतदेशकालसम्बद्ध इत्यर्थकत्वात्स्मृतिः पूर्वावस्थानिवृत्तिं विषयीकरोत्येव। अत एवाग्रे तथैव विभावयिष्यतीति ज्ञातव्यम्। एतेन यदुक्तं वर्धमानेन स्मृतौ तत्ताविशिष्टस्य वर्त-

मानताभास एव । संस्कारस्य वर्तमानतावभाससामग्रीसहितस्यैव हेतुत्वात्सोऽयमिदानीमित्यादौ प्रत्यभिज्ञाने तथा कल्पनात् । गेहे स घट इति स्मृतेर्निष्कम्पप्रवृत्तेश्च । अन्यथा तत्ताविशिष्टस्येदानीं संशये सा न स्यात् । विवादाध्यासिता स्मृतिः स्वविषयवर्तमानत्वविषया । अतीतानागतागोचरत्वे सति ज्ञानत्वात्प्रत्यभिज्ञावदित्यनुमानाच्चातोऽयथार्था स्मृतिः । न चैवं प्रमालक्षणेऽनुभवपदं व्यर्थम् । धर्म्यंशेऽपि तत्र प्रमात्वं मा भूदित्येवमर्थत्वात्तस्येति । तदपि निरस्तं वेदितव्यम् । संस्कारस्य ज्ञाने जनयितव्ये वर्तमानतावभाससामग्रीसाहित्यनियमे मानाभावात् । निष्कम्पप्रवृत्तेश्च स्मृत्यनन्तरभाविन्या तद्विषयवर्तमानत्वसम्भावनया शब्दादितन्निश्चयेन वोपपत्तौ स्मृतौ वर्तमानत्वभानकल्पनाया अनुभवविरुद्धत्वात् । अनुमानं चायुक्तम् । विशेषणासिद्धेः । तदाऽसौ तादृश इत्याकारबलेनेव स्मृतावतीतगोचरत्वस्यावगमात् । अन्यथा पूर्वकालसम्बन्धरूपतत्तायाः स्मृतौ वर्तमानतावभासेऽनुभव इव स्मृतावपीदन्तोल्लेखापत्तिः । स्मृत्यनुभवयोः संस्कारजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां भेदेऽप्यनुभवकाले सतो विषयस्य स्मृतिकाले वस्तुतोऽतीतत्वेऽपि च विषयकृतवैलक्षण्याभावात् । तस्मात्साधूक्तमुदासीनैवेति । धर्म्यंशव्यावृत्त्यर्थमनुभवपदमित्यप्यसत् । धर्म्यंशेऽपि वर्तमानत्वाभानेन प्रमाणत्वस्यैव सम्भवे तद्व्यावर्तनाय यत्नस्यानुचितत्वात् । अन्यथा भ्रमेऽपि धर्म्यंशे यथार्थानुभवत्वसत्त्वेन तद्व्यावृत्त्यर्थमपि पदान्तरं प्रयोज्यं स्यादित्यास्तां विस्तरः ॥ **व्याघातादिति** । कार्यस्याकारस्याङ्गीकारे तत्कारणमप्यङ्गीकृतमेवेति पुनर्निर्हेतुकत्वाभ्युपगमे व्याघात इत्यर्थः ॥ **तुल्यमिति** । स्मृतावपि स इत्याकारः संस्काररूपहेतुसमासादित इत्यर्थः । नन्वनुभवजन्यस्येदन्ताविषयकस्य संस्कारस्य कथं स इत्याकारहेतुत्वमित्याशङ्क्याह ॥ **यद्वेति** । इदन्ताविषयकसंस्कारस्यैव स इत्याकारप्रयोजकतया प्रत्यभिज्ञायां क्लृप्ततया संस्कारमात्रजन्यत्वेनापि वैसादृश्यमुपपद्यत एवेत्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **मानसमिति** । तथा चानुभवकरणविलक्षणकरणजन्यत्वात्स्मृतेरनुभवाकारवैसादृश्यं तदाकारस्येति भावः । इदमुपलक्षणम् । आधिक्यमनुभूतात्तु यदातीतत्वमिष्यत इति वक्ष्यमाणत्वेन विषयकृतवैलक्षण्याच्च वैसादृश्यमिति ज्ञातव्यम् ॥ **वक्ष्यत इति** । मानसं यच्च तद्विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकमित्यग्रेऽस्मिन्नेवाधिकरण इति शेषः ॥ **अतिव्याप्त्येति** । अत्र प्रकृत्यादिभ्यस्तृतीयेत्यनेन तृतीया । एवं चातिव्याप्तिरेव दोष इत्यर्थः । हेतौ वा । अत्र दोषोऽसाधकता । तथा चातिव्याप्त्या लक्षणस्य व्यावृत्त्यावसाधकता स्यादित्यर्थः ॥ **कृदन्ततया इति** । स्मृ चि-

न्तायामित्यस्माद्धातोः स्त्रियां क्तिनिति कृत्संज्ञके क्तिन्प्रत्यये कृते किच्चाद् गुणाभावे स्मृतिरितिरूपस्य कृदन्तताया इत्यर्थः ॥ **अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामिति** । स्त्रियां क्तिनित्यत्राकर्तरि च कारक इत्यनुवृत्तिरभिप्रेता । एवं च यदि करणे क्तिन् तदा स्मर्यतेऽनयेति स्मृतिरिति योगो वाच्यः । न चासौ सम्भवति । स्मृतिसाधनत्वस्यानुभवमात्रजनके क्वचित्पौरुषेयग्रन्थेऽभावेनाव्याप्तेः । संस्कारादावपौरुषेये वेदेऽपि सत्त्वेनातिव्याप्तेरित्यर्थः । यदि च कर्मणि तदा स्मर्यत इति स्मृतिरिति योगो वक्तव्यः । अयमपि न सम्भवति । स्मृतिविषयत्वस्यानुभवमात्रविषये क्वचित्पौरुषेयग्रन्थविशेषेऽभावेनाव्याप्तेः । वेदेऽपि सत्त्वेनातिव्याप्तेरित्यर्थः । एवं कारकान्तरेऽप्यूह्यम् । ननु स्वतः सर्वज्ञव्यासादिप्रणीतेषु ग्रन्थेषु श्रुतादिजनितानुभवसापेक्षस्मरणमूलकत्वरूपनिमित्ताभावात्कथं स्मृतिपदप्रयोग इत्यत आह ॥ **व्यासादीति** । तत्सादृश्यादर्थमुपलभ्यरचितत्वरूपात् । मन्वादिस्मृतिसादृश्यात् । प्रयोगः स्मृतिपदस्येति शेषः । नन्वेवं स्मृतिः प्रत्यक्षमित्यत्र पौरुषेयग्रन्थरूप औपचारिक एवार्थो विवक्षितोऽस्त्वित्यत आह ॥ **न च मुख्य इति** । स्मरणस्य भावव्युत्पत्त्या स्मृतिशब्दमुख्यार्थस्यैवात्र ग्रहणसम्भवेऽमुख्यार्थग्रहणायोगादिति भावः । पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवतोऽप्युपाधित्वे विमतं सकर्तृकमितीश्वरानुमाने मीमांसकोक्तः शरीरजन्यत्वरूप उपाधिस्तार्किकेण निराकर्तुं न शक्यः । तत्र पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वं विनाऽन्यस्योपाधिदोषस्याभावात् । तथा चेश्वरानुमानमपि सोपाधिकं स्यादिति भावः । ननु न करणरूपे प्रत्यक्षे साध्याव्यापकता । अनुभवतत्करणान्यतरत्वस्यैवोपाधितया विवक्षितत्वादित्यत आह ॥ **एतेनेति** । अत्रापि स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वरूपानुभवत्वस्य प्रवेशेन पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेनेत्यर्थः । ननु सर्वासां स्मृतीनां सर्वेषामनुवादानां च धर्माधर्मान्यतरजन्यत्वेन सुखदुःखान्यतरफलकत्वमस्त्येव । अन्यथा तद्बोधकश्रुत्यादेरप्रामाण्यप्रसङ्गः । अतः स्वरूपासिद्धिरेव वक्तव्या कथं भागासिद्धिरित्यत आह ॥ **उपपादयिष्यते चेति** । सुखदुःखादिकं किञ्चित्स्मृतावपि हि दृश्यत इत्यत्र सत्यं सर्वत्र स्मृत्यादौ फलमस्तीति । तथाऽपि क्वचिदिष्टार्थस्मृत्यादौ सुखादिकमनिष्टार्थस्मृत्यादौ दुःखादिकं फलं स्पष्टमुपलभ्यते न सर्वत्र स्मृत्यादौ । अतः स्पष्टफलोपलम्भस्यासार्वत्रिकत्वाद्भागासिद्धिरेवोक्ता न स्वरूपासिद्धिरित्युपपादयिष्यत इत्यर्थः । ननु नाप्रयोजकत्वमन्यथा निरुपाधिकः साध्यसम्बन्धो भज्येतेत्यनुकूलतर्कसम्भवादित्यत उपाधिरप्यत्राभिप्रेत इत्याह ॥ **अयमभिसन्धिरिति** । किमप्रमाणतया व्यावर्त-

त्यत्वं साध्यं किंवाऽप्रमाणमेवेति विकल्पं मनसि निधायाद्ये उपाधिमाह ॥ **अप्रमाणव्यवहार इति** । द्वितीये तमाह ॥ **अप्रामाण्ये त्विति** । साध्याभेदप्रसङ्गान्न याथार्थ्याभावोऽत्रोपाधितया वक्तुं शक्यः । अत उपाध्यन्तरमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **एतेनेति** । अप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः । ननु तृणादिदर्शनस्य फलवत्त्वरूपधर्मं प्रति धर्मित्वाद्धर्मधर्मिभावरूपसम्बन्धे षष्ठ्या भवितव्यम् । एकशतं षष्ठ्यर्था इति वचनात् । अतः कथं सप्तमीत्यत आह ॥ **धर्मस्येति** । यद्यपि धर्मधर्मिभावः सम्बन्धोऽत्रास्ति तथाऽपि स न विवक्षितः किन्तु धर्मिणो धर्मं प्रत्यधिकरणत्वमेव विवक्षितम् । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनात् । अतोऽधिकरणकारकतया विवक्षिते दर्शने सप्तम्युपपत्तिरिति भावः । ननु यत्किञ्चित्प्रत्याधारत्वमधिकरणत्वमिति न वैय्याकरणप्रक्रिया किन्तु क्रियाश्रयीभूतकर्तृकर्मान्यतराधारत्वमेव । न च तदत्र सम्भवति । निगदनाक्रियायाः फलत्वरूपधर्मानाश्रितत्वादिति चेन्न । विद्यमानमित्यध्याहारस्यात्राभिप्रेतत्वेन फलवत्त्वस्यापि क्रियाश्रयत्वादित्याशयात् । अत एव भक्तिपादे यदि स्वतस्त्वं प्रामाण्ये इत्येतद्व्याख्यावसरे स्वतस्त्वधर्मस्य प्रामाण्यं धर्म्यधिकरणतया विवक्षितमिति सप्तम्युपपत्तिरित्युक्तम् । केचित्तु यद्यप्यत्राधिकरणत्वं मुख्यं न सम्भवति तथाऽप्यधिकरणत्वोपचारेण सप्तमी भविष्यति । उपचारे निमित्तप्रदर्शनाय धर्मस्येत्युक्तम् । तथा च यत्राधिकरणाधेयभावोऽस्ति तत्र धर्मधर्मिभावस्यापि दृढत्वेन प्रकृते तृणादिदर्शने धर्मित्वस्य विद्यमानत्वात्स एव गुण इत्यभिप्राय इत्याहुः । तत्रोक्तभक्तिपादीयफक्किकास्वारस्यं कथमिति चिन्त्यम् । न ह्युपचारेऽधिकरणतया विवक्षितमिति वचनं सम्भवतीति । अत एवाधिकरणत्वविवक्षायां षष्ठ्येव प्रयोक्तव्येत्याशयेनाह ॥ **तृणादिदर्शनस्येति** । दर्शनपदं प्रत्यक्षमात्रपरमित्याशयेनाह ॥ **उपलक्षणं चेति** ॥ **स्वकारणेति** । सिषाधयिषिताभावेऽपि जातेन गर्जनज्ञानेनापेक्षणीयमेघाद्यनुमितेश्चेत्यर्थः ॥ **श्रुत्यादेरिति** । धर्माधर्मादेः सुखदुःखादिहेतुताप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्यादेरित्यर्थः । उक्ताभिप्रायं मूलारूढं कर्तुमाह ॥ **इयांस्त्विति** ॥ **अन्यथा प्रणिधानादीति** । इष्टार्थस्मरणादेः सुखादिसाधनत्वाभावे तत्साधनसंस्कारोद्बोधाय चित्तैकाग्र्यतादिरूपप्रणिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः । आदिपदेन पुनः पुनस्तच्छ्रवणादिसङ्ग्रहः ॥ **शब्दार्थयोरिति** । पुनरुक्तिर्द्विधा शब्दतोऽर्थतश्चेति प्रतिपादनायेदम् । नन्वेवमनुवादेऽतिव्याप्तिरित्यत उक्तमन्यत्रेति । अनुवादव्यतिरिक्तं पुनर्वचनमित्यर्थः ॥ **साफल्यमङ्गी-**

क्तमिति । ननु पुनर्वचनत्वमात्रस्यैव दोषताप्रयोजकत्वे तस्य चानुवादेऽपि सत्त्वात्कथं तस्यात्रालक्ष्यतेत्याशङ्क्य सप्रयोजनं पुनर्वचनमनुवादो न दोषाय प्रयोजनशून्यं पुनर्वचनं तु पुनरुक्तमतो दुष्टमित्यस्याभिप्राय इति परैर्व्याख्यातत्वात् ॥ **निगमनस्य चेति** । निगमनं चानुवादरूपमिति प्रसिद्धमेवेति भावः ॥ **प्रयोजनानीति** । सर्वस्य बुद्ध्यारोहायैकवाक्यतामापादयितुं निगमनमुक्तोपसंहारार्थं वा । तस्मादेव नान्यस्मादिति सिद्धसाधनतानिरासो हेत्वनुवादांशस्य प्रयोजनं पक्षानुवादांशस्य तु बाधप्रतिरोधनिरासः प्रयोजनमिति प्रयोजनान्युपपादितानीत्यर्थः ॥ **तदभावादिति** । ततश्च स्मृत्यादिकं न प्रमाणं ज्ञातताऽजनकत्वाद्विभ्रमादिवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । अत्र व्यभिचारमाह ॥ **तथा चेति** । न परिच्छेदकार्येव प्रमाणमिति मूलांशस्याभिप्रायान्तरमाह ॥ **किञ्च धारावाहिकेति** । प्रमाणमेव परिच्छेदकारीति च नेत्यपि योजनामभिप्रेत्याह ॥ **अपि चेति** ॥ **स्मृत्यादाविति** । आद्यपक्षविवक्षायां स्मृतिशब्देन करणव्युत्पत्त्या संस्कारो ग्राह्यः । आदिपदेनानुवादो द्वितीयपक्षविवक्षायामादिपदेनानुवादजन्यज्ञानं ग्राह्यम् । स्मृतिपदं च भावव्युत्पत्त्या स्मरणपरमेवेति ध्येयम् । द्वितीयपक्षलाभायापि मूलं योजयति ॥ **यद्वेति** । सोऽस्यास्तीत्येतत्तादात्म्येन सम्बन्धेनेति ज्ञेयम् ॥ **व्याप्यव्यापकभूतमिति** । समव्याप्तमित्यर्थः । एतच्च लक्षणत्वोपपादनाय । व्यापकमात्रत्वेऽतिव्याप्ते व्याप्यमात्रत्वे चाव्याप्तेः समव्याप्तत्वे च तदुभयनिरासात् । इदं च परिच्छेदकार्येव प्रमाणं प्रमाणमेव परिच्छेदकारीत्येवकारस्योभयत्र सम्बन्धेन लभ्यते समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकस्येतरपदार्थतावच्छेदकव्यापकत्वस्यैवकारार्थत्वादिति ज्ञातव्यम् । तथा च किं परिच्छेदकारित्वस्य प्रमाणलक्षणत्वात्तदभावेन स्मृत्यादेः प्रामाण्याभावोऽभिप्रेतः । किंवाऽस्यालक्षणत्वेऽपि प्रामाण्यव्यापकत्वात्तदभावेन प्रामाण्याभाव इति विकल्पार्थः । अत एव व्यापकमेवेत्येवकारेण लक्षणत्वमेव व्यावर्तितं न तु व्याप्यत्वमित्यवधेयम् । मूले एवकारस्य यथाश्रुतसम्बन्धमेवाश्रित्य द्वितीयपक्षस्य प्रसक्तिरुपपादनीया ॥ **नित्यविषयाणामिति** । अनादौ संसारे नित्यानां धर्मिणां पूर्वमवगतत्वादिति भावः ॥ **धारावाहिकेति** । तत्र पूर्वज्ञानेनावगतस्य घटत्वादेः प्रकारस्य द्वितीयादिज्ञानैरवगतादिति भावः । ननु तत्राप्यनधिगतार्थविषयकत्वमस्त्येवेति गूढाभिसन्धेराशङ्कायां किं घटादिस्वरूपस्यैव प्रतिक्षणमुत्पत्त्याऽनधिगतार्थविषयकत्वं ज्ञानानामभिप्रेतमुत प्रकारस्यैव कस्यचिदिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूष-

याति ॥ **न हीत्यादिना** । वैनाशिकानां क्षणिकत्ववादिनां मत इवेत्यर्थः । मीमांसकानां मत इति शेषः । एवं साङ्ख्यानामित्यत्रापि । साङ्ख्यैरचेतनमात्रं फलाङ्कुरशरीरादिवत्प्रतिक्षणं विक्रियाविशेषवदित्यङ्गीकारादिति भावः । द्वितीयं दूषयति ॥ **नापि प्रकारमिति** ॥ **उपजन्येति** । प्रतिक्षणमुत्पत्तिनाशवन्तामित्यर्थः । अनुपलम्भान्नास्तीति भावः । पूर्वपक्षी स्वाशयमुद्घाटयितुमाह ॥ **ननु यद्यपीति** ॥ **नाना-प्रतिपत्तृवदिति** । यथाऽनेकप्रतिपत्तॄणामेकक्षणरूपः कालविषयकेषु ज्ञानेषु यौगपद्यमेवमेकप्रतिपत्तृकाणां वस्तुतः क्रमभाविनामेककालविषयकत्वे यौगपद्यं स्यादित्यर्थः । ननु ज्ञानयौगपद्ये न विषयभूतकालैक्यं तन्त्रं किन्त्वधिकरणक्षणैक्यमेवेत्यरुचेराह ॥ **प्रत्यभिज्ञेति** । यदि क्रमभाविष्व-नेकेषु ज्ञानेष्वेक एव स्थूलकालोऽवभासेत तदैकज्ञानरूपा प्रत्यभिज्ञा नोपपद्येत किन्तु सोऽयमिति स्मृत्यभिज्ञारूपं ज्ञानद्वयमेव स्यादित्यर्थः । नन्वेवं पूर्वकालीनेनैतत्कालीनस्याभेदासिद्ध्या पदार्थानां स्थायितासिद्धिर्न स्यादित्यत आह ॥ **ज्ञानानेकत्वेऽपीति** । प्रत्यभिज्ञास्थले स्मृत्य-भिज्ञारूपयोर्ज्ञानयोरनेकत्वेऽपि वस्तुनः संवत्सरादिरूपैकस्थूलकालावस्थानाकलनसम्भवादित्यर्थः । यथा धारावाहिकज्ञानस्थले त्वयैक एव घटिकादिरूपः स्थूलकालो भासत इत्युच्यते तथा प्रत्यभिज्ञास्थले मयाऽपि संवत्सरादिरूपः स्थूलकाल एक एव ज्ञानद्वये भासत इति वक्तुं शक्यते ततश्च ज्ञानद्वयविषयस्य वस्तुनः संवत्सरादिरूपककालावस्थानसिद्ध्या स्थायिता ज्ञानानेकत्वेऽपि सिध्यतीति भावः । यद्वा प्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिः कुत इत्यत आह ॥ **ज्ञानानेकत्वेऽ-पीति** । धारावाहिकज्ञानानामनेकत्वेऽपि तद्विषयस्य वस्तुन एककालावस्थानस्यैककालसम्बन्धित्वस्याकलनं भानं तस्याङ्गीकारादित्यर्थः । अयमाशयः । एकस्य वस्तुनः कालद्वयसम्बन्धावगाहिज्ञानं हि प्रत्यभिज्ञा । यदि च धारावाहिकज्ञानेष्वेक एव वर्तमानकालोऽवभासत इत्युच्यते तर्हि पूर्वानुभवप्रत्यभिज्ञयोरप्येकस्यैव वर्तमानकालस्य भानप्रसङ्गोऽविशेषात्ततश्चोक्तरूपप्रत्यभिज्ञाऽनुपपत्तिरिति । एवं च प्रत्यभिज्ञासंरक्षणाय यदनेकं ज्ञानं तदेककालविषयकमिति नियमोऽङ्गीकार्यः । ततश्च धारावाहिकज्ञानानामनेकत्वान्नैककालविषयकत्वमिति ॥ **वर्तमानार्थ इति** । वर्तमानकालरूपतत्तत्क्षणविशिष्ट इत्यर्थः । वादविषयो वादावच्छिन्नार्थविषयः । यथा शब्दो नित्य इति यदुक्तं त्वयेत्यादिरूपः ॥ **यदा स्फुट-मिति** । वादे वादस्याभानादिति भावः ॥ **यदि च पूर्वं विज्ञानेति** । पूर्वविज्ञानेन विशिष्टः सम्बद्धो विषयीकृत इति यावत् ।

यथाऽग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादिरूपः । पूर्वविज्ञानविषयीभूतार्थगोचररूपेऽनुवादेऽपि द्रष्टव्यम् । किं तत्राधिकविधानादिकं नास्त्युतास्तीत्याद्ये आह ॥ **तथाऽपीति** । धारावाहिकज्ञानेष्विवात्रापि कालविशेषमादायानधिगतार्थत्वमुपपादनीयमिति भावः । द्वितीये त्वाह ॥ **अधिकविधानेनेति** । तथेत्यनेन स्फुटमनधिगतार्थत्वमित्यस्य परामर्शः । तथा च यदाऽधिकविधानार्थमुक्तमेवोच्यते तदोक्तेर्थे विधीयमानान्वयस्य पूर्वमनधिगतत्वादनधिगतार्थत्वमेव स्पष्टमिति भावः । एवमव्याप्तिमुपपाद्यातिव्याप्तिमप्युपपादयति ॥ **संशयविपर्यासयोरिति** ॥ **इतरेतराश्रयत्वमिति** । अनधिगतेति विशेषणस्य लक्षणानुप्रवेशे सिद्धे लक्षणाभावात्स्मृतेर्व्यावर्त्यतासिद्धिस्तत्सिद्धौ चानधिगतविशेषणस्य लक्षणे प्रवेशसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गापरिहारादिति** । धूमादिव्यभिचारिणि वन्ह्यादौ व्यभिचारादर्शनस्यापि सम्भवादिति भावः । विपक्षबाधकमेव शङ्कते ॥ **अधिगतमेवेति** ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति** । तृणादिदर्शने किञ्च फलवत्त्वं निगद्यत इत्यत्राफलत्वस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः। विपक्षबाधकान्तरमाशङ्कते ॥ **ननु चेति** ॥ **तज्जातीयस्यापीति** । ननु पूर्वज्ञानजनकमेवेन्द्रियमुत्तरज्ञानस्यापि जनकं तत्कथं तज्जातीयम् । मैवम् । प्रतिक्षणमवान्तरव्यापारीभूतसन्निकर्षाणां भिन्नत्वेन तद्विशिष्टेन्द्रियेऽपि भेदस्य विवक्षितत्वात् । एवं परशोरिवेत्यत्राप्यवान्तरव्यापारभेदेन भेदस्य विवक्षितत्वात्तज्जातीयत्वमुपपादनीयम् ॥ **प्रधानेति** । उद्यमननिपतनरूपावान्तराक्रियाणां कुठारस्य कर्मत्वादसम्भवपरिहाराय प्रधानेत्युक्तम् ॥ **यत्र करणानामिति** । स्थूलवृक्षच्छेदनेऽनेकेषां कुठाराणां समुच्चयो यत्रेत्यर्थः । नन्वेवं प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षया साधकतमत्वं परशुजातीयस्यापि सम्भवतीति तेनापि छिन्ने छिदान्तरमुत्पादनीयमित्यत आह ॥ **छिन्न इति** । तत्र कार्यादर्शनेनातिशयकल्पकं नास्तीति भावः । न च फलाभावेनाकारणत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च फलाभावसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वमिति वाच्यम् । छिदाभावेऽपि छिदासामग्र्येकदेश इतिवाच्छिदा छिदान्तरप्रतिबन्धिकेति वा कल्प्यतेऽतो न तत्र फलमित्याशयात् । नन्वेवं तद्वदेवाधिगतेऽप्यधिगत्यन्तररूपफलाभावेन तत्करणतयाऽभिमतस्यापि प्रधानक्रियाकारकान्तरापेक्षयाऽतिशयकल्पकाभावात्प्रामाण्यं स्यादित्यत आह ॥ **न च प्रकृत इति** । स्यादेवं यदि ज्ञानाभावेऽपि ज्ञानसामग्र्येकदेशः स्यात् । ज्ञानं तत्प्रतिबन्धकं भवेत् । न चैवं

तथात्वे स्मृतेरेवानुदयप्रसङ्गादित्युक्तमित्यर्थः। नन्वर्थे विपरीतकोटिव्यवच्छेद एव परिच्छेदोऽस्तीत्यत आह ॥**स्मृत्यादावपीति**॥ छ॥ **द्वयोरपि विशेषणत्वेनेति** । विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति विशेषणविशेष्ययोरेव समासविधानादिति भावः । नन्वीश्वरस्य शरीरेन्द्रियरहितत्वात्तदीयं प्रत्यक्षमेव नास्तीति कुतो न समाधीयत इत्यत आह ॥ **यथोक्तमिति** । ब्रह्मतर्क इति शेषः । ऐश्वरं यौगिकमयौगिकं चेति ग्रन्थे पूर्वोक्तं सर्वमक्षात्मकं प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः । तथा च तत्प्रत्यक्षत्वस्य प्रामाणिकत्वान्नालक्ष्यत्वेन समाधानमुचितमिति भावः ॥ **प्रकारेणेति** । तथा च लक्षणे ज्ञानपदं विवक्षितमिति भावः । लिङ्गकरणतापक्षमवलम्ब्य शङ्कते ॥ **तथाऽप्यक्षेति** । अयं रूपादिज्ञश्चक्षुरादिमत्त्वादित्यनुमान इत्यर्थः । चक्षुरादिमत्त्वज्ञानं यदाप्तवाक्यादिना तदेदमनुमानमिति नान्योन्याश्रयावकाशः ॥ **अक्षमात्रेति** । इदं च क्वचिल्लिङ्गस्यापि करणशरीरान्तर्भावमभिप्रेत्य न तु सर्वत्रातीतादिलिङ्गज्ञानेनैवानुमितिजननादिति द्रष्टव्यम् ॥ **यथोक्तमेति** । साङ्ख्यग्रन्थ इति शेषः । अस्य श्लोकस्योत्तरश्लोकगतेन तदुपलब्धिरित्यनेन सम्बन्धो द्रष्टव्यः । अभिभवो बलवत्सजातीयसम्बन्धकृतसम्यग्ग्रहणम् । यथा सौरालोकेन प्रदीपस्य । समानाभिवातस्तु बलवत्सजातीयसम्बन्धेनाग्रहणम् । यथा क्षीरेण तदन्तर्गतस्य नीरस्येति विवेको द्रष्टव्यः ॥ **अत एवेति** । योगिनां प्रारब्धकर्मक्षयत्वेन धर्माद्यभावादेवेत्यर्थः । विषयसाक्षात्कारस्यैव सुखादिहेतुत्वम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तु तदर्थमभ्यर्थ्यत इत्यत्र भगवत्पादसम्मतिमाह ॥ **तथा चाहुरिति** । गीताभाष्य इति शेषः । नन्वत्र शीतोष्णादिविषयस्य देहसम्बन्ध एवानुभवकारणतयोच्यते नेन्द्रियसन्निकर्ष इत्यत आह ॥ **अत्र देहशब्देनेति** । आद्यपक्ष एवोद्भवशब्दस्योत्पत्त्यर्थमेवाङ्गीकृत्य समाधानमाह ॥ **यद्वेति** । नन्वत्रापीश्वरप्रत्यक्षस्याक्षोद्भवत्वाभावेनाव्याप्तिरक्षोद्भवत्वक्रियायामतिव्याप्तिः । द्वयोरपि विशेषत्वेन समासानुपपत्तिश्चेति दोषा उक्ता एवेत्यत आह॥ **अक्षोद्भवशब्देन चेति** । तथा चेश्वरप्रत्यक्षे साक्षात्कारसत्त्वान्नाव्याप्तिः । अक्षक्रियायां तदभावान्नातिव्याप्तिः । साक्षात्कारस्य विशेष्यत्वान्न समासानुपपत्तिरपीति भावः । अत एवाह न कश्चिद्दोष इति । ननु साक्षात्कारत्वं नामाक्षोद्भवत्वमेव वाच्यमिति पुनरीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिरित्यत आह ॥ **साक्षात्कारत्वं चेति** । विशेषो जातिरूपः । अपरोक्षज्ञानसाधनमित्यत्र साधनशब्देनाभिव्यञ्जकमपि विवक्षितमिति नेश्वरादिस्वरूपेन्द्रियेऽव्याप्तिः ॥ **विवक्षाभेदेनेति** । अवान्तरव्यापार-

प्राधान्यविवक्षायां सन्निकर्षः करणधर्मिप्राधान्यविवक्षायां त्विन्द्रियमेवेति प्राधान्यविवक्षाभेदेनेत्यर्थः ॥ **ज्ञाताज्ञातत्वेति** । लक्षणे ज्ञातत्वं लक्ष्ये चेतरव्यावृत्तत्वादिनाऽज्ञातत्वं प्रसिद्धं तदुभयं च नैकस्मिन्युज्यत इति भावः । अस्य लक्षणस्य खण्डनकारेणोक्तं दुरवधारणत्वरूपं दोषमाशङ्क्य परिहरति ॥ **ननु निर्दोषतेत्यादिना** ॥ **साक्षिसिद्धत्वादिति** । तथा च नोक्तान्योन्याश्रय इति भावः । ननु यत्राभ्यासदशापन्नज्ञाने करणदोषशङ्काभावस्तत्रैवमस्त्वन्योन्याश्रयपरिहारो यत्र त्वनभ्यासदशापन्नज्ञाने करणदोषशङ्का तत्र याथार्थ्यं न केवलेन साक्षिणा धारयितुं शक्यं किन्तु निर्दोषताध्यवसायसहकृतेनैव । निर्दोषताध्यवसायश्च याथार्थ्यनिश्चयाधीन इति तत्र पुनरन्योन्याश्रय इत्यत आह ॥ **परीक्षापेक्षायां त्विति** । करणदोषाभावनिश्चायकापेक्षायामित्यर्थः । साचिव्यमाचरति साक्षिणा निर्दोषताग्रहण इति शेषः । तथा च यत्र करणदोषताशङ्का तत्र साक्षी बाधाभावसहकृतः **स्वयमेव** करणदोषाभावमप्यवधारयति **न** तु तदवधारणं याथार्थ्यं निश्चयाधीनम् । अतस्तत्रापि नान्योन्याश्रयशङ्केति भावः । यथोक्तम् । दोषाभावे प्रमाणत्वं दोषाभावस्य साक्षिणा । निश्चितत्वं क्वचिच्चैवेति । अत्र यद्यपि प्रबलविरोधाभाव एव निर्दोषतामवधारयति न याथार्थ्यमिति वचनेऽप्यन्योन्याश्रयपरिहारो भवत्येव तथाऽपि साक्षिणः साचिव्यमाचरतीति वचनं वस्तुस्थितिमाभिप्रेत्येति ज्ञातव्यम् । याथार्थ्यग्रहणे साचिव्यमाचरतीति तु न व्याख्यानम् । तत्र बलवत्प्रमाणत इति वक्ष्यमाणवाक्योदाहरणस्यासङ्गतत्वात् । उक्तान्योन्याश्रयापरिहाराच्चेत्यवगन्तव्यम् । बलवत्प्रमाणविरोधाभावो निर्दोषताग्रहणे हेतुरित्यत्र ब्रह्मतर्कसम्मतिमाह ॥ **यथोक्तमिति** । बलवत्प्रमाणतो बलवत्प्रमाणविरोधतः । तथा च दोषाभावेऽपि बलवत्प्रमाणविरोधाभावेन ज्ञातव्य इत्याशयात्प्रकृतसङ्गतिः । प्रबलप्रमाणविरोधाभावस्य दोषाभावसाधकत्वे पूर्वपक्षिणोक्तमसञ्जातविरोधिभ्रमे व्यभिचारं परिहर्तुमाह ॥ **असञ्जातेति** ॥ **कथं तर्हीति** । तथा च हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **सर्वथेति** । देशकालपुरुषान्तरसम्बन्धीत्यर्थः । अङ्गीकृत इत्यत्र हेतुतयेति शेषः । तर्ह्यज्ञानासिद्धिरित्यत आह ॥ **सोऽपीति** ॥ **अभिमतमपीति** । खण्डनकाराभिमतं द्वितीयं ब्रह्मापीत्यर्थः ॥ **कथमन्यथेति** । तत्र सन्निकर्षासम्भवादिति भावः ॥ **सान्तरग्रहणमिति** । अन्तरं किञ्चिद्दूरस्थत्वम् । तेन सहितं सान्तरम् । चक्षुषा किञ्चिद्दूरस्थग्रहणं न स्यादित्यर्थः ॥ **स्वसंयुक्तमात्रमिति** ।

नयनं स्वयं यावत्परिमाणं तावत्परिमाणयुक्तमेव घटादिप्रदेशं स्वसंयुक्तं गृह्णीयान्न पृथुतरमित्यर्थः ॥ **दिग्विशेषेति** । सूर्योदयादेः प्रदेशविशेषस्थत्वसन्देहो न स्यादित्यर्थः । अतो दिग्विशेषाणां नयनगोचरत्वात्कथमिदमापादनमिति शङ्कानवकाशः । सूर्योदयादेस्तद्गोचरत्वात्प्रदेशविशेषस्य चोपनीतस्य मानसम्भवादित्यवधेयम् ॥ छ ॥ विशेषकारणं शङ्कते ॥ **योग्यताया इति** ॥ **अनुपलम्भादिति** । अप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । अत एव तत्रानुमानद्वयं प्रमाणमस्तीत्याह ॥ **करणत्वेन्द्रियत्वाभ्यामिति** । चक्षुः स्वसन्निकृष्टार्थप्रकाशकं करणत्वादिन्द्रियत्वाच्च त्वगादिवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः ॥ **तत्रापीति** । चक्षुरप्यर्थप्रकाशकमिति त्वदीयप्रयोगेऽपीत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । रूपदर्शनलक्षणालिङ्गादेवेत्यर्थः । गोलकस्यान्धसाधारण्याद्रूपदर्शनेन गोलकातिरिक्तमेव चक्षुः सेत्स्यतीति भावः । सन्निकृष्टार्थप्रकाशकमिति साध्ये सन्निकर्षो यदि संयोगसमवायरूपः साक्षात्सम्बन्धो विवक्षितस्तदा शब्दानुमानोपमानादिकरणेषु करणत्वहेतोर्व्यभिचारः । तेषु स्वविषयैरुक्तसन्निकर्षसम्भवादत आह ॥ **सन्निकर्षश्चेति** । सन्निकर्षमात्रं च शब्दे तत्प्रतिपादकत्वरूपं लिङ्गज्ञाने तद्व्याप्यलिङ्गविषयकत्वमित्यादिरूपमस्त्येवेति न व्यभिचार इति भावः ॥ **यदि रूपविशेषादीति** । महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपरूपा वा तादृशस्पर्शादिरूपा वेत्यर्थः । ननु विषयवर्तमानत्वस्यापि साक्षात्कारजनकत्वान्नोक्तदोष इत्यत आह ॥ **सन्निकर्षार्थमिति** । लौकिकसन्निकर्षार्थमित्यर्थः । ननु साक्षात्कारं प्रति वर्तमानत्वस्य जनकतैवास्तु किं सन्निकर्षोपक्षीणत्वकल्पनयेत्यत आह ॥ **सन्निकर्षस्येति** । तथा च तत्रांशस्य वर्तमानत्वेऽपि साक्षात्कारदर्शनाद्व्यभिचारेण न वर्तमानत्वस्य तज्जनकत्वं युक्तमिति भावः । ननु तत्र वर्तमानत्वाभावे सन्निकर्षस्याप्यभावात्कथं साक्षात्कारोत्पत्तिरित्यत उक्तं सन्निकर्षस्येति । संस्काररूपसन्निकर्षस्यान्यथावर्तमानत्वाभावेऽपि सिद्धावित्यर्थः । तथा चालौकिकेनैव सन्निकर्षेण तत्र साक्षात्कारजननम् । वर्तमानत्वं च लौकिकसन्निकर्षार्थमेवाभ्यर्थनीयमित्युक्तमिति भावः । **न च** लौकिकसाक्षात्कार एव विषयवर्तमानत्वस्य जनकत्वकल्पनान्नोक्तव्यभिचार इति वाच्यम् । प्रत्यभिज्ञाया लौकिकत्वात् । ज्ञानस्य निरंशत्वेन तत्रांशेऽलौकिकत्वं तस्या इत्यपि वक्तुमशक्यत्वादित्याशयात् ॥ **आद्यः प्रमाणविरुद्ध इत्यादि** । उक्तानुमानरूपप्रमाणविरुद्धमतीतादेश्चाक्षुषतापत्तिः कुड्यादिव्यवहितप्रतीतिप्रसङ्गोऽव्यवहितदूरदर्शनापत्तिरित्युक्तानेकातिप्रसङ्गपराहत इत्यर्थः ।

ननु काचादेः प्राप्तिप्रतिबन्धकाभावे विरलावयवसंयोगजपटादिवत्सच्छिद्रत्वं स्यादित्याशङ्कते ॥ **तथात्व इति** । अत्र व्यूहशब्देन विरलावयवसंयोगजोऽवयवी पटादिरूपो विवक्षितः । ततश्च व्यूहवत्पटादिवदन्तरमवकाशश्छिद्रं यस्य स तथोक्तस्तद्भावो व्यूहान्तरता सच्छिद्रतेत्यर्थः । केचित्त्वत्र व्यूहशब्देन समूहो ग्राह्योऽन्तरशब्दश्छिद्रपरः । तथा च व्यूहः समूहोऽन्तराणां छिद्राणां यस्मिन्नसौ व्यूहान्तर इति व्यधिकरणो बहुव्रीहिस्तस्य भावस्तत्ता बहुछिद्रत्वापत्तिरिति यावदित्याहुः ॥ **जलानलेति** । व्यतिभेदो व्यामिश्रणं सम्बन्ध इति यावत् । तदभावाद् व्यूहान्तरत्वाभावात् । चुल्याद्यवस्थिताग्निसम्बन्धघटाद्यन्तर्गतजलेऽधःस्थितानलव्यतिभेदेऽपि न घटादेः सच्छिद्रत्वमित्यर्थः । व्यतिभेदो व्यत्यासो विरुद्धक्रियायोग इति यावत् । तथा च घटाद्यन्तर्गतस्य जलस्य बहिर्निस्सरणं बाह्यस्य चानलस्यान्तर्गमनम् । एवं च घटादेर्जलानलविरुद्धक्रियायोगेऽपीत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ **तदभ्युपगम इति** । अत्र तच्छब्देन छिद्रापरपर्यायस्यान्तरस्य तल्प्रत्ययवाच्यतया प्रकृतस्य परामर्शः । अतः सूक्ष्मतरेति विशेषणमुपपन्नमिति ध्येयम् । सा व्यूहान्तरता ॥ **सान्तरमितीति** । अत्रान्तरशब्दो व्यवधानपरः । तथा चान्तरेण व्यवधानेन सहितं सान्तरं व्यवहितमिति ग्रहणमित्यर्थः । एवं च चक्षुर्नघटादिप्राप्तिमद्घटाद्यपेक्षया व्यवहितमिति गृह्यमाणत्वादिति सान्तरमिति ग्रहणं प्राप्तिबाधकं चेदित्याशयः ॥ **प्रदीप इति** । यद्यदपेक्षया सान्तरमिति गृह्यते तत्तद्व्याप्तिमन्न भवतीति सामान्यव्याप्तौ प्रदीपेऽनैकान्त्यम् । प्रदीपस्य घटाद्यपेक्षया सान्तर इति गृह्यमाणस्यापि घटादिप्राप्तिमत्त्वादित्यर्थः । एतेन सान्तरदूरस्थमिति व्याख्यानमपि निरस्तं वेदितव्यम् । दूरस्थस्य ग्रहणं चेदसिद्धम् । नयनस्य विषयं प्रति गमनाङ्गीकारात् । दूरस्थमिति ग्रहणं चेत्प्रदीपेऽनैकान्त्यादिति । ननु सान्तरमिति गृह्यमाणे सन्निकृष्टत्वकल्पनं विरुद्धमतो न प्रदीपे व्यभिचारचोदनं युक्तं नापि तेन पक्षे साध्याभावशङ्केत्यतो यथा न विरोधस्तथोपपादयति ॥ **यथा खल्विति** ॥ **सर्वत्र सन्देह इति** । क्वचिद्देशविशेषे सूर्योदयादिनिश्चयोऽपि जायते स न स्यादित्यर्थः ॥ **सन्देहादपीति** । ततश्च निश्चयपरिक्षयोऽतिशयेनानिष्ट इति भावः । ननु तर्हि तत्र सन्देहोपपत्तिः कथमित्यत आह ॥ **तत्र सन्देह इति** । आगन्तुकमितरसंशयेऽप्यक्लृप्तं कारणान्तरमित्यनभ्यस्तदेशत्वादिरूपं दोषमित्यर्थः ॥ **तैजस इति** । नयनरश्मेरित्यर्थः ॥ **अप्रसिद्धविशेषणतेति** । सर्वस्यापि प्रकाशकस्यालोकादेः प्राप्यैव प्रकाशकत्वादिति भावः । स्वव्याहतं चेदमित्याह ॥ **परस्यैवेति** ।

अत्र काचो दृग्दोषः । यथाऽत्यासन्नेऽक्षिपक्ष्मादौ प्राप्तिसत्त्वेऽपि न ग्रहणमतो व्यभिचारान्न प्राप्तेर्ग्रहणहेतुतेति त्वयोच्यत एवमत्यासन्ने काचादावुद्भूतरूपादिरूपयोग्यतासत्त्वेऽपि न ग्रहणमिति व्यभिचारान्न योग्यताऽपि ग्रहणहेतुरित्यस्माभिरपि वक्तुं शक्यमिति त्वदुक्तं दूषणं स्वव्याहतमिति भावः । परस्यैवेत्येवकारेणास्माकमतिसामीप्यरूपोऽर्थदोषस्य सत्त्वान्न निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षस्तत्रातो न व्यभिचार इति व्यभिचारपरिहारोऽस्तीति सूचयति ॥ **कालातीतत्वादिति** । चक्षुषो मूर्तद्रव्यत्वेन गतिमत्त्वस्य प्रमाणसिद्धत्वादिति भावः ॥ **अनैकान्त्याच्चेति** । त्वगिन्द्रियादाविति शेषः । देहस्य गमने त्वगिन्द्रियादेरपि गतिमत्त्वेन साध्याभावसत्त्वादिति भावः ॥ **विशिष्टनिषेध इति** । त्वगिन्द्रियादौ गतिसन्निकर्षयोर्विशेषकालितयोः सत्त्वेऽपि न गत्यवच्छिन्नेन तत्र सन्निकृष्टत्वमतो नानैकान्त्यमिति भावः । अतैजसानामिति पररीत्या सिद्धान्ते मनोव्यतिरिक्तानामिन्द्रियाणां तैजसाहङ्कारकार्यत्वेन तैजसत्वादिति ध्येयम् । चक्षुषि तेजोभागानां बहुत्वं न तथा घ्राणादिष्वित्यभिप्रेत्येदमित्यप्याहुः । तथा चातैजसत्वमुपाधिरिति भावः ॥ **अर्थप्रतिपत्तिः स्यादिति** । पूर्वं निर्गतरश्मीनां विद्यमानत्वादिति भावः ॥ **दीपेन समानेति** । दीपप्रभोदयानन्तरं दीपाच्छादनेऽपि तयाऽर्थप्रकाशः स्यात्तथा दीपोपघाताद्यर्थं तदधिष्ठानवर्तिकोपघातादिकं च व्यर्थं स्यादिति परिचोदनायां दीपप्रभाया दीपाश्रितत्वेन तदाच्छादनेनाच्छादितत्वादर्थाप्रकाशः । अधिष्ठानभूतवर्तिकोपघातादेर्दीपोपघातादिप्रयोजकतयाऽन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वान्न वैयर्थ्यमिति यत्तत्र समाधानं तत्प्रकृते समानमिति भावः । अशिशिरत्वमुष्णत्वम् । नन्विन्द्रियाणां तैजसाहङ्कारपञ्चभूतकार्यत्वेन प्रकृतिकार्यस्याभावात्कथं प्राकृतमिति निर्देश इत्यत आह ॥ **प्रकृतिशब्देनेति** । नन्विन्द्रियाणां सूक्ष्मरूपेण नित्यत्वात्कथमहङ्कारकार्यताऽपीत्यत आह ॥ **सूक्ष्मरूपेणेति** ॥ **द्रव्येन्द्रियभावेन्द्रियेति** । द्रव्यग्राहकमिन्द्रियं त्वक्चक्षुर्मनांसि भावो गन्धरसशब्दादिधर्मः । तद्ग्राहकाणि घ्राणरसनश्रोत्राणि भावेन्द्रियाण्येतेषां द्रव्यग्राहकत्वाभावाद्भावेन्द्रियत्वमिति ध्येयम् ॥ **अनुपदमेवेति** । शुद्धमीशरमासुक्तेष्वित्यत्रेत्यर्थः ॥ **नित्येति** । त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । तथा च नित्यत्वमाहङ्कारिकत्वं भौतिकत्वमित्यर्थः । आहङ्कारिकत्वभौतिकत्वयोः स्वमतेऽपि सत्त्वात्केवलेति । केवलभौतिकत्वे वैशेषिकोक्तमनुमानचतुष्टयं दूषयितुमनुवदति ॥ **घ्राणमित्यादिना** । अत्र हेतुचष्टयेऽपि मनसि व्यभिचारवारणाय सत्यन्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **सर्वत्र चेति** । सर्वेष्वनुमानेषु गन्धाद्येकैकमात्रव्यञ्जकादृष्टव्य-

क्तिविशेषे व्यभिचार इति गूढाभिसन्धेरुत्तरमाशयमविद्वान् शङ्कते ॥ **तत्सर्वव्यञ्जकमिति** । तथा च सत्यन्तविशेषणाभावो न हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति भावः ॥ आशयमुद्घाटयितुं विकल्पयति ॥ **किं व्यक्तिपुरस्कारेणेति** । किमेकैवादृष्टव्यक्तिर्मनोवत्सर्वव्यञ्जिकोत घ्राणादिवद्गन्धादिमात्रव्यञ्जकादृष्टव्यक्तिविशेषा अदृष्टत्वेनोपाधिनैकीकृताः सर्वव्यञ्जका इति विकल्पार्थः ॥ **तान्निश्चितमिति** । अदृष्टे एकैकव्यञ्जकत्वं न निश्चितमित्यर्थः । न तु तादृशादृष्टमेवानिश्चितमिति व्याख्यानम् । धर्मिण एवानिश्चये वक्ष्यमाणसन्दिग्धे व्यभिचारासम्भवात् । अस्मद्व्याख्यानं तु साध्याभावनिश्चयवत्यदृष्टे हेतुसन्देहात्सन्दिग्धव्यभिचारोद्भावनं सङ्गच्छत इति ध्येयम् ॥ **इन्द्रियत्वावच्छेदेनेति** । यद्यसर्वव्यञ्जकादृष्टानामेकधर्मावच्छिन्नत्वेनैक्यमापाद्य सर्वव्यञ्जकतामुक्त्वा व्यभिचारः परिह्रियते तर्हि घ्राणादीनामपीन्द्रियत्वरूपैकधर्मावच्छेदेनैक्यमापाद्य रसादिसर्वव्यञ्जकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेन सर्वहेतुविशेषणामसिद्धिः स्यादित्यर्थः ॥ **पृथिवीत्वाभिधान इति** । प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वमङ्गीकृत्य पृथिवीत्वादिजातिसाध्यत्वाभिधान इत्यर्थः ॥ **पृथिव्यादिरूपादीति** । अत्राद्येनादिपदेन जलतेजसी ग्राह्ये न वायुरपि ग्राह्यः । तदीयस्पर्शग्राहकत्वेऽपि वायवीयत्वेन तत्सन्निकर्षस्य वायुमात्रकार्यत्वेन तत्र व्यभिचारासम्भवात् । द्वितीयेन पृथिवीगतरसस्पर्शयोः जलत्वनिष्ठरूपस्पर्शयोस्तेजोनिष्ठस्पर्शस्य च ग्रहणम् । तथा च यद्यपि पृथिवीगन्धव्यञ्जकसंयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षान्तर्गते घ्राणपृथिवीसंयोगे घ्राणस्यापि पृथिवीत्वेन पृथिवीमात्रकार्यत्वमस्त्येवेति न व्यभिचार एवमन्नसतेजोवायुरूपस्पर्शव्यञ्जकसन्निकर्षान्तर्गतेषु रसनाद्यबादिसंयोगेषु न व्यभिचारः । रसनचक्षुस्त्वचामपि क्रमेणाप्तेजोवायुरूपत्वेनाबादिमात्रकार्यत्वस्य तत्र सत्त्वात् । तथाऽपि पृथिवीरूपरसस्पर्शव्यञ्जकसन्निकर्षान्तर्गतेषु पृथिवी चक्षुरादिसंयोगेष्वब्रूपस्पर्शव्यञ्जकान्तर्गतयोरप् चक्षुरादिसंयोगयोस्तेजःस्पर्शान्तर्गते तेजस्त्वक्संयोगे च व्यभिचारतादवस्थ्यम् । चक्षुरादीनां पृथिवीत्वाद्यभावेन तत्संयोगानां पृथिवीत्वादिमात्रकार्यत्वाभावेन साध्याभावसत्त्वादिति भावः । केचित्तु गन्धरसादिव्यञ्जकसन्निकर्षेषु गन्धरसादेरपि घटकतया जनकत्वेन पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वाभावाद्व्यभिचार इति भावमाहुः । तत्र गन्धादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्वित्येव वक्तव्यत्वेन पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्वित्युक्तेः प्रयोजनं चिन्त्यम् । मात्रशब्देनेतरभूतानामेव व्यवच्छेद्यत्वाच्च । अन्यथा प्रागभावस्यादृष्टादेश्च सर्वत्र जनकत्वेनाप्रसिद्धिरेव स्यादिति ॥ **जलादेरिति** । न च तत्र रसाव्यञ्जकत्वरूपाविशेषण-

स्वाभावात्कथं व्यभिचार इति वाच्यम् । जलस्य रसव्यञ्जकसंनिकर्षान्तर्गततया रसव्यञ्जकत्वेऽपि जलत्वेन तदभावात् । जलत्वावच्छिन्नधर्मिताकस्यैव व्यभिचारोदाहरणतया विवक्षितत्वात् । एवं लवणादेरपि न लवणादित्वेन रूपादिव्यञ्जकतेति ध्येयम् । लवणादेः शाकादिरसव्यञ्जकत्वम् । कर्पूरादेश्चन्दनादिशैत्यव्यञ्जकत्वं ज्ञेयम् । प्राकृतस्यैव प्रथममुद्दिष्टत्वात्तदुपपादनमेवादौ कार्यमित्याशङ्क्याह ॥ **प्राक् प्रसिद्धीति** ॥ **उपपादयिष्यत इति** । पाशुपताधिकरणे मनोबुद्ध्यङ्गतां विष्णोर्लक्षयामो य एव स इत्यादिनेशस्य चतुर्थेऽध्याये रमामुक्तानां च श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः । श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः । सर्वे चतुर्बाहव इत्यादिनाऽक्षवतोपपादयिष्यत इत्यर्थः ॥ **किमन्यदाऽपीति** । लीलाविग्रहस्वीकाराभावदशायामपीत्यर्थः ॥ **सदोषत्वमेवेति** । न चैवमधमानां मुक्त्यनन्तरं स्वरूपदुःखानुभवोऽप्ययथार्थः स्यात् । ततश्च तस्यापुरुषार्थताभङ्ग इति वाच्यम् । दुःखस्वरूपांशे यथार्थत्वेऽपि तस्येश्वराद्यधीनत्वादिप्रकारांशेऽयथार्थत्वसम्भवात् । अत एवोक्तं पद्धतौ । अधमानां स्वरूपेन्द्रियं स्वरूपमात्रे यथार्थमेव । प्रकारे त्वयथार्थमिति । एवमेव सर्वार्थान्विपरीतांश्चेत्येतदपि प्रकारांशमादायैव नेयम् ॥ **कार्यलिङ्गकमिति** । संवादिविसंवादिप्रवृत्तिरूपकार्यलिङ्गकमित्यर्थः । औत्सर्गिको निर्दोषत्वनियमः प्राकृतेन्द्रियेष्वप्यस्तीति तद्वारणायातीतपदमिति द्रष्टव्यम् । एवं च सर्वथा नियमो विवक्षितो न सापवाद इति भावः ॥ **शुद्धस्यैवेति** । इदं चोत्तमजीवसम्बन्धिचैतन्यविषयमिति ज्ञातव्यम् ॥ **यत्प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति** । साक्षिप्रत्यक्षसाधितमिति प्रथमाध्याय इत्यर्थः ॥ **न सप्तत्वविरोध इति** । सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्चेति सूत्रभाष्यादिविरोधो नेत्यर्थः ॥ **तत्तदवच्छिन्नस्येति** । तत्तद्गोलकावच्छिन्नस्येत्यर्थः ॥ **आगमादिति** । पृथिवीघ्राणस्तु गन्धगः । अम्भोजिह्वारसग्रहः । तेजश्चक्षुरूपोपलम्भनम् । वायुस्त्वक् च स्पर्शस्य सङ्ग्रहः । इत्याद्यागमाद्घ्राणादीनां पृथिव्याद्युपादानकताऽवगम्यत इत्यर्थः । अत्र पृथिवी अम्भ इत्यादिप्रथमानां पूर्वेणान्वयः । तथा च गन्धगो घ्राणः पृथिव्या जातो रसग्रहो जिह्वाऽम्भसो जात इत्यादिरस्यार्थो ज्ञातव्यः । अन्यथेन्द्रियाणां भौतिकत्वस्य प्रमाणान्तरासिद्धस्यालाभ इति ज्ञातव्यम् ॥ **अहङ्कारिकाकाशेति** । तामसाहङ्कारकार्यभूताकाशेत्यर्थः ॥ **तत एवेति** ।

शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगमित्यागमादेवेत्यर्थः । स्पर्शरहितद्रव्यत्वादेरित्यत्रादिपदेन परमाणुत्वनिरवयवद्रव्यत्वादेः सङ्ग्रहः ॥ **सिद्धसाधनत्वादिति** । सूक्ष्मरूपेण तथात्वाभ्युपगमादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । निरवयवत्वमसिद्धमित्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **कूटस्थतेति** । निर्विकारतासाधने वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायतेत्याद्यागमविरोधादित्यर्थः ॥ ७ ॥ **साधनपक्ष इति** । करणप्रामाण्यपक्ष इत्यर्थः ॥ **न तत्कर्तव्यमिति** । निर्दोषोपपत्तिरित्यत्रापीति शेषः । मुख्यार्थपराच्छब्दादाभासरूपामुख्यार्थप्रतिपत्तौ जातायां तद्व्यवच्छेदेन मुख्यार्थोपदेशनार्थं निर्दोषग्रहणमित्येतान्निदर्शयाति ॥ **समीचीनो हेतुरिति** । ननु मुख्यार्थपराच्छब्दादाभासरूपा मुख्यार्थप्रतिपत्तिः क्व दृष्टा येनात्रापि तत्प्राप्तौ तद्व्यवच्छेदाय यत्न इत्यत उक्तमनैकान्तिक इति । यथाशब्दस्योभयत्रान्वयः ॥ **साहित्यनियमवादिति** । अव्यभिचरितसम्बन्धवदित्यर्थः । न तु सामानाधिकरण्यनियमवादिति । व्यधिकरणनदीपूरादावव्याप्त्यापत्तेः । व्याप्यं लिङ्गमित्युक्तिस्तु ग्रन्थान्तरविरोधपरिहाराय ॥ **अस्येदं कार्यमित्यादिः** । यद्यप्यस्येदं कार्यकारणं संयोगविरोधि समवायि चेति लैङ्गिकामिति वैशेषिकसूत्रपाठस्तथाऽपि संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायिविरोधि चेति सूत्रान्तरे एकार्थसमवायिनोऽपि गृहीतत्वात्संयोगिसमवायिनोः सम्बन्धिशब्देनैव लाघवेन निर्देशः कार्यं इति तत्सम्प्रदायमाश्रित्य सम्बन्धीत्यनुवादः कृत इति ज्ञातव्यम् । अत्र कार्यं कारणमिति प्रकारद्वयमिति प्राञ्चः । नवीनास्तु कार्यं कारणमित्येक एव सम्बन्धः प्रकारद्वयेनोक्तः संयोगिसमवायि चेति प्रकारद्वयं सम्बन्धिशब्देन विवक्षितम् । एवं पञ्चरूपतोपपत्तिरित्याहुः । कार्याद्धूमादेरग्न्याद्यनुमानं करणाद्भेरीदण्डसंयोगविशेषाद्बधिरस्य शब्दानुमानं संयोगिनः शरीरस्य स्पर्शनात्त्वगिन्द्रियानुमानं समवायिना जलौष्ण्येन तत्सम्बन्धतेजोऽनुमानमेकार्थसमवायिना रसादिना रूपाद्यनुमानमभूतेन वर्षेण भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य विरोधिनोऽनुमानमित्याद्युदाहरणानि तच्छास्त्रोदितानि ज्ञातव्यानि ॥ **एवं मात्रानिमित्तेति** । अत्र मात्राशब्दः स्वभावपरस्तेन तन्निबन्धनमनुमानं ग्राह्यं निमित्तशब्दः कार्यकारणपरः सहचारिशब्दस्त्वेकार्थसमवायिपरः । स्वस्वामीत्यादि सम्बन्धकीर्तनम् । तेन तद्वदनुमानमिह ग्राह्यम् । समुद्रवृद्ध्या कुमुदप्रकाशेन च चन्द्रोदयस्यानुमानं स्वभावनिबन्धनानुमानोदाहरणम् । तत्र समानकालीनत्वेन न कार्यकारणभावः किन्तु स्वभावनिबन्धन-

मेवानुमानमिति तेषामाशयः। निमित्तादीनामुदाहरणान्युक्तानि। अविनाभूतेन केनचिदित्यादिना स्वेन स्वामी तादृशेन स्वामिना वा तादृशं भृत्यादि स्वमनुमीयते। वध्यघातकभावेन तु विस्फूर्जितोऽहिर्शाटान्तारितनकुले लिङ्गमिति ज्ञातव्यम्। कुत इत्यत आह॥ **एतच्चेति**। भक्तिपाद इति शेषः। तत्र हि रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाऽभ्युदिता यत इत्यत्र कृत्तिकोदयादिकं रोहिण्युदयासत्त्यादावनुमानमिति समर्थ्यते। न हि तत्राविनाभावरूपमव्यभिचरितसम्बन्धं विना तादात्म्यादिरूपो वा संयोगादिरूपो वा परपरिगणितः सम्बन्धविशेषः सम्भवति। ततश्चाव्यापकत्वात्परकीयं परिगणनमसमञ्जसमित्यपि तेन लभ्यत इत्याशयेनोपपादयिष्याम इत्युक्तमिति द्रष्टव्यम्। यद्वा न सम्बन्धविशेषवदित्यत्रोक्तरीत्या व्यापकत्वादिति हेतुर्द्रष्टव्यः। ननु व्याप्यं चेदनुमानं तदा धूमः शब्दानित्यत्वेऽप्यनुमानं स्याद्व्याप्तो हि सोऽग्निनेत्यत आह॥ **एतच्चेति**। व्याप्यमित्यस्य सम्बन्धिशब्दत्वादित्यादिनाऽनुपदमुपपादयिष्याम इत्यर्थः॥ **उपपादयिष्यत इति**। भक्तिपाद इति शेषः। मीमांसकमतं दूषयति॥ **एतेनेति**॥ **ज्ञातसम्बन्धेति**। ज्ञातः सम्बन्धनियमो येन पुरुषेण स तथोक्तस्तस्येत्यर्थः॥ **एकदेशस्येति**। लिङ्गविशिष्टधर्म्येकदेशस्येत्यर्थः॥ **एकदेशान्तर इति**। लिङ्गविशिष्टधर्म्येकदेशान्तर इत्यर्थः। ततश्च लिङ्गलिङ्गिनोर्नियमेनैकधर्मिकत्वमावश्यकमिति भावः। ज्ञातसम्बन्धस्य पुंसो लिङ्गविशिष्टधर्म्येकदेशदर्शनाल्लिङ्गिविशिष्टधर्म्येकदेशे बुद्धिरनुमानमिति शबरवचनादेवमेवेदं व्याख्येयम्। एतेनेत्युक्तं विवृणोति॥ **एकदेशतेति**। एकधर्मिकतानियमस्येत्यर्थः॥ **अनुमेयेनेति**। पक्षीयसाध्येनेत्यर्थः। अनेन पक्षधर्मत्वमुपपादितमिति ज्ञातव्यम्॥ **तदभाव इति**। तस्यानुमेयस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्येति यावत् अभावो यत्र स तथोक्तस्तस्मिन्विपक्ष इत्यर्थः। ननु पक्षधर्मताया अप्रयोजकत्वे क्वचिद्धेतौ पक्षीयसाध्यसामानाधिकरण्याभावोऽपि स्वीकार्यः। ततश्च कथं तत्र व्याप्तिरपि तस्याः सामानाधिकरण्यगर्भत्वादित्यत आह॥ **अविनाभाव इति**। एतदुपपादनं च तर्कताण्डवे द्रष्टव्यम्। केषाञ्चित्पक्षं दूषयितुमनुवदति॥ **सा द्विविधेत्यादिना**॥ **यदभावयोरिति**। अनेन प्रतियोग्यनुयोगिभावो नियामक इत्युक्तं भवति॥ **यदभाव इति**। तथा च व्यतिरेकव्याप्त्याऽन्वयव्याप्तिरनुमीयत इत्याशयः॥ **अतिप्रसङ्गित्वादिति**। धूमादौ मेवादिसादृश्यादेरपि सद्भावेन तस्यापि व्युत्पादनं

कर्तव्यं स्यादित्यर्थः । ननु धर्माणां बहुविधत्वोक्तेऽननुमानभूता ये युक्तिशब्दार्थान्तर्गतानिर्दोषतया व्यवच्छेद्याः के च व्याप्यव्यापकभावोपेता येऽत्र लक्ष्याव्याप्यव्यापकयोश्च कस्यानुमानत्वं कस्य चानुमेयत्वमिति जिज्ञासायामाह॥ **द्विविधा हीत्यादिना** ॥ **तेऽपि त्रिविधा इति** । ततश्चै-तेषां त्रिविधानामुक्तैः सह चतुर्विधत्वलाभाच्चतुष्टयी खलु धर्माणां गतिरिति पद्धातिविरोधो नेति द्रष्टव्यम् ॥ **अपरेषामिति** । न्यूनवृत्तीनामित्यर्थः॥ **परेषामिति** । अधिकवृत्तीनामित्यर्थः । अत्र व्याप्यमनुमानं व्यापकमनुमेयमिति द्रष्टव्यम् । अत्र कृतकत्वनित्यत्वादीनां परस्परपरिहारेणैव वर्तमानत्वं भूतत्वमूर्तत्वादीनां साङ्कर्यं धूमवत्त्वाग्निमत्त्वादीनां विषमव्याप्यत्वं कृतकत्वानित्यत्वादीनां समव्याप्तत्वं च पद्धत्योक्तरीत्योपपादनीयमित्या-शयेनाह ॥ **इति सङ्क्षेप इति** ॥ छ ॥ **विशकलिते इति** । व्याप्तिज्ञानं त्वन्मते सामान्यप्रत्यासत्तेरभावेन सन्निकृष्टधूमव्यक्तिमात्रविष-यम् । पक्षधर्मताज्ञानं त्वगृहीतव्याप्तिकधूमविषयम् । एवं च कश्चिद्धूमो वन्हिव्याप्यः पर्वतश्च धूमवानिति ज्ञाने विशकलिते परस्परवार्तानभिज्ञे एकधर्मिनिष्ठत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वाविषयके इति यावत् । अनुमितिं न भावयतो न जनयत इत्यर्थः । अन्यथा धूमो वन्हिव्याप्य आलोकवांश्चा-यमिति ज्ञानद्वयेनाप्यनुमित्यापत्तेरिति भावः । न च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञानमनुमितिजनकतया विवक्षितमतो नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । धूमत्वे व्याप्यतावच्छेदकत्वं हि व्याप्यत्वेन सहव्याप्तिरेव । अन्यस्य प्रकृतानुपयोगात् । न हि व्याप्तिग्रहणकाले धूमस्याग्निनेव धूम-त्वस्य धूमनिष्ठया वन्हिव्याप्त्या सह व्याप्तिर्गृहीता । येन व्याप्यतावच्छेदकप्रकारस्य पक्षधर्मताज्ञानमनुमितिहेतुरिति स्यादित्याशयात् ॥ **सङ्क-लिते इति** । एकस्मिन्धर्मिणि व्याप्तिपक्षधर्मत्वावगाहिनीत्यर्थः ॥ **सङ्कलयतीति** । व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोरेकधर्मिनिष्ठतां सम्पादयतीत्यर्थः ॥ **वृत्त्येति** । ज्ञानेन हीत्यर्थः ॥ **तदेवेति** । तृतीयं ज्ञानमेवेत्यर्थः । पूर्वेणेत्येकवचनं जात्यभिप्रायम् । पूर्वाभ्यामित्यर्थः । वचनादिनैवेत्यत्रादि-पदेनादृष्टचिन्तादेर्ग्रहणम् ॥ **इत्युक्तमिति** । व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या युक्तिागमगा तथेति पूर्वमुक्तमित्यर्थः । ननु सहचारदर्शनस्य व्यभि-चारिसाधारण्यात्कथं प्रत्यक्षादिना व्याप्त्यध्यवसायः । न च व्यभिचारानुपलम्भस्तत्सहकारीति वाच्यम् । किं सकलदेशकालनिष्ठानुपलम्भः किंवा तद्विशेषनिष्ठः । नाद्यः । असदाद्यशक्यत्वात् । न द्वितीयः । अतिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **यथा चैतदिति** । समयपादे सहदर्शनमात्रेण न

व्याप्तिरवसीयते । यदैवाव्यतिरेकेऽस्य ह्यक्षजं वाऽऽगमो भवेत् । तन्निर्धारितयुक्तिर्वा व्याप्तिः सैवा परा न हीति मूलव्याख्यावसरे वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ छ ॥ **व्याप्तिस्मृतिमद्व्याप्यदर्शनमिति** । व्याप्तिस्मृतिमतः पुरुषस्य व्याप्यदर्शनमित्यर्थः ॥ **पक्षान्तरस्येति** । लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावसितिर्ध्रुवेति पक्षान्तरस्यास्मिन्नेवाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **व्याप्त्यनुसारेणेति** । व्याप्तिविशिष्टसम्बन्धानुसारेणेत्यर्थः ॥ **निमित्तसप्तमीति** । दण्डे सतीत्यादाविव्यर्थः ॥ **हेत्वादाविति चेति** । अत्रेत्यस्यार्थ इत्यर्थः ॥ **अनुसन्धानेति** । लिङ्गतयाऽनुसन्धानेत्यर्थः ॥ **साहश्यसम्बन्धादिकामिति** । परोपदेशरूपे हेत्वादाविति शेषः । तथा च प्रतिवादिनं प्रयुज्यमाने हेत्वादावासप्रयुक्तहेत्वादिसादृश्यं तत्संस्कारोद्बोधाय स्वीकार्यं तत्सम्बन्धश्च तत्प्रतिपाद्यार्थस्य संस्कारोद्बोधाय स्वीकार्य इत्यर्थः । आदिपदेन तदप्रतिपाद्येऽपि तत्प्रतिपाद्येन सम्बन्धसङ्ग्रहः ॥ **ततस्तदीयेति** । अनेन पक्षधर्मताया व्याप्तिवचनाप्रतिपाद्यत्वेऽपि तत्प्रतिपाद्यव्याप्यसम्बन्धित्वात्स्मृतिरुपपन्नेत्युक्तं भवति । एतदर्थमेव प्रागादिपदम् । न चैवं ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकत्वाभावादुक्तपरोपदेशलक्षणस्यात्राव्याप्तिः । तत्र जनकशब्देन प्रयोजकत्वमात्रस्यावश्यं वाच्यत्वात् । अन्यथा वादिप्रयुक्तसमग्रवाक्यस्याप्युक्तप्रतीतिजनकत्वाभावेनासम्भवापत्तेः ॥ **कथञ्चिदिति** । त्रिपञ्चावयवानामेव युग्मावयविनामपि नियमाद्योऽनुमां ब्रूयादित्यादिना नियमपक्षाणां दूषयिष्यमाणत्वात्कथञ्चिदित्युक्तम् । यद्वा प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धौ हेत्वाद्यभिधानमस्मिन्पक्षे व्यर्थमापद्यत इति दूषणं मनसि निधाय कथञ्चिदित्युक्तम् । कैमुत्यन्यायेनैतदुपपादयति ॥ **दृश्यते खल्विति** । अपिशब्दः कैमुत्यद्योतकः । आदिपदेनावान्तरवाक्यैकदेशस्य पदस्य ग्रहणम् । ननु महावाक्यैकदेशस्य व्याप्तिवचनादिरूपावान्तरवाक्यमात्रस्य प्रयोगो न सांव्यावहारिक इत्यत आह ॥ **शास्त्रे चेति** । तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् । प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणं गौर्न पदा स्प्रष्टव्या । यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेदित्यादौ तत्र तत्र शास्त्रे त्वदुक्तमहावाक्यैकदेशप्रयोगोऽपि दृश्यत इत्यर्थः ॥ **अनुसरणमिति** । एकदेशादितोऽपि स्मरणादेरनुसरणमित्यर्थः ॥ **न ह्येतदागमतयेति** । तथा च सांव्यावहारिके सर्वत्र प्रयोगेऽनुसरणं कार्यमिति भावः ॥ **अन्यथेति** । सांव्यावहारिके प्रतिवादिप्रयोगेऽनुसरणाभाव इत्यर्थः ॥ **उपपादितत्वादिति** । अयमत्र क्रम इत्यादिनोपपादितत्वादित्यर्थः ॥ **प्रतिवादिन्यपीति** । प्रतिवाद्युक्तवचनेऽपीत्यर्थः ॥

निग्रहस्थानेति । न्यूनाद्युद्भवनं न स्यादित्यर्थः । ननु प्रकरणाद्यापन्नस्यावचनेन न्यूनं नाम निग्रहस्थानमुद्भावयितुं शक्यम् । अप्रतिपत्त्यैवायं वदतीति निश्चयासम्भवादित्यत आह ॥ **किं प्रकरणाद्यापन्न इति** ॥ **प्रकृत इति** । सांव्यावहारिके त्वदुक्तमहावाक्यैकदेशप्रयोगेऽपीत्यर्थः ॥ **विरुद्धानध्यवसितेति** । उदाहरणवाक्येन सामानाधिकरण्यनियमस्य दृष्टान्ते प्रदर्शितत्वादेतेषां निरासो लभ्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ **उक्ताभिप्रायमिति** । एवशब्दो नियमनिराकरणपरः । न पुनः पक्षान्तरनिवृत्त्यर्थ इत्युक्तमभिप्रायमित्यर्थः ॥ छ ॥ **यन्निमित्तमिति** । यस्मान्निमित्तादित्यर्थः । कश्चिदर्थो लिङ्गतयाऽभिमतः । अर्थान्तरज्ञानं लिङ्गितयाऽभिमतज्ञानम् । अनेन प्रमाप्रतिबन्धकत्वं दोषत्वं तच्च द्वेधा ज्ञानाजनकत्वेन वा संशयविपर्ययजनकत्वेन वेत्युक्तं भवति । ननु प्रमाप्रतिबन्धकत्वं तदा कल्पनीयं यदि कस्यचिदर्थस्यार्थान्तरप्रमाजनकत्वं स्यादित्यत उक्तं धूमादेरग्न्यादीति ॥ **प्रायेणेति** । इदं च सिद्धसाधकत्वव्यर्थविशेषणत्वादिव्यावृत्त्यर्थम् । सिद्धसाधकत्वस्यासङ्गतौ वाऽर्थविशेषणत्वादेश्चाधिक्येऽन्तर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ **अनन्तर्भूतानां चेति** । आश्रयसाध्यव्यधिकरणासिद्धीनामित्यर्थः । मूले विरोधसामान्यलक्षणानुक्तेर्न्यूनतां परिहर्तुमाह ॥ **साधनाभिमतस्येति** । अत्र समयबन्धादिसाधारणविरोधव्यावृत्त्यै साधनाभिमतस्येत्यादि । विरोधिनो वास्तवसाधनत्वाद्यभावादसम्भवपरिहारायाभिमतपदद्वयमपार्थकसिद्धसाधकाद्यसङ्गतव्यावृत्त्यै ॥ **सम्भावितप्रतीतिकस्यापीति** । साकाङ्क्षस्यापीत्यर्थः । साध्यसाधनभावस्येत्युभयग्रहणमेकैकमात्रग्रहणे क्रमेण हेतुप्रतिज्ञाविरोधयोरव्याप्तिपरिहारार्थम् । न चैवं दृष्टान्तविरोधेऽव्याप्तिः । अत्र तदलक्ष्यताऽभिप्रायस्याग्रे स्फुटत्वात् । बाध इत्येव वक्तव्ये बाधलक्षणमयोग्यत्वमिति वचनं यथाऽसङ्गतेराकाङ्क्षाविरहरूपतया दोषत्वं न्यूनतादेश्च सन्निध्यभावरूपतया तथा विरोधस्य तु योग्यताविरहरूपतयेति दर्शयितुमिति ज्ञातव्यम् । ननु सम्बन्धस्य विषयानपेक्षत्वात्कथं विषयसत्त्व्युपपत्तिरित्यत आह ॥ **आकाङ्क्षालक्षणेति** । एवं च यथाश्रुतमूलोक्तलक्षणे प्रतिज्ञाविरोधेऽतिव्याप्तिरिति शङ्काऽनवकाशः ॥ **गौण इति** । युक्तित्वाभिमतपरो युक्तिशब्द इत्यर्थः ॥ **अन्यैरिति** । परैरुपदर्शितानि बाधाद्युदाहरण्यान्येवास्माकं विरोधाद्युदाहरणानि भविष्यन्तीति भावः ॥ **अनेकविधेति** । प्रतिज्ञार्थलिङ्गव्याप्तिरूपविषयभेदेनासङ्गतिरप्यनेकविधेत्यर्थः । प्रतिप्रमाणसद्भाव इत्यनुक्त्वा प्रतिस्पर्धिसद्भाव इत्युक्तिः

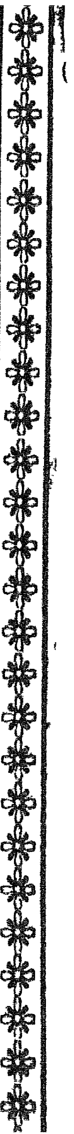
स्ववाक्यविरोधसङ्ग्रहायेति ज्ञातव्यम् ॥ **यत्रार्थ इति** । पक्षेऽन्यत्र वा समुचितस्थल इत्यर्थः । लिङ्गमिति वक्तव्ये लिङ्गप्रमितिरिति वचनमज्ञानासिद्धिसङ्ग्रहाय । त्रिविधेऽपि विरोधे प्रागुक्तं विरोधसामान्यलक्षणमुपपादयति ॥ **साध्यसाधनेत्यादिना** । तथा चोक्तलक्षणं प्रतिज्ञाहेतुविरोधानुगतमिति भावः । ननु प्रतिज्ञाविरोधोदाहरणे साधनस्य साधनमावासत्त्वे लिङ्गराहित्याव्याप्त्यन्तरत्वमेव स्यात्तथा च न प्रतिज्ञाविरोधः पृथग्वक्तव्यः । तत्सत्त्वे तन्निरूपितसाध्यत्वस्यापि साध्ये सम्भवात्प्रतिज्ञाविरोधोऽकिञ्चित्कर इत्यत आह ॥ **न च साधनस्येति** । ननु हेतुविरोधोदाहरणे साध्यस्य साध्यमावासत्त्वे प्रतिज्ञाविरोध एव स्यात्ततश्च न हेतुविरोधरूपालिङ्गराहित्याव्याप्त्योः पार्थक्यम् । तत्सत्त्वे च तन्निरूपितसाधनत्वस्यापि साधने सम्भवाल्लिङ्गराहित्याव्याप्त्योराकिञ्चित्करत्वमित्यत आह ॥ **नापि साध्यस्येति** ॥ **अविषयवृत्तित्वादिति** । नन्वेवं बाधादेर्विषयदोषत्वमेव न हेतुदोषत्वमित्यग्रे समर्थयिष्यमाणत्वात्तद्विरोधः । प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोध इति प्रमाणलक्षणविरोधश्चेति चेत् । उच्यते । अनुमितिसमये उपस्थितस्य बाधादेरव्याप्त्यादिरूपहेतुदोषत्वं नेत्येव तद्ग्रन्थाशयः । न तु हेतोरविषयवृत्तितारूपदोषसम्पादकत्वमपि तस्य नेति येन विरोधः स्यादिति ॥ **सति साकाङ्क्षत्व इति** । ततश्चानेन सम्भावितप्रतीतिकस्येत्येतदुक्तप्रयोजनमिति ज्ञातव्यम् ॥ **अन्यत्रेति** । प्रमाणलक्षण इत्यर्थः । ननूभयविकलो यद्याधिक्यप्रसङ्गान्न पृथक् परिसङ्ख्येयस्तर्ह्यन्वयव्यतिरेक्यपि न पृथग्गणनीयः । तत्राप्यन्यतरव्याप्तिमात्रेण गमकतोपपत्तावाधिक्यप्रसङ्गादित्याशयेन शङ्कते ॥ **कथं तर्हीति** ॥ **उक्तमेवेति** । व्याप्तिरेव तु सा स्मृतेत्यत्रत्यतुशब्दव्यावृत्त्यतया । एतेनानुमानस्य केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदेन त्रैविध्यमपि परास्तमित्युक्तमेवेत्यर्थः ॥ **पारम्पर्येणेति** । साध्यानुमित्युपयोग्यन्वयव्याप्त्यनुमापकहेतुशरीरगताभावयोर्व्याप्तिप्रदर्शकतयेत्यर्थः । प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वव्याप्यं तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिति हेतुशरीरनिष्ठाभावयोर्व्याप्तिर्लोष्ठादिदृष्टान्ते प्रदर्श्यत इति हि प्रसिद्धम् । सा चाभावयोर्व्याप्तिरिदं प्राणादिमन्न भवति सात्मकत्वशून्यत्वादित्यनुमानेऽन्वयरूपैव भवतीति तत्र लोष्ठादिः साधर्म्यदृष्टान्त एवेत्यर्थः । अभावयोरन्वयव्याप्तिरेव प्रकृतान्वयव्याप्त्यनुमापकहेतुशरीरान्तर्गतेति भावः ॥ **तदनपेक्षणादिति** । तथा च तत्र दृष्टान्तासिद्धिर्न दोष इति भावः । सा तूभयोश्चेति

ग्राह्यम् । तथा च साध्यस्य साधनस्योभयोर्वाऽननुगम इति साधर्म्यदृष्टान्तविरोधस्त्रिविधो वैधर्म्यदृष्टान्तविरोधोऽपि त्रिविध इति द्रष्टव्य इति प्रमाणलक्षणटीकोक्तिः सा पररीतिमाश्रित्येति तया न विरोधः ॥ **समसनमेवेति** । सङ्कोचनमेवेत्यर्थः ॥ **अन्धपरम्परेति** । क्षीरं शुक्लमिति जात्यन्धेनोक्ते नेदमुक्तमिति पृष्टः स यदाऽन्धान्तरमेव मूलं निर्दिशति सोऽप्यन्यमन्धं तदा तद्वचनं न क्षीरशौक्ल्ये प्रमाणमन्धपरम्परामूलत्वात् । सोऽयमन्धपरम्परान्यायस्तदापत्तेरित्यर्थः ॥ **वक्ष्यतीति** । स्ववाक्येन विरोधेऽपि न प्रमाणसाधकमित्यन्यस्मिन्नेवाधिकरण इति शेषः ॥ **व्यवहारोऽपीति** । असाधकतासाधनमपीत्यर्थः ॥ **न कालातीतत्वादिनेति** । यद्रूपेणासाधकतासाधनं तद्रूपेणैवानुमानदोषो विभजनीयः । अन्यथाऽन्यो जयत्यन्यस्तु श्लाघ्य इतिवद्वैरूप्यापातादिति भावः । ननु यथा समबले वस्तुतोऽप्रमाणेऽपि प्रमाणशब्दप्रयोग एवं हीनबलेऽपि किन्न स्यादित्यत आह ॥ **प्रमाणतदाभासेति** । अभ्युपेत्याह ॥ **अहीनबलतया वेति** ॥ **तदवान्तरभेदेति** । प्रबलसमबलरूपाहीनबलावान्तरभेदोपादानमित्यर्थः । ननु बाधप्रतिरोधयोरन्योन्यमसङ्करार्थं तदुपादानमित्यत आह ॥ **तथा चेति** । दूषकताबीजैक्ये साङ्कर्यमुचितमेवेति भावः । न च परस्याशक्तिज्ञापनार्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । जल्पादावशक्तिज्ञापनस्यैवोद्देश्यत्वात् । शिष्टं तर्कताण्डवे द्रष्टव्यम् । आश्रयव्यधिकरणसाध्यान्यथासिद्धीनामित्यत्रान्यथा प्रकारान्तरेण व्यर्थविशेषणत्वादिनाऽसिद्धीनामित्यर्थः । ननु सिद्धानामिति छेदः । तथात्वे द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य सिद्धिपदस्य सर्वत्रान्वयस्य वक्तव्यत्वादसङ्गत्यापत्तेः । एवमन्यथासिद्धेरित्यत्रापि प्रकारान्तरेणासिद्धेरित्येवार्थः ॥ **प्रकारान्तरस्येति** । व्यर्थविशेषणत्वादेरसिद्ध्यपेक्षया प्रकारान्तरस्याधिक्यरूपत्वस्य भक्तिपादे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । तथा च दूषणतया परिगणितानामित्यस्यासिद्धिरूपदूषणतया परिगणितानामित्यर्थो बोध्यः ॥ **अतिप्रसङ्गित्वादिति** । वक्ष्यमाणरीत्याऽनध्यवसितादिप्रभेदानां बहूनां सत्त्वात्तेऽपि पृथग्धेत्वाभासतया परिसङ्ख्येया इत्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **व्याप्तिग्रहणमिति** । साध्यविपर्ययव्याप्तत्वादित्यस्य हि साध्यविपर्ययेण सह नियतसम्बन्धत्वादित्यर्थः । तत्र नियमांशो व्यर्थ इत्यर्थः । एवमवान्तरभेदेऽप्यनध्यवसितभेदा अनेके व्युत्पादिताः । अविद्यमानसपक्षविपक्ष एकः सपक्षव्यापकस्तदेकदेशवृत्तिरिति द्विविधः । विद्यमानसपक्षाविपक्षोऽपरः सोऽपि पूर्ववद् द्विविधः । अविद्यमानविपक्षो विद्यमानसपक्षस्तृतीयः । अयमपि पूर्ववद् द्विविधः । विद्यमान-

विपक्षोऽविद्यमानसपक्षश्चतुर्थः । अयमपि पूर्ववद् द्विविधः । अनैकान्तिकभेदा अपि बहवो व्युत्पादिताः । पक्षत्रयव्यापक आद्यः । पक्षत्रयैकदेशवृत्तिर्द्वितीयः । पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिस्तृतीयः । पक्षविपक्षव्यापकः सपक्षैकदेशवृत्तिश्चतुर्थः । सपक्षविपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिः पञ्चमः । पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापकः षष्ठः । पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापकः सप्तमः । सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः पक्षव्यापकोऽष्टम इति । विरुद्धभेदा अपि सति सपक्षे चत्वारोऽसति सपक्षे चत्वार इत्यष्टौ व्युत्पादिताः । एवमेषामवान्तरभेदव्युत्पादनमसाधकतासाधनानुपयोगित्वान्निरस्तमित्यर्थः । नन्वेवं पद्धत्यादौ प्रमाणविरोधोऽपि द्विविधः । प्रबलप्रमाणविरोधः समबलप्रमाणविरोधश्चेति स्वीयो द्वैविध्यव्यवहारो द्वावपि प्रत्यक्षादिविरोधभेदेन त्रिविधाविति त्रैविध्यव्यवहारश्च कथमुपपद्यते कथं वा मिथ्यात्वानुमानखण्डनादावसिद्ध्यादिक्रमेण हेत्वाभासव्यवहार इत्यत आह ॥ **शिष्यमतीति** । शिष्यमतिवैशद्याय वस्तुस्थितिप्रदर्शनार्थमेव ग्रन्थान्तरेऽस्मदीयस्तथा व्यवहारो नासाधकताऽपि तथैव साध्येत्यभिप्रायेण येन विरोधः स्यादिति भावः ॥ **असङ्गतेरपि प्रभेदा इति** । प्रतिज्ञार्थासङ्गतिर्लिङ्गासङ्गतिर्व्याप्त्यसङ्गतिरित्यूहनीया इत्यर्थः ॥ **अवश्येति** । यावता सांव्यावहारिकेण वचनेन विना प्रतिवादिनः ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिर्न भवति तावतोऽनुपादानमित्यर्थः । सांव्यावहारिके हेतुगर्भप्रतिज्ञामात्रवचनादौ कदाचिद्वचनार्हस्य पञ्चावयवप्रयोगस्यानुपादानमस्तीत्यतिव्याप्तिवारणायावश्येति विशेषणम् । वादे न्यूनतादेर्वक्तव्यतया प्राप्तस्यावचनेऽतिव्याप्तिपरिहारायावश्येत्युक्तमित्यप्याहुः । छिन्ने वेति सिद्धसाधकस्यासाधकत्वे निदर्शनम् ॥ **अर्थशब्दगत एवेति** । साक्षादर्थगतस्तद्द्वारा शब्दगत इत्यर्थः । ननु कृशानुरित्यादिसाधकत्वरूपोपाध्यवच्छिन्नमेव कृतकत्वं दुष्टं न स्वतोऽत एव कथमयं युक्तिदोष इत्यत आह ॥ **न हीति** ॥ **बहुविप्लवेति** । दोषमात्रोच्छेदापत्तिरित्यर्थः । काचादेरपि न सर्वत्र दोषत्वं तेन स्वप्रमाया अप्रतिबन्धकत्वात् । किन्तु क्वचिदेव विशेषे । अत एव क्वचित्कश्चिद्दोष इति न्यायविदां प्रवादस्तथा च तस्यापि दोषता न स्यादिति भावः ॥ **व्याप्तिज्ञानाधीनमिति** । व्याप्तिनिरूपकत्वरूपव्यापकत्वस्योपाधिशरीरे प्रविष्टत्वादिति भावः ॥ **तदधीनं चेति** । प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात्तदभावज्ञानस्येति भावः ॥ **तदायत्तमिति** । लक्ष्यावधारणस्य लक्षणज्ञानाधीनत्वादिति भावः । इदं च सर्वत्रैकैव व्याप्तिरित्यभिमानेनोक्तम् । वस्तुतस्तु साधननिष्ठव्याप्तेरुपाधिघटकव्याप्तेश्च भिन्न-

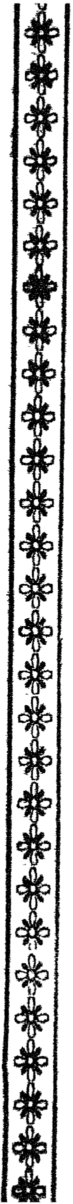
त्वान्न चक्रकापत्तिरनवस्थायां वा तात्पर्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ **व्याप्तिबोधनाङ्गतयेति** । उक्तरीत्या चक्रकप्रसङ्गेनेति भावः ॥ **नन्वेवमिति** । अनुमानात्प्राग्व्याप्तिग्रहणवेलायामव्याप्तिरेवेति यदि तदा तस्यां दशायां व्याप्यव्यापकयोः साध्यसाधनाभावाभावेन तद्धर्मोपाधित्वव्यवहारः कथमित्यर्थः ॥ **पक्षवृत्तिप्राधान्येनेति** । साधनव्यापक एव खलूपाधिदोषः । साधनव्यापकत्वं च साधनवत्पक्षनिष्ठव्यावृत्तिप्रतियोगित्वम् । एवं चोपाधिर्दोष इत्यस्य व्यावृत्तिप्राधान्यविवक्षयोपाधिप्रतियोगिका पक्षनिष्ठव्यावृत्तिरेव दोष इत्यर्थो विवक्षित इत्यर्थः । उपाधित्वादुपाधितया दोषत्वात् । नन्वेवं प्रतियोगिप्राधान्यविवक्षया पक्षव्यावृत्तोऽयं धर्म इत्युद्भावित उपाधिर्न दोषः स्यादित्यतोऽत्रेष्टापत्तिमुत्तरमाह ॥ **भावप्रधानस्येति** । प्रतियोगिप्रधानस्येत्यर्थः ॥ **निरसिष्यमाणत्वादिति** । अस्मिन्नेवाधिकरण इति शेषः॥ **स्वत एव सिद्ध इति** । पक्षताघटकतया पूर्वमेव सिद्ध इत्यर्थः ॥ **सर्वानुमानेति** । निश्चितहेतुमति साध्यभावसन्देहरूपव्यभिचारसंशयस्य सर्वत्र सत्त्वादिति भावः । न च स्वरसवाहिनस्तस्याप्रतिबन्धकत्वेऽप्युपाध्याहितस्यैव प्रतिबन्धकत्वमतो न सर्वानुमानोच्छेद इति वाच्यम् । उपाध्याहितत्वं ह्युपाध्यनुसन्धानजन्यत्वं न च पूर्वभाविजन्यत्वं सम्भवति । तदिदमुक्तं स्वत एव सिद्धो वोपाधिमुखनिरीक्षणापेक्ष इति । न च पक्षताघटकादन्य एव तदाहितस्तादृशः संशय इति वाच्यम् । पक्षताघटकसंशयान्यतादृशज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पने मानाभावात् । न च तत्रानुमितिप्रतिबन्धरूपफलबलादेवं कल्प्यत इति वाच्यम् । सत्प्रतिपक्षतयाऽपि तदुपपत्तेरित्याशयात् । ननु साध्याभावसन्देहोऽपि प्रतिबन्धक एव तथाऽपि तर्कादिना तदपनयेऽनुमानप्रवृत्तिरिति नानुमानमात्रोच्छेद इति चेन्न । पक्षे साध्याभावसन्देहे तर्कमूलव्याप्तेरप्यनिश्चयात् ॥ **सत्प्रतिपक्षतैवेति** । न च दूषणानुमानस्य तर्कानुग्रहेणोपाधेः साध्यव्यापकतोपाधेस्तदनुग्रहे त्वनुमानस्य बाध एवातः कथं सत्प्रतिपक्षतावसर इति वाच्यम् । उभयत्राप्यनुकूलतर्कावतारदशायां सत्प्रतिपक्षतैवेत्याशयात् ॥ **एतदेवेति** । अनुमानोत्तरकालं सत्प्रतिपक्षतैवेत्येतदेवेत्यर्थः । आदिपदेन प्रतिरूपं हि साधनं तन्न चापरमित्यनुव्याख्यानसङ्ग्रहः । तथा च तद्विरोधो नेति भावः ॥ **निर्धारिते तु सामर्थ्य इति** । अन्यतरस्येति शेषः ॥ **टीकाकृताङ्गीकृत इति** । टीकायां साध्यं व्यापकं यस्येति साध्यव्यापकः साध्यस्य व्यापक इति वेति विग्रहद्वयस्य प्रदर्शितत्वेनायं पक्षः टीकाकारेणाङ्गीकृत इति ज्ञायत इति भावः ॥

परमतेति । टीकायाः परमतानुवादपरं मूलमित्यभिप्रायकत्वादित्यर्थः । एकसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः । साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्यथ इत्युदयनश्लोकस्यायमर्थः । मिथः सम्बन्धशून्ययोः परस्परपरिहारेण वर्तमानयोर्हिंसात्वनिषिद्धत्वयोरुभयोरप्येकेन साध्येनाधर्मसाधनत्वे चाविनाभावे साहचर्ये सति तयोर्मध्ये यस्यास्तयोर्निवृत्तिः साध्याभावेनाविनाभावी व्याप्तिः स एवोपाधिः । एवं च कलञ्जभक्षणादौ सत्यामपि हिंसात्वनिवृत्तौ साध्यस्याधर्मसाधनत्वस्य निवृत्तिर्नास्ति । निषिद्धत्वाभावस्तु सर्वत्र साध्याभावेन व्याप्त इति तस्यैवोपाधित्वं प्रयोजकत्वं नेतरस्येति । अत्र प्रथमपादेनोपाधेः साध्यं प्रति व्यापकत्वमुक्तम् । द्वितीयपादेन साधनाव्यापकत्वम् । उत्तरार्धेन साध्यव्यापकत्वमिति विवेकः । ननु तर्हि मूले दूषणोक्त्या भाव्यमित्यत आह ॥ **दूषणं त्विति** । मूल इति शेषः । अत एव टीकायामपि तन्न प्रदर्शितमित्याशयः ॥ **पृथिवीविशेषगुणवत्त्वादेरिति** । अत्र पारिमण्डल्ये साध्याव्यापकतापरिहाराय विशेषपदम् । अत्र पृथिवीनिष्ठसंयोगादौ व्यभिचारान्न समव्याप्तिरिति भावः ॥ **साध्यव्यापकत्वभङ्गादिति** । पक्ष एवेति शेषः ॥ **अशब्दत्वादेरिति** । इदं च पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकत्वं ग्राह्यमित्यभिप्रायेण । वस्तुतस्तु पक्ष एव व्यभिचारान्न साध्यव्यापकतेति ध्येयम् ॥ **इष्टमपीति** । अव्याप्त्यतिव्याप्तिसम्पादकमित्यर्थः ॥ **इहाप्यव्याप्तेति** । वस्तुतः साध्याव्याप्यो यो हेतुवाक्यार्थो हिंसात्वादिस्तत्र साध्यव्याप्यत्वभ्रमहेतुतेत्यर्थः ॥ **समव्याप्तिरिति** । अत्र यद्यपि साध्यव्याप्यत्वं यदा भवेदित्येव वक्तव्यम् । अन्यथा स्वनिष्ठधर्मासञ्जकत्वरूपोपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तालाभात् । तथाऽपि सत्प्रतिपक्षाद्युन्नयनार्थं साध्यव्यापकत्वमप्यावश्यकमित्यभिप्रेत्य समव्याप्तिरित्युक्तमिति ध्येयम् ॥ **उपाधिशब्दसम्बन्धस्येति** । स्वनिष्ठधर्मासञ्जक इति शेषः ॥ **अत एवेति** । समव्याप्तस्यैवोपाधिशब्दवाच्यत्वमित्यत्राभिधानाद्यभावेन तस्य स्वकल्पोपकल्पितत्वादेव साध्यव्यापकत्वमेवोक्तवान्न समव्याप्तिमित्यर्थः । नन्वेवं विषमव्याप्ते उपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तशब्दाभावे तत्रोपाधिशब्दव्यवहाराः कथं स्युरित्यत आह ॥ **व्यवहारास्त्विति** । बहुवचनं प्रामादिकत्वशङ्कानिरासाय । सङ्केतोऽपि न शब्दशक्तिप्राप्तार्थानुसारीति सूचयितुं परकृतेत्युक्तमिति ज्ञातव्यम् । तथा च न शास्त्रे लोकव्यवहारार्थमुपाधिव्युत्पादनं किन्त्वनुमानदूषणार्थमतो विषमव्याप्ते उपाधिशब्दपरीक्षकाणां पारिभाषिक एव निश्चितसाध्यकादौ सपक्षादिशब्दवदिति भावः ॥

क्वचिदिति । समव्याप्त इत्यर्थः ॥ **अन्यत्रापीति** । विषमव्याप्तेऽपीत्यर्थः ॥ **गौण्येति** । प्रतिपक्षाद्युन्नायकत्वरूपगुणयोगेनेत्यर्थः । तथा च विषमव्याप्तस्यापि दूषणत्व एव ममाभिनिवेशो न तु तत्रोपाधिशब्दमुख्यत्वेऽपीति भावः ॥ **अत एवेति** । अन्वर्थोपाधिशब्दसम्पादनरूपप्रयोजनस्य निरस्तत्वादन्यस्य च प्रयोजनस्यानुपलम्भात्प्रयोजनान्तरार्थं समपदमिति द्वितीयोऽपि नेत्यर्थः ॥ **क्वाचित्पक्षेतरेति** । बाधोन्नीतपक्षेतरविपर्ययस्येत्यर्थः ॥ **दूषणत्वासम्मतेरिति** । एकत्रानुकूलतर्कावतारदशायामिति शेषः । नन्वनुकूलतर्कानवतारकालेऽसाधारण्यं दोष एवेत्यत आह ॥ **सम्मतो वेति** ॥ **तत्रेति** । अतेजस्त्वादावित्यर्थः । उपाधिव्यतिरेकरूपहेतावनुकूलतर्काभावे पक्षे साध्याभावस्यानिश्चयेन बाधोऽनुन्नीतपक्षेतरत्वमेव तस्यापीति नोपाधित्वमिति व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । केचित्तु बाधानुन्नीतपक्षेतरस्थलेऽसाधारण्यस्य दोषत्वसम्मतावपीत्यर्थ इत्याहुः । समव्याप्तस्यौपाधित्वमित्यत्र नियामकान्तरं शङ्कते ॥ **यत्रेति** । क्षितिद्व्यणुकादिपक्षकेश्वराद्यनुमाने पक्षैकदेशवृत्त्यनणुत्वादेरुपाधित्वं कथमित्यर्थः ॥ **पक्षैकदेशादिति** । द्व्यणुकादिरूपादित्यर्थः ॥ **साध्यसद्भावनियमेनेति** । उपाधेः साध्यव्याप्यत्वादिति भावः ॥ **एकदेशान्तरस्येति** । द्व्यणुकादिरूपस्येत्यर्थः । तावताऽपीश्वरानुमानोद्देश्यधीविरोधित्वेन प्रतिपक्षोपपत्तेरिति भावः ॥ **अपक्षीकरणमेवेति** । सिद्धसाधनतापत्त्या स्थापनानुमानेऽपि तस्यापक्षीकरणमित्यर्थः ॥ **दोषान्तरमिति** । शरीरिजन्यत्वादिकमुपाध्यन्तरं भविष्यतीत्यर्थः ॥ **शङ्कितोपाधाविति** । साधनाव्यापकतादिसन्देहेन सन्दिग्धोपाधौ शाकपाकजत्वादावित्यर्थः । सन्दिग्धासिद्ध्यादीत्यत्रादिपदेन व्याप्तिसन्देहो ग्राह्यः । यत्र साध्यव्यापकतासन्देहेनोपाधिसन्देहस्तत्र तद्व्यतिरेकरूपहेतौ व्याप्तिनिश्चयासम्भवात् । ननु सान्दिग्धासिद्ध्यादिनाऽसमबलस्य कथं सत्प्रतिपक्षत्वमित्यत आह ॥ **संशयानङ्गत्वमिति** । तथा च संशयाङ्गत्वमेव समबलत्वमिति भावः ॥ **अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सतीति** । इदं च तप्तवारिस्थतेजसि व्यभिचारवारणाय ॥ **द्रव्यत्वावच्छिन्नेति** । स्पर्शे व्यभिचारान्न शुद्धसाध्यव्यापकत्वमत्रेति भावः ॥ **यत्किञ्चिदवच्छिन्नेति** । पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः ॥ **तत्र तत्राचार्यैरिति** । अत एव चोपमेत्याधिकरणे जीवब्रह्मणी परस्परमभिन्ने चेतनत्वादिति पूर्वपक्ष्यभिप्रेतेऽनुमाने चेतनैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणं नैव चापरमित्यनेन चेतनत्वावच्छिन्नसाध्य-

३५**

व्यापकस्य परस्परं सुखाद्यनुसन्धानस्योपाधेरुक्तत्वेन साधनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यासिन्नेवाधिकरणे श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनं शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वात् श्रुतिर्नागमोऽबुद्धिपूर्वकत्वादित्याद्यनुमाने विरुद्धं तु विरोधादेव बाधितमित्यनेनानुभवसाधनत्वावच्छिन्ने प्रथमसाध्ये वाक्यत्वावच्छिन्ने द्वितीये च प्रमाणबाधितत्वोपाधेरुक्तत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याप्युपाधित्वेनाङ्गीकृतत्वादित्यर्थः ॥ **व्यतिरेकोपाधीति** । पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गुरुत्वादित्यत्र व्यतिरेके य उपाधिर्नीरसत्वरूपस्तदव्यापकत्वादित्यर्थः । नीरसत्वं हि गुरुत्वाभावरूपव्यापकत्वाभिमतव्यापकमितरभेदाभावरूपव्याप्यत्वाभिमताव्यापकमित्युपाधिर्भवति । न चात्र साध्यरूपेतरभेदव्यापकत्वमस्ति । अतोऽव्याप्तिरिति भावः ॥ **अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वमिति** । पक्षादन्यत्र यस्यान्वयः पक्षेतरत्र वा व्यतिरेकश्च तादृशधर्मत्वमित्यर्थः । अत्र साध्यव्यापकतोपपादनायान्वयेत्युक्तं साधनाव्यापकतोपपादनाय व्यतिरेकीति ॥ **लक्षणवैयर्थ्यादिति** । विशेषलक्षणवैयर्थ्यादित्यर्थः ॥ **साध्यपदेनेति** । ननु द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्ने साध्यताभावात्कथं तस्य साध्यपदेन सङ्ग्रहः । मैवम् । साध्यपदेन हि व्यापकतावच्छेदकधर्माधिकरणमात्रं विवक्षितम् । न तु तदतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वमपि । एवं यथा शुद्धसाध्यं धूमादिकं व्यापकतावच्छेदकधूमत्वादिधर्माधिकरणं तथा द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणं स्पार्शनत्वादिरूपमपि साध्यं व्यापकतावच्छेदकस्पार्शनत्वाद्यधिकरणमेव न हि धवलत्वसमानाधिकरणं गोत्वमगोत्वं भवत्यतो नाव्याप्तिशङ्केत्याशयात् ॥ **न च तत्रेति** । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधावित्यर्थः । उपाधेः शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावेन तद्व्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकसाधनासम्भवात् । विशिष्टसाध्यव्यतिरेकसाधने चार्थान्तरत्वादित्याशयः ॥ **तद्विशिष्टाभाव इति** । न चैवमर्थान्तरता । उपाधिः स्वव्यावृत्त्यावच्छिन्नसाध्यं व्यावर्तयन्नवच्छेदकव्यावृत्तेरसम्भवादवच्छेद्यशुद्धसाध्यव्यावृत्तौ पर्यवस्यन्भिक्षुकपादप्रसरणन्यायेन शुद्धसाध्यसाधकानुमानेऽपि दोषो भवति । यथा विशेषणासिद्धो विशिष्टहेत्वसिद्धौ पर्यवस्यन्हेतुदोषो भवति तथैवेत्याशयात् ॥ **शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इति** । अत्र प्रत्यक्षत्वे सति सत्यकारणगुणपूर्वकत्वस्य हेतोः कर्मजे स्थाणुश्येनसंयोगे व्यभिचारवारणाय साध्ये विशेषपदं यथा तथा प्रकृतेऽप्याद्यानुमाने सामान्यादौ द्वितीयानुमाने च स्पर्शे व्यभिचारवारणाय साध्ये विशेषणम् । एवं च विशिष्टाभावरूपसाध्यस्य तत्र सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **क्वचित्साध्यावच्छेदकस्येति** । यत्पक्ष-

धर्मादिरूपं विशेषणं साध्यव्यापकतासिध्यर्थं विवक्षितं तदुपाध्यभावरूपे सत्प्रतिपक्षहेतावेव देयं न तु साध्ये । ततश्च शुद्धसाध्याभाव एवानुमातुं शक्य इति नार्थान्तरतेति भावः । यत्र साध्यावच्छेदकधर्मस्य न पक्षे सत्त्वं तत्रायं प्रकारो न सम्भवति । विशेषणासिद्धिप्रसङ्गादित्याशयेन क्वचिदित्युक्तम् । यथा स्पर्शः स्पार्शनो धर्मत्वादित्यत्र साध्यावच्छेदकद्रव्यत्वावच्छिन्नचाक्षुषत्वाभावस्य विशेषणासिद्ध्या न स्पार्शनत्वाभावसाधकत्वम् । न चायं शुद्धसाध्यव्यापको नापि पक्षधर्मसाधनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽतस्त्रिष्वनन्तर्भूतः कथमुपाधितया सङ्ग्राह्य इति वाच्यम् । उदासीनधर्मावच्छिन्नस्यापि तुरीयस्य तार्किकैरङ्गीकृतत्वात् । यथाऽऽह गङ्गेशः । स च धर्मः क्वचिन्महानसत्वादिरिति । घटरूपं प्रत्यक्षं प्रमेयत्वादित्यत्र बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिरित्याद्युदाहरणानि च तदीयैः प्रदर्शितानि । अत एव पूर्वं यत्किञ्चिदवच्छिन्नेत्युक्तम् । अत्र चोक्तप्रकारासम्भवाद्विशिष्टाभाव एवोपाधिव्यतिरेकेण साध्य इति स एव प्रकारः सार्वत्रिकोऽनुसर्तव्य इत्याशयः । न चात्र विशेषणाभावमात्रसिद्ध्याऽर्थान्तरता । पक्षे स्पार्शनत्वादिसाध्ये सन्देहदशायां विशेष्याभावस्यापि विनिगमकाभावेन सिद्धिसम्भवात् । तर्कताण्डवे तु केचित्तु स्पार्शनत्वादिरूपशुद्धसाध्य एव द्रव्यत्वादिविशिष्टस्य चाक्षुषत्वाभावस्याभाव उपाधिः । अयं च विशिष्टाभावरूप उपाधिः साध्यवति स्पर्शादौ द्रव्यत्वस्य विशेषणस्याभावेन घटादौ तु चाक्षुषत्वाभावरूपविशेष्यस्याभावेनानुगत इति शुद्धसाध्यव्यापकः । तदुक्तम् । य उपाधिर्लालगीति साध्ये वै यद्विशेषणे। तद्विशेषणयुक्तैतदभावाभूस्तु केवले इति। अत्र यद्विशेषणं यस्मिंस्तस्मिन्केवले साध्ये इत्यन्वयः । एतत्पदेनोपाधिपरामर्शः । अभूरभाव इत्यर्थो ज्ञेयः । शास्त्रे तु व्यतिरेकव्याप्त्यादिनाऽन्वयव्याप्त्यादिकमिवावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिनोक्तः शुद्धव्यापकोपाधिराक्षिप्यत इति केषाञ्चित्पक्षमनूद्यायं तु प्रकारो वायुः स्पार्शनः स्पर्शत्वादित्यासिद्धिसङ्कीर्णे द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापके चाक्षुषत्वोपाधौ न सम्भवतीत्यसार्वत्रिकः । तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नचाक्षुषत्वाभावाभावरूपोपाधावुक्तरीत्या स्पार्शनत्वरूपसाध्यव्यापकत्वेऽपि स्पर्शत्वरूपसाधनाव्यापकत्वस्याभावात् । साधनवति स्पर्शे द्रव्यत्वाभावेन द्रव्यत्वविशिष्टचाक्षुषत्वाभावस्याभावेनोपाधेः साधनव्यापकत्वात्। अत एव सुधायां क्वाचित्पदं प्रयुक्तमिति क्वचिदित्यस्याशयवर्णनं कृतम् । तत्रासिद्धिसङ्कीर्णोपाधेः साधनव्यापकत्वेन पक्षे तदभावरूपहेतोरसिद्ध्या नैवं

शुद्धसाध्यानुमानं तत्र सम्भवतीत्यसार्वत्रिकोऽयं प्रकार इति सूचयितुं क्वचिदित्युक्तमित्यभिप्रायः॥ **उक्तमेवोत्तरमिति**। व्यतिरेकव्याप्तिरेव नास्तीत्युत्तरमुक्तमेवेत्यर्थः। नन्वेवं सदनुमानमात्रोच्छेदः। पर्वतो धूमवान्वन्हेरित्यत्र साध्यव्यापकस्य साधनाव्यापकस्य चार्द्रेन्धनादेर्धूमानुमानेऽपि सत्त्वादित्यत आह ॥**साध्यसाधनपदाभ्यामिति**॥ **प्रकृतयोरेवेति**। वन्ह्यादिधूमादिरूपयोरेवेत्यर्थः। नन्वेवमननुगम इत्यस्वरसादाह ॥**यो यत्साध्येति**। सर्वनाम्नां च बुद्धिस्थवाचकत्वेऽप्यनुगतव्यवहारहेतुत्वमनुभवसिद्धमिति भावः। यत्साध्यव्यापक इत्युक्त्याऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकमपि सङ्गृहीतमित्याशयेन सर्वं सुस्थमित्युक्तम् ॥ **यथोक्तमिति**। प्रशस्तपादभाष्य इति शेषः ॥ **अविरोधग्रहणादिति**। अनुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणेऽविरोधिग्रहणादित्यर्थः। अनुष्णोऽग्निरिति प्रत्यक्षाविरोधी। घनमम्बरमित्यनुमानाविरोधी। ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागमविरोधी। वैशेषिकस्य प्रागुत्पत्तेः सत्कार्यमिति ब्रुवतः स्वशास्त्रविरोधी। न शब्दार्थप्रत्यायक इति स्ववचनविरोधी। इति प्रत्यक्षादिविरोधोदाहरणानि तत्रैवोक्तानि ज्ञातव्यानि ॥ **उभयाभिमत्येति**। मे माता वन्ध्या स्त्रीत्वादित्यत्र स्ववाक्यविरोधेन पक्षे साध्याभावस्तावात्सिद्धः। स किमुभयसम्मत्योतान्यतरसम्मत्येति प्रश्नाशयः ॥ **अदोषत्वादिति**। अन्यतररीत्या पक्षे साध्याभावेन व्यभिचारस्य सर्वानुमानसाधारण्यादिति भावः। अपक्षधर्मत्वमनैकान्त्यं च तत्र क्रमेणोपपादयति ॥ **जिज्ञासितेत्यादिना**। सन्दिग्धधर्मधर्मिण इत्यर्थः ॥ **अपक्षत्वेनेति**। विपरीतनिश्चये सन्देहासम्भवादिति भावः ॥ **साध्यधर्मिण्येवेति**। साध्यधर्मित्वेनाभिमत एवेत्यर्थः ॥ **दर्शनेनेति**। हेतोरिति शेषः ॥ **न पक्ष इतीति**। तथा च भिन्नविषयत्वात्पक्षे व्यभिचारदर्शनं न व्याप्तिग्रहविरोधीति भावः ॥ **एवं चेति**। तथा च तत्रत्यव्यभिचारज्ञानं समानविषयकमिति व्याप्तिग्रहविरोधीति भावः। ननु प्रतिरोधे पक्षे विपरीतनिश्चयासम्भवान्न व्यभिचारनिश्चयस्तत्संशयश्च स्वत एव सिद्धो न प्रतिबन्धक इत्युक्तमत एव तत्र पक्षत्वोपपत्त्या पक्षधर्मताया अपि न क्षतिरित्याशयेन शङ्कते ॥ **ननु प्रतिरोध इति**। न हि प्रतिपक्षो यावज्जीवं प्रतिपक्षः किन्तु सामर्थ्यानिर्धारणायामेवानिर्धारिते तु सामर्थ्ये तत्रापि विपरीतनिश्चयेन व्यभिचारनिश्चयादिकं सम्भवतीत्याशयेन समाधत्ते ॥ **तत्रापीति**। अनुकूलतर्कावतारेऽन्यतरस्येति शेषः। वस्तुत उभयोः प्रामाण्याभावादिति भावः। ननु सामर्थ्यानिर्धारणायां का गतिरित्यत आह ॥ **उभय**-

त्रापीति ॥ **प्रमाणेति**। उभयत्र व्याप्त्यादिग्राहकप्रमाणसद्भावाभिमान इत्यर्थः। परस्परं प्रतिबन्धेन व्याप्त्यनिश्चयाद्व्याप्त्यज्ञानासिद्ध्यन्तर्भावम्। ततश्च सत्प्रतिपक्षः सर्वथा न हेत्वाभासान्तरमिति भावः। एतेनेत्युक्तं विवृणोति ॥ **प्रमाणविरोधस्येति**। वक्ष्यमाणत्वाद्वाक्यपाद इति शेषः॥ **स्वार्थानुमानेऽपीति**। तत्र पक्षधर्मत्वासिद्धेर्दोषत्वादिति भावः॥ **तस्मादिति**। परार्थानुमान एव दोषत्वादित्यर्थः। तथा च यथा परार्थानुमान एव दोषः सिद्धसाधनेऽपक्षधर्मत्वसत्त्वेऽपि न तथा दोषत्वं किन्त्वसङ्गत्याऽविषयवृत्तितासम्पादकतयैव तथा प्रमाणविरोधेऽपीति भावः॥ **कथाबाह्यादीनामिति**। आदिपदेन कथायामप्यपस्मारादिदशापन्नानां सङ्ग्रहः। नन्वेवमेतेन कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वमिति निरस्तमिति कथालक्षणटीकाविरोधः। मैवम्। तत्र वर्तिष्यमाणजल्पवितण्डारूपकथाबाह्यानामेवानिग्रहस्थानत्वं निरस्तं न तु सर्वथा कथाबाह्यानाम्। जल्पादिकथातः पूर्वं विद्यापरीक्षायै क्रियमाणायां वादकथायां प्राप्तदोषाणां पराजयहेतुत्वमुक्त्वैतेनेत्युक्तत्वात्। अत्र तु सर्वथा कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वमुच्यत इति विरोधात्। केचित्तु निग्रहस्थानताया अव्यवच्छेदार्थमिति सुधावाक्यार्थः। ततश्च न कथालक्षणटीकाविरोधः। न चैवमपि पद्धतिविरोधः। तत्र कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वस्योक्तत्वादिति वाच्यम्। तस्य परमतानुवादरूपत्वादित्याहुः॥ **आवर्तनीयमिति**। आवर्तितं च कथापदं योगेन वाक्यप्रबन्धवाचि लक्ष्यपरं तु कथापदं रूढमेवेति भावः। ननु कथकयोर्द्वित्वात्कथं बहुवचनमित्यत आह ॥ **जातावि**ति। जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामित्यनुशासनादिति भावः। तथा चात्र बहुवचनेन जात्यैक्यलाभेऽपि तदवच्छिन्नव्यक्त्यनेकत्वं लक्षणया प्रतिपाद्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ **अनेकविद्वद्वक्तृकेति**। अत्र द्वित्वविविवक्षायां बहुवक्तृकवादेऽव्याप्तिभयादनेकेत्युक्तम्। वक्तृकेति षष्ठ्यर्थसम्बन्धप्रदर्शनम्। विद्वत्त्वं कथामहावाक्यार्थनिर्वाहकत्वम्। पूर्वोत्तरपक्षबलाबलचिन्ता विचारः। अत्रानेकवक्तृकत्वोक्त्यैकवक्तृकेभ्यो मीमांसावाक्येभ्यो व्युदासः। विद्वत्त्वोक्त्या कलहादिभ्यः। कलहाकारित्वादेर्विद्वच्छब्दतया विवक्षितत्वात्। विचारगोचरत्ववचनेन विदुषामन्योन्यसुखव्यवहारेभ्यः। कथकभेदेन कथानन्त्यात्कथं त्रित्वमित्यत आह ॥ **त्रिविधा इति**। प्रकारत्रयोपेता इत्यर्थः। तथा च तत्तल्लक्षणोपाधिक्रोडीकृतराशिविवक्षया त्रित्वोपपत्तिरिति भावः॥ **तेन न्यूनाधिकेति**। एक एव कथामार्ग इति बाह्योक्तिः। वादवितण्डे द्वे एवेति श्रीहर्षोक्तिः।

वादो जल्पो वादवितण्डा जल्पवितण्डा चेति चतस्र इति गौडनैय्यायिकोक्तिरिति न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तिरित्यर्थः ॥ **वितण्डाविशेष इति** । लोकस्य पाषण्डप्रसञ्जितसंशयविपर्ययापाकरणाय कारुणिकेनाध्यवसितार्थेन क्रियमाणायां वितण्डायामित्यर्थः । ननु साऽपि केवलं तत्त्वनिर्णयमुद्दिश्य भवत्येव तत्र ख्यात्यादिकमानुषङ्गिकं नोद्देश्यमतः कथं तद्वारणमित्यत आह ॥ **साक्षादित्यर्थ इति** । न हि सा वितण्डा साक्षात्तत्त्वनिर्णयं करोति किन्तु परपराभवद्वारैवेति भावः ॥ **जल्पविशेषादिति** । ख्यात्याद्यर्थयमानाभ्यां विजिगीषुभ्यां सत्साधनदूषणैरेव क्रियमाणाज्जल्पादित्यर्थः ॥ **तत्र व्याप्तमेवेति** । तत्र द्वयोरपि तत्त्वज्ञानतया तत्त्वोद्देश्यत्वाभावादिति भावः ॥ **स्वार्थमित्यादि** । यदा गुरुशिष्ययोर्वादस्तदा स्वार्थं कथकार्थं शिष्यार्थमिति यावत् । यदा तु विदिततत्त्वौ अविदिततत्त्वैः परैरभ्यर्थितौ वीतरागौ कथां कुरुतस्तदा परार्थं यदा च सब्रह्मचारिणौ कथां कुरुतस्तदोभयार्थमिति द्रष्टव्यम् । सामान्यं चात्र विवक्षितमतो नानुगमशङ्केति भावः । आदिपदेन ख्यात्यादेरिति । नन्वत्रार्थख्यातिपूजापरखिलीकरणानि फलानि समस्तानि प्रत्येकानि वोद्देश्यानि । नाद्यः । एकैकोद्देशेन प्रवृत्तावव्यापनात् । न द्वितियः । परस्पराव्याप्तेः । मैवम् । तत्त्वनिर्णयातिरिक्तफलोद्देशेनेति विवक्षितत्वात् । तत्र फलमर्थादिकमेवेति दर्शयितुं तद्ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् ॥**अतिप्रसङ्ग इति** । भेदकस्य निमित्तान्तरस्याभावे केवलं कर्तृभेदेन कथाभेदे आर्यस्य द्राविडेनान्ध्रस्य कार्नाडकेन कथावितण्डेत्यपि स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तत्रापि सदसतोः पतितत्वात्कर्तृभेद एव कथाभेदकतया प्रतीयत इति मन्दाशङ्कापरिहारायाह ॥ **प्रतिवादिन इति** । तथा च प्रवृत्तिप्रकारभेद एव कथाभेदक इति भावः । नन्वसतो वादित्वं सतः प्रदिवादित्वमित्येतदेव कथम् । प्रतिवादिनि सत्त्वमपि किमाभिमानिकमुत वास्तवम् । नाद्यः । वादिनोऽप्यभिमानतः सत्त्वात् । न द्वितियः । तदनिश्चयात् । निश्चये वा न वितण्डा स्यात् । न हि निश्चितस्वासाधुभावः परसाधुतां निश्चित्य वितण्डायै घटितुमर्हतीत्याशयेन पृच्छति ॥ **नन्वेतदेवेति** । वादिप्रतिवादिव्यवस्थापनं सत्त्वासत्त्वाव्यवस्थापनं च प्राश्निकसभापत्याद्यधीनम् । ते हि शास्त्रोदितलक्षणैः सत्त्वासत्त्वे विनिश्चेष्यन्ति । अत एव तेषां वैष्णवत्वनियमो वक्ष्यत इत्याशयेनोत्तरमाह ॥ **प्राश्निकादीति** ॥ **निषिद्धत्वादिति** । मानस्तेनेभ्य इत्यादाविति शेषः ॥ **एतेनेति** । वितण्डाया वादजल्प-

व्यावृत्तप्रवृत्तिप्रकारकथनेनेत्यर्थः । निमित्तान्तराभावे खलु केवलं कर्तृभेदेन कथाभेदेऽतिप्रसङ्ग उक्तः । न चात्र स्वरूपभेदो निमित्तान्तराभावः प्रवृत्तिप्रकारस्यैवेतरभेदनिमित्तस्य सत्त्वात् । अनेन तु भेदकेन भिन्ने वितण्डास्वरूपे पूर्वोक्ताधिकारिभेदोऽपि वितण्डाभेदक इत्यङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गाभावात् । तथा च गन्धवत्त्वज्ञानाधीनज्ञानं पृथिवीत्वमपि यथा पृथिव्या लक्षणमेतल्लक्षणज्ञानाधीनज्ञानं पूर्वोक्तमपि वितण्डाया लक्षणमिति समर्थनं वेदितव्यमिति भावः ॥ **नन्वसम्भवीति** । परपक्षदूषणकर्तुः सतो वादित्वभ्रान्त्या शङ्केयम् ॥ **न च स्वपक्षेति** । प्रतिवादिन इति शेषः । तथा चासतः प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनं नास्तीत्युक्तम् । तथा सति सता वादिना किं दूषणीयं निराश्रयस्य दूषणस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ **एतामेव सङ्गतिमिति** । अधुना वादजल्पौ वितण्डां च परस्परं विवेचयति ॥ **उभाभ्यामित्यादिना** । वादजल्पौ सतामेव परस्परं योग्यौ । तत्र वादिना स्वपक्षस्थापनं कर्तव्यं प्रतिपक्षदूषणं च प्रतिवादिनाऽपि स्वपक्षदूषणोद्धारणं साधनं च परपक्षदूषणं च कर्तव्यम् । वादिनाऽपि स्वपक्षदूषणोद्धारणं कर्तव्यम् । नैतादृशी वितण्डा । तस्याः स्वपक्षसाधनरहितपरपक्षदूषणमात्ररूपत्वात् । एषा तु वैतण्डिका नाम सद्भिः सह योग्या । तत्र ह्यसद्वाद्युक्तदूषणस्य सद्वादिभिर्दूष्यमाणत्वादित्येवं सन्न्यायरत्नावल्यां टीकाकारेणैतामस्मदुक्तां सङ्गतिमभिप्रेत्य व्याख्यात इत्यर्थः । उत्तरं मूलमुत्थापयितुं वादाज्जल्पवितण्डयोर्भेदकान्तरं तावदाह ॥ **किञ्चेति** ॥ **अपूज्य इति** । अपूज्यः पूज्यते यत्र पूज्यापूज्यव्यतिक्रमः । त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयमिति वचनादित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणविरोध इति** । तत्र वादं विनाऽविगीतिविद्वत्प्रसिद्धयादिनाऽपि विद्यापरीक्षणं कर्तुं शक्यमिति वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । उच्चनीचत्वनिर्णीतिर्यतो जयपराजयावित्युक्तस्योक्तामुपोद्घाततामुपपादयति ॥ **जयेन हीत्यादिना** ॥ **प्रकृतोपयोगिनाविति** । न शारीरबलतदभाववत्तया निर्णीतत्वशब्दवाच्यावित्यर्थः । न हि जल्पादिना क्वचिदित्युक्तमुपपादयति ॥ **न जल्पवितण्डयोरित्यादिना** ॥ **प्रतियोग्यपेक्षयेति** । प्रतिवाद्यपेक्षयेत्यर्थः । ननु तार्किकेत्यादिवत्प्रश्नशब्दात्करोत्यर्थे इकक्प्रत्यये प्राश्निकेति वक्तव्यं प्राश्नीकेति कथमुक्तमित्यत आह ॥ **इकक्प्रत्यय इति** । यद्यप्ययं प्रत्ययो न शास्त्रकारोदितस्तथाऽपि ताद्धिता इति बहुवचनसामर्थ्यादयमपि प्रत्ययस्तदभिप्रेत एवेति ज्ञायते । तेन विचित्रा हि ताद्धितगतिरिति

सूचनादिति भावः ॥ **उपप्लवेति** । प्राश्निकादीनामगुरुत्वं प्रत्यवायश्च स्यादित्युक्तत्वादित्यर्थः । अन्यथा तुलाऽपीति ॥ न चैवं योगरूढि-समाहारोऽपि विधान्तरं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र परस्परसापेक्षतया विशिष्टार्थबोधनरूपैकप्रयोजनकत्वेन विधान्तरत्वेऽपि तुलायाः प्रमाण-प्रमेयत्वयोः परस्परनिरपेक्षत्वेन विलक्षणप्रयोजनद्वयसम्पादकतया विधान्तरत्वकल्पकाभावात् । अन्यथाऽसिद्धिबाधसमाहारस्यापि तथात्वापत्तेरिति भावेन चतुर्थोऽपीति । मुख्यस्यैव व्यवहर्तव्यत्वादिति भावः ॥ **तत्रेति** । वादसंज्ञाया मुख्यत्व इत्यर्थः ॥ **उपक्रमपर्यालोचनयेति** । जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति । स ह गवां सहस्रमवरुरोध । दश दश पादा एकैकस्यां शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः । तान्होवाच । ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुरथ याज्ञवल्क्यः स्वयमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सोम्योदज सामश्रवा इति । ता होदाचकार । ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेऽथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽश्वलो बभूव स हैनं पप्रच्छ । त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीति स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयं स्म इति । तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽश्वल इत्युपक्रम-पर्यालोचनयेत्यर्थः ॥ **अपसिद्धान्तादिपरिहारेणेति** । अपसिद्धान्तादिपरिहारेण निमित्तेनेत्यर्थः । तदर्थमिति यावत् । अन्यथा प्रमाण-प्रश्नाभावे तत्पक्षाङ्गीकारप्राप्त्याऽपसिद्धान्तापत्तिरिति भावः । यद्वा ननूच्यमानदशाग्राह्यमपसिद्धान्तादिकमेव कस्मान्नोद्भाव्यते किं प्रमाणप्रश्ने-नेत्यत उक्तमपसिद्धान्तादीति । अपसिद्धान्तादेः परिहारो यथा स्यात्तथा वादिनोक्तत्वेनेत्यर्थः । तथा च तदलाभेन प्रमाणप्रश्न एव कर्तव्य इति भावः । नन्वाप्तोक्ते कथं प्रमाणप्रश्न इत्यत आह ॥ **न ह्येकत्रेति** । ननु तर्हि कथं याज्ञवल्क्येन सर्वत्र प्रतिज्ञामात्रमुक्तमित्यत आह ॥ **याज्ञवल्क्येनापीति** । तेषु हीदं वसु सर्वं हितमिति तस्माद्वसवः । यदाऽस्माच्छरीरान्मर्त्या उत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति । यद्रोदयन्ति तस्मा-द्रुद्रा इति । ते हीदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इत्यादिना तत्र तत्र प्रमेये प्रमाणोपन्यासोऽपि क्वचित्कृत एवेत्यर्थः ॥ **सभ्यसभा-पतीति** । इदं च मूले सभापदं सभ्यपरमित्यभिप्रेत्येति ज्ञेयम् ॥ **वक्ष्यमाणमिति** । यद्यपि स्युरित्यस्य पूर्ववाक्यान्विततयाऽपि प्रतीयमान-

स्वात्तस्योत्तरवाक्यान्वितत्वमभ्युपगम्य ततोऽनुवृत्त्यपेक्षया पूर्ववाक्यान्वितत्वमभ्युपेत्योत्तरत्रानुवृत्तिरेव स्वरसेति सैव वक्तव्या । तथाऽपि तस्योत्तर-वाक्येन सहैकपादस्थत्वेन सन्निधिमाश्रित्योत्तरत्रान्वयमङ्गीकृत्य पूर्वत्राकर्षणं कृतमिति ध्येयम् ॥ **कारणान्तरादिनि** । प्रमेयस्य सूक्ष्मतया दुर्ज्ञेयत्वमेकं कारणम् । कारणान्तरं च मनोऽनवधानादिकमिति ज्ञातव्यम् ॥ **लौकिक इति** । लोके हि कस्मिंश्चिदर्थे सन्दिग्धे सुज्ञं पृच्छति । तत्र निर्णयाभावे सुज्ञतरम् । तत्राप्यनिर्णये सुज्ञतमम् । ततःपरं च न शङ्कोदय इति प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ **एकदेशेति** । पक्षपातविवर्जिता इत्यनेन रागद्वेषवर्जितत्वरूपोक्तलक्षणैकदेशस्योत्कीर्तनादिति भावः ॥ **यदर्थमिति** । यद्वितण्डालक्षणार्थमित्यर्थः ॥ **किं वक्तव्यमिति** । अत्र वक्तव्यं किमिति न किमपीत्यर्थः । नन्ववैदिकं प्रतीति । नन्वयं प्रश्नः कां कथामभिप्रेत्य । न तावद्वादजल्पौ । तयोः सन्मात्राधिकारि-कत्वेनावैदिकप्रसक्तेरेवाभावात् । नापि वितण्डाम् । तत्र सतः प्रतिपादितत्वेन वादित्वाभावादिति चेत् । उच्यते । वादजल्पयोरेवायं प्रश्नः । न च तत्र प्रतिवादिनोऽपि सत्त्वात्कथमवैदिकत्वोक्तिः । तस्य स्वभावतः सज्जनत्वेऽप्यवैदिकमतावलम्बनेन प्रतिवादित्वादवैदिकत्वव्यपदेशोपपत्तेः॥ **नन्वसद्भिरिति** । वितण्डायामिति शेषः ॥ **तत्रैव व्यवहारादिति** । अनुमार्थे परोपदेश एवानुमेति व्यवहारादित्यर्थः ॥ **नियत-विषयत्वादिति** । उपमानस्य मीमांसकमते सादृश्यमात्रविषयकत्वात् । न्यायमते च वाच्यतामात्रगोचरत्वात् । अभावमात्रप्रमेयकत्वाच्चा-भावस्येति भावः ॥**अनुमानेन त्विति**। व्याप्तिपक्षधर्मतो लिङ्गप्रतीतिः पञ्चावयवोपेतवाक्यसाध्या । तच्छ्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति सामान्यव्याप्तिमूलकानुमानेनेत्यर्थः ॥ **परेणाधिक्येति** । स्वरीत्येति शेषः ॥ **अन्यतरेति** । अनुमानकर्तुर्नैय्यायिकस्य रीत्या न्यूनता न बौद्धरीत्याऽतोऽन्यतरेत्युक्तम् । अपसिद्धान्तोऽपि तस्यैवेति द्रष्टव्यम् । मूले न्यूनतां परिहर्तुमाह ॥ **निर्दोषं वाक्यमित्यादिनोक्तमिति** । स्पष्टतयेति शेषः । ततश्चैतावदत्रोपलक्षणया ग्राह्यमिति भावः । अत एव विशेषतः प्रमाणानि लक्षितानीति वक्ष्यमाणवाक्यमपि श्लिष्टं केचिदित्या-दिना क्रियमाणचर्चाया मूलोक्तानुपपादकत्वादसङ्गतिरिति शङ्का न चेति ध्येयम् ॥ **वाक्यवाक्यार्थयोरिति** । यत्र वाक्यं तत्र वाक्यार्थो यत्र वाक्यार्थाभावस्तत्र वाक्याभाव इति दैशिकयोरन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योराकाशे व्यभिचारेण यदा वाक्यं तदा वाक्यार्थो यदा वाक्यार्थाभाव-

स्तदा वाक्याभाव इति कालिकयोस्तयोरतीतादिप्रतिपादकवाक्यकाले व्यभिचारेणाभावादित्यर्थः ॥ **तत्र दृष्टान्त इति** । वाक्यान्तरे लिङ्गतया प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धेनार्थवत्त्वासम्मतेरिति भावः ॥ **दैवात्प्रयुक्तेष्विति** । वाक्यार्थज्ञानाभावेऽपि प्रयुक्तेषु शुकबालादिवाक्येष्वित्यर्थः ॥ **हेत्वर्थेति** । अन्वयप्रमिते विवक्षितार्थत्वज्ञानरूपत्वादित्यर्थः । तथा च सन्दिग्धासिद्धिरिति भावः ॥ **अध्यापकेति** । अन्यारचितवाक्याध्यापकेत्यर्थः । ननु न शुकादिवाक्येषु व्यभिचारः । शुकादयो ह्यन्यरचितं वाक्यमनुवदन्ति । एवं च तद्वाक्ये शुकादिप्रमामूलकत्वाभावेऽपि तद्वाक्यं यत्प्रणीतं तत्प्रमामूलकत्वं तत्राप्यस्त्येवातो न व्यभिचारस्तत्रेत्यत आह ॥ **मूलप्रमेति** ॥ **साधितत्वादिति** । जिज्ञासाधिकरणे एतदधिकरणे चेति शेषः ॥ **गुणेषु जातेरिति** । तन्मते जातेराकृतिव्यङ्ग्यत्वाद्गुणेषु तदभावादिति भावः ॥ **न सम्भवतीति** । तथा चासम्भव इति भावः ॥ **तथेति** । असम्भव इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । मानसं तद्धि विज्ञानमित्यादिनेति शेषः ॥ **नियमेनेति** । प्रत्युत्पन्नमव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नं यदसाधारणकारणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादि तज्जन्यप्रत्ययत्वमित्यर्थः । संवत्सरादिव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नसंस्कारजन्यस्मृतिव्युदासाय प्रत्युत्पन्नेति । प्रत्युत्पन्नात्मनः संयोगादिरूपसाधारणकारणकस्मृतिव्युदासायासाधारणेति । तादृशकारणकघटादिव्युदासाय प्रत्ययेति । कदाचिदनुभवानन्तरक्षणभाविना संस्कारेणाव्यवहितोत्तरक्षण एव जातायां स्मृतावतिव्याप्तिपरिहाराय नियमेनेत्युक्तम् । संस्कारस्तु न नियमेन तादृश इति नातिव्याप्तिः । अव्यवच्छेदकमव्यावर्तकम् । स्मृतिसाधारणमिति यावत् । तदुपपादयति ॥ **स्मृतेरपीति** । परमतेनापि स्मृतौ लक्षणमुपपादयितुमाह ॥ **संस्कारकारणकत्वेऽपीति** ॥ **उद्बुद्ध इति** । सदृशदर्शनादिसहकारिसमवहित इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । अवान्तरव्यापारविशिष्टस्य प्रत्युत्पन्नत्वाविवक्षायामित्यर्थः ॥ **इन्द्रियादिमात्रमिति** । असन्निकृष्टेन्द्रियादिकमादायासम्भवः स्यादित्यर्थः ॥ **क्वचित्प्रत्युत्पन्नेति** । अनुभवानन्तरभाविना संस्कारेणोत्तरक्षण एव कदाचित्स्मृतिसम्भवेन तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । नन्वत एव नियमेनेत्युक्तम् । न हि या या स्मृतिः सा सर्वाऽप्युक्तकारणजन्येति सम्भवत्यतो नातिव्याप्तिरित्यत आह ॥ **न चावच्छेदकेनेति** । एवं तर्हि प्रकृते यो योऽनुभवः स सर्वोऽप्युक्तकारणजन्य इति नियमो वक्तव्यः । न चासावनुभवत्वरूपावच्छेदकाग्रहे शक्यग्रहः । अनुभवत्वं चेदानीं निरुच्यत इत्यन्योन्याश्रय इति

भावः ॥ **किंवा घटादीति** । अनुभूतित्वं न प्रमाणलक्षणं किन्तु प्रामाण्यव्यापकम् । व्यापकाभावेन च व्याप्याभावा घटादिदृष्टान्तेनानुमीयत इत्यर्थः ॥ **साक्ष्यादीति** । अत्रार्थे देवदत्तः साक्ष्यस्तीत्यादिलोकव्यवहारो न स्यादित्यर्थः । देवदत्तस्यात्रार्थे स्मृतिरस्तीति हि तदर्थः । स्मृतेश्चाप्रामाण्ये तादृशलोकव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इति भावः ॥ **लिङ्गतयेति** । इदं वस्तु पूर्वमनुभूतमिदानीं स्मर्यमाणत्वादिति स्मृतिर्लिङ्गतयैव पूर्वानुभूते मानं न स्मृतित्वेनेत्यर्थः ॥ **तथाऽनुभवेति** । स्मृत्या पूर्वानुभूतमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावादिति भावः । एवमनुभवाभावेऽपि यदि लिङ्गतया स्मृतेरनुभूते प्रामाण्यमित्युच्यते तर्हि घटसाक्षात्कारोऽपि घटे लिङ्गतयैव प्रमाणं स्यात्ततश्च दृष्टहानिरित्याह ॥ **अन्यथेति** । विमतः कर्ता कर्मकारकसमवहितस्तत्साध्यक्रियावत्त्वाद्यः कर्मसाध्यक्रियावानसौ कर्मसमवहितो यथा सम्प्रतिपन्न इति सामान्यतः कर्मकारके सिद्धे प्रसक्तप्रतिषेधे घट एव कर्मकारकतया सिध्यतीति साक्षात्काररूपक्रियया घटानुमानमित्यपि स्यादित्यर्थः । व्यवहारस्याप्रमात्वादाह ॥ **वचनाद्येति** । प्रत्यक्षानन्तर्भावे हेतुरनिन्द्रियत्वादिति। अनुमानाद्यनन्तर्भावे हेतुरज्ञातेति ॥ **प्रकृतेति** । तथा च चशब्दस्तुशब्दार्थ इति भावः ॥ **कर्मविधीति** । तथा च यथा कार्यान्विते शक्तिरिति पक्षे कर्मविधिशेषतयाऽपि कर्तृकरणादिसिद्धिरन्यथा कर्मविधेरेवानिष्पत्तेस्तथा योगविधिशेषतयाऽपि कर्तृभूतयोगिसिद्धिरुपपन्नेति भावः। शुभ्रचक्षुः शुद्धचक्षुः॥ **नारायणप्रसादेनेति**। नारायणप्रसादेन समिद्धज्ञानचक्षुषा। अत्यन्तदुःखसंलीलान्निःशेषसुखवर्जितान् । नित्यमेव तथाभूतान्विमिश्रांश्च गणान्बहून् । निरस्ताशेषदुःखांश्च नित्यानन्दैकभागिनः । अपश्यत्त्रिविधान्ब्रह्मा साक्षादेव चतुर्मुख इति पद्मपुराणवाक्यम् । ननु मनो न पूर्वानुभूतस्मृतिकरणं तेनासन्निकृष्टत्वादिति पूर्वपक्ष्यनुमाने किं दूषणमुक्तमित्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **अनैकान्तिक इति** । योगीन्द्रिय इति शेषः ॥ **अभिनयेनेति** । आकारप्रदर्शनेनेत्यर्थः । एतदित्यनूद्य पूर्वं कृतमित्येतदिति व्याख्यातम् ॥ **मयैतत्कृतमपीत्युक्तमिति** । तथा च यस्मान्मयैतत्कृतमिति मनसा विज्ञातं तथा स्मृतं च तस्मान्मयैतत्कृतमप्येवं स्मृतोऽर्थः स सत्योऽपीति हेतुहेतुमद्भावेन योज्यमिति भावः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । मनो म इति भेदतः । मनसोऽपि गृहीतत्वादित्यनुव्याख्याव्याख्यावसरे समयपादे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **कार्यकारणेति** । मनःस्मरणयोरिति शेषः॥ **ज्ञानं नित्यानुमेयमिति** । ज्ञानतयेति शेषः । तथा च स्मरणमेव न

प्रत्यक्षसिद्धं दूरे तस्य मानसत्वमिति भावः ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचिदित्यनेन भक्तिपाद इति शेषः ॥ **अनात्मत्वादिति** । आत्मत्वशून्यत्वादित्यर्थः । न चात्राप्रयोजकता । एतावन्तं कालं सुखमस्वाप्समित्युत्तरकालीनपरामर्शबलेनात्मन एव स्वप्रकाशतया सिद्धत्वेनात्मत्वस्य स्वप्रकाशव्यापकत्वात् । व्यापकाभावेन च व्याप्याभावसाधनात् । न च प्रदीपे व्यभिचारः । तत्र व्यापारानुबन्धिनः स्वविषयकत्वस्य सत्त्वेऽपि साध्यतया विवक्षितस्य साक्षात्स्वविषयकत्वाभावस्यापि सत्त्वात् ॥ **निरसिष्यत इति** । मानसे दर्शने दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शनैः । सुदृढो निर्णयो यत्र ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनम् । इच्छा ज्ञानं सुखदुःखं भयाभयकृपादयः । साक्षिसिद्धा न कश्चिद्धि तत्र संशयवान्क्वचिदिति ज्ञानपादे ज्ञानस्य मनोवृत्तिरूपमानसप्रत्यक्षविषयत्वे घटादाविव कदाचित्कस्यचित्तत्र संशयः स्यान्न हीदं ज्ञानं न वेति कस्याचित्संशयोऽतो न ज्ञानं मानसवेद्यमिति निरसिष्यत इत्यर्थः । यद्वा मयैतज्ज्ञातमिति तु साक्षिगं ज्ञानगोचरम् । ज्ञानमेवेति भक्तिपादीयानुव्याख्याव्याख्यावसरे । न तावत्पूर्वभाविनो ज्ञानस्य ज्ञानं विषयः । तथा सति ज्ञास्यामीत्येव स्यान्न तु जानामीति । नाप्यागामिनः । तथात्वे ह्यज्ञासिषमित्येव स्यात् । न च सहभाविज्ञानान्तरमस्त्यतो ज्ञानं न प्रत्यक्षवेद्यमिति मीमांसकमुखेन निरसिष्यत इत्यर्थः ॥ **रूपादिमत्त्वेति** । प्राकृतरूपादिमत्वेत्यर्थः ॥ **परतन्त्र एवेति** । अप्रामाण्यशङ्कानिरासायापौरुषेयागमसापेक्ष इत्यर्थः ॥ २–१–२ ॥ ॥ **ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ** ॥ ॥ **श्रोतृत्वादिकमिति** । आदिपदेन कामकलहादिग्रहणम् । क्वचिदित्यनन्तरं व्यभिचारेणेति शेषः ॥ **वेदवाक्यान्तर इति** । यतो वा इमानि भूतानीत्यादिवेदवाक्यान्तर इत्यर्थः । वेदत्वेनेति शेषः ॥ **आपातत इति** । वेदप्रामाण्यनिश्चयदशायामित्यर्थः ॥ **अनैकान्तिकत्वमिति** । भोजनं तृप्तिसाधनमित्याद्याप्तवाक्य इति शेषः । अननुष्ठानदशायां भोजनादेः फलव्यभिचारित्वादिति भावः । अनुकूलतर्कमप्याह ॥ **बुद्ध्यादिमत्त्वे चेति** । इदं च प्रकृते युक्तिदार्ढ्योपपादनायैवोक्तं न तु तर्कोऽपि सर्वत्र व्याप्तिग्राहक इत्यभिप्रेत्य येनानवस्था स्यादिति ध्येयम् ॥ **जडत्वस्येति** । मृदादेर्वक्तृत्वमङ्गीकुर्वता सिद्धान्तिना तत्र जडत्वस्यानङ्गीकारेणान्यतरासिद्धिरित्यर्थः । न चैवं तत्त्वप्रकाशिकायां जडत्वस्य हेतुत्वोक्तिविरोधः । तत्र मृत्त्वादिना जडत्वं साधनीयम् । अतो नासिद्धिरित्याशयात् । न चात्रैव तत्रापि मृत्त्वादिकमेव

हेतुतया कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । वक्तृत्वादिना जडस्यैव मृत्त्वादेर्विरोधाप्रतीतेरवक्तृत्वादिना मृत्त्वादेर्व्याप्तेरस्फुटत्वात् । अत एवात्र व्याप्त्युपपादनं कृतम् । एवं च तत्र व्याप्तेः स्फुटत्वेऽपि पक्षधर्मताया उपपाद्यत्वमत्र तु पक्षधर्मतायाः स्फुटत्वेऽपि व्याप्तेरुपपाद्यत्वमन्यतरस्योपपादनमुभयत्र सममेवेत्याशयेन तत्रात्र च पूर्वपक्षहेत्वोर्वैलक्षण्योक्तिरिति ध्येयम् ॥ **तस्मादादिकालीनामिति** । एतेन मृदादीनां वचनादिकर्तृत्वे प्रत्यक्षविरोध एव प्रथमं स्फुरति न युक्तिविरोधोऽतः कथं पादसङ्गतिरिति शङ्काऽपि निरस्ता भवति । आदिकालीनमृदादौ वक्तृत्वाद्यभावस्यास्मदाद्यप्रत्यक्षत्वेन तत्र युक्तेरेवाश्रयणीयत्वात् ॥ **वेद एवेति** । मृदब्रवीदित्यादिरूपो वेद एवेत्यर्थः । ननु धर्मिग्राहकप्रमाणबाधे पक्ष एव व्यभिचारात्कथं व्याप्त्यादिकमित्यत आह ॥ **आदिकालीनमृदादिस्वरूपेति** । अग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवीत्यादिवावाक्यान्तरेणेत्यर्थः । अत्र च पृथिव्यादिस्वरूपमेव प्रतिपाद्यते न वक्तृत्वादिकमतो न धर्मिग्राहकविरोध इति भावः ॥ **परिदृश्यमानेति** । अत्र विवादाध्यासितः प्रदेशः परिदृश्यमानपृथिव्यादिकार्योपादानवांस्तत्कार्यपृथिव्यादिमत्त्वाद्यो यत्कार्यवान्स तदुपादानवान्यथा सम्प्रतिपन्न इति प्रयोगो द्रष्टव्यः । अत्र च साध्यसाधनवत्त्वं संयोगेनैव विवक्षितम् । अतो न समवायमादाय व्यभिचारादिशङ्कावकाश इति ध्येयम् ॥ **एतेनेति** । प्रकृतयुक्तेर्धर्मिग्राहकवेदविरोधाभावेनेत्यर्थः । यत्र वैदिकेऽर्थे युक्तेर्धर्मिग्राहकविरोधस्तत्रैव युक्त्यनवकाशाभावस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः ॥ **असिद्धेरिति** । चेतनेषु जडत्वावान्तरजातिरूपमृत्त्वादेरसिद्धेरित्यर्थः । ननु मृत्त्वादिकं न जातिविशेषरूपं हेतुतया विवक्षितम् । किन्तु मृदादिशब्दवाच्यतारूपं तच्च चेतनेऽप्यस्त्येवेति नासिद्धिरित्यत आह ॥ **शब्दमात्रेणेति** । गोशब्दवाच्यत्वात्पृथिव्या अपि गोवच्छृङ्गसाधनं स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **प्रकृताविरोधादिति** । प्रकृतवाक्यानां चेतनपरत्वेन भिन्नविषयकत्वादिति भावः । तन्नामक इत्येतदुपपादयितुं शङ्कते ॥ **ननु कथमिति** । कया वृत्त्येत्यर्थः । अभिधानवृत्तिरेव कुत इत्यत आह ॥ **मृदाद्यभिमानित्वादिति** । तथा च तदधीनत्वादिति न्यायोऽत्र साधक इति भावः । इदं च सौत्राभिमानिपदसूचितमिति ध्येयम् । नन्वेवं प्रसिद्धिविरोध इत्यत आह ॥ **पृथिव्यादिष्विति** । तदभिमतत्वेनेत्यस्य तच्छब्दवाच्यदेवतासम्बन्धनिमित्तकरूढ्यादिनेत्यर्थः । तथा च समाकर्षादिति न्यायोऽत्र साधक इति भावः । काश्चिदन्य इति पदद्वयार्थस्य प्रकृतोपयोगं वक्तुमाह ॥ **नन्वेत इति** । इदं तु सौत्रविशेषपदलब्धार्थप्रदर्शनमिति द्रष्टव्यम् ।

युक्त्याऽऽगमविरोधेनेत्यस्य सार्थक्यं वक्तुमाह ॥ **नन्वेवं सतीति** ॥ **उक्तरीत्येति** । एतदधिकरणपूर्वपक्षयुक्तरीत्या युक्तेर्निरवकाशत्वं विलक्षणाधिकरणोक्तसिद्धान्तरीत्या वेदस्यापीत्यर्थः ॥ **न दीयते दृष्टिरिति** । वेदप्रामाण्येऽव्यतीताधिकरणे दृढोपपत्तेर्दर्शितत्वादिति भावः । अयोगमुपपाद्यानुपयोगमुपपादयति ॥ **लक्षणेति** ॥ **प्रमाणसंवादादीति** । पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवताः प्रथितौजस इत्यादिप्रमाणसंवादघटनायेत्यर्थः । आदिपदेन यदभिमानिबहुत्वं ता आप ओषधयः प्राणा इत्यादौ श्रुतं तद्घटनायेति ग्राह्यम् । प्राणसंवादादिघटनायेति पाठे तु प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरे इति वाक्योदिता बहूनां प्राणानां संवादाः । आदिपदेन ता आप इत्यादिवाक्योक्तं बहुत्वं तद्घटनायेत्यर्थः ॥ **आकाङ्क्षानुसारेणेति** । अभिमन्यमानव्याप्त्युक्त्यनन्तरमेव सदेहानां तेषामनुपलम्भः कथमित्याकाङ्क्षोदयादिति भावः ॥ **विरुद्धत्वादिति** । अभिमानिदेवतास्विति शेषः । आत्मनि चैवमित्यागामिसूत्रेणाचिन्त्यशक्तेर्भगवत्येवाभिधानेनोत्क्रान्तिगत्यागतीनामिति सूत्रेण च जीवानामव्यापकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन पृथिव्याद्यभिमानिन्य इत्यत्रोच्यमानं देवतानामचिन्त्यशक्त्यादिकं विरुद्धमित्यर्थः ॥ **अर्थापत्त्येति** । प्रथमसूत्रोक्तार्थापत्त्या द्वितीयसूत्रोक्तप्रत्यक्षेण चेत्यर्थः ॥ **समर्थितं चेति** । तथा चागमेभ्योऽपि तत्सिद्धिरिति भावः । ननु देवानां विग्रहवत्त्वेऽनुपलम्भायोगो बहुषु योगेष्वेकस्येन्द्रादेर्हविरादिभोक्तृत्वेन युगपत्सन्निधानायोगश्चेत्यत आह ॥ **अनुपलम्भ इति** ॥ **वक्ष्यति चेति** । देवादिवदपि लोक इति सूत्र इति शेषः ॥ **लोक इतीति** । तत्र लोकपदं पिशाचादिपरमिति भावः ॥ **न चासाविति** । जगद्व्यापारकर्तेत्यर्थः । किञ्च यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते तद्वद्विहोद्दिश्यपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत्परित्यक्ष्यन्तीति नानेकयागेषु ऋत्विगादिवत्तेषां सन्निधानमावश्यकमसन्निधानेऽपि तेषां सर्वज्ञत्वेन स्वस्वस्थानास्थितानामेवानेकयजमानदत्तहविरादिस्वीकारसम्भवादित्याशयवानाह ॥ **इत्यलमिति** ॥ **न व्युत्पत्तिहेतुरिति** । तेषामपीति शेषः । ननु मृदादिशब्दानां व्युत्पत्त्यनुपपत्त्या शक्त्या तद्बोधकत्वाभावेऽपि लक्षणया तद्बोधकत्वमस्त्वित्यत आह ॥ **लक्षणाऽपीति** । अत्र यद्यपि लक्ष्यार्थज्ञानं विनेत्येव वक्तव्यं तथाऽपि वाच्यार्थज्ञानं विनेत्यनेनेदं ज्ञापयति मृदादिशब्दलक्ष्यतयाऽभिमतदेवतायां पूर्वं प्रमाणान्तरासम्भवात्पदान्तरमेव तज्ज्ञापकं वाच्यम् । तदपि न लक्षकमनवस्थापत्तेर-

तत्तत्तद्वाचकमेव वाच्यं तत्पदवाच्यदेवताया अपि पूर्वमज्ञाने व्युत्पत्त्यनुपपत्त्या तेन वाचकेन तज्ज्ञानासम्भवे प्रकृतमृदादिशब्दलक्ष्यार्थानुपस्थितौ मृदादिशब्दलक्षणाऽप्यनुपपन्नैवेति ॥ **सामर्थ्यादिति** । यद्यपि शास्त्रशब्दस्योक्तशब्देन समस्तस्य नैवकारेण सम्बन्धः सम्भवति तथाऽपि बुद्ध्या विविक्तेन तेनैवशब्दः सम्बध्यतेऽर्थाबाधरूपयोग्यतापरपर्यायसामर्थ्यादित्याशयः ॥ **शङ्कानुवादेति** । शास्त्रोक्तं पदप्रयोजनप्रदर्शनमिदम् । वस्तुपदप्रयोजनप्रदर्शनं त्वग्रे भविष्यतीति ज्ञेयम् ॥ **मुद्गपर्णीति** । कृषीवलप्रयत्नेन नोत्पन्नः किन्त्वरण्ये स्वत एवोत्पन्नसूक्ष्ममुद्गः स मुद्गपर्णीत्युच्यते । एवं माषपर्णीशब्दोऽप्यरण्योत्पन्नधान्यविशेषवाचक इत्याहुः ॥ **समासस्येति** । पाशहस्तादिसमासस्येत्यर्थः ॥ २–१–३ ॥ ॐ **असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्** ॐ ॥ बाहुल्यादित्यनूद्य प्राबल्यादिति व्याख्यानम् ॥ **उपसर्जनत्वामिति** । श्रुतिगुणयुक्तय इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ **उत्पत्स्यमानप्रागभाव इति** । न चात्रासच्छब्देन प्रागभावग्रहणे भाष्यन्यायविवरणतत्त्वप्रकाशिकाविरोधः । तत्रासच्छब्दस्य शून्यपरत्वप्रतीतेरिति वाच्यम् । तत्रत्यासच्छब्दानामपि प्रागभावपरत्वमेवेति चन्द्रिकाकारैरुक्तत्वात् । वस्तुतस्तु भाष्यानुव्याख्यानयोरनेकार्थत्वान्न तट्टीकयोर्विरोध इति भावबोधकारैर्निपुणतरं समर्थितं तदेवानुसन्धेयम् ॥ **कारणं भवितुमर्हतीति** । अत्र शक्तिरूपं कारणत्वं वा तत्पदवाच्यं वा साध्यतया विवक्षितमतो न साध्याविशिष्टतेति ध्येयम् ॥ **तत्समानन्यायमिति** । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिनामित्यर्थः ॥ **सततोत्पत्तीति** । प्रागभावस्य सत्त्वेन प्रलयेऽपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **अत्रासच्छब्द इति** । असच्छब्दान्तर्गतः सच्छब्द इत्यर्थः । **एवमग्रेऽपि** । **भावसाधन इति** । भवनं सदिति भावसाधन इत्यर्थः । शतृप्रत्ययस्य भावार्थत्वं छान्दसमिति भावः । ननु किमेवमस्वरसा सच्छब्देनाभाव इत्येव कस्मान्नोक्तमित्यत आह ॥ **श्रुत्यनुगमेति** । सूत्रं श्रुत्यनुसारीति भावः ॥ **अपराऽपि वृत्तिरिति** । अपरमपि व्याख्यानमित्यर्थः ॥ **इत्युक्तमिति** । पूर्वाधिकरण इति शेषः ॥ **वक्ष्याम इति** । अस्मिन्नेवाधिकरण इति शेषः ॥ **प्रथमपादार्थप्रपञ्चनादिति** । इतरेषां चानुपलब्धेरिति सामान्यतो निराकरणं समयानां कृतं विशेषतो निराकरोत्यस्मिन्पाद इति भाष्येऽभिहितत्वादिति भावः ।यद्यपि प्रथमपादीयैतत्सूत्रार्थप्रपञ्चनरूपत्वमेव द्वितीयपादस्यात्राभिहितं न समस्तप्रथमपादार्थप्रपञ्चनरूपत्वं तथाऽप्युक्तार्थविरुद्धानां सर्वयुक्तीनामाभासत्वस्य प्रथमपाद एवोक्तत्वेन विरोधिसमयानु-

संहितयुक्तीनामप्याभासत्वस्य तत्रैव सिद्धत्वाद्व्यर्थोऽयं पाद इत्याशङ्कायामुपलक्षणया यत्सर्वेतिरोधियुक्तीनामाभासत्वं प्रथमपादे सङ्क्षेपेणाभिहितं तदत्र तत्तत्प्रमेयेषु परोत्प्रेक्षितयुक्तीनामाभासत्वव्युत्पादनेन प्रपञ्च्यत इत्यभिप्रेतत्वेन प्रथमपादार्थप्रपञ्चनरूपत्वमप्यस्येति ध्येयम् । प्रागभावे व्यभिचारपरिहारायाह ॥ **भावत्वादिति** ॥ **विप्रतिपन्नोऽभाव इति** । अत्रोत्तरत्र च सर्वत्राभावपदानि प्रागभावपराणीति ज्ञातव्यम् । इच्छाप्रयत्नादिकेष्वित्यत्रादिपदेन शरीरपरिस्पन्दस्य ग्रहणम् । नन्वेवं वृक्षेण स्थीयत इत्यादौ वृक्षादेः कर्तृता न स्यात्तत्र ज्ञानाद्यभावादित्यत आह ॥ **वृक्षेणेति** । स्वतन्त्रः कर्तेत्यनेन क्रियास्वातन्त्र्यमेव कर्तृत्वमिति वैय्याकरणैः परिभाषायाः कृतत्वादिति भावः ॥ **तृतीयादिवि-षयत्वमेवेति** । तृतीयादिविषयश्च क्रियायां यः स्वतन्त्रः स एवेति भावः । अत्रादिपदेन तिङादियुक्तप्रथमा कृद्युक्तषष्ठी च ग्राह्या । ननु तन्मनोऽकुरुतेति श्रुतिबलादिच्छादिरूपप्रवृत्तिरपि प्रागभावे मयाऽङ्गीक्रियत एवेत्यत आह ॥ **सा चेयमिति** ॥ **भावे वेति** । नपुंसके भावे क्त इति स्मरणादित्यर्थः । तथाचेति निश्चय इत्यर्थलाभान्न विशेष्यनिघ्नत्वमस्येति भावः ॥ **अन्योन्याभाव इति** । संसर्गाभावेषु वक्ष्यमाण-धर्मैक्यस्यासम्भवादिति भावः ॥ **न त्विति** । भिन्नाभिन्नत्वे प्रतिषेधात्मपदेन तदत्यन्ताभेदविवक्षयैव व्यभिचारस्य परिहर्तुं शक्यत्वेन मात्रपदो-पादानं व्यर्थमेव स्यादिति भावः । भावस्येति हेतुगर्भविशेषणम् ॥ **अन्योन्याभावेति** । अन्योन्याभाववद्धर्मत्वादित्यर्थः ॥ **इवेति वेति** । तथा च चशब्द इवार्थ इति भावः ॥ **न च तत्क्वापीति** । तत्सकलस्य प्रतिषेधात्मकत्वं क्वापि पक्षे दृष्टान्ते च न सम्भवति । ततश्च मुख्यार्थो बाधित इति भावः ॥ **विधेरप्राधान्यमिति** । प्रतिषेधापेक्षयेति शेषः । इदमुपलक्षणम् । प्रतिषेधस्य प्राधान्यं चेत्यपि ग्राह्यम् ॥

अन्नमात्रमिति । अत्रापि मात्रशब्दः साकल्यार्थः । न च सकलान्तर्गतस्य भक्षादेरन्नत्वं सम्भवत्यतो मुख्यार्थासम्भवादन्नमात्रशब्दो लक्षणयाऽन्नस्य प्राधान्यं भक्षादेस्तदपेक्षयाऽप्राधान्यं च प्रतिपादयतीत्यर्थः । इयं च लक्षणा रूढिनो नात्र प्रयोजनापेक्षेति दर्शयितु-मिदमुक्तमिति ध्येयम् । तथाऽपि प्रकृते किमायातमित्यत आह ॥ **धर्मधर्मिणोश्चेति** । मत्य इति शेषः । यदा मात्र-पदार्थभूतं सकलं धर्मधर्मिरूपं तदाऽप्राधान्यं धर्म एव प्राधान्यं च धर्मिण्येव पर्यवस्यतीत्यर्थः ॥ **चैनन्यमिति** । बुद्धिरित्यर्थः ।

निरुपाधिकेति । अनेनान्यथा निरुपाधिकः साध्यसम्बन्धो भज्येतेत्यनुकूलतर्क उक्तो भवतीति ध्येयम् ॥ **अतिप्रसाङ्गिकत्वादिति** । किञ्चिद्द्रव्यमगुणमपि किन्न स्यादिति शङ्काया द्रव्यत्वमपि गुणवत्त्वव्याप्यं न स्यादित्यतिप्रासङ्गिकत्वादित्यर्थः ॥**अन्यथासिद्धत्वादिति** । भगवत्परतयोपपन्नत्वादिति भावः । ननु तत्तत्कार्यप्रागभावादीनामनेकत्वात्कथं तेषां ब्रह्मरूपतेत्यत आह ॥ **अनेकत्वादेरिति** ॥ **तत्रैवेति** । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितमित्यत्रैवेत्यर्थः ॥ **प्रतीयते चेति** । अनेन प्रमाणाभावोऽसिद्ध इत्युक्तं भवति । सम्बन्धस्य यदन्वयव्यतिरेकाभ्यां धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वमुक्तं तदप्रयोजकत्वेन दूषयित्वाऽन्वयव्यतिरेकव्यभिचाराभ्यामपि दूषयति ॥ **सम्बद्धयोरपीत्यादिना** ॥**पदार्थसार्थ इति** । पदार्थसमूह इत्यर्थः । ननु विषय एवाधारविशेषतया परिगणितः शास्त्रे न विषयी । अतः कथं प्रतिपत्तिष्विति सप्तमीप्रयोग इत्यत आह ॥ **विषयिविषययोरिति** । यद्यपि शास्त्रे विषयिण आधारत्वं न कथितं तथाऽप्यत्र विषयिण आधारत्वं विषयस्य चाधेयत्वं विवक्षितमतः सप्तमीप्रयोग इति भावः । नन्वेवं प्रतिपत्तीनां विषयं प्रति वस्तुत आधारत्वाभावे कथं तद्विवक्षामात्रेण विभक्तिप्रयोग इत्यत आह ॥ **कारकेष्विति** । साधकतमं करणमित्यत्र तमब्ग्रहणेनान्यत्र गौणमुख्यत्वविवक्षासद्भावस्य ज्ञापनाद्गङ्गायां घोष इत्यादाविवामुख्यमप्याधारत्वमभिप्रेत्य सप्तमीप्रयोगोपपत्तिरिति भावः ॥ **प्रमाणसमुदायेति** । भावत्वेनेश्वरादीनां प्रलयेऽभावसिद्धौ कार्यत्वस्य सकर्तृकत्वेन नियमे स्थिते प्रागभावस्य नियतपूर्ववर्तित्वेन कारणत्वं सिद्ध्यत्कर्तृत्वमादायैव सिध्यतीत्येवं प्रागभावकर्तृत्वस्य प्रमाणसमुदायेन लब्धत्वादित्यर्थः ॥ **प्रस्तावनायेति** । भूमिकारचनायेत्यर्थः ॥ ॐ **अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसमिति** ॐ ॥ ॥ **अपिराभिव्याप्ताविति** । सर्वशब्दस्यासङ्कुचितार्थत्वप्रकटनाय दैशिकाभिव्याप्त्यर्थं कोऽपिशब्द इत्याशयः । अतः सर्वशब्देन पौनरुक्त्यमिति शङ्काऽनवकाशः ॥ **तदिदमिति** । तद्दैशिकाभिव्याप्त्यर्थकं सर्वादिपदमिदं सदेतिपदं च क्रमेण देशान्तरेऽतीतादिकालरूपकालान्तरे च व्यभिचारपरिहारायाभिहितमित्यर्थः । पौनरुक्त्यपरिहारायाह ॥ **अत्रेति** । ननु सुन्दोपसुन्दन्यायेन यत्र सर्वनाशकर्तृनाशस्तत्र व्यभिचार इत्यत आह ॥ **अत्र पुरुषेति** ॥ **अभिप्रायमिति** । अत्र पुरुषावशेषमात्रं साध्यमित्यभिप्रायमित्यर्थः ॥ **सुन्दोपसुन्देति** । सुन्दोपसुन्दनामानौ द्वौ दैत्यौ ब्रह्मवरतोऽन्यैरवध्यौ दृप्तौ चेरतुः । तयोर्वधार्थं ब्रह्मणा तिलोत्तमाख्याऽप्सराः प्रेषिता । तां

दृष्ट्वा कामसन्तप्तौ ममैवेयं ममैवेयं स्यादिति परस्परं सन्नियुध्य विनष्टौ । सोऽयं सुन्दोपसुन्दन्यायः ॥ **प्रत्युदाह्रियेतेति** । व्यभिचारस्थलतयो-दाह्रियेतेत्यर्थः ॥ **इत्यप्यनुमानमिति** । अनेन चेति मूलं प्रकारान्तरेण योजितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **देशादिद्वारेति** । आदिपदेनान्यत्त-त्कालीनं भावभूतं प्रागभावादिकं ग्राह्यम् । तथा च तत्र कार्यनाशेश्वराद्यभावयोः सामानाधिकरण्यसम्बन्धाभ्युपगम इत्यर्थः ॥ **तत्रैवेति** । देशा-दावेवेत्यर्थः ॥ **स्फुटो दोष इति** । बाधो दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं चेति दोषः स्फुट इत्यर्थः ॥ **सूचितमिति** । अपीतावित्यत्र प्रलये सर्वस्यापि भावस्याभावाभ्युपगमे प्रसङ्गेऽभिहिते तत्र कालाभावस्याप्यापादनलाभेन लयं मानं चेत्यत्र प्रलयस्याप्रामाणिकत्वेनाभावापादने तत्कालाभावापादनस्यापि लाभेन चाप्रसिद्धविशेषणतायाः सूचितत्वादित्यर्थः ॥ **तदिदमिति** । तद्भिमतो नाशः पुरुषशेषवानित्यनुमानम् । इदं प्रलयकालः पुरुषवानित्यनुमान-मित्यर्थः ॥ **अधिष्ठातृपरत्वादिति** । कार्यविशेषजननाय यो यत्प्रेरयति स तदधिष्ठातेत्युच्यते । एवं च केनचिदधिष्ठितावित्यस्य केनचि-त्कार्यविशेषजननाय प्रेरितावित्यर्थो बोध्यः ॥ **कारणत्व इति** । अत्र परमते प्रागभावत्वे न्यायिमते पारिमाण्डिल्येऽस्मन्मते प्रकृतेरनन्तत्वेना-कारणीभूतप्रकृतिभागे व्यभिचारवारणाय कारणत्वे सतीति विशेषणम् । ईश्वरे व्यभिचारवारणाय विशेष्यमिति ज्ञातव्यम् ॥ **वास्यावदिति** । दारुविदारकवदित्यर्थः । वास्या दारुविदारण इत्यभिधानात् ॥ **नैवास्माभिरिति** । येन प्रलये ईश्वरसिद्ध्यलाभेनासङ्गतिः स्यादिति भावः ॥ **उभयस्येति** । अदृष्टस्य तत्कारणत्वस्य चेत्यर्थः । अवयवानामावापोद्धारेण विश्वसन्तानस्याधुना नाशे सति पुनरारब्धत्वादर्थान्तरमित्यत उक्तं दृश्यसन्तानशून्यैरिति । दृश्यसन्तानशून्याश्च सन्तानिनः प्रलयकालीना एवेति भावः ॥ **आरणेयेति** । अरण्युत्पन्नवन्हिसन्तानवदित्यर्थः । तत्र दृश्यवन्हिसन्तानशून्यः सन्तान्यरण्यन्तर्गतो वन्हिरिति भावः ॥ **पूर्वमुत्पादितेति** । अत्रैकदैकत्र मूर्तद्वयावस्थानासम्भवेन पूर्वोत्पन्नकार्ये सत्यस्यारम्भासम्भवात्तल्लयो लभ्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ **नित्यत्वे सतीति** । एकस्यैव पटादेस्तन्त्वादिना जननात्तत्र व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं विशेषणम् । पारिमाण्डिल्ये परममहत्परिमाणादौ च व्यभिचारवारणाय विशेष्यमिति ज्ञातव्यम् ॥ **सर्व एवेति** । पार्थिवाः पायसीयास्तैजसा वायवीयाश्चेत्यर्थः । एवं हि कार्यद्रव्यमात्रस्य लयो लभ्यते । सर्वपदानुपादाने तु परमाणुविशेषेषु तत्कार्यविशेषशून्यतामादाय साध्यपर्यवसान-

सम्भवादर्थान्तरता स्यादिति द्रष्टव्यम् । अत्र स्पर्शयन्त इत्यपि पूरणीयम् । अन्यथा मनस्यंशतो बाधापत्तेः । उपादेयपदस्य स्वोपादेयद्रव्यपरत्वात् । अन्यथा बाधापत्तेः । अवान्तरप्रलये गुणादेः सत्त्वात् । अन्योपादेयवत्त्वाभावेन सिद्धसाधनतापाताच्च । शून्यपदस्यात्यन्ताभावार्थकत्वे बाधवारणाय साध्ये कदाचिदित्युक्तम् । तेन कादाचित्काभाववत्त्वं साध्यमिति लभ्यते । अत एवारम्भकत्वादिति हेतुरुक्तोऽन्यथा प्रमेयत्वाद्येव हेतुतयोच्येतेति ध्येयम् । आरम्भकत्वं च द्रव्यसमवायिकारणत्वमेव विवक्षितम् । अन्यथा मनस्युक्तसाध्याभावेन व्यभिचारापत्तेरित्यवधेयम् ॥ **नष्टपवनेति** । नष्टा ये पवनास्तदारम्भकपरमाणुवदित्यर्थः ॥ **इयं क्रियेति** । वर्तमानक्रियेत्यर्थः । साध्ये स्वशब्देन पक्षीभूतवर्तमानक्रियैव ग्राह्या । एवं च स्वान्यद्यदवयविकालीनं तत्त्वानधिकरणा या किञ्चित्कालीनक्रिया तदन्यत्वं साध्यमित्यर्थः ॥ **अन्याक्रियावदिति** । अतीतानागतक्रियावदित्यर्थः । अत्र पक्षीभूतवर्तमानक्रियाया अपि किञ्चित्कालीनाक्रियात्वेन तत्र तदन्यत्वसाधने बाधोऽतोऽवयविकालीनत्वानधिकरणेति किञ्चित्कालीनाक्रियाविशेषणम् । एवं चावयविकालीनत्वानधिकरणा या किञ्चित्कालीनाक्रिया सा प्रलयकालीना परमाणुक्रियैव न त्वन्या तस्याः सर्वस्या अप्यवयविकालीनत्वात् । तदन्यत्वं च पक्षे पर्यवस्यतीति न बाधः । तावत्येवोक्तेऽप्रसिद्धिः । अवयविकालीनत्वानधिकरणप्रलयकालीनक्रियाया इदानीमसिद्ध्या दृष्टान्ते तामादाय साध्यस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतः स्वान्येत्यवयविकालीनाविशेषणम् । तथा च स्वान्यद्यदवयविकालीनं तत्त्वानधिकरणा किञ्चित्कालीना क्रिया पक्षीभूतैव तस्यामवयविकालीनत्वविशेष्यसत्त्वेऽपि स्वान्यत्वरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावसत्त्वात् । तदन्यत्वं च दृष्टान्तीभूतातीतादिक्रियास्वस्तीति नाप्रसिद्धिः । पक्षे च न तथा साध्यपर्यवसानं बाधात् । किन्त्ववयविकालीनत्वरूपविशेष्याभावप्रयुक्तविशिष्टाभावेन प्रलयकालीनक्रियामादायैवेति प्रळयसिद्धिरिति ज्ञातव्यम् ॥ **देवदत्तेति** । इदं चान्यदीयशरीरेंऽशतो बाधवारणाय साध्ये चेश्वरज्ञानादिना सिद्धसाधनवारणाय विशेषपदमुद्देश्यसिद्ध्यर्थम् । हेतौ च कालादौ व्यभिचारवारणाय कार्यपदम् । यज्ञदत्तशरीरे व्यभिचारं वारयितुं देवदत्तपदम् । यज्ञदत्तनिर्मितस्त्रगादौ देवदत्तभोगहेतुभूते पक्षसमत्वान्न व्यभिचार इति द्रष्टव्यम् । अत्र यः शरीरादिजनक आत्मविशेषगुणः स एव धर्मोऽधर्मश्च । प्रयत्नादीनामेतज्जन्मीयानामेतच्छरीराद्यजनकत्वाज्जन्मान्तरीयाणां तु न द्वारं विना हेतुता सम्भवतीत्यदृष्टसिद्धिरिति भावः ॥

विचित्रेति । सुखदुःखादिरूपविचित्रकार्येत्यर्थः ॥ **श्रुतसाध्यसाधनेति** । त्रिक्षणावस्थायिनि यागे श्रुतं कालान्तराभावि स्वर्गसाधनत्वं धर्मं विनाऽनुपपन्नमेवं त्रिक्षणावस्थायिनि ब्राह्मणावगुरणे कालान्तरभावियातनाकारणत्वं श्रुतमधर्मं विनाऽनुपपन्नमिति धर्माधर्मौ ताभ्यां कल्प्येते इत्यर्थः ॥ **आकाशादेरिवेति** । देशकालयोः सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वाद्भोगहेतुत्वमप्यस्तीति भावः ॥ **योग्यतेति** । ज्योतिष्टोमेनेत्यादिवाक्यान्न यागादेः साक्षात्स्वर्गादिसाधनत्वं प्रतीयते तस्य प्रमाणबाधितत्वेन योग्यताविरहादित्यर्थः । ननु बाधानवतारकाले योग्यताभ्रमात्साध्यसाधनभावप्रतीतिः सम्भवत्येव तदनन्तरं च बाधोदये वेदप्रामाण्यदार्ढ्यात्साक्षात्साधनत्वबाधेऽपि परम्परया तदेष्टव्यं परम्पराघटकं चादृष्टमेवेत्यदृष्टसिद्धिरित्यत आह ॥ **अन्यथाख्यातिमिति** । योग्यताभ्रममाश्रित्य साध्यसाधनभावप्रतीत्यभ्युपगमेऽपीत्यर्थः ॥ **यागादीति** । आदिपदेनावगुरणसङ्ग्रहः । तथा च यागेनाराधितदेवताप्रसादेन स्वर्गस्यावगुरणेनावज्ञातदेवताकोपेन यातनायाश्चोपपत्तिरित्यर्थः ॥ **ननु प्रलयकालेति** । अवयव्यसम्बन्धिकालपक्षीकृतावाश्रयासिद्धिस्तत्सम्बन्धिकालपक्षीकृतौ सिद्धसाधनमित्यर्थः ॥ **एवमाद्येति** । विमतो ब्राह्मण इत्यत्रापि सर्गाद्यकालीनब्राह्मणपक्षीकारे प्रलयाभाववादिमते आद्यकालीनब्राह्मणासिद्ध्याऽऽश्रयासिद्धिरन्यथा सिद्धसाधनतादोष इत्यर्थः ॥ **दूषणसम्भवेनेति** । सिद्धसाधनत्वबाधलक्षणदूषणसम्भवेनेत्यर्थः ॥ **विशेषणान्तरेणेति** । पर्वतत्वादिधर्मान्तरेणेत्यर्थः । ननु तत्र पर्वतत्वादिवदत्र पक्षतावधारणाङ्गमवच्छेदकं किमित्यत आह ॥ **अवधारणं चेति** । पक्षताया इति शेषः । उत्तरभावित्वादिनेत्यत्रोत्तरभाविकालत्वादिनेत्यर्थः । आदिपदेन हिरण्यगर्भसृष्टिकालीनब्राह्मणत्वेन वा हिरण्यगर्भरूपब्राह्मणत्वेन वा द्वितीयानुमाने पक्षतावधारणमिति ग्राह्यम् ॥ **कुण्डेति** । कुण्डनाशेऽपि तदन्तर्गतबदरावस्थानवद्ब्रह्माण्डनाशेऽपि तदन्तर्गतकार्यावस्थानोपपत्तेरित्यर्थः । ननु कालाग्निरुद्रादित्यादिसकलभुवनपतेर्महेश्वरस्य सञ्जिहीर्षासमकालं शरीरेन्द्रियमहाभूतोपनिबन्धकानां सर्वात्मगतादृष्टानां वृत्तिनिरोधे सति माहेश्वरेच्छात्माणुसंयोगजकर्मभ्यः शरीरेन्द्रियकारणाणुविभागास्तेभ्यस्तत्संयोगनिवृत्तौ तेषामापरमाण्वन्तो विनाशः । तथा पृथिव्युदकज्वलनपवनानामपि महाभूतानामनेनैव क्रमेणोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाशः । ततः प्रविभक्ताः परमाणवोऽवतिष्ठन्त इति हि प्रलयप्रक्रिया । अत्र हि पृथिव्यात्मकस्य ब्रह्माण्डस्य नाश इतरभूतनाशानन्तरमेव प्रतीयते। एवं च कथं ब्रह्माण्डनाशे कार्यान्तरा-

वस्थानशङ्कोदय इत्यत आह ॥ **कालाग्निरुद्रादीति** । अत्र प्रमाणाभावादिति भावः । यद्वा कालाग्निरुद्रादिभिर्ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिकार्यजातविनाशे सति पश्चादण्डमप्याग्न्यादिना नश्यतीति हि पौराणिकी प्रलयप्रक्रिया । तथा च कथं ब्रह्माण्डनाशे कार्यान्तरावस्थानशङ्केत्यत आह ॥ **कालाग्नीति** । असिद्धत्वात्त्वन्मत इति शेषः । सत्यमेवं पौराणिकी प्रक्रियेति । सा तु त्वया नाङ्गीकृता किन्तु प्रागुक्तैवेति भावः ॥ **क्रमारम्भेति** । शरीरारम्भसमयात्पूर्वं गिरिसन्तानावस्थितिस्तत्पूर्वं तरुसन्तानावस्थितिरित्येवं सकलकार्याणां क्रमेणारम्भ एव सिद्धः स्यादित्यर्थः । बाधादीत्यत्रादिपदेन दृष्टान्तस्य साध्यसाधनवैकल्यसङ्ग्रहः ॥ **क्रमेणोच्छेदस्येति** । महाभूतानामप्यनेनैव क्रमेणोत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्सति पूर्वस्य पूर्वस्य विनाश इति प्रशस्तपादभाष्य उक्तत्वादिति भावः ॥ **पटादिष्विति** । नष्टानां तन्तूनां पटध्वंसाधिकरणत्वेन तत्र साध्याभावाद्धेतोर्व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **आभाससमानेति** । पक्षादौ क्रियापदस्थाने घटपदप्रक्षेपेणापि प्रयोगे प्रलयकालीनघटसिद्धिरप्येवं स्यात्ततश्च तत्र यः प्रतीकारः स प्रकृतेऽपि तुल्य इति भावः । केचित्त्वियं क्रिया स्वान्यप्रागभावकालीनत्वानधिकरणकिञ्चित्कालीनक्रियाऽन्येत्यपि साधयितुं शक्यत्वेन प्रलये प्रागभावस्याप्यभावसिद्ध्यापत्त्या त्वदभिमतहानिः स्यादित्यर्थ इत्याहुः ॥ **नानुपमृद्येति** । कारणमनुपमृद्य न कार्यप्रादुर्भाव उत्पत्तिरिति यावत् । किन्तु कारणं विनाश्यैव कार्यमुत्पद्यते । आदिपदेन विनाशपरिग्रहः ॥ **स्वरूपमृद्नीय इति** । अविनष्टस्यैव बीजादेरङ्कुराद्यात्मना परिणतत्वाद्यो दृष्टान्तोऽस्माकं सम्मतः । नापि द्वितीयः । तन्तुनाशातिरिक्तपटनाशाभावादिति भावः । न चाङ्कुरस्याविनष्टबीजोपादानकत्वे घटमृत्त्वमिवाङ्कुरे बीजत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यत्र धर्मिणस्तादवस्थ्ये धर्मस्यैवान्यथाभावस्तत्रैवोपादानगतो धर्म उपादेये भवति । यथा घटे मृत्त्वम् । यत्र तु धर्मिण एवान्यथाभावो न तत्रोपादानधर्म उपादेये भवति । क्षीरस्य दध्यात्मना परिणामे क्षीरव्यवहारानुपलम्भात् । बीजादेश्च धर्मिण एवाङ्कुराद्यात्मना परिणतत्वान्नाङ्कुरादौ बीजत्वादिप्राप्तिरिति ॥ ॐ **तर्कामानिष्ठानामन्यथाऽप्यनुमेयानीति चेदेवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः** ॐ ॥ **अनुमानं नाम प्रमाणमेव नास्ति** । प्रतिपक्षानुमानसद्भावेनाप्रतिपक्षत्वरूपाङ्गाविकलत्वादित्याद्यनोजनालब्धमर्थमनूद्य दूषयति ॥ **यदुक्तमित्यादिना** ॥ **न प्रतिष्ठित इति** । न लब्धा सेत्यर्थः । अत्र मूलगततर्कशब्देन प्रतिपक्षानुमानसाधे

द्वितीये स्थापनानुमानं च विवक्षितमिति ध्येयम् ॥ किन्त्वाद्येनैवेत्यादि । अनेन द्वितीयार्थगतेनास्येत्यनेनाद्ये स्थापनानुमानं द्वितीये प्रतिपक्षानुमानं परामृश्यत इत्युक्तं भवति ॥ **न सर्वथाऽनुमानाप्रामाण्यमिति** । न सर्वथाऽनुमानरूपप्रमाणाभावप्राप्तिरित्यर्थः । ननु तदैव सर्वथाऽनुमानाभावः प्राप्त इत्याशङ्कते ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥ **नैवं सर्वत्रेति** । अत्र हेतुमाह ॥ **अवधारणायामिति** । प्रमाणमूलतयाऽवधृतस्यैव दुर्बलबाधकतया प्रामाण्यसिद्धौ न सर्वथाऽनुमानाभाव इति पूर्वोक्तैव गतिरित्यर्थः । अनुमानं न प्रमाणं प्रत्यनुमानपराहतत्वादिति द्वितीयप्रयोजनाल्लब्धमर्थमनूद्य दूषयितुं विकल्पयति ॥ **किमिदमित्यादिना** । अत्र मूलतर्कशब्देनास्येत्यनेन च स्थापनानुमानमेव विवक्षितम् । मूलस्य साधारण्यादेवं योजनाद्वयम् । आद्ययोजनायां स्थापनानुमानस्वरूपमेव परेण नाङ्गीकृतमिति तद्विहाय तदङ्गीकृते प्रतिपक्षानुमान एव प्रमाणानुग्रहसदसद्भावं विकल्प्य दूषणमुक्तमिति मन्तव्यम् ॥ **अपरे त्विति** । न विलक्षणत्वादित्याद्येवमप्यनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यन्तं सूत्राष्टकमेकमधिकरणम् । न विलक्षणत्वादित्यनन्तरं दृश्यते त्विति सूत्रं नास्त्येव । अस्य जगतः स्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वादिना ब्रह्मविलक्षणत्वान्न ब्रह्मोपादानकत्वं तथात्वं च वैलक्षण्यं विज्ञानं चाविज्ञानं चेत्यादिशब्दादित्याद्यसूत्रेणोक्त्वा न च मृदब्रवीदित्यादिश्रुत्या जगदपि चेतनरूपमेवेति वैलक्षण्यमसिद्धमिति वाच्यम् । तत्राभिमानिदेवता व्यपदेशादिति द्वितीयसूत्रेणोक्तम् । तथा चैते पूर्वपक्षसूत्रे । एवं प्राप्ते वैलक्षण्येऽपि गोमयवृश्चिकादेःकार्यकारणभावो दृश्यत इति तृतीयसूत्रेण सिद्धान्तयित्वा ननु तर्ह्यचेतनरूपजगदप्राग्भुत्पत्तेरसत्प्रसज्येत तदा चेतनब्रह्ममात्रावस्थानात् । तच्चानिष्टं सत्कार्यवादिनस्तवेति चेन्न । कार्यस्य कारणाभिन्नतया कारणरूपेण सत्त्वसम्भवात् । सत्कार्यवादप्रतिषेधस्य प्रतिषेधमात्रत्वात् । सत्कार्यवादप्रतिषेधात्समर्थत्वादिति चतुर्थसूत्रेणोक्त्वा ननु तर्हि प्रलये कार्यकारणविभागमापाद्यमानं कारणमात्मानं धर्मेण दूषयेदिति कार्यवद्ब्रह्मणोऽप्यशुद्धत्वादिप्रसङ्गादसमञ्जसमिदमिति पञ्चमेन पूर्वपक्षयित्वा नैवं शरावनायास्त्रसादिषु प्रलीनेषु तद्धर्माणां मृन्मात्रावे स्वरूपाद्युदर्शनेन कारणस्य कार्यदोषासंसर्गे दृष्टान्तसद्भावादिति षष्ठेन सिद्धान्तयित्वा किञ्च न विलक्षणत्वादनुपादानत्वेत्यादयो दोषाः साङ्ख्यमतेऽपि समाः शब्दादिहीनं प्रधानं शब्दादिमज्जगदुपादानमिति साङ्ख्यैः स्वीकारादिति सप्तमेनोक्त्वा किञ्च न तर्केण ब्रह्मणः श्रौतकारणत्वापह्नवो युक्तः । तर्काणामप्रतिष्ठितत्वात् । नन्वन्यथातर्कस्याप्रतिष्ठा

यथा न भवति तथा सूक्ष्मबुद्धिभिरनुमेयमिति चेदेवमपि विषयान्तरे तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वेऽप्यतिगम्भीरे शब्दैकगम्ये जगत्कारणे तर्कस्याप्रतिष्ठितत्व-दोषादनिर्मोक्ष इत्यष्टमेनोक्तमिति व्याचक्षत इत्यर्थः ॥ **वाक्यं भित्त्वेति** । तर्काप्रतिष्ठानादन्यथाऽनुमेयमित्येकवाक्यतया श्रुतसाध्यान्वयेन शङ्का-शेषत्वे सम्भवति श्रौतस्य विलक्षणयोरपि कार्यकारणभावस्य न हानिस्तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वादित्येवमव्याहतसाध्यान्वयेन वाक्यं भित्वा सिद्धान्त-शेषतयैव वर्णयन्तीत्यर्थः । गूढमभिसन्धिं प्रकटयति ॥ **अयमाशय इति** ॥ **शास्त्रयोनित्वादित्यादि** । शास्त्रयोनिसूत्रेऽनुमानेनान्य-स्यैव जगत्कारणत्वमिति प्राप्ते जगत्कारणस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वेन न तदननुगृहीतानुमानस्य तत्र प्रतिष्ठितत्वमित्यर्थवेति वर्णकान्तरेणोक्तत्वात् । ईक्षतेरित्यत्र चाशाब्दं हि तदित्यनेन तद्विवरणपरेणानुमानिकमित्यादिना च साङ्ख्यानुमानसिद्धं प्रधानं क्वापि श्रुतिवाक्ये प्रतिपाद्यं नेति समर्थ-नेन तदीयानुमानस्यागमानुग्रहाभावलाभेनाप्रतिष्ठितत्वस्योक्तत्वादित्यर्थः । वैश्वरूप्यं विविधप्रकारत्वम् ॥ **ॐ एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॐ** ॥ ॥**आस्तां तावदभ्यधिकाशङ्काप्रकार इत्यादि** । श्रुत्यवष्टम्भेन जगदभिन्नं ब्रह्मोपादानमिति पूर्वमभि-हितं तदयुक्तम् । कार्यकारणयोरभेदस्य बाधितत्वात् । अभेदे कारणरूपवत्कार्यत्वानुपपत्तेः । करोत्यर्थानुपपत्तेश्च । अभूतभवनं हि तदर्थः । न चास्य कारणात्मत्वे किञ्चिदभूतमस्ति । यदर्थमयं पुरुषो यतेत । अभिव्यक्त्यर्थमिति चेन्न । तस्या अपि कारणात्मत्वेन सत्त्वात् । असत्त्वे वाऽभिव्यङ्ग्यस्यापि तद्वत्प्रसङ्गेन कारणात्मत्वव्याघातात् । भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधेनैकत्र सहासम्भवात् । तस्मात्कार्यकारणमेकान्तत एव भिन्नम् । न च भेदे गवाश्ववत्कार्यकारणभावानुपपत्तिरिति साम्प्रतम् । अन्यत्वाविशेषेऽपि समवायभेदस्यैवोपादानोपादेयभावनियामकत्वात् । यस्याभूत्वाभवतः समवायस्तदुपादेयम् । यत्र च समवायस्तदुपादानम् । उपादानत्वं च कारणस्य कार्यादल्पपरिमाणस्य दृष्टम् । यथा तन्त्वा-दीनां पटादिभ्यो न्यूनपरिमाणत्वम् । चिदात्मनस्तु परममहत उपादानाज्ञात्यन्ताल्पपरिमाणमुपादेयं भवितुमर्हति । तस्माद्यत्रेदमल्पतारतम्यं विश्राम्यति यतो न क्षोदीयः सम्भवति तज्जगतो मूलकारणं परमाणुः । क्षोदीयान्तरानन्त्ये तु मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गोऽन-न्तावयवत्वादुभयोः । तस्मात्परममहतो ब्रह्मण उपादानादभिन्नमुपादेयं जगत्कार्यमभिदधती श्रुतिः । प्रतिष्ठितप्रामाण्यतर्कविरोधात्सहस्र-

संवत्सरसत्रगतसंवत्सरश्रुतिवत्कथञ्चिज्जघन्यवृत्त्या व्याख्येयेत्यभ्यधिकाशङ्काप्रकारः। तुल्यमत्रापि परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं तर्कस्य चाप्रतिष्ठितत्वमन्यथाऽनुमानेऽप्यविमोक्ष आगमविरोधश्चेत्येवंजातीयकं निराकरणकारणमिति परिहारातिदेशप्रकारश्चेत्यर्थः। आस्तामित्यनेनारुचिः सूचिता। तद्बीजं त्वेवमभ्यधिकाशङ्कासद्भावेन पूर्वाधिकरणेनागतार्थत्वेऽप्येतेन सर्वे व्याख्याता इत्यनेन गतार्थत्वमस्यापरिहार्यमिति ध्येयम्। ननु शिष्टसम्मतं सत्कार्यवादित्वादिकं साङ्ख्येन स्वीकृतं न वैशेषिकैरतः साङ्ख्य एवातिशयेन शिष्टसम्मत इत्यत आह॥ **सत्कर्मवादित्वादिकामिति**। आदिपदेन पुरुषे कर्तृत्वाभावादिकस्य परिग्रहः। तस्यापि वेदान्तिसम्मतत्वात्॥ **यागीयहिंसेति**। साङ्ख्येन यागीयहिंसाया अपि निषिद्धत्वं स्वीकृतमिति साङ्ख्योऽतिशयेन शिष्टापरिगृहीतो वैशेषिकादिस्तु यागीयहिंसां धर्मसाधनत्वमङ्गीकरोतीतीपच्छिष्टापरिगृहीत इति विपरिवर्तो वैपरीत्यं स्यादित्यर्थः। आदिपदेनाप्रामाण्यस्वतस्त्वादिकं साङ्ख्येन स्वीकृतं वैशेषिकादिभिस्तु तत्परतस्त्वमतोऽपि विपरिवर्त इति ग्राह्यम्॥ **प्रतिपाद्यानामिति**। वेदप्रतिपाद्यानां भगवदादितत्त्वानां साङ्ख्यशास्त्रोपरि सङ्ख्यानाभावात् साङ्ख्यशास्त्रप्रतिपाद्यानां स्वतन्त्राणां प्रधानादितत्त्वानां वा वेदे परिसङ्ख्यानाभावात्। तथाच न साङ्ख्योक्तस्य वेदसंवादः कुतस्तद्बाहुल्यं ततश्चात्रापि विपरिवर्तः स्यादित्यर्थः॥ **पौनरुक्त्यादिप्रसङ्गादिति**। आदिपदेनातिदेशानुपपत्तिपरिग्रहः॥ **तच्चेति**। निवारणमित्यर्थः॥ **भाष्यदिशेति**। तत्राकर्तृकेत्युक्त्यान्निष्कारणैव जनिराशङ्कितेत्यर्थः। नन्वेवं प्रमेयभेदेनैव पौनरुक्त्यादिपरिहारे सम्भवत्युभयत्र शङ्काप्रापकप्रमाणभेदोपन्यासो व्यर्थ इत्यत आह॥ **अत्र शङ्केति**। अस्मिंस्तु पक्षेऽसतो विश्वजननमिति मूलेऽसच्छब्दोऽभावपरः कारणस्येति शेष इति ज्ञातव्यम्॥ **घटेत्यादि**। जीवादुत्पन्नत्वे घटो दृष्टान्तेऽचेतनादुत्पन्नत्वे दध्यकस्मादुत्पन्नत्वे कण्टकतैक्ष्ण्यादीति ज्ञातव्यम्॥ **असर्वज्ञचेतनत्वादेरिति**। आदिपदेनासर्वज्ञपरिग्रहः॥ **उक्तदृष्टान्तेष्विति**। उक्तदृष्टान्ता येभ्यस्तथोक्ता इति बहुव्रीहितस्ततश्चोक्तदृष्टान्तजनकेष्वित्यर्थः। तथा च घटजनककुलालेऽसार्वज्ञस्य दधिजनकक्षीरेऽचेतनत्वस्य कण्टकतैक्ष्ण्यादिजनके सम्प्रतिपन्नकारणाभावेऽसत्त्वस्य व्यभिचार इति भावः॥ **कर्तृत्वस्येति**। बुद्ध्यादिमत्त्वरूपमुख्यकर्तृत्वस्येत्यर्थः॥ **अत एवात्र सर्वत्रेति**। अत्रैतत्सूत्रव्याख्याने सर्वत्र भाष्येऽनुव्याख्याने चेत्यर्थः। भाष्येऽकर्तृकत्वाचेतनकर्तृत्वजीव-

कर्तृत्वादयोऽपीत्युक्तत्वेनानुव्याख्याने चातो विशिष्टजीवादिकर्तृताऽत्र निषिध्यत इति कर्तृशब्दस्य प्रयोगादिति भावः । एवमव्याख्याने एतत्सूत्र-व्याख्यानपरानुव्याख्यानेऽन्यत्र कर्तृशब्दाश्रयणात्सर्वत्रेत्यस्य न स्वारस्यमिति ध्येयम् ॥ **इत्यादिवाक्यमिति** । आदिपदेनाकस्मादिदमाविरासी-दित्येवंजातीयके क्वचिन्न ह्यन्यत्कारणं परमित्येवंजातीयकं वाक्यं यत्सम्भावितं तस्य परिग्रहः । ननु तर्हस्य तृतीयपादेऽन्तर्भावप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **एतदुक्तं भवतीति** । तथा च श्रुत्युपसर्जनयुक्तिविरोधत्वरूपैतदधिकरणोपाध्युपहितत्वादत्रैवैतेषां पक्षाणां निराकरणमिति भावः ॥ **क्वचिद्देशादाविति** । अव्याकृताकाशादौ नित्य इत्यर्थः । जीवादावित्यत्रादिपदेन प्रधानादिपरिग्रहः ॥ **पञ्चमीप्रयोग इति** । हेतौ पञ्चमीविधानात्कर्तृत्वे तु तृतीयया भाव्यमिति भावः ॥ **अन्यथेति** । अनुमानशब्देन करणव्युत्पत्त्याऽनुमानपरिग्रह इत्यर्थः । ननु श्रुतीनां ब्रह्मवाचकत्वेऽप्यमुख्यया वृत्त्याऽसदादिवाचकत्वमप्यभ्युपगम्यत एवातस्तद्विरोधः स्यादित्यत आह ॥ **शेषं भाष्य इति** । यत्रान्यवाचकत्वेऽ-प्यविरोधस्तत्रान्यदमुख्यतयोच्यते । यत्र विरोधस्तत्र ब्रह्मैवोच्यत इति हि नियमः । प्रकृते चासदादिशब्दानां ब्रह्ममात्रवाचकत्वे विरोधाभावान्ना-सदाद्यमुख्यवाच्यस्वीकार इति भाष्येऽवगन्तव्यमित्यर्थः॥ २—१—४॥ ॥ ॐ **भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्** ॐ ॥॥ **श्रुति-सिद्धलिङ्गत्वेनेति** । अनेन श्रुतिगणयुक्तय इत्यनुव्याख्यानोक्तं श्रुत्युपसर्जनकत्वं युक्तीनां द्विविधम् । श्रुतिसाधकत्वं श्रुतिसिद्धलिङ्गत्वं चेत्युक्तं भवतीति ज्ञातव्यम् । अत्र मुक्तेनैकीभूतत्वलिङ्गे परेऽव्यये सर्व एकीभवन्तीति श्रुतिसिद्धमिति भावः ॥ **गौणार्थत्वादयोरिति** । अभूततद्भावरूपवाच्यार्थगुणो भेदनिवृत्तिरेवेति भावः ॥ **निरस्तत्वाच्चेति** । यद्यपि द्वितीयपक्षोऽद्यापि न निराकृतस्तथाऽप्यतिदेशसौकर्यायै-वात्र तन्निराकरणं वस्तुतस्तु द्वितीयपक्षनिराकरणानन्तरमेव तृतीयपक्षनिराकरणमित्यभिप्रायेणैवमुक्तमिति ध्येयम् ॥ **द्वितीये हिवति** । अनेन न ह्यन्यस्यान्यत्वं युज्यत इति भाष्ये पूर्वं भिन्नस्य पश्चादभिन्नत्वाभावः पूर्वपक्षयुक्तित्वेनोक्तः अत्र कथं सिद्धान्तयुक्तित्वेनोच्यत इति शङ्का निर-स्तेति ज्ञातव्यम् । प्रागभिन्नस्यैव जीवस्य मुक्तौ ब्रह्मणैक्यमितीमं पूर्वपक्षमाश्रित्य मुक्ताभावभेदेन पूर्वमभेदं साधयितुं न हीत्यादिपूर्वपक्षभाष्यं प्रवृत्तम् । च्विप्रत्ययस्तु भेदभ्रमनिवृत्तेरभूततद्भावाभिप्राय इति तत्पूर्वपक्षाशयः । पूर्वं भेदो मुक्तावभेदश्च्विप्रत्ययस्वारस्यात् । न ह्यन्यस्येति

युक्तिस्तु च्विप्रत्ययरूपश्रुतिबाधितेति पूर्वपक्षनिरासाय पूर्वं सिद्धेन भेदेन पश्चादपि भेदं साधयितुं नान्यदन्यत्वमात्रमित्यादिसिद्धान्तानुव्याख्यानं प्रवृत्तमतो न कोऽपि विरोध इत्याशयात् । तदिदमाह ॥ **द्वितीये त्विदमुपतिष्ठत इति** । तर्हि तवाप्यन्योन्याश्रय इत्यस्वरसादाह ॥ **सत्प्रतिपक्षेति** ॥ **यथोदकमिति** । यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमेति श्रुतिर्विजानतां मुनीनामात्मा स्वामी चतुर्मुखोऽपि तादृगेव भवति न तु स एवेति मुक्तौ भेदमाहेत्यर्थः ॥**परमात्मात्मनोरिति**। विष्णुपुराणप्रल्हादवाक्यमिदम् । योगः सायुज्यम् । एतत्पूर्वमाशङ्कितं मिथ्येति प्रतिज्ञा । पूर्वं ततोऽतिभिन्नत्वादित्यभिप्रेतस्वहेतोर्व्याप्तिमुपपादयति ॥ **अन्यद्रूव्यं हीति** । अत्र द्रव्यपदं तु स्वरूपकथनार्थं न तु हेत्वादिशरीरान्तर्गतम् ॥ ७ ॥ **अध्याहारसाम्यमिति** । भोक्तुः शरीरस्य भोग्यत्वापत्तेर्भोग्यस्य च शब्दादेर्भोक्तृत्वापत्तेस्तयोरविभागः स्यादिति परेण व्याख्यातत्वात् । अस्माभिरपि भोक्तुर्जीवस्य मोक्षे ब्रह्मत्वापत्तिश्रवणादिति व्याख्यातत्वादिति भावः ॥ **ये त्विति** । रामानुजीया इत्यर्थः ॥ **तत्र तत्रेति** । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादित्याद्यस्मच्छास्त्रे द्व्येकयोरित्यादिपरशास्त्रे चेत्यर्थः । रामानुजं प्रत्याह ॥ **जगच्छरीरत्वस्येति** ॥ **यद्वैतदर्थेति** । मायावादिनोक्तस्यैतदधिकरणप्रतिपाद्यस्याव्यवस्थितत्वप्रतिपादनायेत्यर्थः ॥ २–१–५ ॥ ॥ॐ **तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः** ॐ ॥ ॥ **भोग्यवर्गस्येत्यादि** । अत्र भोग्यवर्गस्य कारणाभेदमङ्गीकृत्यैतद्भोग्यस्यापि भोक्तृत्वापत्तिमाशङ्क्येत्यस्योपपादकम् । भोग्यस्य ब्रह्मरूपकारणाभिन्नत्वेऽपि भोक्तृत्वापत्तिः कुत इत्यत उक्तं ब्रह्मैक्यवदिति । ब्रह्मैक्यवान्यो भोक्ता तत्त्वापत्तिमित्यर्थः । तथा च भोक्तुर्ब्रह्माभिन्नत्वात्तदभिन्नस्य भोग्यस्यापि भोक्तृत्वापत्तिरपि वार्येति भावः । ननु भोक्तुरुपाध्यवच्छिन्नस्य ब्रह्मैक्यवत्त्वमेव कथमित्यत उक्तं भोक्तृवर्गस्य यत्स्वाभाविकं रूपं तस्य ब्रह्माविभाग इति । अत्र किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षायामुक्तं शास्त्रत इति । तत्त्वमसीत्यादिशास्त्रत इत्यर्थः । ब्रह्मपरिणामवादिमते कार्यस्य कारणाभेदेऽपि कारणस्य कार्याद्भेद इति भेदाभेदयोर्व्यवस्थितत्वेन भोक्तृभोग्ययोर्ब्रह्मणाऽभेदेऽपि ब्रह्मणस्तद्भेदेन भोग्यस्य ब्रह्माभेदेऽपि भोक्तृभिन्नब्रह्माभेदस्य भोग्येऽभावेन भोक्तृत्वापादनानुपपत्तिरित्यत उक्तं साङ्ख्यसिद्धान्तेन कारणाभेदमङ्गीकृत्येति । साङ्ख्येन च कार्यकारणयोः परस्परमत्यन्ताभेदाभ्युपगमात्तन्मतेनोक्तमापादनमनु-

पपन्नमिति भावः । अत्र भोग्यवर्गस्य साङ्ख्यसिद्धान्तेन कारणाभेदमङ्गीकृत्येत्येतावन्मात्रमुक्तरीत्या भोग्यस्य भोक्तृत्वापत्त्युपपादकं परिमाणतः सिद्धो यः प्रातिस्विकस्वरूपभेदस्तदपन्हवेन लोके फेनतरङ्गादौ सिद्धं कारणाभेदं प्रकृतेऽपि साङ्ख्यसिद्धान्तेनाङ्गीकृत्येत्येतत्सर्वमनैकान्तिकत्वेन निरासो विहित इत्यस्योपपादकं समुद्ररूपैककारणाभिन्नानामपि फेनतरङ्गादीनां परस्परं भेदस्य लोके सिद्धिस्त्वात्प्रकृतेऽपि ब्रह्मरूपैककारणाभिन्नानामपि भोक्तृभोग्यादीनां परस्परं भेदोपपत्तिरित्युपपादनस्य तेन लाभात् । नन्वेकेन कारणेनात्यन्ताभिन्नानां कार्याणां कथं परस्परं भेदः सम्भवति येन व्यभिचारचोदना सङ्गता स्यादिति चेत् । सत्यम् । तथात्वेऽपि साङ्ख्यैः कार्याणां परस्परं भेदोऽपि स्वीकृतः । यद्वक्ष्यति । परस्परविभेदश्च कार्याणामालयं भवेदिति । अतः प्रातिस्विकरूपभेदानपन्हवेन कारणाभेदं साङ्ख्यसिद्धान्तेनाङ्गीकृत्येत्येतद्व्यभिचारोपपादकमिति ज्ञातव्यम् । नन्वचेतनस्य कथं चेतनान्यत्वमित्यत आह ॥ **व्यतिरेकेणाभाव इति** । अवसराभावमेवोपपादयति ॥ **ब्रह्मोपादानतामिति** ॥ **अङ्गीकारितमिति** । प्रकृत्यधिकरण इति शेषः॥ **महावाक्येति** । महावाक्योपक्रमत्वमवान्तरवाक्योपक्रमत्वं वा प्रधानवाचित्वं वाऽऽदिपदगृहीतप्रयोजनविशेषो वा । यत्र तत्रैव श्रुत्युपलक्षणायोपादानं प्रकृते चैतन्मध्ये किमपि नास्तीति भावः । अस्मन्मते चाधिष्ठानाद्यपेक्षयाऽऽरम्भणशब्दोदितकरणस्य प्रधानत्वात्तद्वाचिनः शब्दस्य श्रुत्युपलक्षणायोपादानमुपपन्नमिति ध्येयम् । उदाहरणानि तु आत्वा वहन्तु हरयः उपोषु शृणु हि गिर इति गायत्रीश्च पङ्क्तीश्च व्यतिषजतीत्यादिब्राह्मणे सूक्तरूपमहावाक्योपक्रमेणोपलक्षणया तृचग्रहणम् । तत्रैवार्चत प्रार्चतेत्याद्यवान्तरवाक्योपक्रमेण तृचग्रहणम् । प्रधानवाचकत्वेन श्रुत्युपलक्षणं प्रकृतारम्भणशब्द एव । निरवयवत्वं शब्दकोपो वेत्यादौ निरवयवत्वशब्देनाथ यः स जीवः स नित्यो निरवयवो ज्ञातेत्यादि श्रुत्युपलक्षणं निरवयवशब्दस्य जीवपरत्वज्ञापनरूपप्रयोजनविशेषेणेत्येवं ज्ञातव्यानि ॥ छ ॥ **एवं प्रमाणाभावपरत्वेनापीति** । कथं च तदनन्यतानृतत्वलक्षणा प्रतिज्ञातुं युक्ता प्रमाणाभावादिति शेषः । नन्वारम्भणशब्दादिभ्य इत्युक्तत्वात्कथं प्रमाणाभाव इति । अत्र वक्तव्यम् । आरम्भणशब्दः किं साक्षाज्जगतोऽनृतत्वमाचक्षीतोत मृदादिविकारस्यैव मिथ्यात्वम् । नाद्यः । यथा सोम्येति मृत्पिण्डादेरेव प्रकृतत्वात् । द्वितीये तु भवतु विकारस्यानृतत्वं जगतस्तु कथम् । न च जगतोऽपि ब्रह्मविकारत्वा-

दनृतत्वसिद्धिः । यत्राविकृतमेवैकमित्याद्युक्तन्यायेन निराकृतत्वात् । न चारम्भणशब्देनोत तमादेशमित्यादिश्रुतिरुपलक्ष्यत इति वाच्यम् । महावाक्योपक्रमत्वादिनिमित्ताभावात् । तदुपलक्षणायामपि विकारत्वादन्यस्मिन्सादृश्याद्वा श्रुत्यर्थतयोक्तन्यायेन साधिते सति कथं तस्मादप्यनृतता सिध्येदिति प्रमाणाभावपरत्वेन पूर्ववद्व्याख्येयमित्यर्थः । नान्योऽतोऽस्ति कर्तेत्यादिश्रुतिसद्भावात्कथं श्रुतेरभाव इत्यत आह ॥ भावेऽपीति ॥ **विपक्षे प्रमाणाभाव इति** । स्वतन्त्रसाधनभावे प्रमाणैरुपलभ्येतेति सूत्रव्याख्यानादिति भावः ॥ **लक्षितलक्षणयेति** । आरम्भणशब्देनाधिष्ठानादिसाधनजातमुपलक्ष्यते । तेन च तदाक्षेपो लभ्यत इति लक्षितलक्षणयेत्यर्थः । लक्षितस्याप्यर्थस्यानुपपत्त्या यत्र लक्षणा सा लक्षितलक्षणा । वाच्यार्थानुपपत्त्यैव कल्प्यमाना तु लक्षणैवेति विवेको द्रष्टव्यः । उपादानमुचितमित्यनन्तरं न तु करणपर्यायस्यारम्भणशब्दस्येति शेषः ॥ **बह्वीनां युक्तीनामिति** । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यत्रादिपदेन युक्तेः पटवच्च यथा प्राणादिरिति सूत्रैश्चोक्तानां युक्तीनामित्यर्थः । ताश्च तत्त्वप्रकाशिकायां चन्द्रिकायां च प्रदर्शितास्तत्रैव द्रष्टव्याः ॥ ॐ **सत्त्वाच्चावरस्य** ॐ॥ ॥ ॐ **असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्** ॐ ॥ ॥ **स्वातन्त्र्यलक्षणधर्मविशेषाभिप्रायेणेति** । तदवच्छिन्ननिषेधाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ **उपलक्षणत्वेनेति** । व्यक्तत्वाद्यभिप्रायेणाप्यसत्त्वव्यपदेशो युज्यत इत्यपि ग्राह्यम् ॥ **यथोक्तं भाष्य इति** । अव्यक्तत्वपारतन्त्र्यादिधर्मान्तरेण हि तदुच्यत इति भाष्ये उक्तत्वादत्र निषेध्यतावच्छेदकतया व्यक्तत्वादिकमुपलक्षणतया ग्राह्यमित्यर्थः । भाष्यं हि विशिष्टनिषेधे सति योऽर्थो लभ्यते तत्परं न तु निषेध्यतावच्छेदकधर्मपरमिति ज्ञातव्यम् ॥ **स्वातन्त्र्यादिधर्माभावः कुत इति** । न च द्रव्यं कर्म च कालश्चेति प्रमाणस्य पूर्वमुक्तत्वात्कथमित्याशङ्केति वाच्यम् । कुतोऽन्तरङ्गज्ञापनादिति प्रश्नाशयात् ॥ **उक्तदोषानुषङ्ग इति** । नियमेऽस्वातन्त्र्यनियमेऽनुपादानत्वादिकमित्युक्तदोषानुषङ्ग इत्यर्थः ॥ ॐ **युक्तेः शब्दान्तराच्च** ॥ ॐ ॥ **ईश्वरादिस्वातन्त्र्यादिकस्येति** । अत्राद्येनादिपदेन प्रकृत्यादिसङ्ग्रहो द्वितीयेन तत्पारतन्त्र्यसङ्ग्रहः । पूर्वं कथं च नियमेनापेक्षणीयानां तेषां पारतन्त्र्यमित्याक्षिप्तत्वात् ॥ **न चैवं तर्हि त्रिलिङ्गमिति** । कारणान्तरविधुर एव भगवान्सृष्ट्यादिकं करोतीति पक्षं विहाय प्रकृत्यादिकारणसद्भावमभ्युपेत्येश्वरस्यैव स्वातन्त्र्यमुपपादनीयमित्यत्र नियामकं प्रमाणं नास्तीति न

वाच्यमित्यर्थः ॥ **उदाहरिष्यतीति** । अत्रैवाधिकरणेऽग्रे शक्तोऽपि भगवान्विष्णुरकर्तुं कर्तुमन्यथेत्यादिश्रुतिमुदाहरिष्यतीत्यर्थः ॥ **अनेनेति** । उक्तश्रुतिद्योतकेन हिशब्देनेत्यर्थः । उदाहृतशब्दविलक्षणः शब्दः शब्दान्तरमिति व्याख्यानमत्र न सङ्गतमत आह ॥ **शब्दान्तरं शब्दविशेष इति** । नन्वेवं व्याख्यानेऽपि कथं सङ्गतिरित्यत आह ॥ **विवक्षितार्थेति** ॥ **अवरकालीनस्येति** । नीचकीलानस्येत्यर्थः । पश्चाद्भाविन इति यावत् ॥ **सत्त्वावधारणाचेति** । अग्र इदं सदेवासीदितीदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सत्तासामानाधिकरण्येन निर्देशादिति भावः ॥ **असत्त्वव्यपदेशादिति** । इदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्यासता सामानाधिकरण्येन व्यपदेशादिति भावः ॥ **उपक्रमे निर्दिष्टमिति** । उपक्रमे निर्दिष्टं यत्तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदिति निर्दिशति तत्सदासीदिति वाक्यमित्यर्थः ॥ **तदात्मानं स्वयमकुरुतेति** । निर्दिशतीत्यन्वयः । तथा चैवं वाक्यशेषे विशेषणादात्यन्तासत्त्वमुपक्रमे निर्दिष्टस्येत्यर्थः ॥ **साङ्ख्योक्तेति** । यथाऽऽह साङ्ख्योऽसदकारणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकरणात्कारणाभावाच्च सत्कार्यमिति । असदकरणादित्यस्यायमर्थः । कार्यं तावत्करणव्यापारात्प्रागपि सदित्यङ्गीकार्यम् । असदकरणात् । असच्चेत्कारणव्यापारात्पूर्वं कार्यं नास्य सत्त्वं कर्तुं शक्यम् । न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि पीतं कर्तुं शक्यमिति । शिष्टं साङ्ख्यपरीक्षायां स्पष्टम् ॥ **सौगतोक्तेति** । यथाहुः सौगताः । अवयवी किमवयवेषु प्रत्येकं कार्त्स्न्येन वर्तते किं वैकदेशेन । आद्येऽनेकत्वप्रसङ्गः । न द्वितीयः । तस्यावयवान्विहायैकदेशाभावात् । भावे वा तत्रापि वृत्तिविकल्पप्रसङ्गात् । किञ्च केषुचित्तन्तुषु चलत्सु तद्गतोऽवयवी चलति न वा । नेति पक्षे युतसिद्धिप्रसङ्गः । आद्ये निश्चलावयवाश्रितो न चलतीति चलाचलत्वलक्षणो विरुद्धधर्माध्यासोऽतो न कारणातिरिक्तोऽवयवी नामास्तीति । अत्र साङ्ख्योक्ता सौगतोक्तेति वचनं यद्यपि न परभाष्येऽस्ति तथाऽप्यत्र तदुक्ता युक्तिः साङ्ख्यादिभिरुक्तैव न नूतना तथा चैवं व्याख्याने सूत्रकारस्यासुज्ञत्वप्रसङ्ग इति सूचनाय स्वेनोक्तामिति ज्ञातव्यम् ॥ **संवेष्टितेत्यादि** । यथा संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किंवाऽन्यद्द्रव्यमिति स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं स पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते । एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत्तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापाराभिव्यक्तं स्पष्टं गृह्यत इत्यर्थः ॥ **प्राणापानादयो यथेत्यादि** ।

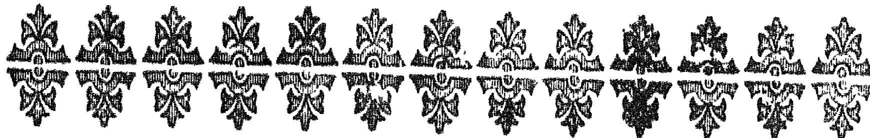
शक्तित्वमित्यत आह ॥ **न त्वत्राधिकरण इति** । न चैवं दृश्यमानकार्याणां स्वतन्त्रजीवकर्तृत्वे समस्तजगतोऽपि तथात्वं सिध्यतीति तत्त्वप्रकाशिकाविरोधः । घटादिकार्याणां जीवकर्तृकत्वदर्शनात्तद्दृष्टान्तेन महदादेरप्यदृष्टद्वारा जीवकर्तृकत्वमेव नेश्वरकर्तृकत्वं तस्याप्रामाणिकत्वस्य कल्पने कल्पनागौरवप्रसङ्गादित्यभिप्रायेण तत्त्वप्रकाशिकायाः प्रवृत्तत्वेऽपि सुधाया अस्तु वेश्वरः प्रामाणिकस्तथाऽपि न तस्य सकलकारणत्वं किन्तु महदादिकार्यकर्तृत्वमेव न तु घटादिकर्तृत्वमप्युभयोरपि तदङ्गीकारे गौरवप्रसङ्गादित्यभ्युपगमवादेन प्रकृततत्त्वेनाविरोधात् । तथा चात्र पूर्वपक्षिणेत्यस्य तुष्यत्विति न्यायेनेश्वरमभ्युपगम्य पूर्वपक्षं कुर्वतेत्यर्थो बोध्यः ॥ **गूढाभिसन्धेराशङ्कामिति** । सांशत्वे किं जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वकल्पनया तदभावेऽपि स्वतो बहुत्वसद्भावेनैकदेशतः क्रियोपपत्तौ कृत्स्नप्रसक्तेरभावात् । निरंशत्वाभावेन निरवयवत्वशब्दकोपस्यापि परिहारात् । एतदतिरिक्तस्य चेश्वरकृत्यस्यादर्शनादिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायोऽत्र गूढ इति द्रष्टव्यम् । एतस्याभिप्रायस्यात्रैवोद्घाटने त्वंशिनो हीत्यादिमूलस्यानुत्थानमेव स्यात् । अत एवमवतारिकेति ध्येयम् ॥ **वक्ष्यमाणमिति** । व्यतिरेको गन्धवदित्यादिना वक्ष्यमाणमित्यर्थः । अनेकस्वरूपेष्विति मूलानुसारेण व्याख्याति ॥ **अनेकत्वोपलक्षणमिति** ॥ **ख्यायत इति** । ज्ञायत इत्यर्थः । तथा चाणोर्युगपदनेकरूपतया ज्ञायमानेत्युक्तं भवति ॥ **श्रुतिनिषेध्याया इति** । भिन्नांशताया इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणप्रकारेणेति** । समयपाद इति शेषः ॥ **श्रुतिद्वयविरोधादिति** । सांशत्वनिरंशत्वप्रतिपादकश्रुतिद्वयविरोधादेवेत्यर्थः ॥ **चेतनमात्रेऽपीति** । परमात्मन्यप्ययं न्यायोऽस्तीति सूचयितुमित्यर्थः ॥ **अनेनेति** । चेतनग्रहणेनेत्यर्थः ॥ **अविनाभावलक्षणादिति** । तथा च मूले न पुनरुक्तिरिति भावः ॥ **साद्वितीय इति** । अनेक इत्यर्थः ॥ **प्रत्युक्तमिति** । यतः कारकप्रश्नोऽयं न प्रमाणप्रश्न इति प्रत्युक्तमित्यर्थः ॥ **विशेषं निमित्तीकृत्येति** । एतेन विशेषाचिन्त्यशक्त्योरुभयोरङ्गीकारो न युक्तोऽन्यतरमात्रेण निर्वाहोपपत्तेरिति शङ्काऽपि परास्ता वेदितव्या । शक्तोऽपि भगवान्नियतैरेव कारणैरिदं स्वेच्छया करोतीत्युक्तत्वादिति भावः ॥ २–१–७ ॥ ॐ **श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्** ॐ ॥ तुशब्दसूचितं श्रुतेस्त्वित्यस्य व्याख्यानं दर्शयति ॥ **अलौकिकत्वश्रुतेरिति** । शब्दमूलत्वादित्यस्य व्याख्यानं दर्शयति ॥ **आगमैकगम्यत्वेनेति** ।

इदमपि तुशब्देनैव सूचितमिति ज्ञातव्यम् । आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । सर्वोपेता च तद्दर्शनादिति सूत्रद्वयतात्पर्यप्रदर्शकतयाऽशेषशक्तित्वादित्येतद्व्याचष्टे ॥ **विचित्रशक्तिरित्यादिना** ॥ **वक्ष्यमाणमिति** । आत्मनि चैवमित्यादिना वक्ष्यमाणमित्यर्थः ॥ पूर्वोत्तरविरोध इति ॥ **कृत्स्नप्रसक्तिरिति** । पूर्वस्य कर्ता शास्त्रवत्त्वादित्युत्तरस्य च विरोधः परिहृत इत्यर्थः ॥ **कृत्स्नपरिणामाभावस्य चेति** । तदिति कर्तृतया निर्दिष्टस्यापरिणतभागस्यापि श्रवणादिति भावः ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति** । न हि यद्यतोऽत्यन्तभिन्नं तत्तेनात्यन्तभिन्नमिति सम्भवत्यति-प्रसङ्गादित्युक्तोत्तरत्वादित्यर्थः ॥ **ईश्वरविषयं तदिति** । शबलब्रह्मविषयमित्यर्थः ॥ **न्यायदर्शन इवेति** । ब्रह्मतर्कशास्त्र इवेत्यर्थः ॥ **प्रथमेति** । प्रथमाध्यायाप्रतिपाद्यत्वाच्चेत्यर्थः॥ॐ **विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम्** ॐ ॥ ॥ **मय्यैक्येऽपीति**।अघटितमपि सर्वं भगवति विचित्रशक्त्या घटत इति मय्यैक्येऽपीत्यर्थः ॥ **विशेषविषयेणैवेति** । शरीरेन्द्रियादिरूपविशेषविषयेणैवेत्यर्थः ॥ **तथाऽप्याक्षेप इति** । सर्वस्यापि दौर्घट्यस्य परिहृतत्वादिति भावः ॥ २–१–८ ॥ ॐ **न प्रयोजनवत्त्वात्** ॐ ॥ ॥ **प्रयोजनवत्त्वहेतोरिति** । सूत्रे प्रयोजनवत्त्वादित्यस्य हि कृतकृत्यत्वादित्यर्थो विवक्षितः सिद्धान्तिनस्तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । अत्र सूत्रगतमेव प्रयोजनवत्पदं कृतकृत्यपरम् । प्रयोजनवत्त्वं प्रसाध्येत्यादिसुधागतं यत्तत्प्रसिद्धार्थकमेवेति द्रष्टव्यम् ॥ **गर्भस्रावेणैवेति** । हेतोरसिद्धत्वादिति भावः ॥ **अनैकान्तिकमिति** । ज्वलनपवनादिप्रवृत्तावित्यर्थः । अत्रैव व्यभिचारमभिप्रेत्य व्याप्तिविकल इत्युक्तम् ॥ **विपर्ययापर्यवसायीति** । प्रयोजनाभावेऽपि कर्तृत्वस्य प्रमितत्वादिति भावः । उत्तरानुव्याख्यानमुपपादयितुमाह ॥ **किञ्चेति** । साधनेऽनैकान्त्यविपर्ययपर्यवसानव्याप्तिमुपपादयति ॥ **इष्यन्ते हीत्यादिना** ॥ **कृपा चेति** । निरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छाया एव कृपात्वादिति भावः ॥ **क्रमेण सिद्धसाधनेति** । साधने सिद्धसाधनता । परसम्बन्धिप्रयोजनस्याङ्गीकृतत्वात् । अत एवापादने इष्टापत्तिः । विपर्ययपर्यवसानेऽसिद्धत्वप्रसङ्गश्चेत्यर्थः ॥ **येन केनचिदिति** । अङ्गचेष्टादौ व्यभिचारवारणाय चिकीर्षापूर्वकत्वादिना प्रवृत्तिरूपकर्तृत्वविशेषणं प्रत्युक्तमित्यर्थः । भगवतः स्वप्रयोजनाभावेऽपि परप्रयोजनोद्देशिताऽङ्गीकारेण विशेषणे दत्तेऽपि क्रमेण सिद्धसाधनेष्टापादनादिप्रसङ्गात् । भगवत्प्रवृत्तेः स्वभावत्वेऽपि प्रयोजनानुसारेण क्रमात्सुप्त्यादिकर्तृत्व-

स्याङ्गीकृतत्वेन सदा प्रवृत्त्यापादनस्याप्यसम्भवादिति भावः । यथाऽऽहुः । स्वभावभूताऽपीशस्य क्रमात्सृष्ट्यादिकर्तृता । चूतादीनां वसन्तादौ पुष्पितत्वादिकं यथा । देवस्यैष स्वभावोऽयमिति हि श्रुतिरब्रवीदिति । न प्रयोजनवत्त्वेनेत्युत्तरमूलोत्थापनायाह ॥ **सूत्रकृतोऽपीति** ॥ **तद्व्यासमेव कमपीति** । प्रयोजनोद्देशसामान्याभावव्यासमानन्दोद्रेकादिकमेव कमपि हेतुं कुर्यादित्यर्थः ॥ **अव्याहतेति** । अप्रतिबद्धेत्यर्थः । यदि हि बुद्धिः केनचिद्व्याहता स्यात्तदा परं तन्निवृत्तय इच्छादेरुपयोगो न चैवं तथेति भावः ॥ **क्रियाशक्तिरिति** । क्रियानुकूला शक्तिर्यस्याः सा क्रियाशक्तिरित्यर्थः ॥ **तस्यैवेति** । भावनैव प्रयत्नात्मा सर्वत्राख्यातगोचर इति वचनादिति भावः । एवं च रथो गच्छतीत्यादावाख्यातो गौण एवेति ध्येयम् ॥ **तस्या अपीति** । स्वतो विषयप्रवणतायां च तस्या अपि बुद्धित्वापसङ्ग इति भावः ॥ **परिणामवादमिति** । विविधभवनरूपयोगेन विभूतिशब्देन परिणाम उच्यत इति भावः । कालात्प्रसूतिं भूतानामित्यत्र कालशब्दः कर्मादेरुपलक्षक इत्याशयेनादिपदम् ॥ **मुक्तादाविति** । आदिपदेन सुप्तमुग्धयोर्ग्रहणम् ॥ **साधयिष्यमाणत्वादिति** । कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधि इति यल्लक्षणं मुक्तेः श्रुतिराह बलीयसीत्यादिना । मुक्तेऽप्यव्यक्तिरेव कामानां न नाशो मोहसुप्तयोरित्यादिना सुप्तादावपि तस्य साधयिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **उदासीनस्येति** । इच्छाशून्यस्येत्यर्थः । बुद्धित्वादिनेत्यत्रादिपदेन प्रयत्नत्वसङ्ग्रहः ॥ **पौर्वापर्याभावादिति** । प्रयत्नविषयसम्बन्धयोरित्यर्थः । **तज्ज्ञानार्थमिति** । विषयविशेषसम्बन्धतया प्रयत्नज्ञानार्थं बुद्धिर्विषयप्रत्यासत्तितयाऽङ्गीकार्येति भावः ॥ **स्वरूपग्राहकेति** । प्रयत्नस्यैव तत्प्रत्यासत्तिता भविष्यतीति भावः । न च ज्ञानस्यैव प्रत्यासत्तित्वं न प्रयत्नस्येति वाच्यम् । ज्ञानस्य हि न ज्ञानत्वेन प्रत्यासत्तिता निर्विकल्पकेऽतिप्रसङ्गात् । किन्तु विशिष्टविषयकज्ञानत्वेनेति वाच्यम् । तत्र लाघवाद्विशिष्टविषयकत्वमेव प्रत्यासत्तितावच्छेदकमस्तु । एवं च प्रयत्नादेरप्युपनायकत्वोपपत्तिरित्याशयात् ॥ **बुद्धेरपीति** । अन्यथेति शेषः । सविषयकस्यापि प्रयत्नस्याप्रत्यासत्तित्वेन विषयसम्बद्धतया तज्ज्ञानार्थं बुद्ध्यपेक्षायां बुद्धेरप्यप्रत्यासत्तित्वप्रसङ्गेन विषयसम्बद्धत्वेन ज्ञानायान्यस्योपनायकस्यापेक्षाप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **कर्मेत्युपलक्षणमिति** । ईश्वरज्ञानस्योपलक्षणमित्यर्थः । अन्यथोन्निनीषति शब्दोक्तस्य मोक्षहेतुप्रसादस्य कर्म-

साध्यत्वानुपपत्तिर्वक्ष्यमाणसम्बन्धानुपपत्तिश्चेति भावः । यद्यपि मूले श्रुतिप्रतीकग्रहणायोगिनिपत इति वाक्याच्चेति वक्तव्यम् । तथाऽपीक्श्तिपौ धातुनिर्देश इति वचनाद्धातुनिर्देशमात्रतमेन्न पदग्रहणमिति मन्तव्यम् ॥ **पदानामिष्टसाधन एवेति** । प्रवर्तके वाक्यस्थपदानामित्यर्थः । प्रकृतं च श्रुतिवाक्यं प्रवर्तकमेवेति भावः । तेनेष्टासाधनतानिष्टबोधकपदानामुदासीनानिष्टार्थेषु सङ्गतिग्रहाभावेऽबोधकत्वप्रसङ्ग इति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ॥ **फलस्य विषयविशेष इति** । फलस्य तात्पर्यलिङ्गत्वादिति भावः ॥ **सम्पूर्णप्रयोजनमिति** च वर्णनीयमिति । तेन वक्ष्यमाणोपनयलाभ इति भावः ॥ २-१-९ ॥ ॥ ॐ **वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति** ॐ ॥ ॥ **उभयथाऽपीति** । आद्येऽस्वातन्त्र्यान्न सर्वकर्तृत्वं द्वितीये दोषित्वप्राप्त्येति भावः ॥ **आरम्भणाधिकरण इति** । तत्र द्रव्यं कर्म च कालश्चेति प्रमाणस्योदाहृतत्वादिति भावः ॥ **प्रमाणैरिति** । स कारयेत्पुण्यमथाऽपि पापं न तावता दोषवानीशिताऽपीत्यादिप्रमाणैरित्यर्थः । आद्यस्य वेदाप्रामाण्यकारणत्वमुपपादयति ॥ **वेदो हीति** । दोषोऽपि किं वेदाप्रामाण्यरूप उत प्रत्यवायापर्याय इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **न च वेदाप्रामाण्येति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **नापि जीवानामिवेति** । ननु मूलेऽतोऽन्यत्तु न वैषम्यादिनामकमिति वैषम्यादिशब्दवाच्यमेव तन्न भवतीत्युक्तम् । एवं च दूषणं न भवतीति यावदिति व्याख्याने किं बीजमित्यत आह ॥ **नयः च भाष्यमिति** । भाष्ये दोषत्वमेवाशङ्क्य परिहृतमतोऽत्रापि तथैव व्याख्यातमिति भावः ॥ २-१-१० ॥ ॥ ॐ **सर्वधर्मोपपत्तेश्च** ॐ ॥ **युक्तेरिति** । उपपत्तिपदेनोक्ताया इति शेषः ॥ **समासव्यासाभ्यामिति** । सङ्कोचविस्ताराभ्यामित्यर्थः । तथा चेश्वरो न सर्वगुणपूर्ण इतीश्वरो दोषीति च सङ्क्षेपत ईश्वरो न ज्ञानवान्सुखवानीश्वरो दुःखवांश्चिन्तावानित्यादिविस्तरतश्च साधनीयमित्याशयः । अत एव सिद्धान्ते ईश्वरः सकलगुणपूर्णः सर्वदोषविदूरश्चेति सङ्क्षेपेणेश्वरो विप्रतिपन्नगुणवानीश्वरो न विमतदोषवानिति विस्तरतश्च निराकरणमुपपद्यत इति ध्येयम् । यो यत्र स्वतन्त्रः स तद्वानित्येवोक्ते दुःखादौ स्वतन्त्रस्य तद्वत्त्वाभावेन व्यभिचारः स्यादतः सत्यन्तं विशेषणम् । एवं द्वितीयहेतावपि सुखादौ स्वतन्त्रस्य तद्भावाभावेन व्यभिचारवारणाय सत्यन्तमित्यवगन्तव्यम् । सूत्रे षष्ठीसमासो विवक्षित इत्याभिप्रेत्य विग्रहं दर्शयति ॥ **सर्वेषामित्यादिना** । सम्ब-

न्धित्वमेव दर्शयति ॥ **तत्प्रतिपादिकाया इति** ॥ २-१-११ ॥ इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्येण यदुपतिना कृतायां सुधाटिप्पण्यां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २-१ ॥ ७ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ पादप्रतिपाद्याज्ञाने पादारम्भसमर्थनं मूले क्रियमाणमनुपपन्नमत एतत्पादप्रतिपाद्यं दर्शयति ॥ **जगज्जन्मादिकारण इत्यादिना** । वैशेषिकादिसमयविरोधस्य जगज्जन्मादिकारणत्वांशेऽभावादाह ॥ **सकलगुणेति** ॥ **अवधगन्धविधुर इति** । निरञ्जनो निरवद्य इत्यादिश्रुतिसमन्वयस्यापि पूर्वमभिहितत्वादिति भावः । एतच्च पाशुपताधिकरणश्रुत्यादिभिरप्राकृतविग्रहाद्यङ्गीकारेणान्यथात्वशङ्का निरस्योपपादयिष्यत इति ज्ञातव्यम् । यद्वक्ष्यति । न चैतदखिलं विष्णौ श्रुतिप्रामाण्यगौरवादित्यादि । मायाशबलव्यावृत्तये पर इति । पाशुपताद्यभिमतशिवादिरूपपरब्रह्मव्यावृत्तये विष्णाविति । मूलमुत्थापयितुमाह ॥ **नन्विति** ॥ **अत एवेति** । आप्तैः प्रत्यक्षतो दृष्टेत्यादिना प्रत्यक्षोपेततया प्रबलत्वेनाशङ्कितानामपि साङ्ख्यादिस्मृतीनां हरिपूर्वकाः किन्त्वशेषविद इत्यादिना नितरां सर्वज्ञविष्ण्वादिप्रत्यक्षमूलकपुराणादिस्मृतिविरुद्धत्वेनाप्रामाण्यस्य प्रथमपादे समर्थितत्वादेवेत्यर्थः ॥ **तत्रैवेति** । प्रथमपाद एवेत्यर्थः । असदिति चेदित्यत्र श्रुतिसंवादिनीनां योगापरोक्षित्वतन्मूलानां तदनन्यत्वमित्यत्र बह्वीनां युक्तीनां निराकृतत्वादिति भावः ॥ **समन्वयस्येति** । तथा च न परगतानां श्रुत्युपेतेति भावः ॥ **आगमेनेति** । न चानिश्चयस्तत्र शक्यते व्यभिचारत इत्यत्रेत्यर्थः ॥ **उपसर्जनभूता इति** । अत्र श्रुतीनां संवादकतया मूलतया चोपसर्जनत्वं विवक्षितम् । मूले स्मृतियुक्तीत्यत्र युक्तिशब्देन दृढयुक्तिरेवाभिमान्याधिकरणे निरस्ता ग्राह्या । एवं चोक्तानुवादत्वसिद्धिरिति ज्ञातव्यम् । तत्रोधिप्रतीतय इति तद्योग्यस्य विशेषस्याध्याहारः । अचिकित्सितेत्यत्र भावे क्तः । तथा च न विद्यते चिकित्सितं निकित्सापरिहारो यस्याः साऽचिकित्सिता तथाविधा शङ्का यस्य स तथोक्तस्तस्येत्यर्थः । परिहारशून्यशङ्कस्येति यावत् ॥ **स्मरणादिति** । स्मृतिपूर्वत्वादित्यर्थः । तथैवोक्तरीत्या सम्प्रदायप्रवर्तकतयैव स्मरणानीत्यनन्तरं योज्यानीति शेषः । प्रकारान्तरेण बाधाभावादिकमुपपादयति ॥ **तथा च श्रुतय इत्यादिना** ॥ **तासामिति** । बलवद्युक्तीनामित्यर्थः ॥ **तदनुवर्तिनामिति** । तत्सिद्धान्तानुसारिणां विदुषामित्यर्थः । इदं च बाधाभावाद्युपपादनमियोगतो दर्शनानां प्रवृत्तत्वादित्यनेन सूचितमित्याशयेनाह ॥ **कथमन्यथेति** ॥ **एकधुरीणा इति** । एकधुरं वहन्तीत्येकधुरीणास्तत्समा इति यावत् । एकधुराल्लुक् चेति विकल्पेन खप्रत्ययविधानादिदं साध्विति मन्तव्यम् ॥ **उदितन्यायमिति** । अप्रामाणिकस्वरूपं प्रमाणविरुद्धस्वरूपं

चेत्यर्थः । बौद्धसमयस्य न भ्रान्तिमूलत्वं दर्शयितुं शक्यम् । तत्कर्तरि भगवदवतारे बुद्धेर्भ्रान्तेरभावादत आह ॥ **भ्रान्तिपदमिति** ॥ **पूर्वपादेनेति** । पूर्वपादीयेनेतरेषामिति सूत्रेणेत्यर्थः ॥ **प्रपञ्चप्रयोजनमिति** । मन्दाशङ्कानिवृत्तिरूपमित्यर्थ इति केचित् । वस्तुतस्तु मन्दस्याधिकारिणोऽस्मिन् शास्त्रे निश्शङ्कप्रवृत्तिरूपमित्यर्थः । उक्तं हि तत्त्वप्रकाशिकायाम् । न ह्यनादिकालानुवृत्तानां प्रतीतिसुन्दराणां तेषां सामान्यतो निराकरणेऽधिकारिणो निश्शङ्का प्रवृत्तिर्भवतीति । एवं च शङ्कैवेति सुधायां निष्कम्पप्रवृत्त्यर्थमिति शेषोऽवगन्तव्यः । नन्वाद्यव्याख्यानेऽस्वरसादर्शनात्किमर्थं यद्वेत्यादिव्याख्यानद्वयमित्यत आह ॥ **तथाच बौद्धेति** । बौद्धाधिकरणान्ते सर्वथाऽनुपपत्तेश्चेति सूत्रे बौद्धान्प्रत्यपि श्रुत्यादिविरोधोक्तत्वेनाद्यव्याख्याने तद्विरोधो नात्रेत्यर्थः । आद्यव्याख्यानं त्वनुभवोक्तिविरोधमात्रेणैतत्सूत्रतात्पर्यमित्यभिप्रेत्येति द्रष्टव्यम् ॥ **यद्यप्येतदिति** । शिष्याणां व्यपेक्षयेत्येतादित्यर्थः ॥ **अनुपदमेवेति** । तथाऽपि शुद्धबुद्धीनामिति श्लोक इत्यर्थः ॥ **परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वेनेति** । परस्परप्रतिक्षेपत्वेन हेतुनोक्तानुमानस्य सत्प्रतिपक्षितत्वाच्चेत्यर्थः । दूषणान्तरमाह ॥ **वेदप्रामाण्यादीति** ॥ **प्रतिज्ञार्थानुपपत्तिरिति** । वस्तुविकल्पापत्त्या बाधितविषयत्वादित्यर्थः । साधूनां विदुषामिति कर्तरि षष्ठी ॥ **यद्यप्येतदिति** । समयानामुन्मत्तवाक्याद्वैषम्ये कारणमित्यर्थः । सर्वेषां समयानां भ्रान्तिमूलत्वप्रदर्शनानन्तरमेव ह्येवं भ्रान्त्यादिमूलत्वे समानेऽप्युन्मत्तवाक्योऽविद्यमानानन्तकालानुवृत्तिरेतेषां किन्निमित्तेति शङ्कावकाशो नेदानीमेवेति भावः ॥ **वक्ष्यत इति** । विभागः शतवदित्यत्रेति शेषः ॥ **यथोक्तमिति** । महाभारततात्पर्यनिर्णय इति शेषः । स्वभावापरपर्यायो हठो बाह्यप्रयत्नं विना न स्वकार्यकारी । कर्मापि न तं विना स्वकार्यं करोतीत्यर्थः ॥ **इति वक्ष्यत इति** । विशेषानुग्रहं चेत्यत्रेति शेषः ॥ **एकैकस्येति** । न चात्रेश्वरानुग्रहानुपादानादसङ्गतमिदं सम्मतिकथनमिति वाच्यम् । योग्यताग्रहणेन तन्नियतेश्वरानुग्रहस्यात्राभिप्रेतत्वात् । तथा चैकस्येत्यस्य योग्यतामात्रस्य तन्नियतेश्वरानुग्रहमात्रस्य कर्ममात्रस्य प्रयत्नमात्रस्य चेत्यर्थो विवक्षितः । अतो नासङ्गतिरिति द्रष्टव्यम् । ईश्वरानुग्रहस्य योग्यतानियतत्वं चास्ति चासौ मोक्षयोग्येषु जीवेष्वनादित इति पूर्ववाक्ये स्पष्टम् ॥ **अतिशयितनैशित्येति**। केवलं विरिञ्चस्य धर्मकारणमित्यादेः प्रायिकत्वाभिप्रायकत्वान्न तद्विरोधोऽत्रेति ज्ञातव्यम्। अत एव गीतातात्पर्ये विष्णोः

प्रीत्यर्थमेवास्य श्रोतव्यं **प्रायशो** भवेदिति प्रायिकत्वं स्पष्टमुक्तम् । एवं च क्रमेण वर्धमानामित्यादिकमप्यनुकूलितं भवतीति ज्ञातव्यम् । केचित्तु नैशित्योक्तिरतिशायितफलाभिप्रायतः केवलं विरिञ्चस्य धर्मकारणमित्यादिना न विरोध इत्याहुः ॥ **ॐ रचनाऽनुपपत्तेश्च नानुमानम् ॐ** ॥**प्रकृतिरेवेति**। अत्र प्रकरोतीति व्युत्पत्त्या प्रकृतिशब्द उपादानपरः। विकृतिशब्दश्च विक्रियत इति व्युत्पत्त्या कार्यपर इति ज्ञातव्यम् ॥ **साम्या-वस्थेति** । गुणप्रधानभावपरित्यागेन त्रयाणामपि प्रधानभावेनैवावस्थितिरित्यर्थः। इयं हि तेषां प्रक्रिया । सृष्टिकाले हि सत्त्वादीनां मध्ये यदुद्भूतं बलीयस्त-दङ्गि। अभिभूतं च तदनुगुणतया स्थितमङ्गम्। एवं हि तेषां गुणप्रधानभावे सति महदादौ कार्ये प्रवृत्तिर्भवति । इदमेव च गुणवैषम्यं नाम। प्रलये तु नोक्त-रीत्या तेषां गुणप्रधानभावेनावस्थानं किन्तु प्रधानतयैवातस्तेषामियं साम्यावस्थेति गीयते । अत एव प्रधानमिति संज्ञाऽपि तदैवेति । उदाहरिष्य-माणकारिकायां मूलप्रकृतिरित्यत्र मूलपदं प्रधानस्य केवलप्रकृतित्वोपपादकमित्याशयेन प्रधानस्य केवलप्रकृतित्वमुपपादयति ॥ **सा हि विश्वस्ये-त्यादिना** ॥ **मूलान्तरमस्तीति** । अनवस्थाप्रसङ्गादिति भावः ॥ **षोडशको गण इति** । षोडशसङ्ख्यापरिमितो गणः षोडशकः । विकृतिरेवेत्यनेन कारिकायां तुशब्दोऽवधारणार्थः । स च भिन्नक्रम इति सूचितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **स्थूलतेति** । प्रधानमहदहङ्कारादीनां हि स्थूलतातारतम्यमिन्द्रियग्राह्यतातारतम्यं चास्ति । अतस्तेषां तत्त्वान्तरत्वम् । नैवं गोघटादीनाम् । तेषां पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरत्वसाधकयोः स्थूल-तेन्द्रियग्राह्यतातारतम्ययोरभावादित्यर्थः । पञ्च च ते पञ्चतश्चेति पञ्चसङ्ख्याकाः पञ्चवर्गा इत्यर्थः। पञ्चदशतौ वर्गे वेत्युक्तत्वात् । जन्ममरणकारणानामिति कारिकायाश्चायमर्थः। पुरुषबहुत्वं सिद्धं कस्माज्जन्ममरणकारणानां प्रतिनियमात्। निकायं विसृष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियाहङ्कारबुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्ब-न्धो जन्म न तु पुरुषस्य परिणामी तस्यापरिणामित्वात् । तेषामेव च देहादीनामुपात्तानां परित्यागो मरणं न त्वात्मनो विनाशस्तस्य कूटस्थनित्यत्वात् । करणानि बुद्ध्यादीनि त्रयोदश तेषां जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमो व्यवस्था सा खल्वियं सर्वशरीरेष्वेकस्मिन्पुरुषे नोपपद्यते । तदा खल्वेकस्मिन् जायमाने सर्वे जायेरन्म्रियमाणे च म्रियेरन् । अन्धादौ चैकस्मिन्सर्व एवान्धादयो विचित्ते त्वेकस्मिन्सर्व एव विचित्ताः स्युरित्यव्यवस्था । प्रतिक्षेत्रं तु पुरुषभेदे भवति व्यवस्थेति । न चैकस्यापि पुरुषस्य देहोपधानभेदाद्व्यवस्थेति युक्तम् । पाणिस्तनाद्युपधानभेदेनापि जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसङ्गात् । न हि

पाणौ व्रणे जाते वा स्तनादौ च महत्यवयवे युवतिर्जाता वा मृता वा भवति । इतश्च प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेद इत्याह ॥ **अयुगपत्प्रवृत्तेश्चेति** । प्रवृत्तिः प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकरणवर्तिनी तथाऽपि पुरुषे उपचर्यते । तथा तस्मिन्नेकत्र शरीरे प्रयतमाने स एव सर्वशरीरेऽप्येक इति सर्वत्र प्रतीयेत । ततश्च सर्वाण्येव शरीराणि युगपच्चलेयुः । नानात्वे तु नायं दोष इति । इतश्च पुरुषभेद इत्याह ॥ **त्रैगुण्यविपर्ययाच्चेति** । एवकारो भिन्नक्रमः । सिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । सिद्धमेव नासिद्धम् । त्रयो गुणास्त्रैगुण्यं तस्य विपर्ययोऽन्यथात्वम् । केचित्खलु सत्त्वनिकायाः सत्त्वबहुला यथोर्ध्वरेतसः । केचिद्रजोबहुला यथा मनुष्याः । केचित्तमोबहुला यथा तिर्यग्योनयः । सोऽयमीदृशस्त्रैगुण्यविपर्ययोऽन्यथाभावस्तेषु सत्त्वादिनिकायेषु न भवेद्यद्येकः पुरुषः स्यात् । भेदे त्वयमदोष इति ॥**सङ्घातपरार्थत्वादीति** । अव्यक्तमहदहङ्कारादयः सुखदुःखमोहात्मकतया तावत्सर्वे सङ्घाताः । तथा चाव्यक्तमहदहङ्कारादयः परार्थाः सङ्घातत्वाच्छयनासनाभ्यङ्गवदित्यनुमानेन तेषां परार्थत्वे सिद्धे यः परः सिध्यति स एव चेतन इत्यर्थः । स्यादेतत् । शयनासनादयः सङ्घातशरीराद्यर्था दृष्टा न त्वात्मानं प्रति परार्थाः । तद्दृष्टान्तबलात्कृता अपि सङ्घातान्तरमेव परं गमयेयुर्न त्वसङ्घातमात्मानमिति चेन्नैवम् । सङ्घातान्तरार्थत्वे हि तस्यापि सङ्घातत्वात्तेनापि सङ्घातान्तरार्थेन भवितव्यं तेनापि तथेत्यनवस्थापत्तेः । तस्मादनवस्थाभियाऽयं परोऽसङ्घात एव सिध्यति स एवात्मेति । आदिपदेन यद्यत्सुखदुःखमोहात्मकं तत्परेणाधिष्ठीयमानं दृष्टं यथा रथादि-यन्त्रादिभिः । सुखदुःखमोहात्मकं चेदं बुद्धयादि तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठातव्यम् । स च परस्त्रैगुण्यादन्य आत्मा । सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्ममनुभूयेते । तेनानयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च केनचिद्भवितव्यम् । न चानुकूलनीयाः प्रतिकूलनीया वा बुद्धयादयस्तेषां सुखाद्यात्मकत्वेन स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । तस्माद्योऽसुखात्माऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा स एवात्मा । बुद्धयादयस्तावद्दृश्याः । न च द्रष्टारमन्तरेण तेषां दृश्यता युक्ता तस्मादस्ति द्रष्टा दृश्यबुद्धयाद्यतिरिक्त आत्मेत्यादितदीयहेतूनां सङ्ग्रहः ॥ **कार्यकारणविभागादीति** । कार्यकारणविभागादिहेतुं स्वयमेव दर्शयिष्यति । उदाहरिष्यमाणकारिकागतमसदकरणादिहेतुं व्याख्यायोपादानग्रहणादिति हेतुं विवृणोति ॥ **किञ्च कार्येणेति** । अनेनोपादानानि कारणानि तेषां ग्रहणं कार्येण । उपादानैः कार्यस्य सम्बन्धादिति यावदिति तद्व्याख्यानं सूचयति ॥ **सर्वसम्भवाभावेदिति** । अनेन सर्व-

सम्भवाभावादित्यस्य तात्पर्यमुक्तं भवति । शक्तस्य शक्यकरणादित्येतद्व्याख्यातुमाह ॥ **असम्बद्धत्वेऽपीति** । कारणभावाच्चेत्यस्य कार्यस्य कारणात्मकत्वात्कारणस्य च पूर्वं सत्त्वात्तदभिन्नमपि कार्यं तदा सदेवेति व्याख्यानं न सन्निधाय स्यादेतद्यदि कार्यस्य कारणाभेदः स्यात्स एव कुत इत्याशङ्कायां प्रत्यक्षं तावत्तत्राह ॥ **न च कारणादन्यादिति** । अनुमानान्यप्याह ॥ **किञ्चेत्यादिना** ॥ **गुरुत्वान्तरकार्यस्येति** । यद्यस्माद्भिन्नं तस्मात्तस्य गुरुत्वान्तरकार्यं गृह्यते । यथा पुलिकस्य रुचिकस्य यो गुरुत्वकार्योऽवनतिविशेषस्ततो द्विपुलिकस्य स्वस्तिकस्य गुरुत्वकार्योऽवनतिभेदोऽधिकः । न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्यात्पटगुरुत्वस्य कार्यान्तरं दृश्यते । तस्मादभिन्नस्तन्तुभ्यः पट इत्यर्थः ॥ **एवं चेति** । उक्तरीत्या सत्कार्यवादस्य समर्थितत्वादित्यर्थः । तस्माच्च विपर्यासादिति कारिकाया अयमर्थः । चशब्दः पूर्वोक्ताद्धर्मान्तरसमुच्चायकः । तस्मादित्यनेन च त्रिगुणमविवेकीत्यादि परामृश्यते । तथा च तस्मात्त्रिगुणादेर्यो विपर्यासः पुरुषस्यात्रिगुणत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मत्वं च । तत्र चेतनत्वेनाविषयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते । चेतनो हि द्रष्टा भवति नाचेतनः । साक्षी च दर्शितविषयो भवति । यस्मै दर्शितो विषयः स साक्षी । यथा हि लोकेऽर्थिप्रत्यर्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः । एवं प्रकृतिरपि स्वरचितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी । स चाचेतनो विषयो वा शक्यो न विषयं दर्शयितुमिति चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी । अत एव च द्रष्टा भवति । अत्रैगुण्याच्चास्य कैवल्यम् । आत्यन्तिको हि दुःखत्रयाभावः कैवल्यम् । तच्च तस्य स्वाभाविकादेवात्रैगुण्यात्सुखदुःखमोहरहितत्वात्सिद्धम् । अत एवात्रैगुण्यान्माध्यस्थ्यम् । सुखी हि सुखे तृप्यन्दुःखी हि दुःखं द्विषन्माध्यस्थो न भवति । तदुभयरहितस्तु मध्यस्थ इति चोदासीन इति चाख्यायते । विवेकित्वादप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्तेति सिद्धमिति । तस्मान्न बध्यत इति कारिकायां तस्मादित्युपसंहारार्थम् । नानाश्रयेत्यस्य नानापुरुषाश्रया सतीत्यर्थः । अनेन बन्धमोक्षसंसाराः प्रकृतिगताः पुरुषे उपचर्यन्ते यथा जयपराजयौ भृत्यगतावपि स्वामिन्युपचर्येते । तदाश्रयेण भृत्यानां तद्भागित्वात् । तत्फलस्य च शोकलाभादेः स्वामिसम्बन्धत्वात् । भोगापवर्गयोश्च प्रकृतिगतयोरविवेकग्रहात्पुरुषसम्बन्ध इत्युक्तं भवति ॥ **स्वप्रतीतिसिद्धत्वादिति** । अनेन मूले प्रकाशशब्दः कर्मणि व्युत्पन्न इत्युक्तं भवति । भोक्तृत्वं स्वरूपचैतन्येनैवेत्यत्र सम्मतिमाह ॥ **यथाऽऽहेति** । नन्वेवं भोक्तृत्वस्य

स्वाभाविकत्वापत्त्याऽपवर्गाभावप्रसङ्ग इत्यत उक्तं योग्यतेति । तथा च मोक्षे भोक्तृत्वयोग्यतासत्त्वेऽपि फलोपधानरूपस्य तस्याभावात्पुरुषार्थत्वोपपत्तिरिति भावः ॥ **भोक्तात्मेतीति** । इदमुपलक्षणम् । अहं सुखी दुःखीत्यादिरपि व्यवहार एवेत्यपि द्रष्टव्यम् । पुरुषस्य दर्शनार्थमिति कारिकाया अयमर्थः । प्रधानस्येति कर्मणि षष्ठी । प्रधानस्य सर्वकारणस्य दर्शनं यत्पुरुषेण तदर्थम् । तदनेन भोग्यता प्रधानस्य दर्शिता । ततश्च भोग्यं प्रधानं भोक्तारमन्तरेण न सम्भवतीति युक्ता तस्य भोक्त्रपेक्षा । पुरुषस्यापेक्षां दर्शयितुं पुरुषस्य कैवल्यार्थमिति । तथा भोग्येन हि प्रधानेन सम्भिन्नः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते । तच्च सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिनिबन्धनम् । न च सत्त्वपुरुषान्यथाख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते। अनादित्वाच्च संयोगपरम्पराया भोगाय संयुक्तोऽपि कैवल्याय पुनः संयुज्यत इति युक्तम्। ननु भवत्वेतयोः संयोगो महदादिसर्गस्तु कुतस्त्य इत्यत उक्तम् ॥ **तत्कृतः सर्ग इति** । संयोगो हि महदादिसर्गमन्तरेण न भोगाय कैवल्याय च पर्याप्त इति संयोग एव भोगापवर्गार्थं सर्गं करोतीत्यर्थ इति । दृष्टा मयेत्युपेक्षक एक इत्यस्यायमर्थः । एकः पुरुषो मया दृष्टा भिन्नतया ज्ञाता प्रकृतिरिति मत्वोपेक्षको भवति शब्दाद्युपभोगं न करोतीत्यर्थः । अन्या प्रकृतिरहम् । अनेन पुरुषेण स्वाभिन्नतया दृष्टेति मत्वोपरमति शब्दादिनोपभोजयतीत्यर्थः । तयोः संयोगे सत्यपीत्यन्वयः ॥ **सर्गस्य प्रयोजनं नास्तीति** । भोगाय विवेकज्ञानाय वा सर्गोऽङ्गीकार्यः । विवेकख्यात्यनन्तरं च तयोः प्रयोजनयोरभावान्न सर्ग इत्यर्थः । तथा हि । कृतविवेकख्यातिरात्मा न शब्दाद्युपभोगं करोति । तन्निबन्धनाविवेकख्यातेरपगमात् । नापि विवेकख्यातिं प्राकृतीं ततो विविक्त आत्मा स्वार्थमभिमन्तुमर्हति । पुरुषार्थौ च भोगविवेकौ प्रकृत्यारम्भप्रयोजकावित्यपुरुषार्थौ सन्तौ न प्रकृतिं प्रयोजयति तदिदमुक्तम् ॥ **प्रयोजनं नास्ति सर्गस्येति** । अत्र प्रयुज्यते सर्गे प्रकृतिरनेनेति प्रयोजनं तत्पुरुषार्थत्वेन चास्तीत्यर्थ इति । रङ्गस्य दर्शयित्वेत्यस्य रङ्गस्येति स्थानेन स्थानिनः पारिषदान् लक्षयति । आत्मानं शब्दाद्यात्मना पुरुषाभेदेन प्रकाश्येत्यर्थो ज्ञातव्यः ॥ **पुनः प्रवर्त्स्यतीति** । यथा नर्तकी नृत्यं पारिषदेभ्यो दर्शयित्वा निवृत्तापि पुनस्तत्कुतूहलात्प्रवर्तते तथेत्यर्थः ॥ **प्रयोजनाभावादिति** । उक्तरीत्या प्रकृतिप्रवृत्तिप्रयोजकयोर्भोगविवेकज्ञानरूपप्रयोजनयोरभावादित्यर्थः । पुनरप्रवृत्तौ निमित्तान्तरं तदभिमतं दर्शयितुमाह ॥

उक्तं चेति ॥ **सुकुमारतरमिति** । पुरुषदर्शनासहिष्णिवत्यर्थः । या द्रष्टाऽस्मीत्यत्र विवेकेनेति शेषः। अयं भावः। असूर्यं पश्या हि कुलवधूर्या यदि प्रमादात्परपुरुषेणालोच्यते तदा तथा प्रयतते कथं यथा पुरुषान्तराणि न पुनः पश्यन्तीत्येवं प्रकृतिः कुलवधूतोऽप्याधिका दृष्टा विवेकेन न पुनर्दृश्यत इति । न च भेदग्रहेति भेदग्रहरूपान्तःकरणवृत्तिनाशकस्यान्यस्याभावादित्यर्थः ॥ **निवर्तनीयत्वादिति** । तस्य पुरुषार्थत्वाभावादिति भावः । भेदग्रहस्य पुरुषेणाभ्यर्थनीयत्वाभाव एव कुत इत्यतस्तत्र साङ्ख्यसम्मतिमाह ॥ **नापि विवेकेति** । नापि विवेकख्यातिं प्राकृतीं ततो विविक्त आत्मा स्वार्थमभिमन्तुमर्हतीति साङ्ख्यैरुक्तत्वादित्यर्थः । सूत्रकृतेत्यस्यानन्तरं विलम्बमसहमानेनेति शेषः ॥ **पातनिकार्थमिति** । तत्सूत्रनिवर्त्याशङ्कोत्थापनार्थमादौ किञ्चिद्दूषणमाहेत्यर्थः ॥ **कार्यत्वादिति** । अन्यथा नित्ये व्यभिचार इति भावः ॥ **उभयथेति** । हेतुदृष्टान्तवचनयोरित्यर्थः । हेतुवचनेन तदनुरूपो दृष्टान्त उपलक्ष्यते दृष्टान्तवचनेन च स्वानुकूलो हेतुरुपलक्ष्यतेऽन्यथा वाक्यासामञ्जस्यात् । तथा चोक्तप्रयोगद्वयसिद्धिरिति भावः ॥ **इत्याद्यपीति** । अत्रादिपदेन महदादिकर्तृचेतनरूपं भवितुमर्हति स्वतः प्रवृत्तिमत्त्वात्पटादिकर्तृवदिति प्रयोगो ग्राह्यः । ननु सर्वस्यापि वेदस्य भगवत्परत्वस्योक्तत्वात्कथं वेदतो महदाद्यवगम इत्यत आह ॥ **उक्तं हीति** । अजामेकामिति प्राहेत्यत्रेति शेषः । तथा च तन्न्यायसाम्यात्काश्चिद्वेदो महदादिकमपि प्रतिपादयिष्यतीति भावः॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । रोच्छं चोक्तिमचेतनम् । इच्छाम्यहमिति ह्येव निजानुभवरोधतः । अचेतनेच्छापगतेत्यत्रेति शेषः ॥ **अप्रसिद्धेति** । सत्कार्यवादिना मयाऽसतः सत्तासम्बन्धरूपोत्पत्तेः क्वाप्यनङ्गीकारादिति भावः । द्वितीय इत्यत्र प्रयोग इति शेषः ॥ **साधितत्वादिति** । नित्यभेदो निमित्तेन ह्युपादानेन तु द्वयम् । असद्यत्कार्यरूपेण कारणात्मतयाऽस्ति हि । अनवस्थाऽन्यथा हि स्यात्सर्वत्रोत्पत्तिनाशयोरिति युक्तिपादे साधितत्वादित्यर्थः । युक्तिन्तूत्तरत्र निराकरिष्याम इति यदुक्तमारम्भणाधिकरणे तद्वक्तुमाह ॥ **सत्कार्यवाद इति** ॥ **कथं कर्मत्वमिति** । साक्षात्कर्तृव्यापारविषयस्यैव कर्मत्वादसतश्च तदसम्भवादिति भावः ॥ **अनेन घट इति** । साङ्ख्येन हि स्वशास्त्रे सत्कार्यवादे घटो जायत इति प्रयोगान्यथाऽनुपपत्तिर्मानम् । असतः क्रियास्वातन्त्र्यरूपकर्तृत्वस्यासम्भवादिति यदुक्तं तदप्यनेन पूर्वमत्यन्तासतः कथं कार्यत्वमित्युक्तदूषणेन निरस्तं ज्ञातव्यमित्यर्थः । सुहृद्भावेन

पृच्छति ॥ **तर्हीति** । आदिपदेन घटो जायत इत्यस्य ग्रहणम् । न हि सत्कर्तुमशक्यमित्यस्यानन्तरं नाप्यत्यन्तमसदिति शेषो द्रष्टव्यः ॥ **अभ्युपगमेऽपीति** । तादात्म्यमेवाभेद इति स्वीकृत्येति शेषः ॥ **बाधादिति** । तन्तुपटभेदस्य वक्ष्यमाणानुमानसिद्धत्वेन तदभावसाधने बाधादित्यर्थः ॥ **एवमुपादानोपादेयभाव इति** । अत्यन्ताभेदवादिनस्तव मत इति शेषः ॥ **करणत्वकर्मत्वयोरिति** । उपादीयते वस्त्वनेनेति करणे व्युत्पन्नेनोपादानशब्देन करणत्वस्योपादातुं योग्यमुपादेयमिति कर्मणि व्युत्पन्नेनोपादेयशब्देन कर्मत्वस्य लाभादिति भावः ॥ **एतेनेति** । सत्कार्यवादस्य दूषितत्वेन सदसत्कार्यवादस्य समर्थितत्वेन चाभूत्वाभावित्वरूपकार्यत्वस्यासिद्ध्यभावेनेत्यर्थः । प्रमितिर्ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येत् । सुखादनन्तात्पालनाल्लापनाच्च यं वै देवं कापिलमुदाहरन्तीत्यादिश्रुत्युदाहरणं स्वशास्त्रे क्रियमाणमित्यर्थः ॥ **अनेनैव निरस्तमिति** । उदाहृतपुराणबलेनैव श्रुतेर्भगवदवतारकपिलपरत्वस्यैव कल्पनादिति भावः । नन्वेवं प्राप्तस्य प्रकृतेर्जगत्कारणत्वतदभावरूपविरुद्धाकारद्वयालिङ्गितत्वस्यानिषेधात्कथमखिलनिषेधो स्यादित्यतोऽभिप्रायमाह ॥ **उभयस्वतस्त्व इति** । ननु मायाशब्दस्यादन्तत्वाभावादत इनिठनावित्यस्याप्रवृत्त्या कथं मायीति रूपमित्यत आह ॥ **मायाशब्दस्येति** । व्रीह्यादित्वात् व्रीह्यादिगणे पठितत्वात् । तथा च व्रीह्यादिभ्यश्चेत्यनेनैवात्रेनिरिति भावः । प्रकृतिकारणत्वस्यासिद्धौ तज्ज्ञाने प्रामाण्यं व्यर्थं स्यादित्याशयेन शङ्कते ॥ **तर्हीति** । तज्ज्ञानगतस्याप्रामाण्यस्यापि सार्थक्याय तदभावोऽपि सिध्यत्वित्याशयेनाह ॥ **अप्रामाण्येऽपीति** । ज्ञानस्योभयाकारत्वं यथा विरुद्धं तथा करणे विरुद्धाकारद्वयजननानुकूलशक्तिद्वयसमावेशोऽपि विरुद्धोऽतो नाङ्गीकारार्ह इत्याह ॥ **करणेऽपीति** । अनेन किञ्चित्करणे विरुद्धं शक्तिद्वयं न सिध्यतीति मूलयोजनोक्तेति ज्ञातव्यम् । नन्वेवं दावदहनदग्धवेत्रबीजादौ विरुद्धकार्यद्वयजनकशक्तिद्वयसमावेशो न स्यादित्यत आह ॥ **यदपीति** । तथा च तत्रापि न शक्तिद्वयं युगपदस्ति किन्तु दाहादिलक्षणसहकारिसामर्थ्यात्पूर्वशक्तिनाशानन्तरं शक्त्यन्तरमुत्पद्यत इति भावः । मूलं प्रकारान्तरेण योजयितुमाह ॥ **किञ्च वचन इति** । साङ्ख्यवचनस्यैव प्रस्तुतत्वाद्वचनग्रहणम् ॥ **वेदवाक्येनेति** । तथा च वेदवाक्येन किञ्चन न सिध्यतीति मूलं योजनीयमिति भावः ॥ **उक्तसकलेति** । साङ्ख्यस्य वचनेनोत्पन्नं ज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं वेत्युभयात्मकं वा स्यादित्या-

दिना त्रेधा विकल्पदोषा अभिहितास्ते सर्वेऽप्यत्र स्युरित्यर्थः । ननु बौद्धागमादौ व्यभिचारः । बौद्धागमादिव्यावृत्तस्य बहुतमजनपरिगृहीतत्वस्य हेतुतया विवक्षितत्वादित्यत आह ॥ **सन्दिग्धासिद्धेरिति** । स्वदागमपरिग्रहीतॄणां बौद्धागमपरिग्रहीत्रपेक्षया बहुतमत्वं न निश्चेतुं शक्यमिति भावः । कारिकायां साध्यानुक्तेस्तत्पूरयति ॥ **मूलकारणमस्त्यव्यक्तमिति** । तत्र तावत्कार्यकारणविभागादिति हेतुमुपपादयति ॥ **यथा कूर्मशरीर इत्यादिना** । तस्मिन्नेवाव्यक्तीभवन्तीत्येतद्वक्ष्यमाणविभागरूपहेतौ दृष्टान्तकथनायेति ज्ञातव्यम् । अत्र विभागशब्देनाभिव्यक्तिरेव विवक्षिता । सन्त्येवेत्येतदभिव्यक्त्युपपादनाय । असत्त्वे उत्पत्तेरेव प्रसङ्गेनाभिव्यक्तेरसम्भवात् । नन्वयं विभागः प्रलयकाले कथमिव भवतीत्यत उक्तं प्रतिसर्ग इति । सर्गकाल इत्यर्थः । तथा च सर्गकालो विभागकारणमतो नोक्तदोष इति भावः । एवमविभागेऽपि प्रलयकालः कारणमिति द्रष्टव्यम् । अविभागाख्यं हेतुमुपपादयति ॥ **मृत्पिण्डमित्यादिना** । नन्वेवं कार्यस्य महदादेरेवाव्यक्ततापत्तेर्न प्रधानस्येत्यत आह ॥ **तत्कारणरूपमेवेति** । सत्यं प्रलये कार्यमेवाव्यक्तं भवतीति तथाऽपि तदव्यक्तं तत्कारणस्वरूपमेवानभिव्यक्तकार्याभेदेनाव्यक्तमुच्यते । अतः प्रधानस्याव्यक्ततोपपद्यत इति भावः । तदिदमुक्तं कार्यापेक्षयेति । कार्यस्याव्यक्तत्वात्तदभिन्नं कारणमव्यक्तमित्यर्थः । स्वापेक्षया तन्मात्राण्यव्यक्तयन्तीत्यादिकमपि स्वेषामव्यक्तत्वात्स्वाभिन्नं तन्मात्रादिकमव्यक्तयन्तीति व्याख्येयम् । सोऽयमविभागः प्रकृताविव्यत्र साक्षात्पारम्पर्येणेति शेषः । अत्राविभागोऽनभिव्यक्तिः । हेतुद्वयं निगमयति ॥ **तस्मात्कारण इति** । कारण इति प्रकृताभिप्रायेणैवोक्तम् । कूर्मशरीरस्य स्वाङ्गाकारणत्वात् । ततश्च व्यक्त्यव्यक्ती हि पूर्वं कुत्रचित्सत एव पदार्थस्य कूर्माङ्गादौ दृष्टे नासतोऽतो महदादेरपि कार्यस्य व्यक्त्यव्यक्ती कुत्रचित्सत एव वक्तव्ये इति ताभ्यां सन्महदादिसकलकार्यगर्भमेकं वस्तु कूर्मशरीरस्थानीयं सिध्यति तदेवाव्यक्तमित्यर्थः ॥ **अव्यक्तत्वादन्येति** । सत्कार्यपक्षे कार्यस्याव्यक्ततताया अन्यस्यां शक्तौ मानाभावात् । अत एव सिकताभ्यस्तिलानां तैलोपादानानां भेद उपपद्यते । यद्येष्वेव चैतदस्त्यनागतावस्थं नासिकतास्विति भावः ॥ **महत एवाव्यक्तत्वमिति** । उक्तहेतुभिर्महत एवाव्यक्तत्वं साध्यतां किं ततः परेणाव्यक्तेनेत्यर्थः । भेदानामित्यस्य व्याख्यानं महदादीनामिति । परिमाणादित्यस्य परिमितत्वादित्यर्थमभिप्रेत्याह ॥ **अव्यापकत्वादिति** ॥

घटादिवदिति । घटादेः कार्यस्याव्यक्तावस्थैव मृदादिकारणमित्यङ्गीकारान्न साध्यवैकल्यमिति भावः । एवं च महदादीनां कारणं सिध्यति तदेव व्यापकं प्रधानं परमाव्यक्तम् । परतराव्यक्तकल्पनायां च न मानमिति भावः ॥ **सुखदुःखमोहसमन्वितानीति** । सुखदुःखमोहस्वभावानीत्यर्थः । सुखादिहेतुतयाऽभिमतं वनितादिकं सुखादिस्वभावमेवेति तेषामाशयः । यथाऽऽहुः । प्रत्येकं भावास्त्रैगुण्यवन्तोऽनुभूयन्ते । यथा मन्त्रदारेषु पद्मावत्यां मन्त्रस्य सुखं तत्कस्य हेतोः । तं प्रति तस्याः सत्त्वगुणसमुद्भवात् । तत्सपत्नीनां च दुःखं तत्कस्य हेतोस्ताः प्रत्यस्या रजोगुणसमुद्भवात् । चैत्रस्य तु स्त्रैणस्य तामविन्दतो मोहो विषादः स कस्य हेतोः । तं प्रत्यस्यास्तमोगुणसमुद्भवात् । पद्मावत्या च सर्वे भावा व्याख्याता इति । अत्र पद्मावत्याः सुखादिस्वभावत्वं मैत्रादेस्तदनुभवोऽन्यथा न स्यादिति भावः ॥ **सुखदुःखमोहात्मकानामिति** । यत्सुखात्मकं तत्सत्त्वं यद्दुःखात्मकं तद्रजो यन्मोहात्मकं तत्तम इत्यर्थः ॥ **यद्यप्येतानीति** । विभागाविभागाभ्यामुक्तदिशा कूर्मशरीरादिवदनभिव्यक्तिकार्यवस्थमेकं वस्तु सिध्यतीत्येव न तु तत्कारणमपीति । शक्तितः प्रवृत्त्याऽपि कार्यस्याव्यक्तावस्थैव सिध्यति न त्वव्यक्तं कारणमिति । अव्यापकत्वेनाप्यव्यापकस्य कार्यस्यैकत्र प्रवेशेन कूर्माङ्गवदनभिव्यक्ततासम्भवान्महदाद्यव्यापकवस्तुप्रवेशाधिकरणमेकं वस्तु सिध्यति न तु तत्कारणताऽपि । एवं समन्वयेनापि यानि यद्रूपानुगतानि तानि तत्स्वभावाव्यक्तकानीति व्याप्तिबलात्तत्स्वभावमव्यक्तमेव सिध्यति न तु तत्कारणताऽपीति भावः । तथाऽपीति कार्याणामव्यक्तावस्था कारणमेवेति साङ्ख्यैरङ्गीकारादिति भावः । ननु वैदिकानामव्यक्तादिशब्दानां भगवत्परत्वस्य साधितत्वात्कथमप्रामाणिकस्य प्रधानस्य विश्वोपादानत्वाभ्युपगम इत्यत आह ॥ **शरीररूपकेति** । सत्यं परमात्मन एवाव्यक्तादिशब्दा इति तथाऽपि तत्तन्त्रत्वेन तच्छरीररूपत्वादितरस्याप्यव्यक्तादिशब्दा इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपाद उक्तमतो नाप्रामाणिकं प्रधानमिति भावः । स्ववचनस्वक्रियास्वन्यायप्रमाणान्तरविरोधास्पदाः शङ्काः क्रमेणोदाहरति ॥ **मूकोऽपीत्यादिना** ॥ **गौण इतीति** । यत्तु तर्कताण्डवे वृक्षस्तिष्ठतीत्यादावपि कर्तृत्वव्यवहारो मुख्य एवेति समर्थितं धात्वर्थानुकूलव्यापारे प्राधान्यमेव स्वातन्त्र्यं न तु कृतावेवेति नियमः । तदेव च कर्तृत्वमभिप्रेत्यातो न विरोधः । परेणेवाङ्गीकार्येत्येव साम्प्रदायिकः पाठो न त्वङ्गीकारयित्वेति येन समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यबिति ल्यबादेशोऽङ्गी

कार्येति भवितव्यं तत्कथमङ्गीकारयित्वेति शङ्काऽनवकाशः । अप्रयोजकत्वशङ्कामभ्युपेत्य तत्र बाधकोक्तिपरतयाऽपि मूलयोजनामभिप्रेत्याह ॥ **अनेनैवेति** । स्वेच्छानुसारितामेवेत्यादिमूलेनेत्यर्थः । नित्यत्वोपपादनाय निर्विकार इति । एतदुपपादनाय चैतन्यमात्रवपुरिति ॥ **आगन्तुकं सम्भवतीति** । नित्यत्वहानिप्रसङ्गादिति भावः । तस्मात्तत्संयोगादिति कारिकाया अयमर्थः । यतश्चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे युक्तितः सिद्धे तस्माद्भेदाग्रहाल्लिङ्गं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तमचेतनं तदात्मकमन्तःकरणमिति यावत् चेतनावदिव चैतन्यवदिव भवति व्यवह्रियते । तथा गुणस्य सत्त्वाद्यात्मकस्यान्तःकरणस्य वस्तुतः कर्तृत्वेऽप्युदासीनः कर्तृतारहितश्चेतनः कर्तेव भवति व्यवह्रियते । एवं भेदाग्रहादितरेतरधर्मव्यवहार एव न प्रतीतिः । भेदाग्रहेऽपि बीजं दर्शयितुं तत्संयोगादित्युक्तम् । तयोरात्माऽन्तःकरणयोः संयोगः सन्निधानं तस्मादिति । यद्यप्येतत्कारिकाटीकायां भ्रान्तिरियमित्यर्थ इत्युक्तत्वात्प्रतीतिमभ्युपेत्येतरेतरधर्माध्यास एवात्र व्याख्यातः । तथाऽप्युक्तरीत्या व्याख्यानमप्यत्र साङ्ख्यानामभिप्रेतमिति तदीय-सम्प्रदायानुसारेणास्या उक्तार्थे सम्मतित्वेनोदाहरणमिति मन्तव्यम् । विशिष्टव्यवहारस्येत्यत्र दण्डपुरुषाविति समूहालम्बनव्यवहारव्यावृत्त्यै विशिष्टेति विशेषणम् ॥ **ननु गृह्यमाणयोरिति** । स्वस्वकर्तृकग्रहणविषययोरित्यर्थः ॥ **स्वरूपग्रहेति** । स्वविषयकग्रहणकर्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **आदिना चैतन्यारोप इति** । तथा चान्तःकरणं स्वज्ञातृ भविष्यतीति भावः । ननु घटस्यात्मना भेदग्रहाभावेऽप्यात्मनो घटेन भेदग्रहोऽस्त्येव स चा-भेदग्रहविरोधी । अतः कथं तस्य पृथुबुध्नोदराकारोऽहमिति व्यवहारापादनमित्यत उक्तं गूढाभिसन्धेरिति । तर्हि प्रकृतेऽप्यात्मनो मनसा भेदस्य गृहीतत्वाद्भेदाग्रहोऽसिद्ध इति वक्ष्याम इति प्रतिबन्ध्यभिप्रायोऽत्र गूढ इति द्रष्टव्यम् । गूढाभिसन्धिरत्र चेति पदद्वयेन विवेकिभिर्ज्ञातुं शक्य इति दर्शयन्योजनान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । हृदयमित्यनन्तरमिदं चाविवेकिनां गूढमिति शेषः । चशब्दोऽप्यर्थ इत्यभिप्रेत्याह ॥ **अपीति** । एतदुपर्युत्तरग्रन्थमुत्थापयितुमाह ॥ **अथवेति** । यद्यपि भेदग्रहः किं भेदाग्रहविरोधी न वेति विकल्प्य नेति पक्षेऽतिप्रसङ्ग इत्युक्त्वाऽऽद्यपक्षो-त्तरत्वेनोत्तरग्रन्थो लापनीयः । अथवेत्यस्य तु नात्र कृत्यमस्ति तथाऽपि नेति पक्षेऽतिप्रसङ्गप्रदर्शनस्य कथं स न घटस्य स्यादित्यनेन लाभात्त-न्मात्रस्यैव योजनान्तरमभिप्रेत्याथवेत्युक्तमिति ज्ञातव्यम् । एवं तर्हि प्रकृतेऽपि भेदाग्रहोऽसिद्ध इत्युत्तरस्य स्पष्टत्वात्कथं शङ्क्येत उक्तं गूढाभि-

सन्धिगजानत इति ॥ **द्वितीयमिति** । पूर्वस्याप्युत्तरापेक्षया द्वितीयत्वादाद्यमित्यर्थः । विकल्पितपक्षयोरेकस्य दूषणेऽवशिष्टमिति यावत् ॥ **आहेति** । निगूढं प्रतिबन्ध्यभिप्रायं स्पष्टयतीत्यर्थः । तस्मात्तत्संयोगादचेतनमिति कारिकाटीकायां यद्भ्रान्तिरियमित्यर्थं इत्युक्तं तदपि दूषयति ॥ **अत एवेति** । ननु मे मन इत्यन्तःकरणमात्मसम्बन्धितयैवानुभूयते न भिन्नतयेत्यत आह ॥ **न ह्यविदितेति** । अविदितभेदेऽपि सम्बन्धिताग्रहे स्वात्मन्यपि ममाहमिति सम्बन्धिताग्रहः स्यादिति बाधकमाह ॥ **आत्मन्यपीति** । अन्यथेति शेषः । मनसोऽपि गृहीतत्वादित्यत्र कारणानुक्तेस्तटस्थः पृच्छति ॥ **केनेति** । पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ **साक्षिणेति** । तथा च मूले साक्षिणेति पूरणीयमिति भावः । तेन मूलोक्तं मनसो यत्साक्षिगृहीतत्वं तदुपपादनायैवेयं चर्चाऽतो नासङ्गतिशङ्केति ध्येयम् । गौतमसूत्रोक्तं लिङ्गमाशङ्कते ॥ **नन्वस्तीति** । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तेर्ज्ञानधर्मत्वात्कथं मनोलिङ्गतेत्यपेक्षायां रूपादिग्रहणानि चक्षुरादिव्यतिरेकेणाधिष्ठापकान्तरापेक्षाण्ययुगपदुत्पत्तेः । तद्यथाऽनेकशिल्पिपर्यवदातस्य पुरुषस्यानेवं वा स्यादित्युगपत्सन्निधानेनावास्थितमपि हस्ताद्यधिष्ठापकापेक्षं न युगपदनेकां क्रियां निवर्तयति । तथा चक्षुरादि न युगपदनेकं ज्ञानं करोति । तस्मादधिष्ठापकान्तरमपेक्षत इति यन्न्यायवार्तिकं मनसि निधाय सूत्रार्थमुपपादयति ॥ **तथा हीति** ॥ **युगपत्सन्निकृष्टेष्विति** । इदं च दीर्घशष्कुलीभक्षणदशायां द्रष्टव्यम् ॥ **एवंविधसामर्थ्येति** । एकः कर्तैकदैकामेव क्रियां कर्तुं समर्थो नानेकामिति कर्तुरेव ज्ञानक्रमप्रयोजकसामर्थ्यकल्पनेनायुगपदुत्पत्तिरूपहेतोरुपपत्तावित्यर्थः ॥ **अनुमानमिति** । रूपादिग्रहणपक्षकं वार्तिकोक्तमनुमानमित्यर्थः ॥ **मनसः प्रतीन्द्रियेति** । तत्तदिन्द्रियमनःसंयोगरूपे व्यापार इत्यर्थः । इदं च तर्कितं मनःसंयोगमादाय बोध्यम् । तेन मनःसिद्धौ किमनैकान्त्येन । तदासिद्धौ कस्य संयोगे व्यभिचार इति शङ्काऽनवकाशः ॥ **अव्यापकमिति** । क्रमिकसंयोगवतो द्रव्यस्य व्यापकत्वासम्भवादिति भावः । एतच्च मनसोऽणुत्वं धर्मिग्राहकमानसिद्धमिति स्वरूपकथनार्थमेवेति ज्ञातव्यम् ॥ **क्रियाक्रमादेरिति** । आदिपदेन प्रयत्नादिक्रमो ग्राह्यः । तेन कुठारादिव्यापारे उद्यम्योद्यम्यनिपतनादिरूपे क्रमः प्रयोजकः प्रयत्नक्रमोऽस्त्यतो न तत्र व्यभिचार इति भावः । न च क्रमिकक्रियादावेवानैकान्त्यम् । तत्रादृष्टक्रमस्यैव निमित्तत्वात् । न च क्रमिकादृष्टेष्वेवानैकान्त्यम् । तत्रापि पूर्वादृष्टक्रमस्यैव निमित्तत्वात् ।

अनवस्था च प्रामाणिकीति द्रष्टव्यम् ॥ **युगपदेव ज्ञानोत्पत्तिमिति** । दीर्घशष्कुलीभक्षणादिदशायामित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ युगपज्ज्ञानोत्पत्तिक्रमाभाव इत्यर्थः । अन्यत्रापि दीर्घशष्कुलीभक्षणादावपि ॥ **क्रमानुमानमिति** । विप्रतिपन्नानि ज्ञानानि क्रमभावीनि जन्यज्ञानत्वात् व्यासङ्गदशापन्नानेकज्ञानवदित्यनुमानमित्यर्थः ॥ **व्यर्थं स्यादिति** । सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं प्रत्येवानुमानस्य सार्थक्यादिति भावः ॥ **अस्तु तर्हीति** । बुद्ध्यादयः संयोगासमवायिकारणिका नित्यकार्यविशेषगुणत्वाच्छब्दादिवदिति प्रयोगोऽत्राभिप्रेतः ॥ **नित्याविशेषगुणानामिति** । पार्थिवपरमाणुरूपादीनामपि तेजःसंयोगासमवायिकारणकत्वादिति भावः । अत्र कार्येति विशेषणमपि द्रष्टव्यम् । अन्यथा जलादिपरमाणुरूपादिषु व्यभिचारप्रसङ्गात् । **तथा सुखादिनिरासायेति** । बाह्येत्यपि हेतौ विशेषणीयमित्यर्थः । तथा च बुद्ध्यादौ हेत्वसिद्ध्या साध्यासिद्धिरिति भावः ॥ **न च सुखाद्युपलब्धीति** । सुखाद्युपलब्धिः सकरणिका क्रियात्वाच्छिदिक्रियावदित्यनुमानेन मनःसिद्धिरिति न वाच्यमित्यर्थः । नन्वथाऽपि स्मृत्यादयो बाह्येन्द्रियभिन्नकरणप्रयोज्या गन्धादिक्रियान्यक्रियात्वात् रथादिक्रियावत् । सुखादयो वा बाह्येन्द्रियभिन्नकरणप्रयोज्या गन्धादिभ्योऽन्यत्वे सति विषयत्वाद्रथादिवत् । तद्यथा रथादयोऽपि विषयाश्चक्षुरादिव्यतिरिक्तं करणं वाश्वादि प्रयोजयन्ति । विषयाश्च सुखादयस्तस्मात्तैरपि करणान्तरं प्रयोजयितव्यमिति वार्तिकोक्तमनुमानद्वयं वा विवादास्पदीभूताः स्मृत्यादय इन्द्रियजन्मान आत्मविशेषगुणत्वाद्गन्धादिप्रत्ययवदिति वाचस्पत्युक्तं वाऽनुमानं मनःसाधकं भविष्यतीत्यत आह ॥ **एवमनुमानान्तरमपीति** । उक्तलिङ्गाज्ञानिनामविवेकिनामपि मनःप्रतीत्या साक्षिणाऽन्यथासिद्ध्या च निरसनीयमित्यर्थः । एवमेव वर्धमानादिनवीनोत्प्रेक्षितानुमानान्यपि निरसनीयानि । तदग्रहासम्भवो मे चैतन्यमितिवादित्यादेकमेव वाक्यं विवक्षितम् । तेन तेषामेकवाक्यत्वमित्यत्र पदार्थयोरित्यनुवृत्तेरभिप्रेतत्वात्प्रकृते च पदार्थपरत्वाभावेन मयादेशाप्राप्तेर्मे चैतन्यमित्ययुक्तमिति शङ्कानवकाशः । नन्विच्छाम्यहमित्येतद्भेदाग्रहनिमित्तं व्यवहारमात्रं न त्वनुभव इति यदुच्यते तदा कथं स न घटस्य स्यादित्यनेन याऽनुपपत्तिरुक्ता सा स्यादित्याशङ्क्य निषेधति ॥ **न चोक्ताऽनुपपत्तिरिति** ॥ **आदिकार्यं हीति** । अनेन बुद्धेः पुरुषप्रतिबिम्बनोपाधितोपपादकस्वच्छतोक्तेति ज्ञातव्यम् । बुद्धिरन्तःकरणविशेष इति तन्मत-

मतो न प्रकृतासङ्गतिरिति ध्येयम् । न चैवं महत्तत्त्वस्यादिकार्यविरोधः । आद्यं कार्यं महत्तत्त्वं सैव बुद्धिरन्तःकरणं चेति तैरङ्गीकारात् ॥ **व्यापारावेश इति** । कर्तृत्वाद्यभिमान इत्यर्थः ॥ **इन्द्रियप्रनाडिकयेति** । यथा ग्रामाध्यक्षः कुटुम्बिभ्यःकरमादाय विषयाध्यक्षाय प्रयच्छति । विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय स च भूपतये तथा बाह्येन्द्रियाणि स्वार्थमालोच्य मनसे समर्पयन्ति । मनश्च सङ्कल्प्याहङ्कारायाहङ्कारश्चा भिमान्यसर्वाध्यक्षायां बुद्धावेवं चादौ स्वार्थसन्निकृष्टानि बाह्येन्द्रियाणि तदाकारेण परिणमन्ते ततस्तदनुसारि मनआदिकमपि तथैव परिणमत इत्येवमिन्द्रियप्रनाडिकया बुद्धेर्विषयाकारपरिणतिभेदो द्रष्टव्यः ॥ **उभयायत्त इति** । अपारमार्थिकचेतनोपरागपारमार्थिकान्तःकरणपरिणति-भेदरूपोभयायत्त इत्यर्थः । यदाऽन्तःकरणपरिणामो वृत्तिरूपस्तदा जानामीत्यभिमानो यदा प्रयत्नरूपस्तदा करोमीत्यभिमान इत्यादि द्रष्टव्यम् । नन्वेतावता किं प्रकृत इत्यत आह ॥ **एषैव दिगिति** । इन्द्रियप्रनाडिकया विषयेच्छारूपेऽन्तःकरणपरिणामे सत्यपारमार्थिकचेतनोपरागादह-मिच्छामीत्याभिमानमात्रं भवति न स्वात्मन इच्छावत्त्वानुभव इत्यर्थः । अभिमानोऽहङ्कारस्य कार्यविशेषोऽनुभवोऽन्तःकरणस्येति विवेकः । व्यवहार-मात्रमिति पूर्वग्रन्थेऽपि व्यवहारपदेनाभिमानो विवक्षितोऽतो न तेन विरोध इति द्रष्टव्यम् । इदमत्राकूतम् । अन्तःकरणविशेषरूपाया बुद्धेः सत्त्वा-द्यादिकार्यत्वेन दर्पणवन्निर्मलत्वात्तत्रैव चेतनोपरागो भवति न घटे तस्यास्वच्छतया पुरुषप्रतिबिम्बनोपाधिताया असम्भवात् । नाप्यन्तःकरणस्येव घटस्येन्द्रियप्रनाडिकया विषयाकारः परिणतिभेदः । येनोभयायत्तोऽहमिच्छामीति व्यापारावेशस्तत्र स्यात् । अतो नोक्तानुपपत्तिरिति । युगप-त्सजातीयेत्यतः पूर्वमेकेनेति शेषः ॥ **यस्तु प्रियविषय इति** । स्रक्चन्दनादिविषयपरित्यागरूपात्यन्तिकेष्टाविषय इत्यर्थः ॥ **अचेतन-स्येति** । स्वतन्त्ररचना सा चैवाचेतने कुत इत्यनेनोक्तस्य सत्प्रतिपक्षानुमानेऽप्रयोजकतापरिहाराय परेणाप्यचेतनत्वं स्वातन्त्र्यमिति चात्मप्रमाह-तमित्यादिमूलेनेत्यर्थः ॥ **अनुमानानामिति** । भेदानां परिणामादित्याद्यनुमानानामित्यर्थः । तेष्वनुमानेषु सिद्धसाधनतापरिहाराय प्रतिज्ञाया-मचेतनत्वस्वातन्त्र्यरूपविशेषणयोरावश्यकत्वे स्वव्याहतिः । अहमिच्छामीति साक्ष्यनुभवरूपप्रमाहतिश्चेति ज्ञातव्यम् ॥ **दृष्टान्तश्चेति** । तन्त्वादि-दृष्टान्त इत्यर्थः । एतदनुमानासिद्धेति सर्वत्रविशेषणम् । अस्यां योजनायां वाक्यस्य शब्दवृत्त्याऽलाभादाह ॥ **यद्वेति** । विमतं प्रमाणमाधवाक्य-

त्वादित्याद्यनुमानसिद्धप्रामाण्यकत्वेनेत्यर्थः । अनेनानुमाशब्देन वाक्यलक्षणायां शक्यसम्बन्धो दर्शित इति ज्ञातव्यम् । प्रकारान्तरेणापि तं दर्शयति ॥ **अनुमानप्रधानत्वेनेति** । साङ्ख्यवाक्ये हि स्वप्रतिपाद्येष्वर्थेष्वनुमानान्येव प्राधान्येन कथ्यन्तेऽतोऽनुमानप्रधानकत्वं तस्येति ज्ञातव्यम् ॥ **तदपि सूत्रसूचितमेवेति** । अनुमानं नेति सूत्रखण्डेन जगत्कर्त्रनुमानसिद्धसर्वज्ञवाक्यावगतमचेतनं नेति क्रियमाणो विशिष्टप्रतिषेधोऽनुमानसिद्धसर्वज्ञवाक्यावगतस्वरूपं विशेषणमुपसङ्क्रामति । स चोक्तविशेषणप्रतिषेधः सविशेषणप्रतिषेधतया सर्वज्ञस्यानुमानसिद्धत्वरूपं विशेषणमेवोपसङ्क्रामति । तथा च सर्वविषयकप्रत्यक्षवत्त्वरूपसार्वज्ञस्यानुमानसिद्धत्वप्रतिषेधलाभान्न योगिप्रत्यक्षेण तस्यास्माकमसिद्धेरित्युक्तदूषणं सूत्रसूचितं भवतीति ज्ञातव्यम् । न साङ्ख्याचार्यवचनेनायमर्थः सिध्यतीत्येतत्तु यद्वेत्युक्तसूत्रखण्डयोजनायां स्पष्टमेवावगम्यते ॥ **वैचित्र्यप्रदर्शनमिति** । नानुमानमिति सूत्रखण्डस्य पूर्वयोजनायामनुमानमितीदानीन्तनयोजना मानामिति पदच्छेदस्य विचित्रताप्रदर्शनमेव प्रयोजनमुभयत्र प्रयोगस्यैक्यादिति भावः । कर्तृत्वस्य परेणासाधितत्वादनुक्तोपालम्भतेत्यत आह ॥ **स्वातन्त्र्येणेति** ॥ छ ॥ मूलकारणत्वमुपपादयति ॥ **तस्यापीति** । नादेयं नद्यां जातम् । नद्यादिभ्यो ढगिति स्मरणात् । अम्बित्वति वर्तते ॥ ॐ **पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि** ॐ ॥ व्यभिचारोद्भावने उपमोपयोगं दर्शयति ॥ **यथाऽत्र साध्यमिति** । एवं परोक्तानुमानेषु साधारणान्मूलोक्तान्दोषानुपपाद्य मूलमुपलक्षणमित्यभिप्रेत्यासाधारणानपि दोषान्दर्शयति ॥ **किश्चेत्यादिना** । सत्त्वादिषु साध्याभावमुपपादयितुं तेषां तावत्प्रकृतित्वं दर्शयति ॥ **सत्त्वरजस्तमसामिति** । एवं हेतुमागमेनोपपाद्य प्रकृतित्वेनैव हेतुना साध्याभावस्तत्र साधनीय इत्याशयेनाह ॥ **न च प्रकृतिरिति** । ननूदाहृतप्रमाणोक्तं गुणत्रयं परिमितत्वादेव न प्रकृतिः किन्त्वव्यक्तान्तरवदेवातो न व्यभिचार इत्यत आह ॥ **न च परिमितस्येति** । अनेकैरित्यनन्तरं परिमितैरिति शेषः ॥ **कृत्स्नैकदेशेति** । अपरिमितं प्रधानमादिकार्यजनने किं कार्त्स्न्येन प्रवर्तते उतैकदेशेन । आद्ये आदिकार्यस्याप्यपरिमितत्वापत्तिः । द्वितीयेऽपरिमितद्रव्यस्य निरवयवत्वनियमेनैकदेशासम्भव इति कृत्स्नैकदेशविकल्पयोर्दूषणाभ्यामनुपपत्तिरित्यर्थः । तथा चोदाहृतप्रमाणोक्तं गुणत्रयं परिमितमपि मूलप्रकृतिरित्येवाङ्गीकार्यम् । ततश्च तत्रानैकान्त्योद्भावनं युक्तमिति भावः । यद्यप्युदाहृतप्रमाणोक्तं गुणत्रयं स्वमते न मूलप्रकृतिः

किन्त्वादिकार्यमत एव तत्परिमितं मूलप्रकृतिरपरिमिता चैव । तथा च नोक्तानैकान्त्यं सम्भवति । तथाऽपि परमते महत एवादिकार्यत्वात्तदनन्तरमुक्तं गुणत्रयं परिमितमत उक्तरीत्या मूलप्रकृतिरित्येव वक्तव्यम् । अन्यथोक्तदोषापत्तेरिति । परं प्रति प्रौढिवादेनैवेदमनैकान्त्योद्भावनमिति मन्तव्यम् । ननु भवन्मतेऽपि मूलप्रकृतेरपरिमितत्वं नोपपद्येत । कृत्स्नैकदेशविकल्पानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **अस्माकं त्विति** । अपरिमितद्रव्यस्य विभिन्नावयवाभावेन निरंशत्वेऽप्यभिन्नावयवसत्त्वेनैकदेशेति भावः ॥ **अन्तर्भाविनेति** । अव्यक्तकार्यवत्त्वमेवेत्यर्थः ॥ **तच्च सत्कार्येति** । सत्कार्यवादश्च प्रागेव दूषित इत्याशयः ॥ **विभागाविभागयोरिति** । व्यक्त्यव्यक्तिरूपयोरित्यर्थः ॥ **स्थूलकार्यस्य लोष्टादेरित्यादिनेति** । स्थूलकार्यस्य लोष्टादेरवयवक्रियाविभागादिन्यायेन विभज्यमानस्याल्पतरतमादिभावाद्यतो नाल्पीयस्तं परमाणुमाचक्ष्महे । एष ह्यवयवावयविप्रसङ्गो न तावन्निरवधिरेव । अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेण मेरुसर्षपादीनां परिणामभेदानुपपत्तेः । न चान्यस्तदवधिः सम्भवति । तस्मान्निरवयवावधिरवयवावयविप्रसङ्ग इति विज्ञायत इति किरणावलीग्रन्थेन प्रतिपादिताभ्यामित्यर्थः । अत्र हि स्थूलेत्यादिनाऽऽचक्ष्मह इत्यन्तेन विभागेन मूलकारणपरमाणुसिद्धिरुक्ता । एष ह्यवयवावयविप्रसङ्ग इत्यादिना चाविभागेन । अत्राविभागो नामावयवावयविनोः सम्बन्धः । कार्यद्रव्यस्य सावयवत्वमिति नियमात् । तदेवावयवावयविप्रसङ्गशब्देनात्राभिप्रेतं यथाऽऽहुरेतद्ग्रन्थसम्प्रदायाभिज्ञाः । यत्कार्यद्रव्यं तत्सावयवं यच्च सावयवं तत्कार्यद्रव्यम् । तथा च यतोऽवयवात्कार्यत्वं निवर्तते तत्र सावयवत्वमपीति निरवयवपरमाणुसिद्धिरिति ॥ **घट्टकुट्टीप्रभातमिति** । केचित्खलु वणिजः शुल्कमादित्सन्तः शुल्कग्राहिणो राजभृत्यान्वञ्चयित्वाऽन्येन पथा जिगमिषवो रात्रौ तं पन्थानमदृष्ट्वेतस्ततः सञ्चरन्तो यत्र घट्टे शुल्कग्राहिणां कुट्टी रचिता तत्रैव प्रभाते समागताः सोऽयं घट्टकुट्टीप्रभातन्यायः । नन्विच्छारूपकामस्यैवात्र प्रकृतत्वादादिपदं किमर्थमित्यपेक्षायामाह ॥ **श्रुत्यपेक्षयेति** । कामः सङ्कल्प इत्यादिश्रुतौ कामादेरनेकस्योक्तत्वात्तदपेक्षयैवादिपदं प्रयुक्तं न प्रकृतापेक्षयेति भावः । नन्वपवदितुमित्येव वक्तव्यं तुमुनोऽकित्त्वेन वचिस्वपीत्यादिना सम्प्रसारणस्योकारस्यासम्भवादित्यत आह ॥ **सम्प्रसारणं छान्दसमिति** । अकित्यपि सम्प्रसारणं छान्दसमित्यर्थः ॥ **तदिदमिति** । आत्मनः कौटस्थ्यं न बाधकमित्यादिकमित्यर्थः । अत्र क्वचिदित्यस्य केनचिदित्यर्थकत्वम् । तेनोक्तबाधकाभावलाभ इति द्रष्टव्यम् ॥ **तथा चेतरेति** । तत्र घटा

दावपि जीवानां न मुख्यकर्तृत्वं किन्त्वीश्वरस्यैवेति समर्थितत्वादिति भावः ॥ **सर्वात्मनेति** । स्रष्टृत्वादिसर्वप्रकारेणेत्यर्थः । इदमपि नैकस्मिन् जीवे किन्तु सर्वेष्वपीत्यर्थपरतयाऽपि मूलं योजयति ॥ **सर्वेषामात्मनामिति** । साधनमित्यतः पूर्वं घटाद्युत्पत्ताविति शेषः । ईश्वरस्यैव सर्वात्मना ज्ञानादिस्रष्टृत्वमित्यत्र भगवद्गीतासम्मतिमाह ॥ **यथोक्तमिति** । बुद्धिर्ज्ञानमित्याद्यर्थादिपदेन भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधा इत्यन्तस्य ग्रहणम् । अत्रेच्छाप्रयत्नावप्युपलक्षणया विवक्षितौ । अन्यथा भावा इति सर्वसङ्ग्राहकपदास्वारस्यात् । अतः प्रकृतसङ्गतिरिति ध्येयम् । जीवस्य स्वमुख्यमेवेत्यत्र भागवतसम्मतिमाह ॥ **तथा चोक्तमिति** ॥ **स्वस्वामिभाव इति** । रहूगणं प्रति भरतवाक्यमिदम् । स्वस्वामिभावोऽच्युते हरावेव ध्रुवो मुख्यः । अन्यत्र तु भृत्यतैव । नन्वेवं देवेषु श्रुत्यादिप्रसिद्धः स्वस्वामिभावः कथमित्यत उक्तं यत्रेति । यत्र देवेष्वेषः श्रुत्याद्युदितः स्वस्वामिभावस्तर्हि तत्रासावच्युते सत्येव तत्प्रेरणयैवेति यावत् । यस्मादेवं तर्हि तस्मादेव त्वद्वादौ मानुषे हरस्यापानः स्वस्वामिभावोऽध्रुवोऽमुख्यो व्यावहारिक इति तस्मादीश्वरादन्यत्र कृत्ययोगः कृतेः कर्तृत्वस्यायोगो मुख्यतो घटना नेत्यर्थः । यथोक्तम् । स्वामित्वं तु हरेरेव मुख्यमन्यत्र भृत्यता । देवेषु तत्प्रियत्वा च त्वद्वादौ व्यावहारिकमिति ॥ **कामस्वामित्वाभिप्रायेणेति** । एतत्सर्वं मन एवेति कामादेर्मनोरूपत्वं ह्यत्रोच्यते । न च तन्मुख्यं सम्भवति । अतो यदधीना यस्य सत्ता तत्तदित्येव भण्यत इति वचनात्कामादेर्मनोऽधीनत्वेनैव मनोरूपत्वमत्रोच्यत इति वाच्यम् । ततश्चेयं श्रुतिर्मनसः कामादिस्वामित्वाभिप्रायेत्यर्थः । एवं मूलाक्षिप्तोपपत्तिमभिप्राय मूलमुत्थापयति ॥ **प्रायेणेति** । न च तदस्ति प्रमाणाभावादिति भावः ॥ **ननु नायमिति** । ईश्वरे स्वप्रयोजनानुसन्धानाभावेऽपि प्रवृत्तेर्दर्शनादाह ॥ **बलवत्त्व इति** । स्वप्रयोजनाभावेऽपीत्यर्थः ॥ **निष्क्रियस्येति** । पुरुषस्तु तादृश इति भावः ॥ **तदभ्युपगमेनेति** । उपकार्यत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः । नन्वनेनान्तःकरणस्य कामकर्तृताप्रतिषेध एव सिध्यति न प्रकृतमात्मनस्तत्कर्तृत्वमत आह ॥ **अयं प्रसङ्गार्थ इति** । प्रसङ्गपरमूलवाक्येनाक्षिप्तोऽर्थ इत्यर्थः । ननु पुरुषे मुमुक्षाप्रयत्नयोरभावादापादनमिष्टमेव । तन्मोक्षार्थं प्रकृतेरेवेच्छाप्रयत्नरूपप्रवृत्तेरभ्युपगमादित्याशङ्कानिरासाय मोक्षकाम इति मूलं प्रवृत्तमित्याशयेन तत्तात्पर्यमाह ॥ **परप्रवृत्तेरिति** । प्रकृतिप्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ **स्वप्रयोजनभावाभावयोरिति** । स्वप्रयोजनभाव-

पक्षे प्रमाणाभावेन तदभावपक्षे स्वनाशार्थं यत्नादर्शनेनायुक्तत्वादित्यर्थः । यद्यप्येषात्मनः कामकर्तृत्वसाधकोपपत्तिरादावेव व्याख्यातुं शक्या तथाऽप्यन्तःकरणस्य कामकर्तृताप्रतिषेधकोपपत्तिरप्यनेन मूलेनोक्तरीत्या दर्शयितुमित्थं व्याख्यातमिति ध्येयम् । ननु यततेरात्मनेपदित्वाद्यतेदिति परस्मैपदप्रयोगः कथमुपपद्यत इत्यत आह ॥ **बहुलमेतदिति** । पाणिनीयधातुपाठे परस्मैपदात्मनेपदोभयपदिनो धातून्प्रदर्श्य बहुलमेतन्निदर्शनमित्युक्तम् । तस्य चायमर्थः । एतन्निदर्शनं धातुषु परस्मैपदादिप्रदर्शनं बहुलं ज्ञातम् । अन्यपदित्वेनोक्तधातोरन्यपदप्रयोगोऽप्यभियुक्तप्रयोगानुसारेण युज्यत इत्यर्थ इति । तथा च भगवतो भाष्यकारस्याभियुक्ततमत्वादेतद्वचनबलेन तदीयो यतेदिति प्रयोगो युक्त एवेत्यर्थः । समाधानान्तरमप्याह ॥ **तथा चाहेति** । चन्द्रादिकृतव्याकरणान्तरे सर्वधातूनामुभयपदितयोक्तत्वादयं परस्मैपदप्रयोगो युक्त एवेत्यर्थः ॥ छ ॥ छ ॥

प्रकृतेरेव मोक्षाभ्युपगमादित्यादि । यथाऽऽहुः । तस्मान्न बध्यते न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् । बध्यते संसरति मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिरिति ॥ **बन्धमोक्षाधिकरणत्वं चेति** । बन्धवद् ध्वंसस्याप्यविद्याकल्पितत्वेन तन्निष्ठत्वादविद्याया बन्धध्वंसरूपमोक्षस्यानाविधकत्वे च द्वैतापत्तिः । ब्रह्मस्वरूपत्वे च श्रवणादिवैयर्थ्यमिति भावः । ननु साङ्ख्येनात्मबहुत्वमङ्गीकृतं न मायिनेत्यतो वैषम्यमित्यत आह ॥ **यत्पुरुषबहुत्वमिति** । ननु मायावादिभिरभ्युपेतं पुरुषबहुत्वं न साङ्ख्यमत इव स्वाभाविकमित्यत आह ॥ **जननादीनि** । तथा च साङ्ख्यमतेऽपि निर्विशेषतयाऽङ्गीकृते पुरुषस्वरूपे बहुत्वं जायमानम्रियमाणदेहादिव्यवस्थानिबन्धनमेव न स्वाभाविकमिति भावः । ननु साङ्ख्यैः पुरुषे बहुत्वव्यवस्थापकविशेषाभावेऽपि पुरुषान्तरभेद एव तद्व्यवस्थापकोऽङ्गीकृतो न मायिभिरित्यत आह ॥ **मायावादिन इति** । साङ्ख्यैरपि परस्परव्यावर्तकविशेषशून्ये पुरुषे यो भेदोऽङ्गीकृतः स न स्वाभाविको वक्तुं शक्यः । निर्निबन्धनत्वापत्तेः । किन्तूपाधिनिबन्धन एव वाच्य इति भावः । सर्वमानविरोधिकदुर्दीक्षादीक्षितस्त्वयमिति सामान्योक्त्या लब्धमर्थं दर्शयति ॥ **याऽपि साङ्ख्येति** । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्याशयेनाह ॥ **चशब्दं प्राक्षिप्येति** ॥ २-२-१॥ ॥ ॐ **अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत्** ॐ ॥ ॥**स्वयमेवेति** । न चेतनव्यापारमपेक्षत इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ **पयोऽम्बुवदिति** । तत्र यथा पयोऽम्बुनोश्चेतनानधिष्ठितयोः स्वत एव प्रवृत्तिरेवं प्रधानस्यापीति शङ्कार्थ इत्युक्तत्वेनास्याः शङ्कायास्तेनैव परिहृतत्वादित्यर्थः ॥

इति वदतेति। सूत्रकृतेति शेषः ॥ **प्रकृतेरिति**। गवाद्युपभुक्तृणादिदृष्टान्तेनेति भावः ॥ **न पुनरीश्वरीति**। बुद्धिपूर्वकारी तत्रापीश्वर एव सर्वज्ञः सम्भवतीति शङ्कानिराकरणस्यार्थं इति भामत्यामुक्तत्वात्कथमेदिति वाच्यम्। ईश्वरापेक्षायाः सूत्रार्थतया लाभो नेत्याशयात्। तथा हि अन्यत्रानडुहोप-युक्ते तदभावादिति वदता हि सूत्रकारेण गवादिष्वेव सहकारिविशेषसद्भावमात्रमुक्तं न पुनश्चेतनरूप एकसहकारीति येनेश्वरकल्पना तत्र स्यात्। न च परिशेषात्तत्र तत्कल्पनाऽभिप्रेता। औदर्यवन्हिरूपविशेषस्य वा दृष्टादिविशेषरूपस्य वा सहकारिविशेषस्य सम्भवेन परिशेषस्यासम्भवादिति ॥ **अवधारणव्यावर्त्यमाहेति**। क्षेत्रानुग्रहशक्तिमानेवेत्यवधारणव्यावर्त्यमाहेत्यर्थः। नन्वस्त्वेवं बीजभूतापत्यजीवोत्पत्तौ पितृजीव आवपनकर्ता। शब्दादिविषयोत्पत्तौ त्वीश्वर एवावपनकर्ताऽङ्गीकार्यः। तथा चावधारणविरोध इत्यत आह ॥ **विषयोत्पत्ताविति**। तदपेक्षा आवपनकर्त्र-पेक्षा। यद्बीजशक्तिमत्तदेवावपनकर्तृसापेक्षं विषयास्तु न बीजशक्तिमन्तोऽतस्तत्र न तदपेक्षेति भावः ॥ **परकीयानुमानस्येति**। प्रधानं स्वायत्तशक्तिमदुपादानत्वात्पृथिवीवदित्याद्यनुमानस्येत्यर्थः ॥ **नियामयतीति**। मितां ह्रस्व इत्येतत्सूत्रव्याख्यानावसरे केचिदत्र वेत्यनुवर्तयन्ति सा च व्यवस्थितविभाषा। तेनान्यत्र सङ्क्रामयति उपक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवतीति वृत्तावुक्तत्वान्नियामयतीत्यस्य साधुत्वमिति ज्ञातव्यम्॥ **अस्वरस-नित्यस्येति**। अन्याधीननित्यताकस्येत्यर्थः। ननु श्रुतौ त्वदृते किञ्चन न क्रियत इत्युक्त्या क्रियाया एव भगवदधीनत्वं प्रतीयते न शक्तेरित्यत आह ॥ **शक्तिरेव हीति**। तत्तत्कार्यकरणशक्तिरेव तत्तत्कार्यक्रियोच्यत इत्यर्थः। तथा च क्रियत इत्यस्य कर्तुं शक्यत इत्यर्थो विवक्षि-तोऽतो न प्रकृतासङ्गतिरिति भावः ॥ **सम्भावनैवोक्तेति**। नित्यं नित्यात्मना यतो नियामयति नित्यं चेत्यत्रेति शेषः। कर्मक्रियाशब्दयो-रपौनरुक्त्यायाह ॥ **कर्मशब्देनेत्यादि**। धर्माधर्मव्यक्तय इति वचनं कर्माणीति बहुवचनोपपत्त्यर्थमिति ज्ञातव्यम् ॥ **यदन्यादिति**। शरीरा-दिरूपा प्रकृतिरेवापत्योत्पादकर्त्री तत्सन्निधिनिमित्ताद्विवेकाग्रहाज्जीवे तत्कर्तृत्वव्यवहार एवेत्याद्यन्यादित्यर्थः। ननूक्तस्यैवोपसंहार उचितः। साङ्ख्यैक-देशिमतहेयता च न पूर्वमुक्ताऽतः कथमत्रोपसंहार इत्यत आह ॥ **तदवान्तरमतयोरिति**। चेतनस्य भोक्तृत्वतदभावरूपावान्तरमतयोरि-त्यर्थः ॥ २–२–२ ॥ छ ॥ ॥ ॐ **अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्** ॐ ॥ ॥ **कथञ्चिदेकेति**। प्रयोजनशून्यप्रवृत्तिमत्प्रतिपादकत्वादि-

स्येकाधिकरणतापादनेऽपीत्यर्थः । सौत्रपदादस्य हेतोरलाभमभिप्रेत्य कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **स्वमतेनेति** । अस्मन्मते प्रयोजनशून्यप्रवृत्तिमद्भगवत्प्रतिपादकतासत्त्वेऽपि सामञ्जस्यैव सत्त्वादिति भावः ॥ **अभ्युपगमेति** । अभ्युपगमेऽपीति सूत्रांशेन प्रकृतिप्रवृत्त्यभ्युपगमविरोधादित्यर्थः । एतेन यदुक्तं भामत्यां स्वाभाविकत्वात्प्रधानप्रवृत्तेः सहकार्यन्तरापेक्षाभाववत्प्रयोजनापेक्षाभावप्रसङ्गादिति सूत्रार्थ इति तदपि निरस्तं ज्ञातव्यम् । एवं हि परेण प्रसङ्गो वक्तव्यः । यदि प्रधानं स्वभावादेव प्रवृत्तिमत्तर्हि न किञ्चित्प्रयोजनमपेक्षेत ततश्च प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेतेति । न चासौ युज्यते । प्रधानं स्वभावादेव पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इत्यंशमभ्युपगम्यैवास्य प्रसङ्गस्योक्तत्वेनात्राप्यभ्युपगमाविरोधात् । अर्थाभावादित्यनेनार्थापेक्षाभावप्रसङ्गस्य लक्षणीयत्वाच्चेति । अभ्युपगमवाद एवायं नाभ्युपगम इत्यत आह ॥ **न ह्यभ्युपगमवाद इति** ॥ **चेतनावत्त्वेनेति** । ज्ञानवत्त्वेनेत्यर्थः । शरीरस्यैवात्मत्वादिति भावः ॥ **चार्वी बुद्धिरिति** । चारुशब्दाद्वोतोर्गुणवचनादिति ङीषि चार्वीति रूपसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **तत्सम्बन्धादिति** । तथा च यथा यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ यष्टिशब्दोऽजहत्स्वार्थलिङ्गा एव तद्धरपुरुषलक्षकस्तथा चार्वीशब्दोऽप्यजहत्स्वार्थलिङ्ग एव तादृशबुद्धिमदाचार्यलक्षक इति भावः ॥ **तस्येम इति** । चार्वीशब्दात्तस्येम इत्यर्थेऽनुक्तप्रत्ययज्ञापकतद्धिता इति बहुवचनेन आकच्प्रत्यये टिलोपे चार्वाकेति रूपमिति द्रष्टव्यम् । चार्वीशब्दात्तस्येम इत्यर्थे विचित्रा हि तद्धितगतिरिति वचनादाकच्प्रत्यये यस्येति चेतीकारलोपे चार्वाकेति रूपमित्यप्याहुः ॥ **प्रमेयविशेष इति** । उत्पत्त्यनन्तरमेव विनष्टे विद्युदादावित्यर्थः ॥ **तेभ्यश्चैतन्यमिति** । शरीराद्याकारेण परिणतेभ्यो भूतेभ्य इत्यर्थः । ननु समस्तेषु व्यस्तेषु वा भूतेषु न चैतन्यं दृष्टं तत्कथं तत्कार्ये शरीरचैतन्यस्य विज्ञानमित्यत आह ॥ **मदशक्तिवदिति** । तस्येति शेषः । तथा च तस्य चैतन्यस्य भूतपरिणामे शरीरे विज्ञानं मदशक्तिवत् । यथा मदिरोपादानेष्वदृष्टाऽपि मदशक्तिर्मदिरायां विज्ञायते । एवं भूतेष्वदृष्टमपि चैतन्यं तत्कार्ये शरीरे विज्ञायत इत्यर्थः । अत एव तेभ्यश्चैतन्यं मदशक्तिवत्तस्य विज्ञानमिति शाङ्करभाष्ये पाठः ॥ **पुरुषान्वयेति** । देहस्यैव पुरुषत्वादिति भावः ॥ **कामस्यादाविति** । तथा च प्रमाणप्रमेयेत्यादाविव प्रथमोद्देशेन मुख्यता ज्ञायत इति भावः । केचित्त्वन्यथाऽजाद्यन्तमित्यनेनार्थशब्दस्यैव पूर्वनिपातप्रसङ्गेनार्थकामाभ्यामिति स्यादिति

भावमाहुः । तच्चिन्त्यम् । धर्मादिषूभयमिति वार्तिकबलेनानियमश्चात्रेष्यत इति वृत्तावुक्तत्वेनार्थकामाविति वक्तव्ये कामार्थावित्यस्याप्युपपन्नत्वेन कामस्यादौ सङ्कीर्तने वोक्तार्थाज्ञापनात् । सूत्रस्य वार्तिकापेक्षया प्रबलत्वात्तदनुसारेणार्थशब्दस्यैव प्रथमप्रयोगप्राप्तिरिति तु न वैय्याकरणानां सम्मतम् । तैरुत्तरोत्तरमुनिवचनप्रामाण्याभ्युपगमादिति । विनेयाः शिष्याः ॥ **कृतघ्नतानिमित्तेति** । अनेन तावदस्माकं हितोपदेशेनोपकारः कृतः । अस्माभिश्चास्य प्रत्युपकारः कर्तव्यः । अन्यथाऽस्माकं कृतघ्नतानिमित्तप्रत्यवायः स्यादित्यनुसन्धाने सतीत्यर्थः ॥ **वैदिकवासनेति** । धर्मादिसद्भावविषयकवासनेत्यर्थः ॥ **शास्त्रात्किमिति वदतेति** । शिष्यते यथावस्थितमेव प्रतिपाद्यते वस्त्वनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रशब्देन प्रामाण्यस्य सूचनादिति भावः । एतदेव स्पष्टयति ॥ **यस्माद्वादिनेत्यादिना** ॥ **स्वाभ्युपगमेऽपीति** । स्वाभ्युपगमेनापीत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । देवदत्तपिपासानिवृत्त्यनुरोधेन मरावपि वारिसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **न चैवं लोकेति** । प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्ये धूमदर्शनानन्तरं वन्ह्यादिव्यवहारप्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य तदर्थव्यवहारश्च लोके न स्यादित्यर्थः ॥ **सम्भावनयेति** । सा च प्रमाऽतस्तत्करणं न प्रमाणमिति भावः ॥ **संवादेन चेति** । प्रवृत्तिसंवादेनेत्यर्थः ॥ **व्यभिचारगयारिति** । भिन्नधर्मिकयोरित्यर्थः । मम देह इत्यत्र हि धर्मिणोर्देहात्मनोर्भेदः प्रतीयते । गौरोऽहमित्यत्र च तद्धर्मैक्यमतो भिन्नधर्मिकत्वमिति भावः । ननु गौरोऽहमित्यत्र धर्मिणोरैक्यमपि प्रतीयत इत्यवश्यमङ्गीकार्यं तदभावे धर्मैक्यावभासस्याप्यसम्भवादित्याशङ्कते ॥ **तदभाव इति** । देहस्यात्मतावभासाभाव इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यत इति** । गौरोऽहमिति व्यवहारमात्रं न देहधर्मस्यात्मधर्मतावभासो येन तदर्थं धर्म्यैक्यावभासापेक्षा स्यादित्युत्तरमुपपन्नारश्च कृष्णोऽहमिति कर्दमलेपन इत्यादिना तृतीयाध्याये वक्ष्यत इत्यर्थः । व्यक्तमित्यस्याशयं वक्तुं शङ्कते ॥ **अस्तु प्रतीतिरिति** । मम देह इति प्रतीतिरेवास्तु न व्यवहारमात्रमित्यर्थः । उत्तरमाह ॥ **अबाधेति** ॥ **प्रामाण्यापरिहारादिति** । अबाधितत्वादेवेति भावः ॥ **तदेवेति** । अपरोक्षत्वापरपर्यायं व्यक्तत्वमित्यर्थः ॥ **सदेतीति** । सदेत्यनेन लिङ्गाद्यनुसन्धानाभावकालस्याप्युक्तत्वादिति भावः ॥ **एवमनुमानागमेति** । किं त्वयाऽनुभूयमानयोरेवानुमानागमयोरप्रामाण्यमुच्यते किंवा सर्वेषामनुमानागमानामिति विकल्पः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ **पूर्ववादिति** । इतरेषामप्र-

नुमानागमानां तत्तुल्यसामग्रीजन्यत्वे सत्यनयोरेवानुमानागमयोरप्रामाण्यमिति केनावसीयत इति पूर्वन्यायेन निरस्तप्राय इत्यर्थः ॥ **परपुरुषादि- वर्तिनोरिति** । अत्रादिपदेन पश्वादिग्रहणम् । तत्रापीष्टसाधनतानुमानस्याह्वानादिवाक्यजन्यज्ञानस्य च सत्त्वादिति ध्येयम् ॥ **आश्रयाद- सिद्धेरिति** । परकीययोः करणफलरूपयोरनुमानागमयोरुभयोरपि ज्ञानरूपत्वेनाप्रत्यक्षत्वादिति भावः । आदिपदेन तदप्रामाण्यसाधकसङ्ग्रहः ॥ **व्याघातादिति** । परकीयवचनं चेष्टादिकं वा तदीयानुमानादिसाधकमनुमानत्वादिकमेव तदीयाप्रामाण्यसाधकमित्यङ्गीकारे चाश्यैवानुमानादि- त्वात्सर्वमनुमानादिकमप्रमाणमिति प्रतिज्ञया व्याघातादित्यर्थः ॥ २–२–३ ॥ ॥ ॐ **पुरुषाऽश्मवदिति चेत्तथाऽपि** ॐ ॥ ॥ **अमु- ख्यस्य कर्तृत्वस्येति** । असर्वकर्तृत्वस्येत्यर्थः । कतिपयकार्यप्राधान्यस्येति यावत् । न तु भगवदपेक्षयाऽमुख्यकर्तृत्वस्येत्यर्थः । तस्य जीवे वास्तवत्वेन वक्ष्यमाणाङ्गीकारवादविरोधप्रसङ्गात् । नन्वेवमपीश्वरस्यैव सर्वकर्तृत्वं यत्प्रतिपिपादयिषितं तद्भग्नं जीवस्यापि कतिपयकार्ये स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वरूपाङ्गित्वस्यात्रोक्तत्वादित्यत आह ॥ **उत्तरसूत्रे चेति** । अस्याङ्गित्ववचनस्योत्तरसूत्रे हि ज्ञशक्तिवियोगादित्यनेन ज्ञस्य जीवस्य कुत्रापि कार्ये स्वातन्त्र्येण शक्तिवियोगादिति जीवस्य प्राधान्याभावोऽभिधीयते । ततश्च तदविरोधायात्रोच्यमानमङ्गित्वमङ्गीकारवादेनैवेति स्फुटमवगम्यते । तदीश्वरस्यैव सर्वकर्तृत्वमुपपन्नमिति प्रसिद्ध्यर्थकेन हिशब्देन सूचयतीत्यर्थः ॥ २–२–४ ॥ ॥ ॐ **अन्यथाऽनुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्** ॐ ॥ ॥ **प्रकृतिरुपसर्जनेति** । इन्द्रियादिरूपा प्रकृतिरुपसर्जनभूतेत्यर्थः । सुषुप्त्यादौ च सोपरतेति न कर्तृत्वा- पादिकेति भावः ॥ **किन्तु करणत्वादिनेति** । इन्द्रियरूपायाः प्रकृतेः करणत्वं विषयरूपायाः कर्मत्वं शरीरादिरूपाया अधिकरणत्व- मित्यादि द्रष्टव्यम् । करणत्वादिकं दृष्टमित्यनन्तरमन्तःकरणादिरूपस्य प्रधानस्यापि कर्तृप्रयोज्यत्वमवश्यं वाच्यमिति शेषः । कर्तुश्च पुरुषस्यै- काकिनः क्वाप्यसामर्थ्यात्प्रधानप्रेरणार्थमपि तस्य सहकारिकारणादिरूपं किञ्चिद्वाच्यम् । तच्च न तावत्प्रधानमेवेत्याह ॥ **न च तदेवेति** ॥ **स्ववृत्तीति** । स्वापेक्षया स्वस्य पूर्ववृत्तित्वविरोधादित्यर्थः । आत्माश्रयत्वप्रसङ्गादिति यावत् । प्रधानप्रेरणे पुरुषस्य यदि प्रधानमेव करणादि- रूपं तर्हि तस्यापि करणादिरूपतया पुरुषप्रयोज्यत्वस्यावश्यकत्वे प्रधानविषयकप्रेरणापेक्षया प्रधानविषयकप्रेरणायाः पूर्ववर्तित्वं प्राप्तं ततश्चात्माश्रय

इति ॥ **एवंविध एवेति** । सहकार्यन्तरसापेक्ष एवेत्यर्थः ॥ **ईश्वरातिरिक्तेति** । तेन मुक्तजडयोरपि सङ्ग्रह इति भावः ॥ **विशेष्यपदमिति** । रूढमेवेदं पदमिति भावः ॥ **तेन न पौनरुक्त्यमिति** । चेतनाचेतनस्यास्य सत्त्वादेस्तदधीनतामित्यनेनैव सर्वेशत्वस्योक्तत्वात्पुनर्यौगिकेन सर्वेशपदेन तदुक्तौ पौनरुक्त्यमित्यर्थः ॥ **सामर्थ्यादिति** । अर्थाबाधकपयोग्यताबलादित्यर्थः । नित्यत्वस्याङ्गीकारविषयविशेषणत्वं वैय्यर्थ्यप्रसङ्गेन बाधितमिति भावः ॥ २–२–५ ॥ ॥ ॐ **महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्** ॐ ॥ **साङ्ख्यादाविति** । ईश्वरगतसङ्ख्यादावित्यर्थः ॥ **षड्गुणामिति** । सङ्ख्यादिपञ्चकं प्रयत्नं चेश्वरस्याचक्षत इत्यर्थः । प्रयत्नस्य नित्यत्वेन तदुत्पत्त्यर्थं ज्ञानेच्छयोरनपेक्षणात् । ज्ञानवत्कृतेरपि स्वत एव विषयप्रत्यासत्तिसम्भवेन कृतेर्विषयप्रत्यासत्त्यर्थमपि तदनपेक्षणादिति तेषां भावः ॥ **नित्यत्वेनेति** । पूर्वं विद्यमानस्य ज्ञानस्य नाश एव ज्ञानान्तरं कल्पनीयं न तु तदनाशोऽतो नित्यत्वमखण्डत्वसूचकमिति ध्येयम् ॥ **अखण्डत्वमिति** । निर्भेदत्वमित्यर्थः । एकत्वमिति यावत् । अनीश्वरात्मज्ञानादीनामिव नानेकत्वमिति ज्ञातव्यम् ॥ **महाप्रलय इति** । अत्र महाप्रलयशब्दो ब्रह्मप्रलयपर एव न गन्धानाधानपरस्तेनानित्याश्च धर्माधर्मेत्यादिवक्ष्यमाणविरोधो नेति ज्ञातव्यम् । संस्काराद्य इत्यत्रादिपदेन पाकजाः पार्थिवपरमाणुरूपादयो ग्राह्याः ॥ **सिसृक्षेति** । यद्यपीश्वरेच्छा न जन्या तथाऽपि तस्याः सर्गासाधारणकारणसमयविशेषसम्बन्ध एव सिसृक्षात्वं तज्जायत इत्यर्थः ॥ **निरन्तरतयोत्पन्नमिति** । मिलिततयोत्पन्नमित्यर्थः । विरलपरमाणुद्वयेनादृष्टादिवशान्मिलितपरमाणुद्वयं जायते तदेव द्व्यणुकलक्षणं कार्यं न त्वन्योऽवयवीति परमाणुपुञ्जवादिभिरङ्गीकारात् ॥ **अत्रापीति** । परमाणुपुञ्जवादं परिणामवादमनियमवादं च व्यावर्तयितुमवधारणमिति पूर्ववद्व्याख्येयमित्यर्थः ॥ **त्र्यणुकसङ्ख्याऽपीति** । त्रयोऽणवो द्व्यणुकलक्षणाः कारणभूता यस्य तत्त्र्यणुकमिति योगसम्भवादिति भावः । ननु स्यादिदं निर्वचनं यदि द्व्यणुकेऽणुत्वपरिमाणं स्यात्तदेव कुत इत्याशङ्कां परिहर्तुमणुत्वपरिमाणस्येत्यादि पूर्ववाक्यमिति ज्ञातव्यम् । ननु त्र्यणुकेष्वणुत्वपरिमाणाभावात्कथं चत्वारोऽणवो यस्य तच्चतुरणुकमिति योगसम्भव इत्यत आह ॥ **त्र्यणुकेष्विति** । तथा चौपचारिकमणुत्वं त्र्यणुकेष्वस्तीति तदादायैव योगसम्भव इति भावः ॥ **द्रव्यसमवायिकारणानीति** । अत्रान्त्यावय-

त्रिपरमाणुव्युदासाय क्रमेण विशेषणे ॥ **विधिरूप इति** । नञर्थानुल्लिखितधीविषय इत्यर्थः ॥ **निषेधरूप इति** । नञर्थोल्लेखिधीविषय इत्यर्थः । गुणाश्रयत्वं प्रथमक्षणावच्छिन्नघटेऽव्याप्तमतो लक्षणान्तरमाह ॥ **समवायिकारणमिति** ॥ **सामान्यशून्येति** । असमवायिकारणमित्यस्य समवायिकारणभिन्नमित्यर्थः । तथा च सामान्यादिचतुष्टये द्रव्ये कर्मणि चातिव्याप्तिवारणाय क्रमेण विशेषणानि ॥ **नित्यद्रव्यवृत्तय इति** । अत्र नित्यत्वमात्रं गगनेऽतिव्याप्तं समवेतत्वविशेषितं विशेषेऽनेकसमवेतत्वविशेषितं विशेषेप्येकत्वविशेषितमनेकसमवेतत्वं संयोगादावतिव्याप्तमिति च समवेतत्वपरित्यागेनानुगतत्वमात्रोक्तानेकाधिकरणकान्योन्याभावात्यन्ताभावयोरतः सर्वं सार्थकमिति बहवः । तच्चिन्त्यमित्यपरे । अनेकसमवेतत्वं यद्यनेकसङ्ख्यावत्समवेतत्वरूपं तदा रूपत्वादावव्याप्तिः । यदि च स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्समवेतत्वरूपं तदैकत्वं व्यर्थं कुत्रापि विशेषे निरुक्तानेकसमवेतत्वाभावात् । समुदायस्य च समुदायिभिन्नस्याभावादिति । तस्मादत्रैकत्वं न लक्षणशरीरान्तर्गतं किन्तु सामान्यं सर्वत्रानुगतव्यवहारहेतुत्वादेकमेव न विशेषवत् प्रतिव्यक्तिभिन्नमिति स्वरूपकथनार्थमेवेति समुदायविदः ॥ **नित्येष्वेवेति** । अत्र द्रव्येषु ये वर्तन्ते ते विशेषा इत्युक्ते सामान्यसमवायात्यन्ताभावेष्वतिव्याप्तिरतो द्रव्येष्वेवेत्युक्तम् । तथाऽपि गुणकर्मणोस्तत्प्रागभावप्रध्वंसयोश्चातिव्याप्तिस्तदर्थं नित्येष्वेति । तथाऽप्यात्मत्वमनस्त्वयोर्नित्यद्रव्यगतगुणविशेषेषु चातिव्याप्तिरतो वर्तन्त एवेति । अयोगव्यवच्छेदकेनानेन कादाचित्कवृत्तिः क्वाचित्कवृत्तिश्च व्यावर्त्यते । ततश्च नित्यद्रव्येष्वेव सदा सर्वत्र वर्तमाना इत्यर्थो लभ्यते । तेन नित्यद्रव्येष्वेव विद्यमानानां कादाचित्कानां ज्ञानादीनां क्वाचित्कानां मनस्त्वादीनां च व्यवच्छेदासिद्धिः । ननु वर्तत एवेत्यवधारणस्य क्वाचित्कवृत्तिव्यवच्छेदकत्वव्याख्यानेनैव मनस्त्वादिवत्कादाचित्कानां ज्ञानादीनामपि व्यवच्छेदसिद्धौ कादाचित्कवृत्तिव्यवच्छेदकत्वमपि किमर्थं व्याख्येयं प्रयोजनाभावादिति चेन्न । सर्वनित्यद्रव्येष्वेवेत्यस्यानुक्तौ द्रव्यत्वेऽतिव्याप्तिः । द्रव्येष्वेवेत्यस्यानुपादाने विशेषस्य नित्यगुणादिष्ववृत्त्याऽसम्भवोऽतः सर्वं सार्थकमेवेति ॥ **अत्यन्तव्यावृत्तिहेतव इति** । अत्यन्तव्यावृत्तिप्रत्ययहेतव इत्यर्थः । अत्र व्यावृत्तिहेतुत्वमात्रं दण्डादिद्रव्ये गुणे रूपादौ कर्मणि द्रव्यत्वादिसामान्ये चातिव्याप्तमतोऽत्यन्तेत्युक्तम् । अत्यन्तं केवलं व्यावृत्तिहेतवो व्यावृत्तिहेतव एव कदाऽप्यनुवृत्तिहेतव इति यावत् । दण्डादिकं तु न तथा । तस्य दण्डयन्तरादिभ्योऽव्यावर्तकत्वेनानुवृत्तिहेतु-

त्वस्यापि सत्त्वादित्यवधेयम् । अत एवाहुर्वैशेषिकाः । ते हि विशेषा एव व्यावृत्तिबुद्धिमात्रहेतवो न तु सामान्यरूपा अपीति ॥ **अयुतसिद्धमाश्रयेति** । कुण्डबदरादिव्युदासायावश्यमिति नियमेनेत्यर्थः । नन्वेवं तन्त्वादिनाशक्षणे विनश्यदवस्थस्य पटादेस्तन्त्वाद्याश्रितत्वाभावादव्याप्तिः । न चाविनश्यन्तावित्यपि विशेषणं विवक्षितमिति वाच्यम् । आत्मात्मत्वादिरूपयोर्नित्ययोरयुतसिद्धयोर्विनाशाभावादव्याप्त्यापत्तेरिति चेत् । यावुभौ स्वस्थित्यवच्छिन्नकालावच्छेदेन नियमेनाश्रयाश्रयिभावेन वा स्थितौ तावयुतसिद्धाविति विवक्षितत्वात् । आश्रयाश्रयिभावश्चातिरिक्तसम्बन्धेन विवक्षितोऽतो न कालघटत्वयोर्भूतलघटाद्यभावयोश्चातिव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **अनुवृत्तिमात्रहेतुत्वेनेति** । यद्यपि सत्ताऽपि स्वाश्रये स्वाधिकरणसामान्यादिव्यावृत्तिहेतुरपि भवतीतीदमनुपपन्नं तथाऽपि परसामान्यवत्त्व सत्ताया जातिमद्व्यावृत्तिहेतुत्वमित्यभिप्रेत्येदमुक्तमित्याहुः ॥ **तेऽन्त्या इति** । अनेनान्ते भवा अन्त्या इति निर्वचनं सूचितमिति ज्ञातव्यम् । ननु ये द्रव्यादिव्यावर्तकाभावेऽपि व्यावर्तका भवन्ति तेषामनुवृत्तिहेतुत्वे सामान्यरूपताऽपि स्यान्न केवलविशेषत्वमत आह ॥ **अत्यन्तेति** ॥ **अव्यावर्तकत्वादिति** । तथा च दण्डादेरनुवृत्तिहेतुरपि भवतीति भावः ॥ **कर्मणश्चेति** । यत्तु तत्त्वप्रकाशिकायां कार्यगतकर्मणः कारणगतगुणकर्मण्यसमवायिकारणमित्युक्तं तद्वैशेषिकैकदेशिमतमवलम्ब्यैवेति भावबोधे स्पष्टम् । अतो न विरोध इति ज्ञातव्यम् ॥ **तच्चोक्तमिति** । तच्चानुक्तं चोक्तं पूर्वयोजनायामुपलक्ष्यतयोक्तं यत्तदेवेत्यर्थः । तथा चाद्यस्य तुशब्दस्याकार्य इत्यर्थः । द्वितीयस्य यथास्थितान्वयस्य कारणकारणस्या इत्यर्थ इति भावः । एवं चाकार्यकारणशब्दयोर्नोपलक्षकत्वामिति द्रष्टव्यम् ॥ **वाक्यार्थसमुच्चय इति** । पूर्वापररूपवाक्यार्थेनैतद्वाक्यार्थस्य समुच्चय इत्यर्थः । वक्ष्यमाणरीत्या पूर्ववाक्योक्तबाधपरिहारसमुच्चितस्यैतद्वाक्योक्तानुमानस्य विवक्षितसाध्यकत्वादिति भावः । यद्वा तस्मादित्यस्योभयपरामर्शकत्वेन महत्त्वात्सदृशं कार्यमित्याद्येकं वाक्यम् । दीर्घत्वात्सदृशं कार्यमित्यापरमेवं च न केवलं महत्त्वात्सदृशं कार्यं तत्कार्येषु जायते किन्तु दीर्घत्वाच्च सदृशं कार्यं तत्कार्येषु जायत इति वाक्यार्थसमुच्चय इत्यर्थः ॥ **कारणबहुत्वादिति** । यद्यपि कारणबहुत्वाच्चेत्येव कणादसूत्रपाठस्तथाऽपि तदर्थानुवादोऽयमिति ज्ञातव्यम् । चकारो महत्त्वप्रचयौ समुच्चिनोति । महत्परिमाणमुत्पद्यत इति सूत्रशेष इति तदीयैः कारणबहुत्वाच्चेति सूत्रस्य व्याख्या-

तत्वादिति ध्येयम् । इत्यादि हि तदित्यत्रादिपदेनातो विपरीतमणावित्युत्तरसूत्रसङ्ग्रहः ॥ **न च विवक्षितार्थासिद्धिरिति** । प्रथमानुमानातिरिक्तानुमानेष्विति शेषः । द्वितीयचतुर्थानुमानयोर्द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणयोरसमवायिकारणत्वमात्रसिद्धावपि त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणसमवायिकारणत्वस्याविवक्षितार्थस्यासिद्धिस्तथा तृतीयानुमाने त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणयोः परिमाणारभ्यत्वमात्रसिद्धावपि तयोर्द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणारभ्यत्वस्य विवक्षितार्थस्यासिद्धिरिति भावः ॥ **अन्यथाऽनुपपत्त्येति** । द्वितीयचतुर्थानुमानयोर्द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणयोरसमवायिकारणत्वसिद्धिस्त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणासमवायिकारणतामादायैव पर्यवस्यति । अन्यथा तत्पर्यवसानानुपपत्तेः । तथा तृतीयानुमाने त्र्यणुकद्व्यणुकपरिमाणयोः परिमाणारभ्यत्वसिद्धिस्तयोर्द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणारभ्यत्वमादायैव पर्यवस्यति । अन्यथा तत्पर्यवसानानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ **न च यत्र केवलेनेति** । तूलपिण्डादावित्यर्थः । प्रचयो नाम प्रशिथिलावयवसंयोगः । तथा चाद्यस्य हेतोस्तूलपिण्डपरिमाणे द्वितीयस्य तूलपिण्डावयवपरिमाणे तृतीयस्य तूलपिण्डे चतुर्थस्य तूलपिण्डावयवे व्यभिचार इत्यर्थः ॥ **तस्यापीति** । उक्तस्य तत्तदनुमानव्यभिचारोदाहरणस्यापि तत्तदनुमाने पक्षतुल्यत्वादित्यर्थः ॥ **द्वयोरपीति** । अन्यपरिमाणत्वावच्छिन्ने कारणत्वं क्लृप्तमित्यर्थः ॥ **एतेनेति** । परमाणवो द्रव्यानारम्भका अणुत्वान्मनोवदित्याभासतुल्यत्वेनेत्यर्थः ॥ **न चाणुत्वमिति** । प्रथमद्वितीयहेत्वोर्नाणुत्वमणुत्वमित्यणुत्वाभिन्नस्वरूपमणुत्वं तृतीयचतुर्थयोस्तु नाण्वनणु तस्य भावोऽनणुत्वमित्यणुद्रव्यभिन्नस्वरूपं तदुपाधिनेत्यर्थः ॥ **परिमाणावान्तरेति** । तथा चास्मन्मते त्र्यणुकचतुरणुकादावप्यणुत्वसत्त्वेन तत्परिमाणे तत्र च साध्याव्यापकतेति भावः ॥ **ह्रस्वत्वादेरिति** । अणुकनिष्ठह्रस्वत्वपरिमाणस्याणुत्वाभिन्नत्वादुक्तोपाधिः पक्षैकदेशवृत्तिरित्यर्थः । आदिपदेन त्वन्मते त्र्यणुकगतस्य महत्त्वस्यापि पक्षीकृतस्याणुत्वभिन्नत्वादुक्तोपाधेस्तस्मादव्यावृत्तिः । त्र्यणुकस्यापि पक्षीकृतस्य महत्त्वेनानणुत्वादुक्तोपाधेस्तस्मादव्यावृत्तिश्च ग्राह्या । तथा च सर्वत्रोपाधिव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षकरणे भागासिद्धिरिति भावः ॥ **इतरेतरयोग इति** । यद्यपि महत्त्वाच्च चतुरणुकगतं महत्त्वं दीर्घत्वादपि तद्गतं दीर्घत्वं नो भवेदिति वाक्यद्वयकरणे तदर्थयोः परस्परसमुच्चये चापिशब्दौ व्याख्यातुं शक्यौ तथाऽप्येकवाक्यतालाघवाय चतुरणुकादिगतं परिमाणद्वयमिह चतुरणुकादिपरिमाणत्वेनैकमेव कार्यं विवक्षितम् । अत एव चतुरणुकादिपरिमाणमिति शेष इति वक्ष्यति । तत्र च न कारणगतस्य

महत्त्वमात्रस्य दीर्घत्वमात्रस्य वा जनकत्वं किन्तु सहितयोरेव साहित्यप्रतियोगिनोश्चैकक्रियासम्बन्ध इतरेतरयोग एव विहित इतीतरेतरयोग एव व्याख्याताविति ज्ञातव्यम् । ननु सर्वत्र कारणसङ्ख्यात एव कार्यपरिमाणजन्माङ्गीकारे कथं वितस्तिपरिमिततन्तुत्रयारब्धपटपरिमाणापेक्षया हस्तचतुष्टयपरिमिततन्तुत्रयारब्धपटपरिमाणे दीर्घत्वविशेषः । कारणगतसङ्ख्याया उभयत्राविशिष्टत्वादित्यत आह ॥ **यत्र तु नियामकेति** । तादृशस्थले कारणगतपरिमाणमपि कारणमङ्गीक्रियतामित्यर्थः ॥ **द्रव्यस्येति** । बहिर्द्रव्यस्येत्यर्थः ॥ **उद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वेनेति** । एतन्मते प्रदीपप्रभायाश्चन्द्रमसो निदाघोष्मणो वायोश्चाप्रत्यक्षत्वमेवेति द्रष्टव्यम् ॥ **अत एव चतुर्थोऽपीति** । परमाणुद्व्यणुकयोरपि दीर्घत्वे प्रत्यक्षत्वापत्तेरेवेत्यर्थः । ननु तत्र प्रत्यक्षत्वप्रयोजकमहत्त्वाभावात्कथं प्रत्यक्षतापादनमित्यत आह ॥ **दीर्घत्वेनेति** ॥ **अप्रामाणिकत्वोक्त्येति** । त्र्यणुकाद्येषु काल्पितामित्यत्रेति शेषः। सूत्रकारः कणादः ॥**दृष्टान्ताच्चेतीति** । एककालत्वादिति पूर्वसूत्रे कुवलामलकबिल्वेष्वणुत्वव्यवहारो भाक्त इत्यत्र हेतुरुक्त इदानीं तत्र महत्त्वव्यवहारो मुख्य इत्यत्र हेतुकथनायेदं सूत्रं तस्यायमर्थः । यथा वस्तुगत्या शुक्लेष्वेव पटशङ्खस्फटिकादिषु शुक्लशुक्लतरशुक्लतमव्यवहारस्तथा वस्तुगत्या महत्स्वेव कुवलामलकबिल्वेषु स्थूलस्थूलतरस्थूलतमव्यवहारोऽतोऽसौ मुख्य इति । अत्र यथा पटस्य स्फटिकवदुत्कृष्टशुक्लत्वाभावेऽपि न नीलत्वादिकं किन्त्वपकृष्टं शुक्लत्वमेव तथा कुवलादेर्बिल्ववदुत्कृष्टमहत्त्वाभावेऽपि नाणुत्वं किन्तु महत्त्वमेवातस्तद्व्यवहार एव तत्र मुख्य इत्यभिप्रायान्महत्त्वाणुत्वयोर्नैवात्र समावेश इति प्रकृतलाभ इति द्रष्टव्यम् । ननु यन्महत्त्वोपेतं त्र्यणुकादि तत्सर्वेषां प्रत्यक्षमेव यच्च तच्छून्यं परमाण्वादि न तत्कस्यापि प्रत्यक्षमतः कथमखिलेऽपि द्रव्ये पुरुषभेदापेक्षयाऽपि प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे उपपद्येते इत्यत आह ॥ **एतच्चेति** । अणुत्वं च महत्त्वं च यतो वस्तुव्यपेक्षयेत्युत्तरानुव्याख्यावसरे न प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वे महत्त्वादिमात्रनिमित्तके किन्तु पुरुषाणामिन्द्रियपाटवापाटवनिमित्तके । अन्यथा मन्दविलोचनेनापि त्र्यणुकमुपलभ्येतेत्यादिना स्फुटीभविष्यतीत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । महत्त्वाणुत्वयोरेकत्र समावेशेन विरोधाभावादित्यर्थः ॥ **तर्हीति** । यदेन्द्रियपाटवमेव प्रत्यक्षत्वे निमित्तमिति शेषः । महत्त्वाभावस्याप्रत्यक्षत्वप्रयोजकतासाधकं कस्यचिदनुमानमनूद्य दूषयति ॥ **द्व्यणुकानुपलम्भ इति** । अत्र द्व्यणुकचाक्षुषानुपलम्भ एव पक्षतया विवक्षितोऽतो न स्पार्शन-

द्व्यणुकानुपलम्भे भागासिद्धिः। साध्ये च गुणविशेषशब्देन महत्त्वोद्भूतरूपयोरन्यतरस्यैव ग्रहणम्। तेन पक्षे महत्त्वविपर्ययाधीनत्वमादाय दृष्टान्ते चोद्भूतरूपविपर्ययाधीनत्वमादाय साध्यपर्यवसानमिति द्रष्टव्यम्। चाक्षुषद्रव्यानुपलम्भत्वादित्यस्य द्रव्यचाक्षुषानुपलम्भत्वादित्यर्थः। तेन चाक्षुषं यद्द्रव्यं तदनुपलम्भत्वादिति यथास्थितयोजनायां पक्षदृष्टान्तयोरसिद्धिः। चाक्षुषो यो द्रव्योपलम्भस्तद्भिन्नत्वादिति कथञ्चिद्योजनायामालोकेन्द्रिय-सन्निकृष्टेत्यस्य द्रव्यविशेषणत्वानुपपत्तिः। तस्यान्यविशेषणत्वासम्भवादिति दूषणानवकाश इति ध्येयम्। अत्र च द्रव्यपदं गुणानुपलम्भे व्यभि-चारवारणाय। त्वगिन्द्रियेण प्रभाऽनुपलम्भे व्यभिचारवारणाय चाक्षुषपदम्। न च तत्रोद्भूतस्पर्शविपर्ययाधीनतामादाय साध्यस्यापि सत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम्। गुणविशेषशब्देन महत्त्वोद्भूतरूपान्यतरमात्रस्य विवक्षितत्वयोक्तत्वात्। अन्धकारस्थस्येन्द्रियासन्निकृष्टस्य च घटस्य चाक्षु-षानुपलम्भे व्यभिचारवारणायालोकेन्द्रियसन्निकृष्टेति विशेषणमिति ज्ञातव्यम्। अपकृष्टमहत्त्वादिनैवेत्यत्रादिपदेनोत्कृष्टाणुत्वसङ्ग्रहः॥ **नासौ व्यवस्थित इति**। एतादृशो महत्त्वापकर्षोऽप्रत्यक्षताहेतुरिति निश्चितो न भवतीत्यर्थः॥ **अत एवेति**। अप्रत्यक्षत्वप्रयोजकमहत्त्वापकर्षस्य निश्चेतुमशक्यत्वादेवेत्यर्थः। पुरुषापेक्षयेत्युक्तौ हि यस्मिन्महत्त्वापकर्षे सति मन्दविलोचनेन पुरुषेण द्रव्यं प्रत्यक्षीकर्तुं न शक्यते स एव महत्त्वा-पकर्षोऽप्रत्यक्षताहेतुरिति निश्चयो भविष्यतीति भावः॥ **स्वपरिमाणापेक्षयेत्यादि**। अत्र प्रथमे पक्षेऽवधित्वं द्वितीये स्वाश्रयत्वमिति भेदः॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति**। अतः सर्वपदार्थानां भागाः सन्त्येवेत्यत्रेति शेषः॥ **तथा चाणौ सिद्ध इति**। परमाणुरूपेऽणौ सिद्धे हि तदा-श्रितस्याणुत्वस्य सिद्धिस्तत्सिद्धौ चाश्रयासिद्ध्यभावेनाणुत्वं क्वचिदाश्रितमिति यथास्थितमूलोक्तानुमानेनाणुसिद्धिरित्यर्थः। न च द्व्यणुकरूपाणु-सिद्ध्याऽप्यणुत्वसिद्धिसम्भवान्नेतरेतराश्रय इति वाच्यम्। परमाण्वसिद्धिदशायां द्व्यणुकस्यापि न सिद्धिरित्याशयात्॥ **स्ववचनेन चेति**। यतः परमाणुर्नास्ति स परमाणुरिति निरुक्तत्वादिति भावः। क्वचिद्द्रव्ये वृत्तिरित्युक्तमेव विशदयति॥ **अपकर्षतारतम्यमित्यादिना**। नन्वेवं परमाणोर्महत्त्वाभावासिद्ध्याऽर्थान्तरता विश्रान्तिशब्दार्थालाभश्चेत्याशयेन पृच्छति॥ **किन्त्विति**। उत्तरमाह॥ **अनन्तांशोपेत-मपीति**। तदनन्तांशोपेतमपि परिमाणं सर्वं क्वचिद्द्रव्यविशेषे आश्रितमेव पर्यवसितमेव एवकारेण क्वाचित्पर्यवसितिसाधनमावश्यकमिति

सूचयति । तथा च पूर्वकल्पे परिमाणापकर्षतारतम्यस्येयत्तापरिच्छेद एव साध्योऽत्र तु तस्येयत्तापरिच्छेदराहित्येऽपि क्वाचिद्रव्ये पर्यवसितिरित्येतावत्साध्यतया विवक्षितमिति भावः । अत्र क्वचित्पर्यवसितिमात्रसाधने पूर्वकल्पे वक्ष्यमाणो दोषः । इयत्तापरिच्छेदराहित्यमात्रसाधने त्वर्थान्तरता । परमाणुमहत्त्वाभावासिद्धेः । अत उभयमपि साध्यतयोपात्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ **आन्महत इति** । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः महत आकारोऽन्तादेशः स्यात्समानाधिकरणे पदे जातीये च पर इति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु महादेव इत्यादि ॥ **दृष्टानुगतिरिति** । संज्ञाविषये छन्दोविषये वा यथा प्रयोगस्तथैव साधुत्वं वाच्यमित्यर्थः ॥ **बहुलं तणीति** । तणिति संज्ञाछन्दसोः पूर्वाचार्याणां संज्ञा । तद्विषये व्याकरणविधिर्बहुलं भवतीत्यर्थः । अत्र तणि इतीति पदच्छेदः । अतस्तद्विषय इति व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् ॥ **न च त्र्यणुकादिकमेवेति** । त्र्यणुकचतुरणुकादिकमेव महदहङ्कारादिप्रतिपादकश्रुत्यादिषु महदहङ्कारादिपदैरुच्यत इत्यर्थः ॥ **अव्यक्तत्वादीति** । महदादीनामिति शेषः । आदिपदेन पृथिव्यादिभूतभिन्नत्वश्रवणसङ्ग्रहः । त्र्यणुकादेश्च त्वया व्यक्तत्वपृथिव्याद्यात्मकत्वयोः स्वीकारादिति भावः ॥ **उपपादयिष्यत इति** । उत्क्रान्तगत्यागतीनामित्यत्रेति शेषः ॥ **तदसिद्धाविति** । इयत्तायाः क्वचिद् द्रव्येऽसिद्धत्वादित्यर्थः । तदेवोपपादयति ॥ **अस्मादीति** । परिमाणापकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तमिति तारतम्यधर्मप्रतिज्ञायाः परिमाणानन्तांशो द्रव्यविशेषः क्वचिदस्तीत्यर्थकथनमनुपपन्नमत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति**। ननु क्वचिदाश्रितमित्यंशः परित्यज्यतेऽतो न विरोध इत्यत आह ॥ **भवितव्यं चेति**। तत्परित्यागेऽर्थान्तरता स्यादिति भावः ॥ **तदनेनेति** । अवसानाभावोपपादनेनेत्यर्थः । तात्सिद्धान्ते त्र्यणुकपरिमाणापेक्षया षष्ठभागपरिमाणे द्रव्येऽवसानाङ्गीकारादिति भावः ॥ **अवधीर्येति** । अनादृत्येत्यर्थः । धृङ्नादर इति धातोः ॥ **सिषाधयिषितमिति** । त्र्यणुकपरिमाणापेक्षया षष्ठपरिमाणोपेतद्रव्यविशेष एवावसानं सिषाधयिषितं तन्न लभ्यत इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । प्रथमकल्पोक्तसाध्यवैकल्यादिदोषोऽपि स्यादिति द्रष्टव्यम् ॥ **तदभावादिति** । आधिक्यन्यूनतासाधारणस्यातिशयस्याभावादित्यर्थः ॥ **अनुमानप्रवृत्तेरिति** । अन्यथा गोशब्दसाम्येन पृथिव्यां शृङ्गानुमानप्रसङ्ग इति भावः ॥ **उभयावधिमन्न भवतीति** । उत्कर्षापकर्षावधिमन्न भवतीत्यर्थः । इदं चैकसत्त्वेऽपि द्वयमिह नास्तीति प्रतीत्या व्यासज्यवृत्तिधर्मा-

वच्छिन्नाभावोऽस्तीति मतमाश्रित्य । तथा च दृष्टान्ते उत्कर्षावधेः पर्वतादिपरिमाणस्य सत्त्वेऽप्यपकर्षावध्यभावमादाय साध्यपर्यवसानम् । पक्षे चापकर्षावधेर्द्व्यणुकादिपरिमाणस्य सत्त्वेऽप्युत्कर्षावध्यभावमादायेति ज्ञातव्यम् । त्र्यणुकावयवावयवपरिमाणमाश्रित्याश्रयासिद्धिव्युदासायोक्तम् । महावयविन्यवयवावयवनियमेन त्र्यणुकेऽप्यवयवावयवद्रव्यसिद्धौ परिमाणरहितद्रव्याभावेन तत्परिमाणस्यापि सिद्धिरित्याशयात् ॥ **परिमाणकाष्ठात्वस्येति** । परिमाणतारतम्यकाष्ठात्वस्येत्यर्थः ॥ **साध्यत्वादिति** । साध्यसमत्वादित्यर्थः ॥ **एवं तात्पर्यान्तराणीति** । अणुत्वं सजातीयप्रतियोगिकोत्कर्षापकर्षानाश्रयवृत्तिपरिमाणत्वव्याप्यजातित्वात् । महत्त्ववदित्यादीनि नवीनोत्प्रेक्षितानीत्यर्थः । परिमाणत्वावान्तरजातेरभावेनासिद्ध्याद्यापत्तेः । उक्तेतरेतराश्रयादिदोषाश्च निराकार्या इत्यर्थः ॥ **स एषोऽनन्त इत्यादेरिति** । अत्र तच्छब्दस्य प्रकृताकाशपरामर्शकत्वादिति भावः । यद्यप्याकाशाधिकरणेऽयमाकाशशब्दो विष्णुपरतया निर्णीतस्तथाप्यव्यक्ताधिकरणन्यायेनान्यपरोऽपि भवतीत्यभिप्रेत्येदमुक्तमिति ध्येयम् । केवलं साक्षिमानेनेत्यत्र कालाद्यानन्त्ये साक्ष्यतिरिक्तप्रमाणाप्रवृत्तेरुक्तत्वादिदानीं कथमागमात्तत्सिद्धिरुच्यत इत्यत आह ॥ **इदमुक्तं भवतीति** ॥ **अनुवाद एवायमिति** । वस्तुतः पूर्वपक्षिणं प्रत्येवमेवोत्तरं देयमतो न विरोध इति भावः । केवलसाक्षिभास्यत्वं तु प्रथमाध्यायोक्तैर्जातिबधिराणामप्याकाशादिप्रतीतेरित्यादिहेतुभिः सिद्धम् । अतः केवलसाक्षिभास्यत्वे सिद्धे आगमस्यानुवादत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च केवलसाक्षिभास्यत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति परास्तम् । एवं वास्तवं परिहारं स्वयमभिधाय मूलमभ्युपगमवादेनैव प्रवृत्तमतो न विरोध इत्याशयेनाह ॥ **प्रतिपादकत्वे वेति** ॥ छ ॥ **अतिप्रसङ्गास्त्विति** । प्रतीतत्वमात्रेण सत्यतानिश्चये शुक्तिरजतादेरपि तन्निश्चयः स्यादित्यतिप्रसङ्गस्तु प्रतीतत्वहेतुविशेषणतया विवक्षितेन बाधकाभावेनापास्त इत्यर्थः । आनन्त्यं चानल्पतेत्यत्रानल्पताशब्दान्तर्गताल्पशब्दो भावप्रधानो विवक्षितः । अन्त्याल्पशब्दयोः पर्यायत्वात् । तथा चानन्त्यानल्पतेत्यर्थः पर्यवस्यति । एवमग्रेऽपि । तेन यथाश्रुते वक्ष्यमाणविरोधादेरनुपपत्तिः । अपकर्षादिकमनन्तमिति प्रयोगस्याल्पत्वादिकमल्पमित्यर्थप्राप्त्या विरोधादेरसम्भवादिति दूषणानवकाश इति ध्येयम् । ततः किमित्यत आह ॥ **न विरुद्धयोरिति** । अपकर्षोऽनन्त इति प्रयोगे ह्यल्पत्वमनल्पत्वमित्युक्तं स्यात् । न चेदं सम्भवति । स्वस्मिन्स्वान्यत्वस्य विरुद्धत्वेन विशेषणत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

ननु तथाऽपि विरुद्धयोरिति कथम्। प्रतियोगिनोऽल्पत्वस्य तदन्यस्य च परस्परविरहरूपत्वादिरूपविरोधासम्भवादिति चेन्नैवम्। परस्परं भिन्नयोर्नाभेदेनान्वयः सम्भवतीत्यत्र तात्पर्यात्। नञः प्रतिषेधार्थत्वेन परस्परविरहरूपत्वरूप एव विरोधोऽत्राभिप्रेत इत्यप्याहुः। तथा प्रकृतेऽपीत्युक्तमेव दर्शयति ॥ **यथा हीति** ॥ **अतोऽवच्छेदाभाव इति**। परिच्छेदाभाव एवेत्यर्थः ॥ **प्रकरणेष्विति**। गणितशास्त्रीयप्रकरणेष्वित्यर्थः ॥ छ ॥ **किञ्चिद्व्यवस्थितमिति**। अणुशब्देन परमाणुरूपमेकमेव द्रव्यमुच्यते महच्छब्देन च महत्त्वरूपमेव द्रव्यमिति नेत्यर्थः। कुत इत्याशङ्कायां तत्तात्पर्यज्ञापकलिङ्गाभावादित्याह ॥ **विशेषणाभावादिति** ॥ **अणीयान्महीयानित्युक्तयोरपीति**। अणोरणीयानित्यागमेऽणीयान्महीयानित्युक्तयोर्भंगवद्रूपयोरप्यणोर्महतश्चेति श्रौतपञ्चम्यन्तपदाभ्यामवधितयोपादानादित्यर्थः। तथा च यद्यदणीयान्महीयानिति निर्दिश्यते तत्तत्पञ्चम्यन्ताणुमहच्छब्दाभ्यामवधितयोपादाय ततोऽप्यणीयान्महीयानिति व्याख्यायते तत्रश्चानवधिकृतासिद्धिरिति भावः। नन्वेवं सति विरोध इत्यत आह ॥ **यथा चैतदिति**। विशेषशक्त्या निर्भेदमप्याकाशमनन्तांशोपेतम्। तत्रानवधिकौ परिमाणोत्कर्षापकर्षौ व्यवस्थया वर्तेते इति वक्ष्यत इत्यर्थः। तत्राकाशपदमीश्वराद्युपलक्षकतयाऽभिप्रेतमिति नासङ्गतिः ॥ **अनवच्छिन्नसत्ताकत्वमिति**। अकादाचित्कसत्ताकत्वमित्यर्थः ॥ **एवं परिमाणानन्त्येऽपीति**। तत्रापि युगपदेवार्थद्वयप्राप्त्याऽन्यतरमात्रग्रहणे विनिगमकाभावेनोभयार्थतापरिग्रहः ॥ **न स्यादिति**। अर्थ इति शेषः। ननु गुणाल्पत्वं कालाल्पत्वं चोत्तरत्राङ्गीक्रियते तत्कथमिदं निराकरणमित्यत आह ॥ **गूढाभिसन्धेरिति**। अनिषेध्यं कालगुणाल्पत्वं सावधारणमित्यभिसन्धिर्गूढ इति द्रष्टव्यम् ॥ **उत्तरत्रेति**। देशोऽप्येतन्न नो मतमित्यत्रेत्यर्थः। वस्त्वानन्त्यं नामापरिच्छिन्नसङ्ख्यागुणकर्मविग्रहत्वमिति व्याख्यातत्वात्तदनुसारेणाह ॥ **गुणग्रहणमिति** ॥ **यथेष्टमुपादानमिति**। नैव गुणाल्पत्वमित्यादिसार्धश्लोके क्वचिद्गुणस्य क्वचित्कालस्यादितयोपादानत्वमित्यर्थः ॥ **प्राथम्येति**। अनन्तशब्दार्थतया प्राथम्येनैकस्यैव प्राप्तिनिरासार्थमित्यर्थः ॥ **सूत्रकारेणेति**। तथा चापसिद्धान्त इति भावः। ननु महद्दीर्घवद्वेति सूत्राक्षिप्तमेवेदम्। तथा हि। अस्मिन्सूत्रे तावद्ध्रस्वत्वपारिमाण्डिल्याभ्यां त्र्यणुकद्व्यणुकयोरपि परिमाणमुत्पद्येतेत्यापादनमर्थतया प्रतीयते तत्र वैजात्यात्कथमिदमापादनमिति परेणोक्तेऽसिद्धं वैजात्यं सर्वत्रापि किञ्चिदपेक्षयाऽणुत्वमहत्त्वयोः सत्त्वेन त्वदभिमतपरमाणोरपि किञ्चिदपेक्षया महत्त्वादि-

त्यस्माभिरभिहिते परेण परिमाणापकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तमित्यनुमानेन परमाणौ महत्त्वाभावे साधिते तदनुमाने साध्यवैकल्याद्यभिधानाय परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरनवधिकत्वं समर्थनीयमेवातः सूत्राक्षिप्तप्रमेयसमर्थने कथमपसिद्धान्तशङ्केत्यत आह ॥ **महद्दीर्घवद्धेति** ॥ **विजातीययोरपीति** । सङ्ख्यापरिमाणयोस्तेनैव स्वीकृतत्वादिति भावः । तथा च सूत्रार्थस्यान्यथाऽनुपपत्त्याऽऽक्षेपोऽसिद्ध इति भावः । अस्तु वा परमते परिमाणत्वावान्तरजात्यभावोपपादनायोक्ताऽपि रीतिः । तथाऽपि यदैकैकस्यामेवाकाशादिव्यक्तौ परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरनवधिकत्वं समर्थितं तत्सर्वथा नोक्तसूत्राक्षिप्तमित्याशयेनाह ॥ **व्यधिकरणयोरपीति** । आकाशे परिमाणोत्कर्षापरिच्छेदः परमाणौ तदपकर्षापरिच्छेद इति भिन्नाधिकरणयोरपीत्यर्थः । एवमपि साध्यवैकल्याद्युक्तिसम्भवेन सूत्रार्थनिर्वाहादिति भावः ॥ **तत्सिद्धान्तो भवत्येवेति** । नन्वेवं चेत्तत्रैवैतत्सूत्रसमर्थनं न्याय्यम् । सत्यम् । उक्तानुमाने साध्यवैकल्यादिकथनाय परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरनवधिकत्वं तावदवश्यमत्र समर्थनीयम् । तच्चोक्तरीत्या यद्यपि नैकस्मिन्नेव वस्तुन्यपेक्षितम् । तथाऽप्यन्यत्र सूत्रकारोक्तं यदाकाशादावेकस्मिन्नेव परिमाणोत्कर्षापकर्षयोरानन्त्यं तदपि प्रसङ्गात्समर्थयितुमत्रेदमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । नन्वेवं कालाद्यधिकरणदेशस्यैवाल्पाल्पतरपरिमाणवत्त्वं प्राप्तं न कालादेरत आह ॥ **एवं च कालादीनामिति** ॥ **न हि परममहत्त्वाभाव इति** । निरवधिकपरिमाणोत्कर्षाभाव इत्यर्थः । इदमापादकमत्र मूले पूरणीयमिति भावः । विभुत्वात्सर्वगतत्वात् । महान्निरवधिकोत्कृष्टपरिमाणवानिति तत्फक्किकार्थः ॥ **पर्यवसितस्येति** । पर्याप्त्या वर्तमानस्येत्यर्थः ॥ **समुदितरूपामिति** । सेनावनादिवद्भिन्नानेकवस्तुसमुदायरूपामित्यर्थः ॥ **एकमेवेति** । अखण्डमेवेत्यर्थः । अभिन्नांशोपेतामिति यावत् ॥ **तत्तत्परिमाणं भवेदेवेति** । तत्रांशिनोऽत्यन्ताभेदादिति भावः । आशयमविद्वान् शङ्कते ॥ **यदि तव तत्रेति** । आशयमुद्घाटयति ॥ **तस्य सांशत्वेनेति** । विभिन्नांशवत्त्वेनेत्यर्थः । तथा च तत्र तत्र देशेऽवस्थितं घटाद्यंशानां तत्तत्परिमाणत्वेऽपि न घटादेराकाशादेरिव तत्तत्परिमाणत्वप्रसङ्गः । तस्य तेभ्यो भिन्नत्वेनाकाशादाविवात्यन्ताभेदाभावादित्याशयः । ननु तर्हि यो येन संयुज्यते स तत्परिमाण इति व्याप्तिबलेनैव संयोगिन्याकाशादौ तत्तत्परिमाणप्राप्तिरित्यत आह ॥ **संयोगश्चेति** ॥ **संयोगस्येति** । अन्यथा व्याप्यवृत्तित्वमेव स्यादिति भावः । न हि घटो गगने नेत्युक्तं व्यभिचारं

परिहरति ॥ **सर्वपरिमाणानामिति** । सर्वपरिमाणासदृशपरिमाणानामित्यर्थः । नापि परमाणुनेत्युक्तं दोषं परिहरति ॥ **परमाणुना चेति** । ननु परिमाणभेदस्य द्रव्यभेदप्रयोजकत्वादाकाशे सर्वपरिमाणाङ्गीकार आकाशभेदप्रसङ्गोऽन्यथा स्वयमेव स्वापेक्षयोत्कृष्टमपकृष्टं चापद्येत तथा च विरोध इत्याशङ्कां परिहरत्तुक्तमुपपादयति ॥ **तथा हीत्यादिना** । अत्राकाशपदं भगवदाद्युपलक्षकम् । अत एव पूर्वमाकाशादेरित्युक्तमित्यवधेयम् । नन्वशेष्वनन्तत्वं कथं भेदाभावे भवेदित्यत उक्तं विशेषशक्त्येति । तथा च तत्तद्वस्तुसंयुक्ताकाशांशगतान्येव तत्तत्परिमाणानीति भावः । अत एव न विरोधशङ्काऽपीत्याह ॥ **तत्रेति** । अंशेष्वित्यर्थः । आकाश उत्कृष्टापकृष्टांशानामनन्तत्वात्तेषु केषुचिदुत्कृष्टेषूत्कृष्टपरिमाणमनवधिकं केषुचिदपकृष्टेष्वपकृष्टपरिमाणमनवधिकमस्तीति व्यवस्थाङ्गीकारान्न विरोध इति भावः । इदानीं सर्वपरिमाणानामप्याकाशे सत्त्वादित्यनेनोक्तं प्रथमदोषपरिहारमुपपादयति ॥ **ततश्च घट इति** । परमाणुना च घटांशस्यैव संयोगादित्यनेनैवोक्तं द्वितीयदोषपरिहारमुपपादयति ॥ **घटांश एवेति** । अल्पाल्पतरप्रदेशसंयोगिन इत्युपलक्षणम् । स्थूलस्थूलतरदेशसंयोगिन इत्यपि ग्राह्यम् ॥ **नाकाशमितीति** । तथा च सर्वपरिमाणानामप्याकाशे सत्त्वादित्युक्तमयुक्तमित्याशयः ॥ **तेषामपीति** । विशेषशक्त्येत्युक्तत्वान्न पुनर्विरोधादिशङ्केति भावः ॥ **अन्यथेति** । अंशांशिनोरभेदाभाव इत्यर्थः ॥ **प्रदेशवृत्तित्वमिति** । अव्याप्यवृत्तित्वमित्यर्थः । अंशांशिनोरभेदे ह्यंशिसंयोगस्यांशे वृत्त्याऽव्याप्यवृत्तित्वं लभ्यते । तयोर्भेदे त्वंशे प्रतीयमानः संयोगांशस्यैव गुणः स्यान्नांशिनः । ततश्च व्याप्यवृत्तिरेव स्यान्नाव्याप्यवृत्तिरिति भावः । नन्वंशिसंयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं न तदंशे विद्यमानस्वरूपम् । किन्तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमतः कथमिदमापादनमित्यत आह ॥ **व्याघातादिति** । संयोगतदत्यन्ताभावयोः सामानाधिकरण्यमेव न सम्भवतीति विरोधादित्यर्थः । अन्यथेत्यस्याकाशेंऽशानामेवाभाव इत्यर्थः । व्याघातादित्यस्य चाकाशो निरंशस्तत्संयोगश्च प्रदेशवृत्तिरित्यङ्गीकारे व्याघातादित्यर्थ इत्यप्याहुः । मूले चशब्दोऽप्यर्थ इत्यभिप्रेत्याह ॥ **यद्यपि कालादिकमिति** । नन्वथाऽप्यसम्भवः । अनन्तत्वस्याभावगर्भतया प्रतियोगिरूपपरोक्षत्वादित्यत आह ॥ **अपराधीनत्वेति** । स्वसत्तादौ परनियम्यत्वाभावापेक्षयेत्यर्थः । भगवदानन्त्यं च तथा भवतीति नासम्भव इति भावः । गुणादित इत्यत्रादिपदेन क्रियाविग्रहयोर्ग्रहणम् ॥ **पूर्वेणैवेति** । बुद्ध्या

विविक्तेनानन्त्ययुतमित्यनेनैव सम्बन्ध इत्यर्थः । तथा च नित्यानन्त्ययुतत्वमत्र लक्षणया विवक्षितमिति भावः । आनन्त्यं चात्र देशत एव विवक्षितमिति ज्ञातव्यम् । नित्यत्वविशेषणस्य कृत्यमाह ॥ **तथा च कालक्षणेष्विति** । कालरूपक्षणेष्वित्यर्थः । इदं क्षणानां देशतोऽनन्तत्वमुपपादयितुमिति ज्ञातव्यम् । क्षणानामनित्यत्वेन तदानन्त्यस्याप्यनित्यत्वान्नित्यत्वविशेषणेन तद्व्यावृत्तिरिति भावः । न चैवमपि प्रकृत्यादावतिव्याप्तिः । इदं वा अग्रे नैव किञ्चनासीदित्यादिना भगवदितरस्य कस्यापि मुख्यनित्यत्वाभावावगमेन तदानन्त्ये मुख्यनित्यत्वासम्भवात् । मुख्यनित्यत्वस्यैव च लक्षणे विवक्षितत्वात् । न चैवं तावदेव लक्षणमस्तु किं विशेषणेनेति वाच्यम् । मुख्यनित्यत्वस्य पृथग्ग्रहाविशेषणत्वे हीयमाशङ्का । न चैवं किन्त्वानन्त्यविशेषणमेतत् । तत्र च यथोक्तविशेष्यविशेषणभावेन वैयर्थ्यमिति साधनमित्याशयात् ॥ **वक्ष्यमाणन्यायेनेति** । अनवस्थाऽन्यथा भवेदित्यनुपदमेव वक्ष्यमाणन्यायेनेत्यर्थः । प्रवृत्तिसामर्थ्येनानभ्यासदशायां प्रामाण्यसिद्धिस्तज्जातीयत्वेन त्वभ्यासदशायामिति ज्ञातव्यम् ॥ **पदार्थत्वादिति** । गुणादेः प्रागभावादेश्च यदाऽर्थस्य भागाङ्गीकारान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **धर्मिग्राहकेति** । अवयवावयविप्रसङ्गस्तावदनुभूयते । स यदि निरवधिः स्यात्तदा मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वं स्यादनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् । अतो निरवयवं द्रव्यं किञ्चिदवधितयाऽङ्गीकार्यं स एव परमाणुरिति परमाणुः सिध्यन्निरवयवतयैव सिध्यतीति धर्मिग्राहकविरोध इत्यर्थः ॥ **युगपद्देशेति** । यद्यप्यत्र बहुभागानामपि सर्वत्र सत्त्वेन व्यभिचाराभावान्न तद्वारणं विशेषणप्रयोजनं तथाऽप्युक्तसाध्यसाधने हेतोरसामर्थ्यशङ्कावारणमेव तत्प्रयोजनम् । तथा हि । घटादावेकस्मिन्नपि भागे क्रमेण दशमूर्तसंयोगानां सम्भवादन्यथासिद्धिशङ्कापरिहाराय युगपदिति विशेषणम् । द्वित्राणां संयोगानां दशभागानपेक्षत्वाद्दशेति । एकस्मिन्नपि भागेऽमूर्ताकाशादिसंयोगानां स्थितिसम्भवात्पुनरप्रयोजकताशङ्कावारणाय मूर्तेति विशेषणम् ॥ **ननु द्रव्यत्वेनैवेति** । अप्राप्तयोर्द्रव्ययोः प्राप्तिः संयोग इति संयोगलक्षणे द्रव्यत्वस्य प्रविष्टत्वेन लब्धत्वादित्याशयः । न च कर्मविरोधी गुणः । संयोग इत्यादिसंयोगलक्षणाश्रयणे द्रव्यत्वस्य हेतुशरीरेऽप्रवेशान्नैतच्छङ्कावकाश इति वाच्यम् । तदाऽपि पक्षे संयोगित्वरूपहेतुसाध्यत्वेन लाघवादित्याशयः । साधकतया द्रव्यत्वस्यावश्यं ज्ञातव्यत्वेन तद्धेतोरेवेति न्यायेन तदेव हेतुरस्त्वित्याशयात् । वक्ष्यमाणतर्के इष्टापत्तिं परिहर्तुमाह ॥

अस्ति तावदित्यादि । तथा च न विशेष्याभावमादायेष्टापत्तिरिति भावः ॥ **कारणाकारणेति** । यथाऽऽहुर्वैशेषिकाः । पार्थिवाप्ययोः परमाण्वोः प्रथममनारम्भके संयोगे जाते पार्थिवपरमाणौ पार्थिवपरमाण्वन्तरेणाप्ये च परमाणावाप्यपरमाण्वन्तरेण द्व्यणुकद्वयारम्भकं संयोगद्वयमुत्पद्यते । ताभ्यां संयोगाभ्यां सजातीयनिष्ठाभ्यां द्व्यणुकद्वयं युगपदारभ्यते । तत्र यः पार्थिवाप्यपरमाण्वोरनारम्भकः संयोगः पूर्वमुत्पन्नस्तेनैकेनैव पार्थिवपरमाणुनाप्यद्व्यणुकेनैकः संयोग आप्यपरमाणुना पार्थिवद्व्यणुकेनापरः संयोगो द्व्यणुकयो रूपाद्युत्पत्तिकालमेव जायते । कारणाकारणसंयोगेन कार्याकार्यसंयोगयोरवश्यं जननादिति । अत्र हि विजातीययोः पार्थिवाप्यपरमाण्वोरनारम्भक एकः संयोगस्तयोरेव तदैव सजातीयपरमाण्वन्तरसंयोगो द्व्यणुकद्वयारम्भकोऽपरः स्वीकृत इति स्पष्टमवगम्यत इति द्रष्टव्यम् । नन्वेतावताऽपि नानेकैर्युगपत्संयोगः प्राप्त इतीष्टापत्तिरेवेत्यत आह ॥ **पाषाणादीति** ॥ **संयोगाभावेति** । संयोगाभावे हि पाषाणावस्थानमेव न स्यादिति भावः । परमाणूनां परितोऽवस्थितत्वमेवासिद्धं येन युगपदनेकसंयोगप्राप्तिरित्यत आह ॥ **न च मूर्तानामिति** । एवं तर्के इष्टापत्तिशङ्कामपाकृत्याप्रयोजकत्वशङ्कामप्यपाकरोति ॥ **प्रदेशवर्तिन इति** । तथा चैकस्य परमाणोरनेकैः संयोगो नानेकानंशान्विनोपपद्यतेऽतो नाप्रयोजकतेति भावः । युगपदनेकैरित्यत्र मूर्तैरिति शेषः । पुनरप्रयोजकतामाशङ्कते ॥ **ननु संयोगेति** ॥ **व्याहताङ्गीकारस्येति** । स्वस्य स्वात्यन्ताभावसमानदेशत्वं व्याहतमिति भावः । कपिसंयोगतदभावयोरपि परस्परभिन्नवृक्षावयवगतत्वान्न समानदेशत्वम् । ननु घटसंयोगो घटावयववृत्तिरित्यप्ययुक्तम् । अतिप्रसङ्गात् । तथा सति हि पटवृत्तिरपि घटसंयोगः स्यादित्यत आह ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** । अंशांशिनोरभेदेन स्वंशसंयोग एव हि । अंशिन इत्यत्रेति शेषः ॥ **कथमिदमिति** । अविभाग इति लक्षणवाक्यार्थः केन प्रकारेण विज्ञायते भवद्भिरित्यर्थः ॥ **गगनादेरपीति** । तत्रावयविनो नित्यत्वेनावयवविभागस्याभावादिति भावः ॥ **अवयवनाशादेवेति** । न तु तत्संयोगनाशात् । येन तत्रावयवविभागः स्यात् । तथा च तत्र यावत्स्वसत्त्वमवयवविभागाभावादतिव्याप्तिरिति भावः ॥ **यस्य विभिन्नेति** । अत्रगुणादिष्वतिव्याप्तिपरिहारायावयवेषु सत्स्वपीत्युक्तम् । इदं च पररीत्यैव । अस्मन्मते गुणादेरपि सभागत्वादिति द्रष्टव्यम् । गगनादावतिव्याप्तिपरिहाराय विभिन्नेति । अवयवनाशादेव नष्टेऽवयविन्यतिव्याप्तिवारणायार्हतीति ।

नार्हतीत्येतदुपपादयितुं कदाऽपीत्युक्तम् । कुत्रापि तत्सजातीयेऽपीति यावत् । अवयवनाशेन नष्टेऽवयविनि त्ववयवविभागयोग्यताऽस्ति तत्सजातीयेऽवयविन्यवयवविभागदर्शनादिति भावः ॥ **मूलक्षयेति** । यस्य विभिन्नावयवेषु सत्स्वपि तेषां विभागो भवितुं नार्हतीत्युक्त्या परमाणुरूपावयविनो नित्यत्वावगमेन स्वावयवाजन्यतायाः सूचनादित्यर्थः । तथा च यदि हि तत्तज्जनकीभूतावयवपरम्पराया अविश्रमस्तदा परमनवस्थादूषणम् । पूर्वपूर्वावयवानुत्पत्तावुत्तरोत्तरावयव्यनुत्पत्तेः प्रकृतकार्यस्याप्यनुपपत्तिरिति मूलक्षयसम्भवात् । न चैवमस्मदादिभिरङ्गीक्रियते किन्त्वनन्तांशोऽपि परमाणुः स्वावयवाजन्य एवादिकार्यजनक इति । ततश्च घटादिकार्यजनकावयवपरम्परायास्तत्र विश्रान्तिसम्भवान्न मूलक्षय इति भावः । ननु परमाणुशब्दादुक्तलक्षणाप्रतीत्या न तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यस्वरसात् । यतः परमाणुर्नास्ति स परमाणुरिति परोक्तमेव लक्षणमनुसृत्य यथाऽत्र न व्याहतिस्तथा व्याख्याति ॥ **यद्वेति** । नन्वेवमविभाग इत्यस्य यतो विभिन्नं वस्तु नास्तीत्यर्थः स्यात्ततश्चासम्भव इत्यत आह ॥ **यतः स्वावयवामिति** । अत्र यतोऽपकृष्टपरिमाणं नास्ति स परमाणुरित्येवोक्तेऽसम्भवतादवस्थ्यं परमाण्वपेक्षयाऽपकृष्टपरिमाणस्य तदवयवस्य सत्त्वादतः स्वावयवं विनेति । नन्वेवमप्यसम्भव एव । एतत्परमाण्वपेक्षयाऽपकृष्टपरिमाणस्यान्यपरमाण्ववयवस्य सत्त्वादतः स्वावयवं विनेत्यस्य तात्पर्यमाह ॥ **स्वतन्त्रामिति** । अप्रतीतस्याप्यर्थमाह ॥ **अनवयवरूपामिति** । अवयवभिन्नामित्यर्थः । तथा च यतोऽवयवभिन्नमपकृष्टपरिमाणं जडं नास्ति स परमाणुरिति लक्षणं पर्यवस्यति । अतो लक्ष्यभूतपरमाण्वपेक्षयाऽपकृष्टपरिमाणस्य भगवद्रूपविशेषस्य सत्त्वात्पुनरसम्भव इति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् । एतद्दोषपरिहारायैवास्वतन्त्रमित्येवात्र पदं विवक्षितमित्यप्याहुः । नन्वेवं परमाण्ववयवेऽतिव्याप्तिः । तदपेक्षयाऽपकृष्टपरिमाणस्यानवयवरूपस्यान्यस्याभावादिति चेन्न । अवयवभिन्नत्वे सतीति विशेषणस्याप्यत्राभिप्रेतत्वात् । न चैवमसम्भवः परमाणोरप्यादिकार्यावयवत्वादिति वाच्यम् । अविभक्तावयवभिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । परमाणोश्चादिकार्यावयवान्तराद्विभक्तत्वात् । अतो नासम्भवो नाप्यतिव्याप्तिरिति । पूर्वलक्षणेऽत्र च प्रकृतिरूपं सूक्ष्मं यद्रजस्तदेव लक्ष्यम् । न पराभिप्रेतं जालसूर्यमरीचिस्थसूक्ष्मभागापेक्षया षष्ठभागरूपमग्रे तदनित्यताया वक्ष्यमाणत्वेनोक्तलक्षणयोस्तत्रासम्भवादिति ज्ञातव्यम् ॥ छ ॥ ॥ **अवयवानन्त्यसाम्य इति** । सर्षपमहीधरावयवजनकेष्वव-

यवेष्वानन्त्यसाम्य इत्यर्थः । तयोः सर्षपमहीधरावयवगतयोरपीत्यर्थः । यथाऽनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात्सर्षपमहीधरयोः परिमाणाविशेष आपादितस्तथा तदुभयावयवारम्भकावयवेष्वप्यानन्त्यसाम्येऽनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात्सर्षपमहीधरावयवेषु परिमाणप्रचययोरविशेष एव स्यान्न तु विशेष इत्यापादनात्तयोरप्यनुपपत्तिरिति भावः । यद्वाऽवयवसङ्ख्यासाम्ये परिमाणप्रचयविशेषयोरपि परिमाणभेदप्रयोजकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । यत्र ह्यवयवसङ्ख्यायां विशेषस्तत्रैव तयोः परिमाणभेदप्रयोजकत्वं न तत्साम्येऽपीति भावः । तर्केऽप्रयोजकतामप्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ **सर्षपमहीधरारम्भकाणामिति** । साक्षात्तत्समवायिकारणानामित्यर्थः । आनन्त्यं कुत इत्यनन्तरं किन्तु सर्षपारम्भेषु बहुत्वं महीधरारम्भकेषु बहुतरत्वमित्येवेति शेषः । तथा चावयवपरम्पराया आनन्त्येपि सर्षपमहीधरयोः साक्षात्समवायिकारणबहुत्वबहुतरत्वकृतः परिमाणभेदो भविष्यतीति भावः । उक्तं च वर्धमानेन । अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषेऽपि कश्चित्तादृग्बहुतरावयवारभ्यः कश्चित्तादृगल्पावयवारभ्य इत्यवान्तरसङ्ख्याभेदादेव परिमाणभेदः स्यादिति । दृष्टान्ताभावभीत्या यत्केनचित्समसङ्ख्यावयवारब्धत्वमेव साध्यतया विवक्षितमित्युक्तं तदप्यनूद्य दूषयति ॥ **एतेनेति** ॥ **ततश्चेति** । अवयवसङ्ख्यावैषम्य एव ह्यवयवपरिमाणप्रचयविशेषयोः परिमाणभेदकतया कल्पनं दृष्टं न तत्सङ्ख्यासाम्येऽपीति भावः ॥ **व्याप्त्यसिद्धेरिति** । परमतेऽवयवपरम्पराविश्रान्त्यभावस्याप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ **समसङ्ख्येति** । उक्तरीत्या साक्षात्समवायिकारणेषु सङ्ख्यासाम्यस्याप्यभावादिति भावः । सिद्धसाधनतामुपपादयति ॥ **न हीति** । साक्षात्सर्षपारम्भकाणां नानन्तत्वमिति भावः ॥ **अत एवाकाशादीनामिति** । अनन्तसर्षपाद्यवयवावस्थानलक्षणप्रयोजनवशादेवेत्यर्थः । आदिपदेन कालेश्वरग्रहणम् । अन्यथा कालाकाशेश्वराणामनन्तापकृष्टपरिमाणकांशपरम्पराभावे सर्षपाद्यवयवपरम्पराया अनवधिकाया आधारनियामकयोरभावेनावस्थानमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥ **उपेयमेवेति** । संसारिणामानन्त्य इति शेषः । पूर्वपूर्वकल्पेषु यावन्तः सांसारिणस्तावन्तो नोत्तरोत्तरकल्पेषु सन्ति । प्रतिकल्पं बहूनामपवर्गसद्भावात् । तथा च तदानन्त्ये तारतम्यमुपेयमेवेति भावः ॥ **एवमनेकामिति** । अनन्ताः कल्पा अनन्ता वत्सरा अनन्ताश्च मासादयः । न च तेष्वानन्त्यं सममित्याद्यनेकामित्यर्थः । अत्र केचिन्नवीनाः । सर्षपो यदि साक्षात्परम्परासाधारणमेवारम्भकान्यूनावयवारभ्यः स्यात्तर्ह्येतत्परिमाणाधिक-

परिमाणः स्यादित्यत्रोक्ततर्कस्य तात्पर्यमित्याहुस्तत्तुच्छम् । साक्षात्सर्षपारम्भकाणां साक्षान्मेर्वारम्भकावयवापेक्षया न्यूनत्वेनापादकासिद्धेः । वर्धमानस्तु मेरुपदं स्थूलपरं सर्षपपदं च द्व्यणुकपरं तेन यदि द्व्यणुकं सावयवावयवारब्धं स्यान्महत्स्यादिति महत्त्वापत्तिरेव तुल्यपरिमाणत्वापत्तिः । यद्वा द्व्यणुकत्रसरेण्वोः सावयवावयवारब्धत्वे तुल्यपरिमाणापादने तात्पर्यमित्याह । तदपि मन्दम् । आद्ये पक्षद्व्यणुकेऽपि महत्त्वस्योपपादितत्वेनेष्टापत्तेः । द्वितीये तु सावयवावयवारब्धानां घटपटादीनां तुल्यपरिमाणत्वाभावेन व्यभिचारात् । महत्त्वेन तुल्यतापादने त्विष्टापत्तेरिति ॥ छ ॥ **इत्याचक्षत इति** । अत्रादिपदेन त्र्यणुकाद्युत्पत्तावपि तदुक्तनियमसङ्ग्रहः ॥ **उक्तोत्तरमिति** । परमाणोरपि सावयवस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ **तथा च बहूनामिति** । सजातीयानामिति शेषः । अत एव सद्वितीयाः सन्त इति वक्ष्यमाणमुपपद्यत इति ध्येयम् ॥ **द्व्यसंयोगस्येति** । कदाचिद्द्व्यसंयोगस्यापीत्यर्थः । अनियमवादित्वादेवेति भावः ॥ **साक्ष्यादिप्रमाणेति** । परमाणूनां वक्ष्यमाणरीत्या साक्षिसिद्धत्वे तत्सम्बन्धिनां विजातीयारम्भकत्वस्यापि तत्सिद्धत्वमित्याशयः । आदिपदेन त्रिवृत्करणादिप्रतिपादकागमग्रहणम् । ननु द्व्यणुकं परमाणुद्वयेनैवारब्धं परमाणुकार्यत्वात्परमाणुद्वयारब्धसंयोगादिवदित्यनुमानेनैव द्वयोरेवेति नियमसिद्धिरित्यत आह ॥ **परमाणुद्वयारब्धेति** । सर्वत्र द्व्यणुकादिपरमाणुकार्येषु ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । तन्तुद्वयारब्धपटदृष्टान्तेन सर्वत्रापि पटे तन्तुद्वयारब्धत्वानुमानप्रसङ्ग इत्यादिरूप इत्यर्थः ॥ छ ॥ ॥ **अन्योन्यानपेक्षैवेति** । अन्योन्यानुपादानकैवेत्यर्थः । तेनाधारतया वाय्वादीनामबादिसृष्टावपेक्षितत्वात्कथमिदमिति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ॥ **व्युत्क्रमेण चेति** । आदावाकाशे वायोरुत्पत्तिस्ततस्तदाश्रिततयाऽनलस्य ततस्तमादाश्रिततया पृथिव्यास्ततस्तदाश्रिततया तेजस इति व्युत्क्रमेणेत्यर्थः । इदं च प्रशस्तपादभाष्यादौ स्पष्टम् ॥ **पञ्चमी भाक्तीति** । अमुख्येत्यर्थः । पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तराधारत्वमेव नोपादानत्वमतः पञ्चम्या आधारत्वमेवार्थ इति स्वीकारादिति भावः ॥ **अत्यन्तासत एवेति** । न तु सदसत इत्येवार्थः ॥ **एवमन्यत्रापीति** । तुरीतन्तुसंयोगादावित्यर्थः । विमताः पार्थिवावयविरूपादयः स्वाश्रयविनाशादेव नश्यन्ति । अवयविरूपादित्वाद्दग्धपटरूपादिवत् । कारणगुणेभ्य एवोत्पद्यन्ते तत एवेत्यादिप्रमाणानां पीलुपाकप्रक्रियासत्त्वात्कथमप्रामाणिकत्वं पाकजप्रक्रियाया इत्यत आह ॥ **तत्र वक्ष्यत इति** । अनिवृत्तविनाशास्तु धर्मा उभ-

यरूपका इत्यनुव्याख्याव्याख्यावसर इति शेषः ॥ छ ॥ ॥ **किं परमाण्वादिकमेवेति** । शब्दो नित्योऽनित्यस्त्वं शब्दवृत्ति पर्वतो वन्हिमान्वान्हिः पर्वतवृत्तिरित्युभयथाऽपि प्रयोगदर्शनादेवं विकल्पोपपत्तिरिति ध्येयम् । (प्रकृते तु पारिमाण्डिल्यं किञ्चिद्द्रव्यवृत्तीति प्रयोगे द्रव्यरूपं यत्साध्यं तस्यैव साध्यस्य तद्विपरीते द्रव्यं पारिमाण्डिल्यवदिति प्रयोगे पक्षत्वादिति भावः । साध्यस्यैव पक्षत्वात्) । तथा च विवादास्पदं द्रव्यं पारिमाण्डिल्यवत् द्व्यणुककारणत्वाद्व्यतिरेकेण त्र्यणुकादिवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । एवं द्व्यणुकसाधनाया अपि ह्रस्वत्ववत् त्र्यणुककारणत्वादिति प्रयोक्तव्यम् ॥ **न्यायविषयत्वादिति** । बुद्धावनारूढस्योद्देश्यतयाऽनुमित्यविषयत्वादिति भावः ॥ **स्थाण्विति** । स्थावरेत्यर्थः । महत्त्वे सति क्रियावत्त्वादित्यत्र मनसि व्यभिचारवारणाय महत्त्वे सतीति विशेषणम् ॥ **बाधकसद्भावाच्चेति** । अनवस्थालक्षणबाधकसद्भावाच्चेत्यर्थः । मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वापत्तिरूपबाधकसद्भावाच्चेति वाऽर्थः । ननु त्र्यणुके कार्यत्वस्य साधितत्वात्कथं तस्य परमाणुत्वमङ्गीक्रियत इत्यत आह ॥ **कार्यत्वसाधनमिति** । ननूक्तहेतुद्वयोच्छित्तिरूपविपक्षबाधकसद्भावात्कथमप्रयोजकमित्यतस्तावन्न प्रथमहेतूच्छित्तिर्बाधिकेत्याह ॥ **महतोऽपीति** । अकार्यस्यापीति शेषः ॥ **चाक्षुषत्वोपपत्तेरिति** । त्र्यणुकस्येति शेषः । द्वितीयहेतूच्छित्तिरपि न बाधिकेत्याह ॥ **परममहत्त्वेति** । तर्कद्वयेऽप्यप्रयोजकतेति भावः ॥ **महत्त्वस्येति** । तथा च जन्यमहत्त्वाधिकरणत्वात्त्र्यणुकं कार्यं सावयवं चाङ्गीकार्यमिति भावः । त्र्यणुकमहत्त्वस्य नित्यत्वादसिद्धो हेतुरित्याह ॥ **नित्यत्वेति** । त्र्यणुकमहत्त्वं जन्यं चाक्षुषमहत्त्वाद्घटमहत्त्ववदिति हेतुसाधनान्नासिद्धिरित्याशङ्कते ॥ **चाक्षुषेति** ॥ **बाधकेति** । तथा चाप्रयोजकतेति भावः ॥ **अत एवेति** । कार्यत्वसाधकहेत्वोरप्रयोजकत्वेनासाधकत्वादेवेत्यर्थः ॥ **सिद्धमिति** । तथा च न तेन सावयवत्वसाधनमुपपद्यत इति भावः ॥ **ननु महद्द्रव्येति** । महद्द्रव्यामिति द्रव्यविशेषस्य संज्ञा तेनान्महत इत्येष विधिर्भवति दृष्टानुगातिर्हि संज्ञाछन्दसोरिति पूर्वोक्तमेव समाधानमत्र बोध्यम् । किरणावल्यादौ महद्द्रव्यारम्भकत्वादित्युदयनोक्तमेवात्रानूद्यते । अनुवादो ह्यनुकरणविशेषः । अनुकरणस्य च यथोपदिष्टस्यैव साधुत्वमतोऽत्र नोक्तशङ्केत्यप्याहुः । ननु बाधकाभावादिति न युक्तम् । यतो हेतूच्छित्तिरेवात्र बाधिकेति चेत् । अत्र वक्तव्यम् । किं निरवयवेऽवयवपरिमाणरूपकारणाभावेन महत्त्वरूपविशेषणारम्भो न स्यादित्यापाद्यते उत

द्रव्यारम्भप्रयोजकस्य सावयवत्वस्य तत्राभावे द्रव्यरूपविशेषारम्भ एव न स्यादितीति । आद्यं दूषयति ॥ **बहुत्वेनेति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **द्रव्यारम्भ इति** । त्वन्मते निरवयवस्यापि परमाणोर्द्रव्यारम्भकत्वादिति भावः ॥ **कथं चेयमिति** । अप्रामाणिकस्वीकारादिरूपानिष्टापादकत्वादिति भावः । ननु मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वमप्रामाणिकमेवं सति प्रसज्यत इत्यत आह ॥ **मेरुसर्षपेति** । तथाऽपि प्रामाणिकघटादिकार्योत्पत्तिपरित्यागापादिकेयमित्याशङ्कते ॥ **घटादीति** ॥ **सावयवस्यैवेति** । अनन्तावयवोपेतस्य प्रकृतिरूपस्य सूक्ष्मरजस इत्यर्थः । तथा चावयवपरम्पराया आनन्त्येऽपि कारणभूतावयपरम्पराया नित्ये सूक्ष्मरजसि विश्रान्तेर्न घटादिकार्यानुत्पत्तिरित्यर्थः ॥छ॥॥ **योऽयं योजनादिपरिच्छिन्न इति** । सर्वोऽपि परिच्छिन्नो देशः पक्ष इत्यर्थः ॥**स्वतः स्थूलेनेति** । स्वस्मात्स्थूलेनेत्यर्थः ।एवं च यद्देशान्तरं सिध्यति तदपरिच्छिन्नमेव भविष्यतीति भावः ॥**प्रतिपक्षपराहतमिति** । परिमाणोत्कर्षतारतम्यामियत्तावत्परिमाणतारतम्यत्वात्तदपकर्षतारतम्यवदित्युक्तसत्प्रतिपक्षपराहतमित्यर्थः ॥ **पुत्रान्तरोपेता इति** । इदं च वन्ध्यापुत्रसाधकमित्यवगन्तव्यम् ॥ **आत्मनेति** । आत्मन्यपि द्रव्यत्वेन न साहश्यसाजात्ययोःसत्त्वादिति भावः ॥ **बाधाभिधानमिति** ।शशशृङ्गेण सम्बन्धाभावाच्छृङ्गान्तरवत्तीत्येतद्बाधितमिति बाधाभिधानमित्यर्थः ॥ छ॥

॥ **आगमानादर इति** । आगमादररहितस्यागमसिद्धत्वप्राप्त्याऽत्यासिद्धत्वमनुपपन्नमिति भावः । ननु शशशृङ्गादेरिति समासः शशशृङ्गातिरिक्तसर्वार्थपरो बहुव्रीहावादिपदस्य स्वसमभिव्याहृतपदार्थातिरिक्तसर्वार्थपरतायाः प्रसिद्धत्वात् । तथा च प्रकृते तेन प्रामाणिकस्यापि प्राप्तौ तदंशे इष्टापत्तिरत आह ॥**अप्रामाणिकेति** । न च समासशक्त्यैवाप्रामाणिकग्रहणसम्भवे किमर्थमुपलक्षणमाश्रयणीयमिति वाच्यम् । सामान्यतः शशशृङ्गातिरिक्तसर्वार्थपरसमासेनाप्रामाणिकरूपविशेषबोधस्योपलक्षणां विनायोगादित्याशयात् ॥ **तत्र तत्रेति** । वस्तुत्वात्तुरगः शृङ्गी पुष्पवत्त्वं सुतैर्युता। चित्रिणी च रसः षष्ठो रसत्वात्सोत्तरो भवेदित्यत्र तथा जड आत्मैव वस्तुत्वात्प्रमेयत्वाज्जडं चितिः। घन आकाश इत्याद्या वार्यन्ते केन हेतुनेत्यादौ चेत्यर्थः । नन्वव्यभिचारसन्देहे कथं व्याप्तिमूलं सन्दिग्धमित्यत आह ॥ **अव्यभिचारो हीति** । साहित्यस्य सामानाधिकरण्यस्य ॥ **व्यतिरेकप्रयोग इति** । तत्र दृष्टान्ताभावेन प्रत्यक्षेण हेतावन्वयव्याप्तिग्रहासम्भवेन प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वव्याप्यं तदभावव्यापका-

भावप्रतियोगित्वादित्यनेनैव सा गृह्यत इत्यर्थः ॥ **सन्दिग्धेति** । अन्ततः पक्ष एव व्यभिचारशङ्कासम्भवादिति भावः ॥ **समयानामिति** । व्याप्त्यादिग्राहकाणामिति शेषः ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । महानसादिरूपदेशविशेषे व्यभिचारानुपलम्भसत्त्वाद्भ्रावपि धूमव्याप्त्यवसायप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **व्यभिचारचिन्हेति** । अत्र चिन्हशब्दो लिङ्गपरस्ततश्चाव्यभिचारलिङ्गसंशयजन्य इत्यर्थः ॥ **निमित्तान्तरादिति** । अयोग्यादित्यर्थः ॥ **निर्बीजेति** । अयोग्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वेनोपाधिशङ्कारूपबीजाभावादिति भावः । अयोग्यस्य शङ्कितुमशक्यत्वं कुत इत्यत आह ॥ **सर्वेति** । सर्वप्रवृत्तीनामनुमितिरूपेष्टसाधनताज्ञानसाध्यत्वेनातीन्द्रियोपाधिशङ्कयेष्टसाधनतानुमित्यसम्भवे सर्वप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **मीमांसासहकृतामिति** । इदं च यत्रोपाधिशङ्का तत्रैव न तु सर्वत्रेति द्रष्टव्यम् । अन्यथोक्तविमर्शस्यापि व्याप्तिनिश्चयसापेक्षत्वेनानवस्थापातादिति ध्येयम् ॥ **मधुरो रस इति** । अत्र दृष्टान्ते लवणादिरसपञ्चकव्यतिरिक्तो यः पक्षीकृतो मधुररसस्तदन्योन्याभावमादाय साध्यपर्यवसानम् । पक्षे च लवणादिरसपञ्चकव्यतिरिक्तो न मधुर एव रसो ग्रहीतुं शक्यस्तदन्योन्याभाववत्त्वस्य तत्र बाधितत्वात् । अतो योऽप्रसिद्धः सप्तमो रसस्तदन्योन्याभावमादायैव साध्यपर्यवसानमित्यवधेयम् ॥ छ ॥ ॥ ॐ **उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः** ॐ ॥ ॥**उपलक्षणपराविति** । गुणगुण्यादीनामिति शेषः ॥ **एवशब्द इति** । एवशब्दस्य समवाय ईयत एवेति सम्बन्धे तेन समवायरूपार्थावधारणलाभादर्थावधारणस्य च प्रमाणसिद्धत्वं विनाऽसम्भवात्समवाये प्रमाणस्य चान्यस्यादर्शनादिहेतिप्रत्ययसिद्धत्वमेव तस्येति सूचयतीत्यर्थः । तथा च कार्यकारणयोरित्यनेन परकीयसमग्रसूत्रार्थानुवादो लब्ध इति भावः ॥ **विवृणोतीति** । गुणादिपञ्चकमध्ये कार्यकारणयोः पुनर्ग्रहणादेवं व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् ॥ **आपाततः प्रतीत इति** । व्यभिचारानुपस्थितिदशायां सम्बन्धानुमितौ सत्यां तत्र व्यभिचारोपलम्भे पूर्वोत्पन्नानुमिते दुष्टकरणजन्यतानिश्चयेनाप्रामाण्यनिश्चये तद्विषयपरित्यागस्यावश्यकताया विवक्षितत्वादित्यर्थः ॥ **अबाधितत्वद्योतनार्थमिति** । इह प्रत्ययस्येति शेषः । तथा च विपक्षहेतुविशेषणोपपादनार्थं भिन्नत्वग्रहणमिति भावः ॥ **अन्यथेति** । आधाराधेयतया प्रतीयमानयोर्योऽतिरिक्तसम्बन्धस्तत्पूर्वक इति साध्यस्य सिषाधयिषितत्वे इह स्थाणुश्येनयोः संयोग इति विशिष्टप्रत्ययस्यापि पक्षत्वेन तत्रापि संयोगपूर्वकतामादायैव साध्यपर्यवसाने तदंशसमवायासिद्धिप्रसङ्गा-

दित्यर्थः ॥ **सूत्रं कथम्** । सूत्रार्थः किमर्थं व्यभिचारोपपादनस्य पूर्वभागेनैव जातत्वादिति भावः ॥ **तदाऽनवस्थितिरिति** । तथा च विपक्षे समवायसाध्याभावोपपादनद्वारा व्यभिचारोपपादक एवायमप्यंश इति भावः । ननूत्पत्तिज्ञप्त्यप्रतिबन्धकत्वात्कथमियमनवस्था दूषणमित्याशङ्कायां ज्ञप्तिप्रतिबन्धकतामुपपादयितुमाह ॥ **इह केचिदित्यादिना** । ननु समवायस्यातीन्द्रियत्वेनानुमानात्प्रागप्रतीतौ कथमिहेतिप्रत्ययस्य सम्बन्धप्रतीतिपूर्वकत्वं साधयितुं शक्यमित्यत उक्तं समवायं प्रत्यक्षमाचक्षाणा इति । नन्विहेतिप्रत्ययस्य समवायप्रतीतिपूर्वकतासाधने सूत्रविरोधः । तत्रेहेति यत इतीहप्रत्ययस्य स्वरूपसत्समवायसाध्यत्वस्योक्तत्वादित्यत उक्तं यत इति च विषयसप्तमीति । तथा च सूत्रं समवायस्य प्रत्यक्षविषयत्वमेव प्रतिपादयति न तज्जनकत्वमतो न विरोध इति भावः । ननु समवायस्य प्रत्यक्षत्वे उक्तानुमानवैयर्थ्यमित्यत उक्तं तत्स्थैर्य इति । प्रत्यक्षप्रामाण्यस्थैर्याय तन्निश्चयायेति यावदनुवादसंवादमाचक्षतेऽतो न वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ **स्फुटैवेति** । जनकीभूतसम्बन्धप्रतीतिपरम्पराया अपर्यवसाने पूर्वपूर्वसम्बन्धप्रतीत्यनुपपत्त्योत्तरोत्तरसम्बन्धप्रतीतेरनुपपत्तौ प्रकृतेहप्रत्ययस्याप्यनुपपत्तिरिति ज्ञप्तिप्रतिबन्धसम्भवादिति भावः ॥ **अपसिद्धान्तवाचीति** । यदि व्यभिचारपरिहाराय समवायोऽपि समवायान्तरमङ्गीक्रियते तदाऽनवस्थितिरपसिद्धान्त इति व्याख्यायत इत्यर्थः । तत्त्वम्भावेनेति सूत्रेण समवायैकत्वस्य तेनोक्तत्वादिति भावः । न चात्रापि व्यभिचारपरिहाराय तत्र तत्र समवायपरम्परास्वीकारेऽनवस्थैव कुतोऽनवस्थितिपदार्थतया न व्याख्यायत इति वाच्यम् । समवायबाहुल्यप्रासावच्युत्पत्तिज्ञप्त्यप्रतिबन्धकतया मूलक्षयाभावेन तस्या अत्र वक्तुमनुचितत्वादित्याशयात् ॥ **प्रतीतिमापाद्येति** । तन्तुपटादिसम्बन्धः प्रतीत्यैवेह प्रयोजकः सम्बन्धत्वात्कुण्डबदरसम्बन्धवदिति कारणीभूतप्रतीतिमनुमायेत्यर्थः । समवायातीन्द्रियत्वं तु त्याज्यमेवेति भावः ॥ **अनवस्थैवेति** । एवं सति मूलक्षयस्य वक्तुं शक्यत्वादिति भावः ॥ **सम्बन्धनिमित्तव्यवहारहेतव इति** । अत्र व्यवहारोऽभिज्ञारूपः । तथा च विशिष्टप्रत्ययहेतव इत्यर्थः । एतच्च सम्बन्धस्य प्रतीत्यैव विशिष्टप्रत्ययकारणत्वसमर्थनं यत्रात्यन्ताभिन्नयोरेव विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिस्तत्रैव न तु सर्वत्र गुणगुण्यादीनां सम्बन्धाभावेन तदज्ञानेऽपि सविशेषाभेदमात्रेण विशिष्टप्रत्ययस्य सिद्धान्ते सत्त्वादत एव नास्मन्मतेऽनवस्थाविशेषणविशेष्यसम्बन्धस्य तदभिन्नत्वेन तद्विशिष्टप्रतीतौ सम्बन्धप्रतीत्यनपेक्षणादिति ज्ञातव्यम् ॥

वक्ष्यमाणत्वादिति । संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथगित्यत्रेति शेषः ॥ **अनाश्रितत्वाभ्युपगमेति** । संयोगवत्स्वातिरिक्तसम्बन्धेनाश्रितत्वाभावादिति भावः । ननु साध्यस्य व्यापकत्वात्तद्बाधे व्याप्यस्य साधनस्यापि बाध आवश्यक इत्यत आह ॥ **साध्यबाधनेनेति** । प्रकृते चाधुनाऽपि न व्याप्तिनिश्चय इति भावः । शङ्कते ॥ **तन्तुपटयोरिति** ॥ **स्थाणुश्येनयोरिति** । स्थाणुश्येनयोः संयोगः सम्बन्धतया गृहीतस्तन्तुपटादावारोप्यत इत्यर्थः । ननु तन्तुपटादौ प्रतीयमानः सम्बन्धः समवायतयैव प्रतीयते न च स्थाणुश्येनसम्बन्धस्तथा प्रतीतोऽतः कथमयमारोप इत्यत आह ॥ **अन्यथेति** । आरोप्यमाणः सम्बन्धो येन रूपेण प्रतीयते तेनैव रूपेण तस्यान्यत्र प्रसिद्ध्यपेक्षायामित्यर्थः ॥ **तावन्मात्रेणेति** । समवायो भेदवानित्यारोपमात्रेणेत्यर्थः । समवायो भेदारोपेण ह्यन्यः समवायोऽस्तीत्येव ज्ञातं न तु तस्मिन्समवायानुपयोगिकतन्तुपटप्रतियोगिकसम्बन्धत्वमपि । अतस्तावन्मात्रेण कथमयमिहप्रत्यय इत्यर्थः ॥ **संयोगस्यापीति** । तथा च व्यभिचार इति भावः । ननु समवायस्यानाश्रितत्वाभ्युपगमादिति पूर्वमुक्तत्वात्कथमवयव्यादिगतत्वमङ्गीकृतमित्युच्यत इत्यत आह ॥ **आश्रितत्वं चेति** । समवायेनाधेयत्वमाश्रितत्वमिह विवक्षितम् । नित्यद्रव्याणि विहाय भावपदार्थानामिदं साधर्म्यमुक्तमिति तद्वचनार्थः । ननु समवाये समवायेनाधेयता नास्तीत्यसङ्गतमेतदिति चेन्न । समवाये हि स्वरूपतासम्बन्धेनाधेयत्वं वाच्यं सम्बन्धभूतं स्वरूपं च समवाय एव तस्य स्वनिर्वाहकत्वात् । एवं च समवाये समवायेनाधेयता प्राप्तैव । इयांस्तु विशेषः । अनित्यद्रव्यगुणकर्मादौ स्वातिरिक्तेन समवायेनाधेयता समवाये तु स्वाभिन्नेनैव सा । समवायस्यानाश्रितत्वाभ्युपगमस्तु स्वातिरिक्तसम्बन्धेनाधेयत्वाभावाभिप्राय इति न कोऽपि विरोध इत्याशयात् ॥ **समवायलक्षणेति** । स्वातिरिक्तसमवायलक्षणेत्यर्थः ॥ **परतन्त्रेति** । तदाश्रितत्वेनोपलब्धिरेव तद्गतत्वम् । उपलब्धिश्चात्मगुणत्वान्न समवायस्वरूपमिति भावः । अत एवाह ॥ **तस्या इति** ॥ **उपचारादिकल्पनेति** । आदिपदेन भ्रान्तिमूलकत्वसङ्ग्रहः ॥ **मुख्यप्रयोगादेरिति** । अत्रादिपदेन बाधकप्रमासङ्ग्रहः । देवदत्तः सिंहो नेतिवत्समवायस्तद्गतत्वादिमान्नेत्यादिरूपो यदि मुख्यप्रयोगो बाधकप्रमा वा कदाचिद्दृश्येत तदाऽत्रोपचारादिकल्पना युक्ता स्यान्न ह्येवं कदाचिद्दृश्येत इत्यर्थः ॥ **समवायतन्मात्रमिति** । यथा रूपं न गुणमात्रमपि तु गुणविशेषः । एवं तद्गतत्वादिकं न समवायमात्रमपि तु तद्विशेष इति सामा-

न्यविशेषभावमेवाभिप्रेत्येत्थमुक्तं न तु धर्माणामेव भेदकार्यनिर्वाहकविशेषरूपत्वमात्रमभिप्रेतम् । सामान्यविशेषरूपयोर्धर्मधर्मिणोरभेदे भेदकार्यनिर्वाहः । कस्य वस्तुस्वभावविशेषरूपस्य तस्य तृतीयस्यैवात्रान्यत्र च बहुशो व्यवहारादिति ज्ञातव्यम् ॥ **विशेषस्येति** । सामान्यविशेषयोरभेदेऽपि भेदकार्यनिर्वाहकसमवायस्य स्वभावविशेषस्येत्यर्थः । एवं गुणक्रियादिकमपि द्रव्यस्य स्वरूपमेव सद्विशेषात्मकं भवत्वित्यादावपि सामान्यविशेषभाव एवाभिप्रेतो न गुणादीनामेव भेदप्रतिनिधिविशेषरूपत्वमग्रे तस्य तृतीयस्यैव वक्ष्यमाणत्वादित्यवगन्तव्यम् ॥ **विशेषेणैव चेति** । तृतीयेन समवायस्वभावविशेषेणैवेत्यर्थः ॥ **मुख्यो व्यवहार इति** । तीरं गङ्गा नेत्यादिमुख्यव्यवहारवदित्यर्थः ॥ **साक्षाद्विरोध इति** । परस्परविरहप्रतिपादकतया विरोध इत्यर्थः ॥ **स्वनिर्वाहकसमवायविशेषेति** । स्वनिर्वाहकौ च तौ समवायविशेषौ च तयोरङ्गीकारेणेत्यर्थः ॥ **अभावोऽपि सप्तम इति** । अनेन सा भावनाऽपीत्यपिशब्दः कल्पयित्वेत्यस्यानुकर्षणार्थः । एवं चाभावसहितेषु विधीयमानं कल्पनं सविशेषणे हीति न्यायेनाभावमेवोपसङ्क्रामति चाभावसाहित्यवचनेऽभावस्य सप्तमत्वमर्थाल्लभ्यते । ततश्चाभावं सप्तमं कल्पयित्वेति मूलार्थ उक्तो भवतीति ज्ञातव्यम् । तर्हि व्यपदेशभेदादिकं कथमुपपद्यत इति पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥ **स्वभावभेदेति** । ननु गुणगुण्यादौ भेदः प्रतीयते न समवायतद्वत्त्वादावतो विशेष इत्यत आह ॥ **भेदप्रतीत्यप्रतीतिभ्यामिति** । आदिपदेन समवायस्य बहुप्रमाणसिद्धत्वं न विशेषस्येत्यादिविशेषो ग्राह्यः ॥ **निराकरिष्यत इति** । अनुपदमेवेति शेषः ॥ **द्विधाकल्पनेति** । गुणगुण्यादौ समवायतद्वत्त्वादौ च गौरवोपपादनायोक्तरीत्या द्विधाकल्पनप्रदर्शनार्थेनेत्यर्थः ॥ **समर्थितेति** । समर्थनयुक्तिः सूचिता वेदितव्येत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । समर्थनयुक्तेः सूचनीयत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा न केवलं शब्देन कृत्यमिति भावः । युक्तिसूचनाप्रकारमेवाह ॥ **सप्तैवेति** ॥ **विशेषा एवेति** । समवायविशेषा एवेत्यर्थः ॥ **असम्मतेरिति** । तन्तुपटयोरभेदेन सम्बन्धस्यैवाभावादिति भावः ॥ **सामानाधिकरण्येति** । शुक्लत्वपटत्वयोरेकस्मिन्नधिकरणे सम्बन्ध एव हि तयोः सामानाधिकरण्यम् । सम्बन्धाभावे च तत्प्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः ॥ **दण्डी कुण्डलीति** । एकस्मिन्देवदत्ते दण्डकुण्डलनिरूपितसंयोगद्वयस्यैव तत्र सामानाधिकरण्यघटकत्वादिति भावः ॥ **समवायोऽस्तीति** । समवायस्वास्तित्वयोरेकस्मिन्समवायेऽतिरिक्तसम्बन्धाप्रतीता-

वपि सामानाधिकरण्यप्रतीतिदर्शनेनोक्ततर्के व्यभिचारादित्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ **बाधित इति** । तथा चाबाधितेहप्रत्ययवत्त्वरूपहेतोरभावान्न व्यभिचार इति भावः ॥ **अन्यथाप्रत्ययेति** । बाधकप्रत्ययेत्यर्थः ॥ **एतज्जनकेति** । अत्र सम्बन्धजन्य इत्येवोक्ते समवायासिद्ध्याऽर्थान्तरता स्यादतः संयोगत्वरहितेति सम्बन्धविशेषणम् । तावत्युक्ते कुण्डबदरसम्बन्धे संयोगत्वराहित्याभावेन साध्यवैकल्यमत एतज्जनकेति संयोगविशेषणम् । तथा चैतज्जनको यः संयोगस्तत्त्वराहित्यमेतज्जनकत्वरूपविशेषणाभावेन कुण्डबदरसम्बन्धेऽस्तीति न साध्यवैकल्यं तन्तुपटसम्बन्धे चैतज्जनकत्वरूपविशेषणस्य सत्त्वात्संयोगत्वाभावेनैव साध्यपर्यवसाने समवायसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **मतुबर्थस्येति** । सम्बन्धस्येति शेषः । समवायेऽतिरिक्तसम्बन्धाभावादिति भावः ॥ **इदं चक्षुरिति** । अत्र सम्बन्धज्ञानजनकमित्येवोक्ते संयोगज्ञानजनकत्वेन सिद्धसाध्यताऽतः संयोगज्ञानत्वरहितेति सम्बन्धज्ञानविशेषणम् । दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिहारायैतज्जन्येति संयोगज्ञानविशेषणम् । तथा चान्यचक्षुर्जन्यसम्बन्धज्ञाने संयोगज्ञानत्वसत्त्वेऽप्येतज्जन्यत्वरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावसत्त्वान्न साध्यवैकल्यम् । एतच्चक्षुर्जन्यसम्बन्धज्ञाने चैतज्जन्यत्वरूपविशेषणस्य सत्त्वात्संयोगज्ञानत्वराहित्यमादायैव साध्यपर्यवसाने समवायसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । अहं मन्निष्ठेत्यत्रापि सिद्धसाध्यतावारणाय संयोगज्ञानत्वरहितेति सम्बन्धज्ञानविशेषणम् । साध्यवैकल्यवारणाय मन्निष्ठेति संयोगज्ञानविशेषणम् । एवं चात्मान्तरगते सम्बन्धज्ञाने संयोगज्ञानत्वसत्त्वेऽपि मन्निष्ठत्वरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावसत्त्वान्न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । मदीयसम्बन्धज्ञाने च मन्निष्ठत्वरूपविशेषणस्य सत्त्वात्संयोगज्ञानत्वराहित्यमादायैव साध्यपर्यवसाने समवायसिद्धिरिति ज्ञातव्यम् । एवमयं काल इत्यत्रापि सिद्धसाध्यतावारणाय संयोगज्ञानत्वरहितेति सम्बन्धज्ञानविशेषणम् । साध्यवैकल्यपरिहाराय चेदानीन्तनेति संयोगज्ञानविशेषणम् । एवं चान्यकालगतसम्बन्धज्ञाने संयोगज्ञानत्वसत्त्वेऽपीदानीन्तनत्वरूपविशेषणाभावेन विशिष्टाभावसत्त्वान्न साध्यवैकल्यम् । एतत्कालीनसम्बन्धज्ञाने चेदानीन्तनत्वरूपविशेषणस्य सत्त्वात्संयोगज्ञानत्वराहित्यमादायैव साध्यपर्यवसाने समवायसिद्धिरिति ज्ञातव्यम् ॥ **आभाससमानेति** । इदं चक्षुरेतज्जन्यसंयोगसमवायज्ञानत्वरहितसम्बन्धज्ञानजनकमित्यादिरूपेणापि प्रयोक्तुं शक्यत्वेन तृतीयस्यापि सम्बन्धस्य तेन सिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । अयं पट एतज्जनकतन्तुत्वरहितोपादानजन्यः पटत्वात्पटान्तरवदित्याभाससमान-

योगक्षेमत्वादित्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ **स्वव्यतिरिक्तेति** । अत्र संयोगे सम्बन्धभिन्नत्वाभावेन बाधप्रसक्तौ तद्वारणाय स्वव्यतिरिक्तेति विशेषणमिति ज्ञातव्यम् ॥ **अयं संयोग इति** । अत्र साध्ये संयोगान्तरान्यत्वमादायार्थान्तरतावारणाय संयोगत्वरहितेति सम्बन्धविशेषणम् । दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिहारायैतदन्येति संयोगविशेषणम् । तथा चैतदन्यो यः संयोगत्वरहितः सम्बन्धः पक्षीकृत एव संयोगस्तद्भिन्नत्वमादाय दृष्टान्ते साध्यसत्त्वान्न साध्यवैकल्यम् । पक्षे च स्वान्यत्वस्य स्वस्मिन्बाधितत्वात्संयोगत्वराहितसम्बन्धान्तरान्यत्वमादायैव साध्यपर्यवसाने समवायसिद्धिरिति ज्ञातव्यम् ॥ **आभासेति** । इमौ संयोगसमवायौ एतदन्यसंयोगसमवायत्वरहितसम्बन्धान्यौ मेयत्वाद्घटवदित्यपि प्रयोक्तुं शक्यत्वेन तृतीयस्यापि सम्बन्धस्य सिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु प्रमाणाभावादित्याशङ्कायां प्रत्यक्षसिद्धत्वस्य विधिरेव सङ्गतो नानुवाद इत्यत आह ॥ **प्रत्यक्षसिद्धेनेत्यनेनेति** ॥ **विधिनिषेधभेदेनेति** । अत्र शुक्लः पट इत्यादिविधिव्यवहारो घटः पटो नेत्यादिर्निषेधव्यवहार इत्यग्रे स्पष्टं भविष्यति ॥ **व्यावृत्तिस्वीकारेणेति** । अतद्व्यावृत्तिबोधस्वीकारेणेत्यर्थः । तथा च यथा सत्यज्ञानादीनां ब्रह्माभेदेऽपि न तद्वाचकपदानां पर्यायत्वादिकम् । तद्बोध्यानामनृतादिव्यावृत्तीनां भिन्नत्वात् । तथा गुणक्रियादीनां द्रव्याभेदेऽपि न तच्छब्दानां विपर्ययत्वादिकं तत्तद्बोध्यातद्व्यावृत्तीनां भिन्नानामेव स्वीकारादित्यर्थः । ननु किमर्थं ज्ञातॄणां चेत्युपलक्षणमित्यत आह ॥ **विशिष्टविषयेति** ॥ **आधाराधेयेति** ॥ उभयत्राप्याधाराधेयभावेनावस्थानसमये संयोगनाशाभावस्वरूपस्य विभागाभावरूपस्य वाऽयुतसिद्धत्वस्याविशेषेण प्रतीतिवैलक्षण्यानुपपादकत्वादित्यर्थः । नन्विदानीमविशेषेऽपि कालान्तरे कुण्डबदरयोः संयोगनाशादिरूपं युतसिद्धत्वं भविष्यति न तन्तुपटादावतः प्रतीतिवैलक्षण्यमुपपद्यत इत्याशङ्काम-पाकुर्वन्नुपसंहरति ॥ **अत इति** । ननु भेदे व्यपदेशभेदादीनि बहूनि प्रमाणानि सन्त्यभेदे तु प्रत्यक्षमेकमेवातः कथमभेदपक्षोऽङ्गीक्रियत इत्यतोऽभेदेऽपि बहूनि प्रमाणानि सन्तीत्याह ॥ **किञ्च पटेति** । अनेन पटस्तन्त्वभिन्नो मूर्तत्वे सति तन्तुदेशत्वात्तन्तुरूपाद्यभिन्नरूपादिमत्त्वात्तन्तुवदित्यनुमानद्वयं कार्यकारणाभेदसाधकप्रमाणमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । आदिपदेन गुणगुण्याद्यभेदसाधकानामनुमानागमानां ग्रहणम् । ते चाग्रे वक्ष्यन्ते । स्वकार्यं सामानाधिकरण्यव्यवहाररूपं स्वकार्यम् । घटकलशादाविवाभेदव्यवहाररूपम् ॥ ७ ॥ ॥ **अनुक्तसमुच्चयेति** । सामाना-

धिकरण्यादिव्यवहारसमुच्चयार्थं इत्यर्थः ॥ ७ ॥ प्रत्याहारन्यायेन कार्यकारणयोरभावधर्मिणोश्च धर्मधर्म्यादिव्यवहारं दर्शयति ॥ **तन्तुषु पट इति** । आदिपदेनावयव्यादीनां तत्तन्निष्ठत्वादिधर्मसमूहोऽप्यवयविन्यवयवनिष्ठत्वमित्यादिरूपधर्मधर्म्यादिव्यवहारसङ्ग्रहः ॥ **अवयवादिनिष्ठत्वमिति** । अत्रादिपदेन गुणिमूर्तव्यक्तिनित्यद्रव्यायुतसिद्धसम्बन्धिसङ्ग्रहः ॥ **गुणादीति** । अवयवगुणिमूर्तव्यक्तिनित्यद्रव्यायुतसिद्धसम्बन्धिनिष्ठत्वानि न तावद्द्रव्यगुणकर्मविशेषरूपाणि । द्रव्यगुणकर्मविशेषाणां गुणवृत्त्यनुपपत्तेः । अवयवनिष्ठत्वादीनां च गुणेऽपि सत्त्वात् । नापि सामान्यरूपाणि । सामान्यानां सामान्यवृत्त्यनुपपत्तेः । अवयवनिष्ठत्वादीनां च सामान्येऽपि सत्त्वादित्यर्थः ॥ **तस्य वृत्तीति** । अवयवनिष्ठत्वादिधर्माणां समवायेऽपि सत्त्वादिति भावः ॥ **किञ्चाधारीति** । आधाराधेयभावप्रयोजकतया हि समवायोऽङ्गीकृतः स एव कथं प्रयोज्यरूपाधाराधेयभावोऽपि स्यात् । प्रयोज्यस्य प्रयोजकभिन्नत्वनियमादित्यर्थः ॥ **तेषां गुणादिवृत्तित्वेति** । गुणादिवृत्तित्वेत्यर्थः । ततश्चायमर्थः । आश्रयव्यापित्वं न तावद्द्रव्यगुणकर्मविशेषेष्वन्तर्भवति । तेषां द्रव्यादीनां गुणवृत्तित्वासम्भवात् । अस्य च गुणवृत्तित्वात् । नापि सामान्ये सामान्यस्य सामान्यवृत्तित्वासम्भवात् । अस्य च सामान्यवृत्तित्वादिति ॥ **असमुदितत्वेनेति** । अनेकसमुदायरूपत्वाभावेनेत्यर्थः । यदनेकसमुदायात्मकं वस्तु तत्रैव कृत्स्नपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य कृत्स्नत्वस्यावकाशो नैकस्मिन्नपि वस्तुनि । घटसमुदायस्थले कृत्स्नं घटमानयेतिवदेकस्मिन्घटे कृत्स्नपदाप्रयोगादिति भावः । आदिपदेन सर्वत्वादिसङ्ग्रहः । तेन सर्वस्मिन्स्वाश्रये समवायस्त्वादित्यादिकमपि निराकृतमिति ज्ञातव्यम् ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । अभावेऽभावानङ्गीकारेणाश्रयव्यापित्वस्याभावरूपत्वेऽभावगतत्वानुपपत्तेरिति निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ **एवं संयोगादीनामिति** । प्रदेशवृत्तित्वं न तावद्द्रव्यगुणकर्मविशेषेष्वन्तर्भवति । द्रव्यादीनां गुणवृत्तित्वाभावादस्य च गुणवृत्तित्वात् । नापि सामान्ये । सामान्यस्य चाभाववृत्तित्वादस्य च संयोगाद्यभावेऽपि सत्त्वात् । नापि समवाये । संयोगवत्तत्समवायेऽपि प्रदेशवृत्तित्वसत्त्वेन स्ववृत्त्यनुपपत्तेः । अपि च वृत्तिमात्रं समवायः प्रदेशवृत्तित्वं त्वतिरिक्तं निर्वक्तव्यम् । स्वाश्रयैकदेशे समवायस्तदिति चेन्न । आकाशपरमाणुसंयोगे तदसम्भवात् । स्वाभावेन सहावस्थानं तदिति चेत् । तस्याप्यन्तर्भाव्यत्वादिति निरस्तप्रायमित्यर्थः । परं व्यापकम् ॥ **एकार्थसमवाय**

इति । चतुर्विंशतिद्रव्येषु चतुर्विंशतित्वसङ्ख्या चतुर्विंशतिगुणानां सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ॥ **बधिरादीनामिति** । तेषां शब्दघटितोक्तप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानासम्भवेन चतुर्विंशतिसङ्ख्याव्यवहाराभावप्रसङ्गादित्यर्थः । आदिपदेन पुरुषगतचतुर्विंशतित्वाज्ञानिनामन्धादीनां सङ्ग्रहः ॥ **एवमन्येषामिति** । नित्यत्वानुगतत्वद्विविधत्वादिधर्माणामित्यर्थः । तेषामपि न द्रव्यादिरूपत्वम् । गुणादिवृत्त्यनुपपत्तेरित्यन्तर्भावो निरसनीय इत्यर्थः । अनुगतत्वं कथं गुणवृत्तीति चेन्न । द्वित्वबहुत्वादावनेकसमवेतत्वरूपानुगतत्वस्य सत्त्वात् ॥ **नैय्यायिकादिभिरिति** । वैशेषिकभिन्नैस्तार्किकादिभिरित्यर्थः ॥ **योगक्षेमेति** । अप्राप्तप्राप्तिवाचकयोगशब्देनात्र बाधकाभावो ग्राह्यः । प्राप्तपरिरक्षणपरेण क्षेमशब्देन साधकसद्भावस्तयोः साम्यादित्यर्थः ॥ **कथं स्ववृत्तिरिति** । प्रमेयत्वादीनां स्ववृत्तिरिष्टा चेत्सा कथम् । आश्रयाश्रयिभावस्य भेदव्याप्तत्वादिति शङ्काभिप्रायः । उत्तरमाह ॥ **यथाऽन्यत्रेति** । यथाऽन्यत्र स्वभिन्ने वृत्तिस्तथा स्वस्मिन्नपि वृत्तिर्नानिष्यतीत्यर्थः । ननु वृत्तिप्रयोजकस्य भेदस्याभावात्कथमिदमुच्यत इत्यत आह ॥ **प्रमाणमिति** । इदमुपलक्षणम् । अवृत्तौ प्रमाणाभाव एव शरणमित्यपि द्रष्टव्यम् । न भिन्नाभिन्नत्वं वृत्तिप्रयोजके इति शेषः । सामान्ये सामान्याङ्गीकारेऽनवस्था बाधिकेत्यत्रोदयनसम्मतिमाह ॥ **यथाऽऽहेति** ॥ **व्यक्तेरभेद इति** । अनेकासु व्यक्तिष्वानन्त्यव्यभिचाराभ्यां सङ्गतिग्रहणादेरशक्यतया तदर्थमनुवृत्तप्रत्ययनिर्वाहार्थं च जातिरङ्गीकार्या । व्यक्तिभेदाभावे तु तत्स्वरूपेणैव सर्वस्य निर्वाहाद्व्यर्था जातिरिति । व्यक्त्यभेदो जातिबाधः । तुल्यत्वं नाम जात्याश्रयव्यक्तीनामन्यूनानतिरिक्तत्वम् । घटादिष्वेकयैव घटत्वजात्या सङ्गतिग्रहणाद्युपपत्तौ परापरभावानापन्नतावद्व्यक्तिमात्रवृत्तिकरीरत्वादिरूपद्वितीयजात्यङ्गीकारो निष्प्रमाणक इति तत्र तुल्यत्वं जात्यन्तरसद्भावे बाधकम् । परस्परपरिहारेण वर्तमानयोर्जात्योरेकत्र समावेशः सङ्करः सोऽपि जातिबाधकः । अन्यथा गोत्वाश्वत्वयोरप्येकत्र समावेशसम्भावनया गौस्तिष्ठतीत्युक्ते तत्राश्वत्वस्यापि शङ्कितत्वान्नाश्व इति निश्चयासम्भवेन न निष्कम्पा प्रवृत्तिः स्यादिति । अनवस्थितिश्च जातौ जात्यङ्गीकारे बाधिका । विशेषेषु सामान्यसद्भावे समानजात्याक्रान्तत्वेन कदाचित्संशयहेतुत्वस्यापि सम्भवत्वादत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वाभावेन विशेषरूपताहानिर्बाधिका । समवाये जात्यङ्गीकारे व्यक्त्यभेदस्तावदेको बाधकोऽपरश्च सम्बन्धाभावः । समवायतन्निष्ठजात्योरद्रव्यत्वेन संयोगासम्भवे समवाय

एव वाच्यः । न च सोऽपि युक्तः । तस्यात्माश्रयत्वप्रसङ्गभीत्याऽन्यत्वे तत्रापि समवायनिष्ठजात्या भावितव्यम् । अन्यथा सकलसमवायावृत्तौ तस्या जातिताव्याघातात् । तदर्थं च तत्रापि समवायान्तराङ्गीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गः । अतः सम्बन्धाभावः समवाये जातिस्वीकारे बाधक इति ॥ **यदि कथञ्चिदिति** । इयं जातिरियं जातिरित्यनुवृत्तप्रत्ययनिर्वाहाय यदि जातिषु जातिः कल्प्येत तर्हि तासु कल्पितायामपि जातावनुवृत्तप्रत्ययनिर्वाहाय जात्यन्तरमङ्गीकरणीयमेवं तत्र तत्रेत्यनन्ता जातयः कल्पनीयाः स्युर्न चेदं सम्भवति । ततश्च नागृहीतविशेषणाविशेषे बुद्धिरुदेतीति न्यायेन पूर्वपूर्वजातिविषयविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्ताविगं जातिरिति प्रत्ययस्याप्यनुपपत्तिरिति जात्यनवस्थायां ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वम् । तथा गुणाश्चतुर्विंशतिरित्यादिप्रत्ययनिर्वाहाय यदि गुणेषु गुणाः कल्प्यन्ते तर्हि कल्पितेषु गुणेष्वपि सङ्ख्यादिप्रत्ययनिर्वाहायान्ये गुणाः कल्पनीयाः । एवं तत्र तत्रेत्यनन्ता गुणाः कल्पनीयाः स्युः । न चेदं सम्भवति । ततश्च नागृहीतविशेषणन्यायेन पूर्वपूर्वसङ्ख्यादिविषयविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तौ चतुर्विंशतिगुणा इत्यादिप्रत्ययस्याप्यनुपपत्तिरिति गुणानवस्थायामपि ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वं यदि व्युत्पाद्येतेत्यर्थः । स्यादियं जातिगुणविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तिर्यदि जात्यादिरूपविशेषणज्ञानस्यापि स्वगतजात्याद्यन्तरविशिष्टविषयकतानियमः स्यान्न चैवं क्वचिज्जात्यादिरूपविशेषणज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वेऽपि क्षत्यभावात् । नागृहीतविशेषणान्यायस्य सविकल्पकबुद्धिपरत्वादित्याशयेनोक्तं कथञ्चिदिति ॥ **तर्हि वयमपीति** । यद्यस्तित्वमस्तीत्यादिप्रत्ययनिर्वाहायास्तित्वादावप्यस्तित्वादिकं कल्प्यते तर्हि कल्पितेष्वप्यस्तित्वादिषु तन्निर्वाहायास्तित्वाद्यन्तरं कल्पनीयम् । एवं तत्र तत्रेत्यनन्ता धर्माः कल्पनीयाः स्युः । न च तथा सम्भवति । ततश्च नागृहीतविशेषणान्यायेन पूर्वपूर्वास्तित्वादिविषयविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तावस्तित्वमस्तीत्यादिबुद्धेरप्यनुपपत्तिरिति तत्कथञ्चिज्ज्ञप्तिप्रतिबन्धकत्वं व्युत्पादयिष्याम इत्यर्थः ॥ **व्युत्पत्त्यादिप्रतिबन्धकश्चेति** । तथा चोत्पत्त्यादिप्रतिबन्धप्रसञ्जनमेव योगेनात्रानवस्थारूपतर्कतया विवक्षितमन्यथाऽनवस्था हि तर्कविशेष इत्युपक्रमविरोधादिति । अत एवोक्तं पद्धतौ । मूलक्षयापरनामिका प्रकृतकार्यविलोपलक्षणाऽनवस्थेति ॥ **एवमेवेति** । उत्पत्त्याद्यप्रतिबन्धेऽप्यपर्यवसितं परम्परासाम्यमात्रेण दूषणत्वे बीजाङ्कुरानवस्थाया अपि दूषणत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु प्रामाणिकस्योत्पत्त्यादेः परित्यागेनानवस्थाशब्दो रूढ्या प्रवृत्तः किन्तूत्पत्त्यादेरवस्थित्यभाव इति योगेनैव ।

तद्धेतुभूतापर्यवसितपरम्परायामेव तु रूढः । रूढार्थस्यैव ग्राह्यत्वात्प्रामाणिकपरित्यागरूपानिष्टहेतुभूतैवानवस्था दूषणमत एवाहुर्मूलक्षयकरीं प्राहुरनवस्थां हि दूषणमित्याशङ्कते ॥ **अथानिष्टापत्तीति** ॥ **अनिष्टरूपैवेति** । रूढिसाम्यात् उदाहृतवचनस्य क्वाचित्काभिप्रायकत्वाच्चेति भावः ॥ **तस्मादिति** । अनिष्टरूपतायां विशेषाभावादित्यर्थः । अत्राप्युक्तरीत्या प्रामाणिकपरित्यागस्यानवस्थात्वं यौगिकमेवेति ज्ञातव्यम् । प्रामाणिकपरित्यागरूपाया रूढाया अपर्यवसितपरम्पराया उदाहरणाभावेन क्वाप्यदर्शनात् । तद्धेतुर्वेत्यत्र तच्छब्देन प्रामाणिकपरित्यागमात्रपरामर्शः । अप्रामाणिकपरिग्रहहेतुरूपापर्यवसितपरम्पराया अपि क्वाप्यदर्शनात् । ततश्च योगेन प्रामाणिकयोस्तत्त्वादेः परित्यागरूपैकाऽनवस्था । रूढ्या चाप्रामाणिकपरिग्रहरूपा प्रामाणिकपरित्यागहेतुरूपा चेति द्विविधेति त्रिधैवानवस्थाऽत्रोक्तेति ज्ञातव्यम् ॥ छ ॥ **उपलक्षणमिति** । प्रागभावस्यापीति शेषः ॥ **निरस्तमिति** । सकलभेदकार्यकारित्वे विशेषोऽपि भेद एव स्यान्न तत्प्रतिनिधिरित्यनेन निरस्तमित्यर्थः ॥ **वक्ष्यत इति** । दृष्टिप्रमाणतश्चैवेत्यत्रेति शेषः ॥ **उक्तं ह्येतदिति** । न चेन्महत्त्वतश्चैव दीर्घत्वादपि नो भवेदित्यनुव्याख्याव्याख्यावसरे यद्यपि परिणामवादिनां नायं पन्थाः । किन्तूपादानानि स्वगुणयुक्तानि तथाविधकार्यतामापद्यन्त इत्युक्तमित्यर्थः । तथा च समानकालीनत्वादनित्यद्रव्यतद्गुणयोर्न कार्यकारणभाव इति भावः ॥ **सूक्ष्म इति** । परिष्कृतभूम्यामित्यर्थः ॥ **उक्तं तावदिति** । अभेदेन प्रतीतिश्चेत्यत्रेति शेषः ॥ छ ॥

॥ **न त्वेकविषयाविति** । न त्वेकप्रतियोगिकावित्यर्थः ॥ **अभिभवेति** । सौरालोकादिना दीपादिप्रभाया यत्रोऽभिभवरूपोच्छेदस्तत्त्वेऽपि दीपादिना तस्या भेदाभेदाभावात्तद्व्यावृत्त्यर्थं सामस्त्येत्युक्तमित्यर्थः । नन्वभिभवो नोच्छेदः किन्तु बलवत्सजातीयग्रहणकृताग्रहणमतः सामस्त्येति व्यर्थमित्यरुचेराह ॥ **यद्वेति** ॥ **विनष्टस्यासत्त्वेनेति** । भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वाद्धर्मिनाशानन्तरं तत्र भेदोऽस्तीति चिन्तायाः कर्तुमशक्यत्वात्सद्भावदशायामेव भेदोऽङ्गीकार्य इति भावः । एवमसद्भाववेलायां भेदिन इत्यत्र बाधकमुक्त्वा सद्भावदशायामभेदिन इत्यत्र बाधकमाह ॥ **प्रागत्यन्ताभेद इति** । विनाशात्प्राक् सद्भावदशायामित्यर्थः ॥ छ ॥ तदन्यवृत्तित्वादित्यत्र यद्यत्यन्तभेदो विवक्षितस्तदा स्वरूपासिद्धिर्यदि च भेदमात्रं विवक्षितं तदाऽन्यथासिद्धिः । साध्याभावेऽप्यभेदेन हेतोरुपपत्तेरित्याह ॥ **द्वितीयस्तु हेतुरिति** ॥ **इतरेतरापेक्षाया इति** । तथा च

मूलक्षयकारित्वं नास्तीति भावः । न च सामान्यानवस्थावदप्रामाणिकस्वीकाररूपा । प्रामाणिकत्वादित्याशयात् ॥ **द्वितन्तुकावयव इति** । द्वितन्तुकस्य पटस्यावयवभूते तन्तावित्यर्थः ॥ **अन्यथा कारणाकारणेति** । एवं तन्तुकर्मणैवोभयाविभागोत्पत्तिसम्भवेऽपि यदि क्रमविरोधभयेन कल्पनया कारणविभागजोऽपि विभागः स्वीक्रियत इत्यर्थः ॥ **कारणमात्रसंयोगजोऽपीति** । तन्तोः कर्मणादौ तस्य तन्त्वन्तरसंयोगस्तेन च संयोगेन सक्रियस्य तन्तोस्तन्त्वन्तरावच्छिन्नाकाशसंयोगो जायत इत्यपि स्वीकार्यमित्यर्थः । अत्राप्येकेन कर्मणा विरुद्धयोः संयोगयोर्युगपदुत्पत्त्यसम्भवेन क्रमः कल्प्यत इति भावः । ननु यः क्रमकल्पको विरोधः स स्वाभाविक एव विवक्षितः । नोपाधिकः । प्रकृतसंयोगयोश्च न स्वाभाविको विरोधः किन्त्वौपाधिकोऽतस्तयोर्न क्रमेणोत्पत्तिर्येन कारणमात्रसंयोगजोऽपि संयोगः स्वीकार्य इत्याशङ्कते ॥ **ननु संयोगस्येति** ॥ **स्वरूपत इति** । स्वभावत इत्यर्थः । द्रव्यानारम्भकेत्युपलक्षणमेतत् । यतो द्रव्यारम्भकद्रव्यमात्रसमवेत एव संयोगो द्रव्यारम्भक इत्यपि ग्राह्यम् । तथा च तन्तोस्तन्त्वन्तराकाशसंयोगयोर्द्रव्यारम्भकत्वानारम्भकत्वे द्रव्यारम्भकद्रव्यमात्रसमवेतत्वद्रव्यानारम्भकद्रव्यसमवेतत्वरूपोपाधिप्रयुक्ते इत्युक्तं भवति । ननु द्रव्यारम्भकद्रव्यत्वं कथमाकाशस्योच्यतेऽन्त्यावयविन एव तथात्वप्रसिद्धेरित्यत आह ॥ **द्रव्यानारम्भकं चेति** । तथा चाकाशस्यापि स्पर्शरहितत्वाद् द्रव्यानारम्भकत्वमुपपन्नमिति भावः ॥ **निष्फलारम्भमिति** । यथाऽऽदिकार्यारम्भकत्वं न तृतीयस्य परमाणोर्द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यामादिकार्यारम्भसम्भवात् । तत्परिमाणस्य च ह्रस्वत्वरूपस्य परमाणुद्वित्वसङ्ख्ययैवोत्पत्तेरतस्तत्र तृतीयस्य परमाणोरारम्भकत्वकल्पनं निष्फलमिति ज्ञातव्यम् ॥ **विजातीयमिति** । पार्थिवाप्यपरमाणुद्वयं नैककार्यारम्भकं जातिसाङ्कर्यापत्तेरिति भावः ॥ **को विरोध इति** । तथा चासिद्धिरिति भावः ॥ **द्रव्यारम्भानारम्भेति** । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वतदनारम्भकसंयोगविरोधित्वरूपविरुद्धोपाधिद्वयप्रयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ **द्रव्यारम्भकेति** । तन्त्वन्तरासंयुक्ततन्तुकर्मणि तन्त्वाकाशविभागजनके व्यभिचारवारणाय द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधीति विभागविशेषणम् ॥ **द्रव्यान्तरेति** । घटारम्भकेत्यर्थः ॥ **सत्प्रतिपक्षत्वाच्चेति** । द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकं तन्तुकर्म तदविरोधिविभागजनकं कर्मत्वादङ्गुलिकर्मवदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्चेत्यर्थः । अत्र पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेः पूर्वानुमानसाध्यविपरीतविषयकत्वात्तत्सत्प्रति-

पक्षतेति ज्ञातव्यम् । एवं च तन्तुकर्मणि द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधितदविरोधिविभागद्वयजनकत्वं पूर्वसाध्यविपरीतं न साधयितुं शक्यं परं प्रति दृष्टान्ताभावादतः कथं सत्प्रतिपक्षतेति शङ्कानवकाशः । सकर्मकस्येवेत्यत्र तन्तोरिति वर्तते ॥ **एवमग्रेऽपि** ॥ **उत्तरविभाग इति** । सक्रियस्य तन्तोर्द्वितन्तुकसंयुक्ताकाशदेशविभाग इत्यर्थः । तथा चाक्रिये तन्तौ नाकाशविभागो विभागेन जायते । निमित्तकारणरूपकर्माभावादिति भावः ॥ छ ॥ ॥ **छलत्वेनेति** । अंशतः संयोगो भवतीत्यस्मद्वाक्यस्यांशसंयोगपूर्वकत्वांशिसंयोगस्येत्यनभिप्रेतार्थकल्पनयाऽनवस्थाया उक्तत्वादिति भावः ॥ **दृष्टत्वादिति** । भावाभावयोरेकस्मिन्घटे सामानाधिकरण्यस्य दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ **अंशभेदेनेति** । अंशद्वयाश्रितत्वेनेत्यर्थः ॥ **सन्देहादिति** । तथा च दृष्टत्वादिति हेतुः सन्दिग्धासिद्ध इति भावः । निश्चितासिद्धिमप्याह ॥ **न ह्यविरुद्धेति** ॥ **अतिप्रसङ्गस्येति** । घटसंयोगो यदि घटांशवृत्तिस्तर्हि पटवृत्तिरपि किन्न स्यादुभयोर्घटभिन्नत्वाविशेषादित्यतिप्रसङ्गस्येत्यर्थः ॥ छ ॥ प्रमाणविरोधं दर्शयति ॥ **द्वितन्तुकेत्यादिना** । अत्र द्व्यणुकपरिमाणं स्वकारणपरिमाणादुत्कृष्टमसम्मृदितावयवजन्यद्रव्यपरिमाणत्वाद्द्वितन्तुकपरिमाणवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । अत्र सम्मृदितदुकूलद्वयजन्यरज्जुद्रव्यपरिमाणे व्यभिचारवारणायासम्मृदितावयवजन्येति विशेषणमिति द्रष्टव्यम् ॥ छ ॥ न्यक्षतर्कवचने पूर्वार्धे पटे सर्वतन्त्वभेदसाधनमुत्तरार्धे तत्रैव सर्वतन्तुभेदसाधनमिति ज्ञातव्यम् । तन्तुभाव इत्यस्य सर्वतन्तुभाव इत्यर्थः ॥ **व्यतिषङ्गविशिष्टा इति** । व्यतिषङ्गे सति विशिष्टा इत्याशयोऽत्र विवक्षितः । एवं व्यतिषङ्गविशेषविशिष्टैरिति व्याख्येयम् । अतो व्यतिषङ्गे सति यत्तन्तूनां विशिष्टं रूपमित्यग्रेतनग्रन्थविरोधो नेति द्रष्टव्यम् । आशयमविद्वांस्तन्तुव्यतिषङ्ग एव पट इति मत्वा शङ्कते ॥ **नन्वेवमिति** ॥ **व्यतिषङ्गतन्तुव्यतिरेकेणेति** । तन्तुव्यतिषङ्गव्यतिरेकेणेत्यर्थः । अनयैव नीत्या व्यतिषङ्गविशेषविशिष्टपरमाणुष्वेव गोघटादिबुद्ध्युपपत्तावतिरिक्तावयविकल्पनं न स्यादिति भावः । भ्रान्तप्रतीतमर्थमभ्युपेत्यैव तावदुत्तरमाह ॥ **यथा हीत्यादिना** । भ्रान्त एव पुनः शङ्कते ॥ **ननु व्यतिषिक्तेति** ॥ **उक्तोऽयमर्थ इति** । अत्रायमित्युत्तरवाक्येन सम्बध्यत इत्युक्तत्वादयमित्यनूद्योक्तोऽर्थ इति व्याख्यानं कृतमिति द्रष्टव्यम् । इदानीं परभ्रान्तिं खण्डयन्स्वाशयमुद्घाटयति ॥ **न हि तन्तुव्यतिषङ्गमित्यादिना** ॥ **विशिष्टं रूपमिति** । ननु पटस्तन्त्वनाश्रित

इति सिद्धान्तः । तन्तुषु पट इति प्रतीत्यसिद्धेरित्यन्यत्रोक्तत्वात् । तन्तुविशिष्टाकारश्च तन्त्वाश्रित एव वक्तव्यः । विशिष्टं च विशेष्याश्रितं द्रव्यान्तरमिति पूर्वाध्याये उक्तत्वात् । अतः कथं तयोरभेद इति चेन्न । अभेदेऽपि विशेषशक्त्यैव तन्त्वाश्रितत्वानाश्रितत्वयोरुपपत्तेः । कथमन्यथा त्वग्ग्राह्याग्राह्ययोः पटरूपयोरभेद इति । कथं चैकैकतन्तुनाऽभेद इत्यस्य समाधानमाह ॥ **न चैकैकेति** । समुदायस्य समुदाय्यभिन्नत्वादिति भावः । तथा च सर्वतन्तूनां पटाभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात्तदभिन्नस्यैकैकस्यापि तन्तोः पटाभेद आवश्यक इति समाधानमुक्तं भवतीति ज्ञातव्यम् । नन्वेवं व्यतिषङ्गे सति ये विशिष्टास्तन्तवस्तेषां पटेनात्यन्ताभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात्तदभिन्नस्यैकैकस्यापि तन्तोः पटेनात्यन्ताभेदापत्तिरिति चेन्नैवम् । एकैकस्या तन्तोर्विशिष्टतन्तुभिरत्यन्ताभेदे हि तथा स्यान्न चैवम् । किन्तु भेदाभेद एव तत्र विशिष्टतायाः खण्डितत्वात् । अतो यत्किञ्चिदेतत् ॥ **इतरेतरयोग इति** । ननु संयोगादिष्वेकद्रव्याश्रितत्वरूपपृथक्त्वसमुच्चय एव कुतो न चशब्दो व्याख्यात इति चेत् । उच्यते । स्यादेतदेवं यद्येकाश्रितत्वमात्रमत्र विधेयं स्यात् । न चैवम् । पृथक् पृथगित्युक्तत्वात् । किन्त्वेकैकाश्रितत्वम् । तत्सम्बन्धश्च न प्रत्येकं संयोगादौ सम्भवति किन्तु मिलित एव। अतः साहित्यप्रतियोगिनामेककार्यसम्बन्धे इतरेतरयोगस्य विहितत्वादितरेतरयोग एव व्याख्यात इति द्रष्टव्यम् ॥ **गुणेनेति** । संयोगादिनेत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्गाभावश्चेति** । एकस्मिन्नेव संयुक्तादिप्रत्ययप्रसङ्ग इत्यतिप्रसङ्गश्च नेत्यर्थः ॥ **एकत्वावभासेति** । एकवचनस्यान्यथासिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । अनेन मूलेऽनेक इति पदमध्याहार्यमिति सूचयति । मूलमुपलक्षणपरमित्यभिप्रेत्याह ॥ **अवयविनस्त्विति** । उक्तो दोषः किमत्राकाशादावखण्डितेऽवयविन्युताखण्डिते पटादाविति विकल्पमभिप्रेत्याद्यं दूषयति ॥ **आकाशस्येति** । तथा चावयविन एकत्वेऽवयवानामभेदापादनं तत्रेष्टमेवेति भावः । द्वितीये त्वाह ॥ **पटस्य चेति** ॥ **स एक एवेति** । तथा च तत्रैक्यापादनमिष्टमेवेति भावः । ननु न व्यतिषङ्गविशिष्टे तन्तुसमुदाये ऐक्यमापाद्यते येनेष्टापादनं स्यात् । किन्त्वविवक्षितव्यतिषङ्गेष्वेव सर्वतन्तुष्विति शङ्कायां तत्र पटेनात्यन्ताभेदरूपतापादकमेवासिद्धमित्याह ॥ **व्यतिषक्तानामित्यादिना** । नन्वथाऽप्ययं तन्तुस्तन्त्वन्तराभिन्नस्तदभिन्नपटाभिन्नत्वात् । सर्वतन्तवो वाऽन्योन्याभिन्ना अन्योन्याभिन्नपटाभिन्नत्वादिति तन्तूनामेवान्योन्याभेदप्रसक्तिरित्यत आह ॥ **एकैकेनेत्यादिना** । ततश्च यद्यद-

भिन्नाभिन्नं तत्तदभिन्नमिति व्याप्तिरस्यन्ताभेदस्थलमात्रनिष्ठेति भावः । अत एवाकाशावयवानां पूर्वमन्योन्याभेद उक्त इति ज्ञातव्यम् ॥ छ ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति**। नानिर्वाच्यं हि तेनेष्टमत औपाधिकान्ययोः। सत्यत्वात्को विशेषः स्यादित्यत्रेति शेषः ॥ **परिच्छिन्नविशेषणं त्विति**। न च साधनाव्यापकतानिर्वाहाय तत्सार्थकमिति वाच्यम्। तथात्वेऽपि प्रतिपक्षोन्नयनेऽसिद्धिवारकत्वप्राप्त्या वैय्यर्थ्यानिस्तारादित्याशयात् ॥ **अयावद्द्रव्यभावित्वेनापीति**। अयावद्द्रव्यभावित्वे भेदस्यापि सत्त्वेनाश्रयाभेदाप्रसक्तेरिति भावः ॥ **न हि द्वित्वादिकमिति**। येन नरत्वादिवदनेकाश्रितं न स्यादिति भावः॥**न च प्रतियोगिनिरूप्यमिति**। तथा च संयोगादिवदपि नैकमात्राश्रितत्वमिति भावः॥**अश्वत्वात्परमिति**। अश्वत्वव्यापकमित्यर्थः॥ **एवं रासभत्वेऽपीति**। अश्वसादृश्यरासभत्वव्यापकत्वे सर्वेषामपि रासभानामश्वसादृश्यं स्यात्। तद्व्याप्यत्वेऽश्वव्यक्तावपि रासभत्वापत्तिरिति वाच्यमित्यर्थः। अश्वरासभवृत्तीत्यनन्तरं सामान्यमिति शेषः। तदवयववृत्तीत्युपलक्षणम्। तद्गुणकर्मवृत्तीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ **द्रव्यगुणावयवेति**। द्रव्ययोर्यानि गुणावयवकर्माणि तद्वृत्तीनीत्यर्थः। यथाऽऽहुः। सामान्यान्येव भूयांसि गुणावयवकर्मणाम् ॥ **भिन्नप्रधानसामान्यवर्तिसादृश्यमुच्यत इति**। भिन्ने प्रधानसामान्ये गोत्वगवयत्वरूपे ययोस्तौ गोगवयौ भिन्नप्रधानसामान्यौ तद्वृत्तीत्यर्थः॥ **यदि वा तन्नरत्वमिति**। ननु तन्नरत्वस्य नष्टत्वात्कथं तद्धर्मिकभेदस्य वर्तमानता साधयितुं शक्या। भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वादिति चेन्न। भिद्यन्त इति व्यपदेशस्य वर्तमानसामीप्यार्थतया विवक्षितत्वात्। तथा च पूर्वं भिन्नमासीदिति प्रतिज्ञार्थो विवक्षितः। यद्वा तन्नरत्वस्य तन्नराभिन्नस्य कार्याकारेण नाशेऽपि कारणाकारेणावस्थानात्तद्धर्मिकभेदस्यापि तथैवावस्थानमित्यभिप्रेत्येदमत एव नष्टानामपि वस्तूनां भेदो नैव विनश्यतीति प्राचां वाच इति ज्ञातव्यम् ॥ **तस्य स्वरूपत इति**। तदेवेदं नरत्वमिति प्रत्यभिज्ञास्वरूपस्यैवाभावाद्दुर्दर्शनाभ्यासाविजृम्भितस्य तत्सत्त्वेऽपि तत्प्रामाण्यस्यासम्मतेरित्यर्थः ॥ **सर्वश इत्यादिवचनादिति**। अत्रादिपदेनाखिला इति वचनस्य ग्रहणम्। ततश्चाखिला इत्युक्त्यैव विवक्षितार्थलाभे पुनः सर्वश इति वचनादादरो ज्ञायत इत्यर्थः ॥ **उक्तविवरणाच्चेति**। स्वैः स्वैरित्यनेन भिन्नधर्माश्चेत्युक्तस्य विवरणादित्यर्थः। अत्र धर्माणामाश्रयभेदशङ्कापरिहाराय तदभेदोक्त्या परस्परं भेद एव भिन्नधर्मा इत्यत्र विवक्षित इति विवरणं लभ्यत इति ज्ञातव्यम्। तथा स्वैः स्वैर्धर्मैरभिन्ना

इत्युक्तस्यानिवृत्तविनाशा इत्यपवादोक्त्याऽनिवृत्तविनाशा न भवन्ति तैरेवाभेद इति विवरणादित्यर्थः ॥ छ ॥ पीलुपाकवादी शङ्कते ॥ **नन्विति** ॥ **अग्निना सम्बद्धस्येति** । आमपाकनिक्षिप्तस्येत्यर्थः । तदारम्भकेषु परमाणुष्वग्न्यभिघातान्नोदनाद्वेत्यन्वयः । नन्वभिघातनोदनयोः को विशेषः । उच्यते । यः संयोगविशेषः शब्दे निमित्तकारणं भवति यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः । यथा पाषाणादेः पादादिसंयोगोऽभिघातः । वेगापेक्षेण पादसंयोगेन पाषाणे कर्मोत्पत्तौ तेन तत्र शब्दविभागयोरुत्पत्तेः । यस्तु शब्दे निमित्तकारणं न भवति यज्जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतुश्च न भवति स संयोगविशेषो नोदनम् । यथा पङ्के पादसंयोगो नोदनम् । पङ्के पादसंयोगजेन कर्मणा तत्र शब्दविभागयोरजननात् । यदि तत्रापि शब्दविभागयोरुत्पत्तिस्तर्ह्यभिघात एव स इत्यादि विभावनीयम् ॥ **कार्यद्रव्यमिति** । द्व्यणुकादिघटान्तमित्यर्थः । कार्यमेव कारणे प्रमाणं भविष्यतीत्याशङ्कते ॥ **नोदनाद्युत्पत्तावित्यादिना** । कर्मसु विभागा इत्यादौ प्रमाणमित्येतदनुवर्तनीयम् ॥ **क्वचित्सतीति** । क्वचिदवयविनि रूपाद्याश्रये सत्यपि रूपादीनां विनाश इत्यर्थः । तथा च पूर्वानुमानमप्रयोजकमिति भावः ॥ **अग्निसंयोगजत्वे चेति** । तथा च द्वितीयानुमानमप्रयोजकमिति भावः । आश्रयनाशेऽसमवायिकारणभूतावयवसंयोगनाश एव प्रमाणं तत्र चान्यथाऽनुपपत्तिरेव मानमित्याशयेन शङ्कते ॥ **नन्वग्निसंयोग इत्यादिना** ॥ **अग्न्यवयवानामिति** । घटारम्भकसर्वावयवगताग्निसंयोगस्य प्रदेशवृत्तित्वादिति भावः ॥ **अवयविनाशस्येति** । घटारम्भकसर्वावयवेष्वग्निसंयोगोपपादनायाग्न्यवयवानां सत्त्वं मूर्तानां समानदेशताविरोधादवयवानां परस्परसंयोगनाशं विना नोपपद्यते । अवयवसंयोगनाशे चावयविनाशस्यावर्जनीयत्वम् । असमवायिकारणनाशे कार्यनाशनियमादिति भावः ॥ **सच्छिद्रत्वेनेति** । घटाद्यन्तर्निहितानां जलतैलादीनां बहिः स्रवणदर्शनादिति भावः ॥ **संस्थानापगमेति**। अवयवसंयोगापगमाभावेनेत्यर्थः । घटावयवेषु परस्परं संयोगस्यानाशेऽपि वन्ह्यवयवानां प्रवेशो नानुपपन्नः । घटादीनां सच्छिद्रत्वेन मूर्तानां समानदेशताया अप्राप्तेरिति भावः । ननु यत्सच्छिद्रं न भवति पाषाणादि तत्र का गतिरित्यत आह ॥ **तथाविधस्येति** । सच्छिद्रघटादिश्यामतादेरेवानिवृत्तविनाशा इत्यत्रोदाहरणतयोक्तत्वादित्यर्थः । किञ्च यद्यामपाके निक्षिप्तस्य घटादेर्विनाशः कथं तर्हि स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञा । कथं वा सर्वास्ववस्थास्वामपाकादौ

घटादेस्तादृशस्यैव दर्शनम् । घटादेरुपरि निहितानां शरावोदञ्चनादीनां तथैव दर्शनं च । घटादिनाशे हि तेषां पातः स्यात् । कथं वा यावन्त एवामपाके निहितास्तावन्त एव पुनः प्राप्यन्ते । परमाणुभिर्द्व्यणुकादिक्रमेण न्यूनानामधिकानां वा तदानीमारम्भसम्भवात् । कथं वा तावत्परिमाणान्येव घटादीन्यामपाकानन्तरमुपलभ्यन्ते । रेखोपरेखादिचिन्हविलोपो वा कथं न भवेदित्यादिदूषणमभिप्रेत्याह ॥**इत्यलमिति**॥छ॥ यत्तु कश्चिदाह । सूच्यग्रेण घटादौ त्रिचतुरत्रसरेणुविभागे सति द्रव्यारम्भकसंयोगनाशेन द्रव्यनाशे सर्वासामनुपपत्तीनामुभयसमाधेयत्वादिति । तत्तुच्छम् । तत्र द्रव्यनाशप्रयोजकस्य त्रिचतुरत्रसरेण्वपगमस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन प्रत्यभिज्ञादेर्भ्रमत्वकल्पनात् प्रकृते च तथाविधस्य द्रव्यनाशप्रयोजकस्यादर्शनात् । तदिदमुक्तं तत्र प्रमाणाभावादिति ॥**अथ विनैकेनेति**। शक्यतावच्छेदकरूपप्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थः॥ **सामान्यादिरहितेष्विति**। भूतत्वमूर्तत्वादिसामान्यरहितेष्वित्यर्थः । आदिपदेनोपाधिग्रहणम् । भूतत्वमूर्तत्वयोर्न सामान्यरूपत्वं साङ्कर्यात् । उपाधेश्च नानुगततेति भावः ॥ **मूर्तादिशब्देति**। आदिपदेन भावाभावादिशब्दसङ्ग्रहः ॥ **तत्रापीति**। भूतशब्दव्युत्पत्तिर्बाह्येकेन्द्रियग्राह्यगुणाश्रयत्वनिबन्धना । मूर्तशब्दव्युत्पत्तिस्त्वियत्तावच्छिन्नपरिमाणकत्वनिबन्धनेति विवेकः । आदिपदेन नञर्थानुल्लिखितधीविषयत्वाद्युपाधिनिबन्धनाभावादिशब्दव्युत्पत्तिरिति ज्ञातव्यम् । अत्रेन्द्रियग्राह्यगुणाश्रयत्वमात्मन्यतिप्रसक्तमतो बाह्येति विशेषणम् । इदं च न भूतशब्दवाच्येषु परमाणुषु सम्भवति । तद्गुणानामतीन्द्रियत्वात् । अतो बाह्येन्द्रियग्राह्यजातिमद्गुणाश्रयत्वं विवक्षितमित्यवश्यं वाच्यम् । एतच्च बाह्येन्द्रियग्राह्यसङ्ख्यात्वादिजातिमत्सङ्ख्याद्याश्रये कालादावतिप्रसक्तमत एकेति विशेषणम् । सङ्ख्यात्वादिकं च न बाह्येन्द्रियग्राह्यमिति सर्वं सार्थकमिति ज्ञातव्यम् ॥ **उपाधीनामिति**। उपाधिघटकानां पदार्थानामित्यर्थः ॥ **अनुगतसामान्येति**। अनुगतसामान्यैरनुगतीकृतानां तेषामुपाधिघटकत्वान्नानुगम इति भावः । अत एवाहुः । परम्परासम्बद्धा जातिरेवोपाधिरिति ॥ **अन्वयव्यतिरेकौ वेति**। व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतमन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहणमित्यर्थः ॥ **न च व्यावृत्तेष्विति**। तेषामानन्त्येन तत्रैव पुरुषायुषपर्यवसानप्रसङ्गादिति भावः। ननु सर्वेषु वस्तुषु तदसम्भवेऽपि प्रसिद्धेषु कतिपयेषु तद्ग्रहणमुपपद्यत एवेत्यत आह ॥ **नियमेति**। अप्रसिद्धेषु वस्तुषु किमेवमन्वयव्यतिरेकयोर्नियम उत क्वचित्तद्व्यभिचार इति निश्चेतुमशक्यत्वादित्यर्थः । तथा चाप्रसिद्धव्यक्त्यन्तरे व्यभिचार-

संशयेन क्वाचित्कमन्वयव्यतिरेकग्रहणं न कारणताग्राहकमिति भावः । अनुगतसामान्याङ्गीकारे तु पटत्वतन्तुत्वादौ कार्यकारणभावावच्छेदकतयोपदेशादिनाऽवगते यत्र यत्रावच्छेदकधर्मदर्शनं तत्र तत्रोपदेशाद्यभावेऽपि कार्यकारणभावावधारणमुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । नन्वनुगतसामान्याभावेऽपि व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतमन्वयव्यतिरेकसहचारदर्शनमेव व्याप्तिज्ञानजनकं भविष्यतीत्यत आह ॥ **व्यावृत्तेति** । तेषामानन्त्येन ज्ञातुमशक्यत्वादिति भावः । केषाञ्चित्तदवगमस्तूक्तरीत्या व्यभिचारशङ्काकलङ्कितो न व्याप्तिज्ञानजनकः । अनुगतसामान्याङ्गीकारे तु धूमत्वादौ व्याप्यवच्छेदकतयोपदेशादिनाऽवगते यत्र यत्र तद्दर्शनं तत्र तत्र व्याप्त्यवधारणमुपदेशाद्यभावेऽप्युपपद्यत इति ज्ञातव्यम् ॥ **सामान्यापवादेति** । उत्सर्गापवादन्याय इत्यर्थः ॥ **द्वयोरिति** । उत्सर्गापवादप्रमाणयोरित्यर्थः । न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्युत्सर्गप्रमाणम् । अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्याद्यपवादप्रमाणम् । अनयोश्च यद्यग्नीषोमीयपशुहिंसारूपैकस्वरूपमात्रविषयकत्वं तदाऽन्यतरस्याप्रामाण्यमेव स्यादित्यर्थः ॥ **भिन्नविषयत्व इति** । यागीयहिंसातदितरहिंसाविषयकत्व इत्यर्थः ॥ **नापवादविषय इति** । हिंसात्वादिसामान्यधर्मपुरस्कारेण प्रवृत्तोत्सर्गप्रमाणविषयत्वप्रसक्तिमानेवापवादप्रमाणविषयः प्रसिद्धः । न चासौ भिन्नविषयत्वे युक्त इत्यर्थः । तथा चापवादविषयसिद्ध्यर्थमनुगतसामान्यमावश्यकमिति भावः ॥ **भ्रान्तत्वेति** । अत्र भ्रान्तिर्भ्रान्तं भावे क्तः । नपुंसके भावे क्त इति भावेऽपि तस्य विधानादिति ज्ञातव्यम् ॥ **नित्यत्वमपीति** । एकव्यक्तिनाशेऽप्यन्यत्र तदवस्थानसम्भवादिति भावः । नन्वनुगतसामान्याभावे सादृश्यस्याप्यभावः सामान्यान्येव भूयांसि गुणावयवकर्मणाम् । भिन्नप्रधानसामान्यवर्ति सादृश्यमुच्यत इत्युक्तत्वेन गोगवयोर्गुणावयवकर्मगतसामान्यानामेव सादृश्यरूपत्वादित्यत आह ॥ **पदार्थान्तरमिति** । सामान्यभिन्नमित्यर्थः । नन्वेवं सादृश्यस्य न निर्वचनं सम्भवति । धर्ममात्रस्य प्रातिस्विकतया तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वरूपस्य निर्वचनस्यासम्भवात् । तद्धर्मसदृशधर्मवत्त्वरूपस्य चात्माश्रयेण दुष्टत्वादिति चेत् । सत्यम् । परमते सामान्यमिवास्मन्मते सादृश्यमखण्डमेवाङ्गीकार्यमिति साम्प्रदायिकाः । अन्ये तु गणनव्यवहारासाधारणकारणसङ्ख्येत्यादाविव सदृशप्रतीतिविषयत्वमेव सादृश्यमिति तन्निर्वचनेऽपि न दोष इत्याहुः ॥ **बहवो हीति** । शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्यैर्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा इत्युक्तेरिति

भावः ॥ **सादृश्योपधानेनात** । सादृश्यरूपानेमित्तेनेत्यर्थः । तथा चायमितिशब्दस्य सन्निहितगवि मुख्यैव वृत्तिरसन्निहितगोषु गौणी सादृश्येन निमित्तेन प्रवृत्तत्वादित्युक्तं भवति । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधश्च नास्मन्मते दोष इति भावः ॥ **श्रोता चेति** । यष्टीः प्रवेशयेत्यादाविव प्रकरणबलादिति भावः ॥ **सार्वत्रिकेति** । श्रोतुर्मम सार्वत्रिकव्युत्पत्तिर्भूयादिति कामनावत्त्वेन वक्तुरप्यस्य सार्वत्रिकव्युत्पत्तिर्भवत्विति कामनावत्त्वेनेत्यर्थः । अनेन तात्पर्यानुपपत्तिरमुख्यवृत्त्याश्रयणे बीजभूतोपपादिता भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ **तटस्थस्येति** । वैशेषिकमते शक्तिग्रहकाले गोत्वसामान्यलक्षणया सर्वगोव्यक्त्युपस्थितौ तत्र सर्वगोशब्दसङ्गतेर्गृहीतत्वेनास्याः शङ्कायास्तेनापि समाधेयत्वाच्च तस्येयं शङ्केति भावः ॥ **कार्यप्रतिपत्तिरिति** । कृतिसाध्यानयनादिप्रतिपत्तिरित्यर्थः । अनेन सन्निहितपिण्डेष्वानयनं कृत्यसाध्यमिति तत्परित्याग इति सूचयति ॥ **शब्दशक्तिविषयतेत्यादि** । येनाननुगतसादृश्येषु शब्दशक्तिग्रहे प्रवृत्तिनिमित्तताग्रहे वा पुरुषायुषपर्यवसानं स्यादिति भावः ॥ **ते ते व्यावृत्ताकारा इति** । ते ते व्यक्तिविशेषा इत्यर्थः ॥ **द्रव्यगुणकर्मेत्यादि** । दण्ड्यादिशब्दे द्रव्यं शुक्लादिशब्दे गुणः पाचकादिशब्दे कर्म गवादिशब्दे सामान्यं प्रवृत्तिनिमित्तमिति विवेको द्रष्टव्यः । आदिशब्दाड्डित्थादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूत आकारविशेषो ग्राह्यः । सहयोगे चेयं तृतीया । ततश्च प्रवृत्तिनिमित्तानामपि तत्तच्छब्दवाच्यताऽनेनोक्ता भवतीति ज्ञातव्यम् । युक्तं चैतत् । यो ह्येतच्छब्दनिष्ठशक्तेरयं विषय इति ज्ञाने शक्तिं प्रति विषयतया भासते स एव वाच्यः । शक्तिं प्रति विषयतया भानं च । विशेष्यरूपायां व्यक्ताविव विशेषणभूतेषु निमित्तेष्वप्यस्त्येवेति । वाच्यत्वविशेषेऽपीदं प्रवृत्तिनिमित्तमिदं नेति व्यवस्था तु विशेषणत्वविशेष्यत्वाभ्यामेव युक्ता । व्यक्तय एव वाच्या इति पद्धतिवाक्यं तु विशेष्यतयेति शेषपूरणेन व्याख्येयम् । अतो न विरोध इति ज्ञातव्यम् । हेतावियं तृतीया । तेन व्यक्तीनामेव वाच्यत्वं न निमित्तानाम् । पूर्वोक्तज्ञानशक्तिं प्रति विषयतया भासमानत्वे सति यद्विशेष्यं तस्यैव वाच्यत्वात् । शब्दप्रवृत्तिनिमित्तधीस्तु वाच्यत्ववद्वाच्यतावच्छेदकत्वस्यापि शब्दधीविषयत्वे तन्त्रत्वाद्युक्ता । कथमन्यथा परमते पारिभाषिकाकाशादिपदशक्यस्य शब्दाश्रयत्वस्य धीरित्यप्याहुः । द्रव्यगुणकर्मसामान्यादिभिरिति वदता द्रव्यादीनां निमित्तानामनुगमेऽपि यथा दण्ड्यादिशब्दव्युत्पत्तिस्तथा सामान्यस्याप्यनुगमे गवादिशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तिरस्तु । न च तत्रापि

दण्डत्वादिकमनुगतमिति वाच्यम् । तथाऽपि निमित्तदण्डादेरननुगमात् । न हि पितुः पाण्डित्येन पुत्रः पण्डितो भवतीति सूचितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **तदवबोध इति** । तत्तत्प्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टव्यक्तिविशेषाणां तत्तच्छब्दवाच्यताबोध इत्यर्थः ॥ **निरस्तत्वादिति** । न हि सर्वत्र दृष्टान्त एव व्याप्तिदर्शनीयेत्यस्ति नियमः । आनुमानिकागमिकव्याप्तेस्तदनपेक्षणादित्यादिना युक्तिपादे निरस्तत्वादित्यर्थः । तथा च पदोपदेशपूर्विका व्युत्पत्तिस्तदाव्याप्तेरागमगम्यत्वान्न दृष्टान्तापेक्षा । यदा च व्यवहारादिपूर्विका तदाऽपि भूयो व्यवहारादिदर्शनेन व्यतिरेकव्याप्त्यवगमे तेन सादृश्यस्य शक्तिव्याप्यतावगमोऽनुमितिरूपो भवतीति न तत्रापि दृष्टान्तापेक्षेति भावः । ननु तथाऽप्यनुगतसामान्याभावे प्रत्यासत्त्यभावेन सर्वव्यक्त्युपस्थित्यसम्भवात्सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहानुपपत्तौ कथमनुमानेन वाच्यताग्रह इति चेन्न । सामान्याकारेण व्यक्त्युपस्थितेः साक्षिरूपत्वेन प्राणभृन्मात्रसिद्धत्वात् । यद्वक्ष्यति । अतः सर्वे पदार्थाश्च सामान्यात्साक्षिगोचरा इति ॥ **प्रतिव्यक्तिव्यावृत्तत्वादिति** । तथा च नैकस्य सास्नादिमत्त्वस्य सन्निहितासन्निहितगोपिण्डसम्बन्धः सम्भवतीति भावः ॥ **प्रतियोगिनिरूप्यत्वेनेति** । अनेनासन्निहितगोपिण्डवृत्तिसादृश्यस्य सन्निहितगोपिण्डेनापि सम्बन्ध उक्तो भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ **अनुगतफलेति** । अतिप्रसङ्गवारणाय सार्वत्रिकव्युत्पत्त्यादिरूपं यदनुगतफलं तत्साधकत्वानुभवादित्यर्थः । अयमाशयः । उपदेशादिना यत्र पिण्डे शक्तिग्रहस्तत्सम्बद्धेनैकेन निमित्तेन विनोपदेशाद्यभावेऽपि यदि गोपिण्डान्तरे शक्तिं गृह्णीयात्तदाऽश्वपिण्डेऽपि किन्न गृह्णीयादविशेषादित्यतिप्रसङ्गवारणाय तावदुपदेशादिकाले सन्निहितासन्निहितपिण्डसम्बद्धमेकं निमित्तं वाच्यम् । तच्च तन्मते यथा । प्रवृत्तिनिमित्तरूपं गोत्वं तथा मन्मते लिङ्गभूतं सादृश्यमेव । इयांस्तु विशेषः । त्वन्मते गोत्वं सन्निहितासन्निहितगोपिण्डाश्रितम् । मन्मते त्वसन्निहितपिण्डाश्रितं सादृश्यं प्रतियोगिनिरूप्यत्वेन सन्निहितगोपिण्डेनापि सम्बद्धमिति । सास्नादिमत्त्वं तु न सादृश्यवत्सन्निहितासन्निहितगोपिण्डसम्बद्धमेकमस्ति । अतो न तदुक्तानुगतफलसाधकमिति । नन्वेवं सास्नादिमत्त्वस्य गोलक्षणत्वेन प्रसिद्धस्य व्यवहारार्थत्वानुपपत्तिरित्यत आह ॥ **सास्नादिमत्त्वस्यापीति** ॥ **सादृश्योपहितस्येति** । सादृश्यविशिष्टस्येत्यर्थः । सन्निहितगोपिण्डवृत्तिसास्नादिमत्त्वसदृशसास्नादिमत्त्वमेव लिङ्गं न केवलं येन सन्निहितासन्निहितगोपिण्डसम्बन्धस्यैकास्मिन्नभावेन व्यवहारार्थता न स्यादिति

भावः ॥ **एवं प्रसङ्गस्येति** । अतिप्रसक्तद्रव्यत्वादिजातिमादायेति भावः ॥ **लक्षणभूत इति** । अतिव्याप्त्यादिशून्य इत्यर्थः । एतेने-त्युक्तं विवृणोति ॥ **सादृश्येनैवेति** । उपदेशादिना सन्निहितकार्यकारणव्यक्तिप्रतियोगिकसादृश्यस्य कार्यकारणभावव्याप्यतावगमे तेनैवासन्निहितदण्डादावपि कारणत्वाद्यवधारणस्योक्तरीत्योपपत्तेरित्यर्थः । आदिपदेन व्याप्त्यवधारणसामान्यापवादन्यायपरिग्रहः । उपदेशादिना सन्निहित-धूमादिसादृश्यस्य वन्ह्यादिव्याप्तिव्याप्यतावगमेऽसन्निहितधूमादावनुमानेनैव व्याप्त्यवधारणसम्भवात् । एवं सन्निहितासन्निहितसम्बन्धसादृश्यपुरस्कारेण प्रवृत्तस्योत्सर्गप्रमाणस्यापवादविषयेऽपि प्रवृत्तिसम्भवात्सामान्यापवाद न्यायोऽपि नानुपपन्न इति भावः । सादृश्येन व्युत्पत्त्यादिकं परेणाप्याश्रयणीयमिति वक्तुमाह ॥**अन्त्यविशेषे हीति**॥ **अन्त्येति**। केवलेत्यर्थः । तथा च यथा द्रव्यगुणकर्मणामनुगतसामान्याश्रयत्वेनानुवृत्तिहेतुत्वान्न व्यावृत्तिमात्रहेतुत्वरूपमत्यन्तव्यावर्तकत्वं तथा विशेषाणामप्यनुगतधर्माश्रयत्वेऽनुवृत्तिहेतुत्वस्यापि प्रसङ्गेनात्यन्तव्यावर्तकत्वरूपं यद्विशेषाणां स्वरूपं तद्धानिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **लक्षणरूपमिति** । अतिव्याप्त्यादिशून्यमित्यर्थः । अथवा लक्षणं रूपं घटकं यस्य तल्लक्षणरूपं लक्षणघटित-मित्यर्थः । न चैवं तत्र सादृश्याङ्गीकारेऽप्यत्यन्तव्यावर्तकत्वहानिप्रसङ्गः । सादृश्यस्य परेण सामान्यवदनुवृत्तिहेतुत्वानङ्गीकारादित्याशयात् ॥छ॥

क्वचिदिति । जातिरूपज्ञापकाभावस्थल इत्यर्थः ॥ **निमित्ततयेति** । शक्तिस्थित्यवच्छेदकतयेत्यर्थः ॥ **परापरेति** । न्यूनाधिकवृत्ति-त्वाभावादित्यर्थः । तथा च तुल्यत्वाख्यं जातिबाधकमायातीति भावः ॥ **पर्यायप्रवृत्ताविति** । यथा घटत्वमेव करीरादिशब्दप्रवृत्तावपि निमित्तमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । सद्यक्तिशब्दयोरप्येकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन पर्यायत्व इत्यर्थः ॥ **संयोग्यादीति** । तत्रापि द्रव्यत्वस्यैकस्य निमित्तस्योभयत्र सम्भवादिति भावः ॥ **दूषणं भवतीति** । अनेनानवस्थादिदूषितमिति मूले भावे क्तो भवतीत्यध्याहार इति सूचयति ॥

कथं गोत्वादिकं सामान्यमिति । समानानां भावः सामान्यमिति योगेन हि सामान्यशब्दवाच्यत्वं गोत्वादीनां वाच्यं तत्तेषामननुगतत्व कथं न कथमपि सम्भवतीति भावः । न सामान्यशब्द उक्तरीत्या सर्वत्र यौगिकः । तथात्वे रूपादिविशेषापेक्षया गुणे उत्क्षेपणादिविशेषापेक्षया कर्माणि च सामान्यशब्दप्रयोगानुपपत्तेः । न हि त्वन्मते गोत्वादिकमिव गुणकर्मणी अप्यनुगते । किन्त्ववान्तरभेदाभिन्नसर्वात्मके वस्तुनि रूढ एवेत्या-

शयेनोत्तरमाह ॥ **गुणकर्मवदिति** । यथा रूपादिसर्वविशेषात्मकेऽननुगतेऽपि गुणेऽवान्तरभेदवत्त्वमात्रेण रूपादिविशेषापेक्षया सामान्यशब्दव्यवहारः । यथा वा तेनैव निमित्तेनोत्क्षेपणादिसर्वविशेषात्मकेऽननुगतेऽपि कर्मण्युत्क्षेपणादि विशेषापेक्षया सामान्यशब्दव्यवहारस्तथा सर्वतत्तद्गोत्वरूपविशेषात्मकेऽननुगतेऽपि गोत्वे सामान्यशब्दव्यवहार उपपद्यत एव । अवान्तरभेदवत्त्वरूपस्य निमित्तस्यात्रापि कल्पयितुं शक्यत्वादित्यर्थः । न च गुणकर्मणोरनुगतसामान्याश्रयत्वादेव सामान्यरूपत्वमिति वाच्यम् । तथाऽपि गुणादेरननुगतत्वात् । न हि पितुः पाण्डित्येन पुत्रः पण्डितो भवतीति भावः । समानानां भावः सामान्यमिति योगेन सामान्यशब्दवाच्यमस्मन्मते सादृश्यमेवेत्यवधेयम् ॥ छ ॥ ॥ **समानाधिकरणमिति** । प्रत्याय्यव्यावृत्तिसमानाधिकरणमित्यर्थः । एवं व्यधिकरणमित्यत्रापि प्रत्याय्यव्यावृत्तिव्यधिकरणमित्यर्थः । मूलेऽन्यत्वपक्षः स्फुटदूषणत्वान्न दूषित इत्यभिप्रेत्य स्वयं तं दूषयति ॥ **नत्रान्यत्वपक्ष इत्यादिना** ॥ **द्रव्याद्यन्तर्भावेति** । गुणादावपि तस्य वृत्तेरिति भावः ॥ **सा किमुपाधिसम्बन्धो वेत्यादि** । अत्र ह्युपाधिसम्बन्धादेकमेव वस्तु भिद्यत इति परैरङ्गीकृतत्वादवस्थितिशब्दार्थतया क्रमेणोपाधिसम्बन्धादीनां विकल्पकोटितया प्रसक्तिरित्यवधेयम् ॥ **असत्त्वे प्रसङ्ग इति** । स्वाभिन्ने स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकभेदस्य विरुद्धत्वेनासत्त्वात्तदात्मकस्यौपाधिकत्वस्यासत्त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु पुरुषेऽभेदस्य स्वाभाविकत्वेन तत्र स्वाभाविकभेदासम्भवेऽप्यौपाधिको भेदो न विरुद्ध इति कथं तस्यासत्त्वमिति चेन्न । यद्यस्यौपाधिको भेदः कुत एकत्वमिष्यते । नानिर्वाच्यं हि तेनेष्टमित्यादिनाऽस्याः शङ्काया अग्रे निराकरिष्यमाणत्वात् ॥ **फलविषयतयेति** । फलीभूतप्रतीतिविषयतयेत्यर्थः । नीलादिपदजनितनीलरूपादिविशिष्टप्रत्ययानन्तरं ह्यनीलादिव्यावृत्तिप्रतीतिर्जायते । तथा च व्यवच्छित्तिर्वैशिष्ट्यज्ञाप्यैव न वैशिष्ट्यरूपेति भावः ॥ **अविरलमिति** । अगृहीतभेदमित्यर्थः । ननु विशेषणविशेष्यावगाह्यविरलानेकज्ञानं कथं विशिष्टं तस्य तदुभयसम्बन्धाविषयकत्वेनातद्व्यावृत्तिप्रत्ययादिरूपफलजनकत्वासम्भवादित्याशङ्क्य तत्सम्मतिप्रदर्शनव्याजेन परिहरति ॥ **यथेति** । ज्ञानरूपमविरलज्ञानयोः स्वरूपसम्बन्धाविषयकत्वेऽप्यगृहीतभेदत्वेन सम्बन्धविषयकैकज्ञानसादृश्यरूपात्स्वसामर्थ्यात् । यद्विशेषणं विशेष्यं च तत्सम्बन्धफलार्पकं तयोर्विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धे तद्विषयकज्ञाने सति यत्फलमतद्व्यावृत्तिप्रत्ययादिरूपं तज्जनकं

विशिष्टमिति कीर्तितमित्यर्थः ॥ **इत्याद्युक्तमिति** । ज्ञानस्य मानसप्रत्यक्षत्वादिति भावः । आदिपदेन दण्डविशिष्टमानयेत्यादौ विशिष्टस्यानयनादिकर्मत्वमयुक्तं स्यादिति ग्राह्यम् । ज्ञानस्यानयनाद्यसम्भवादिति द्रष्टव्यम् ॥ **प्रत्येकं विशिष्टमिति** । विशेषणादिकं समस्तमपि विशिष्टमित्येतत्कल्पार्थः ॥ **सर्वान्पक्षानिति** । अत्र सर्वशब्देन प्रत्येकं विशिष्टमिति प्रथमपक्षोऽपि सङ्ग्राह्यतया विवक्षितः । तेन तत्पक्षदूषणाभावान्न्यूनतेति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् । अत एवाह ॥ **समस्तानामिति** । सर्वेषामित्यर्थः ॥ **व्यस्तानामिति** । अन्यतमरूपाणामित्यर्थः । किन्तु केनचिदुपहितं वा विशिष्टं वोपलक्षितं वेत्यस्यानन्तरं यत्तत्परमिति शेषः ॥ **अनुपलम्भादीति** । आदिपदेनाभ्युपगमोपपत्तिपरिग्रहः ॥ **पीतपटाभाव इति** । तस्यैव पटस्य विशिष्टरूपतया भाव इत्यर्थः । ननु ठकोऽपत्याद्यर्थे विहितस्य कथमत्र प्राप्तिरित्यत आह ॥ **शैषिक इति** । शेष इत्यधिकृत्य विहित इत्यर्थः । यद्यप्युपाधिशब्दादुक्तेऽर्थे शैषिकण्ठक् विहितो न दृश्यते तथाऽपि विचित्रा हि तद्धितगतिरिति वचनादेतदुक्तमित्यवगन्तव्यम् । तथा चोपाधिशब्दात्तृतीयासमर्थादुक्तेऽर्थे ठकि कृते तस्य ठस्येक इतीकादेशे किति चेत्याद्यचो वृद्धौ यस्येति चेतीकारलोपे औपाधिकमिति भवतीति भावः ॥ **उक्तदोषेति** । सिद्धसाधनतारूपोक्तदोषपरिहारश्च न भवेदित्यर्थः ॥ **भिन्नविषयत्वेनेति** । भिन्नविषयत्वेनैव विरोधाभावस्तत्र न प्रकारभेदेनेति भावः । कथं तत्र भिन्नविषयत्वमित्यतस्तदुपपादयति ॥ **नीलपीतपटयोरिति** । विशिष्टस्य खण्डितत्वे विशेष्याद्भिन्नाभिन्नत्वेन नीलरूपविशिष्टपीतरूपविशिष्टपटयोः परस्परं भिन्नत्वादित्यर्थः । नन्वेवमेव विशेष्यकयोर्विशिष्टयोर्भेदे तत्त्वोद्योतादौ सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञाविषययोस्तत्तेदन्ताविशिष्टयोः परस्परमैक्यस्योक्तत्वात्तद्विरोध इति चेत् । उच्यते । यत्र खण्डितं विशिष्टद्वयं प्रति केवलं विशेष्यमेवोपादानं तत्र विशिष्टयोः परस्परं भेदः । यत्र त्वविशिष्टमेव विशिष्टान्तरोपादानं तत्र तयोरभेदः । उपादानोपादेययोरभेदस्यावश्यकत्वात् । एवं च नीलपीतपटयोः पट एवोपादानमिति तयोर्भेदः । प्रत्यभिज्ञाविषययोश्च विशिष्टयोस्ततेदन्तान्यतरविशिष्ट एवोपादानमिति तयोरभेद आवश्यक इति तत्राभिप्रायोऽतो न कोऽपि विरोध इति । एवमन्यत्रापि दण्डीकुण्डलीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यधीविषययोरपि विशिष्टयोरभेदो वाच्यः । तत्राप्येकविशेषणविशिष्टस्यैवापरविशेषणविशिष्टं प्रत्युपादानत्वादिति ज्ञातव्यम् ॥ **न चैवं प्रकृत इति** । स्वाभाविक-

स्वौपाधिकत्वविशिष्टयोर्भेदयोर्भिन्नत्वादत्रापि भिन्नविषयत्वेनैव विरोधाभाव इति न वाच्यमित्यर्थः ॥ **भेदाविशेषेति** । स्वाभाविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदाभ्युपगमापत्तेरित्यर्थः । अत्रेष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तथा चैकत्वोक्तिरिति** । भेदाभावरूपैकत्वोक्तिरित्यर्थः । प्रतियोगिसत्त्वस्याभावविरोधित्वादिति भावः । ननु स्वाभाविकप्रतियोगिसत्त्वमेवाभावविरोधि नौपाधिकं तादित्यत आह ॥ **न हि पार्थिवेति** ॥ **यदि च विशेषणेति** । पटे नैल्यरूपविशेषणविषयो विधिः पैत्यरूपविशेषणविषयो निषेधो यदीत्यर्थः ॥ **तदा समवाय इति** । प्रकृतेऽपि समवायगतभेदे विधिरौपाधिकस्वरूपविशेषणविषयो निषेधस्तु स्वाभाविकस्वरूपविशेषणविषय इति स्यादित्यर्थः । अकृत्रिमः स्वाभाविकः । इष्टापत्तिं परिहरति ॥ **तथा चेति** । यथा घटपटभेदस्य जन्यत्वेऽपि तस्य सत्यत्वादभेदविरोधित्वमेवं समवायभेदस्य जन्यत्वेऽपि सत्त्वादभेदविरोधित्वं स्यादेव तथा च समवायेऽभेदोक्तिः रिक्ता निर्विषयेत्यर्थः । अभ्युपेत्य चेदमुदितम् । वस्तुतस्तु समवायभेदोऽकृत्रिम एवेत्याह ॥ **उपाधीनां चेति** । नित्यानामपि सत्त्वादिति भावः । न चैवमौपाधिकत्वानुपपत्तिः। उपाधिगम्यतयाऽपि तदुपपत्तेरित्याशयात् ॥ **आगमापन्हव इति** । ज्ञातज्ञापकत्वादिप्रसङ्गान्नदीतीरे पञ्च फलानि सन्तीत्याद्यागमप्रामाण्यापलापोऽपि स्यादित्यर्थः । तत्रापि नदीतीरादेः फलादिसंयोगस्यैव वाक्यार्थरूपत्वादिति भावः ॥ छ ॥ **यथासम्भवं सर्वमिति** । नानिर्वाच्यं हि तेनेष्टमित्यादिनाऽनुमानं न मानं भवेदित्यन्तेन ग्रन्थेन यदुक्तं तत्सर्वमप्यत्रोक्तरीत्याऽनुसन्धेयमित्यर्थः । नन्वत्र प्रागसत इत्युक्तोपाधेरेकत्वादुभयत्राप्यनन्ताः स्युः समवाया इतस्तत इत्युक्तं कथमनुसन्धेयमित्यत उक्तं यथासम्भवमिति । ननूक्तजनिलक्षणे विशेष्यांशस्य सत्तासमवायस्याजन्यत्वेन कुलालादिव्यापारसाध्यत्वासम्भवेऽपि विशेषणांशस्य प्रागसतस्तत्साध्यत्वोपपत्त्या न कुलालादिव्यापारवैय्यर्थ्यमित्यत आह ॥ **न हीति** ॥ छ ॥ **न सङ्करदोष इति** । भेदाभेदयोरेकवस्तुस्वरूपत्वेन तयोः परस्परमैक्यं वा परस्परकार्यकारित्वं वा स्यादिति दोषो नेत्यर्थः ॥ छ ॥ **घटो न जानातीत्यादि** । नन्वत्र ज्ञानादिमदन्योन्याभावविशिष्टो घटादिः प्रतीयते । तत्र विशिष्टाकारो घटादिविशेष्याभावरूप एव विशेषणीभूतोऽन्योन्याभाव एव रूपोऽतः कथमिदं विशिष्टाकारस्याभावरूपताप्रदर्शनायोदाहरणमिति चेत् । उच्यते । अत एव पर्युदासस्थलेऽन्योन्याभावविशिष्ट एव नञः शक्तत्वेन तदेव निषेधधीगोचर इति सिद्धान्तः । निषेधधीगोचर एवाभाव

इति च । अतो न किञ्चिदत्रानुपपन्नमिति । विशिष्टाकारस्य विशेषणघटितमूर्तिकत्वात्प्रकृते चाभावस्य विशेषणत्वात्तद्घटितमूर्तिको विशिष्टाकारोऽप्यभावात्मैवेत्यप्याहुः । आत्माश्रयपरिहारायाह ॥ **निषेधस्येति** । परप्रतिक्षेपरूपाया इत्यर्थः । एवं मूले विधिबुद्धेरित्यत्र परप्रतिक्षेपानात्मकबुद्धेरित्यर्थो ज्ञातव्यः । अतो न तत्रात्माश्रयत्वमिति ध्येयम् ॥ **प्रागेवोक्त इति** । युक्तिपादे प्रथमप्रतिपत्तिषु निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र हीत्यत्रैवोक्त इत्यर्थः । प्रध्वस्तं प्रध्वंस इति । भावेऽपि नास्य विधानादिति भावः ॥ **देहाभाव इति** । देहध्वंस इत्यर्थः । भस्मतेत्यत्र देहस्येति शेषः । तथा च देहध्वंसो नाम देहस्य भस्मता भस्मनो भावो भस्मावस्थेत्यर्थः । न चैवं विशेष्यस्य देहाभावस्य भस्मावस्थयैवाभेदः प्राप्तो न विशिष्टेनातः कथं प्रकृतसङ्गतिरिति वाच्यम् । भस्मावस्थाया अपि विशिष्टविशेषरूपत्वादित्याशयात् ॥ **अनेन क्वचिदित्युक्तमिति** । ययोर्भावाभावयोरैक्यं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं तावेव प्राक् क्वचिदित्यत्र ग्राह्यौ नान्यौ येनोक्तातिप्रसङ्गः स्यादित्यतिप्रसङ्गपरिहारेण विवृतमित्यर्थः ॥ छ ॥ ॥ **परिणामवाद इति** । अस्मत्पक्षे विशेषस्येत्यत्रोक्त इति शेषः । कार्यं कारणेन भिन्नाभिन्नमिति प्रथमयोजनाया लब्धार्थप्रदर्शनम् । तत एव प्रागुत्पत्तेरिति द्वितीययोजनायाः । अतः कारणं प्रागिति च तृतीययोजनाया इत्यवधेयम् ॥ **स्वरूपभेदस्येति** । अभावेऽभावान्तरानङ्गीकारेण स्वरूपभेदस्यैव तत्राङ्गीकारादिति भावः ॥ **पृथक्त्वस्य चेति** । तस्य गुणत्वेन द्रव्यमात्रवृत्तित्वादिति भावः ॥ **दूषणान्तरसमुच्चयेति** । वैशेषिकमत इति शेषः ॥ **प्रागेवेति** । पृथक्त्वाभावतद्रूपान्भेदांस्त्रीन्कल्पयन्ति चेत् । कल्पनागौरवाद्यास्तु दोषास्तत्र विरोधिन इत्यत्रैवेत्यर्थः ॥ छ ॥ **विदारणात्मेति** । लवित्रादिवद्विदारकरूप इत्यर्थः ॥ **भावस्वभावत्व इति** । भावसम्बद्धत्व इत्यर्थः । विदारकस्य लवित्रादेः स्वसम्बद्धविदारकत्वदर्शनादिति भावः । यद्यपि भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वपक्षे नेदमापादकं सम्भवति तथाऽपि भेदस्य प्रतीयमानभावधर्मत्वान्यथाऽनुपपत्त्या भावसम्बन्धोऽप्यवश्यं वाच्य इत्यभिमानेनेदमुदितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **किञ्च भेदस्येति** । इदमपि प्रतीतिसिद्धं भेदस्य भावधर्मत्वं न हातुं युक्तमित्यभिप्रेत्येति ज्ञातव्यम् ॥ **भेदेनेति** । भेदैकार्थसमवायिनाऽनेकत्वेनेत्यर्थः । एकत्वानेकत्वयोर्विरोधोपपादनाय तयोरभेदभेदसामानाधिकरण्यमत्रोक्तमिति ध्येयम् । एवं चापि चैकत्वानेकत्वयोः सामानाधिकरण्यमिति सिद्धान्तग्रन्थः सङ्गच्छत इति ध्येयम् ॥

शून्यमेवेति । सङ्ख्यारहितद्रव्यस्यैवाभावादिति भावः ॥ **निर्विषयत्वादिति** । धर्मिज्ञानाभावादित्यर्थः ॥ **सपरिकरस्येति** । प्रतियोगिघटितस्येत्यर्थः ॥ **पूर्वोक्तदूषणेति** । न तत्रैकता समवेयादित्यादिनोक्तदूषणानां समुच्चयार्थ इत्यर्थः ॥ **घटस्वरूपस्येति** । इदं च स्वमतानुसारेण । वस्तुतस्तु घटधर्मिकस्येत्यर्थः ॥ **धर्मभेदवाद इति** । धर्मिभिन्नधर्मभेदवाद इत्यर्थः । तत्रैव धर्मत्वेन सम्बद्धत्वसिद्धिसम्भवेनापादकासिद्धेरभावादिति भावः । तत्रापि घटं स्वस्मान्न विदारयति । अन्यस्माद्विदारणं तु नानिष्टमित्याभिप्रेत्य कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **स्वरूपभेदेति** । न चैवं भेदस्य प्रतीयमानभावधर्मत्वानुपपत्तिः । अभेदेऽपि विशेषबलेन तदुपपत्तेः । तथा चाभिन्ने भेदे धर्मत्वस्य धर्मिसम्बन्धाभावेऽपि सम्भवादापादकासिद्धिरत्रेति भावः॥ **धर्मधर्मिभाव इति** । भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे तत्समनियतानेकत्वस्यापि तथात्वप्रासावेकत्वरूपो धर्मस्तत्र न समवेयादित्यापादने एकत्वस्यानेकत्वधर्मत्वं विरुद्धमित्यर्थप्रतीतेरयं कल्प आशाङ्कित इति ध्येयम् ॥ **भेदेनेति** । भेदनियतानेकत्वेनेत्यर्थः ॥ **भेदस्येति** । तन्नियतानेकत्वस्येत्यर्थः ॥ **अपरनिरूप्यत्वमिति** । परनिरूप्यत्वाभावमित्यर्थः । कथमित्यस्यानन्तरमितिशब्दोऽध्याहार्यः । तथा च विरोधेन परनिरूप्यत्वासम्भवात्स्वस्मिन्नेव विदारणं स्यादित्याशयः । उत्तरमाह ॥ **तत्रापीति** । तत्रापि कुतः स्वस्मिन्विदारणापत्तिरित्यन्वयः ॥ **सैवेति** । योऽयं घट इति प्रतीतिरित्यर्थः ॥ **प्रतीतिद्वयमिति** । आदौ घट इति घटत्वेन प्रतीतिः पश्चान्न पट इति पटभिन्नत्वेन तस्यैव प्रतीतिरिति प्रतीतिद्वयमित्यर्थः ॥ **तच्चानिष्टमिति** । घटादेरिदानीं स्थूलतयैव दृश्यमानत्वादिति भावः ॥ **विदारणात्मतयेति** । विदारणार्थतयेत्यर्थः ॥ **व्याख्यातः** । पाणिनेति शेषः । ननु न परिकरवतो यद्भवति तत्परिकरस्यापि भवतीति व्याप्तिरत्राभिप्रेता येनोक्तव्यभिचारः स्यात्किन्तु विशिष्टस्य यद्भवति तद्विशेषणस्यापि भवतीत्येव । लम्बकर्ण आगत इत्यादौ तथा दर्शनात् । प्रतियोगिघटितभेदस्य च तद्वैचित्र्ये निमित्ताभावादतस्तस्य धर्मिस्वरूपत्वप्रतियोगिनोऽपि तत्स्यादित्यापादनं सुस्थमेवेत्याशयेन शङ्कते ॥ **वैचित्र्यमिति** । प्रतियोगिघटितस्य भेदस्य लम्बकर्णादिवैचित्र्यं किन्निमित्तमित्यर्थः । किंशब्द आक्षेपे ॥ **व्यावर्तकत्वमात्रेणेति** । चित्रगुरानीयतामित्यादाविव प्रतियोगिनां भेद उपलक्षणतया व्यावर्तकत्वमात्रं न कार्यान्वयित्वरूपं विशेषणत्वमपि ततश्चोपलक्षणत्वमेव वैचित्र्ये निमित्तमित्यापादकासिद्धिरिति भावः ॥ छ ॥

॥**अनन्तावान्तरविशेषत्वं चेति** । तथा च प्रत्येकमप्यसङ्ख्यातस्वरूपमेवानन्त्यमत्र विवक्षितमिति भावः। यद्यपि भागवततात्पर्ये गुणतोऽनन्त इत्यस्य प्रत्येकमनवधिकत्वमेकमेवार्थतयोक्तं तथाऽपि यद्यनन्तविशेषाश्च तज्ज्ञानादेरित्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेण गुणानां प्रत्येकमसङ्ख्यातविशेषत्वमपि तदर्थतयाऽत्रोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **न लिङ्गव्यत्ययदोष इति** । अन्यथा परं पदमित्यस्य विधेयत्वेऽनियतलिङ्गस्य विधेयस्योद्देश्यलिङ्गतानियमेन पुलिङ्गेन भाव्यमिति भावः । न च पदशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वादनियतलिङ्गत्वमेव नास्तीति वाच्यम् । लिङ्गानुशासने पुलिङ्गाधिकारे नाड्यपजनोपपदानि व्रणाङ्गपदान्तीत्यत्र नाडीव्रणोऽपाङ्गो जनपद इत्युदाहृत्य व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वात्पुलिङ्गार्थोऽयमारम्भ इत्युक्तत्वेन पदशब्दस्योभयलिङ्गत्वावगमात् । अत एव पदशब्दस्य नियतलिङ्गत्वेनैव मूलसामञ्जस्यात्किमर्थमिदमुद्देश्यविधेयभावव्यत्यासेन समाधानमिति चोद्यानवकाश इति ध्येयम् । सर्वकर्तृत्वाद्यर्थं चेत्यत्रादिपदेन सर्वसंहर्तृत्वं ग्राह्यम् ॥ **द्वितीये स्वतः सविशेषत्वमिति** । असम्बद्धस्य सृष्ट्याद्युपाधेरिति प्रसङ्गेन विशेषानापादकत्वात्सम्बद्धस्यैव तदापादकत्वं वाच्यम् । सम्बन्धश्च विषयिविषयभावातिरिक्तो नास्तीति पूर्वमेव तद्विषयतेष्टव्येत्युक्तरीत्येत्यर्थः । किञ्च ज्ञानादावागन्तुकोपाध्यधीनविशेषाङ्गीकारे आगन्तुकोपाधिसिद्धौ ज्ञानादौ विशेषसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयापत्तिः । तदिदमाह ॥ **एषा दिगिति** ॥ छ ॥ ॥ **द्वितीये पुनरनवस्थैवेति** । ज्ञानत्रयवानीश्वर इति नियमाभावो भवेदित्यर्थः । एवं ज्ञानचतुष्टयादिनियमाभ्युपगमेऽपि पञ्चमादिज्ञानाभ्युपगमप्राप्त्या नियमाभाव एवापादनीय इत्याह ॥ **एवं ज्ञानान्तरेति** । प्रसिद्धानवस्था तूत्पत्तिज्ञप्त्यप्रतिबन्धकत्वादत्र नाभिप्रेतेति ज्ञातव्यम् । परेण स्वीकृतेष्वपि केषाञ्चिदित्यस्यानन्तरमङ्गीकार इति शेषः ॥ **नियामकं तु नास्तीति** । व्याप्तिग्राहकानुकूलतर्कादिकं नास्तीत्यर्थः ॥ **प्रसङ्गापादनायेति** । सङ्गत्युत्पादनायेत्यर्थः ॥ **इदमुदितमिति** । श्रुत्यवष्टम्भेन व्याप्याभिमताव्यापकत्वमुदितमित्यर्थः ॥ **यवसदानमिति** । इदमपि तृणच्छेदरूपहिंसायुतमेवातो नासिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **दुःखित्वेनोक्तेरित्यर्थ इति** । पापसाधनतयोक्तत्वरूपोपाधिसाम्याय जीवा एव तु दुःखिन इति दुःखित्वोक्तेरेवोत्तरत्र प्रदर्शनेन चैवं व्याख्यातमिति ध्येयम् । नन्वत्र व्याप्याभिमता व्यापकता दुःखित्वेनोक्तत्वोपाधेः श्रुत्यवष्टम्भेनैव वाच्या श्रुत्यर्थस्तु नाद्यापि व्यवस्थित इति पूर्वोपाधिवदय-

मपि गहनं प्रविष्ट इति चेन्न । पापसाधनतयोक्तस्वरूपोपाधावप्यस्याः शङ्कायाः साम्यादित्याशयात् ॥ **शास्त्रयोनिसूत्रोक्तेनेति** । शास्त्रयोनिसूत्रव्याख्यावसरे पुंस्त्वहेतुबलादित्याचार्योक्तेनेश्वरो न जगत्कर्ता पुंस्त्वाद्देवदत्तवदित्यनुमानेनेत्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तप्रकारासम्भवादाह ॥ **यज्ञक्रियेत्यादि** ॥ **अग्निस्वरूपग्राहकेति** । अग्निस्वरूपग्राहकस्पार्शनप्रत्यक्षेत्यर्थः ॥ **अन्यथाऽग्निग्राहकामिति** । अग्निग्राहकस्पार्शनप्रत्यक्षेऽग्निविषयकत्वावच्छेदेनैवोपजीव्यत्वं न तदौष्ण्यविषयकत्वावच्छेदेनेत्यपि स्यात्तथा च शैत्यानुमानमपि तद्विरुद्धं न स्यादित्यर्थः । तत्र यथाऽग्निग्राहकस्पार्शनप्रत्यक्षस्यैकत्वादर्धजरतीयानुपपत्तेरौष्ण्यांशेऽप्युपजीव्यत्वमेवमशेषस्याप्यागमस्यैकवाक्यत्वादर्धजरतीयानुपपत्तेरानन्दाद्यागमस्याप्युपजीव्यत्वमेवेति भावः ॥ **अत एवेति** । ईश्वरे विग्रहराहित्याद्यनुमानानामपि सर्वश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यस्यात्राभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः ॥ **वृत्तिलाभ इति** । वृत्तिनिरोधापगम इत्यर्थः । प्रलयहेतुनादृष्टेन प्रतिबन्धाभाव इति यावत् । प्रलयकाले सर्गहेतुत्वदृष्टानां प्रलयहेतुनादृष्टेन प्रतिबन्धस्वरूपो वृत्तिनिरोध एवास्ति न तदवगमरूपो वृत्तिलाभ इति भावः ॥ **ईश्वरेच्छादेः सदातनत्वेनेति** । अनेन सूत्रस्यार्थान्तरमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **ननु कालविशेष इति** । समासविधायके षष्ठीति सूत्रे षष्ठ्यन्तस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनतया पूर्वप्रयोग आवश्यक इति भावः ॥ **विशिष्यत इति** । तथा च नात्र षष्ठीसमासो येनोक्तदोषावकाशः किन्तु विशेषणं विशेष्येण बहुलमित्यनेन कर्मधारय एवेत्याशयः । नन्वव्ययात्सदाशब्दात्सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् चेत्यनेन विहितयोष्ट्युट्युलोरन्यतरस्मिन् प्रत्यये तुडागमे युवोरनाकावित्यनादेशे च सति सदातनशब्दस्य निष्पन्नत्वात्तस्माट्टिड्ढाणेत्यादिना ङीपा भवितव्यमित्याशङ्कते ॥ **ननु सदातनीति** ॥ **अक्षणिकत्वमिति** । युगपत्सर्वक्षणसृष्ट्यङ्गीकारे क्षणानां प्रत्येकं सर्वाश्रयत्वेन सर्वक्षणावस्थायित्वप्राप्त्या तेषां क्षणमात्रावस्थायित्वरूपं क्षणिकत्वमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः । युगपदेव सर्वकालविशेषसृष्टिवारणायाह ॥ **यथा स्वमिति** । स्वं स्वीयं कालमनतिक्रम्येति यथा स्वम् । यस्य कालविशेषस्य यदा सृष्टिः प्रमिता तदा स कालविशेषः पुरुषाज्जात इत्यर्थः ॥ **काष्ठाः कला मुहूर्ताश्चेति** । यद्यपि कला मुहूर्ताः काष्ठाश्चेति श्रुतिपाठस्तथाऽपि काष्ठानां कलामुहूर्तापेक्षया प्राथम्यद्योतनायादौ ग्रहणमिति मन्तव्यम् । अत एवाहुः । क्षणद्वयं लयः प्रोक्तो निमेषास्तु लवद्वयम् । अष्टादश निमेषाः स्युः

काष्ठास्त्रिंशत्तु ताः कलाः । त्रिंशत्कालो मुहूर्तः स्यादिति ॥ **न हि सर्वनिमेषातिरिक्तमिति** । निमेषशब्दस्य कालभेदपरतया व्याख्यातत्वात्सर्वकालभेदातिरिक्तं काष्ठादिकं न ह्यस्तीत्यर्थः । तथा च पुनस्तद्वचने पुनरुक्तिरिति भावः । स्वमते तु न पौनरुक्त्यमित्याह ॥ **उपाधयस्त्विति** । अक्षिपक्ष्मसंयोगतरणिपरिस्पन्दविशेषादिरूपा इत्यर्थः । तथा च श्रौतनिमेषपदमन्योपाध्युपलक्षकमिति भावः ॥ **पृथगेवेति** । तत्तदुपाध्यवच्छिन्नकाष्ठादिकालापेक्षयेति शेषः ॥ **उक्तमेवेति** । नानिर्वाच्यं हि तेनेष्टमत औपाधिकान्ययोः । सत्यत्वात्को विशेष इत्यत्रेति शेषः ॥ **ननु निमेषादिशब्दा इति** । निमेषशब्दोऽक्षिपक्ष्मसंयोगस्यैव वाचकः । काष्ठाः कालादिशब्दा अपि तरणिपरिस्पन्दविशेषाणामेव वाचकास्तद्द्वारैव तत्तदुपाध्यवच्छिन्नकालाभिधायिनो न साक्षादित्यर्थः । अनुव्याख्यानानुसारेणाह ॥ **सहकारिशक्तिमिति** । सहकारिरूपां शक्तिमित्यर्थः । तथा चात्र शक्तिशब्दः सहकारिपर इति भावः ॥ **शक्तित्वाभिधानादिति** । सहकारित्वाभिधानादित्यर्थः । उपाधीनां तु जगदन्तःपातिनां न जगत्सृष्टौ सहकारित्वमिति भावः ॥ **नार्थान्तरेति** । पूर्ववदक्षिपक्ष्मसंयोगाद्युपाधिरूपार्थान्तरकल्पनावकाशो नेत्यर्थः । निश्चितत्वादित्यस्यानन्तरं पूर्वकालश्च न कार्योत्पत्तिसमानकालीन इति शेषः । ननु कालस्य कालगत्वोक्तिमात्रेण कथमुक्तशङ्कापरिहार आत्माश्रयप्रसङ्गश्चाधिक इत्यत आह ॥ **एतच्चेति** । ईशो देशश्च कालश्च स्वगता एव सर्वदेत्यनुव्याख्यान्याख्यावसरे पूर्वकालीनस्याधिकरणत्वाभावेऽपि कारणत्वं प्रामाणिकत्वान्नात्माश्रयत्वमित्यादि प्रपञ्चयिष्यत इत्यर्थः ॥ **सत्ताप्रवृत्तीति** । अनेनेशाधीनावीशाधीनसत्ताकौ स आधारः प्रवर्तको ययोस्तौ तदाधारौ तस्माद्गतं गतिर्ज्ञानं ययोस्तौ तद्गताविस्यनुव्याख्यानयोजनां सूचयति ॥ **कालातिरिक्तेति** । तथा च पूर्वकालस्योत्तरकालं प्रत्यधिकरणत्वाभावेऽपि कारणत्वमस्त्येवेति भावः । नन्वेवं मूले कालस्य स्वगतत्वं किमर्थमुक्तमित्यतस्तत्सङ्गमयितुमाह ॥ **केवलं श्च इत्यादिना** । ननु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भविष्यत्कालस्य कथमुद्देश्यत्वम् । तस्य प्रागसत्त्वादित्यत आह ॥ **न हि सृज्यस्येति** । विधेयसमकालत्वं ह्युद्देश्यस्य वक्तव्यम् । अत्र च विधेयस्य सृज्यस्य घटस्य कालस्य वा प्राक् सत्त्वं न ह्यस्ति । येनोद्देश्यस्यापि भविष्यत्कालस्य सत्त्वमपेक्षितं स्यादित्यर्थः ॥ **तस्येश्वरेच्छेति** । तथा चेतरेतराश्रयत्वापत्तिरिति भावः ॥ **पुरुषार्थेति** । पुरुषप्रयोजनाधीनमित्यर्थः ॥ **न च धर्मिग्राहकेति** । अवयवावयविप्रसङ्गास्तावदनुभूयन्ते । स यदि निरवधिः स्यात्तदा

मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वं स्यात् । अनन्तद्रव्यारब्धत्वाविशेषात् । तस्मान्निरवयवं द्रव्यमवधिः स एव परमाणुरिति परमाणोर्निरवयवतयैव सिद्धे सावयवत्वाङ्गीकारे तद्विरोध इति नेत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति**। यदि साक्षिमितं नैतन्नानुमा तत्र वर्तत इत्यत्रेति शेषः ॥ **तथाऽपीति**। घटादीनां नित्यत्वेऽपीत्यर्थः । अनेनोभयथा परमाणूनामनित्यत्वे तद्वद्घटादीनां नित्यत्वे च परमाणूनां मूलकारणत्वानुपपत्तिरिति दोषात्परमतमसमञ्जसमिति सूत्रार्थ उक्तो भवति । यद्यप्ययमर्थो न मूले प्रतीयते तथाऽप्यनुकूलतर्कस्य मूलेऽभिप्रेतत्वेनोक्तरीत्या सूत्रार्थोऽप्यभिप्रेत एवेति ज्ञातव्यम् ॥ **न हि परमाणव इति** । जालसूर्यमरीचिस्थत्र्यणुकषष्ठकणपरिमिता ये परमाणवः परेण मूलकारणतया स्वीकृतास्ते भूतसूक्ष्माणि नेत्यर्थः ॥ **अहङ्कारोपचितानीति** । अत्राहङ्कारपदं तत्कार्याणां भूतानामप्युपलक्षकम् । तथा च तामसाहङ्कारतत्कार्यभूतोपचितानि भूतसूक्ष्माणि पराभिमत परमाणव इत्यर्थः ॥ २–२–६ ॥ ॥ ॐ **समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः** ॐ ॥ ॥ **अथेदानीमिति** । समया द्विविधा हैतुकाः पाषण्डाश्चेति । अक्षपादकणादौ च साङ्ख्ययोगौ च हैतुकाः । बौद्धपाशुपताद्यास्तु पाषण्डा इति कीर्तिता इति वचनात् । तत्र हैतुकाः प्रबला युक्तिमत्त्वादतः पूर्वं ते निराकृताः । अथैवं हैतुकनिराकरणानन्तरं पाषण्डितमतमपाक्रियते । तदपि वेदप्रामाण्यानङ्गीकाराङ्गीकाराभ्यां द्वेधा । तत्राद्यमतिविरोधित्वादादौ निराकार्यम् । तदपि बौद्धजैनभेदेन द्वेधा । तत्र बौद्धमतस्य प्रथमनिर्मितत्वात्प्रबलत्वाच्च तदेवादावपाक्रियत इत्यर्थः । तादिदमाह ॥ **इदानीमिति** । नन्वेवं सर्वज्ञत्वादिवैभाषिकसौत्रान्तिकमतापेक्षया माध्यमिकयोगाचारमतयोर्जगदसत्त्वादिमतत्वेनातितरां विरोधित्वात्त एवादौ निराकार्यै इत्यत आह ॥ **तत्र जगत्सत्यमेवेति** । वैभाषिकसौत्रान्तिकमतेऽपि जगतः सत्यत्वपरमाणुमयत्वयोरभिधानादिति भावः । इयांस्तु विशेषः । वैशेषिकादिमते सत्यं जगत्स्थायि परमाणुकार्यं च । वैभाषिकसौत्रान्तिकमते तु क्षणिकं परमाणुपुञ्जरूपं चेति । तदिदमाह ॥ **अनतिभेदमिति** । तथा च जगत्सत्यत्वपरमाणुमयत्वादिवैशेषिकमतनिरासेन तादृशवैभाषिकसौत्रान्तिकमतयोः स्मारितत्वात्प्रसङ्गसङ्गत्यैव तन्मतमादौ निराक्रियत इत्यर्थः ॥ **निमित्तान्तरमिति** । मेलकपुरुषादिरूपमित्यर्थः ॥ **सर्वत्रेति** । बाह्यान्तरवस्तुष्वित्यर्थः ॥ **सन्तानस्येति** । अर्थक्रियाकारित्वरूपं सत्त्वं सन्तानिनामेव न सन्तानस्येति भावः ॥ **समनन्तरप्रत्यय इति** ।

सजातीयपूर्वविज्ञानमित्यर्थः । न च पूर्वविज्ञानस्य संस्कारजनकस्य कथं संस्काररूपत्वमिति वाच्यम् । तन्मते वैशेषिकमत इव विज्ञानजन्यसंस्काराश्रयस्य स्थायिनोऽभावात्पूर्वविज्ञानमेव संस्कार इत्यभ्युपगमात् ॥ **रूपरसेति** । इदमुपलक्षणम् । इन्द्रियात्मका अपि परमाणवो रूपस्कन्धा इति ग्राह्यम् । रूपरसादीनां रूप्यत इति व्युत्पत्त्या रूपस्कन्धत्वमिन्द्रियाणां तु रूप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्येति ज्ञातव्यम् । नन्वात्मनस्तदीययोर्बन्धमोक्षयोश्च पञ्चस्कन्धातिरिक्तत्वात्कथं पञ्चस्कन्धप्रक्रियेत्यत आह ॥ **सन्तन्यमानमिति** । आत्मनः क्षणिकत्वसाधकार्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वोपपादनाय सन्तन्यमानमित्युक्तम् । सन्तानस्तु नार्थक्रियाकारीति भावः । विषयोपप्लवो विषयनिमित्तं दुःखम् । नन्वेकस्मात्परमाणोः पारमार्थिकस्योत्पत्तेरनुपपन्नत्वे समुदायस्यापि स्वीकृतस्य तस्योत्पत्तिर्नानुपपन्नेत्यत आह ॥ **न ह्येकैकस्मिन्निति** । सांवृतोऽपि प्रतीत्यैव कल्प्यो नान्यथेति भावः ॥ **असमर्थितत्वादिति** । भ्रान्तिकल्पितसमुदायेन तयोरुपपादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ **आद्ये सर्वत्रापीति** । यद्यप्यत्रान्यथा सर्वदासमुदायसत्त्वं स्यादिति भाष्य उक्तत्वात्समुदायस्य सदा सत्त्वं स्यात्ततश्च प्रलयाद्यनुपपत्तिरित्येव वक्तव्यम् । तथाऽपि तद्भाष्यमुपलक्षणाभिप्रायमित्याशयेनात्रातिप्रसङ्गान्तरमेतदुक्तमिति ज्ञातव्यम् । न च कालकर्मादिनिमित्तस्य क्वाचित्कत्वान्न सर्वत्रापि गोघटादिबुद्धिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अदृष्टमपि तस्यैव विशेषापादकं कुत इत्यग्रे तस्य दूष्यत्वादित्याशयात् ॥ **समुदायाङ्गीकारेति** । असमुदितानेकेष्वङ्गीक्रियमाणः समुदायो ह्यनेकस्वरूपो वा सांवृतो वा वक्तव्यः । न च ताभ्यां महत्त्वेन्द्रियकत्वादेः समर्थनं सम्भवति । यस्तु महत्त्वाद्युपपादकोऽन्योन्यसंयोगरूपः समुदायः स नासमुदितानेकेष्वङ्गीकर्तुं शक्यः । संयोगस्य विरलानेकधर्मत्वासम्भवात् । अतोऽसमुदितानेकेष्वङ्गीक्रियमाणस्यानेकस्वरूपस्य सांवृतस्य वा समुदायस्य महत्त्वाद्यनुपपादकत्वादन्यस्य च तदङ्गीकारप्रयोजनस्य त्वन्मतेऽभावात्समुदायाङ्गीकारो व्यर्थः स्यादित्यर्थः । अन्योन्याश्रयत्वेनेति मूलमुपलक्षणपरमित्याशयेनाह ॥ **किञ्चायमित्यादि** ॥ **नीलादिज्ञानस्येति** । तथा च रूपादिस्कन्धानां सत्त्वाभावेन क्षणिकत्वं न स्यादिति भावः ॥ **तत्र कुत इति** । परिणामवादेऽवयविनोऽवयवाभिन्नत्वेनावयवेषु वृत्तिरेव नास्तीति भावः ॥ **भेदाभेदेति** । विशेषबलेनेति शेषः ॥ **एककालदेशेत्यादि** । चन्द्रादे राह्वादिमेलनं

कालावच्छेदेन वृक्षादीनां मेलनं देशावच्छेदेन । दण्डादिकारणानां मेलनं घटादिकार्यावच्छेदेनादिपदाद्वर्णानां पदानां च मेलनं बुद्ध्यवच्छेदेनेति ज्ञातव्यम् ॥ **वक्ष्यतीति** । कार्यं च कारणं चैव यत्किञ्चिद्यस्य कस्यचित्। भवेन्नियामकाभावादिदमस्यैव कारणम् । इति नित्यविनाशित्व इत्यत्रेति शेषः ॥ ॐ **इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्** ॐ ॥ पूर्वविज्ञानसन्तान एव संस्कार इति मतमाश्रित्य संस्कारास्पदमित्युक्तम्। तेन संस्कारस्य पूर्वविज्ञानरूपत्वात्तस्य च प्रवृत्तिर्ज्ञानपदेन गृहीतत्वात्पुनर्ग्रहणं कथमिति शङ्कानवकाश इति ध्येयम् । पाटिलपुत्रनामकं किञ्चिन्नगरम् । अतोऽर्थेन्द्रियसंयोगीत्यादिसौत्रसमाधानांशव्याख्याननिवर्त्यं पूर्वपक्षं दर्शयति ॥ **किञ्चाधिपतीति** । अनेनेतरेतरैः परस्परं ग्राह्यग्राहकभावेन सम्बद्धैरालम्बनपरमाण्वादिभिः प्रत्ययो यस्येति सौत्रपूर्वपक्षांशो व्याख्यात इति द्रष्टव्यम् ॥ **अधिपतिरिन्द्रियमिति** । अर्थग्राहकमिन्द्रियमधिपतिशब्देन विवक्षितमित्यर्थः ॥ **सहकार्यदृष्टादि** । आलम्बनमिन्द्रियविषयत्वयोग्यम् । समनन्तरप्रत्ययः पूर्वविज्ञानमिति स्पष्टत्वान्नोक्तम् । नन्वनेकेष्वेकत्वमहत्त्वयोरभावात्कथं प्रतीतिरित्यत आह ॥ **समनन्तरेति** । संस्काररूपपूर्वविज्ञानबलादित्यर्थः । पूर्वं हि कदाचिदेकत्वमहत्त्वयोर्विज्ञानं समुत्पन्नम् । तदेव तन्मते संस्कार उच्यत इत्युक्तम् । स चानेकज्ञानव्यवहितोऽपि कदाचित्सजातीयज्ञानान्तरमुत्पादयति । शालिबीजमिवाङ्कुरपत्रकाण्डपत्रपुष्पफलाद्यनेकव्यवधानेन पुनः सजातीयबीजान्तरमिति तैरङ्गीकारात् । तथा चाविद्यमानमप्येकत्वादिकं संस्कारोपनीतं भासत इति भावः । एवं सर्वत्रापि सविकल्पकज्ञाने स्वलक्षणेऽविद्यमान एव विशेषणांशः पूर्वविज्ञानरूपसंस्कारबलाद्भासत इत्युक्तं समनन्तरप्रत्ययस्य सार्वत्रिकसविकल्पकज्ञानहेतुत्वं युक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ **एतेनेति** । सामीप्यहेतुकमित्यंशेनेत्यर्थः ॥ **तदेवेति** । सन्निकृष्टत्वमेवेत्यर्थः ॥ **न कश्चिद्दोष इति** । अन्योन्याश्रयस्वरूपो वा सृष्ट्याद्यव्यवस्थारूपो वा दोषो नास्तीत्यर्थः । भावव्युत्पत्त्या करणव्युत्पत्त्या वा लब्धार्थस्य प्रकृतानुपयोगादाह ॥ **विशिष्यन्त इतीति** । तथा च विशेषपदाद्विशिष्टवाचकाद्विसदृशरूपोऽर्थो लभ्यत इति ज्ञातव्यम् ॥ **ये अर्थेन्द्रिये इति** । कार्यभूते इत्यर्थः । तयोः कार्ययोः कारणतेत्यत्र तत्कार्यतानिरूपिता कारणतेत्यर्थः ॥ **अर्थेन्द्रिययोरिति** । कारणतयाऽभिमतयोरित्यर्थः॥ **उभयथेति** । कारणसादृश्यं कार्ये इति पक्षे कार्यसादृश्यं कारण इति पक्षे चेत्यर्थः ॥ **समुदायवेद-**

नस्येत्यादि । अत्र हि कादाचित्कः समुदायवेदनरूपविशिष्टनिषेधो विवक्षितः । स चाद्ये समुदायवेदनरूपविशेषाभावेन तत्र कदापि तत्सामग्र्य-सम्भवात् । द्वितीये तु कादाचित्कस्वरूपविशेषणाभावेन तत्र सर्वदा तत्सामग्रीसत्त्वसम्भवादिति ज्ञातव्यम् । केचित्तूभयथेत्यस्यानेके परमाणव एव समुदायस्तदनेकत्वं च समुदायत्वमित्युक्तपक्षे विरलपरमाणुभ्यः सन्निकृष्टाः परमाणवो ज्ञायन्ते तदेव तेषां समुदायत्वमिति सूचित-पक्षे चेत्यर्थ इत्याहुः ॥ **अत्र कार्यग्रहणमिति** । कार्याणामिति कार्यग्रहणमित्यर्थः । अस्मन्मते प्रतिक्षणं कार्याणामभावादिति भावः । यदि कारणं विसदृशकार्यजनकं तर्हि कार्याणां समानरूपत्वं न स्यादिति यथाश्रुतमूले वैयधिकरण्यशङ्कापरिहाराय तात्पर्यमाह ॥ **कारणस्येत्या-दिना** ॥ **सर्वेष्वपीति** । तेषामपि कारणत्वादिति भावः । घटाकारता घटानुवृत्तिमता । ततश्चायमर्थः । यदि कारणं विसदृशकार्यजननस्व-भावमिति पक्षोऽङ्गीक्रियते तर्ह्याकपालभावात्सर्वे क्षणा विसदृशकार्यजनकाः स्युः । तेषामपि कारणत्वात् । ततश्च घटानुवृत्तिमन्तो न स्युरिति । न च प्रतिक्षणं जायमानकार्याणामप्युत्तरोत्तरकार्यकारणत्वात्तेषां विसदृशकार्यजनकत्वमापाद्य समानरूपत्वं न स्यादित्येव कुतो नोक्तम् । वैयधि-करण्यशङ्कापरिहारस्यैवमपि सम्भवात् । तत्किं क्षणेष्वापादनेनेति वाच्यम् । अर्थक्रियाहेतुत्वं हि सत्त्वं सजातीयक्षणान्तरोत्पाद एवार्थक्रिया तद्धे-तुत्वं च पूर्वक्षणस्यैव मुख्यं ततश्च पूर्वोक्तक्षणयोरेव मुख्यः कार्यकारणभावस्तत्रत्यार्थयोस्तु तद्विशेषणतयैव न प्राधान्येनेति तन्मतसूचनायैवमुक्त-त्वात् । कपोतेति रूपविशेषस्य संज्ञा ॥ **अविरोधे त्विति** । साङ्ख्यमते इन्द्रियाणां प्रमाप्रमाजननस्वभाववदिति भावः । उक्तरीत्या क्षण-स्यैव मुख्यकारणत्वात्स एवापादनविषय इत्यभिप्रेत्याह ॥ **घटक्षणस्येति** । एवमग्रेऽपि क्षणानामेव मुख्यकारणत्वाभिप्रायेण पूर्वपूर्वतराघटक्षणा इत्याद्युक्तिरित्यवधेयम् ॥ **निरन्वयविनाशोत्पादयोरिति** । निरन्वयौ विनाशोत्पादौ ययोस्तौ तथा तयोरित्यर्थः । एतच्च समवायपरि-णामाभावोपपादनाय । अत्र पूर्वक्षणस्य निरन्वयो विनाश उत्तरक्षणस्य निरन्वय उत्पाद इति विवेकः । तथा हि । समवायपरिणामपक्षयोर्यथा कारणस्य केनाचिद्रूपेण विनाशेऽपि केनचिद्रूपेणोत्तरत्र कार्येऽन्वयः । न तथैतन्मतेऽपि तु सर्वात्मना विनाशः । अत एवोत्तरस्योत्पादोऽप्येतन्मते निरन्वय उत्तरोत्प-त्तिसमये पूर्वस्य सर्वथाऽन्वयाभावादिति ॥ छ ॥ ॥**प्रत्यक्षानुपलम्भेनेति** । पूर्वोत्तरक्षणयोरर्थस्य प्रत्यक्षानुपलम्भेनासत्त्वसिद्धेरित्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षेण**

शक्यानिश्चयाविति । तथा च प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्यानिश्चयो न सम्भवतीति भावः । एवं निश्चेतुमशक्यत्वादित्यादावपि भावो वर्णनीयः ॥ **प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति** । स्फटिकादेर्विनाशसमये तदवयवविभागस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **उत्कृष्टकारणेति** । घटादिकारणपरमाण्वपेक्षया परस्परसंश्लेषविशेषादिरूपो य उत्कर्षस्तद्वत्परमाणुकारणकत्वमित्यर्थः ॥ **न च तद्विशेषेति** । स चासौ विशेषश्च तद्विशेषः । संयोगविशेषादिरूपोत्कर्ष इति यावत् तदभावस्तदपगमः । तथा च स्फटिकादाववयवानपगमप्रयोजको यः कारणसंश्लेषविशेषादिरूप उत्कर्षस्तदपगमस्य निश्चेतुमशक्यत्वे तत्प्रयोज्यावयवानपगमोऽपि तत्र निश्चेतुं न शक्यते ततश्च स्फटिकादावपि प्रत्यभिज्ञानं शङ्कितप्रामाण्यमेवेति भावः ॥ **दृश्यत इति** । अनुमानेन ज्ञायत इत्यर्थः ॥ **रूपादिसमानमेवेति** । रूपादिवदेवाश्रयनाशेन नश्यतीत्यर्थः ॥ **भ्रमत्वेऽपीति** । तदा तत्र भेदनिषेधस्यापि प्रतीतेरिति भावः ॥ **तदिदमिति त्विति** । अन्यतरविशिष्टस्यान्यतरविशिष्टोपादानकत्वादुपादानोपादेययोश्चाभेदस्यापि सत्त्वादिति भावः । ननु सावधारणस्य प्रत्यभिज्ञानस्य भ्रमत्वे कथं तेन स्थायित्वसिद्धिरित्यत आह ॥ **तेनैव चेति** । अवधारणशून्येनैव प्रत्यभिज्ञानेनेत्यर्थः ॥ **न भ्रम इति** । तदाऽवधारणस्य कालादिसम्बन्धरूपविशेषणायोगव्यवच्छेदकत्वमेव न धर्मिभेदनिषेधकत्वमतो न भ्रम इत्यर्थः ॥छ॥ ॥ **द्वौ निरोधाविति** । प्रतिसङ्ख्याप्रतिसङ्ख्यौ विनाशावित्यर्थः ॥ **असंस्कृतमिति** । यथा क्षणिकं नीलादिकमुत्तरं पूर्वेण संस्कृतं परेण पूर्वस्योत्तरस्मिन्वासनाकारित्वाङ्गीकारात् । न तथेदं त्रयं संस्कृतम् । यतो नित्यमित्यर्थः॥ **अन्यथाऽन्योन्याश्रयेति** । अन्यथाऽनुमानेनैव प्रत्यक्षबाधेऽनुमानप्रामाण्ये तद्विरोधेन प्रत्यक्षाप्रामाण्यं सति च तस्मिंस्तद्विरोधाभावेनानुमानप्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयताप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **प्रमाविषयतत्सत्त्वमिति** । सत्स्वरूपस्वरूपं सत्त्वमित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । अभेदेऽपि विशेषेण देहदीपफलादिषु । विशेषदर्शनं युक्तमित्यत्रेति शेषः ॥ **धर्मिणा कथञ्चिदिति** । अत्र नित्यधर्मिकेष्वभावेषु कालतो धर्मिसाहित्यनियमसत्त्वेऽपि कादाचित्कवस्तुधर्मिकेषु तेषु स न सम्भवतीत्यभिप्रेत्य कथञ्चिदित्युक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **एकज्ञानसम्बन्धेनेति** । वैज्ञानिकसम्बन्धेनेत्यर्थः । तथा चात्रव्यासिशरीरप्रविष्टः सम्बन्धो न दैशिको नापि कालिकः किन्तु वैज्ञानिक इति भावः । नन्विदमनुपपन्नं प्रातश्चत्वरादौ प्रतियोगिस्मरणाभावेन गजाद्यभावमनुभूय देशान्तरं गतस्य गजस्मृतिमान्प्रातश्चत्वरे गजो नासी-

दिति यदाऽभावप्रत्यक्षमुत्पद्यते तदा तत्र व्यवहितस्य चत्वरादेर्धर्मिण इन्द्रियासन्निकृष्टतया भानासम्भवात् । न च तदा धर्मिणि ज्ञानमेव सन्निकर्षः । अभावलौकिकप्रत्यक्षेऽभाव इव धर्मिण्यपि लौकिकसन्निकर्षस्यैवावश्यकत्वात् । अन्यथाऽभावेऽपीन्द्रियसम्बद्धविशेषणताया वक्तुमशक्यत्वेन तत्राभावप्रत्यक्षस्यैवासम्भवादित्यत आह ॥ **प्रातर्गजाद्यभावज्ञानमिति** । अन्यथाऽनुभवाभावलिङ्गकानुमानेन । तथा च तत्राभावानुमितौ प्रतियोगिवद्धर्मिणोऽप्युपनीतस्य भाने न काऽप्यनुपपत्तिरिति भावः । अनुभवाभावोऽपि स्मरणाभावेनानुमेयः । स्मरणाभावश्च साक्षिवेद्योऽतो नानवस्थेत्युपपादनमभिप्रेत्योक्तमुपपादयिष्याम इति । भक्तिपाद इति शेषः ॥ **असिद्ध्याद्यापात इति** । नीलादेरपि वस्तुतोऽभावरूपत्वे सत्त्वरूपहेतोस्तत्रासम्भवादिति भावः । आदिपदेन साधनवैकल्यग्रहणम् । फलादेरपि वस्तुतोऽभावत्वे तत्र सत्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** । एकस्मिन्पतत्रिणि पतति द्वितीयेन पतत्रिणा कुत्र पतितव्यम् । यत्रासौ नास्ति तत्रेति चेत् । तर्हि येनाधिकरणेनैकस्य पतत्रिणोऽभावः परस्य च भावो विशिष्यते तदर्थान्तरमङ्गीकरणीयम् । स एव प्रदेशरूप आकाश इति कथं तदनभ्युपगम इत्यादियुक्त्यन्तरमप्यग्रे वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **क्रमयौगपद्याभ्यामिति** । क्रमयौगपद्यान्यतरेण व्याप्तमित्यर्थः ॥ **तत्सम्भव इति** । क्रमयौगपद्ययोः सम्भव इत्यर्थः ॥ **प्रसङ्गेति** । अत्र क्रमे प्रसङ्गो यौगपद्ये तद्विपर्ययोर्हेतुरिति विवेकः । प्रसङ्गशब्देन चानिष्टप्रसङ्गोऽतिप्रसङ्गो वा ग्राह्यः । तद्विपर्ययशब्दस्य च तस्यार्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वस्य विपर्ययोऽभाव इत्यर्थो विवक्षितः । क्रमे प्रसङ्गमुपपादयितुमाह ॥ **आद्ये कालान्तरेति** ॥ **क्षेपेति** । क्षेपो विक्षेपो विलम्ब इति यावत् । कारणे सति कार्यं भवत्येवेति तन्मते नियमादिति भावः ॥ **विरुद्धधर्मेति** । न च कालभेदेनाविरोधान्न भेद इति वाच्यम् । सामर्थ्यस्य धर्मिस्वरूपत्वेन तदभावे धर्मिभेदस्यावश्यकत्वादित्याशयात् । भावं विन्धादित्यत्र भावशब्दः पदार्थशब्दपर्यायः । तेन विरुद्धधर्माधिकरणत्वस्यापि भेदहेतुत्वाद्भावपदमनर्थकमिति शङ्काऽनवकाशः । केचित्त्वभावस्य तन्मते निर्धर्मकत्वात्तत्र विरुद्धधर्माध्यासो न भेदहेतुरित्यभिप्रेत्य भावपदं प्रसिद्धभावपरमेवेत्याहुः । यौगपद्ये तद्विपर्ययमुपपादयति ॥ **द्वितीये त्विति** । यद्वा प्रसङ्गतद्विपर्ययमुपपादयति ॥ **द्वितीये त्विति** । यद्वा प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यामित्यस्य विपर्ययपर्यवसानसहितानिष्टप्रसङ्गसद्भावादित्येवार्थः । अत्र च विपर्ययपर्यवसानमध्याहा-

र्यमतो न न्यूनतेति ध्येयम् ॥ **तस्येति** । इदं च जात्यादिरूपैकव्यक्तिकहेत्वभिप्रायेण। धूमादिरूपानेकव्यक्तिकहेत्वभिप्रायेण तज्जातीयस्येत्यादि॥ **उपाध्यायशिष्यबुद्ध्यादाविति** । परमते बुद्धिरेवात्मा तथा चोपाध्यायशिष्यबुद्ध्योः कार्यकारणभावसत्त्वादुपाध्यायस्य व्याप्त्यादिज्ञाने शिष्यस्यानुमित्यादिकं स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । आदिपदेन तुरीवेमादिगतरूपादिना पटादौ स्पर्शाद्यनुमितिः स्यादित्यस्य सङ्ग्रहः ॥ ॐ **उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्** ॐ॥ ॥**तदा पूर्वोक्तानामिति** । उत्तरोत्पत्तिमात्रेणेत्यादिनोत्तरे वासनाकार इत्यन्तेन श्लोकत्रयेणोक्तानामुत्तरोत्पाद एव नष्टस्वकार्यभिन्नकालत्वकार्यासम्बद्धत्वानां हेतूनामित्यर्थः ॥ **सर्वत्र साध्यनिर्देशादिति** । उक्तहेतुत्रयप्रतिपादकश्लोकेषु संस्कारानाधायकत्वरूपसाध्यस्य तत्तद्द्वितीयार्धेन निर्देशादित्यर्थः ॥ **उक्ताकाङ्क्षेति** । नन्वस्तूत्तरोत्पाद एव पूर्वस्य निरोधस्तथाऽपि कुतः पूर्वस्योत्तरस्मिन्संस्कारानाधायकत्वमिति नन्वेककालीनत्वाभावेऽपि कुतः संस्कारार्पकत्वं न स्यादिति चोक्ताप्रयोजकत्वशङ्काकुलितत्वमेवेत्यर्थः । यदि पूर्वहेतुद्वयमपि साक्षात्संस्कारानाधायकत्वस्यैव साधकमित्यङ्गीक्रियते तदोक्ताप्रयोजकत्वशङ्काद्वयेन प्रतिबन्धः स्यात् । अत एवं परम्परासङ्कलनेन ज्ञापितेति भावः । अनुव्याख्याने सर्वत्र परमसाध्यनिर्देशस्तु सर्वथा पूर्वस्योत्तरे वासनाकरत्वं नास्तीति सूचयितुमिति ज्ञातव्यम् । मृगमदः कस्तूरी ॥ **ननु लाक्षारसेति** । बीजपूराङ्कुरे यदि लाक्षारससेकः क्रियते तर्हि तदीयकुसुमेष्वत्यन्तं लौहित्यमुत्पद्यते । न हि तत्र लौहित्योत्पत्तिकाले लाक्षारसोऽस्ति । तस्य पूर्वमेव नष्टत्वात् । तद्वत्प्रकृतोदाहरणमपि न स्यादित्यर्थः । तथा च तत्रोक्तहेतूनां व्यभिचार इति भावः ॥ **निरन्वयेति** । निरन्वयौ कारणान्वयशून्यौ विनाशोत्पादौ तयोरनभ्युपगमादित्यर्थः । लाक्षारसरूपकारणस्य यथोत्तरत्रान्वयो न स्यान्न तथाऽत्यन्तं विनाशः । लौहित्योत्पादोऽपि न कारणान्वयशून्यः किन्तु लौहित्योत्पत्तिकाले लाक्षारसः कारणात्मना बीजपूरसम्बद्ध एवास्त्यतो न व्यभिचार इति भावः । ननु पूर्वक्षण उत्तरक्षणे संस्काराधायको न भवतीत्यादिप्रतिज्ञावाक्येषु पूर्वोत्तरक्षणमात्रावस्थाऽपि विवक्षितमिति वाच्यम् । अन्यथाऽवस्तुनोऽपि प्रतिपाद्यतया सङ्गतिप्रसङ्गात् । परेण हि पूर्वपूर्वपर्वताद्याहितसंस्कारभाजामुत्तरोत्तरेषां पर्वतादीनां पक्षत्वादिकमुपपद्यत इत्युक्तत्वेन तदभावस्यैवास्माभिः साधनीयत्वात् । तथा चास्मन्मते क्षणिकस्य वस्तुन एवाभावादाश्रयासिद्धिरन्यस्य हेतोः स्वरूपासिद्धिश्च स्यादित्यत आह ॥ **अत्र च परसिद्धेति** । नन्वाष्टादशनिमेषास्तु

काष्ठास्त्रिंशत्तु ताः कलाः । तास्तु त्रिंशत्क्षण इति वचनात्कथं क्षणे पूर्वमध्यापरकलाराहित्यमुच्यत इत्यत आह ॥ **अत्र विभागमात्रमिति** । नतूदाहृतवचनोक्तकालविशेष इत्यर्थः । ननु पूर्वापरविभागयोरिव मध्यविभागस्याप्यभावे क्षणस्य शून्यतापत्तिरत आह ॥ **पूर्वापरयोरिति** । न स्वरूपेण मध्ये विभागाभावोऽभिधीयते येन क्षणस्य शून्यतापत्तिरपि तु तस्मिन्मध्यत्वाभाव एव । तस्य पूर्वापरविभागानिरूप्यत्वेन तदभावेऽभावादित्यर्थः । ननु क्षणे पूर्वमध्यापरविभागानां प्रामाणिकैरङ्गीकृतत्वात्कथमेतदित्यत आह ॥ **सौगतैरिति** ॥ ॐ **असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा** ॐ ॥ ॥ **सूत्रे कथितमिति** । कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमाङ्गीकारे दोषतया कथितमित्यर्थः । तथा हि भाष्यम् । कारणे सति कार्यं भवत्येवेति नियमे सर्वदा कार्यभावान्न कार्यकारणभावविशेष इति ॥ **अन्यथेति** । पूर्वमसतोऽपि कारणत्व इत्यर्थः । किं नियतमानन्तर्यं कार्यकारणभावे नियामकमुत यथा कथञ्चिदानन्तर्यमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **तथात्विति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **आनन्तर्यस्येति** । यथाकथञ्चिदानन्तर्यस्येत्यर्थः ॥ **अन्यापेक्षयेति** । भिन्नदेशीयापेक्षया विसदृशापेक्षया चेत्यर्थः । सादृश्यादेरित्यत्रादिपदेन सादृश्यसङ्ग्रहः ॥ **अपाकृतत्वादिति** । विरलपरमाणुभ्यो मिलितानां मिलितेभ्यश्च विरलानामुत्पत्त्यङ्गीकारादित्यादिनाऽपाकृतत्वादित्यर्थः ॥ **एवं तर्काङ्गान्तरेति** । यदि नीलादिकं क्षणिकं न स्यात्तर्हि सन्न स्यादित्यत्राकाशे व्यभिचारेण व्याप्तिवैकल्यं प्रत्यभिज्ञायाः स्थायित्वस्य समर्थितत्वेन तद्बाधात्क्षणिकमेवेति विपर्यये पर्यवसानासम्भवश्चेति तर्काङ्गान्तरवैकल्यं स्वयमूहनीयमित्यर्थः ॥ **एतेनाकाशे चेति** । आकाशे यो भावत्वसाधको न्यायस्तस्य सुखेऽप्यविशेषान्न सुखमभावरूपमिति सूत्रयोजनाऽत्र द्रष्टव्या । नन्वथाऽप्यात्मनः क्षणभङ्गता निराकार्येत्यत आह ॥ **क्षणभङ्गताया इति** । ननु सौगतैर्ज्ञानरूपस्यात्मन आलयत्वमेव स्वीकृतं न ग्राहकत्वमतोऽस्ति तत्र विप्रतिपत्तिरित्यत आह ॥ **ज्ञानस्यापीति** । ग्राहकताया अपीत्यपि शब्दसम्बन्धः । अहमित्यात्मरूपज्ञानस्य न केवलमालयत्वं किन्तु स्वग्राहकत्वमप्यस्तीति बौद्धैः स्वीकृतमतो न तत्र विवाद इति भावः । नन्वरूपज्ञानसन्ततिमित्यनूदितो मोक्षः कुतो न निराकृत इत्यत आह ॥ **मोक्षस्त्विति** ॥ छ ॥ ॥ **मायावा-दिना तुल्यं वर्तत इति** । तथा च तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यनेनैवात्र वतिर्न तत्र तस्येत्यनेन षष्ठीसप्तम्यर्थयोः प्रकृतेऽन्वयासम्भवादिति

ज्ञातव्यम् । स्वगतं स्वरूपभूतम् । एवं बुद्धिगतत्वादित्यादौ तदभिन्नत्वादित्येवार्थः । अतः कथं नु तस्य बुद्धित्वमित्यादि समञ्जसमिति ज्ञातव्यम् ॥ **बहिर्मुखतयेति** । पराक्त्वेनेत्यर्थः ॥ **अन्तर्मुखतयेति** । प्रत्यक्त्वेनेत्यर्थः ॥ **अहं नीलमिति** । परेण सन्तन्यमानमहमित्याकारमालयज्ञानमेवात्मा तदेव च नीलाद्याकारं भवतीति स्वीकृतत्वादहं नीलमित्युक्तमिति ज्ञातव्यम् । ननु नीलार्थी नीलापरोक्षज्ञानसमनन्तरं बुद्धिगतोऽपरोक्षतयाऽवभासमानोऽयं नीलाद्याकारः कादाचित्कत्वात्कारणसापेक्षस्तत्र कारणमन्यन्न भवितुमर्हतीति नीलादिकमेव तथेत्यनुमाय बहिः प्रवर्तत इत्यत आह ॥ **मध्येऽनुमानमिति** । नीलापरोक्षज्ञानप्रवृत्त्योर्मध्य इत्यर्थः ॥ **निराशिष्यत इति** । अनुपदमेव विश्वमन्यच्च किं प्रमेत्यत्रेति शेषः । किमानित्यत्वं शब्दवृत्तीत्यादाविव सिषाधयिषितं बाह्याकाररूपं साध्यमेव पक्षीकृत्यानुमीयते उत तद्विषयकं ज्ञानमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **सर्वथाऽसिद्धस्येति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **लिङ्गाभावादिति** । ननु विज्ञानं बाह्यार्थसापेक्षं विज्ञानत्वादिति विज्ञानत्वमेव लिङ्गं भविष्यतीत्यत आह ॥ **व्याप्त्यसिद्धेरिति** । विज्ञानस्य पक्षतया तदतिरिक्तस्य बाह्यार्थस्याधुनाऽप्यसिद्ध्या दृष्टान्ताभावेनान्वयतो व्यतिरेकतो वा व्याप्तेरसिद्धेरित्यर्थः । सामान्यसिद्धिपरिशेषरूपं मानमाशङ्कते ॥ **स्यादेतदिति** । पक्षासिद्धिशङ्कापरिहारायोक्तमपरोक्षमवभासत इति । अपेक्षमाण इत्यस्यानन्तरमन्यस्यासम्भवादिति शेषः ॥ **बाह्यतयैवेति** । तथा च बुद्धिगतनीलाद्याकारोऽस्माकमसम्मत इत्याश्रयासिद्ध्या सामान्यसिद्धिरेवानुपपन्नेति भावः ॥ **कारणवत्त्वेति** । ज्ञानातिरिक्तं यद्बाह्यं तदेव तत्र कारणतया वक्तव्यम् । न ज्ञानमात्माश्रयप्रसङ्गत्वात् । तच्च स्वन्मते न प्रत्यक्षमिति न ज्ञाने कारणत्वं निश्चेतुं शक्यमिति भावः । ज्ञानस्य कारणत्वेऽपि व्यक्तिभेदान्नात्माश्रयत्वमित्याशङ्कते ॥ **ज्ञानमिति** ॥ **परेणेति** । स्वप्रतिवादिनेत्यर्थः । तं प्रति बाह्यार्थस्याधुनाऽप्यसिद्धेरिति भावः । तथा च विसदृशत्वेऽपि पूर्वाकारजन्यत्वेनार्थान्तरमाशङ्कतेवेति ध्येयम् ॥ **दृष्टेनैवेति** । क्लृप्तेनैवेत्यर्थः । यद्वाऽन्तरमेव सर्वं दृष्टमिति परेणाङ्गीकृतत्वादान्तरं वासनादिकं दृष्टं बाह्यं नीलाद्यदृष्टमिति ज्ञातव्यम् ॥ **अभिनयेनेति** । आकारप्रदर्शनेनेत्यर्थः ॥ **स एवायमिति** । एवकारस्यात्र सम्बन्धप्रदर्शनमात्मनो निर्विकारत्वात्पूर्वोत्तरकालभाविनस्तस्यात्यन्ताभेद एव प्रत्यभिज्ञाविषय इति प्रदर्शनार्थमिति ज्ञातव्यम् ॥ २–२–७ ॥ ॥ ॐ **नासतोऽदृष्टत्वात्** ॐ ॥ ॥ **सधर्मक**

एवेति । रूपादिमत्त्वेव प्रत्यक्षस्य व्यापकतावच्छेदकधर्मवत्त्येवानुमानस्य प्रवृत्तिनिमित्तादिमत्त्येव शब्दस्य प्रवृत्तेरित्यर्थः । निर्लेपमशेषदोषराहित-मित्यत्र तयोर्लेपदोषपदयोः पौनरुक्त्यपरिहारायार्थभेदमाह ॥ **लेपो धर्माधर्मेत्यादिना** ॥ **वस्त्वन्तरेति** । स्वव्यतिरिक्तवस्त्वन्तरस्यैव परमार्थ-तोऽभावादिति भावः ॥ **शून्यत्वलक्षणमिति** । आदौ कर्तृत्वादिविशिष्टात्मविनाशलक्षणं पश्चान्महाशून्यत्वलक्षणं चेत्यर्थः । यद्वक्ष्यति । यस्य शून्यैकरसताज्ञानात्सा त्वपगच्छति । सपुद्गलत्वान्निर्मुक्तो महाशून्यत्वमेष्यतीति । आदावात्मविनाशरूपो मोक्ष इत्यत्र तत्सम्मतिमाह ॥ **यथो-क्तमिति** ॥ **प्रदीपस्यैवेति** । यथा तैलाद्यपगमे प्रदीपस्य निर्वाणं विनाशस्तथा भाविनः शून्यभावनावतस्तस्य कर्तृत्वादिविशिष्टस्यात्मनः संवृत्य-पगमे निर्वाणं विमोक्ष इत्यर्थः । तापिन इति पाठे ज्ञानिन इत्यर्थ इत्याहुः ॥ **सत्त्वारोपादिति** । तथा च सत्त्वेन प्रतीतिरेव सत्ता नार्थगतं सत्त्वमस्तीत्येतन्मताभिप्रायः ॥ **अर्थक्रियेति** । जलाहरणादिरूपार्थक्रियेत्यर्थः ॥ **क्रियाविभागादिति** । ब्रह्मणो वर्षशतान्ते महेश्वरस्य सञ्जिहीर्षया पृथिव्याद्यारम्भकाणुषु क्रिया जायते । ततो विभागस्ततोऽसमवायिकारणसंयोगानां नाशस्ततो द्व्यणुकानां नाशस्ततस्त्र्यणुकादीनां महा-पृथिव्यादिपर्यन्तानां कार्याणां समवायिकारणनाशेन नाश इति क्रियाविभागादिक्रमेणेत्यर्थः ॥ **यथाश्रुतमिति** । शून्यविषया शून्येऽध्यस्तमेव जगच्छून्यकारणकमित्युच्यत इति तदभिप्रेतपक्षस्याप्यग्रे स्वप्नभ्रान्तिवदेयं संवृत्यैवोपलभ्यते यदि सत्त्वेनेत्यादिना दूषयिष्यमाणत्वादिति भावः । अत्र शून्याज्जगदुत्पद्यत इति परेणोक्ते किं यथाश्रुत एव कार्यकारणभावोऽत्राभिप्रेत उत तदविद्याकल्पितत्वादिरूप इति विकल्पेनोत्थानाच्च छलप्रसङ्ग इति ज्ञातव्यम् । ननु परेण शून्ये पारमार्थिकसत्त्वस्याङ्गीकारात्कथं तस्यासत्त्वमाश्रित्य दूषणाभिधानमित्यत आह ॥ **अत्र सर्वत्रेति** । यदि शून्यं सर्वविशेषविनिर्मुक्तं स्यात्तर्ह्यप्रामाणिकं स्यात्सधर्मक एव प्रमाणप्रवृत्तेर्दर्शनात्ततश्च गगनकुसुमवदसत्स्यादित्यापादेत्यर्थः ॥ **उपजीव्यत्वा-दिति** । अनेन मूले वरशब्दः उपजीव्यस्यार्थकोऽखिलादित्यस्य च विभक्तिविपरिणामेनानुमानस्येत्यर्थ इति सूचितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **अत एवेति** । प्रत्यक्षेण क्वचिदुपलब्धमेव क्वचित्साधनीयं न चेदं क्वचित्प्रत्यक्षेणोपलब्धमतो न साधनार्हमिति परमते प्रत्यक्षाभावोक्त्याऽनुमानस्याप्य-भावो लभ्यत इति सूत्रकृदभिप्रायप्रदर्शनार्थमेव प्राक् क्वचिदित्यनेन दृष्टान्ताभाव उक्तोऽन्यथा तदुक्तिर्व्यर्था स्यादिति भावः । अस्मदापादितं

शून्यस्यासत्त्वमभ्युपेत्य माध्यमिकः प्रत्यवतिष्ठते ॥ **मा भूच्छून्यादिति** ॥ **दृष्टानुमानेति** । प्रत्यक्षयोग्यार्थानुमापकस्यैव दृष्टानुमानत्वादिति भावः ॥ **सामान्यतो दृष्टस्येति** । तस्य प्रत्यक्षायोग्यार्थानुमापकरूपत्वादिति भावः । तादृशमनुमानं प्रकृते दर्शयति ॥ **कारणस्य हीति** । आदिकार्यं कारणजन्यं कार्यत्वाद्घटवदिति साध्यमानस्यादिकार्यकारणस्येत्यर्थः । तत्र प्रसक्तप्रतिषेधं करोति ॥ **सत्त्वे निषिद्ध इति** । विवादास्पदं कारणं न सत्कारणत्वाद्वर्णदैर्घ्यादिवदित्यादिहेतुभिरिति शेषः । दण्डादिश्च पक्षतुल्य एवेति न तत्र व्यभिचारः । अन्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्ततः नान्तर्भावितसत्त्वं चेत्कारणं तदसत्तत इत्यादिखण्डनोक्तहेतुभिरिति वा शेषो ज्ञातव्यः । अत एव रूपादिज्ञानं करणसाध्यं क्रियात्वाच्छिदिक्रियावदित्यनुमानं प्रसक्तप्रतिषेधसहितमतीन्द्रियार्थानुमापकं सामान्यतो दृष्टतया परैरुदाहृतमिति ज्ञातव्यम् ॥ ॐ **उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः** ॐ ॥ ॥ **पटादिकार्यार्थीति** । पटादिचिकीर्षावानित्यर्थः । तथा च पटादिचिकीर्षावान्न स्यात्स तन्त्वाद्युपादानवांश्च न स्यादित्यापादनद्वयमत्र विवक्षितम् । अत एव वक्ष्यति । चिकीर्षादिरहितानामिति ॥ **कारणत्वमात्रमिति** । तन्त्वादेर्घटादिकारणत्वाभावेऽपि पटादिकारणत्वमस्त्येवेत्यर्थः । सप्तमरसादेस्तु न क्वापि कारणत्वमतो न प्रतिबन्दी युक्तेति भावः ॥ **तत्सत्त्वासम्मतेरिति** । तस्य तन्त्वादिरूपकारणस्य सत्त्वासम्मतेन हि सतः कारणत्वं क्वाप्यावयोः सम्मतमित्यत्रोक्तत्वादित्यर्थः । मन्मते सर्वस्य जगतः सत्त्वाभावे तदन्तःपातिनस्तत्त्वादेरपि न सत्त्वमिति भावः । ननु त्वयेदानीमस्मदापादितं शून्यस्यासत्त्वमङ्गीकृत्यैव प्रत्यवस्थानं कृतं न वस्तुतस्त्वन्मते शून्यमसत्किन्तु पारमार्थिकसद्रूपं जगत्कारणं चातः सतः कारणत्वं क्वापि न सम्मतमिति रिक्तं वच इत्यत आह ॥ **न हि सकलेति** । तथा च यत्पारमार्थिकं शून्यं न तत्कारणं यच्च संवृत्यवच्छिन्नं कारणं न तत्पारमार्थिकमतः सतः कारणत्वं न मम क्वापि सम्मतमिति भावः ॥ **एतदेव विश्वस्येति** । शून्याविद्यया सदिति प्रतीयमानत्वमेवेत्यर्थः । अनेन यथाश्रुतः कार्यकारणभावो वोत तदविद्याकल्पितत्वादिरूप इति पूर्वमभिप्रेते विकल्पे द्वितीयपक्षश्चाशङ्कित इति ध्येयम् । मूलगतचशब्दार्थमाह ॥ **स्वप्नस्य भ्रान्तित्वाभाव इत्यादिना** ॥ **अनुपपत्तिराभासभूतैवेति** । यत्सत्तन्न कारणं यत्कारणं तन्न सदित्यनुपपत्तिर्व्याप्तिरिति यावत् । तर्कताण्डवे तथा प्रतिपादितत्वात् । सा च व्यभिचाराभासभूतै-

वेत्यर्थः । यद्वाऽनुपपत्तिशब्देन सतः कारणत्वानुपपत्तिसाधिका सकलविक्रियातीतत्वरूपा युक्तिर्ग्राह्या सा स्वरूपासिद्ध्यादिनाऽऽभासभूतैव सतो मृदादेर्विकारस्यानुभूयमानत्वादित्यर्थः ॥ **आगमानुमानानामिति** । शक्तोऽपि ह्यन्यथाकर्तुं स्वेच्छानियमतो हरिः । कारणैर्नियतैरेव करोतीदं जगत्सदेत्याद्यागमानां युक्तेः शब्दान्तराच्च पटवच्च यथा प्राणादिरित्यत्रोक्तानुमानानां चेत्यर्थः । अनुमानानामिति मूलगतचशब्दार्थतयोक्तानामिति ज्ञातव्यम् । यद्यप्येतान्यनुमानानि नोक्तसङ्कल्पपसाधकानि तथाऽपीश्वरसृष्टौ साधनान्तरसद्भावसाधकानि भवन्तीत्येतावन्मात्रेण तेषामत्रोपादानमिति ज्ञातव्यम् । **प्रथमसूत्रेति** । अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रथमसूत्रगतातःशब्दोक्तरीत्येत्यर्थः । प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं स्वत एवागमस्य हीत्यादिनाऽऽगमप्रामाण्यस्याप्यतःशब्दार्थतया व्याख्यातत्वात् ॥ **ॐ नाभाव उपलब्धेः ॐ** ॥ ॥ **ॐ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॐ** ॥ ॥ **अनुमानेऽतिप्रसङ्ग इति** । पुरुषेच्छानुसारेणेत्यत्रोक्तमस्मदनुमानं महदादिकार्यस्य कुलालादिजन्यतासाधनसमानयोगक्षेममित्युक्तोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **प्रसादादित्युक्तमिति** । तथा च ब्रह्माद्यपेक्षयैव कार्यमुत्पद्यतामितीश्वरसङ्कल्प एव प्रसादरूप इति भावः ॥ **सिद्धसाधनतेति** । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे रजतादौ तादृशसिद्धेर्जातत्वात्सिद्धसाधनतैव नांशतः सिद्धसाधनता पक्षतावच्छेदकनानात्व एव तस्य दोषत्वादित्यवधेयम् ॥ **बाधश्चेति** । यद्यपि समानप्रकारकविरहज्ञानस्यैव सिद्धिप्रतिबन्धकतया नांशे बाधस्य प्रतिबन्धकत्वं तथाऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्र जायमानाया अनुमितेस्तदंशे प्रमात्वबाध इत्यत्र तात्पर्यमित्याहुः ॥ **आद्ये तूक्तमेवेति** । सता चेद्वैतासिद्धिः स्यादित्युत्तरं प्राथमाधिकरणे उक्तमेवेत्यर्थः । सत्यं प्रमाणं दृश्यं चेत्तत्र व्यभिचारो न चेदज्ञानासिद्धिरित्युत्तरमुक्तमेवेत्यर्थ इति केचित् । तत्र तत्सत्यं प्रमाणं प्रत्यक्षं चेत्कथमज्ञानासिद्धिरुद्भाव्येति चिन्त्यम् ॥ **अन्यथा तद्विशिष्टेति** । न चानुमानाद्युपनीतकालमादाय विशिष्टव्यवहारोपपत्तिरिति वाच्यम् । तदेतदिति सर्वं वा दृश्यं वा स्मृतिगोचरम् । साक्षिसिद्धेन कालेन खचित्तं ह्येव वर्तत इत्यत्र प्रथमाध्याये काले प्रमाणान्तरप्रवृत्त्यसम्भवस्य निपुणतरमुपपादितत्वादिति भावः । ननु ज्ञानग्राहकस्य साक्षिणः प्रामाण्यग्राहकत्वं स्वभावत एव चेत्कथं प्रपञ्चो दृढदृष्टः शुक्तिरजतादिकं तु समुग्धदृष्टमिति विवेको ज्ञातुं शक्य इत्यत आह ॥ **कृतव्युत्पादनमिति** । प्रथ-

माध्यायेऽतो दोषप्रतीतस्य सत्यत्वं साक्षिणा मतमित्यत्र न साक्षी ज्ञानं गृह्णन्प्रमाणमेवैतादिति गृह्णाति किन्तर्ह्यदोषं चेत्प्रमाणं सदोषं चेदप्रमाणमिति व्यवस्थया। यदा स्वार्थितत्वेन प्रामाण्यं निर्धारयिषितं तदा सजातीयविजातीयसंवादाविसंवादाभावलक्षणया परीक्षया दोषाभावं निश्चित्य प्रामाण्यमवधारयति। दोषदर्शने त्वप्रामाण्यम्। प्रपञ्चप्रतीतेश्च प्रयत्नेनान्विष्यापि दोषमपश्यन्प्रामाण्यमेवावधारयतीति तत्सत्यत्वं साक्षिसिद्धम्। न चैवं शुक्तिरजतादीनां दोषाप्रतीतिदशायां प्रामाण्यानवधारणात्। तत्प्रतीतौ त्वप्रामाण्यानिश्चयात्। यदा तु निष्कम्पप्रवृत्त्यनुरोधेन तत्रापि कदाचित्प्रामाण्यावधारणं तन्मानसमेव न साक्षिरूपमित्यादिव्युत्पादनं कृतं तत्रैवानुसन्धेयमित्यर्थः ॥ छ ॥ भेदस्य द्विष्ठत्वपक्षमाश्रित्याह ॥ **भेदो हि प्रतीयमान इत्यादि**। विशेषतया वा व्यावर्तकतया वेत्यर्थः। भेद एकस्य धर्मोऽपरनिरूप्य इति मतमाश्रित्याह ॥ **यद्वा घटादिति** ॥ **विशेष्ययोर्घटपटयोरिति**। अयं भावः। भेदो हि संयोगादिवदुभयधर्मः। स चोभयसम्बन्धितयैवावभासते न पृथक्। अत एवोक्तं प्राग्भेद इत्येव प्रतीतेरभावादिति। उभयसम्बन्धिता च कदाचित्तद्विशेषणता कदाचिद्विशेष्यता। एतदुभयरूपोभयसम्बन्धितया भेदज्ञानमुभयज्ञानाधीनम्। उभयज्ञाने भेदस्य तत्सम्बन्धित्वेन प्रत्येतुमशक्यत्वात्। उभयज्ञानं च भेदज्ञानापेक्षं द्विष्टविशिष्टार्थप्रतीतेर्भेदज्ञानजन्यत्वात्। अतोऽन्योन्याश्रयत्वमिति ॥ **न हि देवदत्तेति**। इदं च देवदत्तविशेषणं दण्ड इति यदा दण्डे देवदत्तविशेषणत्वं प्रकारतया भासते तदभिप्रायकमेवेति ज्ञातव्यम्। तेन दण्डी देवदत्त इति ज्ञाने हि दण्डो विशेषणतया भासते। न चात्र देवदत्तज्ञानं कारणमिति कश्चिदभ्युपैति। विशेष्यज्ञानस्य विशिष्टज्ञानाहेतुत्वात्। अतः कथमेतदिति शङ्कानवकाशः। दण्डीति ज्ञाने दण्डे विशेषणत्वस्य संसर्गमर्यादया भानेऽप्युक्तज्ञान इव प्रकारत्वेनाभानात्। न च भेदनिष्ठविशेषणतादेरपि संसर्गमर्यादयैव भाने कथं तत्र घटपटरूपविशेष्यज्ञानं कारणं स्यादिति वाच्यम्। ससम्बन्धिकपदार्थेषु विशेषणत्वादिरूपसम्बन्धिसम्बन्धस्य प्रकारतयैव भानमित्याशयात्। विशेषणादिप्रतीतेर्विशेष्यादिप्रतीतिकार्यत्वादित्यादिति तत्त्वनिर्णयटीकामप्ययमेवाभिप्रायो वर्णनीयः ॥ **भेदापेक्षमिति**। भेदप्रतीत्यपेक्षमित्यर्थः। एतदेवोपपादयति ॥ **न हि भेदाप्रतीताविति**। ननु भेदस्य घटपटविशेषणतया प्रतीतिसमये घटपटयोस्तद्विशेष्यत्वमपि प्रतीयत एव। समानसंविद्वेद्यत्वात्। तथा च घटपटाविशेषणतया भेदप्रतीतेर्घटपटप्रतीत्यभावेऽभाववद्भेद-

४५१*

विशेष्यतया घटपटप्रतीतेरपि भेदप्रतीत्यभावे भावऽइत्येव कस्माद्भेदप्रतीत्यपेक्षत्वमत्र नोपपादितमिति चेन्नैवं शङ्क्यम् । भेदे हि घटपटविशेषणत्वं यदा प्रकारतया भासते तदा घटपटयोर्विशेष्यत्वं संसर्गमर्यादयैव भासते न प्रकारत्वेन येनोक्तरीत्या तत्र भेदप्रतीत्यपेक्षा स्यादतोऽत्र द्वित्वप्रतीतिद्वारैव भेदप्रतीत्यपेक्षत्वमुपपादितमिति ध्येयम् ॥ **एवं विशेष्यतयेति**। विशेष्यतारूप घटपटसम्बन्धित्वस्य प्रकारतया भेदप्रतीतावित्यर्थः । द्रष्टव्योऽन्योन्याश्रयत्वमिति शेषः । तद् व्युत्पादनं प्रागेव कृतमत्रानुसन्धेयम् ॥ **तदापत्तेरिति** । प्रतीत्यनुपपत्त्यापत्तेरित्यर्थः॥ **वहित्रचिन्तयेति** । वहित्रं देशान्तरीयानर्घ्यनानावस्तुपूर्णा नौः । तच्चिन्ता धनवतां तादृशवस्तु वाणिजानामेवोचिता नार्द्रकवणिजः । तस्य दरिद्रत्वेन धनस्यैवाभावादिति भावः ॥ **विशेषनिष्ठैवेति** । स्वभिन्नत्वेनोभयसम्मतविशेषणविशेषितवस्तुस्वरूपनिष्ठैवेत्यर्थः । नन्वेवं गौरवमित्यरुचेराह ॥ **किञ्चेति** ॥ **न विशिष्टप्रत्यय इति** । विशिष्टस्याखण्डवस्त्वन्तररूपत्वादिति भावः। नन्वेवं दण्डादेर्विशेषत्वमेव कुतः । तत्प्रतियोगिकवैशिष्ट्यस्य विशिष्टज्ञानेऽभानात् । न च जनकीभूतज्ञानविषयत्वमेव विशेषत्वमिति वाच्यम् । अनुमितिजनकीभूतज्ञानविषयस्यापि व्याप्त्यादेरनुमितिविषयविशेषणत्वाभावादित्यनुशयेनाह ॥ **यद्वेति** ॥ **उद्दिश्येति** । सम्बन्धीकृत्येत्यर्थः । न तु निर्दिश्येत्यर्थः । ज्ञाने तदभावात् ॥ **तत्प्रसङ्गादिति** । धर्मिप्रतियोगिभावेन विलक्षणवस्तुद्वयप्रतीतिप्रसङ्गादित्यर्थः॥ **अकिञ्चित्करत्वादिति**। अत्र दोषस्य किं धर्मिप्रतियोगितया विलक्षणवस्तुद्वयप्रतीतिप्रतिबन्धकतयोपयोग उताभेदभ्रमजनकतया । नाद्यः । भेदग्रहस्योक्तप्रतीत्यनुकूलत्वे हि तद्विघटकतया दोषः प्रतिबन्धको भवेत् । अन्यस्य तद्विघटनीयस्य तत्राभावात् । कार्यानुकूलकिञ्चिद्विघटकस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् न च तदस्ति। भेदस्य स्वरूपसत एवोक्तप्रतीतिजनकत्वाङ्गीकारात् । अत एव न द्वितीयः । स्वरूपसत्ताभेदेनोक्तप्रतीतेर्विरोधिन्या उत्पत्तावभेदभ्रमजननस्यासम्भवात् । न हि विरोधिदर्शनेऽनाहार्यारोपो दोषेण जायमानः क्वचिद्दृष्ट इति भावः ॥ **किञ्चेति** । अनेनोत्तरत्र सम्बन्ध इत्युक्तं दर्शितमिति ज्ञातव्यम् ॥ छ ॥ ॥ **स्वरूपतो ज्ञान इति**। धर्मिस्वरूपस्येतरव्यावृत्ततया सामान्यतो ज्ञान इत्यर्थः ॥ **तर्हीदमेव वाक्यमिति** । धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भेदा इति वाक्यमेव विशेषप्रतीतावन्योन्याश्रयपरिहारतया व्याख्यायताम् । वस्तुतोऽन्योन्यप्रतियोगिकयोर्घटपटस्वरूपभेदयोरित्यादिना बहिरेव तत्परिहारकथनेन किमिति भावः ॥

तद्भेदश्चेति पृथग्भेदग्रहणेति । अत्र यद्यपि तद्भेदा इति वक्तव्यं तथैव मूले पाठात्तथाऽपि धर्मित्वं च प्रतियोगित्वं च तद्भेदश्चेति विग्रहोऽत्राभिमत इति प्रदर्शनायैवमुक्तमिति मन्तव्यम् । विशेषणं विशेष्यं चेति पृथग्विशेषणादिग्रहणविरोधाच्च नैवं शक्यमित्याशयेनाह ॥ **विशेषणविशेष्यभावेनेत्यादि** ॥ **उक्तमिति** । संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथक् । अन्योन्यप्रतियोगेन ह्युभयोरपि दृश्यत इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । तथा च विशेषणविशेष्यभावेन भेदग्रहणस्य धर्मिप्रतियोगिप्रकाराद्भेदाभावस्य पूर्वमुक्तत्वादत्र च विशेषणादेः पृथग्ग्रहणान्न स्वमतेनायं परिहारो वक्तुं शक्यत इति भावः । विशेषणादिभावेन भेदग्रहणस्य धर्मिप्रतियोगिप्रकाराद्भेदाभाव इत्यत्र न केवलं पूर्वोक्तिरेव ज्ञापिका किन्त्वत्रत्यमपि ज्ञापकमस्तीत्याह ॥ **अत इति** । विशेषणादिभावेन भेदग्रहणस्य धर्मिप्रतियोगिप्रकाराद्भेदाभावादित्यर्थः ॥ **व्युत्पादनमपीति** । अन्यथाऽस्यामुना भेद इति वक्तुं न शक्यत इति यथा व्युत्पादनं कृतं तथाऽन्यथेमौ भिन्नावित्यादि वक्तुं न शक्यत इति पृथग्व्युत्पादनं न कृतम् । अन्यथा तत्पृथक् तत्कर्तव्यमित्यर्थः । एतेन विशेषणविशेष्यभावेन भेदग्रहे योऽयमन्योन्याश्रय उक्तस्तस्य स्वमते परिहारो मूले नोक्तोऽतो न्यूनतेत्याशङ्काऽपि निरस्ता । विशेषणादिभावेन भेदग्रहस्य धर्मिप्रतियोगिप्रकाराद्भेदाभावेन पृथक् परिहाराभावस्यादोषत्वात् ॥ छ ॥ ॥ **आपादकानभ्युपगमेनेति** । भेदज्ञानं यदि धर्म्यादिज्ञानाधीनं स्यात्तदाऽन्योन्याश्रयः स्यादिति तर्के यदापादकं भेदज्ञानस्य धर्म्यादिज्ञानाधीनत्वं तदनभ्युपगमेनेत्यर्थः ॥ **कारणार्थस्यावृत्तेरिति** । आवर्तितस्यादिपदस्य कारणत्वमर्थ इत्यर्थः । नन्वप्रमारूपाभेदप्रतीतिर्न सत्या येनान्योन्याश्रयप्रतिबद्धा स्यात्किन्तु विषयवस्त्वयमपि संवृतिकल्पिता तत्र चान्योन्याश्रयत्वादिना दौर्घट्यं भूषणमेवेत्याशयेन शङ्कते ॥ **तद्धर्ममिति** । प्रमात्वमित्यर्थः ॥ **इति शेष इति** । ततश्चेयं मूलयोजना । भेदः कथं ग्राह्यो न कथमपीति यः परिपृच्छत्याक्षिपति । भेदप्रतीतिरेव नास्तीति प्रतिजानत इति यावत् । तेन वादिना तदुपपत्तये धर्म्यादिभेदग्रहाणादन्योन्यसंश्रय उक्त आपादितस्तेन च विपर्ययपर्यवसाने भेदप्रतीतिरेव लभ्यते । तथा च तत्प्रतिज्ञानमेतदापादनं च परस्परं व्याहतमिति ॥ **सांवृत्तिप्रतीतिरिति** ॥ **भेदपूर्वं वस्त्विति** । भेदप्रतीतिपूर्विका वस्तुप्रतीतिरिति नेत्यर्थः ॥ **उक्तदोषादिति** । भेदप्रतीतेरनुभवादित्युक्तदोषादिति भेद इत्येव प्रतीतेरननुभवादित्यर्थः ॥ **अभेदेन प्रतीत इति** ।

भेदप्रतीतेः पूर्वं प्रतीयमाने वस्तुन्यभेद एव प्रतीयत इत्येव भेदाभेदौदासीन्येन वस्तुप्रतीतेरभावादित्याशयः ॥ **सत्तावत्कारणं वेति** । सत्ताविशिष्टं कारणं वेत्यर्थः ॥ **कारणे सत्ता वेति** । कारणे बीजादौ सत्ता नान्तर्भवति किन्तु सत्ता तटस्थैवोपलक्षणमिति वेत्यर्थः ॥ **आद्ये कारणस्येति** । सत्ताविशिष्टे कारणे न सत्ताऽऽत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । अतः सत्ताविशिष्टस्य कारणस्यासत्त्वमेव प्राप्तमित्यर्थः ॥ **असत एव कारणत्वमिति** । कारणसत्तायास्तटस्थतयोपलक्षणत्वेऽसत एव बीजादेः कारणत्वमायातमित्यर्थः ॥ **सर्वस्यापीति** । भेदो दुर्ग्राह्य इति प्रतिज्ञाय तदुपपत्तये यदन्योन्याश्रयत्वमापादितं तत्तावत्स्वव्याघातकमिति । किञ्च भेदः कथं ग्राह्य इत्यादिनोपपादितं । यच्च भेदस्यापि भेदान्तरभेदत्वेऽनवस्थेत्युक्तं तदभेदस्याप्यभेदिभ्याभभेदान्तराङ्गीकारेऽनवस्थेत्यपि वक्तुं शक्यत्वात्स्वव्याघातकम् । तथा भिन्ने भेदनिवेशश्चेत्यादिकमपि स्वव्याघातकम् । अभेदोऽपि किमभिन्ने वर्तते उत तद्रहिते । आद्येऽपि तेनैवाभेदेनाभिन्नतायामात्माश्रयत्वम् । अभेदान्तराङ्गीकारे त्वनवस्था । द्वितीये तु घटपटयोरभेदापत्तिरित्यपि वक्तुं शक्यत्वात् । तथा न तावत्प्रत्यक्षेण भेद एव दृश्यते भेद इत्येव प्रतीतेरननुभवादित्यादिनोक्तमपि स्वव्याघातकम् । बिम्बप्रतिबिम्बयोर्न तावत्प्रत्यक्षेणाभेद एव दृश्यते । अभेद इत्येव प्रतीतेरननुभवाद्वस्तुनोऽपि प्रतीतौ न तावदभेदपूर्वं वस्तुप्रतीतिरुक्तदोषात् । नापि वस्तुप्रतीतिपूर्विकाऽभेदप्रतीतिः । भेदेन प्रतीतेऽभेदप्रतीतावतिप्रसक्तेः । न च युगपत् । भेदप्रतीतिं प्रति वस्तुप्रतीतेः कारणत्वेन यौगपद्यायोगात् । न च प्रकारान्तमस्तीति साम्यात् । तथा सत्तावत्कारणं वेत्यादिनोक्तमपि स्वव्याहतम् । असत्तावत्कारणं वा कारणेऽसत्ता वा । आद्ये कारणस्य सत्त्वम् । आत्माश्रयत्वप्रसङ्गेनासत्ताविशिष्टे सत्त्वाभावात् । द्वितीये तु सत एव कारणत्वम् । असत्त्वस्योपलक्षणत्वेन कारणकोटावप्रवेशादिति साम्यादिति सर्वस्यापि स्वव्याघातकत्वादित्यर्थः । असाधारणमयुक्ताङ्गाधिकत्वं चाह ॥ **भेदस्य सत्तायाश्चेति** ॥ **सामान्यलक्षणेति** । स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति सामान्यलक्षणसद्भाव इत्यर्थः ॥ **अहेतुप्रसङ्गेति** । भेदप्रतीतावन्योन्याश्रयत्वापादनं यत्तत्तावदहेतुसमान्तर्भूतम् । साधनस्य साध्यार्थापेक्षया पूर्वमङ्गीकारयित्वा साध्यस्यापि साधनापेक्षया पूर्वभावमुपपाद्यान्योन्याश्रयत्वापादनेनाहेतुत्वचोदनमहेतुसम इति तल्लक्षणस्यात्र सत्त्वात् । धर्म्यादिप्रतीतिरूपसाधनस्य

भेदप्रतीतिरूपसाध्यापेक्षया पूर्वभावोऽवश्यमङ्गीकार्यः । अन्यथा साधनत्वासम्भवात् । न च सम्भवति । भेदप्रतीतिरूपसाध्याभावे धर्म्यादिप्रतीतिरूपसाधनस्याप्यसम्भवात् । ततश्चान्योन्याश्रयत्वापत्त्या न भेदो गृहीतुं शक्य इति त्वयोक्तत्वात् । न च हेतोर्विकल्प्य साध्यार्थपूर्वापरसहोदयम् । त्रेधाऽपि तस्य हेतुत्वभङ्गो हेतुसमो भवेदिति हेतोस्त्रैकाल्यासिद्धेरेव तल्लक्षणतयाऽभियुक्तैरुक्तत्वात्कथमेतदिति वाच्यम् । तत्र हेतोः साध्यसहभावपश्चाद्भावपक्षयोरहेतुत्वाभिधानस्यैतज्जात्यारोप्यान्योन्याश्रयत्वापादनानुपपादकतया हेतोः पूर्वभाव एव स्वीकार्य इत्यस्योपपादनार्थमेवोक्तत्वेन लक्षणान्तर्गतत्वेनानभिप्रेतत्वात् । तथा च पूर्वोक्तलक्षणमेवैतल्लक्षणप्रणेतॄणामभिप्रेतमिति काऽत्र कथन्ता । नन्वयुक्तमेव साध्यस्य पूर्वभावमुपपाद्यान्योन्याश्रयत्वापादनमेतज्जातिलक्षणान्तर्गतम् । अन्यथा सदुत्तरान्योन्याश्रयत्वापादनस्याप्येतज्जातिरूपतापत्तेः । न च प्रकृते भेदप्रतीतिरूपसाध्यस्य धर्म्यादिप्रतीतिरूपसाधनापेक्षया पूर्वभावोऽयुक्तः । भेदस्याप्रतीतावस्यामुष्मादिति वैलक्षण्येन धर्म्यादिप्रतीतेरेवासम्भवादित्युक्तत्वात् । तथा च कथमिदमहेतुसमान्तर्भूतमिति चेन्न । भेदस्य धर्मिस्वरूपताया उपपादितत्वेन धर्मिप्रतीतेरेव भेदप्रतीतितया त्वयोपपादितस्यापि भेदप्रतीतेर्धर्मिप्रतीत्यपेक्षया पूर्वभावस्यायुक्ततमत्वात् । अस्यामुष्मादिति वैलक्षण्यप्रतीतेश्च प्रकारान्तरेणोपपादितत्वात् । तदिदमुक्तं भेदस्य स्वरूपातिरिक्तताया अयुक्ताया एवाङ्गीकारादिति । तस्मान्न किञ्चिदत्रानुपपन्नमिति । भेदस्यापि भेदान्तरभेदत्वेऽनवस्थेत्यापादनं तु प्रसङ्गसमान्तर्भूतम् । अनवस्थाभासवाचः प्रसङ्गसमजातितेत्युक्तत्वात् । न च सिद्धे दृष्टान्तहेत्वादौ साधनप्रश्नपूर्वकमिति पूर्वभागरयात्राभावात्कथमेतदिति वाच्यम् । तस्य स्फुटप्रतीत्यर्थत्वेन लक्षणशरीरान्तर्गतत्वात् । अन्यथाऽननुगमापत्तेः । अत एव पद्धतावनवस्थाभासप्रसञ्जनं प्रसङ्गसम इत्येवोक्तम् । यच्च भिन्ने भेदनिवेश इत्याद्यसत एव कारणत्वमित्यन्तं खण्डनत्रयं तन्नित्यसमान्तर्भूतम् । तथा हि । धर्मस्य तदतद्रूपविकल्पानुपपत्तिः । धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवेदिति हि तल्लक्षणम् । अत्र चाद्ये खण्डने प्रपञ्चो भिन्न इत्युक्ते भेदरूपधर्मस्य भिन्नाश्रितत्वाभिन्नाश्रितत्वविकल्पानुपपत्त्या प्रपञ्चरूपधर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गाभिधानात् । द्वितीये तु भेदप्रतीतौ वस्त्वपि प्रतीयत इत्युक्तेन तावद्भेदपूर्वं वस्तुप्रतीतिरित्यादिविकल्पानुपपत्त्या भेदप्रतीतिरूपधर्मिणो वस्तुविषयकत्वरूपधर्मवैशिष्ट्या भङ्गाभिधानात् । तृतीयेऽपि सद्बीजादिकारणमित्युक्ते

सत्तारूपधर्मस्य विशेषणत्वोपलक्षणत्वविकल्पानुपपत्त्या धर्मिणो बीजादेस्तद्वैशिष्ट्यभङ्गाभिधानादिति । मायीतिशब्दस्य साधुत्वं पूर्वोक्तं स्मारयति ॥ **मायाशब्दस्येति** ॥ **अन्यस्यासम्भवादिति** । परजातिरूपस्य सत्यत्वस्यापरजातिरूपस्य ज्ञानत्वस्यापरिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वादिरूपस्यानन्तत्वस्य च निर्धर्मिकेऽसम्भवादित्यर्थः । दुःखताविरुद्धमित्यत्र स्वार्थे तद्धित इति ज्ञातव्यम् ॥ **व्याख्यानाच्चेति** । वैदिकानां सत्यज्ञानानन्तशुद्धमुक्तानन्तपदानामिति शेषः । अस्यातिनिकटमविक्रियं मुरारेः परमपदं प्रणयादभीष्टवीमित्युत्तरार्धेनान्वयः । शङ्कते ॥ **सूत्रेहेतुविशेषस्येति** । दूष्यत्वेन दृश्यत्वाद्यन्यतमहेतुविशेषस्यानुपादानादित्यर्थः । तथा च सूत्रे स्वप्नादिवदिति दृष्टान्तमात्रमुक्तं न कोऽपि हेतुविशेष उक्तः । तेन ज्ञायते स्वप्नादिदृष्टान्तेन मिथ्यात्वसाधकं यावत्साधनं तावत्सर्वमप्यत्र दूष्यतयाऽभिमतमिति । तेन च मिथ्यात्वं निष्प्रमाणकमिति ज्ञापितमित्यस्तु किं चशब्दस्यैतदर्थकत्ववर्णनेनेति भावः ॥ **सति शब्द इति** । अनुक्तसमुच्चयवाचकचशब्दे सतीत्यर्थः । अत्र मिथ्यात्वे प्रमाणसामान्याभावो ज्ञापनीयः । स चानुक्तसमुच्चायकेन चशब्देन शक्यैव ज्ञाप्यते स्वप्नादिवदिति दृष्टान्तमुक्त्वा हेतुविशेषानुपादानं तूक्तरीत्याऽनुमानसामान्याभावज्ञापकतया सावकाशेन प्रमाणसामान्याभावज्ञापनायालमतो न तदादरणं भाष्यकृता कृतमित्यर्थः ॥ २–२–८ ॥ ॥ ॐ **न भावोऽनुपलब्धेः** ॐ ॥ ॥ **अद्वितीयमित्यर्थ इति** । सजातीयभेदशून्यमित्यर्थः । सहोपलम्भनियमादित्यस्यायमयर्थः । यद्येन नियतसहोपलम्भनं तत्ततो न भिद्यते यथैकस्माच्चन्द्रमसो द्वितीयश्चन्द्रमाः । नियतसहोपलम्भनश्चार्थो ज्ञानेनेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । निषेधो हि भेदः । सहोपलम्भानियमेन व्याप्तौ यथा भिन्नावश्विनौ नावश्यं सहोपलभ्येते । कदाचिदभ्रापिधानेऽन्यतरस्यैकतरस्योपलब्धेः । सोऽयमिह भेदव्यापकानियमविरुद्धो नियम उपलभ्यमानस्तद्व्याप्यं भेदं निवर्तयतीति ॥ **विज्ञानसन्ततानामिति** । घटपटस्तम्भादिविज्ञानसन्ततीनामित्यर्थः ॥ **अनुभवार्थत्वादिति** । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । नन्वेवमन्वित्युपसर्गस्य वैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **उपसर्गा हीति** ॥ **व्यञ्जका एवेति** । धातुगतशक्यतावच्छेदकरूपोपसन्दानापरपर्यायद्योतका एवेत्यर्थः । यथा प्रजयतीत्यत्र जिधातोरेव प्रोत्तरजित्वेन प्रकृष्टजये शक्तिकल्पनात्प्रकृष्टजयद्योतकत्वं प्रेत्यस्यैवं भूधातोरेवानूत्तरभूत्वेन ज्ञानविशेषशक्तिकल्पनाच्छक्यतावच्छेदकस्वरूपमुपसन्दानत्वापरपर्यायद्योतकत्वमेवानूपसर्गस्य न पुनरर्थविशेषे शक्तस्वरूपं

वाचकत्वमिति भावः । इदं च पररीतिमाश्रित्यैवोक्तं न वस्तुतः । उपसर्गतो वस्त्वित्यत्र वीत्यस्योपसर्गत्वेनोत्तरपदार्थविशेषकत्वादिति पूर्वमुक्तत्वात् । समिति ह्युपसर्गेण परमुख्यार्थतोच्यत इति वक्ष्यमाणत्वाच्च । उपसर्गाणां यथार्थविशेषवाचकत्वमेव नोपसन्दानत्वं तथा तर्कताण्डवे प्रतिपादितं तत्रैवानुसन्धेयम् । उपसर्गविशेषाभिप्रायेणैवैतदित्यन्ये । वस्तुतस्तु पूर्वसूत्र इवात्रापि सूत्रे कर्तृसाधनेन भावशब्देन सद्रूपं ज्ञानमुच्यते । विज्ञानवादे ज्ञानादन्यस्य सत्त्वात् । ज्ञानमित्यनुक्त्वा भाव इत्युक्तिस्तु नासतोऽदृष्टत्वादिति शून्यवादिनं प्रत्युक्तो दोषो नास्माकमिति पूर्वपक्षोत्थापनार्थमिति चन्द्रिकानुसारेण भावशब्दार्थोऽवगन्तव्यः । ननु न लोकाव्ययानिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधात्कथमनुभवस्य विरुद्धत्वादिति निष्ठायोगे षष्ठी त्यत आह ॥ **सम्बन्धमात्र इति** । नात्र कर्तृकर्मणोः कृत्तीत्यनेन कर्तरि षष्ठीं येनोक्तनिषेधावसरः किन्तु षष्ठी शेष इत्यनेनैवात्र च न तन्निषेधप्राप्तिरिति भावः ॥ २–२–९ ॥ ॥ ॐ **नैकस्मिन्नसम्भवात्** ॐ ॥ मूले विश्वमित्यनूद्य तस्य सप्तभङ्गित्वमाहेत्युच्यते । इदं च तदभिमतविश्वशब्दार्थाज्ञाने सुज्ञानं न भवतीत्याशयेन तन्मते विश्वशब्दगृहीतानर्थान्दर्शयति ॥ **द्विविधं तावदित्यादिना** ॥ **रूपरसेति** । पृथिव्यादिभूतचतुष्टयं स्थावरं जङ्गमं चेत्यर्थः ॥ **लोकाकाश इत्यादि** । उपर्युपरिस्थितानां लोकानामन्तर्वर्ती लोकाकाशः । तेषामुपरि मोक्षस्थानमलोकाकाशः । तत्र लोकानामसत्त्वात् ॥ **अनेकदेशवर्तिनीति** । तथा चास्ति कायशब्दो न्यायनये समावयशब्द इव तन्मते पारिभाषिक एव न स्वभिधानादिसिद्ध इति भावः ॥ **आस्रव इति** । आस्रावयति पुरुषं विषयेष्विन्द्रियादिकमास्रवशब्दवाच्यमित्यर्थः । आस्रवयतीत्यास्रव इत्यन्ये । बन्ध इति बन्धक इत्यर्थः ॥ **घातकचतुष्टयेति** । घातकं च चतुष्टयं चेति विग्रहः ॥ **प्रतिबन्धकमिति** । अज्ञानमिथ्याज्ञानादिकमित्यर्थः ॥ **शरीरसंस्थानेति** । शरीरसंस्थानं च तदभिमानश्च तत्स्थितिश्च तत्प्रयुक्तसुखदुःखे च तेषां हेतुभूतं कर्मेत्यर्थः । तथा चैतेषां चतुर्णां हेतुभूतं यत्कर्मचतुष्टयं तच्चतुष्टयशब्देन विवक्षितमिति भावः ॥ **निर्जरो मोक्षसाधनमिति** । निःशेषं जरयति बन्धमिति व्युत्पत्तेरिति भावः । तच्च तपोमलपङ्कधारणास्नानमौनवीरासनतिष्ठद्भोजनतप्तशिलारोहणकेशोन्मूलनादिरूपमिति ज्ञातव्यम् ॥ **संवर इति** । संवृणोतीन्द्रियद्वारामिति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥ **मोक्ष इति** । फलज्ञानस्यापि प्रवर्तकत्वमभिप्रेत्य मोक्षोपयोगिमध्ये मोक्षोऽपि परिगणित इति ध्येयम्

सम्यग्दर्शनशब्देन पुद्गलस्य देहस्यात्मविविक्तत्वेन दर्शनं पुद्गलस्यात्मनो देहविविक्तत्वेन वा दर्शनं विवक्षितम्। स्वसमयनियमपरिपालनमेव सम्यग्दर्शनशब्देन विवक्षितमित्यप्याहुः। सम्यक् चारित्रं चाहिंसाप्रधानको धर्मः। धर्मोऽहिंसापरो नान्यो ज्ञानं पुद्गलदर्शनमिति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ **अवक्तव्यमिति**। अनिर्वचनीयं सदसद्विलक्षणमित्यर्थः॥ **सदवक्तव्यं चेति**। सत्त्वे सति सद्विलक्षणमित्यर्थः॥ **असदवक्तव्यं चेति**। असत्त्वे सत्यसद्विलक्षणं चेत्यर्थः ॥ **अतदित्यवक्तव्यमिति**। तथा चातत्सर्वमित्यस्य सदसदात्मकत्वे सति सदसद्विलक्षणमित्यर्थ इति भावः ॥ **अनैकान्तवाद इति**। अनियमवाद इत्यर्थः ॥ **द्रव्यरूपेणेति**। प्रकृतिरूपेणेत्यर्थः ॥ **अवस्थाभेदेनेति**। कार्यविशेषात्मनेत्यर्थः ॥ **एकान्तदर्शनस्येति**। नियमदर्शनस्येत्यर्थः ॥ **कष्टां दशामाविष्ट इति**। व्याहतभाषी स्यादित्यर्थः ॥ **कथितैव गतिरिति**। अङ्गीकारपरित्यागाभ्यामुभयत आकृष्टोऽयमित्यादिना कथितैव गतिरित्यर्थः ॥ **स्यादस्ति नास्ति चेति पक्षादिति**। सदसत्स्यादिति पक्षद्वयं स्वीकृतमेवेति पुनस्तदङ्गीकारो व्यर्थस्तत्परित्यागे च सप्तभङ्ग्यङ्गीकारभङ्ग इति भावः। ननु सदित्येकः प्रकारोऽसदिति द्वितीयः सदसदात्मक इति तृतीय इति पूर्वमुक्तत्वात्तथैव व्यवहर्तव्यम्। स्यादस्तीत्यादिविलक्षणव्यवहारः कथमिति चेत्। उच्यते। पूर्वं शिष्याणां सुबोधाय तच्छास्त्रीयशब्दानामर्थानुवाद एव कृत इदानीं स्वात्मनस्तदभिज्ञत्वद्योतनाय तच्छास्त्रीयशब्दैरेव व्यवहृतमिति न कोऽपि दोषः। ते च शब्दाः स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादवक्तव्यं स्यादस्ति च नास्ति च स्यादस्ति चावक्तव्यः स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति सप्तभङ्गीप्रतिपादकास्तच्छास्त्रीया ज्ञेयाः। अत्र स्याच्छब्दस्तिङन्तप्रतिरूपको निपातोऽनेकान्तद्योती। यथाऽऽहुः वाक्येष्वनेकान्तद्योती गम्यं प्रति विशेषणम्। स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वात्तिङन्तप्रतिरूपक इति। तथा च स्यादस्तीत्यादौ वाक्ये स्याच्छब्दात्कथञ्चिदर्थोऽस्तीत्यादिभिरनुक्तः प्रतीयते। तेनानियमरूपोऽनेकान्तिकोऽवगम्यत इति ॥ **व्याहतिश्चेत्यपीति**। व्याहतं सदेत्युत्तरत्रानुवादादिदमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **रूपभेदेनेति**। केनचिद्रूपेण सत्केनचिद्रूपेणासदित्यादिरूपेणेत्यर्थः। कालतो रूपतश्चावस्थावैचित्र्यलक्षणमनैकान्त्यमनङ्गीकुर्वाणो वादी कोऽपि नास्तीत्ययुक्तम्। साङ्ख्यवैभाषिकनैय्यायिकादीनामेव तथाभूतानां सत्त्वात्। न हि वैभाषिकमते एकस्यैव वस्तुनः कालतोऽवस्थावैचित्र्यरूपमनैकान्त्यमुपपद्यते। तै

पदार्थानां क्षणिकत्वस्याङ्गीकृतत्वेन पूर्वोत्तरकालयोर्वस्तुन एकत्वस्यैवाभावात् । नापि साङ्ख्यमते तत्सम्भवति । कार्यावस्थाया अपि पूर्वविद्यमानाया एवाभिव्यक्तिरित्यन्तसत्कार्यवादिना तेनाङ्गीकृतत्वेनावस्थावैचित्र्याभावात् । नैय्यायिकादिमतेऽपि न तत्सम्भवति । अवस्थायास्तद्वतश्चात्यन्तभेदस्यैव तैरङ्गीकृतत्वेन पूर्वोत्तरावस्थयोः परस्परमत्यन्तभेदे तद्वतोरपि परस्परमत्यन्तभेदप्राप्त्यैकस्मिन्नवस्थावैचित्र्यालाभादित्यत आह ॥ **केवलं क्षणभङ्ग इत्यादि** । त्वदुक्तानैकान्तवादानङ्गीकारबीजानां क्षणिकत्वादीनां निराकरणे तदङ्गीकारस्य तेषामप्यौचित्यावर्जितत्वेन प्राप्ततया तान्प्रत्यपि स्वदीयमुक्तानैकान्त्योपपादनं व्यर्थमेवेति भावः ॥ **हेतुसूचनार्थं इति** । अविशेपलक्षणस्यानैकान्तभङ्प्रसङ्गलक्षणस्य च हेतोः सूचनार्थ इत्यर्थः । आद्यशब्दसङ्गृहीतं दोषान्तरं दर्शयितुमाह ॥ **अयमर्थ इति** ॥ छ ॥ **तद्देह एव तत्र सर्वत्रेति** । अत्रात्मनो व्यापत्वसिद्ध्याऽर्थान्तरवारणायाद्य एवकारः । अणुत्वसिद्ध्याऽर्थान्तरवारणाय सर्वत्रेत्युक्तम् । व्याहतिपरिहाराय तत्रेति । एवमग्रेऽपि हेत्वादौ तत्रेत्युक्तिर्व्याहतिपरिहारायैवेति ज्ञातव्यम् । देहापेक्षया किञ्चिन्न्यूनमध्यमपरिमाणसिद्धिवारणायान्त्य एवकारः । सर्वत्रैव नात्र सङ्कोच इत्यर्थः । एवं चात्मनो देहमानत्वमेव सिध्यतीति ज्ञातव्यम् । हेतौ तु घटाद्यवच्छिन्ने आत्मनि सुखाद्यनुभवाभावेनासिद्धिवारणाय तत्रेति । तद्देह एवेत्यर्थः । तत्र सर्वत्रोपलभ्यमानशब्दाश्रये वस्तुतोऽपरिच्छिन्ने देहगताकाशे व्यभिचारवारणायाद्य एवकारः । स्वसाधारणस्य स्पर्शाधारतयोपलभ्यमाने देहाव्यापे प्राणवायौ व्यभिचारवारणाय सर्वत्रेत्युक्तम् । चरमैवकारस्तु सर्वत्रेत्यस्य न सङ्कोच इति ज्ञापयन्हेतोरभिमतसाध्यासिद्ध्यङ्गस्योपपादकः। अत्र दृष्टान्ताभावात्सामान्यतो व्याप्तिं दर्शयति॥ **यो यत्रेति**। अत्र गृहे विद्यमानाकाशे व्यभिचारवारणायाद्य एवकारः। गृहैकदेशस्थे स्तम्भादौ तद्वारणाय यत्र सर्वत्रेत्युक्तम् । न्यूनतापरिहारायान्त्य एवकारः । प्रदीप इत्यनन्तरं तत्रैव तत्र सर्वत्रैव विद्यत इति शेषः । प्रदीपाभिन्नायाः प्रभाया गृहे सर्वत्र विद्यमानत्वात्प्रदीपस्तत्र सर्वत्र विद्यत इत्युक्तिरुपपन्नेति ज्ञातव्यम् । हेतोः पक्षधर्मतामुपपादयति ॥ **अन्यथेति** ॥ **आल्हादेति** । अत्राल्हादशब्दो विकासरूपविकारविशेषपर इति ज्ञातव्यम् ॥ **सुखेति** । तथा च प्रभाशब्दः पक्षे सुखानुभवपर इति भावः । यद्वा पक्षे दृष्टान्ते च प्रभाशब्दः कान्तिविशेषपर एवेत्यभिप्रेत्य योजनान्तरमाह ॥ **यद्वेति** । एतच्च व्याख्यानं भौतिकं त्वेवरूपादीत्युत्तरानुव्याख्यानमुत्थापयितुं कृत-

मिति ज्ञातव्यम् ॥ ॐ **एवं चात्मा कात्स्न्यम्** ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ **न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः** ॐ ॥ भस्मीभावलक्षणेत्यत्र भस्मीभावपदेनावस्थान्तरापत्तिरुपलक्ष्यते । तेन कपालादिभावलक्षणान्यथाभाववति घटादौ न व्यभिचार इति ध्येयम् ॥ **परमाण्वादाविति** । तत्रापि प्रदेशविशेषसंयोगादिरूपस्यान्यथाभावस्य सत्त्वादिति भावः ॥ **परिमाणव्यत्ययलक्षणस्येति** । इदं च प्रकृताभिप्रायेणैवोक्तम् । वस्तुतस्तु महती या विकृतिस्तद्रूपान्यथाभावस्यैवोक्तविधानित्यत्वेन व्याप्तिरिति तस्याशयः । इत्यग्रेऽणुदेहस्य जीवस्य गजत्वे विकृतिर्हि येत्यत्र विभावयिष्यति । तेन यौवनावस्थदेहे पूर्वपरिमाणव्यत्ययस्य सत्त्वेऽप्युक्तविधानित्यत्वाभावाद्व्यभिचार इति चोद्यानवकाशः । विवक्षितमहाविकृतिरूपान्यथाभावस्य तत्राभावादिति ज्ञातव्यम् ॥ **अन्यथा तावन्मात्रेणेति** । एतच्च वक्ष्यमाणबाधकेनान्यथाभावमात्रमनित्यत्वेन व्याप्तमिति जैनैरवश्यमङ्गीकार्यमित्यभिप्रेत्यातो महाविकृतिरूपान्यथाभावस्यैव तन्मतेऽनित्यत्वेन व्याप्तत्वात्कथमेतदिति शङ्कानवकाशः । स्वप्रभमित्यस्य चरमव्याख्यानमनुसृत्योत्तरमूलमुत्थापयितुमाह ॥ **यदुक्तमात्मा स्वप्रभ इत्यादि** ॥ **ननु सिद्धान्तेऽपीति** । श्यामावदाताः शतपत्रलोचना इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ **विशेषणप्रक्षेप इति** । यावल्लक्ष्यभाविलक्षणनिवृत्तिरूपस्य भौतिकेत्यस्य च विशेषणस्य प्रक्षेप इत्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । यदि रूपादियुक् तस्येति पदच्छेदमकृत्वा रूपादियुक्तस्येत्येकमेव पदं कृत्वा व्याख्यायत इत्यर्थः ॥ **अनुवर्तते वेति** । अनुवर्तत इति वा वक्तव्यम् । तदुभयं च जघन्यमिति वाक्यशेषः । ननु महाविकृत्यादिरूपस्यैवान्यथाभावस्यास्मन्मते नित्यत्वेन व्याप्तिरङ्गीकृता नान्यथाभावमात्रस्य येनोक्तदोषः स्यादित्यत आह ॥ **एतच्चोपपादयिष्यत इति** । अन्यथाभावमात्रस्यैवानित्यत्वेन व्याप्तिस्तेनाङ्गीकर्तव्येत्येतच्च कीदृशश्चान्यथाभावो नाशहेतुतयेष्यत इत्यादिनोपपादयिष्यत इत्यर्थः ॥ **सम्प्रतिपन्नेति** । उभयसम्प्रतिपन्नेत्यर्थः ॥ **न चेद्व्याप्तिः सम्मतेति** । अविशेषितेऽन्यथाभावादावनित्यत्वव्याप्तिर्युष्माकं न चेत्सम्मतेत्यर्थः । दूषणं दूषणानुमानं तर्क इति यावत् ॥ ॐ **अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषात्** ॐ ॥ गुणकर्मादावमूर्ते संस्थानापगमं विनाऽस्य नित्यत्वस्य भावात्कथं तेन तत्प्रयोज्यमित्यत आह ॥ **लक्षणोपलक्षणमिति** । यावल्लक्ष्यभाविलक्षणोपलक्षणमित्यर्थः ॥ **स्वसिद्धान्त एवेति** । क्षपणकसिद्धान्त एवेत्यर्थः । नन्वेवं तर्ह्यत्रैव

व्यभिचारात्परमतेऽपि व्याप्त्यभावेन व्याप्त्या तयाऽऽत्मनोऽनित्यता भवेदिति पूर्वोक्तः कथमनित्यत्वप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **रूपादिमत इति** । पक्षे व्यभिचारचोदनं न परीक्षकसम्मतमतस्तदितरत्र यद्रूपादिमत्तदनित्यमिति व्याप्तिश्चेत्परेणाङ्गीक्रियते तदाऽस्मदीयः प्रागुक्तोऽनित्यत्वप्रसङ्गो युक्त एव । यदि च व्याप्तिग्रहणसमय एव तत्र व्यभिचारस्फुरणेन न परेणोक्तव्याप्तिरङ्गीक्रियते तदा तं प्रति रूपादिमत्त्वेनात्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गोऽस्माभिर्नैवोच्यत इत्याशयः । ननु स्थावराणां सात्मकत्वे यावल्लक्ष्यभाविलक्षणापगमेनैवानित्यत्वप्रसङ्गभयात्तेषामनात्मकत्वमुच्यत इत्यत आह ॥ **न हि स्थावराणामिति** ॥ **प्रकारान्तरेणेति** । वृक्षादीनामिन्द्रियवत्त्वेन प्रसिद्धदेहाविशेषादिति प्रकारान्तरेणेत्यर्थः ॥ **मन्दाशङ्कामिति** । तत्र तत्र सूत्रारूढत्वस्य प्रेक्षावद्भिरुक्तरीत्या ज्ञातुं शक्यत्वान्न तेषामियं शङ्का किन्तु मन्दानामेवेति भावः ॥ २–२–१० ॥

॥ ॐ **पत्युरसामञ्जस्यात्** ॐ ॥ ॥ **प्रधानलक्षणेनेति** । साध्यलक्षणेत्यर्थः । जन्माद्यस्येति सूत्रेण गुणसर्वस्ववित्तये । ब्रह्मणो लक्षणं प्रोक्तमित्युक्तत्वादिति भावः ॥ **एषस्येच्छारूपस्येति** । इषु इच्छायामित्यस्मात्पचाद्यचि गुणे च कृते एष इति शब्दनिष्पत्तिर्भवति । एतच्छब्दरूपत्वे त्वेतस्येति स्यादिति ज्ञातव्यम् ॥ **वया बन्धक इति** । वय बन्धन इत्यस्मादसुन्प्रत्यये वया इति रूपं भवतीति ज्ञातव्यम् । धनुरार्त्निर्धनुषः कोटिरग्र्यमिति यावत् ॥ **आचार्येणैवान्यत्रोदाहृतेभ्य इत्यादि** । अस्य देवस्येत्यस्योक्तार्थत्वोपपादनं स्थितप्रज्ञोऽपि यस्तूर्ध्वः प्राप्य रौद्रपदं ततः । सङ्कर्षणं ततो मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादत इति गीताभाष्ये यः स्थाणोः स्थाणुतां प्रादाद्भगवानव्ययो हरिरित्यादि भागवततात्पर्ये चाचार्येणोदाहृतवाक्यसंवादेनैवावगन्तव्यम् ॥ ॐ **सम्बन्धानुपपत्तेश्च** ॐ ॥ सुप्तस्याशरीरत्वमभिमानाभावेनैव न मुख्यं मुख्यमेव च हेतुतया वाच्यमन्यथाऽसिद्ध्यापत्तेरतो दृष्टान्तान्तरमाह ॥ **प्रलीनवदिति** ॥ **द्वितीये तु वक्ष्यत इति** । शिवादीनामयुक्ताश्च श्रुतयो विष्णुवाचका इत्यादिना ग्रन्थेन शिवस्य जगत्कारणत्वप्रतिपादकं श्रुत्यादिकं नास्तीति वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **श्रुत्यादित इति** । प्रागुदाहृतश्रुत्यादित इत्यर्थः । ननु प्रागुदाहृतश्रुत्यादौ शिवस्य प्रतिपादनेऽपि तस्य जगत्कारणत्वाप्रतिपादनाद्धर्मिग्राहकमानविरोधाभावेऽप्यन्यतरासिद्ध्यपसिद्धान्तौ स्यातामित्यत आह ॥ **परासिद्धेनेति** ॥ **आपादनादिति** । आपादने च नान्यतरासिद्ध्यादिकं दोष इति भावः । यथोक्तम् । परन्यायैस्तु

दूषणमिति । अतो न दूषणेऽपसिद्धान्तादीति च । यद्यप्यापादनत्वादेवाश्रयस्यान्यतरासिद्धिर्न दोष एवमेव क्वचिदाश्रयस्योभयासम्मतावपि न दोष इति पूर्वमुक्तत्वात् । तत एव धर्मिग्राहकमानविरोधोऽपि न दोषो मानविरोधस्यापादनालङ्कारत्वादिति शक्यते वक्तुम् । तथाऽप्याश्रयस्य सिद्धत्वेऽपि न धर्मिग्राहकमानविरोध इति वस्तुस्थितिप्रदर्शनायेदमिति ज्ञातव्यम् ॥ **एतेनेति** । उक्ततर्कबाधितत्वेन पाशुपतादेरप्रामाण्यस्यात्र सूत्रेऽभिप्रेतत्वेनेत्यर्थः ॥ **अन्यत्रोपक्षयाद्वेति** । जन्यज्ञानजनन एवोपक्षयाद्वेत्यर्थः । निरस्तत्वादित्युक्तमेव विवृणोति ॥ **अन्यथाज्ञानादीनामिति** ॥ ॐ **करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः** ॐ ॥ ॥ ॐ **अधिष्ठानानुपपत्तेश्च** ॐ ॥ ॥ अधिष्ठातुं । प्रेरयितुम् । अधिष्ठानाय प्रेरणाय । अधिष्ठेयं प्रेर्यम् । न च देहादिवाद्विश्वमित्यत्रादिपदेनाधिष्ठानस्यापि गृहीतत्वात्करणवच्चेदिति सूत्रमधिष्ठानानुपपत्तिपरिहारनिरासकमपि भवतीति सूचितं तत्प्रपञ्चयति ॥ **ननु कारकाणामेवेति** । करणवच्चेदिति सूत्रस्योभयसम्बन्धित्वमभिप्रेतमित्यत्रोपष्टम्भकमाह ॥ **अत एवेति** । उभयसम्बन्धित्वेन व्याख्यानस्याभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथाऽन्यतरमात्रसम्बन्धित्वस्याभिप्रेतत्वे उभयत्रादिपदोपादानमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥ **कुतः सार्वज्ञमिति** । अनेन सर्वपदपरित्यागेनाज्ञत्वमात्रं पूर्वमापादनाङ्गमिति सूचयति ॥ **आगमैरिति** । पाशुपताद्यागमैरित्यर्थः ॥ **दूषितत्वादिति** । शास्त्रयोन्यधिकरण इति शेषः ॥ **वासुदेव इति श्रुतिद्वयेनेति** । अत्र प्रलयेऽप्यवस्थानोक्त्याऽनादिनित्यत्वं तावत्प्रतीयते । तच्च न स्वरूपापेक्षया । जीवसाधारण्यादतस्तद्देहस्यैव तत्सिध्यतीति भावः ॥ **तस्याप्यजत्वमिति** । अजस्येत्यनेन पद्मनाभदेहविशिष्टस्यैव भगवतो गृहीतत्वादिति भावः । न च तत्स्वरूपापेक्षयाऽजत्वम् । तथात्वेऽजस्य नाभाविति षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्यामुख्यतापत्तेः ॥ **परो मात्रयेत्यनयेति** । मात्राया मितेः परोऽसीति विष्णोरपरिच्छिन्नत्वे उक्ते तद्देहस्य परिच्छिन्नत्वात्कथं तस्यापरिच्छिन्नत्वमित्यत उक्तं तन्वा वृधानेति । शरीरेणाप्याभिवृद्धो भवसीत्यर्थः । शरीरस्याभिवृद्धिरपरिच्छेदः । स च सङ्कोचे कारणाभावास्त्रिविधोऽपि विवक्षित इति भावः ॥ **जन्मादिदोषरहितेति** । द्वितीयश्रुतावप्यन्यत्प्राकृतादिकं क्वचिदपि नाभूदिति दोषराहित्यस्योक्तत्वाच्छ्रुतिद्वयेनेत्युपपन्नमिति ज्ञातव्यम् ॥ **सुखविशेषवाचिन इति** । उपकारजं प्रियम् । प्रकृष्टाप्रकृष्टविषयोत्थौ मोदप्रमोदौ । स्वरू-

पभूत आनन्द इति सुखविशेषवाचिन इत्यर्थः ॥ **अन्यथा व्याख्येयमिति** । विष्णुरिति यजमानस्य यज्ञस्य वा नाम तौ सोमाङ्कवत इति सोमो विष्णोर्जनितेत्युच्यत इति जन्माधिकरणोक्तरीत्या व्याख्येयमित्यर्थः ॥ **एतच्चान्यत्रेति** । शैवे च स्कान्द इत्यादिभाष्य इत्यर्थः ॥ **इद-मप्यन्यत्रेति** । ब्राह्मे च ब्रह्मवैवर्त इत्यादिभाष्य इत्यर्थः ॥ **अत्र चार्थेऽन्यत्रेति** । मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि कृतान्येवाज्ञया हरेः । अत-स्तेषूक्तमग्राह्यमसुराणां तमोगतेः । यस्मात्कृतानि तानीह विष्णुनोक्तैः शिवादिभिः । वैष्णवानि पुराणानि पञ्चरात्रात्मकत्वतः । प्रमाणान्येवेत्या-दीनि प्रमाणानि महाभारततात्पर्यनिर्णयादावुक्तानीत्यर्थः ॥ २–२–११ ॥ ॥ ॐ **उत्पत्त्यसम्भवात्** ॐ ॥ ननु चुल्याद्युत्पत्तिकर्तृत्वस्य केवलस्त्रीणामप्युपलम्भात्कथमुत्पत्त्यसम्भवः शाक्तस्यासाधारणदोष इत्यत आह ॥ **एतच्च वक्ष्याम इति** । अत्र सृष्टिशब्देनापत्योत्पत्ति-र्विवक्षिता न सृष्टिमात्रमिति वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **यद्वा कर्तृकर्मणोरिति** । ननु जुगुप्सितशब्दस्य निष्ठान्तत्वात्तद्योगे न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठी-प्रतिषेधात्कथमेतत् । सत्यम् । क्तस्य च वर्तमान इति प्रतिप्रसवाददोषः । ननु तर्हि क्तस्य च वर्तमान इत्यनेनैवात्र षष्ठीति वक्तव्यम् । मैवम् । तस्य प्रतिषेधप्रतिषेधन एव तात्पर्येण षष्ठीविधायकत्वाभावादित्याशयात् ॥ ॐ **न च कर्तुः करणम्** ॐ ॥ ॥ ॐ **विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः** ॐ ॥ ॥ ॐ **विप्रतिषेधाच्च** ॐ ॥ ॥ **एतेन प्रद्युम्नादिति** । कर्तृजात्प्रद्युम्नादित्यर्थः । अहङ्कारस्यापि मनोवृ-त्तिविशेषस्य करणरूपत्वेनेत्यर्थः ॥ **निरतिशयत्वादिति** । वासुदेवात्सङ्कर्षणस्य सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्यातिशयाभावात् । भवितव्यं हि कार्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्घटयोः । न ह्यसत्यतिशये कार्यं कारणमित्येव कल्प्यत इत्यर्थः । निष्ठामिदमित्थमेवेति निश्चयम् ॥ **शब्दवदिति** । असन्दिग्धार्थकैरेव शब्दैर्युक्तमित्यर्थः ॥ **स्वव्याहतमिति** । सूत्रकारस्य स्वव्याहतिप्रसञ्जकमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ब्रह्म-रुद्रेन्द्रसूर्याणामित्यत्रान्येऽपि देवा उपलक्षणया ग्राह्याः । तेन तेषामेवावतारेष्वित्येतदुपपन्नमिति ज्ञातव्यम् । प्रादादित्यत्र कृष्ण इति शेषः ॥ **पञ्चरात्रप्रामाण्याभिधानानुपपत्तेरिति** । पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्येत्यादिनेति शेषः । विद्याऽमिताक्षरं पञ्चरात्रं श्लोकमिताक्षरं पञ्चरात्रं सूत्राणि ब्रह्मसूत्रं महामीमांसिकाग्रन्थः साङ्कर्षणसूत्रं चानुव्याख्यानानि बृहत्तर्कादयो व्याख्यानानि ब्रह्मतर्कादयः । तच्चोक्तम् । अमिताक्षरं पञ्चरात्रं विधे-

स्वाहुर्मनीषिणः । मिताक्षरं श्लोकवाच्यमुभयं वेदवीर्यत इति च ब्रह्माण्डे । सूत्रं ब्रह्मसूत्राख्यं महामीमांसिका तथा ।........तथा ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मतर्कादयस्तथा । प्रकाशिका निर्णयश्च तत्त्वनिर्णय एव च । व्याख्येति कथिताः सर्वाः स्वयं भगवता कृताः । बृहत्तर्कादयः सर्वा अनुव्याख्याः प्रकीर्तिता इति ॥ **प्राग्वेदारण्यकपदोपलक्षितेति** । जहत्स्वार्थलक्षणया गृहीतेत्यर्थः । किमर्थं लक्षणयेत्यत आह ॥ **वेदानां त्विति** । बहुवचनेन वेदाश्चारण्यकानि चेति द्वन्द्वैकवद्भावं सूचयति । ननु भाष्यटीकायां वेदप्रमाणस्यार्थाल्लाभकथनात् गीताभाष्यटीकायां चोपलक्षणया सिद्धिकथनात्तद्विरोध इति चेन्न । तद्भाष्ययोरिवात्रानुव्याख्याने सूचकाभावेन वेदप्रामाण्याकथनेनास्य व्याख्यानान्तरत्वेन दोषाभावात् । ननु ज्ञोऽत एवेति सूत्रस्य न जीवोत्पत्तिरर्थः किन्तु तार्किकमत इवात्मनो ज्ञानं नागन्तुकं किन्तु ज्ञानरूप एवात्माऽत एवानुत्पत्तेरेवेत्यादिरेवार्थोऽतः कथमेतदित्यत आह ॥ **सूत्रार्थे विप्रतिपन्नमिति** ॥ **इदमन्यथा योज्यमेवेति** । जीवोत्पत्तिप्रतिपादकं श्रुत्यादिकमुपाधिविषयतयैव योज्यमित्यर्थः ॥ **अनेनैव न्यायेनेति** । यथा पञ्चरात्रे जीवस्यासम्भाविताया अभूतभवनस्योत्पत्तेरभिधानादिति हेतुरसिद्धत्वेन दूषितः । तथाकरणेऽसम्भावितस्य कर्तृस्त्रष्टृत्वस्याभिधानादिति हेतुरप्यसिद्धत्वेनैवापाकरणीय इत्यर्थः ॥ **प्रकृते तथाभावेति** । पञ्चरात्रे ज्ञानलक्षणक्रियाकरणस्य मनसो ज्ञातृत्वावस्थापन्नादेव जीवाज्जन्मानाभिधानादित्यर्थ ॥ **जननाविशेषाभ्युपगम इति** । आदिकालीनजननाभ्युपगम इत्यर्थः ॥ **अन्नमशितं त्रेधेति** । अन्नमशितं त्रेधा विधीयते । तस्य यस्स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन इति श्रुतेर्मनसः प्रत्यहं जीवजातत्वावगमादित्यर्थः ॥ **एवं मनसोऽहङ्कारेति** । अभिमानरूपक्रियायां करणस्य मनोवृत्तिविशेषरूपस्याहङ्कारस्याभिमन्तृत्वावस्थापन्नादेव जननानभिधानान्न युक्तिविरोधरूपो दोषः । नाप्येतस्माज्जायत इति श्रुतिविरोधरूपः । स किं जीवजातान्मनसोऽहङ्कारस्य जननमात्ररूपादुत जननविशेषे । नाद्यः । प्रत्यहं मनसो जीवाज्जनेः श्रौतत्वे तद्विशेषस्याप्यहङ्कारस्य मनोद्वारा जीवाज्जनने बाधकाभावात् । नापि द्वितीयः । तथा त्वस्य प्रकृतेऽप्यसम्मतेरित्यपाकरणीय इत्यर्थः । एतेन यदुक्तं भामत्यां सङ्कर्षणोऽकरणः कथं प्रद्युम्नाख्यं मनः करणं कुर्यात् । अकरणस्यापि करणनिर्माणसामर्थ्ये कृतं करणनिर्माणेन । अकरणादेव कार्यसिद्धेरित्येतत्सूत्राभिप्राय इति तदपि निराकृतं भवतीति ज्ञातव्यम् ।

न ह्यत्र मनसो जीवादादिकालीनं जन्माभिप्रेतं येनाकारणत्वहेतुः श्लिष्टः स्यादपि तु श्रौतं यत्प्रत्यहं मनसो जीवाज्जननं तदेवात्राभिप्रेतं तत्र चाकरणत्वहेतुरसिद्ध एवेति ॥ **पूर्ववदेवेति** । मनःशब्दप्रवृत्त्युपपादनमेव प्रयोजनमित्यर्थः । देहयोगेन प्रादुर्भावरूपजनेः सर्वजीवसाधारण्यात्पूर्वव्याख्यानमप्यस्माकं सम्मतमेवातः कथमङ्गीकारवादेनाहेत्युक्तमित्यत आह ॥ **अत एवेति** । जीवविशेषाणां शेषादीनां जीवाद्यभिमानितया जीवादिशब्दवाच्यानां सङ्कर्षणादिशब्दवाच्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अभ्युपगमेति** । सर्वजीवादीनां वस्तुगत्या सङ्कर्षणादिशब्दवाच्यताभावादिति भावः । अन्यथाऽभ्युपगमवादत्वाभावे सकलजीवादीनां सङ्कर्षणादिनामकत्वमप्रामाणिकमेवाङ्गीकार्यं स्यादिति ध्येयम् । भगवदंशत्वादित्यत्र भगवतोंऽशो येषामिति बहुव्रीहिः ॥ **मुक्तिपदप्रदानाद्यर्थमिति** । अत्रादिपदेन संहारसृष्टिस्थितयो ग्राह्याः । प्रयोजनान्तरमप्याह ॥ **एवमधिकारीति** ॥ **वेदपूरणमिति** । वेदमहातात्पर्यविषयीभूतार्थनिर्णय इत्यर्थः ॥ **परमसंहितावाक्यमपीति** । अधीता भगवान्वेदा इत्यादिवाक्यमपि वेदपूरकत्वाभिप्रायेणैव व्याख्यातव्यमित्यर्थः ॥ **एते चासुरसम्बन्धिन इति** । एते च वृत्तिकारा इत्यन्वयः । असुरसम्बन्धिन इत्यादिना तस्येदमित्यर्थे वा तत्र भवतीत्यर्थे वाऽयं तद्धितो व्याख्यात इति ज्ञातव्यम् । सङ्करादीनामसुरस्वभावत्वमितरेषां तत्सम्बन्धित्वमिति विवेकः । रामानुजीयानां व्याख्यानमप्यत्र निरस्तमिति दर्शयति ॥ **एतेनैतदपीति** । तत्प्रतिपादनस्येत्यत्र बहुव्रीहिः । **अत्रेति** । एतन्मीमांसाशास्त्र इत्यर्थः । अविद्याया उपास्यत्वाभावादाह ॥ **अविद्याकल्पितामिति** । एवं विद्याशब्दोऽपि तद्विषयीभूतयथावस्थितहरिसर्वोत्तमत्वादिपरो ज्ञातव्यः ॥ **अन्यथेति** । लब्धार्थाप्रदर्शन इत्यर्थः ॥ **उपपत्तिसिद्धाऽयमिति** । स्मृतेः सद्विषयत्वेन सङ्कोचः कर्तव्य इत्ययमर्थ इत्यर्थः ॥ २–२–१२ ॥ वेदेशगुरुसच्छिक्षाशाणे निशितया धिया ॥ विचार्याभिहितोऽर्थोऽत्र तेन तुष्यन्तु सज्जनाः ॥ इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्ययदुपतिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ २–२ ॥ ७ ॥

॥ हरिः ॐ ॥ ॥ **अधिदैवानीत्यादि** । नन्वत्राव्ययीभावे सति तस्याव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वादव्ययादाप्सुप इति सुपो लुका भवितव्यम् । तथा च कथमधिदैवानीत्यधिभूतानीति चोपपद्यत इति चेत् । उच्यते । नायमव्ययीभावो येनोक्तदोषः किन्तु कर्मधारय एव । तत्राद्येऽधिरैश्वर्यार्थः । ततश्चाधीश्वराणि च तानि दैवानि चेति विग्रहमभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह ॥ **अव्यक्ताद्यभिमानीति** । द्वितीये त्वाधिक्यार्थः । एवं चाधि अधिकानि च तानि दैवानि भूतानि चेति विग्रहः । भूतानामाधिक्यं च कार्यकारणसाहित्येनेत्यभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमाह ॥ **कार्यकारणोपेतानीति** । कार्यमण्डादिकं भौतिकम् । कारणमव्यक्तादिकम् । ताभ्यां सहितानीत्यर्थः । अत्र भूतकारणानामव्यक्तादीनां तत्कार्याणां देवतादिदेहानामप्युत्पत्तेः कथनादेवं व्याख्यातमित्यवगन्तव्यम् ॥ **अत्रापि क्रमनियम इति** । आदावध्यात्मेतरविचार एव कर्तव्यः पश्चादध्यात्मविचार इति क्रमनियमेऽध्यात्मेतरविचारस्य बन्धमोक्षयोरन्तरङ्गत्वाभावरूपमध्यात्मविचारस्य तु तत्रान्तरङ्गत्वरूपं च हेतुं तस्य सन्निहितत्व इत्युपासनापादे वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ **तर्कशास्त्रत्वप्रसङ्गेनेति**। प्रमाणन्यायसच्छिक्षा क्रियते तर्कशास्त्रत इति वचनादिति भावः ॥ **ॐ न वियदश्रुतेः ॐ** ॥ पुरुषः प्रकृतिरात्मा काल इति श्रुतावात्मा परमात्मा पुरुषो जीव इति ज्ञातव्यम् । इत्यादिश्रुतीत्यत्रादिपदेन यावद्ब्रह्मविष्ठितं तावती वागित्यादिश्रुतिर्ग्राह्या । ननु महदादीनामनित्यतया प्रसिद्धानां कथमुक्तश्रुतिविगानविषयत्वमत्राभिप्रेतमित्यत आह ॥ **महदाद्या इतीत्यादि** । सूक्ष्मशब्दः पूर्वेणोत्तरेण च सम्बध्यते । तथा च महदादिभूतान्तानां यान्युपादनरूपाणि सूक्ष्माणि यानि च सूक्ष्मभूतान्येव तन्मात्राणि तान्येवात्र महदादिशब्दवाच्यतया विवक्षितानि तेषां च प्रकृतिशब्दवाच्यत्वादुक्तश्रुतिविगानविषयत्वमुपपद्यत एवेति भावः । अत एव वक्ष्यति श्रुतिविगानस्य दर्शितत्वादिति । प्रकृत्याद्यभिमानिनामपि श्रौतप्रकृत्यादिशब्दवाच्यतया विवक्षितत्वादुक्तश्रुतिविगानविषयत्वमित्यवगन्तव्यम् ॥ **केचिदिति** । सङ्कराद्य इत्यर्थः ॥ **विवादाभावादिति** । आकाशे घटादिसाधारणोत्पत्तेरेव भवद्भिरप्यङ्गीकार्यत्वादिति भावः ॥ **स्पष्टयिष्यतीति** । स्थूलताभावः पूर्वशब्दविलोपश्च यदि जन्मेति कीर्त्यत इत्यत्रेति शेषः । द्विविधः परिणामो धर्मिणस्तादवस्थ्ये धर्ममात्रपरिवर्तो धर्मिस्वरूपस्यैव परिवर्तश्चेति । तत्राद्यः श्यामस्य फलस्य पीतत्वापत्तिरूपः । द्वितीयस्तु क्षीरादीनां दधित्वाद्यापत्तिरूपः । तत्राद्यस्य परिणामस्याकाशेऽस्माभिरङ्गीकृतत्वेऽपि

घटादिसाधारणो यो द्वितीयः परिणाम आकाशो परेणोच्यते सोऽस्माकं तत्र न सम्मत स एव विवादविषय इति स्पष्टं तत्राभिप्रेतमिति द्रष्टव्यम् ॥ **उक्तरीत्येति** । प्रतिज्ञाहान्यादीनामत्रापि साम्यादित्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । प्रागभावशून्यत्वादवकाशरूपाकाशो नोत्पद्यत इत्यत्र न्यायविवरणोदाहृतश्रुतिमाह ॥ **तथा च श्रुतिरिति** । आकाशो नीलिमोदेति न प्रदेशः कथञ्चनेति पूर्ववाक्ये प्रदेशापरपर्यायावकाशरूपाकाशस्योत्पत्त्यभावः प्रतिज्ञातः स कथमित्यतस्तत्र युक्तिमाह ॥ **अभावो हीति** । प्रदेशस्यावकाशस्याभावः प्रागभावो न हीत्यर्थः । कुतो नेत्यतः प्रत्येतुमशक्यत्वादित्याह ॥ **ह्यत्रेति** । अपिर्नञोऽनुकर्षणार्थः । तथा च हि यस्मादत्राधिकरणेऽभावः प्रागभाव इति प्रतीतिर्नेत्यर्थः । यदेवात्रेति निर्दिश्यते तस्यैव प्रदेशरूपत्वादिति भावः । ननु प्रागभावो नाभावविशेषो येनाभावो हि प्रतीयमान इत्यादिनोक्तदोषः स्यात् । किन्तु कार्यस्य स्वोपादानगता पूर्वावस्थैव । तथा च प्रकृतेऽवस्थाऽवस्थावतोरभेदेनोपादानभूतं ब्रह्मैवाकाशस्य पूर्वावस्थाप्रागभावश्चोच्यते । अतो नाद्वितीयत्वभङ्गः । ब्रह्मणश्चैवाकाशभिन्नत्वान्न यदेवेहेति निर्दिश्यत इत्युक्तदोषोऽपीति कस्यचिन्मतमाशङ्क्योक्तदोषेणैव दूषयति ॥ **अनवकाशरूपमित्यादिना** ॥ **कार्यत्वानुपपत्तेरिति** । कार्यद्रव्याणां वृत्तिमत्त्वनियमादिति भावः ॥ **तदभावोऽपीति** । न च घटे घटाभाववदाकाशेऽपि न तदभावो विरुद्ध इति वाच्यम् । घटे घटसत्त्वस्याप्रामाणिकत्वेन तत्र तदभावसम्भवेऽप्याकाशे आकाशसत्त्वस्येहाकाशमिति प्रतीतिसिद्धत्वेन तत्र तदभावस्य विरुद्धत्वादित्याशयात् ॥ **अजन्मप्रसङ्ग इति** । उपादानाद्यभावेन घटादिसाधारणजन्माभावप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेनेति** । प्रत्यक्षादिसिद्धे च संशयाद्यसम्भवान्न तद्विषयतयैतदधिकरणारम्भो युज्यत इति भावः ॥ **किं प्रदेशरूपमाकाशमङ्गीकृत्येति** । अयं विकल्पः किं मूर्तनिबिडं जगदिति वक्ष्यमाणदोषे जगच्छब्देन तदाधारस्य प्रदेशस्यैव विवक्षणीयत्वमभिप्रेत्यान्यथा तद्वाक्यार्थासम्भवादिति ध्येयम् ॥ **सृष्टाविति** । सृष्टिकाल इत्यर्थः । हिशब्दार्थमाह ॥ **किञ्चेह पक्षीत्यादिना** ॥ **सृष्ट्युत्तरकालमिति** । स्थितिकाल इत्यर्थः । इदं च सर्वदेत्यस्य तात्पर्यकथनमित्यवगन्तव्यम् । नीलिमा नीलरूपविशिष्टा ॥ **तस्या भूततदभिमानविषयत्वेनेति** । न चैवमाकाशपदेन भूताकाशतद्देवता उच्यन्त इति तत्त्वप्रकाशिकया विरोधः । तत्र पराधीनविशेषावाप्त्यादिरूपोत्पत्तिसामान्यस्याभिप्रेतत्वेन तथोक्तिसम्भवात् । अत्र चाभूत्वाभवन-

रूपोत्पत्तिविशेषस्यैवाभिप्रेतत्वेन द्वयोरेव ग्रहणस्यावश्यकत्वादित्याशयात्। अभिमानिशब्देन तद्देहो विवक्षितः ॥ **व्याख्यातं तद्भाष्यकृतेति।** नागौणीत्यनेनादिरिवानादिरित्युपचाररूपा मुख्यवृत्तिर्विवक्षिता येन तद्विरोधः । किन्त्वनादित्वश्रुतिरुत्पत्तिश्रुतिवत्सर्वाकाशविषया नेत्येव विवक्षितेति भाष्यकृता व्याख्यातमित्यर्थः । ननु भाष्येऽपि गौणीत्येवोक्तत्वात्कथमिदं भाष्यकृदभिप्रेतमिति ज्ञेयमित्यत आह ॥ **विघ्नं चास्माभिरिति।** सर्वविषयत्वादुत्पत्तिश्रुतिर्मुख्यार्थाऽनादित्वश्रुतिस्तु न सर्वविषयेति भवति गौणीति तत्त्वप्रकाशिकायां विवृतमित्यर्थः । अत्र चशब्दाच्चेत्युत्तरसूत्रे भाष्योदाहृता भागशो ह्युत्पद्यन्त इति श्रुतिरेव मूलमित्यवगन्तव्यम् ॥ **एतदादयश्चेति** । महदादिसूक्ष्मभागा इत्यर्थः । अनेनैत इति बहुवचनमाद्यर्थे व्याख्यातमित्यवगन्तव्यम् । ननु क्षणलवादिरूपकालविशेषाणामभूत्वाभवनरूपोत्पत्त्यङ्गीकारे उपादानादिकं प्रमाणं च वाच्यमित्यत आह ॥ **उपपादितं चैतदिति** । प्राक् समयपादे विशेषाश्चैव कालस्य हरेरिच्छावशाः सदा । सर्वे निमेषा इति हि श्रुतिरेवाह सादरमित्यत्र प्रकृतिरूपादानमीश्वरेच्छानिमित्तकारणम् । सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधीति श्रुतिः प्रमाणमित्युपपादितमित्यर्थः ॥ **महदादीनां चेति** । सूक्ष्मरूपाणामित्यर्थः ॥ **एतेन ज्ञोऽत एवेत्यादि ।** ज्ञोऽत एवेत्यत्र जीवानां देहलाभरूपविशेषावाप्तेस्तथा प्राणा इत्यादौ सूक्ष्मरूपाणामिन्द्रियादीनामुपचयावाप्त्यादिरूपविशेषलाभस्य चोक्तत्वादिति भावः ॥ २–३–१ ॥ छ ॥ ॥ ॐ **एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः** ॐ ॥

॥ **प्रातिभेदेनैवेति** । योगप्रभावलब्धातिशयविशेषेण मनोवृत्तिरूपेणेत्यर्थः ॥ **उपपादयन्निति** । उपपादयिष्यन्नित्यर्थः । उपपादयितुमिति यावत् ॥ **उदाहृतं चैतदिति ।** क्षीरादिवद्वा विकारः स्यादित्युदाहृतमित्यर्थः ॥ **क्वाप्यभूत्वेति ।** केवलासत्कार्यवादानभ्युपगमादिति भावः ॥ **जीवशब्द इति ।** जीवशब्दस्य भूतादिसङ्घाते वृत्तौ तत्पर्यायस्याचेतनशब्दस्यापि तत्र वृत्तिः प्राप्तैवेति भावः । ननु रमादावपि स्थूलताभावरूपमेव जन्म किं न स्यादित्यत आह ॥ **न हि क्षीरमित्यादिना ।** द्वावेताविति वाक्येन चित्प्रकृतेरनादित्वावगमः । अज इति पुरुषस्य अजामिति जडप्रकृतेरिति यावदिति वेदस्येत्यवगन्तव्यम् ॥ **नियतविशिष्टानुपूर्वीकत्वेनेति** । नियतक्रमविशेषविशिष्टत्वेनेत्यर्थः । अत्र वेदशब्देन वर्णा एव ग्राह्याः । तेषां चेश्वरेच्छया तद्बुद्ध्युपाधिकं क्रमविशेषविशिष्टत्वमादौ जायते । तेन चार्थावबोधशक्तेराविर्भावरूपा व्यक्तिर्भवति । तथा

च कार्यकारणभावापन्नमिदं विशेषद्वयं तत्र पराधीनमस्तीति भावः । यत्तु वर्णेष्वीश्वरबुद्ध्युपाधिकं नियतानुपूर्वीकत्वमजन्यमेवातोऽर्थावबोधशक्त्याविर्भाव एक एव तत्र पराधीनविशेषोऽत्रोक्त इति । तन्न । ईश्वरबुद्ध्युपाधिकद्वित्वादिवत्तदुपाधिकवेदक्रमस्यापि जन्यत्वस्यैवौचित्यात् । अन्यथा तन्निमित्तकार्यावबोधकशक्त्याविर्भावस्य कादाचित्कतोक्त्ययोगात् । वैदिकपूर्वोत्तरवर्णक्रमस्याजन्यत्वे खण्डितत्वाभावप्रसङ्गेन तस्य वर्णैरत्यन्ताभेदप्राप्त्या तदभिन्नवर्णानां परस्परभेदप्रसङ्गाच्चेति ॥ **वक्ष्यत इति** । कालाधीना हि मुक्तता। काल एवागमोऽप्याह मुक्तिं कालनिवर्तने। मुक्तेरपि निवृत्तिः स्यादिति भक्तिपाद इति शेषः । यद्यप्यत्र कालस्य निवर्तन एव दोषो वक्ष्यते न पूर्वमसत्त्वे । तथाऽपि न्यायसाम्येन कालस्य पूर्वमसत्त्वे संसारस्याप्यसत्त्वप्राप्त्या तस्यानादित्वप्रसिद्धिविरोध इति शेषोऽपि तत्राभिप्रेत इति भावः॥ **उपसंहरतीति** । अनेन तस्माद्ब्रमादीनां सर्वेषां जनिमत्त्वसिद्धये तत्र सर्वत्र पराधीनविशेषावाप्तिरेव जन्मशब्दार्थो नाकाश एवेत्युक्ततर्कस्य विपर्ययपर्यवसानमपि लब्धमिति द्रष्टव्यम् ॥ २-३-२ ॥ ॐ

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ ॥ **स्वतन्त्रत्वादिति** । अयं हेतुः सौत्रशब्देन सूचितः । सत्त्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टमिति भारतोक्तेरिति ज्ञातव्यम् । असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेरित्यस्य प्रकारान्तरेण व्याख्यानं कर्तुमाक्षिपति ॥ **कुत इति** ॥ **अनवास्थितेरित्यादि** । जीवस्य जीवान्तरनियामकत्वेऽनवस्थितेस्तस्यापि जीवत्वसाम्येन नियामकत्वासम्भवाच्चेत्यर्थः । तथा चानवस्थितेरसम्भवाच्च स्वतन्त्रवस्त्वेव नास्तीत्यस्यानुपपत्तेः प्रमाणाभावेन ततोऽन्यस्य स्वातन्त्र्यानुपपत्तेरित्यनुपपत्तेरित्यस्य द्वेधा व्याख्यानमत्र मूलकृदभिप्रेतमिति भावः ॥ **सङ्गतिरेषेति** । अन्तरङ्गत्वात्सजातीयोत्पत्तिविचार एव प्रथमं शिष्यजिज्ञासाविषय इति वियत्पदेन सजातीयमेवोपलक्ष्य तदुत्पत्तिविचार एव पूर्वं कृतः । इदानीं विजातीयोत्पत्तिविचारप्रतिबन्धिकायां तस्यामपगतायां विजातीयोत्पत्तिविचारस्यावसर इति सङ्गत्युपपादकमेव विजातीयत्वं नाभ्यधिकाशङ्काप्रापकमुक्तहेत्वनाच्छादकत्वादित्यर्थः ॥ **समानन्यायेति** । बहुव्रीहिरयं तेन समानन्यायविषयोपलक्षणस्येत्यर्थः ॥ २-३-३ ॥ ॥ ॐ **व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति** ॐ ॥ **स्वरूपेणैवेति** । नोपाधिभेदेनेत्यर्थः ॥ **उक्तार्थेति** । चन्दनदृष्टान्तेन जीवस्यांशतो देहव्याप्त्यभिधाने यत्तस्यानेकांशत्वं लब्धं तदुपपादकमेतदधिकरणमिति सङ्गतौ स्थितायामित्यर्थः ॥ २-३-१३ ॥ ॐ **पृथगुपदेशात्** ॐ ॥

गदशब्दो रोगवाचकः । भिन्न एव जीव इति भाष्यानुसारेणाह ॥ **जीवश्च विष्णोरिति** । तथा च यतो विष्णुरित्येतदुपलक्षणमिति भावः ॥ **दाम्नीत्यादिसूत्रादिति** । दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करण इति सूत्रादित्यर्थः । एभ्यो धातुभ्यः करणे कारके ष्ट्रन्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु दात्रं नेत्रं शास्त्रमित्यादि । तथा चानेन सूत्रेण णीञ् प्रापण इत्यस्मात्करणे ष्ट्रन्प्रत्यये प्रत्ययादेः षस्य लोपे गुणे च सति नेत्रमिति रूपमिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि ब्रह्मनेतृक इति पूर्वमुक्तत्वाद्ब्रह्म कर्तृ न करणम्। तथाऽपि करणान्तर्यामिरूपेण करणत्वमपि तस्यास्तीति ज्ञातव्यम् ॥ **अतिप्रसङ्गादिति** । तत्रानुवर्तमानस्य ब्रह्मणोऽप्यविद्याकल्पितत्वप्रसङ्गादित्यर्थः॥ **पुण्यपापे इति**। पुण्यपापयो-रञ्जनशब्दवाच्याविद्यायाश्च विधूननाभिधानादित्यर्थः । वेतसो जम्बूवृक्षः । आर्यप्रसिद्ध्या वेतसो जम्बूवृक्ष इति मीमांसकोक्तेः । धाना-पूपशब्दौ भक्षविशेषयोर्वाचकौ ॥ **मांसकामवत्य इति** । काम्यमांसवत्य इत्यर्थः ॥ **अर्शआदिभ्य इति** । अर्श इत्येवमादिभ्यः प्राति-पदिकेभ्योऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे इति सूत्रार्थः । अर्शोऽस्यास्तीत्यर्शसः । वैजयन्त इत्याद्युदाहरणम् । आकृतिगणोऽयम् । उक्तं च काशिका-याम् । आकृतिगणश्चायम् । यत्राभिन्नरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं तत्सर्वमिह द्रष्टव्यमिति । ससङ्गत्येत्यत्र स इति परामर्शविषयं दर्शयितुं पूर्व-श्लोकमुदाहरति ॥ **आद्य इति** ॥ **शक्वरीष्विति** । शक्वरीशब्दो ब्रह्मास्वित्यर्थः ॥ **ब्रह्मण इति** । ब्रह्माख्यस्य ऋत्विज इत्यर्थः ॥ **होत्रादीति** । होतृद्गातृब्रह्माध्वर्युविषयत्व इत्यर्थः ॥ **व्यर्थं स्यादिति** । यद्यन्येऽपि त्रयो ब्रह्माणस्तदेव तत्सार्थकं भवति नान्यथेति भावः ॥ **समुच्चयार्थ इति** । तत्त्वनिर्णयरूपैकक्रियया सम्बद्धार्थ इत्यर्थः ॥ **आभासोद्धारमिति** । यद्यत्रासिद्ध्याद्यन्यतम आभासः स्यात्तदा मिथ्यैवेत्यवधारणमनुपपन्नं स्यात् । अस्ति च तत् । तेन ज्ञायते न कोऽप्यत्राभास इति सूचयतीत्यर्थः ॥ **स्वमतानुसारेणेति** । स्वमते धर्माणां सत्त्वान्मिथ्यात्वस्यापि धर्मत्वादिति भावः ॥ **वैपरीत्यमिति** । मिथ्यात्वापेक्षया वैपरीत्यं धर्मिभूते भेदे सत्यत्वं प्राप्तम् । ततश्च विरोध इति भावः ॥ **बुद्धिद्वारेणेति** । वैज्ञानिकसम्बन्धेनैव प्रतियोगित्वं तत्रास्ति न वस्तुतः प्रतियोगित्वस्य धर्मिसत्तानिरपेक्षत्वात् । अतो न विरोध इत्यर्थः । एवं प्रतियोगिप्राधान्यविवक्षया प्रयोगे प्रसक्तं विरोधं परिहृत्य निषेधान्यविवक्षया प्रयोगे विरोधप्रसक्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह ॥ **तथा च**

मिथ्यात्वमिति । अत्यन्तासतोऽपि प्रतीतिरङ्गीक्रियत इति वाक्यस्य पूर्वोत्तरवाक्याभ्यां सम्बन्धः । तेनात्र तथा चेति श्लिष्टमिति ज्ञातव्यम् । एवमव्याख्यायैकवाक्यतयैव व्याख्याने तच्च बुद्धिद्वारेणैवेत्यस्य न किञ्चित्कृत्यमस्तीति ज्ञातव्यम् ॥ **निर्विकल्पकत्वादिति** । अत्र विकल्पशब्देनोपाधिरुच्यते । विविधकल्पनारूपत्वात् । तथा च ब्रह्म निरुपाधिकं मिथ्यात्वं तु सोपाधिकमतस्तयोरभेदो न युक्त इत्यर्थः । प्रकारान्तरेणाप्यपसिद्धान्तमुपपादयति ॥ **न चासदिति** ॥ **पक्ष इति** । अत्र पक्षपदेन तदेकदेशो धर्मी लक्ष्यते । एवमग्रेऽपि । नन्वेवं टीकाविरोधः । तत्रोभयविलक्षणं चेत्तस्याप्रसिद्धत्वेन पक्षोऽप्रसिद्धविशेषणः स्यादित्यप्रसिद्धविशेषणत्वस्यैवोक्तत्वादित्यत आह ॥ **अनेनैवेति** । साध्यविशेषणस्य सदसद्वैलक्षण्यस्याप्रसिद्धावुक्तरीत्या व्यापकानुपलम्भबाध एवेत्यनेनैवाभिप्रायेणेत्यर्थः । ननु भावे करणाधिकरणयोश्च ल्युटो विधानात्कथं स कर्माणि व्याख्यात इत्यत आह ॥ **कृत्यल्युट इति** । कृत्याः ल्युट् च बहुलमर्थेषु स्युरिति सूत्रार्थः । सत्त्वादिविकल्पानां दूषणाभिधानमित्यस्यानन्तरं पूर्वग्रन्थार्थतया विवक्षितमिति शेषः ॥ **विशेषवचन इति** । उक्तानुमानस्य भेदमिथ्यात्वसाधकत्वेऽपि मिथ्यात्वगतानिर्वचनीयत्वासाधकत्वादन्यस्य च तत्साधकप्रमाणस्य पूर्वमनुक्तत्वेनान्यन्मानं मानान्तरमित्यर्थस्यात्रासम्भवादिति भावः । नन्वप्रसिद्धपरिहारार्थं सत्त्वासत्त्वे एकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी इत्येव साध्यते न पुनरनिर्वचनीयमित्यतो नानवस्थेत्यत आह ॥ **यदत्र वक्तव्यमिति** । तत्रापि प्रमेयत्वादौ व्यभिचारादिकं दूषणं जिज्ञासाधिकरण उक्तमित्यर्थः ॥ **पदसमन्वयबलेनेति** । पदवृत्तिबलेनेत्यर्थः । अपरो वाक्यार्थबललभ्यः । ननु न तदानीमित्यस्यासदादिप्रतिषेधान्वयः । किन्तु तदानीं प्रलयकाले यत्तमोऽस्य मूलकारणमासीदवस्थितं तत्कदाऽपि नासदासीन्नो सदासीदिति व्याख्यानादधिकरणमात्रान्वयः। अतो नोक्तदोष इत्याशयेन शङ्कते॥ **अन्यथापरं वाक्यमितीति** । उक्तरीत्या सर्वदाऽपि सत्त्वासत्त्वप्रतिषेधपरमित्यर्थः । तदानीमित्यस्य रजतप्रभृतिनिषेधान्वयः । न सदसन्निषेधेऽतो नोक्तदोष इत्यप्यत्राशयमाहुः ॥ **प्राप्त्यभावादिति** । तमस्यहमज्ञोऽस्मीत्यादिप्रतीत्या यथा सत्त्वस्य प्राप्तिरस्ति तथाऽसत्त्वस्य तत्र कदाऽप्यप्रतीत्या न प्राप्तिरिति भावः। अत्र कश्चित् नो सदासीदित्यनेन सद्भिन्नत्वे उक्तेऽसत्त्वस्य प्राप्तिरस्तीति । तत्तुच्छम् । श्रुत्या प्राप्तस्य श्रुत्या निषेधायोगात् । अन्यथा षोडशिग्रहणादिवाक्ये विकल्पाङ्गीकारो भ्रमः स्यादिति । न

तं विदाथेति मन्त्रस्यायमर्थः । हे नरा यो विश्वकर्मेमानि भूतानि जजानोत्पादितवांस्तं विश्वकर्माणं न विदाथ । न जानीथ तत्र हेतुर्युष्माकमन्यत्स-दसद्विलक्षणमन्तरं व्यवधानं बभूव तदेवाह । नीहारेण नीहारसदृशेनाज्ञानेनावृताः । किञ्च जल्प्या अहं मनुष्योऽहं देव इत्याद्यनृतजल्पनशीलाः । असुतृपोऽसून्प्राणांस्तर्पयन्ति देहपोषणमात्ररताः । ऐहिकभोगपरा इति यावत् । उक्थशास उक्थशब्देन स्तोत्रशस्त्रादिकं लक्ष्यते । नानाविधयज्ञे-षूक्थं शंसन्ति । आमुष्मिकभोगपरा इति यावदिति ॥ **अन्यथा व्याख्यानादिति** । ऋतशब्दस्य ऋतं पिबन्तावित्यादौ सत्कर्मणि प्रयोगादनृ-तशब्दस्य दुष्कर्मपरत्वेन ऋ गताविति धातोस्तु पूर्वावगतवस्तदा स्थितेर्ब्रह्मर्तमित्युक्तमनृतं परिणामतः । प्रकृतिप्राकृतं प्रोक्तमित्यागमात्प्रकृत्या-दिपरत्वेन व्याख्यानात् । अन्यशब्दस्यापि प्रसिद्धशरीराद्यपेक्षयाऽन्याद्विलक्षणम् । अजे द्वे प्रकृती दुष्टे नृषु प्रातिस्विकं स्थिते । स्वगुणाच्छादिका त्वेका परमाच्छादिकाऽपरेत्याद्यागमसिद्धं दुष्टप्रकृत्यादिरूपमिति व्याख्यानादित्यर्थः ॥ **प्रागिति** । प्रथमाध्याये तद्वाक्यस्याग्रतो भवेदित्यत्रे-त्यर्थः ॥ **साक्षित्वेनेति** । अविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपत्वेनेत्यर्थः । परेण हि प्रातिभासिकं सर्वमविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्येनैव प्रतीयत इत्युच्यते तदेव च तन्मते साक्षीति भावः । न चाविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्याप्यविद्यावृत्तिनाशेन नाशः सम्भवतीति वाच्यम् । अविद्यावृत्तेः स्वभावभङ्गुरत्वेनाधिष्ठानज्ञाननाश्यत्वाच्छुद्धचैतन्यस्य च कदाऽप्यनाशादित्याशयात् ॥ **अनुपपद्यमानस्येति** । प्रतीतत्वे सति बाधरूपस्ये-त्यर्थः ॥ **उपपादकेनेति** । सदसद्वैलक्षण्येनेत्यर्थः ॥ **तदुभयं चेति** । तथा चान्यथाऽनुपपत्तिव्युत्पादकप्रसङ्गादावेव व्याप्त्यभावो दोष-तयोच्यते नार्थापत्ताविति भावः ॥ **प्रमाणद्वयेति** । इदमसन्न प्रतीतत्वादिदं सन्न बाध्यत्वादित्यनुमानद्वयाविरोध इत्यर्थः ॥ **सत इत्यादिक-मिति** । तथा च बाधायोगात्सत इति मूलं तदीयसमग्रानुमानप्रयोगोपलक्षकमिति भावः ॥ **सविलासेति** । कार्यसहितेत्यर्थः । नन्वेवं शुक्त्याद्यधिष्ठानतत्त्वज्ञानेनैवाविद्याया नष्टत्वान्मोक्षापत्तिरित्यत आह ॥ **यावन्ति ज्ञानानीति** । तथा च शुक्त्याद्यज्ञानानीति शुक्त्याद्यज्ञा-नानां नाशेऽपि ब्रह्माज्ञानस्यानाशान्न मोक्षापत्तिरिति भावः ॥ **अवस्थाविशेषा एवेति** । यथा ग्रीष्मवर्षादिषु नदीनामपचयोपचयरूपावस्था-विशेषाः कार्यविशेषकरा दृष्टास्तथेत्यर्थः ॥ **अविद्येति** । अविद्यावस्थाविशेषा इत्यर्थः ॥ **तदुभयानुसारेणेति** । तथा च निवृत्तिशब्दस्य

विनाशवाचकत्वेऽप्यविद्याविनाशो वा तत्कार्यविनाशो वेति विकल्पद्वयमत्र विवक्षितमिति भावः ॥ **अलौकिकरजतेति** । तत्रैव तात्कालिक-मुत्पन्नं सद्विनश्यतीति वादिनां भास्करीयाणामित्यर्थः ॥ **मायावादिनां तु मतमिति** । शुक्त्यादितत्त्वज्ञानेनाविद्यकस्य रजतादेः प्रविलयः कारणात्मनाऽवस्थानमिति यावदिति मतमित्यर्थः ॥ **असत इत्युपलक्षणमिति** । वियदादेर्घटादेश्चेति शेषः । विद्यमानं हि बाध्यते । न हि वन्ध्यासुतो वध्य इत्यत्रासतो नाशो नास्तीत्युक्तत्वात् । वियदधिकरणेऽव्याकृताकाशप्रकृतिपुरुषादेः स्वरूपेण नित्यत्वस्योक्त्या तन्नाशाभाव-स्यापि तत्रोक्तत्वाज्जिज्ञासाधिकरणादौ च विश्वसत्यतायाः समर्थितत्वेन घटादेरधिष्ठानज्ञानानाश्यत्वस्योक्तत्वादत्र पुनस्तद्वचने पौनरुक्त्यमित्यत आह ॥ **पूर्वोक्तमिति** । एतेन रजताद्युपादानभूताविद्यानाश एव प्रथमकल्पे विवक्षित इति यद्वेत्यत्रोक्तं तदपि निरस्तमिति ज्ञातव्यम् । पराभिप्रेता-विद्याया अप्यप्रामाणिकतयाऽसत्त्वेन नाशायोगादिति । तिरोभावादिरूपेत्यत्रादिपदेन कार्यविनाशकारणात्मनाऽवस्थानयोर्ग्रहणम् । आविर्भावादि-रूपेत्यत्रादिपदेनावशिष्टपक्षद्वये विवक्षिताविद्योपादानकरजतादिकार्योत्पत्तिरूपा प्रवृत्तिर्ग्राह्या ॥ **शुक्तिरजतादिकं चेति** । तथा च कार्यैः सहाविद्या तिरोधत्त इत्युक्तमयुक्तमिति भावः । अवशिष्टपक्षद्वयेऽपि निवृत्त्यभावमुपपादयति ॥ **यद्वेति** ॥ **उक्तरूपेति** । कार्यस्य विनाश-रूपा वा प्रविलयरूपा वेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । निवृत्तिश्चाप्रवृत्तस्येत्यनेनेत्यर्थः । नित्यस्य वियदादेः सर्वदैकप्रकारत्वेनाविर्भावतिरोभावरूपयो-र्वोत्पत्तिविनाशादिरूपयोर्वा प्रवृत्तिनिवृत्त्योरसम्भवात्सत्यस्य घटादेरप्यविद्ययोत्पत्तिर्विद्यया विनाश इत्येवंरूपयोस्तयोरसम्भवादिति भावः ॥ **रज-तार्थिताऽभावादिनेति** । आदिपदेन व्यासङ्गादिसङ्ग्रहः । तथा च रजतादिभ्रमानन्तरं व्यासङ्गेन वा रजतादीच्छाभावेन वा करणापाट-वादिना वा प्रवृत्तिरेव नोत्पन्ना तत्र प्रवृत्तिविरोधियत्नान्तररूपाया निवृत्तेरप्यसम्भवेन तस्या बाधकत्वे तत्राव्याप्तिरित्यर्थः ॥ **प्रागेवेति** । ज्ञान-बाध्यत्वमपि तु न सिद्धं प्रतिवादिन इत्यत्रैवेत्यर्थः ॥ **किमसतः प्रतीतिरिति** । किमसति प्रतीतिविषयत्वमित्यर्थः ॥ **प्रतिषेधाविषयत-येति** । प्रतिषेधधर्मितयेत्यर्थः । अङ्गीकरोति तामित्यंशस्याभिप्रायमाह ॥ **अवश्यं चेति** ॥ **अनेनेति** । प्रतीतिर्नासत इति वदन्नङ्गी-करोति तामिति समग्रवाक्येनेत्यर्थः । सादृश्यादीत्यत्रादिपदेन वाच्यत्वपरिग्रहः । शाबरोपमानं सादृश्यमात्रविषयं नैयायिकोपमानं तु वाच्यत्वमात्र-

विषयमित्युपमानं नियतविषयमित्यर्थः । यद्यप्यभावस्यापि नियतविषयत्वान्न साक्षादनिर्वचनीयार्थसाधकताप्रसक्तिस्तथाऽपि सत्त्वासत्त्वाभावसाधनद्वारा साऽस्तीति पराभिप्राय इत्याह ॥ **वियदादावित्यादिना** । स्वरीत्या प्रत्यक्षेणेति पररीत्याऽनुपलम्भेन वेत्युक्तं व्यवहारे भट्टनय इति परेणाङ्गीकारादिति द्रष्टव्यम् ॥ **अस्ति मेऽज्ञानमिति** । पक्षीकृते भेदे वा प्रपञ्चे वाऽविद्यायां वेति पूर्वमुक्तत्वादविद्यां पक्षीकृत्य यदाऽनिर्वचनीयत्वं साध्यते तदा बाधोपपादनायेदमित्यवगन्तव्यम् । ननु स्वात्मधर्मिकोऽपीश्वरभेदो न प्रत्यक्षः प्रत्यक्षाप्रत्यक्षधर्मत्वाद्वायुवनस्पतिसंयोगादित्याशङ्कायामत्रासिद्धिमाह ॥ **उक्तं तावदिति** । संयोगश्च विभागश्च भेदश्चैव पृथक् पृथगित्यत्रेति शेषः ॥ **तथा लोक इति** । स्तम्भः पिशाचो न भवतीति स्तम्भधर्मिकपिशाचप्रतियोगिकभेदस्य प्रत्यक्षतादर्शनादित्यर्थः ॥ **साक्षिव्यमिति** । तत्कोटिव्याप्यदर्शनस्य तत्कोटिप्रत्यक्षसहकारित्वादिति भावः ॥ **प्रथमसूत्र एवेति** । सत्यत्वात्तेन दुःखादेः प्रत्यक्षेण विरोधतः । न ब्रह्मतां वदेद्वेदो जीवस्य हि कथञ्चनेत्यादिनेति शेषः । ननु विरुद्धयोर्द्वयोः प्रामाण्ये वस्तुनो द्वैरूप्यापादनमिष्टमेव । जीवेश्वरयोर्मया भेदाभेदयोरुभयोरप्यङ्गीकारादित्याशङ्क्य निराकरोति ॥ **न च भेदाभेदाभ्यामिति** ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । अत एव चोपमा सूर्यकादिवदित्यत्रेति शेषः ॥ **असार्वत्रिकाच्चेति** । वन्हावुपजीव्योपजीवकमानविषययोरौष्ण्यानौष्ण्ययोरुभयोरङ्गीकर्तुमशक्यत्वेन तत्रोभयप्रामाण्योपपादनस्यासम्भवादित्यर्थः ॥ **ब्रह्मण्यपि सम्भवादितीति** । विरुद्धयोरुपजीव्योपजीवकप्रमाणयोरिति शेषः । तथा च ब्रह्म मिथ्यापदार्थत्वाद्विपदादिवदित्यत्र तत्सत्यमित्याद्यागमो धर्मिग्राहकत्वादुपजीव्यः । तन्मिथ्यात्वानुमानमुपजीवकम् । तयोश्चोभयोरप्रामाण्ये ब्रह्म सदसद्विलक्षणमापद्येतेति भावः । ननु तदभेदः कथं भवेदिति मूले धर्म्यभावेऽभेदाभावस्यैवापाद्यत्वेनोक्तत्वात्स एवापाद्योऽस्तु किं बोध्यत इति शेषपूरणेनेत्यत आह ॥ **ज्ञापकश्चायमर्थ इति** । अयं धर्मिरूपोऽर्थोऽभेदज्ञापक एव न कारकः । अभेदस्य धर्मिस्वरूपत्वेन धर्मिणस्तज्जनकत्वासम्भवात् । विषयताया अभेदबोधजनकत्वासम्भवाच्च । तथा च बोध्यत इति शेषपूरणेनैव मूलं व्याख्येयमिति भावः । नन्वेवं तदभेदबोधनं न स्यादित्यत्रेष्टापत्तिः । वेदान्तानामखण्डचिन्मात्रबोधकत्वेन तदभेदबोधकताया दृष्टत्वादित्यत आह ॥ **अखण्डार्थेति** ॥ **लौकिकेति** । सोऽयं देवदत्त इत्यादौ लौकिके वाक्ये यो

न्यायः प्रकार आदावभेदबोधनं तेन भेदभ्रमव्युदासस्तदनन्तरं मुख्यार्थे बाधकप्रतिसन्धानमित्यादिरूपस्तमनुसृत्येत्यर्थः । तथा च प्रथममवान्तरतात्पर्यविषयतयाऽभेदोऽपि बोध्य एवेति नेष्टापत्तिरत्रेति भावः । यद्वा स एव भेदवाचक एवागमो धर्मिणो ग्राहीत्युक्तम् । अखण्डार्थपरादेवागमाच्चिन्मात्ररूपधर्मिग्रहसम्भवादित्यत आह ॥ **अखण्डार्थेति** । अयं भावः । यः सर्वज्ञ इत्याद्यागमात्प्रथमप्रतीतो विशिष्टाकाररूपो मुख्यार्थ एवाभेदबोधने धर्मितया स्वीकार्यः । न तु तल्लक्ष्यं चिन्मात्रं तस्य प्रथममनुपस्थितत्वात् । अन्यथाऽन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । अभेदप्रमाणप्रवृत्तौ तेन यः सर्वज्ञ इत्याद्यागमस्य मुख्यार्थे बाधिते लक्षणया चिन्मात्रबोधकत्वं तस्मिंश्च सति निर्विषयत्वाभावेनाभेदप्रमाणप्रवृत्तिरिति । अतः स एव धर्मिणो ग्राहीत्युपपन्नमिति ॥ **क्वचित्साध्यग्राहकतयेति** । यथा नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वाच्छङ्खवदित्यनुमाने शङ्खे शुचित्वग्राहकागमस्य साध्यग्राहकतयोपजीव्यत्वम् ॥ **क्वचित्तद्ग्रहणेनेति** । यथाऽनौष्ण्यानुमाने औष्ण्यग्रहणस्य प्रतियोगिज्ञानतया साध्यग्रहणोपयुक्तत्वेनोपजीव्यत्वम् ॥ **स्वरूपग्रहणेनेति** । यथाऽद्वैतानुमितिस्वरूपग्राहकं साक्षिप्रत्यक्षम् । यथा वाऽद्वैतागमस्वरूपग्राहकं श्रवणप्रत्यक्षम् ॥ **प्रामाण्योपपादनेनेति** । यथाऽऽगमादेर्निर्दोषत्वाध्यवसाय आगमाद्यर्थनिर्णये उपजीव्यः ॥ **अनुत्तरस्यापीति** । असञ्जातबाधस्यापीत्यर्थः । ननु यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतिजनितं ज्ञानं द्रव्यस्वरूपांशे प्रमाणं चेत्कुतो विशिष्टांशेऽपि प्रमाणमित्यत आह ॥ **वक्ष्यते चेति** । बाधाभावादिसाम्यादनङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गसाम्याच्चेत्यनुपदमेव वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **प्रमाणविरोधस्त्विति** । प्रमाणबाध इत्यर्थः । प्राबल्याभावे बाधो न सम्भवतीत्याशयेन कथञ्चिदित्युक्तम् ॥ **निरवयवत्वादिना विनेति** । निरवयवयः क्रियावान्परमाणुरिति तल्लक्षणादिति भावः ॥ **स्वरूपमात्रधर्मीकरण इति** । द्रव्यत्वादिमात्रेणेत्यर्थः ॥ **स्वरूपमात्रेति** । चेतनत्वादिमात्रेणेत्यर्थः ॥ **योऽयं स्थाणुरिति** । योऽयं स्थाणुत्वेन ज्ञात इत्यर्थः । प्रतिषेध्यसमर्पकतयाऽभेदप्रमाणस्य भेदश्रुत्युपजीव्यत्वमुक्त्वेदानीं धर्मिग्राहकतयाऽपि तदाह ॥ **किञ्च निर्भेदस्वरूपमिति** । भेदाभावविशिष्टं स्वरूपमित्यर्थः । अन्यथा सिद्धसाधनतापत्तेरिति भावः । अभेदप्रमाणस्य प्रतिषेध्यसमर्पकतया भेदप्रमाणोपजीव्यत्वात्तद्विरुद्धं भेदप्रमाणं स्वार्थे न प्रमाणमित्युक्तार्थे खण्डनसम्मतिमाह **यथोक्तमिति** । अभेदं गृह्णदेव ज्ञानं भेदं गृह्णाति । भेदस्याभेदप्रतिक्षेपरूपत्वात् । एवं चाद्येऽभेदांशे सा भेदधीः प्रमा स्यादत्यन्ताभेदे न प्रमा स्यात् ।

कुतः स्वापेक्ष्यवैशसात् । स्वोपजीव्यस्य नाशनप्रसङ्गादिति कारिकार्थः । हिशब्दसूचितां युक्तिमाह ॥ **निषेधशास्त्रेति** । न सुरां पिबेत्यादिकमप्युक्तरीत्या सुरापानादिप्रतिषेध्यांश एव प्रमाणं स्यादित्यर्थः । नन्वत्र रागादिना प्राप्तं सुरापानादिकमनूद्य प्रतिषिध्यते न प्रमाणप्राप्तम् । अभेदस्तु तत्त्वमसीत्यादिप्रमाणत एव प्राप्तोऽतस्तद्विरोधोऽत्र कथं न प्रामाण्यमावहतीत्यत आह ॥ **न च प्रमाणप्राप्तस्येति** ॥ **आश्रयणीय इति** । धर्मितावच्छेदकतयेति शेषः ॥ **स्वगताभेदमिति** । स्वगुणादिप्रतियोगिकभेदाभावविशिष्टमित्यर्थः । एतच्च धर्मितावच्छेदकमवश्यमुपादेयम् । अन्यथा भेदकप्रमाणस्य स्वगतभेदबोधकत्वेनाप्युपपत्तावभिलषितसामान्यभेदस्यासिद्ध्याऽर्थान्तरताप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् ॥ **सापेक्षादिति** । प्रतिपेक्ष्यज्ञानादिसापेक्षादित्यर्थः ॥ **क्वचित्प्रमितस्यैवेति** । तच्चान्यथाख्यातिवादिमतमाश्रित्योक्तम् । स्वमते तु क्वचित्प्रमितसादृश्यस्यैवेति द्रष्टव्यम् । आरोप्यस्यासत्त्वेऽपि तत्र प्रधानसादृश्यं वैज्ञानिकसम्बन्धेनैवास्ति न वस्तुत इति न काऽप्यनुपपत्तिरिति सम्प्रदायः ॥ **अभ्युपगमवादोऽयमिति** । सिद्धान्ते ब्रह्मणः केवलानुमानागोचरत्वादिति भावः । निष्कृष्टं शुद्धं केवलमिति यावत् । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वानियमादिति भावः ॥ **तद्वत्त्वमिति** । तत्स्वामित्वमित्यर्थः ॥ **न हि कदाचिदित्यादि** । असञ्जातबाधभ्रमेष्वस्मदादीनां बाधकज्ञानानुदयेऽपि योगिनां तदस्तीति भावः ॥ **तर्हीति** । सापेक्षस्याबाधकत्व इत्यर्थः ॥ **तदन्यविषयत्वादिति** । यत्र विरुद्धयोर्ज्ञानयोः परीक्षयाऽन्यतरप्रामाण्यस्य न निश्चयस्तद्विषयत्वादित्यर्थः । एतदेव विशदयति ॥ **प्रामाण्यसन्देह इति** ॥ **निश्चिते त्विति** । अन्यतरस्यात्यन्तिकपरीक्षयेति शेषः । ननु यत्र विरोधिज्ञानयोरन्यतरप्रामाण्यस्य न परीक्षया निश्चयः किन्तु सन्देहस्तत्रापि बाधकत्वे किमुपजीव्यत्वमात्रं प्रयोजकमुत परीक्षितत्वविशिष्टम् । नाद्यः । व्यभिचारात् । नान्त्यः । परीक्षितत्वेनैव बाधकत्वोपपत्तावुपजीव्यत्वस्य व्यर्थत्वादित्यत आह ॥ **वक्ष्यति चैतदिति** । ज्ञानपाद इति शेषः । तत्र हि यावच्छक्ति परीक्षायामुपजीव्यस्य बाधने दोषो नाशोचिते दोष उपजीव्यत्वमस्खलमित्यत्र भवेदेवं यद्यात्यन्तिकां परीक्षामत्राङ्गीकुर्मः । न चैवं किन्तु यावच्छक्ति परीक्ष्यमेव । न च तावन्मात्रस्य बाधकत्वनियमोऽस्ति । यावच्छक्ति परीक्षितस्यापि बाधदर्शनात् । अतो युक्तं विशिष्टस्योपादानमिति वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ **विवक्षाभेदेनेति** । अत्र सर्वत्र श्रुतिशब्देन तज्जनितज्ञानमेवाभिप्रेतम् । तथा च विषयि-

विषययोः प्राधान्यविवक्षाभेदेनेत्यर्थः । लोके विषयिविषययोर्मध्येऽन्यतरप्राधान्यविवक्षया प्रामाण्योक्तिर्द्वेधाऽस्तीति वस्तुस्थितिप्रदर्शनायैवमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । एतदेव दर्शयति ॥ **जीवस्येत्यादिना** । जीवस्य निर्दुःखब्रह्मात्मताप्रतिपादिकेत्युक्तिः पररीत्येति द्रष्टव्यम् । ननु विशेषणविशेष्यभावभेदेन वाक्यार्थभेदात्कथमर्थभेदाभाव इत्यत उक्तं फलत इति । विषयितत्सम्बन्धानां प्रतिपादनं हि फलम् । तदुभयत्र सममेवेत्यर्थः । नन्वेवमुभयत्र विषयविषयितत्सम्बन्धानामेवोक्तिः प्राप्ता न प्रामाण्यस्यातः कथं प्रामाण्यमेवेत्युक्तमित्यत आह ॥ **एतदेव हीति** । ज्ञानविषयतत्सम्बन्धघटितमेव हि प्रामाण्यशरीरमपीत्यर्थः । यथावस्थितज्ञेयविषयीकारिज्ञानत्वस्यैव प्रामाण्यरूपत्वादिति भावः । यद्यपि जीवस्य निर्दुःखब्रह्मात्मताज्ञानं वस्तुतो यथावस्थितज्ञेयविषयिकारि । तथाऽपि परमते जीवस्य निर्दुःखब्रह्मात्मतायाः सत्यत्वात्तदभिप्रेतं प्रामाण्यमेवेत्यर्थः । अत एव ते मत इत्यध्याहारो वेति वक्ष्यति । ननु गृहीतशब्दस्य निष्ठान्तत्वात्तद्योगे न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठ्याः प्रतिषिद्धत्वात्कथं गृहीतमिति प्रयोग इत्यत आह ॥ **त इत्यव्ययमिति** । त इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमभ्युपेत्यापि समाधत्ते ॥ **ते मत इतीति** । तथा च निष्ठान्तेन योगाभावान्नोक्तप्रतिषेधप्राप्तिरिति भावः । मूले गृहीतमित्यस्य स्वीकृतमित्यर्थो बोध्यः ॥ **दुःखानुभवविषय इति** । दुःखानुभवस्य विषयो दुःखरूपस्तत्रेत्यर्थः । तथा च मूले दुःखस्यानुभवो यस्य विषयस्य स तथोक्त इति बहुव्रीहिरभिप्रेत इति भावः ॥ **विषयान्तरेऽपीति** । तद्गुणसारत्वादित्यत्र वक्ष्यमाणे सादृश्यादिरूप इत्यर्थः । प्रामाण्योक्तेरेकेनैव पदेन सम्भवात्तदर्थं पदद्वयं व्यर्थमित्यस्वरासान्मूलं प्रकारान्तरेण व्याख्यातुमाह ॥ **न केवलमित्यादि** । अत्र द्वितीयकल्पदूषणस्य बहिरेव वक्तव्यत्वेनारुच्या तदेव मूलं प्रकारान्तरेण व्याख्यातुमाह ॥ **किञ्चेत्यादि** । अन्ये प्राभाकराः । विश्वासो निश्शङ्कप्रवृत्तिहेतुरर्थतथात्वाश्वासः । इदमित्थमेवेत्यर्थसत्तानिश्चय इति यावत् । यद्यप्यर्थतथात्वाश्वासाय प्राभाकरैर्ज्ञानस्यायाथार्थ्यं क्वापि न स्वीक्रियतेऽस्माभिस्तु ज्ञानप्रामाण्यग्राहिणः साक्षिण एवेति वैषम्यं तथाऽप्यर्थतथात्वाश्वासाभावरूपगापाद्यं तेषामस्माकं च सममेवेति तदंशे सम्मतिरियमिति द्रष्टव्यम् । प्राथमिकनिर्णयान्तरभावी वस्तुतथात्वाश्वास इत्येतदुपपादयति ॥ **तथा हीत्यादिना** ॥ **भवति चायं स्तंभ इति वेति** । तथा च प्राथमिकनिर्णयानन्तरभावी वस्तुतथात्वाश्वास इत्यत्रैतादृशलौकिकवचनमेव प्रमाणमित्याशयः । विपक्षे बाधकमप्यस्तीत्याशयेनोक्तं

वस्तुतत्त्वं त्विति । स्तम्भ इति प्रतीयत इत्येतदनुवर्तते । तथा चानभ्यासदशायामेतादृशेन लौकिकानां वचनेन निर्णयानन्तरमप्यर्थे संशयोस्तीति ज्ञायते । तेन यदि प्राथमिको निर्णय एवार्थतथात्वाश्वासरूपस्तर्हि तदनन्तरमयमर्थे संशयो न स्यादिति बाधकमुक्तं भवतीति ज्ञातव्यम् । ननु निश्चिते कथमयं संशय इत्याशयेन पृच्छति ॥ **तत्कस्येति** । ज्ञानत्वादिसाधारणधर्मदर्शनजनितात्प्रामाण्यसंशयादित्याह ॥ **एकाकारप्रतीतिनियते-ष्वपीत्यादिना** ॥ **वस्तुतथात्वेति** । तत्र वस्तुतथात्वशब्देन प्रामाण्यमुच्यते । तथा च प्रामाण्यनिश्चयायोगादित्यर्थः । तत्संशयादिति यावत् ॥ **स्वयमेव वेति** । एतच्च यदा दुष्टं मनो वा लिङ्गज्ञानादिकं वा करणं तदा बोध्यम् । अनवस्थादिदोष इत्यत्रादिपदेनादुष्टबुद्धीनां प्रामाण्यस्य संवादाभावेऽपि सिद्ध्या व्यभिचार इत्यस्य दोषस्य ग्रहणम् ॥ **उक्तमिति** । प्रथमाध्याय इति शेषः । नन्वेवं संवादवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **विपर्ययशङ्केति** । अप्रामाण्यशङ्कानिरास इत्यर्थः ॥ **तदुभयेति** । अभ्रमत्वसंवादरूपोभयनिर्णयोऽपि न भवेत् । संवादस्वरूपस्यैवानिश्चये तेनाभ्रमत्वस्य निर्णेतुमशक्यत्वादिति भावः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । अनुपदमेवेति शेषः । प्रवर्तत इत्यस्य प्रकर्षेण वर्तत इत्यर्थः । ऊरीकरणक्रियाया-श्चेतनकर्तृत्वेन मुख्यस्य समानकर्तृत्वस्यासम्भवादाह ॥ **गौणमिति** । ऊरीकरणक्रियास्वातन्त्र्यरूपस्य तत्क्रियाकर्तृधर्मस्य वैवक्षिकस्य व्यवहारेऽपि सम्भवादिति भावः ॥ **न हि याथार्थ्यमिति** । साक्षिगतमिति शेषः ॥ **तं च वक्ष्याम इति** । चिदानन्दपूर्वेषु भगवद्गुणसदृशेषु गुणेषु न सर्वजीवस्वरूपत्वं किन्तु मोक्षयोग्यजीवस्वरूपत्वमेवेति विशेषं भवेत्सादृश्यमल्पत्वमित्येतद्व्याख्यानावसरे वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **तस्यैवेत्यत्रेति** । द्वितीयान्तादिवार्थे वतेरविधानादिति भावः ॥ **तत्प्रतिपादकमुपलक्ष्यत इति** । तथा चाभेदप्रतिपादकैस्तुल्यं वर्तत इति प्रतिपादनक्रियातौ-ल्यस्य विवक्षितत्वात्तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यनेनैवात्र वतिर्भविष्यतीति भावः । अमुख्यवृत्त्यङ्गीकारेऽप्यस्मदीयमेव व्याख्यानं वरमित्याह ॥ **अद्वैतवादिभिरित्यादिना** ॥ **सामानाधिकरण्यमात्रमिति** । प्रातिपदिकद्वयसमभिव्याहृतैकविभक्तिमात्रमित्यर्थः ॥ **ततो वरमिति** । विभक्त्यपेक्षया प्रधानयोरनेकयोश्च प्रातिपदिकयोरत्र बाधाभावादिति भावः । प्रातिपदिकप्राधान्यं च प्रयाजशेषेणेत्यादौ प्रसिद्धम् ॥ **पदद्वयस्येति** । प्रातिपदिकद्वयस्येत्यर्थः । एतेन सामानाधिकरण्यस्यापि पदद्वयसमभिव्याहृतविभक्तिद्वयरूपतया साम्यमेव न वरत्वमिति शङ्का निरस्ता ज्ञातव्या ।

समानाधिकरणप्रयोगे प्रातिपदिकयोरनेकत्वेऽपि तत्परतो विधीयमानाया विभक्तेरेकत्वात् । न चैवं सिंहादिपदानां गौणत्वप्रसिद्धिविरोधः । सिंहस्याध्ययनमित्यादिव्यधिकरणप्रयोगे तस्याः सावकाशत्वात् । न चैकविभक्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वे सिंह इत्याद्येकपदमात्रप्रयोगेऽपि सादृश्याभेदप्रतीतिप्रसङ्गः । उभयपदगतत्वेन ज्ञाताया एव एक विभक्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वाङ्गीकारात् । यथाऽऽहुः । नामादिप्राणपर्यन्तमुभयोः प्रथमात्वतः । ऐक्यदृष्टिरिति । न चैवं तत्त्वमसीत्यत्र जगत्स्रष्टृपरामर्शिनस्तच्छब्दस्यैव त्वंशब्दवाच्ये जीवे गौणवृत्त्याश्रयणेन तत्त्वंपदयोरुभयोरपि लक्षणाश्रयणस्य पराहतत्वादिति सन्न्यायरत्नावलीविरोधः । तत्रापि फलतः सादृश्यस्यैव वाक्यार्थतयाऽभिप्रेतत्वेन विभक्तेरेव गौणत्वस्याभिप्रेतत्वात् । तथा हि । अप्रधानाया विभक्तेरेवामुख्यार्थत्वकल्पनं न्याय्यं न तु प्रधानयोः प्रातिपदिकयोः । यदि च मीमांसारीतिमुल्लङ्घ्य प्रधानयोरपि तत्कल्पनं तर्ह्येकस्मिन्नेव तच्छब्दे तदस्त्वित्यभ्युच्चयवादेनैव सन्न्यायरत्नावल्याः प्रवृत्तत्वात् । एतेन यत्तत्त्वप्रकाशिकायामसिपदमात्रस्य गौणार्थवर्णनं वरमित्युक्तं तदपि न विरोधीति ज्ञातव्यम् । असिपदस्य तत्त्वंपदसामानाधिकरण्यबललब्धार्थानुवादकतया सामानाधिकरण्यस्योक्तरीत्या गौणार्थत्वे तदनुवादकस्यासिपदस्यापि गौणार्थत्वमित्यभिप्रायात् । चन्द्रिकायां तु सुधादौ सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वोक्तेस्तत्त्वंपदयोर्मुख्यार्थत्वमेव तयोः सामानाधिकरण्यं तु नाभेदपरं किन्तु सादृश्यमात्रपरमिति नाभिप्रायः । सिंहस्याध्ययनमित्यादौ सामानाधिकरण्याभावेऽपि सिंहप्रातिपदिकस्यैव सदृशे गौणत्वात् । उदाहृतसन्न्यायरत्नावलीविरोधाच्च । अपि तु तत्पदेनैव गौण्या वृत्त्या सादृश्ये लब्धे परस्परान्वितानेकप्रकृतिनिष्ठैकविभक्तिरूपसामानाधिकरण्यार्थस्य मुख्यस्य तत्पदशक्यतावच्छेदकेन ब्रह्मत्वेन रूपेण ब्रह्माभेदस्य जीवेऽसत्त्वेऽप्यमुख्यस्य चेतनत्वादिरूपेणाभेदस्य सत्त्वात्सामानाधिकरण्येनामुख्याभेदलाभ इत्येवाभिप्रायः । अस्ति हि सिंहश्चैत्र इत्यत्रापि चैत्रे सिंहत्वेन रूपेण सिंहाभेदाभावेऽपि शूरत्वेन तदभेदः । एतदेवाभिप्रेत्यानुव्याख्याने सादृश्याभेदसंश्रयादिति । चेतनत्वादिसादृश्यं यदभेद इतीष्यते । अङ्गीकृतं तदस्माभिर्न स्वरूपैकता क्वचिदिति चोक्तम् । यद्यपि तच्छब्दस्य तत्सदृशेऽर्थे सति तस्य गौणार्थतावच्छेदकेन सादृश्येनैव रूपेण त्वंपदार्थजीवाभेदो मुख्य एव । तथाऽपि शक्यतावच्छेदकेन ब्रह्मत्वेन रूपेणाभेदो न मुख्य इति सुधाभिप्राय उक्तः ॥ **गौणत्वमिति** । सादृश्यरूपामुख्याभेदप्रतिपादकत्वमित्यर्थः ॥ **प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं इति** । सर्वेषामर्थानामनायासेन प्रतिपत्त्यर्थ-

मित्यर्थः । एकत्र सङ्कलय्य कथने हि सा भवतीति भावः ॥ **पुनस्ताभ्यामिति** । द्वारभूताभ्यामित्यर्थः । तथा च यत्र शब्दस्य साक्षाच्छक्यार्थसम्बन्धो वृत्तौ नियामकस्तत्र लक्षणा यत्र लक्षणा यत्र तु लक्ष्यार्थद्वारा स तथा तत्र लक्षितलक्षणेति भावः । एतेन लक्षणायाः पदवृत्तित्वात्कथं ताभ्यां लक्ष्यत इत्युक्तिरिति शङ्कानवकाश इति ज्ञातव्यम् ॥ **विषयैक्यादिति** । विषयैक्यान्निमित्तान्मत्यैक्यं व्यपदिश्यते। तेन च मतिमतामैक्यं व्यपादिश्यत इति व्यपदेशो निमित्तकथनमेतत् ॥ **जीवजडसाधारणमिति** । व्यासभगवद्रूपेण जीवजडयोरपि स्थानैक्यसद्भावादिति भावः ॥ **साध्यसमत्वेति** । सर्वाद्वैतवादिनं प्रति दृष्टान्तस्य पक्षसमत्वाख्यो दोष इत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । नानेव पश्यतीति श्रुतेरिवोभये चेति प्रमाणबलाद्वक्ष्यमाणं व्याख्यानं भेदाभेदनिराकृतिरिति तदनुसारेणेत्यर्थः । प्रमाणे उभयमित्युक्त्वात्प्रकृते इवशब्दशिरस्केन नानाशब्देन भेदाभेदाख्यमुभयं लभ्यत इति प्रदर्शयितुमिदमुक्तमिति यावत् । अत एव वक्ष्यति । अत्र नानोक्त्वेत्यादि ॥ **पूर्वपदेनेति** । इवशब्दापेक्षया पूर्वपदेनेत्यर्थः ॥ २–३–१४ ॥छ॥ ॥ ॐ **अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके** ॐ॥ ॥ **नापि खण्डित्वमिति** । खण्डितपटवदित्यर्थः ॥ **भेदेन सहित इति** । द्वन्द्वतायामेकवचनानुपपत्तिरेकवद्भावे च पुल्लिङ्गानुपपत्तिरतोऽयं मध्यमपदलोपी समास इति भावः ॥ **द्वितीयाऽप्युपसङ्ख्यातव्येति** । अन्यथाऽन्यारादितरर्ते इत्यनेन पञ्चम्या भाव्यमिति भावः । समुदायं द्वित्वबहुत्वादिरूपम् ॥ **एतेन पुंस्त्वादित्यनेनेति** । तत्र ह्यस्येति तद्गुणसारत्वं प्रकृतं परामृश्यत इति तत्त्वप्रकाशिकायामुक्तत्वाज्जीवस्य ज्ञानानन्दादिसादृश्यमुपपाद्यतयाऽभिप्रेतम् । उक्तं च चन्द्रिकायाम् । इह तु पृथगधिकरणीयद्वितीयसूत्रोक्तं तद्गुणसारत्वमुपपाद्यत इति सङ्गतिरिति । ततश्च तन्मात्रं चेदंशशब्देनात्र विवक्षितं स्यात्तदा तेनेदं गतार्थं स्यात् । न चैवं किन्तु तदधीनसत्तादित्वमप्यंशशब्दार्थतयाऽत्र विवक्षितमतो विशिष्टस्य पूर्वमविचारितत्वेन न गतार्थताशङ्केति भावः । एतेन परात्तु तच्छ्रुतेरित्यत्र तदधीनसत्तादित्वस्याप्युक्तत्वात्तेनास्य गतार्थतेति शङ्काऽपि निरस्ता । विशिष्टस्य पूर्वमेकत्राविचारितत्वात् ॥ **तत्सत्तयैवेति** । अत्र तच्छब्देनांशप्रसङ्गसन्निधापितांशी विवक्षितः। तथा चांशिसत्तया सत्तावत्त्वमंश्यभिन्ने मत्स्यादौ तद्भिन्ने जीवे चास्तीति मुख्यांशसादृश्यं जीवानामित्यर्थः । ननु तत्सत्तया सत्तावत्त्वं सत्ताया एकत्वे मुख्यं न भेद इत्यत

आह ॥ **गौणोऽयमिति** ॥ **पुरोवदुभयेति** । अंशिभूतयेश्वरेण किञ्चित्सादृश्यमात्रयुगिति वांऽशशब्दमुख्यार्थेन मत्स्यादिना यत्किञ्चित्सादृश्यं तत्सत्तयैव सत्तावत्त्वरूपं तन्मात्रयुगिति वा व्याख्येयमित्यर्थः ॥ **अयुक्ता इवेति** । प्रकृतासङ्गता इवेत्यर्थः ॥ **उभयत्रेति** । अत्रोभयत्रेत्यनेन जडरूपयोः कालाग्निखद्योतयोरमृतसमुद्रमूत्रयोर्मेरुविष्टयोश्च ग्रहणम् । तत्र चांशिप्रतियोगिकभेदाभेदासाम्यादित्यर्थः ॥ **आगामिसूत्रानुसारेणेति** । आगामीनि यान्येतदधिकरणीयानि स्मरन्ति चेत्यादीनि सूत्राणि तदनुसारेणेत्यर्थः । तेषु मत्स्यादीनां गुणपूर्णत्वादिनाऽभेदस्यापि भाष्यादावुक्तत्वादिदमुपपादनं तदनुसारीति ज्ञातव्यम् ॥ ॐ **अनुज्ञापरिहारौ देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत्** ॐ ॥ **असङ्गतिमाशङ्क्येति** । अनुज्ञापरिहारादेरत्यन्तभेदस्य च भाष्योक्तजडेष्वसङ्गतिमाशङ्क्येत्यर्थः । देहे दोषैर्दुष्टत्वमात्रं सूर्यादिदेहदोषैर्दुष्टेषु तत्स्वरूपांशेषु प्रकाशाद्यभिमानिष्वनैकान्तिकमत आह ॥ **परदेहगतदोषैरिति** । परदेहदोषदुष्टत्वं च न देवानाम् । प्रेरका अपि पापानां न देवाः पापमाप्नुयुरिति वचनादिति भावः । नन्वपभ्रष्टेषु कथं देवतात्वमित्यत आह ॥ **देवतात्वं त्विति** ॥ **तत्प्रसादायत्तप्रतिबन्धेति** । अक्ष्यभिमान्यपभ्रष्टदेवस्य प्रतिबन्धकस्तमोऽभिमानी श्लेष्माभिमानिनस्तु प्रतिबन्धकः पित्तधात्वभिमानी विष्टाभिमानिनश्च प्रतिबन्धकः स्पर्शआदिरोगाभिमानी । एतन्निवृत्तिश्च तेषां स्वांशिप्रसादायत्तेत्यर्थः ॥ ॐ **असन्ततेश्चाव्यतिकरः** ॐ ॥ **उक्तमेवेति** । सूर्यादीनां भिन्नांशेष्वक्ष्याद्यभिमानिष्वपभ्रष्टेष्वनैकान्तिकत्वमुक्तप्रायमेवेत्यर्थः ॥ **सुपां सुलुगिति** । सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः । सुश्च लुक्च पूर्वसवर्णश्चाचात् च शे च या च डाड्या च याच्चाल्च ते तथेतीतरेतरयोगे द्वन्द्वः । सुपां स्थाने एते आदेशाः स्युरिति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु ऋजवः सन्तु पन्था इत्यादि द्रष्टव्यम् । प्रकृते तु औ इति द्विवचनरूपस्य सुपःस्थाने पूर्वसवर्णदीर्घेऽकारादेशेऽकः सवर्ण इति सवर्णदीर्घे एकादेशे च सति मानिनीति द्विवचने रूपमिति द्रष्टव्यम् । नन्वेवं सति सर्वेषां तत्त्वाभिमानिनामत्रैवोत्पत्तिनिर्णये इन्द्रियरूपतत्त्वाभिमान्युत्पत्तिनिर्णयस्याप्यत्रैव जातत्वात्तत्प्रतिपादकस्योत्तरपादस्य वैय्यर्थ्यापात इत्यत आह ॥ **अत्रोपलक्षितानामिति** ॥ **तेजोऽतस्तदभिध्यानादित्यादेरिति** । अत्र हि विष्णोः स्वातन्त्र्येण तेजःप्रभृतिसृष्टिकारणत्वस्य तत्संहर्तृत्वस्य च समर्थनेन तस्य सर्वदेवश्रेष्ठत्वस्यापि सिद्धेरिति भावः ॥ **इमे जन्माद्या**

इति । अनेन मोक्षश्चेत्यनन्तरमितिशब्दोऽध्याहार्यः । ततश्चेतीम इत्यन्वय इति मूलयोजना सूचितेति ज्ञातव्यम् ॥ **द्वन्द्वैकवद्भावेति** । इतरेतरयोगाश्रयणे तु बहुवचनाभावादेव न युक्त इति भावः ॥ **नपुंसकत्वाभावश्छान्दस इति** । अन्यथा नपुंसकमितरनेन नपुंसकत्वेन भाव्यमिति भावः ॥ **युवोरनाकाविति यथेति** । अत्र युश्च वुश्चेति द्वन्द्वो यदीतरेतरयोगो विवक्षितस्तदा युवोरिति द्विवचनस्य निर्देशः स्यात् । न च लोपो व्योर्वलीत्यनेन न पूर्ववकारलोपे युवोरिति द्विवचनस्यैव रूपमिति वाच्यम् । उकारस्थाने जातस्य वकारस्याचः परस्मिन्पूर्वविधावित्यनेन स्थानिवत्त्वादुक्तलोपाप्राप्त्या षष्ठीद्विवचने वकारद्वयनिर्देशस्यावश्यकत्वात् । यदि चायमेकवद्भावे द्वन्द्वस्तदा स नपुंसकमिति नपुंसकत्वप्राप्त्या युवुन इति निर्देशः स्यात् । सर्वथा युवोरिति पुल्लिङ्गैकवचनानुपपत्तिरित्याशङ्क्यैकवद्भावेऽपि नपुंसकलिङ्गता न भवति । अस्य निर्देशस्य छान्दसत्वात् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति वचनादिति यथा वैयाकरणैः समाहितं तथाऽस्यापि निर्देशस्य छान्दसत्त्वादेकवद्भावेऽपि नपुंसकत्वाभाव इत्यर्थः ॥ **परमप्रमेयमिति** । अधिदैवादिविषयकश्रुतीनां परस्परविरोधे परिहृते सति यत्सिद्धं प्रमेयं तदाहेत्यर्थः ॥ २–३–१८ ॥ इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्येण यदुपतिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २—३ ॥ छ ॥ छ ॥

———०———

॥ हरिः ॐ ॥ **प्रागेव सूचितमिति** । अथाशेषसमाम्नायाविरोधापाकृतिं प्रभुः । करिष्यन्नधिदैवाधिभूतजीवपरात्मनाम् । स्वरूपनिर्णयायैवेत्यनेनाध्यात्मभिन्नानामेव पूर्वपादप्रतिपाद्यतयोक्तत्वेनास्य पादस्याध्यात्मविषयकत्वं सूचितमिति भावः ॥ **तादृशार्था इति** । सुनिर्णीतार्था इत्यर्थः । अत्रार्था इत्येव शेषो ज्ञातव्यः ॥ **स्वयमेवेति** । न परोपदेशमपेक्ष्य येन भ्रान्त्यादिकं सम्भावितं स्यादिति भाव इत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥ वेदेशगुरुभिः प्रोक्तो भावो जयमुनेरयम् ॥ सुधाऽविरोधाध्यायस्थदुःस्थवाचां प्रदर्शितः ॥ १ ॥ विदोपमाश्चिन्तितसन्मनोरथप्रदः सुधीमण्डलमण्डनायितः ॥ सदा ममाज्ञानतमोविनाशकः श्रुतीशाचिन्तामणिरस्तु भूतिदः ॥ २ ॥ इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्ययदुपतिविरचितायां श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २—४ ॥ छ ॥ छ ॥ इति द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

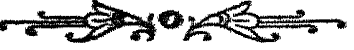

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी यदुपतिविरचिता समाप्ता ॥

॥ द्वितीयाध्यायः ॥

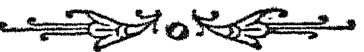
॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी यदुपतिविरचिता प्रारभ्यते ॥

॥ तृतीयाध्यायः ॥

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ।

(श्रीमन्मध्वाचार्याः)

।। श्रीगुरुभ्यो नमः ।। हरिः ॐ ।। विषयविरतिजातस्नेहमाहात्म्यबुद्धिप्रचयजनितयोग्यध्यानतो यस्य सन्तः ।। निजमनसि विलोक्य प्राप्नुवन्ति प्रसादं निजसुखततिहेतुं श्रीपतिं तं नमामि ।। १ ।। व्यासपादाम्बुजे ध्यात्वा मध्वमानससंस्थिते ।। व्याकरिष्ये सुधाऽस्पष्टतृतीयाध्यायफक्किकाः ।। २ ।। अपरं विषयोत्थम् ।। **सेवन्त इति** । उपासते जानन्ति चेत्यर्थः । धीरा भक्तिदार्ढ्यवन्तः । तेनैतदध्यायीयपादचतुष्टयार्थोऽत्र सङ्क्षेपतः सूचितो भवतीति ज्ञातव्यम् । उपरि उपासनापादे ।। **छान्दस इति** । अन्यथा प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुप इत्यनेनेकारे सति साधिका इति स्यादिति भावः ।। ।। **ॐ योनेः शरीरम् ॐ** ।। **कललबुद्बुदादिक्रमेणेति** । कललं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् । दशाहेन तु कर्कन्धुः पेश्यण्डं च ततः परम् । मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्ग्याद्यङ्गविग्रहः । नखरोमास्थिचर्माणि लिङ्गछिद्रोद्भवस्त्रिभिः । चतुर्भिर्धातवः सप्त पञ्चभिः क्षुत्तृडादय इति क्रमेणेत्यर्थः । मेघो भूत्वेत्यादिश्रुत्यर्थस्तु मेघो भूत्वा मेघस्थो भूत्वा प्रवर्षति वर्षान्तर्गतो भवति । कर्मिण इह लोके केचिद्व्रीहियवाः केचिदोषधिवनस्पतयः केचित्तिलामाषाः । इतिशब्दोऽन्योपलक्षणार्थः । जायन्तेऽन्याधिष्ठिते व्रीह्यादिशरीरे प्रविशन्ति न तु तदभिमानिनो भवन्ति । यथोक्तम् । अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापादिति । यो यः पुरुषो ह्यन्नमत्ति यश्च रेतःसिञ्चति तद्भूय एव भवति तमेवानुप्रविशति । तत्तत्र कर्मिषु ये रमणीयचरणाः साधुयज्ञादिमन्तस्त इह भूमौ रमणीयां योनिमापद्येरन् । आपद्येरन्निति यत् तत्राभ्याशः कालसामीप्येन वत्सरात्पूर्वमेवेत्यर्थ इति । कारणतश्च तामिति मूलं स्थापयितुमाह ।। **यदि च क्वाचिदिति** । आकस्मिकत्वं स्यात्तज्जनेरिति शेषः । योगादीत्यत्रादिपदेन पापसङ्ग्रहः । अत एवाह ।। **यथा क्षुद्रजन्त्वाति** । अत्र क्षुद्रजन्तुशब्देन मशकादिकं विवक्षितम् । तदनन्तरं नारकीति शेषः । तथा च क्षुद्रजन्तूनां शरीरोत्पत्तौ नारकिणां यातनाशरीरोत्पत्तौ चोक्तनियमस्य प्रकृष्टपापलक्षणेन कारणविशेषेणापवादो यथेत्यर्थः । क्षुद्रजन्तूनां नारकिणां च शरीराणीति संस्थानिसंस्थानभेदविवक्षया भोक्तृभोगायतनविवक्षया वा षष्ठीति ज्ञातव्यम् । यातना नरकपीडा तस्यै शरीराणि यातनाशरीराणि तेषामुत्पत्ताविस्यर्थः । एतच्च किरणावलीरीत्या व्याख्यातम् । वस्तुतस्तु क्षुद्रजन्तवो नीचजीवास्तेषां यानि नरकस्थानि यातनाशरीराणि तेषामुत्पत्ताविस्यर्थोऽवगन्तव्यः ।। ३–१–२० ।। इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्ययदुप-

तिविरचितायां श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पण्यां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥३–१॥ छ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ॥ **उत्तरत्रेति** । उपासनापाद इत्यर्थः ॥ ॐ **सन्ध्ये सृष्टिराह हि** ॐ ॥ ॥ ॐ **निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च** ॐ ॥ ॥ ॐ **मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्** ॐ ॥ **स्वाप्नो नामेति** । स्वाप्नप्रपञ्चो नामेत्यर्थः । असत्यत्वादित्यस्यानन्तरं सत्यत्वे चेति शेषः । ननु न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान्पथः सृजत इत्यादिश्रुत्या स्वाप्नार्थानां सृष्टिस्तावदवगम्यते । य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्ममाण इत्यादिश्रुत्या प्राज्ञस्य तत्कर्तृत्वमप्यवगम्यते । तथा च कथमसत्यत्वं तेषामुच्यत इत्यत आह ॥ **शिष्टमिति** । सृष्टिप्रतिपादकश्रुतिरुक्तबाधकैर्भाक्ततया व्याख्येया । सुप्तो हि स्वप्नदर्शननिमित्तसुकृतदुष्कृतकर्तृत्वाद्रथादीनां कर्तोच्यते । निर्माणश्रुतिरप्येवं भाक्ता व्याख्येयेति । शिष्टमवशिष्टं पूर्वपक्ष्यभिप्रेतमपव्याख्यानानुवादसमये दर्शयिष्याम इत्यर्थः । तथा चापव्याख्यानकर्तैवात्र पूर्वपक्षीति भावः ॥ **इन्द्रियाप्रवृत्ताविति** । स्वाप्नार्थेष्विन्द्रियाप्रवृत्तौ सम्बन्धिग्रहणाभावेन व्याप्तिशक्तिरूपसम्बन्धयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वादिति भावः । नन्वेवमतीन्द्रियं स्वर्गनरकादिकमप्रामाणिकं स्यात् । न च तस्य लिङ्गेन पक्षधर्मताबलाच्छब्देन च वाक्यार्थरूपतया पूर्वस्यैव सिद्धिसम्भव इति वाच्यम् । प्रकृतेऽपि तथा वक्तुं शक्यत्वादित्यस्वरसादाह । **अपरोक्षाकारं चेति** ॥ **उत्तरत्रेति** । अदृष्टे चाश्रुते भाव इत्यत्रेत्यर्थः ॥ **अनादिवासनेति** । अनुभवप्रवाहस्यानादिनित्यत्वात्तज्जन्यवासनानामपि प्रवाहतोऽनादित्वमिति भावः । अनादिमनसीत्युक्तप्रपञ्चरूपत्वलाभायाह ॥ **सर्वदेति शेष इति** ॥ **स्वरूपेणेति** । प्रकृतिरूपेणेत्यर्थः ॥ **अहङ्काराद्यैरिति** । वैकारिकाहङ्काराद्यैरित्यर्थः । अत्राद्यपदेन भूतानां ग्रहणम् । **मनोवृत्तित्वेनेति** । मनःपरिणामत्वेनेत्यर्थः ॥ **सृष्टेरिति** । इदं चार्थगतैव लक्षणा शब्द आरोप्यत इति मतमाश्रित्योक्तम् । वस्तुतस्तु सृष्ट्वेत्यत्रत्यसृष्टिशब्दस्येत्यर्थः । न चैवं क्त्वाप्रत्ययात्संहारस्यापि दर्शनपूर्वकालीनत्वापत्तिः । सृष्टिगतस्य दर्शनपूर्वकालीनत्वस्य संहारे छत्रिन्यायेनोपपत्तेः ॥ **त्र्यणुकजन्मेति** । यथा त्र्यणुकजन्मनः प्राक् तद्विनाशानन्तरं च तदुपादानभूतद्व्यणुकानामतीन्द्रियत्वेनानुपलम्भस्तथेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यतीति** । चिदचिन्मिश्रमेवैतन्मनो यावच्च संसृतिः । तेनावस्था इमाः सर्वा जीवः पश्यति सर्वदेत्यत्रेति शेषः ॥ **किन्त जागरानन्तरेति** ।

जाग्रदवस्थायामनुभूता अत एव स्मरणयोग्या ये बाह्या गजादयस्तद्विषयक एवायमनुभवो न संस्कारप्रभवगजादिविषय इत्याहुरित्यर्थः ॥ **पदार्थस्वरूपमिति** । पदार्थस्वरूपप्रतीतिमित्यर्थः ॥ **दृष्टचरतयेति** । जागरानुभूतपदार्थतयेत्यर्थः । जागरानुभूतपदार्थगतधर्मारोपमाश्रित्याह ॥ **यद्वा जाग्रत्त्वं नामेति** ॥ **वक्ष्याम इति** । स्वाप्नानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचिदित्यत्रेति शेषः ॥ **उपलक्षणं चैतदिति** । शशविषाणादिसम्बन्धविशेषस्येति शेषः । तथा हीत्यनन्तरं स यत्र प्रस्वपितीत्युपक्रम्येति ग्राह्यम् ॥ **आहोस्विन्मायामयेति** । यद्यपि ब्रह्मणोऽन्यस्यानिर्वाच्यतया जाग्रत्स्वप्नगतयोरुभयोरपि सर्गयोर्मायामात्रत्वमेव । तथाऽपि यथा जाग्रत्सृष्टिर्ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्रागनुवर्तते ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्तु निवर्तते । एवं किं स्वप्नसृष्टिराहोस्वित्प्रतिदिनमेव निवर्तत इति विमर्शार्थो ज्ञातव्यः ॥ **प्रबोधसम्प्रसादेत्यादि** । प्रबोधो जागरणं सम्यक् प्रसीदत्यत्रेति सम्प्रसादः सुप्तिः । स्थानशब्दार्थस्त्ववस्था ॥ **तथारूपैवेति** । ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेतराबाध्यैवेत्यर्थः ॥ **प्राज्ञकर्तृका च सृष्टिरिति** । वियदादिसृष्टिरित्यर्थः ॥ **पक्षमिति** । पूर्वपक्षमित्यर्थः । ननु प्रातिभासिकानां स्वाप्नार्थानामविद्योपादानकत्वात्कथं मायामात्रत्वमुच्यते । मायाया व्यावहारिकोपादानत्वादित्यत आह ॥ **मायेत्यनादिरिति** ॥ **परमार्थेति** । ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेतराबाध्येत्यर्थः ॥ **तेनाभिव्यक्तेति** । उक्तकार्त्स्न्यविशिष्टतया प्रतीयमानस्वाभावादित्यर्थः । संवृते सङ्कुचिते ॥ **स्थितिगतिप्रत्ययभेदादिति** । स्वाप्नार्थसम्बन्धिस्थितिगतिप्रत्ययानां देहान्तःस्थितपदार्थसम्बन्धिस्थितिगतिप्रत्ययापेक्षया भिन्नत्वादित्यर्थः । देहान्तःस्थितपदार्थानां हि संवृत एव देहदेशे स्थितिर्देहेन सहैव गतिः प्रत्यक्तया प्रत्ययश्चानुभूयते । स्वाप्नार्थानां तु नैवं किन्त्वसंवृतेऽपि देशे स्थितिर्देहगत्यभावेऽपि गतिः पराक्त्वेन प्रत्ययश्चानुभूयत इति । इतश्च स्वप्नो न बहिरित्याह ॥ **क्वचिच्चेति** । प्रतिबुद्धश्चेतीत्यनन्तरं स्वप्नोत्थितवचनादिति शेषः । ननु जाग्रदवस्थायां जन्तोः क्षणमात्रेण योजनशतान्तरितदेशगमनागमनयोरसम्भवेऽपि स्वप्नावस्थायां परिधावतस्तस्य ते सम्भवत इति शङ्कायां बाधकं वक्तुं वस्तुस्थितिं तावदाह ॥ **यथा भूतानि चेति** । इदानीं बाधकमाह ॥ **परिधावंश्चेदिति** । कुरुषु सुप्तः परिधावन्पाञ्चालान्प्राप्यैव यदि पश्येदित्यर्थः । जाग्रद्भूतं जाग्रदवस्थायामिव स्थितम् । यथास्थितम् । तथा भूतमिति यावत् । अत्रेष्टापत्तिपरिहाराय पूर्वं वस्तुस्थितिः कथितेति ज्ञातव्यम् ॥

अनुपकारित्वेति । यो हि देहं परित्यज्य बहिर्गच्छति तस्य यथा देहोऽनुपकारी तथा स्वप्नावस्थायां देहे वसतोऽपि जन्तोर्देहो नोपकारीत्यनुपकारित्वसाम्यात्कुलायाद्देहाद्बहिरिव चारित्वेति श्रुतिर्गौणी व्याख्येया । यो हि देहे वसन्नपि न तेन प्रयोजनं सम्पादयति स बहिरिव शरीराद्भवतीत्यर्थः। वासरशब्देन दिवोच्यते। नन्वस्माकं रजनी केतुमालादिखण्डान्तरस्थानां दिवा भवत्येवेत्यत आह॥ **भारते वर्ष इति** ॥ **न बुद्धय इत्यादि**। न रथादीनां बुद्धये ग्रहणाय निमित्तानि सन्ति। तदुचितानां चक्षुरादीनां तदोपरतत्वात्। नापि तेषां कर्मणो जननाय तदुचितानां दार्वादीनां तत्राभावादित्यर्थः॥ **आद्यन्तयोरिति** । पूर्वोत्तरज्ञानयोरुभयोरपि बाधदर्शनादित्यर्थः। एतदेव दर्शयति ॥ **रथोऽयमित्यादिना**। नन्वेवं वाक्यशेषविरोध इत्यत आह॥ **जीवस्यैवेति** ॥ **जीवभावं व्यावर्त्येति**। जीवत्वमविवक्षया परित्यज्येत्यर्थः॥ **वैषम्यस्येति**। उचितदेशकालादिसम्पत्तिभावाभावरूपस्येत्यर्थः। तथा च स्वाप्नोऽर्थः सत्यः प्राज्ञसृष्टत्वाद्वियदादिवदित्यनुमाने उचितदेशकालादिसम्पत्तिरुपाधिरिति भावः। दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमप्याह॥ **वियदादिप्रपञ्च इति**। ननु तर्हि तेनैवेदं गतार्थमधिकरणमित्यत आह॥ **ब्रह्मात्मत्वेति** ॥ **साङ्कल्पिकी सृष्टिरिति**। जीवादेव स्वप्ने रथादिसृष्टिः साङ्कल्पिकी भविष्यतीत्यर्थः॥ **नामरूपकृतेति** । नामरूपात्मकप्रपञ्चमहाभूतकृतेत्यर्थः। यथाऽरणियोगादग्नेरित्यत्र तिरस्कार इत्यनुवर्तते। ननु देवदत्त कियन्तस्तव तनया गिरिदर्यां किमप्यद्राक्षमिति केनचिदुक्ते तत्किमित्यादिप्रश्नाः सन्देहाभावेऽपि दृश्यन्त इत्यत उक्तं विकल्पप्रश्न इति। विरुद्धनानाकोटिकप्रश्न इत्यर्थः। अस्तूक्तप्रश्ना आपातत एककोटिकतयाऽवभासमाना न सन्देहमूला इति। प्रकृतस्त्वनेककोट्यवलम्बी प्रश्नः सन्देहाभावे भवितुं न युक्तः। तादृशप्रश्नानां संशयाव्यभिचारादिति भावः। अत एव तत्त्वोद्योतटीकायामस्तु वाऽन्यत्र प्रश्नो यथातथाऽनेककोट्यवलम्बी प्रकृतस्तावत्सन्देहमूल एवाङ्गीकार्य इत्युक्तम्। एतेन लोकानुग्रहाय योगिभिः कृतेषु स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्यादिप्रश्नेषु कथं सन्देहमूलकत्वम्। न च तत्र ज्ञीप्सापूर्वकत्वाभावात्प्रश्न एव न सम्भवतीति वाच्यम्। प्रयोजने सति सिद्धेऽपि सिषाधयिषावल्लोकानुग्रहाय ज्ञातेऽपि ज्ञीप्सायास्तत्र कल्पनादतो व्यभिचार इति निरस्तम्। विकल्परूपत्वाभावात्। न चैवमपि योगिकृतेषु सत्त्वमाहो रजस्तम इत्यादिविकल्पप्रश्नेषु व्यभिचार इति वाच्यम्। तत्रापि संशयस्यावश्यं मूलतया कल्पनीयत्वात्। अन्यथा प्रश्नानां विरुद्धनानाकोटिकत्वासम्भवात्। व्यवहर्तव्यज्ञानसमानाकारो हि व्यवहारः। इयांस्तु विशेषः।

योगिभिः क्रियमाणे विकल्पप्रश्ने मूलभूतः संशय आहार्योऽन्यैः क्रियमाणे त्वनाहार्य इति । प्रश्नो न युज्यत इत्येतत्प्रकारान्तरेण योजयति ॥ **न च प्रकृत इति ।** तथा चात्र प्रश्नशब्देन तन्मूलभूतः संशयो लक्ष्यत इति भावः । अखिलैरित्यनेन लब्धमर्थं दर्शयति ॥ **विप्रतिपत्तेरिति ।** भेदस्य दृष्टत्वादित्यस्य कृत्यं वक्तुमाह ॥ **स्यादेतदित्यादि** ॥ **भेदस्यैवेति** । अनेन निर्णायकसद्भावकथनाय भेदस्य दृष्टत्वादित्ययमंश इत्युक्तं भवतीति ज्ञातव्यम् । अवधारणकृत्यं दर्शयितुमाह ॥ **अथेति ।** तथा च भेददर्शनं निर्णायकमेव न भवति प्रत्युत साधारणधर्मतया सांशयिकमेवेति शङ्कितुराभिप्रायः ॥ **यथा संशयमिति** । भेदः किं परमार्थ उतापरमार्थ इति संशयानुसारेण परमार्थापरमार्थकोटिकस्यैव प्रश्नस्य कार्यत्वादित्यर्थः ॥ **स एवेति** । द्रष्टुर्भिन्न इति कल्पे भेदपारमार्थ्यस्याभिन्न इत्यादिकल्पे तदपारमार्थ्यस्य च लाभादिति भावः । विप्रतिपत्त्यादीत्यत्रादिपदेनापवादादिशङ्कासङ्ग्रहः ॥ **न चात्रेति** । अवधारणेनापवादादिशङ्काभावस्याप्युक्तत्वादिति भावः । अनेनावधारणकृत्यं दर्शितमिति ज्ञातव्यम् । अपवादाद्यभावे च भेददर्शनं निर्णायकमेव प्रतीतिस्वाभाव्यादित्याशयेनाह ॥ **औत्सर्गिकमिति** । याथार्थ्यमर्थसत्ताऽव्यभिचारित्वम् । अन्यथात्वं चन्द्रभेदादिप्रतीतीनामिति शेषः ॥ **तथा च वक्ष्यतीति** । मनोविकारविषया इत्यादिना स्वाप्नानां विषयाणां मनोयोनित्वेन पार्श्वस्थोपलम्भादिरूपबाह्यार्थक्रियाभावमपि सामान्याकारेण वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ **न्यायशेषमिति ।** आश्रयासिद्ध्यादीनामदूषणत्वं व्यर्थविशेषणत्वादेर्दूषणत्वं तर्कार्थापत्त्यादेरुपक्रमादेश्चानुमानत्वमित्यादि शेषशब्दार्थतयाऽत्र ज्ञातव्यम् ॥ **विकल्पप्रश्नदोषा इति** । अत्र विकल्पपदं प्रकृतप्रश्नाभिप्रायेण । प्रकृतप्रश्ने हि सिद्धार्थताया व्याहत्यादिदृष्टान्तेनाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिरूपोभयलिङ्गत्वेन दूषणत्वमुपपाद्यते । तच्च नाज्ञानमात्रमूलकेष्वविकल्परूपेषु देवदत्त कियन्तस्तव तनया इत्यादिप्रश्नेषु सम्भवति । तत्र सिद्धार्थताया अप्रतिपत्तिलिङ्गत्वेन दूषणत्वसम्भवेऽपि प्रश्नस्य संशयमूलकत्वाभावेन वक्ष्यमाणरीत्या विप्रतिपत्तिलिङ्गत्वेन दूषणत्वस्यासम्भवात् । यत्तु तत्त्वोद्योतटीकायां तत्रापि कथञ्चित्संशयमूलकत्वमुपपादितं तदभ्युच्चयवादेनैव न वस्तुतः । अत एव तत्रैवास्तु वाऽन्यत्र प्रश्नो यथातथेत्यग्रे उक्तम् । अत उभयलिङ्गत्वेन प्रकृतप्रश्ने सिद्धार्थत्वस्य दूषणत्वमुपपादयितुं विकल्पपदम् । तदप्ययोगिकृतविकल्पप्रश्नपरं न योगिकृतेषु विकल्पप्रश्नेषु सिद्धार्थताया दोषत्वाभावात्कथमेतदिति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् ॥ **सिद्धार्थतैवेतीति** । अन्यतरकोटेर्निर्णयादिति भावः ।

अर्थान्तरादेरित्यत्रादिपदेन निरर्थकापार्थकाविज्ञातार्थादेर्ग्रहणम् । प्रतिज्ञाविरोधे स्वव्याहतिरर्थान्तरेऽसङ्गतिनिरर्थकादौ च वैफल्यं प्रसिद्धमेवेति तेषां दूषणत्वे स्वव्याहत्यादीनां दूषणत्वं प्राप्तमेवेति भावः । ननु समानधर्माद्यभावे कथं भ्रमरूपेण तत्प्रत्ययेन संशयरूपकार्योत्पाद इत्यत आह ॥ **दृश्यते हीति** । तथा च ज्ञानजन्येषु कार्येषु भ्रमस्यापि कारणत्वं न विरुद्धमिति भावः । अपसिद्धान्तादेरित्यत्रादिपदेन न्यूनाधिकसङ्ग्रहः ॥ **सूचितमिति** । विशेषणद्वयोपादानेन तद्व्यावर्त्यानामेतेषां निग्रहस्थानत्वं सूचितमित्यर्थः ॥ **निग्रहनिमित्तनिष्कर्षार्थमिति** । वादोद्भाव्यनिग्रहस्थानतावच्छेदकनिरूपणार्थमित्यर्थः । तथा च यावति तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं तावन्निग्रहो वादेऽपि स्यादिति मूलं योजनीयमिति भावः ॥ **विजयार्थत्वेनेति** । विजयार्थत्वप्रसङ्गेनेत्यर्थः ॥ **तत्त्वनिर्णयवैलोम्यामिति** । अत्रापि यत्र तत्त्वनिर्णयवैलोम्यं तन्निग्रहस्थानं वादे उद्भावनीयमेव स्यादिति मूलयोजना द्रष्टव्या ॥ **यथा विक्षेपादीति** । अत्रादिपदेनार्थान्तरमविज्ञातार्थं प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञासन्न्यासो निरर्थकमपार्थकं चेति दोषाणां ग्रहणम् । अनेनार्थान्तरादिषट्कमेव वादेऽसम्भवीति यत्परेणोक्तं तदपि निरस्तमिति ज्ञातव्यम् । विक्षेपस्याप्यज्ञानसङ्गूहनार्थत्वेन तत्रासम्भावितत्वात् । सङ्गूहनाद्यर्थत्वादित्यत्रादिपदेन पराज्ञानप्रकाशनार्थत्वस्य ग्रहणम् । यथाऽननुभाषणादीत्यत्रादिपदेन प्रतिज्ञान्तरं हेत्वन्तरमज्ञानमप्रतिभा मतानुज्ञा पर्यनुयोज्योपेक्षणमिति षट्कं ग्राह्यम् । एतेन प्रतिज्ञान्तरादिषु विक्षेपावापेनाननुभाषणोद्वापेन ससकं वादे सम्भावितमपि नोद्भाव्यमिति परोक्तं निराकृतमिति ज्ञातव्यम् । अज्ञानसङ्गूहनार्थे विक्षेपेऽत्रासम्भावितस्योक्तत्वात् । अननुभाषणे परप्रतिभादिवदत्र सम्भावितस्य सद्भावाच्च ॥ **उद्भाव्यमात्रमिति** । न कथावसितिकारणमिति शेषः । प्रतिज्ञाविरोधादिकमित्यत्रादिपदेनाप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमपसिद्धान्त इत्येतेषां ग्रहणम् । अत्र परेणाननुभाषणमपि परिगणितम् । तत्तुच्छम् । तत्त्वनिर्णयाविरोधिनस्तस्यानुद्भाव्यनिग्रहत्वस्योक्तत्वात् । यद्यपि स्वव्याहत्यादिकमेव प्रकृतं न प्रतिज्ञाविरोधादिकम् । तथाऽपि प्रतिज्ञाविरोधे सति स्वव्याहतिरप्राप्तकालेऽसङ्गतिः पुनरुक्तौ सिद्धार्थताऽऽधिक्ये वैफल्यं भवत्येवेत्यभेदाभिप्रायेणैवमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **प्रतियोगिन इति** । प्रतिवक्तुरित्यर्थः ॥ **न च ज्ञाते ज्ञीप्सेति** । लोकानुग्रहादिरूपप्रयोजनाभाव इति शेषः । तेन प्रयोजनवशात्सिद्धे सिषाधयिषावज्ज्ञातेऽपि ज्ञीप्सा किन्न स्यादिति शङ्काऽनवकाश इति ध्येयम् । न चात्रानिर्वाच्यत्वस्थापनं प्रयोजनमस्तीति वाच्यम् । भेदेनैवोपपत्त्या तत्स्थापनासम्भवादित्याशयात् ॥

तदपर्यवसानेति । तदनुपपत्तिलभ्य इत्यर्थः । स यावता विना न पर्यवस्यति स सर्वोऽपि प्रतिज्ञार्थ इति यावत् ॥ **तदासिद्धेर्दूषणत्वमिति** । अनेन तद्व्युत्पादनस्योपयोगं दर्शयिष्याम इति यदुक्तं तद्दर्शितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **पक्षीकृताकारेणेति** । विशेष्यसत्त्वेऽपि विशेषणस्यासत्त्वेन विशिष्टस्य पक्षीकृताकारस्यासत्त्वमित्यर्थः । यथा सुवर्णमयोऽद्रिरग्निमान्धूमवत्त्वादित्यादौ सुवर्णमयत्वादिविशेषणासिद्धया ऽऽश्रयासिद्धिः । यथाऽह गङ्गेशः । आश्रयविशेषणासिद्ध्या चाश्रयासिद्धिरसङ्कीर्णा । व्योमकमलमिति तु निश्चितानन्वयत्वेनापार्थकमिति ॥ **दोषत्वस्य सिद्धत्वादिति** । आश्रयाप्रतीतौ हेतोः पक्षधर्मत्वज्ञानासम्भवेनासिद्धतया पक्षीकृताकारेणासति साध्ये पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्य ज्ञातुमशक्यत्वाद्बाधितत्वेन सिद्धसाधकस्य चासङ्गतत्वेन दोषत्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । प्रमाणलक्षण इत्यर्थः । तत्र ह्याद्यवाक्येनासदाश्रयत्वरूपाश्रयासिद्धेर्द्वितीयवाक्येनाभावाश्रयत्वरूपाश्रयासिद्धेरदोषत्वमुपपादितमिति भावः ॥ **एवमुत्तरत्रापीति**। अत्र प्रतिज्ञावाक्य इवोत्तरत्रोपपादकवाक्ये पराश्रयासिद्धिशब्दोऽसदाश्रयत्वाभावाश्रयत्वमात्रपर इति ज्ञातव्यमिति नार्थः । उत्तरत्राश्रयासिद्धिशब्दाभावेनातिदेशासम्भवात्। किन्तु यथा प्रतिज्ञावाक्यव्याख्याने प्रमाणलक्षणवाक्यसम्मतिरस्त्येवमुत्तरत्रापि करिष्यमाणे । व्याप्तौ सत्यां कथञ्चनेत्याद्युपपादकवाक्यव्याख्यानेऽपि व्याप्तिरेव प्रयोजिका । असत्यपि व्याप्तिरस्त्येव । अतिप्रसङ्गाभावात् । अतिप्रसङ्गे न हि दोषादोषत्वे कल्प्ये इति प्रमाणलक्षणवाक्यसम्मतिरस्तीति ज्ञातव्यमित्यर्थः । यद्वा यथा प्रमाणलक्षणे इदमुक्तप्रमेयमुत्तरत्रापि दोषो व्याहतिरेवास्तीत्याद्युत्तरवाक्येऽपि वक्ष्यतीत्यर्थः । नृशृङ्गास्तित्वसाधन इति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च प्रतिज्ञावाक्यमपि तद्बलादुक्ताभिप्रायकमिति भावः ॥ **दृष्टान्तस्येति** । अत्र दृष्टान्तशब्देन तदर्थैकदेशरूपं व्याप्तिग्रहणं लक्ष्यते । तेनात्र दृष्टान्तधर्मिण आश्रयहीनताप्राप्त्याऽसङ्गतिरिति शङ्काऽनवकाशः ॥ **वस्तुतो व्याप्तावेवेति** । अबाधितत्वाभावे पक्ष एव व्यभिचारेण व्याप्तेरसम्भवादिति भावः । अभावाश्रयस्य दोषत्वं किमभावस्याप्रामाणिकत्वेनोत तस्य निर्धर्मिकत्वेनेति विकल्पं मनसि निधायाह ॥ **तत्र भाववदिति** ॥ **प्रागेवेति** । तथाऽपि प्रथमं बुद्धेर्नो निषेधस्य गोचरः । सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं पर इत्यादावभावस्य प्रामाणिकत्वमभावस्य च धर्माः स्युर्भावा इत्यादौ तस्य धर्मकत्वं च साधितमित्यर्थः ॥ **न चैवं स्ववचनव्याघात इति** । वन्ध्यासुत इत्यनुवादबलेनैव तत्र सुतस्वलाभादिति भावः ॥**एतेनेति** । वन्ध्यासुतो न वक्ताऽ-

चेतनत्वादित्याद्यसदाश्रयानुमानानां साधकत्वदर्शनेनेत्यर्थः ॥ **निषेधकहेतोरिति**। निषेधसाधकस्य स्वयमपि निषेधरूपस्य हेतोरित्यर्थः । वन्ध्यासुतो
न वक्ताऽचेतनत्वादित्यादिहेतोरिति यावत् ॥ **दृष्टान्तधर्मी चेति** । घटो न वक्ताऽचेतनत्वाद्वन्ध्यासुतवदित्यत्रेत्यर्थः । ततश्चाद्यानुमाने पक्षरूपा-
श्रयग्राहकतया द्वितीयानुमाने दृष्टान्तरूपाश्रयग्राहकतया प्रत्यक्षादिकं यद्यपि नोपजीव्यमिति भावः ॥ **क्वचिन्निषेधकस्येति** । क्वचिदेव निषेधसाध-
कस्येत्यर्थः । सार्वत्रिकनिषेधसाधने तत्प्रतियोगिनोऽप्रामाणिकतया प्रत्यक्षादिना क्वचिद् ग्रहणासम्भवादिति भावः । अत्रापि वन्ध्यासुतो न वक्ताऽ-
चेतनत्वादित्यादिकमेवोदाहरणम् । वन्ध्यासुतसम्बन्धितया निषेध्ययोर्वक्तृत्वचेतनत्वयोरस्मदादौ प्रत्यक्षादिना ग्रहणात् । इदं च पररीत्यैवोक्तम् ।
अस्मन्मते तु यदस्मदादौ प्रत्यक्षादिगृहीतं वक्तृत्वादिकं तत्प्रामाणिकत्वान्न निषेधप्रतियोगि यच्च वन्ध्यासुतसम्बन्धिनिषेधप्रतियोगि न तत्प्रत्यक्षादि गृहीत-
मिति न प्रत्यक्षादेः प्रतियोगिग्राहकतयोपजीव्यत्वस्येदमुदाहरणं सम्भवतीति ज्ञातव्यम् । तन्तवः पटप्रागभाववन्तस्तत्सामग्रीप्रागभाववत्त्वादित्यादिकमस्मद्री-
त्योदाहरणमत्र ज्ञातव्यम् ॥ **यथा चक्षुरादिपक्षीकारेणेति** । चक्षुरादिकमतीन्द्रियमिन्द्रियत्वाच्छ्रोत्रवदित्यादिरूप इत्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षमूल इति** । श्रोत्रेण गृही-
तस्यैवागमस्य बाधकत्वादिति भावः । तथा चानुमानवदागमोऽपि परित्याज्यः। सर्वोपजीव्यं प्रत्यक्षमेकमेव वक्तव्यमिति शङ्काभिप्रायः ॥ **क्वचित्प्रत्यक्षस्या-
पीति** । योगिप्रत्यक्षस्येत्यर्थः । तथा च साम्येन विनिगमकाभावाद्द्वयोर्ग्रहणमिति भावः । नन्वेवमनुमानमप्यत्र ग्राह्यं तस्यापि मननरूपस्य योगि-
प्रत्यक्षमूलत्वादित्यत आह ॥ **अनुमानस्यापीति** ॥ **न स्वतन्त्रस्येति** । अनुसृत्य मानमनुमानमिति तन्निर्वचनादिति भावः ॥ **साक्षिणैवेति** ।
लिङ्गे व्यभिचारादिदोषाभावनिश्चये तज्जन्यानुमितेः प्रामाण्यं साक्षिणैव ज्ञायत इत्यर्थः । एवमदृष्टव्यभिचारस्येत्युत्तरवाक्यस्यापि व्यभिचारादिदोषा-
भाववत्तया निश्चितलिङ्गजन्यानुमितिप्रामाण्यं साक्षिसिद्धमित्यत्रैव तात्पर्यं न तु यथाश्रुतार्थे । साधकत्वरूपप्रमाकरणत्वलक्षणप्रामाण्यस्यान्वयव्यतिरे-
करूपानुमानगम्यतया साक्षिसिद्धत्वाभावस्य पद्धत्यादावुक्तत्वात् । अत एव तस्मादनुमानस्यापीत्यग्रेतनमनुमानपदं भावसाधनमिति ज्ञातव्यम् ॥
विषयस्येति । पक्षस्येत्यर्थः ॥ **प्रागुपपादित इति**। वियत्पादे न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेदित्यादिना ग्रन्थेनोपपादित इत्यर्थः ।
तन्मनसैव न साक्षिणेत्येतदुपपादयितुमाह ॥ **अत्रैषा प्रक्रियेति** ॥ **तत्प्रामाण्यमपीति** । सम्मुग्धमिति शेषः । यथा चैतत्तथैवोपपादितं प्रथ-

माध्यायस्य चतुर्थपादे तत्रैवानुसन्धेयम् । चलमित्यस्याभिप्रायमाह ॥ **कदाचिद्बाध्यते कदाचिन्नेतीति** । ननु साक्षिणो याथार्थ्यनियमान्यथाऽनुपपत्त्याऽस्यामवस्थायामित्यादिनोक्तमेवावश्यं कल्पनीयमित्यायाति । न तत्पूर्वभागेनोक्तं प्रथमं सम्मुग्धप्रामाण्यग्रहणादिकमित्यत आह ॥ **वक्ष्यते चैतदिति** । ज्ञानपादेऽतो न सर्वमानानां प्रामाण्यं निश्चितं भवेत् । साक्षिणा निश्चितं यत्र तत्प्रामाण्यस्य लक्षणमित्यत्र यदि साक्षी दोषाभावे प्रमाणमेतादिति प्रथमं सम्मुग्धं प्रामाण्यं गृहीत्वा पश्चाज्जिज्ञासायां सत्यां परीक्षया प्रमाणमेवेत्यवधारयतीत्येषा प्रक्रिया नाङ्गीक्रियेत तदाऽनभ्यस्तविषयाणां शब्दादीनां जातानां सर्वेषामपि ज्ञानानां प्रथममेव प्रामाण्यमवधार्येत न चैतदस्ति तेन जानीमोऽस्तीयं प्रक्रियेति तत्कल्पकमपि वक्ष्यत इत्यर्थः । ननु विभिन्नाश्रययोरपि धूमाग्न्योर्व्याप्तिसद्भावात्कथमत्र व्याप्त्यभाव इत्यत आह ॥ **तथा च वक्ष्याम इति** । कृतकत्वानित्यत्वयोरेकाश्रयतामन्तर्भाव्यैवाविनाभावो न धूमाग्न्योरिव भिन्नाश्रयताम् । धर्मस्वाभाव्यात् । अत एवान्यगतेन तेनान्यत्रानित्यतासिद्धिरित्यनुपदमेव वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **प्रत्यग्रेति** । प्रत्यग्रशरावश्च चक्रभ्रमश्च तयोर्दर्शनेनेत्यर्थः ॥ **तद्धर्मस्यैवेति** । तथा च शरावं चक्रं वा पक्षीकृत्य कुलालासत्तिमदित्येवानुमानमभिमतं न स्वयं देशः कुलालासत्तिमानिति । येन वैय्यधिकरण्यं स्यादिति भावः ॥ **द्वौ धर्माविति** । साध्यसाधनभूतावित्यर्थः । रोहिण्युदयासत्तेः कालगतत्वात्कृत्तिकाभ्युदयस्य च कृत्तिकागतत्वादिति भावः ॥ **सर्वत्र सत्त्वादिति** । घटीयकृतकत्वशब्दानित्यत्वयोः कालमादाय नदीपूरवृष्ट्योश्च स्थूलदेशमादाय सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥ **एवमेव हीति** । रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाभ्युदिता यत इत्येवमेव हीत्यर्थः ॥ **अविनाभावमात्रस्येति** । अनेन व्याप्तत्वेऽविनाभावरूपव्याश्रयत्वं सामानाधिकरण्यरूपसम्बन्धविशेषाभावः कथं दूषणमिति द्वितीयपक्षोत्तरत्वेनापि मूलं योजितमित्यवगन्तव्यम् ॥ **व्याप्तिस्वभावादिति** । अत्रापि व्याप्तत्वे व्याप्तिस्वभावसत्त्वे व्याश्रयत्वं विगताश्रयत्वं हेतोरपक्षधर्मत्वमिति यावत् । कथं दूषणमिति मूलं तृतीयपक्षदूषणपरतया योजितमिति ध्येयम् । तेन द्वितीयतृतीयपक्षयोर्दूषणं न कृतमिति शङ्का नेति ध्येयम् ॥ **साध्यविशेषणस्येति** । साध्यरूपाविशेषणस्येत्यर्थः । एवमग्रे च ॥ **स्ववचनस्वन्यायेत्यादि** । अनेन मूले व्याहतिपदं स्ववचनस्वन्यायस्वक्रियास्वसिद्धान्तप्रमाणान्तरव्याहतिपरमिति दर्शितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **कस्यचिदसाधारणेति** । भू शशविषाणवती भूत्वादित्यादिकमपीत्यर्थः ॥ **इच्या-**

नुपलम्भेति । योग्यानुपलम्भबाधपरस्येत्यर्थः ॥ **एवमन्यत्रापीति** । जीवच्छरीरं सात्मकं शरीरत्वादित्याद्यप्रसिद्धसाध्यके व्यभिचारादिकमेव दूषणमन्वेषणीयमित्यर्थः ॥ **तदिदमुक्तमिति** । भू शशविषाणवती जीवच्छरीरं सात्मकमित्याद्युदाहरणं चशब्देनोक्तमित्यर्थः । नन्वत्र व्याहतेरित्युक्तदोषो न सम्भवतीत्यत आह ॥ **अत एवेति** । चशब्देनोदाहरणान्तरस्य गृहीतत्वादेवेत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । सन्देहस्य पक्षतायामनुपयोगादेवेत्यर्थः ॥ **उक्तमिति** । युक्तिपाद इति शेषः ॥ **अनुमितिविषय इति** । अत्रानुमितेर्विषयो यस्येति बहुव्रीहिणाऽनुमितिविषयीभूतसाध्यधर्मविशिष्टः पक्ष इत्यर्थलाभात्साध्यधर्मविशिष्टः पक्षः । यत्प्रतीतिर्लिङ्गेन जनयितव्या स साध्यधर्म इति मिथ्यात्वानुमानखण्डनटीकैकवाक्यतेति ध्येयम् । अत्र च व्यापकत्वेनानुमितिविषयो यस्तद्वैशिष्ट्यं विवक्षितम् । अतो व्यापकतावच्छेदकानामप्यनुमितिविषयत्वेन तद्वैशिष्ट्यलाभात् साध्यादौ नातिव्याप्तिरित्यवधेयम् । नन्वेवमनुमितिकाल एव पक्षता प्राप्ता न लिङ्गपरामर्शकाले । ततश्च लिङ्गपरामर्शः कथं पक्षधर्मताविषयकः स्यादिति चेन्न । लिङ्गपरामर्शस्य पक्षधर्मताविषयकत्वं नाम स्वजन्यानुमितिसमानकालीनपक्षताश्रये व्याप्यवत्त्वविषयकत्वमेवेति विवक्षितत्वात् । न चैवं पक्षताया अनुमितिजनकत्वानुपपत्तिः । मन्मते तस्यास्तदजनकत्वात् ॥ **वक्ष्याम इति** । परिशेषो मिथः सिद्धिरित्यत्रेति शेषः ॥ **प्रागवगतेति** । स्वशरीरप्रत्यक्षेणान्यत्र चोपदेशादिनाऽवगतसात्मकत्वेन पुंसा भूयोदर्शनादिना धूमाग्न्योरिव प्राणादिमत्त्वसात्मकत्वयोरपि जीवच्छरीरेष्वगताऽपि व्याप्तिः सात्मकत्वे विप्रतिपन्नं परं प्रति नोपदर्शयितुं शक्येत्यर्थः ॥ **विरुद्ध एवायमिति** । साधने साध्यसाधने साध्यसामानाधिकरण्याग्रहादिति भावः । **उपेयत्वमिति** । व्यतिरेकिण्यन्वयस्योपेयत्वं साध्यत्वमनुमितिविषयत्वमिति यावत् । तन्निराकुर्म इत्यर्थः । उपायत्वमनुमितिजनकज्ञानविषयत्वम् । ततश्च व्यतिरेकिणि विरुद्धताशङ्कापरिहाराय नियतसामानाधिकरण्यरूपोऽन्वयः परमनुमीयते न तु तज्ज्ञानस्य तत्रत्वानुमितिजनकत्वम् । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यैव तत्र तथात्वादिति भावः ॥ **गमकत्वभङ्गादिति** । अन्वयव्याप्त्यभावे पक्षधर्मे व्याप्तिवैशिष्ट्यस्याभावेन गमकतौपयिकस्य व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्य तत्रासम्भवाद्गमकत्वभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिज्ञानस्यान्वयिन्यभावेनागमकत्वात् । व्यतिरेकिन्येव तस्य गमकत्वेनानुगमप्रसङ्गात् । अनुमितौ वैजात्यस्याप्रामाणिकत्वेन तृणारणिमणिन्यायासम्भवाच्चेत्या-

शयः ॥ **यद्यदसाधारणधर्मवदिति ।** यद्यद्व्यावृत्तधर्मवदित्यर्थः । तेन द्वितीययच्छब्देनाबादेः प्राप्त्या द्वितीयतच्छब्देन तस्य परामर्शः सम्भवति । अन्यथा द्वितीययच्छब्देनासाधारणधर्मस्यैव प्राप्तावसङ्गतिप्रसङ्ग इति ध्येयम् ॥ **एवमन्यत्रापीति** । पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात् । शब्दः पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितः पृथिव्यादिवृत्तौ बाधकोपपन्नत्वे सति गुणत्वादित्यादावित्यर्थः । नन्वत्रोक्तरीत्या न सामान्यतः साध्यप्रसिद्धिर्वक्तुं शक्या तत्कथमतिदेश इत्यत उक्तं यथासम्भवमिति । उक्तप्रकाराभ्यां तत्र सामान्यतः साध्यप्रसिद्ध्यसम्भवेऽपि येन प्रकारेण सा सम्भवति तथोह्यमित्यर्थः । अतिदेशश्च सामान्यतः साध्यप्रसिद्धिसद्भावमात्रनिबन्धन इति भावः । कथमत्रोभयत्र सामान्यतः साध्यप्रसिद्धिसम्भव इति चेदुच्यते। पृथिव्यामितरभेदानुमाने जलं तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नभिन्नं द्रव्यत्वात्तेजोव- दिति सामान्यतस्त्रयोदशभिन्नस्य सिद्धौ पृथिव्यां त्रयोदशभिन्नत्वं साध्यम्। शब्दस्य पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वसाधकानुमाने तु गुणत्वेन शब्दा- श्रये द्रव्यसिद्धौ पृथिव्यादौ शब्दाधारताबाधे तद्द्रव्यं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्नमष्टद्रव्यावृत्तिधर्मवत्त्वात् । पृथिव्यादित्वे बाधकसद्भावाद्वेत्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्य- सिद्धौ शब्देऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वं साध्यमिति ॥ **एकैकत्रेति** । घटत्वपटत्वाद्यवच्छेदेन कुत्रचिदेव घटपटादिरूपे धर्मिणि साध्यसिद्धावपि न पक्षतावच्छेदकीभूतपृथिवीत्वावच्छेदेन सर्वत्र तत्सिद्धिरुद्देश्यभूता जातेति भावः॥ **एवमन्येऽपीति**। साध्यप्रसिद्धिसम्पादकोक्तविशेषप्रकारा अन्येऽपि द्रष्टव्या इत्यर्थः । तथा हि । पृथिव्यामितरभेदानुमाने पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशयेन तेजोभिन्नत्वेऽवगते पृथिवी तेजोभिन्ना सती जलादिद्वादश- भिन्ना न वेति संशयेन तेजोभिन्नत्वे सति जलादिद्वादशभिन्नत्वं प्रसिद्धं तदेव साध्यम् । एवं च संशयप्रसिद्धं साध्यमादाय व्यतिरेकादिनिरूपणम् । यद्वा पृथिवी जलादिभ्यो भिन्नेति विप्रतिपत्तिरूपवादिवाक्यादाकाङ्क्षादिमतोऽपूर्वार्थप्रतिपादकात्साध्यप्रसिद्धिः । अथवा जलादीनां त्रयोदशान्योन्या- भावास्त्रयोदशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यन्ते । अत्र समुदितानामेकत्राप्रसिद्ध्या नान्वयित्वासाधारण्ये । यद्वेतरे तावत्प्रसिद्धा एव। ते तु किञ्चिद्विशि- भेदप्रतियोगिनो मेयत्वादितीतरभेदोऽपि सुग्रह एव । किंबहुना व्याघातदण्डभयेनैव सामान्यतः प्रसिद्धं साध्यं व्यतिरेकिणा साध्यत इति ॥ **अव- श्यम्भाविनीति** । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्यैव सर्वत्रानुमितौ हेतुत्वादिति भावः । अन्वयिनीव न ऋजुमार्गेणेत्याशयेनोक्तं कथञ्चिदिति ।

समवायादिकमित्यत्रादिपदेन ज्ञाततादिपरिग्रहः ॥ **सामान्यतो दृष्टेति** । इतरबाधे विशेषपर्यवसायिना सामान्यतः साध्यसाधकेनेत्यर्थः । अत्र च व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्यस्य प्रसिद्धिरस्त्येव । इतरबाधप्रतिसन्धानरूपसहकारिसामर्थ्यादभिलषितसाध्यविशेषस्याप्रसिद्धस्यैव सिद्धिरित्याशयः । यथा द्व्यणुकं स्वापेक्षया स्वल्पपरिमाणद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात्पटवदिति द्व्यणुकारम्भकं सामान्यतः सिद्धयदन्यत्र सम्भवतीति परमाणुमादायैव सिध्यतीति वैशेषिकादयः । सुखदुःखमोहात्मकमादिकार्यं स्वसदृशकारणजन्यं कार्यत्वाद्घटवदित्यादिकार्यसदृशकारणं सामान्यतः सिद्धयदन्यत्र सम्भवतीति सत्त्वरजस्तमोरूपं प्रधानमादायैव सिध्यतीति साङ्ख्याः । इह गवि गोत्वमित्यादिप्रत्ययो विशेषणसम्बन्धपूर्वकोऽबाधितेहप्रत्ययत्वादिह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययवदिति सामान्यसिद्धयेतरबाधसहकृतया समवायसिद्धिः । ज्ञानं स्वकर्मणि किञ्चित्करोति क्रियात्वाच्छिदिक्रियावादिति सामान्यतो दृष्टेन ज्ञाततासिद्धिरित्याद्यूह्यम् ॥ **प्रागुक्तरीत्येति** । अतः साध्यव्यतिरेकस्य साधनव्यतिरेकेण विपक्षे व्याप्तिं प्रदर्श्योपपादनीयेत्युक्तरीत्येत्यर्थः ॥ **अपरस्येति** । विश्वं सदसद्विलक्षणमित्यादिरूपस्येत्यर्थः ॥ **महाऽविद्यादिवक्ररीतिरिति** । महाऽविद्यादिविषये वक्रानुमानप्रकार इत्यर्थः । यथा देवदत्तप्रमा तत्स्थप्रागभावातिरेकिणः अनादेर्ध्वंसिका प्रमात्वादविगीतप्रमा यथेति विशिष्यव्यतिरेकि महाऽविद्यानुमानम् । अत्र हि साध्याप्रसिद्धिवारणाय तत्स्थेति विशेषणं प्रक्षिप्य विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावमादाय साध्यप्रसिद्धिरुपपाद्यते । सेयं वक्ररीतिः साध्याप्रसिद्धेरदूषणत्वसमर्थनेनापास्ता वेदितव्येत्यर्थः । आदिपदेनेयं क्रिया स्वान्यावयविकालीनत्वानाधिकरणकिञ्चित्कालीनक्रियाऽन्या क्रियात्वादन्यकालीनाक्रियावत् । इह तन्तुषु पट इत्यादिप्रत्यय एतज्जनकसंयोगस्वराहितसम्बन्धजन्य इहेति प्रत्ययत्वादिह कुण्डे बदराणीति प्रत्ययवदित्यादिप्रत्ययसमवायसाधकवक्ररीतिसङ्ग्रहः । यद्यपि महाऽविद्येति विशिष्टव्यतिरेकिणः संज्ञा परग्रन्थेषु तथा प्रयोगात् । तथाऽपीह न महाऽविद्याशब्दो विशिष्टव्यतिरेकिपरः । विशिष्टव्यतिरेकमाश्रित्येति पृथगभिधानात् । आदिपदानुपपत्तेश्च । किन्तूक्तरीत्याऽनाद्यविद्यापर एवेति मन्तव्यम् । उत्पादकादीत्यत्रादिपदेन ज्ञापकसङ्ग्रहः ॥ **सामान्यतः प्रसिद्धिस्त्विति** । व्याघातदण्डभयादिनेति शेषः । बाधकान्तरमप्याह ॥ **सपक्षे सत्त्वं विनेति** ॥ **आभासत्वासम्मतेरिति** । असाधारणस्य ह्युभयपरामर्शकोत्थापकतया सत्प्रतिपक्षत्वेनाभासत्वं वाच्यम् । एकत्रानुकूलतर्कावतारे तु तत्र सम्भवतीत्यभिप्रायेणैव-

मुक्तमिति मन्तव्यम् । अनुकूलतर्कानवतारे तस्योक्तरीत्याऽऽभासत्वं सम्मतमेवेत्याशयेनाह ॥ **सम्मतौ वेति** ॥ **अव्याप्तिमात्रोपलक्षणमिति** । अस्मन्मतेऽव्याप्तिस्त्रिविधा । लिङ्गस्य साध्येन तदभावेन च सम्बन्धः । साध्यसम्बन्धाभावे सति तदभावेनैव सम्बन्धः । उभयसम्बन्धाभावश्चेति । तत्राद्या व्याप्तिमात्रवाचकेन व्यभिचारपदेनाजहत्स्वार्थलक्षणया त्रिविधानामप्यव्याप्तीनां ग्रहणमित्यर्थः । तेन व्यभिचारविरुद्धत्वासाधारणत्वानामत्र ग्रहणं कृतं भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ **हेतुसामर्थ्येति** । अनुमानस्य द्वयं सामर्थ्यं व्याप्तिः पक्षधर्मता चेत्युक्तेर्व्याप्तिपक्षधर्मतारूपसामर्थ्येत्यर्थः ॥ **तेषां यथायोगमिति** । साधारणो विरुद्धो वा दृष्टान्ते साध्यवर्जिते । असाधारणताहेतोस्तस्मिन्साधनवर्जिते । व्याप्यसिद्धिरभावे स्यादाश्रयस्य तयोरपीति तदुक्तेरिति भावः ॥ **प्रागेवेति** । विलक्षणाधिकरण एवेत्यर्थः ॥ **अप्रतिहतेरिति** । नीलधूमवत्त्वादित्यादावुभयोः सत्त्वदर्शनादिति भावः ॥ **व्याप्यत्वाभावादिति** । गुरुभूतो नीलधूमत्वादिर्न व्याप्यतावच्छेदकः । ततश्च तदवच्छेदेन व्याप्यत्वाभावादित्यर्थः ॥ **अनेनैव न्यायेनेति** । यद्यप्युत्तरोत्तरप्रश्नेष्वित्युक्तन्यायेनेत्यर्थः। अनेन मूलेऽनुक्ताऽप्यसङ्गतिर्न्यायसाम्याद्दूहितेति सूचयति ॥ **सर्वथेति** । उपोद्घातरूपसङ्गतेरप्यनुपलम्भ इत्यर्थः ॥ **प्रागुक्तप्रमाणेति** । युक्तिपादोक्तप्रमाणत्रित्वनियमासिद्धय इत्यर्थः ॥ **सर्वथाऽसम्भव इति** । सर्वथाऽसत्त्वमित्यर्थः ॥ **अन्यथाभावदर्शनादिति** । जीवनवत्यपि स्वस्मिन्गृहेऽभावदर्शनादित्यर्थः ॥ **सन्दिहान इति** । द्वयोः प्रमाणयोस्तुल्यबलत्वेन ज्ञानादिति भावः ॥ **व्यभिचारादिति** । प्रथमे गृहस्थिते द्वितीये च मृते व्यभिचारादित्यर्थः । शाबरोपमानं स्मरणरूपमेवातो न प्रमाणमिति मतमपाकुर्वन्ननुमानान्तर्भावमुपपादयति ॥ **यद्यपीत्यादिना** । ननु गवि गोत्वमिव गवयसादृश्यमपि योग्यत्वादनुभूतमेवेत्यत आह ॥ **न हि सामग्र्यभाव इति** । ननु सविकल्पक एव सादृश्यानुभवे प्रतियोगिज्ञानं हेतुतयाऽवधृतं न निर्विकल्पक इत्यतः प्रतियोगिनो गवयस्याज्ञानेऽपि योग्येन्द्रियसन्निकर्षसद्भावेन च निर्विकल्पकः सादृश्यानुभवोऽङ्गीकर्तुं शक्यत एवेत्यत आह ॥ **निर्विकल्पकप्रतीतीति** ॥ **अप्रामाणिक इति**। न प्रमाणमूलक इत्यर्थः। इदं च वस्तुस्थितिमाश्रित्योक्तम् । निर्विकल्पकाभ्युपगमेऽपि तस्य संस्कारजनकत्वान्न तेन स्मृतिः सम्भवतीत्यवधेयम् ॥ **एकाधिकरणताया इति** । विमता गौर्गवयसदृशी गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वात्। यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृशो यथा यमो यमान्तरेणेत्येकाधिकरणतायाः शक्यसम्पादनत्वाच्चेत्यर्थः ॥

प्रयोगादिना लिङ्गेनेति । गवयशब्दो गवयवाचकः । असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वादिति लिङ्गेनेत्यर्थः । एतदनुमानात्प्रागसति वृत्त्यन्तर इत्यस्यासिद्धत्वेनान्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गभीत्या तत्परित्यज्यादिशब्दोक्तं लिङ्गान्तरमाह ॥ **साधर्म्यादिनेति** । अत्रादिपदेन वैधर्म्यधर्ममात्रयोर्ग्रहणम् । एतस्यां दशायामित्यत्रैतच्छब्देन प्रागगवयादिदर्शनादित्युक्तकालपरामर्शः । नन्वभावशब्देनाभावग्रहणे प्रायपाठविरोधः । पूर्वमभावशब्देनाभावाख्यप्रमाणस्य गृहीतत्वादित्यरुच्याऽऽह ॥ **यद्वेति** ॥ **परम्परयेति** । अभावद्वारेत्यर्थः । तथा च सुखाद्यभावग्राहकमभावाख्यं प्रमाणमिति लभ्यत इति भावः । चाक्षुषादीनां रूपादिज्ञानानां मनोजन्यत्वादाह ॥ **स्वतन्त्रेति** । अत्र स्वातन्त्र्यमसाधारणकारणान्तरानपेक्षत्वम् । मनश्च रूपादिज्ञानजनने तादृशं चक्षुराद्यपेक्षतेऽतो न तत्र स्वतन्त्रमिति भावः ॥ **अन्यत्रेति** । अधिकरणज्ञान इत्यर्थः । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरिति शेषः ॥ **न तत्र प्रत्यक्षस्येति** । अधिकरणस्येन्द्रियासन्निकृष्टत्वेन संयुक्तविशेषणताया असम्भवादिति भावः ॥ **अनुपलब्धिलिङ्गकानुमानेति** । अत्रानुपलब्धिशब्देनानुभवाभावो विवक्षितः । तथा च विप्रतिपन्नो गजः प्रातश्चत्वरे नासीत् । योग्यत्वे सति तदा तत्र मयाऽननुभूतत्वादित्यनुमानवेद्यत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । नन्वत्र स्वरूपासिद्धिरित्यत आह ॥ **अनुपलब्धेश्चेति** । अनुभवस्येत्यर्थः । विप्रतिपन्नो गजस्तदा तत्र मयाऽननुभूतः । स्मरणयोग्यत्वे सति तन्निष्ठतयेदानीमस्मर्यमाणत्वाद्व्यतिरेकेण तन्निष्ठपाषाणादिवदिति स्मरणाभावलिङ्गानुमेयं द्रष्टव्यम् । बुद्धिसुखादीनामित्यत्र सुखादिग्रहणं दृष्टान्तार्थमिति ज्ञातव्यम् । स तत्र प्रतिपाद्य इत्यत्रापवादाभाव इति विशेषणीयम् । अतो न कश्चित्क्षुद्रोपद्रव इति ज्ञातव्यम् । निर्दोषशब्दस्वरूपागमलक्षणाक्रान्तत्वादेतेषामागम एवान्तर्भाव इति मतमतिदेशेन दूषयति ॥ **एतेनेति** । व्याप्तिमपेक्ष्यैवार्थावसितिकारणत्वेनेत्यर्थः । नन्वेवमुपक्रमादिष्वागमलक्षणमतिव्याप्तं स्यादिति चेन्न । विप्रतिपन्नार्थे तेषामनुमानत्वेऽपि स्वार्थे आगमत्वस्यापि सत्त्वेन लक्ष्यत्वमित्याशयात् ॥ **सन्तानबीजमिति** । द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं सन्तानबीजं कुरुपाण्डवानामिति भागवतवाक्यस्य जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्र इत्युत्तरार्धेनान्वयः । आदिपदेन गोबलीवर्दादिशब्दसमभिव्याहृतवाक्यग्रहणम् ॥ **अक्षरचेष्टेति** । अक्षरत्वेन सङ्केतिता चेष्टेत्यर्थः ॥ **विलक्षणाधिकरण इति** । शाकुनस्य यथा द्रौणेरुलूकेन कृतमप्यास बोधकमित्यत्रानुमानान्तर्भावस्य सूचितत्वात् । तत्र हि द्रौणिरेक एवाहं सर्वान्वैरिणो हनिष्यामि तत्सचक-

शाकुनवत्त्वात् । यो यत्सूचकशाकुनवान्स तत्कार्यसिद्धिमान्यथा सम्प्रतिपन्न इत्यनुमाय प्रवृत्त इत्यवगम्यते । लिपेश्च वर्णस्मरणहेतुत्वेन मानसप्रत्यक्षान्तर्भावस्य पिपीलिकालिपिश्चापि प्रमाणमविरोधत इत्यत्र सूचितत्वात् । अक्षरचेष्टाया अपि समानयोगक्षेमतया तत्रैवान्तर्भाव इत्यस्यापि तेनैव ग्रन्थेन सूचितत्वादिति ॥ **अनिष्टप्रसञ्जनमिति** । व्याप्तिमाश्रित्येति शेषः । ततश्च व्याप्याङ्गीकारेऽनिष्टव्यापकप्रसञ्जनं तर्क इति लक्षणार्थः । अतो नातिप्रसङ्गः । सः तर्कः । आत्माश्रयादिशब्दास्तत्प्रसञ्जनोपलक्षकाः । प्रसङ्गशब्दश्च केवलानिष्टप्रसङ्गपरः । तत्र यत्किञ्चिदनिष्टप्रसङ्गस्य तर्कत्वाभावादाह ॥ **प्रसङ्गो नामेति** । यद्यप्यात्माश्रयादिप्रसङ्गोऽपि व्याप्याङ्गीकारे व्यापकप्रसङ्गरूप एव । आत्माश्रयादेरप्यनिष्टत्वात् । अन्यथोक्ततर्कसामान्यलक्षणस्य तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात् । तथाऽपि गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुक्तिः । कथमन्यथा व्याप्त्यभावनिबन्धनानामनैकान्तिकविरुद्धादीनां व्याप्यत्वासिद्धिपर्यवसानेऽपि तदपेक्षया पृथगाभासत्ववचनम् । सम्भावनादिरूप इत्यत्रादिपदेन विपरीतशङ्कापनयनं ग्राह्यम् । सम्भावना च प्रमाणविषयाभ्यनुज्ञानम् । तस्य साधनार्हत्वबोधनमिति यावत् ॥ **उपाधिकोटाविति** । संशयकोटिभूतोपाधावित्यर्थः । एवं व्यभिचारकोटावित्येतदपि व्याख्येयम् । उपाधिव्यभिचारयोरन्यतराभावस्यान्यतराभावनान्तरीयकत्वाद्वाशब्दः ॥ **अनिष्टमुपजनयन्निति** । पक्षे साध्यसद्भावमुपपादयन्नित्यर्थः । पक्षे साध्यसद्भावोपपादने हि व्यभिचारशङ्का तत्रैव साध्याव्यापकतयोपाधिशङ्का चापनीयत इति भावः ॥ **लिङ्ग प्रतीयमानाया इति** । भावनैव प्रयत्नात्मा सर्वत्राख्यातगोचर इति वचनादिति भावः ॥ **भाव्येति** । साध्यापेक्षायामित्यर्थः । धात्वर्थो यागः ॥ **समानपदेति** । यजेतेत्येकेनैव पदेन बोधितत्वादित्यर्थः । तत्र हि प्रकृत्या भाव्यो याग उच्यते प्रत्ययेन च भावना । एवं च यागो भाव्य इति कल्पने लाघवमिति भावः ॥ **जोपमेवास्त इति** । यागस्य स्वर्गसाधनत्वं बोधयितुं न क्षमत इत्यर्थः । एतच्छङ्कापरिहाराय शब्दरूपप्रमाणानुग्राहकं तर्कमाह ॥ **यदि धात्वर्थ इति** ॥ **विधेरिति** । लिङाद्यर्थस्येत्यर्थः । इष्टाभ्युपायत्वमिष्टसाधनतारूपत्वं न स्याद्यागस्य क्लेशरूपत्वादिति भावः । अत्रेष्टापत्तिपरिहारायाह ॥ **शास्त्रस्य चेति** । लिङादिरूपस्येत्यर्थः । अत्र तथात्व इत्यापादकं पूरणीयम् । एवमग्रेऽपि । अत्रापीष्टापत्तिपरिहारायाह ॥ **तत्प्रणेतुरिति** । अनिष्टसाधनमिष्टसाधनतयोपदिशत ईश्वरस्य विप्रलम्भकतैव स्यान्नाप्तत्वमित्यर्थः । अत्रापीष्टापत्तिं परिहरति ॥ **प्रेक्षावतामिति** । अनाप्तवचने

प्रेक्षावतां प्रवृत्तेरयोगादिति भावः ॥ **एवं नानाविध इति** । आगम एव तत्र तत्र वाक्येष्वन्यार्थत्वादिशङ्कानिरासरूपो वाऽऽगमाप्रामाण्यशङ्कानिरासरूपो वा । आगमस्य प्रामाण्येऽपि तत्फलस्यानुमानेनान्यथासिद्धिशङ्कानिरासरूपो वा । उपमानफलस्य प्रमाणान्तरेणान्यथासिद्धिशङ्कानिरासो वा तर्कसाध्योऽनुग्रहो बोद्धव्य इत्यर्थः ॥ **तस्येति** । आपाद्यज्ञानस्येत्यर्थः । ननु नापाद्यज्ञानं प्रमाणतयोच्यते येनोक्तदोषः किन्तु तत्करणमापादकज्ञानमेवेत्यत आह ॥ **न तत्करणमपीति** । नन्वापाद्यस्य धूमाभावादेर्ज्ञानं न स्वविषये प्रमाणं येनोक्तदोषः किन्तु स्वापादकविपर्यये । धूमाभावादिप्रसञ्जनेन वन्ह्यादिप्रमाया जायमानत्वात् । अतः साक्षादारोपितविषयत्वेऽप्यनारोपितवन्ह्यादिविषयकप्रमाकरणत्वात्तस्य प्रामाण्यमुपपद्यत इत्यत आह ॥ **विपर्ययेति** । एवं सामान्यतस्तर्कस्य प्रमाकरणत्वं निराकृत्य तस्यानुमानत्वमपि निराकरोति ॥ **अनुमानत्वे चेति** ॥ **अनिष्टत्वेनेति** । अप्रामाणिकादिरूपत्वेनेत्यर्थः ॥ **व्याधिकरणता चेति** । यदि धात्वर्थो भाव्यः स्यादित्युक्ततर्केष्वित्यर्थः ॥ **विपर्ययपरतन्त्रत्वादिति** । विपर्ययपर्यवसानाधीनफलकत्वादित्यर्थः । नन्वप्रमाणत्वे किमिति तदुपन्यासः कथायामित्यत आह ॥ **प्रमाणानामनुग्राहक इति** ॥ **अव्यञ्जकेति** । व्यञ्जकप्रयत्नानन्तरमुपलभ्यमानेष्वश्विरादिषु वर्णेषु व्यभिचारवारणायेदमिति मन्तव्यम् ॥ **तदतिरिक्ताङ्गानामिति** । व्याप्त्यादीनामित्यर्थः ॥ **आश्रयासिद्धीति** । यद्यत्र घटोऽभविष्यदित्यादितर्कविशेष एवेदं न सर्वत्रेति द्रष्टव्यम् ॥ **शक्यसम्पादनं चेति** । यदि विधिर्धात्वर्थभाव्यकः स्यात्तदेष्टसाधनरूपो न स्यात् । यदि विधिरिष्टसाधनरूपो न स्यात्तर्हि तद्बोधकशास्त्रबोध्यो न स्यात् । यदि च शास्त्रं नेष्टसाधनबोधकं तदानाप्तप्रणीतं स्यात् । यदि च शास्त्रमनाप्तप्रणीतं स्यात्तर्हि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिविषयो न स्यादित्यादिरूपेण सामानाधिकरण्यं शक्यसम्पादनं चेत्यर्थः । केवलान्वयित्वमविद्यमानविपक्षत्वम् ॥ **तद्विशेषलक्षण एवेति** । अविद्यमानविपक्षत्वं केवलान्वय्यनुमानरूपानुमानविशेषलक्षण एव निक्षेप्यं नानुमानसामान्यलक्षणेऽतो नान्वयव्यतिरेकिणस्तद्रूपत्वमित्यर्थः ॥ **समानमत्रापीति** । अन्यतरासिद्धत्वं तर्करूपानुमानविशेषस्य यल्लक्षणमन्यतरासिद्धत्वे सति दुष्टिप्रमितिसाधनत्वरूपं तत्रैव निक्षेप्यं नानुमानसामान्यलक्षणेऽतो न साधनानुमानेऽपि तत्प्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **अत एवेति** । साधनेऽप्यसिद्धस्यानुमानत्वं स्यादित्युक्तातिप्रसङ्गपरिहारस्योक्तरीत्या सूचनार्थमेवेत्यर्थः ॥ **न च तत्प्रमाणादिविरुद्धमिति** । निर्धूमत्वाद्यङ्गीकारस्य प्रमा-

णादिविरुद्धत्वेऽपि पर्वतादौ तद्विषयत्वयोग्यतायास्तद्विरुद्धत्वाभावादित्यर्थः । एवं चात्र पर्वतो निर्धूमत्वेनाङ्गीकर्तव्यो निरग्निकत्वेनाङ्गीकृतत्वाद् ह्रदवदित्यनुमानमेव तर्क इति साधनानुमान इव तर्केऽप्यसिद्ध्यादिकं दोष एवेति न तर्कस्य साधनानुमानवैषम्यामिति भावः । ननु तर्हि किं पूर्वोक्तव्यवस्थाश्रयणं साधनेऽप्यवान्तरभेदकल्पनयेत्यादिनोक्तातिप्रसङ्गदुष्टत्वादयुक्तमेव नेत्याह ॥ **अस्मिन्परिहारे सतीति** । एतत्परिहारोपपादनाय हि निरग्निकत्वादेर्न साधनतयोपादानं किन्त्वापादकतयैव । यदियुक्तेन स्याच्छब्देन तस्यापादकतया बोधितत्वात् । एवं निर्धूमत्वादिकं न साध्यं किन्त्वापाद्यमेव तर्हियुक्तेन स्याच्छब्देन तथा बोधनादिति प्रतिपाद्यते । तेन यदापादकं तत्परसिद्धमेव वाच्यमित्यन्यतरासिद्धिस्तत्र न दूषणं प्रस्युत भूषणमेवेत्यर्थाल्लभ्यते । आपाद्यं च प्रमाणादिविरुद्धमेव वाच्यमिति बाधादिरपि तत्र भूषणमेवेति प्राप्नोति । साधनानुमाने त्वत्र यदि तर्हीत्यादिकमिव बाधाद्यदोषतोपपादकं न हि किञ्चिदस्तीत्युक्तव्यवस्थाश्रयणेऽतिप्रसङ्गपरिहारस्याप्यनेन परिहारेण सूचनादिति भावः । यद्यप्युक्तातिप्रसङ्गपरिहारायोक्तव्यवस्थोपपादकतयैवेदं मूलं व्याख्येयम् । तथाऽपि न सिद्धान्तस्य दूषका इत्यस्य स्वारस्याय परिहारान्तरपरतया व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् । अत्र ह्यपसिद्धान्तादेरभाव उच्यते । उक्तव्यवस्थोपपादनमात्रपरत्वे तु प्राप्तस्याप्यपसिद्धान्तादेर्न दोषत्वमित्येव वक्तव्यमिति । उक्तरीत्याऽतिप्रसङ्गपरिहारेणोक्तव्यवस्थोपपादनमनेन लभ्यत इत्यतिप्रसङ्गनिरासाय परिहारान्तरमाहेत्यवतारिकाऽस्मिन्परिहारे सतीत्युक्तिश्च श्लिष्टेति न किञ्चिदत्रानुपपन्नम् । एतेनोक्तव्यवस्थाश्रयणेन परिहारे प्रसक्तमपि बाधादिकं न दोष इत्यभिप्रेतम् । अत्र तु बाधादिप्रसक्तिरेव नेति । अतो विरुद्धत्वात्कथमस्य परिहारस्योक्तव्यवस्थोपपादकत्वमास्मिन्परिहारे सतीत्यनेनोच्यत इति शङ्का निरस्तेति ज्ञातव्यम् । एतत्परिहारस्य साक्षादुक्तव्यवस्थोपपादकत्वाभावेऽप्येतदुपपादनन्यायेनोक्तव्यवस्थोपपादनस्यापि लाभादित्याशयात् । अत एव पूर्वकल्पे यदितर्हिस्याच्छब्दानां वैयर्थ्यमिति दूषणानवकाशः । तत्र प्रसक्तासिद्धिबाधाद्यदोषतोपपादकतया तेषां सार्थक्यादिति । अस्मिन्परिहारेऽसतीति व्याख्यानं त्वतिप्रसङ्गनिरासाय परिहारान्तरमाहेत्यवतारिकाविरुद्धमित्युपेक्षणीयम् । न च दूषणानुमाने साधनानुमानवैषम्योपपादकेन पूर्वपरिहारेणास्य परिहारस्य विरोधः । अत्र तद्वैषम्याभावस्योक्तत्वादिति वाच्यम् । अत्र ह्यभ्युपगमायोग्या-

भ्युपगमस्य लिङ्गताऽभिप्रेता सा च न कुत्रापि साधनानुमाने दृष्टेत्येतावन्मात्रेणात्र साधनानुमानवैषम्यस्याभिप्रेतत्वेन विरोधाभावादिति तर्कताण्डवे प्रतिपादितत्वात् । नन्वेवमप्याद्यपक्षे तर्कस्य स्वयमाहार्यभ्रमरूपत्वात् प्रमाकरणत्वस्याप्यभावाद्विपर्ययप्रामाण्योपगतावातिप्रसङ्गाच्च कथं प्रामाण्यमिति शङ्का कथं परिहरणीयेति चेदुच्यते । सधूमोऽपि निरग्निः किन्न स्यादिति परेणाशङ्किते तन्निरासार्थं हीदं धूमाभावापादनरूपमनुमानं प्रवर्तते । इदं च न चायं निर्धूम इति विपर्ययपर्यवसानसहितं पराभ्युपगतनिरग्निकत्वस्याभावप्रमां जनयति । अत एव परपक्षाभावरूपदुष्टप्रमितिसाधनत्वाद्दूषणानुमानत्वमस्योक्तम् । उक्तं च पद्धतौ । अनिष्टापादनं विपर्यये पर्यवसानं चोभयं मिलितमेवानुमितिसाधनं भवतीति । एवं चाद्यपक्षे निरग्निकत्वादेरापादकत्वेन ज्ञानं करणं तस्य निर्धूमत्वादेरापाद्यत्वेन ज्ञानमवान्तरफलं तदुभयं प्रमारूपमेव । विपर्ययपर्यवसानबलात्पराभ्युपगतनिरग्निकत्वाद्यभावप्रमितिस्तु मुख्यं फलमिति ज्ञातव्यम् । न च विपर्ययप्रामाण्योपगतावतिप्रसङ्गः । स्वाभ्युपगमनिमित्तकज्ञानविषयव्यतिरेकज्ञानभञ्जनीयत्वस्यैवापादकत्वरूपत्वात् । भज्यते हि निरग्निकत्वं स्वाभ्युपगमनिमित्तकज्ञानविषयस्य निर्धूमत्वस्य व्यतिरेकज्ञानेन । कथमन्यथा न चायं निर्धूमस्तस्मान्न निरग्निरिति विपर्यये पर्यवसानमिति । एवं च निरग्निकत्वादेरुक्तरूपमापादकत्वमेवातिप्रसङ्गभञ्जकं भविष्यति । न च विपर्ययपरतन्त्रत्वादप्रामाण्यं तर्कस्येति वाच्यम् । व्यतिरेकिविलयापत्तेः । साधनानुमानस्यापि पक्षधर्मत्वादिपरतन्त्रत्वेनाप्रामाण्यापत्तेश्च । पक्षधर्मत्वादिकं तत्राङ्गमिति चेत् । विपर्ययपर्यवसानस्यापि तर्काङ्गत्वात् । यथाऽऽहुः । व्याप्तिस्तर्काप्रतिहतिरवसानं विपर्यये । अनिष्टाननुकूलत्व इति तर्काङ्गपञ्चकमिति । द्वितीयपक्षे तु प्रामाण्योपपादनं सुगममेवेति सर्वमवदातम् । तर्कताण्डवे तु सधूमोऽपि निरग्निकोऽस्त्विति शङ्का हि निरग्निकत्वं प्रति निर्धूमत्वे व्यापकत्वाभावेनैव भवति । अतो निर्धूमत्वस्य व्यापकत्वप्रदर्शकेन यदि निरग्निस्तर्हि निर्धूम इत्यनेन निरस्यते । यदि गवयो गोसदृशस्तर्हि गौरपि गवयसदृशी यदि धूमस्तर्हि वन्हिरित्यादौ यदितर्ह्योः स्वसमभिव्याहृतपदार्थेऽन्यथाऽनुपपत्तिरूपव्याप्तिबोधकत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् । एवं चात्र निरग्निकत्वं प्रति निर्धूमत्वस्य व्यापकत्वं लिङ्गं तज्ज्ञानं करणं निरग्निकत्वाभावं प्रति निर्धूमत्वाभावस्य व्याप्यत्वं लिङ्गि तज्ज्ञानं फलं द्वयमपि प्रमारूपमेवेति पूर्वकल्पे प्रामाण्योपपादनं कृतम् । अत्रासिद्ध्याद्युक्तिर्निरग्निकत्वं प्रति निर्धूमत्वस्य व्यापकताप्रदर्शनार्थं तर्कवाक्येनोपात्ते ये निरग्निकत्वनिर्धूमत्वरूपे

व्याप्यव्यापके तदभिप्रायैव न तर्करूपानुमानाभिप्रायेति कल्पनीयम् । अस्मदुक्तप्रकारे त्वसिद्ध्याद्युक्तिस्तर्करूपानुमानाभिप्रायैवातस्तत्रासिद्ध्यादिकं दूषणानुमाने न दोषावहं किन्तु भूषणमेवेति भगवत्पादादिभिरुक्तं श्लिष्टतरं भवतीति ज्ञातव्यम् । अत्रापादकज्ञानं तर्क्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या तर्कशब्दवाच्यम् । आपाद्यज्ञानं पराङ्गीकृतापादकाभावज्ञानं च तर्कणं तर्क इति भावव्युत्पत्त्येति विवेकः । शिष्टमस्मदाराध्यश्रीवेदेशगुरुकृतायां पद्धतिटीकायां द्रष्टव्यम् ॥ **दुष्टिप्रमेति** । परपक्षासाधुत्वप्रमेत्यर्थः । परपक्षाभावप्रमेति यावत् ॥ **दुष्टत्वमूलेति** । दुष्टिप्रमासाधनत्वे मूलव्युत्पादनेनेत्यर्थः । अन्तरमित्यस्य व्याख्यानमन्यदिति । तद्दर्शयति ॥ **असङ्गतं चेतीति** ॥ **उत्तरत्वविशेषणमिति** । स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति परेणोक्तमुत्तरत्वविशेषणं नात्रोपादेयमित्यर्थः ॥ **साधनेऽपीति** । स्थापनाहेतावपीत्यर्थः । ननु स्थापनायां प्राप्ता स्वव्याहतिः प्रतिज्ञाविरोधरूपं निग्रहस्थानमुत्तरे प्राप्ता सा जातिरतस्तत्रातिव्याप्तिपरिहाराय जातिलक्षणे उत्तरत्वविशेषणमावश्यकमित्यत आह ॥ **वृथाप्रभेदेति** । स्वव्याहत्यन्तरं व्याहतिप्रभेद इति प्रथमव्याख्यानमनुसृत्याह ॥ **द्वयोरपीति** । गृष्टिविवक्षया गामानयेत्युक्ते पृथिवीविवक्षया गवानयनमशक्यमिति छलवादिवाक्यस्याप्यर्थान्तरं परिकल्प्य गवानयनमित्यनन्वितमिति दूषणसम्भवेन छलस्यापि स्वन्यायविरोधेऽन्तर्भावयितुं शक्यत्वादिति भावः ॥ **दुष्टिं बोधनीय इति** । दुष्टत्वं बोधनीय इत्यर्थः । न च साधारणदूषणोपन्यासेऽपि पुनः शङ्केव साधारणदूषणोपन्यासेऽपि पुनः शङ्का चेद्दुष्टत्वबोधनमशक्यमित्यत आह ॥ **ततः-परान्त्विति** ॥ **प्रमाणतयेति** । साधनानुमानतयेत्यर्थः ॥ **यतः स्वात्मानमपीति** । स्वव्याहतिमापादयतीत्यर्थः । आपादनं च परसिद्धन्यायेनैव कार्यमित्यभिप्राय इत्यर्थः। अत एव पूर्वं यदि व्याप्त्याद्यङ्गमपेक्ष्यैव प्रसङ्ग इत्यादिनाऽऽपादनमेवोक्तम्। वक्ष्यति च जात्यादौ स्वविरुद्धार्थापत्तिरिति। एवं प्रमाणतयोपन्यस्यत इत्यत्रापि साधनानुमानतयेत्येवार्थः । अतस्तर्कस्यापि प्रमाणत्वात्कथमेतदिति शङ्काऽनवकाशः ॥ **अङ्गीकारयतीति** । आपादयतीत्यर्थः ॥ **भाष्यादाविति** । मनोगतांश्च संस्कारान्स्वेच्छया परमेश्वरः । प्रदर्शयति जीवाय स स्वप्न इति गीयते । यदन्यथात्वं जाग्रत्त्वं सा भ्रान्तिस्तत्र तत्कृता । अनभिव्यक्तरूपत्वान्नान्यसाधनजं भवेदित्यादिर्भाष्योदाहृतः । आदिपदेनानित्यत्वविकारित्वपारतन्त्र्यादिरूपतः । स्वप्नादिसाम्यं जगतो न तु बोधनिवर्त्यतेत्यादिर्विष्णुतत्त्वनिर्णयादावुदाहृतो ग्राह्यः ॥ **तद्धर्मविपर्यय इति** । तद्धर्मविपरीतधर्मवत्त्वमित्यर्थः ॥ **तद्वेति** । देशकाल-

निमित्तसम्पत्तिरबाधश्च कार्त्स्न्यं तेनाऽभव्यक्तस्वरूपत्वाभावादिति परेण व्याख्यातत्वादिति भावः॥ **संशयोपपादनेनेत्यादि** । मायामयशब्दस्य हि पारमार्थिकस्वरूपापरकोटिविरुद्धार्थकत्वं वाच्यम् । अन्यथा तस्य संशयकोटित्वस्यैवासम्भवात् । एवं च मायामयशब्दार्थे पारमार्थिकस्वरूपसत्त्वानाधिकरणत्वं प्राप्तमित्यर्थः । एवं तथारूपैव सृष्टिरिति पूर्वपक्षोत्थापने सिद्धान्ते मायामयशब्दस्य तद्विरुद्धार्थत्वमावश्यकं न परमार्थगन्धोऽपीति सिद्धान्तोपक्रमे तु स्पष्टमेव पारमार्थिकरूपसत्त्वानाधिकरणत्वमवगम्यत इत्यर्थः । नन्वेतावता सत्त्वानधिकरणत्वरूपं सद्वैलक्षण्यमेव प्राप्तं नासद्वैलक्षण्यमित्यत आह ॥ **न ह्यसत्त्वमिति** ॥ **घटादाविति** । घटे घटविलक्षणत्वस्य मिथ्यात्वे तदविलक्षणत्वस्य सत्यत्वदर्शनादित्यर्थः ॥ **इदमुदितमिति** । स्वाप्नस्यानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणश्च सत्यत्वमुदितमित्यर्थः । तथा च स्वाप्नप्रपञ्चसालक्षण्ये ब्रह्मणो मिथ्यात्वं स्यादित्यत्र स्वाप्नप्रपञ्चस्यानिर्वाच्यत्वं हेतुः । एवं ब्रह्मसालक्षण्ये स्वाप्नप्रपञ्चस्य सत्यत्वं स्यादित्यत्रापि ब्रह्मणः सत्यत्वं हेतुरिति हेतुगर्भविशेषणद्वयमिति भावः । ननु स्वप्नो यदि ब्रह्मसलक्षणः स्यात्तर्हि ब्रह्मधर्मभूतसत्त्ववान्स्याद्ब्रह्म वा यदि स्वाप्नसलक्षणं तर्हि तद्धर्मभूतानिर्वाच्यत्ववत्स्यादित्यत्रापाद्यापादकयोरभेदः । सत्त्वादेरपि लक्षणत्वादित्यत आह ॥ **अत्र सामान्येनेति** ॥ **विशेषापादनादिति** । अनिर्धारितैकविशेषापादनादित्यर्थः । तेन सामान्येन विशेषापादने कृते सति व्याभिचार इति शङ्काऽनवकाशः । तथा च मिथ्यात्वं ब्रह्मण इत्यादिकं मिथ्यात्वादि तल्लक्षणविशेषान्यतमं सत्त्वादि तल्लक्षणविशेषान्यतमं स्यादिति व्याख्येयमिति भावः । सामान्येनानिर्धारितैकविशेषापादने न कोऽपि दोष इत्यत्र दृष्टान्तमाह ॥ **भावत्व इति** । अन्धकारादेरिति शेषः ॥ **प्रसङ्गान्तरमिति** । अनिर्वाच्यस्य सत्त्वं वेत्येवंरूपमित्यर्थः । मिथ्या चेत्प्रतियोगित्वं वैलक्षण्यं ततो न हीति यथाश्रुतेऽप्रयोजकताशङ्कापरिहारायाह ॥ **अनुयोगित्वमिति** । अत्रानुयोगित्वमधिकरणत्वमेव विवक्षितम् । भास्यमानवैशिष्ट्यानुयोगित्वं देवदत्तादावित्यधिकरणेऽपि तत्पदप्रयोगात् । तथा च वैलक्षण्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः परस्परविरुद्धत्वेनान्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वान्नाप्रयोजकतेति भावः ॥ **कस्याचिद्धर्मस्येति** । व्यापकतयाऽभिमतस्येत्यर्थः । अन्यत्र सत इत्येतदत्रापि विशेषणतया विवक्षितम् ॥ **धर्मान्तरस्येति** । व्याप्यतयाऽभिमतस्येत्यर्थः । अन्यत्र सत इत्युभयत्रोक्त्या नानयोर्धर्मयोर्ब्रह्मनिष्ठत्वं येन तस्य निर्धर्मकत्वापाय इति सूचयति । तथा च व्यापकीभूतस्यान्यधर्मस्य

निवृत्त्या व्याप्यभूतस्यान्यधर्मस्य निवृत्तिमात्रं ब्रह्मणि बोध्यते न तु तत्र कोऽपि धर्मो विधीयत इति भावः ॥ **सिद्धं त्विति** । मीमांसाशास्त्रस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वं सिद्धम् । तत्र भ्रान्तिप्रसक्तान्यधर्मनिवृत्तिबोधकत्वादित्यर्थः । इत्थम्भावो हीत्येतद्विहाय धर्मोऽस्य न चेदित्यादिकमेव तावद्व्याख्यातुमाह ॥ **न खल्वित्यादिना** ॥ **प्रागेवेति** । जन्माधिकरण इत्यर्थः ॥ **निराकरिष्यत इति।** अहिकुण्डलाधिकरण इति शेषः । नन्वपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यधिकारात्सुष्टु इत्यत्र कथं पदान्तस्य सस्य मूर्धन्यादेश इत्यत आह ॥ **सुषामादिष्विति** । तथा च सुषामादिषु चेति सूत्रोपात्तेषु सुषामादिशब्देष्वयमपि शब्दो विवक्षणीयः । आविहितलक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्य इति काशिकायामुक्तत्वादिति भावः ॥ **किंशब्दार्थानिर्वचनादिति** । किंशब्दप्रकृतिकक्वाचिच्छब्दार्थानिर्वचनादित्यर्थः ॥ **संसर्गभेदयोरेवेति** । पदार्थयोर्गुणप्रधानभावेन सम्बन्धः संसर्गः । अतद्व्यावृत्तिर्भेदः । अत्र हि मतत्रयममस्ति । संसर्ग एव वाक्यार्थः । अतद्व्यावृत्तिरर्थलभ्येति कस्यचिन्मतम् । अतद्व्यावृत्तिरेव सर्वत्र वाक्यार्थः । संसर्गस्त्वार्थिक इत्यपरस्य । संसर्गभेदावुभावपि वाक्यार्थभूतावित्यन्यस्येति । तत्र तृतीयं पक्षमाश्रित्येदमुदितामिति ज्ञातव्यम् ॥ **येनेति** । धर्मसद्भावे हि तन्निरूपितसंसर्गस्तद्वदितरभेदश्च वाक्यप्रतिपाद्यौ स्यातामित्यर्थः । ननु सर्वधर्मोज्झितस्येत्यत्र विपर्ययपर्यवसाने सधर्मकमेव शास्त्रप्रतिपाद्यमित्यायातम् । इदं चेत्थम्भावात्मकान्धर्मानित्यत्रैवोक्तामिति पौनरुक्त्यमित्यत आह ॥ **इत्थम्भावात्मकानितीत्यादिना** । पूर्वं श्रुतिविरोधे तात्पर्यमत्र तु प्रतिकूलतर्कपराहताविति महान्भेदोऽतो न पौनरुक्त्यमित्यर्थः । आदिपदेनाबोधकत्वोपेक्षणीयत्वयोः सङ्ग्रहः ॥ **विना वैदिकेनेति** । अनुमानप्राप्तसार्वज्ञनिषेधाय प्रत्यनुमानमेवालं तदर्थं नेह नानेति वैदिकनिषेधो व्यर्थ इति भावः ॥ **अन्यथेति** । यः सर्वज्ञ इत्यादिश्रुतेर्नेह नानेति निषेधायानुमानप्राप्तसार्वज्ञ्यानुवादित्वे तत्सत्यमित्यादिश्रुतेरप्यसदेवेदमग्र आसीदित्यादिप्रतिषेधायारोपाधिष्ठानत्वादिलिङ्गप्राप्तब्रह्मसत्त्वानुवादित्वमित्यपि स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । यद्वाऽन्यथाऽनुमानप्राप्तप्रतीत्यपाकरणाय वैदिक एव प्रतिषेधो वक्तव्य इति कल्पने प्रत्यनुमानेन पराहतिः क्वापि न स्यादिति सत्प्रतिपक्षोच्छेदरूपातिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **विद्वदविद्वद्विषयतयेति** । न हिंस्यात्सर्वा भूतानीत्यहिंसाविधिर्विद्वद्विषयः । विद्वदधिकारिक इति यावत् । श्येनेनाभिचरन्यजेतेति श्येनयागविधिरविद्वद्विषय इति व्यवस्थाऽस्त्वित्यर्थः । आद्येनादिपदेन सन्ध्यावन्दनादिकं ग्राह्यम् । द्वितीयेन

च सर्षपहोमादिकमिति ज्ञातव्यम् ॥ **आत्यन्तिकेति** । बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वस्य लिङादिविधिप्रत्ययेनानाभिधानादित्यर्थः । इष्टसाधनत्वमात्र स्य सर्वत्र लिङाद्यर्थत्वादिति भावः । ननु वेदेतरप्रमाणागोचरे ब्रह्मणि कथं धर्मारोप इत्यत आह ॥ **आत्मैव हीति** ॥ **पुरोवर्तित्वादेरिति** । अनेनेदन्त्वमित्यस्य पुरोवर्तित्वमर्थ इति दर्शितं भवति । आदिपदेन तत्त्वशब्दार्थभूतव्यवहितदेशवर्तित्वग्रहणम् । तथा च यत्राऽधिष्ठानमपरोक्षं तत्रेदन्त्वरूपपुरोवर्तित्वस्य सामान्यधर्मस्य ग्रहणम् । यत्र तु तत्परोक्षं तत्र स्वरूपव्यवहितदेशवर्तित्वस्य सामान्यधर्मस्य ग्रहणमिति विवेको द्रष्टव्यः । सकृद्दर्शनमात्रेण न व्याप्तिनिश्चय इत्याशयेनोदाहरणान्तरमाह ॥ **तथा स्फटिक इति** । इदं च पररीत्यैव । स्वमते स्फटिके लौहित्यज्ञानस्य प्रतिबिम्बज्ञानत्वेन प्रमात्वादित्यवधेयम् ॥ **प्रधानसन्निधानस्येति** । प्रधानेन सहैकदेशस्थत्वस्येत्यर्थः । ततश्च साधारणधर्मप्रदर्शनार्थमेतदुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ **एवमनुमायेति** । अनिष्टप्रसङ्गरूपानुमानेन ज्ञात्वेत्यर्थः । अतो नान्यतरासिद्ध्यादिकं दोष इति भावः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । अनाकलितरजतस्यापि रजतारोपप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **अनवस्थाऽनिवारणादिति** । तथा च धर्मसद्भावस्य प्रामाणिकत्वेऽपि न तत्प्रतीतेरारोपत्वं प्रामाणिकमतो नेयमनवस्थासिद्धविषयेति भावः ॥ छ ॥ छ ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । अनुपदमेवेति शेषः । इत्यादिविशेषद्योतनायेत्यत्रादिपदेनेश्वरस्य स्वतन्त्रस्वरूपचैतन्यमात्रानुबन्धि च प्रमातृत्वमन्येषां तु न तथेत्यादिविशेषसङ्ग्रहः । ननु वेदानुमानशब्दयोर्भावकरणसाधनत्वात्ताभ्यां करणफलरूपप्रमाणस्वीकारसम्भवेऽप्यक्षजपदेन कथं तदुभयस्वीकार इत्यत आह ॥ **अक्षजत्वं ज्ञानसन्निकर्षयोरिति** । ईश्वरादीत्यत्रादिपदेनास्मदादिस्वरूपज्ञानसङ्ग्रहः । ननु बहुव्रीह्याश्रयेण प्रमेयलाभे इनिप्रत्ययवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **पूर्वशब्देनेति** ॥ **प्रमाऽध्याहारेणेति** । पूर्वशब्दात्पूर्वमिति शेषः ॥ **स्वभावैकत्वाभ्यामिति** । अनुमानानां बहुत्वेऽप्यनुमानत्वेनैकत्वमित्याशयः ॥ **आद्यादिभ्य इति** । आद्यादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तम्यन्तात्तसिर्भवतीति वार्तिकार्थः । आदौ आदितो मध्यत इत्याद्युदाहरणम् । आकृतिगणश्चायमिति काशिकायामुक्तत्वात्प्रकृतोपयोग इति द्रष्टव्यम् ॥ **अचैतन्यज्ञानस्येति** । चेतनस्वरूपभिन्नज्ञानस्येत्यर्थः । चेतनज्ञानस्वरूपस्यैव स्वप्रकाशत्वे मामहं जानामीति प्रत्यक्षरूपं वा सुप्तोत्थितस्यैतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शान्यथाऽनुपपत्त्यादिरूपं वा प्रमाणमस्ति । न तद्भिन्नज्ञानस्येति भावः । यद्यस्ति-

कृष्टकरणजन्यं तत्तद्विषयकमिति जन्यज्ञाने व्यवस्था । तथा चाचैतन्यरूपज्ञानस्य मनोवृत्तिरूपतया जन्यस्य स्वसन्निकृष्टकरणजन्यत्वाभावान्न स्वविषयकत्वरूपं स्वप्रकाशत्वं तस्येति भाव इत्यप्याहुः ॥ **चैतन्यरूपतयेति** । चेतनस्वरूपतयेत्यर्थः । तथा चोक्तप्रत्यक्षपरामर्शादिकं तस्य स्वप्रकाशत्वसाधकमस्तीति भावः । वेणुसङ्घर्षज इत्यस्य यथा वेणुसङ्घर्षजो वन्हिर्वेणुवनं दग्ध्वा स्वयमेव शाम्यत्येवं सत्त्वादिगुणवैषम्यजातो वेदस्तत्सत्त्वादिगुणवैषम्यरूपं स्वकारणं दग्ध्वा स्वयमेव शाम्यतीति योजना । धर्मिनाशे तद्धर्मस्य प्रामाण्यस्यापि नाश आवश्यक इति प्रकृतसङ्गतिरस्त्येवेति भावः । नन्वेकशतं षष्ठ्यर्थास्ते च स्वस्वामिभावादय इति वचनात्प्रामाण्यस्वतस्त्वयोर्धर्मधर्मिभावरूपसम्बन्धे षष्ठी शेष इत्यनेन षष्ठ्या भाव्यम् । अतः कथं प्रामाण्य इति सप्तमीत्यत आह ॥ **स्वतस्त्वधर्मस्येति** । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनादत्राधिकरणत्वविवक्षायामधिकरणत्वप्राप्त्या शेषत्वस्याभावान्नोक्तसूत्रेण षष्ठीप्राप्तिरिति भावः ॥ **यद्यागमप्रामाण्यस्येति** । अत्राधिकरणस्याविवक्षितत्वादुक्तसूत्रेण षष्ठ्युपपत्तिरिति ध्येयम् । उच्यत इति मूलशेषोक्तिस्तेन क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोराधारस्यैवाधिकरणत्वादत्र च क्रियाया अभावात्कथं प्रामाण्यस्याधिकरणत्वमिति शङ्काऽनवकाशः । कफोणिगुडायत इत्येतत्पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ **काक्वेति** । स्वरविशेषेणेत्यर्थः । उभयमपि बाधितमित्यत्र युगपदेवेति शेषः ॥ **उत्तरत्रेति** । स्वामानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचिदित्यत्रेति शेषः । तत्रादिपदेन बाह्यानामपि मानमातृप्रमेयाणां बाधदर्शनाभावस्योक्तत्वात् । एतेनेत्युक्तं विवृणोति ॥ **अनिर्वचनीयतापरिहारादिति** । मुक्तेः पञ्चमप्रकारतायां सदसद्विलक्षणत्वरूपचतुर्थप्रकारेणापि निर्वक्तुमशक्यत्वरूपानिर्वचनीयताया अवश्यं वाच्यत्वादिति भावः ॥ **दृष्ट्वेति** । अत्र क्त्वाप्रत्ययेन दर्शनान्तरकालो मोक्षाधिकरणतया प्रतीयत इति भावः ॥ छ ॥ छ ॥ **साक्षात्कारसिद्धमिति** । भ्रमप्रमासाधारणसाक्षात्कारमात्रासिद्धमित्यर्थो न तु प्रत्यक्षप्रमाणप्राप्तमिति । एवमग्रेऽप्यनुमानागमशब्दौ लिङ्गवचनमात्रपरौ न प्रमाणभूतानुमानागमपराविस्यर्थः ॥ **वक्ष्याम इति** । ज्ञानपादेऽवतारादिदृष्टौ स्यादागमस्योपजीव्यता । आगमेन हि विष्णुत्वं ज्ञात्वा दोषोऽत्र कल्प्यत इत्यत्रेति शेषः ॥ **वैदिकार्थेति** । ईश्वरादिरूपवेदैकगम्यार्थविषयत्वादित्यर्थः । तेनानुक्तं पञ्चभिर्वेदैर्न वस्त्वस्ति कुतश्चनेति वचनात्पृथिव्यादिप्रपञ्चस्यापि वैदिकार्थत्वमेवेति शङ्काऽनवकाशः । नन्वेवमीश्वरे दोषग्राहिप्रत्यक्षस्य स्वभावत एव प्रबले-

च सर्षपहोमादिकमिति ज्ञातव्यम् ॥ **आत्यन्तिकेति** । बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वस्य लिङादिविधिप्रत्ययेनानाभिधानादित्यर्थः । इष्टसाधनत्वमात्र स्य सर्वत्र लिङाद्यर्थत्वादिति भावः । ननु वेदेतरप्रमाणागोचरे ब्रह्मणि कथं धर्मारोप इत्यत आह ॥ **आत्मैव हीति** ॥ **पुरोवर्तित्वादेरिति** । अनेनेदन्त्वमित्यस्य पुरोवर्तित्वमर्थ इति दर्शितं भवति । आदिपदेन तत्त्वशब्दार्थभूतव्यवहितदेशवर्तित्वग्रहणम् । तथा च यत्राऽधिष्ठानमपरोक्षं तत्रेदन्त्वरूपपुरोवर्तित्वस्य सामान्यधर्मस्य ग्रहणम् । यत्र तु तत्परोक्षं तत्र स्वरूपव्यवहितदेशवर्तित्वस्य सामान्यधर्मस्य ग्रहणमिति विवेको द्रष्टव्यः । सकृद्दर्शनमात्रेण न व्याप्तिनिश्चय इत्याशयेनोदाहरणान्तरमाह ॥ **तथा स्फटिक इति** । इदं च परीत्यैव । स्वमते स्फटिके लौहित्यज्ञानस्य प्रतिबिम्बज्ञानत्वेन प्रमात्वादित्यवधेयम् ॥ **प्रधानसन्निधानस्येति** । प्रधानेन सहैकदेशस्थत्वस्येत्यर्थः । ततश्च साधारणधर्मप्रदर्शनार्थमेतदुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ **एवमनुमायेति** । अनिष्टप्रसङ्गरूपानुमानेन ज्ञात्वेत्यर्थः । अतो नान्यतरासिद्ध्यादिकं दोष इति भावः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । अनाकलितरजतस्यापि रजतारोपप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ **अनवस्थाऽनिवारणादिति** । तथा च धर्मसद्भावस्य प्रामाणिकत्वेऽपि न तत्प्रतीतेरारोपत्वं प्रामाणिकमतो नेयमनवस्थासिद्धविषयेति भावः ॥ छ ॥ छ ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । अनुपदमेवेति शेषः । इत्यादिविशेषद्योतनायेत्यत्रादिपदेनेश्वरस्य स्वतन्त्रस्वरूपचैतन्यमात्रानुबन्धि च प्रमातृत्वमन्येषां तु न तथेत्यादिविशेषसङ्ग्रहः । ननु वेदानुमानशब्दयोर्भावकरणसाधनत्वात्ताभ्यां करणफलरूपप्रमाणस्वीकारसम्भवेऽप्यक्षजपदेन कथं तदुभयस्वीकार इत्यत आह ॥ **अक्षजत्वं ज्ञानसन्निकर्षयोरिति** । ईश्वरादीत्यत्रादिपदेनास्मदादिस्वरूपज्ञानसङ्ग्रहः । ननु बहुव्रीह्याश्रयेण प्रमेयलाभे इनिप्रत्ययवैयर्थ्यमित्यत आह ॥ **पूर्वशब्देनेति** ॥ **प्रमाऽध्याहारेणेति** । पूर्वशब्दात्पूर्वमिति शेषः ॥ **स्वभावैकत्वाभ्यामिति** । अनुमानानां बहुत्वेऽप्यनुमानत्वेनैकत्वमित्याशयः ॥ **आद्यादिभ्य इति** । आद्यादिभ्यः शब्देभ्यः सप्तम्यन्तात्तसिर्भवतीति वार्तिकार्थः । आदौ आदितो मध्यत इत्याद्युदाहरणम् । आकृतिगणश्चायमिति काशिकायामुक्तत्वात्प्रकृतोपयोग इति द्रष्टव्यम् ॥ **अचैतन्यज्ञानस्येति** । चेतनस्वरूपभिन्नज्ञानस्येत्यर्थः । चेतनज्ञानस्वरूपस्यैव स्वप्रकाशत्वे मामहं जानामीति प्रत्यक्षरूपं वा सुप्तोत्थितस्यैतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शान्यथाऽनुपपत्त्यादिरूपं वा प्रमाणमस्ति । न तद्भिन्नज्ञानस्येति भावः । यद्यत्सन्नि-

क्रृष्टकरणजन्यं तत्ताद्विषयकामिति जन्यज्ञाने व्यवस्था । तथा चाचैतन्यरूपज्ञानस्य मनोवृत्तिरूपतया जन्यस्य स्वसन्निकृष्टकरणजन्यत्वाभावान्न स्वविषयकत्वरूपं स्वप्रकाशत्वं तस्येति भाव इत्यप्याहुः ॥ **चैतन्यरूपतयेति** । चेतनस्वरूपतयेत्यर्थः । तथा चोक्तप्रत्यक्षपरामर्शादिकं तस्य स्वप्रकाशत्वसाधकमस्तीति भावः । वेणुसङ्घर्षज इत्यस्य यथा वेणुसङ्घर्षजो वन्हिर्वेणुवनं दग्ध्वा स्वयमेव शाम्यत्येवं सत्त्वादिगुणवैषम्यजातो वेदस्तत्सत्त्वादिगुणवैषम्यरूपं स्वकारणं दग्ध्वा स्वयमेव शाम्यतीति योजना । धर्मिनाशे तद्धर्मस्य प्रामाण्यस्यापि नाश आवश्यक इति प्रकृतसङ्गतिरस्त्येवेति भावः । नन्वेकशतं षष्ठ्यर्थास्ते च स्वस्वामिभावादय इति वचनात्प्रामाण्यस्वतस्त्वयोर्धर्मधर्मिभावरूपसम्बन्धे षष्ठी शेष इत्यनेन षष्ठ्या भाव्यम् । अतः कथं प्रामाण्य इति सप्तमीत्यत आह ॥ **स्वतस्त्वधर्मस्येति** । विवक्षातः कारकाणि भवन्तीति वचनादत्राधिकरणत्वविवक्षायामधिकरणत्वप्राप्त्या शेषत्वस्याभावान्नोक्तसूत्रेण षष्ठीप्राप्तिरिति भावः ॥ **यद्वागमप्रामाण्यस्येति** । अत्राधिकरणस्याविवक्षितत्वादुक्तसूत्रेण षष्ठ्युपपत्तिरिति ध्येयम् । उच्यत इति मूलशेषोक्तिस्तेन क्रियाश्रययोः कर्तृकर्मणोराधारस्यैवाधिकरणत्वादत्र च क्रियाया अभावात्कथं प्रामाण्यस्याधिकरणत्वमिति शङ्काऽनवकाशः । कफोणिगुडायत इत्येतत्पूर्वमेव व्याख्यातम् ॥ **काक्वेति** । स्वरविशेषेणेत्यर्थः । उभयमपि बाधितमित्यत्र युगपदेवेति शेषः ॥ **उत्तरत्रेति** । स्वामानामपि चैतेषां न बाधो दृश्यते क्वचिदित्यत्रेति शेषः । तत्रादिपदेन बाह्यानामपि मानमातृप्रमेयाणां बाधदर्शनाभावस्योक्तत्वात् । एतेनेत्युक्तं विवृणोति ॥ **अनिर्वचनीयतापरिहारादिति** । मुक्तेः पञ्चमप्रकारतायां सदसद्विलक्षणत्वरूपचतुर्थप्रकारेणापि निर्वक्तुमशक्यस्वरूपानिर्वचनीयताया अवश्यं वाच्यत्वादिति भावः ॥ **दृष्ट्वेति** । अत्र क्त्वाप्रत्ययेन दर्शनान्तरकालो मोक्षाधिकरणतया प्रतीयत इति भावः ॥ छ ॥ छ ॥ **साक्षात्कारसिद्धमिति** । भ्रमप्रमासाधारणसाक्षात्कारमात्रासिद्धमित्यर्थो न तु प्रत्यक्षप्रमाणप्राप्तमिति । एवमग्रेऽप्यनुमानागमशब्दौ लिङ्गवचनमात्रपरौ न प्रमाणभूतानुमानागमपरावित्यर्थः ॥ **वक्ष्याम इति** । ज्ञानपादेऽवतारादिदृष्टौ स्यादागमस्योपजीव्यता । आगमेन हि विष्णुत्वं ज्ञात्वा दोषोऽत्र कल्प्यत इत्यत्रेति शेषः ॥ **वैदिकार्थेति** । ईश्वरादिरूपवेदैकगम्यार्थविषयत्वादित्यर्थः । तेनानुक्तं पञ्चभिर्वेदैर्न वस्त्वस्ति कुतश्चनेति वचनात्पृथिव्यादिप्रपञ्चस्यापि वैदिकार्थत्वमेवेति शङ्काऽनवकाशः । नन्वेवमीश्वरे दोषग्राहिप्रत्यक्षस्य स्वभावत एव प्रबले-

नागमेन बाधोपपत्तावुपजीव्यतया बाधकत्वोक्तिरयुक्तेति चेत् । सत्यम् । तत्र हि पूर्वपक्षिणा दोषग्राहिप्रत्यक्षस्येश्वरो न दोषवान्स्वतन्त्रत्वाद्व्यतिरेकेण देवदत्तवदित्यनुमानबाधितत्वमप्याशङ्कितमागमादीत्यादिशब्दप्रयोगात् । तत्परिहारेऽनुमानस्योपजीव्यतयैव बाधकत्वमित्यवश्यं वाच्यमिति तत्साहित्यादागमेऽपि तथैव बाधकत्वं लाघवायोक्तं न त्वागमे स्वभावप्राबल्याभावेन येन विरोधः स्यादिति ॥ **उक्तोत्तरत्वादिति** । शेषानुमानस्येत्यनेनैवेति शेषः । तदेव दर्शयति ॥ **अनुष्णतासाधन इति** । समाधानान्तरमाह ॥ **यदा चेति** ॥ तं **स्वाच्छरीरादिति** । तमात्मानं स्वास्वाधीनतया स्वस्य स्वभूताच्छरीरात्प्रवहेत् पृथग्जानीयादित्यर्थः । इदं च पूर्वपक्षरीत्या व्याख्यातं सिद्धान्तरीत्या व्याख्यानं तद्भाष्याद्वगन्तव्यम् ॥**उक्तत्वादिति**। यो हि वस्त्रस्य शौक्ल्यं कर्दमलेपं च सम्यगवगच्छतीत्यादिनेति शेषः । ननु युगपत्स्वाभाविकरूपद्वयसमावेशस्य विरुद्धत्वेऽपि स्वाभाविकैकरूपवत्यौपाधिकं रूपान्तरं न विरुद्धमित्यत आह ॥ **औपाधिकस्यापीति** । अन्यथा पाकानन्तरं घटे रूपद्वयोपलम्भः स्यादिति भावः । उपपादितं चैतत्समयपादेऽत औपाधिकान्ययोः सत्यत्वात्को विशेषः स्यादित्यत्र । भेदप्रतीतिमभ्युपेत्यापि समाधत्ते ॥ **न खलु केवल इत्यादिना** । आत्मत्वप्रतीतिरहामिति प्रतीतिः ॥ **तत्र सङ्घातापेक्षयेति** । सङ्घातस्यैवाहमिति प्रतीतिविषयत्वेन मम देह इत्यत्रापि ममेत्यनेन सङ्घात एव सम्बन्धितया प्रतीयते । तथा च सङ्घातादेव देहे भेदावगाहिनीयं प्रतीतिर्नात्मसङ्घातयोः । सा च भिन्नविषयत्वान्नाहामिति प्रतीतिबाधिकेति भावः । भेदादिप्रतीत्यभावादित्यत्रादिपदेनासंसर्गग्रहसङ्ग्रहः॥ **उभयी प्रतीतिरिति** । अहमिति तादात्म्यारोपरूपा कृष्णोऽहमिति संसर्गारोपरूपा चेत्युभयी प्रतीतिरित्यर्थः ॥ **विस्मृताविति सम्बन्ध इति** । अनेन मूलेऽनुसन्धानेत्यविभक्तिको निर्देशः । विस्मृताविति पृथक्पदम् । बुद्ध्या विवेको वेति सूचितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **अतीन्द्रियत्वादिति** । कारणत्वस्य परमते कालघटितत्वात् । अस्मन्मते च सहजशक्तिरूपत्वादतीन्द्रियत्वमिति ज्ञातव्यम् । यद्वाऽनुमानमित्यस्य न च मृगादीनां सम्भवतीत्यनेन सम्बन्धः । कुत इत्यत आह ॥ **न च तदिति** । अत्र यत इत्यध्याहार्यम् । तस्य वक्ष्यमाणेनात इत्यनेन सम्बन्धः ॥ **समानयोगक्षेमत्वादिति** । प्राग्भवीयोपदेशाद्यनुभवकाले पूर्वदेहस्याप्यनुभूतत्वेन पूर्वदेहाननुभवे उपदेशादेरप्यनुभवासम्भवेन च पूर्वदेहस्योपदेशादिसमानयोगक्षेमत्वादित्यर्थः । कुत एतदिति चेदुच्यते । देहस्य श्रोतृविशेषणतयो-

पदेशसम्बन्धित्वात्तदनुभवेऽनुभव आवश्यकः । देहावच्छिन्नस्यैव चेतनस्य श्रोतृत्वात् । न हि श्रोतारं विनोपदेशमात्रमनुभूयत इति सम्भवति । अयं मह्यमित्थमुपदिशतीति ह्युपदेशानुभवः । एवं पूर्वदेहस्यान्वयव्याप्तिप्रविष्टसामानाधिकरण्यघटकाधिकरणावच्छेदकत्वात्तदनुभवेऽनुभवोऽवश्यं वाच्यः । स्वकर्तृकस्तनपानरूपाधिकरणावच्छेदेन हि पूर्वजन्मन्यन्वयव्याप्त्यनुभवः । न चासौ कर्तृविशेषणतयाऽधिकरणावच्छेदकदेहाननुभवे युक्तः। अत एवं पूर्वदेहस्योपदेशादिसमानयोगक्षेमत्वादुपदेशादिस्मरणे तत्स्मरणमप्यावश्यकमिति ॥ **दृष्टातिक्रमेति** । इष्टसाधनताज्ञानस्यैव प्रवृत्त्यादि-हेतुतया दृष्टत्वादिति भावः ॥ **देहाद्यारोपेति** । देहात्मैक्यारोपनिबन्धनत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । देहात्मैक्यारोपश्चोक्तरीत्या न सम्भवतीति धर्म-संसर्गारोपोऽप्यनुपपन्न इति भावः ॥ **प्रागेवेति** । जिज्ञासाधिकरण एवेत्यर्थः । उपचारो लभ्यत इत्यत्रोपचारपदमुख्यवृत्तिपरं न गौणीमात्र-परम् । सम्बन्धे वेत्यस्यानुपपन्नतापत्तेरित्यवधेयम् ॥ **अङ्गारव्याप्तेति** । अत्राङ्गारशब्देनाग्न्यधिष्ठितं दग्धं काष्ठादि विवक्षितम् । चशब्देन समु-च्चितमनुक्तमर्थं दर्शयति ॥ **अत एवेत्यादिना युज्यन्त एवेत्यन्तेन** ॥ **औत्पत्तिक इति** । स्वभावसिद्धो मम देह इत्यादिरूप इत्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । तत्त्वनिर्णयादावित्यर्थः ॥ **प्रतीतेरेवाभावादिति** । देहात्मत्वादावित्यर्थः ॥ **प्रत्यक्षजत्वाभावादिति** । नास्तिकानां देहात्मत्वप्रती-तावित्यर्थः ॥ **यथार्थत्वादिति** । अहमितिप्रत्यय इत्यर्थः ॥ **क्वचिदयथार्थत्वेऽपीति** । शुक्तिरजतादिप्रत्यक्ष इत्यर्थः ॥ **आगामिनामिति** । बाधस्य त्रैकालिकप्रतिषेधरूपत्वादिति भावः ॥ **अधुनातनमिति** । अधुनातनमेवेत्यर्थः ॥ **स एव चेति** । प्रतिषेधप्राधान्यविवक्षायामिति शेषः । अन्यथा तु प्रतिषेधप्रतियोग्येव मिथ्यादिपदवेदनीय इति ध्येयम् । न विरोध इत्यत्र भिन्नविषयत्वादिति हेतुरनुवर्तनीयः ॥ **वर्त-मानमेव विश्वस्य बाधमिति** । नास्तीति लट्प्रयोगादिति भावः ॥ **विरुद्ध्यत एवेतीति** । प्रतिपन्नोपाधौ वर्तमानकाले प्रतियोगिग्राहकेण प्रत्यक्षेण तत्र तदा तदत्यन्ताभावग्राहकं विरुद्ध्यत एव । प्रतियोगिनोऽत्यन्ताभावाभावरूपत्वेन तद्ग्राहकप्रत्यक्षस्य ग्राह्याभावावगाहित्वादित्यर्थः । अत्र वदन्ति । नात्र साक्षाद्विरोधः । वर्तमानकालसत्त्वस्य त्रैकालिकसत्ताप्रतिषेधविरहव्याप्यत्वेऽपि तद्विरहरूपत्वाभावात् । न हि विशे-षणाभावो विशिष्टाभावरूपः किन्तु तद्व्याप्यः । न चैवं तदभावव्याप्यत्वेनैव विरोधित्वमत्र विवक्षितमिति वाच्यम् । तथात्वेऽनुमानबाधस्यैव प्राप्त्या

प्रत्यक्षबाधाभिधानानुपपत्तेरिति । अत्र ब्रूमः । नात्र कालत्रयस्य सत्ताप्रतिषेधविशेषणत्वं विवक्षितं किन्तूपलक्षणत्वमेव । तथा च कालत्रये यः सत्ताप्रतिषेधस्तदत्यन्ताभाव इति यावत् तद्विरहरूपत्वं कादाचित्कस्यापि प्रतियोगिनोऽस्त्येव । कथमन्यथा कादाचित्कस्य घटादेस्त्रैकालिकप्रतिषेधरूपस्यात्यन्ताभावविरहरूपत्वामिति । अत एवाहुः । स्वकालेऽस्तितां गृह्णन्साक्षात्कारस्त्रिकालगम् । प्रतिषेधं निरुन्धानो गृह्णात्येवास्यबाध्यतामिति । एवमनङ्गीकारे औष्ण्यग्राहिप्रत्यक्षस्यापि वर्तमानमात्रग्राहित्वेनानुमानसाध्यत्रैकालिकतत्प्रतिषेधविरहानवगाहित्वप्राप्त्या बाधोच्छेद एव स्यादिति । केचित्तु घटादौ स्वकाले सत्त्वसंसर्गे प्रत्यक्षेण गृहीते तदधिकरणे तत्कालेऽत्यन्ताभावसम्बन्धाभावस्य ग्रहो भवति । प्रतियोग्यधिकरणसंसर्गाभावस्यैवाधिकरणेऽत्यन्ताभावसम्बन्धरूपतयाऽधिकरणे प्रतियोगिसंसर्गस्यात्यन्ताभावसम्बन्धाभावरूपत्वादिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । एवमपि प्रत्यक्षस्य ग्राह्यसम्बन्धाभावावगाहित्वमेव प्राप्तं न ग्राह्याभावावगाहित्वम् । अतस्तद्बाधाभिधानमनुपपन्नमेवेति ॥ **घटादिसत्ताप्रतिषेधरूपस्येति** । कुत्रापि कदाऽपि घटादेः सत्ता नास्तीत्येवमात्यन्तिकसत्ताप्रतिषेधरूपस्येत्यर्थः । तत्सत्ताग्राहिणेत्यत्र कुत्रचित्कदाचिदिति शेषः ॥ **विरोधावश्यम्भावादिति** । ग्राह्याभावावगाहित्वादिति भावः ॥ **प्रागेवेति** । प्रथमाध्याय एवेत्यर्थः ॥ **अन्वयसामान्यवतीति** । सामान्येन योग्येतरान्वयवतीत्यर्थः । न पुनः पदार्थानपीति येन कालादिरूपपदार्थसिद्धिरागमात्स्यादिति भावः । प्रकृतापेक्षमित्युक्तं विशदयति ॥ **प्रकृतवाक्यानां चेति** । अतीतानागतार्थेष्वित्यस्य प्रकृतवाक्यानां चेत्यादिना प्रदर्शितमभिप्रायमबुद्ध्वा यथाश्रुते शङ्कते ॥ **अस्तु शक्तिग्रहेति ॥ अभिप्रायेति** । प्रकृतापेक्षमित्युक्ताभिप्रायकथनमेतदित्यर्थः । एवं चात्र वक्ष्यमाण एव तदभिप्रायः पूर्वमस्माभिः स्पष्टतायै प्रकृतवाक्यानां चेत्यादिना प्रदर्शितः । अतो न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ **शब्दस्येति** । पदरूपशब्दस्येत्यर्थः । तस्यैव पदसमुदायात्मकवाक्यैकदेशत्वात् ॥ **सामान्यविशेषात्मकमिति** । सामान्याश्रयव्यक्तिरूपमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि विशेषपदं व्यक्तिपरम् ॥ **निष्टङ्कितमिति** । अस्मच्छास्त्रे निर्धारितमित्यर्थः ॥ **मीमांसकानामिति** । तदेकदेशिनां भाट्टानामित्यर्थः । तेन प्राभाकरैर्जातिराकृतिव्यङ्ग्यत्वादाकृतिशून्यं गुणादिकं निःसामान्यमित्यङ्गीकृतत्वात्कथमेतदिति शङ्काऽनवकाशः ॥ **वस्तुस्वरूपाबहिर्भावादिति** । सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्वादिसामान्यानां घटादिवस्तुस्वरूपाश्रि-

त्वादित्यर्थः । दर्शनभेदेत्यत्र दर्शनपदं सिद्धान्तपरम् ॥ **वस्तुनीति** । परमाण्वादिरूपनित्यद्रव्यात्मके वस्तुनीत्यर्थः ॥ **किं व्यावृत्तमिति** । अत्र सर्वत्र व्यावृत्तशब्दो व्यावृत्तिबुद्धिजनकपर इत्यवधेयम् ॥ **अत्यन्तव्यावृत्त इति** । केवलं व्यावृत्तिबुद्धिहेतव इत्यर्थः । न द्रव्यत्वादिवदनुवृत्तिप्रत्ययहेतवोऽपीति भावः ॥ **अन्त्या इति** । अन्ते इतरेषां गुणादीनां व्यावर्तकानामवसाने भवा इत्यर्थः ॥ **द्रव्येष्वपीति** । नित्यद्रव्येष्वपीत्यर्थः ॥ **समुदायेति** । द्वित्वबहुत्वादिव्यतिरिक्तानामित्यर्थः ॥ **अन्यथैवेति** । सादृश्येनैवेत्यर्थः । उपपादितत्वात् समयपाद इति शेषः ॥ **सर्वसामान्यज्ञानमिति** । सर्वेषां सामान्याकारेण ज्ञानमित्यर्थः ॥ **सर्वमपि लिङ्गमिति** । अन्यथा सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहासम्भवादिति भावः ॥ **न चैतज्ज्ञानमिति** । सर्वत्वप्रकारकं लिङ्गाविशेष्यकं ज्ञानमित्यर्थः । यदशाब्दं सर्वत्वेन ज्ञानं तत्साक्षिरूपमेवेति सिद्धान्तात् । सर्वशब्देन तज्ज्ञानं तु स्वार्थानुमानमूलव्याप्तिग्रहसमये नास्तीति भावः । **नन्वेवं** पद्धत्यादिविरोधः । तत्र वर्तमानसन्निकृष्टमात्रग्राहिप्रत्यक्षं कथमतीताद्यास्पदां व्याप्तिं गृह्णीयादित्याशङ्क्य सहकारिसामर्थ्येन करणानां शक्त्यन्तराविर्भावस्य बहुलमुपलम्भादिति विप्रकृष्टधूमांशेऽपि बाह्यप्रत्यक्षविषयत्वस्यैवोक्तत्वात् । तर्कताण्डवे विप्रकृष्टमपि धूमादिकं चक्षुरादिनैव परमते सामान्यप्रत्यासत्त्येवास्मन्मते सादृश्यरूपप्रत्यासत्त्या ज्ञातुं शक्यमिति पद्धत्युक्तपक्षस्य निपुणतरमुपपादितत्वाच्च । पद्धतावेव किञ्च प्रतीतस्य धूमस्याग्निना सम्बन्धे स्वाभाविकतया निश्चिते यद्यन्यत्रापि धूमः स्यात्तर्हि तस्याप्येवमित्येवं व्याप्तिग्रहो भवतीति विप्रकृष्टव्याप्यांशे सम्भावनारूपमेव ज्ञानं भवतीति पक्षान्तरस्याप्युक्तत्वाच्च । अतः कथमेतज्ज्ञानं साक्षिणा विना न सम्भवतीत्येतदुपपद्यत इति चेदुच्यते । द्विविधं हि विप्रकृष्टधूमादिज्ञानं सर्वत्वप्रकारकं धूमत्वादिप्रकारकं चेति । तत्र सर्वत्वेन विप्रकृष्टधूमादिज्ञानं साक्षिणा विना न सम्भवतीत्येतद्ग्रन्थाशयः । धूमत्वादिना तज्ज्ञानं तु पद्धत्युक्तप्रकारद्वयेनेत्यङ्गीकारे न कोऽपि विरोधः । एवं चातीतादिकं सर्वधूमादीत्यग्रिमफक्किकायां सर्वत्वांशे साक्षिरूपं ज्ञानं धूमत्वांशे मनोवृत्तिरूपमिति ज्ञानद्वयमेव विवक्षितमिति मन्तव्यम् ॥ **अन्यस्य तथाविधस्याभावादिति** । अत्रापि सर्वत्वेन रूपेणातीतादिज्ञानजनकस्यान्यस्याभावादित्यर्थः ॥ **आनन्त्याद्व्यभिचाराच्चेति** । अत्र व्यभिचारपदेनानियमप्रसङ्गो लक्ष्यते । ततश्चायमर्थः । वृद्धव्यवहारोपदेशादिना हि व्युत्पत्तिर्भवति । न च प्रतिपिण्डं व्यवहारादिकमस्ति तेषामानन्त्यात् । अथ

विनैवैकेन निमित्तेनोपदेशाद्यभावेऽपि यदि गोपिण्डान्तरे गोशब्दसङ्गतिं गृह्णीयात्तदाऽश्वपिण्डेऽपि किन्न गृह्णीयादविशेषादित्यनियमप्रसङ्ग इति ॥ **व्याख्यातप्रायमिति** । शक्तिः सादृश्यगा यत इत्येतद्व्याख्यानेनैवेति शेषः । तथा चानियमप्रसङ्गभञ्जकं सादृश्यमेवास्मन्मते शक्तिग्रहे निमित्त-मस्तीति भावः ॥ **सास्नादिमत्त्वमिति** । सन्निहितगोवृत्तिसास्नादिमत्त्वसदृशसास्नादिमत्त्वमित्यर्थः ॥ छ ॥ छ ॥ इष्टापत्तिपरिहारायोभयत्र दोषा-न्तरमाह ॥ **वक्ष्यमाण इति** । तत्तावत एवेदन्तायां मानाभावप्रसङ्गेन लक्षणभङ्गभङ्गासिद्धेरिति वक्ष्यमाणदोषश्चोभयत्रेष्टापत्तौ स्यादित्यर्थः । अथवा द्वितीयपक्ष एव दोषान्तरकथनायेदम् । तत्र तदिदन्त्वग्रहैकत इत्यत्रेति शेषः । तथा च तदिदन्त्वज्ञानस्यानुभवरूपत्वं साक्षिसिद्धमित्युत्त-रत्र कथनात्तद्विरोधाख्यदोषः स्यादित्यर्थः ॥ **संस्कारसचिवेनेति** । तथा च वर्तमानमात्रग्रहणस्वभावानामपीन्द्रियाणां सहकारिसामर्थ्याच्छक्त्य-न्तराविर्भाव इति भावः । एतदेव सदृष्टान्तमुपपादयति ॥ **यथा खल्वित्यादिना** ॥ **शुक्लहरितपीतादिरूपाणामिति** । सजातीयरूपजननस्व-भावानामपीति शेषः । इन्द्रियाणामित्यत्रापि यथार्थज्ञानजननस्वभावानामपीति पूरणीयम् । ननु प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशो न चक्षुरादिना भासते किन्तु संस्कारबलादेव । चक्षुरादेश्चेदन्तांशज्ञानजनन एव सामर्थ्यम् । अतो न तस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वनियमभङ्ग इत्यत आह॥ **न च संस्का-रस्येति** । स्वतन्त्रस्येन्द्रियासहकारिणः । तथा चातीतांशेऽपीन्द्रियस्य प्रत्यभिज्ञाजनकत्वमावश्यकमिति भावः । ननु स्मृतावेव स्वातन्त्र्येण तस्य हेतुत्वमुपलब्धमित्यत आह ॥ **स्मृतेरिति** । तथा च तत्रापि न संस्कारः स्वतन्त्रो हेतुरिति भावः । शङ्कते ॥ **अस्ति तावदित्यादिना** ॥ **अतिव्याप्तेरिति** । चक्षुरादेरपि चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ **असम्भवादिति** । अर्थज्ञानयोस्तादात्म्यस्यात्यन्तसारूप्यस्य चासम्भवादि-त्यर्थः । यथाकथञ्चित्सत्त्वादिना सारूप्यं चातिप्रसङ्गीति भावः ॥ **सप्तम्यर्थेति** । आधारत्वस्यासम्भवाद्विषयत्वमेव सप्तम्यर्थतया वाच्यम् । तत्र चात्माश्रय इति भावः ॥ **करणसम्बन्धादिति** । स्वज्ञानजनककरणसन्निकृष्टत्वादित्यर्थः । तथा च यज्ज्ञानं यत्सन्निकृष्टकरणजन्यं स तस्य विषय इति नियमात् । अतीतादेश्च स्वज्ञानकरणलिङ्गपरामर्शविषयीभूतलिङ्गव्यापकत्वरूपकरणसम्बन्धसद्भावाद्विषयतोपपत्तिरिति भावः ॥ **न च सह भवतीति** । सजातीयात्मविशेषगुणानां युगपदुत्पत्त्यनङ्गीकारादिति भावः ॥ **नित्यत्वादिति** । तथा च सहभाविज्ञानान्तरमेव साक्षि-

रूपं ज्ञानग्राहकं भविष्यतीति भावः । ननु साक्ष्यपि तावद्बहिरिन्द्रियाणां विषय आन्तरत्वात् । नापि मनसस्तस्य साक्ष्यधीनप्रतीतिकत्वेनान्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । नापि साक्ष्यन्तरस्यानवस्थाप्रसङ्गात् । अतो व्यवसायगतज्ञाततयैव सोऽनुमेय इति साक्ष्यनुमापकतयैव ज्ञातता सिद्धिरित्यत आह ॥ **स च स्वप्रकाश इति** ॥ **व्याख्यातप्रायमिति** । भ्रान्तिर्जाग्रत्त्वमेव हीत्येतद्व्याख्यानेनेति शेषः ॥ **वक्ष्यत इति** । ईशेच्छयाऽन्तर्दधाति व्यज्यते च पुनस्तयेत्यत्रेति शेषः । फलितमाह ॥ **उभयपक्षीकारेणेति** । स्वाप्नगजादेर्जाग्रद्दृष्टशुक्त्यादेश्च पक्षीकारेणेत्यर्थः ॥ **भूषणत्वादिति** । केनापि प्रकारेण निर्वक्तुमशक्यत्वरूपानिर्वाच्यत्वस्यैव प्राप्तत्वादिति भावः ॥ **सोल्लुण्ठमिति** । सोपहासमित्यर्थः ॥ **वक्ष्यत इति** । निर्मितं त्रातमेव च ताभ्यामित्यत्रेति शेषः । मुख्येत्यस्य सार्थक्यं वक्तुमाह ॥ **प्रज्ञाशब्दश्चेति** ॥ **वक्ष्यत इति** । प्रज्ञात्मकं मनो येनेत्यत्रेति शेषः ॥ **तच्च व्याख्यानमिति** । मायाशब्दस्य प्रज्ञानावसानोभयपरत्वेन व्याख्यानं नोभयत्र समानमित्याशयेनेत्यर्थः ॥ **धातुसमुदायादिति** । माङ् माने त्रैङ् पालन इति धातुद्वयादित्यर्थः ॥ **आतोऽनुपसर्ग इति** । द्वितीयधातोरप्यादेच उपदेशेऽशितीत्यनेनात्वे आकारान्तत्वमित्यवगन्तव्यम् । कप्रत्यये आतो लोप इटि चेति द्वितीयधात्वाकारलोपे मात्रमिति रूपमिति भावः । ननु धातुद्वयादेकः प्रत्ययो न क्वापि दृष्ट इत्यत आह ॥ **अदिभूभ्यामिति** । अद भक्षणे भूसत्तायामिति धातुभ्यां डुतच्प्रत्ययो भवतीत्युणादिसूत्रादित्यर्थः । अद्भुतमित्यत्रोदाहरणम् । अत्रादिभुवो ड्रुतजिति पाठकल्पनमज्ञानमूलमिति प्रथमाध्याय एवोक्तम् । ननु गोद इत्यादौ कर्तर्येव कप्रत्ययदर्शनात्कथमत्र स कर्मणीत्यत आह ॥ **सौत्रत्वादिति** । छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति सूत्राणां छन्दःकल्पत्वस्य बहुलं छन्दसीति छन्दसि सर्वविधीनां बाहुलिकत्वस्य चोक्तत्वादिति भावः ॥ **घञर्थ इति** । घञर्थश्च कर्मापि भवतीति भावः ॥ **एतेनेति** । श्रुतिविरोधेन प्रज्ञादेरात्मकार्यत्वं वदन्तो वैशेषिकादयो निरस्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ **क्रियेतेति** । सूत्रकृतेति शेषः ॥ **सर्वा अप्यवस्था इति** । सुप्तिप्रलयव्यतिरिक्ता इति केचित् । ऋजुरूपजीवविशेषाभिप्रायेणेदमित्यन्ये । वस्तुतस्त्वत्रावस्थाशब्द उपकारापकारपरः । ततश्च तेन मनसा जीवः सर्वा अवस्थाः सर्वानुपकारापकारांश्च पश्यति प्राप्नोतीत्येवार्थः । अत एव वक्ष्यत्युपकारापकाराविति ॥ **एवम्भावेति** । सर्वावस्थाप्रदर्शकत्वासम्भवादित्यर्थः ॥ **निराकृतत्वादिति** । कथं च भेदो देहादेरात्मनो न प्रतीयेत इत्यत्रेति शेषः ॥ **भवन्ति चात्रेति** । चिन्मात्राणीन्द्रियाण्याहुर्मुक्तानामन्यदेव तु । तान्येव

जडयुक्तानि ह्यभिन्नानि स्वरूपत इत्यादय इति शेषः ॥ **पुरस्तादिति** । वासनामात्रमूलत्वाज्जाग्रद्वत्स्पष्टता न चेत्येतद्व्याख्यावसर इत्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । बृहदारण्यकभाष्य इत्यर्थः । अपरस्त्वेतदर्थमेव सूचकश्चेति सूत्रं व्याख्यातवानित्यादिनोक्तं तात्पर्यतोऽनूद्य दूषयति ॥ **स्वाप्ननिर्माण इति** । प्राज्ञस्य स्वाप्ननिर्मातृत्वे तस्य स्वाप्नपदार्थसूचितशुभाशुभयोगप्रसङ्गः । न हि प्राज्ञस्य शुभाशुभयोगोऽवक्लृप्यत इति यदुक्तं तदसङ्गतमित्यर्थः ॥ ३–२–१ ॥ ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । मृदङ्गबोम्बारवादिनिर्मातृषु तत्सूचितशुभाशुभयोगाभावस्य सत्त्वेन यो यन्निर्माता स तत्सूचितशुभाशुभयोगवानिति व्याप्त्यभावादित्यर्थः ॥ **ईश्वरांशताया इति** । ईश्वरस्वरूपांशताया इत्यर्थः ॥ **अभिहितत्वादिति** । अंशाधिकरण इति शेषः ॥ **एतेन परकीयं बाधकथनमिति** । ईशेच्छया तथा तथा वासना परिणमत इत्यस्यार्थस्यात्र विवक्षितत्वेन रथोऽयमिति हि कदाचित्स्वप्ने निर्धारित इत्यादि परकीयं बाधकथनं निरस्तमित्यर्थः ॥ **नीत्वा कृत्वेति** । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः ॥ **अन्यथेति** । प्रापणार्थत्व इत्यर्थः । प्रापणार्थस्य नयतेर्यत्कर्म तद्यु-क्तस्याप्यकथितं चेत्यनेन कर्मसंज्ञायां कर्मणि द्वितीयेत्यनेन द्वितीयाया विहितत्वात् । द्वारकामनयद्बन्धूनित्यादौ द्वारकादिशब्द इवात्रापि तं वासनामात्रं नीत्वेति तच्छब्दे द्वितीया स्यादिति भावः ॥ **तस्य जीवस्येत्यादि** । अत्र नयतिः प्रापणार्थ एव प्रपञ्चमित्यस्यावृत्तिः । तस्यैवाकथितं चेत्यनेन कर्मसंज्ञा न तच्छब्दस्य कर्मयोगाभावात् । तथा च प्रपञ्चं वासनामात्रतां नीत्वेति द्विकर्मता तस्योपपद्यत एवेति भावः ॥ **३–२–२** ॥ ॥ ॐ **तद्भावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह** ॐ ॥ ॥ ॐ **अतः प्रबोधोऽस्मात्** ॐ ॥ ॥ ॐ **मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात्** ॐ ॥ ॥ अत्र **यज्जीवब्रह्मणोरेकत्वमिति** । तदभावो नाडीष्वित्यादिसूत्रत्रयं परेणैवं व्याख्यातम् । तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानाति । आसु तदा नाडीषु सुप्तो भवतीति क्वचिच्छ्रूयते । अन्यत्र तु नाडीरनुक्रम्य श्रूयते । ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इति । तथाऽन्यत्र सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवतीत्यादि । तत्र संशयः । किमेतानि नाड्यादीनि परस्परनिरपेक्षया भिन्नानि सुप्तिस्थानानि । आहोस्वित्परस्परापेक्षयैकं सुप्तिस्थान-मिति । तत्र परस्परनिरपेक्षतया भिन्नान्येवैतानि स्थानानि सुषुप्तिरूपैकार्थ्यत्वात् । न ह्येकार्थानां व्रीहियवादीनां क्वचित्परस्परापेक्षत्वं दृश्यते । नाड्या-दीनां स्वेकार्थता सुषुप्तौ दृश्यते । नाडीषु सुप्तो भवति पुरीतति शेते सति सम्पद्य न विदुरिति तत्र तत्र सप्तमीनिर्देशसाम्यात् । तथा च व्रीहि-

यवादिवद्विकल्प एव सुप्तिस्थानानामिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु नित्यवदाम्नातानां यत्पाक्षिकत्वं तद्गत्यन्तराभावे कल्प्यम् । यथाऽऽहुः । एव-मेषोऽष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः । विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यत इति । न च प्रकृते गत्यन्तरासम्भवः । समुच्चयेऽपि तथोक्ति-सम्भवात् । प्रासादे शेते पर्यङ्के शेत इत्यादौ समुच्चितानामप्येकविभक्तिनिर्देशस्य दर्शनात् । तथेहापि नाडीषु पुरीतति ब्रह्मणि च स्वपितीत्युपप-द्यते समुच्चयः । न च समुच्चये कथमेकस्यानेकस्थानेषु सुप्तिः । नाड्यादिद्वारा ब्रह्म सम्पद्यत इत्यङ्गीकारात् । ततश्चायं सूत्रार्थः । तदभावस्तस्य प्रकृतस्य स्वप्नदर्शनस्याभावः । सुषुप्तं नाडीष्वात्मनि चेति समुच्चयः । कुतस्तच्छ्रुतेः । तथा हि सर्वपामेव नाड्यादीनां तत्र तत्र सुप्तिस्थानत्वं श्रूयत इति । अतः प्रबोधोऽस्मात् यस्माच्चात्मैव सुप्तिस्थानमत एव कारणान्नित्यवदेतस्मादात्मनः प्रबोधः स्वापाधिकारे विशिष्यते । कुत एतदागादि-त्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे यथाऽग्नेः क्षुद्रा विष्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणा इत्यादिना विकल्पपक्षेषु च सुप्तिस्थानेषु कदा-चिन्नाडीभ्यः प्रतिबुध्यते कदाचित्पुरीततः कदाचिदात्मन इत्यशासिष्यत् । तस्मादात्मैव सुप्तिस्थानमिति व्याख्यातम् । मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् । चतस्रः खल्ववस्थाः प्रसिद्धाः । जागरणं सुषुप्तिः स्वप्नो मरणं चेति । । न तु पञ्चमी काचिदवस्थानामन्यतमा श्रुत्यादौ प्रसिद्धा । तस्मात्तत्तृणा-मेवावस्थानामन्यतमा मूर्च्छेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न तावन्मुग्धो जागरितावस्थो भवितुमर्हति । इन्द्रियैर्विषयेक्षणाभावात् । नापि स्वप्नावस्थो निःसंज्ञक-त्वात् । नापि मृतः प्राणोष्मणोरभावात् । नापि सुप्तः सुषुप्तिमोहयोः प्रयोजनकारणलक्षणानां विलक्षणत्वात् । श्रमापनुत्त्यर्था हि ब्रह्मसम्पत्तिः सुप्तिः । शरीरत्यागार्था तु ब्रह्मसम्पत्तिर्मोहः । श्रमादिनिमित्ता हि सुषुप्तिः । मुसलसम्पातादिनिमित्तो मोहः । प्रसन्नवदनत्वादिलक्षणा सुषुप्तिः । मुखनेत्रा-दिविकारलक्षणो मोह इति । तस्मात्परिशेषादर्धः सम्पत्तिरेव मुग्धतेत्यवगच्छामः । निःसंज्ञकत्वात्सम्पन्नः । उक्तवैलक्षण्यादसम्पन्न इतीति । अत्र सूत्रत्रये जीवस्य ब्रह्मसम्पत्तिर्या परेण वर्णिता सा ब्रह्मैक्यरूपैव । ब्रह्माधारत्वमस्य नाधाराधेयभेदाभिप्रायेणोच्यते । किन्तर्हि तादात्म्याभिप्रायेणेति तेनोक्तत्वात् । भामत्यामपि जीवस्य ब्रह्मत्वमेव ब्रह्माधारत्वमित्युक्तत्वात् । अतोऽत्र यज्जीवब्रह्मणोरेकत्वं परेण वर्णितमित्येतदुपपद्यत इति ज्ञातव्यम् ॥ **तत्सूत्राक्षराप्रतीतमिति** । ऐक्यवाचकपदाभावादिति भावः ॥ **तद्विरुद्धं चेति** । आद्यसूत्रे आधारत्वार्थकेनात्मनीत्यनेन द्वितीयसूत्रे चावधित्वार्थ-

केनास्मादित्यनेन तृतीयसूत्रे सम्बन्धबोधकेन सम्पत्तिशब्देन च विरुद्धं तेषां भेदनियतत्वादित्यर्थः ॥ **सुप्तिप्रबोधादेरिति** । सुप्तिप्रबोधतन्मोहाना-मित्यर्थः ॥ **कारणान्तरेति** । सुप्तिकारणस्य श्रमादेस्तत्प्रबोधकारणस्य भेरीताडनादेर्मोहकारणस्य मुसलताडनादेश्च दर्शनादित्यर्थः । ननु प्रतिज्ञा-मात्रेण कथं पूर्वपक्षोपमर्द इत्यत आह ॥ **एतच्च भाष्यादाविति** । आदिपदेन न्यायविवरणं ग्राह्यम् । पूर्वपक्ष्यभिप्रेतदर्शनरूपप्रमाणाच्छादकानि सूत्रसूचितानि प्रमाणानि भाष्ये न्यायविवरणे चाभिहितानीत्यर्थः ॥ ३–२–४।९।७ ॥ ॐ **स एव च कर्मानुस्मृतशब्दविधिभ्यः** ॐ ॥ ॥ **कर्मशेषसमापनादिति** । यद्धि द्व्यहादिनिवर्तनीयमेकस्य पुंसश्चोदितं कर्म तस्य पूर्वेद्युरनुष्ठितस्य परेद्युः शेषसमापनादित्यर्थः । न ह्यनेन समा-पितस्य कर्मणः शेषक्रियायामन्यः प्रवर्तितमुत्सहतेति प्रसङ्गादिति भावः ॥ **प्रत्यभिज्ञानादिति** । यः पूर्वेद्युः सुप्तः सोऽहमस्मीति प्रत्यभिज्ञाना-दित्यर्थः ॥ **शब्देभ्य इति** । स्वापप्रबोधाधिकारपठितेभ्यः पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति बुद्धान्तायैव सर्वाः प्रजाः अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वेत्यादिशब्देभ्यश्चेत्यर्थः । अयनमायो नियमेन गमनं न्यायः । जीवः प्रतिन्यायं सम्प्रसादे सुषुप्तावस्थायां बुद्धन्तायाद्रवति आगच्छति प्रतियोनि । यो हि व्याघ्रयोनिः सुषुप्तो बुद्ध्यन्तमागच्छन्स व्याघ्र एव भवति न जात्यन्तरम् । तदिदमुक्तं त इह व्याघ्रो वा सिंहो वेत्यादीत्येतद्वाक्यार्थस्तत्पक्षे भामत्युक्तोऽवगन्तव्यः । विधिभ्य इत्युक्तं विवृणोति ॥ **सुप्तस्येति**। अयं भावः । अन्योत्थानपक्षे हि सुप्तमात्रो मुच्यत इत्यापन्नम् । एवं चेत्किं कालान्तरभाविफलकेन कर्मणा विद्यया वा । ततश्चानर्थका एव कर्म-विद्याविषयः स्युरिति ॥ **प्रमाणदृष्टमिष्टं वेति** । येनोक्तरीत्या पूर्वपक्षोत्थानमनुपपन्नं स्यादिति भावः ॥ **लाघवार्थमिति** । एकेनैव वाक्येनोक्ति-लाघवायेत्यर्थः ॥ ३–२–६ ॥ ॥ ॐ **न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि** ॐ ॥ न निर्विशेषमेवेत्यनन्तरमेकरूपमेवेति शेषः । यश्चायमस्यां पृथिव्यामित्यादिनेत्यत्रादिपदेन तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेत्यादि-वाक्यसङ्ग्रहः । ततश्च भेदोपदेशस्यौपाधिकपरत्ववर्णनमेव न्याय्यमिति भावः ॥ **सर्वशरीरेष्वित्यादि** । स्वभावव्यवस्थाप्रवर्तकत्वोक्त्येदमप्यर्थादुक्तमेवेति भावः ॥ **तन्मात्रोपन्यासस्येति** । अभेदमात्रोपन्यासस्येत्यर्थः । यद्यपि प्रत्येकमित्यनेनादरसूचनेन बलवत्त्वलाभान्न व्यर्थत्वम् । तथाऽपि बलवत्त्व-

प्रापकयुक्त्यनुपन्यासे बलवत्त्वं न ज्ञातुं शक्यमतो वैय्यर्थ्यमिति भावः ॥ **तात्पर्यमाहेति** । प्रत्येकपदसूचितादरलब्धां तात्पर्यज्ञापिकां बलवत्त्वोपपादकयुक्तिमाहेत्यर्थः ॥ **तच्च वक्ष्यत इति** । अनुपदमेवेति शेषः ॥ **महाप्रसादत्वादिति** । अत्र स्वर्गजनके कर्मसाध्येऽधमप्रसादे व्यभिचारवारणाय महेत्युक्तम् । तदर्थश्चोत्तमत्वं मोचकत्वमिति यावत् । उत्तमस्त्वेव मुक्तिद इति वचनात् । ननु चैद्यादिमोचकभगवत्प्रसादेऽस्य हेतोर्व्यभिचार इत्यत आह ॥ **पक्षतुल्यत्वादिति** । तत्रापि भगवद्गुणोत्कर्षज्ञानसाध्यत्वमस्तीत्यन्यत्रोपपादितमिति भावः । अथवेन्द्रो महाप्रसादकामोऽहल्यायै जारेति तन्निन्दामेव करोति ततस्तत्र व्यभिचार इत्यत आह ॥ **पक्षेति** । अहल्याजारत्वप्रतिपादकं वाक्यमपि दोषकृतोऽपि तेन बहुतरो लेप आसीदितीन्द्रगुणोत्कर्षप्रतिपादकतया तत्स्तुतिरूपमेव न निन्दारूपमिति गीताभाष्ये प्रतिपादितमित्यर्थः ॥ ३–२–८ ॥ ॥ ॐ **अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्** ॐ ॥ ॥ **अंशत्वस्याप्युपलक्षणमिति** । चेतनत्वेन चांशत्वादिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । भास्करमते ईशाज्जीवस्यात्यन्तभेद एवेति वक्ष्यमाणत्वेन साध्यवैकल्यं स्यादित्यत आह ॥ **ईशवद्ब्रह्मवदिति** । नन्वेवं द्वितीयहेतौ साध्यवैकल्यमित्यत आह ॥ **ईश्वरावतारवच्चेति** ॥ **सूर्यकादिति** । सूर्यप्रतिबिम्बादिरित्यर्थः । सूर्यादिप्रतिबिम्ब इति यावत् । अत एव वक्ष्यति भाष्यकारः सूर्यादिप्रतिबिम्बोपमत्वत इति ॥ **समुदायैक्य इति** । भास्करमते सकलचेतनसमुदाय एव ब्रह्मसंज्ञा समुदाये च समुदायिभेदाभेदौ प्रसिद्धावित्यर्थः । ननु साध्यमानमैक्यं न मायावादिनामिवेति प्रदर्शनस्य प्रकृतानुपयोगादर्थान्तरतेत्यत आह ॥ **एतेनेति** । समुदायैक्यमिति वचनेन श्रुतिविरोधपरिहारस्य सूचनादिति भावः । ततश्च पूर्वपक्षी सिद्धान्त्युदीरितानुमानस्याभासत्वं व्युत्पाद्यानेन स्वानुमानयोराभासोद्धारं कृतवानतो नार्थान्तरतेत्युक्तं भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ **अत एवेति** । अंशत्वादेवेत्यर्थः ॥ **भगवत्संज्ञेति** । भगवतो मूलरूपस्य संज्ञा ब्रह्मेत्यादिरूपेत्यर्थः । तत्र हि सर्वेषु भूतेष्वग्न्यादिस्थानेषु च स्थितेऽवतारसमुदाये एतमेव ब्रह्मेत्याचक्षत इत्यादिब्रह्मशब्दः । अयं वै हरयोऽयं वै दश चेत्यादिरिदंशब्दः । न स्थानभेदतोऽप्यस्य भेदः कश्चित्परेशितुरितीशितृशब्दश्च सिद्धान्तिना प्रयुक्तो न तु भगवच्छब्दः । अतोऽत्र भगवानिति संज्ञा भगवत्संज्ञेति नार्थ इति ध्येयम् ॥ **एतेनेति** । ब्रह्मणोंऽशित्वरूपसमुदायत्ववचनेनेत्यर्थः ॥ **पक्षान्तरे वेति** । ततश्चाथान्यः पक्षो न पूर्वप्राप्त इत्यर्थः । एवं चायं शङ्क्यमानः पक्षो न पूर्वपक्षिणः किन्तु

सिद्धान्तिन इत्युक्तं भवति ॥ **तुल्यं वर्तत इति** । अनेन तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यनेनात्र वतिर्भवतीत्युक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **उत्तरवाक्य इति** । तदा तत्र तस्येवेत्यनेनैव वतिरिति भावः । अपव्याख्यानतामाहेत्यत्रैवशब्द इत्यनुवर्तते । मोक्षशास्त्रेष्वितीतिशब्दस्य परकृतस्येत्यनेनान्वयः ॥ **अर्थदोष इति** । चैतन्यस्य निर्विशेषत्वरूपेऽर्थे विशेषवत्त्वस्यापारमार्थिकत्वरूपे चार्थे यो दोषः स तत्र तत्र प्रथमाधिकरणादौ व्युत्पादित इत्यर्थः । तथा चैवमेकवाक्यत्वस्यासम्भवाद्वाक्यभेदाश्रयणमेव युक्तमिति भावः ॥ **इदंशब्देति** । अतःशब्दपरामृष्टमित्यर्थः । अत्र यद्वक्तव्यं तत्प्रथमाधिकरण एवोक्तम् ॥ **पुंस्त्वादिवदित्यादाविति** । तत्रास्येत्यनेन तद्गुणसारत्वादित्यत्रोक्तसादृश्यस्य परामर्शात्सदृशत्वमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **हेतोर्विरुद्धतेति** । स्वातन्त्र्यादिना सादृश्यं यद्याभासत्वहेतुशरीरे प्रविष्टं स्यात्तदा तेनेश्वरभेदसाधनं विरुद्धं स्यादित्यर्थः ॥ **उक्तमिति** । सौत्रेण चशब्देनेति शेषः ॥ **स्वाभिप्रायेति** । सूत्रकारः स्वाभिप्रायमनेन सूत्रखण्डेन प्रकटितवानित्यर्थः । जडत्वाद्यैरित्यत्राद्यशब्देन बिम्बसन्निधिनाशनाश्यत्वादिसङ्ग्रहः ॥ **बहुवचनेति** । यद्यपि तन्नाशनाश्यत्वं जडत्वादिकं चाद्यशब्देनैव गृहीतम् । तथाऽपि तस्य बहुवचनसमभिव्याहाराभावे तथात्वं न ज्ञातुं शक्यमित्युपजीव्यत्वाद् बहुवचनप्रयोग एवोपात्त इति ज्ञातव्यम् ॥ **प्रागुपपादितत्वादिति** । अनेनातःशब्दप्रयोगे प्रयोजनमुक्तमित्यवधेयम् ॥ **उपाध्यधीनतारहितेष्वपीति** । मुक्तेष्वित्यर्थः । अनेन चिदात्मनां रूपमित्येतलब्धार्थो दर्शितः । किञ्चित्सुखादिसादृश्यमपीशेनासुरान्त इत्येतल्लब्धमर्थं दर्शयति ॥ **न च भागासिद्ध इति** । सुखेन सादृश्ये विवक्षयाऽसुरेषु भागासिद्धिर्नेत्यर्थः । चक्षुराद्यभिमान्यपकृष्टदेवेषु सूर्याद्यधीनत्वे सति तत्सादृश्यस्य सत्त्वादित्यर्थः । तेषां जीवत्वेनानादिनित्यत्वान्न तु बाह्योपाध्यधीनत्वादिकमस्तीत्यवगन्तव्यम् । रूपमेषां चिदात्मनामित्यनेन लब्धमर्थं दर्शयति ॥ **न च भागासिद्ध इति** । मुक्तिदशायामभावेन भागासिद्धिर्न चेत्यर्थः । न चापरमित्यनेन लब्धमर्थं दर्शयति ॥ **नापि विरुद्ध इति** । यत्स्वलक्षणं ग्रीवास्थं मुखं प्रतिपन्नं तत्स्वलक्षणमेव दर्पणस्थमपि भातीति प्रत्यभिज्ञानमेव तत्र प्रमाणमित्यत आह ॥ **प्रत्यभिज्ञानं त्विति** । आदर्शादौ प्रतीते मुखे पराक्त्वसव्येतरव्यत्यासपरिमाणाल्पतादेर्वैधर्म्यस्यापि भासमानत्वेन तत्स्वलक्षणमेव भातीति प्रत्यभिज्ञानमसिद्धमित्यर्थः । करादिनेत्यत्रादिपदेन यमयोर्ग्रहणम् ॥ **क्रियासाम्यस्येति** । समानक्रियावत्त्वस्येत्यर्थः । यौ समानक्रियावन्तौ तावभिन्ना-

विति न व्याप्तिः । शरीरतच्छाययोर्व्यभिचारादित्यर्थः । आदिपदेन दीपतत्प्रभयोर्ग्रहणम् । ननु नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तयन्तं कदाचन । नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतमित्याद्यागम एवात्र प्रमाणम् । अत्र वारिस्थे प्रतिबिम्बे बिम्बवाचकादित्यशब्दप्रयोगात्तदैक्यसिद्धेरित्यत आह ॥ **आगमास्त्विति** । तथा च लिखितसिंहे सिंहशब्दवत् यथा दारुमयी योषा यथा चर्ममयो मृग इत्यादिवच्च वारिस्थे आदित्यशब्दप्रयोगः सादृश्यनिमित्तक एव नाभेदनिमित्त इति भावः ॥ **परिहरिष्यत इति** । ईशत्वेनैव विज्ञातमनीशत्वेन चेच्छ्रुतिरित्यादाविति शेषः ॥ **अव्ययमिति** । न तिङन्तं पदं तेन त्वप्रत्ययोपपत्तिरिति भावः ॥ **परमात्माभास इति** । तथा चोक्तम् । व्याख्यानं परमात्माभासशब्दस्यैव नाभासशब्दमात्रस्येति ज्ञेयम् । पूर्वान्तवदित्यानन्दमयाधिकरणे व्याख्यातम् ॥ **तथा हीति** । तथात्वादेव हीत्यर्थः ॥ **अध्याहर्तव्य इति** । सौत्रचशब्दार्थतयोहितव्य इत्यर्थः । तेन न वक्ष्यमाणविरोध इति ध्येयम् । नन्वेवं सोपाधिरनुपाधिश्च प्रतिबिम्बो द्विधेयते । जीव ईशस्यानुपाधिरिन्द्रचापो यथा रवेरित्यादिवचनायोग इत्यत आह ॥ **निरुपाधीति** । वाचोयुक्तिर्योगः प्रयोग इति यावत् ॥ **व्याख्यात इति** । तावन्मात्रेण चाभास इत्यत्राभासशब्देन सौत्रश्चशब्दोऽनुक्तसमुच्चायक इत्यभिप्रेत्याभासत्वहेतुसमुच्चयार्थतया व्याख्यात इत्यर्थः । अत एव तावन्मात्रेण चेत्यनुव्याख्यानगतश्चशब्दः सौत्रचशब्दार्थभूतहेतुसमुच्चायकतया सूर्याद्युपमा च तावन्मात्रेणोपात्तेति चार्थ इति व्याख्यात इति द्रष्टव्यम् ॥ **आवृत्त्येति** । इतिशब्दैवशब्दयोरिति शेषः ॥ **हेतुत्वेनोक्तमिति** । अत्र चशब्दस्यावधारणार्थतया उक्तत्वेन हेतुसमुच्चायकत्वाभावादतःशब्देनैव हेतूक्तिरित्यभिप्रेत्यैवमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **एकीकृत्येति** । भेदव्याप्यतया पूर्वमुक्तत्वेनैकीकृत्येत्यर्थः ॥ **सूत्रगताविति** । अनेन हि सूत्रेऽवधारणद्वयं प्रयुक्तमस्तीत्युच्यते । तेनोक्तरीत्या हेतुद्वयावधारणं सूत्रकाराभिप्रेतमिति भगवत्पादैरेवोहः कृत इति ज्ञायते । अन्यथा सूत्रगताविति द्विवचनेनावधारणद्वयस्य सूत्रगतत्वोक्तिर्मूले व्यर्था स्यादिति भावः ॥ **तादात्म्याभाव इति** । तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिकोऽभाव इत्यर्थः । अन्योन्याभावप्रत्यक्षत्वेऽधिकरणयोग्यत्वस्य तन्त्रत्वादिति भावः ॥ **प्रागेवेति** । पृथगधिकरण इत्यर्थः ॥ **तन्निमित्ते चेति** । उपाधिनिमित्तेऽविद्यादावित्यर्थः । अपुरुषार्थभाजं दुःखभाजम् ॥ **चेतनत्वावच्छिन्नस्येति** । यद्यपि जीवो ब्रह्माभिन्नश्चेतनत्वादिति पूर्वपक्ष्युक्तानुमाने शुद्धसाध्यव्यापक एवोपाधिः

सम्भवति । घटादौ ब्रह्माभेदाभावेन व्यभिचाराभावात् । तथाऽपि जीवब्रह्मणी परस्परमैक्यवती चेतनत्वादित्यैक्यमात्रे साध्ये पराभिप्रेतेऽयमुपाधिरिति ज्ञेयम् ॥ **शब्दो न स्पर्शवद्गुण इति** । यथा शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः । प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वादित्यत्र हेतौ कर्मजे स्थाणुश्येनसंयोगादौ व्यभिचारवारणाय साध्ये विशेषपदम् । तथेहापि स्वैनैक्यवति घटेऽनुसन्धानरहिते व्यभिचारवारणाय साध्ये चेतनत्वे सतीति विशेषणम् । तथा च व्यभिचारवारकं विशेषणं हेतावेव देयमिति नियमो नास्तीति भावः ॥ **गूढाभिसन्धिरिति** । एतदैक्यं नाममात्रं न वास्तवमित्यभिसन्धिरत्र गूढ इति द्रष्टव्यम् ॥ **इत्यत आहेति** । इत्याशङ्कायामभिसन्धिमुद्घाटयतीत्यर्थः । ननु विभेदजनके ज्ञान इत्यादिश्रुत्यैव जीवानां परस्परमैक्यानुसन्धानाभावो ज्ञानरूपप्रतिबन्धकसद्भावनिबन्धनं इत्युच्यत इत्यत आह ॥ **अत एवेति** । अज्ञानविधुरस्येश्वरस्यैक्यानुसन्धानाभावादेवेत्यर्थः । गूढमभिसन्धिं दर्शयति ॥ **सर्वज्ञो हीति** ॥ **तदोक्तदोषद्वयमिति** । अत्र तदेत्यनन्तरं तदनुसन्धानेऽननुसन्धाने चेति शेषः । तथा चाद्ये मिथ्याज्ञानित्वं द्वितीये सार्वज्ञहानिरिति दोषद्वयमित्यर्थः । ननु परमात्मा स्वांशैः प्रागविद्यमानैक्यवान् अंशित्वात्पटादिवदित्यनुमानसिद्धत्वात्कथमस्य सक्षमरससाम्यमित्यत आह ॥ **न ह्यनादाविति** । तथा च पटाद्यंशेष्वपि तन्त्वादिषु पटाद्यैक्यं प्रागपि विद्यमानमेवातः साध्यवैकल्यमिति भावः । नन्वेतादृशं निदर्शनमुत्तरत्र भविष्यत्यतो नोक्तदोष इत्यत आह ॥ **न च तथेति** । ननु तथाऽप्यागमसिद्धत्वान्न सक्षमरससाम्यमित्यत आह ॥ **परेऽव्यय इत्यादि** ॥ **सर्वत्रेति** । जीवेष्वित्यर्थः ॥ **इह त्विति** । भगवद्रूपेष्वित्यर्थः ॥ **विवक्षितार्थ इति** । अत्यन्ताभेद इत्यर्थः । ननु न प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धिरित्यत आह ॥ **एतच्चेति** । अंशिकर्मनिर्मितशरीर एवांशस्य भावादिति युक्त्यादिनैतत्समर्थयिष्यत इत्यर्थः । व्यतिरेकदृष्टान्तमप्याह ॥ **तथा चेन्द्रार्जुनाविति** ॥ **तस्यानैकान्त्येति** । सूर्याद्यंशेष्वपभ्रष्टदेवेष्विति शेषः ॥ **अत्यल्पस्यापीति** । ब्रह्माद्यपेक्षया स्वरूपेणातिनीचस्यापीत्यर्थः ॥ **अंशिगतं सुखदुःखाद्येवेति** । अत्र सुखदुःखपदे सदसत्स्वरूपसुखदुःखमात्रपरे न सर्वसुखदुःखपरे । अल्पे ज्ञानादावनुसन्धानाभावेऽपीति तत्त्वप्रकाशिकाविरोधप्रसङ्गात् । ततश्चायमर्थः । अर्जुनादिभिः सद्भिरंशैरंशिगतं तत्कृतप्रधानसाधनोपासनादिनाऽभिव्यक्तं यत्स्वरूपसुखादिकं तदेवानुभूयते स्वरूपस्यैकत्वात । तथा दुर्योधनादिभिरसद्भिरंशैरंशिगतं तत्कृतहरिद्वेषादिप्रधानसाधनाभिव्यक्तं यत्स्वरूपदुःखादिकं

तदेवानुभूयते न तु तत्सर्वम् । तत्तदंशिकृताल्पसाधनजन्यं बाह्यं सुखदुःखं ज्ञानादिकं वेति । यद्वा सुखदुःखपदे प्रधानसाधनफलभूतसुखदुःखमात्रपरे न सर्वसुखदुःखपरे उदाहृततत्त्वप्रकाशिकाविरोधात् । ततश्चांशिगतं तत्कृतोपासनादिप्रधानसाधनफलभूतं यन्महासुखं यच्च तद्गतं तत्कृतप्रधानपापफलं महादुःखं तदेवांशेनानुभूयते न तु सर्वमल्पसाधनजन्यं सुखदुःखादिकमित्यर्थः ॥ **ऐक्यस्येति** । आपादकरूपस्येत्यर्थः । ननु सर्वाऽपि श्रुतिर्जीवेश्वरगतासाधारणाकारं विना स्वरूपमात्रमुपजीव्य प्रवर्तते चेन्नोपजीव्यविरोध इत्यत आह ॥ **यदत्र वक्तव्यमिति** । स्वरूपमात्रस्य बुद्धावनारोहाद् ब्रह्माहमस्मीत्यभिमतबोधायासाधारणाकारविशिष्टमेवोपजीव्यैक्यश्रुतिः प्रवर्तत इति वाच्यमिति ज्ञानपादे वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **मन्देनेति** । पूर्वग्रन्थपर्यालोचनया यावत्प्रमाणसिद्धं विरुद्धमिव दृश्यतेऽथ च कल्पकेशत्वाविरोधि तावदेवाघटितघटकेश्वरशक्त्या कल्पनीयमिति सुखेन ज्ञातुं शक्यमिति भावः ॥ **सुस्थ इति** । श्रुतिविरोधाभावादिति भावः ॥ **सम्यगनीशेति** । अत्यन्तमनीशभेदेनेत्यर्थः ॥ **वस्तुवृत्त्येति** । यद्यपि श्रुत्याऽऽपाततः प्रतीतमपीत्येवात्र वक्तव्यम् । तथाऽपि सा श्रुतिः प्रतीयमानेऽर्थे वस्तुताऽऽभासभूतेति प्रदर्शनायाभासत्वमुक्तमित्यर्थः । अतोऽन्यत्रापि यद्दृष्टमित्यस्योदाहरणमाह ॥ **यथा वेति** ॥ **प्रतीतमपीति** । प्रमाणेनापाततो विषयीकृतमपीत्यर्थः । अनेन मूले श्रुतिपदं प्रमाणमात्रोपलक्षकमिति सूचितमिति ज्ञातव्यम् । हिशब्दसूचितामुपपत्तिं दर्शयति ॥ **कल्पकेति** । यथायोगमिति । श्रुतिश्चेत्प्रतीतार्थ एवाभासत्वमन्यच्चेत्सर्वथैवाभासत्वं वर्णनीयमित्यर्थः ॥ **अन्येनापीति** । अन्यस्मिन्नप्यस्तीति जानीयादित्यर्थः ॥ ३–२–१० ॥ ॐ **अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात्** ॐ ॥ प्रकृत्यन्यतमत्वात्मकरूपप्रसक्तिवारणायाह ॥ **प्रकृतिशब्द इति** । प्राकृतशब्दान्तर्गतः प्रकृतिशब्द इत्यर्थः । रूपत्वादरूप इति व्याहतमत आह ॥ **प्राकृतरूपेति** ॥ **भाष्ये व्याख्यात इति** । यथा चक्षुरादिप्रकाशे विद्यमानेऽपि वैलक्षण्यादप्रकाशादिव्यवहार इति व्याख्यात इत्यर्थः ॥ **उपपत्तिस्त्विति** । वाच्यवाचकभावसम्बन्धग्रहणोपपत्तिस्त्वित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणेति** । विद्वद्व्युत्पत्तितोऽपि च । तैस्तैः शब्दैश्च भण्यन्ते युज्यन्ते चोपदेशात इत्यादिना वक्ष्यमाणेत्यर्थः ॥ **तत्सिद्धमर्थामिति** । भगवद्रूपाणां भगवदभेदं रूपमित्यर्थः । अरूपवत्त्वाधिकरणार्थस्य सर्वदा-प्राकृतशरीरराहित्यस्य । सूत्रार्थं प्रति जीवेश्वरयोरत्यन्तभेदं प्रति । हेतुत्वमपीत्यत्रारूपत्वस्येति शेषः ॥ ३–२–९ ॥ ॥ ॐ **वृद्धिह्रासभाक्त्व-**

मन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ ॐ ॥ ॥ **युक्तेरिति** । भक्तत्वेऽन्तर्भावादिति हेतोरित्यर्थः ॥ **प्रतिज्ञार्थेन साध्येन भक्तितारतम्येन सम्बन्धाप्रतीतेरिति** । हेतुहेतुमद्भावरूपसम्बन्धाप्रतीतेरित्यर्थः ॥ **साध्यतारतम्ये चेति** । तथा च भक्तत्वेऽन्तर्भावादित्यनेन तदानन्दतारतम्यमुपलक्ष्यत इति भावः ॥ ३–२–१२॥ ॥ॐ **स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत्** ॐ॥ अनेन विषयोपक्षेपादित्युक्तं दर्शयति ॥**न ब्रह्मादीनामिति**। तेन पूर्वपक्षोपपत्तिप्रदर्शनादित्युक्तं दर्शयति ॥**भगवदानन्देति**। परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्य इत्यत्र सम्बन्धपदेन बिम्बप्रतिबिम्बभावसम्बन्धस्योक्तत्वादिति भावः । यद्वेत्युक्तद्वितीयपक्षोपक्षेपादित्युक्तं दर्शयति ॥ **यद्वा न ब्रह्माद्यानन्द इति** । अनेन पूर्वपक्षेत्युक्तं दर्शयति ॥**परस्परायेति** । विचित्रत्वात् तारतम्योपेतत्वात् ॥ **उपाधिगुणानामिति**। स्वरूपभूतोपाधिगुणानामित्यर्थः ॥**स्थानगुणेति**। उपाधिगुणवैचित्र्यादित्यर्थः। नन्वन्यतरेणैवोपपत्तौ किं समुच्चयेनेत्यत आह ॥ **स्थानगुणस्येत्यादि** । न हि सूर्यकान्तप्रतिबिम्बस्याग्निजनकत्वशक्तिर्न जलगतस्येत्येतावता सूर्ये वैचित्र्यम् । आधिक्यं हि तत्र निमित्तम् । सूर्यचन्द्रादिप्रतिबिम्बं विनाऽन्यत्र तथा विशेषादृष्टेरिति न्यायविवरण उपपादितमित्यर्थः । सूर्यकान्तादिगतस्यैव सूर्यादिप्रतिबिम्बस्याग्न्यादिजनकत्वं नान्यत्रेति स्थानमावश्यकम् । सूर्यकान्तादिगतस्य चन्द्रादिप्रतिबिम्बस्य नाग्न्यादिजनकत्वमतो बिम्बसामर्थ्यमप्यावश्यकमिति न्यायविवरणाभिप्रायः ॥ **उपलक्षणयेति** । तथा च ज्ञानानन्दयोरन्यत्वेऽपि मुख्यत्वामुख्यत्वरूपहेतुरनेनैवोक्त इत्यवधेयम् ॥ ३–२–१७ ॥ ॐ **प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः** ॐ ॥ सृष्टिसंहारकर्तृत्वाभ्युपगमस्येत्यत्र पूर्वपक्षिण इति शेषः ॥ **प्रेरणाद्यर्थमिति** । असृष्टस्य स्थितेः कर्तुमशक्यत्वात् स्थितिकर्तुरीश्वरस्योदासीनप्रेरणं सृष्टावावश्यकमिति भावः ॥**सर्वोऽपीति**। उक्तोभयरूपोऽपीत्यर्थः। चशब्दसूचितमर्थमाह ॥ **सर्वं खल्विति** । संहारोदासीनातिरिक्तं पालकत्वं नोपपद्यत इत्युक्तं दूषयति ॥ **अन्नदानादाविति** ॥ ३–२–१३ ॥ ॐ **तदव्यक्तमाह हि** ॐ ॥ कथमनेन विरोधशान्तिः स्फुटतयाऽप्रतीतेरित्यत आह ॥ **जीवशक्त्यपेक्षयेति** ॥ ३–२–१४ ॥ ॐ **उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्** ॐ ॥ ॥ **पक्षपरिग्रहरूपेति** । पक्षस्य परिग्रहं स्वीकारं रूपयति प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ **नियमार्थ इति** । अवधारणार्थ इत्यर्थः ॥ **प्रपञ्च इति** । शक्तिव्यक्तिशब्दार्थकथनेन क्रियानित्यत्वे साधकबाधकाभावकथनेन च प्रपञ्चो लिङ्गपाद एव कृत इत्यर्थः ॥ **विशेषतयेति** ।

धर्मतयेत्यर्थः । एवं भगवद्विशेषत्वेनेत्यत्रापि भगवद्धर्मत्वेनेत्यर्थो ज्ञातव्यः ॥ **आतश्चोपसर्ग इति** । आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः उपसर्गे उपपदे स्त्रियामङ्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । उदाहरणं च प्रदा उपदा उपधेत्यादि द्रष्टव्यम् । एवं च ज्ञाधातोराकारान्तत्वाद्विज्ञाया इत्येव वक्तव्यमिति भावः ॥ **क्तिन्बाधकत्वादिति** । क्तिनोऽपवाद इति काशिकायामुक्तत्वादिति भावः ॥ **क्तिन्नबादिभ्य इति** । अस्य वार्तिकस्य क्तिङपवाद-बाधकतया तस्य प्रतिप्रसवार्थत्वादिति भावः । अबादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्या इति काशिकायामुक्तत्वादस्याबादिगणे पाठाभावात्कथमिदं समाधान-मिति चोद्यानवकाशः ॥ **अतिशय इति** । धर्म इत्यर्थः ॥ **महिमेति** । सम्बन्धान्तरमन्तरेण विशिष्टप्रत्ययजनकत्वरूपं स्वरूपसम्बन्धत्वमित्यर्थः ॥ **अनागन्तुकत्वेनेति** । युतसिद्धत्वाभावेनेत्यर्थः ॥ **न चापरश्रुतीति** । विशेषप्रतिपादकश्रुतिविरोधेनेत्यर्थः । ननूत्पत्तिज्ञप्त्यप्रतिबन्धकत्वात्कथ-मिदमनवस्थादूषणमित्यत आह ॥ **विशेषणविशेष्यभावेति** ॥ **स च प्रतीयमान एवेति** । अन्यथा दण्डपुरुषयोः कदाऽप्यभेदभ्रमो न स्यात् । सर्वदा विशेषणविशेष्यभावेनैव ज्ञानं स्यात् । न स्याच्च कदाचिदभिन्नयोरपि विशेषणविशेष्यभावभ्रम इति भावः ॥ **विशेषणादिभावेनैवेति** । भेदः प्रतीयमानो न भेद इत्येव प्रतीयते किन्त्विमौ भिन्नाविति विशेषणतयाऽनयोर्भेद इति विशेष्यतया वेति भावः ॥ **निर्विशेषाभिन्न इति** । घटकरीरादिवदिति भावः ॥ **ततश्च मभेदोऽपीति** । भेदिनोरभावे भेदस्याप्यनुपपत्तेरिति भावः । तद्भेदता कुत इत्युक्तानुवादस्तदीयत्वेनेति । विशेषणत्वेनेत्यादिस्तु अनेन भिन्नोऽयमित्यादिनोक्तानुवाद इति ज्ञातव्यम् ॥ **लिङ्गित्वेनेति** । व्यावर्तकधर्मानुमेयत्वेनेत्यर्थः । अन्योन्याभावा-दिरूप इत्यत्रादिपदेन पृथक्त्वसङ्ग्रहः । अद्वैतवादिनो भेदाभाववादिनः ॥ **उपचार इति** । तथा व्यवहारमात्रं न प्रतीतिरस्तीति भावः । स्फुटत्वा-त्साक्षिसिद्धत्वात् ॥ **योजनेति** । बुद्ध्या विवेकेन योजनेत्यर्थः ॥ **अखण्डार्थनिष्ठत्व इति** । ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्व इत्यर्थः ॥ **अपोह-वादेति** । घटादिपदैरघटादिव्यावृत्तिरेव वाच्या न घटत्वादिरिति मताश्रयणेत्यर्थः ॥ **अखण्डतासिद्धिरिति** । निर्विशेषतासिद्धिरित्यर्थः ॥ **न हि संसर्गभेदाविति** । भेदोऽतद्व्यावृत्तिः । अपोहवादिमतानुसारेणेदमुक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **ब्रह्मैवेति** । ब्रह्मस्वरूपमात्रं वाक्यतात्पर्यविषयोऽर्थ इत्यर्थः । ब्रह्मैवेत्यत्रापि तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थः । किं ब्रह्मस्वरूपमुतावधारणार्थभूतेतरव्यावृत्तिरिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति ॥ **तस्येति** । स्वप्रकाश-

त्वात्प्रमाणेवद्यत्वात् । द्वितीयं दूषयति ॥ **व्यावृत्तेश्चेति** । ततश्चातत्त्वावेदकत्वमागमस्य स्यादिति भावः । व्यावृत्तिविशिष्टब्रह्मस्वरूपं वाक्यार्थ इति पक्षस्तु प्रागेव दूषित इत्यवगन्तव्यम् ॥ **तथा चेदिति** । स्वभावव्यावर्तकत्वेनैव व्यवतिष्ठते न ब्रह्म विशेषत्वेनेति चेदित्यर्थः ॥ **पौनरुक्त्यादीति** । एकेनैव पदेन लक्षितत्वात्पदान्तरं व्यर्थमित्युपपादितत्वात्पौनरुक्त्यमुक्तमेवेति ज्ञातव्यम् ॥ **अपोहवाचित्वेति** । अलक्ष्यव्यावृत्तिवाचित्वोपपत्तेरित्यर्थः ॥ **अखण्डत्वमिति** । सर्वविशेषराहित्यरूपमित्यर्थः । ननु स्वप्नेऽघट इति दृष्ट्वा नात्र घट इत्यपि पश्यति । तत्र घटस्तदभावश्चेति द्वयमपि मिथ्या न तु घटः सत्योऽत उक्तन्यायस्य तत्र व्यभिचार इत्यत आह ॥ **एतच्चेति** । न स्वप्नेऽपि द्वयं मिथ्या तत्रैकं सत्यमेव हीत्यादिना स्पष्टयिष्यत इत्यर्थः ॥ **बुद्ध्या विविच्येति** । यद्येतादृशमसर्वज्ञादिराहित्यं सार्वज्ञ्यादिपदबोध्यमित्येतादृशं प्रमेयं न ग्राह्यं तदाऽसुखत्वनिवर्तनमसत्त्वाज्ञानतादेश्च निवर्तनमेतादृशं सुखादिपदबोध्यमिति प्रमेयमपि न ग्राह्यं स्यात् । ततश्चासुखाद्यनिवर्तनादसुखत्वादेरेव सदा सत्त्वं स्यादिति योज्यमित्यर्थः ॥ **यथोक्तमिति** । तैत्तिरीयकवार्तिके सुरेश्वरेणेति शेषः । पदात्सत्यादेः पदार्थं सत्यत्वादिकं ब्रह्मणि प्रतिपाद्य ज्ञात्वा तेन विरोधाद्धेतोस्तद्विरोधिनोऽनृतादेरभावं जानाति । तत्र निदर्शनं वध्यघातकवदिति । यथा खलु विश्रब्धाखुभूयिष्ठां भूमिं दृष्ट्वा मार्जाराभावोऽवगम्यत एवमिति तदीयश्लोकार्थः ॥ **कुन्ता इति** । यथा कुन्तशब्देन तद्वन्तो लक्ष्यन्ते एवं भेदाभेदपरेण खण्डाखण्डशब्देन तद्वादी लक्ष्यतेऽत इदं वाक्यं साधु अबाधितार्थकमित्यर्थः ॥ **अत्यन्तभिन्नयोरिति** । धर्मधर्मिण्यामिति शेषः ॥ **प्रध्वस्ताक्रियेति** । प्रध्वस्ताऽतीता या तरणिक्रिया तत्सम्बन्ध इत्यर्थः । सोऽपि न कालेनात्यन्ताभिन्न इति भावः ॥ **यथा पृथिव्यामोषधय इति** । यथा यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्तीत्यत्रौषध्युपादानतया भिन्नाभिन्ना अपि पृथिवी विश्वं प्रति निमित्ततयाऽत्यन्तभिन्नस्य भगवतो नियतपूर्वभावितया कारणत्वमात्रेण मन्दानां विश्वभेदे बुद्धिमवतारयितुमुपात्ता तथैवेत्यर्थः । इयांस्तु विशेषः । तत्र भेदे बुद्धिमवतारयितुं भिन्नाभिन्नं वस्तु निर्दर्शितमत्र त्वभेद इति ॥ **एवं साक्षादिति** । भगवद्धर्माणां भगवता सविशेषाभेदरूपमित्यर्थः ॥ **अनुषङ्गसिद्धमिति** । तत्सिद्ध्युपजीव्यसिद्धिकमित्यर्थः ॥ **पूर्वकालैकेति** । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेत्यत्रैकशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वात्तस्य च प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनमित्युपसर्जनसंज्ञायामुपसर्जनं पूर्वमित्यनेन पूर्वनिपातः स्यादित्यर्थः ॥ आध-

करणसिद्धान्ततयेति । प्रकृतविचार्यप्रमेयसिद्धौ तदनुषङ्गेण योऽर्थः सिध्यति सोऽधिकरणसिद्धान्तः । यथाऽऽह । अनुमेयस्य सिद्धयाऽर्थो योऽनुषङ्गेण सिध्यति । स स्यादाधारसिद्धान्तो जगत्कर्ता यथेश्वर इति । अत्रानुषङ्गो नाम तदुपजीवनमेव न तु तद्व्याप्यत्वम् । यथाऽऽह हरिदीक्षितः । अतोऽविनाभावादन्य एवानुषङ्ग इति । तथा च प्रकृतस्य धर्मधर्मिणोः सविशेषाभेदस्य वक्ष्यमाणान्विताभिधानेनाभिहितान्वयादिवादानामयुक्तत्वेन वा व्याप्त्यभावात्कथमेतदिति शङ्काऽनवकाशः । वक्ष्यमाणान्विताभिधानादेः सविशेषाभेदव्यापकत्वाभावेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या तत्सिद्ध्यधीनसिद्धिकत्वेनोक्तानुषङ्गशब्दार्थसद्भावात् । वस्तुतस्तु यद्यधोदेशे नदीपूरस्तर्ह्यूर्ध्वदेशे वृष्टिरित्यादाविवात्रापि यदि धर्मधर्मिणोः सविशेषाभेदस्तर्हि तद्वाचकशब्दे वक्ष्यमाणान्विताभिधानमिति व्याप्तिसम्भवादनुषङ्गशब्दस्य व्याप्यर्थकत्वेऽपि नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । उक्तमधिकरणसिद्धान्तलक्षणं प्रकृते दर्शयितुमाह ॥ सत्यादीति । अभेदसिद्ध्या सिद्धमर्थं प्रदर्श्य विशेषसिद्ध्या सिद्धमर्थं दर्शयितुमाह ॥ किन्त्वभेद इति । तथा चैतदधिकरणप्रमेयस्य ब्रह्मधर्माणां ब्रह्मणा सविशेषाभेदस्य सिद्ध्या तद्वाचकादस्य ब्रह्मादिपदस्य सामान्यत इतरपदार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं विशेषानभिधानं चेत्येतादृशं प्रमेयं सिध्यति । अत इदमधिकरणसिद्धान्ततयाऽत्राभिप्रेतमिति भावः । नन्वेवं भगवद्धर्मवाचकपदेष्वेवान्विताभिधानं सिध्यति न परस्पराभिन्नार्थकेषु नदीतीरे पञ्चफलानीत्यादिपदेषु । तत्र सविशेषाभेदाभावात् । अतस्तत्रान्वयबोधो निर्निबन्धन आपन्न इति चेन्न । तत्रान्विताभिधानस्य जिज्ञासाधिकरणोक्तन्यायेनैव सिद्धतयाऽन्वयबोधस्य निर्निबन्धनत्वाभावात् । न चैवमत्रापि तेनैवान्विताभिधानसिद्धौ तदर्थसविशेषाभेदोपादानं व्यर्थमिति वाच्यम् । उक्तान्विताभिधानं सूत्रकृदभिप्रेतमित्येतज्ज्ञापनायैव सविशेषाभेदोपादानं न तु सर्वत्रोक्तान्विताभिधानसाधकतया येन न नदीतीरादिपदेषु कथमन्विताभिधानसिद्धिरित्यादिशङ्का स्यादिति । ननु नियतानुपूर्वीके वेदवाक्ये आद्यत्वादिकं नान्यवस्थितमित्यत आह ॥ वेदवाक्येऽपीति ॥ पदान्तरसन्निधानाहितबलादिति । पदान्तरसमभिव्याहाररूपसहकारिसामर्थ्येनाहितशक्त्यन्तरादित्यर्थः । अत्र च पदान्तरसमभिव्याहारो हि सामान्यस्य विशेषपर्यवसान एव हेतुर्न पुनरविद्यमानशक्त्याधान इति जिज्ञासाधिकरणीयसुधया यथा न विरोधस्तथा तत्रैवोक्तम् । ननु तर्हि सामान्याभिधानप्रतिबन्धकत्वमपि विशेषे स्वीकार्यं स्यादित्यत आह ॥ स चेति ॥ निराकरिष्यत इति ।

अनुपदमेवेति शेषः । निराकाङ्क्षेत्युक्तमित्यत्र निराकाङ्क्षित्वं नाम पर्यवसिताकाङ्क्षत्वमेवेति ज्ञातव्यम् ॥ **न निर्वहतीति** । प्रहरे प्रहरे उच्चारितेषु गामानयेत्यादिपदेष्वाकाङ्क्षापर्यवसानस्यादर्शनादिति भावः । पद्धत्याद्युक्तवाक्यलक्षणप्रविष्टाकाङ्क्षा तु न पर्यवसिता विवक्षिता किन्त्वन्यैवेति न तत्र सन्निधिपदं व्यर्थमित्यवगन्तव्यम् । **प्रकृतानुपयोगादिति** । वाक्येऽन्वयबोधकत्वमेवेदानीं विचार्यतया प्रकृतं न तत्प्रमापकत्वमपि येन तदर्थं योग्यतापेक्षा स्यादिति भावः । योग्यतान्तर्भावेन वाक्यलक्षणकथनं तु प्रमाणवाक्यस्यैव लक्ष्यत्वाभिप्रायेणेति मन्तव्यम् ॥ **तस्य चेति** । अभिधानस्य च पदशक्तिरूपत्वेन तदनागन्तुकधर्मत्वादित्यर्थः ॥ **पुरस्तादिति** । जिज्ञासाधिकरण इत्यर्थः ॥ **उक्तदोष इति** । अन्वयस्याशाब्दत्वं पदार्थानां प्रमाणान्तरतापत्तेश्चेत्युक्तदोष इत्यर्थः ॥ **व्युत्पादितमिति** । गौरवं कल्पनेऽन्यथेत्येतद्याख्यावसर इति शेषः ॥ **धर्मविशेषेति** । क्रियाविशेषज्ञानमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि धर्मपदं क्रियापरम् ॥ **अविनाभावबलेनेति** । यत्कारकं तत्क्रियान्वितमित्याविनाभावबलेनेत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । कर्तृशब्दे ह्यभिहित इत्यादिनोपपादितानुभवविरोधेनेत्यर्थः । न हि प्रथमत एव विशेषान्वयबोधने तज्जिज्ञासामूलकः किमिति प्रश्नोऽनुभूयमानो युज्यत इति भावः ॥ ३–२–१९ ॥ ॐ **परमतः सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः** ॐ ॥ ॥ **प्रकारप्रमाणेति** । येन प्रकारेण येन प्रमाणेन च विलक्षणः स प्रकारस्तत्प्रमाणं च नास्तीत्यर्थः ॥ **वक्ष्यत इति** । तेषां वैलक्षण्यं श्रुतौ श्रुतमित्यत्रेति शेषः ॥ **साक्षात्कृतभगवद्गुणा इति** । तथा च वाच्यार्थदर्शनादुपदेशेनैव व्युत्पत्त्युपपत्तिरिति भावः । एवं सूत्राभिप्रेतं बाधकपरिहारमुपपाद्येदानीं सूत्रमुत्थापयति ॥ **नन्विति** ॥ **बुद्धिप्रवेशाभावेति** । अनेन बुद्ध्यर्थ इत्यंशतात्पर्यमुक्तमिति ज्ञातव्यम् । पूर्वं पूर्णत्वादिमहत्त्वेषामिति पूर्णत्वस्य गुणनिष्ठतयोक्तत्वादाह ॥ **पूर्णः पूर्णगुण इति** । रमादीनां सत्त्वादेकाकित्वं बाधितमत आह ॥ **परानपेक्ष इति** ॥ **न स्थानतोऽपीत्यत्रैवेति** । तत्र हि सविशेषं ब्रह्माविद्यकोपाधिकल्पितं न वेदान्तवाक्यप्रतिपाद्यमपि तु निरस्तसमस्तविशेषमेवेति परेण प्रतिपादितम् । तच्च सगुण एव वेदानां महातात्पर्यस्य प्रामाणिकत्वात्तद्विरोधरूपयुक्त्या सम्यक् तत्र निराकृतम् । यथोक्तम् । महातात्पर्यमुख्यस्य विरोधोऽप्यत एव हि । दोषित्वानिर्गुणत्वाल्पत्वादि कथञ्चन । नार्थः श्रुतिपुराणादेस्तद्विरुद्धोऽखिलस्य च । अर्थः स्वयं विनिर्णीतो वासुदेवेन सादरमिति । अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादित्याद्य-

धिकरणेष्वपि निर्विशेषमेव ब्रह्म वेदान्तवेद्यं न कल्पितं सविशेषमितीदमेव प्रमेयं प्रतिपाद्यतया परस्याभिप्रेतम् । तथा हि । अरूपवदेव हीत्यधिकरणारम्भे रूपाद्याकाररहितमेव ब्रह्मावधारयितव्यम् । न रूपादिमदिति तेनोक्तत्वात् । अत एव चोपमेति सूत्रचतुष्टयमेकमेवाधिकरणमित्यभिप्रेत्यान्ते तस्मान्निर्विकल्पकलिङ्गमेव ब्रह्म नोभयलिङ्गं विपरीतलिङ्गं वेति सिद्धमित्युपसंहृतत्वात् । प्रकृतैतावत्त्वं हीत्यत्रापि नेति नेतीत्यत्र विषयवाक्ये इतिशब्दद्वयेन पूर्वप्रकृतं मूर्तामूर्तलक्षणं रूपद्वयं परामृश्यते निषेध्यत्वाय शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय चेत्युक्तत्वात् । तदव्यक्तमाह हीत्यत्रापि पूर्वनिर्धारितं ब्रह्म कस्मान्न गृह्यत इत्याशङ्कापरिहाराय तस्याव्यक्तत्वमत्र समर्थ्यत इत्युक्तत्वेन निर्विशेषस्यैवाभिप्रेतत्वात् । परमत इत्यारभ्यानेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्य इत्यन्तानि सूत्राण्येकमेवाधिकरणमित्यभिप्रेत्य तत्रापि यदेतन्निरस्तसमस्तप्रपञ्चं ब्रह्म निर्धारितमस्मात्परमन्यत्तत्त्वं नास्तीति सिद्धान्तितत्वात् । अत एतेषामप्यधिकरणानां परकृतं व्याख्यानं महातात्पर्यविरोधलक्षणयुक्त्या तत्रैव निराकृतमित्यर्थः ॥ ३—२—१६ ॥ ॥ ॐ **फलमत उपपत्तेः** ॐ ॥ **न च श्रुतिविरोध इति** । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणमिति श्रुतिविरोधो न चेत्यर्थः ॥ **पूर्वपदं व्याख्यातीति** । तुशब्दोपेतं पूर्वपदमित्यर्थः । तथा च फलदाने पूर्वोक्तं ब्रह्मैवेति पूर्वन्त्वित्यस्यार्थ उक्तो भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ ३—२—२० ॥ इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादाशिष्येण यदुपतिना कृतायां सुधाटिप्पण्यां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३—२ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ॥ **भाव्यत्वादिति** । अन्यथा हरिभक्तिपूर्वकाध्ययनरूपाधिकारिलक्षणाभावेनानधिकारिकत्वप्राप्तेरिति भावः । एतदेव दर्शयितुं मीमांसासाध्यादित्युक्तम् । ननु विषयवैराग्येण कथं भगवति भक्तिर्विनिगमकाभावेन वैपरीत्यस्यापि सम्भवादित्यतस्तदुपपादयति ॥ ॥ **न हि हेय इति** । तथा च वैराग्यभक्त्योर्भिन्नविषयत्वेऽपि जन्यजनकभाव उपपद्यत एव । वैराग्यविषये हेयत्वस्य स्नेहविषय उपादेयत्वस्य विनिगमकस्य सत्त्वादिति भावः ॥ **दृश्यत इति** । अस्मदादाविति शेषः । सर्वेषामित्यतः पूर्वं प्रायेणेति शेषः । ज्ञानादिमत्त्वमित्यत्रादिपदेन विरोधियुक्त्यादिनिरासादिग्रहणम् ॥ **अन्तरङ्गतामश्नुवत इति** । यदन्तरङ्गं साधनं तच्चरममेवेति भावः ॥ **सर्वकर्तृत्वं विज्ञायेति** । अनेन ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्युक्तं भवति ॥ **भक्तिमान्भूत्वेति** । स्नेहमाहात्म्यज्ञानयोरेव भक्तित्वादिति भावः । नन्वेवं सर्व-

कर्तृत्वादित्यनेनैव देहकर्तृत्वस्यापि लाभाद्देहकर्तृत्वमीशस्येति पुनर्वचनं किमर्थमित्यत आह ॥ **अत्रापीति पूर्ववादिति ।** विशेषणैरतद्व्यावृत्त्यर्थं तदा-यत्तत्वाद्विशेषस्नेहस्येति पूर्वन्यायेनेत्यर्थः । शमदमादीत्यत्रादिपदेन तितिक्षासङ्ग्रहः ॥ **अस्मदुक्त एवेति ।** तदन्यत्रातिदुःखत इत्यत्र नित्यानित्य-वस्तुविवेकस्यानुत्पाद्याधिकवैराग्यमित्यत्र दमतितिक्षाविरागाणां दार्ढ्यं भक्तेरवाप्य चेत्यत्र शमस्य चोक्तत्वादिति भावः । यतेतेति विधिबलान्मुमुक्षु-ताऽप्यधिकारिणोऽर्थादुक्तैवेति ज्ञातव्यम् । ननु कण्ठरवेणैव मुमुक्षुता कुतो नोक्तेत्यत आह ॥ **उत्तमभक्तानामिति ।** संशये सतीत्यनुवादघटनार्थ-माह ॥ **संशयो भवतीति ॥ विपर्यय इति ।** तथा च संशये सतीत्यस्य पूर्वपक्षे सतीत्यर्थ उक्तो भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ **समासार्थतयेति ।** जन्मादीति बहुव्रीहिसमासार्थतयेत्यर्थः । नन्वेवं जन्मस्थित्यादेः श्रुतत्वोक्तेर्वैयर्थ्यमित्याशङ्कायां मोक्षदातृत्वेऽनुमानसूचकतया तस्योक्तत्वेन न वैयर्थ्य-मित्याशयेनाह ॥ **किञ्चेति ।** अन्यत्र मोक्षदातृत्वे प्रमाणमुच्यत इत्यर्थः । ननु कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कर्तरि तृतीयाया विहितत्वाद्युष्माभिरिति वक्तव्यम् । व इति कथमुक्तमित्यत आह ॥ **कृत्यानामिति ।** कृत्याः प्राङ्ण्वुल इत्युक्तत्वेन यत्प्रत्ययस्यापि कृत्यत्वादिति भावः । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि षष्ठी वा स्यादिति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु मम मया वा सेव्यो हरिरिति । मोक्षादिकर्तृत्वस्येत्यादीत्यत्रादिपदेन मोक्षादिदातेत्यस्य सङ्ग्रहः ॥ **कर्तरि चेति ।** कर्त्रर्थकतृजकाभ्यां षष्ठ्या न समास इति सूत्रार्थः । उदाहरणं त्वपां स्रष्टेत्यादि ॥ **तृजन्तेनेति ।** कर्तृदातृशब्दयोस्तृजन्तत्वादिति भावः । उत्तर-माह ॥ **तृन्नयमिति ।** कर्तृशब्दो दातृशब्दश्चेत्यर्थः । ननु तृन्नन्तस्यापि योगे न लोकाव्ययेति षष्ठ्याः प्रतिषेधेनाप्राप्तौ कथं षष्ठीसमास इत्यत आह ॥ **तेनेति ।** तृन्नन्तेनेत्यर्थः । तृजन्ते कर्तरि चेति समासप्रतिषेधवत्तृन्नन्तेन समासप्रतिषेधकं किमपि नास्तीति भावः । गमिगम्यादेराकृति-गणत्वमभिप्रेत्येदमुक्तमित्यवधेयम् । नन्वत्र द्वितीयाप्राप्तिरेव कथमिति चेदुच्यते । कर्मणि द्वितीयेति द्वितीयाप्राप्तौ तां बाधित्वा कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी प्राप्ता तस्याश्च न लोकेत्यनेन प्रतिषेधे पुनर्द्वितीयाया एव प्राप्तिः । तेन च समासप्रतिषेधकाभावाद् द्वितीयाश्रितेत्यनेन समासोपपत्तिरिति । ननु पञ्चमी भयेनेत्युक्तत्वादत्र च भयशब्दाभावात्कथं पञ्चमीत्यत आह ॥ **योगेति ॥ स्थानान्तर इति ।** ब्रह्मणो लक्षणमाहेति सङ्गतिरुक्तेत्यर्थः । तत्तदागमैः शैवाद्यागमैः । दृष्टपुरुषवन्मोक्षदातृतामित्युत्तरग्रन्थानुसारेण व्याचष्टे ॥ **यदि काश्चिदिति ।** तथा प्रतिभासादित्यत्र वेदादिरूपशास्त्रत

एवेति शेषः ॥ **स एव भगवानिति** । तच्छब्दानां भगवति मुख्यत्वादिति भावः । अनेन समन्वयादिति सौत्रो हेतुः स्वातन्त्र्येण समन्वयात्सम्बन्धात्तद्वत्त्वादिति स्वतन्त्रतया रुद्रादिप्रतिपादकवैदिकशब्दानां भगवत्येव समन्वयादुपक्रमादिभिर्मुख्यवाचकत्वादिति द्वेधा व्याख्यात इति द्रष्टव्यम् । ननु तदेवेत्यनेन ब्रह्मशब्दस्यान्यत्र प्रवृत्तिनिषेधेन ब्रह्मणि प्रवृत्तिमात्रमुच्यते न पुनः परममुख्यत्वमित्यत आह ॥ **अन्यत्र ब्रह्मशब्दस्येति** ॥ **प्राग्वाच्यतेति** । ईक्षत्यधिकरण इत्यर्थः । ननूत्तारणपदस्योपमापदेन कथं समासः । तस्य वारिधिपदसापेक्षत्वेनासमर्थत्वात् । सापेक्षमसमर्थमिति वचनादत आह ॥ **गमकत्वादिति** । वाक्यार्थबोधकत्वादित्यर्थः । तथा च सापेक्षत्वेऽप्यसामर्थ्यमसिद्धम् । वाक्यार्थबोधकत्वस्यानुभवसिद्धत्वेन सामर्थ्यकल्पनात् । सापेक्षमसमर्थमिति वचनं तु नित्यसापेक्षव्यतिरिक्तविषयमिति कल्पनीयमिति भावः । ननु बहुव्रीहिबलादेवोक्तलाभे इनुप्रत्ययो व्यर्थः । यथाऽऽहुः । न बहुव्रीहिनिर्वाह्ये भवन्ति मतुबादय इति । तत्राह ॥ **भूमविवक्षायामिति** । बाहुल्यविवक्षायामित्यर्थः । भूमनिन्दाप्रशंसासु भवन्ति मतुबादय इति वचनादिति भावः ॥ **किञ्चिद्व्याहतमित्यादि** । आगमापारवारिधेरशक्योत्तारणत्वेऽपीत्यनेनोक्तमनिर्णेयत्वं निर्णीयत इत्यनेनोक्तं निर्णेयत्वं च परस्परव्याहतम् । अखिलमानवैर्दुर्गम इति विवरणे तु न व्याहतिः । अत एव पूर्वं मदन्यैरिति शेषः पूरित इत्यवधेयम् । वेदानामानन्त्यात्तन्निर्णयोऽनुपपन्न इत्याक्षिप्ते अन्यैर्निर्णेतुमशक्यत्वेऽपि मयैव निर्णीयते वेद इत्येतावदेवोत्तरं वक्तव्यम् । रोमकूपलयोदवत्त्वकथनं तु न सङ्गतम् । उक्ताक्षेपपरिहारानुपयोगात् । मज्ज्ञानाव्याकृताकाशे प्राप्नोति परमाणुतामित्यनेन प्रलयसमुद्रसमानोऽपि वेदोऽपरिच्छिन्ने मज्ज्ञाने परमाणुरिवान्तर्भवतीति तद्भावप्रदर्शनेन विवरणे तु तस्योक्तपरिहारोपपादकतया सङ्गतिरुक्ता भवतीति ध्येयम् ॥ **उक्तदोष इति** । पुनस्तदेवोच्यत इति किमनेन कृतं स्यादित्युक्तदोष इत्यर्थः ॥ **विशेषत इत्यादि** । समन्वयाज्ञानमिति वर्तते ॥ **वक्ष्याम इति** । अन्योऽप्यल्पमतिः शाखाचतुःपञ्चगतं वस्त्वित्यादिना मानवादीनां सामान्यतः सर्ववेदसमन्वयज्ञानमनुमानतो भवतीति वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **असिद्ध्यादीति** । सूत्रकारो न सर्ववेदसमन्वयज्ञानवान्सर्ववेदाज्ञत्वादिति विवक्षितानुमानेऽसिद्धिबाधयोः प्रसक्तिरित्यर्थः । ननु ज्ञानसूर्यमिति कथं द्वितीया । अन्यारादितरर्ते इति ऋते योगे पञ्चम्या विहितत्वादित्यत आह ॥ **विना वातमित्यादीति** । विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना । विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पातितौ

इत्यर्थः ॥ **रूढिनिमित्तातिशयस्येति** । बहुलप्रयोगरूपस्येत्यर्थः । नन्वानन्दमय इत्यादिसूत्रोपात्तानां केषाञ्चिदेवात्र समन्वयो ज्ञातस्तत्कथमुच्यते शब्दराशेरशेषत इति तत्राह ॥ **समानन्यायेति** । सूत्राणां सर्वशाखानिर्णायकत्वात् । आनन्दमयादिशब्दानां चोपलक्षणतयैवोपात्तत्वादिति भावः । अभ्यासादिनाऽपि समन्वयस्योक्तत्वात्कथं लिङ्गबलेनेत्युच्यत इत्यत उक्तं प्रायेणेति ॥ **प्रागिति** । एवमन्येऽप्यशेषत इत्यत्रेति शेषः । ननु तत्सङ्गादुपचारत इत्यत्रैवेतरस्यामुख्यार्थत्वमुक्तम् । पुनरस्यल्पेनैव शब्दस्येत्यादिना तद्वचने पुनरुक्तिरित्यत आह ॥ **अत्रेतरस्येति** ॥ **कर्मक्रमविरोधाच्चेति** । कर्मप्रतिपादकवेदानां भगवति समन्वये तत्साधकप्रमाणान्तराभावेन तदभावप्रसङ्गलक्षणविरोधाच्चेत्यर्थः । अशेषसर्वशब्दयोः पौनरुक्त्यपरिहारायाह ॥ **सर्वशब्दार्थविवरणमिति** । शेषनिषेधवाचिनोऽशेषपदस्य सर्वशब्दार्थे सङ्कोचशङ्कानिरासकत्वेन सर्वशब्दार्थविवरणरूपतेति द्रष्टव्यम् । विरोधहानिस्यैवेत्यनूद्य तदनन्तरमध्याहार्यमाह ॥ **एवं समन्वयस्येति** । संस्कारातिशयस्येत्यत्र मनसो भगवद्विषयीकरणपाटवं संस्कारशब्दार्थोऽवगन्तव्यः ॥ **परेतीति** । परशब्दस्य पश्चाद्वाव्यर्थत्वादिति भावः । ननु द्विधैवेति कथम् । यावता तृतीयाऽपि समाधिरूपोपासनाऽस्तीत्यत आह ॥ **ध्यानसमाध्योरिति** । यद्यपि खण्डस्मृतिर्धारणा स्यादखण्डा ध्यानमुच्यते । अप्रयत्नात्समाधिश्चेत्यादौ ध्यानस्य समाधिभेद उक्तस्तथाऽप्यखण्डस्मरणस्योभयत्राविशिष्टतयाऽभेदोक्तिरत्रेति ध्येयम् । अत एवानतिभिन्नत्वादित्युक्तम् । अन्यथाऽभिन्नत्वादित्येवावक्ष्यत् । ननूपासनापदस्य ध्यान एव रूढस्य ध्यानपूर्ववर्तित्वमात्रेण यदि शास्त्राभ्यासे वृत्तिस्तर्हि धारणादेरपि तथात्वादुपासनापदवाच्यत्वप्राप्तौ पुनर्द्वैविध्यानुपपत्तिरेवेत्याशङ्क्याह ॥ **धारणाप्रत्याहारेत्यादि** । स्वतन्त्रमुपासनं मुख्यतयोपासनशब्दवाच्यम् । एवं स्वतन्त्रोपासनात्वं चास्तीत्यत्रापि मुख्यमुपासनाशब्दवाच्यत्वमस्तीत्यर्थो द्रष्टव्यः । तथा च न शास्त्राभ्यासे ध्यानपूर्ववर्तित्वमात्रेणोपासनापदं गौणं किन्तु मुख्यमेवातो नोक्तातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु शास्त्राभ्यासे ध्यानसाधारणं धारणादिव्यावृत्तं किमुपासनाशब्दप्रवृत्तौ निमित्तम् । यद्योगात्तत्रोपासनाशब्दो मुख्य इत्यत आह ॥ **ब्रह्मसाक्षात्कारेति** । अधिकारिविशेषाभिप्रायेणेदम् । अत एव सर्वसाधारणं निमित्तान्तरमाह ॥ **चित्तवृत्तीति** । तथा च साक्षाद्ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वरूपं चित्तवृत्तिनिरोधस्वरूपं वोपासनाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं शास्त्राभ्यासेऽस्त्यतस्तस्य मुख्यत एवोपासनाशब्दवाच्यत्वं धारणादौ

तु नैवमिति भावः । शास्त्राभ्यासस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं तन्त्रसारसम्मत्या द्रढयति ॥ **यथोक्तमिति** । भविष्यतीत्यत्र दर्शनं चिरयानयेति पूर्ववाक्यस्थं दर्शनपदमनुवर्तत इति द्रष्टव्यम् ॥ **गतार्थत्वादिति** । द्वितीयस्य तृतीयचतुर्थचरणायोः श्रुतीनां परस्परविरोधस्य परिहृतत्वेन ताभ्यामस्य गतार्थत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ उक्तं हि वियत्पादारम्भे भामत्याम् । पूर्वं प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतीनां निराकृतः । सम्प्रति तु श्रुतीनामेव परस्परविरोधो निराक्रियत इति । यद्वा गतिसामान्यादित्यनेन गतार्थत्वादित्यर्थः ॥ **सगुणब्रह्मेति** । तत्र विरुद्धलक्षणयोगित्वरूपं वैलक्षण्यं प्रसक्तमिति न पूर्वोक्तदोष इति भावः ॥ **प्रकृतविषयेति** । अत्र जिज्ञास्यस्याखण्डब्रह्मण एव विषयतया तद्भावरूपस्यैव च मोक्षरूपप्रयोजनतया प्रकृतत्वात्सगुणादिविषयचिन्तायास्तत्प्राप्तिफलकायास्तत्रैव संस्कारदार्ढ्यापादकतया प्रकृतविषयप्रयोजनविरुद्धत्वमिति ज्ञातव्यम् ॥ **केषाञ्चिदधिकरणानामिति** । यावदधिकारमवस्थितिरधिकारिकाणामित्यारभ्याङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदमित्यतः प्राक्तनामाधिकरणानामित्यर्थः । जन्माद्यस्य यत इत्यादीनामित्यर्थः ॥ ॐ

सर्ववेदान्तप्रत्ययचोदनाद्यविशेषात् ॐ ॥ ॥ **परेत्युक्तमिति** । ध्यानरूपा परा चेत्यत्र यत्परशब्दस्य पश्चाद्भावार्थत्वमभिप्रेतं तदत्र ध्यानस्य सर्वपरिज्ञानपश्चाद्भावित्वकथनेन विवृतमित्यर्थः । साधकमुक्त्वा विपक्षे बाधकमप्याह ॥ **संशयपूर्वपक्षेति** । अन्यथेति शेषः । सर्वाधिकारिसाधारणत्वाभावे ब्रह्मादिमात्राधिकारिकत्वे चोक्तसंशयपूर्वपक्षयोरसङ्गतत्वापातादित्यर्थः । यथायोग्यामित्यस्य यथाशक्त्यैवेति व्याख्यानं न स्वरसमित्यरुच्याऽऽह ॥ **यद्वा प्रथमवाक्य एवेति** ॥ **एषोऽर्थ इति** । यथाश्रुत एवार्थोऽस्तु किं विशेषणेनेत्येतच्छङ्कापरिहारायोक्तोऽर्थ इत्यर्थः । कथमभिहित इत्यतस्तद्दर्शयति ॥ **यस्मादेवमिति** । एवमेव यथाशक्तीति विशेषणदान एवोपपन्नं भवेदेतत्सूत्रोक्तं प्रमेयमुक्तरीत्येति शेषः । तस्माद्यथाशक्त्याखिलान्वेदान्विज्ञायोपासनं कुर्वीतेति पूर्वेण सम्बन्धः । अनेन भवेदित्यस्य न पूर्वेणान्वयो नाप्युत्तरवाक्येन किन्तूक्तरीत्याऽध्याहारसाहित्येन पृथग्वाक्यत्वमित्युक्तं भवति ॥ **ज्ञात्रिज्ञात्रिशक्तेरिति** । अत्रेदं न स्वरसमतः पूर्वव्याख्यानमित्यवगन्तव्यम् । उत्तरवाक्यमुत्थापयितुं शङ्कते ॥ **उपासनायोग्यतेति** ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । न वा प्रकरणभेदादित्यत्रेति शेषः ॥ **यथाशक्तिज्ञानमात्रेणेति** । उपासनायोग्यतासम्पत्तेरेतावन्मात्रेणापि भवतीत्यर्थः । नन्वेवमुदाहृतश्रुतेः का गतिरित्यतः साऽपि यथाशक्तीत्येव व्याख्येयेति वक्तुं तत्रस्थसर्वशब्दस्य मुख्यार्थताव्याख्यानं न ध्यानार्थमुपयुज्यत

इति तावदाह ॥ **अयमभिसन्धिरित्यादि** ॥**तत इति** । सर्ववेदपरिज्ञानस्य ध्याने उपयोगाभावादित्यर्थः ॥ **सर्ववेदज्ञत्वमुच्यत इति** । अनेन मूले सर्वैर्वेदैरिति शेषः सूचित इति ज्ञातव्यम् । स्तोष्यतामिति षष्ठ्यन्तम् ॥ **समानेति** । वेदार्थज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपस्योपलक्ष्यतावच्छेदकस्य स्तुताविव ध्यानेऽपि समानत्वादित्यर्थः ॥ **नियमनिषेध इति** । विदित्वैवेत्येवकारेण लब्धो नियमो निषिध्यत इत्यर्थः । अन्यथा चतुर्मुखस्य सर्ववेदज्ञस्यापि स्तुत्यादिसद्भावेन यथास्थितनिषेधोऽनुपपन्न इति भावः ॥ **नपुंसकत्वेनेति** । अव्ययीभावश्चेति सूत्रेणाव्ययीभावस्य नपुंसकत्वे ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वतायां नाव्ययीभावादतोऽमपञ्चम्या इति तत्परस्य सुपोऽमभावे च सति यथायोग्यमिति भवितव्यमित्यर्थः ॥ **समासोऽयमिति** । समासत्वे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुपो लोपे तदादेशोऽम् न भवतीति भावः । असङ्गत्वप्रसङ्गमेव दर्शयति ॥ **सर्वज्ञाननियम इति** ॥ **विशेषनिष्ठमिति** । यो विधिर्यच्छाखागतः स तच्छाखिनः प्रत्येवोपासनं विधत्ते न सर्वान्प्रतीति व्याख्यातव्यमित्यर्थः ॥ ॐ **स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च** ॐ ॥३॥ **अर्थज्ञानपर्यन्ततास्थितेरिति** । अन्यथा विचारशास्त्रस्यावैधत्वप्राप्त्याऽनारम्भणीयत्वप्रसङ्ग इति भावः । तथा हि । प्रमाणलक्षणे प्रथमपादे प्रथमाधिकरणे चिन्तितं विचारशास्त्रं विषयः । तत्किं विधिप्रयुक्त्याऽनारम्भणीयमुतारम्भणीयमिति संशयः । तदर्थमिदं चिन्तनीयम् । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः किमक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायी धर्मद्वारा स्वर्गमात्रफलक उतार्थज्ञानरूपदृष्टफलार्थ एवेति । यद्यक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायी स्वाध्यायाध्ययनविधिस्तदा न विचारशास्त्रारम्भप्रयोजको यदि तु वाक्यार्थज्ञानरूपदृष्टफलार्थस्तदाऽर्थज्ञानं विचारमन्तरेण न सम्भवतीत्युक्तविधिर्विचारशास्त्रारम्भप्रयोजक इति । पूर्वपक्षस्तु । अर्थज्ञानायाध्ययनं विधीयत इति वदन्प्रष्टव्यः । किमत्यन्तमप्राप्तमध्ययनमर्थज्ञानाय विधीयते किंवा पक्षे प्राप्तमवघातवन्नियम्यत इति । नाद्यः । विमतं वेदाध्ययनमर्थज्ञानजनकमध्ययनत्वाद्भारताध्ययनवदित्यनुमानेनैव विधिनिरपेक्षेणाध्ययनेऽर्थज्ञानहेतुत्वस्य प्राप्तेः । न द्वितीयः । वैषम्यात् । अवघातनिष्पन्नैरेव तण्डुलैरवान्तरापूर्वद्वारेण दर्शपूर्णमासौ परमापूर्वं जनयतो न नखदलनादिनिष्पन्नैस्ततः परमापूर्वमवघातस्य नियमहेतुः । अत्र तु गुरुपूर्वकाध्ययनं विना लिखितपाठजन्येनाप्यर्थज्ञानेन क्रत्वनुष्ठानसिद्धेरध्ययनस्य नियमहेतुर्नास्तीति । अतो द्विविधविध्यसम्भवादर्थज्ञानहेतुविचारशास्त्रस्यारम्भो न वैधः । तर्हि श्रूयमाणस्य विधेः का गतिरिति चेत् ।

स्वर्गायाक्षरग्रहणमात्रं विधेयमिति वदामः । अश्रुतोऽपि स्वर्गो विश्वजिन्न्यायेन कल्पनीयः । किञ्चैवं सति वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रमनुगृह्यते । अत्र हि वेदाध्ययनसमावर्तनयोर्नैरन्तर्यं प्रतीयते । त्वत्पक्षे त्वधीतेऽपि वेदेऽर्थविचाराय गुरुकुल एव वासः कर्तव्यस्तेन च तन्नैरन्तर्यं बाध्यते । तस्माद्विचारशास्त्रस्य वैधत्वाभावात्पाठमात्रेण स्वर्गसिद्धेः । समावर्तनशास्त्राच्च विचारशास्त्रं नारम्भणीयमिति । सिद्धान्तस्तु । यदुक्तं प्रमाणान्तरसिद्धत्वान्नाप्राप्तविधिरिति तत्तथैव । नियमविधित्वं तु न निवारयितुं शक्यम् । यथा दर्शपूर्णमासजन्यं परमापूर्वमवघातनियमजन्यस्यावान्तरापूर्वस्य कल्पकमेवमशेषक्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्ययननियमजन्यस्यापूर्वस्य कल्पकं भविष्यति । एवं नियमाद्दष्टानङ्गीकारे श्रूयमाणोऽयं विधिरनर्थकः स्यात् । न च विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गार्थ इति युक्तम् । दृष्टफलेऽर्थज्ञाने सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अयुक्तत्वात् । नन्वेमपि श्रुतव्याकरणाद्यङ्गस्याधीतवेदस्य पुरुषस्यार्थज्ञानसम्भवान्न विचारशास्त्रस्य कृत्यमिति चेन्न । ज्ञानमात्रसम्भवेऽपि निर्णयस्य विचाराधीनत्वात् । न ह्यक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र घृतेनैव न तैलादिनेत्ययं निर्णयो व्याकरणेन निगमननिरुक्त्यादिना वा सिध्यति । विचारशास्त्रं तु तेजो वै घृतमिति वाक्यशेषादर्थं निर्णेष्यति । अतो विचारो वैधः । वेदमधीत्य स्नायादिति शास्त्रं स्वध्ययनसमावर्तनयोः पूर्वापरीभावसमानकर्तृकत्वे एवाचष्टे न तु नैरन्तर्यं तस्माद्विचारशास्त्रारम्भो वैध इति ॥ **अस्य विधेरिति** । सामान्यतः सर्ववेदपरिज्ञानविधायकस्यास्योक्तविधेरधिकार्यभावेन तं प्रति वैय्यर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ **तथैव व्याख्येयमिति** । ऋक्शाखिन ऋग्रूपः स्वाध्यायोऽध्येतव्यो यजुःशाखिनो यजुर्लक्षण इत्यादिरूपेण विशेषनिष्ठमेव व्याख्येयमित्यर्थः ॥ **आकाङ्क्षाक्रमेणेति** । शाखाभेदस्य सुप्रसिद्धत्वाच्चोदनादिकमपि विशेषनिष्ठं व्याख्यातव्यमित्याकाङ्क्षानिवर्तकतया स्वाध्यायस्य तथात्वेनेत्यनेन श्रुतावभिहितायां शाखाभेदप्रसिद्धचैव स्वाध्यायपदमपि तथैव व्याख्येयमित्याकाङ्क्षायां तन्निवर्तकतया श्रुत्यनन्तरं हिशब्देन स्मृतिः सूत्रे गृहीतेत्याकाङ्क्षयोः क्रमेणेत्यर्थः । ननु यथाशक्ति सर्वविज्ञानमपि कथं ज्ञानोपयोगि । ध्येयपरिज्ञानस्य स्वस्वशाखाविज्ञानेनैव सम्भवात् । शाखान्तरेऽन्यथोक्तिशङ्कायाश्च यथाशक्ति सर्वविज्ञानेनाप्यनिवारणात् । अन्यथा स्वस्वशाखाविज्ञानेनैव तन्निवारणप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **श्रुतिस्मृतिबलादेवेति** । न स्वस्वशाखामात्रविज्ञानप्रतिबन्धाय यथाशक्ति सर्वविज्ञाने निःशङ्कताहेतुता वारयितुं

शक्या । वैषम्यात् । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति श्रुतेर्वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्य इति स्मृतेश्च यथाशक्ति सर्वविज्ञानविधायकत्वं तावदस्तीत्युक्तं तच्च न ध्येयपरिज्ञानादिरूपप्रयोजनान्तराय । तस्योक्तरीत्याऽन्यथासिद्धेः । किन्तु शाखान्तरेऽन्यथोक्तिशङ्कापरिहारायैव । अन्यथा तद्विधिवैयर्थ्यापत्तेः । अत उक्तश्रुतिस्मृतिसार्थक्यान्यथाऽनुपपत्त्या यथाशक्ति सर्वविज्ञानस्य निश्शङ्कताहेतुत्वं कल्पनीयम् । तादिदमुक्तं बलादेवेति । न चैवं स्वस्वशाखामात्रविज्ञाने निश्शङ्कताहेतुत्वकल्पकं किञ्चिदस्तीति भावः । ननु स्वस्वशाखामात्रविज्ञानमपि गतिसामान्यानुमानसहितं निश्शङ्कताहेतुर्भविष्यति । श्रुतिस्मृतिसार्थक्यं स्वदृष्टेनापि फलेनोपपद्यत इत्यस्वरसादाह ॥ **भूयो दर्शनं चेति** । सत्यं विप्रतिपन्नाः शाखा भगवत एवोत्कर्षप्रतिपादिकाः शाखात्वात्सम्प्रतिपन्नशाखावदिति गतिसामान्यानुमानेन निश्शङ्कता भवतीति । एतदर्थमेव यथाशक्ति सर्वविज्ञानमावश्यकम् । नह्येकस्यां शाखायां शाखात्वस्य भगवदुत्कर्षप्रतिपादकत्वव्याप्यता ग्रहीतुं शक्या । भूयोदर्शनस्यैव व्याप्तिग्राहकत्वात् । तथा च निश्शङ्कताहेत्वनुमानाङ्गभूयोदर्शनसम्पादकतया यथाशक्ति सर्वपरिज्ञानं निश्शङ्कताप्रयोजकं भवति । तेन तद्विधायकयोः श्रुतिस्मृत्योः सार्थक्यमेवेति नादृष्टार्थता कल्पनीया गौरवादिति भावः । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधेः सर्ववेदाध्ययनविधायकत्वमुक्तमसहमानं प्राभाकरमुत्थापयति ॥ **आहेति** ॥ **प्रयुक्तमिति** । लभ्यमित्यर्थः ॥ **नियोज्येति** । तथा चाध्यापनविधिलब्धाध्ययनानुवादित्वमेव स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्य नाध्ययनविधित्वमिति भावः ॥ **विश्वजिदादाविवेति** । विश्वजिता यजेतेत्यादौ किं नियोज्योऽध्याहार्यो न वेति सन्देहे लोके द्वारं द्वारमित्यादौ क्रियया विना कारकाभिधानापर्यवसानाद्युक्तोऽध्याहारः । इह तु विषयेण कार्यस्यान्विताभिधानपर्यवसानादध्याहार इति प्राप्ते उच्यते । अत्राप्यभिधेयापर्यवसानद्वाराऽभिधानापर्यवसानमेव । कार्यं हि साध्यत्वेन कृतिनिरूप्यम् । नरव्यापाररूपा च कृतिः । सा यथा स्वसाध्यधात्वर्थनिरूप्यैवं स्वाश्रयनरनिरूप्या । तदेवं कृतेः कर्ताऽपि कार्ये कृतिद्वारा सम्बन्धित्वेन निरूपक इति तमन्तर्भाव्यैव नियोगधीः । न चासाववबुद्ध्वाऽऽत्मनः कार्येण सम्बन्धं स्वतस्तेन सम्बध्यते । स्वसम्बन्धिकार्यबोद्धा च नियोज्य इति सोऽध्याहार्य इति । तत्रापि नियोगधीबलान्नियोज्यः कल्पयितुं शक्यत इत्यर्थः ॥ **अध्यापनविधिनैवेति** । विश्वजिदादेरनन्यलभ्यतया यजेतेत्यस्य विधित्वेन नियोगधीजनकतयोक्तरीत्या तत्र नियोज्याध्याहारोऽपेक्षितो न चात्र तथा । अध्यय-

नस्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वेन स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्य तदनुवादकतया विधित्वाभावेन नियोगबुद्धेरेवाभावे नियोज्यकल्पकाभावादित्यर्थः । ननु स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकामादिपदवन्नात्राचार्यकरणकामप्रापकं किञ्चिच्छ्रूयत इत्यत आह ॥ **आत्मनेपदश्रवणादिति** । तथाऽपि कथमुक्तलाभ इत्यत आह ॥ **सम्मानेति** । सम्माननं पूजनम् । उत्सञ्जनमुत्क्षेपणम् । आचार्यकरणमाचार्यक्रिया । आचार्यसम्पत्तिरिति यावत् । अभूततद्भावेऽपि च्विर्विकल्पितत्वान्न कृतः । ज्ञानं प्रमेये निश्चयः । भृतिर्वेतनं विगणनमृणादेर्निर्यातनं शोधनामिति यावत् । व्ययो धर्मादिषु विनियोगः । सति सप्तमीयम् । स्वभावात्स्वतो विशेषणत्वं गमयति । विशेषणं च यथासम्भवं किञ्चिद्धात्वर्थस्य किञ्चिद्धातोः । तेन सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणभृतिषु नयत्यर्थविशेषणेषु सत्सूत्सञ्जनज्ञानविगणनव्ययेषु वाच्यतया नयतिविशेषणेषु सत्सु णीञः णीञ् प्रापण इति धातोस्तङानावित्यर्थः सम्पद्यते । उदाहरणं तु सम्मानने शास्त्रे नयते । शास्त्रस्थान्पदार्थान्युक्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः । युक्तिभिः स्थिरीकरणमेव पदार्थानां पूजनम् । अन्ये त्वाहुः । पदार्थानामचेतनत्वान्नेयं पूजा मुख्या किन्त्वभिलषितार्थसम्पादनेन शिष्याणामेव पूजेति व्याख्येयमिति । उत्सञ्जने दण्डमुन्नयते उत्क्षिपतीत्यर्थः । आचार्यकरणे माणवकमुपनयति माणवकमीदृशेन विधिनाऽऽत्मसमीपं प्रापयति । यथा स्वयमुपनेताऽऽचार्यः सम्पद्यते । आत्मानमाचार्यं कुर्वन्माणवकमात्मसमीपं नयतीत्यर्थः । ज्ञाने पदार्थं नयते पदार्थलक्षणं प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतौ भृत्यमुपनयते वेतनेनात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणने करं विनयते राज्ञे देयं भागं निर्यातयति शोधयतीत्यर्थः । व्यये शतं विनयते धर्मार्थं विनियुङ्क्त इत्यर्थः । यद्यपि माणवकमुपनयत इत्यत्रात्मनेपदमहिम्नाऽत्राचार्यत्वसम्पादक एवोपनयनेऽधिकारी प्रतीयते न तु तत्कामस्तथाऽपि तत्कामनाभावे तत्सम्पादनासम्भवात्तत्कामनाऽप्यर्थाल्लभ्यत एव । एवञ्चाचार्यकरणकाम एव नियोज्य आत्मनेपदप्रयोगबलादेव प्रतीयत इति न तत्प्रापकाभाव इति भावः । नन्वेवमुपनयनविधावेव नियोज्यः प्राप्तो न त्वध्ययनविधावत आह ॥ **तमध्यापयीतेति** । अध्ययनं न साक्षादध्यापनविधिप्रयुक्तम् । किन्तु तद्विहितेनाध्यापनेनाक्षिप्यत इति दर्शयति ॥ **न ह्यध्यापनमिति** । उपादानमिति परमतेऽर्थापत्तेः संज्ञेति दर्शयितुं स्वसिद्धये पराक्षेपलक्षणेनेत्युक्तम् ॥ **जीविकार्थत्वादिति** । तथा च नैमित्तिकत्वं तस्येति भावः ॥

त्रीणि कर्माणीति । यजनयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहलक्षणेषु षट्सु कर्मसु याजनाध्यापनप्रतिग्रहाख्यानि त्रीणि कर्माणि जीवनोपायभूतानीत्यर्थः ॥ **योऽनधीत्येति** । योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वय इति वेदाध्ययनाकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । असत्यागन्तुके निमित्ते यदकरणे प्रत्यवायः श्रूयते तन्नित्यमिति नित्यकर्मणो लक्षणमिति भावः ॥ **अनित्येनेति** । नित्यभिन्नेन नैमित्तिकेनेत्यर्थः । नैमित्तकस्यागन्तुकनिमित्तसमावेश एव कर्तव्यता । श्राद्धादौ निमित्तके तथा दर्शनात् । नित्यस्य तु तदभाव एव । एवं च कस्यचिदाचार्यस्य जीविकारूपनिमित्ताभावेनाध्यापनाभावे तदुपनीते माणवके नित्यतयाऽऽवश्यकमध्ययनं न स्वपक्षे सिध्यतीति भावः ॥ **चरितार्थत्व इति** । अध्यापनविधेरिति शेषः । परेते मृते ॥ **समानामिति** । सन्ध्योपासने सति विधिज्ञानम् । ततश्च सन्ध्योपासनमितीतरेतराश्रयत्वं समानमित्यर्थः ॥ **आचार्यस्यैवेति** । अन्तर्णीतणिच्त्वेनेति भावः ॥ **कथञ्चिदिति** । धनार्जितन्यायेन वा लौकिकवाक्येन वेत्यर्थः । तेन चार्थज्ञानपर्यन्ताध्ययनादौ प्रवृत्तिरिति नोक्तेतरेतराश्रयत्वमिति । अत्रादिपदेन प्रातः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिविधिसङ्ग्रहः । ततश्चानयैव रीत्या तत्राप्यन्योन्याश्रयता परिहरणीयेति भावः । **ननु** समो गम्यृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्य इति समित्युपसर्गपूर्वकादेव श्रुणोतेरात्मनेपदविधानात्प्रकृते च तदभावात्कथमात्मनेपदमित्यत आह ॥ **शृण्वत इत्यात्मनेपद इति** । शृण्वत इत्यस्यात्मनेपदत्वाविषये समाधानं पूर्वमुक्तमित्यर्थः । स्वनाशार्थं च को यतेदित्यनुव्याख्याव्याख्यावसरे चन्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदमित्युक्तत्वादिति भावः । आत्मनेपदमुक्तमिति पाठे तु चन्द्रादिभिरिति शेषः । सर्वस्मादिति सामान्यत उक्तत्वादिति भावः ॥ **अवधारयितुमिति** । चरमावधित्वेनेति शेषः ॥ **वक्ष्यतीति** । प्रदानवदेव हि तदुक्तमित्यत्रेति शेषः । नन्ववस्थाभेदमात्रेण श्रवणादीनि कथं भिन्नफलकानीत्यतो दृष्टान्तमुखेनैतदुपपादयति ॥ **यथा खल्वित्यादिना** । नन्विदमसङ्गतम् । ज्ञानार्थकयथाशक्तिसर्ववेदार्थश्रवणादिकर्तव्यता ह्यत्र प्रकृता । तत्र कथं देवादीनां समाचारकथनं साधकम् । तस्याविशेषादानन्दार्थत्वेनार्थत्वाभावादित्यत आह ॥ **समाचारकथनं चेति** ॥ **कर्तव्यतामात्रेति** । न तु ज्ञानार्थकश्रवणमननयोः कर्तव्यतारूपोद्धलनायेत्यर्थः । ननु देवादीनां परमं साम्यमुपैतीति श्रुत्या मुक्तौ समानानन्दत्वावगमात्कथं समाचारस्य विशेषानन्द-

फलकत्वमित्यत आह ॥ **विशेषानन्दामिति**। ज्ञानपादे तारतम्यप्रतिपादनावसर इति शेषः। यद्वा मुक्तावानन्द एव नास्तीति केचित्। तत्सत्त्वेऽपि स सर्वेषां सम एवेत्यपरे। अतः कथं विशेषानन्दार्थत्वं समाचारस्येत्यत आह ॥ **विशेषानन्दामिति**। चतुर्थाध्याये वैशेषिकमोक्षखण्डनावसरे मुक्तावानन्दसद्भावं ज्ञानपादे तत्तारतम्यरूपं विशेषं च वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **आध्यात्मिकेति**। आत्मानं देहमधिकृत्य वर्तमानमाध्यात्मिकमिन्द्रियादि तस्य या शक्तिरलौकिकार्थावगाहित्वादिलक्षणा तत्सम्पन्नेनेत्यर्थः। योग्यताभिज्ञगुरोरलौकिकत्वादिति भावः। एवं श्रवणाद्यनुष्ठाने इन्द्रियादेरलौकिकार्थदर्शनशक्तिसम्पत्तौ योग्यताभिज्ञगुरुदर्शनं तस्मिंश्च सति श्रवणाद्यनुष्ठानमित्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **ब्रह्मसूत्रादिकमिति**। ब्रह्मसूत्रादिकं हि सर्वज्ञप्रणीतभाष्याद्युपायग्रन्थानुसारेण स्वाभिप्रेतार्थपरतया निर्णीतमिति भावः। आदिपदेन यत्र यत्र सर्वज्ञप्रणीतोपायास्ते सर्वे भारतभागवतोपनिषदादयो ग्राह्याः। एवं चामुख्ये श्रवणादावनुष्ठित इत्यनन्तरमाध्यात्मिकशक्तिसम्पत्तिद्वारेति शेषः ॥ **स्वाध्यायप्रवचने एवेति**। स्वाध्यायप्रवचने एव श्रेयोऽर्थिभिः सर्वदा कर्तव्ये इति नाको मौद्गल्य आहेत्येतद्वाक्यार्थः। आद्यग्रहणेनायुर्हरति वै पुंसामुद्यन्नस्तं च यन्नसौ। तस्यर्ते यः क्षणो नीत उत्तमश्लोकवार्तयेत्यादिस्मृतिसङ्ग्रहः ॥ **गुणे त्वन्यायकल्पनमिति**। यथा ह्यग्नीषोमीये पशावेकपाशकेऽदितिः पाशान्प्रमुमोक्त्वेतानित्यत्र गुणभूतप्रत्ययार्थेऽन्याय्यकल्पना न तद्बलान्मन्त्रस्यैवोत्कर्षः। एवमिहाप्यङ्गतया गुणभूते सर्वज्ञगुरावेव परित्यागकल्पना न्याय्या न प्रधाने श्रवणादावित्यर्थः। न्यायस्त्वानन्दमयाधिकरणे प्रदर्शितः। रोमन्थनं पशुचर्वितचर्वणम्। क्रियाभेदश्रवणान्न समुच्चयार्थत्वं सम्भवत्यत आह ॥ **इतरेतरयोग इति**। ननु परस्परसाहित्येन यत्र द्वयोरेककार्यजनकत्वं तत्रैवेतरेतरयोगो दृष्टो यथा हरिहरौ कुरुत इति। तदत्र कथमित्यतस्तद्दर्शयति ॥ **श्रुताद्वृत्तीति**। अभ्यसेदित्युक्तानुवादः श्रुताद्वृत्तीति। ब्रूयादपि च शिष्येभ्य इत्यस्यानुवादः प्रवचनेति। अभिनवोत्प्रेक्षा इदमित्थमिति निर्णयः। इत्यत इति दर्शयितुम् ॥ **वक्ष्याम इति**। एतद्विरोधि यत्सर्वं तमसेऽन्धाय केवलमित्यत्रेति शेषः। वाचनिकः प्राधान्येनोक्तः। आनुषङ्गिकस्तदुपादकः। अन्यत्तत्तन्त्रमित्येतन्न यथास्थितं ग्रहीतुं शक्यम्। परसिद्धान्तताभावात्। भगवन्निष्ठस्वतन्त्रत्वपरतया व्याख्याने च स्वतन्त्रत्वं सदा तस्येत्यनेन पौनरुक्त्यमतो व्याचष्टे ॥ **सकलजगज्जन्मादीति**। अन्यदिति सामान्योक्त्या सकलेत्यस्य तत्तन्त्रमिति तदधीनसत्तादिकत्वोक्त्या जन्मादि-

कारणत्वस्य च लाभ इति द्रष्टव्यम् । ब्रह्मस्वरूपावधारणेत्यनेन परस्त्वमुपपादितम् । प्राधान्यादित्यर्थकेन साक्षादित्यनेन वाचनिकत्वमिति ज्ञातव्यम् । स्वतन्त्रमित्यत्र स्वसत्तादौ परानपेक्षत्वविवक्षायामस्य पारतन्त्र्याख्यदोषाभावरूपतया सर्वदोषसमुज्झितिरित्यनेनैवोक्तत्वात्पुनरभिधानं व्यर्थमत आह ॥ **स्वाधीनेति** । सर्वत इत्येतद्भगवदितरसर्वपरमित्याशयेनाह ॥ **प्रकृतेति** । अन्यदित्यनेन प्रकृतत्वं जीवजडयोः ॥ **नन्वसम्भवस्तु स्त इत्यादि** । अत्राधिकरणद्वये यद्यपि भगवतः क्रमेणोत्पत्तिविनाशाभावप्रतिपादनमेव कृतं न स्वाधीनसत्तादिमत्त्वम् । तथाऽपि पराधीनविशेषावाप्तिरूपोत्पत्तिपराधीनविशेषापगमरूपनाशयोरभावप्रतिपादनेन तत्र स्वाधीनसत्तादिमत्त्वमेवोक्तं भवतीति भावः ॥ **प्रधानप्रमेयेति** । जन्मादिकारणत्वरूपप्रधानप्रमेयोपयोगितयेत्यर्थः । अन्यार्थतया प्राधान्येनोच्यमानस्यैव परसिद्धान्तत्वमयं च न तथाऽत आनुषङ्गिक एवेति भावः ॥ **स्वगतभेदेति** । भगवति भेदेऽनेकेषां स्वातन्त्र्यायोगात्तस्यानुग्राह्यत्वादिप्राप्त्या निर्दोषत्वायोगः । अत इदमानुषङ्गिकमिति ध्येयम् । आदिपदेन प्रयोजनाभावग्रहणम् । तत्सत्त्वेऽपूर्णत्वाख्यदोषापत्तेः ॥ **विवृतं भवतीति** । सर्वशब्दार्थतयोक्ता जीवा नामुक्ता एव किन्तु मुक्ता अपीति कथनादिति भावः ॥ **प्रयोजनं वक्तुमिति** । पूर्वाभेदे दोषत्वमित्यत्रेति शेषः ॥ **पीठमिति** । वक्तव्यप्रमेयोपयोगिनमर्थमित्यर्थः । ननु दुःखादिरूपदोषस्यारोपितत्वान्न तत्प्राप्त्या निर्दोषत्वहानिरित्यत आह ॥ **समर्थितं तावदिति** । द्वन्द्वपक्षेऽपि नैकवचनानुपपत्तिरेकवद्भावविधानादित्याह ॥ **विप्रतिषिद्धमिति** । अद्रव्यवाचिनां विप्रतिषिद्धार्थानां द्वन्द्व एकवद्भावः स्यादिति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु शीतोष्णं शीतोष्णे । द्रव्ये तु शीतोष्णे उदके । एवं भेदाभेदशब्दयोरद्रव्यवाचित्वाद्विप्रतिषिद्धार्थत्वाच्च द्वन्द्वैकवद्भाव इत्यर्थः ॥ **पूर्वन्यायेनेति** । न हि भिन्नं भिन्नाभिन्नतां गच्छद्दृष्टमिति न्यायेनेत्यर्थः । रमानिर्दोषत्वस्य वाचनिकत्वं दर्शयति ॥ **यथोक्तमिति** । एवमग्रेऽपि । कामादितरत्रेत्यत्रेच्छयाऽवतारग्रहणकथनेन रमाया जननरूपदोषाभावः समना चेत्यत्रापि संसारानुपक्रमकथनेन मरणाद्यभाव एवोक्त इति द्रष्टव्यम् ॥ **अस्यैव चोपपत्तेरिति** । अत्र हि प्रकृतेर्भगवता किञ्चित्साम्योपपादनायोष्मपदोपेता श्रुतिः प्रमाणतयोक्ता । तस्यां च द्विधा हीदमवदश्यते । ऊष्मावदनूष्मावच्च । तत्रोष्मावत्परं ब्रह्मेत्युक्त्वाऽथानूष्मावत्प्रकृतिश्च प्राकृतं च यन्न जिघ्रन्ति जिघ्रन्ति चेत्याद्युक्तम् । अत्र हि प्रकृतिप्राकृतयोरनूष्मावादित्यूष्मावत्त्वप्रतिषेधेन तयोः साम्यप्राप्तौ यन्न जिघ्रन्ति जिघ्रन्ति चेत्यादिना यत्प्रकृतिस्वरूपं तत्

जिघ्रन्ति जिघ्रन्ति चेत्यादिरूपेण प्रकृतेरूष्मावत्त्वमनूष्मावत्त्वं चोक्तम्। तेन परंब्रह्म न केवलमूष्मावत्। प्रकृतिस्वरूपमूष्मावदनूष्मावत्त्वम्। प्राकृतमनूष्मावदे- वेति विभागो लभ्यते। ऊष्मावत्त्वानूष्मावत्त्वे चोत्तमत्वावरत्वप्रयोजकतयाऽत्राभिप्रेते। ततश्च प्रकृतेः परंब्रह्म वरत्वाभाव इति तस्या भगवत एवावरत्व- मुपपादितमिति ज्ञातव्यम्॥ **प्रपञ्चसत्यत्वादिकमपीति**। इदं चानुषङ्गिकापरसिद्धान्तप्रदर्शनायोक्तमिति ज्ञातव्यम्। अत्रादिपदेन तत्त्वसङ्ख्यानप्रमा- णलक्षणाद्युक्तरीत्या तत्त्वप्रमाणविभागादिकं ग्राह्यम्॥ **वक्ष्यत इति**। अनुपदमेवेति शेषः॥ **अविद्या भवत्येवेति**। प्रामाणिकत्वादुक्तार्थप्रतीति- र्विद्येत्युच्यते। अतस्तद्विरुद्धार्थप्रतीतिः श्रौताविद्यशब्देन वाच्या भवत्येवेत्यर्थः।तथा च श्रुतावविद्योपासकानामेवान्धन्तमःप्रवेशस्योक्तत्वात्प्रकृतासङ्गतेयं श्रुतिरिति शङ्काऽनवकाशः॥ **परेषां व्याख्यानमिति**। आविद्यापदं कर्मादिपरमिति भास्करादीनां व्याख्यानमित्यर्थः॥ **तथा च वक्ष्याम इति**। इति श्रुतिविरोधाच्च नान्यथोपासनं भवेदित्येतदनुव्याख्याव्याख्यावसरे श्रुतिस्त्वन्यत्र स्मृतिसम्मतिप्रदर्शनेन व्याख्यातेति वक्ष्याम इत्यर्थः। ननु प्रक्रमाव- धारणेनैव धर्मिणोऽन्यथाकथनशङ्कानिरासस्य लाभात्पुनर्धर्म्यवधारणं व्यर्थमित्यत आह॥ **व्यत्यासमिति**। धर्मिव्यत्यासमित्यर्थः। तथा चास्माभिर्ये ये धर्मिणो यैर्यैः प्रकारैर्विशिष्टतयोक्तास्त एव धर्मिणस्तैरेव प्रकारैर्विशिष्टतया श्रुत्यादिषूक्ता न व्यत्यासेनेत्यर्थः॥ **उत्तमार्थोऽयमिति**। महातात्पर्य- विषयभूतोऽर्थ इत्यर्थः॥ **किन्तु तत्सिद्ध्य इति**। अनेनापरोक्षज्ञाने जननीये निदिध्यासनमङ्गि। श्रवणमनने तु निदिध्यासने स्वरूपोपकारकाङ्गे इति दर्शितमिति ज्ञातव्यम्। इदमुपलक्षणम्। श्रवणमननयोर्निदिध्यासने फलोपकारत्वाङ्गत्वमपि वक्ष्यमाणमत्रानुसन्धेयम्। अत्र कश्चित्। न निदिध्यासनमपरोक्षज्ञानकरणम्। तत्र प्रमाणाभावात्। निदिध्यासनस्यैव करणत्वे तस्य प्रमाणान्तरतापाताच्च। कामुकस्य भावनाप्रकर्षजन्यभा- मिनीसाक्षात्कारवद्ब्रह्मसाक्षात्कारस्याप्रमात्वापाताच्चेत्याह। तत्तुच्छम्। ततस्तु तं पश्यन्निष्कलं ध्यायमानः। श्रुत्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तदज्ञान- विपर्ययौ। संशयं च पराणुद्य लभते ब्रह्मदर्शनमित्यादिश्रुतिस्मृतीनामेवात्र प्रमाणत्वात्। परिपक्वनिदिध्यासनसहकृतमनस एव तत्र करणत्वेन निदिध्यासनस्य प्रमाणान्तरताभावात्। साक्षात्कारस्यादुष्टकरणजन्यत्वेन विषयाबाधेन चौत्सर्गिकस्वतःप्रामाण्यत्यागायोगेन प्रमात्वोपपत्तेश्चेति॥ **प्रत्यक्षलक्षणाक्रान्ततयेति**। साक्षात्कारिप्रमाकरणत्वरूपप्रत्यक्षलक्षणाक्रान्ततयेत्यर्थः॥ **शब्दस्यापीति**। दशमस्त्वमसीति वाक्ये सत्येवाहं दश-

मोऽस्मीति साक्षात्कारो भवति नान्यथेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दशमस्त्वमसीति वाक्यस्यापरोक्षज्ञानकरणतया निश्चितत्वादित्यर्थः ॥ **आपातत इति** । प्रथमाक्षसन्निकर्षानन्तरमेवेत्यर्थः ॥ **अपरोक्षज्ञानजन्मप्रसङ्ग इति** । न चात्रेष्टापत्तिः । करणशक्तिमतिलङ्घ्य ज्ञानस्य विषयानुसारित्वे चाक्षुषार्थेऽस्पार्शनज्ञानादेश्चाक्षुषादित्वापातात् । लिङ्गशब्दादिसिद्धे चेन्द्रियात्परोक्षधीप्रसङ्गाच्च । अपरोक्षतया ज्ञायमानत्वं किं धर्मिमात्रे विवक्षितमुत प्रकारेऽपीति विकल्प्याद्ये दूषणमाह ॥ **धर्मिमात्राभिप्राय इति** । द्वितीये त्वाह ॥ **प्रकाराभिप्राय इति** ॥ **एतेनेति** । अपरोक्षधर्मिविषयकत्वस्य हेतुत्वे शतपलपरिमितोऽयं घट इति शाब्दज्ञाने व्यभिचारेण तादृशप्रकारविषयकत्वस्य हेतुतायामसिद्धिप्रसङ्गेनेत्यर्थः ॥ **निरस्तत्वादिति** । भगवत्प्रसादनिवर्त्यत्वस्यैव जिज्ञासाधिकरण उक्तत्वादिति भावः । ननु शब्दैकगम्यस्य ब्रह्मणः साक्षात्कारः शब्देनैव भवितुं युक्तः । अन्यथा तदनुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **चित्तैकाग्र्यरूपनिदिध्यासनस्येति** । नन्वखण्डस्मृतिरूपनिदिध्यासनस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वे तस्य प्रमाणान्तरतापत्तिरित्यत उक्तं चित्तैकाग्र्यरूप इति । ततश्च चित्तस्य भगवत्यैकाग्र्यं तन्मात्रनिष्ठत्वं तत्सन्निकर्षविशेष इति यावत् । तद्रूपमेव निदिध्यासनं ब्रह्मसाक्षात्कारकरणतया विवक्षितम्। तत्र प्रत्यक्षमेव। निर्दोषार्थेन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षमिति वचनात्। अखण्डस्मृत्यादिरूपं तु निदिध्यासनं तत्सहकारीति न कोऽपि दोष इति भावः ॥ **क्वापीति** । सुखादिसाक्षात्कारस्य साक्षिरूपत्वादिति भावः ॥ **अन्तरङ्गतापरेति** । चित्तैकाग्र्यमन्तरङ्गं साधनं तस्मात्सम्पाद्यमित्यत्रैव तात्पर्यं न मनसः करणत्व इत्यर्थः । ननु विजज्ञावित्यत्र विशब्दस्तमसः पारं दर्शयतीत्यत्र दृशिश्च परोक्षज्ञानविवक्षायामयुक्तावित्यत आह ॥ **परम्परयेति** । ग्राममार्गोपदेष्टरि ग्रामं दर्शयतीत्यादिप्रयोगाणां बहुलमुपलम्भादिति भावः । ननु साक्षादेव साधनत्वसम्भवे किं परम्पराकल्पकमित्यत आह ॥ **स्पष्टं हीति**। श्रुत्वा मत्वेत्यत्र बुद्ध्या विवेकेन श्रुत्वाऽज्ञानं पराणुद्य मत्वा संशयं विपर्ययं च पराणुद्य ध्यात्वा ब्रह्मदर्शनं लभत इति योजना द्रष्टव्या ॥ **नेक्षा क्वचनेति** । कदाचित्क्वापि मोक्षसाधनं भवतीत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । शब्दस्य क्वाप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वाभावसमर्थनेनेत्यर्थः ॥ **ये तु शब्द एवेति** । एतन्मते मनननिदिध्यासने श्रवणं प्रति स्वरूपोपकारकाङ्गे इति द्रष्टव्यम् ॥ **ततो न पुनरुक्तिरित्यादि** । विज्ञानमित्यत्र विशब्दो यदि विशेषवाची तदा सम्यक्पदेन पुनरुक्तिर्विषमपदेन विरोधः । यदि विरुद्धं ज्ञानमिति विरोधवाची तद,

विषमपदेन पुनरुक्तिः सम्यक्रूपदेन विरोध इत्यर्थः ॥ **अव्ययमिति** । अन्यथा प्रथमान्तस्य तस्य सुखाधिक्यमित्यनेनान्वये वैय्यर्थ्यप्रसङ्गेनान्वयाभाव इति भावः ॥ **अर्थवाद इति** । निन्दारूपार्थवाद इत्यर्थः ॥ **अव्ययीभावश्चेति** । अव्ययीभावोऽप्यव्ययं स्यादिति सूत्रार्थः ॥ **अव्ययादाप्सुप इति** । अव्ययात्परस्यापः सुपश्च लुक् स्यादित्येव सूत्रार्थः ॥ **निवृत्तिमार्ग इति** । अत्र यथाशब्दस्य सम्यग्वाचित्व एव स्वारस्यं न साद्दश्यार्थत्व इति भावः ॥ **अत्र यथाऽऽत्मशक्त्यैवेति** । योग्यतानुसारिण्यैव शक्त्या श्रवणं तथा मननमाचरेदित्येवोपसंहारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ **गुरूपदेशानुरोधेनेति** । योग्यताभिज्ञसर्वज्ञगुरूपदेशानुसारेणेत्यर्थः ॥ ३–३–१ ॥ ॥ ॐ **उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विशेषवत्समाने च** ॐ ॥

॥ **यथाऽऽत्मशक्त्यैवेति** । अत्र यथाऽऽत्मशक्त्यैव निदिध्यासनमाचरेदित्येतावत्येव वक्तव्ये यदधिकमुच्यते तच्छ्रवणमननयोरङ्गयोरनुष्ठानानन्तरमङ्गिनो ध्यानस्यानुष्ठानं युक्तम् । ततश्चास्याधिकरणस्य पूर्वाधिकरणेन कार्यकारणभावलक्षणा सङ्गतिरिति ज्ञापनार्थम् ॥ **अनेन प्राप्तेश्चेति** । सर्वाभेदादन्यत्रेमे । आनन्दादयः प्रधानस्येतरे त्वर्थसामान्यादित्यादिसूत्रेषु तत्तद्योग्यतानुसारेणोपासनाविशेषस्योक्तत्वादिह यथाऽऽत्मशक्त्यैव निदिध्यासनमाचरेदित्युक्त्या तेषां तात्पर्यमुक्तं भवतीति भावः ॥ **प्रथमाधिकरणेति** । सर्ववेदान्तप्रत्ययमित्यधिकरणव्याख्यानेनेत्यर्थः । तन्निर्धारणेत्यत्र तत्त्वनिश्चयो वेदार्थनियमश्च ब्रह्मदृष्टेः पृथगेवेति श्रवणमननयोर्यद्ब्रह्मदर्शनापेक्षया पृथक्फलमुक्तं तच्च प्रथमाधिकरणेऽसंशयेन तत्त्वस्य निर्णये ब्रह्मदर्शनमित्यत्रोक्तम् । इत्यादीनामित्यनेन प्रदानवदेवेत्यादीनां ग्रहणम् । तथा हि । प्रदानवदेव तदुक्तमिति सूत्रार्थो मतिश्रुतिध्यानकालविशेषं गुरुरुत्तमः । वेत्ति तस्योक्तिमार्गेण कुर्वतः स्याद्धि दर्शनमित्यनेनोक्तः । तथा यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामित्यत्र यथा यथाऽधिकारो विशिष्यते एवं मुक्तावानन्दो विशिष्यत इति यदुक्तं तच्छ्रवणं दृष्टतत्त्वस्य मननं ध्यानमेव च । विशेषानन्दसम्प्राप्त्येत्यनेनोक्तम् । तथैयदाममनादित्यत्र यत्तारतम्यमुक्तं तदपि ब्रह्मासरस्वतीवीन्द्रशेषरुद्राश्च तास्त्रिय इत्यादिनोक्तम् । तथा कामादितरत्र चायतनादिभ्य इत्यत्र यद्रमाया निर्दोषत्वमुक्तं तदपि निर्दोषत्वं रमायाश्च तदनन्तरता तथेत्यनेनोक्तामिति ज्ञातव्यम् । एतेषां सूत्राणामत्रैवं तात्पर्यकथनेन व्याख्यातत्वेऽपि पुनरग्रेतनं व्याख्यानं प्रपञ्चार्थमित्यवधेयम् ॥ ३–३–२ ॥ ॥ ॐ **अनुबन्धादिभ्यः** ॐ ॥ अत्र दोषवर्जनभक्त्योरेवोपासनाद्यङ्गत्वं विचार्यतया मूले प्रतीयते ।

इदं चायुक्तम् । योगशास्त्रे उपासनाङ्गतयोक्तानां यमादीनामुपासनाङ्गत्वमविचार्य तदनुक्तभक्त्यादेरेव तदङ्गविचारे निमित्ताभावादित्याशङ्कायां भक्त्यादेरपि यमान्तर्भावात्तद्विचारे यमादिकमेवात्र विचारितं भवतीत्याह ॥ **योगशास्त्र इत्यादिना** । आदिपदेन नियमासनप्राणायामादिपरिग्रहः ॥ **विष्णुभक्त्यादीति** । यमशब्दाभिधेयतयेदमपि धर्मद्वयं विवक्षितमित्यर्थः । कुत इत्यतो यमशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतधर्माक्रान्तत्वादित्याह ॥ **देशकालावस्थेति** । अस्मिन्नेव देशेऽस्मिन्नेव कालेऽस्यामेवावस्थायामिदमनुष्ठेयं नान्यदेशादाविति देशकालावस्थाव्यवस्थया विना सर्वस्मिन्देशे सर्वस्मिन्काले सर्वास्ववस्थासु च यदनुष्ठेयं तस्यैव यमशब्दाभिधेयत्वादित्यर्थः । उक्तं च धर्मद्वयं तादृशमिति भावः । नन्वेवमहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहः । यमा इति कथं परिगणनमित्यत आह ॥ **अहिंसादिपरिगणनं त्विति** । उक्तप्रवृत्तिनिमित्तभूतलक्षणाक्रान्तलक्ष्यप्रदर्शनार्थमेवेदं वाक्यं न त्वेतावन्त एव यमा इति परिगणनार्थमित्यर्थः । कुत एतत्सर्वमित्यत आह ॥ **इति हीति** । एतदर्थकानि योगानुशासनानि प्रसिद्धानीत्यर्थः ॥ **तत्र यमानामिति** । स्वरूपोपकारकाङ्गत्वं वा फलोपकारकाङ्गत्वं वेति विकल्पाशयः ॥ **विद्वेषिणामपीति** । यमशब्दाभिधेयस्य सर्वस्याप्यभाववतामित्यर्थः । अन्यथा यमानामित्युपक्रमविरोध इति द्रष्टव्यम् । भक्त्यादीत्यत्राप्यादिपदेन सर्वं यमशब्दाभिधेयं ग्राह्यम् । विशेषाकारेण द्वेषरूपदोषवर्जनरूपस्य वा भक्तिवर्जनरूपस्य वा यमस्य फलोपकारकत्वे व्यभिचारमप्याह ॥ **किञ्चेति** ॥ **एवं नियमासनेति** । शौचं तपस्तुष्टिः स्वाध्यायो हरिपूजनम् । नियमा वीरपद्मे च स्वस्तिकाद्यानि चासनम् । रेचकः पूरकश्चैव कुम्भकश्च त्रिधा स्मृतः । प्राणायामो मनसो विषयेभ्यो भगवन्तं प्रत्याहरणं प्रत्याहारः । एतेषां नियमादीनां नोपासनोत्पत्तावुपयोगः । तेषामभावेऽपि सततानुचिन्तनदर्शनात् । नापि ज्ञानोत्पत्तौ । एतत्सहितमेवोपासनं ज्ञानं जनयतीत्यत्र प्रमाणाभावादिति निरसनीयेत्यर्थः । नन्वाकाङ्क्षादिति कथम् । काङ्क्षतेर्गुरुमत्त्वेन हलन्तत्वेन च गुरोश्च हल इति स्त्रियामप्रत्ययेऽजाद्यतष्टाबिति टापि आकाङ्क्षाया इति भवितव्यमित्यत आह ॥ **आकाङ्क्षादिति घञन्त इति** । घञन्त इति लिङ्गानुशासनवचनाद्घञन्ताः पुल्लिङ्गा इति भावः ॥ **तदितरेति** । क्रोधरूपदोषापेक्षयेतरे ये विषयसंसर्गादयो दोषास्तद्वर्जनादिकामित्यर्थः ॥ **अङ्गीकार्यमेवेति** । अन्यथा द्वेषेणापि सततानुचिन्तनस्यासम्भवादिति भावः ॥ **न चेति** । एवं सतीति शेषः । ततश्चायमर्थः । चैद्यादयो हि

भगवांश्चेष्टराज्यादिविषयविघातीति तं द्विषन्ति तेन ज्ञायते विषयस्नेहलक्षणः संसर्ग एव तद्विघातकद्वेषे कारणमिति । सततानुचिन्तनाय विषयसंसर्गरूपदोषत्यागे च कारणाभावादेव न भगवति द्वेषः सम्भवतीति । नन्वस्त्वेवं स्वभावतः शुद्धान्तःकरणानां चैद्यादीनां ध्यानकाले विषयसंसर्गरूपकारणाभावाद्भगवति द्वेषाभावः । ये तु तद्विपरीताः कंसादयस्तेषामुक्तबाह्यकारणाभावेऽपि स्वाभाविकाशयदोषवशाद्बाह्यान्तःकरणद्वेषोत्पत्तिसम्भवात्तदीयसततानुचिन्तने व्यभिचारतादवस्थ्यमित्याशङ्क्याह ॥ **केषाञ्चिदिति** ॥ **ज्ञानसाधनमिति** । तथा चोक्तयमादिजन्यतावच्छेदकं ज्ञानसाधनसततानुचिन्तनत्वमेव न सततानुचिन्तनत्वमात्रम् । अतो न व्यभिचार इति भावः । ननु तत्र ज्ञानसाधनत्वमपि नानातिप्रसक्तमेकमवच्छेदकं विना ग्रहीतुं शक्यम् । न चोक्तयमादिजन्यत्वमेव तदवच्छेदकम् । अन्योन्याश्रयादित्याशयेन पृच्छति ॥ **किन्त्विति** । उत्तरमाह ॥ **उक्तयमादिसहितमेवेति** । इदं च यमादिकं ध्यानजनकयमाद्यपेक्षयोत्कृष्टं न तदेव । तथा चैतादृशाशययमादिसहितध्यानत्वमेव ज्ञानसाधनतावच्छेदकं ज्ञानसाधनीभूतध्यानत्वं चोक्तयमादिजन्यतावच्छेदकमतो न कोऽपि दोष इति भावः ॥ **यममात्राभावोपलक्षणमिति** । अत्र नियमाद्यभावोऽपि ग्राह्यस्तेनैवं नियमादेरङ्गता निरसनीयेत्यस्य समाधानमुक्तं भवतीति ध्येयम् । ननु यदि नियममात्राभावोऽत्रोपलक्ष्यस्तर्हि तद्दोषवर्जित इति कथम् । विषयसंसर्गादिदोषवर्जनरूपयमाभावस्य विषयसंसर्गरूपतया दोषत्वेऽपि विष्णुभक्त्यादिगुणाभावस्य साधनाभावमात्ररूपत्वेनादोषत्वात् । न हि साधनाभावोऽपि दोषतया लोके प्रसिद्ध इत्यत आह ॥ **भक्त्याद्यभावस्यापीति** । सत्यं साधनाभावमात्रं न दोष इति । भक्त्याद्यभावस्तु साधनाभावरूपोऽपि दोष एव । तथा शास्त्रे प्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ **असत्त्वस्येति** । ज्ञानासत्त्वस्येत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । द्वेषाद्यन्मुक्तिकथनमित्यादा.विति शेषः । तत्र द्वेषिणां मुक्त्यभावसमर्थने तत्साधनज्ञानाभावस्याप्यर्थात्प्राप्तेः । मोक्षाभावहेतुत्वं मोक्षप्रागभावपरिपालनहेतुत्वम् । तत्तदुत्पत्तिं प्रतिबध्नन्त इत्यनेन दोषाणां यच्छ्रवणादिगुणप्रतिबन्धकत्वमुक्तं तदयुक्तम् । स्वगुणाच्छादिका स्वेकेत्यादिस्मृतिविरुद्धत्वात् । तत्र दुष्टप्रकृतेरेव जीवगुणाच्छादकताया उक्तत्वादित्याशङ्क्य परिहर्तुमुक्तार्थे श्रुतिगीतावाक्यसम्मतिं दर्शयति ॥ **तथा चोक्तमिति** । दोषैर्गृहीता आच्छादिता जीवगुणा यया सा तथोक्ता तामित्यर्थः । इदं च जयजय जह्यजामित्युक्ताजाया विशेषणम् । तथा चात्राजाशब्दोदितदुष्टप्रकृतेर्जीवगुणाच्छादने

दोषाणां द्वारतयोक्तत्वान्नोक्तस्मृतिविरोध इति भावः ॥ **प्रत्यक्षानुमानाभ्यामिति** । भगवद्भक्त्यादेः प्रतियोगिनः सर्वथा तत्रानुपलम्भादिति भावः ॥ **प्रसुप्तेति** । रागादीनां प्रसुप्तत्वं नामाव्यक्तत्वम् । तनुत्वं नाम व्यक्तत्वेऽपि स्वल्पत्वम् । विच्छिन्नत्वं बहुत्वेऽपि सदा स्थित्यभावः । उदारत्वं सदोत्कृष्टतयाऽवस्थानम् । आद्यं गर्भे द्वितीयं बाल्ये तृतीयं कैशोरे तुरीयं यौवनेऽस्तीति द्रष्टव्यम् ॥ **गर्भे बाल्येऽपीति** । गर्भे बाल्येऽप्यपौष्कल्यादेकादशविधं तदा लिङ्गं न दृश्यते यूनः कुह्वां चन्द्रमसो यथेति भागवतश्लोकस्यायमर्थः । यद्यूनो यौवनावस्थापन्नस्यैकादशविधमेकादशेन्द्रियेभ्यः साक्षात्परम्परया वा विधीयत उत्पद्यत इत्येकादशमुदारावस्थमिति यावत् । लिङ्गं चिन्हं पूर्वश्लोकप्रकृतमहमिति ज्ञानोपलक्षितं रागद्वेषादिकं तत्तस्य गर्भे गर्भस्थतादशायां बाल्ये बाल्यावस्थायां च न दृश्यते । कुतः । तदवस्थाद्वयेऽपौष्कल्यादौदार्याभावात् । अत्र दृष्टान्तमाह ॥ **कुह्वामिति** । यथा चन्द्रमसो लिङ्गं चिन्हं प्रकाशादिकमव्यक्ततया विद्यमानमप्यौदार्याभावादमावास्यायां न दृश्यते तथैवेति ॥ **मोक्षविलम्बेति** । अपरोक्षज्ञानानन्तरमिति शेषः ॥ **गुणाल्पतामात्रमिति** । सविशेषणे हीति न्यायेन परमत्वरूपविशेषणनिषेध उत्साहलक्षणगुणेऽल्पता लभ्यत इति भावः । ननु मूले वासुदेवान्तमित्येवोक्तत्वाद्वासुदेवे निरतिशय इत्येतत्कथं लभ्यत इत्यत आह ॥ **एतच्चोपपादयिष्यत इति** । भक्तिश्चैव हरावेव मुख्याऽन्यत्र यथाक्रममित्यत्रेति शेषः । यद्वा ननु शुभमित्येकवचनादेकं ध्यानं साध्यतयाऽत्र प्रतीयतेऽतः कथं ध्यानादिकमिति व्याख्यानमित्यत आह ॥ **एतच्चेति** । उपसंहारानुसारेण त्रितयमपि साध्यतयाऽत्र विवक्षितमित्यनुपदमेवोपपादयिष्यत इत्यर्थः । सकृदनुष्ठेयं प्रयाजादि । असकृदनुष्ठेयमवघातादि । सदाऽनुष्ठेयं हरिस्मरणादि ॥ **विचित्रोक्तिरिति** । तथा च सर्वत्र त्रयमपि साध्यतया व्याख्येयमिति भावः ॥ **एकेनापि धर्मेणेति** । अन्यानर्थीनेनैकेनापीत्यर्थः । अतः समना चेति सूत्रे देशतः कालतश्च व्याप्त्या रमाया भगवत्समत्वं परमं साम्यमुपैतीति श्रुतौ मुक्तानां ब्रह्मादीनामपि परानन्दादिना भगवत्समत्वं कथितं कथमुपपद्यत इति शङ्काऽनवकाशः । ननु येनोपासनेन हरिदर्शनं जातं न तेनैव मुक्तिस्तस्य तदैव नष्टत्वादत आह ॥ **तथाविधेनेति** ॥ **वक्ष्यतीति** । स्मर्तव्यो भगवान्नित्यमित्यर्थेनैव हि क्वचित् । द्वेषादिव गुणानाह पुराणे कुद्धवाक्यवदित्यत्रेति शेषः ॥ **जागृधुरिति** । गृधु आकाङ्क्षायामित्यस्य लिटि बहुवचनमभ्यासस्य दीर्घश्छान्दसः । तमःप्रवेशनेच्छाया असम्भवादाह ॥

वेशनसम्भावनेति। नन्विच्छायामेव सन्निधानात्कथमिदं व्याख्यानमित्यत आह ॥ **आशङ्कायामिति** । आशङ्का सम्भावनाप्रयोक्तृधर्मः । तद्विषयीभूत-क्रियावचनात्स्वार्थे सन्प्रत्ययः । अचेतनेष्विच्छारहितेषु ॥ **श्वा मुमूर्षतीति यथेति** । श्वा मरिष्यतीति शङ्केत्यर्थः । अत्र शुनश्चेतनत्वेऽपि जीवितस्य प्रियत्वाद्व्याध्याद्यभिभवेऽपि तिर्यक्त्वान्मर्तुमिच्छा न सम्भवतीत्यचेतनत्वमिति ध्येयम् । प्रभूतमहेश्वरमिति मूलस्य भूतं महदीश्वरं चेत्यर्थः । तत्र भूतं सर्वदा विद्यमानमिति कालानन्त्यमाचष्टे । महदिति देशानन्त्यम् । ईश्वरमिति गुणानन्त्यम् । भावं याथार्थ्यमिति व्याख्यानापेक्षया नपुंसकम् । ये मूढा अजानन्तो मोघाशादिमन्तश्च ते मामवजानन्तीति योजनायां न प्रकृतसङ्गतिरत आह ॥ **ये मामवजानन्तीति** । मोघाशादिमन्तो भवन्तीत्युक्त्या लब्धमर्थं दर्शयति ॥ **सुखलेशोऽपीति** । अन्यथा तत्साधकाशादेर्मोघत्वानुपपत्तेरिति भावः ॥ **नरकत्वेनेति** । अनेनैवमुपकारकतया स्थितमपि मां प्रद्विषन्तीति लाभेन तेषामतीव कृतघ्नतोक्ता भवतीति ज्ञातव्यम् । भावव्युत्पत्त्या संसारशब्दवाच्यस्य संसरणस्याधिकरणत्वासम्भवादाह ॥**संसरन्त्यत्रेति** ॥ **निरुत्थानमिति**। यत्रान्धकूपे मज्जितस्य श्वासादिमोक्षार्थमपि नोत्थानमित्यर्थः । तादृशं चाधरन्तम एव। यथोक्तम् । महातमस्त्रिधा प्रोक्तमूर्ध्वं मध्यं तथाऽधरमिति । तेन तुशब्दार्थभूतविशेषरूपतासिद्धिरिति ध्येयम् ॥ ३-२-३१ ॥ ॥ ॐ **विशेषं तु निर्धारणात्** ॐ ॥ ॥ **पुरुषविशेषादीति** । नित्यसंसारिणामधमानां च मोक्षाभावस्यास्माभिरपि स्वीकृतत्वेन मोक्षेणेति प्रतिज्ञासिद्धार्थः स्यादिति भावः । आदिपदेन सृष्टिकालादिग्रहणम् । तदितरेण दृष्टत्वासम्भवादाह ॥ **दृष्टमवगतमिति** । प्रत्यक्षेणेत्यनुक्त्वा प्रत्यक्षमानेनेत्युक्त्या लब्धमर्थं दर्शयति ॥ **अनुमानादिकमिति** ॥ **सुखदुःखे तदभावौ वेति** । अत्र यद्यपि पुरुषान्तरवर्तिनोः सुखाभावदुःखयोर्न पुरुषान्तरप्रत्यक्षतेत्येव वक्तव्यम् । सुखदुःखाभावस्य चाप्रत्यक्षत्वकथनं व्यर्थं प्रकृतासङ्गतत्वात् । तथाऽपि संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगियोग्यत्वस्य तन्त्रत्वेन सुखरूपमोक्षाभावस्याप्रत्यक्षत्वोपपादनाय तत्प्रतियोगिनः सुखस्याप्रत्यक्षत्वमुक्तम् । एवं दुःखाभावरूपमोक्षाभावस्यापि दुःखपर्यवसन्नस्याप्रत्यक्षत्वोपपादनाय तत्प्रतियोगिनो दुःखाभावस्याप्यप्रत्यक्षत्वमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ **शेषविवक्षायामिति** । कारकप्रातिपदिकार्थादन्योऽर्थः स्वस्वामिसम्बन्धादिः शेषस्तद्विवक्षायामित्यर्थः ॥ **न चात्र शेषेति** । कर्तृत्वस्यैव विवक्षितत्वादिति भावः ॥ **शेषग्रहणस्येति** । शेष इति निवृत्तमिति काशिकायामुक्त-

त्वादिति भावः ॥ **ईश्यत इति** । क्रियमाणे चाध्याहारे कृद्योगाभावान्न षष्ठीप्राप्तिरिति भावः । नन्वनुपलम्भादित्यसिद्धम् । लोकायताचार्यशरीरगतस्यावयवसन्निवेशविशेषस्यैव तादृशत्वादित्यत आह ॥ **यादृशतादृशस्येति** । पुरुषान्तरसाधारणस्येत्यर्थः ॥ **प्रकृतफलेति** । परपुरुषगतमोक्षाभावसाक्षात्काररूपप्रकृतफलहेतुरूपत्व इत्यर्थः ॥ **अतिप्रसक्तेति** । यादृशतादृशो भूतपरिणामविशेषस्योक्तरूपस्य रथ्यापुरुषेऽपि सम्भवेन तस्याप्युक्तफलप्रसक्तेरित्यर्थः । नन्वेवं महैश्वर्यसिद्धावपि परपुरुषगतमोक्षज्ञानोपयोगिसार्वज्ञं न सिद्धमित्यत आह ॥ **सार्वज्ञापरनामकमिति** ॥ **प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरिति** । शिष्याचार्ययोरित्यर्थः । विनेयानां शिष्याणाम् ॥ **साध्यनिर्देश इति** । उद्देश्यविशेषणतया प्रतीतस्यापि वृथावाक्त्वस्य साध्यतैव विवक्षितेत्यर्थः । एतदेव दर्शयति ॥ **एवमपीति** ॥ **अदृष्टप्रयोजनेति** । अस्मिन्पक्षे हेतुगर्भमिदं विशेषणमिति बोध्यम् । लोकायतनाचार्योक्तेर्वृथात्वेऽप्यप्रामाण्यं कुत इत्याशङ्कायां न वृथात्वं साक्षादप्रामाण्ये· हेतुर्येनाप्रयोजकत्वशङ्का किन्त्वप्रेक्षावत्त्वरूपानाप्तत्वानुमानद्वारा। तत्र च नाप्रयोजकत्वशङ्का । अनादरप्रामाण्यकारणत्वादित्यभ्युपेत्योक्तं वस्तुतस्तु साक्षादपि तस्य हेतुत्वेनाप्रयोजकत्वशङ्केत्याह ॥ **उक्तश्चायमर्थ इति** । याथार्थ्यमेव मानत्वमपि वाक्यं प्रयोजकम् । मानत्वमेतीत्येतद्व्याख्यावसरे वाक्यप्रामाण्यं प्रयोजनवत्त्वेन व्याप्तमिति तावदवश्यमङ्गीकार्यम् । पदानामिष्टसाधन एव गृहीतसङ्गतिकत्वात् । पदसङ्गतिग्रहणसव्यपेक्षस्यैव वाक्यस्य बोधकत्वात् । अतो व्यापकाभावे व्याप्यस्य वाक्यप्रामाण्यस्याप्यभाव इति नाप्रयोजकत्वशङ्केत्ययमर्थः प्रयोजनाधिकरण उक्तश्चेत्यर्थः ॥ **गर्हायामिति** । आप्तत्वानाप्तत्वव्याप्यविशेषणवत्त्वेनानयोर्निश्चितत्वात्संशयो गर्हित इत्यर्थः ॥ **प्रागुक्तत्वादिति** । विलक्षणाधिकरण उक्तत्वादित्यर्थः ॥ **प्रागेवेति** । जिज्ञासाधिकरण इत्यर्थः । एवं स्वमते विप्रतिपन्नं प्रति प्रत्यक्षानुमानागमैर्मोक्षसाधनप्रकारमुक्त्वेदानीमुदयनोक्तं मोक्षसाधनप्रकारमनूद्य दूषयति ॥ **अपरे पुनरिति** ॥ **तैरप्यङ्गीकृतत्वादिति** । यथाऽऽहोदयनः । संसारैकस्वभाव एव केचिदात्मान इति स्थित इति ॥ **समर्थयिष्यमाणत्वादिति** । सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गादित्यत्रेति शेषः । तत्र त्रिविधजीवयोग्यताया अनादिनित्यत्वसमर्थने नित्यसंसारिणां जीवानां सिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **फलमूलयोरभावेनेति** । महाप्रलयानन्तरं परमाणुषु पुना रूपाद्युत्पत्तेः फलं रूपरसादीनामनुभवरूपो भोगो मूलमदृष्टम् । इदमुभयं सर्वमुक्तिपक्षे न सम्भवति ।

सर्वात्मना ध्वस्ताशेषविशेषगुणत्वादित्यर्थः । यथाऽऽह किरणावलीकारः । न हि सर्वमुक्तिपक्षे सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तस्यादृष्टस्यापायात्तदुत्पत्तिबीजमस्ति । नच सर्वभोक्तृणामपवृक्तौ तदुत्पत्तेः प्रयोजनमस्ति । न हि बीजप्रयोजनाभ्यां विना कस्यचिदुत्पत्तिरस्तीति ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । नित्यसंसारिजीवसमर्थनेनेति शेषः ॥ **दुःखान्तरानुत्पादेनेति** । तथा च स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं दुःखोच्छेदस्यात्यन्तिकत्वमिति भावः ॥ **जातिव्यतिरिक्तधर्मेति** । औपाधिकधर्माणां द्रव्यादिपदार्थघटितमूर्तिकत्वेन द्रव्याद्यनाश्रयेषु गुणेषु कथं ते धर्मा अङ्गकिर्तुं शक्या इति भावः । ननु गुणेषु द्रव्यगुणकर्मविशेषाणां वृत्त्यभावेन तद्घटितोपाधिकधर्माणां तत्राङ्गीकर्तुमशक्यत्वेऽपि समवायाभावयोस्तेषु सत्त्वेन तद्घटितधर्माणां तत्राङ्गीकारे न किञ्चिद्बाधकमित्याशयेनाह ॥ **अङ्गीकारेऽपीति** । लीलावत्युक्तमनुमानमाशङ्कते ॥ **आत्मेति** । इदानीमात्मनि विशेषगुणानामुपलम्भेन तद्ध्वंससाधने बाधोऽतः कदाचिदित्युक्तम् । सुषुप्तिदशायां बुद्ध्यादिविशेषगुणध्वंससत्त्वेन सिद्धसाध्यतावारणायाशेषेति । तदानीं भावनाया धर्माधर्मयोश्च सत्त्वान्नाशेषविशेषगुणध्वंस इति भावः । सङ्ख्यादिसामान्यगुणानामात्मनि मोक्षदशायामपि सत्त्वेन बाधपरिहाराय विशेषेति । पीलुपाकपक्षे सति घटादौ तद्रूपादिध्वंसाभावेन तत्र व्यभिचारोऽतो विभुत्वे सतीत्युक्तम् । ईश्वरात्मनि व्यभिचारवारणाय कार्येति । ईश्वरे कालादौ च कार्यभूतसंयोगादीनां सत्त्वेन तत्र व्यभिचारोऽतो विशेषेति । गुणवत्त्वं च समवायेन विवक्षितमतो जगदाधारताप्रयोजकसम्बन्धेन विशेषगुणवति काले न व्यभिचारतादवस्थ्यमिति द्रष्टव्यम् । समवायेनैव कार्यविशेषवत्त्वलाभाय गुणग्रहणम् । इदानीमाकाशे शब्दसत्त्वेन साध्यवैकल्यपरिहाराय महाप्रलयेति । अशेषपदं विद्यमानाशेषपरं न त्वनेकाशेषपरम् । अत एव विशेषगुणवत्याकाशेऽनेकाशेषगर्भसाध्याभावात्साध्यवैकल्यमिति शङ्काऽनवकाशः । शब्दव्यक्तीनामेवानेकत्वमभिप्रेत्येदमित्यपि केचित् ॥ **पूर्वानुमानदोषापरिहारादिति** । ध्वस्ताशेषविशेषगुणेत्यस्य कोऽर्थः । किं सर्वेऽपि विशेषगुणा ध्वस्ता भवन्तीति । उत निश्शेषतया ध्वस्ता भवन्तीति । अथवा तत्र विशेषगुणान्तरानुत्पादेनेति । न प्रथमः । सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गात् । सर्वेषामप्यात्मविशेषगुणानां परेण नित्यतायाः स्वीकृतत्वात् । अत एव न द्वितियः । न हि गुणाः सावयवा येन सशेषं ध्वस्ता भवन्तीति शङ्केत । न तृतीयः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । महाप्रलयानन्तरमाकाशे

पुनः शब्दान्तरोत्पत्तिसम्भवात् । महाप्रलयानन्तरं पुनर्न सृष्टिरित्यस्य परं प्रत्यासिद्धेरिति दुःखसन्ततेरात्यन्तिकोच्छेदसाधकपूर्वानुमाने ये दोषा उक्तास्तेषामपरिहारादित्यर्थः । केचित्तु पूर्वानुमाने आत्मपक्षके ये दोषा उक्तास्तेषामत्रापरिहारादित्यर्थः । तथा हि । आत्मत्वस्यानुगतस्याभावेन प्रातिस्विकतया सर्वात्मत्वानां पक्षीकारे परमेश्वरात्मत्वे बाधः । जीवात्मत्वानां पक्षीकारे नित्यसंसार्यात्मत्वेषु बाधः । तदतिरिक्तात्मत्वपक्षीकारे तत्रैवानैकान्त्यम् । अनेकसमवेतत्वरूपजातित्वस्यात्मत्वेऽभावेनासिद्धिश्चेत्याहुः । पीलुपाकपक्षमाश्रित्याह ॥ **घटत्वादाविति** ॥ **अशेषविशेषगुणशून्येति** । अत्र शून्यशब्दः संसर्गाभावमात्रपरः । तेन प्रथमक्षणे घटादावप्यशेषविशेषगुणप्रागभावसत्त्वेन घटत्वादौ साध्यसत्त्वान्न व्यभिचार इत्याशयः ॥ **समर्थितत्वादिति** । समयपादे कारणस्य गुणास्ते न भवेयुः कार्यगा अपीत्यत्र यतः कारणान्येव कार्याकारेणोत्पद्यन्ते तेन कारणगुणा एव कार्यगा भवेयुरिति समर्थितत्वादित्यर्थः । घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय हेतौ विशेषणं देयमित्याशङ्कते ॥ **विभुकार्येति** । विभुत्वे सति यत्कार्यविशेषगुणवत्तद्वृत्तिजातित्वादित्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । चतुर्थाध्याय इति शेषः । तथा चात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिविशिष्टपरमानन्दावाप्तेरेव मोक्षत्वात्तस्याश्चानेनासिद्धयाऽर्थान्तरतेति भावः ॥ **देवदत्ताधर्मेति** । देवदत्ताधर्मसमानकालीनं यद्देवदत्तगतं तत्त्वानाधिकरणत्वं दुःखध्वंसे विशेषणम् । एवं च दृष्टान्तगते दुःखध्वंसे देवदत्ताधर्मसमानकालीनदेवदत्तगतत्वाधिकरणत्वाभावः । देवदत्तगतत्वरूपविशेष्याभावमादाय पक्षीये तु तस्मिन्देवदत्ताधर्मसमानकालीनत्वरूपे विशेषणाभावमादाय पर्यवस्यति । ततश्च देवदत्ते स्वाधर्मासमानकालीनदुःखध्वंसरूपो मोक्षोऽनेन सिध्यति । अत्र दुःखध्वंसाधिकरणमित्येवोक्ते इदानीन्तनदुःखध्वंसमादाय सिद्धसाध्यता । अतो देवदत्तगतत्वानाधिकरणेति ध्वंसविशेषणम् । तावत्युक्ते बाधः । देवदत्तीयदुःखध्वंसे देवदत्तगतत्वस्य सत्त्वात् । अतोऽधर्मसमानकालेति । एवमपि बाध एव । देवदत्तगते दुःखध्वंसे यज्ञदत्तीयाधर्मसमानकालत्वस्य सत्त्वेन विशेषणाभावमादाय साध्यपर्यवसानासम्भवात् । अतो देवदत्तेति । देवदत्ताधर्मसमानकालत्वानाधिकरणदुःखध्वंसाधिकरणमित्येवोक्तौ यज्ञदत्तीयदुःखध्वंसे देवदत्ताधर्मसमानकालत्वस्य सत्त्वेन तदनाधिकरणत्वाभावाद्दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । अतो देवदत्तगतत्वेत्युक्तम् । एवं च साध्यस्य विशिष्टव्यतिरेकगर्भतयोक्तरीत्या दृष्टान्ते विशेषाभावमादाय पक्षे च विशेषणाभावमादाय पर्यवसानामिति न कोऽपि दोष इति ॥ **प्राहुरिति** ॥ **सम्बन्ध इति** । अनेन नैव मोक्ष

इति प्राहुरित्यत्र विद्यमानं प्राहुरितिपदमत्रानुवर्तनीयमिति सूचितं भवति । अस्ति मोक्ष इत्यस्य यदिदं मोक्षास्तित्वं समर्थितं तत्साध्विति तात्पर्यकथनम् । लभ्यत इति शेषोक्तिः ॥ **इतरेतरसमुच्चय इति ।** इतरेतरयोग इत्यर्थः । परस्परसापेक्षतयैककार्यजननस्यात्र विवक्षितत्वात् । तेन परस्परनिरपेक्षयोरेकक्रियासम्बन्धः समुच्चयः । स चात्र बाधित इति शङ्काऽनवकाशः । ननु सम्यग्दर्शनमपि साधनतया जैनैः परिगणितं तत्कस्मादत्र नोक्तमित्यत आह ॥ **सम्यग्दर्शनमिति** । मोक्षैकदेशरूपाया आनन्दाभिव्यक्तेः समुच्चयसाध्यत्वेऽपि दुःखनिवृत्तेस्तदसाध्यत्वात्किञ्चिदित्युक्तम् ॥ **जिनदर्शिनामिति** । जिनं पश्यतामित्यर्थः । पुद्गलस्य देहस्येति पररीत्योक्तम् । इदानीं पुद्गलो निरयं गिरान्निति प्रमाणानुसारेणाह ॥ **यद्वेति** ॥ **जातावेकवचनमिति** । अत्र जातिपदेन समुदायो विवक्षितः । अत एव विप्राणां भोजनं यथेत्यत्र भोजनमित्येकवचनं समुदायापेक्षयेति व्याख्यातम् । एवं चास्मन्मते जातेरेकत्वाभावात्कथं तत्रैकवचनमिति शङ्काऽनवकाशः ॥ **अनेनेति ।** वृत्तिविषयतया स्थितरूपार्थप्रदर्शनेनेत्यर्थः ॥ **प्रादिसमास इति ।** कुगतिप्रादय इत्यत्र प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमयेति वार्तिकेन विहितः समासः प्रादिसमासो वृत्तिविषये गताद्यर्थे वर्तमानाः प्रादयो गतित्वाभावेऽपि प्रथमान्तेन समस्यन्त इति वार्तिकार्थः । एवं च प्रगत आचार्यः प्राचार्यः प्रगतः पितामहः प्रपितामह इत्यादिवत्प्रतिस्थितमक्षं प्रत्यक्षमित्ययमपि प्रादिसमास इत्यर्थः । ननु लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य इति वचनादक्षं प्रति प्रत्यक्षमित्यव्ययीभाव एव किन्न स्यादित्यत आह ॥ **नाव्ययीभाव इति** ॥ **षष्ठी न श्रूयेतेति** । प्रत्यक्षस्य लक्षणमाहेत्यादिपरीक्षकप्रयोगेष्वित्यर्थः । यद्यपि नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्या इति पञ्चम्या अमादेशो नियमेन निषिद्धः । तृतीयासप्तम्योर्बहुलमिति तृतीयासप्तम्योर्विकल्पेनैव स विहितः । तथाऽप्यन्यत्र नियमेन तद्विधानात्प्रत्यक्षमित्येव स्यान्न प्रत्यक्षस्येतीत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । प्रत्यक्षे प्रत्यक्षाणीति प्रथमाद्वितीयाद्विवचनबहुवचने चतुर्थीषष्ठीद्विवचनबहुवचने च परीक्षकप्रयोगेषु न श्रूयेरन्नित्यपि द्रष्टव्यम् । प्रत्यक्षस्येति प्रयोगस्य प्रायिकत्वात्स्वपदेन ग्रहणमित्यवधेयम् । नन्वेवं शेषपूरणेऽनुमाऽनुमापदवाच्याऽनुमेति प्रकीर्तितेति पौनरुक्त्यमित्यत आह ॥ **याऽनुमा प्रसिद्धेति** । तथा च याऽनुमा प्रसिद्धा निर्दोषोपपत्तिरूपा सेति तामनूद्य तत्रावयवार्थरूपनिमित्तयोगेनानुमाशब्दवाच्यत्वं विधीयत इति न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ **प्रागिति** । न्यायसाम्यस्य तौ

पुनरित्यत्रेति शेषः ॥ **करण इति** । तथा च करण एव प्रत्ययो न कर्तरीति भावः । अत एव सङ्गम्यतेऽनेनेत्यागम इत्युत्तरत्रानुवादः । ननु कर्तर्येव प्रत्ययोऽस्तु ततश्च मुख्यमेव कर्तृत्वं तत्र कथञ्चिद्भविष्यतीत्यत आह ॥ **ग्रहेत्यादि** । ग्रहादिभ्यो धातुभ्योऽप्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । उदाहरणन्तु ग्रहः वरः दरः निश्चयः ॥ **गम इति** । एरजिति सूत्रव्याख्यावसरे काशिकायां भावेऽकर्तरि च कारक इति प्रकृतमनुवर्तते यावत् कृत्यल्युटो बहुलमित्युक्तत्वादकर्तरि कारके भावे वेत्युक्तमिति ज्ञातव्यम् । तथा च कर्तरि न भवतीत्युक्तत्वात्कर्तृत्वोपचार इत्युक्तं युक्तमिति भावः । ननु भाव इत्यप्यनुवृत्तिसद्भावादागमनमागम इत्येव कस्मान्न निरुच्यत इत्यत आह ॥ **अनुप्रमाणविषयमिति** । आचार्यैः क्रियमाणमित्यर्थः । पूर्वोत्तरवाक्यबलादिति भावः । असावागम आगमः स्मृत इत्युक्तौ पौनरुक्त्यमत आह ॥ **य आगम इति** । तथा च य आगमप्रसिद्धो निर्दोषशब्दरूपोऽसावुक्तनिमित्तेनागमशब्दवाच्य इति विवक्षितत्वान्न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ **निर्वचनमात्रमेवेति** । न तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ॥ **व्याघ्रपर्ण्यादिष्विति** ॥ **लक्षणं हीति** । स्वरूपलक्षणं हीत्यर्थः ॥ **तथा चोक्तमिति** । युक्तिपाद इति शेषः ॥ **नञिवयुक्तन्यायेनेति** । नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थाधिगतिरिति न्यायस्यायमर्थः । नञा युक्तमिवयुक्तं च पदं स्ववाच्यान्यस्मिंस्तत्सदृशे वर्तते तथा हि तत्रार्थो ज्ञायते । अनश्व इत्यादावश्वान्यस्याश्वसदृशस्य गर्दभादेरेव प्रतीतिरिति ॥ **पूर्ववाक्येनेति** । अतोऽनुमा कथं धर्मं पुद्गलं चापि दर्शयेदिति पूर्ववाक्येन पुद्गलस्वरूपसाधकाभावस्योक्तत्वादिति भावः ॥ **आत्मव्यावृत्त्यर्थमिति** । तथा च सुखमेव दुःखाभावो नात्मेति तुशब्दोऽवधारणार्थ इति भावः ॥ **निरतिशयमिति** । तारतम्यशून्यमित्यर्थः ॥ **तात्त्विकमिति** । स्वाभाविकमित्यर्थः ॥ **अनादित्वाद्यापत्त्येति** । घटादीनां प्रागभावरूपत्वेऽनादित्वापत्तिध्वंसरूपत्वे नित्यत्वापत्तिरत्यन्ताभावरूपत्वे चानादिनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः ॥ **प्रागुक्तदोषेति**। सुखस्यानादित्वाद्यापत्तिरूपदोषपरिहार इत्यर्थः । ननु भावत्वविधिरूपत्वयोर्निषेधत्वाभावत्वयोश्च पर्यायत्वात्कथं सहप्रयोगोऽभावत्वलक्षणे च निषेधत्वस्यैव लक्ष्यता प्रतीयतेऽत आह ॥ **भावत्वं नामेति** । भावत्वशब्दवाच्यमित्यर्थः । एवमभावत्वं नामेत्यत्रापरभावत्वशब्दवाच्यमित्यर्थः । तथा च घटशब्दवाच्यः करीर इतिवत्सहप्रयोगोपपत्तिरिति भावः ॥ **शब्दप्रवृत्तिनिमित्तेति** । प्रसङ्गादिदमेव भावाभावशब्दप्रवृत्ति-

निमित्तमित्यपि प्रदर्शनार्थमित्यर्थः ॥ **अन्यथेति** । उक्ताभिप्रायाभावे इन्द्रशब्दवाच्यः पुरन्दर इतिवत् भावशब्दवाच्यो विधिरूप इत्यादिरूपेण धर्मिनिर्देश एव मूले स्यात् । भावाभावस्वरूपमाहेत्यवतारितत्वेन धर्मिणोरेव वक्तव्यत्वादित्यर्थः ॥ **नेयङुवङ्स्थानावस्त्रीति** । इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्रीति सूत्रार्थः । तथा चात्र स्त्रीशब्दे नदीसंज्ञानिषेधस्यापि निषेधे नदीसंज्ञाविधिरेवोक्तो भवतीत्यर्थः । ननु निषेधस्यापि निषेधे न विधिप्राप्तिः । स्वाप्नघटाद्यभावस्य मिथ्यात्वे स्वाप्नघटादिसत्यताया अभावादित्यत आह ॥ **वक्ष्यते चैतादिति** । न स्वप्नेऽपि द्वयं मिथ्येत्यादिना चतुर्थे स्वाप्नघटाद्यभावो न मिथ्येति वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ **विधिश्चेति** । अनेन भावत्वं विधिरूपत्वमित्युक्तस्योपयोग उक्तो भवतीति ज्ञातव्यम् । ननु युक्तिपादे प्रथमप्रतिपत्तिषु निषेधे विधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र हीत्युक्तत्वात् । समयपादेऽपि तथाऽपि प्रथमं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः सो भावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं पर इत्युक्तत्वात्पुनः किमर्थमिदमुच्यत इत्यत आह ॥ **प्रागुक्तं स्मारयतीति** ॥ **कृतव्याख्यानमिति** । तद्व्याख्यानेनैवैतद्व्याख्यानं कृतप्रायमित्यर्थः । तथा च प्रथमप्रतिपत्तिरित्यतःप्राक् विधिनिषेधरूपतयेति शेषः । भावाभावशब्दौ भावप्रधानौ । विधिरूपतया प्रथमप्रतिपत्तिर्भावत्वनियामिका । अयं घट एव न पट इति प्रतीयमानत्वात् । निषेधरूपतया प्रथमप्रतिपत्तिरभावत्वनियामिका । घटो नास्ति तदभाव एवास्तीति प्रतीयमानत्वादिति व्याख्येयमिति भावः ॥ **निराकरिष्यत इति** । कर्महेतुत्वमपि त्वित्यत्रेति शेषः ॥ **चैतन्यमेवेति** । चेतनधर्म एवेत्यर्थः । तथा च पक्षे नासिद्धिरिति भावः ॥ **ज्ञास्यत इति** । दुःखित्वोक्त्येति भावः । नन्वात्मज्ञानत्वावच्छिन्नस्य पक्षत्वाद्देवदत्तज्ञानस्याप्यात्मज्ञानत्वेन पक्षत्वे दृष्टान्ताभाव इत्यत आह ॥ **जैनेनापीति** । अतोऽस्माभिरप्यधिकारिणः स्वात्मज्ञानमेव पक्षीक्रियते तेन देवदत्तज्ञानस्य दृष्टान्तत्वोपपत्तिरिति भावः । यद्वा ननु देवदत्तज्ञानं जैनमते देवदत्तीयात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिहेतुर्भवत्येवातः साध्यवैकल्यमित्यत आह ॥ **जैनेनापीति** ॥ **नात्मज्ञानमात्रमिति** । न परात्मज्ञानामित्यर्थः । तथा च यज्ञदत्तीयस्वात्मज्ञानं यज्ञदत्तीयात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिहेतुर्न भवति दुःखिज्ञानत्वाद्यज्ञदत्तीयदेवदत्तविषयकज्ञानवदित्यनुमानमत्र विवक्षितम् । ततश्च देवदत्तसमवेतज्ञानस्य दृष्टान्तत्वाभावान्न साध्यवैकल्यशङ्केति भावः । अनुमानद्वयेऽपि दुःखाविरोधित्वस्योपाधेः सत्त्वादप्रयोजकत्वमित्याशङ्कते ॥ **स्यादेतादिति** ॥ **किमचैतन्यं करिष्यतीति** ।

दुःखाविरोधस्यैव साध्यप्रयोजकतयाऽचैतन्यमप्रयोजकमिति भावः । द्वितीयहेतावप्युपाधिमुपपादयति ॥ **स्वात्मज्ञानमेवेति** ॥ **नात्मज्ञानमात्रमिति** । न परात्मविषयकज्ञानमित्यर्थः । तथा च तद्दृष्टान्ते दुःखाविरोधित्वमेव साध्ये प्रयोजकतया दृष्टं न हेतुरिति भावः ॥ **निरन्तरामिति** । व्यवधानाभावेनेत्यर्थः । पक्षेऽपि दुःखाविरोधित्वस्य सत्त्वादुपाधेः साधनव्यापकतया न हेत्वोरप्रयोजकतेत्याशयेनाह ॥ **एतदुक्तं भवतीत्यादिना** ॥ **सदेत्याद्युक्तमिति** । आदिपदेन देहवानपीत्यस्य ग्रहणम् । ज्ञानादुत्तरमदुःखी किन्न स्यात्स्यादेवेत्यत्रेष्टापत्तिवारणाय सदेत्युक्तम् । तदर्थस्त्वविलम्बेनेति । तत्रापीष्टापत्तिवारणाय देहवानपीत्युक्तं न तु तर्कशरीरान्तर्गततयेत्यर्थः । ननु ज्ञानोत्तरकालं मोचकस्य भगवत्प्रसादस्य भवन्मतेऽपि जातत्वादविलम्बेनैव मोक्षः स्यादित्यत आह ॥ **यथा ब्राह्मणस्येति** ॥ **तथैवेतीति** । तथा ज्ञानेन प्रसन्नोऽपि भगवांश्चेतसा कल्पयति । प्रारब्धकर्मनाशानन्तरमस्मै मुक्तिं दास्यामीति स तदनुसारेण तस्मान्मुक्तिं लभत इत्यर्थः । प्रसादो हीच्छाविशेषः स च कालविशेषघटित एव ज्ञानादुत्पन्नोऽतो नोक्तदोष इति भावः ॥ **कर्मण इति** । अत्र सर्वत्र कर्मपदेन धर्मरूपमदृष्टं ग्राह्यम् ॥ **विशिष्ट इति** । निष्कामत्वादिना विशिष्ट इत्यर्थः । निवृत्तमिति यावत् । तथा च निवृत्तकर्मेतरत्वमचेतनत्वानुमाने उपाधिर्न च पक्षेतरत्वम् । निवृत्तकर्मणो मोक्षहेतुत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेन तदशावसाधनस्य बाधितविषयत्वेनास्य बाधोन्नीतत्वादित्याशयः । अत एव निवृत्तकर्मणो मोक्षहेतुत्वं प्रमाणसिद्धमिति पराभिमानं खण्डयितुं तर्कपराहतिमाह ॥ **किमामोक्षप्राप्तेरित्यादिना** । तथा च बाधाभावात्पक्ष एव साध्याव्यापकतयाऽयं पक्षेतरो नोपाधिरिति भावः । क्रियमाणं क्रियाभिर्जायमानम् । ननु न प्रतिक्रियं कर्मोत्पद्यते किन्त्वेकमेवेत्यत आह ॥ **एकत्वे चेति** । एकमेव कर्मोत्पद्यत इति वदन्प्रष्टव्यः । किं द्वितीयादिक्रियमाणमपि प्रत्येकं तत्कर्मजनकत्वमस्ति किंवा न यद्वा चरमक्रियाव्यतिरिक्तानां सर्वासां चरमक्रियाजननद्वारा तत्कर्मोत्पादकत्वमिति । आद्यं दूषयति ॥ **जातस्यैव जन्मेति** । द्वितीयं दूषयति ॥ **वैयर्थ्यमिति** । तृतीयमपाकरोति ॥ **विरम्येति** । अविशेषादितीत्यनन्तरं बाधकमिति शेषः । अन्तिमा कर्मव्यक्तिर्न मोक्षहेतुः कर्मव्यक्तित्वात्तत्पूर्वकर्मव्यक्तिवदित्यनुमाने दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमाशङ्क्य परिहरति ॥ **न चान्तिमकर्मेत्यादिना** ॥ **जिनानामिति** । जिनदर्शनवेदिनां सर्वेषां नैकास्मिन्कल्पे मुक्तिः किन्तु कस्याचिदस्मिन्कल्पे कस्याचिदतीते कस्याचिद्भविष्यतीत्येवं विषमकालस्वाभ्युपगमान्न कर्मादेरियत्ता

युक्तेत्यर्थः । निजेषु पुत्रादिषु या प्रीतिस्तस्यां व्यभिचारवारणायानिजेत्युक्तम्॥ **काक्वेति** । ध्वनिविकारविशेषेणेत्यर्थः । काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेरित्यभिधानात् ॥ **ज्ञानावरणीयादिकमिति** । अत्रादिपदेन दर्शनावरणीयमोहनीयान्तराणां ग्रहणम् । तन्मते एतानि चत्वारि श्रेयोहन्तृत्वाद्घातिकर्माणीत्युच्यन्ते । तत्र सम्यग्ज्ञानं न मोक्षसाधनमिति विपर्ययो ज्ञानावरणीयं कर्म । आर्हतदर्शनाभ्यासान्न मोक्ष इति विपरीतज्ञानं दर्शनावरणीयम् । बहुषु विप्रतिषेधेषु तीर्थकरैरुपदर्शितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारणं मोहनीयम् । मोक्षमार्गप्रवृत्तानां तद्विघ्नकरं विज्ञानमन्तराय इति ज्ञातव्यम्॥ **ज्ञानादेवेति** । सम्यग्ज्ञानात्संशयविपर्ययनिवृत्तेर्लोके दर्शनादिति भावः । अत्र च तृतीयस्य संशयत्वमन्येषां विपर्ययत्वमिति द्रष्टव्यम् । उक्तज्ञानानां कर्मत्वं चोर्ध्वगमनशीलस्य जीवस्य देहेऽवस्थितिहेतुतयाऽधर्मलक्षणाक्रान्ततामभिप्रेत्य । स्थितिहेतुरधर्म इति हि तन्मतेऽधर्मलक्षणं समयपाद उक्तम् । अथवा ज्ञानावरणीयादिशब्दैरुक्तज्ञानविशेषहेतवोऽधर्मविशेषा एव ग्राह्याः ॥ **आयुरादिकारणमिति** । घातिकर्मचतुष्टयनाशेऽप्यघातिकर्मचतुष्टयमस्त्येवेत्यर्थः । तच्च शरीरसंस्थानतदभिमानतत्स्थितितत्प्रयुक्तसुखदुःखादिहेतूभूतमिति समयपाद उक्तम् । तदेवायुरादिकारणपदेन विवक्षितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **ज्ञानविशेषस्य चेति** । शरीरादिपरिमाणत्वादिनाऽऽत्मज्ञानस्येत्यर्थः । ननु हत्येति कथम् । न च हन्तेर्हनस्त चेत्यनेन क्यप्प्रत्यये नकारस्य तकारे च हत्येति रूपमिति वाच्यम्। हनस्त चेत्यत्र वदः सुपि क्यप् चेत्यतः सुपीत्यस्य भुवो भाव इत्यतो भाव इत्यस्य चानुवृत्त्याऽनुपसर्गे सुप्युपपदे भावे हन्तेः क्यब्विधानेन प्रकृते सुप उपपदस्याभावान्न तत्सूत्रप्राप्तिरित्यत आह॥ **हनस्त चेत्यत्रेति** । कलौ पापं कियन्मात्रं हत्यास्तेयादिसम्भवमित्यादिप्रयोगसद्भावात्सुपीत्यस्यानुवृत्त्या व्याख्यानमज्ञानमूलमिति भावः । ननु यदि हनस्त चेत्यत्र सुप उपपदत्वं नेत्युच्यते तर्हि ब्रह्महत्येत्यत्र कथमुपपदमतिङित्यनेन कुम्भकार इत्यादाविव नित्यसमासविधानमित्यत आह ॥ **ब्रह्महत्यादय इति** । आदिपदेनाश्वहत्यादिसङ्ग्रहः । नात्रोपपदमतिङित्यनेन नित्यसमासः किन्तु षष्ठीत्यनेन विहितो ब्रह्मणो हत्या ब्रह्महत्येति वैकल्पिकः षष्ठीसमास एवातो हत्येति रूपाङ्गीकारे न किञ्चिद्बाधकमिति भावः ॥ छ ॥ छ ॥ **अन्योन्यसमुच्चय इति** । इतरेतरयोग इत्यर्थः । परस्परसापेक्षत्वेन मोक्षजनकत्वस्यात्र विवक्षितत्वात् । कथञ्चनेत्यस्य प्रकारान्तरेणाभिप्रायमाह ॥ **यद्वेति** ॥ **निरस्तत्वादिति** । मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधत इत्यादाविति शेषः ॥ **त्रिवृ-**

न्मूलेति ॥ **धर्मवैकल्यमिति** । अदृष्टवैकल्यमित्यर्थः ॥ **समर्थस्येति** । कार्योत्पादनसमर्थस्य क्षेपो विक्षेपो विलम्बस्तस्यायोगादित्यर्थः ॥छ॥छ॥ ॥ **द्वितैवेति** । द्वयोर्भावो द्विता भेद इत्यर्थः ॥ **अकृताभ्यागम इति** । तन्मते सन्तन्यमानं ज्ञानमेवात्मा तस्य च क्षणिकत्वेन कर्तृभोक्त्रोरेकत्वाभावादिति भावः ॥ छ ॥ छ ॥ **साधर्म्यवैधर्म्येति** । अनुवृत्तधर्मः साधर्म्यं व्यावृत्तधर्मो वैधर्म्यं ताभ्यामित्यर्थः । द्रव्यादीनां हि पदार्थत्वादिनाऽनुवृत्तधर्मेण ज्ञातानां द्रव्यत्वादिना व्यावृत्तधर्मेण ज्ञानम् । तथा पृथिव्यादीनां द्रव्यत्वेनानुवृत्तधर्मेण ज्ञातानां पृथिवीत्वादिना व्यावृत्तधर्मेण ज्ञानमित्यादिसाधर्म्यवैधर्म्याभ्यां ज्ञानं तेषां तत्त्वज्ञानमिति द्रष्टव्यम् । पदार्थानां सामान्यतो विशेषतश्च ज्ञानं तेषां तत्त्वज्ञानमित्यत्र तात्पर्यम् । सामान्यलक्षणं साधर्म्यं विशेषलक्षणं वैधर्म्यमित्यप्याहुः ॥ **यतोऽभ्युदयेति** । अभ्युदयस्तत्त्वज्ञानम् । निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिस्तदुभयं यतः स धर्मः । अभ्युदयद्वारकं निःश्रेयसमिति मध्यमपदलोपी समासः पञ्चमीतत्पुरुषो वा । ततश्च धर्मात्तत्त्वज्ञानं तस्य चाशुतरविनाशितया व्यापारभूतो धर्मस्तत्त्वज्ञानसाध्यस्तेन च मोक्ष इत्येवं तत्त्वज्ञानमोक्षौ यतो भवतः स धर्म इति सूत्रार्थः । यद्यभ्युदयनेन तत्त्वज्ञानस्य दृष्टे मिथ्याज्ञानध्वंसरूपे व्यापारे सम्भवति नादृष्टं तद्व्यापारतया कल्पनीयम् । तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिः स धर्म इत्येव लक्षणम् । पारम्पर्येण निःश्रेयसेऽप्यस्य हेतुत्वं दर्शयितुं निःश्रेयसग्रहणमितीदं सूत्रमन्यथा व्याख्यातम् । तथाऽपि चिरन्तनव्याख्यानमपेक्ष्यात्रोदाहरणमिति ध्येयम् ॥ **तच्चेश्वरेति** । तत्तत्त्वापरोक्षज्ञानं निःश्रेयसं चेश्वरस्य चोदनोपदेशो वेद इति यावत् । तेनाभिव्यक्तात्प्रतिपादिताद्धर्मादेवेत्यर्थः । अत्र धर्मोपदेशकर्तृतया प्रसादोऽर्थाल्लभ्यत इति द्रष्टव्यम् । अत एवाह ॥ **स्पष्टं चेति** ॥ **तुष्टिरित्यादि** । अत्रेश्वरे तुष्ट्यतुष्टिशब्दोदितयोः सुखदुःखयोर्वैशेषिकैरङ्गीकारात्कथमिदमित्याशङ्कापरिहाराय वर्धमानेनायं श्लोको व्याख्यातः । तुष्टिरनुरक्तिरतुष्टिर्द्वेषस्तदुभयमपि मोचनीयबन्धनीययोरीश्वरविषयमेव । परात्परतरं यान्ति नारायणपरायणाः । न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरमिति स्मृतेः । यद्वा मोचनेच्छाबन्धनेच्छे तुष्ट्यतुष्टी ईश्वरस्यैव । तदिच्छाया एकत्वेऽपि तत्तत्फलोपधानात्सिसृक्षासञ्जिहीर्षावदौपाधिकभेदः । सहकारिसमवधानाच्च तस्याः कार्यभेदजनकत्वम् । अत्र बध्नतः पुनरित्यनेन बन्धस्यावृत्त्या मोक्षानन्तरं बन्ध इत्यर्थे विरोधादतुष्टेः पुनरिति योजना । तथा च व्यवच्छेदार्थः पुनःशब्दो नावृत्त्यर्थ इति नोक्तदोषः । यद्वा बध्नतः पुनरित्यनेन

बन्धस्य निरन्तरावृत्तिरुच्यते न मोक्षोत्तरतेति नोक्तदोषः । मुक्तिबन्धौ दुःखसन्तत्युच्छेदतदनुवृत्ती । तयोश्च शरीरावच्छेद्यत्वाद्विश्वपदेन भोगायतनं शरीरमेव कारागारेण रूप्यते । कारा वधे निश्चये च बलौ यत्ने पशावपि । तुषारशैलेऽपि पुमान् स्त्रियां सूतिप्रसेचके । सुवर्णकारिकायां च बन्धनागारबन्धयोरिति मेदिनीकारकोशात्कारा बन्धनं तदर्थं गृहं कारागृहमिति । अत्र यद्यपि तुष्टिशब्दस्याद्यव्याख्यानेऽस्य श्लोकस्य प्रकृतोपयोगो न दृश्यते तथाऽपि द्वितीयव्याख्यानेऽस्ति प्रकृतोपयोगः । मोचकेच्छायाः प्रसादरूपत्वादित्यवधेयम् । ईश्वरप्रणिधानशब्देनेश्वरप्रसादसाधनं ध्यानमाभिप्रेतम् । एवमग्रेऽपि यदुपास्तिमित्यत्र यत्प्रसादहेतुभूतामुपास्तिमिति व्याख्येयम् । तेन प्रकृतसङ्गतिरिति द्रष्टव्यम् ॥ **तत्त्वज्ञानहेतुत्वमेवेति** । न साक्षान्मोक्षहेतुत्वमित्यर्थः । कुत इत्यत आह ॥ **आत्मशरीरेति** । तुशब्देन द्वादशविधप्रमेयाणामेव तत्त्वज्ञानं साक्षान्मोक्षसाधनमिति सूचनादित्यर्थः । यथाऽऽहुः । प्रमेयमपवर्गार्थं ज्ञेयं द्वादशधा च तदिति ॥ **द्वितीयसूत्र इति** । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्गभाव इति न्यायशास्त्रस्य द्वितीयसूत्रे तद्व्याख्यानसमये यत्तु मोक्षस्येश्वराधीनत्ववचनं तज्ज्ञानादिजन्मनीश्वरस्यापि निमित्ततापरमित्यविरुद्धं तदर्थं च तदुपास्त्यादेरुपयोग इति तैर्व्युत्पादितत्वादित्यर्थः । अपरोक्षदृगित्यत्र तत्साध्यः प्रसादो लक्षणीयः । अन्यथाऽसङ्गतेः । विपाकशब्देन फलमुच्यते । संज्ञानं भोगः । आत्मनीश्वर इति सामानाधिकरण्येन जीवाभेदप्रतीतिनिरासायाह ॥ **आत्मन्याततगुण इति** ॥ **दर्शनविशेषणस्येति** । दृष्ट इति दर्शनेन विशेषणस्येत्यर्थः ॥ **कुत एषा कल्पनेति** । एवं श्रुत्यर्थकल्पना कुत इत्यर्थः ॥ **उक्तार्थापत्त्येति** । अक्षीणकर्मणां मोक्षानुपपत्तेस्तत्क्षयहेतोश्चान्यस्याभावादुक्तरीत्या भोग एव तत्क्षयहेतुतया कल्पनीय इति प्रागुक्तार्थापत्त्येत्यर्थः । अवधारणादिनेत्यत्रादिपदेन दर्शनविशेषणग्रहणम् । ननु ज्ञानबलेन प्रारब्धकर्मणोऽपि नाशे कथमेतद्वाक्यं तद्विषयं भवेदित्यत आह ॥ **विशेषवचनबलेनेति** । तस्य तावदेव चिरमित्यादिविशेषवचनबलेनेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति** । सर्वात्मना स्वभोगो हि प्रारब्धस्यैव कर्मण इत्यत्रेति शेषः ॥ **अत एवेति** । प्रारब्धनाशादेवेत्यर्थः ॥ **उत्तरत्रेति** । स्यात्काम्यविधिवैयर्थ्यमित्युक्तनियमो भवेदित्यर्थः ॥ **पापनिवृत्त्यर्थत्वेनेति** । प्रायः पापं विजानीयाच्चित्तं तस्य विशोधकमिति वचनादिति भावः ॥ **आर्थवादिकमिति** । आत्मनो वै शरीराणि बहूनीत्याद्यर्थवादोक्तमित्यत्रेत्यर्थः ॥ **समं प्रकृतेऽपीति** । क्षीयन्ते

चास्य कर्माणीत्याद्यर्थवादोक्तमपि ग्राह्यमित्यर्थः । ननु ज्ञानादेवाशेषकर्मक्षये तदैव मुक्तिः स्यादिति युक्तिविरोध इत्यत आह ॥ **न ह्यत्रेति** । अप्रारब्धकर्मणामेव नाशो न प्रारब्धानामित्युक्तत्वादिति भावः । ननु ज्ञानस्य कर्मनाशहेतुत्वं न लोकप्रसिद्धमतः कथं कल्पनीयमित्यत आह ॥ **अलौकिकत्वमिति** । समाधेः कायव्यूहनिर्माणादिहेतुत्वमपि न लोकप्रसिद्धमतो न कल्पनीयमिति भावः ॥ **श्रुतिस्मृतिविरोधादिति** । कर्मैव देहं दैविकं मानुषं वाऽप्यान्वारभेन्नापरस्तत्र हेतुः । भोगांस्तदीयांश्च यथाविभागं ददाति कर्मैव शुभाशुभं यत । आ चतुर्दशमाद्वर्षात् कर्माणि नियमेन तु । दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययमित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधादित्यर्थः । शङ्कते ॥ **ज्ञानिनामिति** । अन्यविषयमज्ञानिविषयम् । कुत इत्यत आह ॥ **तद्यथेति** । पुनः शङ्कते ॥ **रागद्वेषयोरिति** ॥ **प्रामादिकेति** । अज्ञानिष्विति शेषः । प्रमादतः प्राप्तत्वेन तत्र रागद्वेषयोर्मूलत्वाभावादिति भावः ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ **चतुर्विधा अपीति** । शैवाः पाशुपताः कालामुखा महाव्रताश्चेति चतुर्विधा इत्यर्थः ॥ **असामर्थ्येनेति** । तथा सति पाशुपताद्युक्तेत्यस्य शिवादीनामित्यनेनान्वेतुं सामर्थ्याभावेन तेन सह समासानुपपत्तेः पाशुपताद्युक्तादिति स्यादिति सम्बन्धः । ननु तर्हि सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति षष्ठ्या लोपेन भाव्यमित्यत आह ॥ **षष्ठ्या आक्रोश इति** । आक्रोशो निन्दा तस्यां गम्यमानायां षष्ठ्या अलुग्भवतीत्यर्थः । उदाहरणं तु चोरस्यकुलमिति । ननु तत्र चोरकुलनिन्दया तस्य हेयत्वज्ञापनं प्रयोजनम् । प्रकृते तु पाशुपताद्युक्तशिवाद्यनुग्रहनिन्दया किं प्रयोजनमित्यत आह ॥ **ज्ञात्वा शिवमिति** ॥ **सुपां सुलुगिति** । सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः । सुपामेते आदेशाः स्युरित्यर्थः । यथाऽऽर्द्रचर्मणीति प्राप्ते सप्तम्या लुकि आर्द्रे चर्मन् इति भवति । तथाऽत्र पञ्चम्या लुगिति भावः ॥ **ज्ञानेनेरित इति** । ज्ञानवाचकपदेनोपलक्षित इत्यर्थः ॥ **व्यत्यय इति** । ईष्ट इति प्रथमपुरुषप्रयोगेण भाव्यम् । तत्रेश इत्युत्तमपुरुषप्रयोगो यः स व्यत्ययेनेत्यर्थः । यद्यपि लोपस्त आत्मनेपदेष्विति छन्दसि तकारलोपविधानादीश इति प्रथमपुरुषेऽपि रूपमुपपद्यत इति समाधेयम् । तथापि सर्वेषां छन्दोविषयविधीनां व्यत्ययो बहुलमित्येतत्प्रपञ्चनार्थत्वान्मूलभूतेन व्यत्यय इत्यनेनैव समाहितमिति ज्ञातव्यम् ॥ **अधीगर्थेति** । एषां कर्मणि षष्ठी स्यादित्यर्थः । अधीगर्थाः स्मृत्यर्थाः । मातुरध्येति पितुः स्मरति सर्पिषो दयते जगतामीष्टे इत्युदाहरणानि । पूर्वं पुलिङ्गत्वेऽपि सोमपाशब्दवदाकारान्तत्वमाश्रित्य व्याख्यातम् । इदानीमाबन्तत्व-

मङ्गीकृत्याह ॥ **लिङ्गव्यत्ययेनेति।** स्त्रीलिङ्गव्यत्ययेनेत्यर्थः ॥ **एतेनेति।** ब्राह्मणवाक्यविरोधेनेत्यर्थः ॥ **अनुपपन्न एवेति।** उत्तरार्ध इति वर्तते। सर्वात्मकत्वं भूतभवद्भव्यरूपसर्वात्मकत्वम् ॥ **इष्टकेषीकेति।** इष्टकादीनां चितादौ परे यथाक्रमं ह्रस्वः स्यादिति सूत्रार्थः। उदाहरणं तु इष्टकचितम् इषीकतूलम् मालभारीति ॥ **परितप्तमिति** । दूङ् परिताप इति धातोरिति भावः ॥ **सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वमित्यादिनेति** । सर्वोत्तमत्वविज्ञान-पूर्वं तत्र मनः सदा। सर्वाधिकप्रेमयुक्तं सर्वस्यात्र समर्पणम्। अखण्डा त्रिविधा पूजा तद्दस्यैव स्वभावतः। रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयोऽहमिति स्मृतिः। शरणागतिरेषा स्याद्विष्णोर्मोक्षफलप्रदेति गीतातात्पर्ये व्याख्यातेत्यर्थः ॥ **न शोचिष्यसीति** । माङ्योगे लुङः सर्वलकारापवादकत्वेन भविष्यदर्थताकथनं नायुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ छ ॥ छ ॥ नित्यकर्मे लक्षणे ब्राह्मण्यादिकमेव निमित्तमुपादाय निष्कामतया क्रियमाणे नित्यकर्मतयाऽ-नाभिमते ज्योतिष्टोमादावतिव्याप्तिपरिहाराय पूर्वभागः। **नैमित्तिके** पितृश्राद्धादावतिव्याप्तिपरिहारायोत्तरभागः। नैमित्तिककर्मलक्षणे कामनारूपमाग-न्तुकं निमित्तमुपादाय विहिते काम्यकर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय पूर्वभागः। नित्यकर्मण्यतिव्याप्तिवारणायोत्तरभागः। षट्त्रिंशत्सहस्राण्यपश्यदित्यत्र मन एव कर्तृ । मनोऽधिकृत्याधीयत इति तद्भाष्ये उक्तत्वात् । पुरुषायुषस्याहस्तु षट्त्रिंशत्सहस्रसङ्ख्या दृष्टा सती तत्सम्बन्धिनीषु मनो-वृत्तिष्वारोप्यते । तथा च मन उक्तविवक्षया षट्त्रिंशत्सहस्रसङ्ख्याकान् आत्मन आत्मसम्बन्धिनो मनोमयान्मनोविकारान्मनश्चितः । आदिपदाद्वाकूचितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचित इत्येतांस्तत्तद्वृत्तिविशेषान् अर्कान् अर्च्यान्ग्रहान्वाऽग्नीनपश्यत । ग्रहतयाऽग्नितया चाकल्पयत । वृत्तिविशेषा ग्रहाग्नितया मनसा भावनीया इति तन्मते तात्पर्यमस्य वाक्यस्य ॥ **विद्यात्मका इति** । केवलमग्न्या-दितया ज्ञातव्या इत्यर्थः। अभ्युदयः स्वर्गादिः ॥ **एतासु फल्गुचिन्तास्विति** । अनेन यान्यन्यान्यप्यधिकरणान्येतद्विषये परेण व्याख्यातानि तत्र सर्वत्रापीदं दूषणमिति सूचयति ॥ **इत्यनुक्त्वेति** । तथोक्तौ परप्रतिज्ञायाः सिद्धसाध्यता स्यादिति भावः ॥ **केवलज्ञानेनेति** । एवं व्यतिरेकमुखेनोक्तौ न सिद्धसाध्यता। अस्मन्मते केवलज्ञानसाध्यस्य मोक्षविशेषस्य प्रतियोगिनः सत्त्वेन सामान्यतस्तन्निषेधासम्भवादिति भावः । नन्वन्धन्तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासत इत्यत्राविद्यापदेन कर्मोच्यते विद्यापदेन च तत्त्वज्ञानम्। तथा चानेन वाक्येन तयोः प्रत्येकं मोक्षसाधनतां

निराकृत्य समुच्चयस्य तामाह ॥ विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयंसह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुत इत्यनेन । तथा च कथं मानाभाव इत्यत आह ॥ **अन्धन्तम इत्यादि** । अन्यार्थत्वं च समयपादान्त उक्तरीत्या तद्भाष्योक्तरीत्या च द्रष्टव्यम् ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ **एकदेशविषयत्वेति** । धर्मिमात्रविषयत्वेत्यर्थः ॥ **अन्यत्रेति** । तद्भाष्य इत्यर्थः । श्रुतेरप्यर्थान्तरं वक्ष्यामीति वदन्तं प्रत्याह ॥ **स्मृतिसम्मतिप्रदर्शनेनेति** । स्मृतिस्त्वन्यथोपासका ये तु तमोऽन्धं यान्त्यसंशयम् । ततोऽधिकमिव व्यक्तं यान्ति तेषामनिन्दकाः । तस्माद्यथास्वरूपं तु नारायणमनामयम् । अयथार्थस्य निन्दां च ये विदुः सहसज्जनाः । ते निन्दयाऽयथार्थस्य दुःखाज्ञानादिरूपिणः । दुःखाज्ञानादिसन्तीर्णाः सुखज्ञानादिरूपिणः । यथार्थस्य परिज्ञानात्सुखज्ञानादिरूपतां यान्तीत्यादिका द्रष्टव्या ॥ **प्रदेशो वेति** । हस्तवितस्त्यादिरिवेत्यर्थः ॥ **प्रदेशावस्थानेति** । न च पटनिवृत्त्यनन्तरमपि हस्तवितस्त्याद्यवस्थानं दृश्यत इति वाच्यम् । तस्य पटान्तरत्वेन पूर्वपटप्रदेशत्वाभावात् । पटानिवृत्तिदशायामेव हि तत्र प्रदेशत्वव्यवहारः । तन्निवृत्त्यनन्तरं तु खण्डपट इत्येवेति ज्ञातव्यम् । न चात्रापि खण्डाविद्यावस्थानमिति शङ्क्यम् । आत्यन्तिकनिवृत्तौ कारणाभावेन द्वैतदर्शनानुपरमप्रसङ्गादिरयुक्तदोषप्रसङ्गात् । आकारा लेशाः ॥ **देहाभासहेतुतयेति** । अपरोक्षप्रतिभासयोग्योऽर्थाभासो देहाभासस्तद्धेतुतयेत्यर्थः । देहाभासजनकाभासहेतुतयेति क्वचित्पाठः । तत्र देहाभासोऽवास्तवदेहस्तज्जनकाभासोऽवास्तवो देहानुकूलः । ततश्चापरोक्षप्रतिभासयोग्यौ वास्तवदेहतदनुकूलरूपावर्थौ तद्धेतुतयेत्यर्थो बोध्यः । ननु तस्याभिध्यानादित्यत्र भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यविद्याकाराणां क्रमेण निवृत्तिः श्रूयत इत्यत आह ॥ **तस्याभिध्यानादिति** ॥ **तत्कारणत्वामिति** । उक्ताविद्यालेशकारणत्वमित्यर्थः । तथा च तस्यानादित्वाङ्गीकारो भज्येतेति भावः ॥ **अस्यार्थस्येति** । अविद्यालेशावस्थानरूपस्य कर्मावस्थानरूपस्य चार्थस्येत्यर्थः । ज्ञापकान्तरमस्तीत्यनन्तरमत इदमर्थद्वयमन्योन्यज्ञापकमङ्गीकार्यमिति शेषः । तथा कर्मावस्थाने तदुपादानतयाऽविद्यालेशावस्थानस्य ज्ञानं तस्मिन्सति तस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपादकतया कर्मावस्थानमिति ज्ञप्तावेव परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः ॥ **सर्वस्योपपत्ताविति** । प्रसक्तो भगवानारब्धानि कर्माणीत्यादिनाऽनुपदमेव वक्ष्यमाणस्य सर्वस्येत्यर्थः ॥ **प्रयोजनं चेति** । अनुवादप्रयोजनं चोत्तराधिकरणेन सङ्गतिसूचनमित्यर्थः । द्रव्यसमुच्चयार्थ इत्यत्र द्रव्यशब्दो रूपपरः ॥ **एतेन समान इति** । न च तत्र ब्रह्माणीब्रह्मणो-

रेव विषमोपासनमुक्तं न रुद्रादेरपीति वाच्यम् । उपलक्षणया तत्र ब्रह्माणीशब्देन रुद्रादेरपि विवक्षितत्वात् ॥३।३।२९॥ ॥ ॐ **यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्** ॐ ॥ ॥ **उत्तमेभ्य इत्यस्येति** । उत्तमेभ्योऽन्येषां भावादित्यस्येत्यर्थः । ननु यदि मुक्ता न समास्तर्हि परस्परं द्वेषेर्ष्यादिमन्तः स्युरिति पराभिप्रेततर्के निर्दोषत्वादित्यनेन किं समाधानमुक्तमित्यत आह ॥ **एतच्चेति** । निःशेषगतदोषाणां बहुभिर्जन्मभिः पुनः । स्यादापरोक्ष्यं हि हरेर्द्वेष्यादिस्तु ततः कुत इत्यत्र द्वेषेर्ष्यादिमत्त्वेऽविद्याऽहङ्कारादिदोषवत्त्वं प्रयोजकं नासमत्वं तथा लोके दर्शनात् । मुक्तेषु च नाविद्यादयो दोषाः सम्भावयितुमपि शक्याः । भगवत्साक्षात्कारेणैव समूलघातं हतत्वात् । अतो व्यापकाभावाद्व्याप्यानां द्वेषेर्ष्यादीनामप्यभाव इति सोपाधिकत्वमनेनोक्तमिति स्फुटीकरिष्यतीत्यर्थः ॥ **प्रथमसूत्रस्यैवायामिति** । एवमवान्तरतरतमप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्माणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तदवसाने चापवृज्यन्ते । तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेरित्युक्त्वा यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्माणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत्ततोऽन्यदप्यदग्धबीजं कर्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वा स्यादित्याशङ्क्य न त्वियमाशङ्का युक्ता । ज्ञानात्कर्मबीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वादित्यादिना प्रथमसूत्रव्याख्यावसर एव परिहारस्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ **अधिकरणान्तरमिति** । तच्च प्रकृतानुपयोगान्न प्रदर्शितम् । अस्माभिरपि ग्रन्थगौरवभयान्न लिखितम् ॥ **एतेनेति** । पौनरुक्त्येनेत्यर्थः । तैरपि प्रथमसूत्र एव वक्ष्यमाणप्रमेयस्योक्तत्वादिति भावः ॥ **तात्पर्यभेदादिति** । यावदधिकारमित्यस्य हि निर्गुणविद्याया नापवर्गः फलं भवितुमर्हति श्रुत्यादिषु विदुषामपि देहपरिग्रहपरित्यागयोः श्रवणादित्यपवर्गाक्षेपेण पूर्वपक्षे हेतोरपि सति प्रतिबन्धे कार्यानुपजननेन हेतुभावमपाकरोतीति हि लोके प्रसिद्धम् । एवमिहापि विद्याकर्माराधितेश्वरविहिताधिकारपदप्राप्तिप्रतिबद्धा विद्या यद्यपि न मुक्तिं दत्तवती तथाऽपि तत्परिसमाप्तौ प्रतिबन्धविगमे दास्यतीत्यस्त्येव मुक्तिहेतुत्वं निर्गुणविद्याया इत्यत्र तात्पर्यं तदुपयुक्तमन्यत् । अनारब्धकार्ये इत्यादेश्चाद्वैतज्ञानस्वभावादारब्धानारब्धकार्ययोरविशेषेणैव निवृत्तिरिति प्राप्ते नारब्धमेव नश्यति न त्वारब्धमपि तन्नाशस्तु भोगेनैव । यदा लोकेऽपि विरोधिनोः कञ्चित्कालं सहानुवृत्तिरुपलब्धा तदा तद्वदेवागमबलादीर्घकालमपि भवन्ती न शक्या निवारयितुम् । प्रमाणप्रसिद्धस्य नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेरित्यत्र तात्पर्यमिति

तात्पर्यभेदादित्यर्थः ॥ ३-३-२० ॥ ॥ ॐ **इयदामननात्** ॐ ॥ ॥ **इयदेवेति** । प्राणावसानमेवेत्यर्थः ॥ **वरुणस्येयमिति** । तस्येदमित्यणि टिड्ढाणञित्यादिना ङीबिति भावः ॥ **पुंयोगे त्विति** । ननु पुंयोगादाख्यायामित्यत्र या पुमाख्या पुंयोगात्स्त्रियां वर्तते ततः स्त्रियां ङीप् स्यादित्युक्तत्वेन गोपीत्यादाविवात्रापि पुंयोगोऽस्त्येवातः कथमेतदिति चेदुच्यते । यः शब्दः पुंसि रूढस्तस्य स्त्रियां तदभेदारोपेणैव प्रवर्तने न तत्सम्बन्धित्वेन ङीप् स्यादिति त्वत्र विवक्षितम् । एवं च पुंयोगशब्देन तदभेदारोप एव विवक्षितः । अत एव गोपस्य स्त्रियां गोपाभेदारोपेण भेदाविवक्षायामनेन सूत्रेण ङीपि गोपीति रूपम् । भेदस्यैव विवक्षायां तु तस्येदमित्यणि गौपीति रूपं भवति । एवं प्रकृतेऽपि वरुणस्य स्त्रियां वरुणाऽभेदारोपेण वरुणशब्दप्रवृत्तौ पुंयोगप्राप्त्या वरुणानीति स्यात् । न चैवं किन्तु भेदस्यैव विवक्षाऽतस्तद्धितोत्पत्त्यैव वारुणीति रूपमिति भावः ॥ **इन्द्रवरुणेति** । इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुगिति सूत्रस्यायमर्थः । इन्द्रादेः स्त्रियां ङीष् आनुगागमः स्यादिति । इन्द्राणीत्याद्युदाहरणम् । अत्रेन्द्रादीनां पुंयोग इत्येव ङीष्सिद्धेरानुगागममात्रं विधीयत इत्युक्तत्वेन पुंयोगविवक्षाऽस्तीति ज्ञातव्यम् ॥ **वक्ष्यमाणस्येति** । अनुपदमेव मित्रतन्मध्ये ब्रह्मपुत्रका इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः ॥ **उक्तेभ्योऽन्यशतदेवता इति** । नवकोट्यो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु । सोमाधिकारो वेदोक्त इति वचनान्नवकोट्यन्तर्गताः सोमार्हा देवताः शतसङ्ख्याकाः सन्ति । ताश्च प्रधानवायुवसवो रुद्रादित्या मरुद्गणाः । बृहस्पतिर्भृगुर्धाता पृथिव्याश्विनौ तथा । विश्वेदेवाश्च पितरः शतस्था देवता मता इति प्रमाणानुसारेण ज्ञेयाः । वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश आदित्या द्वादश मरुद्गणा एकोनपञ्चाशद्विश्वेदेवा दश पितरस्त्रय इति शतसङ्ख्या । एतेषु प्रधानवायुर्वसुष्वग्नी रुद्रेषु रुद्र आदित्येषु विष्णुः शक्रविवस्वद्वरुणमित्रपर्जन्या मरुत्सु प्राणप्रवहावित्येते उक्ता ज्ञातव्याः । विष्णुर्यद्यपि नोक्तस्तथाऽपि तारतम्यान्तर्गतत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्सोऽपीहोक्ततया विवक्षित इति ध्येयम् । ननूक्तेभ्योऽन्यासां शतत्वं कथमित्यत आह ॥ **शतान्तर्गता इति** ॥ **उक्तेभ्योऽन्य इति** । उक्तशतदेवभिन्ना नवकोट्यन्तर्गता देवा इत्यर्थः ॥ **एतेनेति** । सदामुक्तेत्यनेनेत्यर्थः । कामादितरत्रेत्यत्र स्वेच्छयैव मूलस्थाने स्थिताऽन्यत्रावतारान्करोतीश्वरेच्छानुसारेणेत्युक्त्या बन्धाभावोपपादनेन नित्यमुक्तताया: कथितत्वात् ॥ **व्यतिहार इत्यादि** । परमो हरिरित्यनेन व्यतिहार इत्यस्य तात्पर्यमुक्तमिति मन्तव्यम् । तत्र प्राणादुत्तमं नास्तीति प्राप्ते पूर्वाध्याहारे-

णास्ति प्राणादुत्तममित्युक्तत्वात् । न चापर इत्यनेन सैव हि सत्यादय इत्यस्य । तत्र कृतिर्निष्ठा ज्ञानमित्यादीनां भेदाद्बहव उत्तमा इत्याशङ्कायां सत्यादिगुणास्तस्या एव परदेवतायाः स्वरूपभूता अतो न भगवदपरमुत्तममित्युक्तत्वात् ॥ **कलाभ्यश्चेति** । गताः कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठा इति श्रुत्युक्तकलाभिमानिदेवेभ्य इत्यर्थः ॥ **अन्यदेवेभ्य इति** । देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतास्वित्युक्तदेवेभ्य इत्यर्थः । कलाभ्य इत्युपलक्षणम् । अन्यदेवेभ्य इत्यपि ग्राह्यम् ॥ **पृथगुक्तमिति** । कर्माणि विज्ञानमयश्चात्मेत्यत्र कर्माणीति पृथगुक्तमिति । पुष्करस्तुम्बुरप्रमुखेभ्य आजानजदेवेभ्योऽधिक इति ज्ञातव्यम् ॥ **अनुक्तदेवाश्चेति** । शतभिन्ना नवकोटयन्तर्गता देवा इत्यर्थः ॥ **अन्यत्रोक्तत्वादिति** ॥ ३—३—२१ ॥ ॥ ॐ **प्रदानवदेव हि तदुक्तम्** ॐ ॥ यथा गुरुदत्तं तथैव भवतीति भाष्येण गुरोर्दानप्रसादपूर्वकस्वरूपः प्रकर्षोऽर्थाल्लभ्यत एव । अन्यथा तथैव भवतीत्यस्यासम्भवादत आह ॥ **स्फुटमिति** ॥ ३—३—२६ ॥ ॥ ॐ **लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि बलीयस्तदपि** ॐ ॥ ॥ **तच्च प्रदानशब्दार्थेति** । प्रदानं नाम न धनादिदानमत्र विवक्षितं किन्त्वनधिगतवेदार्थं शिष्यं प्रति वेदार्थव्याख्यानमधिगततदर्थेन सह विचारश्च । एतदुभयं च श्रवणमननरूपमेवेति भावः ॥ **तत्र गुरुप्रसादेनैवेति** । अत्र हि न किञ्चन वीयायेत्यनुज्ञानादिना तत्र प्रसादोऽवगम्यत इति भावः ॥ ३—३—२७ ॥ ॐ **पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रिया मानसवत्** ॐ ॥ **प्रतिषेधवचनेनेति** । तद्धीनं नाप्नुयात्क्वाचिदिति प्रतिषेधवचनेन यस्माच्छुभप्राप्तिस्तं प्राप्नुयादित्ययं न्यायस्तत्रापोदित इत्यर्थः । सत्यकामः स्वकं गुरुमृषभाद्यनुज्ञयैव प्रापेति भाष्ये स्पष्टम् । असाधारणान्गुरूनुक्त्वाऽसाधारणे विद्यादेवते अप्याह ॥ **एवं विद्याविशेष इति** । उमाद्यभिमन्यमानविद्याविशेषे विष्ण्वन्यप्रतिपाद्यविशेषोऽपि ज्ञातव्य इत्यर्थः । नन्वेवमुपदिशत एव गुरुत्वे स्वोत्तमात्तु क्रमेणैवेत्युक्तविरोधः । सर्वेषां स्वोत्तमानामुपदेष्टृत्वाभावादत आह ॥ **तदितरेषामिति** । अनुग्राहकत्वादिनेत्यत्रादिपदेन श्रीमदानन्दतीर्थार्यमतमाचन्द्रतारकम् । आ सेतोरा हिमाद्रेश्च समीचीनं प्रवर्ततामित्यादि तत्कर्तृकं प्रार्थनं तत्त्वाभिमानिरुद्रादिकर्तृकं सन्मार्गप्रेरणमित्यादि ग्राह्यम् ॥ ३—३—२८ ॥ ॐ **परेण चशब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः** ॐ ॥ ॥ **प्रागुक्त इति** । स्वादरः सर्वजन्तूनामित्यत्रेत्यर्थः ॥ ३—३—३४ ॥ इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादशिष्येण यदुपतिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३—३—॥ छ ॥ छ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ ॥ **प्रागुक्तैवेति** । वैराग्यतो भक्तिदार्ढ्यं तेनोपासा यदा भवेत् । आपरोक्ष्यं तया विष्णोरिति पादक्रमो भवेदित्यनेनेति शेषः ॥ **विषयान्तर इति** । स्वर्गादिरूपपुरुषार्थान्तर इत्यर्थः । तत्सामर्थ्यमित्यत्र विषयान्तर इत्यनुवर्तनीयम् ॥ ॐ **पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति बादरायणः** ॐ ॥ ॥ **कर्मानुप्रवेशेनेति** । कर्मसाचिव्येनेत्यर्थः ॥ **पातनिकार्थमिति** । निर्दोषत्वोपपादकप्रकरणनिवर्त्यशङ्कोत्थापनार्थमित्यर्थः । उत्तरत्र निर्दोषत्वोपपादनाय भूमिकारचनरूपमिदमिति भावः ॥ **एतेन नाविशेषादिति** । तत्र न सामान्येनाधिकारो देवादीनामित्युक्तत्वादित्यर्थः ॥ **पूर्वपक्ष्युपन्यस्तेति** । जैमिनिमतावलम्बिना पूर्वपक्षिणाऽऽचारप्रदर्शनादित्यादिभिर्नियमाच्चेत्यन्तैः सूत्रैर्यानि प्रमाणान्युपन्यस्तानि तेषां निरासो भाष्ये स्फुटम् । तत्र ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गो ज्ञानादेव सर्वे कामाः सम्पद्यन्त इति ज्ञानस्यैवाशेषपुरुषार्थसाधने स्वातन्त्र्यमुक्त्वा तथाऽपि यथा यथा कर्म कुरुते तथा तथाऽधिको भवतीति श्रुत्या कर्मणां ज्ञानशेषत्वप्रतिपादनेन पूर्वपक्ष्युपन्यस्तप्रमाणानां कर्मणां ज्ञानशेषत्वप्रतिपादन एव तात्पर्यं न प्राधान्येन पुरुषार्थहेतुत्व इत्यभिप्रायस्य स्पष्टत्वादित्यर्थः । ज्ञानशेषस्येत्यत्र ज्ञानं शेषो यस्येति बहुव्रीहिः ॥ **जैमिनिमतैकदेशा इति** । यद्यप्युदाहृतप्रमाणे जैमिनिमतैकदेशौ द्वावेव प्रतीयेते । तथाऽपि जैमिन्याद्याश्च केचनेति वचनेनोत्तममानुषविषयकजैमिन्यभिप्रेतमताङ्गीकारिणोऽपि केचित्तदेकदेशिनः सन्तीत्यवगमाद्बहुवचनोपपत्तिरिति ज्ञातव्यम् ॥ **मानुषा अप्युत्तमेति** । कर्मणैव सर्वं स्वर्गादिकं भवति ज्ञानेनाधिक्यमिति जैमिनेस्तदेकदेशिनां च केषाञ्चिन्मतमुत्तममानुषविषयं कर्मसाध्येऽदृष्टे स्वर्गादिके पुरुषार्थे ज्ञानमतिशयाधायकं न तु दृष्ट इति तदेकदेशिमतं मध्यममानुषविषयम् । सर्वत्र कर्मैव हेतुर्ज्ञानस्य न क्वापि मोक्षेतरपुरुषार्थे हेतुत्वमित्यपरं तदेकदेशिमतमधममानुषविषयमित्यर्थः । अत एव यथायोग्यमित्युक्तम् ॥ **अपवादैरपोदितमिति** । अनेन विषयशब्दोऽपवादविषयपरः । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी । देवादीनामिति षष्ठी विषयविषयिभावे । तथा चापवादविषयं परित्यज्य देवादिविषयमित्येतावल्लभ्यत इति ज्ञातव्यम् ॥ **लोकेऽन्यथेति** । प्रतिबन्धकदुरितसद्भावात्तत्त्वज्ञानजन्यसंशयनिवृत्त्यादिरूपफलशून्येन त्रैविद्येन कृतस्य पुत्रकामेष्ट्यादेः कर्मणः फलदर्शनादित्यर्थः ॥ **सर्वत्रैवेति** । फलप्रतिबन्धककर्मसद्भावकालेऽपीत्यर्थः । किन्तु ज्ञानस्यैव स्वर्गादिहेतुत्वे यत्प्रतिबन्धकं तत्काल एवेति शेषः । नन्वेवं

यद्यप्रतिबद्धज्ञानमात्रविषयं भगवन्मतं तदाऽप्रतिबद्धज्ञाना मानुषा अपि तन्मतविषयाः स्युः । तथा च जैमिन्युक्तं मानुषामित्युक्तं विरोध इत्यत आह ॥ **इयं च व्यवस्थेति** । प्रतिबन्धकसदसद्भावदशामाश्रित्योच्यमानेयं व्यवस्था । भगवन्मतं देवादिविषयं जैमिनिमतं तु मानुषविषयमिति पुरुषविशेषमाश्रित्य या पूर्वमुक्ता व्यवस्था तया युक्ता कर्तव्येत्यर्थः । तथा चाप्रतिबद्धज्ञाना मानुषव्यतिरिक्ता देवादय एव भगवन्मतविषयास्ता-दृशा मानुषास्तु जैमिनिमतविषया एवेति पूर्ववदत्रापि विवक्षितमतो नोक्तविरोध इति भावः । इयांस्तु विशेषः । अस्यां व्यवस्थायां प्रतिबद्ध-ज्ञाना देवादयोऽपि जैमिनिमतविषयतया लभ्यन्त इति । उक्तं हि तत्त्वप्रकाशिकायाम् । प्रतिबन्धकयुक्तदेवताविषयत्वोपपत्तेश्चेति । नन्वेवं प्रतिबद्धज्ञानानां मानुषाणामुक्तमतद्वयाविषयता न प्राप्तेति चेत् । सत्यम् । तेषां स्वर्गादयः कर्मणैव नान्येनेत्यपरे विदुरिति स्मृत्युक्तजैमिनिमतैकदेशविषय-त्वोपपत्तेः । अत एवैतत्सूचनाय मूले जैमिन्याद्युक्तिरिष्यत इत्यादिपदम् ॥ ३–४–१ ॥ ॥ ॐ **स्तुतयेऽनुमतिर्वा** ॐ ॥

॥ **अज्ञानिसामान्येति** । अज्ञानिसाधारण्येत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणरूप इति** । अत्र ज्ञानफलस्यैव मुक्तेर्नियततोच्यत इत्यत्रेति शेषः । तत्र ज्ञानि-कृतपापानां ज्ञानफलमोक्षविघातकस्वरूपो लेपो निषिद्धतयाऽभिप्रेत इति सुधायामेव स्पष्टम् ॥ **फलत इति** । ज्ञानस्यासत्प्रवृत्तावपि मोक्षसाधनत्वं नियतमिति समर्थनमेतदधिकरणस्य फलम् । तेन चोक्तरूपो लेपो नैवास्तीति लभ्यत इत्यर्थः । फलतो लाभादित्युक्तं सूत्र-सम्मत्या दर्शयति ॥ **यथोक्तमिति** । अत्र हि सूत्रे ज्ञानिनो यथेष्टाचारेणापि मोक्षमेके शाखिनः पठन्तीत्युक्त्या ज्ञानस्यासत्प्रवृत्तावपि न मोक्ष-साधनत्वप्रतिबन्धरूपो लेप इत्येषोऽर्थो लभ्यत इत्यभिप्रेतमिति भावः । लेपस्त्वित्यस्यापि पूर्ववद्व्याख्यानम् । न भारतीति । न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते न कर्हिचिन्मे मनसो मृषा गतिः । न मे हृषीकाणि पतन्त्यसत्पथे यन्मे हृदौत्कण्ठ्यवता धृतो हरिरिति भागवतवचनादित्यर्थः । न देवानां विकर्म-णाऽऽनन्दादिगुणहानावपि शास्त्रीयनियमभङ्गः । यस्य देवस्य येन विकर्मणाऽऽनन्दादिहानिस्तेनैव विकर्मणा तदैव तदधमानां तदुत्तमानां च तदीयावशिष्टानन्दाद्यपेक्षया शतांशोनाधिकानन्दादिपरम्पराया विकृतिर्भवतीत्यङ्गीकारादित्यत आह ॥ **न च तदैवेति** । यस्मिन्देवे विकर्मसम्भव-स्तन्निष्ठानन्दादितारतम्यप्रतियोगित्वं तदुत्तमाधमानन्दादेस्तन्निष्ठतारतम्यप्रतियोगित्वं तदुत्तमाधमानन्दादेरित्येवं तत्तन्निष्ठतारतम्यप्रतियोगित्वमानन्दा-

दिपरम्पराया इति द्रष्टव्यम् । नन्वधिकसाधनेनाधिकानन्दादिप्राप्तौ शास्त्रीयनियमभङ्गप्रसङ्ग इत्यत आह ॥ **प्राक्षशब्देनेति** ॥ **ह्रासो भवेदिति**। अत्र ह्रासशब्देनाधिकसाधनानुष्ठानजनितपुण्यनाश एव विवक्षितो न फलनाशः । फलस्य प्रसक्तत्वेऽप्यनुत्पन्नत्वादिति ज्ञातव्यम् । ननु नेश्वराराधनस्य वैफल्यम् । तेन तस्याधिकानन्दोत्पत्त्यङ्गीकारात् । न च शास्त्रीयनियमभङ्गः । तदीयेनैवेश्वराराधनेन तदैव तदन्येषामुत्तमानामधमानां चानन्दादीनां तत्तच्छतांशाधिकत्वादिना विक्रियाङ्गीकारादित्यत आह ॥ **न च तदैवेति** ॥ **ॐ कामकारेण चैके ॐ** ॥ ॥ **ॐ उपमर्दं च ॐ** ॥ नन्वारब्धयोश्च नाशः स्यादल्पयोः पुण्यपापयोरित्यादिना प्रारब्धकर्मणोऽपि संविद्विनाश्यत्वस्योक्तत्वात्कथमेतदित्यत आह ॥ **ईषद्विनाशस्त्विति** । ज्ञानादिनेत्यत्रादिपदेन प्रायश्चित्तसङ्ग्रहः ॥ **उपपादयिष्यमाणत्वादिति** । अनुपदमेव फलह्रासस्तु विद्यत इत्यादिनेति शेषः ॥ **मध्ये पठितस्येति** । पुरुषार्थाद्यधिकरणस्तुत्यधिकरणमध्ये पठितस्येत्यर्थः । कर्मविपाकेत्यत्र विपाकशब्दः फलार्थकः ॥ **ब्रह्महा क्षयरोगीति** । ब्रह्महा क्षयरोगी स्यात्सुरापी श्यावदन्तकः । हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्मा गुरुतल्पगः। यो येन संवसत्येषां स तल्लिङ्गोऽभिजायत इति याज्ञवल्क्यस्मरणादित्यर्थः । श्यावदन्तकः स्वभावतः कृष्णदशनः ॥ **प्रायश्चित्तकरण इति** । षडब्दव्रताचरणादिरूपप्रायश्चितकरण इत्यर्थः । प्रायश्चित्तार्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव चेति याज्ञवल्क्यस्मरणात्। ब्रह्महा द्वादशाब्दव्रतं चरेदित्यादि यन्मुख्यं ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तं तदर्धमित्यर्थः ॥ **निवृत्तिर्दृश्यत इति** । अनेन क्षयरोगादिनिवृत्तेः प्रायश्चित्तफलत्वं तन्नियतपश्चाद्भावित्वेन दृष्टत्वादिति हेतुसिद्धमिति सूचितम् । शङ्कते ॥ **गृहदाहेष्ट्यादिवदिति** । यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेदग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यनेनाभिधीयमाना गृहदाहेष्टिर्न गृहदाहजनितप्रत्यवायपरिहारार्था किन्तु गृहदाहरूपनिमित्ते सति दग्ध गेहेऽधिकारिणि लब्धे तेनानुष्ठीयमानान्यफलैव । ज्योतिष्टोमोपक्रमेऽनुष्ठीयमानकेशश्मश्रुवपनादिवद्गृहदाहेष्ट्यादेरपि पुरुषार्थत्वस्य तृतीये निर्णीतत्वात् । आदिपदाद्यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत्स ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदिति वाक्योक्तहविरार्तिनिमित्तकेष्टिर्ग्राह्या । उभयं दधि पयश्च । तथा ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तविषयोऽपि क्षयादिरोगे निमित्ते सति रोगिण्यधिकारिणि प्राप्ते तेनानुष्ठीयमाना न तत्पापजनितक्षयादिनिवृत्त्यर्था: किन्तु फलान्तरार्था एव भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ **क्षयादिसम्भोगेनेति** । क्षयरोगादिसम्बन्धनिमित्तेनेत्यर्थः ॥ तद्वि-

घातेति । यथा क्षयादिसम्बन्धेन विधीयमानानां रसौषधादीनां रोगिकामनाविषयतयोपस्थितत्वात्क्षयरोगादिविघात एव फलतया कल्प्यते तथैवेति भावः । नियतपश्चाद्भावित्वमित्यत्र क्षयादिनिवृत्तेरिति शेषः । तथा च प्रायश्चित्तानां फलान्तरार्थत्वे क्षयादिनिवृत्तेरुक्तप्रायश्चित्तानुष्ठाननियतपश्चाद्भावित्वं दृश्यत इति यदुक्तं तन्न समाहितमिति भावः ॥ **काम्यतीति** । काम्यफलका विधयः काम्यविधय इति मध्यमपदलोपी समासः । काम्यपदं च रोगिकामनाविषयीभूतक्षयरोगादिनिवृत्तिपरम् । तथा च क्षयरोगादिनिवृत्तिरेव रोगिकामनाविषयतयोपस्थितत्वात्प्रायश्चित्तफलमित्येतदनेन मूलेनोक्तमिति ज्ञायत इति भावः । अत एवैतन्मूलं पूर्वं क्षयरोगादिनिवृत्त्यर्था इति व्याख्यातम् ॥ **तदर्थमिति** । प्रारब्धफलनाशार्थमित्यर्थः ॥ **फलश्रवणेनेति** । ओमित्युच्चार्यान्तरिममात्मानमभिपश्योपमृद्य पुण्यं च पापं चेत्यार्थवादिकफलश्रवणेनेत्यर्थः । न चास्याः प्रारब्धविषयत्वम् । उपमृद्येत्यस्यास्वारस्यप्रसङ्गात् । सर्वात्मना नाशे उपमर्दशब्दप्रयोगादर्शनात् । ननु सर्वेषामपि दुष्कर्मप्रायश्चित्तानां नराधिकारिप्राप्तिमात्रेण विधीयमानानां गृहदाहेष्ट्यादित्वनैमित्तकत्वेन फलान्तरार्थत्वमेव वाच्यम् । अन्यथा न हि कर्म क्षीयते । नाभुक्तं कर्म क्षीयत इत्यादिवाक्यविरोधप्रसङ्गात् । अतस्तद्वत्क्षयरोगादिप्रायश्चित्तानामपि नैमित्तिकतया फलान्तरमेव वक्तव्यम् । अन्यथा प्रायश्चित्तविधिषु द्वैरूप्यकल्पनागौरवप्रसङ्गादित्यत आह ॥ **अनेनैव न्यायेनेति** । कर्मविपाकप्रायश्चित्तानां क्षयरोगादिनिवृत्तिफलकत्वसमर्थनन्यायेनेत्यर्थः ॥ **कर्मक्षयेति** । दुष्कर्मक्षयहेतुत्वाभाव इत्यर्थः ॥ **दृष्टादृष्टेति** । प्रायश्चित्ताचरणकाले कामनाविषयतयोपस्थितदुरितनिवृत्तेरेव फलत्वोपपत्तावकामितादृष्टफलान्तरकल्पनायां दृष्टहानादृष्टकल्पने स्यातामिति भावः ॥ **इयमेव गतिरिति** । यथा प्रसिद्धदुष्कर्मप्रायश्चित्तानां दुष्कर्मप्रयुक्तासंव्यवहार्यतानिवर्तकत्वं तथा कर्मविपाकप्रायश्चित्तानामपि क्षयरोगादिप्रयुक्तासंव्यवहार्यतामात्रनिवर्तकत्वं न क्षयरोगादिनिवर्तकत्वमपीत्यास्त्वित्यर्थः । अभ्युपेत्य चेदमुदितं वस्तुतस्तूभयत्र दुरितस्य रोगस्य वा निवृत्तिरेव फलत्वेन वक्तव्याऽन्यथा प्रायश्चित्तवैयर्थ्यापरिहारादित्याह ॥ **किञ्च न सर्वो रोग इति** । दग्धगेहेष्टेरप्यग्निनाशप्रयुक्तप्रत्यवायपरिहारेण दृष्टेनैव फलेनोपपत्तावदृष्टफलकल्पनायां गौरवमेव । न च पूर्वमीमांसाविरोधः । तत्राप्यस्मदुक्तार्थस्यैव सूत्रकाराभिप्रेतत्वात् । तद्भाष्यकारादीनां चान्यथाज्ञानादिसम्भवेन तद्व्याख्यानविरोधस्याकिञ्चित्करत्वादित्याशयेनाह ॥ **इत्यलमिति** ॥

पुरुषार्थाधिकरण इति । पुरुषार्थाधिकरणे तत्तज्जात्यनुसारत इत्युक्तत्वात् । स्तुत्यधिकरणे च देवादीनां यथाक्रममित्युक्तत्वादिति भावः ॥ **अन्यत्रेति ।** सर्वं श्रुतिफलं मुक्तैः प्राप्यं नान्येन केनचित् । अतस्ते श्रोत्रिया मुक्ता ह्यन्यः श्रोत्रियको भवेदिति बृहदारण्यकभाष्य इत्यर्थः ॥ **बहुसंविधानेति ।** ननु श्रोत्रियशब्दश्छन्दोऽधिगतिनिमित्तोऽवगतः । श्रोत्रियँश्छन्दोऽधीत इति वचनात् । तत्कथमेतदित्याशङ्कायां पुरुषार्थ-प्रकरणत्वान्मुख्ये सत्यमुख्यग्रहणायोगादुदाहृतविशेषप्रमाणाच्चेदं मुक्तिज्ञापकमङ्गीकार्यमिति बहुयत्नसाध्यमस्य मुक्तिज्ञापकत्वमित्यर्थः ॥ **उत्तर-त्रेति ।** साधुना विष्णुना मुक्त इत्युत्तरत्र तच्छ्रुतिव्याख्यानादिति भावः ॥ **सम्भवे व्यभिचार इति ।** यस्य विशेषणस्य विशेष्ये सम्भवः । विशेष्यतावच्छेदकधर्मेण तत्सजातीये व्यभिचारो व्यतिरेकश्च तदेव विशेषणं सजातीयव्यावर्तकतया सार्थकमित्यर्थः । यथा नीलोत्पलमित्यादौ नैल्यादि ॥ **कामभावेऽपीति ।** अचेतने सुप्ते मुग्धे चेतने चेत्यर्थः ॥ **उक्तस्य व्यभिचारेति ।** उक्तस्य निमित्तनैमित्तिकभावस्य व्यतिरेकव्यभि-चारश्चोद्यत इत्यर्थः । मात्रपदेन वक्ष्यमाणद्वितीयकल्पनिरासः ॥ **वक्ष्यमाणेति ।** चेतनस्य स्वसुप्तस्येत्यत्रेति शेषः । तथा चासुप्तामूढचेतनानां कामाहतिरासकामत्वेनैवेति विवक्षायां नोक्तव्यतिरेकव्यभिचार इति भावः ॥ **आत्मत्वमात्रस्येति ।** स्वेद्येति शेषः । योगाङ्गीकारे बाधकमाह॥ **चैतन्ययोगे हीति ॥ तुशब्देनेति ।** चेतनशब्दार्थविशेषसूचकेनेत्यर्थः । अनुमानादिनेत्यत्रादिपदेनाप्तवाक्यग्रहणम् । सन्नतरोऽतिशयेन सूक्ष्मः ॥ **अविद्याक्षेत्रत्वमिति ।** उत्तरेषां रागद्वेषमोहानामविद्याक्षेत्रत्वमज्ञानकारणकत्वं कथम्भूतानामुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदराणाम् । प्रसुप्ता अव्यक्ता रागादयो गर्भे तनव ईषद्व्यक्ता बाल्ये तदा स्तन्यादिमात्रकामादेर्दर्शनात् । विच्छिन्ना नानापदार्थविषयकतया व्यक्ताः कैशोरादौ । उत्कृष्टतया व्यक्ता यौवनादाविति द्रष्टव्यम् । अत्र यद्यपि सुप्त्यादौ कामावस्थानं नोक्तम् । तथाऽपि गर्भमारभ्य यौवनपर्यन्तं रागादेरनुवृत्त्युक्त्या सुप्त्यादा-वपि तदनुवृत्तिरागतैवेति द्रष्टव्यम् । ननु जक्षित्यादयः षडित्यनेन जक्षतेरभ्यस्तत्वान्नाभ्यस्ताच्छतुरित्यनेनाभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुमनिषेधेन जक्षदिति भवेज्जक्षन्निति कथमित्यत आह ॥ **जक्षन्निति ।** छान्दसोऽत्र नुमिति भावः ॥ **स एकधा भवतीत्यादेरिति ।** स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः । **शतं च दश चैकं च** सहस्राणि च विंशतिरिति छान्दोग्यवाक्यसङ्ग्रह इत्यर्थः ॥

कर्मणि घञिति । अकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यनेनेति शेषः । पर्यटनादिकं चेत्यत्रादिपदेनैकानेकरूपत्वमपि गृहीतमिति ज्ञातव्यम् । ननु कामाभावश्रुतिः कथं सावकाशा ह्रदीत्यस्य विशेषणताया अद्याप्यनिश्चयादित्यत आह ॥ **विशेषणस्वरूपकथनत्वेति ।** न निरवकाशत्वं न निरवकाशत्वनिश्चयः । तथा च निश्चितनिरवकाशत्वं कामश्रुत्या तदभावश्रुतेर्बाधोपपत्तिरिति भावः । नन्वेतत्सर्वं मन एवेति श्रुतिबलात्स्वरूपकथनपरतानिश्चयोऽस्त्वित्यत आह ॥ **एतत्सर्वमिति ।** उभयात्मकतया यतः। कामस्य तु मनः कामः प्रियाप्रियविभेदतः। द्वैविध्यं दृश्यते चास्येत्यत्रेति शेषः ॥ **निराकरिष्यमाणत्वादिति ।** तस्येयं पृथिवीत्यादिपूर्वभावित्वव्यपेक्षयेत्यादिनेति शेषः । कारणे कार्यवाचकशब्दः क्व दृष्ट इत्यत आह ॥ **त्रपुसमिति ।** त्रपुसं मण्डम् । अत एव क्वचिद्दधित्रपुसमिति पाठः । एवं च यथा ज्वरकारणत्वात्त्रपुसे ज्वरशब्दस्तथा प्रकृतेऽपीति भावः ॥ **अत एवेति ।** उभयत्र वृत्तिसाम्याभावादेवेत्यर्थः । अन्यथा पापं चेति निर्देशः स्यादिति भावः ॥ **वक्ष्यमाणेति ।** दुःखं च ज्ञानिनोऽपि हीत्यत्र वक्ष्यमाणदुःखसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । ईशेनेति प्रकृतेशपरामर्शवारणायाह ॥ **अस्य जीवस्येति ॥ तदतिरिक्तपदेष्विति ।** तदुत्तमपदेष्वित्यर्थः । अभ्यासात्कामरूपात् । इन्द्रादिपदव्यतिरिक्ते इन्द्रादिपदोत्तमे ॥ **निर्भर इति ।** तथा च नानुभवविरोध इति भावः । एवमनुभवविरोधस्तदवस्थ एवेत्याह ॥ **देवपदाकामादिति ॥ मुख्यार्थ इति ।** धर्मिसमुच्चयरूप इत्यर्थः । अत्र धर्मिसमुच्चयस्यैव स्वरसतः प्रतीयमानत्वेन मुख्यार्थत्वमिति ज्ञातव्यम् ॥ **गत्यर्थाकर्मकेति ।** गत्यर्थेभ्यो धातुभ्योऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्तरि भवति । चकाराद्भावकर्मणोश्चेति सूत्रार्थः । उदाहरणं तु गत्यर्थे गतो देवदत्तो ग्रामम् । गतो देवदत्तेन ग्रामः । गतं देवदत्तेन । अकर्मके । आस्थितो भवान् । आस्थितं भवतेत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ **कर्तरि क्त इति ।** क्तप्रत्यये ककारलोपे तकारस्य च दकारे राद्ध इति रूपमिति भावः ॥ **अन्येषामधिपतिरित्यादिकमिति ।** अन्येषामधिपतिः सर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैः सम्पन्नतम इति वाक्यमित्यर्थः ॥ **तथोक्तं भाष्य इति ।** स्वराष्ट्रे ज्ञानोपदेष्टृत्वान्मुक्तावपि तेषामधिपतिरित्यादिना बृहदारण्यकभाष्य उक्तमित्यर्थः । नन्वातो मनिन् क्वनिब्वनिपश्चेत्यादन्तत्वात्क्वनिपो विधानात्कथमत्र क्वनिबत आह ॥ **अन्येभ्योऽपीति ।** क्वनिप्प्रत्यये ककारेकारयकाराणामितां लोपे कित्त्वाद्गुणाभावे साधुयुवनिति प्रातिपदिकासिद्धिस्ततः स्वाद्युत्पत्तौ-

साधुयुवेति भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ **अन्तलोप इति** । ञकारलोप इत्यर्थः। इरित्यस्यानुबन्धतया लोपः सिद्ध एवेति भावः॥ **यौवननिमित्त इति**। यूनि रूढ इत्यर्थः ॥ **ण्वुलीति** । ण्वुल्तृचाविति धातुमात्राण्ण्वुलो विधानादिति भावः । तथा च ण्वुल्प्रत्यये युवोरनाकावित्यकादेशे णित्त्वाद्वृद्धौ आयादेशे च सति अध्यायकशब्दो निष्पन्न इति ज्ञातव्यम् ॥ **अतिशयेनेति**। अतिशायने तमबिष्ठनावित्यतिशायने इष्ठन्प्रत्ययविधानादिति भावः। तथा चेष्ठन्प्रत्यये टेरित्यनेन टिलोपे आशिष्ठ इति रूपमिति द्रष्टव्यम् ॥ **र ऋतो हलादेरिति** । हलादेर्लघोर्ऋकारस्य रः स्यादिष्ठेमेयस्स्विति सूत्रार्थः । तथा चानेन ऋकारस्य रेफे जाते द्रढिष्ठ इति भवितव्यम् । पृथोर्भावः प्रथिमेत्यादिवत् । तदत्र रत्वं न भवति छान्दसत्वादित्यर्थः । ननु ते ये शतं मानुषा आनन्दाः स एको मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दस्ते ये शतं मनुष्यगन्धर्वाणामानन्दाः स एको देवगन्धर्वाणामानन्दस्ते ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः स एकः पितृणां चिरलोकलोकानामानन्द इति तैत्तिरीयश्रुतौ मनुष्यपदवाच्यचक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाणां तेभ्यो देवगन्धर्वाणां तेभ्यः पितृणां शतगुणानन्दत्वमुक्तम् । बृहदारण्यकश्रुतौ त्वथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः स एकः पितृणां चिरलोकानामानन्दोऽथ ये शतं पितृणां चिरलोकानामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्द इति चक्रवर्तिभ्य एव पितृणां शतगुणानन्दत्वमुक्त्वा तदपेक्षया गन्धर्वाणां शतगुणानन्दत्वमुच्यतेऽतः श्रुत्योर्विसंवाद इत्यत आह ॥ **श्रुतिद्वयेति**। अन्यत्र बृहदारण्यकभाष्ये। तत्र न च तैत्तिरीयादिश्रुतिविरोध इत्याशङ्क्य शतशब्दस्यायुतदशलक्षादावपि समत्वात् । अतश्चक्रवर्तिभ्यो मनुष्यगन्धर्वाः शताधिकाः । देवगन्धर्वा अयुताधिकाः पितरो दशलक्षाधिका इत्यविरोधः । उत्तमगन्धर्वापेक्षया पितृभ्यो गन्धर्वाणामाधिक्यं च युज्यत इत्यादिना परिहृतत्वात्। एवमन्येऽपि श्रुतिद्वयविसंवादास्तत्रैव परिहृता द्रष्टव्याः ॥ **वक्ष्याम इति** । दशकल्पं तपश्चीर्णमित्यादिनेति शेषः । साधनाधिक्यसाध्याधिक्ययोस्तदुभयानिष्टत्वं न सुराद्यनिष्टत्वादुक्तप्रयोगानानुगुण्यमित्यतोऽस्य तात्पर्यमाह ॥ **यो यदधिकेति** । कारणान्तरायत्तमित्यत्र कारणान्तरं वृष्ट्यादिकं वा धर्मादिकं वा ज्ञेयम् ॥ **द्रोणावापेत्यादि** । अत्र द्रोणवापेत्येव पाठो न द्रोणावापेति । अस्त्रियामाढकद्रोणे खारीवाहो निकुञ्चकः । कुडुपः प्रस्थमित्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथगित्यभिधानात् । द्रोणाढकौ नपुंसके चेति लिङ्गानुशासने द्रोणाढकशब्दौ पुंसि नपुंसके च भवत इत्युक्तत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । उप्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या वापशब्दः क्षेत्रपरः ॥

गुणोपसंहारपाद इति । उपासनापादे हानौ तूपायनशब्दशेषत्वादित्यत्र मुक्तानामुपासनं छन्दत उभयाविरोधादित्यत्र तेषां कर्म च समर्थितमित्यर्थः ॥ **विशेषणप्रक्षेपादिति** । साधने कृच्छ्रेणानुष्ठीयमानत्वरूपविशेषणप्रक्षेपादित्यर्थः । ननु दशानां कल्पानां समाहारे विवक्षितेऽस्य सङ्ख्यापूर्वकत्वात्सङ्ख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञायामकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्ट इत्युक्तत्वेनास्य स्त्रीलिङ्गत्वात् । द्विगोरिति ङीपि दशकल्पीति भवितव्यं दशकल्पमिति तु कथमित्यत आह ॥ **पात्रादित्वादिति**। पात्रादौ नेत्यनेन पात्राद्युत्तरपदे द्विगोः स्त्रीत्वनिषेधाद् द्विगोरित्यनेन ङीपोऽप्राप्तौ स नपुंसकमित्यनेन नपुंसकत्वमित्यर्थः। पात्रादिराकृतिगण इत्युक्तत्वेन पात्रादित्वादित्युपपन्नम् ॥ **कालाध्वनोरिति** । गुणक्रियादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया स्यादिति सूत्रार्थः । अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगो निरन्तरः सन्निकर्ष इत्यर्थः । स च सामर्थ्यादनयोर्गुणादिभिरेव सम्भवतीति तद्ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् । उदाहरणं तु मासं कल्याणी मासमधीते मासं गुडधानाः क्रोशं कुटिला नदी क्रोशमधीते क्रोशं गिरिरित्यादि ज्ञेयम् ॥ **तदस्य परिमाणमिति** । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं तच्चेत्परिमाणं भवतीति सूत्रार्थः । नन्वितः पूर्वमस्मिन्नर्थे कः प्रत्ययो विहितो येन यथाविहितमित्युच्यत इत्यत आह ॥ **शतमानेत्यादि** । शतमानादिभ्यः शब्देभ्योऽण्प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेष्विति सूत्रार्थः । शातमानं वैंशतिकं साहस्रं वसनमित्युदाहरणम् । तदस्य परिमाणमित्युक्तोऽप्यर्थ आर्हीयतयैव विवक्षित इति ज्ञातव्यम् । ननु विषयवैराग्यमनेन किमर्थमुपलक्षणीयम् । ब्रह्मविदामेव साधनतारतम्येन मोक्षतारतम्यसाधनपरमेवैतत्किं न स्यादित्यत आह ॥ **ब्रह्मज्ञानोत्तरेति** ॥ **उपरीति** । ज्ञानिनोऽपि यतो नित्यं कुर्वन्ति शुभमेव हि । तारतम्यं च मुक्तौ तु तेनैवाध्यवसीयत इत्यत्रेत्यर्थः ॥ **सामान्यमात्रमिति** । जिज्ञासुज्ञानिसाधारणं यद्विषयवैराग्यादिसाधनजातं तत्तारतम्यमेव मोक्षतारतम्यसाधकतयाऽत्र विवक्षितमित्यर्थः । तथा च ब्रह्मविदोऽपीत्येतदुक्तार्थमेवेति भावः ॥ **अन्यथेति** । मोक्षे विशेषाप्रतिपादकत्व इत्यर्थः ॥ **अनो नुडितीति** । अन्नन्तादुत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति छन्दसि विषय इति सूत्रार्थः । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः । अक्षण्वन्तं यदनवस्था बिभर्तीत्याद्युदाहरणम् । नन्वक्षिशब्दस्येकारान्तत्वेनान्नन्तत्वाभावात्कथमनो नुडित्यस्य प्राप्तिः । न चास्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त इत्यनेन ङित्त्वादन्त्येकारस्यानङादेशेऽन्नन्तत्वासिद्धिः ।

तृतीयादिविभक्तिष्वजादिष्वेव परतस्तत्रानङ्विधानादिति चेदुच्यते । छन्दस्यपि दृश्यत इति तदुत्तरसूत्रेणात्रानङादेशविधानसम्भवात् । तत्र दृशिग्रहणसामर्थ्याद्यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवतीत्युक्तत्वेनाचि अनचि विभक्तावपि परत इत्यभिप्रेतत्वात् । ननु तथाऽपि नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येत्यनेन नकारलोपेऽन्नन्तत्वं गतमेवेति चेत् । सत्यम् । भूतपूर्वगत्याऽत्रान्नन्तत्वोक्तिसम्भवात् । न च कृते नुटि तस्यापि प्रातिपदिकान्तत्वेन नलोपप्राप्तिः । तस्य मतुबागमस्य तद्भक्तित्वेन तदादितया प्रातिपदिकान्तत्वाभावात् । अत एवान्नन्तत्वे पुनर्नुड्विधानं व्यर्थमिति चोद्यानवकाशः । पूर्वस्य नकारस्य लुप्तत्वात् । अत्र च लोपप्रसक्त्यभावात् । ततश्चाक्षिशब्दात्तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्प्रत्यये इकारस्यानङादेशे मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य इति मकारस्य वकारे प्रातिपदिकान्तनलोपे मतोर्नुडागमे नकारस्याट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपीति णत्वेऽक्षण्वदिति प्रातिपदिकनिष्पत्तिरिति भावः । न च नुटा व्यवधानात्कथं वकार इति वाच्यम् । रुत्वाविधिं प्रति नुटोऽसिद्धत्वेनाव्यवधायकत्वात् ॥ **अस्य शब्दस्येति** । पृषोदरादित्वादिति भावः ॥ **अर्शआदिभ्य इति** । एभ्यो मत्वर्थेऽच्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । अर्शांसि विद्यन्तेऽस्येत्यर्शस इत्याद्युदाहरणम् । आकृतिगणोयमिति भावः ॥ **अप्रत्ययोऽपीति** । यथा तरप्तमप्प्रत्ययाभिन्नस्तरतमशब्दोऽस्ति । अन्यथा तारतम्यशब्दस्यानिष्पत्तिप्रसङ्गात् । तथा प्रमाणार्थकदघ्नच्प्रत्ययभिन्नो दघ्नशब्दोऽपि कश्चिदस्तीत्यर्थः । स च मग्नशब्दपर्याय इत्याशयेनाह ॥ **मग्ना इत्यर्थ इति** । अत्र योग्यतया साधुनिधाविति लभ्यत इति भावः ॥ **आज्जसेरिति** । अकारान्तात्परस्य जसेरसुगागमः स्यादिति सूत्रार्थः । ब्राह्मणास इत्याद्युदाहरणम् । अन्वेतवै अवगाहे दिदृक्षेण्यः। वस्त्वमित्यादि । तथा च ष्णा शौच इत्यस्मात्त्वन्प्रत्यये धात्वादेः षस्य सकारे स्नात्वेति रूपमिति भावः ॥ **इरयोरे इति** । अत्र इरयोः रे इति पदच्छेदः । इरे इत्येतस्य छन्दसि बहुलं रे इत्ययमादेशो भवतीति सूत्रार्थः । तमिद्गर्भं प्रथमं दध्र आप इत्युदाहरणम् । क्वचिन्न भवति । कर्माणि चक्रिरे इति । अत्र रेशब्दस्य सेटां धातूनामार्धधातुकस्येड्वलादेरितीटि कृते पुना रेभावः क्रियते । तदर्थमिरयोरिति द्विवचननिर्देशः कृतः । आदेशविधानसामर्थ्याच्च न पुनरिड्विधानप्रवृत्तिरिति ज्ञातव्यम् ॥ **श्रुत्वा विष्णुमिति** । श्रुत्वा विष्णुं कर्णफलं प्राप्तत्वात्कर्णसंयुताः। अक्षण्वन्तो दर्शनाच्च विष्णोर्मुक्ताश्च ये गणाः । तारतम्यं च तेषां हि श्रुतावुदितमञ्जसा । क्षीरसागर-

दग्नास्तु केचित्तिष्ठन्ति मुक्तिगाः। उपस्थिता ब्रह्मवनं केचिदश्वत्थमण्डलम्। ऐरे ह्रदे केचिदपि देवा एव सदा हरिम्। नागभोगशयं मुक्ता ददृशेऽधिकमोदिनः। सागरादिस्थिता विष्णुं पश्यन्ति क्वचिदेव हीत्यैतरेयभाष्योदाहृतस्मृत्येत्यर्थः। अत्र ऐरे ह्रदे केचिदपीत्येतद्व्याख्येयोंऽश उक्तरीत्या श्रुतिव्याख्याने यद्यपि नोपलभ्यते तथाऽपि सन्न्यायरत्नावल्युक्तरीत्याऽमृतह्रदेषु स्नाताः केचिद्ददृशे केचिच्च स्नातव्या ह्रदा इव गम्भीराः सदा ददृश इत्यर्थद्वयस्याप्यत्र विवक्षितत्वान्न कोऽपि दोष इति ज्ञातव्यम् ॥ **अर्थान्तरमिति**। विदितवेद्यानामुक्तानां बृहस्पतिशिष्याणां स्तुतिरूपमर्थान्तरमित्यर्थः ॥ **परानन्द इति**। अलम्बुद्धिविषयस्वरूपानन्द इत्यर्थः ॥ **यथा सति हि गुण इति**। न भवति विदुषां महद्भूयं। न हि गतिरधिकाऽस्ति कस्यचित्सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यतामिति भारतश्लोकः ॥ **ध्यानचक्रमिति**। कृत्यल्युटो बहुलमिति स्मरणाद् ध्यानशब्दोऽत्र ध्येयपरः। चक्रशब्दश्च रूपपरः। सन्न्यायरत्नावल्यां नृसिंहस्य रूपमित्युक्तत्वात्। तथा च ध्येयं रूपमित्यर्थः पर्यवस्यतीति ज्ञातव्यम्। अथातः सम्प्रवक्ष्यामि ध्यानचक्रमित्युपक्रमे प्रकृतमात्रान्वेतीत्यभिप्रायः ॥ **क्लेशा अविद्याद्या इति**। आद्यपदेनास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां ग्रहणम्। इदं मदीयमित्यभिमानोऽस्मिता। भयमभिनिवेशः भ्रान्तेः पृथगुक्तत्वादाह ॥ **मोहोऽज्ञानमिति** ॥ **अनन्तरमेवेति**। तारतम्यप्रकरणसमाप्त्यनन्तरमेवेत्यर्थः ॥ **वक्ष्यमाणत्वादिति**। अनादियोग्यतां चैव कलिवाणीश्वरावधिमित्यादिनेति शेषः। नन्वत्र साधनतारतम्यं न प्राप्तमित्यत आह ॥ **अत्र विशेषणद्वयेनेति**। अत्राद्यविशेषणेन नारायण एव परं मुख्यमयनमुपजीव्यो न विषयसमूहो यस्येत्यर्थकेन वैराग्यप्राप्तिः। द्वितीयेन प्रकर्षेण शान्तो माहात्म्यज्ञानेन स्निग्ध आत्मा मनो यस्येत्यर्थकेन भक्तिप्राप्तिरिति ध्येयम् ॥ **सप्तम्या लुगिति**। सुपां सुलुगिति सूत्रादिति भावः ॥ **प्रकृत्याऽन्तःपादमिति**। ऋक्पादमध्यस्थ एङ् प्रकृत्या स्यादव्यपरे न तु वकारयकारे पर इति सूत्रार्थः। उपप्रयन्तोऽध्वरं सुजाते अश्वसूनृते इत्याद्युदाहरणम् ॥ **प्रकृतिभाव इति**। एङः पदान्तादतीत्यनेन पूर्वरूपं न भवतीत्यर्थः। केचित्सिद्धा भवन्तीति शेषोक्तिः। ततः सिद्धानामित्यनुवादोपपत्तिरिति ध्येयम् ॥ **मध्य इति योज्यमिति**। अन्यस्य षष्ठ्यर्थस्यात्रासम्भवान्निर्धारणे षष्ठीत्यर्थः। तत्त्वत इत्यस्य याथार्थ्येनेति व्याख्याने इतरेषां सिद्धानां वेदनं न यथार्थमिति प्राप्तमतो व्याचष्टे ॥ **प्राचुर्येणेति** ॥ **एकं च तत्त्वत इति**। एकं च तत्त्वतो ज्ञातुं

विना सर्वज्ञतां नरः । न समर्थो महेन्द्रोऽपि तस्मात्सर्वत्र जिज्ञसेदित्यत्र यथा तत्त्वत इत्यस्य प्राचुर्येणेत्येवार्थः । अन्यथैतद्वाक्यापर्यवसानात्तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ॥ **तारतम्यमुच्यत इति** । तथा चात्र व्याख्यानादिसाधनानामपि परस्परं तारतम्यमर्थाल्लभ्यत इति नासम्मतिरिति भावः । नन्वेवं व्याख्यानादिकं प्रत्येकं मोक्षसाधनमित्यायातम् । न च तद्युक्तम् । कुत्राप्यनुक्तत्वादित्यत आह ॥ **व्याख्यानादिप्राचुर्यं चेति** । अत्र सकृदनुष्ठितव्याख्यानादेर्न मोक्षसाधनत्वमभिप्रेतं किन्नाम प्राचुर्येणानुष्ठितस्यैवेत्यभिप्रेत्य प्राचुर्यं चेत्युक्तमिति ध्येयम् ॥ **अन्यत्रोक्तमिति** । मुक्तिर्ज्ञात्वाऽपि विष्णुं स्याच्छ्रुत्वा शास्त्रं ततोऽधिकम् । मुक्तौ सुखं तत्पठतस्ततोऽप्यधिकमिष्यते । व्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ सुखं नान्यस्य कस्यचिदिति गीतातात्पर्ये उक्तमित्यर्थः ॥ **गीतातात्पर्यगतमिति** । अनादियोग्यताभेदात्पुंसां दर्शनसाधनम् । नानैवेत्यादिगीतातात्पर्यगतप्रमाणानुसारेण व्याख्यानं द्रष्टव्यमित्यर्थः । तथा हि । केचिदृषयो ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति । केचिन्नारदादयो बहिरप्यात्मानं परमात्मानमात्मना बुद्ध्या पश्यन्ति । अन्ये देवाः साङ्ख्येन योगेन स्वप्रतिभानुसारेण तारतम्येन पश्यन्ति । अपरे राजानः कर्मयोगेन यजन्तो यज्ञभागार्थमागतं श्रवणप्रतिभाभ्यां विष्णुं स्मरन्तः पश्यन्ति । अन्ये मनुष्या अल्पप्रतिभावत्त्वादन्येभ्यः श्रुत्वोपासते । तेऽपि च श्रवणनिरता मृत्युमतितरन्त्येव । अन्येषां किञ्चिच्छ्रवणसत्त्वेऽपि मनुष्याणामल्पप्रतिभावत्त्वाच्छ्रुत्वाऽन्येभ्य इति वचनम् । अत एवैतेषां श्रुतिपरायणा इति विशेषणमिति ॥ **ज्ञानतारतम्यमुच्यत इति** । अत्र विष्णुरमामुक्तज्ञानानामसाधनानामपि तारतम्यं प्रसङ्गादेवोक्तमिति ज्ञातव्यम् ॥ **तमोगुणमात्रगतमिति** । महत्तत्त्वस्यावरणभूतस्तद्दशोत्तरो यस्तमोगुणस्तद्देशपर्यन्तमेव व्याप्तमित्यर्थः । ननु महत्तत्त्वस्यैकत्वात्कथं क्वचित्क्वचिदिति निर्देश इत्यत आह ॥ **महत्तत्त्वप्रविभागानिति** । तथा च महत्तत्त्वे विद्यमाना ये प्रविभागा अंशास्तद्देशपर्यन्तमेव व्याप्तमपीन्द्रकामाद्याः सर्वे कदाचिद्बहुसहस्रवर्षानुष्ठितसाधनेन पश्यन्ति न समग्रमहत्तत्त्वव्याप्तमित्यर्थः । सदा त्वहङ्काराद्युक्तदेशपर्यन्तं व्याप्तं पश्यन्ति । अत एव सदेत्येतद्यावदहङ्कृतीत्यादावपि योजनीयमिति ॥ **अनन्तांशानेवेति** । ननु भगवद्दृष्टानां गुणानामनन्तानन्तधा विभक्तानामेकमेव भागं रमा पश्यति रमादृष्टानां भगवद्गुणानां कोटिधाविभक्तानामेकं भागमजः पश्यति । अजदृष्टानां गुणानां शतधा विभक्तानामेकं भागं वाणी तद्दृष्टानां शतधा विभक्तानामेकं भागं गरुडशेषरुद्रास्तद्दृष्टानां गुणानां शतधा

विभक्तानामेकं भागमुमेत्येवमुमापर्यन्तमपि शतांशन्यूनमेव ज्ञाने तारतम्यं ग्रन्थान्तरसिद्धम् । अतः कथमनन्तांशानेवेति घटत इति चेदुच्यते । अत्रोमाज्ञानपर्यन्तं यदनन्तांशन्यूनत्वमुक्तं तत्पूर्वपूर्वज्ञानानामतिस्फुटत्वापेक्षयैव वस्तुतस्तूक्तरीत्यैव न्यूनत्वम् । यथोक्तं तैत्तिरीयभाष्ये । अथवा सहस्रगुणिता अनन्तगुणितास्तथा । परिमाणे शतगुणेऽप्यानन्दस्फुटतावशादिति । अत्रानन्दपदं ज्ञानाद्युपलक्षकम् । अतो न कोऽपि विरोध इति । अत्र केचित् । उमा यावदनन्तांशानिति ग्रन्थस्वारस्येनोमाज्ञानपर्यन्तमनन्तांशन्यूनत्वं वास्तवमेव विवक्षितं न स्फुटत्वप्रयुक्तम् । अन्यत्र शतांशन्यूनतया तारतम्यकथनं स्वानन्दमात्रविषयं न ज्ञानविषयम् । अत एव त्रैगुण्यात्परतः पश्येद्व्याप्तं शतगुणं हरिमित्यत्र ब्रह्माण्या भगवत्परिमाणविषयकं ज्ञानमपरिच्छिन्नतत्परिमाणविषयकब्रह्मज्ञानापेक्षयाऽनन्तांशन्यूनमित्यर्थाल्लभ्यते । तथा च समान एवं चाभेदादित्यत्र वेदोक्तात्रिविक्रमत्वादिक्रियाणां सदा ब्रह्मोपास्यानां विशेषतोऽनुपासनादिकं ब्रह्माण्या उक्तम् । तेनापि ब्रह्माणीज्ञानं ब्रह्मज्ञानापेक्षयाऽनन्तांशन्यूनमिति प्राप्तमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । उमा यावदित्यस्योक्तरीत्या सावकाशत्वात् । यथाऽऽनन्दे तथा ज्ञाने विष्णुभक्तौ बलादिके । सर्वैर्गुणैः शतगुणाः क्रमेणोक्तेन तेऽखिला इत्यादिनिरवकाशप्रमाणविरोधप्रसङ्गेन शतांशन्यूनत्वं न तारतम्योक्तीनामानन्दमात्रविषयत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । त्रैगुण्यात्परत इत्यस्य सदेत्यनुवृत्त्या त्रैगुण्यात्परतः शतगुणं व्याप्तं सदा पश्येत् । कदाचित्तु सर्वगत्वेनापि पश्येदिति व्याख्यानेऽनन्तांशोनत्वलाभात् । समान एवं चेत्यत्रापि ब्रह्माण्या भगवत्क्रियाणां विशेषोपासनायाः सर्वदा निषेधेऽपि कादाचित्कं तथोपासनमनुमतमेवेति न तेनाप्युक्तार्थलाभ इति । उक्तं च तत्त्वप्रकाशिकायाम् । ब्रह्माण्याश्च नित्यं तदुपास्तियोग्यताभावादिति ॥ **केषुचिद्वाक्येष्विति** । न त्वामतिशयिष्यन्ति मुक्तावपि कथञ्चन । तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदने । सायुज्यं समनुप्राप्ता अपि देवादयोऽखिलाः । तारतम्याद्धि तिष्ठन्तीत्यादिष्वित्यर्थः ॥ **प्रागिति** । नाधिक्यं यदि साध्ये स्यात्प्रयत्नः साधने कुतस्तत्रेत्यर्थः ॥ **व्याप्तेरुक्तत्वादिति** । सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम् । यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते परमेश्वरे । तथा मुक्तिविशेषोऽपि । तारतम्याद्धि वृत्तितारतम्यं हि साधनैः इत्यादिभिः कैश्चिद्वाक्यैः साधनतारतम्यवत्स्वेव मोक्षतारतम्यस्याप्युक्तत्वेन गौर्न पदा स्प्रष्टव्येत्यादिवाक्यानामिव तेषां व्याप्त्यभिधायकत्वमिति ज्ञातव्यम् ॥ **प्रमाणान्तरसूचनार्थ इति** । एतत्तर्कमूलकोक्तानु-

मानरूपप्रमाणान्तरसूचनार्थ इत्यर्थः । अत एवोक्तमनुमानान्तरं हृदि निधायेति । साधनसंस्कारेत्यत्र साधनशब्दः प्रयत्नपरः । त्रयाणां ग्रहणेन मूले साधनानामिति बहुवचनमाद्यर्थे इत्युक्तं भवतीति ज्ञातव्यम् । अत एव साधनादावित्यग्रेतनं मूलम् ॥ **अन्यथाव्याख्यातत्वादिति** । दुःखाद्यभावसाम्यं च साम्यवाक्यार्थ ईयत इत्यत्रेति शेषः ॥ **अस्य चोत्तरत्रेति** । दृष्टहानादृष्टकल्पने मायिभिः क्रियेते इत्यर्थाल्लब्धस्यास्य प्रमेयस्योत्तरत्र तत्किमन्यैश्च वादिभिर्मायिनोऽत्रानुगम्यन्त इत्युत्तरवाक्यार्थ एवोपयोगो न प्रकृतवाक्यार्थ इत्यर्थः । अत्र तदप्रदर्शने मायिनोऽत्रानुगम्यन्त इति वाक्यमशक्यत्वादिति भावः ॥ **दूषयतामिति** । रामानुजीयानामिति शेषः । तेषामेव तारतम्याभाववादित्वेनात्र पूर्ववादित्वेनाभिप्रेतत्वात् ॥ **उक्त एवाभिसन्धिरिति** । श्रुतहानादिप्रसङ्गेन मायावादिनो दूषयतां पुनरत्र श्रुतहान्यादिकं कुर्वतां स्वव्याहतिरित्युक्त एवाभिसन्धिरित्यर्थः ॥ **प्रकृतदोषेष्विति** । त्वयोच्यमानदोषेष्वित्यर्थः । अन्यदपि प्रमितमित्यादि मुक्ततारतम्यावदन्यत्प्रमितं दृष्टं जगत्सत्यत्वादिकं श्रुतमीश्वरादिकं तदपीत्यर्थः । एवं साध्यसाधनवैरूप्यादन्यदप्रामाणिकमदृष्टं जगन्मिथ्यात्वादिकमश्रुतं शून्यादिकं तदपीत्यर्थः । तथा च प्रामाणिकस्य जगत्सत्यत्वादेस्त्यागेऽप्रामाणिकस्य तन्मिथ्यात्वादेः स्वीकारे च प्रत्यक्षादिबाधादिदोषो वाच्यः । स सर्वोऽप्यदोषतया त्वत्स्वीकृतदृष्टादित्यागादिभ्यो न बहिर्भूत इति नोक्तार्थत्यागस्वीकारयोः प्रतिबन्धकः । ततश्चापसिद्धान्तापत्तिरिति भावः । हरिकर्तृकमापरोक्ष्यं वारयितुं तान्प्रतीत्युक्तम् ॥ **विवक्षितधर्मेति** । व्यापकतया पराभिमतधर्मव्यावर्तनशक्तिरित्यर्थः । तथा च व्याप्तिग्रहणसमये ज्ञातस्यास्योपाधेर्व्यभिचारोन्नायकतैवोच्यते न सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वं येनासङ्गतिः स्यादिति भावः ॥ **आवश्यकेति** । अन्यथा व्याप्यत्वाभिमताव्याप्यत्वस्य व्यापकत्वाभिमतो व्यापकत्वस्य चोपाधिलक्षणस्यालाभादिति भावः ॥ **नोक्तदोष इति** । तदानीन्तनेनेत्युक्त्या न प्राचीनेन तारतम्येन सिद्धसाधनता । अन्यतरदित्युक्त्या नेश्वरेऽनैकान्त्यम् । परस्परमित्युक्त्या च नामुक्ताधिकत्वमादाय सिद्धसाध्यतेत्यर्थः । ननु तदानीन्तनेनेत्यस्य यदि मुक्तिकालीनेनेत्यर्थस्तदा दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । यदा संसारकालीनेनेति तदा बाध इत्यत आह ॥ **सामान्यस्य चेति** । तदानीन्तनत्वेन सामान्येनैव रूपेण विवक्षितस्येत्यर्थः ॥ **अतिप्रसङ्ग इति** । पर्वतोऽग्निमानिति प्रसिद्धानुमानेऽपि सामान्यतो विवक्षितस्य साध्यस्यैतद्देशकालासंलग्नैतद्देशकाल-

संलग्नत्वादिरूपविशेषनिरासेनापाकरणप्रसङ्ग इत्यर्थः । अत्रापिपदवैय्यर्थ्यं न परिहृतमित्यस्वरसादाह ॥ **यद्वा मुक्त्युत्तरक्षणेति** । इदं च विशेषणं प्रागित्यनेन जीवन्मुक्तिकालापेक्षया प्राक्कालीनस्येदानीमित्यनेन जीवन्मुक्तिकालस्य च ग्रहणे प्राचीने तारतम्यस्यैव सिद्ध्या सिद्धसाध्यतापरिहाराय । अस्मिंश्च विशेषणे दत्ते प्रागित्यनेन जीवन्मुक्तिकालस्येदानीमित्यनेन परममुक्त्युत्तरकालस्यैव प्राप्त्या न सिद्धसाध्यताशङ्काऽवकाशः । मुक्त्युत्तरक्षणग्रहणं च प्रागित्यनेन संसारकालस्यैव लाभाय । अन्यथा मुक्त्युत्तरकालस्य कल्पादिरूपस्यापि प्राप्त्या तत्प्राक्कालो मुक्तिकालेऽपि स्यात्तच्च यतोऽधिकत्वहीनत्वाभ्यामुपेतस्वरूपोऽभूदित्यस्यासिद्धत्वेनानुवादासम्भवाद्बाध इति शङ्का स्यादिति ध्येयम् । संसारदशायां बृहस्पत्यादीनां कश्यपादीनां च गुरुत्वादिनेन्द्रादेस्ततो हीनत्वेऽपि मोक्षे तदुपेतत्वाभावाद्बाधोऽतः स्वरूप इत्युक्तम् । नन्वेवमिदानी-मित्यनेन मुक्त्युत्तरक्षणस्य परामर्शात्तत्रत्यतारतम्योपेतस्वरूपत्वस्य दृष्टान्ते परं प्रत्यसिद्ध्या कथं व्याप्तिग्रह इत्यत आह ॥ **सामान्यत एवेति** । यश्चेतनः स पूर्वोत्तरकालयोरेकविधस्वरूपो यथा सम्प्रतिपन्न इति वा यश्चेतनः स स्वकालात्प्राग्यदवधिकाधिक्यहीनत्वाभ्यामुपेतस्वरूपोऽभूत्तदानी-मपि ताभ्यामुपेतस्वरूप इति वा सामान्यत एव व्याप्तिरभिधातव्येत्यर्थः । अत्रापि साध्येऽन्यतरोपेतत्वस्य विवक्षितत्वान्नेश्वरे व्यभिचार इति ध्येयम् ॥ **व्याप्त्यभावादिति** । यद्येनाविशिष्टं तत्तथेति व्याप्तेर्वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ **वेदितेति** । तथा च ज्ञानार्थस्य विदेः सेट्कत्वाद्वेत्तेति मूलं छान्दसमिति भावः ॥ **विचारणार्थस्येति** । तस्यानिट्कत्वादिति भावः ॥ **यशोवतेति** । यशस्शब्दस्य तसौ मत्वर्थ इत्यनेन भत्वादपदत्वे कथं रुत्वमिति विचार्यम् ॥ **कर्मण्यणिति** । सभाशब्दे कर्मण्युपपदे षह मर्षण इत्यस्मादणि उपधावृद्धौ धात्वादेः षस्य सकारे साहेति रूपमिति भावः ॥ **स्पर्ध-तेरर्थ इति** । स्पर्ध सङ्घर्ष इति धातुव्याख्यानादसहनलक्षणसङ्घर्षरूपोऽर्थ इत्यर्थः ॥ **धात्वन्तरमिति** । अन्यथा किल्बिषस्पर्ध इति रूपं स्यादिति भावः ॥ **स्वव्याहतत्वाच्चेति** । दुःखाभाववत एव मुक्तशब्दवाच्यत्वादिति भावः ॥३—४—४॥ ॥ ॐ **सर्वथाऽपि तु त एवोभयलिङ्गात्** ॐ ॥ ॐ **न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात्** ॐ ॥ ॥ **अनेनेति** । उक्तसमुच्चायकचशब्देनेत्यर्थः । अनादियोग्यतां साधयितुं भूमिकारचनरूपोऽयं श्लोकः । तत्रानादियोग्यतामात्रवक्तव्ये यच्चशब्देन मुक्ततारतम्यवचनं तेन वक्ष्यमाणमनादियोग्यतासाधकं प्रमाणजातं मुक्त-

तारतम्यस्यापि साधकमिति सूचितं भवतीत्यर्थः । अन्यथोपक्रमे उभयोक्तिवैय्यर्थ्यमिति भावः । ननु वक्ष्यमाणमनादियोग्यतासाधकं प्रमाणजातं किं साक्षादेव मुक्ततारतम्यस्यापि साधकं नेत्याह ॥ **अनादेरिति** । तथा च परम्परयैव तत्साधकमिति भावः । इदं च प्रायिकं साक्षादेवोभयसाधक-प्रमाणानामपि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ **युक्तावेवेति** । अन्यथा पृष्टेनागम एवादौ वक्तव्यः साध्यसिद्धय इति वचनादागम एवादौ वक्तव्य इति भावः ॥ **परम्परासम्बन्धेनेति** । वेदरूपपौरुषेयस्य शब्दस्य काले समयाभावादिति भावः । वेदव्यतिरिक्तेत्यादेरर्थः पूर्वमुक्तः ॥ **प्रकरणादिति** । उत्कर्ष-परम्पराया वाणीश्वरोऽवधिरिति साधनाय प्रक्रान्तत्वादित्यर्थः ॥ **उभयत्रेति** । प्राक्तनेऽपि सुखस्येति पदेऽन्वेतीत्यर्थः । रतिस्मृतिरिति तन्त्रेण प्रतीकद्वयग्रहणम् । ततश्च पूर्वत्र विष्णोरिति शेषः । उत्तरत्र शिवस्येति शेष इत्यर्थः । चशब्दस्तु शेषशब्दस्यावृत्तिद्योतकः ॥ **प्रागुक्तमिति** । एवमुत्पन्ननिर्दोषभगवद्दर्शनादित्यत्रेत्यर्थः ॥ **भविष्यतीति** । न चान्यभेदवाद्विष्णौ भेदस्तद्दर्शिनामपि । दृश्यते प्रत्यभिज्ञैव बहुरूपेषु दृश्यत इत्यनु-पदं निर्दोषमेव तं ब्रह्मा ददर्शाशेषरूपिणमित्यादावपीति शेषः ॥ **तथा च वक्ष्याम इति** । देवदानवमानवस्वभावप्रपञ्चस्य निर्दोषभगवद्दर्शनोपद-र्शने यथोपयोगस्तथा न चान्यभेदवद्विष्णावित्येतद्व्याख्यानावसरे वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ **समर्थितमिति** । न स्थानतोऽपीत्यत्रेति शेषः ॥ **उक्तमिति** । अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वादित्यत्रेति शेषः ॥ **भेदानुषङ्गिण इति** । स्वतन्त्रप्रतियोगिकभेदानुषङ्गिणस्तारतम्यानुग्राह्यानुग्राहकभावादयो दोषा इत्यर्थः ॥ **उक्तमेवेति** । अन्यथा घटादिप्रतियोगिक इत्यादिपूर्ववाक्येनेति शेषः ॥ **मन्दस्येति** । भगवद्रूपान्तरविषयकप्रत्यभिज्ञानिषेधे तत्प्रति-योगिकं भेदं न पश्यन्तीत्येव सुमतेः प्रतीतिः स्यादिति भावः ॥ **गतिबुद्धीत्यादिनेति** । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णाविति सूत्रेणेत्यर्थः । अस्यार्थः । गत्यर्थादीनां धातूनां णेः पूर्वं यः कर्ता स ण्यन्तानां कर्मसंज्ञः स्यादिति । उदाहरणानि तु शत्रूनगमयत्स्वर्गं वेदार्थं स्वानवेदयत् । आशयच्चामृतं देवान्वेदमध्यापयद्विधिम् । आसयत्सलिले पृथ्वीं यः स मे श्रीहरिर्गतिरित्यादीनि द्रष्टव्यानि । तथा चात्र बुद्ध्यर्थस्य दृशेर्णेः पूर्वं ये तच्छब्दवाच्याः कर्तारस्तेषां णौ सत्यनेन कर्मसंज्ञायां तानिति द्वितीया स्यादित्यर्थः ॥ **अख्यातिवादिनामिति** । अत्र ख्यातिशब्दो भ्रमपरस्तेन तदभाववादिनां प्राभाकराणामित्यर्थः ॥ **वस्तुप्रतीतिरिति** । शुक्तिरजतरूपवस्तुद्वयप्रतीतिरित्यर्थः ॥ व्यासक्ता-

विति । रजतस्मृतौ शुक्तिकाशकलदर्शनानन्तरं विषयान्तरव्यासङ्गे सति शुक्तिरजतयोर्भेदोऽभेदो वा तार्किकादिमतेऽपि न प्रतीयत इत्यर्थः ॥ **भविष्यतीति** । उत्तमानामभेदावगाहिप्रत्यक्षविरोधान्न स्वार्थे प्रामाण्यमिति गतिरपरीक्षितदृष्टिश्चेति ग्रन्थावतारसमये भविष्यतीत्यर्थः । प्रतिदृशं प्रेरकत्वेनैश्वर्यवशान्नैकधास्थितमर्कं यथैकमेव समधिगच्छन्ति तथा स्वसृष्टानां देहिनां प्रतिहृदयं प्रेरकत्वेन सम्पूर्णैश्वर्यवशान्नैकधा विशेषेण स्थितं तं वेदादिवेद्यत्वात्परोक्षमिममपरोक्षमजं जन्मादिदोषरहितं कृष्णमेकं समधिगतोऽस्मि यतोऽहं विगतभेदभ्रम इति भीष्मवाक्यार्थः ॥ **प्रामाण्यनिश्चयोपलक्षणमिति** । तथा च निश्चितप्रामाण्यकं दर्शनमिति मूलार्थ इति द्रष्टव्यम् । अत एव पूर्वं निश्चितप्रामाण्यं ज्ञानान्तरमित्येवोक्तम् ॥ **नियमार्थमिति** । सर्वत्रापि परीक्षयैव प्रामाण्यनिश्चय इति नियमार्थमित्यर्थः । प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वादिति भावः ॥ **उत्तरत्रेति** । ज्ञानस्य ग्राहकेणैव साक्षिणा मानतामितेरित्यादावित्यर्थः ॥ **अनुवादकतयेति** । इदं च लिङ्गत्वेनेत्यस्योपपादनाय । तथा च विवादपदं पुराणवाक्यं पुरुषविशेषनिष्ठेश्वरभेदप्रत्यक्षप्राप्तिपूर्वकं तदनुवादकवाक्यत्वादिति पुराणवाक्यं केचिद्भेदं पश्यन्तीत्येतल्लिङ्गतया वा प्रतिपादयत्वित्यर्थः ॥ **तत एवान्वेष्टव्य इति** । अधमानां यदीश्वरभेदप्रत्यक्षं तत्प्रामाण्यस्य न तावदधमस्वरूपज्ञानेनैव निश्चयः । तस्यायथार्थत्वात् । अस्मदादिसाक्षिणश्च परकीयज्ञानग्रहण एवासमर्थत्वात् । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादिलिङ्गानां च तत्कालीने ज्ञानेऽस्माभिर्ज्ञातुमशक्यत्वेन नानुमानेनापि तन्निश्चयः । अपौरुषेयस्यैतरस्य पौरुषेयस्य वा तन्निश्चायकस्यागमस्याप्यभावात्पुराणवाक्यादेव तन्निश्चयो वाच्य इत्यर्थः । तदिदमाह ॥ **अन्वेष्टव्य इति** ॥ **गुरोश्च हल इति** । हलन्ताद् गुरुमतो धातोरः स्याद्भावादौ स्त्रियामिति सूत्रार्थः । ईहा ऊहेत्याद्युदाहरणम् । नन्वद्राक्षीगिति कथम् । दृशिर् प्रेक्षण इत्यस्माल्लुङि तिपि च्लेः सिचि अस्तिसिचोऽपृक्त इतीडागमे सृजिदृशोर्झल्यमकितीत्यमागमे यणादेशे व्रश्चेति शस्य षत्वे षढोः कस्सीति षस्य कत्वे आदेशप्रत्यययोरिति सस्य षत्वे अडागमे वदव्रजेति वृद्धौ इतश्चेतीकारलोपेऽद्राक्षीदिति भवेदत आह ॥ **अनित्यमागमशासनमिति** । तथा च ईडागमस्यानित्यतयाऽप्राप्तावपृक्तस्य तकारस्य लोपे संयोगान्तस्य सकारस्यापि लोपेऽद्राक्गित्येव रूपमिति भावः । तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरिति तृतीयान्ताद्वा तत्र तस्येवेति सप्तम्यन्तात् षष्ठ्यन्ताद्वा वतेर्विधानात्कथं द्वितीयान्ताद्वतिरित्यत आह ॥ **छान्दस इति** ॥ **विवक्षितमर्थमिति** । दोषदर्शनमपरीक्षितं तद-

भावदर्शनं परीक्षितमितीममर्थमित्यर्थः ॥ **तथा च वक्ष्यत इति** । न ज्ञाने दृष्टिमात्रेण प्रामाण्यं तस्य दृश्यत इत्यादाविति शेषः ॥ **अनुमानेनैवेति** । अहं ज्ञानवान्ज्ञाततावत्त्वादिति ज्ञाततालिङ्गकानुमानेनैवेत्यर्थः ॥ **सुखादिष्ववतार इति** । साक्षिरूपज्ञानस्येति शेषः । असन्दिग्धत्वोपपादनाय साक्षिगृहीतेष्वित्युक्तम् । ननु कथं संशयनिवर्तिकायाः परीक्षाया मनोवृत्तिविषयेष्ववतारो न साक्षिसिद्धेषु सुखादिष्वित्यत आह॥ **प्रपञ्चितश्चायमिति** । परीक्षादेश्च सत्यत्वं तेन ह्येव मतं भवेदित्यनुव्याख्याव्याख्यावसरे । तथा हि । अस्त्यत्र पुरतः पानीयमित्यादिना ग्रन्थेन प्रपञ्चित इत्यर्थः ॥ **आहार्य इति** । आहित इत्यर्थः । ननु शुक्तिरजतादिविषयकं चक्षुरादिकरणकमन्तःकरणवृत्तिरूपमेव ज्ञानं न साक्षिरूपमित्यत आह ॥ **न हि प्रतीतीति** । रजतस्य प्रतीतिपूर्वमसत्त्वात्सन्निकर्षासम्भवेन न तज्ज्ञानमिन्द्रियजन्यमपि त्विदमाकारान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपसाक्षिवेद्यमेवेत्यर्थः ॥ **उक्तत्वादिति** । पृथगधिकरण इति शेषः । नन्विन्द्रियसन्निकर्षासम्भवान्न मनोवृत्तिरूपत्वमस्य ज्ञानस्येत्युक्तमित्यत आह ॥ **सम्भवति चेति** । मानसत्वं मनोवृत्तिरूपत्वम् ॥ **अन्यथाख्यातीति** । स्यादेतदेवं यद्यनिर्वचनीयं प्रातिभासिकं रजतं प्रतीयत इति त्वन्मतमुपपन्नं स्यात् । न चैवं किन्तु शुक्तिकैव सन्निकृष्टेनेन्द्रियेण दोषवशादत्यन्तासद्रजतात्मना प्रतीयत इत्यन्यथाख्यातेरेव त्वां प्रति समर्थनादित्यर्थः ॥ **वर्तमानतयेति** । पक्षलिङ्गव्याप्त्यादिज्ञानैर्व्यवहितत्वेनानुमितिकाले ज्ञानस्य वर्तमानतासम्भवादिति भावः ॥ **अपरोक्षेति** । जानामीत्यनुव्यवसायस्येति शेषः ॥ **व्यभिचारादिति** । भ्रमाहितज्ञाततादिवतीति शेषः ॥ **अपोद्यत इति** । बौद्धैः पश्चाद्युक्तिभिर्निराक्रियत इत्यर्थः ॥ **अपवादनिरासायेति** । बौद्धोदीरितयुक्त्याभासनिरासायेत्यर्थः । नन्वेवमपवादनिरास एव परीक्षापेक्षा प्राप्ता न प्रामाण्यनिश्चय इत्यत आह ॥ **इदमेव चेति** ॥ **साक्षिवेद्यतापक्षोऽपीति** । सर्वथा परीक्षानपेक्षसाक्षिवेद्यतापक्ष इत्यर्थः ॥ **चतुर्थपक्षस्त्विति** । धर्मिज्ञानानुमानोपमानानुव्यवसायानां तु प्रामाण्यग्रहणं न परीक्षापेक्षमिति केषाञ्चित्पक्ष इत्यर्थः ॥ **निरालम्बनादीति** । इदं रजतमित्यादिभ्रमे प्रतीयमानस्य धर्मिणोऽप्यसत्त्वमिति बौद्धमतदर्शनाद्धर्मिज्ञानप्रामाण्ये विगानम् । आदिपदेनानुमानोपमानयोरप्रामाण्यमिति चार्वाकादिमतदर्शनादनुमानोपमानयोः प्रामाण्ये अप्रमापि प्रमेत्येव गृह्यत इति मतदर्शनादनुव्यवसायप्रामाण्येऽपि विगानमित्यर्थः ॥ **अलं पल्लवेनेति** । पल्लवप्रकारश्च जिज्ञासाधिकरणेऽस्माभिः प्रदर्शितस्तत्रैवानुस-

न्धेयः ॥ **प्रथमं सम्मुग्धमिति** । सन्दिग्धमित्यर्थः । इदं च प्रामाण्यविशेषणम् । न क्रियाविशेषणम् । साक्षिणो निश्चयरूपत्वात् । तथा चायमर्थः । यदा दोषशङ्काप्रतिबद्धः साक्षी तदा दोषशङ्कया मानसे प्रामाण्यसंशये जाते तं गृह्णन्साक्षी तद्विषयीभूतं प्रामाण्यमपि गृह्णाति न पुनः स्वातन्त्र्येण तत्सत्तामवधारयतीति ॥ **जात्या प्रबलस्यापीति** । इदं चालौकिकार्थाभिप्रायेण । लौकिके त्वर्थे प्रत्यक्षमेव जात्या प्रबलमिति ज्ञातव्यम् । आगमस्योपजीव्यतयेत्यत्र जात्या चेत्यपि ग्राह्यम् । अतो गर्भस्रावेणेत्युपपन्नम् । ननु देवक्यां देवरूपिण्यामित्यागमः कृष्णस्य विष्णुतामेव बोधयति न निर्दोषत्वम् । यत्र निरनिष्टो निरवद्य इत्यादिकं निर्दोषताबोधकं न तदुपजीव्यमतः कथमुपजीव्यागमविरोध इत्यत आह ॥ **सर्वोऽप्यागम इति** । नन्वागमो मूलरूपस्यैव निर्दोषतां प्रतिपादयति दोषप्रत्यक्षं तु विष्णवतारविषयमतो भिन्नरूपविषयत्वात्कथं तयोर्बाध्यबाधकभाव इत्यत आह ॥ **स च सर्वरूपोपेतस्येति** । संशयार्थमित्यत्रार्थशब्द आवर्तनीयः । तत्राद्यस्यार्थशब्दस्य निवृत्तिरर्थः । तथा च संशयनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । गुरोर्वचो वेदादिरूपम् ॥ **उभयथाऽपि बाध्यबाधकेति** । वन्हिरनुष्ण इत्यादावुपजीव्येनोपजीवकस्य बाध इदं रजतमित्यादावुपजीवकेनोपजीव्यस्य बाध इत्युभयथाऽपीत्यर्थः ॥ **यावच्छक्ति परीक्षितस्यापीति** । पूर्वपक्ष्याद्यभिमतप्रमाणस्येति शेषः ॥ **सन्निपातलक्षणो विधिरिति** । अत्र तच्छब्दश्रवणाद्यच्छब्दोऽध्याहार्यः । तथा च यत्सन्निपातेन यदुपजीवनेन लक्षणं स्वरूपं यस्य विधेः स विधिस्तस्य स्वोपजीव्यस्य विघातं प्रति निमित्तं न भवतीत्यर्थः । यथा शतानि सहस्राणीत्यादौ नपुंसकस्य झलच इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञकशिप्रत्ययनिमित्ते नुमागमे कृते ष्णान्ता षडिति सूत्रेणोपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । शताद्यष्टनार्थमिति वार्तिकाभावपक्षे नकारान्तत्वेन षट्संज्ञायां षड्भ्यो लुगिति शिप्रत्ययस्य लुकि प्राप्ते सन्निपातपरिभाषया शिप्रत्यययोगेन जायमानो नुम् षट्संज्ञाद्वारा शिप्रत्ययलोपनिमित्तं न भवतीत्याद्युदाहरणम् ॥ **अत्रान्तर इति** । निर्दोषित्वप्रकरणमध्य इत्यर्थः ॥ **सिद्धं तु निवर्तकत्वादिति** । ज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात्तस्य च स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धत्वात्तद्बोधकस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य वैय्यर्थ्यमित्याशङ्कापरिहारायेदं वचनं परमते प्रवृत्तम् । तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य प्रयोजनवत्त्वं सिद्धम् । अस्यैक्यविरोध्यारोपिताकारनिवर्तन एव तात्पर्यादिति तद्वचनार्थोऽत्रानुसन्धेयः ॥ **उपपादितं खल्विति** । पृथगधिकरणादाविति शेषः ॥ **ब्रह्म वदतीति** । ब्रह्मणः प्रकृतत्वादिति भावः ॥

सूत्रसामर्थ्येनेति । उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवदित्येतत्सूत्रसामर्थ्येनेत्यर्थः ॥ **तदादिशब्दा इति** । सर्वज्ञादिपदासमभिव्याहृता इति शेषः ॥ **सर्वज्ञादिशब्दा एवेति** । तदादिशब्दसमभिव्याहृता इति शेषः ॥ **किं कर्त्रिति** । किंशब्दः कर्तृवाचीत्यर्थः । ब्रह्मेति कर्मवाचकं पदमध्याहृत्यान्वयं दर्शयति ॥ **ब्रह्म व्यावर्तयतीति** । उक्तश्चेत्यनन्तरमभेदेऽपि विशेषबलेनेति शेषः ॥ **लक्षणसूत्र इति** । लक्षणसूत्रव्याख्यावसर इत्यर्थः ॥ **अर्थान्तरस्येति** । तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेश इत्यत्रेति शेषः ॥ **युप्रत्ययस्येति** । नन्द्यादिभ्यः कर्तरि विहितो यो ल्युः यश्च भावे करणाधिकरणयोश्च विहितो ल्युट् तदुभयानुगतो यो युः सोऽत्र युप्रत्ययशब्देन विवक्षितः । तस्यैव कर्तृभावरूपप्रकृतानेकार्थतासम्भवात् । अन्यस्योक्तानेकार्थस्य युप्रत्ययस्य शास्त्रेऽदर्शनात् । ल्युल्युटोरेकमात्रग्रहणे ल्युटः कर्तरि ल्योश्च भावेऽननुशासनादुक्तानेकार्थत्वासम्भवात् । युच्प्रत्ययस्य च स्त्र्यधिकारे विहितस्यात्र ग्रहणासम्भवात् । औणादिकस्यापि युच्प्रत्ययस्य भावेऽननुशासनेनोक्तानेकार्थत्वासम्भवात्। तस्मादुक्तप्रकारेणैव युप्रत्ययो वक्तव्य इति सम्प्रदायविदः ॥ **ज्ञानसापेक्षत्वमपीति** । क्रियास्वातन्त्र्यरूपस्य कर्तृत्वस्य क्रियासापेक्षत्वादिति भावः । तथा चात्र क्रियारूपं ज्ञानं किं स्वयमेव विवक्षितं परं वा । नाद्यः । एकस्मिन्नेव क्रियाकर्तृभावस्य निर्विशेषवादिना वक्तुमशक्यत्वात् । नान्त्यः । तस्य मिथ्यात्वेन तदपेक्षस्य चेतनत्वस्य सत्त्वाभावप्रसङ्गादिति तत्र दूषणमपि वक्तव्यमिति वाक्यशेषः । परिसङ्ख्यान्यायस्य चेदमुदाहरणम् । इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमाधत्त इति ब्राह्मणवाक्येन ऋतस्य पशोर्नाश्वाभिधान्यादानं विधीयते । तस्येमामगृभ्णन् रशनामृतस्येति मन्त्रेणैव सामान्यतः प्राप्तत्वात् । किन्त्वनेन मन्त्रेण सामान्यतः प्राप्तगर्दभरशनापरिसङ्ख्यानं वर्जनमेव विधीयते ॥ **गर्दभरशना नादातव्येति** । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्या विधीयत इति वचनात् । एवं पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्येतदपि परिसङ्ख्यान्यायस्योदाहरणम् । अत्रापि पञ्चानां पञ्चनखानां भक्षणं न विधीयते । तस्य रागत एव प्राप्तत्वात् । किन्तु पञ्चेतरे पञ्चनखा न भक्ष्या इतीतरपरिसङ्ख्यानमेव विधीयत इति । ननु गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इत्यनेन भावे ष्यञ्प्रत्ययविधानात्सामान्यमित्यनेनैव समानानां भावे लब्धे पुनर्भावार्थतल्प्रत्ययोऽत्रानुपपन्न इत्यत आह ॥ **चातुर्वर्ण्यादित्वादिति** । चतुर्वर्णादीनां स्वार्थे ष्यञ् वाच्य इति वार्तिके चातुर्वर्ण्यमित्यादौ चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमिति स्वार्थे ष्यञ्विधानात्तस्य चाकृति-

गणतयाऽभिप्रेतत्वात्समानशब्दादपि स्वार्थे ष्यञि कृते ततो भावे तल्प्रत्ययोपपत्तिरिति भावः ॥ **चेतनत्वमङ्गीकुर्म इति** । चित्कर्तृत्वरूपमित्यर्थः ॥ **किन्तु चैतन्यमेवेति** । तथा च भावे युप्रत्यय इति भावः॥ **गुणवचनब्राह्मणादिभ्य इति** । गुणवचनाद् ब्राह्मणादेश्च ष्यञ्रूपात्कर्माणि भावे चेति सूत्रार्थः । जडस्य कर्म भावो वा जाड्यम् । ब्राह्मण्यमित्याद्युदाहरणम् । आकृतिगणोऽयमिति प्रकृतसिद्धिः ॥ **अनित्यस्येति** । कार्यस्येत्यर्थः ॥ **व्यापकविरुद्धेति** । ज्ञाता ज्ञेयमिति च कारकाभिधानमेतदित्यत्र ज्ञेयाद्युपेतरूपत्वस्य साध्यस्य कारकोपेतत्व एव पर्यवसानमुक्तम् । तथा च कारकोपेतरूपत्वस्य साध्यस्य यद्व्यापकं जन्यत्वं तद्विरुद्धं यदजन्यत्वं तदुपलब्ध्या व्याप्यस्य कारकोपेतत्वरूपसाध्यस्य विपर्ययोऽभावः शङ्कित इत्यर्थः । तथा चोक्तानुमाने जन्यत्वमुपाधिस्तस्य साध्यव्यापकत्वात्तदभावेन साध्याभावसाधनशङ्केयमिति भावः ॥ **वाक् न धात्वर्थ इति** । वेदवाक् न वचधात्वर्थः । परिभाषणरूपत्वाभावादिति भावः । ननु क्रमविशेषविशिष्टवर्णात्मके वेदे वाच्यत्वं तत्र च नाजन्यत्वम् । क्रमस्य जन्यत्वात् । यत्र वर्णेषु नित्यत्वं तत्र न वाच्यत्वम् । क्रमरहितवर्णानां प्रत्येकमर्थवत्त्वाभावात् । तथा च नित्यत्ववाच्यत्वयोः कथं सामानाधिकरण्यमित्यत आह ॥ **वर्णानामर्थवत्त्वस्येति** । प्रथमाध्याये वैदिकवर्णानामपि समन्वयस्य समर्थितत्वादित्यर्थः । ननु वचनक्रियाया अनित्यत्वात्ताद्विशिष्टरूपो वक्ताऽप्यनित्य एव । अतः कथं नित्यत्वोक्तिर्युज्यत इत्यत आह ॥ **शक्तिः कारकमिति** । पक्षस्येत्यनन्तरं व्याकरणशास्त्र इति शेषः । तथा हि । यदि द्रव्यमेव कर्तृकर्मकरणादिकारकरूपं स्यात्तदा क्वाचित्तस्यैव नानाक्रियासम्बन्धनिबन्धनः कर्तृकर्मकरणादिरूपभेदव्यपदेशोऽनुपपन्नः स्यात् । वर्तते चासावतो द्रव्यगता नानाशक्तय एव कर्त्रादिकारकरूपा न द्रव्यम् । तस्य प्रत्यभिज्ञाबलेनाभिन्नत्वात् । न चैवं विभक्तिवाच्याया एकत्वादिसङ्ख्यायाः कारकान्वयानुपपत्तिः । तस्या द्रव्यधर्मत्वेन शक्त्यन्वयासम्भवादिति वाच्यम् । सङ्ख्यायाः शक्तिद्वारैव द्रव्यान्वयाभ्युपगमात् । कर्त्रादिकारकभूता या शक्तिस्तदाधारभूतं यद्द्रव्यं तस्यैकत्वादिषु विभक्तय इति । एवं च वक्तेत्यत्रापि कर्त्रर्थकेन प्रत्ययेन साक्षाच्छक्तेरेवाभिधानम् । द्रव्यस्य तु तद्द्वारैव । ततश्च या वचनक्रियां प्रति कर्तृकारकरूपा शक्तिस्तदाधारभूतो यः स नित्य इत्युक्ते न कोऽपि विरोधः । वचनक्रियाविशिष्टरूपद्रव्यस्य कर्त्रर्थकप्रत्ययवाच्यत्वानभ्युपगमात् । शक्तेश्च तद्वाच्याया यावद्धर्मिभावित्वादिति ॥ **व्याप्त्यभावेनेति** । व्याप्त्य-

हाय समग्रं मूलमित्याशयेनाह ॥ **स्नेहेन योग इति** । तथा चात्र स्नेहेन योगः साहित्यरूपो ज्ञानगो विशेषोऽवस्थाविशेषोऽपरो भक्तिशब्दार्थः स्यादिति व्याख्येयमिति भावः । एवं चाजहल्लक्षणया भक्तिरेव सिध्यतीति यत्पूर्वं स्वयमुक्तं तदेवात्र प्रदर्शितं भवतीति ज्ञातव्यम् ॥ **नैष्कर्म्यमपीति** । विधिनिषेधरहिततया निष्कर्मशब्दवाच्यमोक्षसाधनयोग्यत्वान्नैष्कर्म्यं वैराग्योपेतत्वान्निरञ्जनमलं समीचीनं यद्धरिमाहात्म्यज्ञानं न त्वच्युते भक्तिवर्जितं द्वेषेणोपेक्षया वा युतं चेन्न शोभते मोक्षसाधनं न भवतीत्यर्थः । लक्ष्मीनारायणव्यावृत्त्यर्थमाह ॥ **जीवजातस्येति** । विधायकत्वस्य शब्दधर्मत्वादाह ॥ **कारकमिति** ॥ **क्तिन् प्रत्यय इति** । तथा क्तिनः कित्त्वाद्गुणाभावे चकारस्य ककारे मुक्तीति रूपमिति भावः । ननु स्त्रियां क्तिन्नित्यत्र भावेऽकर्तरि च कारक इत्यनुवर्तत इत्युक्तत्वात्कथं कर्तर्ययं प्रत्यय इत्यत आह ॥ **स च बहुलेति** । कृत्यल्युटो बहुलमित्यत्र बहुलग्रहणादित्यर्थः । एतत्सूत्रव्याख्यानसमये बहुलग्रहणादन्येऽपि कृतः प्राप्तमभिधेयं व्यभिचरन्तीति काशिकायामुक्तत्वात् ॥ **तत्र सम्बन्ध इति** । उक्तविषयप्रयोजनयोः परस्परं ताभ्यां शास्त्रस्य चायं वक्ष्यमाणसम्बन्ध· इत्यर्थः ॥ **प्रतिपादितत्वादिति** । युक्तिपादीयान्तिमाधिकरण इति शेषः ॥ **स्मरणप्रधानानीति** । वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौण्ड्रसाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः । ध्यायन्त आकृतिधियः शयनासनादौ तत्साम्यमापुरनुरक्तधियः पुनः किमित्यत्र ध्यायन्त इत्युक्त्या स्मरणप्रधानत्वमवगन्तव्यम् । ध्यानस्य स्मृतिरूपत्वात् । ननु मृङ् प्राणत्याग इत्यस्य ङित्त्वेनात्मनेपदित्वात्तस्माल्लोण्मध्यमपुरुषे थासि तुदादिभ्यः श इति शप्रत्यये कृते मृ इति ऋकारस्य रिङ्शयग्लिङ्क्ष्विति रिङादेशे इकारस्याचिश्नुधात्वित्यनेनेयङादेशे थासः से इति थास् इत्यस्य सेभावे सवाभ्यां वामाविति से इत्यत्रत्येकारस्य वकारे म्रियस्वेति रूपेण भाव्यं मरेति तु कथमित्यत आह ॥ **मरेति प्रकृत्यन्तरस्येति** । धात्वन्तरस्येत्यर्थः । तथा च तस्य परस्मैपदित्वात्सिपि कर्तरि शबिति शपि सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणे सेर्ह्यपिच्चेति हिभावे अतो हेरिति हेर्लोपे मरेति रूपमिति भावः । साधोरिहलोके परलोके च सुखमेवास्तीत्यभिप्रेत्य जीव वा मर वेत्युक्तम् । व्याधस्य तूभयत्र कष्टमेवेत्यभिप्रेत्य मा जीवेत्याद्युक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ **इयं चेति** । उक्तोदाहरणेषु विवक्षितार्थप्रतीतिजनिकेत्यर्थः ॥**व्यञ्जना वृत्तिरिति**। तेषामयमाशयः। पदैरभिहितेष्वर्थेष्वप्याकाङ्क्षादिवशादन्योन्यान्विततया प्राकरणिकार्थपर्यवसितेष्वपि व्य-

॥३३३॥

ङ्ग्यरहितस्य वाक्यस्य काव्यस्य वाऽनात्मकशरीरवदचारुत्वाद्वाक्यार्थशोभायै पुनर्वाच्यलक्ष्यातिरिक्तार्थप्रतिपादको यः शब्दार्थव्यापारः सा व्यञ्जनावृत्तिः। इयं च त्रिविधा । शब्दशक्तिमूलाऽर्थशक्तिमूलोभयशक्तिमूला चेति । तत्राद्या यथा । वाहिन्यो राघवेन्द्रस्य सर्वतोमुखसम्भ्रमाः । कुर्वन्त्युद्यक्तबन्धाढ्यं प्रतिपक्षबलार्णवम् । अत्र वाहिनीसर्वतोमुखकबन्धशब्दानामर्थप्रकरणादिना सैन्यसर्वतोमुखलूनमस्तकदेहपराणामप्राकरणिकनदीजलवाचकत्वे निवारितेऽपि वाहिन्यादिशब्दशक्तिमूलया व्यञ्जनया वृत्त्या जलेन सम्यग्भ्रमणवत्यो नद्योऽर्णवमुद्यज्जलाढ्यं कुर्वन्तीति व्यज्यते । वाहिनीशब्दस्य नदीवाचकत्वात् । कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखमित्यभिधानेन सर्वतोमुखकबन्धशब्दयोर्जलवाचकत्वात् । द्वितीया यथा । श्रुत्वा राघवभूभर्तुः क्षोणीपाणिग्रहोत्सवम् । अङ्गुष्ठेनालिखन्भूपाः पादपीठनताननाः । अत्र भूपा विषण्णा इत्यर्थशक्तिमूलयोक्तवृत्त्या व्यज्यते । तृतीया यथा। विजितारिपुरो मूर्तौ विलसत्सर्वमङ्गलः । राजमौलिरसौ भाति रुद्रदेवो जगत्पतिः । रुद्रराजस्तुतिपरेऽप्यस्मिन् श्लोके शङ्करस्तुतिर्व्यज्यते । तत्र विजितारिपुर इत्येतदनार्थशक्तिमूलयोक्तवृत्त्या शङ्करो व्यज्यते । विलसत्सर्वमङ्गलराजमौलिपदे तु शब्दशक्तिमूलयैव तया शङ्करव्यञ्जके। शर्वाणी सर्वमङ्गलेत्यभिधानाद्विलसन्ती सर्वमङ्गला पार्वती यस्येति राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृप इत्यभिधानाद्राजा चन्द्रो मौलौ यस्येति च व्याख्यानसम्भवात् । एवं च प्रकृतोदाहरणेष्वप्यर्थशक्तिमूलया व्यञ्जनावृत्त्यैवोक्तार्थप्रतीतिर्वक्तव्येति । अत्र केचिदित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजं त्वाद्यायास्तावन्न वृत्त्यन्तरत्वम् । तत्र शब्दशक्त्यैवाप्राकरणिकोक्तार्थस्यापि प्रतीतिसम्भवेन तदर्थं तन्मूलकवृत्त्यन्तरकल्पकाभावात् । द्वितीयोदाहरणे तु स्पष्टमनुमानत्वम् । यद्यपि व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोरविनाभावाभावान्नानुमानं सम्भवति । तथाऽपि नम्राननत्वादिकार्यं तावत्सकारणकं कार्यत्वात्सम्मतवदिति सामान्यतः कारणसिद्धौ तच्च प्रकरणादन्यन्न सम्भवतीति परिशेषाद्विषाद एव परिकल्प्यते । ततश्चायं प्रयोगः । विवादास्पदं कार्यं विषादकारणकं तदन्याजन्यत्वे सति जन्यत्वात् । यद्यदन्याजन्यत्वे सति जन्यं तत्तत्कारणकम् । यथा घटादि मृदादिकारणकमिति । तृतीयोदाहरणे विजितारिपुर इत्यत्राप्युत्तरपदद्वयवच्छब्दशक्त्यैव शङ्करप्रतीतिसम्भवे तदर्थमर्थशक्तिमूलकवृत्त्यन्तरकल्पनं निर्मूलम् । प्रकृतोदाहरणेषु तु वक्ष्याम इति । तात्पर्यवृत्त्यङ्गीकारे स्वरसबीजं त्वनुपदं वक्ष्यमाणाचार्यपक्षोपपादनेनैव स्पष्टं भविष्यति ॥ **वाक्यलक्षणेति** । वाक्यान्तर्गते कस्मिंश्चित्पदे लक्षणेत्यर्थः । न तु समग्रवाक्ये

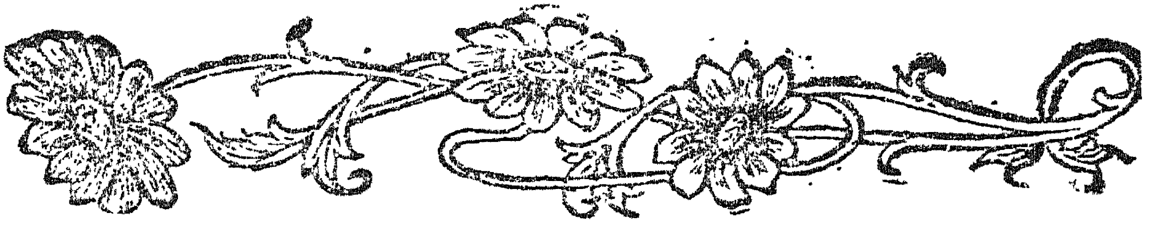
लक्षणेत्यर्थः । लक्षणायाः पदवृत्तित्वात् । गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यत्रापि गम्भीरनद्योरन्वयबोधानन्तरं गम्भीरान्वितनदीबोधके नदीपद एव लक्षणया तत्राभिमतार्थप्रतीतिसम्भवे वाक्ये लक्षणाकल्पनस्य निर्मूलत्वात् । वाक्यस्यान्वयलक्षकता तु न सम्मता । अन्विताभिधानाङ्गीकारात् । लक्षणेत्यमुख्यवृत्तिमात्रोपलक्षणम् ॥ **अनुमानं चेति** । तात्पर्यविषयार्थप्रतीतिजनका न सर्वत्र लक्षणैव । अपि त्वनुमानं च क्वचित्तथा भवतीति समुच्चये चशब्दः । ततश्चायमाशयः । यत्र गङ्गायां घोषोऽग्निर्माणवको यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ वाक्ये तात्पर्यविषयार्थप्रतीतेः शाब्दत्वमनुभवसिद्धम् । ततः कस्मिंश्चित्पदे लक्षणा मुख्यवृत्तिरेव प्रदर्शनीया न तदतिरिक्ता तात्पर्यवृत्तिः कल्पनीया मानाभावात् । यत्र च प्रकृतोदाहरणादिरूपे वाक्ये शब्दवृत्तिरमुख्या काऽप्युपपादयितुं च न शक्या तत्र तात्पर्यविषयार्थप्रमितिरनुमानजैवातस्तदर्थमपि न तत्कल्पनम् । तथा हि । वैरेण यन्नृपतय इत्यादिवाक्यवक्ता भगवान्व्यासः । नापातप्रतीतप्रमाणविरुद्धस्ववाक्यार्थतात्पर्यवानाप्तत्वात् । अप्यकार्यशतं कृत्वेत्यादिवाक्यवक्तृवत् अरे जाल्मेत्यादिवाक्यवक्तृवच्चेति प्रतीतार्थे तात्पर्याभावं तावदनुमाय परिशेषात्स्मर्तव्यं सततं विष्णुरित्यादिस्वोक्तस्यान्यस्यार्थस्य कर्तव्यतायामेव तात्पर्यवानित्यवसीयते । यथा मात्रादयः सर्वथा भर्तव्या इति स्वहितस्यान्यस्यार्थस्य कर्तव्यतायां मनुर्यथा वेदं कुर्विति स्वाविहितस्यान्यस्य कर्तव्यतायां पितेति परिशेषादवगम्यते तथैवेति । द्वेषाच्चैद्यादय इत्यादिवाक्ये तु द्वेषपदस्य तत्पूर्वभाविन्यां भक्तौ लक्षणा । ततश्च भगवतः कृपालुत्वादिप्रतीतिरनुमानजैव । भगवान्कृपालुर्निर्विकारः सत्यसङ्कल्पश्च । तात्कालिकद्वेषवद्भ्योऽपि स्वभावतः स्वभक्तेभ्यो बन्धमुक्तिदानात् सत्प्रभुवत् । यदि कृपालुत्वादिमान्न स्यात्तर्हि तात्कालिकद्वेषेण तेभ्यो मुक्तिदो न स्याद्भवति च तथा तस्मादुक्तगुणवानित्यनुमानसम्भवात् । एवमन्यत्राप्यनुमानप्रकारो द्रष्टव्य इति । उक्तं च भगवत्पादैः । वचनलिङ्गानुमा हि सा विरोधादमुख्या वृत्तिर्वेति। तदेवं यत्र शाब्दी प्रतीतिस्तत्रास्मदभिमतवृत्तिष्वन्यतमां व्युत्पादयामो यत्र तदव्युत्पादनं तत्र शाब्दत्वमेव निराकुर्म इति न तात्पर्यवृत्तिरन्या सिध्यतीति ॥ **सत एव पदार्थस्येति** । सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत्कैवल्यं परममहान्निर्विशेषो निरन्तर इति भागवतेऽर्थशब्दस्य मुख्याभिधेयो यस्तस्येति मुख्याभिधे वस्त्वर्थः स्याद्वाच्यमन्यत्र भण्यते । अमुख्येऽप्यर्थशब्दस्तु नीचो परिहितो भवेदिति ब्रह्मतर्कसम्मत्या

भगवत्पादैर्व्याख्यातत्वादिति भावः ॥ **यथा देवे देवयोग्येति** । अनेन यथातथाशब्दौ सादृश्यार्थौ योग्यतानुसारित्वेन च सादृश्यं विवक्षितमित्युक्तं भवति । नुनु शक्य अहमिति कथं विसर्गस्य सत्त्वे तस्य रुत्वे तस्य चोत्वे गुणे पूर्वरूपे च सति शक्योऽहमिति भवेदित्यत आह॥ **विवक्षितास्त्विति** ॥ **अणुत्वादिनियमस्यापीति** । अणुरेव न महानित्येवंरूपस्यापीत्यर्थः । ततश्च लोकदृष्टान्तेनेश्वरेऽणुत्वेन महत्त्वाभावस्य वा महत्त्वेऽणुत्वाभावस्य वाऽनुमानं स्यादिति भावः ॥ **वेदशब्देनेति** । उत्तरत्र वेदं विहाय षाड्गुण्यवचनमात्रोदाहरणादेवं व्याख्यानमिति ध्येयम् ॥ **उत्तरत्रेति** । लक्ष्मीविरिञ्चिवाणीशेत्यादिनेति शेषः ॥ **अनेनैव प्रकारेणेति** । ईश्वरः स्वप्रीत्यनुसारेण स्वभक्तज्ञानिनि भक्तेः प्रसीदतीत्यनुमानसम्भवादित्यर्थः ॥ **भक्तेरेव प्रपञ्चमिति** । श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमित्यत्र पूजादेरपि नवविधभक्तिमध्ये परिगणितत्वादिति भावः ॥ **विशिष्टसाधनादिति** । उत्तमत्वतारतम्यानुसारिणीति विशेषविशिष्टे रमादिविषयभक्तिरूपे धर्मिणि हरिप्रीतिदत्वरूपसाध्यस्य साधनादित्यर्थः । उत्तमत्वतारतम्यानुसारिणीति विशेषणविशिष्टस्य हरिप्रीतिदत्वस्य साधनादिति वाऽर्थः । सर्वोत्तमतया कृताया एव विष्णुभक्तेर्हरिप्रीतिदत्वान्न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् ॥ **प्रयोगद्वयेन वेति** । रमादिषु भक्तिर्हरिप्रीतिदा शास्त्रविहितभक्तित्वाद्विष्णुभक्तिवत् । रमादिषु भक्तिरुत्तमत्वतारतम्यानुसारेण कर्तव्या तारतम्योपेता शास्त्रविहितभक्तित्वात्तद्वदेवेति प्रयोगद्वयेन वेत्यर्थः ॥ ३–४–५।६ ॥

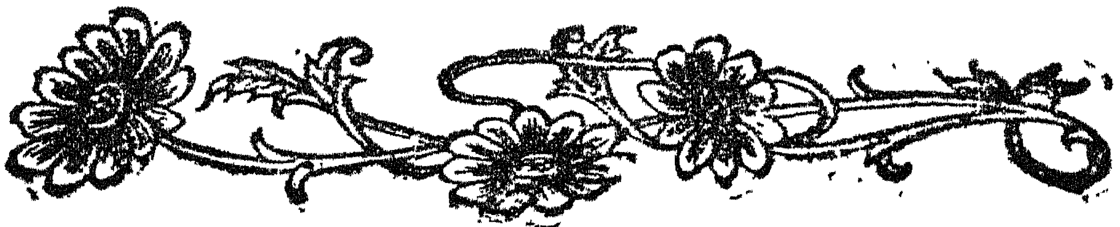
॥ ॐ **स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॐ** ॥ ॥ **तत्त्वव्याघातादिति** । सुखमात्रपर्यवसायिन एव धर्मस्य सात्विकधर्मस्वरूपतया शास्त्रे निर्णीतत्वादिति भावः ॥ **देवादिग्रहणमिति** । देवानां स्वेतदृषिगन्धर्वपितृपादीनामप्युपलक्षणमित्यर्थः । आदिपदेन नराणां चेत्येतदपि दैत्यरक्षःपिशाचादेरुपलक्षणमित्यर्थः ॥ **निरवधिकद्वयेति** । लक्ष्मीनारायणयोरवधिभूतयोः सत्त्वादिदमसिद्धमिति न वाच्यम् । देवेष्विति निर्धारणसप्तम्या हेतावपि विवक्षितत्वात् । लक्ष्मीनारायणौ च न देवौ । विद्याकर्मभ्यां प्राप्तपदानामेवात्र देवशब्देन विवक्षितत्वादिति भावः ॥ **पूर्ववच्छङ्कापरिहारश्चेति** । अशुभं स्वशुभेऽप्येषां स्वातन्त्र्यात्प्रीतितो हरेरित्यत्र यथा शङ्कापरिहारौ तथैवेहापीत्यर्थः ॥ **बहुलमुपलभ्येति** । अलपस्वादौ निःस्वादिप्रयोगदर्शनादिति भावः ॥ **सर्वथा मनुष्याणामिति** । तेषामन्यप्रेरकत्वाभावादिति भावः ॥ ३–४–७ ॥ ॥ ॐ **अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्**

ॐ ॥ ॥ **ज्ञानप्रवर्तकत्वादिति ।** ज्ञानसम्प्रदायप्रवर्तकत्वादित्यर्थः । ततश्चायमर्थः । मनुष्योत्तमादिरूपस्य शिष्यस्य यच्छ्रवणफलं तत्सहस्रगुणितं फलं तत्सम्प्रदायप्रवर्तकः कश्चिन्नीचो देवः प्राप्नोति । क्रमेण तदुत्तमास्तु देवाः स्वस्वावरसम्प्रदायप्रवर्तकदेवफलापेक्षयाऽध्यर्धफलं प्राप्नुवन्ति । ब्रह्माण्याऽनेन क्रमेण प्राप्तं यत्सरस्वत्यादिफलं तदध्यर्धमेव फलमाप्नोतीति । नन्वेवं मध्यस्थदेवफलेषु न सहस्रगुणितत्वं ब्रह्मफले वा न सरस्वत्यादिफलापेक्षया महौघगुणितत्वम् । उक्तक्रमेण गणनायामाधिक्यस्यैवोभयत्र प्राप्तेरित्यत आह ॥ **सहस्रमहौघशब्दाविति** । तथा च नीचदेवफलमारभ्य ब्रह्मफलपर्यन्तं यस्मिन्यस्मिन्देवफले या या सङ्ख्योक्तक्रमेण प्राप्ता भविष्यति तत्तत्पराविरत्यर्थः। ननु यथा नीचः सम्प्रदायप्रवर्तको देवो मनुष्योत्तमादिरूपशिष्यश्रवणफलापेक्षया सहस्रगुणितं फलमाप्नोति तथा ब्रह्माऽपि तत्फलापेक्षया साक्षादेव महौघगुणितं फलमाप्नोतीत्येव कस्मान्न व्याख्यायते । किं यथोत्तरं तस्मात्क्रमादित्यस्य ब्रह्मा महौघगुणितमित्यनेनापि सम्बन्धमभिधाय महौघशब्दस्योपलक्षणार्थत्वकल्पनयेत्यत आह ॥ **परम्पराया इति** । देवानां सम्प्रदायप्रवर्तन इति शेषः । ततश्च यथोत्तरं तस्मात्क्रमादित्यस्य ब्रह्मा महौघगुणितमित्यनेनाप्यन्वयमभिधायैव ब्रह्मणः फलं व्याख्येयम् । नोक्तरीत्याऽऽकाङ्क्षाद्येन महौघशब्द उपलक्षणार्थो न स्यादिति भावः ॥ **ज्ञानफलादपीति** । मुक्तिगतानन्दरूपादित्यर्थः । एवमग्रेऽपि ॥ **गोमात्रमिति** । गोरसमात्रमित्यर्थः । नन्वत्राचार्यस्य ज्ञानदानफलं मुक्तिरित्येव प्रतीयते न तस्य शिष्यज्ञानफलापेक्षयाऽऽधिक्यमत आह ॥ **अध्येष्यत इति** । अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः । ज्ञानयज्ञेन तेनाहामिष्टः स्यामिति मे मतिरिति वाक्यमित्यर्थः । तेन तस्य मुक्तावानन्ददः स्यामिति वाक्यशेषोऽत्राभिप्रेतः । मुक्तौ सुखं तत्फल इति वचनात् । ततश्चैतच्छ्लोकोक्तशिष्यज्ञानफलापेक्षया पूर्वश्लोकोक्ताचार्यज्ञानफलस्याधिक्यं ज्ञातुं शक्यमेव । न च तस्मान्मनुष्येष्वित्यादिवचनादिति भावः ॥ ३–४–९ ॥ विरक्तिभक्तिज्ञानोत्थज्ञानाद्यः श्रीनिकेतनः ॥ प्रसीदति निजे भक्ते स नः प्रीतोऽस्तु साधनैः ॥ इति श्रीवेदेशपूज्यपादशिष्येण यदुपतिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥३–४॥ समाप्तोऽयमध्यायः ॥३॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ छ ॥ छ ॥

॥ इति श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी यदुपतिविरचिता समाप्ता ॥

॥ तृतीयाध्यायः ॥

॥ अथ श्रीमन्न्यायसुधाटिप्पणी यदुपतिविरचिता प्रारभ्यते ॥

॥ चतुर्थाध्यायः ॥

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥ हरिः ॐ ॥ श्रीशं प्रक्षीणकर्मौघैरुत्क्रांतैरार्चिरादिना ॥ यथायथं भोगवद्भिर्मुक्तैः सेव्यं हरिं भजे ॥ आद्ये श्लोके मुक्ता इत्यस्य कर्मणो देहाच्चेत्यर्थः । तेनाद्याद्वितीयपादार्थकथनं । छायामाश्रित्य निर्वृता इत्यनेन मार्गगमनं ध्वन्यते । मार्गगतानामेव छायाश्रयणेन निर्वृतत्वस्य प्रसिद्धत्वात् । तेन तृतीयपादार्थसूचनं । अत एव निर्वृता नंदंतीत्यनयोरर्थभेदः । मार्गेषु निर्वृता आनंदपूर्णाः वैकुंठादिस्थानेषु भोगातिशयेन नंदंतीति । निर्वृता इत्यस्य संसारमार्गे गमनप्राप्तक्लेशवर्जिता इत्यर्थः । अतो न पौनरुक्त्यमित्याहुः ॥ जिज्ञासितेष्विति । जिज्ञासितत्वेन प्रथमसूत्रेष्वित्यर्थः । तत्र ब्रह्मपदेन साधनफलयोरुपलक्षितत्वादिति भावः ॥ संगतिं चेति । पदानां परस्परमिति शेषः ॥ वक्ष्यतीति । द्वितीयपादारंभे कर्मक्षयस्तथोत्क्रांतिरित्यादिनेति शेषः ॥ ततश्चेति । कर्मक्षयस्य प्रथमपादप्रतिपाद्यतया वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ इत्युक्तं भवतीति । अनेनाध्याहृतवाक्यस्थानां फलमत्र निगद्यत इति पदानामावृत्तिं प्रथममिति वक्ष्यमाणस्यात्राप्यन्वयं च सूचयति ॥ फललक्षण इति । फलाध्याय इत्यर्थः ॥ प्रायिकत्वादिति । प्राधान्यादित्यर्थः । तेनास्य पादस्य प्रायेण साधनप्रतिपादकत्वात्कथं कर्मक्षयरूपफलप्रतिपादकत्वमिति शंकाऽनवकाशः ।

॥ ॐ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॐ ॥ उत्थानकारणमिति । संशयादिकमित्यर्थः ॥ न्यायविवरण इति । श्रवणाद्यनावृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदये सर्वेषां सुशक्यत्वमिति गुण इत्यनेनेति शेषः ॥ ऋजोर्विशेषणमिति । ततश्च पूर्वमित्यस्यानंतरं विद्यमानादिति शेष इति भावः ॥ मननध्यानरूपमिति । सोपासना च द्विविधा शास्त्राभ्यासस्वरूपिणी ।

ध्यानरूपा परेत्युक्तत्वादिति भावः । सामानाधिकरण्यभ्रमं वारयितुमाह ॥ गरुत्मतो यत्पदमित्यादि । ततश्च नित्यसापेक्षत्वात्समास इति भावः । ननु श्रु श्रवण इति धातोः श्रुवः शृचेति श्नुप्रत्यये शृभावे च सति श्नोर्ङित्वाद्गुणाभावे शकारलोपे णत्वे अडागमे तसस्तामादेशे अशृणुतामित्येवं रूपेण भाव्यं कथमशृण्वमिति रूपमित्यत आह ॥ व्यत्ययो बहुलमिति । यथायथं विकरणप्रत्ययाः शब्दादयो विहितास्तेषां छंदसि विषये बहुलं प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः । एवं चात्र श्नुप्रत्ययानंतरं शपोपि प्राप्तौ यणादेशे शृण्वतामित्यपि रूपं छंदस्त्वादुपपन्नमिति भावः ॥ ❀ ॥ ४ । १ । १ ॥ ❀ ॥ ॐ आत्मेति तूपगच्छंति ग्राहयंति चॐ ॥ एकं नामेति । अन्यथा पौनरुक्त्यमिति भावः । तत्र प्रकृतेनेति । भागवते पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजेति पूर्वश्लोकोक्ते प्रकृतेनेत्यर्थः । जनयामासेति व्यत्ययमाश्रित्य व्याख्यानं । अत एवापरितोषादाह ॥ अंतर्णीतण्यर्थो वेति । ननु दत्तदूर्वाससोरात्मेशांशत्वेन तत्संभवत्वेऽपि न सोमस्य ब्रह्मसंभवत्वं युक्तं । तस्य तदंशत्वात् । ब्रह्मणो भुव्यवताराभावाच्चेत्याशंकायां ब्रह्मणो नावतारोऽस्ति सन्निधानं तु केवलं । ऋते विष्णोरात्मनश्च तदंशोक्तिः प्रवेशत इति भागवततात्पर्यं मनसि निधाय संभवशब्दं व्याख्याति ॥ सह भवंतीति । तथा च नायं संभवशब्दः रूढ्योत्पत्तिमात्रवाचकः किंतु योगेन सहभूतत्ववाचकः । तच्चोक्तप्रमाणादस्त्येवेति भावः । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । तां समभवत् । तेऽर्चिषमभिसंभवंतीत्यादिश्रुतौ संभोगप्राप्तिरिति सूत्रे संभोगो नेशजीवयोरिति स्मृतौ प्रयोगान्मम तेजोंऽशसंभवमित्यस्य गीतातात्पर्ये निर्णये तेजोंऽशेन स युक्तं भवतीति व्याख्यानाच्च समित्यस्य

साहित्यार्थता युक्तैवेति ध्येयं । नन्वयं सहभूतत्वरूपो यौगिकार्थो यद्यपि सोमे संभवति न दत्तदूर्वाससोः तयोरात्मेशस्वरूपत्वादित्याशंक्यौपचारिकस्तत्रायं प्रयोग इत्याह ॥ अत्र दत्तेत्यादिना ॥ सहभूत इत्यनंतरामिति । यद्यपि तथाऽपीति शेषः ॥ तद्धर्म इति । तस्य सोमस्य सहभूतत्वरूपो धर्म इत्यर्थः ॥ उपचारादिति । यद्यपि संभवशब्दस्योक्तरीत्या यौगिकत्वेऽपि आत्मा चेशश्च ब्रह्मसंभवश्चेति द्वंद्वाश्रयणेन व्याख्याने मुख्यवृत्त्यैवाभिमतासिद्धिः । तथाऽप्यात्मेशब्रह्माभिः संभवा इति तृतीयातत्पुरुषस्य झडिति प्रतीत्येत्थं समाहितमिति ज्ञातव्यं ॥ अयं प्रतिज्ञार्थ इति । मूले शेषोक्तिः । अन्यथा तस्मादित्यस्य साध्याप्रतीत्या ॥ स्पष्टमिति । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वादिति भावः ॥ आतो मनिनिति । आतो मनिन् क्वनिब्वनिपश्च चकाराद्विच्चेत्येते प्रत्यया भवंतीति सूत्रार्थः । अश्वकामा सुपीवेत्याद्युदाहरणं ॥ आकारलोप इति । डुदाञ् दाधात्वाकारलोप इति भावः । ननु प्रामाणिकेष्वेव निर्वचनेषु वर्णलोपादिकं विहितं न स्वेच्छाकल्पितेष्वित्याशंकायां इदमपि निर्वचनं प्रामाणिकमेवेत्याह ॥ तथा चोक्तमिति ॥ आनंदादय इत्यनेनेति । तत्र सत्यो ज्ञानः परमानंदरूपः आत्मेत्येवं नित्यदोपासनं स्यादित्यात्मत्वेन ह्युपासनस्यापि कर्तव्यतया उक्तत्वादिति भावः ।

॥ ❁ ॥ ४ । १ । २ ॥ ❁ ॥ ॐ न प्रतीके न हि सः ॐ ॥ इत्थंभूतलक्षणेति । अकार्यत्वरूपं प्रकारं प्राप्तायां विष्णुभावनायां प्रतीकविषयकत्वं लक्षणमतस्तृतीयेत्यर्थः ॥ जानातीति । व्याख्यानं प्रसंगात्तथा ज्ञानस्याप्यनर्थहेतुत्वोपपादनाय प्रकृताभिप्रायेण व्याख्यानं ॥ ध्यायति चेति । ननु विष्णोः प्रतीकताध्यानेऽनर्थकथनं युक्तं । उत्तमस्य

नीचताध्यानेऽनर्थदर्शनात् । प्रतीकस्य विष्णुत्वध्याने तु नानर्थः । क्षत्तरि राजदृष्ट्या फलदर्शनात् । अतः स्वात्मानमित्यादितन्निषेधकथनं न युज्यत इत्यत आह ॥ वक्ष्यमाणप्रकारेणेति । चंडालो नृप इत्युक्ते नृपश्चंडाल इत्यपि । को विशेषः परिज्ञात इत्यादिनेति शेषः । तथा च बलत इत्युक्त्या स्वात्मानमित्यादि वाक्यं वक्ष्यमाणोपादानसापेक्षमेव स्वार्थप्रापकं न केवलमिति सूचितमिति भावः । ननु मिथ्याज्ञानमनर्थकं चेद्विष्णोः प्रतीकता न ज्ञेयेत्येव वक्तव्यं न तु न ध्येयेति । ध्यानस्य ज्ञानाभिन्नत्वादित्यत आह ॥ ध्यानस्यापीति । तथा च यस्मान्मिथ्याज्ञानमनर्थदं प्रतीयत इति हेतुवाक्ये ज्ञानपदेन ज्ञानविशेषरूपस्य ध्यानस्यैव संकीर्णतया साधारण्येन ज्ञानत्वेन रूपेणोक्तत्वान्न ध्येयेति वचनं नानुपपन्नमिति भावः । व्यत्ययो बहुलमिति प्रसिद्धव्याकरणस्थं विभक्तिव्यत्ययेन व्याख्याने विधायकमुक्तं । महाव्याकरणस्थमपि तदाह ॥ सप्तसु प्रथमेत्यादि । सप्तसु प्रथमेत्यादिविभक्त्यर्थेषु प्रथमाविभक्तिः स्यादिति द्वितीयसूत्रार्थः । इदं च सूत्रं स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्त इत्यादिद्वितीयाऽपि सप्तम्यर्थ इति दर्शयितुं । एवं चात्र विभक्तिव्यत्ययेनेत्यस्य प्रसिद्धव्याकरणरीत्या विभक्त्यर्थस्तद्व्यत्ययेनेत्यर्थो ज्ञातव्यः ॥ ❀ ॥ ४ । १ । ३ ॥ ❀ ॥ ॐ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॐ ॥ योग्यतान्वय इति । सान्निध्यपेक्षया योग्यतायाः बलवत्त्वादिति भावः ॥ ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति। कथमिदं लभ्यत इति चेत् । सूत्रे ब्रह्मशब्दाभिधेयस्येत्यध्याहारबलादिति ब्रूमः ॥ उत्कृष्टो ब्रह्मशब्दार्थ इति। धर्मिप्राधान्येनानिर्देशेन तथाविधाध्याहारस्य सूचितत्वात् । अन्यथा न ज्ञायते कस्योत्कर्षादिति षष्ठ्यंताकांक्षाया

अपरिहृतत्वेनोक्तानुव्याख्यानस्यासंगतत्वप्रसंगात् । ततश्च ब्रह्मशब्दाभिधेयस्योत्कर्षादुत्कृष्टत्वात्पूर्णत्वादिति सूत्रस्य श्रौतोऽर्थः संपद्यते । तद्बलादुत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं लक्ष्यते । शब्दाभिधेयविशेषणतयोच्यमानस्य धर्मस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्ततानियमादिति । नन्वातो मनिनित्याकारांतधातोरेव मनिन्प्रत्ययविधानात् कथमत्र मनिन्प्रत्यय इत्यत आह ॥ अन्येभ्यो हीति । अन्येभ्योऽपि धातुभ्यो नकारांतेभ्यो मनिन् क्वनिप् वनिप्विच्चेते प्रत्यया भवंतीति सूत्रार्थः । सुशर्मा प्रातरित्वेत्याद्युदाहरणं । न च पूर्वसूत्रे सुप्युपसर्गेऽपीत्यनुवृत्तेरुक्तत्वादत्र च तयोरभावात्कथमस्य सूत्रस्य प्राप्तिरिति वाच्यं । अपिशब्दः सर्वविधिव्यभिचारार्थः । तेन निरुपपदादपि भवंतीति काशिकायामुक्तत्वात् ॥ दृशिग्रहणसामर्थ्यादिति । दृशिग्रहणं प्रयोगानुसारार्थमिति प्रकाशिकायामुक्तत्वादिति भावः ॥ आगम इति । तथा च मित्वादंत्यादचो ऋवर्णात्परममागमे ऋकारस्य चेको यणचीति यणादेशे ब्रह्मेति रूपमिति भावः । ननूत्कृष्टत्वस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वं विष्णौ ब्रह्मदृष्टिः कार्येत्यत्र कथं हेतुरप्रयोजकत्वादित्यत आह ॥ हेतुहेतुमद्भावश्चेति । उत्कर्षस्य ब्रह्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाद्ब्रह्मत्वोपासनं नामोत्कृष्टत्वोपासनं तच्चान्येभ्य उपासनेभ्योऽतिशयेन विष्णुप्रीतिजनकमतस्तत्सर्वथा कार्यमिति परंपरया हेतुहेतुमद्भावो भाष्ये महत्त्ववाची शब्दोऽयं महत्त्वज्ञानमेव हि । सर्वतः प्रीतिजनकमतस्तत्सर्वथा भवेदिति स्मृत्युदाहरणेन समर्थित इत्यर्थः ॥ द्वंद्वैकवद्भाव इति । अन्यथैकवचनांतनिमित्तशब्दविशेषणत्वानुपपत्तिरिति ज्ञेयं ।

॥ कृत्यानामिति । कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि षष्ठी विकल्पेन भवतीति सूत्रार्थः । भवता कटः कर्तव्यः । भवतः कटः कर्तव्य इत्याद्युदाहरणं । प्रकृते च ध्येयेत्यस्य कृत्यप्रत्ययांतत्वात्तद्योगे षष्ठ्युपपत्तिरित्यर्थः । अन्यथा कर्तुः प्रत्ययेनानभिधानात् तृतीयया भाव्यमिति भावः ॥ भाष्योदाहृतानीति । यद्यपि भाष्ये ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्य इत्यादि ब्रह्मतर्कवचनं आधिव्याधीत्यादिना नारायणतंत्रवचनं चेति वचनद्वयमेवोदाहृतं । तथाऽप्यात्मेत्येवं यदोपासा तदा ब्रह्मत्वसंयुतेत्यस्यापि वचनस्य प्रकृतार्थसाधनतयाऽत्र विवक्षितत्वाद्बहुवचनोपपत्तिरिति द्रष्टव्यं ॥ उपगच्छंतीति । अभ्युपगच्छंतीत्यर्थः ॥ इत्यादिका श्रुतिरिति । अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरित्यर्थः । प्रतीकाभावप्रसंगादित्युक्तमुपपादयति ॥ विकारस्वरूपोपमर्देनेति । अन्यथैक्यानुपपत्तिरिति भावः । ननु यथा तत्त्वमसीत्यत्र जीवस्य ब्रह्मताबोधने जीवचैतन्ये विशिष्टाकारापगमः । एवं प्रतीकानामपि स्वरूपोपमर्द इष्ट एवेत्यत आह ॥ स्वरूपोपमर्दे चेति । तत्त्वमसीत्यत्र हि अवच्छिन्नतयाऽनूदितस्यानवच्छिन्नब्रह्मात्मताविधाने सर्पत्वप्रविलय इव । न चैवं प्रकृते । प्रतीकानि हि आत्मत्वेनोपास्यतया प्रधानत्वेन विधित्सितानि । अतो न प्रधानीभूतानां तेषामुच्छेदो युक्तः । तथात्वे च विधेयस्याप्याश्रयाभावेनानुपपत्तिरिति । तदिदमाह ॥ कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वेति ॥ तथा प्रतीकात्मनोरपीति । यद्यप्यात्मनोऽनादित्वान्न विकारत्वं तथाऽपि अध्यस्तत्वमेव विकारत्वमत्राभिप्रेतं । तच्चात्मनोऽप्यविद्यावच्छिन्नस्याध्यासांगीकारादस्त्येवेति ज्ञातव्यं ॥ तेष्वेवो-

दाहरणेष्विति । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति तथाऽऽदित्यो ब्रह्मेत्यादेश इति पूर्वसूत्रविषयवाक्योक्तेष्वेव प्रतीकोपासनेष्वित्यर्थः ॥ लौकिको न्याय इति । उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यवसितव्या न निकृष्टदृष्टिरुत्कृष्ट इति लौकिको न्याय इत्यर्थः । अत्रोदाहरणमाह ॥ क्षत्तारि खल्विति । अत्र यथेत्यादौ पूरणीयं । नन्वनुपासितं ब्रह्म कथं फलदं स्यादित्यत आह ॥ इदमेव चेति । ब्रह्मत्वप्रकारकमेवोपासनं न ब्रह्मविशेष्यकमपीत्यर्थः । नन्विदं सूत्रं परेणेशस्यात्मेतिप्रतिपत्तव्यत्वप्रतिपादकमिति व्याख्यातं न त्वीशस्यात्मत्वप्रतिपादकमिति अतोऽनुक्तोपालंभोऽयमित्यत आह ॥ अत्र प्रतिपत्तिर्नामेति ॥ प्रतीकदर्शनमाशंक्येत्यादि । अत्राशंक्येत्यस्यानूद्येत्यर्थः ॥ ततश्चायमर्थः ॥ परेण हि स्वभाष्ये पूर्वपक्षग्रंथेऽपहतपाप्मत्वादिगुणक ईश्वरस्तद्विपरीतगुणकश्च शारीरोऽतस्तयोर्विरुद्धधर्मवत्त्वेन भेदनिश्चयान्नेश्वरोऽहमिति ग्राह्य इत्युक्त्वा न चैवं तत्त्वमसीत्याद्यभेदोपदेशानुपपत्तिः । प्रतिमादिषु विष्ण्वादिदर्शनमिवाऽन्यत्वेऽपि तादात्म्यदर्शनं कर्तव्यमित्येवंपरत्वात्तेषामिति यदुक्तं तत्सिद्धांतग्रंथे यदुक्तं प्रतीकदर्शनमिति विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यतीत्यनूद्य तदयुक्तं । जीवेश्वरयोर्भेदे तत्त्वमसीत्यादिसामानाधिकरण्यस्य गौणत्वप्रसंगात् । प्रतीकदर्शनविधायकवाक्यवैरूप्याच्च । यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते सकृदेव तत्र वचनं भवति । यथा मनो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादि । इह च त्वमहमस्म्यहं च त्वमसीति चासकृदाह । अतः प्रतीकदृष्टिश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रतिपत्तिः । भेददृष्ट्यपवादाच्च । तथा ह्याह । अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेत्यादिना निराकृतमिति । तथा चाभावनिराकर-

णपूर्वकं भावप्रतिपत्तिविधाने तत्प्रमितिविधानमेव लभ्यते । प्रमितिविधानं च तद्विषयसत्वविधान एव पर्यवसितमतो नानुक्तोपालंभोऽयमिति भावः । ननु सूत्रकृज्जीवेशयोरैक्यं न मन्यत इत्यत्र नात्मशब्दस्य जीवान्निवारणं हेतोरप्रयोजकत्वादित्यतोऽस्य वाक्यस्य व्याहतौ तात्पर्यमित्यभिप्रेत्य तामुपपादयितुमाह ॥ प्रथमसूत्रे चेत्यादिना ॥ प्रागपीति । प्रथमपादद्वितीयपादयोरित्यर्थः ॥ अत्रापीति । द्युभ्वाद्यधिकरणेऽपीत्यर्थः ॥ अनेकप्रमाणोपन्यासादिति । स्वशब्दात्प्राणभृच्च नोक्त इत्यात्मशब्दस्य निराकरणहेतुत्ववचनाद्यन्यथाऽनुपपत्तेः । भेदव्यपदेशादित्यागमस्य स्थित्यदनाभ्यां चेति विरुद्धधर्माधिकरणत्वरूपानुमानस्योक्तत्वादिति भावः । अत्र व्यावहारिकशब्दो न व्यवहारनिर्वाहहेतुत्वरूपार्थक्रियाकारित्वपरो विवक्षितः । वक्ष्यमाणदूषणानुपपत्तेः । नापि बाध्यत्वपरः । तस्यापि बाध्यता चेत्स्यादिति ग्रंथपर्यालोचनया बाध्यत्वस्य व्यावहारिकत्वादन्यत्वेनावगमात् । अत आह ॥ अत्र व्यावहारिकशब्देनेति ॥ प्राक् प्रबोधादित्युक्तत्वादिति । परेण ह्यत्र सिद्धांतग्रंथे यदप्युक्तमधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरोधश्चेति । पूर्वपक्ष्युक्तमनूद्य तदप्यसत् । प्राक् प्रबोधात्संसारित्वाभ्युपगमात् । तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्येत्याद्युक्तं । अत्र प्रबोधात्प्रागित्युक्त्या भ्रांतिदशायामित्यर्थलाभे भ्रांतिसिद्धो भेद इत्यभिप्रेतमिति ज्ञापने तदनुवादरूपं मूलवाक्यमित्यर्थः ॥ अभ्रांतीति । आरोप्यसदृशप्रधानप्रमितिपूर्वकत्वादित्यर्थः । आदिसृष्टौ कथमित्यत आह ॥ अनादिश्चेति ॥ सोपपत्तिकामिति । मूले विकल्प इत्यनेन पक्षद्वयमेव संभावितं । तृतीयश्च पक्षो न संभावितः । अत इत्युपपत्तेरुक्तत्वादिति भावः ॥ अन्यादिति ।

प्रमाणोपन्यासादिकमित्यर्थः ॥ इति शेष इति । अन्यथा सप्तम्या उत्तरवाक्येनान्वय इति भावः ॥ किंतु बाध्यताऽपीति । अत्रोक्तवाक्यार्थस्यात्रोक्तौ पररीत्याऽनिर्वाच्यत्वमेव स्यान्नासत्यत्वं । बाध्यत्वमत्रौक्तौ च विज्ञातस्यान्यथा सम्यग्विज्ञानं ह्येव तन्मतमित्यस्मद्रीत्या सत्यत्वमेव स्यात् । असत्यत्वालाभे च भेदः स्यात्पारमार्थिक इति वक्ष्यमाणमापादनं न श्लिष्टतरं परस्परविरहरूपत्वाप्राप्त्या वक्ष्यमाणव्याप्त्यसंभवात् । उभयोक्तौ भ्रांतिकल्पितस्य वाच्यत्वं त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमेव प्राप्नोति नान्यत् । तदेवासत्यत्वमिति तल्लाभः । एवं चाग्रेतनमेकस्यासत्यतायां हि इत्याद्युदाहरणवाक्यमपि श्लिष्टतरं भवति । न च व्यावहारिकपदेनोक्तरूपमसत्यत्वमेव कस्मान्न विवक्षितमिति वाच्यं । प्राक् प्रबोधादित्यादिना तदलाभेनानुक्तोपालंभापत्तेरिति ॥ व्याहत इति । प्रमाणबाधित इत्यर्थः । तथा चाद्ये बाधो द्वितीयेंऽशे बाध इति ज्ञातव्यं ॥ अतो द्वयोरेवाविरुद्धयोरिति । तथा चैवकारसमभिव्याहारेण परस्परविरुद्धरूपयोरित्यर्थलाभान्नो समर्थतेति । एवशब्दसमभिव्याहृतस्य द्वयोरिति विशेषणमात्रस्य योग्यताभावेन न स्वार्थबोधने समर्थता। न हि परस्परविरहरूपविरुद्धाविवाविरुद्धावपि क्वचित् । द्वावेव प्रसिद्धौ येनात्र योग्यता स्यात् । अतस्तत्परिहाराय विरुद्धयोरिति वक्तव्यमिति भावः । एवं च रूपादिषु पंचसु मध्य इत्यस्यैवाप्रसिद्धिवारकतया व्याप्तिग्रहोपयुक्तत्वेन विरुद्धयोरित्यस्य सार्थक्यमुक्तं भवतीति ज्ञातव्यं । ननु परस्परविरहरूपयोरपि कथमेकासत्त्वमपरसत्त्वाक्षेपकं व्यधिकरणत्वादित्यत आह ॥ यः पदार्थ इति । भूयः सहचारप्रदर्शनाय मूले नो सत्यामित्याद्युक्तं । तदुपपादयति ॥ तथा विप्र-

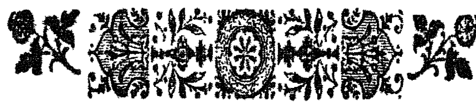
लंभकेनेति । नन्वत्र लोकानुभव एव प्रदर्शितो न तु यः पदार्थो द्वयोरेवेत्यादिरूपा व्याप्तिरित्यत आह ॥ सत्यत्वासत्यत्वयोरिति । नन्वाप्तोक्तमसत्यं नेति प्रत्यक्षादिनाऽपि प्रमिते सत्युक्तं ॥ सत्यमिति । प्रजानंत्येवातः किमुक्त इति वचनमात्रग्रहणेनेत्यत आह ॥ आविपालांगनामिति । आविपालांगनस्य इति विग्रहे आङ् मर्यादाभिविध्योरित्यनेनाव्ययीभावसमासे सवर्णदीर्घादिके सति आविपालांगनामिति रूपमिति ज्ञातव्यं ॥ यो यस्याभाव इत्यादि । अत्र भावाभावयोः सत्वासत्वयोर्वा यत्परस्परनिषेधप्रतियोगित्वमुच्यते तन्न निषेध्यत्वरूपं विवक्षितं किं तु निषेधे प्रमितिजनकारोपप्रधानत्वरूपमन्यदेव पारिभाषिकं । तेन सिद्धांते प्रामाणिकस्य निषेधप्रतियोगित्वाभावात् कथमेतदिति शंकाऽनवकाशः । प्रामाणिकस्य प्रतिषेध्यत्वरूपप्रतियोगित्वाभावेऽपि निरुक्तप्रतियोगित्वसंभवात् । एवं यस्याभाव इत्येतद्यत्प्रधानकारोपविषयस्याभाव इति व्याख्येयं । यस्याभावस्य प्रतियोगीत्येतदपि यदभावप्रमितिजनकारोपप्रधान इत्येव व्याख्येयं । आरोपप्रधाने कथमारोप्यप्रतिषेधप्रतियोगित्वमिति चेत् । न । आरोप्यवत्तस्यापि तत्प्रतिषेधाविधित्वेनानुभवात् । एवं च प्रतियोगिसत्वं अभावविरोधीत्यादिकमपि सिद्धांते समंजसं भवतीति ज्ञातव्यं । अनेनैवाभिप्रायेणाग्रेतनं व्याहत्युपपादनं व्याख्येयं ॥ प्रागेवेति । पृथगधिकरण इत्यर्थः । विरुद्धगुणतया मिथ्यात्वादित्युक्तं दूषयति ॥ विरुद्धगुणसत्यता चेति । उपपादिता सत्यत्वात्तेन दुखादेरित्यादाविति शेषः । तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्येत्यनेनोक्तं । प्रत्यक्षादेरतत्त्वावेदकत्वं निराकरोति ॥ अतत्त्वावेदकत्वमपीति ।

प्रथमाधिकरणादौ तत्र तत्र प्रपंचसत्यतायाः समर्थितत्वादिति भावः । अनिष्टत्वं च समर्थितमिति मिथ्यायाः साधकत्वं चेत्यादाविति शेषः । नन्वपव्याख्याननिराकरणसमर्थे न स्वाभिप्रेतसूत्रव्याख्यानं संगतमत आह ॥ प्रसंगादिति ॥ शाब्दिकानामिति । सप्तसु प्रथमा षट्सु द्वितीयेत्येवं वदतामिति शेषः । नन्वेवं न च विष्णुप्रतीकं यदित्यस्य कथमुपयोग इत्याशंकायां परोक्तप्रसंजकखंडनाय तादित्याशयेनाह ॥ अयमर्थ इति ॥ अतिप्रसंगसमुच्चयार्थ इति । न केवलं विशिष्टहेतौ व्याख्यायमाने पूर्वसूत्रे सिद्धिरेव उत्कर्ष आत्मनोऽपि स्यादित्यनेनोच्यते । अपि तु प्रतीकेषु ब्रह्मोपादानवत् आत्मोपासनं च प्रसज्येतेत्यातिप्रसंगोऽपि अतिप्रसंगसमुच्चयार्थ इत्यर्थः । ननु तस्मादत्त्वादित्येव हेतुर्न तु विशिष्ट इति हेतोर्विशेषणत्वे वक्तव्यत्वे प्राप्ते निर्विशेषणत्ववचनमसंगतमित्यत आह ॥ अत्र प्राप्तेरिति ॥ ब्रह्म कुप्यतीति । यद्यपि नीचस्य स्वात्मताध्यानं न कोपजनकं किंतु स्वात्मनो नीचताध्यानमेव । तथाऽपि नीचस्य स्वात्मताध्यानं स्वात्मनो नीचताध्यानमपि भवतीति पूर्वमुक्तत्वात्तदभिप्रायेण ब्रह्म प्रकुप्यतीत्युक्तमिति ज्ञातव्यं। अत एवात्र यथा राजा चंडालत्वेन ध्यातः कुप्यतीति वक्ष्यमाणो दृष्टांतोऽपि संगच्छत इति। उक्तमभिप्रायं स्पष्टयितुं यथाश्रुते शंकामुपस्थापयति ॥ न वयमिति ॥ ततः पुरुषार्थप्राप्तिरिति । कोपकारणोपासनस्याभावेन ब्रह्मैव सर्वाध्यक्षस्तत्फलं दास्यतीति भावः । ज्ञानस्यैव प्रकृतत्वादुक्तेरुपचारेणाप्युपपत्त्याऽनर्थहेतुत्वाभावसंभवाच्चाह ॥ अत्रोक्तशब्देनेति । तत्र तस्येवेत्यस्य प्रकृतेऽसंभवात्तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यस्यापि राजकर्तृकक्रियातौल्याभावेनासंभवात्तत्र तस्येवेत्यस्य

लक्षणस्याभियुक्तैः प्रायिकत्वेन व्याख्याततत्वेन प्रथमान्तादयं वतिरित्याशयेनाह ॥ राजा यथा पूज्यत इति ॥ विवेकार्थमिति । पूजासंकीर्णस्य दर्शनस्यैव कोपकारणताप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । न च तत्रापि तथा प्रोक्तिरेव कोपकारणं न दर्शनमिति वाच्यं । शुकबालाद्युदीरिततथाविधप्रोक्तादपि कोपाभावात् । अतस्तादृशदर्शनोन्नायकप्रोक्तिरेव कोपकारणतया वाच्या । एवं च लाघवादावश्यकत्वादनुगतत्वाच्च तादृशं दर्शनमेव कोपकारणमिति निश्चीयत इति भावः ॥ व्यक्तिभेदेनेति । राजव्यक्तिभेदेनेत्यर्थः ॥ दूषणपरिहार इति । एकस्यैव राज्ञो नीचतादात्म्यरूपं दूषणं यदत्र वाक्यद्वयेऽभिप्रेतं तद्राजव्यक्तिभेदेन लभ्यत इत्यर्थः । शंकते ॥ द्वयोरभेदेनेति । द्वावुद्दिश्याभेदं ध्यात इत्यर्थः । न चैवमित्यस्यानंतरं किंत्विति शेषः ॥ प्रतीकस्वरूपोपमर्देनेति । प्रतीकस्वरूपस्यैवाभावे कथं ब्रह्मणि तत्प्रतियोगिकाभेदध्यानं संभवतीति भावः । प्रतीकं हि ब्रह्मणः कार्यं । कार्यं हि कारणादभिन्नं । कारणं कार्याद्भिन्नं । अतः कथं प्रतीके ब्रह्मत्वे ध्याते ब्रह्मणि प्रतीकता ध्याता स्यात् । उक्तरीत्या कार्यस्य प्रतीकस्य कारणादभिन्नत्वेऽपि कारणस्य ब्रह्मणः प्रतीकाद्भिन्नत्वांगीकारादित्याशंक्य निराकरोति ॥ भेदाभेदाभिप्रायेणेति ॥ परस्परमिति । भेदाभेदौ द्वावपि कार्यकारणयोः परस्परप्रतियोगिकौ वर्तेते । भेदसाधकस्य खंडितत्वादेरभेदसाधकस्य सामानाधिकरण्यादेरुभयत्राविशिष्टत्वादित्यर्थः ॥ तस्मादिति । अभेदस्योभयगतत्वादित्यर्थः ॥ श्रुतिविहितामिति । मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिश्रुतिविहितामित्यर्थः । इयमाशंका मूलगतसर्वपदनिवर्त्या प्रदर्शितेति ज्ञेयं ॥ ४ । १ । ४ ॥ ❁ ॥ ❁ ॥ ॥ पुनरुक्तताप्रसंगा-

दिति । अत्रापि पुण्यपापे एव प्रतिपाद्येते इति त्वयांऽगीकारादिति भावः । नन्वेवं भवत्पक्षेऽपि तदधिगम इति पूर्वसूत्र एवाद्यपादस्थाने कर्मपदप्रक्षेपेणोपपत्तावाग्रिमसूत्राणां वैयर्थ्यमित्यत आह ॥ अस्माकं त्विति । अस्माकमितरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते त्विति सूत्रं तावन्न व्यर्थं । तस्य ज्ञानिकृतपुण्यविषयत्वाभावस्याग्रे स्फुटत्वात् । नाप्यग्निहोत्रादीत्यादिसूत्राणां तेषां ज्ञानिविषयत्वेऽपि तदीयपुण्ये विभागपूर्वकं विनियोगप्रतिपादकत्वात् । तथा हि । अग्निहोत्रादीत्यत्र यज्ज्ञानिसंबंधि अग्निहोत्रादिपुण्यमकाम्यं तज्ज्ञानात्पूर्वकालीनं ज्ञानायैव ज्ञानोत्तरं तु मोक्ष आनंदातिशयानुभवायेत्युच्यते। अतोऽन्यदपीत्यत्र तु अकाम्यपुण्यादन्यत् काम्यं पुण्यं ज्ञानात्पूर्वकालीनमप्रारब्धमनभीष्टं च तदघवदेव विनश्यति । ज्ञानोत्तरं तु काम्यं पुण्यमनिष्टं चैतस्याश्लेष इत्युच्यते । यदेव विद्ययेत्यत्रापि ज्ञानोत्तरस्याकाम्यपुण्यस्य मोक्षानुप्रवेशः श्रुत्युदाहरणेन समर्थ्यते । ततश्चैवास्मन्मते पुण्ये विभागस्याभिप्रेतत्वेनाद्यपदस्थाने कर्मपदप्रक्षेपेण ज्ञानात्पूर्वोत्तरप्रारब्धानभीष्टकाम्यपुण्ययोरेव ग्रहीतुमशक्यत्वान्नोत्तरसूत्राणां वैयर्थ्यमित्यर्थः । किं चेतरस्याप्येवमिति सूत्रस्य त्वदुक्तार्थकत्वेऽत्र-त्याश्लेषशब्दस्य पूर्वसूत्रगताश्लेषशब्दार्थतया प्रकृतसंबंधाभावरूपार्थपरित्यागस्तत्र प्रकृतस्य विनाशस्यार्थतया कल्पनं च प्रसज्यत इत्याह ॥ ज्ञानोत्तरमित्यादिना । नन्वत्राप्यश्लेषशब्दो न विनाशार्थो व्याख्यायते किं त्वसंबंधार्थ एव तथा च नोक्तदोष इत्यत उक्तं ॥ ज्ञानोत्तरमिति ॥ हेरर्थ इति । अव्ययानामनेकार्थत्वादिति भावः । ननु ब्रह्मणामित्यस्य पृथक्पदत्वात्कथं तस्य कालपदसमस्तेन शतपदेनान्वय इत्यत आह ॥ ब्रह्मणां शतमिति ॥ षष्ठ्या इति । तथा

चैकपद्यमैकस्वर्यं च समासप्रयोजनमित्युक्तत्वात् तदेकमेव पदमिति भावः । तथैव चत्वारिंशद्भिः पदं शैवं च जन्मभिरिति भागवततात्पर्यविरोधपरिहाराय बुद्ध्या विविक्तस्य कालादित्यस्य पूर्वमित्यस्य चानुवृत्तिमभिप्रेत्य पंचाशद्ब्रह्मण इत्येतद्व्याचष्टे ॥ पंचशतां ब्रह्मणामिति ॥ पूर्वमिति । एकचत्वारिंशद्ब्रह्मकल्पानंतरमित्यर्थः । रुद्रस्य शेषत्वानंतरमेव मुक्तेः कॢप्तत्वात् । ननु पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्पंचाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतमित्यत्र द्वयोर्दशतोर्विंशतिरिति शब्दस्य निपातनात्कथं विंशदिति प्रयोग इत्यत आह ॥ विंशतिपर्याय इति । विंशतिशब्दपर्यायो विंशदित्यपि शब्दः प्रमाणबलादंगीकार्य इति भावः । ननु ब्रह्मणां विंशतेर्ब्रह्मधर्मभूतायाः कथं कालत्वमित्यत आह ॥ तदवच्छिन्न इति । एवमग्रेऽपि । एकस्यैव ब्रह्मण इत्यत्रापि तदवच्छिन्नकालस्येत्यर्थः ॥ ४।१।८ ॥ ❁ ॥ इति श्रीमद्वेदेशतीर्थ-पूज्यपादशिष्येण यदुपतिना कृतायां सुधाटिप्पण्यां चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४-१ ॥ ❁ ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ हरिः ॐ ॥ देहादिति ॥ गम्यत इति । तथा च मोक्षेऽप्युत्क्रांतिरूप एवेति प्राप्तमिति भावः । ततः किमित्यत आह ॥ तथा च प्रथमपाद इति । प्रायेणेत्यस्य व्यावर्त्यं जातानां मानुषे लोक इत्यत्राचार्यः स्वयमेव दर्शयिष्यति । उक्तमार्गश्च विमुक्तगमित्यस्य ये शरीरादुत्क्रांता मानुषास्तेषां मार्गो भगवल्लोकगमनार्थः । ये कर्मणो देहाच्च विमुक्तास्तेषां सर्वेषामपि गम्यमित्यर्थः । ननु द्वितीयपादप्रतिपाद्यतयाऽभिमतस्य देवानां मोक्षस्यात्रापरिग्रहान्न्यूनता । तत्परिग्रहे चार्थभेदात्कथं द्वितीयपादैक्यमित्यत आह ॥ उत्क्रांतिशब्देनेति । ननु तृतीयपादप्रतिपाद्यतयाऽभिमताया ब्रह्मप्राप्तेरत्रापरिग्रहान्न्यूनतादीत्यत आह ॥ मार्गशब्देनेति ॥ ब्रह्मप्राप्तेरिति । देवतादितरसाधारणीति शेषः । तथा च तृतीयपादसर्वसाधारणब्रह्मप्राप्तिरेव प्राधान्येन प्रतिपाद्यतया विवक्षिता । मार्गस्तु तादर्थ्येन केषांचिदेवातो न पादैक्यानुपपत्तिरिति भावः । यथा स्थाने इति शब्दो विवक्षित एवेत्यर्थः । तथा चात्र भोग इत्यतः परोऽपि योज्य इति भावः ॥ स्वयोग्यमार्गेणेति । मनुष्याणामर्चिरादिरूपेण देवानां स्वस्रष्टृप्रवेशरूपेणेत्यर्थः ॥ अंतर्भावलक्षणेत्यादि । उक्तरीत्या फलभूतमोक्षविशेषरूपकर्मक्षयादिप्रतिपादकानां पादानां फलाध्याये नांतर्भावलक्षणा संगतिः पूर्वपूर्वपादार्थस्योत्तरोत्तरपादार्थं प्रत्युपजीव्यत्वाच्च स्वस्वपूर्वपूर्वपादावधिकानंतर्यलक्षणा संगतिरुत्तरोत्तरपादस्येत्यर्थः ॥ तथा च न्यायविवरण इति । तत्समानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानदेवतालयस्थान एव लयोपपत्तिरिति न्यायविवरणे स्रष्टृष्वपि प्रवेशोऽभिहित इत्यर्थः । यथाऽश्विप्रभृतीनां वरुणाद्यनुत्पन्नत्वेऽपि स्वसमानाब्दादिदेवतालयस्थान

एव वरुणादौ लय इति भावः । ननु ब्रह्मणो लये देवानामपि लयात्कथमेतदित्यत आह ॥ प्रत्यासन्नामिति ॥ मार्गो नास्तीत्युक्तमिति । मार्गाभावे तत्र गमनं नास्तीत्यप्युक्तप्रायमिति भावः । ननु मूले मार्गगमनस्यानुक्तत्वात्कथमुक्तशंकापरिहार इत्यत आह ॥ प्रवेशार्थमिति । तथा च मूले प्रवेशशब्देन तदर्थकमनभिसर्पणं मार्गशब्देन च तद्गमनं लक्षणीयमिति भावः ॥ अत एवेति । स्रष्टृप्रवेशेन लयादेवेत्यर्थः ॥ चेतनाधिष्ठित एवेति । तत्र चेतनस्योत्क्रमणप्राप्तिरिति भावः । एतच्च विशेषार्थकतुशब्देन लभ्यमिति ज्ञातव्यं । अत एव देहस्त्विति संबंध इति वक्ष्यति । ग्रासभूतस्येत्यनेन यो यद्ग्रासभूतः स तस्मिन् लीयत इति व्याप्तेर्ग्रासत्वं निमित्तमुक्तमिति ज्ञातव्यं ॥ मार्गांतरमिति । स्रष्टृप्रवेशरूपमित्यर्थः ॥ तत एवैतत्सिद्धमिति । विशतामुत्तरं स्वत इत्यनुवादेन देवतामुक्तेः प्रागेवेत्यस्य सूचितत्वादिति भावः । ननु मोक्षकालीनोत्क्रांतिमार्गौ कदाचिद्देवानां विद्येते न वा । आद्ये उक्तयुक्तिविरोधः । द्वितीये प्राय इत्यस्य वैयर्थ्यमित्यत आह ॥ इदमुक्तं भवतीत्यादि ॥ प्राप्यावस्थितानामिति । अन्यथा त्वादेशलयानुपपत्तिरिति भावः । ननु भवतेर्लिङि तस्य तिपि लिङाशिषीत्याशीर्विषयस्य लिङ आर्धधातुकत्वेन शबाद्यप्राप्तौ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्चेत्यनेन यासुटि इतश्चेतीकारलोपे स्कोः संयोगाद्योरंते चेति सकारलोपे भूयादिति रूपं भवति । अनाशीर्विषयत्वे तु आर्धधातुकत्वाभावाच्छबादिप्राप्त्या गुणावादेशादेरपि प्रसंगेन भवेदित्येवं रूपं स्यादित्यत आह ॥ छंदस्युभयथेति । यद्यपीदं छंदसि विषये उभयथा भवति सार्वधातुकमार्धधातुकं चेत्येव

व्याख्यातं न त्वाशीर्विषयस्याप्यार्धधातुकत्वमिति । तथाऽपि सर्वमपि प्रकरणमपेक्ष्यैतदुच्यत इति व्यत्ययो बहुलमित्यस्यैवायं प्रपंच इति च काशिकायामुक्तत्वादिदमप्यत्राभिप्रेतमिति भावः ॥ साध्यामिति । अन्येषां साक्षान्मुक्तिर्ब्रह्मणा सहैव भवतीति साध्यं प्राग्वाच्यं बहिरेवाध्याहार्यमित्यर्थः ॥ तस्य निमित्तमित्यादि । तस्य साध्यस्य किं कारकं किंवा ज्ञापकमिति जिज्ञासायां भूयादित्यनेनेश्वराशीर्लक्षणं कारकं शास्त्रस्य निर्णय इत्यनेन ज्ञापकं चोच्यत इत्यर्थः ॥ भूतानामादिरिति । अन्यथा क्ष्मेत्यादेर्वैयर्थ्यमिति भावः ॥ भूतादिपादोपलक्षितस्येति । तामसाहंकारस्यैव भूतादिपदवाच्यत्वादिति भावः ॥ देवा उच्यंत इति । जडानां वक्ष्यमाणयुक्त्यसंभवादिति भावः ॥ विवरणमिति । विशेषकथनस्य सामान्योक्तिविवरणरूपत्वादिति भावः । लिंगभंगस्य कर्तृत्वकरणत्वयोरभावात्कथं तृतीयोपपत्तिरित्यत आह॥ इत्थंभूतलक्षण इति। इत्थंभूतस्तद्विशेषरूपतया तज्ज्ञापको लिंगभंगस्तल्लक्षणमतस्तत्र तृतीयेत्यर्थः। सामान्यविशेषयोरभेदेऽपि ज्ञाप्यज्ञापकभावः शिंशुपारूपवृक्ष इत्यादाविव नानुपपन्न इति ध्येयं । भगवंतमनुप्राप्ता इत्यादिश्रुत्यपेक्षया क्ष्मांभ इत्यादिपुराणस्य प्रथममुक्तत्वेऽपि श्रुतेरव्यवधानेन प्रकृतत्वादभ्यर्हितत्वाच्च मूले श्रुतिपुराणोक्तीत्युक्तं । ननु सर्वेषां ब्रह्मणा सहैव मुक्तिरित्यत्रैव श्रुतिपुराणयोरुदाहरणं कृतं । चशब्दोक्ते स्रष्टृष्वेव सृज्यानां प्रवेश इत्यस्मिन्नर्थे तु श्रुत्यादिकमुदाहृतमतः कथं तत्प्रतिपत्तव्यमित्यत आह ॥ श्रुत्यादिकमिति । पृथिव्यामृभवो विलीयंते वरुणेऽश्विनावग्नावग्नयो वायाविंद्रः सोम आदित्यो बृहस्पतिरित्याकाश एव साध्या विलीयंत इत्यादिका श्रुतिः मुक्ताः संतोऽग्निमाविश्य देवाः

सर्वेऽपि भुंजते । अग्निरिंद्रं तथैंद्रश्च वायुमाविश्य सोऽपितु । आविश्य परमात्मानं भुंक्ते भोगांस्तु बाह्यकानित्यादिका स्मृतिश्च भाष्योदाहृता चशब्देनोक्तेऽर्थे ग्राह्येत्यर्थः । अत्र मूले इति शब्दो न ग्रंथप्रकृतस्य परामर्शकः । किंतु बुद्धिसंनिहितस्येति ज्ञातव्यं ॥ तस्य तात्पर्यमाहेति । तस्य प्रथमं निर्देशे कारणमाहेत्यर्थः ॥ अतः प्रथमामिति । तथा च सूत्रकारेण द्वितियपादे वाङ्मनसि दर्शनादित्यादिग्रंथेन प्रथमं देवानां मोक्षस्यैव प्रतिपादितत्वात्तदनुसारिणा भाष्यकारेण भाष्ये देवानां मोक्ष एवं प्रथमं निर्दिष्ट इति कारणमनेनोक्तमिति ज्ञातव्यं । सूत्रकारेणापीतरापेक्षया देवानां प्राधान्यात्तद्देहलय एवात्र प्रथममुक्त इति भावः ॥ बाह्यतत्त्वेति । ब्रह्मांडबाह्यानां वागादींद्रियरूपतत्त्वानां तैजसेऽहंकारे मनस्तत्त्वस्य च वैकारिके विलयादत्रोक्तो विलयो न तद्विषय इति भावः ॥ स्वोचितेनेति । स्वयोग्येन शेषगरुडमार्गयोरन्यतरेणेत्यर्थः । वैकुंठलोकवासिनमित्यर्चिरादिमार्गगतानपेक्ष्यैवोक्तं । न तु शेषादिमार्गगतान् । तेषां भगवत्प्राप्तेर्ब्रह्मांडलयोत्तरभावित्वात् । वैकुंठलोकस्य च ब्रह्मांडांतःस्थत्वात् । ततश्च ये पूर्वमर्चिरादिना पथा वैकुंठलोकगतं भगवंतं प्राप्ता ये च ब्रह्मांडलये स्वोत्तमप्रवेशेन त्यक्तदेहाः स्वोचितेन यथा पुन्नामकं हिरण्यगर्भं प्राप्तास्ते सर्वेऽपि पुन्नामकेन हिरण्यगर्भेण सह विरजास्नानेन भिन्नलिंगशरीरा विध्वस्तस्वगुणाच्छादिकादिप्रकृतयोऽत एवात्यंतनिवृत्तानिष्टा इत्यनंतरं महाप्रलये भगवदुदरे स्थित्वा पुनः सृष्टौ भगवल्लोकाविर्भावे श्वेतद्वीपगतभगवद्दर्शनेनापगतभगवदिच्छावरका इत्येतद्ग्राह्यं । अन्यत्रोक्तत्वात् । ततः सम्यगाविर्भूतानंदादिगुणा इत्यादीत्येवं

योजना द्रष्टव्या । एवं चांतिमावरणव्योम्नोरंतरे विरजा नदी । विधेर्देहापगमने लिंगमात्रशरीरकाः । पूर्णसाधनसंपन्ना अपरोक्षदृशाश्च ये । निर्गत्य चोर्ध्वं वैकुंठादतीत्यावरणानि च । विरजायां कृतस्नाना ब्रह्मणा सह सर्वशः । एकलिंगास्ततः सर्वे स्वरूपेण व्यवस्थिता इत्यादिप्रमाणसद्भावादस्मिन्नेव कल्पे लिंगशरीरभंगः । न तु योगी तावन्न मुक्तः स्यादिति वचनबलादुत्तरकल्पे । योगी तावदिच्छावरकान्न मुक्तः स्यादित्यर्थकत्वेन सावकाशत्वात् । अन्यथोदाहृतप्रमाणविरोधादिति ज्ञातव्यं ॥ इत्यादिनोक्तमिति । यद्यपि विध्वस्तप्रकृतय इत्यादिकं तत्र नोक्तं तथाऽपि उपलक्षणया तदपि तत्राभिप्रेतमित्याशयेनैवमुक्तमिति ज्ञातव्यं । ज्ञानं कर्म च कर्ता चेत्यस्य त्रिधैव गुणभेदत इत्युत्तरं वाक्यं तेन प्रकृतासिद्धिरिति ज्ञातव्यं ॥ भिन्नपदमिति । अन्यथा यथामतीति स्यादिति भावः ॥ इत्यादीति । रजोगुण एकत्रैव धर्मिणि विरुद्धाकारावगाहिनोः प्रमाणतदभासयोः स्वविषये प्रवृत्तिं प्रतिबध्य तयोर्गुणान्दोषाभावांश्चाच्छाद्य संशयरूपं ज्ञानमुत्पादयति । सत्त्वगुणस्तु आभासानां दोषान्प्रकाश्य तत्र चेतःप्रवृत्तिं प्रतिबध्य प्रमाणैर्यथार्थज्ञानमेवोत्पादयतीति द्रष्टव्यमित्यर्थः । शंकते ॥ करणानिमित्त इति । यत्सन्निकृष्टेन करणेन यज्ज्ञानमुत्पद्यते स तस्य विषय इति व्यवस्थाश्रयणादिति भावः ॥ वैशद्यभेद इति । रेखोपरेखादिविशेषविषयकत्वभेद इत्यर्थः । करणं यथा स्वच्छं तथा रेखोपरेखादिविशेषविषयकं ज्ञानं भवतीति भावः ॥ एवं वैशद्येऽपीति । अविशदं वा स्यात्सर्वत्र विशदं वा स्यादित्यापादनीयमित्यर्थः ॥ पूर्ववद्व्याख्येयमिति । करणनिमित्तत्वाद्वैशद्यभेदस्य श्रीज्ञानस्य नित्यत्वे स न स्यादित्याशंकानिवर्त-

कतया तन्माहात्म्ययोगत इत्यस्याप्यनुवृत्तिं कृत्वा पूर्ववदुपपादनीयमित्यर्थः ॥ इतिवद्व्याख्येयामिति । उक्तशंकापरिहारस्तत्र यथा माहात्म्ययोग इत्यनेन कृतस्तथाऽत्रापि तदनुवर्त्य कर्तव्य इत्यर्थः ॥ विक्रियत इति । तत्तत्पदार्थविषयकत्वेनेति शेषः ॥ निर्विकाराऽपीति । ननु तथेयमपीत्ययुक्तं । स्वभावतो निर्विषयकत्वेन तत्र प्रकाश्यवस्तुकृतविशेषानुत्पत्तावपि भगवन्मतेः सविषयकत्वस्वाभाव्यात्तदा तदा प्राप्ततद्वस्तुविषयकत्वरूपविशेषणं । तत्रोत्पत्त्यवश्यंभावेन तदाभिन्नाया मतेर्निर्विकारत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यथेदानीमेतद्विषया भगवन्मतिरिति कादाचित्कव्यवहारानुपपत्तिरित्यत आह ॥ अत्र चेति । चशब्देन श्रीमुक्तमत्योर्ग्रहणं । भगवन्मतेस्तदा तदा प्राप्ततद्वस्तुविषयकत्वस्वाभाव्येपि निर्विकारत्व इत्यर्थः ॥ विशेष एवेति । अत्र विशेषशब्देन शक्तिव्यक्त्यात्मकत्वरूपावस्थाविशेषः । भेदप्रतिनिधिभूतश्चेत्युभावपि विवक्षितौ ॥ ततश्चायमर्थः ॥ स्यादयं दोषो यदि भगवदादिमतौ कादाचित्कव्यवहारास्पदानां तत्तद्वस्तुविषयरूपविशेषाणां तदा तदोत्पत्तिरित्यंगीकुर्मः । न चैवं । किं तु शक्त्यात्मना पूर्वं विद्यमानानामेव तेषां तदा तदा व्यक्त्योक्तव्यवहारास्पदत्वमिति । तत्र शक्तिव्यक्त्योरपि परस्परमभेदात्कथमेतदित्याशंकायामभेदेऽपि भेदकार्यकारी विशेष एव निर्वाहकतया वक्ति ॥ अत एवेति । विशेषसूचनार्थमेवेत्यर्थः । नित्यमविकारिण्येवाखिलं भासयंतीत्यनेनोक्तरीत्या भेदकार्यं प्रदर्श्य निरंतरेत्यनेन तत्र भेदप्रतिषेधे तदुपपादको विशेषस्तत्र कल्पनीय इति सूचितमिति भावः । नन्वेवं वीतदोषेत्यनेन बाह्यदोषसंबंधाभावस्यापि शुद्धशब्दार्थतया सामान्यतो व्याख्यातत्वेन महच्छब्दवैयर्थ्यमित्यत

आह ॥ महच्छब्दव्याख्यानमिति । न बाह्यदोषसंबंधाभावमात्रं महच्छब्दार्थः । किंतु तस्य सार्वकालिकत्वमपि । अत एव पूर्वं कदाऽपीत्युक्तमिति भावः ॥ अत्रापीति । निर्लेपा वीतदोषा चेत्यत्रापीत्यर्थः । तथा च नित्यमेवेत्यनेना-समभिव्याहृतं निर्लेपेत्यादिकं शुद्धत्वव्याख्यानं तत्समभिव्याहृतं तु महत्वव्याख्यानमिति ज्ञातव्यं ॥ केवलमित्युक्तीति । एवमित्यातिदिष्टे तत्तंत्रत्वादिति ब्रह्ममतिविशेषणे केवलमित्युक्तेरयोग्यतापराहतत्वेनाभावादित्यर्थः । न हि ब्रह्ममतिः केवलं भगवत्तंत्रा किं तु रमातंत्राऽपि तथा च भगवत्तंत्रत्वरूपविशेषणे केवलमित्युक्तिः । नापि प्रायःपदव्यावर्त्यैति भावः । केवलमित्युक्तिर्वचनं यस्येति बहुव्रीहेर्विवक्षितत्वेन कैवल्याभावाच्चेत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ अत एवेति । प्रायः पदव्याव-र्त्यप्रदर्शनार्थमेवेत्यर्थः । तथा च स्वरूपकथनार्थमेव तन्न भवतीति भावः ॥ अवृद्धिह्रासरूपत्वमित्यादीति । अवृद्धिह्रासरूपत्वं मुक्तानां प्रायिकं भवेत् । कादाचित्कविशेषस्तु नैव तेषां निषिध्यत इति भाष्योदाहृतवचने इदमुक्त-मित्यर्थः । इदं च ज्ञानोत्तरकृतोपासनादिजनितपुण्यातिशयलब्धभोगविशेषभावाभावानिमित्तकमिति मंतव्यं । भयहेतव इत्यस्यानंतरमत एव तामसा इति ग्राह्यं ॥ अतत्त्वार्थवदल्पं चेति । अतत्त्वार्थकल्पनायुक्तं यदल्पं सम्यग्ज्ञानं तत्तामससमुदाहृतमिति विपर्ययबहुलस्याल्पसम्यग्ज्ञानस्यापि तामसत्वमुक्तमित्यर्थः । अवधारणात् अनादरणात् । धृङ् अनादर इति धातोः । अवज्ञानादिति यावत् ॥ आभासेति । प्रमाभासेत्यर्थः । न चाधुनिकानां मतानां कथं मोक्षविषयकनानाविधभ्रममूलकारणे सहकारित्वमित्यत आह ॥ मतानां चेति ॥ उक्तमिति । अनादिकालतो वृत्ताः

समया हि प्रवाहत इति समयपाद इति शेषः ॥ एकः प्रमाणमूल इत्यादि । वस्तुनि विकल्पापातेन परस्परविरुद्धानां सर्वेषां प्रमाणमूलत्वासंभवादिति भावः ॥ ननु विशेष इति । सूत्रकारीय एव मोक्षवादः प्रमाणमूल इति विशेषो न समधिगत इत्यर्थः। यद्यपि निर्दोषश्रुत्यादिमूलः सूत्रकारीयो मोक्षवाद इतरे च न तथेति साम्याभावाद्विशेषनिश्चयोपपत्तिरिति पूर्वमुक्तं । तथाऽपि मतानामपि प्रवाहतोऽनादित्वेन श्रुतितुल्ययोगक्षेमतैवेति मन्यमानस्येयं शंकेति ज्ञातव्यं । अत एव मतानामनादित्वं पूर्वोक्तं स्मारितं ॥ हेयत्वं दिदर्शयिषुरिति । मोक्षविषय इति शेषः। तेन समयपाद एव तेषां हेयत्वस्य दर्शितत्वादत्र तत्प्रदर्शनं व्यर्थमिति शंकाऽनवकाशः । तत्र जगत्कारणत्वविषय एव हेयताया दर्शितत्वात् । नित्यमेवेति च विशेष इत्यन्वयः । तथाभूतस्तत्परिमाणः ॥ यद्यप्यनंतचतुष्टयेति । अनंतं यच्चतुष्टयं ज्ञानदर्शनसुखवीर्यरूपं तदवाप्तिराविर्भाव इत्यर्थः । जैनमते ज्ञानादिचतुष्टयस्यात्मस्वभावभूतस्यापि सत्त्वेन तेषामनंतत्वात् । अत्र च जीवो ज्ञानदर्शनसुखवीर्यगुणः । मोक्षः स्वाभाविकात्मस्वरूपाविर्भाव इति समयपादीयं वाक्यद्वयमेव ज्ञापकमिति ज्ञेयं ॥ किंचिदनुमानमिति । विप्रतिपन्ना गतिः स्वसमानकालीनदुःखविरहसमानाधिकरणा बंधमुक्तगतित्वात् पंजरबंधमुक्तखगगतिवदित्यनुमानमित्यर्थः । व्यभिचारपरिहाराय दूरत्वविशेषणं त्वाह ॥ दूरत्वस्येति । पक्षे विवक्षितस्य दूरत्वस्य दृष्टांते दृष्टांतीयस्य च तस्य पक्षेऽभावादित्यर्थः । दूरत्वसामान्यविवक्षायां च तस्य यत्किंचिदपेक्षया मंदगतावपि सत्त्वेन व्यभिचारापरिहारादिति भावः । एवं तीव्रत्वस्येत्येतदपि व्याख्येयं । मुक्तगतेः पूर्वतनेन दुःखेन सहैकाधि-

करणत्वसत्वात्सिद्धसाधनतापरिहाराय समानकालीनेनेति विशेषणं ॥ अन्यथेति । एकपदस्यानुमानपदेन समानाधिकरणसमासे पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनकेवलाः समानाधिकरणेनेति सूत्रेणैकशब्दस्यानुमानशब्दापेक्षया पूर्वनिपातः स्यादित्यर्थः । यद्यपीदं सूत्रं समासविधायकमेव न पूर्वनिपातविधायकं । तथाऽप्यत्रैकशब्दस्य प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनसंज्ञायामुपसर्जनं पूर्वमिति पूर्वनिपातविधिप्रवर्तनात्परंपरया पूर्वनिपातविधायकमपि भवतीत्याशयेनैवमुक्तमिति ज्ञातव्यं । इदं चैकशब्दस्य संख्यार्थत्वमाश्रित्यैव केवलार्थत्वे तु दोषैकदृगित्यादाविव पूर्वनिपाताभावो न दोषायेत्यन्यत्रोक्तं ॥ उक्तत्वादिति । द्वितीयाध्याय इति शेषः ॥ दुःखकार्याणीति । पूर्ववद्वेगाभावादीनीत्यर्थः । तैश्च दुःखमनुमेयमिति भावः ॥ प्रतिरूपं साधनमिति । प्रतिरूपसाधनोन्नायकमित्यर्थः । न त्वनैकांत्यादिकमित्यत्रापि नानैकांत्याद्युन्नायकमित्यर्थः । आदिपदेन व्याप्त्यादिकं ग्राह्यं ॥ प्रतिपक्षश्चेति । लोक इति शेषः ॥ न पुनः किंचिदिति । स्वसाध्यं न साधयतीत्यर्थः । तथात्वे हि स्थापनानुमाने प्राबल्यसंपादकतया प्रतिपक्षांतरं सार्थकं स्यादित्याशयः ॥ अकिंचित्करत्वादिति । अयमाशयः । प्रतिपक्षे प्रतिपक्षांतरमुद्भाव्यमानं न तावत्स्वसाध्यं साधयति । पूर्वेण प्रतिपक्षेण प्रतिबद्धत्वात् । नापि पूर्वं प्रतिपक्षं प्रतिबध्नाति । तस्य स्थापनानुमानेनैव प्रतिबद्धत्वात् । नापि स्थापनायामेकत्वप्रयुक्तं प्राबल्यं संपादयति । पूर्वेण प्रतिपक्षेण प्रतिबद्धस्य तस्य स्वसाध्यसाधनासमर्थस्यान्यत्र प्राबल्यानापादकत्वात् । शतमप्यंधानां न पश्यतीति न्यायादिति ॥ अत एवेति । अकिंचित्करप्रतिपक्षोन्नायकत्वादेव प्रतिपक्षानुमाने उपाधिरपि

न दूषणमित्यर्थः ॥ विशिष्टमिति । चेतनाश्रितत्वविशिष्टमित्यर्थः । अचेतनगतौ व्यभिचारपरिहारायेदमुक्तं ॥ सर्वेष्वपि प्रसंगेष्विति । यद्यपि धर्मादिकं न कस्यापि सिद्धांतः येन तदभावापादनेऽपसिद्धांतता । तथाऽपि प्रामाणिकं न परित्याज्यमप्रामाणिकं न स्वीकार्यमिति सामान्यतः सर्वैराचार्यैरभ्युगतत्वेन धूमाभावाद्यापादनमपि केनचित्क्रियमाणं सामान्यतः स्वाचार्याभ्युपगमविरुद्धमेव प्रामाणिकपरित्यागादिरूपत्वात् । अतस्तत्राप्यपसिद्धांतता वक्तुं शक्यैव । तदिदमाह ॥ कथंचिदिति । सामान्यतः स्वाचार्याभ्युपगतविरुद्धाचरणरूपत्वेनेत्यर्थः ॥ एतेनेति । उक्तरीत्या मुक्तगतव्यभिचारस्य परिहर्तुं शक्यत्वेनेत्यर्थः । असुराणामधिकारो यस्मिन्निति व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं जघन्यमित्याशयेनान्यथा व्याचष्टे ॥ अधिक्रियंत इति ।॥ प्रमितसकलेति । ज्ञानज्ञेयादिसकलेत्यर्थः । शून्यं तु न प्रमितमित्याशयः ॥ रूपाद्यपलाप इति ।ज्ञेयप्रपंचापलापेत्यर्थः ॥ अन्यथा व्याख्यानमिति । गौणमुक्तिपरत्वेन व्याख्यानमित्यर्थः । अज्ञानमात्रस्य सज्जीवसाधारणत्वान्न मोहकारणत्वमत आह ॥ तमोगुण इति । अजहत्स्वार्थलक्षणेयं अधिष्टानगतविशेषाज्ञानस्यापि मोहकारणत्वात् । लक्षणाबीजं शक्यार्थसंबंधं दर्शयति ॥ अज्ञानकारणत्वादिति । अत्र यद्यप्यज्ञानशब्देन नाधिष्टानगतविशेषज्ञानप्रागभावात्यंताभावौ गृहीतुं शक्यौ तयोरजन्यत्वात् । अत एव न तद्विषयं भावरूपज्ञानं । तस्याप्यनादित्वात् । तथाऽपि सज्जनसंगत्यादिना कथंचित्प्रसक्तस्याधिष्ठानगतविशेषज्ञानस्य प्रध्वंस एव ग्राह्य इत्याहुः । वस्तुतस्तु भावरूपस्यानाद्यज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावस्य वा ग्रहणेऽपि न दोषः । तमोगुणोद्रेकेण तयोरग्रिमक्षणसत्वरूपस्य परिपालनस्य सत्वात् ।

परिपालनस्यैव चात्र कार्यतया विवक्षितत्वादिति ध्येयं । शून्यवादिमतेऽपि मुक्त्यवस्थायां शून्यस्यात्मनः सत्वा-
दाह ॥ आत्मेति । ज्ञानमुच्यते । एवं च विज्ञानवादिभिर्हि मुक्त्यवस्थायां ज्ञेयाभावादुपप्लवरहितं ज्ञानमात्रमस्तीति
स्वीकृतं । शून्यवादिभिस्तूभयमपि तत्र नास्तीत्युच्यत इति भावः । नन्वेवं संवृतिध्वंसदशायां न किंचिदवशिष्यत
इत्यागतं न मोक्ष इत्यत आह ॥ संसृतिध्वंस एवेति ॥ वक्ष्यतीति । नानासंवृतिवर्जितमित्यत्रेति शेषः । यद्यपि
तत्र संवृतिध्वंस एव मोक्ष इति नोच्यते किंतु संवृतिध्वंसोपलक्षितं शून्यमेव मोक्ष इति । तथाऽपि भावनासाध्यो मोक्षः
संवृतिध्वंसरूप एवेति तत्राभिप्रेतत्वादत्रावधारणोपपत्तिरिति ध्येयं । ननु पारमार्थिकं सत्वशून्यस्वरूपभूतं परेणांगीकृत-
मतः कथमेतादित्यत आह ॥ परसामान्यादिकामिति । आदिपदेन प्रमाणसिद्धत्वार्थक्रियाकारित्वादिरूपस्य संग्रहः ।
ननु परेण शून्यस्य शून्यत्वं तावदंगीक्रियते तदेव चासत्वमतः कथं नैव चासत्वमित्युक्तमित्यत आह ॥ अभाव-
प्रतियोगित्वमिति । तथा चात्र निषिध्यमानमसत्वमत्यंताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वापरपर्यायं न निर्विशेषत्व-
रूपशून्यत्वापरपर्यायमिति भावः ॥ वस्त्वंतरोपमर्द इति । वस्त्वंतरेणोपमर्द इत्यर्थः । अज्ञाननिवृत्त्यादीत्यत्रादिपदेन
तत्कार्यप्रवाहनिवृत्तिर्ग्राह्या ॥ परमसूक्ष्मस्येति । स्वभावतो वस्त्वंतरोपमर्दराहितस्येत्यर्थः । अत एव किंचित्स्थूलता-
दिशब्दैरप्युपाधिशब्दाद्वस्त्वंतरोपमर्द एव व्याख्येयः । तेन परैः शून्यस्यापारिच्छिन्नत्वांगीकारात्कथमेतादिति शंकाऽन-
वकाशः ॥ उपलक्षणभेदादिति । पाठकपाचकादाविवेति भावः ॥ नानाभूतयेति । अन्यथैकस्य जीवस्य

तत्त्वज्ञानेन मूलसंवृतिनाशे सर्वेषां मोक्षप्रसंग इति भावः। नानापुद्गलतां यातीत्यनुक्त्वा शब्दितामिति किमर्थमुक्तमित्यतोऽभिप्रायमाह॥ संवृतेरित्यादिना॥ व्यावृत्तेति। भीरुभटवदपसरतीत्यर्थः। अन्यथा सर्वमोक्षप्रसंग इति भावः॥ अन्यथेति। प्रातिस्विकेत्यर्थः। महाशून्यस्य स्वाभाविकत्वादाह॥ एष्यतीवेति। अनाद्यनिर्वाच्यस्येत्यत्र प्रागभावादिव्यावृत्त्यर्थं भावत्वमपि विवक्षितमिति ज्ञातव्यं। मूढाशयः शंकते॥ अथेति। अविदिताशय इव विकल्पयति॥ सदादिकं किमिति। पूर्वपक्षी स्वाशयमुद्घाटयति॥ यथा भवतामिति॥ तथा ममापीति। तथा च मदीयं निर्विशेषत्ववचनं भिन्नधर्माभावाभिप्रायकमेवेति तत्तदाशय इति ध्येयं। एवं च तच्चात्र नास्तीति द्वयोरपि संमतमित्युक्तत्वादथ मतमिति शंकायाः कथमुत्थानमिति चोद्यानवकाश इति ज्ञातव्यं॥ अपोहेति। घटादिपदेष्वप्यघटादिव्यावृत्त एव वाच्य इति बौद्धैरंगीकरादिति भावः। इति प्रसिद्धं चेत्यस्य हिशब्देनाहेत्यनेनान्वयः॥ वेद इति वर्तत इति। विभक्तिपरिणामेनेति शेषः॥ अविद्यावद्विषयाणीति। अत्राविद्याशब्देनात्मानात्मनोरितरेतराध्यासो ग्राह्यः। तत एतमेवं लक्षणमध्यासं पंडिता अविद्येति मन्यंत इति पूर्वमुक्तत्वात्। तथा च कूटस्थे चैतन्ये बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासं विना प्रमातृत्वस्याभावेन प्रमाणप्रवृत्तेरसंभवात्प्रमाणान्यध्यासवत्पुरुषविषयाणि तदाश्रितानि। तत्प्रयोज्यानीति यावत्। कारणानां कर्तृप्रयोज्यत्वानियमात्। एवं चात्र प्रमातृवृत्तेरात्मन्यनात्माध्यासपूर्वकताया उक्तत्वेनाध्यस्तपदार्थविषयकत्वमप्यर्थादुक्तमेवेत्यतत्त्वावेदकताऽपि प्रमाणानामभिप्रेतैवेति भावः। न च तत्त्वावेदकं यत्तदप्रमाणमिति नैयायिकादीनामपि मतं।

न हि ते संतोऽत आह ॥ विदुषामिति । परीक्षकाणामित्यर्थः ॥ व्यर्थमेवेति । प्रामाण्यप्रयोजकनिर्दोषताव्युत्पादनाय हि नित्यत्वं व्युत्पादनीयं । प्रामाण्यस्यैवाभावे तद्व्युत्पादनं व्यर्थमित्यर्थः । तद्धेतुकानर्थेत्यत्र तच्छब्देनाप्रमारूपज्ञानपरामर्शः ॥ अन्यथा न खल्विति । अल्पकालानिवर्त्यभ्रांतिहेतुत्वस्याविवक्षितत्व इत्यर्थः । न खलु नाग इति वा नग इति वा पदात्कुंजरं वा गिरिं वा प्रतिपद्यमान इत्येव भामतीवाक्यपाठः । अन्यस्तु प्रामादिक इति ज्ञातव्यं ॥ प्रदीपस्येवेति । यथा प्रदीपस्य तैलाद्यपगमे स्वयमेव निर्वाणं विनाशस्तथा भाविनो वस्तुतः शून्यमहमस्मीति ध्यायिनस्तस्याधिकारिणः शून्यसाक्षात्कारेण मूलसंवृत्यपगमे कर्तृत्वभोक्तृत्वशक्तिमहदहंकाररूपोपाधिनिर्वाणं मोक्ष इत्यर्थः । अहंकारोपाधिनाश एवात्मविनाशशब्देन तदाभिप्रेतः । अत एव प्रागुपलक्षणनिवृत्तये भावनाद्युपयोग इत्युक्तं । अत्र विमोक्षस्तस्य तापिन इति पाठश्चित्यः । समयपादे भाविन इति पठितत्वात् । तत्र तापिन इति पाठस्यासंगतत्वात् । भाविन इति पाठस्य तु नित्योपासापरोक्षितमित्यनुव्याख्यानोक्तेः संमतित्वसंभवेन संगतत्वादिति ध्येयं । एतेन पूर्वमनुवादसमये-आत्मविनाशस्य मोक्षताया अनुक्तत्वात्कथमिदानीं निराकरणमिति शंकाऽपि निरस्ता । नानासंवृतिवर्जितमित्यत्र संवृतिकार्यत्वात्संवृतिसंज्ञकैरहंकारादिभिर्वर्जितमित्यहंकारप्रविलयस्योक्तत्वात् ॥ फलिन इति । फलभोक्तुरित्यर्थः ॥ अनात्मनोऽपीति । भावनाप्रकर्षादिना मूलसंवृतौ ध्वस्तायामहंकाररूपस्यात्मनो विलये तत्कार्यप्रवाहरूपस्यानात्मनोऽपि विलीनत्वादिति भावः । अभ्युपेत्याह ॥ भावेऽपीति । पुरुषैरर्थ्यत्वमेव पुरुषार्थत्वं तदभावश्च द्वेधा कर्तुः पुरुषत्वाभा-

वेन च कर्मणोऽध्यस्तत्वाभावेन चेति । तत्राद्यं प्रकारमभिप्रेत्याह ॥ अपुरुषार्थत्वेति । कर्तृत्वेनाभिमतस्यानात्मनः पुरुषार्थत्वाभावादित्याशयः । द्वितीयं प्रकारमुपपादयति ॥ अनात्मनस्तेनेति । आत्मनाशेनेत्यर्थः । तथा च कर्मताभिमतस्यात्मनाशस्यार्थत्वं न संभवतीति भावः ॥ अभ्युदयत्वाभावादिति । कर्मसाध्यफलत्वमभ्युदयत्वं तदभावादित्यर्थः । तथा चात्मनि नाशो नात्मनः फलं । आत्मासमानकालीनत्वात् । व्यतिरेकेण धर्मादिवदिति पूर्वमभिप्रेतेऽनुमानेऽभ्युदयत्वमुपाधिर्हेतोरन्यथासिद्धिश्चेति भावः ॥ आश्रय इति । भोक्तेत्यर्थः ॥ आत्मार्थमिति । आत्मभोगार्थमित्यर्थः ॥ उद्बंधनेति । ऊर्ध्वं गलं बध्वेत्यर्थः । आदिपदेन विषपानादिसंग्रहः ॥ उपपादितामिति । जातमात्रा मृगा गावः पक्षिणो हस्तिनो झषा इत्यादाविति शेषः ॥ कारणस्येति । दुःखकारणस्येत्यर्थः ॥ आत्मनोऽपि शून्यतापत्तिरिति । देवदत्तस्याहमिति प्रतीयमानरूपापगमे शून्यभावापत्तिरित्यर्थः । एवं घटशून्यतेत्यत्रापि घटशून्याभावापत्तिरित्यर्थः ॥ अशेषादिति । परस्परव्यावर्तकधर्मरूपविशेषवत्त्वाभावादित्यर्थः ॥ अभावोऽभिधीयत इति । येनात्मघटप्रतियोगिकत्वादयो धर्मास्तत्र कल्पिता न स्युरिति शेषः ॥ विनष्ट इति । विनाशोपलक्षित इत्यर्थः । विनाशकालीनमात्मस्वरूपं घटस्वरूपं चेति यावत् । ततश्चायमभिप्रायः । नाशशून्यशब्देन विनाशरूपोभावो गृहीतुं शक्यः । तस्याभावत्वादिधर्मोपेतस्य निर्विशेषशून्यरूपत्वासंभवात् । किं त्वहमिति परमप्रेमास्पदतया प्रतीयमानात्मविनाशोपलक्षितं यन्निर्विशेषात्मस्वरूपं तदेव ग्राह्यं । नानासंवृतिवर्जितत्वाद्युपलक्षितं निर्विशेषं शून्यमेव मोक्ष इति

प्रागुक्तत्वात् । अन्यथाऽनुक्तोपालंभप्रसंगात् । ततश्च यदि देवदत्तस्यात्मविनाशोपलक्षिता निर्विशेषात्मरूपशून्यता मोक्षस्तर्हि घटविनाशकालीननिर्विशेषघटरूपशून्यताऽपि मोक्षः स्यात् । न घटविनाशकालीनं निर्विशेघटरूपं शून्यमप्रामाणिकमहमिति प्रतीयमानात्मनाशकालीननिर्विशेषमात्मस्वरूपमस्तीत्यत्रापि प्रमाणाभावात् । अप्रामाणिकयोरत एव व्यावर्तकधर्मशून्ययोस्तयोः समानत्वादिति । एवमग्रेऽप्यात्मशून्यताघटशून्यताशब्दानां विनाशकालीनात्मघटरूपतापरत्वमेवाभिप्रेतमिति मंतव्यं ॥ तदनुज्ञयेति । अस्मिन्मतेऽपि जीवस्याविद्याद्यपगमे परमानंदभोक्तृत्वांगीकारादिति भावः ॥ उपपादितत्वादिति । स्वग्रंथेऽहं मानुभूवं अपि तु भूयासमित्यनुभवेनेति शेषः । ननु न विशिष्टाकारस्याहमर्थस्य परमप्रेमास्पदत्वं मयाऽनेनानुभवेनोपपादितं किंतु तदतिरिक्तं निराकारं यद्रूपं तस्यैवेत्यत आह ॥ न ह्येतस्मादिति ॥ तदप्यस्तीति । निराकारं रूपमप्यस्तीत्यर्थः । नाकारमेवात्राशास्यं न तु निराकारमित्येतत्प्रकारांतरेणोपपादयति ॥ आशासनं चेत्यादिना । आशासनं आशासनकर्तृ । अन्यस्याशासनकर्तुः साकारस्यान्यस्मिन्निराकारे । इदमेव आशनकर्त्रैवेत्यर्थः । ननु मन्मतेऽपि परमेष्टपरमानंदरूपब्रह्मभावलाभेनाल्पेष्टरूपात्मनाशपुरुषार्थः स्यादेवेत्यत आह ॥ ब्रह्मभावश्चेति । शून्यभावश्च न पुरुषार्थ इति भावः । एतेन परोक्तमोक्षस्वरूपे ब्रह्मभावाविर्भाव इत्यंशो दूषित इति ज्ञातव्यं । ननु ब्रह्मण आनंदरूपत्वाद्भवति तद्भावः पुरुषार्थ इत्यत आह ॥ आनंदरूपता चेति ॥ न चानुभाव्यत्वमिति । आनंदस्येति शेषः ॥ अंगीकारादिति ।

कर्तृत्वकर्मत्वयोर्निर्विकारे निर्विशेषे चानंगीकारादित्यर्थः ॥ प्रदीप इति । तत्र यथा पराप्रकाश्यत्वं प्रकाशत इत्यर्थः। तथा प्रकृतेऽपीति शंकितुराशयः ॥ भास्वररूपवानिति । अन्यथा शशविषाणादावपि पराप्रकाश्यत्वसद्भावेन प्रकाशत इति प्रतीतिप्रसंग इति भावः । विनाशकालीनघटरूपशून्यभावोऽपि मोक्षः स्यादित्युक्तप्रतिबंदीं मोचयितुं शंकते ॥ ननु निर्विशेषमिति । निर्विशेषशून्यभावमित्यर्थः ॥ घटे निर्विशेषत्वादिति । निर्विशेषत्वाद्विनष्ट-घटोऽपि शून्यमिति प्रागुक्तं । तथाच घटशून्यपदयोः कर्मधारयसमासे नीलघट इत्यत्र घटो नैल्येनेव घटशून्यमित्य-त्रापि शून्यं घटेन विशेषितमिति भावः । एवमात्मशून्यमप्यात्मना कर्मधारयविवक्षयैव विशेषितमिति ज्ञातव्यं ॥ केन-चिदभिसंधिनेति । निरूपणसमये सविशेष इव दृश्यते । आक्रियमाणे तु निरूपणे स्वरूपेण निर्विशेष एवेत्यभिसंधिने-त्यर्थः ॥ स्यादित्यर्थ इति । अन्यथा यदिशब्दवैयर्थ्यमिति भावः । अभावस्य सविशेषत्वान्निर्विशेषत्वोक्तिरयुक्ता अत आह ॥ भाव शब्द इति । घटाभाव इत्यभावशब्दांतर्गतो भावशब्दो भवतीति भाव इति कर्तृसाधन इत्यर्थः। तथाच न भवतीत्यभाव इति अभावशब्दस्यार्थे तस्या घटशब्देन कर्मधारयसमासे विनष्टो घट एवात्रोच्यते तस्य चोक्तरीत्या निर्विशेषत्वोक्तिर्युक्तैवेति भावः । घटशून्यतेत्यादिरग्रेतनव्यवहारोऽपि कर्मधारयाभिप्रायेणैवेति मंतव्यं । कल्पितत्वाद्विशेषणमित्यत्रव्यवहारबलेन विशेषः कल्पनीय इति शंका निराकृता । अत्र तु दर्शनबलाद्विशेषो वक्तव्य इति शंका निराक्रियत इति महान्भेदः । अत एव तत्र शंकासमये विशेषस्योक्तत्वादित्युक्तं । अत्र तु सविशेषत्वादर्श-

नादित्युच्यत इति ॥ उक्तरूप इति । अहमिति प्रतीयमानात्मविनाशरूप इत्यर्थः ॥ वक्ष्याम इति । न च मायीवदेदत्रेत्यनुपदमेवेति शेषः ॥ न तैर्विनेति । तदीये पूर्वग्रंथे देहेंद्रियादीनामिवात्मनोऽपि दुःखहेतुत्वेन त्याज्यत्वं प्रकृतं । तदाक्षेपसमाधानपूर्वकमुपपादयति ॥ न तैरिति । केवल आत्मा तैर्देहेंद्रियादिभिर्विना न दुःखहेतुस्ततस्तत्र वैराग्यं नापेक्षितमिति चेत्तर्हि तेऽपि देहादयोऽपि तादृशाः केवला दुःखहेतवो न भवंति । ततः किमित्यत आह ॥ निर्दोषमिति । एवं विशकलितमात्मा देहादिश्चेति द्वयं निर्दोषं स्याद्धेयं न भवेत् । केवले आत्मनीव केवले देहादावपि वैराग्यं न स्यादिति भावः । अथ केवलस्य देहादेर्दुःखहेतुत्वेऽप्यात्मसहितस्य तस्य तथात्वात्तत्र वैराग्यमावश्यकं तर्हि केवलस्यात्मनो दुःखाहेतुत्वेऽपि देहादिसहितस्यातथात्वादात्मन्यपि वैराग्यमावश्यकमित्याह ॥ वैराग्यमिति ॥ तत इति । कथंचिद्दुःखहेतुत्वादित्यर्थः । तथा चात्र देहादिवदात्मनोऽपि दुःखहेतुत्वाद्धेयत्वमित्युक्त्या देहादिनाशवदात्मनाशोऽपि दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वात्पुरुषार्थ इत्यपि सूचितमतो नासंगतिरिति ज्ञातव्यं । नन्वेवं मुक्तानां प्राकृतशरीराभावेऽपि अस्मदादीनामिव भौतिकशरीरप्राप्त्या दुःखाद्यनुभवप्रसंग इत्यत आह ॥ प्राकृतशब्देनेति । नन्वेवमपसिद्धांतः प्राप्नोति । भावं जैमिनिर्विकल्पाम्नानादित्यादिना मुक्तानां जडशरीरस्योक्तत्वादत आह ॥ तद्राहित्यं चेति । चतुर्थपादे हि प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयतीत्यादौ मुक्ताः स्वेच्छया जडशरीरमनुप्रविश्य पुण्यानेव भोगाननुभवंति न तु दुःखादीन्कदाचनेति कर्मारब्धदुःखापादक एव जडदेहो मुक्तानां नास्तीत्युक्तं । अतोऽत्रापि तेनैव प्रकारेण कर्मारब्धदुःखापा-

पादकजडदेहराहित्यमेव श्रुत्यर्थतया वर्णनीयं न सर्वथाऽतो नोक्तदोष इति भावः ॥ विमत इति । आत्मदेहादिनाशकालीन इत्यर्थः । यद्यप्यात्मनाशो न मोक्ष इत्येव साधनीयं । परेण तस्यैव पुरुषार्थतायाः साधितत्वात् । तथाऽपि तदभिप्रेतं समग्रमपि मोक्षं दूषयितुमित्थं प्रतिज्ञा व्याख्याता । विशिष्टनिषेधस्य च विशेषणनिषेधेऽपि पर्यवसानादुक्तानुमाने प्रतिपक्षत्वमपि सिद्ध्यतीति ध्येयं ॥ विदेहावस्थैवेति । अत्र विमत इत्यत्र देहनाशकालीनत्वस्यापि विशेषतया विवक्षितत्वात्तदंशे नोक्तनिषेधपर्यवसानं कालातीतत्वादित्यर्थः । तेन कालातीततोपपादनाय ब्रह्मभावश्च मोक्ष इति श्रुतिसद्भावेनेत्येव वक्तव्यं । देहावस्थैव मोक्ष इत्यत्र श्रुतिसद्भावकथनमसंगतमिति शंकाऽनवकाशः । ब्रह्मभावाविर्भाव इत्यत्राविर्भावग्रहणेनोक्तविनाशकालीनत्वमप्युक्तप्रायं । देहादिविनाशाभावे ब्रह्मभावाविर्भावसंभवादिति ध्येयं ॥ आशंक्येत्यादि । तदभिमतमोक्षवादिनी काचिच्छ्रुतिर्नेत्युक्तार्थोपपादनायेति शेषः । ननु अस्मायामेधास्रजो विनिरिति मेधाशब्दाद्विनिप्रत्ययस्य विहितत्वेन मायाविनोरिति वक्तव्यं मायिनोरिति तु कथमुक्तमित्यत आह ॥ व्रीह्यादीति । व्रीह्यादिभ्यश्चेति सूत्रप्रतीकग्रहणं । लक्षणशब्दः सूत्रपरः । ततश्च व्रीह्यादिभ्यश्चेति सूत्रं यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेनैतत्सूत्रविहित इत्यर्थो द्रष्टव्यः । एवं च मायाशब्दस्य व्रीह्यादिगणे पठितत्वात्तस्मादिनिप्रत्यये यस्येति चेत्यनेनाकारलोपे मायिन् इति प्रातिपदिकसिद्धिरिति भावः । ननु केवलो मायाशब्द एव व्रीह्यादिगणे पठितो न शून्यमायेति समस्तोऽतः कथमयामिति व्रीह्यादिलक्षण इत्यत आह ॥ तत्र चेति । अन्यथा केवलमालाशब्दस्यैव तद्गणपठितत्वे परिस्फुरत्कुंडल-

मौलिमालिनां वनमाली हलायुध इत्यादौ समस्तान्मालाशब्दादिनेः प्रयोगोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः । इत्याद्यमितदोषत इत्युपसंहारगतादिशब्दार्थं वक्तुमाह ॥ किंचेत्यादि ॥ अन्यथासिद्धिश्चेति । नन्वात्मशून्यता पुरुषार्थः दुःखनिवृत्त्युपयोगित्वादित्युक्तानुमानस्य कथमन्यथासिद्धिः । साध्येन विना हेतोरन्यथाऽप्युपपत्तौ ह्यन्यथासिद्धिर्लोके दृष्टा न चात्र तथोच्यते । अतः कथमेतदिति चेदुच्यते । अन्यथासिद्धिश्चेति चशब्दोऽनुक्तासिद्धिसमुच्चयार्थः । दूषणांतरसमुच्चयस्य किंचेत्यनेनैव लाभात् । ततश्चान्यथासिद्धिर्यतोऽतोऽनन्यथासिद्धिगर्भोपायत्वरूपानुमानस्यासिद्धिरिति योज्यं । अतो न कोऽपि दोष इति । सोपाधिकत्वमप्याह ॥ शरीरादिशून्यताऽपीति । आत्मविशेषितस्य दुःखध्वंसमात्रस्य यदि मुख्यतः पुरुषैरर्थ्यत्वरूपं पुरुषार्थत्वं स्यात्तदा शरीरादिशून्यतायास्तदुपयोगित्वेन पुरुषार्थत्वं स्यात् । न चैवं किं त्वात्मविशेषितस्यैव दुःखध्वंसस्य मुख्यतः पुरुषैरर्थ्यत्वेन तदुपयोगितयैव । पक्षीभूते त्वात्मनाशेनात्मविशेषितस्य दुःखध्वंसमात्रस्य नोक्तरूपं पुरुषार्थत्वमित्येतत्कुत इत्यपेक्षायां तथाऽनुभवादित्याह ॥ न हि दुःखमिति । आत्मविशेषितस्यैव दुःखध्वंसस्य तादित्येतत्कुत इत्यतोऽनुभवबलादाह ॥ अपि तर्हीति ॥ असिद्धेनेति । अस्माकमिति शेषः ॥ उक्तत्वादिति । न दुःखानुभवः क्वापि मिथ्यानुभवतां व्रजेदित्यादिनेति शेषः । ननु बहुजीववादिनां मते एकस्य मुक्तिदशायामन्येषां दुःखसद्भावात्तत्प्रतियोगिकभेदवत्त्वेनातिममनुमानं बाधितविषयं । न च भेदे सद्द्वैततताप्रसंग उक्त इति वाच्यं । पारमार्थिकभेदांगीकारे हि तथा स्यात् । न चैवं । व्यावहारिक एवासावंगीक्रियते । व्यावहारिकस्यापि तस्य स्वप्रतियोगिकतादा-

त्म्यविरोधित्वस्य लोके दर्शनादित्यत आह ॥ बहुजीववादिनं प्रतीति । अभ्युपेत्य चेदमुदितं । वस्तुतस्तु पारमार्थिकभेदवादित्वेन पारमार्थिकमेव दुःखात्मकत्वं साध्यतयाऽस्मदभिप्रेतं । न च व्यावहारिको दुःखभेदस्तद्विरोधी । अतो न बाधशंकावकाश इत्याशयेनोक्तं ॥ कुचोद्येति ॥ यस्तु विशेष इति । मुक्तौ व्यावहारिकद्वितीयाभावरूपो यः संसाराद्विशेष इत्यर्थः ॥ प्रतियोग्यधिकरणमेवेति । प्रतियोगिप्रसक्तिमदित्यर्थः । एवं कालस्येत्यत्रापि कालप्रसक्तेरित्यर्थः । आत्माश्रयादिति भावः । ननु कालो नेति सामान्यतस्त्रैकालिकनिषेधवचनस्य कथं वर्तमानमात्रविषयकप्रत्यक्षविशेषसाक्षिविरोध इत्यत आह ॥ स हि पूर्वोक्तेति । तथा च न प्रत्यक्षमात्रस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वनियम इति भावः ॥ तस्याप्रस्तुतत्वादिति । कालाभावादश्रयासिद्धमाद्यमनुमानमिति विज्ञानवादिनाऽऽश्रयासिद्धौ चोदितायां तं प्रत्यैव साक्षिविरोधाभिधानं संगतं । कालाभावस्याश्रयासिद्धिकथनाय तेनाशंकिततया प्रस्तुतत्वात् । न शून्यमायावादिनौ प्रति । ताभ्यां कालाभावस्याश्रयासिद्धिकथनायानाशंकितत्वादित्यर्थः ॥ न त्वाश्रयासिद्धीति । गौरवादिति भावः ॥ प्रपंचनं चेति । मुक्तस्याद्वितीयत्वनिराकरणरूपमित्यर्थः ॥ शब्दैकत्ववादिन इति । अत्र वाशब्देन तदाभिव्यंग्यः स्फोटो लक्ष्यते । एवशब्दानुगमादत इत्यत्रापि पदवाक्यस्फोट एवशब्देन ग्राह्यः । प्रसिद्धशैवानां भेदवादित्वादाह ॥ शैवैकदेशिन इति ॥ आगममिति । शैवाद्यागमामित्यर्थः । शिवस्याप्रत्यक्षत्वेनात्र युक्तेरसंभवादित्यर्थः ।
॥ निर्विषयैकतज्ज्ञानेति । परमते इदानींतनकालेऽपि कस्यचिद्देवदत्तस्य मुक्त्यंगीकारेण तदीयनिर्विषयज्ञानस्य सत्वेन

साध्यवैकल्यशंका स्यादत एतादित्युक्तं । तथा च संसारीयो यज्ञदत्तस्य भावी यो मोक्षकालः सपक्षः वर्तमानकालस्तु दृष्टांतः । तत्र च तदीयज्ञानसंततिर्न निर्विषयेति न साध्यवैकल्यशंकेति भावः ॥ प्रागेवेति । प्रथमाध्याय इत्यर्थः । चशब्द इति । तथा च चशब्द उपमार्थः । पूर्वप्रकरणांते तस्मात्सर्व एतेऽनुपपन्नभाषिण इत्युपसंहारोऽध्याहार्य इति भावः । एवं च सांख्यनैयायिकाद्याः पूर्व इवानुपपन्नभाषिणो यतो मोक्षं निर्दुःखं प्राहुरिति योजना द्रष्टव्या ॥ निवृत्तजातीयस्येति । इच्छादिप्रागभावासमानाधिकरण इच्छादिलय इत्यर्थः ॥ अव्यक्तत्वादिति । तथा च संसारे सुखवत्तत्प्रतीतिरपि न वक्तव्येति भावः । नन्वमूर्तमपि रूपादिकं अंधकारावृत्तमुपलब्धमत आह ॥ तदनिरूपणाच्चेति ॥ सर्वत्र विजयत इति । शरीरमारभ्योक्तकारणकलापे सर्वत्र कारणं भवतीत्यर्थः ॥ सोपाधिकत्वादिति । स्रक्-चंदनादिवदन्यार्थमर्थ्यत्वादिति भावः । एतदेव दर्शयति ॥ सुखमित्यादिना ॥ क्वचिदिति । परदाराभिगमनादा-वित्यर्थः । तत्र बहुतरदुःखसंभावनायामपि सुखमात्रमुद्दिश्य शिरो मदीयं यदि यास्यति तर्हि यातु हस्तप्राप्तमिदं सुखं सर्वथा न हातव्यमित्याभिसंधिना प्रवृत्तमाना दृश्यंते ॥ क्वचित्सुखाभावेनेति । गुरुतरभारपरिश्रांते पुरुष इत्यर्थः । स हि गुरुतरभारनिमित्तमिदं दुःखं तावदपगच्छतु सुखं भवतु मा वेत्यभिसंधिना गुरुतरं काष्टादिभारं परित्यजन्दृश्यते । शंकते ॥ भवति दुःखहानिरित्यादिना मोहावस्थायामिति । यद्यपि सिद्धांते दुःखमात्रप्रतिस्मृतेरिति वचनान्न मोहावस्थायां दुःखनिवृत्तिस्तथाऽपि दुःखाभावोऽपि न वेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते । न हि मूर्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो

दृश्यते सुधीरिति परैरुक्तत्वात्तद्रीत्यैवेदमुक्तमिति द्रष्टव्यं ॥ पुरुषार्थत्वाविरोधादिति । दुःखहानेरिति शेषः । ॥ काम इति । काम्यत इति कामः । परदाराभिगमनजन्यसुखमित्यर्थः ॥ महीयानिति । नरकादिरूप इत्यर्थः । ननु पुरुषार्थे कथं प्रेक्षावतां निवृत्तिरित्याशंकां प्रेक्षास्वरूपकथनेन परिहरति ॥ इयमेव हीति । ननु तर्हि शास्त्रादिविरुद्धस्य प्रेक्षावद्भिरनिष्यमाणत्वान्न पुरुषार्थत्वमपीत्यत आह ॥ स्वरूपेणेति । येन केनापीति शेषः । न ज्ञाततयेत्यर्थः । मात्रशब्देन शास्त्राद्यविरोधस्य पुरुषार्थताशरीरनिवेशं वारयति । स्वरूपेष्यमाणत्वरूपं पुरुषार्थत्वं दुःखनिवृत्तावुपपादयति ॥ न क्वचिदिति ॥ अनुभूयमानतामात्रमिति । यदा कदाचिदनुभूयमानत्वमित्यर्थः ॥ सत्ताऽपि वेति । अपिशब्दोऽनुभूयमानतासमुच्चयार्थः । तथा च यावत्पर्यंतं तस्याः सत्वं तावत्पर्यंतमनुभूयमानत्वं वेति द्वितीयकल्पार्थः । तेन सर्वदाऽननुभूयमानत्वादिति वक्ष्यमाणं दूषणमुपपन्नमिति ज्ञातव्यं ॥ समाधिभावादिति । समाधिर्ध्यानविशेषस्तत्प्रभावादित्यर्थः । समाधिर्योगजः साक्षात्कारस्तत्सद्भावादिति वाऽर्थः ॥ आत्यंतिकीदुःखनिवृत्तिरिति । स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखनिवृत्तिरित्यर्थः । इदानींतनदुःखध्वंसेऽतिव्याप्तिवारणाय दुःखप्रागभावासमानकालीनत्वं ध्वंसविशेषणं । संसारिदुःखप्रागभावसमानकालतया मुक्त्यव्याप्तेराह ॥ स्वसमानाधिकरणेति । प्रागभावविशेषणसंयोगादिप्रागभावसमानकालतया दोषतादवस्थादाद्यं दुःखपदं तच्चैकविंशतिप्रभेददुःखपरं । अतश्चरमभोगरूपदुःखप्रागभावसमानदेशकालतयोपांत्यदुःखध्वंसे नातिव्याप्तिः । अत

एव प्रागभावपदमर्थवत् । वक्ष्यमाणरीत्या यदा चरमदुःखध्वंसो वर्तमानोऽप्यचिरमनुभूयते तदा भोगरूपदुःखसमानदेशकालतयाऽसंभववारकत्वात् । रूपादेरपि विषयरूपदुःखत्वेन तद्ध्वंसातिव्याप्तिवारणाय चरमं दुःखपदं । तच्च मुख्यदुःखपरमतो न तत्रातिव्याप्तिरिति ॥ वर्तमानाऽप्यचिरमिति । चरमदुःखानुभवे योगजधर्मबलादनागतदुःखनिवृत्तिरपि विषयः । तथा चाग्रिमक्षणे तन्निवृत्तिः । तद्विषयकश्च विनश्यदवस्थोऽनुभवस्तदाऽस्तीति वर्तमानाऽप्यचिरमनुभूयत इत्यर्थः । अनुभवरूपदुःखसमये उ । मुक्तिलक्षणसत्वादनुभवरूपं दुःखं न मुक्तिविरोधि । अशेषविशेषगुणोच्छेदश्च न मुक्तितयाऽत्राभिप्रेत इति भावः । दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वोपपादनाय प्रसक्तेति दुःखाविशेषणं अप्रसक्तदुःखनिवृत्तेः केनाप्यनिष्यमाणत्वात् । ताश्चोदाहरिष्यंति । पुनरानंदपूर्वकान् धर्मानाहाप्यनुच्छिन्नांस्तार्किकैर्विनिवारितानित्यादिनेनि शेषः ॥ विशेषाभावादिति ॥ प्रियाप्रिये इति । सामान्यतः समानपदोपात्तयोः प्रियाप्रियास्पृष्ट्योः प्रियास्पृष्टिरेव विभागेन व्याख्यातव्येत्यत्र विशेषकारणाभावादित्यर्थः । ननु प्रियस्याप्रियसंपृक्ततया विषसंपृक्तमधुवदनिष्टत्वेन सामस्त्येन हानिरनिष्टैवेत्यत आह ॥ तथा वक्ष्याम इति । आत्माप्रियहानाय को यतेत च बुद्धिमानित्यत्रेति शेषः ॥ यो दोष इति । शरीरादिलक्षणकारणाभावरूप इत्यर्थः ॥ यदत्रोक्तमिति । संसारेऽपि तत्प्रतीतिप्रसंग इति यदुक्तमित्यर्थः । मूर्तत्वाभावेनावरणानुपपत्तेरित्युक्तामनुपपत्तिं परिहरति ॥ न च विशदेति । किमावरणकृत्यमित्युक्तदोषं परिहरति ॥ ज्ञानस्येति । निर्विषयायाः प्रतीतेरनुपपत्तेरित्युक्तदोषमाशंक्य परिहरति ॥ न

चोक्तेति ॥ अप्राकृतमस्तीति । तदभावे प्रमाणाभावादिति भावः ॥ वृत्तीनामिति । अंतःकरणपरिणतिरूपाणामानंदादीनामित्यर्थः ॥ परमेश्वर इति । अत्र बिंबभूतस्य परमेश्वरस्यानंदादिस्वरूपत्वोक्त्या तत्प्रतिबिंबानां सज्जीवानामपि तदर्थात्सिद्ध्यतीति प्रकृतसंगतिरिति द्रष्टव्यं । अत एवास्वरसादाह ॥ सज्जीव इति वेति । निःस्वभावतां वारयितुमाह ॥ तद्विरुद्धेति । नन्वेवमनेवं चेत्यत्र केवलानंदादिरूपत्वकेवलदुःखादिरूपत्वयोः परामर्शे तयोरेकदैकत्रासमावेशात्तत्समावेशोक्तिर्विरुद्धेत्यत आह ॥ उभयस्वभावा इति । तथा चानंदादेरेव परामर्शो न केवलस्यापीति भावः ॥ नियामकस्येति । सुखस्यात्मस्वरूपत्वकथनेन हातुमशक्यत्वादिरूपस्य नियामकस्येत्यर्थः । षष्ठीसमासेन लब्धमर्थं दर्शयति ॥ यदि प्रियास्पृष्टिरित्यादिना । ननु सुखमपि दुःखानुषंगात्त्याज्यमेवेत्याशंकां परिहरन् कर्मधारयलब्धमर्थमुपपादयति ॥ वृत्तिरूपसुखस्येत्यादिना । प्रियास्पृष्टिर्विशेषणैव व्याख्येयेत्यत्र कर्मधारयसूचितं नियामकं दर्शयति ॥ कारणैक्येत्यादिना । शरीरादिरूपकारणैक्यनिमित्त इत्यर्थः । आत्मस्वरूपसुखहानं आत्महानमेवेत्यभिप्रेत्याह ॥ आत्महानामिति । नित्यत्वेन कालिकं स्वात्मानं न संभवतीत्युक्त्वा दैशिकमपि तन्न संभवतीत्याह ॥ नापि वियोगेति ॥ स्वात्मनीति । स्वात्मनि स्वावधिकनिर्गमनादिक्रियाया अभावादित्यर्थः । देवदत्तस्य ग्रामावियोगो हि ग्रामावधिकनिर्गमनरूपक्रियासाध्यो दृष्टः । न चात्र स्वात्मनि स्वावधिकनिर्गमनरूपक्रिया संभवति । यथा स्वस्मादेव स्वस्य वियोगो संभवेदिति भावः । न चेशकृतास्यांशातिरेकस्यांगीकारात्स्वावधिकं निर्गमनं देवादीनामस्तीति वाच्यं ।

तस्य सर्वमुक्तसाधारण्याभावात् । प्रियास्पृष्टिश्च सर्वमुक्तसाधारणीकृता ॥ तथा चाशरीरामिति । प्राकृताप्रियास्पृष्टिपरतया श्रुतिव्याख्याने तत्राशरीरमिति हेतुगर्भविशेषणेन समर्पिताऽशरीरत्वयुक्तिः श्लिष्यते । शरीरस्य प्रकृतं प्रियं प्रति कारणत्वेन कारणाभावे कार्याभावनियमात् । स्वरूपं प्रियास्पृष्टिपरतया व्याख्याने तु तदंशेऽशरीरत्वयुक्तिरप्रयोजकतया न श्लिष्यत इति भावः ॥ प्रकरणवशादिति । विज्ञानघन एवैतेभ्य इत्यादिप्रकरणस्य वक्ष्यमाणरीत्या मुक्तिपरत्वादिति भावः । वाक्येन इत्यर्थमुक्तवत्येवेति संबंधः । चोदित इत्यध्याहारेऽतुष्यन् अस्येत्यस्य लिंगव्यत्ययेन स्त्रीलिंगत्वं मैत्रेय्या उक्तवत्या इत्यनयोः षष्ठ्यंतत्वं चाभिप्रेत्य योजनांतरमाह ॥ यद्वेति ॥ संज्ञा नास्तीत्यादिरेवेति । आदिपदेन मुक्तानां संज्ञाप्यन्यैर्न ज्ञायते ॥ शास्त्रं विनेति । बृहद्भाष्योक्तार्थस्य संग्रहः ॥ पूर्ववाक्येनेति । अविनाशी वा अरे अयमात्मेति वाक्येनेत्यर्थः ॥ रूपादय इति । यद्यपि शास्त्राणां मध्ये शब्दस्यैवादित्वाच्छब्दादय इत्येव वक्तव्यं तथाऽप्युत्तरवाक्य इतर इतरं पश्यतीति चाक्षुषज्ञानविषयस्य रूपस्यैवादौ वक्ष्यमाणत्वादत्रापि रूपस्यैवादित्वेन वचनमित्यवगंतव्यं ॥ उत्तरत्र वक्ष्यतीति । उत्तरश्लोके वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ अन्यथाव्याख्येयामिति । साकल्येन विज्ञेयत्वपरतया व्याख्येयमित्यर्थः । अविरोधानुभवमुपपादयितुमाह ॥ यथा घटमित्यादिना । श्रुत्यादिग्रहणमित्यत्रादिपदेनोपात्तं तर्कं दर्शयति ॥ यदि चात्मेति ॥ ममेदमिति । विशेषणाज्ञाने विशिष्टज्ञानासंभवादिति भावः । नन्वात्मनः स्वज्ञानकर्मत्वाभावेऽपि दीपवत्स्वप्रकाशतया प्राभाकररीत्या स्वप्रकाशज्ञानाश्रयतया वा प्रकाशमानत्वसंभवा-

न्नोक्तविशिष्टज्ञानानुपपत्तिरित्यत आह ॥ स्वप्रकाशत्वमित्यादि । अत्र पक्षद्वयेऽपि प्रकाशकर्मत्वातिरिक्तस्य प्रकाशमानत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन स्वज्ञानकर्मत्वमनिवार्यमित्यर्थः ॥ नास्तीत्यभिधायेति । नात्मन इत्यत्रात्मशब्देन जीवश्च न परांश्चेत्यत्र परशब्देनेश्वरस्यापि अभिप्रेतत्वादिति भावः । अत्र संवेत्तीत्यस्य सर्वदृगित्यस्य च संवेदयति सर्वं दर्शयतीत्यर्थतया तद्भाष्ये व्याख्यातत्वेन प्रकृतसंगतिर्द्रष्टव्या । तेनात्र प्राज्ञतुरीययोरेवाज्ञानज्ञाने कथ्येते न सुप्तजीवस्येति प्रकृतासंगतिरिति शंकाऽनवकाशः । अत्र स्वज्ञानाभावोक्तिर्विशेषाकारेणैव स्वज्ञानाभिप्राया । सुप्तस्याप्यहमिति सामान्यतः स्वज्ञानवत्त्वात् । अत एवैतद्वाक्यव्याख्यानसमये मांडूकभाष्ये तमोविना सुप्त्यवस्थां सुखं चापि विना नान्यत्प्रदर्शयेदिति जीवज्ञानं सुप्त्यवस्थायामुक्तं । अन्यथा तद्विरोधप्रसंग इति ध्येयं ॥ अभाववाचिताऽनुक्तेरिति । क्वचिदित्यनंतरं एतावदध्याहार्यमिति भावः । ननु भेदाभेदरूपविरोधिद्वयमात्रस्यैव शब्दार्थत्वेऽन्यत्र इवोभये च सादृश्य इति सामान्यत एव प्रतियोगिद्वयस्येव शब्दार्थतावचनं प्रविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्माच्छरीरादात्मन इति हरेः सूक्ष्माशनप्रतिपादके वाक्ये अवतारेषु स्थूलमपि भुंक्त इतीवशब्दव्याख्यानं चानुपपन्नमित्यत आह ॥ प्रतियोगिद्वयोपलक्षणमिति । विरोधिद्वयोपलक्षणमित्यर्थः । नन्विवशब्दस्यैव प्रतियोगिद्वयं यदि वाच्यं तर्हि नानेव पश्यतीत्यादाविवशब्देनैव भेदाभेदयोः प्राप्तत्वेन नानेत्यादीनां वैयर्थ्यमित्यत आह ॥ इवांत इति । ततश्च यत्र द्वयोर्विरुद्धयोर्मध्ये यदेकमिवशब्दशिरस्कमुच्यते तत्र तद्विरुद्धमपरमिवशब्देनोच्यत इति विवक्षितत्वान्नोक्तदोष इति भावः ॥ अन्यथा व्याकुर्वंत इति । वस्तु-

कथनमेतत्तथाहीत्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेण व्याकुर्वत इत्यर्थः । अभिप्रायः कल्पित इत्यत्र परीत्येति शेषः । विष्णुतत्त्वनिर्णयटीकायामस्याभिप्रायस्याशंक्य दूषितत्वात् । स्वरीत्या वाऽऽह ॥ अपुरुषार्थताप्रसंगो वेति । मुक्तिसाध्यं प्रयोजनमिति प्रतीतिनिरासायाह ॥ संबंधमात्र इति । तमेव संबंधं दर्शयति ॥ मुक्त्यर्थ इति । तथा च मुक्तिजनकप्रवृत्तिमत्पुरुषेष्यमाणत्वमेव संबंध इति भावः ॥ सुखोपादनेति । संसारस्यैवोपादानप्राप्तेरित्यर्थः ॥ जांघिकादिरिति । जंघाभ्यां जीवति यः स जांघिकः । एकस्मिन्दिवसे बहुजनपरिमितमार्गगमनशीलो नरस्तदादिर्जनेत्यर्थः । नाशस्यानिर्वर्त्यत्वादाह ॥ प्रसक्तस्य सुखनाशहेतोरिति ॥ कथं तर्हीति । यद्यप्यल्पमपि सुखं पुरुषार्थ इत्यर्थः ॥ अन्यथेति । बहुतरसुखहानानुबंध्यल्पसुखं पुरुषार्थोऽतो नोक्तव्यभिचार इत्युक्तसमाधानानादर इत्यर्थः ॥ व्यवस्थाया इति । जांघिकादावल्पस्यापि सुखस्य पुरुषार्थत्वं । मधुविषसंपृक्तान्नभोजनादौ तस्यापुरुषार्थत्वमित्यत्र व्यवस्थापकस्य वाच्यत्वादित्यर्थः । व्यवस्थापकमाशंकते ॥ स्यादेतदिति ॥ आयतिमिति । यद्यप्युत्तरः काल आयतिरित्यभिधानं तथाऽपि तदालोचनस्य प्रकृतानुपयोगाल्लक्षणया तत्कालीनफलमत्रायतिशब्देन विवक्षितमिति द्रष्टव्यं ॥ पूर्वत्रोत्तरत्र वेति । स्कांदपुराण एव पूर्ववाक्ये उत्तरवाक्ये वा संबंध इत्यर्थः । ननु मया मुक्ते ज्ञानाश्रयत्वरूपचेतनत्वस्यैवानंगीकृतत्वेन विशेषणाभावाद्विशिष्टस्यापादकस्यासिद्धिरित्यत आह ॥ अत्र चेतन इतीति ॥ प्रतिज्ञयेति । तथा च विमतो दुःखयुगेवेति प्रतिज्ञयैवकारस्य संबंधेन दुःखाभाववानित्यर्थलाभादिदानीं दुःखाभावोऽपि नोपपद्यत

इत्याहेति पूर्वोक्ता संगतिः श्लिष्यत इति भावः । मूले चशब्दोऽनुक्तप्रसंगांतरसमुच्चायक इत्याशयेनाह ॥ यदि मुक्त इत्यादिना ॥ अनात्मा वा दुःखी वा स्यादिति । दुःख्यनात्मान्यतरः स्यादित्येकमेवापाद्यमत्र विवक्षितं नापाद्यद्वयं । तेनाद्ये नारकिणि द्वितीये घटादौ व्यभिचार इति शंकाऽनवकाश इति ध्येयं । आदिपदाद्यदि मुक्तः दुःखरहितत्वे सति सुखी न स्यात् । तदाऽऽत्मा न स्यात् । यदि मुक्तिः सुखानुभववर्जिता स्यात्तदा पुरुषार्थो न स्यादित्यादयो ग्राह्याः ॥ श्रुशृपृकृवृभ्यः छंदसीति । एभ्यो धातुभ्यः परस्य हेर्धिः विकरणाभावश्चेति सूत्रार्थः । अन्यथा लोटि तासि तनादिकृञ्भ्य उरिति उप्रत्यये गुणे सिपः सेर्ह्यपिच्चेति हिभावे अत उत्सार्वधातुक इति कृञोकारस्योकारे उतश्चप्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्लोपे कुर्विति रूपेण भाव्यमिति ज्ञातव्यं । प्रकृतिपरिणामरूपसत्वस्य रजस्तमोमिश्रत्वादाह ॥ सहचरितामिति ॥ ज्ञास्यत इति । तथा चास्य विशेषणस्य नोक्तं प्रयोजनमन्यथासिद्धत्वादेवं शंकितुरभिप्रायः । एतद्विशेषणमेव माऽस्त्विति चेन्न । तथात्वेऽग्रिमसमाधानस्याश्लिष्टत्वप्राप्तेरित्यवधेयं ॥ श्रुत्यभाव इति । अत्र श्रुतिशब्देन लिंगात्मकशब्दस्य विवक्षितत्वात्तयोर्मिश्रमित्यस्य लिंगत्वात्कथं श्रुतित्वमिति शंकाऽनवकाशः । प्रकरणापेक्षस्य लिंगस्य शीघ्रोपस्थापकत्वाल्लिंगेनैवोक्तनिश्चय इति समाधानाभिप्रायः । ननु ब्रह्मांडांतःस्थत्वात्तत्र कथं तेषामप्रवृत्तिरित्यत आह ॥ अबंधकतयेति । भावविकारः पदार्थविकृतिः । सर्वे चतुर्बाहव इति सारूप्यमुक्त्यधिकारित्वविवक्षयोक्तमिति ज्ञातव्यं । बहुव्रीहित्वे इनो वैयर्थ्यप्रसंगादाह ॥ परिस्फुरत्कुंडलेति ॥ पूर्वेणेति । भागवत

पूर्ववाक्येनेत्यर्थः ॥ दोषाहेतुरिति । दुःखस्य दोषसाध्यत्वाद्दोषाहेतुत्वे दुःखहेतुत्वमपि लब्धमेवेति भावः ॥ आत्मत्वादित्यर्थ इति । अन्यथा मुक्तस्त्रीषु भागासिद्धिरिति भावः। ईश्वरादीनामित्यत्रादिपदेन तमोगतानां प्रलयकालीनानां च ग्रहणं ॥ तत्समीपं प्राप्त इत्यपीति ॥ उपसंपद्येति । श्रुतेरपि पूर्वमुदाहृतत्वादिति भावः । सोऽप्यत्र वर्णित इति । वस्तुतस्तु मुक्तौ भेदप्रतिपादनमेव प्रकृतसंगतमिति भावः । यदैक्यमिति बुद्ध्या विवेकप्रदर्शनेनैक्यशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वात्समास इति सूचितं ॥ इति प्रयोजनेति । अन्यथा ल्युडंतस्येध्मव्रश्चनः कुठार इत्यादौ विशेषनिघ्नतादर्शनेन प्रमाण इति स्यादिति भावः । यथा चैतत्तथोक्तं पिपीलिकालिपिश्चापि प्रमाणमित्येतद्व्याख्यावसरे ॥ परत्वमिति चेति । परत्वशब्दस्यापि परमात्मतादात्म्यपरत्वादिति भावः ॥ निष्कृष्टव्यक्तिविषय इति । देहेंद्रियाद्युपाधिपरिच्छिन्नचेतनांशरूपव्यक्तिविषय इत्यर्थः । न चैवं सिद्धसाध्यता उपाधिपरिच्छिन्नचेतनांशस्य मुक्तौ परेणात्यंताभेदानंगीकारादिति वाच्यं । यः पूर्वमुपाधिपरिच्छिन्न आसीत्तस्यैव चेतनांशस्य जीवशब्देन ग्रहणमित्याशयात् ॥ अन्यथेति । जीवशब्दश्चेतनमात्रविषयो यदीत्यर्थः ॥ पुनर्दृष्टांतदोषेति । जीवशब्दस्य चेतनमात्रपरत्वे परिच्छेदशून्यचेतनस्यापि चेतनत्वप्राप्त्या तत्र ब्रह्मात्यंताभेदस्य संसारकालेऽपि सत्त्वेन तन्निषेधासंभवात् । साध्यवैकल्यरूपदृष्टांतदोषः पुनः स्यादित्यर्थः । यद्वा जीवशब्दो देवदत्तादिरूपैकजीवव्यक्तिपरतया वर्णनीयः । अन्यथा संसारकाले प्राचीनमुक्तजीवस्य ब्रह्मात्यंताभेदमादाय पुनः साध्यवैकल्यं स्यादित्यर्थः । अथवा

निष्कृष्टशब्दः शरीराद्यविशिष्टशुद्धचैतन्यपरः । अवर्णनीय इति पदच्छेदः । तथा च जीवशब्देन शरीराद्यसंयुक्तशुद्धचैतन्यमात्रविवक्षायां चैतन्यमात्रस्य ब्रह्मात्यंताभिन्नत्वात्पुनः साध्यवैकल्यं स्यात् । अतस्तथा न व्याख्यातव्यमित्यर्थः ॥ मतभेदेनेति । आद्यमतेऽवधारणं न विवक्षितं । द्वितीयमते तु तदावश्यकमिति व्याख्येयमित्यर्थः ॥अत एवेति । द्वितीयमतस्याप्यत्र निराकार्यतयाऽभिप्रेतत्वादेवेत्यर्थः ॥ प्रागेवेति । नान्यदन्यत्वमापन्नं क्वचिद्दृष्टमित्यनुव्याख्याव्याख्यावसरे जीवो न कालांतरेऽपि ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते । ततो भिन्नत्वादिति दर्शित इत्यर्थः । अदधिभूतस्य क्षीरस्य पश्चाद्दधिभावदर्शनाद्व्यभिचार इत्यत आह ॥ येन सतेति । दध्नोऽपि कारणात्मना प्राक् सत्वादाह ॥ वस्त्वंतरेणेति । तथा च सतोर्द्वयोर्मध्ये यत्पूर्वं यन्न भवति तत्पश्चादपि न भवतीति व्याप्तिरभिमताऽतो न व्यभिचार इति भावः ॥ एतेनेति । येन सता वस्त्वंतरेणेति विशेषणस्य विवक्षितत्वेनेत्यर्थः । शंकते ॥ कुत इत्यादिना ॥ अनुमानस्य चेति । मोक्षसंबंधी कालो जीवस्य परेण यदैक्यं तद्युतो न भवति कालत्वात्संसारकालवदित्याद्यनुमानस्येत्यर्थः । अत्र यथाश्रुतमेव साध्यं विवक्षितं नैक्यशब्दोऽत्यंताभेदपरो व्याख्येयः । तथात्व एतन्मते सिद्धसाध्यताप्रसंगात् । दृष्टांते साध्याभावेनासिद्धव्याप्तिकत्वमुपपन्नमिति ध्येयं ॥ अतो द्वितीयस्य चेति । जीवो न कालांतरेऽपि ब्रह्मणैक्यमापत्स्यते । प्राक् ततो भिन्नत्वादिति द्वितीयानुमानस्येत्यर्थः ॥ अतद्भूतस्येति । पूर्वमत्यंताभेदशून्यस्येत्यर्थः ॥ तद्भावानिरासहेतोरिति । तदत्यंताभेदानिरासहेतोरित्यर्थः । ततश्च

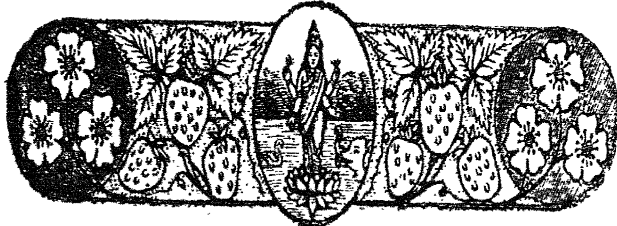
प्राक् ततो भिन्नत्वादित्यस्य प्राक् तदभेदशून्यत्वादित्येवार्थो वर्णनीयः। यः पूर्वमसौ नेति मूलस्वारस्यात्। भेदाभेदवादिमते भिन्नेऽप्यभेदांगीकारेणाप्रयोजकत्वप्रसंगाच्च। न चासिद्धिः। तन्मते पूर्वमप्यभेदसद्भावात्। अतः पूर्वमत्यंताभेदशून्यत्वात्पश्चादत्यंतमैक्यं नेत्येव साधनीयं। तथा च सिद्धसाधनत्वमित्यर्थः ॥ कानिचिदिति। बौद्धपाशुपतादीनीत्यर्थः ॥ ❁ । ❁ ॥ पादप्रतिपाद्यमिति। एतत्प्रकरणोपक्रमे भवेदेवं पादार्थः संगतिश्चेत्याक्षिप्तत्वादिति भावः ॥ सर्वक्रममिति। वक्ष्यमाणमित्यर्थः ॥ तथा च वक्ष्यतीति। उमागिरीशावितीत्यत्रेंद्रप्रवेशस्तु यदोच्यतेत्यत्रेति शेषः ॥ अशेषा इतीति। न चात्र समस्तेत्येतदेवाशेषा इत्यस्य विवरणं किं न स्यादिति शंका न विद्यते शेषो येषां तेऽशेषा इति संकोचनिषेधपरस्याशेषपदस्यैव संकोचनार्हसमस्तपदविवरणरूपत्वस्य न्याय्यत्वात् ॥ अशेषाः समस्तजीवा इति। कर्तृवाचकपदद्वयसार्थक्याय वाक्यभेदमाश्रित्याह ॥ यद्वेति ॥ अस्यैवेति। आस्मिन् लयं यांति भूतानीत्यादिश्लोकद्वयोक्तस्यैवेत्यर्थः ॥ एतत्प्रसंगादिति। इदमुपलक्षणं। वक्ष्यमाणानामपि पितॄणां सुरानुगानां च प्रवेशमात्रं न देहलयः। तेषां प्रतीकालंबनत्वेनोत्क्रमणस्य विद्यमानत्वात्। गंधर्वाद्या इत्यत्राद्यपदेन सिद्धचारणानां ग्रहणं ॥ तथा न्यायाविवरण इति। तत्समानां च विशेषवचनाभावे स्वसमानलयस्थान एव लयोपपत्तेरिति न्यायविवरणेऽनुत्पादकेऽपि लयस्योक्तत्वादित्यर्थः। यथा वरुणाद्यनुत्पन्नानामश्विप्रभृतीनां विशेषवचनाभावात्स्वसमानावादिलयस्थाने वरुणादौ लय इति ज्ञातव्यं ॥ साधारणप्रलय इति। महदादिजडसाधारणप्रलय इत्यर्थः। यद्वा सामान्य-

प्रलय इत्यर्थः ॥ अर्थांतर इति । प्रकृतमुक्त्यपेक्षयाऽर्थांतर इत्यर्थः । तथा च प्रकृतसुरमुक्तिभिन्नः साधारणो लय इत्युक्तं भवति ॥ उपपादितवानिति । अतो न तदस्माभिः साधनीयमिति भावः ॥ सुराणां लय एवेयं मुक्तिरिति । नन्वेवं साधारणलये सर्गक्रमतो विपर्ययस्य सत्वात्सुरमुक्तिरूपप्रलयोऽपि तद्वानिति साधने प्रलयगतेन विपरीतक्रमेण प्रलयेऽपि विपरीतक्रमः साध्यत इत्युक्तं स्यात् । ततश्च साध्यसाधनयोरभेदेन साध्याविशिष्टतेत्यत आह ॥ सामान्यविशेषेति । साधारणलयसुरमुक्त्योरिति शेषः । तथा च लयसामान्यधर्मभूतः सर्गक्रमतो विपर्ययस्तद्विशेषरूपायां मुक्तौ साध्यते न तु लयसामान्य एव येनोक्तदोषः स्यादिति भावः । ततश्चायं प्रयोगः । सुराणां सायुज्यरूपा मुक्तिः लयसामान्यधर्मभूतसर्गक्रमविपरीतक्रमवती । लयविशेषत्वात् । यो यद्विशेषः स तत्सामान्यधर्मवान् यथा ब्राह्मणविशेषस्तत्सामान्यधर्मभूताध्ययनादिमानिति । यद्वा सुरा मुक्तौ सर्गक्रमवैपरीत्यवंतो लये सर्गक्रमवैपरीत्यवत्त्वात् । व्यतिरेकेण यज्ञदत्तवदिति प्रयोगः । अत्राप्रयोजकत्वमाशंक्य तन्निवर्तकतया लयो यतो मुक्तिरिति पदत्रयं व्याख्यातं ॥ एतदुत्तरत्रेति । एतन्मुक्तौ चिदानंदात्मनां बिंबवशत्वमुत्तरत्रात एव चानन्याधिपतिरिति सूत्रव्याख्यान इत्यर्थः ॥ उक्तं युक्तमिति । सुरमुक्तेः सर्गक्रमविपरीतक्रमवत्त्वं युक्तिसिद्धमित्यर्थः । युक्तिश्च प्रतिबिंबस्य बिंबे लयरूपत्वाद्व्यतिरेकेण पितापुत्रादिलयवदित्येवंरूपा श्रुत्युपात्तस्यास्य हेतोर्बलवत्त्वात्तत्त्वलयरूपसपक्षाद्व्यावृत्तत्वेऽपि नासाधारण्यं दोष इति ज्ञातव्यं । तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वरूपप्रतिबिंबत्वस्य तत्त्वेष्वपि सत्वेनान्वय्येवायं ॥ तेजोभूतस्येति । तेजोभूताभिमानिनोऽग्नेरित्यर्थः ॥ इदं

चेति । प्राणस्य तेजसि लयोपपादनमित्यर्थः ॥ भाष्योक्तमिति । प्राणस्य तेजसि लयो मार्गमात्रमुदाहृतं। सर्वेशितुश्च सर्वादेस्तस्यान्यत्र लयः कथमिति भाष्योक्तं । हिरण्यगर्भस्य तेजसि लयो नाम तत्प्राप्तिमात्रं न तु तत्र देहलय इति प्रमेयं द्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ ❁ ॥ ४-२-७ ॥ ❁ ॥ इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण यदुपातिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ❁ ॥ ४ । २ ॥ ❁ ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ प्रागिति । उत्क्रांतिमार्गौ देवानां न प्रायेण भविष्यत इत्यत्रेत्यर्थः ॥ विशेषत इति। स्फुटतयेत्यर्थः । प्राक् तृतीयपादोदिते । मार्गो देवानां नेति प्रतिषेधेनोत्क्रांतानामेव मार्गस्तृतीयपादोदितं गम्यं तु सर्वेषामपीत्येतदर्थात्सूचितं । अत्र तन्मुख्यत एव वक्तीति भावः ॥ विष्णुमाप्येति । वैकुंठलोकगतं विष्णुमाप्येत्यर्थः ॥ ब्रह्माणमिति । पृथिव्याद्यंतर्गतं महत्तत्त्वगतं च ब्रह्माणं क्रमेण प्राप्य हरिं वासुदेवं गता भवंतीत्यर्थः ❁ ॥ ४-३-७ ॥ ❁ इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण यदुपतिना विरचितायां सुधाटिप्पण्यां चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ❁ ॥ ४-३ ॥ ❁ ॥

श्रीगुरुभ्योनमः ॥ हरिः ॐ ॥ प्रसिद्धैवेति । भोगमाहास्मिन्पाद इति वा कर्मक्षयस्तथोत्क्रांतिर्मार्गो भोगश्चतुष्टयमिति पूर्वग्रंथे वेति शेषः ॥ तान् यंतृतेति । तृजंतस्य कर्तरि चेति षष्ठीसमासप्रतिषेधात्तृन्नंतेनायं द्वितीयासमासः । गम्यादावस्याप्युपसंख्येयत्वादिति भावः ॥ परोदाहृतश्रुतीनामिति । जगद्व्यापारवर्जमिति सूत्रव्याख्यानावसरे संकरेणोदाहृतानां आप्नोति स्वाराज्यं सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहंति तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्याद्यानां श्रुतीनामित्यर्थः । स्वाराज्यादिपदानां मुक्तस्वकीयावरपरताया अनेन सूचितत्वादिति भावः ॥ आमोक्षमिति । शिंशुमारप्राप्तिरूपमोक्षपर्यंतमित्यर्थः । लिंगशरीरभंगरूपमोक्षपर्यंतामिति । वैश्वानरे द्युनद्यां वा देहे वा सूर्यमंडले । विधूय सर्वपापानि यांति किंस्तुप्रकेशवामिति प्रमाणाविरोधात् । प्रारब्धकर्मशेषस्तु विरजातरणावधिरिति वचनं तु पुण्यप्रारब्धावस्थानपरमन्यथोक्तवचनविरोधादिति ज्ञातव्यं ॥ सा चान्यत्रेति ॥ उक्तश्रुतेरेवेति । तुरश्रुतेरेवेत्यर्थः ॥ यतो वाचक एवेति । लोकस्तु भुवने जन इत्यभिधानादिति भावः । ननु लोकदर्शन इति लोकतेर्दर्शनार्थतया व्याख्यातत्वात्कथं प्रकाशरूपा इति यौगिकार्थप्रदर्शनमित्यत आह ॥ दर्शनं प्रकाश इति ॥ उक्तामिति । लोकाधिपत्यं च विधातुरेव सर्वात्मनेत्याह । तुरश्रुतिश्चेत्यनेन यदुक्तं तदेव सप्रमाणकं प्रमेयं ब्रह्मैवेत्यारभ्य तुरश्रुतिश्चेत्यंतेन वाक्येन स्मारयितुमाहेत्यर्थः ॥ सर्वपापक्षयलिंगेति । उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेति वाक्योक्तं सर्वपापक्षयरूपं यन्मुक्तलिंगं तद्विरोधाच्चेत्यर्थः । प्रारब्धपापवति विदुषि सर्वपापक्षयासंभवादिति भावः । उदेति ह इत्यस्मिन्वाक्ये सर्वपापपदं प्रकृतिबंधादिरूपसर्वाशुभ-

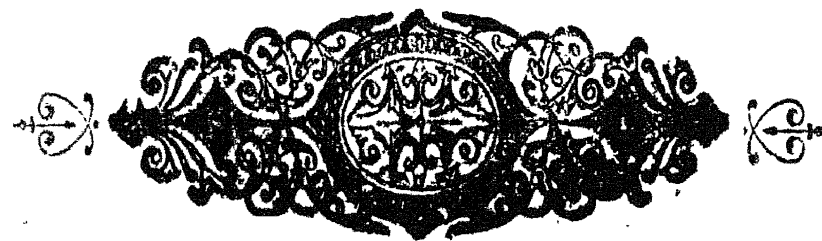
परमित्यत्र नियामकं वक्तुमाह ॥ तस्योदितनामेत्यादिना ॥ उदितत्वमेवेति । उद्गतत्वमेवेत्यर्थः ॥ सर्वमपीति । परमेश्वरसंकोचे कारणाभावादिति भावः ॥ तदेव चेति । तं यथा यथोपासत इति श्रुतेर्वक्तुमुचित इति शेषः ॥ तद्रूपं। तद्भावं ❁ ॥ ४-४-७ ॥ ❁ आद्यविशेषणस्य कृत्यं सूचयंस्तत्तात्पर्यमाह ॥ स्वप्रातिपादितेति । अनेनैतद्ग्रंथप्रतिपाद्यानंतगुणपूर्णत्ववत्त्वेन पुरुषोत्तमस्याधिकृतत्वादंतेऽपि वंदनं युक्तमिति तस्य वंद्यत्वोपपादनायैतद्विशेषणमित्युक्तं भवतीति ज्ञातव्यं। वंद्यत्वोपपादकेष्टत्वप्रदर्शनार्थोत्तरार्धगतं विशेषणद्वयमित्याशयेनाह ॥ स्वस्येत्यादि। अत्र संविदःशुद्धत्वं नामाप्राकृतत्वं वृत्तिरूपाया अपि संविदो भगवता दीयमानत्वात्। नाप्यभ्रांतित्वरूपं। इतरसाधारण्यात् । अतोऽत्र विवक्षितं शुद्धत्वं दर्शयन्नाह ॥ अतिविशदेत्यादि। तथा चाचार्यसंविदो भारत्यादिसंविदपेक्षयाऽतिस्पष्टत्वमनादितः सर्वविषयकत्वं च निर्दोषत्ववाचिनः शुद्धशब्दस्यार्थतयाऽत्र विवक्षितं। अस्पष्टत्वकादाचित्कत्वासर्वविषयकत्वानां संविद्दोषतया प्रसिद्धत्वादिति भावः। पुरुषोत्तमेत्यनेन वंद्यत्वप्रयोजकं विशिष्टत्वमप्युक्तं भवतीति ज्ञातव्यं ॥ अनुक्रोशादिति । निरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छालक्षणकृपाविशेषादित्यर्थः । अनेन संविद्दानं तस्य न सोपाधिकमिति सूचितं । अत्रैवोपष्टंभकमाह ॥ अत एवेति । ननु भृमृयजिपर्विपच्यमितामिनमिहर्येभ्योऽतच् इति सूत्रे दृशोऽग्रहणात्कथं तस्मादतच् व्याख्यायत इत्यत उक्तं ॥ औणादिकमिति । तथा च उणादयो बहुलमित्युक्तत्वात् दृशेरप्यतच् भविष्यतीति भावः ॥ तत उणिति । बहुलमित्युक्तत्वादिति भावः । ततश्च णित्वादुपधाकारवृद्ध्या नायुरिति रूपमिति ज्ञातव्यं ॥ किंचेति।

कीदृशं तस्य रूपमिति शंकायामन्यदप्युत्तरमुच्यत इत्यर्थः। एवमेवापि चेत्येतदपि नेयं ॥ आभ्यामसुन्प्रत्यय इति। अयमपि बाहुलिक एवेति ज्ञातव्यं। तथा च गमेष्टिलोपे भृजोगुणे च भर्ग इति रूपमिति भावः। धातुसमुदायात्प्रत्ययश्च प्रागेवोपपादितः। कृवापाजीत्याद्युणादिसूत्रस्यायमर्थः। डुकृञ् करणे कृञ् हिंसायां कृकरण इति त्रयाणामपि इतीत्यनेन ग्रहणं। निरनुबंधग्रहणे सामान्यग्रहणमिति परिभाषितत्वात्। वा गति गंधनयोः पापाने जिजये डुमिञ् प्रक्षेपणे स्वदि आस्वादने साधसंसिद्धौ अशू व्याप्तौ। एभ्यो धातुभ्य उणूप्रत्ययो भवतीति उदाहरणानि तु कारुः वायुः पायुरित्यादीनि द्रष्टव्यानि। तथा चानेनोणिकृते आतो युक् चिण्कृतोरिति युगागमे च वायुरिति रूपमिति ज्ञातव्यं ॥ वयः श्रेष्ठत्व इति। अत्र श्रेष्ठत्वशब्देन श्रेष्ठस्य भावस्तद्व्यापारः क्रियारूपो विवक्षितः। अन्यथा तद्वाचिनो वयतेर्धातुत्वाभावप्रसंगात्। भूवादयो धातव इति क्रियावाचिनामेव धातुत्वाभिधानात्। ततश्चात्रापि णित्वादुपधावृद्धौ वायुरिति रूपमिति ज्ञेयं ॥ तेषामिति। कर्तृकर्मणोः कृतीति प्राप्तायाः षष्ठ्याः प्रतिपदविधानषष्ठ्या न समास इति प्रतिषेधेऽपि तस्य कृद्योगलक्षणा षष्ठी समस्यत इति वार्तिकेनापोदितत्वात्समासोपपत्तिरिति भावः ॥ एरजित्यचिति। इवर्णांताद्धातोर्भावेऽकर्तारि च कारके संज्ञायामच्प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः। उदाहरणं तु जयः चयः क्षय इत्यादि ज्ञेयं। तथा चानेन सूत्रेण नयतेः करणेऽच्प्रत्यये गुणेऽयादेशे च सति नयमिति रूपमिति भावः। अत्र वायुना कर्त्रा हनुमदाख्येन प्रथमेन रूपेण रामायणादिशास्त्राणि नीयंत इति

विवक्षितत्वाद्धनुमतः शास्त्रप्रवृत्तिकरणत्वमिति ज्ञातव्यं। अत एवामुना वायुनेति प्रागुक्तं। अकर्तरि च कारके संज्ञायामित्यत्र चकारः संज्ञाव्यभिचाराय इति काशिकायामुक्तत्वेन नयमित्यस्य संज्ञात्वाभावेऽप्युक्तप्रत्ययोपपत्तिः ॥ आतोनुपसर्गे इति। क्षै क्षय इत्यस्यादेच उपदेशेऽशितीत्यनेनात्व आदंतत्वमिति ॥ उपपदे तकारलोप इति। आतो लोप इटि चेति धात्वाकारलोपोऽपि द्रष्टव्यः। नन्वसुन्प्रत्यये तस्याकित्वात्कथं किन्निमित्त आकारलोप इत्यत आह ॥ किदिति। कित्कार्यकारी विवक्षितः ॥ मधुद्यौरिति। द्यौर्द्युलोकाभिमानी देवो नःपिताऽतो नः मधु सुखमुद्दिश्यास्त्वित्यर्थः। इदमुपलक्षणं। मध्वित्यानंद उद्दिष्ट इति वचनादित्यपि ग्राह्यं ॥ तीर्थवाचीति। वेति तीर्थमुदाहृतमिति भावः। ननु कप्रत्ययस्य कर्तर्येव विधानात्कथं करणार्थत्वं तस्येत्यत आह ॥ घञर्थे कविधानमितीति। घञ् चाकर्तरि कारके विहित इति भावः। सुखवाचकेन मधुशब्देन तत्साधनं लक्षणीयमित्याशयेनाह ॥ सुखसाधनमिति। अस्येति इतिशब्दस्येतन्मध्व इति पूर्वेणान्वयः। नन्वेवं मधुव इति स्यादत आह ॥ स्वारित्यत्रेवेति। सुवरिति वक्तव्ये उकारलोपेन यथा स्वरिति पठंति ऋग्वेदिनस्तथाऽत्रापीति भावः। विभूतिपदव्याख्यानव्याजेनांते मांगलिकं शब्दं पठति भगवांष्टीकाकारः ॥ विभूतिर्महालक्ष्मीरिति। आदौ श्रिय इति अंते च महालक्ष्मीरिति श्रीवाचकशब्दस्य संपुटाकारेण प्रयोगाच्छ्रीकरोऽयं ग्रंथ इति सूचयितुमिदमिति सांप्रदायकाः ॥ कमलामहिलेति। कमला रमा महिला वनिता यस्य स तथोक्तः। वनिता महिला तथेत्यभिधानात् ॥ श्रद्धाजाड्यात्। भक्तिपारवश्यात्। आचार्यवचसि। विषये। कृतिं।

तदर्थप्रकाशनरूपं । आचार्यवचसीत्यस्य श्रद्धाजाड्यादित्यनेनान्वयः ॥ न्यायसुधेति । अमृतत्वहेतुत्वे सुधारूपा न्यायाः यस्यामिति विग्रहः । अभ्याहितादिवत्परनिपातः । भौमैर्विबुधैः भूसुरैर्ब्राह्मणैरिति यावदित्यशेषमतिमंगलं ॥ ❁ ॥

वासवीवियति व्यक्तं परापरविभासकं ॥ व्यासाभिधमहंवंदे महामोहतमोपहं ॥ १ ॥ अपारागाधश्रीजयमुनिकृतग्रंथहृदय-प्रपंचे मे यत्नो यदपि परिहासैकफलकः ॥ तथापि श्रीव्यासालवमतिकृपादृष्टिबलतः कृतो यत्तेन स्यात्सकलसुजनाल्हाद-जनकः ॥ २ ॥ वेदेशियोगिवरमानसनीरजस्थश्रीमध्वहृत्कमलवासिरमानिवासः ॥ व्यासोस्त्वनेन जयतीर्थमुनींद्रवाक्य-गूढाशयप्रकटनेन सदा विभूत्यै ॥ ३ ॥ इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण यदुपतिना कृतायां सुधाटिप्पण्यां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ समाप्तोऽयं ग्रंथः ॥ ❁ ॥ ❁ ॥

तदर्थप्रकाशनरूपं । आचार्यवचसीत्यस्य श्रद्धाजाड्यादित्यनेनान्वयः ॥ न्यायसुधेति । अमृतत्वहेतुत्वे सुधारूपा न्यायाः यस्यामिति विग्रहः । अभ्याहितादिवत्परनिपातः । भौमैर्विबुधैः भूसुरैर्ब्राह्मणैरिति यावदित्यशेषमतिमंगलं ॥ ❁ ॥

वासवीवियति व्यक्तं परापरविभासकं ॥ व्यासाभिधमहंवंदे महामोहतमोपहं ॥ १ ॥ अपारागाधश्रीजयमुनिकृतग्रंथहृदय-प्रपंचे मे यत्नो यदपि परिहासैकफलकः ॥ तथापि श्रीव्यासालवमतिकृपादृष्टिबलतः कृतो यत्नेन स्यात्सकलसुजनाल्हाद-जनकः ॥ २ ॥ वेदेशियोगिवरमानसनीरजस्थश्रीमध्वहृत्कमलवासिरमानिवासः ॥ व्यासोस्त्वनेन जयतीर्थमुनींद्रवाक्य-गूढाशयप्रकटनेन सदा विभूत्यै ॥ ३ ॥ इति श्रीमद्वेदेशतीर्थपूज्यपादानां शिष्येण यदुपतिना कृतायां सुधाटिप्पण्यां चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४ ॥ ४ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ समाप्तोऽयं ग्रंथः ॥ ❁ ॥ ❁ ॥

